ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΟΪΖΟΣ

Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μέρος Πρώτο
Η Εποχή των Αγαλμάτων
(Αρχαίοι Κόσμοι)

ΤΟΜΟΣ 1

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΛΑΟΙ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΟΥΜΕΡΙΟΥΣ ΣΤΟΝ ΜΕΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ
3000 - 323 π.Χ.

http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm

3η Έκδοση, 2014
Διορθώσεις & Συμπληρώσεις 2016-2023

Anistoriton Freeware Editions

Ο τόμος αυτός εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2014 από τον συγγραφέα Δημήτριο Ι. Λοΐζο.

Είναι διαθέσιμος για λήψη από την διεύθυνση:
< http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm>

ISBN 960-91873-0-7
3η έκδοση © Δημήτρης Ι. Λοΐζος, 2001-2014.
Διορθώσεις & Συμπληρώσεις, 2016-2023

Περιεχόμενα

3. ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΝΕΙΛΟ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΥΦΡΑΤΗ
Μεγάλα Βασίλεια: Χετταίοι, Φοίνικες, Εβραίοι
2000-587 π.Χ.

4. ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΙΝΔΙΑ
Οι Αυτοκρατορίες: Ασσύριοι, Χαλδαίοι, Μήδοι & Πέρσες
1750-330 π.Χ.

5. ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ
Εμφάνιση του Ανθρώπου & Λίθινη Εποχή
300.000-3000 π.Χ.
Κρήτη, Κυκλάδες, Μυκήνες
3000-1100 π.Χ.

6. ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Τα Αρχαϊκά Κράτη
1100-500 π.Χ.
Οι Τέχνες
1050-700 π.Χ.

7. ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ
Περσικοί Πόλεμοι & Αυγή του Κλασικού Πολιτισμού
500-454 π.Χ.
Οι Τέχνες
700-480 π.Χ.

8. Η ΜΕΓΑΛΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Η Αθηναϊκή Ηγεμονία & ο Πελοποννησιακός Πόλεμος
454-404 π.Χ.

9. ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΔΕΣ ΠΟΛΕΙΣ
Σπάρτη, Αθήνα, Θήβα
404-362 π.Χ.

10. Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
Θρησκεία, Τέχνες, Φιλοσοφία & Επιστήμες
480-335 π.Χ.

11. Ο ΕΛΛΗΝΑΣ ΗΓΕΜΟΝΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Οι Έλληνες υπό τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας
362-336 π.Χ.

12. Ο ΚΑΤΑΚΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
Ο Μακεδόνας Αλέξανδρος Γ' Ηγεμόνας του Κόσμου
336-323 π.Χ.

Ιστορικές Πηγές

1. Οι Μεταρρυθμίσεις του Ουρουκαγίνα (2350 π.Χ.)
2. Ο Κώδικας του Χαμμουραβί (1729 π.Χ.)
3. Η Συνθήκη Ειρήνης Μεταξύ Αιγυπτίων & Χετταίων (1270 π.Χ.)
4. Η Συνθήκη του Σουππιλουλιούμα με τον Αζίρα (ΙΔ' αιώνας π.Χ.)
5. Η Διάσπαση του Ενωμένου Βασιλείου των Ισραηλιτών (922 π.Χ.)
6. Εκστρατείες των Ασσυρίων Βασιλέων (Θ'-Ζ' αιώνας π.Χ.)
7. Ο Ναβουχοδονόσορ Πολιορκεί την Ιερουσαλήμ (587 π.Χ.)
8. Ο Βασιλιάς Κύρος Καταλαμβάνει την Βαβυλώνα (539 π.Χ.)
9. Επιγραφή του Βασιλιά Δαρείου (513 π.Χ.)
10. Ξέρξης ο Μέγας Βασιλεύς (Ε' αιώνας π.Χ.)
11. Πινακίδες Γραμμικής Β Γραφής (1200 π.Χ.)
12. Ο Πρώτος Πλήρης Γραπτός Ελληνικός Νόμος και η Πόλις (Ζ' αιώνας)
13. Οι Μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος (594/3 π.Χ.)
14. Η Μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ)
15. Το Ψήφισμα του Θεμιστοκλή (480 π.Χ.)
16. Η Ήττα των Περσών στην Σαλαμίνα (480 π.Χ.)
17. Η Ασπίδα από την Τανάγρα (457 π.Χ.)
18. Σύγκριση Συμμαχικού Φόρου 442, 432 & 425 π.Χ.
19. Η Ειρήνη του Νικία (421 π.Χ.)
20. Η Συμμαχία Αθηναίων-Σπαρτιατών (421 π.Χ.)
21. Ψήφισμα για τους Ελευθερωτές από τους Τριάκοντα Τυράννους (401/0 π.Χ.)
22. Συμμαχία Βοιωτών και Αθηναίων (395 π.Χ.)
23. Συμμαχία Αθηναίων και Χίων (384 π.Χ.)
24. Καταστατικός Χάρτης της Β’ Αθηναϊκής Συμμαχίας (378/7 π.Χ.)
25. Η Μάχη της Μαντινείας: Η Επίθεση (362 π.Χ.)
26. Οι Μακεδόνες έχουν καταλάβει την Αμφίπολη (375/6 π.Χ.)
27. Συμμαχία Φιλίππου Β' και Χαλκιδέων (356 π.Χ.)
28. Οι Αθηναίοι Προσπαθούν να Ηγεμονεύσουν (357/6 π.Χ.)
29. Επιστολή Φιλίππου Β' προς Αθηναίους (340 π.Χ.)
30. Ειρήνη Φιλίππου Β' με τους Άλλους Έλληνες (338 π.Χ.)
31. Ο Αλέξανδρος και οι Πολίτες της Πριήνης (334 π.Χ.)
32. Αλέξανδρος προς Δαρείο: Είμαι ο Βασιλιάς της Ασίας (331 π.Χ.)

Πίνακες

Συντομογραφίες

Γενικές

Γενικές συντομογραφίες που βρίσκονται κυρίως στις σημειώσεις.

& αλ.	και άλλοι
ch.	chapter
γρ.	γραμμάρια
ed., Ed.	Editor
εικ.	εικόνα, εικόνες
εκατ.	εκατομμύρια
εκδ., Εκδ.	εκδόσεις, εκδότης
έκδ.	έκδοση
επιμ., Επιμ.	Επιμελητής
et. al.	et alia [και άλλοι]
fig.	Figure
Fr.	Fragment
κ. αλ.	και αλλού
κ. εξ.	και εξής
κεφ., Κεφ.	κεφάλαιο
κοκ	και ούτω καθ’ εξής
μ.	μέτρα
μ.Χ.	μετά Χριστό
n.	note
no, Nos	numero, number, numbers
ό. π.	όπως παραπάνω
p., pp.	page, pages
π.Χ.	προ Χριστού
par.	paragraph
περ., Περ.	περίπου
Πρβλ.	παράβαλε
rev.	revised
rpt.	reprinted
σ.	σελίδα, σελίδες
σημ.	σημείωση
St.	Saint
συμπλ.	συμπληρωμένη

supp.	supplement
σχεδ., σχ.	σχέδιο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
τευχ.	τεύχος
τομ.	τόμος, τόμοι
Univ., Un.	University
υποσ.	υποσημείωση
vol., vols	volume, volumes

Βιβλίων

Σε όσες παραπομπές αναγράφονται οι παρακάτω συντομογραφίες, η πλήρης βιβλιογραφική αναφορά γίνεται στην Γενική Βιβλιογραφία.

AM	*Αρχαία Μακεδονία*
ABFV	Boardman, *Athenian Black Figure Vases*
AMCD	Ancient Measures Converter Diophant v1.0 του Δημήτρη Ι. Λοΐζου στην διεύθυνση: http://www.anistor.gr/history/diophant.html
ANET	Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*
ArtTA	*Art Through the Ages*
ARFVAP	Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period*
ARFVCP	Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*
AET	Boardman, *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*
AMB	*Antikenmuseum Berlin*
BAGROW	Richard J. A. Talbert. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. 3 vols or 1 vol.+CD-ROM. Princeton: Princeton University Press, 2000.
CAH	*The Cambridge Ancient History,* 3rd ed.
CAWH	*The Cassell Atlas of World History* [1.01L = φύλλο 1.01 Αριστερό ή 1.01R=φύλλο 1.01 Δεξιό].
DK	Diels & Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*
DVMB	*Das Vorderasiatische Museum Berlin*
ET.AA	*Ελληνική Τέχνη: Αρχαία Αγγεία*
ET.AET	*Ελληνική Τέχνη: Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*
ET.ΑΓ	*Ελληνική Τέχνη: Αρχαία Γλυπτά*
GHI	Meiggs & Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*
GSAP	Boardman, *Greek Sculpture. The Archaic Period*
GSCP	Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period*
HH	*History of Humanity* [1994 - 2001 Edition]
IEE	*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.* Εκδοτική Αθηνών [Οι αριθμοί των τόμων δεν ακολουθούν την αρίθμηση της εκδόσεως με γράμματα (Α

έως ΙΕ) αλλά χάριν ομοιομορφίας με τα υπόλοιπα πολύτομα έργα τα γράμματα έχουν αντικατασταθεί με αριθμούς (1-15). Επίσης, οι τόμοι Γ1 και Γ2 της αρχικής αριθμήσεως έγιναν 3α και 3β]

ΙΤΛ *Ιστορία της Τέχνης Larousse*

ΚΑΜ *Κάιρο: Αιγυπτιακό Μουσείο*

ΜΗ Σακελλαράκης, *Μουσείο Ηρακλείου*

ΜΙΕΤΕ Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος

OHCW Boardman, *The Oxford History of the Classical World*

ΠΙΤ.ΑΚ *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης: Αρχαίος Κόσμος*
ΠΙΤ.ΚΚ *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης: Κλασσικός Κόσμος*

TLG Thesaurus Linguae Graecae

WPDHAT West Point. Department of History. Atlases
http://www.westpoint.edu/history/SitePages/Ancient%20Warfare.aspx

Παραπομπών

Στις σημειώσεις, σε όποια σημεία γίνεται αναφορά στην αμέσως προηγούμενη πηγή, χρησιμοποιείται η λέξη *Ίδιο*. Στα πολύτομα έργα, η συντομογραφία 2:348 αναφέρεται στον δεύτερο τόμο, στην σελίδα 234 ή 1.1:97 στον πρώτο τόμο, πρώτο μέρος, σελίδα 97. Το ίδιο συμβαίνει και στις αναφορές σε άρθρα περιοδικών όπου η παραπομπή 48 (January 1997) : 34-38 αναφέρεται στον τόμο 48 και στις σελίδες 34-38 του τεύχους Ιανουαρίου 1997.

Αρχαίων Συγγραφέων

Οι περισσότεροι Αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται με το πλήρες τους όνομα εκτός από τους παρακάτω:

Αριστ. Αριστοτέλης
Διογ. Λαέρτ. Διογένης Λαέρτιος
Διόδ. Διόδωρος Σικελιώτης
Ηρόδ. Ηρόδοτος
Θουκ. Θουκυδίδης

Οι παραπομπές στα έργα των αρχαίων συγγραφέων έγιναν σύμφωνα με την αρίθμηση των βιβλίων, τμημάτων και παραγράφων που ακολουθούσε η έκδοση που χρησιμοποιήθηκε και η οποία αναγράφεται στην Βιβλιογραφία.

Τα βιβλία του έργου του Θουκυδίδη μετά το Ε=5 αριθμούνται ως Ζ=6, Η=7, Θ=8. Η αρίθμηση των βιβλίων του Διόδωρου από το XV και μετά γίνεται με λατινικούς αριθμούς κατά την έκδοση Loeb. Όσων έργων αμφισβητείται ο συγγραφέας σημειώνονται με το πρόθεμα Ψευδο-.

Ελληνικοί Αριθμοί

Σε όλες τις χρονολογίες που αναφέρονται σε αιώνες ή χιλιετίες προ Χριστού, χρησιμοποιούνται οι αρχαίοι ελληνικοί αριθμοί, αλλά με κεφαλαία γράμματα:

1	α'	10	ι'	20	κ'	100	ρ'
2	β'	11	ια'	30	λ'	200	σ'
3	γ'	12	ιβ'	40	μ'	300	τ'
4	δ'	13	ιγ'	50	ν'	400	υ'
5	ε'	14	ιδ'	60	ξ'	500	φ'
6	ϛ' (στ')	15	ιε'	70	ο'	600	χ'
7	ζ'	16	ιϛ' (ιστ')	80	π'	700	ψ'
8	η'	17	ιζ'	90	ϟ'	800	ω'
9	θ'	18	ιη'			900	ϡ'
		19	ιθ'			1000	͵α
						2000	͵β
						3000	͵γ

Ρωμαϊκοί Αριθμοί

Οι παραπομπές σε ορισμένα εδάφια αρχαίων συγγραφέων γίνονται με ρωμαϊκούς αριθμούς, όπως ακριβώς υπάρχουν στις έντυπες εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν:

1	I	10	X	20	XX	100	C
2	II	11	XI	30	XXX	200	CC
3	III	12	XII	40	XL	300	CCC
4	IV	13	XIII	50	L	400	CD
5	V	14	XIV	60	LX	500	D
6	VI	15	XV	70	LXX	600	DC
7	VII	16	XVI	80	LXXX	700	DCC
8	VIII	17	XVII	90	XC	800	DCCC
9	IX	18	XVIII			900	CM
		19	XIX			1000	M
						2000	MM
						3000	MMM

Η παρούσα επανέκδοση της 3ης εκδόσεως περιλαμβάνει μόνο διόρθωση γλωσσικών αβλεψιών.

3η ΕΚΔΟΣΗ

Ο τόμος *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.)* είναι ο πρώτος του σχεδιαζόμενου (εάν ποτέ ολοκληρωθεί) πολύτομου έργου, *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη. Οι Κύκλοι της Ιστορίας (3000 π.Χ.-2000 μ.Χ.)*, που σκοπό έχει να δείξει τι ενώνει και τι χωρίζει την «ενωμένη Ευρώπη» (Ευρωπαϊκή Ένωση) των αρχών του 21ου αιώνα. Αν και με μία φράση θα μπορούσε να πει κανείς ότι την ενώνει ο ελληνικός πολιτισμός και την χωρίζει η ιστορίας της, αυτό μένει να αποδειχθεί από τον ιστορικό ο οποίος οφείλει και να στοχαστεί πάνω στην πορεία της Ευρωπαϊκής Ιστορίας και του Δυτικού Πολιτισμού.

Στην 3η έκδοση του τόμου *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.)* προστέθηκε στο τέλος σύντομο κείμενο με τον γενικό τίτλο «Παράλληλοι Κόσμοι», όπου αναφέρουμε επιγραμματικά τι συνέβη στις άλλες ηπείρους του πλανήτης μας εκτός της Ευρώπης και την Δυτικής Ασίας κατά την ιστορική εποχή που εξετάζεται εδώ. Με αυτόν τον τρόπο θέλουμε να δώσουμε στον αναγνώστη μια συνολική εικόνα του τι συνέβαινε στον κόσμο παράλληλα με τα γεγονότα που αφηγούμαστε στην Ιστορία μας. Προστέθηκε επίσης μια αναφορά για τον πόλεμο στην Αρχαία Ελλάδα στο υποκεφάλαιο για τον Αλκιβιάδη καθώς και μικρές φράσεις σε διάφορα σημεία του αρχικού κειμένου.

Επίσης, όπου θεωρήθηκε αναγκαίο, προστέθηκαν αναφορές στους σχετικούς χάρτες του τρίτομου *The Cassell Atlas of World History*, έργο που θα αποτελέσει το γενικό σημείο αναφοράς στην ιστορική χαρτογραφία για ολόκληρη την Ιστορία μας μέχρι το 2000 μ.Χ. Ακόμη προστέθηκαν βιβλιογραφικές παραπομπές στους ιστορικούς άτλαντες του Levi και του Morkot.

Προστέθηκαν ορισμένες παραπομπές στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη για την ελληνική ιδιαιτερότητα και ελάχιστες άλλων συγγραφέων όπου θεωρήσαμε ότι ήταν χρήσιμο. Επίσης, προστέθηκαν παραπομπές στο συλλογικό και πολύτομο *The Cambridge Ancient History,* 3rd ed., Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1970-2005. Ο αναγνώστης δεν θα βρει συνεχείς αναφορές στο παραπάνω έργο διότι σε γενικές γραμμές χρησιμοποιήσαμε τις εξειδικευμένες μελέτες των συγγραφέων της σειράς, στις οποίες εκείνοι βασίστηκαν για να γράψουν την γενική ιστορίας τους, αλλά και πληθώρα ερευνών νεώτερων συγγραφέων, οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις θέτουν υπό το φως της ιστορικής κριτικής τις απόψεις και θεωρίες που εκφράζονται στην σειρά Cambridge. Παρ’ όλα αυτά υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές στους τόμους της σειράς εκεί όπου θεωρήσαμε ότι αυτό ήταν αναγκαίο.

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Νέο Ηράκλειο
26 Οκτωβρίου 2014

2η ΕΚΔΟΣΗ

Η 2η έκδοση του τόμου *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.)* δεν έχει δραματικές διαφορές σε σχέση με την πρώτη. Δέκα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, όμως, θεωρήθηκε χρήσιμη μια δεύτερη θεώρηση του κειμένου για να ενσωματωθούν κάποιες αναγκαίες επεξηγήσεις, να προστεθούν επιπλέον βιβλιογραφικές παραπομπές αλλά να διορθωθούν και κάποιες γλωσσικές αβλεψίες. Επίσης, έγινε έλεγχος και ανανέωση όλων των παραπομπών σε ηλεκτρονικές πηγές.

Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να τονίσω ότι η αντίληψή μου περί συνεχειών και ασυνεχειών της ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας είναι απολύτως πρωτότυπη και έχει εμπνευσθεί από την μελέτη του ιστορικού γίγνεσθαι και μόνο. Η ιδέα των μαρξιστικών “φάσεων” και οι “παγκόσμιες κανονικότητες” της Ιστορίας, όπως αυτές περιγράφονται στο βιβλίο του σοβιετικού ιστορικού Igor M. Diakonoff, *The Paths of History* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999 και 1η Ρωσσική έκδοση, 1991), δεν με βρίσκουν σύμφωνο, ιδίως σε ό,τι αφορά στην παρωχημένη σοβιετο-μαρξιστική θεώρηση του πολιτισμού που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας.[1]

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Νέο Ηράκλειο
26 Οκτωβρίου 2011

[1] Δες κριτικές του έργου από τους Jerry H. Bentley, *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 31, no. 3 (Winter, 2001): 429-430 και John Haldon, *Historical Materialism*, volume 14, no 2 (2006): 169–201.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.) σχεδιάσθηκε για να χρησιμοποιηθεί ως γενικό εγχειρίδιο στην διδασκαλία και στην μελέτη της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας. Στο βιβλίο αυτό εξετάζουμε συνοπτικά την ανθρώπινη, και ιδίως Ελληνική, Προϊστορία, διηγούμαστε την ιστορία των Ανατολικών Λαών και αφηγούμαστε τα κυριότερα ιστορικά γεγονότα από την ίδρυση των Αρχαϊκών Ελληνικών Κρατών μέχρι τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας. Προσπαθούμε ακόμη να αναλύσουμε, τηρουμένων των αναλογιών και της εκτάσεως του έργου, τα σημαντικότερα ιστορικά ζητήματα σε κάθε περίοδο. *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.)* εμπνεύσθηκε από την διδασκαλία μαθημάτων για την Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού σε Αμερικανικό Πανεπιστήμιο και υπαγορεύθηκε από το γεγονός ότι δεν έχει γραφεί από Έλληνα Ιστορικό παρόμοιο εγχειρίδιο, που να βασίζεται στην σύγχρονη διεθνή ιστορική φιλολογία. Φιλοδοξία μας είναι το βιβλίο αυτό να αποτελέσει σημείο αναφοράς στην διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας αλλά και εφαλτήριο για την περαιτέρω μελέτη των ιστορικών θεμάτων που πραγματεύεται, από νεώτερους Έλληνες Ιστορικούς. Ασφαλώς, δεν θεωρούμε την παρούσα σύνθεση παρά μια δοκιμή στην συγγραφή μιας Ιστορίας της Αρχαίας Ελλάδας και των Ανατολικών Λαών.

Το Αναγνωστικό Κοινό & η Φιλοσοφία του Έργου

Η αφήγησή μας απευθύνεται στους φοιτητές, στον μελετητή και ερευνητή της Ιστορίας και των συναφών Ανθρωπιστικών Επιστημών που χρειάζονται ένα γενικό εγχειρίδιο, αλλά και στο ευρύ κοινό που ενδιαφέρεται για την Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Ακριβώς επειδή σκοπός της παρούσης συγγραφής δεν υπήρξε η απολύτως αναλυτική και σε βάθος εξέταση των διαφόρων απόψεων των Ιστορικών ή των προβλημάτων που υφίστανται στην ανάλυση των Ιστορικών Πηγών, ακολουθήθηκε η μέση οδός, δηλαδή η παράθεση της επικρατέστερης γνώμης. Ο αναγνώστης θα βρει, ευελπιστώ, μια ισορροπημένη ιστορική αφήγηση, η οποία ακολουθεί την πιο διαδεδομένη άποψη όταν πρόκειται για σημεία όπου οι Ιστορικοί διαφωνούν ή υπάρχει διάσταση πληροφοριών στις πηγές. Στα σημαντικότερα από αυτά τα σημεία, παρατίθενται στις σημειώσεις κάθε κεφαλαίου οι διαφορετικές απόψεις ή τα προβλήματα.

Παρ' όλο τον κατά βάσει αφηγηματικό χαρακτήρα του έργου, μια τέτοια συγγραφή δεν έπρεπε να είναι μια ξερή, αποσπασματική παράθεση γεγονότων αλλά όφειλε να περιέχει και την φιλοσοφία μου για την Ιστορία. Θεωρώ την Ιστορία ως μια συνέχεια και ασυνέχεια πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών κύκλων, δηλαδή την βλέπω ως ένα δυναμικό και στατικό φαινόμενο ταυτοχρόνως. Η Ιστορία είναι στατικό φαινόμενο όταν εξετάζεται ένας συγκεκριμένος κύκλος αλλά γίνεται δυναμικό όταν επιτελείται η μετάβα-

ση από τον έναν κύκλο στον άλλον ή από την μια ιστορική εποχή στην επόμενη. Επομένως, η παρούσα Ιστορία αποτελείται από συνέχειες και ασυνέχειες πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών κύκλων ή εξελίξεων, που συνήθως είναι επάλληλοι. Σε γενικές γραμμές κάθε κεφάλαιο, υποκεφάλαιο και υποενότητα που εξετάζονται σ’ αυτό το βιβλίο μπορούν να θεωρηθούν ως μικροί ή μεγαλύτεροι κύκλοι της Ιστορίας. Φυσικά, οι κύκλοι αυτοί δεν είναι τελείως ανεξάρτητοι αλλά λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία και έχουν επιλεγεί εκ προθέσεως για να δείξουν τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του Ιστορικού γίγνεσθαι.

Υπάρχουν ιστορικοί κύκλοι που ολοκληρώνονται, όπως η δράση του Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας με τον θάνατό του, και κύκλοι που μένουν ημιτελείς, όπως η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας. Η Ιστορία της Μεσοποταμίας την αρχαία εποχή είναι μια σειρά από εναλλαγές βασιλέων που ο καθένας ολοκληρώνει τον κύκλο του με τον θάνατό του (ασυνέχειες). Οι ασυνέχειες εκφράζουν κύκλους που περιγράφουν την ζωή και δράση ενός ιστορικούς προσώπου, την λειτουργία μιας συνελεύσεως ή την χρήση μιας γλώσσας ή γραφής και συνήθως αποτελούν την μικρο-Ιστορία. Οι συνέχειες αποτελούν πολιτικούς, οικονομικούς ή κοινωνικούς μετασχηματισμούς που ενώνουν δύο διακριτούς ημιτελείς κύκλους και σηματοδοτούν την μετάβαση από μία περίοδο ή εποχή σε μία άλλη. Η σφηνοειδής γραφή επέζησε για εκατονταετίες και χρησιμοποιήθηκε από διάφορους λαούς για να γράψουν ακόμη και διαφορετικές γλώσσες. Ορισμένοι από τους νόμους του Χαμμουραβί της Βαβυλώνας πέρασαν αναλλοίωτοι στην εβραϊκή παράδοση και στον χριστιανισμό και καταγράφηκαν στην Παλαιά Διαθήκη (συνέχειες). Οι ιστορικές συνέχειες μπορεί να είναι και πολύπλοκα φαινόμενα που εκτείνονται σε δεκάδες ή εκατοντάδες χρόνια όπως η μετάβαση από την ιδέα της μοναρχίας στην ιδέα της βουλήσεως του δήμου ή η μετεξέλιξη της Αθηναϊκής Δημοκρατίας σε Ηγεμονία και συνήθως αποτελούν την μακρό-Ιστορία. Οι συνέχειες είναι ορισμένες φορές δύσκολα αναγνωρίσιμα φαινόμενα μια που τα χαρακτηριστικά τους διαχέονται από τον ένα κύκλο στον άλλο συνήθως σε μεταλλαγμένη μορφή.

Η μελέτη και η συγγραφή της Ιστορίας δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση. Αντιθέτως, είναι ένα από τα πιο δύσκολα επιστημονικά και φιλολογικά εγχειρήματα και εξ αιτίας αυτού του γεγονότος πολύ λίγα έργα Γενικής Ιστορίας είναι αξιόλογα σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο Ιστορικός πρέπει να συνδυάσει την λογοτεχνική γλαφυρότητα με την επιστημονική έρευνα έτσι ώστε να περιγράψει με σαφήνεια τα ιστορικά γεγονότα αλλά και να τα αναλύσει με επιστημονικό τρόπο, βασιζόμενος στις πηγές και στην ερμηνεία τους, και μακριά από εθνικές, πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές ιδέες και προκαταλήψεις.

Πρέπει λοιπόν να θυμάται ο αναγνώστης ότι, κάτω από κάθε πρόταση που διαβάζει στην παρούσα Ιστορία, υπάρχουν μελέτες και έρευνες πληθώρας Ιστορικών, Αρχαιολόγων και άλλων επιστημόνων που συνήθως διαφωνούν σε ουσιώδη ή επουσιώδη ζητήματα. Η παρούσα συγγραφή ακροβατεί πάνω στο τεντωμένο σχοινί των διαφορετικών απόψεων των Ιστορικών ή των αλληλοσυγκρουόμενων πληροφοριών από τις πηγές, προσπαθώντας να ακολουθήσει εκείνη την άποψη που φαίνεται στον συγγραφέα η πιο πειστική. Δεν πρέπει λοιπόν να εκλαμβάνονται οι απόψεις και οι επιλογές μου ως τελικές και μοναδικά αληθινές αλλά ως προσωπικές. Άλλωστε, δεν πιστεύω ότι υπάρχει αντικειμενική Ιστορία αλλά γλαφυρή και επιστημονική Ιστορία, ο συνδυασμός των οποίων κάνει την συγγραφή να αντέχει στον χρόνο.

Η μελέτη και η συγγραφή της Ιστορίας μπορούν, κατά την γνώμη μου, να συνοψισθούν στο σχήμα μιας πυραμίδας χωρισμένης σε έξι παράλληλες ζώνες από την βάση μέχρι την κορυφή. Στην πρώτη ζώνη, στην βάση της πυραμίδας, κατατάσσονται οι ειδικές μελέτες πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα, όπως π.χ. "Η χρυσή μάσκα από τις Μυκήνες". Τα συμπεράσματα τέτοιων μελετών γίνονται συνήθως γνωστά μόνο σε περιορισμένο

αριθμό ειδικών επιστημόνων. Το ίδιο συμβαίνει και με την δεύτερη ζώνη, όπου μπορούμε να τοποθετήσουμε ευρύτερες μελέτες αλλά πάλι απευθυνόμενες σε ειδικούς. Συνήθως περιλαμβάνουν τα συμπεράσματα πολλών μελετών της πρώτης ζώνης, όπως π.χ. "Η Ακρόπολη των Μυκηνών". Στην τρίτη ζώνη κατατάσσονται συνόψεις γνωστικών αντικειμένων που απευθύνονται σε ειδικούς αλλά και σε συγκεκριμένο μορφωμένο κοινό, όπως π.χ. "Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός", και συνοψίζουν συμπεράσματα από όλες τις προηγούμενες ζώνες. Στην τέταρτη και πέμπτη ζώνη κατατάσσονται συγγραφές γενικού χαρακτήρα που απευθύνονται λιγότερο σε ειδικούς και περισσότερο στο ευρύτερο μορφωμένο κοινό ή στους φοιτητές, όπως π.χ. "Ιστορία της Ελληνικής Χαλκοκρατίας, 3000-1100 π.Χ." και "Ιστορία του Προκλασικού Ελληνισμού, 2000-500 π.Χ.". Στην κορυφή της πυραμίδας, στην τελευταία ζώνη, βρίσκονται έργα γενικού περιεχομένου που συνοψίζουν τα συμπεράσματα των μελετών από όλες τις προηγούμενες ζώνες. Σε αυτήν την τελευταία κατηγορία κατατάσσεται και η παρούσα Ιστορία.

ΠΥΡΑΜΙΔΑ ΜΕΛΕΤΗΣ & ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Επισκόπηση

Γενική Σύνοψη

Ιστορία Περιόδου

Σύνοψη Γνωστικού Αντικειμένου

Γενική Ερευνητική Επισκόπηση Αντικειμένου

Ειδική Μελέτη ή Έρευνα συγκεκριμένου γεγονότος ή αντικειμένου

Ο αναγνώστης, λοιπόν, πρέπει να γνωρίζει ότι βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας όπου έχουν συνοψισθεί, όσο είναι αυτό δυνατόν, έρευνες και μελέτες που φθάνουν μέχρι την βάση, δηλαδή από γενικά μέχρι πολύ ειδικά θέματα. Μια Γενική Ιστορία, συνεπώς, συνοψίζει τα συμπεράσματα μελετών και ερευνών μιας πλειάδας επιστημόνων και για την συγγραφή της απαιτείται επιστημονική νηφαλιότητα και λογοτεχνική γλαφυρότητα.

Συνήθως στην αρχή της σταδιοδρομίας του, ο κάθε Ιστορικός μελετά σε βάθος και με κάθε λεπτομέρεια μία μικρή πτυχή της Ιστορίας θέτοντας και εκείνος το μικρό λιθαράκι του στην παραπέρα προώθηση της ιστορικής γνώσεως. Έτσι και ο υποφαινόμενος μελέτησε την προσφυγική εγκατάσταση (1922-1930) στην Ελλάδα και την ελληνική οικονομία και κοινωνία του μεσοπολέμου. Σίγουρα όμως, όταν ο μελετητής θέλει να καταλάβει τους μηχανισμούς του Ιστορικού γίγνεσθαι, τα αίτια και τα αποτελέσματά του, την πορεία και τους κύκλους του ανθρώπινου πολιτισμού μέσα στους αιώνες, τότε πρέπει να καταφύγει στην Μακρο-Ιστορία, στην μελέτη μεγάλων ιστορικών περιόδων. Μόνο τότε μπορεί να διακρίνει τους κύκλους, τις συνέχειες, τις ασυνέχειες και τις αλλαγές στην Ιστορία του ανθρώπου.

Η παρούσα Ιστορία άρχισε να γράφεται από μια ανάγκη του συγγραφέα να γνωρίσει βαθύτερα την Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού και να εξηγήσει στους φοιτητές του τις ιστορικές και πολιτισμικές αλλαγές που υπέστη η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός, από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η ανάγκη αυτή έγινε έντονα αισθητή όταν στα πλαίσια του μαθήματος "Επισκόπηση του Δυτικού Πολιτισμού" (A Survey of

Western Civilization), στο οποίο, κατά την διάρκεια δύο ακαδημαϊκών εξαμήνων, διδάσκεται μία σύνοψη ολόκληρης της Ιστορίας του Δυτικού Πολιτισμού, αλλά και στα πιο ειδικά μαθήματα, έπρεπε η Ιστορία να εξετασθεί όχι ως μια απλή διαδοχή γεγονότων αλλά ως μια σειρά ιστορικών και πολιτισμικών κύκλων αλλά και πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνεχειών και ασυνεχειών. Έπρεπε, δηλαδή, ο διδάσκων να εξηγήσει στους φοιτητές μέσα από τις διάφορες ιστορικές περιόδους (κύκλους) τις μεταβολές που υπέστη ο πολιτισμός στην διαδρομή του από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, όχι όμως αναγκαστικά ως μία ευθύγραμμη και εξελικτική ανοδική πορεία αλλά ως μια διαδοχή ιστορικών και πολιτισμικών συνεχειών και ασυνεχειών του Ιστορικού γίγνεσθαι. Έτσι άρχισε να συγγράφεται η Ιστορία αυτή, όταν σιγά-σιγά ο συγγραφέας κατάλαβε ότι η συγγραφή μια Γενικής Ιστορίας είναι το ανώτατο επιστημονικό στάδιο που μπορεί να φθάσει ένας Ιστορικός, μια που πρέπει να δώσει το στίγμα της εποχής του μέσα από την Ιστορία του.

Μεταγραφή Ονομάτων

Μέχρι περίπου το τέλος της δεκαετίας του 1960, όταν οι Έλληνες συγγραφείς Ιστορικών βιβλίων συναντούσαν ξένα κύρια ονόματα τα οποία έπρεπε να αποδώσουν στα ελληνικά, αλλά και οι περισσότεροι δημοσιογράφοι, μετέφραζαν ή ελληνοποιούσαν τα ξενόγλωσσα ονόματα έτσι ώστε να προσαρμοσθούν στην ελληνική γραμματική. Σιγά-σιγά όμως, και κυρίως μετά το 1974 με την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, επικράτησε να αποδίδονται τα ξενόγλωσσα κύρια ονόματα με μεταγραφή τους στα ελληνικά και όχι με μετάφραση ή προσαρμογή. Για παράδειγμα, ο Thomas Edison γραφόταν ως Θωμάς Έδισον, δηλαδή γινόταν μετάφραση του Thomas σε Θωμάς και μεταγραφή του αγγλικού συμφώνου d στο ελληνικό δ. Σήμερα, θα φαινόταν μάλλον αστείο αν κάποιος απέδιδε τον Ronald Reagan ως Ρονάλδο Ρηγάνιο αντί του Ρόναλντ Ρήγκαν. Στην παρούσα Ιστορία προτιμήθηκε μια μέθοδος αποδόσεως των ξενόγλωσσων κυρίων ονομάτων που ακολουθεί και τις δύο πλευρές της παραπάνω συνθήκης. Τα ξενόγλωσσα ονόματα αναγράφονται σύμφωνα με την μορφή που έχουν λάβει στην ελληνική ιστορική φιλολογία ή στον τύπο. Δηλαδή, ο Heinrich Schliemann αναγράφεται ως Ερρίκος Σλήμαν αλλά ο Arthur Evans ως Άρθουρ Έβανς.

Άλλο παρόμοιο πρόβλημα προέκυψε όταν έπρεπε να αποδοθούν κύρια ονόματα λαών της Εγγύς Ανατολής που ανέπτυξαν πολιτισμούς προγενέστερους του Αρχαίου Ελληνικού. Πολλοί σημερινοί συγγραφείς μεταγράφουν τα αρχαία αυτά ονόματα από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία ακολουθώντας την σύγχρονη μέθοδο, δηλαδή το b σε μπ το d σε ντ το g σε γκ κοκ. Σε αυτό το βιβλίο προτιμήσαμε να χρησιμοποιήσουμε τα αρχαία κύρια ονόματα όπως αναφέρονται κυρίως από τον Ηρόδοτο ή τον Διόδωρο τον Σικελιώτη ή την Αγία Γραφή κατά την μετάφραση των Εβδομήκοντα, δηλαδή ο Amenhotpe αναφέρεται ως Αμένοφης και όχι ως Αμενχότπε. Στις περιπτώσεις που δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί η αντιστοιχία, ανατρέχαμε στην *Παγκόσμια Ιστορία* (Ελευθερουδάκη)[2] ή μεταγράφαμε μόνοι μας τα ονόματα χρησιμοποιώντας την μετατροπή των b, d, g σε β, δ, και γ αντιστοίχως και με έκθλιψη του εισαγωγικού δασέος h. Σε όλες τις περιπτώσεις που έγινε απόδοση ξενόγλωσσων κυρίων ονομάτων στα ελληνικά, τέθηκε μέσα σε παρένθεση και το κύριο όνομα, όπως αναγράφεται στην διεθνή και κυρίως αγγλόφωνη βιβλιογραφία. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις προτιμήθηκαν κύρια ονόματα που δεν ήταν εντελώς σωστά επιστημονικά αλλά ήταν γνωστά στο ευρύ κοινό ή είχαν μία παράδοση στην ελληνική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα προτιμήθηκε ο ‘όρος Χετταίοι και χετταϊκός από τον σωστότερο Χιττίτες και χιττιτικός.

---

[2] *Παγκόσμια Ιστορία*. 2η έκδ. συμπλ. 4 τόμ. Αθήνα: Ελευθερουδάκης-Νίκας, 1931-1965.

Η γλώσσα του βιβλίου

Παρά την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας από το 1976, το γλωσσικό ζήτημα δεν έχει τελείως λυθεί. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχουν ακόμη ξεκαθαρισθεί διάφορα γλωσσικά προβλήματα και κυρίως οι διπλοί γραμματικοί τύποι. Η σημερινή μας γλώσσα βρίθει μάλιστα από λανθασμένες γραμματικά και συντακτικά εκφράσεις που γράφονται στον τύπο ή μεταδίδονται από τα ηλεκτρονικά μέσα ενημερώσεως και επικοινωνίας. Λείπει, με άλλα λόγια, μια σύγχρονη γραμματική που θα περιλάβει όλους τους χρησιμοποιούμενους γραμματικούς τύπους, θα λύσει το πρόβλημα των αρχαιόκλιτων ρημάτων, των κύριων ονομάτων, και του μονοτονικού συστήματος. Η Γραμματική αυτή θα πρέπει, ας πούμε κάθε δύο χρόνια, να επανεκδίδεται λύνοντας διάφορα προβλήματα και έχοντας ενσωματωμένες όλες τις γραμματικές αλλαγές που έχουν εν τω μεταξύ παγιωθεί, μέχρι οι συγγραφείς (τύπος, λογοτεχνία, επιστήμη κλπ) να καθιερώσουν ορισμένους γραμματικούς τύπους που θα έχουν γίνει ευρέως αποδεκτοί και θα χρησιμοποιούνται από όλους.

Για την συγγραφή αυτού του βιβλίου χρησιμοποιήθηκαν τα εξής γλωσσικά βοηθήματα: David Holton & άλ., *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας [Greek Grammar],* (διορθ. ελλην. έκδ. Αθήνα: Πατάκης, 1999), Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική της Δημοτικής* (1η έκδ. 1941, ανατ. & διορθ. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993), Αχιλλεύς Α. Τζάρτζανος, *Νεοελληνική Σύνταξις*, 2 τόμ. (2η εκδ. 1945-1953/1963, ανατ. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1991) και Αγαπητός Γ. Τσοπανάκης, *Νεοελληνική Γραμματική* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εστία-Κυριακίδης, 1994). Επίσης, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον ο ηλεκτρονικός *Ορθογράφος* έκδ. 2.02, 1993, των Γ. Μαλακού & Ν. Αραβαντινού της εταιρείας Computer Logic καθώς και ο ορθογραφικός διορθωτής της ελληνικής του Microsoft Word για Windows.

Το πρόβλημα της σωστής χρήσεως της γλώσσας προέκυψε όταν υπήρξε ανάγκη να αποδοθούν σύνθετα ιστορικά νοήματα, που θα έπρεπε να είναι κατανοητά όχι μόνον σήμερα αλλά και στο απώτερο μέλλον, αλλά και όταν το κείμενο έπρεπε να αποκτήσει ομοιογένεια και κυρίως επιστημονική υπόσταση. Κατά την συγγραφή του βιβλίου, λοιπόν, προέκυψαν γλωσσικά και ορθογραφικά προβλήματα τα οποία λύθηκαν με διάφορες ατομικές ίσως αποδοχές του συγγραφέα. Για παράδειγμα, χρησιμοποιήθηκε πάντα η κατάληξη σε -σθ και -χθ αντί -στ και -χτ, όπως στο "παρουσιασθεί" αντί "παρουσιαστεί" εκτός φυσικά από περιπτώσεις όπως το "παραστεί". Ορισμένες φορές χρησιμοποιήθηκαν αρχαιόκλιτοι τύποι ρημάτων για να εκφρασθεί το πλήρες νόημα, όπως οι τύποι "υπέκειντο", "συνέβη", "παρέβη" αντί των ανύπαρκτων "υπόκειντaν", "συνέβηκε", "παράβηκε". Σε αυτές τις περιπτώσεις βοήθησαν πολύ οι ηλεκτρονικοί ορθογράφοι για να αποφευχθούν λάθη εκ παραδρομής. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε πάντα η κατάληξη των θηλυκών της γενική σε -εως και όχι σε -ης, π.χ. "πόλεως" αντί "πόλης". Ακόμη, τέθηκε τελικό ν στις λέξεις την, στην, δεν, αυτήν, έναν και έγινε προσπάθεια να αποφευχθούν νοήματα που θα μπέρδευαν τον αναγνώστη με την έλλειψη του τόνου, όπως στις εκφράσεις "ο στρατηγός της παρέδωσε την πόλη" που μπορεί να εκληφθεί είτε ως "ο στρατηγός τής παρέδωσε" είτε ως "ο στρατηγός-της παρέδωσε". Πιστεύουμε ότι δεν είναι πρακτική η χρήση του τόνου στα μονοσύλλαβα σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως συστήνει η κρατική γραμματική του ΟΕΔΒ, αν και αναγκασθήκαμε να την εφαρμόσουμε όπου ήταν αναπόφευκτο. Ίσως ο τονισμός όλων των λέξεων θα έλυνε αυτά τα προβλήματα. Επίσης, για καλύτερη κατανόηση του κειμένου διατηρήθηκε ο δεύτερος τόνος στην προηγούμενη λέξη από κτητικές αντωνυμίες, δηλαδή "ο αυτοκράτοράς της παρέδωσε την πόλη". Ακόμη, ένα τονικό πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί ήταν οι όμοιες αλλά με διαφορετικό νόημα λέξεις "ο ‘όρος" και "το όρος" αλλά κυρίως "τα άρματα" (όπλα) και "τα ‘άρματα" (οχήματα). Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως είναι φανερό, διατηρήθηκε η δασεία για να αποφευχθούν παρε-

ξηγήσεις.

Πηγές και ένθετα κείμενα.

Η ιστορική αφήγηση διανθίζεται με παραθέσεις εντός κειμένου ή αποσπάσματα πρωτογενών Ιστορικών Πηγών σε ξεχωριστές ενότητες. Με αυτόν τον τρόπο, ο αναγνώστης καλείται να αναπνεύσει την ατμόσφαιρα μιας εποχής ή να εμβαθύνει στην κατανόηση ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος διαβάζοντας ένα απόσπασμα από το πρωτογενές ιστορικό υλικό.

Οι παραθέσεις εντός κειμένου είναι συνήθως αποσπάσματα από την φιλολογική ή φιλοσοφική παράδοση κάθε μικρού κύκλου ενώ σπάνια αποτελούν παραθέματα απόψεων σημαντικών Ιστορικών ή άλλων διανοουμένων ή πρωτογενών πηγών. Σε ξεχωριστές ενότητες, όμως, παρατίθενται Ιστορικές Πηγές που περιλαμβάνουν συνήθως συνθήκες μεταξύ λαών ή κρατών, αποσπάσματα νομοθετικών κωδίκων, διατάγματα, αποφάσεις βασιλέων, αυτοκρατόρων, αρχηγών κρατών ή οργανισμών, δηλαδή τις ονομαζόμενες αντικειμενικές πηγές. Σε λίγες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται αλληλογραφία προσώπων, διηγήσεις χρονικογράφων, προσωπικές μαρτυρίες, που αποτελούν φυσικά υποκειμενικού χαρακτήρα πηγές. Σκοπός όλων των παραθέσεων είναι να δοθεί στον αναγνώστη μια ιδέα από την πρώτη ύλη που χρησιμοποιεί ο Ιστορικός για να συγγράψει την Ιστορία του. Όλες οι μεταφράσεις κειμένων από σύγχρονες ή αρχαίες γλώσσες έχουν γίνει από τον συγγραφέα εκτός εάν αναφέρεται όνομα μεταφραστή. Στις περιπτώσεις όπου η αρχική μετάφραση έγινε από γλώσσα ή κείμενο μη προσιτό στον συγγραφέα, αναγράφεται και ο αρχικός μεταφραστής.

Οι Ιστορικές Πηγές αποτελούν σημαντικότατο μέρος της παρούσας Ιστορίας διότι μόνο έτσι μπορεί ο αναγνώστης να κατανοήσει ότι κάθε σημείο του έργου βασίζεται σε πληθώρα πρωτογενών ιστορικών κειμένων και άλλων πηγών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, θα παρατηρήσει ο αναγνώστης ότι οι παρατιθέμενες πηγές δεν συμφωνούν απόλυτα με την διήγηση διότι φυσικά η τελευταία περιλαμβάνει συνδυασμό τους, δηλαδή μια πιο σφαιρική άποψη επί των πραγμάτων, παρά την τυφλή πίστη σε ένα κείμενο. Στην κυρίως αφήγηση, στις περιπτώσεις εκείνες που δεν είναι σαφές τι ακριβώς έγινε ή οι ιστορικές ερμηνείες δίστανται, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί λέξεις όπως "μάλλον", "ίσως", "κατά πάσα πιθανότητα" κλπ, για να δείξει την αμφιβολία της προτάσεως που χρησιμοποιεί. Η μαγεία της μελέτης και συγγραφής της Ιστορίας, άλλωστε, βρίσκεται στο γεγονός ότι κάθε στιγμή τα πάντα είναι ρευστά και δεν υπάρχουν πραγματικά αληθινά γεγονότα για να διηγηθεί κανείς παρά μόνο υποψίες ή ερμηνείες του τι και γιατί συνέβη ένα γεγονός ή ποιες ήταν οι αιτίες και τα αποτελέσματά του.

Σημειώσεις, Βιβλιογραφίες & Επιτόπιες Έρευνες

Την αφήγηση και την παράθεση των πηγών συμπληρώνουν οι επεξηγήσεις στις σημειώσεις, που σκοπό έχουν να βοηθήσουν τον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα την διήγηση. Παραπομπές χρησιμοποιούνται και στις σημαντικότερες περιπτώσεις αμφιλεγόμενων θεμάτων, έτσι ώστε ο αναγνώστης να γνωρίζει την πηγή που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας ή διαφορετικές απόψεις επί του θέματος.

Στο τέλος κάθε κεφαλαίου υπάρχει Επιλογή Βιβλιογραφίας και στο τέλος κάθε μεγάλου κύκλου μπορεί ο αναγνώστης να βρει την Γενική Βιβλιογραφία, που περιλαμβάνει όλα τα σημαντικά για έναν μέσο αναγνώστη βοηθήματα. Στην Επιλογή Βιβλιογραφίας καταγράφονται τα σημαντικότερα βιβλία και ορισμένα άρθρα που έχουν άμεση σχέση με τα θέματα του συγκεκριμένου κεφαλαίου και αποτέλεσαν τις κύριες πηγές πληροφορήσεως για τον συγγραφέα. Στην Γενική Βιβλιογραφία, όμως, θα βρει κανείς μια πληθώρα δημοσιευμένων Ιστορικών Πηγών ή Συλλογών με Ιστορικές Πηγές καθώς και έναν μεγάλο

αριθμό Βοηθημάτων που περιλαμβάνουν βιβλία και άρθρα. Ο σχολιασμός των πηγών και η επιλογή του σημαντικότερου βοηθήματος από κάθε κατηγορία έγιναν για να καθοδηγήσουν στοιχειωδώς τον νεοφώτιστο μελετητή κάθε ιστορικής εποχής.

Προσπάθησα να παραθέσω στις βιβλιογραφίες μόνο βιβλία και άρθρα που τα είχα μελετήσει και είχα κρίνει ο ίδιος την χρησιμότητά τους για τον αναγνώστη. Περιελήφθησαν κυρίως βιβλία και άρθρα γενικού περιεχομένου που είναι εύκολο να εντοπισθούν στο βιβλιεμπόριο ή σε βιβλιοθήκες στην Ελλάδα και είχαν εκδοθεί μέχρι το καλοκαίρι του 2000. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, σημειώνονται ειδικές μελέτες και παλαιότερα βοηθήματα. Ακόμη, βιβλία σε γλώσσες άλλες από την ελληνική, την αγγλική και την γαλλική, που δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπισθούν σε Βιβλιοθήκες στην Αθήνα ή στην διεθνή αγορά για να αγορασθούν, αλλά θεωρούνται αξιοσημείωτα, ανεγράφησαν έτσι ώστε η βιβλιογραφία να περιλαμβάνει όλα τα σημαντικά βοηθήματα κάθε περιόδου. Η συγγραφή του βιβλίου πραγματοποιήθηκε με βάση μια επιλογή της διεθνώς αναγνωρισμένης βιβλιογραφίας για κάθε επί μέρους θέμα, που συγκεντρώθηκε και αγοράσθηκε μετά από προσωπική και επισταμένη έρευνα του συγγραφέα. Στην επιλογή αυτή βοήθησε η έκδοση Mary Beth Norton, ed., *Guide to Historical Literature*, 3rd ed., 2 vols. (N. York: Oxford Univ. Press, 1995) της Αμερικανικής Ιστορικής Ενώσεως (American Historical Association), της οποίας ο συγγραφέας είναι μέλος.

Ο συγγραφέας πραγματοποίησε, επίσης, επιτόπιες επισκέψεις σχεδόν σε όλα τα σημαντικά μουσεία, στους αρχαιολογικούς τόπους και σε θέσεις ιστορικής σημασίας στην Ελλάδα, για να έχει μια απολύτως προσωπική αντίληψη των χώρων, των μνημείων και των έργων τέχνης. Για τους ίδιους λόγους, πραγματοποίησε ταξίδια σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις για να επισκεφθεί μουσεία και να μελετήσει τα εκτιθέμενα έργα τέχνης που σχετίζονται με την Ιστορία του.

Ευχαριστίες

Το βιβλίο αυτό οφείλει πάρα πολλά σε ανθρώπους που ποτέ δεν φαντάσθηκαν οι ίδιοι ότι κάποτε θα συνέβαλαν στην συγγραφή του. Εκείνοι που με συντρόφευσαν, κυριολεκτικά ή νοερά, στην μακροχρόνια πανεπιστημιακή μου εκπαίδευση και ακαδημαϊκή διδασκαλία αλλά και καθ' όλη την διάρκεια συγγραφής του βιβλίου, αξίζει να αναφερθούν ονομαστικά.

Κατ' αρχάς ευχαριστώ τους πρώτους μου δασκάλους κυρίους Στ. Βαγενά, Ε. Ιεσσαί, Δρ. Α. Κορακίδη και Α. Κροκόκιο. Επίσης ευχαριστώ θερμά τους Καθηγητές και Καθηγήτριες Dr. L. S. Kaplan, Dr. C.V. Graves, Dr. H. Schwartz, Dr. G. E. Wilson, Dr. J. R. Carpenter, Dr. K. R. Calkins, Dr. T. S. Korllos, Dr. H. N. Whitney, Μαρία Στύλου, Δρ. Ν. Βόντσολο, Δρ. Ε. Σαπορίτη, Δρ. Ε. Καραγιάννη, και ιδιαιτέρως τους Dr. V. S. Papacosma, Dr N. Power, Dr. W. McGrew και Δρ. Ε. Στράντζαλη. Θα ήθελα ακόμη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τον εκλιπόντα Μ. Ανδρόνικο, ανασκαφέα της Βεργίνας, και τις ευχαριστίες μου στους Σπ. Ιακωβίδη, ανασκαφέα των Μυκηνών, Δ. Παντερμαλή, ανασκαφέα στο Αρχαίο Δίον, Χρ. Ντούμα, ανασκαφέα της Θήρας, καθώς και στις Αρχαιολόγους Ι. Καρέτσου (Διευθ. Μουσείου Ηρακλείου), Α. Μουστάκα και Δρ Ν. Μαρινάτου (κόρη του Καθηγητή και πρώτου ανασκαφέα της Θήρας Σπ. Μαρινάτου). Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω και τους δύο συναδέλφους Καθηγητές που διάβασαν το μεγαλύτερο μέρος μια πρώτης μορφής του βιβλίου και έκαναν τις παρατηρήσεις τους. Ως είναι φυσικό, όλα τα λάθη που ίσως να υπάρχουν στο έργο βαρύνουν αποκλειστικά και μόνο τον συγγραφέα.

Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί δεν θα είχε γραφεί αν δεν είχε εμπνευσθεί από τα εξής βιβλία και το έργο των Ιστορικών: *The Rise of the West* του William McNeil, *Ancient Iraq* του George Roux, *A History of Greece*, των J. B. Bury & R.

Meiggs, *Griechische Geschichte* του Herman Bengtson, *A History of Greece* του N. G. L. Hammond, *A History of the Ancient World* του Chester G. Starr και *Apologie pour l' Histoire ou Métier d' Historien* του Marc Bloch.

Θα ήταν παράλειψή μου εάν δεν ανέφερα την σημαντική βοήθεια που προσφέρουν οι συνάδελφοι επιστήμονες από όλον τον κόσμο που μέσω του Διαδίκτυο (Internet) εκφράζουν τις απόψεις τους στις ηλεκτρονικές συζητήσεις, πληροφορούν για ό,τι νέο συμβαίνει στον κλάδο της Ιστορίας και τους παρεμφερείς τομείς ή κάνουν τον μέγα κόπο να καταγράψουν σε ηλεκτρονική μορφή κείμενα, πηγές, εικόνες, χάρτες κλπ. Από το 1995 χρησιμοποίησα κατά κόρον το Διαδίκτυο είτε για να δοκιμάσω ιδέες μου, ζητώντας την γνώμη συναδέλφων, είτε για να αντλήσω πληροφορίες και πηγές που δεν είναι προσιτές αλλού, είτε για να διεξαγάγω βιβλιογραφική έρευνα στις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες του κόσμου. Η τεχνολογία δίνει φτερά στον σημερινό Ιστορικό και μπορεί να κάνει το έργο του, πολύ εύκολα, όσο το δυνατόν πιο πλήρες. Η συγγραφή της Ιστορίας μου συμπληρώθηκε βιβλιογραφικά --κατά ένα μέρος-- με την συνδρομή της κυρίας Μ. Στεργίου, Επίτιμης Διευθύντριας και Κοσμήτορος της Βιβλιοθήκης του Deree College και συνεπώς οφείλω να ευχαριστήσω την ίδια και όλο το υπόλοιπο προσωπικό για την απέραντη προθυμία τους να προσφέρουν κάθε δυνατή βοήθεια.

Κάθε μέρος αυτού του βιβλίου δοκιμάσθηκε πρώτα στην αίθουσα διδασκαλίας και μετά μεταφέρθηκε στο χαρτί. Ευχαριστώ λοιπόν όλους τους φοιτητές μου διότι οι ερωτήσεις, οι παρατηρήσεις, οι εργασίες τους (papers) με έβαλαν πολλές φορές σε σκέψεις, μου έδειξαν νέους δρόμους προβληματισμού και με ανάγκασαν να ξανασκεφθώ τι έπρεπε να περιλάβω ως σημαντικό στην Ιστορία μου και πώς να το διατυπώσω. Η Ιστορία αυτή τους ανήκει διότι άλλωστε αυτοί υπήρξαν το έναυσμα για την συγγραφή της.

Η τελική πραγματοποίηση του βιβλίου οφείλεται και στους δικούς μου ανθρώπους, που πίστεψαν σε μένα και με υποστήριξαν σε διάφορες φάσεις της ακαδημαϊκής ζωής μου αλλά και κατά την διάρκεια της συγγραφής του έργου. Ευχαριστώ ιδιαιτέρως τους γονείς μου Χρυσάνθη και Ιωάννη Λοΐζο, τον αδελφό μου Κωνσταντίνο Λοΐζο, τα πεθερικά μου Βασιλική και Γιώργο Καζάκο, την κουνιάδα μου Μαίρη Καζάκου και την σύζυγό μου Δήμητρα, που αναγκάσθηκαν να ζήσουν παρέα με την Ιστορία μου. *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.)* άρχισε να σχεδιάζεται όταν γεννήθηκε ο γιος μου Ίαν, τον Νοέμβριο του 1992, και άρχισε να γράφεται πριν εκείνος κλείσει τους έξι μήνες. Το έργο αυτό του ανήκει ως παρακαταθήκη για το δικό του μέλλον.

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Νέο Ηράκλειο
26 Οκτωβρίου 2001

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι περισσότεροι ξένοι συγγραφείς Ιστοριών για την Αρχαία Ελλάδα αρχίζουν την αφήγησή τους με την Μινωική Κρήτη και τελειώνουν με τον θάνατο του Αλεξάνδρου. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, αποκόπτεται η αρχαιοελληνική ιστορία από τους προηγούμενους πολιτισμούς και από τις επιρροές και αλληλοεπιδράσεις που είχε με εκείνους και παρουσιάζεται σαν μια τελείως απομονωμένη διαδικασία μέσα στο Ιστορικό γίγνεσθαι.

Η *Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί* που θα διαβάσετε θέλει στην αρχή να δείξει τις πηγές του πολιτισμού και της Ιστορίας στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο καθώς και τα επιτεύγματα των λαών που κατοίκησαν στην περιοχή και μετά να συνεχίσει, περνώντας από τον έναν μεγάλο ιστορικό κύκλο στον άλλο, με την εξέταση της Ελληνικής Ιστορίας και του Πολιτισμού. Άλλωστε, είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι η ιστορική πορεία των Αρχαίων Ελλήνων, και κατ' επέκταση της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου Θαλάσσης, είναι και αποτέλεσμα του συγκερασμού που επετεύχθη με τις επαφές των Μινωιτών και των Ελλήνων με τους Αιγυπτίους, τους Φοίνικες και τους Πέρσες, χωρίς κανείς να παραγνωρίζει την τελικά ανεξάρτητη πολιτισμική ανέλιξη των Ελλήνων.

Επελέγη, λοιπόν, εκ προθέσεως να αρχίσει αυτό το βιβλίο με μία πολύ σύντομη αναφορά στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους και κυρίως με την εξιστόρηση της δημιουργία του πρώτου πολιτισμού, των Σουμερίων, στην Μεσοποταμία. Οι λαοί που κυριάρχησαν μετά τους Σουμέριους: Ακκάδες, Βαβυλώνιοι, Ισραηλίτες, Ασσύριοι, Πέρσες, συνέχισαν την πολιτισμική παράδοση των δημιουργών του πρώτου πολιτισμού και ορισμένοι διατήρησαν την χρήση της σφηνοειδούς γραφής για παραπάνω από χίλια χρόνια. Παρόμοια πορεία ακολούθησε και η Αρχαία Αίγυπτος, οι κάτοικοι της οποίας για πολλούς αιώνες διατήρησαν τον δικό τους πολιτισμό με θαυμαστά επιτεύγματα, τουλάχιστον στην τέχνη και στην οικοδομική. Όταν ο Αλέξανδρος κατέλαβε την Περσική Αυτοκρατορία δεν ήρθε σε επαφή με απολίτιστους λαούς αλλά με ανθρώπους οι οποίοι έφεραν μαζί τους μια πολιτιστική κληρονομιά χιλιετιών. Ίσως μάλιστα αυτός να ήταν και ένας από τους λόγους για τους οποίους επιδίωξε τον συγκερασμό της Ελληνικής με την Ανατολική παράδοση. Άρα, λοιπόν, θεωρήθηκε ότι ήταν αναγκαίο να εξετασθούν πρώτα οι Αρχαίοι Ανατολικοί Λαοί και μετά να αρχίσει η μελέτη της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας. Έτσι έγιναν και πιο εύκολες οι αναφορές στους προηγούμενους από τους Έλληνες λαούς, εφ' όσον ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει εκτενώς γι' αυτούς στα σχετικά κεφάλαια.

Ένας ακόμη λόγος που επέβαλε πρώτα την εξέταση των προγενέστερων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού λαών ήταν το γεγονός ότι υπήρξαν σημαντικές αλληλεπι-

δράσεις, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ανάμεσα στους Έλληνες και στους λαούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Οι επαφές αυτές παρουσιάζονται, για παράδειγμα, με τα πολλά αντικείμενα που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο και βρέθηκαν στην Εγγύς Ανατολή, με τις αιγαιακού τύπου τοιχογραφίες στην Αίγυπτο, και με την διάδοση της ελληνικής γλώσσας, που πραγματοποιήθηκε με τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, δεν πρέπει κανείς να ξεχνάει ότι μια περίοδος της αρχαϊκής ελληνικής τέχνης ονομάζεται ανατολίζουσα, εξ αιτίας των επιρροών από την Ανατολή, ότι τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου είναι σημιτικής καταγωγής, καθώς και τον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο που έπαιξε η περσική διπλωματία και πολιτική καθ' όλη την περίοδο των Ελληνικών Πόλεων.

Γίνεται, συνεπώς, φανερό πως ο κύκλος της Ιστορίας της Αρχαίας Ελλάδας δεν μπορεί να εξετασθεί χωρίς την κατανόηση της ιστορικής πορείας των λαών της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Με αυτόν τον τρόπο θα αποδειχθεί ποιες ήταν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες ανάμεσα στους πολιτισμούς των Αρχαίων Ανατολικών Λαών και των Αρχαίων Ελλήνων.

1

ΣΤΙΣ ΟΧΘΕΣ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Η Εμφάνιση του Ανθρώπου, Σουμέριοι & Βαβυλώνιοι

3,5 εκατ. - 1750 π.Χ.

Η εξέταση της ανθρωπολογικής και κοινωνικής εξελίξεως και των επιτευγμάτων του ανθρώπου χωρίζεται στην μελέτη της Προϊστορίας και στην μελέτη της Ιστορίας. Η Προϊστορία εξετάζει τα πρώτα βήματα του ανθρώπινου γένους πάνω στην Γη και τις πρώτες οργανωμένες κοινωνίες. Η Προϊστορική Περίοδος άρχισε πριν από εκατομμύρια χρόνια και τελείωσε με την Νεολιθική Εποχή, από το τέλος της οποίας οι πρώτοι άνθρωποι άρχισαν να εγκαθίστανται μόνιμα και να δημιουργούν οργανωμένες κοινωνίες κατά μήκος των μεγάλων ποταμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου.

Η εφεύρεση και η χρήση της γραφής σηματοδοτεί την εκκίνηση της Ιστορίας των Πολιτισμών και το χρονικό σημείο που το ανθρώπινο γένος εισέρχεται στην Ιστορική Περίοδο, που αρχίζει περίπου από το 3000 π.Χ. και φθάνει μέχρι τις μέρες μας.

Οι πρώτοι ανθρώπινοι πολιτισμοί άνθισαν στις όχθες των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη, στην Μεσοποταμία, και, λίγο αργότερα, κατά μήκος του ποταμού Νείλου στην Αίγυπτο. Ας εξετάσουμε όμως πρώτα πώς εξελίχθηκε ο άνθρωπος μέχρι το 3100 π.Χ.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(περ. 3,5 εκατ.-3100 π.Χ.)

Η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους ακολούθησε διάφορα στάδια –όχι κατ' ανάγκη σε γραμμική ανοδική πορεία– ξεκινώντας από τους Αυστραλοπιθήκους και προχωρώντας στον Άνθρωπο τον Επιδέξιο, στον Άνθρωπο τον Όρθιο και στον Άνθρωπο τον Έμφρονα. Το τελευταίο στάδιο περιλαμβάνει τους ανθρώπους που έζησαν μερικές χιλιάδες χρόνια πριν, στην Παλαιολιθική και Νεολιθική Εποχή, και είναι οι κοντινότεροι πρόγονοι του σημερινού ανθρώπου.

Η Ανθρώπινη Φυλή (περ. 3,5 εκατ.-300.000 π.Χ.)

Η πεποίθηση ότι ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο "κατ' εἰκόνα [...καὶ]

ομοίωσιν"[3] και την υδρόγειο όπως την γνωρίζουμε σήμερα, διαταράχθηκε τον 19ο αιώνα όταν ο Άγγλος γεωλόγος Κάρολος Λάιελ (Sir Charles Lyell, 1797-1875) στο βιβλίο του *Αρχές της Γεωλογίας* (*Principles of Geology*, 3 τόμοι, 1830-1833) απέδειξε ότι η γη είχε υποστεί πολλές γεωλογικές αλλαγές που οφείλονταν κυρίως στην διάβρωση κατά την μακρά περίοδο της ζωής της. Ο ίδιος επιστήμονας μπόρεσε ακόμα να χρονολογήσει διάφορα πετρώματα χρησιμοποιώντας τα απολιθώματα. Λίγα χρόνια αργότερα, ο επίσης Άγγλος φυσιοδίφης Κάρολος Δαρβίνος (Charles Darwin, 1809-1882) χρησιμοποίησε τις χρονολογήσεις του Λάιελ για να διατυπώσει την θεωρία της εξελίξεως των ειδών. Σε δύο βιβλία του, *Η Καταγωγή των Ειδών* (*The Origin of Species*, 1859) και *Η Καταγωγή του Ανθρώπου* (*The Descent of Man*, 1871), ο Δαρβίνος υποστήριξε ότι η φύση και ο σημερινός άνθρωπος είναι προϊόντα μιας μακράς περιόδου αλλαγών κατά την οποία όλα τα είδη του ζωικού και φυτικού βασιλείου εξελίχθηκαν από κατώτερες μορφές ζωής μέχρι να λάβουν την σημερινή τους όψη. Βέβαια, ο κατάλογος των απολιθωμάτων που δείχνουν την εξέλιξη από το ένα στάδιο στο άλλο δεν είναι πλήρης και οι παλαιοντολόγοι και παλαιοανθρωπολόγοι έχουν συνήθως στην διάθεσή τους λίγα οστά από τους σκελετούς των πρώτων Ανθρωπιδών για να εξετάσουν. Οι μελέτες πάνω σ' αυτούς τους μακρινούς απογόνους του ανθρώπου δείχνουν το πόσο πολύπλοκη είναι η ιστορία της εξελίξεως του ανθρώπινου είδους.

Κατά την θεωρία της εξελίξεως, οι πρώτοι Ανθρωπίδες προέρχονται από έναν κλάδο των πιθήκων ο οποίος, πριν από εκατομμύρια χρόνια, άρχισε να διαβιώνει πάνω στο έδαφος αντί στα κλαδιά των δένδρων. Ο πρώτος εκπρόσωπος των Ανθρωπιδών ονομάζεται Αυστραλοπίθηκος (πίθηκος του Νότου) και τα πρώτα δείγματα σκελετών ανακαλύφθηκαν στην Αφρική. Ο Αυστραλοπίθηκος είχε όρθια στάση αλλά μικρό εγκέφαλο. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος των Αυστραλοπιθήκων είναι ένας σκελετός θήλεος από την τοποθεσία Χαδάρ (Hadar, CAWH:1.01L) στην Αιθιοπία, ο οποίος ανασύρθηκε ανάμεσα από διάφορα απομεινάρια ανθρώπινων σκελετών. Οι επιστήμονες, που κατάφεραν να τον συναρμολογήσουν μόνο κατά σαράντα τοις εκατό, του έδωσαν το όνομα Λούσυ (Lucy) και τον χρονολόγησαν μεταξύ 3,6 και 3 εκατομμυρίων ετών.[4]

Μετά τον Αυστραλοπίθηκο εμφανίσθηκαν κατά σειρά τρία άλλα είδη Ανθρωπιδών: ο Άνθρωπος ο Επιδέξιος (Homo Habilis), ο Άνθρωπος ο Όρθιος (Homo Erectus) και ο Άνθρωπος ο Έμφρων (Homo Sapiens). Η αναφορά στους τρεις Ανθρωπίδες είναι απλώς ενδεικτική μια που η εξέλιξη του ανθρώπου δεν ακολούθησε γραμμική πορεία αλλά κυκλική, δηλαδή κλάδοι αναφύονταν από τον κεντρικό κορμό και αναπτύσσονταν παράλληλα.[5] Ο πρώτος Ανθρωπίδης της κατηγορίας Άνθρωπος ο Επιδέξιος ανακαλύφθηκε από τον ανθρωπολόγο Λούις Λίκεϊ (L. S. B. Leakey) στην περιοχή Όλντουβαϊ (Olduvai, CAWH:1.01L), στην Τανζανία της Αφρικής, και χρονολογήθηκε ότι είναι μεταξύ 2 και 1,5 εκατομμυρίων ετών. Ο Άνθρωπος του Όλντουβαϊ ήταν περίπου 1,2 μέτρα ψηλός, περπατούσε όρθιος και μπορούσε να χειρισθεί με επιδεξιότητα τον αντίχειρά του, όπως δείχνουν τα πρωτόγονα λίθινα εργαλεία του. Ο Λίκεϊ τον ονόμασε Άνθρωπο Επιδέξιο (Homo Habilis) επειδή μπορούσε να κατασκευάσει εργαλεία.

Το πρώτο δείγμα του Ανθρώπου του Όρθιου ανακαλύφθηκε στην Ιάβα (CAWH:1.01R) και η ηλικία του υπολογίσθηκε μεταξύ 1,5 και 1 εκατομμύρια χρόνια. Ο εγκέφαλος του ήταν μεγαλύτερος από αυτόν του Ανθρώπου του Επιδέξιου, ήταν 1,5

---

[3] *Αγία Γραφή*, "Γένεσις", Α.26.

[4] Για τις χρονολογίες δες Ian Tattersall et al., eds. *Encyclopedia of Human Evolution and Prehistory* (Chicago: St. James Press, 1988), σχετικά άρθρα. Δες και Ν. Κ. Συμεωνίδης & Κ. Σ. Δούκας, "Η Εμφάνιση και η Εξέλιξη του Ανθρώπου" *Αρχαιολογία* τευχ. 58 (Μάρτιος 1996): 56-60.

[5] Δες σύνοψη των πιο πρόσφατων θεωριών για την κυκλική θεωρία της εξελίξεως του ανθρώπου σε Jean-Jacques Hublin, "The Quest for Adam" *Archaeology* 52 (July/August 1999): 26-35.

μέτρα περίπου ψηλός και το μέτωπό του είχε μια κλίση προς τα πίσω. Οι εκπρόσωποι αυτού του είδους μπορούσαν να χειρισθούν την φωτιά και να χρησιμοποιήσουν τον λίθινο χειροπέλεκυ, πρόοδοι τεράστιας σημασίας για την επιβίωση του ανθρώπινου είδους.

Πριν από 300.000 χρόνια περίπου, ο Άνθρωπος ο Όρθιος έδωσε την θέση του στον Άνθρωπο τον Έμφρονα (CAWH:1.01R), άμεσο πρόγονο του σημερινού ανθρώπου. Από αυτήν την εποχή και μετά, ο άνθρωπος πέρασε στην καθημερινή χρήση όλο και καλύτερων λίθινων εργαλείων και εισήλθε στην Παλαιολιθική Εποχή.

Η Παλαιολιθική Εποχή (περ. 300.000 - 7000 π.Χ.)

Η παρουσία του παλαιολιθικού ανθρώπου γενικεύθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο μετά το 100.000 π.Χ. Οι άνθρωποι που έζησαν μεταξύ του 100.000 και 40.000 π.Χ. στην Ευρώπη και στις περιοχές της Ασίας και της Αφρικής που συνορεύουν με αυτήν, ονομάζονται Νεαντερδάλιοι (Homo Sapiens Neanderthalensis, CAWH:1.01R). Οι άνδρες ήταν λίγο ψηλότεροι από 1,75 μέτρα, ενώ οι γυναίκες περίπου 1.55 μέτρα, είχαν κατασκευάσει εξελιγμένα λίθινα εργαλεία, τα οποία χειρίζονταν για να κυνηγήσουν, χρησιμοποιούσαν την φωτιά, φορούσαν δέρματα ζώων για ρούχα και έμεναν σε σπήλαια. Κατά τους σύγχρονους επιστήμονες λίγοι θα παρατηρούσαν σήμερα έναν Νεαντερδάλιο εάν παρουσιαζόταν πλυμένος, ξυρισμένος και με σύγχρονα ρούχα στον υπόγειο σιδηρόδρομο της Νέας Υόρκης,[6] τόσο όμοιος θα ήταν με τους σημερινούς ανθρώπους. Παρ' όλα αυτά, είναι σχεδόν βέβαιο, ότι οι Νεαντερδάλιοι δεν υπήρξαν άμεσοι πρόγονοί μας.[7]

Μετά την ξαφνική εξαφάνιση του Νεαντερδάλιου ανθρώπου πριν από περίπου 40.000 χρόνια, την θέση του πήρε ο άμεσος πρόγονος του σημερινού ανθρώπου, ο ονομαζόμενος Άνθρωπος του Κρο Μανιόν (Cro Magnon, CAWH:1.02). Κατοικούσε στην Ευρώπη, στην Αφρική, στην Ασία, στην Αυστραλία και τελικά, αφού πέρασε τον Βερίγγειο Πορθμό, και στην Αμερική. Έφτιαχνε εργαλεία από πέτρα και κόκαλα ζώων και ζωγράφιζε πολύχρωμα σχέδια στα σπήλαια που έμενε.

Ο παλαιολιθικός άνθρωπος ανέπτυξε έναν δικό του πρωτόγονο τρόπο διατροφής και διαβιώσεως. Η επιβίωσή του βασιζόταν στην επιτυχία του κυνηγιού και γι' αυτό παρακολουθούσε προσεκτικά τις συνήθειες των ζώων που κυνηγούσε και τα ακολουθούσε όταν έπρεπε να μεταναστεύσουν. Το κυνήγι διεξαγόταν σε ομάδες και η επιτυχής έκβαση του ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας, σχεδίου και εφευρετικότητας, σημαντικά στοιχεία στην κοινωνική εξέλιξη του παλαιολιθικού ανθρώπου. Αυτές του οι ικανότητες του έδιναν την δυνατότητα να κυνηγήσει μεγαλύτερα, γρηγορότερα και δυνατότερα ζώα από τον ίδιο. Τρεφόταν με το κρέας των θηραμάτων του ενώ χρησιμοποιούσε τα δέρματα των ζώων που κυνηγούσε ως ρούχα. Η διατροφή των παλαιολιθικών ανθρώπων δεν περιοριζόταν, βέβαια, μόνο στο ζωικό βασίλειο. Οι άνθρωποι της Παλαιολιθικής Εποχής συνέλεγαν καρπούς δέντρων, όπως καρύδια και μούρα, για να συμπληρώσουν τα γεύματα τους. Τα θηράματά και τους καρπούς τα μετέφεραν και τα κατανάλωναν στα πρόχειρα καταλύματα που ζούσαν. Η κατοικία τους ήταν είτε σπήλαια, στις περιοχές που έκανε πολύ κρύο, ή πρόχειρες καλύβες, στις θερμές ζώνες. Κατά πάσα πιθανότητα, ζούσαν σε οικογένειες και πολλές οικογένειες αποτελούσαν την φυλή, με κάποιο αρσενικό μέλος ως αρχηγό.

Το μεγαλύτερο επίτευγμα του παλαιολιθικού ανθρώπου ήταν η τέχνη, αποτέλεσμα της αφαιρετικής ικανότητάς της σκέψεώς του. Αυτό που τον έκανε να ξεχωρίσει από τα ζώα ήταν το λογικό, το οποίο χρησιμοποιούσε για να παγιδεύσει τα θηράματά του στο κυνήγι, να επικοινωνήσει με τα άλλα μέλη της οικογένειας και της φυλής αλλά και να δημιουργήσει τέχνη. Η καλλιτεχνική του δραστηριότητα είναι αποτυπωμένη στο εσωτερικό

[6] Όπως παρατίθεται στο George Constable and the Editors of Time-Life Books, *The Neanderthals*, στην σειρά *The Emergence of Man* (The Netherlands: Time-Life Books, 1973), p. 27.

[7] Hublin, pp. 34-35 και CAH, 1.1:166.

των σπηλαίων, όπως για παράδειγμα στην Αλταμίρα (Altamira) στην Ισπανία και στο Λασκώ (Lascaux) στην Γαλλία. Τα μοντέλα που χρησιμοποιούσε για την ζωγραφική του ήταν είτε ζώα που κυνηγούσε, είτε ζώα που του προκαλούσαν φόβο και θαυμασμό με τον όγκο και το μέγεθός τους, είτε αποτυπώματα ανθρώπινων χεριών. Πολλά από τα ζωγραφισμένα ζώα είναι τραυματισμένα από τα βέλη και τα ακόντια των παλαιολιθικών κυνηγών, είτε διότι αυτοί ήθελαν να εκφράσουν την ελπίδα ενός επιτυχημένου κυνηγιού είτε διότι η ζωγραφική ήταν αποτέλεσμα μιας τελετουργίας πριν από το επόμενο κυνήγι. Άλλα ζώα φαίνονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης. Οι ανασκαφείς έχουν επίσης βρει και ειδώλια εγκύων γυναικών τα οποία, κατά πάσα πιθανότητα, συμβόλιζαν την γονιμότητα που τόσο είχε ανάγκη ο πρωτόγονος άνθρωπος για να επιβιώσει.[8]

Ο αγώνας για επιβίωση δεν απέκλειε μάχες μεταξύ των φυλών για τον έλεγχο περιοχών κυνηγιού. Μετά από την ανακάλυψη στο σπήλαιο Βιντίια (Vindija), στην Κροατία, ανθρώπινων οστών που είχαν μικρές προσεκτικές χαρακιές, που συνήθως γίνονται για να αποσπασθεί το κρέας από τα οστά, αλλά και παράξενα σπασίματα, οι ανθρωπολόγοι δεν αποκλείουν τις περιπτώσεις κανιβαλισμού, δηλαδή άνθρωποι να φαγώθηκαν από ανθρώπους, αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ίσως λιμού.[9]

Ο άνθρωπος της Παλαιολιθικής Εποχής φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος που έθεσε τα θεμέλια της κοινωνίας. Η αφοσίωση του στην οικογένεια, η οργάνωση του σε φυλές και η συλλογική προσπάθεια του στο κυνήγι αποδεικνύουν μια πρωτόγονη μορφή κοινωνικής οργανώσεως. Η επίδοση του σε μια πρωτόγονη και, όπως πίστευε, με μαγικές ιδιότητες τέχνη δείχνει την τάση του ανθρώπου της Παλαιολιθικής Εποχής για αφαίρεση και δημιουργική σκέψη. Η εξέλιξη της διανοητικής του ικανότητας αποδεικνύεται επίσης και από την χρήση των πρώτων λίθινων εργαλείων. Γύρω στο 7000 π.Χ. ο άνθρωπος εισήλθε σε μια νέα φάση της εξελίξεως του πολιτισμού του, την Νεολιθική Εποχή.

Η Νεολιθική Εποχή (περ. 7000 - 3100 π.Χ.)

Γύρω στο 10.000 π.Χ. οι παγετώνες υποχώρησαν, η Ευρώπη καλύφθηκε από πυκνά δάση και τα μαμούθ που κυνηγούσαν οι τελευταίοι παλαιολιθικοί άνθρωποι εξαφανίσθηκαν. Οι άνθρωποι προσαρμόσθηκαν γρήγορα σε αυτές τις αλλαγές και μάλιστα εξημέρωσαν και τον σκύλο. Μεταξύ των ετών 10.000 και 7000 π.Χ. οι άνθρωποι πέρασαν ένα μεταβατικό στάδιο στην πολιτισμική τους εξέλιξη, το οποίο μερικές φορές ονομάζεται Μεσολιθική Εποχή και περιλαμβάνει την σταδιακή εξέλιξη του Ανθρώπου του Κρο-Μανιόν στον Σύγχρονο Άνθρωπο (Homo Sapiens Sapiens).[10] Μετά το έτος 7000 π.Χ., οι νεολιθικοί πλέον άνθρωποι άρχισαν να επιδίδονται όλο και περισσότερο στην καλλιέργεια της γης (CAWH:1.03R) με αποτέλεσμα η περίοδος αυτή να ονομασθεί η εποχή της "Αγροτικής Επαναστάσεως",[11] παρ' ότι είχαν ήδη ανακαλύψει τον χαλκό. Η αγροτική ζωή αμέσως μετέτρεψε τους τροφοσυλλέκτες και νομάδες παλαιολιθικούς ανθρώπους στους νεολιθικούς τροφοπαραγωγούς και τους έδωσε την δυνατότητα ενός σταθερού και σίγουρου τρόπου επιβιώσεως.

Παρ' ότι γενικά πιστεύεται ότι η μετάβαση από την νομαδική στην αγροτική ζωή έλαβε χώρα πρώτα στην Εγγύς Ανατολή (τώρα Μέση Ανατολή), φαίνεται ότι λίγο αρ-

---

[8] Εικόνες στο Jean-Philippe Rigaud, "Lascaux Cave", *National Geographic* 174 (October 1988):482-99 και κυρίως στο Andreas Lommel, *Προϊστορικός & Πρωτόγονος Άνθρωπος*, τομ. 1 στην σειρά *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης*, 10 τομ. (London: Hamlyn, 1966 & Αθήνα: Χρυσός Τύπος-Γιοβάνης, 1967).

[9] Rick Gore, "Neanderthals", *National Geographic* 189 (January 1996): 5-6.

[10] Grahame Clark, *Mesolithic Prelude* (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1980) και CAH, 1.1:97.

[11] William H Hallow & William Kelly Simpson, *The Ancient Near East: A History* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1971), p. 11.

γότερα και τουλάχιστον σε τρία διαφορετικά σημεία στην Ευρώπη και σε ένα στην Ανατολική Ασία, σχεδόν ταυτόχρονα, οι νεολιθικοί άνθρωποι στράφηκαν προς την γεωργία και την κτηνοτροφία. Στην Εγγύς Ανατολή, οι άνθρωποι που ζούσαν στην Ιάρμο (Jarmo), στο σημερινό Ιράκ, στην Ιεριχώ (Jericho), στην σημερινή Ιορδανία, στην Χασιλάρ (Hacilar), στην σημερινή Τουρκία, αλλά και στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, αυτοί που έμεναν σε νεολιθικούς οικισμούς στον Ελλαδικό χώρο, καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι, μπιζέλια, φακές και εξέτρεφαν κοπάδια από πρόβατα και χοίρους. Την ίδια εποχή, στην Δυτική Αφρική καλλιεργούσαν ρύζι αφρικανικό και γλυκοπατάτες ενώ στην Κίνα, κατά την περίοδο Γιανγκσάο (Yangshao), οι άνθρωποι καλλιεργούσαν την γη και παρήγαν κεχρί, ρύζι, σόγια ενώ εξέτρεφαν και ζώα. Τέλος, κατά το ίδιο διάστημα, στην Κεντρική και Νότια Αμερική καλλιεργούσαν τομάτες, πατάτες, αραβόσιτο και φασόλια παράλληλα με την εκτροφή ζώων Η χρήση αρότρου είναι βεβαιωμένη χρονολογικά (μεταξύ περ. 4500-3000 π.Χ.) στην Εγγύς Ανατολή, στην Ευρώπη και στην Κίνα (CAWH:1.03).

Η κύρια συμβολή των νεολιθικών ανθρώπων στον δρόμο προς τον πολιτισμό υπήρξε η συστηματική καλλιέργεια της γης, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα μια σειρά από προόδους και βελτιώσεις στον τρόπο ζωής του ανθρώπου. Κατ' αρχάς, έθεσε τα θεμέλια της δημιουργίας των πρώτων χωριών, που αργότερα εξελίχθηκαν σε πόλεις. Έπειτα, η παραγωγή πλεονάσματος αγροτικών προϊόντων έδωσε την δυνατότητα στους νεολιθικούς πληθυσμούς να εγκατασταθούν οργανωμένοι σε μεγάλες ομάδες και να αναπτύξουν ευρείας κλίμακας εμπόριο. Τελικά, υπήρξε η κινητήρια δύναμη για την εφεύρεση της γραφής, όταν παρέστη η ανάγκη να φυλαχθούν κυρίως οικονομικής φύσεως στοιχεία για μελλοντική χρήση και αργότερα να καταγραφούν γεγονότα του παρελθόντος, δηλαδή η γένεση της Ιστορίας.

Μόλις, λοιπόν, οι πρώτοι αυτοί γεωργοί εξασφάλισαν την διατροφή τους έπρεπε να φροντίσουν και για μόνιμους τόπους διαμονής, όπου και θα έκτιζαν τα χωριά τους. Τα νεολιθικά χωριά κτίσθηκαν κυρίως δίπλα σε ποτάμια, όπου το νερό ήταν άφθονο για να ποτίζονται οι καλλιέργειες και να ξεδιψούν τα κοπάδια των εξημερωμένων ζώων. Τα μικρά χωριά με τα λίγα σπίτια εξελίχθηκαν σταδιακά σε μεγάλες νεολιθικές πόλεις με πολλούς κατοίκους. Μεταξύ του 8000 και του 7000 π.Χ., ο οικισμός της Ιεριχούς (CAWH:1.08R), στην κοιλάδα της Ιορδανίας, καταλάμβανε μια έκταση 30-40 στρεμμάτων, που κατοικούνταν από περίπου 1.500 άτομα.[12] Οι καλύβες τους ήταν φτιαγμένες από πλίνθους, κτισμένες πάνω σε λίθινη βάση, και περιβάλλονταν από λίθινο τοίχο με πύργο, που χρησίμευε είτε ως προστασία από ξένους εισβολείς είτε ως φράγμα σε περίπτωση πλημμύρας. Παρόμοιος οικισμός, που χρονολογείται περίπου το 6000 π.Χ., είναι αυτός του Τσατάλ Χουγιούκ (Chatal Huyuk, CAWH:1.09L), στην σημερινή Νότια Τουρκία. Καταλάμβανε μια έκταση 120 στρεμμάτων με 1.000 πλινθόκτιστες καλύβες και περιλάμβανε περίπου 5.000 κατοίκους.[13] Οι εσωτερικοί τοίχοι μερικών σπιτιών καλύπτονταν από τοιχογραφίες με γεωμετρικά σχέδια και σκηνές με ζώα και ανθρώπους. Οι εξωτερικοί τοίχοι σχημάτιζαν ένα τείχος από σκληρές πλίνθους, εμπόδιο σε κάθε πιθανό εισβολέα.[14]

Ο άνθρωπος της Νεολιθικής Εποχής ήταν αυτός που έθεσε τα θεμέλια της πρωτόγονης κοινωνίας. Βασίσθηκε στην καλλιέργεια της γης, η οποία του έδωσε την δυνατότητα να εγκατασταθεί μόνιμα σε χωριά και πόλεις.

Η Πρωτόγονη Κοινωνία

Η πρωτόγονη κοινωνία χαρακτηρίζεται από κοινωνική, πολιτική, οικονομική και θρησκευτική οργάνωση. Η βασική κοινωνική μονάδα της πρωτόγονης κοινωνίας ήταν η

[12] Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia* (London: Equinox, 1980), p.32.
[13] *Ίδιο*, pp. 44-45.
[14] CAH, 1.1:257-259 & 309-315 & 317-323

οικογένεια. Κατά πάσα πιθανότητα, οι πρωτόγονοι άνθρωποι ήταν μονογαμικοί, και, επομένως, μία τυπική οικογένεια αποτελούνταν από τον πατέρα, την μητέρα και τα παιδιά. Μορφή κοινωνικής οργανώσεως ήταν και το σόι, που αποτελούνταν από πολλές οικογένειες που συνδέονταν μεταξύ τους είτε μέσω ενός θήλεος προγόνου είτε μέσω ενός άρρενος προγόνου. Τέλος, η οργάνωση της πρωτόγονης κοινωνίας ολοκληρωνόταν με την φυλή, που αποτελούνταν από πολλά σόγια, τα οποία μπορεί να συνδέονταν ή να μην συνδέονταν μεταξύ τους συγγενικά. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της φυλής ήταν ότι τα μέλη της αποτελούσαν μια κοινότητα με κοινή γλώσσα, κοινές παραδόσεις, κοινό τόπο διαμονής και έναν αρχηγό.

Η πρωτόγονη κοινότητα χρειαζόταν ορισμένους κανόνες συμπεριφοράς για να διατηρήσει την ύπαρξή της. Οι κανόνες αυτοί μετασχηματίσθηκαν σιγά-σιγά στα έθιμα της φυλής και τελικά αποτέλεσαν το εθιμικό δίκαιο. Δικαιοσύνη στην πρωτόγονη κοινότητα σήμαινε διατήρηση της υπάρχουσας ισορροπίας. Εάν κάποιος έκλεβε, έπρεπε ο κλέφτης και ο παθών να λύσουν την διαφορά μεταξύ τους με σκοπό την ικανοποίηση του παθόντα, έτσι ώστε να διατηρηθεί η πρωτόγονη ισορροπία. Το ίδιο συνέβαινε και σε περιπτώσεις φόνων η τραυματισμών, οπότε οι στενοί συγγενείς εφήρμοζαν την επιταγή "ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος".[15]

Την πρωτόγονη κοινότητα κυβερνούσαν ο αρχηγός και οι γηραιότεροι, που θεωρούνταν ότι διέθεταν μεγάλη εμπειρία και γνώριζαν τις παραδόσεις της φυλής. Ο αρχηγός έπρεπε να κυβερνά σύμφωνα με τα έθιμα και τις συμβουλές των γηραιών μελών εκτός από τις περιπτώσεις που έπρεπε να ζητηθεί η γνώμη όλης της φυλής. Αποφάσεις που αφορούσαν σε σημαντικά γεγονότα, όπως πόλεμος ή εκλογή νέου αρχηγού, απαιτούσαν την απόφαση όλων των μελών της φυλής. Αυτή η μορφή πολιτικής διακυβερνήσεως μπορεί να ονομασθεί πρωτόγονη δημοκρατία.

Σημαντικότατο ρόλο στην πρωτόγονη κοινωνία έπαιζε η θρησκεία. Η πρώτη μορφή θρησκευτικής πίστεως ονομάζεται ανιμισμός. Σύμφωνα με τον ανιμισμό, όλα τα πράγματα στην φύση (ο άνεμος, οι πέτρες, τα δέντρα, τα ζώα και οι άνθρωποι) κατοικούνται από κάποιο πνεύμα. Σπουδαία θέση στην θρησκεία αυτή κατέχει το πνεύμα της γονιμότητας, που οδήγησε τελικά τους πρωτόγονους ανθρώπους στην λατρεία της θεάς της γονιμότητας (Μητέρα Θεά). Η θεά αναπαριστάται συνήθως σε ειδώλια με τονισμένα τα σημεία της γονιμότητας στο σώμα της: μεγάλα στήθη και διογκωμένη κοιλιά. Χαρακτηριστικό ειδώλιο αυτού του είδους είναι η Αφροδίτη του Βίλλεντορφ (Willendorf), που βρίσκεται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της Βιέννης (εικ. 2a σε Clark & Piggott).

Ένα άλλο στοιχείο της πρωτόγονης θρησκευτικής πίστεως είναι η μαγεία. Η μαγεία χρησιμοποιούνταν για να στρέψει τα πνεύματα υπέρ των ανθρώπων σε περιπτώσεις ξηρασίας, λιμού, πλημμύρας ή λοιμού. Ίσως οι χρωματισμένες βραχογραφίες στο εσωτερικό των σπηλαίων δεν αποτελούσαν τίποτα άλλο από μια μορφή μαγικής τελετουργίας κατά την οποία ο πρωτόγονος άνθρωπος προσπαθούσε να επιβληθεί πάνω στα πνεύματα των ζώων.

Η πρωτόγονη κοινωνία εμπεριείχε όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια κοινότητα ανθρώπων: κοινωνική οργάνωση, νόμους, πολιτική διακυβέρνηση και θρησκευτική συνείδηση.

Συμπέρασμα

Η εξέλιξη του ανθρώπου, που στην πρώτη της φάση εξετάζεται από την Προϊστορία, αποτελεί μία συνεχή μάχη με την φύση. Χρειάσθηκαν εκατομμύρια χρόνια για να μπορέσει ο άνθρωπος να δαμάσει τον περιβάλλοντα χώρο και να τον θέσει στην υπηρεσία

[15] *Αγία Γραφή*, "Εξοδος", ΚΑ.24.

του. Το κατόρθωσε, αφού εξελίχθηκε ο ίδιος βιολογικά και άρχισε να χρησιμοποιεί την σπουδαιότερη δύναμη του, την σκέψη. Με αυτόν τον τρόπο, κατάφερε να κατασκευάσει εργαλεία που τον βοήθησαν στον καθημερινό του αγώνα για επιβίωση. Επίσης, καλλιέργησε την γη και εξημέρωσε ζώα που εμπλούτισαν την διατροφή του ή τον βοήθησαν στον αγώνα του για την εξεύρεση και διατήρησή της ή του κράτησαν συντροφιά. Επιπλέον, απέκτησε μόνιμη κατοικία και οργάνωσε την κοινωνική του ζωή. Τελικά, χρησιμοποίησε την φαντασία του για να εξηγήσει φυσικά φαινόμενα και να χαράξει τα πρώτα σχέδια πάνω στον βράχο. Η περίοδος της Προϊστορίας που διήνυσε ο πρωτόγονος άνθρωπος δεν αποτελεί παρά τον προθάλαμο για μεγαλύτερα επιτεύγματα που θα ακολουθήσουν, με την ανάπτυξη του πρώτου πολιτισμού στην Μεσοποταμία.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ
(περ. 3100-1750 π.Χ.)

Οι νομάδες της Νεολιθικής εποχής που έφθασαν στο "εύφορο τόξο", που αρχίζει από την Αίγυπτο, περνάει από την ανατολική ακτή της Μεσογείου και καταλήγει στην περιοχή ανάμεσα και γύρω από τους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη, ανακάλυψαν πόσο κατάλληλη ήταν η γη εκείνη για καλλιέργεια. Έκτισαν τα χωριά τους και εγκαταστάθηκαν μόνιμα, δούλεψαν την γη και το συνεχές πλεόνασμα της παραγωγής τούς έλυσε το πρόβλημα εξευρέσεως τροφής, τους οδήγησε στην εφεύρεση της γραφής και στην δημιουργία υψηλού πνευματικού επιπέδου, δηλαδή πολιτισμού.

Η λέξη πολιτισμός είναι πολύ δύσκολο να ορισθεί από επιστημονική άποψη και οι γνώμες των ιστορικών ποικίλουν. Ως πολιτισμό, κατά μία άποψη, μπορούμε να ορίσουμε ένα (ή το τελικό;) στάδιο της εξελίξεως του ανθρώπου αφού θέσουμε τις παρακάτω προϋποθέσεις. Πρώτη προϋπόθεση για την ύπαρξη πολιτισμού σε μία κοινωνία είναι η μόνιμη εγκατάσταση των μελών της και η δημιουργία αστικών κοινοτήτων. Δεύτερο κριτήριο είναι η ύπαρξη συστήματος γραφής. Τρίτη προϋπόθεση είναι το υψηλό πνευματικό επίπεδο που αποδεικνύεται με την ύπαρξη νόμων, θρησκευτικών παραδόσεων, λογοτεχνίας και τέχνης.[16] Οι δύο τελευταίοι λόγοι είναι αυτοί που ουσιαστικά καθορίζουν την ύπαρξη πολιτισμού γιατί εμπεριέχουν τα στοιχεία εκείνα που διαχωρίζουν καθαρά την κοινωνία των λαών της Μεσοποταμίας από την κοινωνία των ανθρώπων της Νεολιθικής Εποχής. Όλα τα ανωτέρω χαρακτηριστικά εμφανίσθηκαν στην Μεσοποταμία μεταξύ περίπου του 3100 και του 2800 π.Χ. και έτσι μπορούμε να λέμε ότι ο Πολιτισμός και "η Ιστορία αρχίζουν στην Σουμερία".[17]

Η Αυγή του Πολιτισμού στην Μεσοποταμία

Δεν ήταν καθόλου εύκολο για τους νεολιθικούς ανθρώπους να δαμάσουν την

[16] Πρβλ. Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization* 2nd ed. (N. York: West, 1994), p. 6 και Mortimer Chambers, et al. *The Western Experience* 6th ed. (N. York: McGraw-Hill, 1995), p. 5 και Marvin Perry, et al. *Western Civilization. Ideas, Politics and Society* 5th ed. (Boston: Houghton Mifflin, 1996), pp. 9-10.

[17] Η φράση "Η Ιστορία αρχίζει στην Σουμερία" (*History begins at Sumer*) είναι τίτλος βιβλίου του διάσημου μελετητή της ιστορίας των λαών της Μεσοποταμίας και ιδιαιτέρως των Σουμερίων, Κράμερ (S. N. Kramer). Πρόσφατα όμως, η ανακάλυψη στις ανασκαφές στον λιμναίο νεολιθικό οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς επιγραφής (; δείγμα DEM-321) με σήματα (χαρακιές) που ραδιοχρονολογήθηκε με ^{14}C (άνθρακα 14) μεταξύ 5318-5079 π.Χ., μπορεί να υποδεικνύει χρήση «πρωτογραφής» και στον ελλαδικό χώρο. Δες Γ. Φακορέλης και Γ. Μανιάτης, «Αποτελέσματα χρονολόγησης με την μέθοδο του ^{14}C» σε Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, επιμ. *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά* (Θεσ/κη: University Studio Press, 2002) σ. 289-294 και σ. 259-261.

ορμή των δύο ποταμών στην Μεσοποταμία. Οι αγροί άλλες φορές πλημμύριζαν και άλλες χρειάζονταν περισσότερο νερό για τις καλλιέργειες. Οι πρώτοι κάτοικοι χρειάσθηκε να εφεύρουν μεθόδους αρδεύσεως και αποστραγγίσεως για να προστατεύσουν τα χωράφια τους. Σταδιακά εγκατέλειψαν τον πρωτόγονο τρόπο καλλιέργειας, κατά τον οποίο το άροτρο δεν ήταν παρά ένα μυτερό ξύλο που το έμπηγαν στο έδαφος και το έσερναν οι ίδιοι, και τον αντικατέστησαν με την άροση με εξημερωμένα ζώα. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούσαν να καλλιεργήσουν μεγαλύτερες εκτάσεις γρηγορότερα.

Οι νεολιθικοί τεχνίτες κατάφεραν επίσης να θερμάνουν με ξυλάνθρακα μεταλλεύματα οξειδίου του χαλκού και να παράγουν χαλκό για την κατασκευή εργαλείων. Περίπου το 3100 π.Χ., ανακάλυψαν ότι αναμειγνύοντας χαλκό και κασσίτερο παραγόταν ένα κράμα, ο ορείχαλκος, που ήταν σκληρότερο από τον χαλκό και με το οποίο μπορούσαν να φτιάξουν ανθεκτικότερα και κοφτερότερα εργαλεία. Η αυγή του πολιτισμού στην Μεσοποταμία συμπίπτει και με την Εποχή της Χαλκοκρατίας ή Εποχή του Ορείχαλκου στην Δύση, που διήρκεσε περίπου δύο χιλιετίες, μέχρι να αντικατασταθεί από την εποχή του Σιδήρου, το 1200 περίπου π.Χ.

Όλα τα βασικά υλικά που χρειάζονταν οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας, δηλαδή πέτρες, μέταλλα και ξυλεία, έπρεπε να μεταφερθούν από τις γύρω σημερινές περιοχές της Συρίας, της Τουρκίας και του Ιράν. Αυτό το γεγονός, σήμανε την άνθηση του εμπορίου αλλά και ίσως την επινόηση ενός σημαντικού μέσου μεταφοράς, της βάρκας, για την εύκολη μετακίνηση των υλικών κατά μήκος του Τίγρη και του Ευφράτη. Το αρχαιότερο μοντέλο βάρκας που γνωρίζουμε είναι κατασκευασμένο από ψημένο πηλό, βρέθηκε σε έναν τάφο στην αρχαία πόλη Εριδού (Eridu, CAWH:1.09R) και χρονολογήθηκε γύρω στο 3500 π.Χ. (εικ. Roaf, p. 122). Ένα άλλο μέσο μεταφοράς, που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε αμέσως μετά, ήταν η σκεπαστή βοϊδάμαξα, μοντέλο της οποίας έχουμε από το τέλος της τρίτης χιλιετίας π.Χ., από την Συρία (εικ. Roaf, p. 123). Το συγκεκριμένο μοντέλο υποδεικνύει και την χρήση του τροχού, αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο τροχός μπορεί να πρωτοχρησιμοποιήθηκε ίσως και πριν από το 6.000 π.Χ.[18]

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Περίοδος	Χρονολογία π.Χ.
Παλαιολιθική Εποχή	300.000 - 7000
Νεολιθική Εποχή	7000 - 2800
Αρχαία Σουμερική	2800 - 2300
Ακκαδική	2300 - 2200
Νέο-Σουμερική	2200 - 2000
Αρχαία Βαβυλωνιακή	2000 - 1570

Σημαντική εφεύρεση των νεολιθικών ανθρώπων ήταν ο τροχός του αγγειοπλάστη, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Σουμερία λίγο μετά το 3500 π.Χ.. Μέχρι τότε, τα αγγεία φτιάχνονταν με τα χέρια και ήταν τραχιά στην αφή και στην όψη. Ο τροχός τους έδωσε όμως συμμετρία και εύπλαστα σχήματα και στον άνθρωπο το πρώτο ίσως μηχανικό μέσο.

Το σημαντικότερο βέβαια γεγονός, που έδωσε ουσιαστικά την τελική ώθηση στους ανθρώπους της Νεολιθικής περιόδου για την είσοδο τους στην εποχή του πολιτισμού, ήταν η χρήση πρωτόγονης μορφής γραφής. Ανασκαφές απέδειξαν ότι η χρήση γραφής, υπό την μορφή αριθμών, πραγματοποιήθηκε στο τέλος της τέταρτης χιλιετίας (πριν

[18] Roaf, p. 72 – CAH, 1.1:330-350.

το 3000 π.Χ.) σε διάφορες πόλεις της Μεσοποταμίας όπως στην Ουρούκ, στην Νινευή, στα Σούσα.[19]

Η άφθονη παραγωγή τροφής, η κατασκευή μεταλλικών εργαλείων, η χρήση του τροχού οχημάτων και του τροχού του αγγειοπλάστη αλλά και η χρήση των πρώτων γραπτών αριθμητικών συμβόλων, αποτέλεσαν την αυγή στην πρώτη μέρα του πρώτου ανθρώπινου πολιτισμού, που αναπτύχθηκε στην νότια περιοχή της Μεσοποταμίας, στην Σουμερία.

Η Εμφάνιση του Πολιτισμού στην Σουμερία (περ. 3100 - 2800 π.Χ.)

Γύρω στο 3100 π.Χ. νεολιθικοί άνθρωποι, που μάλλον είχαν μεταναστεύσει από τα ανατολικά της Μεσοποταμίας, ήταν εγκαταστημένοι σε ικανοποιητικούς αριθμούς στην Σουμερία (Sumer, CAWH:1.11R) και είχαν κτίσει τις πρώτες πόλεις. Μέσα σε ένα διάστημα περίπου τριακοσίων ετών, οι κάτοικοι της Σουμερίας ανέπτυξαν όλα εκείνα τα στοιχεία που ορίζουν έναν πολιτισμό. Συνεπώς, με κύριο χαρακτηριστικό την εφεύρεση και χρήση της γραφής ο σουμερικός πολιτισμός εισήλθε στην ονομαζόμενη Πρωτοεγγράμματη Περίοδο.

Ενώ οι Σουμέριοι πιστεύεται ότι ήρθαν από τα ανατολικά της Μεσοποταμίας, η γλώσσα τους δεν μοιάζει με καμιά από τις γλώσσες που χρησιμοποίησαν άλλοι λαοί που εγκαταστάθηκαν και έζησαν αργότερα στην Εγγύς Ανατολή. Η σουμερική γλώσσα δεν είναι ούτε σημιτική (όπως των Ισραηλιτών), ούτε ινδοευρωπαϊκή (όπως των Χετταίων), ούτε χαμιτική (όπως των Αιγυπτίων). Οι Σημίτες ήταν λαός που μάλλον ήρθε από την Αραβική χερσόνησο και οι Ινδο-Ευρωπαίοι[20] από τις περιοχές που κείνται βορειοδυτικά της Κασπίας Θάλασσας. Γεγονός πάντως είναι ότι οι Σουμέριοι ήρθαν σε επαφή με τους Σημίτες και οι τελευταίοι υιοθέτησαν τον σουμερικό πολιτισμό, κυρίως την ιδέα της δημιουργίας πόλεων και την γραφή. Με αυτόν τον τρόπο, ο πρώτος πολιτισμός εξαπλώθηκε σε όλη την Μεσοποταμία.

Ο επισκέπτης που θα ταξίδευε στην Πρωτοεγγράμματη Μεσοποταμία και θα πλησίαζε προς την Ουρ (Ur, CAWH:1.11R), μία από τις δώδεκα σημαντικές πόλεις της Σουμερίας, θα έβλεπε πρώτα-πρώτα αγρότες να καλλιεργούν τα χωράφια τους με άροτρα που τα έσερναν βόδια. Θα παρατηρούσε ακόμη ότι μερικοί χωρικοί χρησιμοποιούσαν ορειχάλκινα δρεπάνια για να θερίσουν τα σπαρτά. Θα διέκρινε μικρά ιστιοφόρα να πλέουν στο ποτάμι μεταφέροντας προϊόντα προς και από την πόλη. Θα του έκανε εντύπωση το ζιγκουράτ (ziggurat), ένα μεγάλο κτίσμα σε σχήμα κολούρου πυραμίδας με το ιερό στην κορυφή, που ήταν η κατοικία του θεού της πόλεως. Μόλις έμπαινε στην πόλη θα αντιλαμβανόταν τους τεχνίτες, διορισμένους από την κοινότητα, να κατασκευάζουν ορειχάλκινα εργαλεία και όπλα ενώ ορισμένοι θα περιέστρεφαν τον τροχό για να φτιάξουν αγγεία. Οι έμποροι θα συνδιαλέγονταν με τους πελάτες τους για την αγορά μετάλλων, λίθων και άλλων αναγκαίων που δεν υπήρχαν στην Σουμερία. Κάπου στην πόλη θα υπήρχαν και οι γραφείς, που θα χάραζαν πάνω σε πήλινες πλάκες σύμβολα κρατώντας σημειώσεις για την διαχείριση του ναού. Τα σύμβολα αυτά, κυρίως παραστάσεις κάποιου ζώου, ήταν η πρώτη μορφή της σουμερικής γραφής.[21]

Τα πρώτα σύμβολα γραφής που χρησιμοποίησαν οι Σουμέριοι στην Ουρούκ γύρω στο 3000 π.Χ. ήταν εικονογράμματα/εικονογραφήματα, δηλαδή η εικόνα του ζώου ή του αντικειμένου που ήθελαν να εκφράσουν χαραζόταν πάνω σε πήλινη πλάκα με αιχμηρό εργαλείο. Μερικές από τις εικόνες αυτές παρουσίαζαν, για παράδειγμα, το κεφάλι ενός χοί-

---

[19] C. B. F. Walker, *Reading the Past: Cuneiform* (London: British Museum, 1987), p. 7.

[20] Δες κεφ. 5.

[21] Η περιγραφή με βάση παρόμοιο κείμενο σε Wallbank & άλλοι, *Civilization: Past and Present*, 2 vols., 7th ed. (N. York: Harper Collins, 1992), 2:10 – CAH, 1.1:353-357.

ρου, ενός ανθρώπου ή ενός γαϊδουριού για να εκφράσουν την λέξη χοίρος, άνθρωπος ή γαϊδούρι. Επίσης, δύο παράλληλες κυματιστές γραμμές σήμαιναν νερό, το σχήμα ενός ψαριού την λέξη ψάρι και δύο ομόκεντροι κύκλοι το πηγάδι.[22] Σιγά-σιγά, τα εικονογράμματα/εικονογραφήματα έδωσαν την θέση του σε έναν άλλο πιο αφηρημένο τρόπο αποδόσεως των εννοιών, που ονομάζεται φωνητική ή συλλαβική γραφή. Τα πρώτα δείγματα της συλλαβικής γραφής προέρχονται από την πόλη Ουρ και ανήκουν στην περίοδο που οι αρχαιολόγοι ονομάζουν Πρωτοδυναστική Ι και ΙΙ, δηλαδή αμέσως μετά από το 2800 π.Χ. Η συλλαβική γραφή βασίζεται σε εικονογράμματα/εικονογραφήματα τα οποία όταν συνδυασθούν εκφράζουν μια καινούρια έννοια. Για παράδειγμα, το όνομα Κουράκα θα μπορούσε να γραφεί με τα εικονογράμματα/εικονογραφήματα για τις λέξεις: βουνό (προφερόταν κούρ), νερό (προφερόταν α) και στόμα (προφερόταν κα).

Στην προσπάθειά τους να γράφουν γρήγορα, οι Σουμέριοι εγκατέλειψαν τον αυστηρό τρόπο της χρήσεως εικόνων και χρησιμοποίησαν μικρές χαρακιές που περιέγραφαν περισσότερο παρά απεικόνιζαν το σύμβολο που ήθελαν να χρησιμοποιήσουν. Οι μικρές αυτές ευθείες γραμμές χαράζονταν με πένα από καλάμι που πιεζόταν στις μαλακές πήλινες πλάκες. Επειδή το σχήμα κάθε χαρακιάς μοιάζει με μικρή σφήνα, η γραφή αυτή ονομάζεται σφηνοειδής. Η σφηνοειδής γραφή χρησιμοποιήθηκε από όλους τους λαούς που πήραν την σκυτάλη της αναπτύξεως των πρώτων πολιτισμών στην Εγγύς Ανατολή από τους Σουμέριους. Χρησιμοποιήθηκε, δηλαδή, μεταξύ άλλων, από τους Βαβυλώνιους, τους Ασσύριους, τους Χετταίους ή Χιττίτες και τους Πέρσες.

Για να γίνει εύκολα κατανοητή η εξέλιξη του πρώτου πολιτισμού, η πρώτη φάση της ιστορίας της Μεσοποταμίας μέχρι το 1570 π.Χ. μπορεί να χωρισθεί σε τέσσερις περιόδους: την Αρχαία Σουμερική Περίοδο, την Ακκαδική, την Νεο-Σουμερική και την Αρχαία Βαβυλωνιακή Περίοδο.

Η Αρχαία Σουμερική Περίοδος (περ. 2800 - 2300 π.Χ.)

Οι κοινότητες στην Σουμερία ήταν στην πραγματικότητα πόλεις-κράτη, δηλαδή αποτελούνταν από την πόλη την ίδια, τα περίχωρά της και τα περιφερειακά χωριά, και μια έκταση με κήπους και αγρούς. Οι πόλεις ήταν διαιρεμένες σε συνοικίες που η κάθε μία είχε έναν ναό αφιερωμένο σε κάποιον θεό. Οι Σουμέριοι πίστευαν ότι ολόκληρη η πόλη ανήκε σε έναν από τους θεούς του σουμερικού πανθέου. Ο αντιπρόσωπος του θεού στην πόλη ήταν ο ενσί (ensi), ο οποίος αν και εκτελούσε χρέη ιερέα και κυβερνήτη, δηλαδή είχε και θρησκευτικά και διοικητικά καθήκοντα, δεν θεωρούνταν ότι είχε θεϊκά χαρίσματα. Ο ενσί ήταν υπεύθυνος για την διαχείριση της γης που ανήκε στους ναούς και στην οποία εργάζονταν οι κάτοικοι της πόλεως. Ο κάθε κάτοικος ανήκε σε έναν ναό και μπορεί να ήταν κυβερνητικός υπάλληλος, ιερέας, βοσκός, ψαράς, κηπουρός, τεχνίτης, έμπορος ή και σκλάβος του ναού. Η γη που δεν ανήκε στον ναό αλλά σε αξιωματούχους, χωριζόταν σε αγροτεμάχια και μπορούσε να καλλιεργηθεί από τους κατοίκους με ενοίκιο ή με αντάλλαγμα πληρωμή που κυμαινόταν από το ένα τρίτο έως το ένα έκτο της σοδειάς. Τα εισοδήματα των ναών υπό μορφή προϊόντων ήταν σημαντικά και ένα μέρος τους χρησιμοποιούνταν για την συντήρηση των ιερέων και των άλλων αξιωματούχων των ναών ενώ ένα άλλο μέρος φυλασσόταν για την περίπτωση ξηρασίας ή ανταλλασσόταν με προϊόντα που δεν υπήρχαν στην Σουμερία. Ο μεγαλύτερος όγκος των εισοδημάτων, πάντως, αναδιανεμόταν υπό μορφή ημερομισθίων στους χιλιάδες υπαλλήλους των ναών (κυρίως γυναίκες) που ασχολούνταν με την ύφανση ή την ζυθοποιία ή ήταν μάγειροι, κηπουροί, υπηρέτες.

Γύρω στο 2600 π.Χ., μεγάλο μέρος της γης, εκτός από αυτήν του ναού, είχε πε-

[22] Δες σχέδια σε Walker, p. 10.

ριέλθει στα χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων, των λουγάλ (lugal, στην κυριολεξία μεγάλοι άνδρες).[23] Φαίνεται ότι κάποιοι ενσί έγιναν λουγάλ διότι σε μερικές πόλεις οι κυβερνήτες αναφέρονται και με τους δύο τίτλους. Η σουμερική κοινωνία συγκροτούνταν τώρα από τους ευγενείς, τους πελάτες των ευγενών, τους αστούς και τους σκλάβους. Οι ενσί, οι λουγάλ, οι αρχιερείς και οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του ναού αποτελούσαν τους ευγενείς. Οι γαίες των ευγενών καλλιεργούνταν από τους πελάτες, η θέση των οποίων δεν διέφερε από αυτών που καλλιεργούσαν την γη του ναού. Οι πελάτες ήταν ελεύθεροι που εξαρτιόνταν από τους ευγενείς της πόλεως και δούλευαν με αντάλλαγμα μικρά κομμάτια γης που τα καλλιεργούσαν για δικό τους λογαριασμό. Σιγά-σιγά οι λουγάλ απέκτησαν τέτοια δύναμη ώστε με την συνεργασία είτε των ιερέων είτε των ενσί ανέλαβαν την διακυβέρνηση των πόλεων, με αποτέλεσμα η λέξη λουγάλ να γίνει πολιτικός τίτλος με περιεχόμενο παρόμοιο με αυτό του βασιλιά. Ο λουγάλ και η οικογένειά του ζούσαν στο παλάτι έγαλ (egal, μεγάλο σπίτι) που ήταν ξεχωριστό από τον ναό. Οι αστοί ήταν ελεύθεροι πολίτες με δική τους γη, που ανήκε στην οικογένειά τους παραδοσιακά. Συμμετείχαν στα κοινά και προστατεύονταν από τους νόμους αλλά δεν είχαν την ίδια πολιτική δύναμη ή κοινωνική θέση με αυτήν των ευγενών. Μπορούσαν να πουλήσουν την γη τους αλλά κανείς δεν είχε το δικαίωμα να τους την πάρει χωρίς την άδειά τους. Οι σκλάβοι ήταν ξένοι, αιχμάλωτοι πολέμου, κατάδικοι ή οφειλέτες που δεν μπορούσαν να ξεπληρώσουν τα χρέη τους και έπρεπε να γίνουν σκλάβοι για τρία χρόνια. Οι σκλάβοι μπορούσαν να ασχοληθούν με το εμπόριο και με αυτόν τον τρόπο να εξαγοράσουν την ελευθερία τους.

Ενώ από τις πηγές που διαθέτουμε μπορεί κανείς να συμπεράνει αρκετά για την σουμερική κοινωνία, η πολιτική ιστορία στην Αρχαία Σουμερική Περίοδο δεν παρουσιάζεται με μία συνέχεια. Παρ' όλα αυτά, από τα λίγα και αποσπασματικά κείμενα που έχουν διασωθεί, γίνεται φανερό ότι είναι ουσιαστικά μία ιστορία συνεχών πολέμων μεταξύ των πόλεων και εναντίων άλλων λαών. Στον Σουμερικό Κατάλογο Βασιλέων,[24] το πρώτο ιστορικό κείμενο σε παγκόσμια κλίμακα, καταγράφονται τα ονόματα των βασιλέων της Σουμερίας με χρονολογική σειρά. Για τους πρώτους βασιλείς που περιλαμβάνουν τον Γιλγαμές (δες παρακάτω), δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστα πράγματα και έτσι παραμένουν για μας ανάμεσα στον μύθο και στην ιστορία. Από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, όμως, οι πληροφορίες μας γίνονται πιο συγκεκριμένες. Ένας σημαντικός κυβερνήτης στην Μεσοποταμία, περίπου το 2560 π.Χ., ήταν ο Μεσαννεπάδδα (Mesannepadda, ο ήρωας που επέλεξε ο Αν, περ. 2560-2525 π.Χ.), ιδρυτής της Α' Δυναστείας στην πόλη Ουρ. Κατάφερε να κυριαρχήσει όχι μόνο στην Ουρ αλλά και στην Ουρούκ (Uruk ή Ερέχ της Αγίας Γραφής ή Όρχη των Αρχαίων Ελλήνων), στην Κις (Kish) και στην Νιππούρ (Nippur). Την ίδια περίοδο, η πόλη Λαγάς (Lagash) κυβερνιόταν από τον Ουρ-Νάνσε (Ur-Nanshe, περ. 2450 π.Χ.), που έκτισε ναούς και διάνοιξε αρδευτικά κανάλια, όπως άλλωστε έπραξαν οι περισσότεροι από τους διοικούντες τις πόλεις της Σουμερίας (CAWH:1.11R).

Αργότερα, ο ενσί της Λαγάς, Εαννατούμ (Eannatum, άξιος του Ε-άννα, περ. 2455-2425) έδιωξε τις ορδές του γειτονικού λαού των Ελαμιτών (Elamites), που είχαν εισβάλει στην περιοχή του, και κατέλαβε πολλές πόλεις κατά μήκος των συνόρων με την χώρα τους. Η μεγάλη νίκη όμως του Εαννατούμ ήταν αυτή επί της γειτονικής πόλεως Ούμμα (Umma) με έπαθλο ένα αμφισβητούμενο κομμάτι γης. Ένας άλλος σημαντικός κυβερνήτης της Λαγάς, ο Ουρουκαγίνα (Urukagina ή Uruimingina, περ. 2350), εισηγήθηκε σημαντικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των αστών ή απλών ανθρώπων (δες Ιστορική Πηγή

[23] CAH, 1.2:103-120.

[24] Δες τα ονόματα σε James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with Supp. (Princeton: Princeton Un. Press, 1969), pp. 265-266 [εφεξής ANET] και CAH, 1.1:200-201.

1). Η πρώτη καταγεγραμμένη νομοθεσία στον κόσμο προέρχεται από την Σουμερία της εποχής του Ουρουκαγίνα.

Ο τελευταίος σημαντικός κυβερνήτης αυτής της περιόδου ήταν ο ενσί της Ούμμα Λουγαλζαγγέσι (Lugalzaggesi, ο βασιλιάς που γεμίζει το ιερό, περ. 2340-2316 π.Χ.), ο οποίος κατέλαβε και κατέστρεψε την πόλη Γίρσου (Girsu) και έθεσε υπό την επικυριαρχία του την Λαγάς, την Ουρούκ και, εάν πιστέψουμε μια πηγή, ολόκληρη την Μεσοποταμία. Η Σουμερική Αυτοκρατορία (CAWH:1.10R) του Λουγαλζαγγέσι, όμως, κατέρρευσε γύρω στο 2316 π.Χ. όταν καταλήφθηκε από τον Σημίτη Σαργώνα (Sargon) της Ακκαδίας, ο οποίος και οικοδόμησε την δική του αυτοκρατορία.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 1
ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΥΡΟΥΚΑΓΙΝΑ, περ. 2350 π.Χ.

[απόσπασμα]

Nels M. Bailkey, ed. *Readings in Ancient History: Thought and Experience from Gilgamesh to St. Augustine*, 3rd ed. (Lexington, Massachusetts: Heath, 1987), "The Reforms of Urukagina", pp. 16-17. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή N. M. Bailkey. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[ΟΙ ΚΑΤΑΧΡΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΥΓΕΝΕΙΣ]

Από αμνημονεύτων χρόνων... τα βόδια [του ναού] των θεών όργωναν τους κήπους του ενσί. Οι κήποι και οι αγροί με αγγούρια του ενσί [ήταν] στα καλύτερα χωράφια των θεών. Τους όνους και τα βόδια των ιερέων τα έπαιρνε ο ενσί. Τα μερίδια κριθαριού [το εισόδημα] των ιερέων διαχειρίζονταν από τους ανθρώπους του ενσί....

Στον κήπο ταπεινού ανθρώπου ο ιερέας μπορούσε να κόψει ένα δένδρο ή να πάρει τους καρπούς του. Όταν ο πεθαμένος τοποθετούνταν στον τάφο ήταν απαραίτητο να παραδοθούν στο όνομά του επτά λαγήνια με μπίρα και 420 φραντζόλες ψωμί. Ο ού-μους (uh-mush) ιερέας έπαιρνε μισό γκούρ (gur)[25] κριθαριού, ένα ένδυμα, ένα κεφαλομάντηλο [σαρίκι] και ένα κρεβάτι. Ο βοηθός του ιερέα ελάμβανε ένα τέταρτο γκούρ κριθάρι...

Οι εργαζόμενοι αναγκάζονταν να ικετεύουν για το ψωμί τους...

[ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ]

Τα σπίτια του ενσί και τα χωράφια του ενσί επιστράφηκαν στον θεό Νιγγίρσου (Ningirsu). Τα σπίτια της γυναίκας του ενσί και τα χωράφια της γυναίκας του ενσί αποδόθηκαν στην θεά Βάου (Bau). Τα σπίτια των παιδιών του ενσί και τα χωράφια των παιδιών του ενσί δόθηκαν στον θεό Σουλσαγγάνα (Shulshaggana).

Όταν ο νεκρός τοποθετούνταν στον τάφο [μόνο] τρία λαγήνια και 80 φραντζόλες παραδίνονταν στο όνομά του. Ο ου-μούς (uh-mush) ιερέας ελάμβανε ένα κρεβάτι και ένα κεφαλομάντηλο. Ο βοηθός του ιερέα ελάμβανε ένα όγδοο γκούρ κριθάρι...

Ο εργαζόμενος δεν αναγκαζόταν να ικετεύει για το ψωμί του. Ο ιερέας δεν εισέβαλε πλέον στον κήπο του ταπεινού ανθρώπου.

Αυτός [ο Ουρουκαγίνα επίσης] διέταξε: Εάν ένας καλός όνος γεννηθεί σε έναν πελάτη και ο κύριός του τού πει: "Θα τον αγοράσω από σένα", εάν θέλει να τον πουλήσει θα πει: "Πλήρωσέ με ό,τι με ευχαριστεί". Αλλά εάν δεν θέλει να τον πουλήσει ο κύριος [του πελάτη] δεν πρέπει να τον αναγκάσει. Εάν το σπίτι ισχυρού ανθρώπου είναι δίπλα στο σπίτι πελάτη και αν ο ισχυρός άνθρωπος του πει: "Θέλω να το αγοράσω" εάν θέλει να το

[25] Περίπου 14 γαλόνια.

πουλήσει θα πει: "Πλήρωσέ με μέ ασήμι τόσο όσο με ικανοποιεί", ή "Αποζημίωσέ με μέ ίση ποσότητα κριθαριού". Αλλά εάν δεν θέλει να πουλήσει, ο ισχυρός άνθρωπος δεν πρέπει να τον αναγκάσει.

Αυτός [ο Ουρουκαγίνα] ελευθέρωσε τους κατοίκους της Λαγάς από την τοκογλυφία, τους επαχθείς ελέγχους, την πείνα, την κλεψιά και την κατάσχεση [των περιουσιακών τους στοιχείων και την σύλληψή τους]. Εγκαθίδρυσε την ελευθερία. Η χήρα και το ορφανό δεν ήταν πλέον στο έλεος του ισχυρού. Γι' αυτούς συνομολόγησε ο Ουρουκαγίνα το συμβόλαιό του με τον Νιγγίρσου.

Η Ακκαδική Περίοδος (περ. 2300 - 2200 π.Χ.)

Γύρω στο 2300 π.Χ., ισχυρός ανήρ της Μεσοποταμίας αναδείχθηκε ο Σαργών (Sargon, περ. 2334-2279), ο οποίος δεν ήταν Σουμέριος αλλά Σημίτης. Οι Σημίτες ζούσαν στο βόρειο τμήμα της Μεσοποταμίας, που μπορούμε να το ονομάσουμε Ακκαδία (Akkad) και την γλώσσα τους Ακκαδική. Ο Ακκάδας Σαργών, σύμφωνα με τον μύθο,[26] γεννήθηκε από την μητέρα του μυστικά. Μετά την γέννα, εκείνη, τον έβαλε σε ψάθινο καλάθι, το σφράγισε με πίσσα και το πέταξε στο ρεύμα του ποταμού. Τον βρήκε όμως κάποιος ταπεινός άνθρωπος, τον μεγάλωσε και ο Σαργών έγινε κηπουρός. Οι πηγές μας πληροφορούν ότι, αφού ο Σαργών κατάφερε να γίνει λουγάλ της Κις, εξεστράτευσε εναντίον της Ουρούκ του Λουγαλζαγγέσι, κυρίου της Σουμερίας, την οποία κατέλαβε, ενώ στην συνέχεια επιτέθηκε στην Ουρ, την Λαγάς και την Ούμμα.[27] Σε κάποιο σημείο του Ευφράτη ίδρυσε την πόλη Αγάδη (Agade),[28] όπου έκτισε ανάκτορο και ναούς. Συνέπεια των κατακτήσεων αυτών ήταν η αντικατάσταση των Σουμερίων κυβερνητών με Σημίτες και η αναγόρευση της ακκαδικής γλώσσας σε επίσημη γλώσσα των επιγραφών.

Αφού ο Σαργών στερέωσε την κυριαρχία του στην Σουμερία, επιδόθηκε σε μεγαλύτερους κατακτητικούς πολέμους και εκστρατείες. Στην εκστρατεία προς ανατολάς, παρ' ότι αντιμετώπισε ισχυρή αντίσταση, τελικά νίκησε τους τοπικούς κυβερνήτες και καθυπόταξε τους βασιλείς των πόλεων της Ελαμίας, της Γιαρασέ (Warahshe) και των άλλων γειτονικών περιοχών. Τα Σούσα έγιναν η πρωτεύουσα της περιοχής και η ακκαδική γλώσσα επιβλήθηκε στους Ελαμίτες. Στην εκστρατεία προς τα βορειοδυτικά, κατέλαβε τις πόλεις Μάρι (Mari) και Έβλα (Ebla) που κατοικούνταν από Σημίτες και ίσως έφθασε μέχρι την Καππαδοκία στην Μικρά Ασία (CAWH:1.11). Η Ακκαδική αυτοκρατορία του Σαργώνος διατηρήθηκε για πάνω από πενήντα χρόνια.[29]

Αυτός που θα καυχηθεί, όμως, ότι κατέλαβε όλο τον κόσμο, θα είναι ο εγγονός του Σαργώνος, ο Νάραμ-Σιν (Naram-Sin 2254-2218 π.Χ.), που θα προσθέσει στον τίτλο "Βασιλιάς της Αγάδης" τους τίτλους "Βασιλιάς των Τεσσάρων Περιοχών (του Κόσμου)" και "Βασιλιάς του Σύμπαντος". Επιπλέον, μπροστά από το όνομά του ετίθετο ένα άστρο, το ιδεόγραμμα της λέξεως θεός, που υποδεικνύει ότι ο βασιλιάς παρουσιαζόταν τώρα και σαν θεός. Ο Νάραμ-Σιν συνέχισε την τακτική της καθυποτάξεως των γύρω πόλεων και εξεστράτευσε εναντίον της Μάρι, που είχε επαναστατήσει, της Έβλα και, στα βόρεια, εναντίον του Λαού των Χουρραίων (Hurrians), τους οποίους νίκησε. Στην περιοχή των

---

[26] Δες τον μύθο σε ANET, p. 119.

[27] Για τις επιγραφές δες ANET, pp. 267-268.

[28] Η αρχαία αυτή πόλη δεν έχει βρεθεί ακόμη. Δες George Roux, *Ancient Iraq*, 3rd ed. (London: Penguin, 1992), p. 152, n. 10.

[29] CAH, 1.2:417-440.

Χουρραίων έκτισε βασιλική πόλη στην σημερινή τοποθεσία Τελλ-Βράκ (Tell-Brak).[30] Παρά τις επιτυχίες του, οι διάδοχοι του δεν κατάφεραν να διατηρήσουν την αυτοκρατορία με αποτέλεσμα οι περισσότερες από τις πόλεις να ξαναγίνουν ανεξάρτητες αλλά και πολύ ανίσχυρες. Τελικά, η Μεσοποταμία καταλήφθηκε από τον γειτονικό λαό των Γούτι (Guti), λίγο μετά από το 2200 π.Χ., χωρίς να γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς και με ποιο τρόπο.[31]

Μπορεί η Ακκαδική αυτοκρατορία να καταλύθηκε πριν καλά-καλά σταθεροποιηθεί, αλλά η συμβολή της στην εξάπλωση του πολιτισμού είναι ανεκτίμητη. Πρώτα-πρώτα υπήρξε ο φορέας της διαδόσεως του Σουμερο-Ακκαδικού Πολιτισμού μέσα από τις ακκαδικές κατακτήσεις. Δεύτερο, επέβαλε την ευρεία χρήση της ακκαδικής γλώσσας και της σφηνοειδούς γραφής, που τελικά χρησιμοποιήθηκε από τους περισσότερους λαούς της Εγγύς Ανατολής. Τέλος, η καθυπόταξη των γύρω από την Μεσοποταμία λαών βοήθησε στην ανάπτυξη του εμπορίου και παρέσχε πολλούς σκλάβους, οι οποίοι αποτέλεσαν φθηνή και πολυπληθή εργατική δύναμη για τα συνεχώς απαιτούμενα εγγειοβελτιωτικά έργα.

Η Νέο-Σουμερική Περίοδος (περ. 2200 - 2000 π.Χ.)

Παρά την κατάληψη της Μεσοποταμίας από τους Γούτι για περίπου εκατό χρόνια, ο Σουμερο-Ακκαδικός Πολιτισμός δεν επρόκειτο να σβήσει ακόμη. Γύρω στο 2120 π.Χ., ο ενσί της Ουρούκ, συνεπικουρούμενος από αρκετούς κυβερνήτες, συγκέντρωσε στρατό και κατάφερε να εκδιώξει τους κατακτητές. Πολύ σύντομα, όμως, ισχυρός άνδρας της Σουμερίας αναδείχθηκε ο κυβερνήτης της Ουρ, Ουρ-Ναμμού (Ur-Nammu, πολεμιστής της θεάς Ναμμού, περ. 2112-2095 π.Χ.), και ιδρυτής της Γ' Δυναστείας της Ουρ. (2112-2004 π.Χ.).

Ο Ουρ-Ναμμού έδωσε νέα ώθηση στην ζωή της Μεσοποταμίας. Σύμφωνα με τις πηγές, απήλλαξε την χώρα από "κλέφτες, ληστές και επαναστάτες"[32] και εξέδωσε −ίσως τελικά ο γιος του Σουλγί, Shulgi)− την αρχαιότερη ολοκληρωμένη νομοθεσία που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Από τις λίγες δέλτους που διαθέτουμε, φαίνεται ότι αυτή η νομοθεσία διέφερε κατά πολύ από την αντίστοιχη του Χαμμουραβί ή τον Εβραϊκό νόμο αργότερα. Μερικά εγκλήματα δεν τιμωρούνταν με θάνατο ή ακρωτηριασμό αλλά ο παραβάτης των νόμων έπρεπε να αποζημιώσει με ασήμι τον παθόντα,[33] απόδειξη μιας κοινωνίας ευαίσθητης στο ζήτημα της ανθρώπινης ζωής και φυσικά πολιτισμένης.

Ο Ουρ-Ναμμού επιδόθηκε επίσης σε μεγάλα δημόσια έργα. Κατά την εποχή της διακυβερνήσεώς του κατασκευάσθηκαν πολλά νέα αρδευτικά κανάλια και πολλές πόλεις προστατεύθηκαν με τείχη. Το μεγαλύτερο επίτευγμά του, όμως, είναι τα ζιγκουράτ που διέταξε να κτισθούν στις διάφορες πόλεις. Το καλύτερα διατηρημένο κτίσμα, το ζιγκουράτ της Ουρ, μας αποκαλύπτει τον τρόπο κατασκευής τους. Είναι κτισμένο από πλίνθους, επενδυμένες εξωτερικά με ψημένα τούβλα καλυμμένα από πίσσα. Οι διαστάσεις του στην βάση είναι 61 επί 45,7 μέτρα ενώ το οικοδόμημα αποτελούνταν από τουλάχιστον τρία πατώματα. Παρ' ότι έχει τεράστιο όγκο, φαίνεται ανάλαφρο εξ αιτίας των τέλειων αναλογιών και του γεγονότος ότι όλες οι γραμμές του είναι μάλλον ελαφρά καμπύλες, τεχνική που πιστευόταν ότι είχαν χρησιμοποιήσει πρώτοι οι Έλληνες στον Παρθενώνα.[34]

Η βασιλεία της Γ' Δυναστείας της Ουρ έφθασε στο αποκορύφωμά της (CAWH:1.11R) όταν έγινε κυβερνήτης ο Αμάρ-Σιν (Amar-Sin, 2046-2038 π.Χ.), επίσημα

---

[30] CAH, 1.2:440-445.

[31] CAH, 1.2:454-461.

[32] Roux, p. 162.

[33] Δες την νομοθεσία σε ANET, pp. 523-525.

[34] Πρβλ. C. Leonard Wooley, *The Sumerians* (N. York: Norton, 1965) pp. 142-143 και Seton Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, rev. ed. (London: Thames & Hudson, 1984), pp. 151-152 όπου αμφισβητείται το σχόλιο για τις γραμμές του ζιγκουράτ.

ο μοναδικός λουγάλ της αυτοκρατορίας. Οι διάφοροι ενσί είχαν υποβιβασθεί σε απλούς διοικητικούς υπαλλήλους διοριζόμενους από τον λουγάλ και υπέκειντο σε μηνιαία φορολογία υπό την μορφή ζώων. Οι κατακτημένες περιοχές κυβερνιόνταν είτε από τους ενσί είτε από τους σαγίν (sagin ή σακκανακκούμ, shakkanakkum στην ακκαδική γλώσσα) που εκτελούσαν χρέη στρατιωτικών διοικητών. Η σουμερική κοινωνία αυτήν την περίοδο φαίνεται να ήταν χωρισμένη σε δύο κατηγορίες: τους αξιωματούχους της πολιτικής διακυβερνήσεως και τους απλούς ανθρώπους.[35]

Η Νέο-Σουμερική περίοδος και μαζί με αυτήν και η Γ' Δυναστεία της Ουρ καταλύθηκαν από τους Ελαμίτες το 2004 π.Χ. Η κατάληψη της Ουρ σηματοδοτεί το τέλος της σουμερικής παντοδυναμίας στην Μεσοποταμία καθώς και το τέλος της σουμερικής κοινωνικής οργανώσεως.

Η Αρχή της Αρχαίας Βαβυλωνιακής Περιόδου (περ. 2000-1750 π.Χ.)

Μπορεί το τελικό κτύπημα στην Γ' Δυναστεία της Ουρ να προερχόταν από τους Ελαμίτες, από τα ανατολικά, αλλά και από πιο πριν, η Νεο-Σουμερική Αυτοκρατορία δεχόταν πιέσεις και από τα δυτικά. Στην δύση (αμουρρού, Amurru), στην έρημο της Συρίας, ζούσαν οι σημιτικής καταγωγής νομάδες Αμορραίοι ή Αμορρίτες (Amorites), που πολλές φορές περνούσαν στην Μεσοποταμία για να βοσκήσουν τα ζώα τους. Σιγά-σιγά, με την κατάρρευση της πολιτικής εξουσίας στην αυτοκρατορία, άρχισαν να εγκαθίστανται στις πόλεις και να δημιουργούν ομάδες πιέσεως που επιτάχυναν την πολιτική διάλυση.[36] Μετά το 2000 π.Χ., η Μεσοποταμία δεν ήταν παρά μικρές αυτόνομες κοινότητες από τις οποίες μόλις ξεχώριζαν η Ίσιν (Isin), η Λάρσα (Larsa), η Μάρι (Mari) και η Βαβυλώνα, που η κάθε μία διοικούνταν πλέον από βασιλείς που είχαν ιδρύσει τις δικές τους δυναστείες.

Η πόλη που πήρε τελικά στα χέρια της τα ινία του πολιτισμού στην Μεσοποταμία ήταν η Βαβυλώνα και ο κυβερνήτης Χαμμουραβί (1792-1750 π.Χ.), ο σημαντικότερος της Α' Βαβυλωνιακής Δυναστείας. Η διακυβέρνηση του Χαμμουραβί επέφερε πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές στην Μεσοποταμία διότι ο Βαβυλώνιος κυβερνήτης, με μια σειρά από στρατιωτικές επιχειρήσεις, κατάφερε μέσα σε δέκα χρόνια να υποτάξει όλες τις ισχυρές πόλεις στην περιοχή των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη (CAWH:1.11R) αν και η λάμψη που είχαν δώσει αρχικά οι ιστορικοί στο πρόσωπό του έχει πια κάπως ξεθωριάσει. Παρ' όλα αυτά, το λαμπρότερο έργο της βασιλείας του Χαμμουραβί είναι οι νόμοι του (δες Ιστορική Πηγή 2). Ο κώδικας του Χαμμουραβί δεν αποτελεί νέα νομοθεσία στο σύνολό του αλλά είναι ένα μείγμα παλαιών και νέων νόμων. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας διέπονταν πάντα από το εθιμικό δίκαιο, τους άγραφους νόμους που διατηρούνταν από γενιά σε γενιά, αλλά και από γραπτούς νόμους, ήδη από την εποχή των Σουμερίων, τους οποίους βέβαια ο κάθε ισχυρός άνδρας συμπλήρωνε ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής του, όπως έκανε και ο Χαμμουραβί.[37] Η σπουδαιότητα του Κώδικα έγκειται στο γεγονός ότι είναι μια νομοθετική καταγραφή που μας αποκαλύπτει πολλά στοιχεία για την ζωή στην Αρχαία Βαβυλωνιακή Περίοδο. Η βάση του σουμερικού νόμου, κατά τον οποίο υπήρχε η δυνατότητα αποζημιώσεως του παθόντα σε χρήμα, έχει τώρα αντικατασταθεί με θάνατο, ακρωτηριασμό ή σωματική τιμωρία χωρίς να υπάρχει διαχωρισμός των εκ προθέσεως με των εξ αμελείας πράξεων. Ο νόμος, δηλαδή, βασίζεται στην αρχή της αντεκδικήσεως. Αντιθέτως, όμως, είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι νόμοι που αφορούν στην οικογένεια και στην περιουσία δεν απέχουν πολύ από το να αντανακλούν σημερινές

[35] Για τα αρχαιολογικά και ιστορικά προβλήματα της μεσοποταμιακής πρώτο-Ιστορίας δες Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East c.3000-330 BC*, 2 vols (London: Routledge, 1995), 1:ch. 1 − CAH, 1.2:595-625.

[36] CAH, 1.2:562-565 & 625-628.

[37] Δες ολόκληρη την νομοθεσία σε ANET, pp. 163-180 − CAH, 2.1:187-189.

αντιλήψεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπήρχε η δυνατότητα της συγχωρήσεως. Για παράδειγμα, παρά το γεγονός ότι η μοιχεία της συζύγου τιμωρούνταν με θάνατο, ο σύζυγος μπορούσε να την συγχωρέσει, και ο βασιλιάς τον εραστή της, και έτσι να γλιτώσουν από το να δεθούν οι δύο εραστές μαζί και να πεταχθούν στο ποτάμι.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 2
Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΧΑΜΜΟΥΡΑΒΙ, περ. 1729 π.Χ.

[απόσπασμα]

James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd. ed. with Supp. (Princeton: Princeton Un. Press, 1969), "The Code of Hammurabi", pp 163-180. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή T. J. Meek. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ]

42: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] νοίκιασε αγρό για να τον καλλιεργήσει αλλά το χωράφι δεν παρήγαγε γεννήματα, αποδεικνύεται ότι δεν εργάσθηκε στον αγρό και θα δώσει [ποσότητα] δημητριακών στον ιδιοκτήτη του χωραφιού με βάση [την απόδοση] των αγρών που γειτονεύουν με τον νοικιασμένο. [...]

45: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] νοίκιασε τον αγρό του σε ενοικιαστή και έλαβε το ενοίκιο για τον αγρό του, [και] αργότερα ο Αντάντ [ο θεός των καιρικών συνθηκών] πλημμύρισε το χωράφι ή πλημμύρα [το] ρήμαξε, η ζημιά βαρύνει τον ενοικιαστή.

46: Εάν δεν έλαβε το μίσθωμα για τον αγρό, είτε νοίκιασε το χωράφι για μισό ή ένα τρίτο [της σοδειάς], ο ενοικιαστής και ο ιδιοκτήτης θα μοιρασθούν αναλογικά τα γεννήματα που παρήχθησαν από [αυτό] το χωράφι.[...]

[ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ]

127: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] έκανε νόημα με το δάχτυλο σε αφιερωμένη [σε ναό] γυναίκα ή στην σύζυγο [άλλου] άρχοντα [ή ελεύθερου], αλλά δεν προχώρησε περισσότερο, θα συρθεί αυτός ο άρχοντας [ή ελεύθερος] με την βία μπροστά στους δικαστές και επιπλέον θα του κόψουν τα μισά [μαλλιά].

128: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] απέκτησε γυναίκα αλλά δεν συνήψε τα συμβόλαια γι' αυτήν, αυτή η γυναίκα δεν είναι σύζυγος.

129: Εάν η σύζυγος ενός άρχοντα [ή ελεύθερου ανθρώπου] έχει συλληφθεί να ξαπλώνει με άλλον άνδρα, θα τους δέσουν και θα τους ρίξουν στο ποτάμι. Εάν ο αφέντης [σύζυγος] της γυναίκας θέλει να γλιτώσει την σύζυγό του, τότε ο βασιλιάς με την σειρά του μπορεί να γλιτώσει τον δούλο του [υπήκοό του, δηλαδή τον εραστή] [...]

[ΟΦΘΑΛΜΟΝ ΑΝΤΙ ΟΦΘΑΛΜΟΥ]

196: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] έχει καταστρέψει το μάτι μέλους της αριστοκρατίας, [τότε και] το δικό του μάτι θα καταστραφεί.

197: Εάν έχει τσακίσει το κόκαλο [άλλου] άρχοντα [ή ελεύθερου], [τότε και] το δικό του κόκαλο θα τσακιστεί.

198: Εάν έχει καταστρέψει το μάτι κοινού πολίτη ή τσακίσει το κόκαλο κοινού πολίτη,

θα πληρώσει μία μίνα [mina] ασήμι.[38]

199: Εάν έχει καταστρέψει το μάτι ενός δούλου του άρχοντα [ή ελεύθερου] ή τσακίσει το κόκαλο ενός δούλου του άρχοντα [ή ελεύθερου] θα πληρώσει μισή μίνα ασήμι.

200: Εάν άρχοντας έχει βγάλει το δόντι άρχοντα της δικής του τάξεως, θα βγει το δικό του δόντι.

201: Εάν έχει βγάλει το δόντι κοινού πολίτη, θα πληρώσει ένα τρίτο μίνα ασήμι.

[ΟΙ ΕΓΚΥΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ]

209: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος] κτύπησε την θυγατέρα [άλλου] άρχοντα [ή ελεύθερου] και έγινε η αιτία να αποβάλλει, θα πληρώσει δέκα σέκελς [shekels] ασήμι[39] για το έμβρυό της.

210: Εάν η γυναίκα έχει πεθάνει, θα θανατώσουν την θυγατέρα του.

211: Εάν με κτύπημα, γίνει η αιτία να αποβάλλει η θυγατέρα απλού πολίτη, θα πληρώσει πέντε σέκελς ασήμι.

212: Εάν η γυναίκα αυτή έχει πεθάνει, θα πληρώσει μισή μίνα ασήμι.

Δεν είναι όμως μόνο οι νόμοι για τους οποίους ξέρουμε αρκετά την εποχή αυτή. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε με σημαντική ακρίβεια την ζωή των ιερέων στον ναό, του βασιλιά στο ανάκτορο και των ανθρώπων στις πόλεις.

Οι άνθρωποι που ζούσαν και εργάζονταν στον ναό χωρίζονταν στους υπαλλήλους και στους ιερείς. Επικεφαλής της διοικήσεως του ναού ήταν ο σάγγα (shanga), που διοριζόταν από τον βασιλιά. Οι άμεσοι υφιστάμενοί του ήταν οι επιθεωρητές και οι γραφείς, υπεύθυνοι για ό,τι αγαθά εισέρχονταν ή εξέρχονταν από τον ναό καθώς και για τους κατώτερους υπαλλήλους. Επιστάτες των αγρών του ναού ήταν οι ενσί, πράγμα που δείχνει πόσο μικρής σημασίας είχε γίνει πλέον ο τίτλος και η θέση αυτή. Των ιερέων του ναού προΐστατο ο αρχιερέας.

Το κέντρο της πολιτικής διακυβερνήσεως όμως ήταν το ανάκτορο. Το ανάκτορο δεν ήταν πλέον το μικρό οίκημα δίπλα στον ναό στο οποίο ζούσε ο βασιλιάς. Αν κρίνει κανείς από το ανάκτορο στην Μάρι, το πιο καλοδιατηρημένο της περιόδου, επρόκειτο για οικοδομικό σύμπλεγμα διαστάσεων 200 επί 120 μέτρων.[40] Αποτελούνταν από την αίθουσα του θρόνου, τα διαμερίσματα του βασιλιά, των διαχειριστών του ανακτόρου, των γυναικών, των υπηρετών και από μεγάλους εσωτερικούς περιβόλους και αποθήκες. Από τον μεγάλο αριθμό των δέλτων που βρέθηκαν στους χώρους του ανακτόρου στην Μάρι,[41] συνάγεται ότι ο βασιλιάς της πόλεως ενημερωνόταν σχεδόν καθημερινά από κυβερνήτες επαρχιών, διοικητές στρατιωτικών μονάδων, απεσταλμένους σε άλλα βασίλεια, διάφορους διοικητικούς υπαλλήλους και απλούς πολίτες για το τι συνέβαινε στο βασίλειό του. Στην περίπτωση του Χαμμουραβί, γνωρίζουμε ακόμη ότι ο βασιλιάς έστελνε και διαταγές που αφορούσαν σε νομικές αποφάσεις, διορισμούς ή κλήσεις δημοσίων υπαλλήλων να παρουσιασθούν στην βασιλική αυλή ενώ έδινε και εντολές που είχαν σχέση με την διάνοιξη αρδευτικών αυλάκων.

[38] Η μίνα (ή μνα στα αρχαία ελληνικά) ισοδυναμούσε στην Μεσοποταμία με βάρος 500 γρ. περίπου (Roaf, p. 125).

[39] Ένα Shekel (ή σίκλος στα αρχαία ελληνικά) ισοδυναμούσε με 1/60 μίνα. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το μετρικό σύστημα βάρους στην Μεσοποταμία δες Roaf, p. 125.

[40] Lloyd, p. 164 – CAH, 1.2:291-297.

[41] Πολλά ενδιαφέροντα μαθαίνουμε και για τις γυναίκες στο ανάκτορο. Δες Bertrand, Lafont, "Les femmes du palais de Mari" *L' Histoire* no 98 (mars 1987):52-61.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΩΝ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Περίοδος	ΟΥΡΟΥΚ	ΟΥΜΑ	ΟΥΡ	ΛΑΓΑΣ	ΒΑΒΥΛΩΝΑ
Αρχαία Σουμερική Περίοδος					
2700	Γιλγαμές				
2560-2525			Μεσαννεπάδδα		
2490				Ουρ-Νάνσε	
2455-2425				Εαννατούμ	
2340-2316		Λουγαλζαγγέσι		Ουρουκαγίνα	
Ακκαδική Περίοδος					
2334-2279			Σαργών		
2254-2218					Νάραμ-Σιν
Νέο-Σουμερική *Περίοδος*					
2112-2095			Ουρ-Ναμμού		
2046-2038			Αμάρ-Σιν		
Αρχαία Βαβυλωνιακή Περίοδος					
1792-1750					Χαμμουραβί

[Αναγράφονται μόνο οι κυβερνήτες που αναφέρονται στο κείμενο]

Όσο σημαντική είναι για τον ιστορικό η διαβίωση του βασιλιά στο ανάκτορό του άλλο τόσο σπουδαία είναι και η ζωή των απλών ανθρώπων. Οι κάτοικοι της Ουρ, για παράδειγμα, ζούσαν σε μικρά ανήλιαγα σπίτια, το ένα δίπλα στο άλλο και μερικοί από αυτούς εργάζονταν σε κοντινά μαγαζιά, κτισμένα με τον ίδιο τρόπο. Τα δρομάκια ήταν τόσο στενά ώστε μόλις χώραγαν δύο ανθρώπους δίπλα-δίπλα αν και πολύ λίγοι κάτοικοι κυκλοφορούσαν στους δρόμους. Ο πατέρας βρισκόταν στην δουλειά, η μητέρα στον ναό ή στο σπίτι και τα μικρά αγόρια στο σχολείο.[42]

Τα παιδιά που πήγαιναν στο σχολείο μάθαιναν στην αρχή να ετοιμάζουν τις πήλινες δέλτους και να γράφουν τα σφηνοειδή σύμβολα της γραφής πάνω τους. Σταδιακά, διδάσκονταν πώς να λύνουν απλά μαθηματικά προβλήματα ενώ, εκ παραλλήλου, εμβάθυναν στην γραμματική και στην σφηνοειδή γραφή. Η εκπαίδευση αυτή, που είχε αρχίσει ήδη από την σουμερική εποχή, είχε καταφανώς πρακτικό χαρακτήρα. Οι περισσότεροι απόφοιτοι καταλάμβαναν τις θέσεις των γραφέων στον ναό ή στο ανάκτορο και εκτελούσαν χρέη ενός σημερινού λογιστή και αποθηκάριου. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε και δημιουργικό πνεύμα στα σχολεία όπου προχωρημένοι μαθητές ή ταλαντούχοι γραφείς συνέθεταν δικά τους έργα, όπως αποκαλύπτεται από τις δέλτους που περιέχουν λογοτεχνικά, μαθηματικά και θρησκευτικά κείμενα.

Επιστήμη, Λογοτεχνία, Θρησκεία, Τέχνη

Οι Βαβυλώνιοι ήταν αυτοί οι οποίοι ανέπτυξαν την επιστήμη και την τεχνολογία βασιζόμενοι σε παλαιότερες αρχικές παρατηρήσεις των Σουμερίων. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας χρησιμοποιούσαν για τις μαθηματικές πράξεις κυρίως το εξηκονταδικό σύστημα (με βάση το εξήντα) αλλά και το δεκαδικό. Το πρώτο σύστημα ήταν μάλλον βολικό[43] επειδή ο αριθμός εξήντα έχει πολλούς διαιρέτες που κάνουν τις πράξεις πολύ εύκο-

[42] Kuhrt, 1:ch. 2.

[43] Στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε γιατί χρησιμοποιήθηκε το εξηκονταδικό σύστημα. Δες σύνοψη των θεωριών σε J. J. O'Connor and E. F. Robertson, “Babylonian Numerals” http://www-

λες. Άλλος λόγος αυτής της επιλογής μπορεί να ήταν ότι η μονάδα βάρους (μίνα) που χρησιμοποιούσαν υποδιαιρούνταν σε 60 υπομονάδες (σέκελ). Όμως η μεγαλύτερη συμβολή των Βαβυλωνίων στα μαθηματικά, ήταν η αξία που παίρνει το κάθε αριθμητικό σύμβολο ανάλογα με την θέση που βρίσκεται στην σειρά αναγραφής των αριθμών. Στο δεκαδικό σύστημα, για παράδειγμα, και στον αριθμό 1111 ο τελευταίος άσος υποδηλώνει τις μονάδες, ο δεύτερος από το τέλος τις δεκάδες, ο τρίτος τις εκατοντάδες και ο τέταρτος τις χιλιάδες. Αυτός ο τρόπος αναγραφής αριθμών είχε ανακαλυφθεί από τους Βαβυλώνιους τέσσερις χιλιάδες χρόνια πριν την εποχή μας.

Οι περισσότερες δέλτοι, που προέρχονται από την Βαβυλωνιακή περίοδο, περιέχουν πίνακες μετατροπής μεγαλύτερων μονάδων σε μικρότερες και αντιστρόφως καθώς και πίνακες πολλαπλασιασμού, ενώ είναι σημαντικό ότι μερικές περιέχουν και πίνακες τετραγωνικών και κυβικών ριζών. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας χρησιμοποιούσαν τις μαθηματικές τους γνώσεις για να λύσουν πρακτικά καθημερινά αλγεβρικά ή γεωμετρικά προβλήματα αλλά δεν ανέπτυξαν την θεωρητική πλευρά των μαθηματικών, όπως αργότερα έπραξαν οι Έλληνες. Οι αστρονομικές τους, δε, παρατηρήσεις περιορίζονταν στον ήλιο, στην σελήνη και στους πέντε ορατούς πλανήτες, τους οποίους θεωρούσαν θεούς που επηρέαζαν τα τεκταινόμενα επί της γης. Οι σημειώσεις των κινήσεών τους και η ερμηνεία τους αποτέλεσαν αργότερα το αρχικό υλικό για την ανάπτυξη της αστρολογίας, η οποία βέβαια δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στις επιστήμες.[44]

Στην Μεσοποταμία, εκτός από τα μαθηματικά, αναπτύχθηκε, ήδη από την εποχή των Σουμερίων, και η λογοτεχνία. Το πρώτο μεγάλο λογοτεχνικό έργο είναι το Έπος του Γιλγαμές (Gilgamesh), που περιγράφει τις προσπάθειες του ήρωα Γιλγαμές για να αποκτήσει αιώνια ζωή. Ο Γιλγαμές, που κατά πάσα πιθανότητα έζησε στην Ουρούκ περίπου το 2700 π.Χ., επισκέπτεται τον κάτω κόσμο για να βρει τον σκοτωμένο φίλο του Ενκιδού (Enkidu) και μαθαίνει για την ζωή μετά τον θάνατο. Τελικά, ούτε ο Γιλγαμές απέφυγε τον θάνατο επιβεβαιώνοντας την σουμερική δοξασία ότι η αιώνια ζωή είναι μόνο για τους θεούς.

Αυτός που μαζί περάσαμε όλες τις κακουχίες,
ο Ενκιδού, που τον αγαπούσα πολύ,
που μαζί περάσαμε όλες τις κακουχίες,
χάθηκε στην μοίρα της ανθρωπότητας.
Μέρα και νύχτα έκλαψα πάνω του.
Δεν θα τον δώσω για θάψιμο -
μήπως ο φίλος μου αναστηθεί από τον θρήνο μου -
επτά μέρες και επτά νύχτες,
μέχρι σκουλήκι να τρέξει από την μύτη του.
Από τότε που πέθανε δεν έχω βρει ζωή.
Περιπλανιέμαι σαν κυνηγός στην μέση της στέπας.
Ω! γυναίκα,[45] τώρα που είδα το πρόσωπό σου,
ας μην δω τον θάνατο, που πάντα τρόμαζα.
Η γυναίκα είπε σ' αυτόν, τον Γιλγαμές:
Γιλγαμές, πού τριγυρίζεις;
Την ζωή που ψάχνεις δεν θα την βρεις.

history.mcs.st-and.ac.uk/HistTopics/Babylonian_numerals.html (επίσκεψη 24 Μαΐου 2011).

[44] Αναλυτικά για τις μαθηματικές, αστρονομικές και αστρολογικές γνώσεις των Βαβυλωνίων δες στο O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity* 2nd ed. (Providence: Brown Univ. Press, 1957), ch. 2 & 5.

[45] Δες ANET, p. 89 n. 152.

Όταν οι θεοί έπλασαν την ανθρωπότητα
τον θάνατο όρισαν [για τους ανθρώπους]
κρατώντας την [αιώνια] ζωή στα χέρια τους [γι' αυτούς].
Εσύ, Γιλγαμές, φρόντιζε να γεμίζει η κοιλιά σου.
Γλέντα μέρα και νύχτα.
Κάθε μέρα οργάνωνε γιορτές.
Μέρα και νύχτα χόρευε και παίζε.
Τα ρούχα σου να λαμπυρίζουν.
Το κεφάλι σου πλυμένο, νίψου στο νερό.
Πρόσεχε το μικρό πραγματάκι που ακουμπάει στο χέρι σου.
Άσε την σύζυγό σου να χαρεί στο στήθος σου.
Γιατί αυτός είναι ο προορισμός της ανθρωπότητας.[46]

Οι ιδέες που αναπτύσσονται στο Έπος του Γιλγαμές αλλά και σε μια σειρά από μύθους για την γέννηση του κόσμου έγιναν μέρος των παραδόσεων της Εγγύς Ανατολής και εναγκαλίσθηκαν από τους Εβραίους. Οι γνωστές ιστορίες της δημιουργίας του Αδάμ, του Κήπου της Εδέμ, του Κατακλυσμού και του Ιώβ, που βρίσκει κανείς στην Αγία Γραφή, προέρχονται από σουμερικούς και βαβυλωνιακούς μύθους. Ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, που χρησιμοποίησαν την εβραϊκή παράδοση, αποδέχθηκαν και τις ανωτέρω παραδόσεις με αποτέλεσμα αυτές να ενστερνισθούν από χριστιανούς και μουσουλμάνους.

Οι μύθοι της Μεσοποταμίας δεν είναι παρά έκφανση της θρησκευτικής συνειδήσεως των Σουμερίων και Βαβυλωνίων. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας φαντάσθηκαν τον τρόπο που ζούσαν οι θεοί τους κατ' εικόνα και ομοίωση των εαυτών τους. Εκτός από το γεγονός ότι οι θεοί ήταν αθάνατοι, παντοδύναμοι και μπορούσαν να γίνουν αόρατοι, η συμπεριφορά τους δεν διέφερε από αυτήν των ανθρώπων. Οι θεοί και οι θεές γλεντούσαν, θύμωναν, ήταν εκδικητικοί και ευερέθιστοι. Οι άνθρωποι λάτρευαν τους θεούς τους όχι επειδή ήταν ιεροί αλλά επειδή ήταν παντοδύναμοι.

Οι πιο σημαντικοί θεοί της Μεσοποταμίας ήταν η Μητέρα-Θεά, ο Άνου (An ή Anu), ο Ενλίλ (Enlil) και ο Ενκί (Enki). Ο ρόλος της Μητέρας-Θεάς, που παρουσιάζεται με το όνομα Ιννάνα (Inanna) στους Σουμερίους και Ιστάρ (Ishtar) στους Βαβυλώνιους, φαίνεται ότι ήταν αμφιλεγόμενος. Από την μία πλευρά εμφανίζεται να είναι θεά της γονιμότητας και της μητρότητας, χαρακτηριστικό της Μητέρας-Θεάς, και από την άλλη να είναι η θεά του σαρκικού έρωτα και η συμπεριφορά της να μην έχει σχέση με αυτήν της μάνας. Ο Θεός Άνου ήταν αυτός που κανόνιζε την ιεραρχία ανάμεσα στους θεούς και είχε την εξουσία να απονέμει αξιώματα και σε θεούς και σε ανθρώπους. Οι βασιλείς, κατά τους Σουμέριους, ελάμβαναν την εξουσία τους από τον θεό Άνου. Ο Ενλίλ θεωρούνταν θεός της ευμάρειας και της αφθονίας αλλά στους περισσότερους μύθους που διηγούνται πλημμύρες ή καταστροφές εμφανίζεται να είναι αυτός που θέλει να καταστρέψει την ανθρωπότητα. Οι Σουμέριοι βέβαια τον χαρακτήριζαν σοφό και καλοκάγαθο θεό, αν και ο κατ' εξοχήν θεός της σοφίας καθώς και της ευστροφίας, των επαγγελμάτων, των τεχνών και των μαγικών δυνάμεων ήταν ο Ενκί. Ο Ενκί θεωρούνταν ο πιο ευπροσήγορος θεός του σουμερικού πανθέου.

Είναι φανερό ότι οι πρώτοι λαοί που έζησαν στην Μεσοποταμία δεν είχαν ξεκάθαρες ιδέες για τις ιδιότητες και τις προθέσεις των θεών τους. Οι θεοί μπορούσαν να καταστρέψουν ή να σώσουν την ανθρωπότητα, ανάλογα με τις επιθυμίες τους ή τις πράξεις των ανθρώπων, και οι άνθρωποι έπρεπε να νιώθουν δέος μπροστά στις δυνάμεις των θεών και να τους λατρεύουν για να τους κατευνάσουν.

[46] *Ίδιο*, pp. 89-90. Όλο το έπος σε ANET, pp. 72-99.

Η λατρεία των θεών διαφαίνεται καθαρότερα μέσα από την τέχνη. Ήδη από την σουμερική εποχή υπάρχουν εξαιρετικά δείγματα τέχνης, όπως το ενός περίπου μέτρου αλαβάστρινο δοχείο από την Ουρ (εικ. Roaf, p. 61) που χρονολογήθηκε μεταξύ 3500-3000 π.Χ. και βρίσκεται στο Μουσείο της Βαγδάτης. Οι εγχάρακτες απεικονίσεις σε τρεις ζώνες αναφέρονται στην λατρεία της Ιννάνα κατά την εορτή του Νέου Έτους. Στην κατώτερη ζώνη απεικονίζονται ζώα και φυτά ενώ στην μεσαία γυμνοί άνδρες που φέρνουν δώρα στην θεά και είναι χαραγμένοι με τέτοιο τρόπο που να νομίζει κανείς ότι πάλλονται από συγκίνηση για την πράξη τους. Στην άνω ζώνη η θεά δέχεται με μεγαλοπρέπεια τα δώρα, πολλά από τα οποία είναι στοιβαγμένα πίσω της. Το δοχείο διηγείται πώς οι Σουμέριοι ευλαβικά προσέρχονται στην θεά με τις προσφορές τους. Άλλο εντυπωσιακό δείγμα τέχνης της Μεσοποταμίας από την περίοδο 3000-2340 π.Χ. είναι δύο πλάκες διαστάσεων 47 επί 20 εκ. από πίσσα σε ξύλινο περίβλημα, τοποθετημένες ράχη με ράχη αλλά σε απόσταση έτσι ώστε να σχηματίζονται και δύο στενές πλευρές αριστερά και δεξιά, που ονομάζονται το "έμβλημα" ή "λάβαρο" (standard) της Ουρ και εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο (εικ. Roaf, pp. 92-95). Σε τρεις ζώνες, στις δύο μεγάλες επιφάνειες, παρουσιάζονται μια στρατιωτική νίκη και η εποχή της ειρήνης μετά το τέλος του πολέμου. Η τάξη με την οποία είναι τοποθετημένο το πλήθος των εγχάρακτων σε όστρακα μορφών και οι όμορφες γαλάζιες αποχρώσεις του λαζουρίτη που τις περιβάλει, δίνει στο αντικείμενο εντυπωσιακή όψη. Από την Ακκαδική περίοδο (2300-2200) και στην πόλη Νινευή, βρέθηκε ένα θαυμάσιο ορειχάλκινο βασιλικό κεφάλι (εικ. Roaf, p. 99) ύψους 36,6 εκ., που βρίσκεται στο Μουσείο της Βαγδάτης. Η λεπτότητα της κατασκευής και η απεικόνιση των λεπτομερειών εντυπωσιάζουν τον θεατή. Το ίδιο εντυπωσιακό αλλά κυρίως για τις αδρές γραμμές του είναι το ύψους 45 εκ. άγαλμα του βασιλιά της Λαγάς, Γουδέα (περ. 2150), από την Νέο-Σουμερική περίοδο (2200-2000), που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου (εικ. ΙΤΛ, σ. 25).

Οι διάφοροι λαοί που έζησαν στην Μεσοποταμία δημιούργησαν υψηλή τέχνη είτε για να εκφράσουν τα θρησκευτικά τους συναισθήματα, είτε για να θυμούνται μια στρατιωτική νίκη είτε, τέλος, για να δοξάσουν τους ηγεμόνες τους. Με την τέχνη εξέφρασαν την επιθυμία τους να διατηρήσουν στιγμές από τις αναμνήσεις τους στην αιωνιότητα.

Συμπέρασμα

Τα στοιχεία που εκφράζουν ένα πολιτισμό: οι πόλεις, η χρήση της γραφής, η θέσπιση και καταγραφή νόμων, η ενασχόληση με την λύση καθημερινών προβλημάτων με επιστημονικό τρόπο, η λογοτεχνική ή θρησκευτική έκφραση των ανθρώπων σε γραπτό λόγο και η τέχνη, εμφανίζονται για πρώτη φορά στους λαούς που έζησαν και δημιούργησαν στην Εγγύς Ανατολή πριν από περίπου πέντε χιλιάδες χρόνια. Η κοιτίδα του πρώτου πολιτισμού, που είναι συγχρόνως η αρχή του Ευρωπαϊκού και του Παγκόσμιου Πολιτισμού, βρίσκεται φυλαγμένη κάτω από την εύφορη λάσπη που αφήνουν τα νερά του Τίγρη και του Ευφράτη στην Μεσοποταμία.

Τις ίδιες αυτές ιδέες του πολιτισμού θα τις χρησιμοποιήσει με τον δικό του τρόπο ο γειτονικός λαός των Αιγυπτίων για να δημιουργήσει, σχεδόν παράλληλα με τους Μεσοποτάμιους, τον δικό του πολιτισμό.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Bailkey, Nels M. Ed. *Readings in Ancient History, Thought and Experience from Gilgamesh to St. Augustine*. 3rd ed. Lexington, Massachusetts: Heath, 1987.

Clark, Grahame & Stuart Piggott. *Prehistoric Societies*. London: Penguin, 1970. Reprint of 1965 Edition.

Frankfort, Henri. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. 4th Edition. New Haven: Yale Univ. Press, 1970.

Hooke, S. H. *Middle Eastern Mythology*. London: Penguin, 1963.

Kramer, Samuel Noah. *History Begins at Sumer*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 1981. Reprint of 1959 edition.

_____. *The Sumerians*. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.

Lloyd, Seton. *The Archaeology of Mesopotamia*. Revised Edition. London: Thames & Hudson, 1984.

Oates, Joan. *Babylon*. Revised Edition. London: Thames & Hudson, 1986.

Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1977. Revised by Erica Reiner.

Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Un. Press, 1969.

Roaf, Michael. *Cultural Atlas of Mesopotamia*. London: Equinox, 1980.

Roux, Georges. *Ancient Iraq*. 3rd ed. London: Penguin, 1992.

Saggs, H. W. F. *The Greatness that was Babylon*. London: Sidgwick & Jackson, 1962.

Walker, C. B. F. *Reading the Past: Cuneiform*. London: British Museum, 1987

Woolley, Leonard C. *The Sumerians*. New York: Norton, 1965.

2

ΣΤΙΣ ΟΧΘΕΣ ΤΟΥ ΝΕΙΛΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ

Ο Αρχαίος Αιγυπτιακός Πολιτισμός
3000 - 525 π.Χ.

Όπως ακριβώς αναπτύχθηκαν οι Πολιτισμοί της Μεσοποταμίας γύρω από τον Τίγρη και τον Ευφράτη, έτσι άνθισε και κατά μήκος του Νείλου ποταμού ο πολιτισμός των Αιγυπτίων. Ο Ηρόδοτος γράφει χαρακτηριστικά για την Αίγυπτο ότι "ὅστις γε σύνεσιν ἔχει, ὅτι Αἴγυπτος ἐς τὴν Ἕλληνες ναυτίλλονται ἐστὶ Αἰγυπτίοισι ἐπίκτητός τε γῆ καὶ δῶρον τοῦ ποταμοῦ"[47] Οι Αρχαίοι Αιγύπτιοι σημάδεψαν την εξέλιξη του πολιτισμού με την κατασκευή πυραμίδων, την τέχνη τους, τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις, την έξοχη λογοτεχνική τους παράδοση και τις προόδους τους στην Ιατρική Επιστήμη.

Η πολιτική ιστορία της Αρχαίας Αιγύπτου αρχίζει γύρω στο 3000 π.Χ. με την Α' Δυναστεία των βασιλέων. Μπορεί κανείς να μετρήσει τριάντα δυναστείες,[48] μέχρι την κατάκτηση της χώρας από τον Αλέξανδρο της Μακεδονίας τον Δ' π.Χ. αιώνα, αλλά οι ιστορικοί χωρίζουν την ιστορία του Αρχαίου Αιγυπτιακού πολιτισμού στην Προ-Δυναστική Περίοδο, στην περίοδο του Αρχαίου Βασιλείου, του Μέσου Βασιλείου, του Νέου Βασιλείου και στην περίοδο της Παρακμής.

Η Προδυναστική Περίοδος (περ. μέχρι το 2700 π.Χ.)

Μέχρι το 3000 περίπου π.Χ., οι νεολιθικοί κάτοικοι της Αιγύπτου είχαν μάθει να σκάβουν αυλάκια για να χρησιμοποιούν το νερό του Νείλου για άρδευση των αγρών τους, εκτός από τις εποχές που ο ποταμός πλημμύριζε τις περιοχές κατά μήκος των οχθών του. Έτσι, καθ' όλο σχεδόν το μήκος του Νείλου, κτίσθηκαν μικρά χωριά, που κατοικούνταν από καλλιεργητές. Σιγά-σιγά, δημιουργήθηκαν δύο βασίλεια: ένα στον βορρά, η Κάτω Αίγυπτος, γύρω από το Δέλτα του Νείλου, και ένα άλλο, πιο νότια, μέχρι το σύγχρονο φράγμα του Ασουάν, η Άνω Αίγυπτος. Ο Νείλος ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην Άνω και στην Κάτω Αίγυπτο μια που αποτελούσε την ευκολότερη οδό επικοινωνίας ανάμεσα στα δύο βασίλεια (CAWH:1.17R).

[47] Ηρόδοτος, ΙΙ.5.1 "είναι φανερό για όποιον καταλαβαίνει, ότι η Αίγυπτος στην οποία οι Έλληνες ταξιδεύουν με τα πλοία τους είναι επίκτητη γη για τους Αιγυπτίους και δώρο του ποταμού".

[48] Η πρώτη συστηματική καταγραφή έγινε τον Γ' π.Χ. αιώνα από τον Μανέθωνα στο έργο του *Αιγυπτιακά* (εκδ. Γεωργιάδη), αποσπάσματα μόνο του οποίου έχουν διασωθεί.

Από όσα γνωρίζουμε, ο πρώτος βασιλιάς που ένωσε την Αίγυπτο γύρω στο 3000 π.Χ. ήταν ο Μιν (ή Νάρμερ, Menes-Na‘rmer),[49] ο οποίος και υπήρξε ιδρυτής της Α' Δυναστείας. Οι βασιλείς στην Αίγυπτο θεωρούνταν ότι ήταν θεοί και συνεπώς κυβερνούσαν ως απόλυτοι μονάρχες. Η Αίγυπτος βέβαια χωριζόταν σε νομούς, που αποτελούνταν από έναν αριθμό χωριών και διοικούνταν από τοπικούς άρχοντες. Οι γνώσεις μας για τις δύο πρώτες δυναστείες σχεδόν περιορίζονται στο γεγονός ότι η Α' αποτελούνταν από οκτώ και η Β' από εννέα βασιλείς, των οποίων τα ονόματα μπορούμε να διαβάσουμε στους καταλόγους των βασιλέων που έχουν διασωθεί.[50] Η πραγματική ιστορική περίοδος για τον Αιγυπτιακό πολιτισμό, όμως, αρχίζει με το Αρχαίο Βασίλειο, περίπου το 2700 π.Χ.

Αρχαίο Βασίλειο & Α' Διάμεσος Περίοδος (περ. 2700 - 2040 π.Χ.)

Η εποχή του Αρχαίου Αιγυπτιακού Βασιλείου περιλαμβάνει τους βασιλείς από την Γ' έως την ΣΤ' Δυναστεία. Ο γνωστότερος βασιλιάς της Γ' Δυναστείας είναι αυτός που οι κατοπινοί ονόμασαν Τζόσερ (Djoser, 2630-2611). Λαμπρό δείγμα των επιτευγμάτων του είναι η βαθμιδωτή πυραμίδα του στην Σακκάρα (Saqquara), δυτικά της Μέμφιδος, η πρώτη που κατασκευάσθηκε εξ ολοκλήρου από λίθο. Άλλο σημαντικό γεγονός κατά την περίοδο της Γ' Δυναστείας είναι ότι και οι ιερείς άρχισαν να αποκτούν δύναμη και περιουσία από γη που έπαιρναν ως δώρο για να μνημονεύουν στις προσευχές τους τούς πεθαμένους βασιλείς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

Περίοδος	Χρονολογία π.Χ.
Προδυναστική Περίοδος	μέχρι το 2700
Αρχαίο Βασίλειο	2700-2134
Α' Διάμεσος Περίοδος	2134-2040
Μέσο Βασίλειο	2040-1640
Β' Διάμεσος Περίοδος	1640-1550
Νέο Βασίλειο	1550-1070
Παρακμή	1070-525
Περσική Περίοδος	525-332
Ελληνική Περίοδος	332-30
Ρωμαϊκή Περίοδος	30 π.Χ.-395 μ.Χ.

Μια από τις πιο λαμπρές, από πλευράς οικοδομημάτων, περιόδους της Αιγυπτιακής ιστορίας είναι αυτή της Δ' Δυναστείας. Ο Ηρόδοτος αναφέρει τους τρεις σημαντικούς βασιλείς αυτής της περιόδου με τα ονόματα Χέοψ (2551-2528), Χεφρήν (2520-2494) και Μυκερίνος (2472-2467), αλλά αρχαιολογικές έρευνες απέδειξαν ότι τα ονόματα που χρησιμοποιούσαν οι Αιγύπτιοι ήταν πιθανότατα Χούφου (Khufu), Ραχαέφ (Ra‘kha‘ef) και Μενκαούρε (Menkaure‘). Ο Χέοψ είναι γνωστός για την Μεγάλη Πυραμίδα στην Γκίζα (Gizah). Φαίνεται ότι υπήρξε αποφασιστικός και αυταρχικός βασιλιάς και, αν πιστέψουμε τον Ηρόδοτο, απαγόρευσε στους ιερείς να κάνουν θυσίες και έκλεισε όλους τους ναούς.[51]

Ο γιος του, Χεφρήν, έκτισε και αυτός την δική του πυραμίδα ακριβώς δίπλα από αυτήν του Χέοπος, αλλά σε μικρό ύψωμα έτσι ώστε, αν και χαμηλότερη, να φαίνεται

[49] Ο Ηρόδοτος τον αναφέρει ως "Μίνα" (II.4.2) και ο Μανέθων (*Αιγυπτιακά*, Fr. 4) "Mineus" και "Μήνης" (Fr. 6 & 7a) αλλά πιστεύεται ότι ήταν ο ίδιος με τον Νάρμερ. Δες Nicolas Grimal, *Histoire de l'Égypte ancienne* (Paris:Fayard, 1988), ch. 2.

[50] CAH, 1.1:465-492 & 1.2:1-15, 22-40.

[51] Για τις απόψεις του Ηροδότου δες II.124.

υψηλότερη από αυτήν του πατέρα του. Λίγο πιο πέρα, στα βορειοδυτικά, βρίσκεται η περίφημη Σφίγγα, κατασκευασμένη την περίοδο της βασιλείας του Χεφρήνος, που ίσως αναπαριστά και τον ίδιο. Κατά μία ενδιαφέρουσα υπόθεση η λέξη Σφίγγα προέρχεται από την αιγυπτιακή λέξη ssp‘nh, που σημαίνει "ζωντανή εικόνα" και συνήθως συνόδευε στα αιγυπτιακά τις λέξεις για τον άρχοντα του σύμπαντος.[52] Ο Ηρόδοτος κατηγόρησε τον Χεφρήνα για την ίδια σκληρότητα και συμπεριφορά την οποία καταλογίζει και στον πατέρα του.[53] Το πιο πιθανό είναι όμως ότι αυτό το συμπέρασμα συνάγεται μόνο από το γεγονός ότι θα χρειάσθηκε να δουλέψουν πολλοί άνθρωποι σκληρά για την κατασκευή των πυραμίδων. Βέβαια σήμερα πιστεύουμε ότι η μεταφορά των ογκόλιθων μάλλον γινόταν από τον Ιούλιο μέχρι τον Οκτώβριο, που οι αγρότες δεν είχαν δουλειά λόγω των πλημμυρών του Νείλου. Σε όσους δούλευαν στις πυραμίδες, τους παρεχόταν τροφή και, αν ερμηνεύουμε σωστά την ύπαρξη μικρών καταλυμάτων γύρω από την πυραμίδα του Χεφρήνος, ίσως και στέγη γι’ αυτούς που εργάζονταν όλο τον χρόνο στην κατασκευή τους. Έχει υπολογισθεί ότι περίπου 100.000 άνθρωποι θα χρειάζονταν κάθε έτος για την μεταφορά των ογκόλιθων στο σημείο κατασκευής της πυραμίδας και περίπου 4.000 για την ολοκλήρωσή της.[54]

Η τρίτη, μικρότερη και ημιτελής, πυραμίδα στην Γκίζα κτίσθηκε από τον Μυκερίνο. Αν πάλι πιστέψουμε τον Ηρόδοτο ο Μυκερίνος έπραξε ακριβώς τα αντίθετα από τους προκατόχους του. Ήταν δίκαιος και επέτρεψε να επαναλειτουργήσουν οι ναοί.[55] Το σημαντικότερο γεγονός όμως κατά την Δ' Δυναστεία ήταν η ειρήνη και η ευημερία στην Αίγυπτο, που αποδεικνύεται από το ότι δεν υπάρχουν ίχνη πολέμων αλλά και από το κτίσιμο των πυραμίδων.

Την περίοδο της Ε' Δυναστείας, οι Αιγύπτιοι ταξίδευαν σε ξένες χώρες ή και διεξήγαν πολεμικές επιχειρήσεις, κατ’ εντολή του βασιλιά.[56] Η ευημερία αγκαλιάζει τώρα, εκτός από τους βασιλείς και τους αρχιερείς, τους ευγενείς και τους αξιωματούχους. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, ο θεός Ήλιος λατρευόταν ως ο σημαντικότερος θεός και του αφιερώνονταν πολλοί ναοί, "οι Ναοί του Ηλίου". Οι πυραμίδες των βασιλέων της Ε' Δυναστείας βρίσκονται στο Αμπουσίρ (Abusir) και ανήκουν στους Σαχουρέ (Sahure‘, 2458-2446), Νεφεριρκαρέ Κακάι (Neferirkare‘ Kakai, 2446-2426) και Νεουσερρέ Ιζί (Neuserre‘ Izi, 2416-2392). Παρά το γεγονός ότι υστερούσαν σε μέγεθος συγκρινόμενες με αυτές της Γκίζας δεν τους έλειπε η μεγαλοπρέπεια. Τα δάπεδα ήταν επενδυμένα με γυαλισμένο βασάλτη και τα αγάλματα, από λαμπερό λευκό ασβεστόλιθο, στηρίζονταν σε βάσεις από κόκκινο γρανίτη.

Παρ’ ότι οι Αιγύπτιοι θεωρούνται από πολλούς να αρέσκονται στα μετά τον θάνατο τεκταινόμενα, στην πραγματικότητα ήταν ένας λαός χαρούμενος που αγαπούσε την ζωή. Αυτό φαίνεται καθαρά στα αγάλματα και στις τοιχογραφίες, όπου συνήθως παρουσιάζεται ο βασιλιάς μαζί με την βασίλισσα, να τον κρατά τρυφερά από την μέση.[57] Η παρουσία στις τοιχογραφίες του βασιλιά και της βασίλισσας, του γιου και της κόρης, δεν σημαίνει τίποτα άλλο από την σημασία που έδιναν οι Αιγύπτιοι στην οικογένεια.

Οι πυραμίδες των βασιλέων της ΣΤ' Δυναστείας βρίσκονται όλες στην Σακκάρα. Ο δεύτερος βασιλιάς ονομαζόταν Πέπης Α' (Pepy, 2289-2255) και στην πυραμίδα του η επιγραφή τον αναφέρει ως Μν-νφρ (εγκαθιδρυθέντα και μεγάλο), από όπου και πήρε το όνομά της η πόλη της Μέμφιδος, στην Κάτω Αίγυπτο. Κατά την περίοδο αυτή, φαίνεται η

---

[52] Alan Gardiner, *Egypt of the Pharaohs* (London: Oxford. Univ. Press, 1961), p. 82.

[53] Ηρόδοτος, ΙΙ.124-127.

[54] I. E. S. Edwards, *The Pyramids in Egypt* rev. ed. (London: Penguin, 1985), pp. 270-271.

[55] Ηρόδοτος, ΙΙ.129-135.

[56] CAH, 1.2:357-358.

[57] ΠΙΤ.ΑΚ, σ. 134 & 156.

προσπάθεια των αξιωματούχων να κάνουν την θέση τους κληρονομική ενώ διακρίνει κανείς και έναν συνεχή αγώνα για προαγωγή και για την εύνοια του βασιλιά. Αυτό γίνεται φανερό από την ύπαρξη πολλών αυτοβιογραφικών επιγραφών, στις οποίες απλοί άνθρωποι διηγούνται πώς ανέβηκαν σιγά-σιγά τα σκαλοπάτια της ιεραρχίας στην αιγυπτιακή κοινωνία.[58]

Μετά από την μακρά βασιλεία του τέταρτου βασιλιά της ΣΤ' Δυναστείας Πέπη Β' (Pepy, 2246-2152), ακολούθησε μια περίοδος παρακμής, που διαφαίνεται από την αιματοχυσία και την αναρχία που επακολούθησαν. Οι τοπικοί άρχοντες, οι νομάρχες, άρχισαν να συναγωνίζονται για την εξουσία και οι νέοι βασιλείς προήλθαν από την Ηρακλεόπολη, νοτιότερα της Μέμφιδος, η οποία έγινε και πρωτεύουσα του κράτους. Την ίδια περίοδο ισχυροποιήθηκαν και οι άρχοντες των Θηβών στην Άνω Αίγυπτο με αποτέλεσμα να ακολουθήσει εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των δύο περιοχών. Νικητής αναδείχθηκε ο Μεντουχότπε Α' (Mentuhotpe, 2061-2010), της ΙΑ' Δυναστείας, ο οποίος και επανένωσε την Αίγυπτο και ίδρυσε το Μέσο Βασίλειο. Η εποχή αυτή της αναρχίας ονομάζεται Α' Διάμεσος Περίοδος, μεταξύ του Αρχαίου και του Μέσου Βασιλείου, και περιλαμβάνει τους βασιλείς από την Ζ' μέχρι την Ι' Δυναστεία.

Μέσο Βασίλειο & Β' Διάμεσος Περίοδος (περ. 2040-1550 π.Χ.)

Ελάχιστα γνωρίζουμε για τους βασιλείς από την ΙΑ' μέχρι την ΙΔ' Δυναστεία αλλά και για τον επανιδρυτή του ενωμένου βασιλείου, Μεντουχότπε Β'.[59] Κατά την περίοδο της ΙΒ' Δυναστείας, βρέθηκαν στην Αίγυπτο δείγματα κρητικής αγγειοπλαστικής, πράγμα που υποδεικνύει τις εμπορικές σχέσεις των δύο πολιτισμών. Την ίδια εποχή, οι βασιλείς έστελναν αποστολές πέρα από τα βορειοανατολικά όρια της Αιγύπτου για την εξόρυξη χαλκού και την μεταφορά ογκόλιθων. Μεγάλο επίτευγμα των βασιλέων αυτής της Δυναστείας ήταν το αποξηραντικό και αρδευτικό έργο τους, που μάλλον ολοκληρώθηκε επί εποχής Αμενέμχετ Γ' (Amenemhet, 1844-1797), στην περιοχή Φαγιούμ, νότια της Μέμφιδος. Υπολογίζεται ότι αποξηράνθηκαν περίπου 450 τετρ. χιλιόμετρα καλλιεργήσιμης γης.[60]

Το Μέσο Βασίλειο της Αιγύπτου καταλύθηκε περίπου το 1720 π.Χ. όταν εισέβαλαν στην Κάτω Αίγυπτο οι Υκσώς (CAWH:1.18R) από την Παλαιστίνη, ένα πλήθος ανθρώπων εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν Σημίτες. Η εποχή της βασιλείας των Υκσώς ονομάζεται Β' Διάμεσος Περίοδος και περιλαμβάνει την ΙΕ' και ΙΣΤ' Δυναστεία, που αποτελούνται από βασιλείς Υκσώς στην Κάτω Αίγυπτο, αλλά και την σύγχρονή τους ΙΖ' Δυναστεία, από βασιλείς των Θηβών στην Άνω Αίγυπτο. Η λέξη Υκσώς προέρχεται από την αιγυπτιακή χικ-χασε (αρχηγός ξένης λοφώδους χώρας) που χρησιμοποιούσαν οι Αιγύπτιοι για τους αρχηγούς των Βεδουίνων και κατά πάσα πιθανότητα και για τους βασιλείς των εισβολέων. Από ανασκαφές που έγιναν στην νότια Παλαιστίνη και έφεραν στο φως πλήθος αιγυπτιακών σκαραβαίων φαίνεται ότι οι Υκσώς είχαν έρθει σε επαφή με τους Αιγυπτίους πολύ νωρίτερα από την εισβολή. Οι Υκσώς δεν έχουν αφήσει γραπτά μνημεία και υποθέτουμε ότι αποδέχθηκαν τον αιγυπτιακό πολιτισμό.

Δεν θα πρέπει να θεωρούμε την περίοδο της βασιλείας των Υκσώς ως εποχή οπισθοδρομήσεως για τον Αιγυπτιακό υλικό πολιτισμό. Οι Υκσώς εισήγαγαν στην Αίγυπτο την χρήση του αλόγου και του ρυμουλκούμενου υπό αλόγων ‘άρματος καθώς και νέου τύπου εγχειρίδια και σπαθιά φτιαγμένα από ορείχαλκο, που όλα έπαιξαν σημαντικό ρόλο

[58] Δες για παράδειγμα την περιγραφή της ανόδου του Ούνι (Uni) στο James Henry Breasted, ed., *Ancient Records of Egypt*, 5 vols., rpt of 1906-1907 ed. (London: Histories & Mysteries of Man, 1988), 1:134-150 par. 292-324 − CAH, 1.2:358-361.

[59] CAH, 1.2:479-488.

[60] John Baines and Jaromic Malec, *Atlas of Ancient Egypt* (London: Equinox & Time-Life, 1984), pp. 18 & 40 − CAH, 1.2:509-512.

στις μετέπειτα εκστρατείες των Αιγυπτίων. Αντιθέτως, δεν φαίνεται αυτοί οι νεωτερισμοί να βοήθησαν τους ίδιους τους Υκσώς είτε να κατακτήσουν ολόκληρη την Αίγυπτο είτε να αντιμετωπίσουν τους βασιλείς των Θηβών.[61]

Γύρω στο 1500 π.Χ., οι Υκσώς άρχισαν να πιέζονται από τους κυβερνήτες των Θηβών στην Άνω Αίγυπτο. Σύμφωνα με έναν μύθο, ο βασιλιάς των Υκσώς στην Κάτω Αίγυπτο έστειλε μήνυμα στον άρχοντα των Θηβών ότι δεν μπορεί να κοιμηθεί από τον θόρυβο που έκαναν οι ιπποπόταμοι στην Άνω Αίγυπτο. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με την αιγυπτιακή μυθολογία της εποχής, αποτέλεσε την αρχή των αψιμαχιών μεταξύ των δύο περιοχών. Η ιστορία αυτή, παρ' ότι είναι μύθος, θέτει το χρονολογικό όριο της αρχής της ενδυναμώσεως των κυβερνητών των Θηβών. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετών αποκάλυψαν κείμενα που μας περιγράφουν την σύγκρουση του βασιλιά των Υκσώς Απόφη (1585-1542) της ΙΕ' Δυναστείας με τον βασιλιά Καμόση (1555-1550) των Θηβών της ΙΖ' Δυναστείας. Ο Καμόσης, παρά τις επιφυλάξεις των συμβούλων του, συγκέντρωσε στρατό και επιτέθηκε στις νότιες περιοχές της επικυριαρχίας του Απόφη και τελικά γύρισε στις Θήβες νικητής και αποθεώθηκε. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή της νίκης του Καμόση επί ενός τοπικού άρχοντα, πιστού στον βασιλέα των Υκσώς.

> Πέρασα την νύχτα [διηγείται ο Καμόσης] στο πλοίο μου, η καρδιά μου ευτυχισμένη. Όταν η γη φωτίσθηκε, βρέθηκα πάνω του σαν να ήταν γεράκι. Η ώρα για τον αρωματισμό του στόματος [ώρα μεσημεριανού φαγητού] ήρθε, και τον ανέτρεψα, ισοπέδωσα το τείχος του, σκότωσα τους ανθρώπους του και έκανα την γυναίκα του να πάει κάτω στην όχθη του ποταμού [τον ταπείνωσα]. Οι στρατιώτες μου ήταν όπως τα λιοντάρια με τη λεία τους, αρπάζοντας τους δουλοπάροικους, τα κτήνη, το γάλα, το λίπος, και το μέλι, μοιράζοντας τα υπάρχοντά τους [των νικημένων].[62]

Παρά τις νίκες που καταμαρτυρούν οι επιγραφές, ο Καμόσης δεν ήταν αυτός που έδωσε το τελειωτικό κτύπημα στην βασιλεία των Υκσώς. Οι ξένοι αρχηγοί θα εκδιωχθούν σιγά-σιγά από τους πρώτους βασιλείς της ΙΗ' Δυναστείας, της πρώτης του Νέου Βασιλείου στην Αίγυπτο.

Το Νέο Βασίλειο (περ. 1550-1070 π.Χ.)

Ο Άμωσης (Ahmose, 1550-1525), ο πρώτος βασιλιάς της ΙΗ' Δυναστείας, πολιόρκησε το σημαντικό φρούριο των Υκσώς στην Άβαρη, στα ανατολικά του Δέλτα του Νείλου, αλλά δεν προχώρησε ανατολικότερα στην Παλαιστίνη. Οι βασιλείς των Θηβών αυτής της εποχής ενδιαφέρονταν να σταθεροποιήσουν την δύναμή τους εντός των αιγυπτιακών συνόρων και όχι να επιδοθούν σε κατακτητικούς πολέμους. Άλλωστε, εκτός από τους Υκσώς, είχαν να αντιμετωπίσουν τους επαναστάτες στην Νουβία (σημερινή Αιθιοπία), νότια της Άνω Αιγύπτου, που ενώ ήταν συνήθως πιστοί είχαν τώρα ξεσηκωθεί, αλλά και μερικούς ταραξίες στην Άνω Αίγυπτο. Ο Αμένοφης Α' (Amenhotpe, 1525-1504), γιος του Άμωση, κατάφερε τελικά να νικήσει και τους Υκσώς στον βορρά και τους εχθρούς στην Νουβία και να θέσει τα θεμέλια ενός ευημερούς Νέου Βασιλείου στην Αίγυπτο.[63]

Μετά τον θάνατο του Αμένοφη Α', ο αιγυπτιακός πολιτισμός εισήλθε στην πιο ένδοξη περίοδό του. Για τα επόμενα εκατό χρόνια, τουλάχιστον, οι Θήβες έγιναν η σημαντικότερη πόλη της Αιγύπτου και ο Άμμων Ρα ο σημαντικότερος θεός στο Καρνάκ, το νέο λατρευτικό κέντρο κοντά στις Θήβες. Ο πρώτος φαραώ αυτής της περιόδου είναι ο Τούθ-

[61] CAH, 2.1:35-36 & 44-64.
[62] ANET, p. 233.
[63] CAH, 2.1:293-312.

μωσης Α' (1504-1492), που πολέμησε πάλι εναντίον των επαναστατών στην Νουβία. Επίσης, εξεστράτευσε και πέρα από τον Ευφράτη, στην περιοχή του βασιλιά των Μιταννίων, φέρνοντας πολλούς αιχμαλώτους πίσω στην Αίγυπτο. Την ίδια πορεία ακολούθησε και ο γιος του Τούθμωσης Β' (1492-1479), που έφερε αιχμαλώτους από την Παλαιστίνη (CAWH:1.18R). Ο θάνατος του Τούθμωση Β' ανέβασε στον θρόνο τον νεαρό γιο του, Τούθμωση Γ' (1479-1425). Στην πραγματικότητα, όμως, η διακυβέρνηση της χώρας πέρασε στα χέρια της γυναίκας του Τούθμωση Β', Χατσεπσούτ (Hatshepsut, 1473-1458), η οποία υποστηριζόταν, κατά πάσα πιθανότητα, από υψηλά ιστάμενο αξιωματούχο. Όταν τελικά ο Τούθμωσης Γ' ανέλαβε πλήρως τα κυβερνητικά του καθήκοντα, διέταξε να σβήσουν από τα μνημεία τον βασιλικό δακτύλιο (cartouse) της Χατσεπσούτ και να τον αντικαταστήσουν με τον δικό του. Η Χατσεπσούτ δεν διεξήγαγε σημαντικούς πολέμους, με αποτέλεσμα οι αρχηγοί των φυλών στην Παλαιστίνη και στην Συρία, που είχαν υποταχθεί από τον Τούθμωση Α', να επαναστατήσουν. Συνεπώς, για να επιβάλλει την τάξη ο νέος φαραώ Τούθμωσης Γ' διέσχισε το βορειοανατολικό γεωγραφικό όριο του αιγυπτιακού βασιλείου (την δυτική πλευρά της χερσονήσου του Σινά) και επιτέθηκε στους επαναστάτες στην Παλαιστίνη και στην Συρία. Αφού τους νίκησε στην μάχη του Μεγιδδώ (περ. 1454), διόρισε καινούριους τοπικούς διοικητές και οδήγησε τις οικογένειές τους ως ομήρους στην Αίγυπτο.

Ο Αιγύπτιος φαραώ κατέγραψε τα λάφυρα από την μάχη του Μεγιδδώ:

> 340 ζωντανούς αιχμαλώτους, 83 χέρια, 2.041 φοράδες, 191 πουλάρια, 6 επιβήτορες, [...] ένα ‘άρμα δουλεμένο με χρυσό, [ο ρυμός[64] του] από χρυσό, που ανήκε στον εχθρό [βασιλιά του Μεγιδδώ], ένα όμορφο ‘άρμα δουλεμένο με χρυσό, που ανήκε στον κυβερνήτη του [Μεγιδδώ] ... 892 ‘άρματα από τον πανάθλιο στρατό του, σύνολο 924 ‘άρματα, μια ορειχάλκινη πανοπλία που ανήκε στον εχθρό, μια όμορφη ορειχάλκινη πανοπλία που ανήκε στον κυβερνήτη του Μεγιδδώ ... 200 πανοπλίες που ανήκαν στον πανάθλιο στρατό του, 502 τόξα, 7 ρυμοί ξύλινοι δουλεμένοι με ασήμι, που ανήκαν στην σκηνή [ακόλουθοι] του εχθρού. Ιδού, ο [βασιλικός μου] στρατός πήρε ... 297 ... 1.929 μεγάλα ζώα, 2.000 μικρά ζώα, 20.500 άσπρα μικρά ζώα.[65]

Μέχρι τον Αμένοφη Γ', οι διάδοχοι φαραώ στον αιγυπτιακό θρόνο ακολούθησαν την ίδια εξωτερική πολιτική με τους προκατόχους τους, δηλαδή συνέχιση των πολέμων εναντίον των γειτονικών λαών. Αντιθέτως, ο Αμένοφης Γ' (1391-1353) δεν διεξήγαγε κανέναν άξιο λόγου πόλεμο εγκαταλείποντας τις νέες αιγυπτιακές κτήσεις στην μοίρα τους. Αξιοσημείωτο μόνο είναι ότι, κατά την βασιλεία του, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά η κατασκευή μεγάλων σκαραβαίων, με ολόκληρες αφηγήσεις στα ιερογλυφικά, για να υμνηθούν σημαντικά γεγονότα.[66]

Ο επόμενος φαραώ, Αμένοφης Δ' ή Αχενατών (Akhenaten, 1353-1335), θα αφήσει ανεξίτηλη την σφραγίδα του στην αιγυπτιακή ιστορία. Ο Αμένοφης Δ' είναι συνυφασμένος με την θρησκευτική μεταρρύθμιση στο Νέο Βασίλειο, κατά την οποία δόθηκε έμφαση σε έναν ιδιότυπο μονοθεϊσμό. Η ιδέα του μονοθεϊσμού στην Αρχαία Αίγυπτο δεν ξεκινάει με τον Αμένοφη Δ' αλλά βρίσκεται θεμελιωμένη στην αιγυπτιακή παράδοση,

[64] Ο ρυμός είναι επίμηκες ξύλο που τοποθετείται καθέτως στο μπροστινό τμήμα της άμαξας και συνδέεται με τους τροχούς. Στις δύο πλευρές του ζευγνύονται τα υποζύγια που σέρνουν την άμαξα.

[65] James Henry Breasted, ed., *Ancient Records of Egypt*, 5 vols., rpt of 1906-1907 ed. (London: Histories & Mysteries of Man, 1988), 2:187 par. 435.

[66] CAH, 2.1:313-346.

όπως και ο πολυθεϊσμός.[67] Από την μια πλευρά η ύπαρξη πληθώρας τοπικών θεών, συνήθως με την μορφή ζώων, και από την άλλη η ανάγκη για ένα όνομα που θα εξέφραζε την λατρεία του μη-ανθρωπομορφικού ήλιου, οδήγησαν στην συνειδητή συνύπαρξη ενός και πολλών θεών ταυτοχρόνως. Η λέξη "ήλιος" στα αιγυπτιακά εκφράζεται με την λέξη itn (aten) ή, συνήθως, "ο Άτων" ή, στην κυριολεξία, ο "δίσκος του ήλιου". Αυτήν την λατρεία του "Άτονος" υποστήριζε ως την ύψιστη θρησκευτική δύναμη ο Αμένοφης Δ' ή, όπως του άρεσε να αυτοαποκαλείται, ο Αχεν-ατών (στην υπηρεσία του Άτονος). Αποφάσισε μάλιστα να κτίσει την νέα του πρωτεύουσα στο μέσο της διαδρομής μεταξύ Καΐρου και Λούξορ, στην περιοχή με την σημερινή ονομασία Ελ-Αμάρνα, και να την ονομάσει Αχετατών (Akhetaton, ο ορίζων του Άτονος). Η νέα θρησκεία όμως ήταν ουσιαστικά η θρησκεία του φαραώ και του περίγυρού του και δεν φαίνεται να είχε απήχηση στις μάζες. Ο Αχενατών έχει κατηγορηθεί από τους ιστορικούς ότι εγκατέλειψε τις αιγυπτιακές κτήσεις στην Συρία και στην Παλαιστίνη και ενδιαφέρθηκε μόνο για την νέα λατρεία.[68] Φαίνεται όμως ότι το ενδιαφέρον των Αιγυπτίων γι' αυτές τις περιοχές είχε πάψει ήδη από την εποχή του Αμένοφη Γ', αν ερμηνεύουμε σωστά τις εκκλήσεις των τοπικών αρχόντων, που οι Αιγύπτιοι αγνόησαν, για την αποστολή στρατευμάτων εναντίον των εχθρικών γειτονικών λαών.[69]

Το τελικό χτύπημα στην ονομαζόμενη "Αιγυπτιακή Αυτοκρατορία" δόθηκε από τον πολύ γνωστό, αλλά ιστορικά μικρής σημασίας, φαραώ Τουταγχαμών (Tut'ankhamun), διάδοχο του Αχενατών (Αμένοφης Δ'), ο οποίος έδειξε πλήρη αδυναμία στην διακυβέρνησή της. Ο Τουταγχαμών, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του αδελφού του, ανήλθε στον θρόνο σε ηλικία εννέα ετών αλλά στα δεκαεννέα του πέθανε. Όπως γίνεται φανερό και από το όνομά του, επέστρεψε στην λατρεία του θεού Άμμωνα και ξανάκανε τις Θήβες πρωτεύουσα.[70]

Μετά τον πρόωρο θάνατο του Τουταγχαμών, η εξουσία περιήλθε στα χέρια στρατιωτικών που δεν φαίνεται να συνδέονταν συγγενικά, άμεσα τουλάχιστον, με τους προηγούμενους φαραώ. Έτσι, ιδρύθηκε η ΙΘ' Δυναστεία με σημαντικότερο εκπρόσωπό της τον φαραώ Ραμσή Β'. Ο αιγύπτιος βασιλιάς ενεπλάκη σε μακροχρόνιους πολέμους με τους Χετταίους. Η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη εφ' όσον ο Ραμσής ήταν αποφασισμένος να υποτάξει τους λαούς στην Β. Συρία, όπως είχε πράξει ο Τούθμωσης Γ', αλλά και οι Χετταίοι σκόπευαν να διατηρήσουν τις συνθήκες υποταγής που είχαν συνάψει με τους αρχηγούς της περιοχής. Τον τέταρτο χρόνο της βασιλείας του, ο Ραμσής ξεκίνησε την μεγάλη εκστρατεία του και έφθασε μέχρι την σημερινή νοτιοανατολική Τουρκία, στο βορειοδυτικό τμήμα του Ευφράτη. Τελικά, τον εικοστό πρώτο χρόνο της βασιλείας του, υπεγράφη περίπου το 1270 π.Χ. η συνθήκη ειρήνης μεταξύ των Αιγυπτίων και των Χετταίων (δες Ιστορική Πηγή 3).[71] Η ανακάλυψη δύο αντιγράφων της συνθήκης, με μικρές διαφορές, το ένα στα ιερογλυφικά στις Θήβες και το άλλο στην Χαττούσα (Hattousas), πρωτεύουσα των Χετταίων κοντά στο σημερινό Μπογάζκιοϊ (Boghazkoi) της κεντρικής Τουρκίας, σε βαβυλωνιακή σφηνοειδή, υπήρξε μια από τις σημαντικότερες στιγμές στην μελέτη της ιστορίας της Εγγύς Ανατολής. Μετά την ειρήνη με τους Χετταίους, η οποία σφραγίσθηκε με τον γάμο του Ραμσή Β' με πριγκίπισσα των Χετταίων, οι Αιγύπτιοι έζησαν μια εποχή μεγάλης ευμάρειας, χαρακτηριστικά δείγματα της οποίας είναι η υπόστυλη αίθουσα για

[67] Για διάφορες απόψεις δες Donald Kagan, *Problems in Ancient History* (London: Macmillan, 1966), 1:36-68.

[68] François Daumas, *La Civilisation de l' Égypte Pharaonique* (Paris: Arthaud, 1987), p. 75-76 και Grimal, ch. 10. Για αντίθετες απόψεις δες B. G. Trigger, et al. *Ancient Egypt. A Social History* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983), 220-221.

[69] CAH, 2.2:49-63 & 86-89.

[70] CAH, 2.2:66-69.

[71] CAH, 2.2:225-232 & 256-261.

τον θεό Άμμωνα στο Καρνάκ (εικ. 114 σε Aldred) και φυσικά ο ναός στο Αμπού Σιμπέλ, με τα τέσσερα κολοσσιαία αγάλματα του Ραμσή Β' (εικ. VII σε Aldred).

Η Ραμσιδική περίοδος συνεχίσθηκε και στην Κ' Δυναστεία, κατά την οποία οι περισσότεροι φαραώ ονομάζονται Ραμσής. Οι νέοι φαραώ όμως δεν θα μπορέσουν να επαναλάβουν τις επιτυχίες του Ραμσή Β' και το μεγαλείο της χώρας θα αρχίσει να δύει μετά το 1070 π.Χ.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 3
Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΕΙΡΗΝΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ & ΧΕΤΤΑΙΩΝ
περ. 1270 π.Χ.

[Απόσπασμα από το Χετταϊκό Αντίγραφο]

James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd. ed with Supp. (Princeton: Princeton Un. Press, 1969): 201-203. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή A. Goetze. Μετάφραση Δ. Ι. Λοΐζος. Δες επίσης και *Ancient Records of Egypt*, 3: par. 375-391.

[...]

Ο Ραμσής Β' ["Ρια-μασίσα μαι Αμάνα" στο κείμενο], ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς της γης της Αιγύπτου, έχει συνάψει ειρήνη [γραμμένη] πάνω σε ασημένια πλάκα με τον Χαττουσίλη, τον μέγα βασιλέα, τον βασιλέα της γης των Χετταίων, τον αδελφό [του, από σήμε]ρα, για να υπάρξει ειρήνη [και] αδελφοσύνη με[ταξύ μας] για πάντα. Είναι αδελφός [για μένα] και είμαι αδελφός γι' αυτόν και σε ειρήνη μαζί του για πάντα. Και μεταξύ μας, η αδελφοσύνη μας και η ειρήνη μας έχει έρθει και θα είναι καλύτερη από την αδελφοσύνη και την ειρήνη που υπήρχε πριν για την γη της Αιγύπτου και την γη των Χάττι [των Χετταίων] [...]

Ο Ραμσής, ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς της γης της Αιγύπτου, δεν θα εισέλθει χωρίς άδεια στην γη των Χετταίων [Χάττι στο κείμενο] για να πάρει οτιδήποτε από εκεί στο μέλλον. Και ο Χαττουσίλης, ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς της γης των Χετταίων, δεν θα εισέλθει χωρίς άδεια στην γη της Αιγύπτου για να πάρει οτιδήποτε από εκεί στο μέλλον. [...]

Εάν εχθρός από το εξωτερικό έρθει εναντίον της γης των Χετταίων, και ο Χαττουσίλης, ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς της γης των Χετταίων, μου στείλει μήνυμα λέγοντας: "Έλα σε μένα να με βοηθήσεις εναντίον αυτού", ο Ραμσής, ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς της γης της Αιγύπτου, θα στείλει τους πεζικάριούς του [και] τους ‘αρματηλάτες του και θα σκοτώσουν [τον εχθρό του και] θα πάρει εκδίκηση για την τύχη της γης των Χετταίων.

Και εάν ο Χαττουσίλης, ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς της γης των Χετταίων, είναι θυμωμένος με υποτελείς που ανήκουν σ' αυτόν [και εάν] αυτοί έχουν αποτύχει εναντίον του και στείλει [μήνυμα] στον Ραμσή, τον μέγα βασιλέα, τον βασιλέα της γης της Αιγύπτου, για αυτούς [για "λογαριασμό τους" στο κείμενο] - ιδού! Ο Ραμσής θα στείλει τους πεζικάριούς του [και] τους ‘αρματηλάτες του και θα καταστρέψουν όλους αυτούς με τους οποίους είναι θυμωμένος [ο Χαττουσίλης].

Εάν εχθρός από το εξωτερικό έρθει εναντίον της γης της Αιγύπτου και ο Ραμσής ο βασιλεύς της γης της Αιγύπτου, ο αδελφός σου, στείλει [μήνυμα] στον Χαττουσίλη, τον βασιλέα της γης των Χετταίων, τον αδελφό του, λέγοντας: "Έλα εδώ να με βοηθήσεις εναντίον του [εχθρού μου]" - ιδού! Ο Χαττουσίλης, ο βασιλεύς της γης των Χετταίων, θα στείλει τους πεζικάριούς του [και] τους ‘αρματηλάτες του και θα σκοτώσει τους εχθρούς

μου [του Ραμσή].

Και εάν ο Ραμσής, [ο βασιλεύς] της γης της Αιγύπτου, είναι θυμωμένος με υπηκόους που ανήκουν σ' αυτόν [και εάν] έχουν διαπράξει αμαρτία εναντί[ον αυτού και εγώ ο Ραμσής στείλω μήνυμα] στον Χαττουσίλη, τον βασιλέα της γης των Χετταίων, τον αδελφό μου, για αυτόν [για "λογαριασμό του" στο κείμενο] - ιδού! ο Χαττουσίλης [ο βασιλεύς της γης των Χετταίων], ο αδελφός μου, θα στείλει τους πεζικάριούς του [και] τους 'αρματηλάτες του και θα καταστρέψουν όλους αυτούς με τους οποίους είναι θυμωμένος [ο Ραμσής].

Ας σημειωθεί, ο γιος του Χαττουσίλη, του βασιλέως της γης των Χετταίων, θα γίνει βασιλεύς της γης των Χετταίων στη θέση του Χαττουσίλη, του πατέρα του, μετά τα πολλά χρόνια του Χαττουσίλη, του βασιλέα της γης των Χετταίων. Εάν οι ευγενείς της γης των Χετταίων διαπράξουν αμάρτημα εναντίον του - ιδού! [ο Ραμσής, ο βασιλεύς της Αιγύπτου, θα στείλει πεζικάριους και] 'αρματηλάτες να εκδικηθούν [για χάρη της γης των Χετταίων. Και αφού έχουν επαναφέρει την τάξη] στην χώρα του βασιλέως της γης των Χετταίων [θα επιστρέψουν] στην γη [της Αιγύπτου] [...]

[Πρέπει να υπήρχε ανάλογη παράγραφος για την διαδοχή στον θρόνο της Αιγύπτου η οποία όμως δεν έχει διασωθεί γιατί το κείμενο διακόπτεται ανώμαλα εδώ] [...]

Η Παρακμή (περ. 1070-525 π.Χ.)

Η παρακμή του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού άρχισε με την ΚΑ' Δυναστεία, όταν η Αίγυπτος διαιρέθηκε σε δύο χωριστά διοικούμενες περιοχές με δύο πρωτεύουσες: την Τανίδα στην περιοχή του Δέλτα και τις Θήβες στον νότο. Στην Τανίδα διοικούσαν έμποροι-πρίγκιπες και στις Θήβες οι ιερείς. Το 940 π.Χ., Λίβυοι εισέβαλαν από τα δυτικά στην κεντρική περιοχή της Αιγύπτου και ίδρυσαν την ΚΒ' Δυναστεία. Από αυτήν την περίοδο και μέχρι την ΚΔ' Δυναστεία οι ιστορικές πληροφορίες που διαθέτουμε είναι ελάχιστες. Η ΚΕ' Δυναστεία αποτελούνταν από βασιλείς Κουσίτες (Kushites, δηλαδή Αιθίοπες), από την Νουβία ή Κους (Αιθιοπία), και διοικούσαν την περιοχή των Θηβών περίπου από τον 712 έως το 657 π.Χ. Στο τέλος της περιόδου αυτής, ο λαός των Ασσυρίων από την Μεσοποταμία κατέλαβε την Αίγυπτο και την μετέτρεψε σε επαρχία της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας.

Οι βασιλείς της επόμενης, ΚΣΤ' Δυναστείας, όμως, με επικεφαλής τον Ψαμμήτιχο Α' (664-610) κατάφεραν να εκδιώξουν τους Ασσυρίους από την Αίγυπτο και προς στιγμήν φάνηκε ότι θα αναβίωνε η παλιά δύναμη της χώρας. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του φαραώ Νεκώ Β' (Necho 610-595) έγιναν μάλιστα προσπάθειες για να κατασκευασθεί διώρυγα που θα ένωνε την Μεσόγειο με την Ερυθρά Θάλασσα, χωρίς όμως επιτυχία. Αντιθέτως, επιτυχής υπήρξε ο περίπλους της Αφρικής από Φοίνικες θαλασσοπόρους στην υπηρεσία του φαραώ. Οι Φοίνικες, κατόπιν εντολής του Νεκώ, περιέπλευσαν την Αφρική ξεκινώντας από την Ερυθρά θάλασσα και καταλήγοντας στο Δέλτα του Νείλου.

Ήδη από την εποχή του Ραμσή Β', και ίσως νωρίτερα, διάφοροι λαοί, συμπεριλαμβανόμενων και των Ελλήνων, συμμετείχαν στις εκστρατείες που διεξήγαγαν οι Αιγύπτιοι εναντίον των εχθρών τους. Με αυτή την αφορμή, οι Έλληνες συνήψαν στενότερες εμπορικές σχέσεις με τους Αιγυπτίους. Οι φιλικές σχέσεις των δύο λαών κορυφώθηκαν όταν ο φαραώ Άμασης της ΚΣΤ' Δυναστείας νυμφεύθηκε την Λαδική, Ελληνίδα από την Κυρήνεια της Κύπρου, και προσέφερε ένα μεγάλο ποσό για να ξανακτισθεί ο κατεστραμμένος ναός των Δελφών. Την ίδια εποχή, η πόλη Ναύκρατις της Αιγύπτου, στην περιοχή του Δέλτα, κατοικούνταν σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η

διείσδυση των Ελλήνων στην Αίγυπτο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. είναι σημαντική.

Στο τελευταίο τέταρτο του ΣΤ' αιώνα, βέβαια, όταν οι Πέρσες επεξέτειναν την αυτοκρατορία τους δυτικά, η κατάληψη της Αιγύπτου ήταν αναπόφευκτη. Στην μάχη της Πελουσίνης (Pelusium, 525 π.Χ.), ο Πέρσης Καμβύσης νίκησε τον φαραώ Ψαμμήτιχο Γ' (526-525) και ίδρυσε την ΚΖ' Δυναστεία στην Αίγυπτο. Η Αίγυπτος δεν ήταν πλέον παρά μια περσική επαρχία και οι τρεις επόμενες δυναστείες, μέχρι την Λ', αποτελούνταν από ημιανεξάρτητους τοπικούς άρχοντες. Κατόπιν, ακολούθησε μία σύντομη περίοδος από το 343 μέχρι το 332 π.Χ. κατά την οποία οι Πέρσες επανεγκαθίδρυσαν πλήρως την βασιλεία τους στην Αίγυπτο, ενώ το 332 π.Χ. η χώρα κατελήφθη από τον Αλέξανδρο Γ' τον Μακεδόνα. Ο Αλέξανδρος άνοιξε τον κύκλο της Μακεδονικής και Πτολεμαϊκής Δυναστείας, μέχρι η Αίγυπτος να γίνει επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ & ΦΑΡΑΩ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

Α' Δυναστεία	**2920-2770**	**ΙΘ' Δυναστεία**	**1307-1196**
Μιν (Νάρμερ;)	;	Ραμσής Α'	1307-1306
Β' Δυναστεία	**2770-2649**	Σέθος Α'	1306-1290
Γ' Δυναστεία	**2649-2575**	Ραμσής Β'	1290-1224
Τζόσερ	2630-2611	Μερνεπτάχ	1224-1214
Δ' Δυναστεία	**2575-2465**	**Κ' Δυναστεία**	**1196-1070**
Χέοπας	2551-2528	Σεθνάχτε	1196-1194
Χεφρήνος	2520-2494	Ραμσής Γ'	1194-1163
Μυκερίνος	2472-2467	Ραμσής Δ'	1163-1156
Ε' Δυναστεία	**2465-2323**	Ραμσής Ε'	1156-1151
Σαχουρέ	2458-2446	Ραμσής ΣΤ'	1151-1143
Νεφερικαρέ	2446-2426	Ραμσής Ζ'	1143-1136
Νεουσερέ	2416-2392	Ραμσής Η'	1136-1131
ΣΤ' Δυναστεία	**2323-2150**	Ραμσής Θ'	1131-1112
Πέπης Α'	2289-2255	Ραμσής Ι'	1112-1100
Πέπης Β'	2246-2152	Ραμσής ΙΑ'	1100-1070
Ζ'-Η' Δυναστ.	**2150-2134**	**ΚΑ' Δυναστεία**	**1070-945**
Θ'-Ι' Δυναστ.			
(Ηρακλεοπόλεως)	**2134-2040**	Σιαμούν	978-959
ΙΑ' Δυναστεία			
(Θηβών)	**2134-2040**	**ΚΒ' Δυναστεία**	**945-712**
Μεντουχότπε Β′	2061-2010	Σωσένκ	945-924
ΙΑ' Δυναστεία			
('Ολη Αίγυπτος)	**2040-1991**	**ΚΓ' Δυναστεία**	
		(Σύγχρονη με ΚΒ')	**828-712**
Μεντουχότπε Β′	2061-2010	**ΚΔ' Δυναστεία**	
		(Σαϊτική)	**724-712**
ΙΒ' Δυναστεία	**1991-1783**	**ΚΕ' Δυναστεία**	
		(Νουβία-Θήβες)	**770-712**
Αμενέμχετ Γ'	1844-1797	**ΚΕ' Δυναστεία**	
		(Νουβία-Αίγυπτος)	**712-657**
ΙΓ' Δυναστεία	**1783-1640**	**ΚΣΤ' Δυναστ.**	**664-525**
ΙΔ' Δυναστεία	**;**	Νεκώ Α'	672-664
ΙΕ' Δυναστεία			

(Υκσώς)	;	Ψαμμήτιχος Α'	664-610
Απόφης	1585-1542	Νεκώ Β'	610-595
ΙΣΤ' Δυναστ.	;	Ψαμμήτιχος Β'	595-589
ΙΖ' Δυναστεία	**1640-1550**	Απρίης	589-570
Καμόσης	1555-1550	Άμασης	570-526
ΙΗ' Δυναστεία	**1550-1307**	Ψαμμήτιχος Γ'	526-525
Άμωσης	1550-1525	**ΚΖ' Δυναστεία**	
		Α' Περσική Περ.	525-404
Αμένοφης Α'	1525-1504	**ΚΗ' Δυναστεία**	**404-399**
Τούθμοσης Α'	1504-1492	**ΚΘ' Δυναστεία**	**399-380**
Τούθμοσης Β'	1492-1479	**Λ' Δυναστεία**	**380-343**
Χατσεπσούτ	1473-1458	Β' Περσική Περ.	343-332
Τούθμοσης Γ'	1479-1425	Ελληνική Περ.	332-30
Αμένοφης Β'	1427-1401	Αλέξανδρος Γ'	
		(Μέγας)	332-323
Τούθμοσης Δ'	1401-1391	Πτολεμαίος Α'	304-284
Αμένοφης Γ'	1391-1353	Πτολεμαίος Ε'	205-180
Αμένοφης Δ'			
(Αχενατών)	1353-1335	Κλεοπάτρα Ζ'	51-30
		(Ιουλ. Καίσαρ-Αντώνιος)	
Σμενχάρε	1335-1333	Ρωμαϊκή	30 π.Χ.-395 μ.Χ.
Τουταγχαμών	1333-1323	Γαλέριος	293-311 μ.Χ.

[Αναγράφονται μόνο οι Φαραώ που αναφέρονται στο κείμενο]

Η Κοινωνία στην Αίγυπτο

Η κοινωνική διαστρωμάτωση στην Αρχαία Αίγυπτο περιλάμβανε τον βασιλιά, τον πρωθυπουργό, τους γραφείς και τους διοικητικούς υπαλλήλους, τους ιερείς, τον λαό, τους σκλάβους και έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμητικά στρατό, κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν και οι γυναίκες με σημαντικότερες βέβαια τις μητέρες, αδελφές και συζύγους των βασιλέων.

Κατά την Αρχαϊκή Περίοδο, ο βασιλιάς ήταν υπεύθυνος για ολόκληρη την διοίκηση. Η συνεχώς αυξανόμενη πολυπλοκότητα των υποχρεώσεών του, όμως, κατά την περίοδο του Αρχαίου Βασιλείου, τον εξανάγκασε να έχει υπό τις διαταγές του αναρίθμητους γραφείς ή κυβερνητικούς υπαλλήλους. Ο ρόλος τους ήταν να φέρουν σε πέρας τον τεράστιο όγκο καθημερινής γραφικής εργασίας που απαιτούνταν σε σχέση με την φορολογία στην Αίγυπτο. Οι φόροι καταβάλλονταν σε είδος (σιτηρά, λινάρι, αροτριώντα ζώα) αλλά έπρεπε να υπολογίζονται κάθε έτος και για κάθε φορολογούμενο, επειδή το ύψος της παραγωγής εξαρτόνταν από τις πλημμύρες του Νείλου. Γι' αυτό τον λόγο απαιτούνταν πολύπλοκοι για την εποχή λογαριασμοί επί τόπου, τους οποίους αναλάμβαναν να φέρουν σε πέρας οι γραφείς.

Ολόκληρη η χώρα είχε διαιρεθεί σε είκοσι νομούς. Ο κάθε νομός διοικούνταν από έναν νομάρχη και διοικητικούς υπαλλήλους, που εκτελούσαν χρέη φοροεισπράκτορα. Επίσης, ο κάθε νομός διέθετε τους δικούς του δικαστές για τα τοπικά αδικήματα, αλλά μπορούσε κανείς να καταφύγει και στο Ανώτατο Δικαστήριο ή στον βασιλιά τον ίδιο. Την επίβλεψη της διοικήσεως είχαν επιθεωρητές αλλά και ο ίδιος ο βασιλιάς, που ταξίδευε συνεχώς. Σταδιακά, οι νομάρχες εξελίχθηκαν σε μικρούς άρχοντες, με τάσεις ανεξαρτητοποιήσεως, με αποτέλεσμα από την αρχή του Μέσου Βασιλείου (ΙΒ' Δυναστεία) να πρέπει να αντιμετωπισθούν.

Οι βασιλείς κατάφεραν γρήγορα να ξαναποκτήσουν την δύναμή τους αλλά, εξ αιτίας του όγκου της εργασίας που έπρεπε να φέρουν εις πέρας, αναγκάσθηκαν να παραχω-

ρήσουν μερικές από τις αρμοδιότητές τους σε έναν από τους ανώτατους υπαλλήλους. Έτσι δημιουργήθηκε ένα είδος πρωθυπουργού (vizier). Ο πρωθυπουργός ήταν υπεύθυνος για την γεωργία, την άρδευση, τα κτήματα του ναού, τον πόλεμο. Ενημέρωνε τον βασιλιά καθημερινά και, πολλές φορές μαζί με τον υπεύθυνο του Θησαυροφυλακίου, για επείγοντα ζητήματα της επικράτειας. Παρ' ότι μεγάλο μέρος της διοικήσεως έπεφτε στους ώμους του πρωθυπουργού, ο βασιλιάς ήταν τρομερά απασχολημένος, πρώτον, με το να καταλάβει κάθε λεπτομέρεια των υποθέσεων για τις οποίες καλούνταν να αποφασίσει και, δεύτερον, με τις περιοδείες που έκανε ή τις εκστρατείες που αναλάμβανε εναντίον των εχθρών της Αιγύπτου.

Ο βασιλιάς, που θεωρούνταν συνάμα και θεός, ήταν ο ιδιοκτήτης της αιγυπτιακής γης, των κατοίκων της αλλά και των περιουσιών τους. Όποιος ήθελε, όμως, μπορούσε να τον πλησιάσει και να του απευθύνει τα παράπονά του χωρίς να ξεχνάει ότι ο φαραώ κατείχε πρωτίστως θέση θεϊκή. Ο βασιλιάς ήταν γιος του Ρα, του θεού ήλιου, και από το τέλος του Αρχαίου Βασιλείου, όταν πέθαινε, ταυτιζόταν με τον θεό Όσιρη. Ήταν επίσης ο μέγας αρχιερέας, αν και οι αιγυπτιακοί ναοί διοικούνταν από τους ιερείς που, ανάλογα με την περίοδο, είχαν μεγαλύτερη ή μικρότερη δύναμη.

Η γυναίκα κατείχε σημαντική θέση στην αιγυπτιακή κοινωνία είτε ως "Μεγάλη Σύζυγος" (βασίλισσα), είτε ως γυναίκα αξιωματούχου, είτε ως σύντροφος απλού ανθρώπου. Παρ' ότι η περιουσία κληρονομούνταν από τον πατέρα στον γιο, ακολουθώντας την πατρογονική γραμμή, η διαδοχή στον θρόνο της Αιγύπτου γινόταν από την πλευρά των γυναικών. Η σύζυγος του βασιλιά κληρονομούσε τα δικαιώματα στον θρόνο από την μητέρα της και παρέδιδε, με την σειρά της, στην κόρη της. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν, τουλάχιστον την εποχή του Νέου Βασιλείου, ο νέος φαραώ --ο τρόπος επιλογής του οποίου δεν έχει επακριβώς εξηγηθεί-- να νυμφεύεται την μητέρα του ή τις αδελφές του ή και όλες τις κληρονόμους ώστε να διατηρήσει την εξουσία, με αποτέλεσμα βέβαια την αιμομειξία. Ο Ραμσής Β', για παράδειγμα, νυμφεύθηκε την Υστνεφέρτ (Hystnefert) με την οποία απέκτησε μία κόρη, την οποία επίσης νυμφεύθηκε για να διατηρήσει τα δικαιώματά του στον θρόνο. Παρ' όλα αυτά, οι Αιγύπτιοι αντιμετώπιζαν τις συζύγους τους και τα άλλα μέλη της οικογένειά τους με σεβασμό και αγάπη. Είναι αρκετό να παρατηρήσει κανείς στις τοιχογραφίες τον βασιλιά ή τους αξιωματούχους του να είναι μαζί με τις οικογένειές τους, ακόμη και στο κυνήγι (εικ. Baines, pp. 148-9, 190, 205, 206-7).

Τα παιδιά στην αρχαία Αίγυπτο, μόλις γίνονταν τεσσάρων ή πέντε χρόνων, πήγαιναν στο σχολείο για να διδαχθούν ανάγνωση, γραφή, και αριθμητική. Στην αρχή, χρησιμοποιούσαν ασβεστόλιθους ως πρόχειρο μέσο εξασκήσεως των γραφικών τους ικανοτήτων αλλά, αφού μάθαιναν γραφή καλά, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν πάπυρο.

Η Αρχαία Αιγυπτιακή κοινωνία ήταν οργανωμένη έτσι ώστε το κάθε μέλος της να επιτελεί ένα συγκεκριμένο έργο για την προστασία της διαβιώσεως όλων των υπολοίπων και την διατήρηση της ισορροπίας που θα επέφερε ευημερία στην χώρα.

Οικονομία και Πόλεις

Η οικονομία της Αιγύπτου, όπως και των λαών της Εγγύς Ανατολής, βασιζόταν στην γεωργία. Ο Νείλος πλημμύριζε κάθε χρόνο και συνήθως μεταξύ Αυγούστου και Οκτωβρίου το νερό κάλυπτε τα πάντα. Στο τέλος Οκτωβρίου τα νερά τραβιόνταν και μέσα στον Νοέμβριο άρχιζε η άροση. Αμέσως ακολουθούσε η σπορά και τον Μάρτιο γινόταν η συγκομιδή των καρπών. Η μεταφορά προϊόντων και ανθρώπων γινόταν με βάρκες, που αρμένιζαν στον Νείλο, αλλά και, κατά πάσα πιθανότητα, και στην Ερυθρά Θάλασσα. Για την κατασκευή όμως των πλοιαρίων οι Αιγύπτιοι χρειάζονταν ξυλεία, την οποία δεν τους παρείχε η χώρα και έπρεπε να εισάγουν. Έτσι, αναπτύχθηκε έντονο

εμπόριο με τις πόλεις στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, όπου οι Αιγύπτιοι μπορούσαν να βρουν άφθονο ξύλο.

Οι εμπορικές σχέσεις της Αιγύπτου με τους άλλους λαούς της Μεσογείου δεν περιορίζονταν μόνο στην μεταφορά κορμών δένδρων. Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως, όπως προαναφέραμε, δείγματα μινωικής κεραμικής στην Αίγυπτο καθώς και αιγυπτιακούς σκαραβαίους στην Κρήτη, πράγμα που αποδεικνύει τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ των δύο λαών. Επίσης, έχουν βρεθεί χαλκός, ημιπολύτιμοι λίθοι, πολύτιμα μέταλλα καθώς και διάφορα φυτά, που υποδεικνύουν εμπορικές σχέσεις της Αιγύπτου με τους λαούς της Εγγύς Ανατολής και της Ινδίας.

Οι Αιγύπτιοι δεν κατοικούσαν σε πόλεις με την σημασία που έχει η λέξη για την Μεσοποταμία αλλά σε ένα είδος χωριών. Πολλοί από αυτούς τους συνοικισμούς ήταν χωριά εργατών σε περιοχές όπου κατασκευάζονταν πυραμίδες ή άλλα μεγάλα έργα. Πρόσφατες ανασκαφές έφεραν στο φως το χωριό των εργατών που έκτισαν τις πυραμίδες στην Γκίζα, όπου υπολογίζεται ότι εργάσθηκαν ή έμειναν για τουλάχιστον 67 χρόνια περίπου 20.000 εργάτες.[72] Άλλο παράδειγμα τέτοιου χωριού ανακαλύφθηκε κοντά στην πυραμίδα του Σέσωστρη Β' (1897-1878, ΙΒ' Δυναστεία) στην σημερινή περιοχή Ελ Λαχούν (el-Lahun ή Kahun), νότια της Μέμφιδος, αλλά και κοντά στην περιοχή Φαγιούμ, όπου εκτελούνταν αποξηραντικά έργα. Οι συνοικισμοί περιβάλλονταν περιφερειακά από τείχος ενώ χωρίζονταν εσωτερικά σε δύο μέρη από λίθινη κατασκευή, που έμοιαζε με μεγάλο τοίχο. Και στις δύο πλευρές υπήρχαν παρόμοια, κυρίως μονόπατα, σπίτια και ευθείς δρόμοι που συναντιόνταν σε σταυροδρόμια.[73] Παρά την ύπαρξη αυτών των χωριών, η Αίγυπτος δεν έφθασε ποτέ τον βαθμό αστικοποιήσεως που συναντά κανείς στην Μεσοποταμία. Ακόμα και οι διάφορες πρωτεύουσες-πόλεις της Αιγύπτου δεν ήταν παρά θρησκευτικά κέντρα με λίγους κατοίκους, που βρίσκονταν στην υπηρεσία του βασιλιά ή των ναών.

Η Αιγυπτιακή Θρησκεία

Η Αρχαία Αίγυπτος δεν αποτέλεσε από την αρχή ένα ενιαίο βασίλειο αλλά προήλθε από την συνένωση μικρών κρατιδίων. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ήταν να υπάρχει πληθώρα τοπικών θεοτήτων, κυρίως θηλυκού γένους.

Ορισμένες από αυτές τις θεότητες έγιναν τελικά θεοί όλων των Αιγυπτίων, όπως ο Ρα (R‘, ήλιος), και παρουσιάζονταν με την μορφή ζώων. Η ζωομορφική απεικόνιση των θεών ίσως υπονοεί το δέος με το οποίο οι Αιγύπτιοι, αλλά και άλλοι λαοί του "εύφορου τόξου", αντιμετώπιζαν την παρουσία των θεών, οι οποίοι αποτελούσαν φυσικά τον ιερό υπερ-κόσμο του σύμπαντος. Ένας από τους, αρχικά, τοπικούς θεούς ήταν ο Άμμων (’jmn, amon ή amen) των Θηβών, ο οποίος κατά την περίοδο της ΙΒ' Δυναστείας απεικονιζόταν με την μορφή κριαριού. Οι βασιλείς, για να τον τιμήσουν, έφεραν ονόματα που είχαν ως πρώτο συνθετικό το όνομα του θεού (π.χ. Αμέν-εμχετ). Αργότερα, όταν ο Τούθμωσης Γ' διεξήγαγε τους κατακτητικούς πολέμους στα βορειοδυτικά, ο Άμμων έγινε θεός ολόκληρου του τότε γνωστού κόσμου στην Ανατολική Μεσόγειο και έλαβε την θέση του βασιλιά των θεών. Στους χρόνους όμως του Αλεξάνδρου της Μακεδονίας, το μόνο που είχε μείνει από την λατρεία του Άμμωνα ήταν η λαϊκή πεποίθηση ότι ο βασιλιάς της Αιγύπτου ήταν, εκτός από γιος του ήλιου Ρα, και φυσικός γιος του Άμμωνα. Γι’ αυτόν τον λόγο, πιθανολογείται, ότι ο Αλέξανδρος ο Μακεδών συμμετείχε στην καθιερωμένη τελετή κατά την

[72] Zahi Hawass and Mark Lehner, "Builders of the Pyramids" *Archaeology* 50 (January/February 1997):31-38.

[73] W. Stevenson Smith, *The Art and Architecture of Ancient Egypt,* 2nd ed. revised by W. K. Simpson (New Haven: Yale Univ. Press, 1981), pp. 170-172. Δες και Spiro Kostof, *A History of Architecture* (N. York: Oxford Univ. Press, 1995), fig. 4.2, p. 69. Παρόμοιος, αλλά πολύ μικρότερος οικισμός, βρίσκεται και στην περιοχή Deir el-Medina, απέναντι από τις Θήβες (Δες Roaf, p. 100).

οποία έγινε γιος του Άμμωνα και επομένως βασιλιάς στα μάτια των Αιγυπτίων.

Σημαντικές θεότητες των Αιγυπτίων ήταν επίσης η Βούβασις (Bubasis), η θεά με το κεφάλι της γάτας, και ο Θωθ (Thoth), ο θεός της μαθήσεως και "Κύριος του Λόγου του θεού" (ιερογλυφικών), που προστάτευε όλους τους γραφείς, αρχιτέκτονες, αστρονόμους, αστρολόγους και όσους ασχολούνταν με μαθηματικές πράξεις και με την μαγεία. Ο Θωθ είναι ένα από τα πρώτα παραδείγματα του βιβλικού "ἐν ἀρχῇ ἦτο ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦτο παρὰ τῷ Θεῷ, καὶ Θεὸς ἦτο ὁ Λόγος".[74] Ο Θωθ παρουσιαζόταν συνήθως ως ίβις (είδος πελαργού) ή ως κυνοκέφαλος (είδος πιθήκου).

Η σπουδαιότερη θεότητα των Αιγυπτίων, όμως, ήταν ο Όσιρης, ένας θεός που ήταν συσχετισμένος με την γονιμότητα της γης. Κατά την Αιγυπτιακή μυθολογία, ο Όσιρης δολοφονήθηκε από τον αδελφό του Σεθ, που τεμάχισε το σώμα του και έθαψε τα κομμάτια σε διάφορα μέρη της χώρας. Όταν όμως η Ίσις, σύζυγος και αδελφή του Όσιρη, βρήκε τα κομμάτια του τεμαχισμένου σώματος και τα περιτύλιξε με λινό ύφασμα (μύθος που εμπεριέχει την ιδέα της μουμιοποιήσεως), ο Όσιρης αναστήθηκε. Από την ένωση των δύο συζύγων γεννήθηκε ο Χόρους, που τελικά πάλεψε με τον Σεθ και αναγνωρίσθηκε ως διάδοχος του πατέρα του και μεγάλος θεός. Από τότε ο Όσιρης πεθαίνει και ανασταίνεται κάθε έτος, όπως ο Νείλος πλημμυρίζει την Αίγυπτο και νεκρώνει την φύση αλλά μετά τραβά τα νερά του και δίνει ζωή στην γη. Ο Όσιρης ήταν θεός των ζωντανών και των νεκρών, ο Κύριος του Κάτω Κόσμου, που ζύγιζε την καρδιά του πεθαμένου με το Φτερό της Αλήθειας. Εάν ήταν ελαφρότερη, ο Όσιρης την άφηνε να περάσει στον Κάτω Κόσμο, αλλιώς καταβροχθιζόταν από ένα παράξενο θηρίο. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από την λεγόμενη *Βίβλο των Νεκρών*, οδηγίες δηλαδή για το τι πρέπει να κάνει ο νεκρός (στην προκειμένη περίπτωση ο γραφέας Άνι) για να περάσει την δοκιμασία του ζυγίσματος της καρδιάς και να γίνει δεκτός από τους θεούς.

> Είπε ο Όσιρης στον γραφέα Άνι: "Η καρδιά μου, η μητέρα μου, η καρδιά μου, η μητέρα μου. Η καρδιά μου, η ύπαρξή μου." Ας μη με εμποδίσει τίποτα [την ημέρα] της Κρίσεως. Ας μη με διώξουν οι θεοί (Tchatcha). Ας μη χωριστούμε [καρδιά μου] μπροστά στον ζυγιστή. Εσύ είσαι η κα μέσα στο σώμα μου, που σχημάτισες και δυνάμωσες τα μέλη [του σώματός μου]. Ας προχωρήσεις στον τόπο της ευτυχίας, που πάω κι εγώ. Μακάρι τα θεία πνεύματα (Shenit) να μην αφήσουν το όνομά μου να κηλιδωθεί. Ας μην ειπωθούν ψέματα για μένα στους θεούς. [...]
>
> Ο Θωθ, ο δίκαιος δικαστής ανάμεσα στους θεούς που βρίσκονται [εδώ], μπροστά στον Όσιρη, είπε: "Άκου αυτήν την απόφαση. Η καρδιά του Όσιρη έχει στ' αλήθεια ζυγιστεί και η ψυχή του ήταν μάρτυρας. Βρέθηκε αληθινή στην δοκιμασία του Μεγάλου Ζυγού. Δεν βρέθηκε καμιά κακία μέσα του, ούτε σπατάλησε τις προσφορές στους ναούς, ούτε έβλαψε κανέναν με τις πράξεις του, ούτε εκστόμισε τίποτα κακό, όσο ήταν στην γη".
>
> Οι Θεοί απάντησαν στον Θωθ, που ήταν στην Χεμενού [ελληνική Ερμόπολις]: "Ας είναι διαταγή αυτό που βγήκε από το στόμα σου. Αληθινός και δίκαιος είναι ο Όσιρης και θριαμβευτής ο Άνι. Δεν έχει αμαρτήσει ούτε έχει πράξει κακό εναντίον μας. Ας μη δοθεί στο θηρίο (Amemet). Ας του δοθούν προσφορές, η άδεια να παρουσιαστεί στον Όσιρη και αιώνια γη στον Αγρό της Ειρήνης (Sekhet-hetepu [κατοικία θεών]), όπως αρμόζει στους πιστούς του Χόρους.[75]

---

[74] *Αγία Γραφή*, "Κατά Ιωάννην", Α.1.

[75] E. A. Wallis Budge, ed. *The Egyptian Book of the Dead. (The Papyrus of Ani) Egyptian Text,*

Το σώμα του ανθρώπου, που λεγόταν χατ (khat, λέξη που εμπεριέχει την έννοια της φθοράς), αφού περνούσε την διαδικασία της μουμιοποιήσεως, θαβόταν. Ο Ηρόδοτος μας εξηγεί λεπτομερώς την διαδικασία μουμιοποιήσεως που ακολουθούσαν οι Αιγύπτιοι. Με σιδερένιο εργαλείο έβγαζαν από τα ρουθούνια τον εγκέφαλο ενώ κάνοντας τομή στην κοιλιά αποσπούσαν τα εντόσθια και τους πνεύμονες. Έπλεναν εσωτερικά το κρανίο, τα κενά μέρη του θώρακα και της κοιλιάς με κάποιο υγρό, παραγέμιζαν τον κορμό με διάφορα μυριστικά και τον έραβαν. Κάλυπταν όλο το σώμα με φυσικό άλας για εβδομήντα ημέρες και μετά το έπλεναν και το τύλιγαν με λωρίδες λευκού υφάσματος, που τις άλειφαν εσωτερικά με κόμμι. Το μουμιοποιημένο σώμα ήταν τώρα έτοιμο για να τεθεί μέσα στην ξύλινη ζωγραφισμένη θήκη και να τοποθετηθεί στον τάφο, όπου θα μπορούσε να διατηρηθεί αιωνίως εφ' όσον με το άλας είχε επέλθει η πλήρης αφυδάτωσή του.[76]

Μαζί με το σώμα υπήρχε και η κα (ka ή πανομοιότυπη) που, ενώ περιέκλειε όλα τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, ήταν αυθύπαρκτη. Για την διατήρηση της υπάρξεως του ανθρώπου μετά τον θάνατο ήταν απαραίτητο να συντηρηθεί η κα, επειδή οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι ήταν φθαρτή όπως το σώμα. Για να επιζήσει χρειαζόταν προσφορές σε τροφή, που αργότερα αντικαταστάθηκαν με προσευχές, και μια κατοικία που δεν ήταν άλλη από τον τάφο του θανόντος.

Η αιγυπτιακή θρησκεία πήγασε αρχικά από τις παρατηρήσεις των ανθρώπων για τα φυσικά εκείνα φαινόμενα που έδιναν ζωή στον Νείλο και, κατ' επέκταση, και στους Αιγυπτίους. Στην Αίγυπτο, οι άνθρωποι πίστευαν ότι ασχολίες της καθημερινής ζωής προστατεύονταν από τους θεούς. Σταδιακά, έφθασαν στο σημείο να συλλάβουν την ιδέα ότι θα μπορούσε κάτι από τον άνθρωπο να ζήσει μετά τον θάνατο.

Οι Πυραμίδες και η Αιγυπτιακή Τέχνη

Η αιγυπτιακή αρχιτεκτονική αλλά και η τέχνη είχαν ως κύριο σκοπό να υπηρετήσουν την θρησκεία. Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι το σπίτι τους ή ακόμα και το ανάκτορο έπρεπε να κατασκευασθούν με τέτοια υλικά ώστε να διατηρηθούν για κάποιο εύλογο χρονικό διάστημα. Αντιθέτως, είχαν την πεποίθηση ότι οι ναοί και οι τάφοι έπρεπε να κατασκευάζονται έτσι ώστε να διαρκέσουν για πάντα. Ενώ λοιπόν οι πρώτες οικοδομικές κατασκευές τους ήταν από καλάμια επενδυμένα με πηλό και, αργότερα με πλίνθους, από την Γ' Δυναστεία κατασκευάσθηκαν λίθινα οικοδομήματα, με αποκορύφωση τις πυραμίδες.

Αρχικά, οι νεκροί θάβονταν κάτω από την άμμο σε μικρούς τάφους. Αργότερα, όταν επικράτησε η πεποίθηση ότι οι νεκροί είχαν την ανάγκη ενός οίκου για να μένει η κα, έκτιζαν πάνω από τον τάφο πλίνθινη κιβωτιόσχημη κατασκευή που έμοιαζε με μικρό κάθισμα[77] (μασταμπάς στα σύγχρονα αιγυπτιακά). Το όλο κτίσμα περιβαλλόταν από έναν σωρό άμμου, σε σχήμα πυραμιδωτής κατασκευής, πάνω στον οποίο τοποθετούσαν πλίνθους. Κατά την περίοδο της Γ' Δυναστείας, άρχισαν οι Αιγύπτιοι να αντικαθιστούν τις πλίνθους με πέτρες. Ο αρχιτέκτονας του τάφου του βασιλιά Τζόσερ τοποθέτησε πάνω από τον πρώτο μασταμπά πέντε μικρότερους σε σχήμα κολούρου πυραμίδας και τους επένδυσε εξωτερικά με ασβεστόλιθο. Το αποτέλεσμα ήταν μια "βαθμιδωτή πυραμίδα", με διαστάσεις περίπου 125 επί 109 μέτρα στην βάση και ύψος 62 μέτρα.[78] Έτσι, ο σωρός της άμμου στους αρχικούς τάφους έγινε μια στερεή κατασκευή, η αιγυπτιακή πυραμίδα. Οι

Transliteration and Translation, Reprint of 1895 ed. (N. York: Dover, 1967), pp. 10-17 & 258-259.

[76] Ηρόδοτος, II.86. Για μια σύγχρονη περιγραφή δες John Baines & Jaromir Malek, *Atlas of Ancient Egypt* (London: Equinox, 1984), p. 220.

[77] Δες εικόνα σε Zahi Hawass, "Tombs of the Pyramid Builders" *Archaeology* 50 (January/February 1997):39. Δες και Grimal, fig. 9 και Edwards, fig. 3 & fig. 4.

[78] Edwards, p. 35.

πιο γνωστές πυραμίδες βρίσκονται στην Γκίζα, ανήκουν στον Χέοπα, στον Χεφρήνα και στον Μυκερίνο και περιβάλλονται από μασταμπάδες των βασιλικών οικογενειών και αυλικών των τριών βασιλέων. Η πιο εντυπωσιακή είναι η πυραμίδα του Χέοπα, με βάση τετραγώνου περίπου 230 μέτρα και ύψος 147 μ. Αποτελείται από 2,3 εκατομμύρια ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, που ζυγίζουν κατά μέσο ‘όρο περίπου 2,5 τόνους ο καθένας, με τον μεγαλύτερο να φθάνει τους 15 τόνους.[79]

Στο πυραμιδωτό σχήμα επικαλύψεως του αρχικού λάκκου, που χρησιμοποιούνταν για την προστασία της ταφής, αποδόθηκαν σιγά-σιγά μαγικές δυνάμεις. Από επιγραφές που βρέθηκαν σκαλισμένες σε πυραμίδες, μαθαίνουμε ότι το γεωμετρικό αυτό σχήμα συνδεόταν κατά τους Αιγυπτίους με την προέλευση της ζωής και την διατήρηση της υπάρξεως πέρα από τον θάνατο. Εικάζεται ότι η πεποίθηση αυτή προέρχεται από τους αμμόλοφους, που εμφανίζονται μετά τις πλημμύρες του Νείλου και συνδέονται με την αναζωογόνηση του εδάφους.[80] Η πυραμίδα συμβόλιζε ακόμη την ένωση του θεού του ήλιου, Ρα, με τον γιο του τον φαραώ στην γη. Μερικές φορές, κάποιο χειμωνιάτικο απόγευμα, μπορεί να δει κανείς στην Γκίζα τις ακτίνες του ήλιου να περνούν μέσα από τα σύννεφα και να διαχέονται στην γη σχηματίζοντας πυραμιδωτά σχήματα.[81] Μήπως αυτό το θέαμα τελικά ενέπνευσε στους Αιγυπτίους την κατασκευή των πυραμίδων αλλά και τους μύθους που συνδέονται με τον νεκρό βασιλιά;

Οι Αιγύπτιοι δεν εξήντλησαν το καλλιτεχνικό τους ταλέντο μόνο στην δημιουργία μεγάλων οικοδομημάτων αλλά ασχολήθηκαν, επίσης, με την κατασκευή εγχάρακτων απεικονίσεων και αγαλμάτων καθώς και με την μικροτεχνία και τις τοιχογραφίες. Ένα από τα πρώτα δείγματα εγχάρακτης αιγυπτιακής τέχνης είναι το ύψους 66 εκ. πυξίο ή παλέτα του Νάρμερ (περ. 3000 π.Χ.) από σχιστόλιθο, στο Μουσείο του Καΐρου (εικ. ΠΙΤ.ΑΚ, σ.131). Στην μία όψη ο βασιλιάς Νάρμερ είναι έτοιμος να κτυπήσει έναν εχθρό με το ρόπαλο του ενώ στην άλλη παρουσιάζεται σε πομπή να φοράει το στέμμα της Κάτω Αιγύπτου. Από την εποχή της Δ' Δυναστείας του Αρχαίου Βασιλείου, εκτίθενται στο Μουσείο του Καΐρου τα ασβεστολιθικά καθιστά αγάλματα του Ραχοτέπ και της συζύγου του Νοφράτ (εικ. ΠΙΤ.ΑΚ, σ. 116). Οι μορφές, ύψους 1,20 μ., είναι κατασκευασμένες έτσι ώστε να φαίνονται σε τεχνητή ένταση η οποία επιτείνεται με τους χρωματισμούς και τα ένθετα μάτια. Η αιγυπτιακή παράδοση στην αγαλματοποιία, σε φυσικό μέγεθος, κορυφώνεται την εποχή της ΙΗ' Δυναστείας με το πολύ όμορφο μπούστο της βασίλισσας Νεφερτίτης. Η προτομή έχει ύψος 48 εκ., είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο και φυλάσσεται στο Αιγυπτιακό Μουσείο του Βερολίνου (εικ. ΠΙΤ.ΑΚ, σ. 154). Η σύζυγός του Αχενατών είναι ζωγραφισμένη σε φυσικά χρώματα, με εξαιρετική μαεστρία, και με μια κόμμωση που συμβολίζει την βασιλική δύναμη. Η αιγυπτιακή μικροτεχνία μπορεί να αντιπροσωπευθεί από την ξύλινη σύνθεση που ανάγεται στην εποχή της ΙΑ' Δυναστείας του Μέσου Βασιλείου και βρίσκεται στο Μουσείο του Καΐρου (εικ. ΚΑΜ, σ. 66). Η τρισδιάστατη κατασκευή με τις ξύλινες ζωγραφισμένες φιγούρες, τοποθετημένες πάνω σε τμήμα ξύλου, αναπαριστά προσφορά ζώων και προκαλεί μεγάλη εντύπωση με την καλλιτεχνικής της αρτιότητα. Η ξυλοτεχνία παρουσιάζεται εδώ σε όλο της το μεγαλείο. Εκτός από τα αγάλματα και την μικροτεχνία, οι Αιγύπτιοι επιδόθηκαν και στην ζωγραφική. Αξιολογότατο δείγμα αιγυπτιακής τοιχογραφίας είναι σκηνή κυνηγιού στους βάλτους, που χρονολογήθηκε την περίοδο της βασιλεία του Τούθμωση Δ' και φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο. Ο κυνηγός περιβάλλεται από την σύζυγό του, την κόρη του και διάφορα πουλιά, ψάρια και φυτά σε φωτεινά εντυπωσιακά χρώματα. Το σώμα του κυνηγού, τα ανοικτά του χέρια και τα πόδια του σχηματίζουν έναν νοητό κύκλο μέσα στον οποίον πε-

[79] *Ίδιο*, pp. 97-99.
[80] *Ίδιο*, pp. 272-283.
[81] *Ίδιο*, pp. 276-277.

ρικλείεται η οικογένειά του ενώ γύρω-γύρω συνωστίζονται τα ζώα και τα φυτά. Ο καλλιτέχνης εναλλάσσει στην τοιχογραφία σημεία εντάσεως και ηρεμίας δημιουργώντας μια απόλυτη αρμονία στην συνολική όψη του έργου (εικ. Baines, pp. 206-207). Εκτός από τα μεμονωμένα έργα, το πιο εντυπωσιακό σύνολο αιγυπτιακής τέχνης αποτελούν τα φέρετρα, η χρυσή μάσκα και όλα τα άλλα προσωπικά αντικείμενα, που βρέθηκαν στον τάφο του φαραώ Τουταγχαμών και εκτίθενται τώρα στο Μουσείο του Καΐρου (εικ. KAM, σ. 116-123). Είναι μία από τις λίγες φορές που η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως το σύνολο σχεδόν των αντικειμένων που συνόδευαν έναν βασιλιά στην τελευταία του κατοικία.

Οι Αρχαίοι Αιγύπτιοι, μέσα από τα καλλιτεχνικά τους δημιουργήματα, δείχνουν τον σεβασμό τους στους θεούς και στον κύριο αντιπρόσωπό τους στην γη, τον φαραώ, αλλά εκφράζουν και τον λεπτό τους συναισθηματικό χαρακτήρα με τις εξαίσιες ζωγραφικές απεικονίσεις.

Γραφή και Λογοτεχνία

Η αρχαία αιγυπτιακή γλώσσα ανήκει στην Χαμιτο-Σημιτική οικογένεια και η εξέλιξή της γραφής της διήλθε από πέντε διαφορετικά στάδια μεταξύ της τρίτης χιλιετίας προ Χριστού και του 11ου αιώνα μετά Χριστό, όταν αντικαταστάθηκε από τα Αραβικά. Τα τρία πρώτα στάδια, στα οποία χρησιμοποιείται η εικονιστική γραφή των ιερογλυφικών, ακολουθούν χρονολογικά το Αρχαίο, Μέσο και Νέο Βασίλειο. Το τέταρτο στάδιο είναι η Δημοτική Αιγυπτιακή, που διήρκεσε μέχρι τους ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους και γραφόταν με ιδιαίτερα σύμβολα. Το τελευταίο στάδιο είναι η Κοπτική γλώσσα, στην οποία χρησιμοποιούνταν κυρίως γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Τα εικονογράμματα/εικονογραφήματα της πρώτης εποχής, που οι Έλληνες ονόμασαν ιερογλυφικά (ιερά γράμματα) και που χαράσσονταν από τους Αιγυπτίους στους τοίχους των μνημείων, περιλαμβάνουν περίπου 1.000 σύμβολα,[82] τα οποία οι γραφείς έπρεπε να αποστηθίσουν. Παράλληλα με τα ιερογλυφικά, οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν την ιερατική γραφή με απλοποιημένα σύμβολα για την γρήγορη καταγραφή διοικητικών και εμπορικών πράξεων αλλά και την συγγραφή λογοτεχνικών, επιστημονικών και θρησκευτικών κειμένων.

Κατά την φαραωνική περίοδο, ένα μικρό ποσοστό, της τάξεως του ένα τοις εκατό,[83] του αιγυπτιακού πληθυσμού μπορεί να χαρακτηρισθεί ως πλήρως εγγράμματο, δηλαδή με την δυνατότητα να χρησιμοποιεί την γραπτή μορφή της γλώσσας άριστα. Οι άνθρωποι αυτοί περιλάμβαναν τους βασιλείς, τους ανώτερους διοικητικούς υπαλλήλους του κράτους και κυρίως τους γραφείς. Οι νέοι γραφείς εκπαιδεύονταν από παλαιότερους και, αν άρχιζαν την μαθητεία σε πολύ μικρή ηλικία, μπορούσαν μέσα σε δώδεκα χρόνια, αμέσως μετά το τέλος της εφηβείας τους, να ξεκινήσουν την καριέρα τους. Στην αρχή, μάθαιναν τα σύμβολα και την γραφή ολόκληρων λέξεων και αντέγραφαν μάλλον απλά κείμενα. Αργότερα, μελετούσαν λογοτεχνικά αποσπάσματα ενώ, μόλις άρχιζαν να εργάζονται, ασχολούνταν με διοικητικά κείμενα, γράμματα αλλά και ποίηση. Ο γραφέας μπορούσε να ανέλθει την κλίμακα της διοικητικής ιεραρχίας και να καταλάβει ανώτατες θέσεις στον στρατό, στο θησαυροφυλάκιο ή στο ανάκτορο, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις του στην ιερογλυφική γραφή.

Οι προσπάθειες για την αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών είχαν αρχίσει από τον 17ο αιώνα μ.Χ. αλλά η πρώτη σωστή αποκωδικοποίηση έγινε το 1822 από τον Γάλλο Ιωάννη-Φραγκίσκο Σαμπολιόν (Jean-Francois Champollion), ο οποίος και απέδειξε την

[82] W. V. Davies, *Reading the Past: Egyptian Hieroglyphs* (London: British Museum, 1987), p. 11. Για μια καταγραφή των διαφόρων ιερογλυφικών συμβόλων δες E. A. Wallis Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, 2 vols. (N. York: Dover, 1978), 1: xcvii-xclvii.

[83] Davies, p. 27.

φωνητική βάση της αρχαίας αιγυπτιακής γλώσσας. Σημαντική βοήθεια σε αυτούς που προσπαθούσαν να διαβάσουν τα ιερογλυφικά υπήρξε η ανακάλυψη μιας πλάκας από μαύρο βασάλτη, που έχει ύψος 1,14 μ. και πλάτος 0,72 μ. και βρέθηκε το 1799 κοντά στην αρχαία πόλη Ροσέττα.[84] Ο λίθος της Ροσέττα, όπως έχει επικρατήσει να λέγεται, που τώρα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, περιέχει διάταγμα του 196 π.Χ., της εποχής του Πτολεμαίου Ε' της Μακεδονικής Δυναστείας της Αιγύπτου. Το κείμενο είναι χαραγμένο σε δύο γλώσσες και τρεις γραφές με την ιερογλυφική απόδοση στην κορυφή της στήλης, την ιερατική στο μέσο και την ελληνική στο κάτω μέρος. Χρησιμοποιώντας το βασιλικό όνομα Πτολεμαίος από το ελληνικό μέρος, ο Σαμπολιόν εντόπισε και ανέγνωσε σωστά το ίδιο όνομα στα ιερογλυφικά. Κατόπιν, με την χρήση των συμβόλων που είχε αναγνώσει και τους αντίστοιχους φωνητικούς φθόγγους και γνωρίζοντας την μετάφραση του κειμένου από το ελληνικό μέρος, ο Γάλλος γλωσσολόγος έθεσε τα θεμέλια για την σωστή αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών. Έτσι απεδείχθη ότι οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν την ιερογλυφική γραφή για να καταγράψουν μόνο τα σύμφωνα από τα οποία αποτελούνταν οι λέξεις της γλώσσας τους, με αποτέλεσμα να μπορούμε μεν να ερμηνεύσουμε τα κείμενά τους αλλά να μην γνωρίζουμε την προφορά των λέξεων. Για παράδειγμα, η λέξη "αδελφός" που γραφόταν "σν" και απεικονιζόταν συνήθως με ένα κάθετο βέλος, μια κυματιστή γραμμή και μια καθιστή μορφή, μπορεί να προφερόταν "σεν" αλλά και με οποιοδήποτε άλλο συνδυασμό των δύο συμφώνων και ενός φωνήεντος.[85]

Οι Αιγύπτιοι χρησιμοποίησαν τον γραπτό λόγο όχι μόνο για να καταγράψουν σημαντικά γεγονότα αλλά και για να συνθέσουν λογοτεχνικά κείμενα, γεγονός που αποδεικνύει τον υψηλό βαθμό πνευματικής καλλιέργειας που είχε επιτύχει και ο Αρχαίος Αιγυπτιακός πολιτισμός. Η λογοτεχνία τους περιλαμβάνει θρησκευτικά κείμενα, που άρχισαν να καταγράφονται από την εποχή του Αρχαίου Βασιλείου, και κοσμικά, που συνετέθησαν κυρίως μετά το Μέσο Βασίλειο. Ο Ύμνος στον Άτονα, από την περίοδο της θρησκευτικής μεταρρυθμίσεως του Αχενατών, είναι ένα εξαιρετικό δείγμα θρησκευτικής ποιήσεως.

Εσύ εμφανίστηκες όμορφα στον ορίζοντα του ουρανού.
Εσύ Άτονα, γεμάτος ζωή, η αρχή της Ζωής! [...]
Οι ακτίνες σου αγκαλιάζουν τις χώρες μέχρι τα όρια
του Όλου που Εσύ έχεις φτιάξει. [...]
Οι χώρες της Συρίας και της Νουβίας, η γη της Αιγύπτου.
Εσύ έβαλες τον κάθε άνθρωπο στην θέση του [...]
Εσύ είσαι στην καρδιά μου
και δεν υπάρχει κανείς που σε ξέρει,
εκτός από τον γιο σου [Αχενατών][86]

Η κοσμική λογοτεχνία, που εξελίχθηκε χρονικά μετά την θρησκευτική, μπορεί να αντιπροσωπευθεί από ένα εξαιρετικό δείγμα αρχαίας αιγυπτιακής ερωτικής ποιήσεως.

Είμαι το καλύτερο κορίτσι σου.
Σου ανήκω σαν ένα κομμάτι γης,
που την έχω φυτέψει με λουλούδια
και κάθε είδους μοσχομύριστα βοτάνια [...]
Το σώμα μου ερεθίζεται,
η καρδιά μου γεμίζει χαρά,

[84] Carol Andrews, *The Rosetta Stone* (London: British Museum, 1981), p. 12.
[85] Davies, p. 27. Δες και Budge, *Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, 2:674, λήμμα "sen".
[86] ANET, pp. 370-371.

όταν ταξιδεύουμε μαζί [...][87]

Οι Επιστήμες στην Αίγυπτο

Οι μαθηματικές γνώσεις των Αιγυπτίων δεν ξεπέρασαν τις απλές αριθμητικές πράξεις και κάποιους τύπους για τον υπολογισμό των εμβαδών. Οι Αιγύπτιοι τις χρησιμοποιούσαν για να υπολογίσουν εκτάσεις γης και το μέγεθος των ογκόλιθων που χρειάζονταν για την κατασκευή των πυραμίδων και των άλλων μνημείων. Σημαντικότερη όμως είναι η συμβολή τους στην πρακτική αστρονομία. Η συνεισφορά τους έγκειται στον αρχικό υπολογισμό του κύκλου της σελήνης (σεληνιακού μήνα) σε 29 ή 30 ημέρες για να χρησιμοποιηθεί ως ημερολόγιο. Κατά την εποχή των πρώτων δυναστειών κάποιος Αιγύπτιος είχε την φαεινή ιδέα της χρήσεως ενός σταθερού πολιτικού ημερολογίου 12 μηνών και 365 ημερών. Ο κάθε μήνας είχε 30 ημέρες ενώ στο τέλος του χρόνου προσθέτονταν 5 συμπληρωματικές ημέρες. Ο μήνας διαιρούνταν σε τρία δεκαήμερα, πράγμα που προϋποθέτει την κατανόηση της ημέρας των 24 ωρών.[88] Παρατηρώντας μάλλον τα άστρα και τον ήλιο, χώρισαν την περίοδο της νύχτας σε 12 ώρες και την χρονική περίοδο από την ανατολή μέχρι την δύση του ήλιου σε άλλες 12 ώρες και συνεπώς την ημέρα σε 24 ώρες. Με τον ίδιο τρόπο, υπολόγισαν τον σεληνιακό μήνα και το έτος.[89]

Η σημαντικότερη όμως επιστημονική παρατήρηση των Αιγυπτίων ήταν οι 48 ιατρικές περιπτώσεις χειρουργικής των οστών, που αναφέρονται στον περίφημο "πάπυρο Edwin Smith". Ο Αιγύπτιος συγγραφέας δεν περιορίζεται μόνο στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνει η εξέταση του ασθενή αλλά συστήνει και θεραπείες. Από πλευράς φυσιολογίας, η καρδιά ήταν επίσης γνωστή ως όργανο του ανθρώπινου σώματος στους Αιγυπτίους, αλλά δεν είχε γίνει κατανοητή η πραγματική της λειτουργία, όπως γίνεται φανερό από την μελέτη της στον "πάπυρο Ebers".[90] Τα μοναδικά αυτά κείμενα δείχνουν την προσπάθεια ορισμένων Αιγυπτίων να εξηγήσουν συγκεκριμένα φαινόμενα με την επιστημονική παρατήρηση, χωρίς να καταφεύγουν σε ερμηνείες που προϋπέθεταν την παρείσφρηση υπερφυσικών δυνάμεων.

Συμπέρασμα

Οι Αιγύπτιοι, σχεδόν συγχρόνως με τους Σουμερίους, ανέπτυξαν τον δικό τους πολιτισμό στην κοιλάδα του Νείλου. Η ιστορία του πολιτισμού αυτού δείχνει ότι οι Αρχαίοι Αιγύπτιοι υπήρξαν λαός που διακατέχονταν από βαθιά θρησκευτικά συναισθήματα, πίστεψαν στην μεταθανάτια ζωή, έκτισαν θαυμαστά οικοδομήματα και δημιούργησαν έργα τέχνης για να λατρέψουν τους θεούς τους.

Κατά την διάρκεια της ιστορίας του, το Αιγυπτιακό βασίλειο διήλθε διάφορες φάσεις κατά τις οποίες άλλοτε ήταν αδύναμο και το κατελάμβαναν άλλοι λαοί, όπως στην περίπτωση των Υκσώς, και άλλοτε γινόταν ισχυρό, όπως στην περίοδο του Ραμσή Β', και ακολουθούσε επεκτατική πολιτική. Η επέκταση αυτή στην Μέση Ανατολή έφερε σε επαφή τον πολιτισμό των Αιγυπτίων με τον πολιτισμό των λαών της Μεσοποταμίας και των ανατολικών ακτών της Μεσογείου θαλάσσης. Αυτό πού προσέφεραν οι Αιγύπτιοι στην ανάπτυξη του πολιτισμού ήταν η μυθολογία τους, ένα σύστημα φωνητικής γραφής και,

[87] William Kelly Simpson, *The Literature of Ancient Egypt*, New Ed. (New Haven: Yale Univ. Press, 1973), pp. 308-309.

[88] Cyril Aldred, *The Egyptians*, rev. ed. (London: Thames & Hudson, 1987), p. 92.

[89] Αναλυτικά για τις μαθηματικές και αστρονομικές γνώσεις των Αιγυπτίων δες στο O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity* 2nd ed. (Providence: Brown Univ. Press, 1957), ch. 4.

[90] *History of Humanity*, 7 vols (London: UNESCO/Routledge, 1994-2002), vol. 2: *From the Third Millennium to the Seventh Century BC*, p. 129.

φυσικά, την λάμψη μιας αυτοκρατορίας. Παρόμοια πολιτισμικά στοιχεία προσέφεραν και οι λαοί της Μεσοποταμίας με αποτέλεσμα τα κοινά γνωρίσματα της συναντήσεως των πολιτισμών είτε να επιβληθούν στους λαούς των ανατολικών ακτών της Μεσογείου, άλλοτε από τους Αιγυπτίους και άλλοτε από τις αυτοκρατορίες της Ανατολής, είτε να αφομοιωθούν από αυτούς.

Οι νέοι λαοί που έλαβαν την σκυτάλη της αναπτύξεως του πολιτισμού ήταν οι Χετταίοι, οι Φοίνικες, οι Εβραίοι, οι Χαλδαίοι, οι Μήδοι αλλά ακόμα και λαοί που αργότερα δημιούργησαν αυτοκρατορίες που εκτείνονταν σε όλον σχεδόν τον τότε γνωστό κόσμο, δηλαδή οι Ασσύριοι και οι Πέρσες.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Aldred, Cyril. *The Egyptians*. Revised & Enlarged Ed. London: Thames & Hudson, 1987.
Andrews, Carol. *The Rosetta Stone*. London: British Museum, 1981.
Breasted, James Henry. Ed. *Ancient Record of Egypt*. 5 vols. London: Histories & Mysteries, 1988. Reprint of 1906-1907 Edition.
Baines, John & Jaromic Malek. *Atlas of Ancient Egypt*. London: Equinox & Time-Life, 1984.
Budge, Wallis E. A. *Egyptian Religion*. 1899. rpt. London: Routledge & Kegan, 1979.
Davies, W. V. *Reading the Past: Egyptian Hieroglyphs*. London: British Museum, 1987.
Edwards, I. E. S. *The Pyramids of Egypt*. Revised & Updated. London: Penguin, 1985.
Gardiner, Alan. *Egypt of the Pharaohs*. London: Oxford Univ. Press, 1961.
Grimal, Nicolas. *Histoire de l' Égypte ancienne*. Paris: Fayard, 1988.
Hallow, William H. & William Kelly Simpson. *The Ancient Near East: A History*. [Mesopotamia & Egypt]. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1971.
Hawkes, Jacquetta. *The First Great Civilisations: Life in Mesopotamia, the Indus Valley, and Egypt*. London: Anchor, 1973.
Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Un. Press, 1969.
Saggs, H. W. F. *Civilisation before Greece and Rome*. [Mesopotamia & Egypt] London: Batsford, 1989.
Simpson, William Kelly. *The Literature of Egypt*. New ed. New Haven: Yale Un. Press, 1973.
Smith, Stevenson W. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. 2nd Edition Revised by W. K. Simpson. New Haven: Yale Univ. Press, 1981.

3

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΝΕΙΛΟ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΥΦΡΑΤΗ

Μεγάλα Βασίλεια: Χετταίοι, Φοίνικες, Εβραίοι
2000-587 π.Χ.

Μετά την παρακμή των σουμερικών πόλεων και από το έτος 2000 μέχρι τον Δ' αιώνα π.Χ., η Δυτική Εγγύς Ανατολή κατοικήθηκε από ισχυρούς στρατιωτικά λαούς. Ο κάθε ένας από αυτούς δημιούργησε τον δικό του πολιτισμό και, στην προσπάθειά του να κυριαρχήσει στην περιοχή, αναπόφευκτα, ήρθε σε σύγκρουση με τους άλλους. Η δημιουργία της Αυτοκρατορία των Χετταίων, του μεγάλου Βασιλείου των Ισραηλιτών και της ναυτικής παντοδυναμίας των Φοινίκων οδήγησαν σε πολεμικές συρράξεις με τους Αιγυπτίους, που είχαν ήδη ιδρύσει ισχυρό κράτος στο βορειοανατολικό άκρο της Αφρικής, είχαν αναπτύξει τον δικό τους πολιτισμό και ήθελαν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην Εγγύς Ανατολή.

Πρώτοι χρονολογικά εμφανίσθηκαν στην Μέση Ανατολή οι Χετταίοι, που εγκαταστάθηκαν στην σημερινή Ανατολική Τουρκία αλλά προσπάθησαν να επεκταθούν στα νότια και στα νοτιοανατολικά. Κατόπιν, έκαναν αισθητή την παρουσία τους οι θαλασσοπόροι Φοίνικες, που εγκαταστάθηκαν κατά μήκος της ανατολικής ακτής της Μεσογείου Θαλάσσης και ίδρυσαν αποικίες σε ολόκληρη την λεκάνη της Μεσογείου. Τέλος, παρουσιάσθηκαν ως ισχυρή δύναμη οι Εβραίοι, που έκτισαν τις πόλεις τους ανάμεσα στα βασίλεια των Χετταίων, των Φοινίκων και των Αιγυπτίων, στην ευρύτερη περιοχή της Αρχαίας Παλαιστίνης.

ΟΙ ΧΕΤΤΑΙΟΙ

(περ. 2000 - 200 π.Χ.)

Ο τρίτος μεγάλος πολιτισμός που άνθισε στην Μέση Ανατολή, μετά τον Σουμερο-Βαβυλωνιακό και τον Αιγυπτιακό πολιτισμό, ήταν των Χετταίων (Hittites). Αρχικά, οι μικρές ανεξάρτητες κοινότητες που είχαν δημιουργήσει οι φυλές των Χετταίων ενώθηκαν και σχημάτισαν ένα ασθενές βασίλειο. Γρήγορα όμως το βασίλειο ισχυροποιήθηκε, επεκτάθηκε και τελικά οι φυλές συγκρότησαν την Χετταϊκή Αυτοκρατορία στην σημερινή κεντρική και ανατολική Τουρκία (CAWH:1.12).

Εμφάνιση & Αρχαίο Βασίλειο (περ. 2000-1420 π.Χ.)

Οι Χετταίοι εισέβαλλαν στην Εγγύς Ανατολή από τον βορρά γύρω στο 2000 π.Χ. και εγκαταστάθηκαν στο ανατολικό τμήμα της σημερινής Τουρκίας. Εκεί, κατοικούσε ο μη ινδοευρωπαϊκός λαός των Χαττιανών (Hattians) στην "χώρα των Χάττι[91] (Hatti)", όπως αναφέρεται στα κείμενα, από τους οποίους οι Χετταίοι πήραν το όνομα για τον πολιτισμό που επρόκειτο να δημιουργήσουν. Οι Χετταίοι ήταν ινδοευρωπαίοι και συνεπώς η γλώσσα τους κατατάσσεται στις ινδοευρωπαϊκές.[92]

Το νήμα της ιστορίας στην σημερινή Ανατολική Τουρκία αρχίζει να ξετυλίγεται από το 1900 π.Χ. όταν οι Ασσύριοι (που αργότερα θα αντικαταστήσουν τους Βαβυλωνίους στην Μεσοποταμία) άρχισαν να εμπορεύονται με τους Χετταίους, πράγμα που γνωρίζουμε από τον μεγάλο αριθμό δέλτων σε σφηνοειδή γραφή που βρέθηκαν σε διάφορες τοποθεσίες στην περιοχή. Κατά την πρώτη αυτή περίοδο της ιστορίας των Χετταίων, οι δέλτοι μάς αποκαλύπτουν ότι υπήρχαν πολλά βασίλεια, διοικούμενα από τοπικούς άρχοντες. Όμως κάποια χρονική στιγμή πριν από το 1700 π.Χ., ο άρχοντας Αννίτας (Annitas) επέβαλε την εξουσία του σε μερικές από τις πόλεις των Χετταίων και κατέστρεψε την πόλη Χαττούσα (Hattousas), η οποία αργότερα έμελλε να γίνει η πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας των Χετταίων.

Λίγο αργότερα, ο ιδρυτής του Αρχαίου βασιλείου Λαβάρνας Α' (Labarnas 1680-1650;) επεξέτεινε το βασίλειό του και ο διάδοχός του Λαβάρνας Β' (1650-1620) μετέφερε οριστικά την πρωτεύουσα του κράτους των Χετταίων στην Χαττούσα, όπου ο ίδιος έλαβε το όνομα Χαττουσίλης Α' (Labarnas ή Hattousilis). Οι βασιλείς που ακολούθησαν επεξέτειναν την κυριαρχία τους αρχικά προς τα νότια, στην Βόρειο Συρία, και αργότερα στα νοτιοανατολικά, μέχρι τον Ευφράτη. Το 1595 π.Χ. ο βασιλιάς Μουρσίλης Α' (Mursilis, 1620-1590) επιτέθηκε στους Αμορραίους (από την σημερινή Συρία) του Βόρειου Ευφράτη και κατέλυσε το Αρχαίο Βαβυλωνιακό βασίλειο και μαζί του την Α' Βαβυλωνιακή Δυναστεία, στην οποία ανήκε και ο Χαμμουραβί. Αμέσως μετά από αυτήν την επιτυχία των Χετταίων, όμως, εσωτερικές διχόνοιες και επαναστάσεις επέφεραν πρόσκαιρη παρακμή στο βασίλειο τους μέχρι το 1420 π.Χ., όταν ένας νέος ισχυρός βασιλιάς έθεσε τα θεμέλια της Χετταϊκής Αυτοκρατορίας.[93]

Η Αυτοκρατορία (περ. 1420-1205 π.Χ.)

Ο βασιλιάς Τουδαλίας Α' (Tudhaliyas, 1420-1400;) κατάφερε το 1420 π.Χ. να συνενώσει υπό το σκήπτρο του μερικές περιοχές των Χετταίων και να δημιουργήσει νέο ισχυρό βασίλειο νικώντας τους Μιταννίους[94] στα ανατολικά. Οι Χετταίοι όμως δεν επιχείρησαν να συγκρουσθούν με τους μέχρι προ τινός υποτελείς τους --αλλά τώρα φιλικά προσκείμενους προς τους Αιγυπτίους λαούς της Βόρειας Συρίας-- επειδή στο μεταξύ ο Αιγύπτιος φαραώ Τούθμωσης Γ' είχε καταλάβει την περιοχή αυτή.

Η αυτοκρατορία των Χετταίων έφθασε στο αποκορύφωμα της δόξας της όταν ανήλθε στον θρόνο ο βασιλιάς Σουππιλουλιούμας Α' (Suppiluliumas, 1344-1322). Το

---

[91] Δες στο κεφάλαιο 2 την συνθήκη μεταξύ Αιγυπτίων και Χετταίων όπου οι Χετταίοι αναφέρονται στην περιοχή τους με αυτό το όνομα.

[92] Για την γλώσσα των Χετταίων δες Warren H. Held et al, *Beginning Hittite* (Bloomington: Slavica Publ.-Indiana University, 1988). Για τους Ινδο-Ευρωπαίους και τα διάφορα επιστημονικά προβλήματα της καταγωγής τους δες J. P. Mallory, *The Search for the Indo-Europeans* (London: Thames & Hudson, 1989) και Colin Renfrew, *Archaeology and language: the Puzzle of Indo-European Origin* (London: Penguin, 1987) και Κεφάλαιο 5.

[93] CAH, 2.1:235-251 & 659-683.

[94] Για τους Μιταννίους δες Kuhrt, 1:ch. 6α.

πρώτο μέλημά του ήταν η εσωτερική τάξη του βασιλείου του και φαίνεται ότι ο ίδιος υπέδειξε την κατασκευή οχυρωματικών έργων και τείχους στην πρωτεύουσα Χαττούσα. Αμέσως μετά, στράφηκε εναντίον των Μιταννίων (Mitanni) και των συμμάχων τους, που ζούσαν μεταξύ των Χετταίων και των Βαβυλωνίων στα νοτιοανατολικά και είχαν συχνά παρενοχλήσει τους βασιλείς της Χαττούσας. Αφού υπέταξε (δες Ιστορική Πηγή 4) και υποχρέωσε σε υπογραφή ειρήνης το βασίλειο των Αμορριτών (Β. Λίβανος), επιτέθηκε στους Μιταννίους. Οι Μιτάννιοι νικήθηκαν γρήγορα αλλά αυτό έφερε σε σύγκρουση τους Χετταίους με τον βασιλιά του Καδεσίου (Kadesh ή Qadesh) της Συρίας, περιοχή που βρισκόταν υπό Αιγυπτιακή προστασία. Η υπεροχή των Χετταίων, με κύριο χαρακτηριστικό το συρόμενο από άλογα ‘άρμα, ανέτρεψε γρήγορα και αυτόν τον εχθρό και επέτρεψε στους επιτιθέμενους να φθάσουν μέχρι την Δαμασκό. Αυτή ακριβώς ήταν η εποχή που ο Αιγύπτιος Αχενατών ασχολούνταν με την θρησκευτική του μεταρρύθμιση και όχι με τις κτήσεις του στην Εγγύς Ανατολή και έτσι οι Χετταίοι κατέλαβαν ανενόχλητοι ό,τι είχε κατακτηθεί επί Τούθμωση Γ'. Ο Χετταίος Σουππιλουλιούμας Α' και οι άμεσοι διάδοχοί του εγκαθίδρυσαν μια σταθερή Χετταϊκή αυτοκρατορία που περιβαλλόταν από κράτη-υποτελείς.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 4
Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΣΟΥΠΠΙΛΟΥΛΙΟΥΜΑ ΜΕ ΤΟΝ ΑΖΙΡΑ

[ΒΑΣΙΛΙΑ; ΤΩΝ ΑΜΟΡΡΙΤΩΝ] ΙΔ' αιώνας π.Χ. [αποσπάσματα].

Gary Beckman, [ed.], *Hittite Diplomatic Texts* (Atlanta: Scholars Press, 1996), no 5, pp. 32-37. Μετάφραση Δ. Ι. Λοΐζος.

[Μεγάλο μέρος του κειμένου είναι συμπληρωμένο από άλλα κείμενα.]

Αυτά είναι τα λόγια της Μεγαλειότητάς μου, του Σουππιλουλιούμα, του μεγάλου βασιλέα, του βασιλέα των Χετταίων,[95] του γενναίου, του προστατευόμενου του Θεού της Καταιγίδας. Εγώ, η Μεγαλειότης μου, σε έκανα υποτελή μου και σε τοποθέτησα στον θρόνο του πατέρα σου. Και εάν εσύ, ο Αζίρας, στο μέλλον δεν προστατεύεις τον βασιλιά των Χετταίων, τον αφέντη σου, και την χώρα Χάττι, θα έχεις πατήσει τον όρκο σου [...]

[...] Αλλά ο Αζίρας, βασιλιάς των Αμορριτών, ήρθε από την πύλη της γης της Αιγύπτου και έγινε υποτελής της Μεγαλειότητάς μου, του βασιλιά των Χετταίων. Και εγώ, η Μεγαλειότης μου, ο μέγας βασιλεύς, χάρηκα πολύ [...] Διότι ο Αζίρας έπεσε στα πόδια της Μεγαλειότητάς μου και ήρθε από τις πύλες της Αιγύπτου [έσπασε την συμμαχία] και έπεσε στα πόδια της Μεγαλειότητάς μου. Εγώ, η Μεγαλειότης μου, ο μέγας βασιλεύς, [δέχθηκα] τον Αζίρα [ως υποτελή μου] και τον έβαλα μαζί με τους αδελφούς του. [...]

[...] Εάν εγώ, η Μεγαλειότης μου, σου στείλω, Αζίρα, άρχοντα ή αξιωματούχο [με] στρατεύματα [και] ‘αρματηλάτες ως βοήθεια ή [εάν τους] στείλω σε άλλη χώρα για να επιτεθούν -- εάν εσύ Αζίρα δεν εκστρατεύσεις [με] στρατεύματα [και] ‘αρματηλάτες και δεν επιτεθείς [σ’ αυτόν] τον εχθρό, θα έχεις παραβεί τον όρκο σου. Εάν διαπράξεις τέτοια [προδοσία και σκεφθείς: "Αν και έχω [κανονικά ορκιστεί] συμμαχία, εάν εκείνος θα υποτάξει τον εχθρό του ή ο εχθρός του θα τον υποτάξει, αυτό [δεν θέλω να το] γνωρίζω έτσι κι’ αλλιώς" -- θα έχεις παραβεί τον όρκο σου. Ή εάν γράψεις σ’ [αυτόν] τον εχθρό "Στρατεύματα και ‘αρματηλάτες των Χετταίων [έρχονται για να σου επιτεθούν] και γι’ αυτό πρόσεχε!" -- [έτσι] θα έχεις παραβεί τον όρκο.

---

[95] "της γης των Χάττι" στο κείμενο.

Το σκηνικό στην Εγγύς Ανατολή άλλαξε όταν ο φαραώ Ραμσής Β' ανέλαβε την εξουσία στην Αίγυπτο. Ο Ραμσής αποφάσισε να επανακτήσει τις χαμένες περιοχές στην Συρία και στον Λίβανο και βρέθηκε φυσικά αντιμέτωπος με τον Χετταίο βασιλιά Μουγιατάλλη Β' (Muwatallis, 1295-1271). Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στο Καδέσιο (Kadesh ή Qadesh) περίπου το 1270 π.Χ., όπου οι Αιγύπτιοι μάλλον νικήθηκαν και υποχρεώθηκαν να συνάψουν συνθήκη και ειρήνη με τους Χετταίους.

Μετά το 1200 π.Χ., η εισβολή των "Λαών της Θάλασσας"[96] διαίρεσε την αυτοκρατορία σε μικρά ασήμαντα Νεο-Χετταϊκά βασίλεια και οδήγησε μάλλον στην πλήρη κατάρρευση και κατάλυση της βασιλείας των Χετταίων στην σημερινή Ανατολική Τουρκία και Συρία.

Ο Πολιτισμός των Χετταίων

Ο Χετταϊκός πολιτισμός, πέρα από ορισμένες ιδιαιτερότητες, άντλησε τα κύρια χαρακτηριστικά του από τον Βαβυλωνιακό πολιτισμό. Αρχικά, η εκλογή του βασιλιά φαίνεται ότι εξαρτιόταν από τις επιλογές και διαθέσεις των ευγενών. Μετά το 1500 π.Χ., όμως, ο βασιλιάς ισχυροποίησε την θέση του και εξασφάλισε την απρόσκοπτη διαδοχή του μέσα από την βασιλική οικογένεια. Ο βασιλιάς τελικά έγινε ο ανώτατος στρατιωτικός, πολιτικός, και θρησκευτικός αρχηγός καθώς και ο ανώτατος δικαστής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΤΩΝ ΧΕΤΤΑΙΩΝ

;	Αννίτας
Αρχαίο Βασίλειο	
1680-1650;	Λαβάρνας Α'
1650-1620	Λαβάρνας Β' ή Χαττουσίλης Α'
1620-1590	Μουρσίλης Α'
Αυτοκρατορία	
1420-1400;	Τουδαλίιας Α'
1344-1322	Σουππιλουλιούμας Α'
1321-1295	Μουρσίλης Β'
1295-1271	Μουγιατάλλης Β'

[Αναγράφονται μόνο όσοι βασιλείς αναφέρονται στο κείμενο]

Ιδιαίτερης σημασίας μπορεί να χαρακτηρισθεί επίσης ο ρόλος και η θέση της βασίλισσας. Η κάθε βασίλισσα απολάμβανε των προνομίων της μέχρι τον θάνατό της και μόνο τότε μεταβιβαζόταν ο τίτλος της, ακόμη και αν βασιλιάς ήταν ήδη ο γιος της. Η σημασία της θέσεως που κατείχε φαίνεται και από το γεγονός ότι αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης μεταξύ Μουγιατάλλη και Ραμσή, η βασίλισσα των Χετταίων διατηρούσε ξεχωριστή προσωπική αλληλογραφία με την βασίλισσα των Αιγυπτίων.[97]

Οι συγγενείς του βασιλιά αποτελούσαν τους ευγενείς, μια ιδιαίτερη ομάδα ανθρώπων που καταλάμβανε τα ανώτατα αξιώματα στον διοικητικό μηχανισμό του κράτους

---

[96] Δες παρακάτω ειδικό υποκεφάλαιο.

[97] Δες επιστολή σε Gary Beckman, [ed.[, *Hittite Diplomatic Texts* (Atlanta: Scholars Press, 1996), no 22B, pp. 123.

και συνήθως καταχρόταν των προνομίων που της παρέχονταν. Το κράτος ήταν ουσιαστικά ο κυβερνητικός μηχανισμός των Χετταίων που είχε επιβληθεί στους Χαττιανούς και που αποτελούνταν από τον βασιλιά και τους ανθρώπους του. Οι Χατιανοί κατοικούσαν στην περιοχή της Μ. Ασίας που κατέλαβαν οι Χετταίοι και έγιναν υποτελείς τους. Εν αντιθέσει με το πολιτικό σύστημα που επέβαλαν οι Χετταίοι, ο ντόπιος πληθυσμός των Χαττιανών διοικούνταν, πριν από την έλευση των Χετταίων, από σώματα Γερόντων που κυβερνούσαν κάθε πόλη ξεχωριστά. Όταν εγκαταστάθηκαν οι Χετταίοι, όμως, ο βασιλιάς τους μοίρασε στους περισσότερους ευγενείς του γη με αντάλλαγμα στρατιωτική βοήθεια σε περιόδους κινδύνου για το κράτος. Την κοινωνική στρωματογραφία στο κράτος των Χετταίων συμπλήρωναν οι ελεύθεροι άνθρωποι και οι σκλάβοι. Ενώ οι απλοί άνθρωποι ήταν ελεύθεροι γεωργοί και τεχνίτες, οι σκλάβοι υπέκειντο στον πλήρη έλεγχο του κυρίου τους, ο οποίος είχε δικαίωμα ζωής και θανάτου επάνω τους.

Οι Χετταίοι είχαν τον δικό τους νομικό κώδικα, ο οποίος διέφερε από αυτόν του Χαμμουραβί ως προς την βαρύτητα των ποινών. Επί παραδείγματι, η αντεκδίκηση είχε αντικατασταθεί με την επιστροφή των περιουσιακών στοιχείων στον ιδιοκτήτη, σε περιπτώσεις κλοπής, ή με αποζημίωση, σε περιπτώσεις φθοράς.[98]

Οι Χετταίοι είχαν βασίσει την στρατιωτική τους υπεροχή στα ελαφρά, συρόμενα από άλογα, ‘άρματα και στην πρώιμη χρήση του σιδήρου. Την εποχή της ΙΗ' Δυναστείας των Αιγυπτίων (1550-1307), το βαρύ ‘άρμα με τους συμπαγείς τροχούς αντικαταστάθηκε σε ολόκληρη την Μεσοποταμία από το ελαφρύ ‘άρμα επί ακτινωτών τροχών. Η επαναστατική αυτή εφεύρεση απαιτούσε ιδιαίτερη τεχνική χειρισμού των ‘αρμάτων στην μάχη, την οποία είχαν τελειοποιήσει οι Χετταίοι και η οποία έδινε στα ‘άρματα τους την απαιτούμενη ταχύτητα για να νικήσουν τους εχθρούς τους. Οι Χετταίοι, επίσης, ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν την αφθονία κοιτασμάτων σιδήρου στην Ανατολή για να κατασκευάσουν ορισμένα είδη από σίδηρο, η χρήση του οποίου γενικεύθηκε στην Ανατολική Μεσόγειο μετά το 1200 π.Χ.

Οι Χετταίοι δανείσθηκαν από την Μεσοποταμία την σφηνοειδή γραφή αλλά και στοιχεία της βαβυλωνιακής λογοτεχνικής παραδόσεως, τα οποία αφομοίωσαν στον δικό τους πολιτισμό. Ιερό τους ζώο ήταν το βόδι και ο θεός των Καιρικών Συνθηκών κατείχε ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους θεούς τους, πράγμα πολύ φυσικό αν λάβει κανείς υπ’ όψιν του ότι οι συννεφιές και οι καταιγίδες είναι σύνηθες φαινόμενο στην Ανατολή. Η θεά του Ηλίου ήταν επικεφαλής του Χετταϊκού πανθέου και θεωρούνταν προστάτιδα του βασιλείου και της μοναρχίας.

Οι Χετταίοι ίδρυσαν το ισχυρό τους βασίλειο στο βορειοδυτικό άκρο της Εγγύς Ανατολής και συνταυτίσθηκαν με τους άλλους λαούς της περιοχής. Για ορισμένο χρονικό διάστημα ήταν τόσο ισχυροί ώστε ουσιαστικά μοίρασαν τον τότε γνωστό κόσμο με τους Αιγυπτίους. Διατήρησαν την πολιτιστική παράδοση των λαών της Μεσοποταμίας χρησιμοποιώντας την σφηνοειδή γραφή και αφομοιώνοντας τον πολιτισμό τους. Με την σειρά τους, μετέδωσαν την παράδοση αυτή σε άλλους λαούς που κατοίκησαν στην Εγγύς Ανατολή.

ΟΙ ΦΟΙΝΙΚΕΣ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥΣ
(περ. 1500-571 π.Χ.)

Κατά μήκος των ακτών της Ανατολικής Μεσογείου, απέναντι από την Κύπρο,

[98] Δες αποσπάσματα της νομοθεσίας σε O. R. Gurney, *The Hittites* rev. ed. (London: Penguin, 1990), 72-81.

στην θέση του σημερινού Λιβάνου, αλλά και στην ενδοχώρα, ζούσε ο λαός των Χαναναίων (Canaanites). Οι Χαναναίοι που έμεναν κατά μήκος της ακτής έγιναν γνωστοί στην Ιστορία ως Φοίνικες. Οι λέξεις Φοίνιξ και Φοίνικες πρωτοεμφανίζονται στον Όμηρο[99] και φαίνεται ότι αρχικά υποδήλωναν το βαθύ κόκκινο ή πορφυρό ή χαλκό χρώμα. Αργότερα οι ίδιες λέξεις χρησιμοποιήθηκαν για το δέντρο φοίνικας αλλά και για να υποδηλώσουν τους χαλκόδερμους Χαναναίους. Ο διαχωρισμός Χαναναίων και Φοινίκων έγινε φανερός μόνο μετά το 1500 π.Χ. και το γεωγραφικό όριο των δύο συγγενών λαών ήταν τα όρη του Λιβάνου, τα οποία χωρίζουν την ανατολική ακτή της Μεσογείου από την ενδοχώρα. Οι Φοίνικες κατοικούσαν κατά μήκος της ακτής ενώ οι Χαναναίοι πέρα από τα βουνά.

Παρ' ότι μέρος της Λιβανέζικης ακτής είναι γόνιμο, η καλλιεργήσιμη γη δεν επαρκούσε για να θρέψει τους Φοίνικες, οι οποίοι στράφηκαν στην θάλασσα. Γύρω στο 1000 π.Χ., οι Φοίνικες είχαν γίνει οι καλύτεροι εξερευνητές, αποικιστές, έμποροι και θαλασσοπόροι. Χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο τις πόλεις που έκτισαν κατά μήκος της ακτής, με σημαντικότερες την Βύβλο, την Σιδώνα και την Τύρο. Οι αποικίες τους και οι εμπορικοί τους σταθμοί βρίσκονταν σε ολόκληρη την νοτιοδυτική Μεσόγειο. Οι Φοίνικες είχαν εγκατασταθεί ή χρησιμοποιούσαν ως κυριότερα εμπορικά σημεία την Καρχηδόνα, στην βόρεια Αφρικανική ακτή απέναντι από την Σικελία, την Σελινούντα στην Σικελία, το Γαδές (Κάδιξ) στην Νότια Ισπανία και το Κίτιο στην Κύπρο (CAWH:1.23).

Οι Φοίνικες εμπορεύονταν πρώτες ύλες (κυρίως ξυλεία), μέταλλα από την ενδοχώρα της Εγγύς Ανατολής και το πορφυρό χρώμα βαφής (πορφύρα) που έπαιρναν από τα οστρακοειδή της Λιβανέζικης ακτής. Επιπλέον, οι πόλεις τους παρήγαν βιοτεχνικά προϊόντα, όπως μάλλινα υφάσματα βαμμένα με πορφύρα, έπιπλα φτιαγμένα από τον περίφημο κέδρο του Λιβάνου, μεταλλικά και γυάλινα αντικείμενα, κοσμήματα, αλλά και αγροτικά προϊόντα. Πολλές φορές ενεργούσαν και ως μεταφορείς αιγυπτιακών και ελληνικών εμπορευμάτων, τουλάχιστον μέχρι τον Η' αιώνα π.Χ. Το θαυμαστότερο ναυτικό επίτευγμα των Φοινίκων φαίνεται ότι ήταν ο περίπλους της Αφρικής. Περιέπλευσαν την Αφρικανική Ήπειρο ξεκινώντας από την Ερυθρά Θάλασσα και καταλήγοντας στο Δέλτα του Νείλου, διά μέσου των Ηρακλείων Στηλών (Γιβραλτάρ), κατόπιν εντολής του Αιγυπτίου φαραώ Νεκώ Β' (ΚΣΤ' Δυναστεία).[100]

Οι φοινικικές πόλεις δεν αποτέλεσαν ποτέ ενιαίο κράτος ούτε καν μια συνομοσπονδία ανεξάρτητων πόλεων. Αρχικά, κάθε πόλη διοικούνταν από έναν βασιλιά, πολιτικό σύστημα που χρησιμοποιούσαν συνήθως οι σημιτικοί λαοί όταν εγκατέλειπαν την πατριαρχική νομαδική ζωή. Αργότερα, η βασιλεία αντικαταστάθηκε από την ολιγαρχία και μετά την Περσική κατοχή της Φοινίκης, συμβούλια Γερόντων αποτελούμενα από εμπόρους απέκτησαν μεγάλη πολιτική δύναμη. Οι φοινικικές πόλεις έμειναν ανεξάρτητες μέχρι τον Η' π.Χ. αιώνα όταν, εκτός της Τύρου, κατελήφθησαν από τους Ασσυρίους. Μετά την κατάρρευση της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας, ολόκληρη η Φοινίκη έπεσε στα χέρια των Χαλδαίων (Νεο-Βαβυλωνιακή Αυτοκρατορία) το 571 π.Χ., ενώ αργότερα, στο τέλος του Δ' αιώνα, οι Φοινικικές πόλεις πολιορκήθηκαν και κατακτήθηκαν από τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας.

Η θρησκεία των Φοινίκων ήταν ένα αμάλγαμα θρησκειών των λαών με τους οποίους οι θαλασσοπόροι της Μεσογείου ήρθαν σε επαφή. Ο κορμός της φοινικικής θρησκείας ήταν όμοιος με αυτόν των Χαναναίων, ο οποίος φυσικά ήταν σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένος από τους λαούς της Μεσοποταμίας. Εκτός όμως από τις ομοιότητες με την θρησκεία των Χαναναίων, η φοινικική λατρεία είχε δεχθεί σημαντικές αιγυπτιακές και ελλη-

[99] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ξ.321.

[100] Donald Harden, *The Phoenicians* (London: Penguin, 1980), ch. 4 & pp. 162-170. Τον περίπλου της Αφρικής περιγράφει ο Ηρόδοτος, IV.42 ενώ για την εξερεύνηση της δυτικής ακτής της Αφρικής δες Κοσμάς Μεγαλομάτης, επιμ. & σχολ. *Άννωνος Βασιλέως Καρχηδονίων Περίπλους* (Αθήνα: Στοχαστής, 1991).

νικές επιρροές. Οι θεοί Εσνούν και Αστάρτη αποτελούσαν για τους Φοίνικες το ζευγάρι της γονιμότητας του εδάφους και του θερισμού, πανομοιότυπο με αυτό του Αδώνιδος και της Αφροδίτης στην Αρχαία Ελλάδα ή του Όσιρη και της Ίσιδος στην Αίγυπτο ή της Ιστάρ και του Ταμμούζ (Tammuz) στην Βαβυλώνα. Ο Ελ (El), ο ανώτατος θεός και βασιλιάς των θεών στην Φοινίκη, ήταν επίσης και θεός του ήλιου και πολλές φορές παρουσιαζόταν με την μορφή του ταύρου. Η γυναίκα του, η Ασεράτ (Asherat) της Θάλασσας, ήταν η Μητέρα-θεά και ο γιος της Βάαλ (Baal), θεός των βουνών, της καταιγίδας και της βροχής. Οι Φοινικικές πόλεις είχαν η κάθε μία δικούς της προστάτες θεούς αλλά ανάλογα με το πια ήταν κάθε φορά η ισχυρότερη, οι υπόλοιπες αποδέχονταν τους θεούς της ως τους σημαντικότερους στην Φοινίκη. Η Τύρος συνήθως επέβαλε τον δικό της θεό του ήλιου και της θάλασσας, τον Μελκάρτ (Melqart, Ηρακλή των Ελλήνων), ενώ στην Σιδώνα λατρευόταν κυρίως ο Εσμούν (Eshmun, Ασκληπιός των Ελλήνων), θεός της υγείας και της ανάρρωσης.[101]

Οι Φοίνικες δεν έγινα γνωστοί ούτε για την ανύπαρκτη λογοτεχνία τους ούτε για τα πενιχρά απομεινάρια της --σχεδόν ασήμαντης ιστορικά-- τέχνης τους. Η πραγματική τους συμβολή στην εξέλιξη του πολιτισμού βρίσκεται στην τελειοποίηση του αλφαβήτου, το οποίο δανείσθηκαν από τους Χαναναίους, και το οποίο, μαζί με το εξηκονταδικό αριθμητικό σύστημα των Βαβυλωνίων, το παρέδωσαν στην Δύση. Οι Χαναναίοι, εμπνεόμενοι από την ημιαλφαβητική γραφή των Αιγυπτίων, δημιούργησαν ένα απλοποιημένο σύστημα γραφής βασισμένο σε σύμφωνα, το οποίο αργότερα τελειοποίησαν οι Φοίνικες. Το αλφάβητο με τα είκοσι δύο σύμφωνα χρησιμοποίησαν οι Έλληνες, αφού πρόσθεσαν την χρήση των φωνηέντων, για να δημιουργήσουν το Ελληνικό αλφάβητο

ΟΙ "ΛΑΟΙ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ" & ΟΙ ΦΙΛΙΣΤΑΙΟΙ

Γύρω στα 1224 π.Χ., όταν στην Αίγυπτο βασίλευε ο Μερνεπτάχ (Merneptah, 1224-1214, ΙΘ' Δυναστεία), διάδοχος του Ραμσή Β', οι επιγραφές αναφέρουν ότι Λίβυοι από τα Δυτικά και οι σύμμαχοί τους, "βόρειοι που έρχονταν από όλες τις χώρες," επιτέθηκαν στους Αιγυπτίους. Στην Μεγάλη Επιγραφή του Καρνάκ αναγράφεται ότι οι επιτιθέμενοι ήταν λαοί από τις "χώρες της θάλασσας". Την ίδια περίοδο αναφέρονται σε Χετταϊκά κείμενα ονόματα πρωτοεμφανιζόμενων στην ιστορία λαών "που ζούσαν στα πλοία".[102] Οι λαοί αυτοί έρχονταν από την κεντροανατολική Ευρώπη και διατάραξαν την σταθερότητα και την ισορροπία που είχε επέλθει στην Εγγύς Ανατολή με την συνθήκη ειρήνης Αιγυπτίων και Χετταίων (CAWH:1.22). Οι επιδρομές των "Λαών της Θάλασσας", όπως ονομάσθηκαν, πολύ πιθανό να συνέτειναν στην κατάλυση της Χετταϊκής αυτοκρατορίας, στην παρακμή της Αιγύπτου καθώς και στον μαρασμό του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού στην Ελλάδα και στην Κύπρο.

Ένας από τους "Λαούς της Θάλασσας", για τον οποίο γνωρίζουμε λίγο περισσότερα από ότι για όλους τους άλλους, είναι οι Φιλισταίοι.[103] Περίπου το 1175 π.Χ. εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη --στην οποία έδωσαν και το όνομα-- με την ανοχή των φαραώ της Αιγύπτου αλλά γρήγορα ανεξαρτητοποιήθηκαν, όταν η Αίγυπτος άρχισε να παρακμάζει. Κατασκεύασαν όπλα από σίδηρο, που πρώτη φορά χρησιμοποιούσε λαός στην Πα-

---

[101] Harden, ch. 7.

[102] Όλες οι παραθέσεις της παραγράφου από N. K. Sandars, *The Sea Peoples*, rev. ed. (London: Thames & Hudson, 1985), pp. 9 & 107 & 112. Δες και Kuhrt, 2:ch. 8a.

[103] Οι ανασκαφείς των κοινοτήτων των Φιλισταίων εκθέτουν της απόψεις τους στο Trude Dothan and Moshe Dothan, *People of the Sea. The Search for the Philistines* (N. York: Macmillan, 1992). CAH, 2.2:359-378 & 507-526.

λαιστίνη, και συγκρούσθηκαν με τους Εβραίους. Αρχικά επιβλήθηκαν στους Εβραίους, επειδή ηγούνταν ενός αρκετά μεγάλου αριθμητικά πληθυσμού Χαναναίων, με τους οποίους είχαν αφομοιωθεί και στους οποίους είχαν επιβάλει την δική τους στρατιωτική αριστοκρατία. Στην συνέχεια, όμως, οι συγκρούσεις τους με τους Εβραίους ήταν συχνές και αιματηρές μέχρι που ηττήθηκαν από τον Δαβίδ, βασιλιάς των Ισραηλιτών, και αναγκάσθηκαν να περιορισθούν σε ένα δικό τους μικρό κομμάτι γης, τον Ι' αιώνα π.Χ.

ΟΙ ΑΡΑΜΑΙΟΙ

Οι Αραμαίοι ήταν λαός σημιτικής καταγωγής και κατοικούσαν στην Συρία έχοντας δημιουργήσει μικρά βασίλεια, με σημαντικότερο αυτό της Δαμασκού. Είχαν στα χέρια τους το εμπόριο των καραβανιών ανάμεσα στην Μεσοποταμία, στην Φοινίκη και στην Αίγυπτο μέχρι και τον Η' αιώνα, που οι Ασσύριοι άρχισαν να ελέγχουν πλήρως την περιοχή. Μιλούσαν την αραμαϊκή γλώσσα και χρησιμοποιούσαν ένα αλφάβητο παρόμοιο με το Φοινικικό. Μέσω του εμπορίου η γλώσσα τους έγινε η lingua franca (διαδεδομένη γλώσσα) της Εγγύς Ανατολής. Στην Ιουδαία, η αραμαϊκή γλώσσα αντικατέστησε την εβραϊκή και χρησιμοποιήθηκε από τον Ιησού και τους μαθητές του. Οι Αραμαίοι της Δαμασκού ενεπλάκησαν σε μακροχρόνιους πολέμους με τους Εβραίους, μέχρι που το βασίλειό τους καταλύθηκε από τους Ασσυρίους τον Η' αιώνα π.Χ.[104]

ΟΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ (ΕΒΡΑΙΟΙ)
(περ. 1800-587 π.Χ.)

Η ιστορία της φυλής των Ισραηλιτών (Ισραηλινών, όπως ονομάζονται σήμερα οι κάτοικοι του σύγχρονου κράτους του Ισραήλ) ξετυλίγεται στην Παλαιά Διαθήκη, που αποτελεί και την κύρια πηγή ιστορικής γνώσεως για τους Εβραίους. Η Αγία Γραφή κατονομάζει τον Αβραάμ ως τον αρχηγό της πατριαρχικής μερίδας που περίπου το 1800 π.Χ. οδήγησε τον λαό του από την πόλη Ουρ της Σουμερίας, όπου είχε προσωρινά σταθμεύσει κατά τις περιπλανήσεις του, στην γη των Χαναναίων, που αργότερα ονομάσθηκε Παλαιστίνη. Περί το 1700 π.Χ. μερικοί Εβραίοι, που ίσως να αποτελούσαν και μέρος αυτών που οι Αιγύπτιοι ονόμαζαν Υκσώς, βρέθηκαν στην Αίγυπτο. Λίγο αργότερα και άλλοι Εβραίοι εγκατέλειψαν την γη Χαναάν, λόγω των δυσκολιών διαβιώσεως που αντιμετώπιζαν και, καθοδηγούμενοι από τον Ιακώβ, που ήταν απόγονος του Αβραάμ, ακολούθησαν τους προηγούμενους.

Η Έξοδος & η Εγκατάσταση (περ. 1300-1200 π.Χ.)

Φαίνεται ότι ένας σημαντικός αριθμός Εβραίων ζούσε στην βόρεια Αίγυπτο την εποχή των Υκσώς. Όταν όμως οι φαραώ της ΙΗ' Δυναστείας εξεδίωξαν τους Υκσώς, οι Εβραίοι έγιναν σκλάβοι των Αιγυπτίων. Λίγο μετά το 1300 π.Χ., ο Μωυσής οδήγησε τους Εβραίους έξω από την Αίγυπτο, στην χερσόνησο του Σινά, όπου το έθνος του Ισραήλ, όπως ονομαζόταν τώρα, συμφώνησε υπό την παρότρυνση του Μωυσή, να λατρεύει τον θεό Γιαχβέ (Ιαχωβά) και να υπακούει στους νόμους του. Ο νόμος του Γιαχβέ ήταν οι Δέκα Εντολές, που αργότερα αποτέλεσαν την βάση του Μωσαϊκού Νόμου. Ο θεός υποσχέθηκε στους Ισραηλίτες την γη Χαναάν, την Γη της Επαγγελίας, και τους έχρισε εκλεκτό του λαό.

---

[104] Kuhrt, 2:ch. 8b. CAH, 2.2:529-536.

Οι Ισραηλίτες εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη μετά το 1300 π.Χ. και αφού ενώθηκαν με τοπικές φυλές αποτέλεσαν τις Δώδεκα Φυλές του Ισραήλ. Υπό αυτήν την Φυλετική Συνομοσπονδία κατάφεραν να νικήσουν τους Χαναναίους που κατοικούσαν στην Παλαιστίνη και να απωθήσουν αρκετούς από αυτούς προς την ανατολική ακτή της Μεσογείου. Οι Χαναναίοι αυτοί, που εγκαταστάθηκαν κατά μήκος της ακτής, ονομάσθηκαν τελικά Φοίνικες.[105]

Οι Κριτές (περ. 1200-1020 π.Χ.)

Η φυλετική οργάνωση των Ισραηλιτών ήταν πολύ χαλαρή και βασιζόταν στην πατριαρχική εξουσία με αποτέλεσμα να απουσιάζουν η κεντρική αρχή, η πρωτεύουσα, η διοίκηση. Σε περιόδους κινδύνων η εξουσία παραδινόταν στα χέρια ενός Κριτή, ο οποίος κυβερνούσε διακατεχόμενος από το πνεύμα του Γιαχβέ. Το κεντρικό σημείο της Ισραηλιτικής Συνομοσπονδίας ήταν η Κιβωτός της Διαθήκης ή Σκηνή του Μαρτυρίου, φορητός ναός που είχε αρχικά κατασκευασθεί επί Μωυσή, όπου ο Γιαχβέ συναντούσε τον λαό του και του γνωστοποιούσε την θέληση του.

Η χαλαρή αυτή Φυλετική Συνομοσπονδία ανατράπηκε εύκολα από τους πολεμιστές Φιλισταίους οι οποίοι, μάλλον φοβούμενοι ότι οι νεοφερμένοι Εβραίοι θα εμπόδιζαν την εμπορική τους εξάπλωση και τον έλεγχο των εμπορικών οδών από τις ακτές στην ενδοχώρα, επιτέθηκαν κατά των Ισραηλιτών. Γύρω στο 1050 π.Χ., μετά από αποφασιστική μάχη, οι Φιλισταίοι κατάφεραν να αρπάξουν την Κιβωτό, να καταλάβουν την Εβραϊκή γη, να εγκαταστήσουν φρουρές σε στρατηγικά σημεία και να έχουν πλήρη έλεγχο στην κατασκευή σιδηρών αντικειμένων, έτσι ώστε να κυριαρχήσουν στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας.[106]

Σαούλ (περ. 1020-1000 π.Χ.)

Υπό αυτήν την απειλή οι Ισραηλίτες εξέλεξαν βασιλιά τους τον Σαούλ ο οποίος, μετά από σειρά πολέμων, έδιωξε τους Φιλισταίους από την γη Χαναάν. Ο Σαούλ, παρ' ότι ήταν κατ' όνομα βασιλιάς, δεν προσπάθησε να εγκαθιδρύσει κεντρική εξουσία. Φαίνεται μάλιστα ότι σταδιακά όδευσε προς την σχιζοφρένεια, ίσως αποτέλεσμα του ασταθούς χαρακτήρα του και της συνεχούς ψυχολογικής πιέσεως και εγρηγόρσεως στην οποία βρισκόταν εξαιτίας του αγώνα για την απελευθέρωση του λαού του Ισραήλ. Έτσι, ο Σαούλ έπεσε στην δυσμένεια των Ισραηλιτών παρ' ότι είχε στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον των Φιλισταίων.

Την περίοδο αυτή της πολιτικής παρακμής του Σαούλ, εμφανίσθηκε ο νεαρός Δαβίδ. Ο Δαβίδ είχε γίνει διάσημος με τα διάφορα κατορθώματά του και κυρίως με την νίκη του επί του Φιλισταίου γίγαντα Γολιάθ. Ο Σαούλ φοβούμενος ότι ο Δαβίδ θα πάρει την θέση του έκανε τα πάντα για να τον εξουδετερώσει. Έφθασε μάλιστα στο σημείο να σκοτώσει ολόκληρη οικογένεια ιερέων που βοηθούσαν τον Δαβίδ. Μετά από αυτήν του την ενέργεια φαίνεται ότι διαλύθηκε και η παραμικρή αμφιβολία που οι Εβραίοι ίσως είχαν για τις προθέσεις του Σαούλ εναντίον του Δαβίδ. Μετά από μια μάχη με τους Φιλισταίους, κατά την οποία ο στρατός του Σαούλ νικήθηκε κατά κράτος, ο βασιλιάς των Ισραηλιτών αυτοκτόνησε αναγνωρίζοντας την πλήρη αποτυχία του.[107]

---

[105] Michael Grant, *The History of Ancient Israel* (London: Macmillan, 1984), ch. 1-4 -- Harden, pp. 18-22 και CAH, 2.2:319-330.

[106] CAH, 2.2:553-560.

[107] Grant, *Israel*, ch. 5-6. CAH, 2.2:570-579.

Δαβίδ (περ. 1000-961 π.Χ.)

Αρχικά η χώρα διαιρέθηκε στα δύο και σε ένα μικρό μέρος στον βορρά διοικούσε ο γιος του Σαούλ, Εσβαάλ ή Ισβοσθέ (Eshbaal ή Ish-bosheth), ενώ στο υπόλοιπο ο Δαβίδ. Μετά από δύο χρόνια, όμως, ο Εσβαάλ δολοφονήθηκε και ο Δαβίδ έγινε βασιλιάς ολόκληρου του λαού των Ισραηλιτών.

Το μεγαλύτερο κατόρθωμά του Δαβίδ ήταν η ολοκληρωτική ήττα των Φιλισταίων, οι οποίοι αναγνώρισαν την υπεροχή των Ισραηλιτών και περιορίσθηκαν σε μια στενή λωρίδα γης κατά μήκος της ακτής, στο σημερινό νοτιοδυτικό Ισραήλ. Μετά την εξάλειψη της φοβερής εξωτερικής απειλής των Φιλισταίων ο Δαβίδ επιδόθηκε στην εσωτερική σταθεροποίηση αλλά και στην επέκταση του βασιλείου του σε περιοχές που γειτνίαζαν με αυτήν των Ισραηλιτών. Εξεδίωξε τους Χαναναίους από την Ιερουσαλήμ, την κατέλαβε και την έκανε πρωτεύουσα του βασιλείου του. Η επιλογή της Ιερουσαλήμ, που βρισκόταν στο κεντρικό περίπου σημείο της γης των Ισραηλιτών, την έκανε αποδεκτή και από τους Εβραίους του Ισραήλ που ζούσαν στα βόρεια αλλά και από τους Εβραίους της Ιουδαίας στον νότο. Για να δώσει και θρησκευτική διάσταση στην νέα πρωτεύουσα και να προσελκύσει κατοίκους, ο βασιλιάς Δαβίδ μετέφερε εκεί την ξεχασμένη Κιβωτό της Διαθήκης, την οποία οι Ισραηλίτες είχαν επανακτήσει από τους Φιλισταίους αλλά είχαν παρατήσει για περισσότερο από μία γενιά. Ο Δαβίδ εξύψωσε την Κιβωτό αλλά και το ιερατείο που ήταν συνυφασμένο με αυτήν ενώ έκανε την θρησκευτική πίστη τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε όλες τις φυλές των Ισραηλιτών.

Αφού στερέωσε την εξουσία του στην γη των Ισραηλιτών, επιδόθηκε σε κατακτητικούς πολέμους εναντίων των γειτονικών λαών των Αμμωνιτών, των Μωαβιτών και των Εδωμιτών. Αρχικά επιτέθηκε στους Αμμωνίτες, που ζούσαν ανατολικά της Ιερουσαλήμ. Παρ' ότι οι Αραμαίοι από τα βόρεια προσέτρεξαν σε βοήθεια των Αμμωνιτών, ο Δαβίδ νίκησε και τους δύο στρατούς, κατέλαβε την πρωτεύουσα των Αραμαίων Δαμασκό και έγινε βασιλιάς των Αμμωνιτών, ασκώντας εξουσία μέσω ενός έμπιστου τοπικού άρχοντα. Έπειτα στράφηκε εναντίον των Μωαβιτών και των Εδωμιτών, που ζούσαν στα νοτιοανατολικά της γης των Ισραηλιτών, και τους νίκησε. Οι Μωαβίτες έγιναν φόρου υποτελής στον Δαβίδ ενώ η χώρα των Εδωμιτών κυβερνιόταν ως κατακτημένη επαρχία. Με αυτόν τον τρόπο, ο Δαβίδ επεξέτεινε το βασίλειό του προς όλα τα σημεία του ορίζοντα εγκαθιδρύοντας ένα μεγάλο Ισραηλιτικό βασίλειο.[108]

Το βασίλειο του Δαβίδ (CAWH:1.14L) δεν ήταν παρά η ενοποίηση διαφόρων περιοχών της Εγγύς Ανατολής στο πρόσωπο του Ισραηλίτη βασιλιά. Δεν είχε καμιά σχέση με την παλιά Φυλετική Συνομοσπονδία, διότι ο Δαβίδ είχε συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του και είχε γίνει μονάρχης. Επί πλέον, ο βασιλιάς χρησιμοποιούσε ορισμένους από τους φίλους του στην ανώτατη διοίκηση του βασιλείου ενώ επικεφαλής του ιερατείου βρίσκονταν δύο έμπιστοί του αρχιερείς. Την υπόλοιπη διοικητική μέριμνα είχαν οι κυβερνήτες των κατακτημένων περιοχών και διάφοροι κυβερνητικοί υπάλληλοι. Στην αυλή του Δαβίδ υπήρχαν πολλές γυναίκες και παιδιά (χαρέμι) καθώς και διάφοροι οι οποίοι συνέτρωγαν "ἄρτον ἐπὶ τῆς τραπέζης [… τοῦ βασιλέως] διὰ παντὸς".[109] Φαίνεται ακόμη ότι κοντά στον βασιλιά υπήρχε και το προσωπικό του στρατιωτικό συμβούλιο των "τριάκοντα",[110] που αποτελούνταν από τριάντα επίλεκτους στρατιωτικούς.

Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Δαβίδ διαταράχθηκαν από το ζήτημα της διαδοχής και τις διάφορες δολοπλοκίες των γιων του για τον σκοπό αυτό. Ο Αβεσσαλώμ, ένας από τους γιους του Δαβίδ, επαναστάτησε εναντίον του πατέρα του, αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς, κατέλαβε την Ιερουσαλήμ αλλά τελικά δολοφονήθηκε. Ο διάδοχος του

[108] Grant, *Israel*, ch. 7.

[109] *Αγία Γραφή*, "Σαμουήλ Β'", Θ.7.

[110] *Ίδιο*, ΚΓ.23-29.

Δαβίδ στον θρόνο των Ισραηλιτών ήταν τελικά ο γιος του Σολομών.[111]

Σολομών (περ. 961-922 π.Χ.)

Ο Σολομών δεν διεξήγε σημαντικούς πολέμους γιατί δεν υπήρχαν ουσιαστικά εξωτερικοί εχθροί. Στόχος του ήταν να διατηρήσει την συνοχή της αυτοκρατορίας που είχε δημιουργήσει ο Δαβίδ και το πέτυχε (CAWH:1.14L). Μόλις ανήλθε στην εξουσία, φρόντισε να απαλλαχθεί από τους αντιπάλους του εξοντώνοντάς τους. Μετά, συνήψε συμμαχίες με όλες τις ισχυρές χώρες της περιοχής αρχίζοντας από την Αίγυπτο, όταν νυμφεύθηκε την κόρη του φαραώ Σιαμούν (Siamun, 978-959, ΚΑ' Δυναστεία). Η σημαντικότερη συμμαχία του όμως ήταν με την φοινικική πόλη της Τύρου, που περιλάμβανε και εμπορική συμφωνία.

Παρ' ότι ο Σολομών δεν αντιμετώπισε απειλητικούς εχθρούς, φρόντισε να οχυρώσει τις πόλεις των Ισραηλιτών, να συντηρήσει ετοιμοπόλεμο στρατό και να κατασκευάσει στόλο, τον οποίο επάνδρωσε με Φοίνικες. Ο εμπορικός του στόλος ταξίδευε μέχρι την σημερινή Σομαλία, στην έξοδο της Ερυθράς Θάλασσας στον Ινδικό Ωκεανό, και φαίνεται ότι έφερνε στον Σολομώντα χρυσό, ασήμι, πολύτιμους λίθους, ελεφαντοστούν, μέχρι και πιθήκους για να διασκεδάζει ο βασιλιάς και η αυλή του.

Η εποχή του Σολομώντος ήταν περίοδος ευημερίας και πλούτου για τους Ισραηλίτες, με σημαντικότερη απόδειξη την κατασκευή του Ναού και του ανακτόρου. Ο Ναός του Σολομώντος κτίσθηκε σε επτά χρόνια, είχε σχήμα τετράγωνο και αποτελούνταν από το πρόπυλο, την μεγάλη αίθουσα του Ναού, το ‘εχάλ (hekhal, Ιερό Μέρος), που ήταν ένα μεγάλο δωμάτιο με μικρά παράθυρα, και το δεβίρ (debir, ΄Αγια των Αγίων), που ήταν ένα μικρό δωμάτιο χωρίς παράθυρα, όπου βρισκόταν η Κιβωτός της Διαθήκης. Δίπλα στον Ναό υπήρχε το ανάκτορο και άλλα κτίσματα για τους ανώτατους αξιωματούχους του βασιλείου.

Παρ' όλο τον πλούτο και την ευμάρεια την οποία απολάμβαναν οι Ισραηλίτες την εποχή του Σολομώντος, το κυριότερο πρόβλημα στο βασίλειο ήταν το οικονομικό, μια που φαίνεται ότι τα έξοδα υπερκάλυπταν τα έσοδα. Για να βρει λύση, ο βασιλιάς αναγκάσθηκε να καταφύγει στην φορολογία χωρίζοντας το βασίλειό του σε δώδεκα περιφέρειες και ορίζοντας έναν κυβερνήτη σε κάθε μία. Κάθε περιφέρεια έπρεπε να προσφέρει στην αυλή ό,τι χρειαζόταν για έναν μήνα.

Την εποχή του Σολομώντος το βασίλειο των Ισραηλιτών διήλθε μια μεταβατική περίοδο --τα πρώτα σημάδια της οποίας είχαν ήδη φανεί επί βασιλείας Δαβίδ-- κατά την οποία η παλιά φυλετική κοινωνία που βασιζόταν στην γεωργία μετασχηματίσθηκε σε μια μοναρχική αστική κοινωνία βασιζόμενη στο εμπόριο, μια που όλο και περισσότεροι Εβραίοι ζούσαν στις πόλεις. Η μεταβολή αυτή δημιούργησε οικονομικές τάξεις με φτωχούς εργάτες και σκλάβους, από την μια πλευρά, και πλούσιους αριστοκράτες, από την άλλη. Αυτή η κατάσταση έκανε πολλούς να αμφιβάλουν εάν η μοναρχία που ένωνε όλους τους Ισραηλίτες στο πρόσωπο ενός πανίσχυρου βασιλιά ήταν αυτό που ο Γιαχβέ ήθελε πραγματικά για τον λαό του.[112]

Η Διάσπαση του Βασιλείου του Σολομώντος

Μετά τον θάνατο του Σολομώντος το 922 π.Χ. ο γιος του, Ροβοάμ (Rohoboam, 922-915), ανέλαβε την εξουσία στην Ιερουσαλήμ και αναγνωρίσθηκε αμέσως από τις φυλές του νότου ως βασιλιάς της Ιουδαίας. Αυτό ήταν φυσικό αφού ο πατέρας του, Σολομών, καθώς και ο Δαβίδ ανήκαν στην φυλή του Ιούδα που είχε λάβει γη στο νότιο τμήμα

[111] CAH, 2.2:580-587.
[112] CAH, 2.2:587-605.

της Αρχαίας Παλαιστίνης (στην Ιουδαία) κατά την εγκατάστασή των Ισραηλιτών, μετά την έξοδο από την Αίγυπτο. Επειδή όμως το βασίλειο του Σολομώντος δεν ήταν παρά μια ένωση των βόρειων φυλών των Ισραηλιτών, που κατοικούσαν στην περιοχή Ισραήλ, και των νότιων φυλών, που κατείχαν την περιοχή της Ιουδαίας, έπρεπε η επιλογή του Ροβοάμ να επικυρωθεί και από τα δύο μέρη. Πριν όμως οι φυλές του Ισραήλ δώσουν την συγκατάθεσή τους, ζήτησαν την ελάττωση της βαριάς φορολογίας που είχε επιβάλλει ο Σολομών. Ο Ροβοάμ αρνήθηκε, με αποτέλεσμα οι βόρειες φυλές να αποχωρήσουν από το ενωμένο βασίλειο των Εβραίων και να εκλέξουν τον Ιεροβοάμ (Jeroboam, 922-901) ως νέο δικό τους βασιλιά στο βόρειο τμήμα, το Ισραήλ (δες Ιστορική Πηγή 5).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 5
Η ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΜΕΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ
(περ. 922 π.Χ.)

Αγία Γραφή. Βασιλέων Α', ΙΒ.1, ΙΒ.3-14, ΙΒ.16-20. Απόδοση στα Νεοελληνικά και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Και πήγε ο Ροβοάμ στην [πόλη] Συχέμ, γιατί στην Συχέμ θα έρχονταν όλοι οι Ισραηλίτες για να τον κάνουν βασιλιά. [...] Τότε ήρθε [από την Αίγυπτο, όπου ήταν εξόριστος,[113] και] ο Ιεροβοάμ και όλη η συναγωγή του Ισραήλ και είπαν στον Ροβοάμ: "Ο πατέρας σου [Σολομών] μας είχε φορολογήσει σκληρά. Τώρα λοιπόν την βαριά φορολογία του πατέρα σου, που έπεφτε πάνω μας σαν βαρύς ζυγός, να ελαφρώσεις και εμείς θα σου είμαστε πιστοί".

[Ο Ροβοάμ] τους είπε να περιμένουν τρεις μέρες και μετά να ξαναέρθουν. Και έφυγε ο λαός [του Ισραήλ].

Και συμβουλεύθηκε ο βασιλιάς Ροβοάμ τους γεροντότερους, που ήταν και σύμβουλοι του πατέρα του Σολομώντα, και τους είπε: "Τι με συμβουλεύετε να απαντήσω στον λαό [του Ισραήλ]". Και αυτοί του είπαν: "Αν σήμερα τους δείξεις ότι αποδέχεσαι τις προτάσεις τους και τους πεις καλά λόγια, αυτοί θα σου είναι πιστοί για πάντα".

Απέρριψε όμως [ο Ροβοάμ] την συμβουλή που του έδωσαν οι γεροντότεροι, και συμβουλεύθηκε τους νέους που βρίσκονταν εκεί και τους οποίους συναναστρεφόταν και τους είπε: "Τι με συμβουλεύετε εσείς να απαντήσω προς τον λαό [του Ισραήλ] που μου είπε: ελάφρωσε την φορολογία που ο πατέρας σου μας έχει επιβάλλει".

Και του είπαν οι νέοι που συναναστρεφόταν: "Έτσι να πεις προς τον λαό αυτό που σου είπε ότι ο πατέρας σου έβαλε βαριά φορολογία σε μας αλλά εσύ να μας την ελαφρώσεις. Να τους πεις. Το μικρό μου δαχτυλάκι θα είναι παχύτερο από την οσφύ του πατέρα μου. Τώρα λοιπόν, ο πατέρας μου αφ' ενός σας επέβαλε βαριά φορολογία εγώ θα την κάνω βαρύτερη. [Εάν] ο πατέρας μου σας βασάνισε με μαστίγια εγώ θα σας βασανίσω με σκορπιούς".

Και ήρθε ο Ιεροβοάμ και όλος ο λαός [του Ισραήλ] την τρίτη μέρα, όπως τους είχε πει ο βασιλιάς [Ροβοάμ] να έρθουν την τρίτη μέρα. Και ο βασιλιάς απάντησε στον λαό με σκληρά λόγια, και εγκατέλειψε την συμβουλή που του έδωσαν οι γεροντότεροι, και είπε προς αυτούς, όπως του είπαν οι νέοι: "Ο πατέρας μου βάρυνε τον ζυγό σας αλλά εγώ θα τον κάνω βαρύτερο. [Εάν] ο πατέρας μου σας βασάνισε με μαστίγια εγώ θα σας βασανίσω με σκορπιούς". [...]

Και αφού είδε όλος [ο λαός] του Ισραήλ ότι ο βασιλιάς δεν τους άκουσε, απάντη-

[113] *Αγία Γραφή*, "Βασιλέων Α'", ΙΑ.26-40.

σε ο λαός προς τον βασιλιά: "Τι δουλειά έχουμε εμείς [εδώ...]. Στις σκηνές σας [λαέ του] Ισραήλ". [...] Και πήγε [ο λαός] του Ισραήλ στις σκηνές του. Βασιλιάς των Ισραηλιτών που κατοικούσαν στις πόλεις της Ιουδαίας έγινε ο Ροβοάμ.

Και έστειλε ο βασιλιάς Ροβοάμ τον Αδωράμ, τον φοροεισπράκτορα, και όλος [ο λαός] του Ισραήλ τον λιθοβόλησε και πέθανε. Μετά απ' αυτό ανέβηκε ο βασιλιάς Ροβοάμ στην άμαξά του και έφυγε βιαστικά για την Ιερουσαλήμ. Έτσι χωρίστηκε ο [λαός του] Ισραήλ από τον οίκο του Δαβίδ,[114] μέχρι σήμερα.

Όταν ολόκληρος ο [λαός του] Ισραήλ άκουσε ότι ο Ιεροβοάμ είχε επιστρέψει [από την Αίγυπτο όπου βρισκόταν εξόριστος] έστειλαν και τον κάλεσαν στην συναγωγή και τον έκαναν βασιλιά ολόκληρου του [λαού του] Ισραήλ. Η μόνη [στην πραγματικότητα κυριότερη] φυλή που ακολούθησε τον οίκο του Δαβίδ ήταν η φυλή του Ιούδα.
[Γι' αυτό και το βόρειο βασίλειο των Ισραηλιτών ονομάσθηκε Ισραήλ ενώ το νότιο Ιούδα.]

Η διάσπαση του ενωμένου βασιλείου (CAWH:1.14R) οδήγησε στην οικονομική παρακμή και στην κατάρρευση της αυτοκρατορίας που είχε οικοδομήσει ο Δαβίδ και είχε διατηρήσει ο Σολομών. Οι Αραμαίοι στον βορρά και οι Φιλισταίοι στα νοτιοδυτικά έγιναν πάλι επικίνδυνοι για τους Ισραηλίτες ενώ οι Αμμωνίτες στα ανατολικά κήρυξαν την ανεξαρτησία τους.

Το βασίλειο του Ισραήλ (922-722/1 π.Χ.)

Μετά την διάσπαση του ενωμένου βασιλείου, στο βόρειο τμήμα της περιοχής που κατοικούσαν οι Ισραηλίτες, στο Ισραήλ (CAWH:1.14R), βασίλευσε αρχικά ο Ιεροβοάμ. Σύντομα όμως ένας από τους διαδόχους του ίδρυσε την Αμριδική (Omri) Δυναστεία. Ο ιδρυτής, Αμρί (Omri, 876-869), προσπάθησε να ισχυροποιήσει την θέση του Ισραήλ συνάπτοντας συμμαχία με τους Φοίνικες αλλά και με τον σύγχρονό του Ιωσαφάτ του Ιούδα, όπως θα δούμε πιο κάτω. Η συμμαχία με τους Φοίνικες της Τύρου[115] σφραγίσθηκε με τον γάμο του Αχαάβ (Ahab, 869-850), γιου του Αμρί, και της Ιεζάβελ (Jezebel), κόρης του βασιλιά της Τύρου, και αποσκοπούσε στην κοινή προστασία Φοινίκων και Ισραηλιτών από τους Αραμαίους της Δαμασκού, αλλά και σε εμπορικές ανταλλαγές.

Ο Αχαάβ όμως, που διαδέχθηκε τον πατέρα του στον θρόνο του Ισραήλ, αναγκάσθηκε να συμμαχήσει με τον βασιλιά της Δαμασκού Βεν-αδδάδ Β' (Ben-hadad 870-842) για να αντιμετωπίσουν από κοινού έναν ολοένα ανερχόμενο σε δύναμη εχθρό, τους Ασσυρίους. Η εποχή αυτή πρέπει να ήταν περίοδος ευημερίας για το Ισραήλ αν λάβει κανείς υπ' όψιν του την οικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας Σαμάρειας, με μοναδική για την περιοχή της Παλαιστίνης οχύρωση.

Μια άλλη σημαντική μεταβολή στο βασίλειο του Ισραήλ ήταν η θρησκευτική μεταρρύθμιση που προσπάθησε να εισαγάγει η γυναίκα του Αχαάβ. Η Ιεζάβελ, που ήταν από την Φοινίκη, προσπάθησε να επιβάλλει στο Ισραήλ την λατρεία του Βάαλ κτίζοντας μεγαλοπρεπή ναό στην Σαμάρεια. Η νέα θρησκεία φαίνεται ότι είχε απήχηση στην αυλή, στην αριστοκρατία αλλά και σε μέρος του λαού. Ορισμένοι Ισραηλίτες όμως, με επικεφαλής τον Ηλία τον Θεσβίτη, έμειναν φανατικά πιστοί στον Γιαχβέ και πολέμησαν την νέα λατρεία.

[114] Τις νότιες φυλές των Ισραηλιτών από όπου καταγόταν και ο βασιλιάς Δαβίδ.

[115] Η Τύρος, που κυριαρχούσε σε όλη την νότια Φοινίκη, είχε ξανακτισθεί από τους Φοίνικες της Σιδώνας τον ΙΒ' π.Χ. αιώνα και στην Αγία γραφή ο βασιλιάς της Τύρου αναφέρεται ως Βασιλιάς των Σιδωνίων (Δες *Αγία Γραφή*, "Βασιλέων Α'", ΙΣΤ.31).

Η συμμαχία Αχαάβ και Βεν-αδδάδ δεν κράτησε πολύ γιατί, εν τω μεταξύ, ο στρατηγός των Αραμαίων Αζαήλ (Hazael) σκότωσε τον Βεν-αδδάδ και επιτέθηκε στους Ισραηλίτες. Τελικά, ο βασιλιάς πέθανε πολεμώντας τους Αραμαίους και ανήλθε ως διάδοχός του στον θρόνο του Ισραήλ ο Ιωράμ (Jehoram, 849-843/2). Ο Ιωράμ του Ισραήλ βασίλεψε περίπου την ίδια περίοδο που βασιλιάς στον Ιούδα ήταν ο συνονόματός του Ιωράμ του Ιούδα (849-843). Ο Ιωράμ του Ισραήλ κατάφερε να πνίξει την επανάσταση των Μωαβιτών αλλά δεν είχε αντιληφθεί την εσωτερική αντίδραση ιερέων του Γιαχβέ σε σχέση με το θρησκευτικό ζήτημα που είχε ανακύψει εξ αιτίας της Ιεζάβελ. Το 843/2 ξέσπασε επανάσταση από τον στρατηγό Ιηού (Jehu, 843/2-815), ο οποίος σκότωσε τον Ιωράμ και τον σύμμαχό του Οχοζία (Ahaziah, 843/2) του Ιούδα και ξεκλήρισε το σόι του Αχαάβ μέσα σε ένα λουτρό αίματος. Έπειτα, στράφηκε προς τους αλλαξοπιστήσαντες, κατέστρεψε τον ναό του Βάαλ στην Σαμάρεια και κατέσφαξε τους πιστούς. Οι εκκαθαρίσεις αυτές είχαν αρνητικές επιπτώσεις και στα εσωτερικά του βασιλείου αλλά και στις εξωτερικές σχέσεις του. Η ειρήνη και η συμμαχία με τους Φοίνικες διαλύθηκε και πολύ εύκολα οι Ασσύριοι κατέλαβαν την χώρα των Αραμαίων και την Φοινίκη και εξανάγκασαν τους Ισραηλίτες να γίνουν φόρου υποτελείς.

Όταν οι Ασσύριοι τελικά αποχώρησαν, οι Αραμαίοι επιτέθηκαν και έθεσαν το Ισραήλ υπό την κυριαρχία τους, μέχρι την ανάρρηση στον θρόνο του Ισραήλ του Ιεροβοάμ Β'. Ο Ιεροβοάμ Β' (Jeroboam, 786-746) εξεδίωξε τους Αραμαίους και εγκαθίδρυσε ένα ισχυρό βασίλειο. Την περίοδο αυτή, η παραδοσιακή φυλετική κοινωνική δομή του Ισραήλ είχε ήδη μετασχηματισθεί σε μια μοναρχία με ισχυρή κεντρική εξουσία. Το νέο πολιτικό σχήμα, παρά το γεγονός ότι είχε αφομοιώσει έναν σημαντικό αριθμό Χαναναίων, είχε παράλληλα καταφέρει να διατηρήσει ισχυρή την λατρεία του Γιαχβέ. Μετά τον θάνατο του Ιεροβοάμ, βέβαια, οι Ασσύριοι υποχρέωσαν για μια ακόμη φορά το Ισραήλ να γίνει φόρου υποτελές και τελικά κατέλαβαν την πρωτεύουσα Σαμάρεια το 722/1 π.Χ.

Ενώ το βασίλειο του Ισραήλ καταλύθηκε τον Η' αιώνα, το Ισραηλιτικό βασίλειο του Ιούδα στον νότο άντεξε μέχρι τον ΣΤ' αιώνα, όταν πλέον το κατέλαβαν οι Χαλδαίοι της Βαβυλώνας και εξανάγκασαν πολλούς από τους κατοίκους του να εξορισθούν στην Βαβυλώνα.

Το Βασίλειο του Ιούδα (Ιουδαία 922-587 π.Χ.)

Μετά τον θάνατο του Σολομώντος, ο Ροβοάμ φαίνεται ότι δεν επιδίωξε την επανένωση των δύο βασιλείων αλλά και δεν μπόρεσε γιατί, σχεδόν αμέσως, δέχθηκε επίθεση από τον Λίβυο βασιλιά της Αιγύπτου Σωσένκ Α' (Shoshenk, 945-924, ΙΒ' Δυναστεία). Ο Σωσένκ έφθασε μέχρι την Ιερουσαλήμ και προχώρησε και προς βορράν στο βασίλειο του Ισραήλ. Τελικά, πιεζόμενος από εσωτερικά προβλήματα, αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει τις κτήσεις του και να επιστρέψει στην Αίγυπτο.

Αμέσως μετά την αποχώρηση των Αιγυπτίων άρχισε εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ισραήλ και του Ιούδα, που συνεχίσθηκε και από τους διαδόχους του Ροβοάμ μέχρι τον βασιλιά Ιωσαφάτ (Jehoshaphat, 873-849). Ο Ιωσαφάτ συνήψε ειρήνη και συμμαχία με τον βασιλιά του Ισραήλ Αμρί (Omri, 876-869) και προχώρησε σε διοικητική μεταρρύθμιση στο βασίλειό του διορίζοντας στις κυριότερες πόλεις βασιλικούς δικαστές που επέβλεπαν την τήρηση του νόμου από τις τοπικές Δημογεροντίες. Στην Ιερουσαλήμ ίδρυσε είδος Εφετείου, στο οποίο προήδρευε ο Αρχιερέας και ο πολιτικός διοικητής της Ιουδαίας, με σκοπό την ομαλοποίηση της δικαστικής διαδικασίας και την εξεύρεση λύσεων σε αμφιλεγόμενες υποθέσεις.

Τον Ιωσαφάτ διαδέχθηκε ο γιος του, Ιωράμ (Jehorma, 849-843), που είχε νυμφευθεί την Γοθόλια (Athaliah), κόρη του Αμρί του Ισραήλ. Η Γοθόλια (842-837) ανέλαβε την

εξουσία μετά τον θάνατο του ανδρός της και του γιου της, Οχοζία (Ahaziah, 843/2), και εισήγαγε στον Ιούδα την λατρεία του θεού των Φοινίκων Βάαλ, την οποία είχε ασπασθεί στο Ισραήλ. Η λατρεία του Βάαλ όμως δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος στον Ιούδα αλλά παρέμεινε μια βασιλική ιδιοτροπία. Η Γοθόλια δεν θεωρούνταν παρά μια ξένη για τους Ισραηλίτες του Ιούδα και τελικά εκτελέσθηκε από τον επόμενο βασιλιά, Ιωά (Joash, 837-800), ο οποίος και κατεδάφισε τον ναό του Βάαλ.

Τον Η' αιώνα, οι Ασσύριοι, που είχαν ήδη αντικαταστήσει τους Βαβυλωνίους στην Μεσοποταμία και επεξέτειναν την αυτοκρατορία τους, κατέλαβαν το Βασίλειο του Ισραήλ στον βορρά και ο βασιλιάς του Ιούδα Αχάζ (Ahaz, 735-715) έγινε υποτελής τους. Ο Εζεκίας (Hezekiah, 715-687/6) όμως, ο γιος του Αχάζ, επαναστάτησε εναντίον των Ασσυρίων υποκινούμενος από τους φαραώ της ΚΕ' Αιγυπτιακής Δυναστείας, οι οποίοι φοβούνταν την κάθοδο των Ασσυρίων. Οι Ασσύριοι εισέβαλαν στην Ιουδαία αλλά για ανεξήγητους λόγους δεν κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ ενώ ο Μανασσής (Manasseh, 687/6-642), γιος του Εζεκία, συνήψε ειρήνη μαζί τους και έμεινε υποτελής τους.

Το Βασίλειο του Ιούδα θα ξαναγίνει ανεξάρτητο υπό τον Ιωσία (Josiah, 640-609) την περίοδο της παρακμής της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας, τον Ζ' αιώνα π.Χ. Ο Ιωσίας, μετά από σειρά μεταρρυθμίσεων, παραμέρισε όλες τις ξένες προς τους Εβραίους θρησκείες και έδωσε έμφαση στην λατρεία του Γιαχβέ. Προς το τέλος της βασιλείας του, αντιμετώπισε πάλι τους Αιγυπτίους υπό τον Νεκώ Β' (Necho, ΚΣΤ' Δυναστεία). Στη μάχη όμως του Μεγιδδώ (Megiddo) το 609 π.Χ. ο Ιωσίας σκοτώθηκε και λίγο αργότερα οι Αιγύπτιοι κατέλαβαν την Ιουδαία, την οποία κράτησαν μέχρι το 605 π.Χ.

Το έτος αυτό, ο βασιλιάς της Χαλδαϊκής Βαβυλώνας, Ναβουχοδονόσορ, εξεδίωξε τους Αιγυπτίους και κατέλαβε με την σειρά του την χώρα (CAWH:1.14R). Οι Εβραίοι δεν έμειναν για πολύ άπρακτοι αλλά η επανάστασή τους το 587 π.Χ. κατέληξε στην πολιορκία και στην πτώση της Ιερουσαλήμ από τον στρατό του Ναβουχοδονόσορα (δες Ιστορική Πηγή 7). Ο τελευταίος βασιλιάς του Ιούδα, Σεδεκίας (Zedekiah, 597-587), συνελήφθη, και αφού είδε με τα ίδια του τα μάτια την εκτέλεση των γιων του, τυφλώθηκε και μεταφέρθηκε αλυσοδέσμιος στην Βαβυλώνα, όπου και πέθανε. Πολλοί Ισραηλίτες από την ανώτερη τάξη εκτελέσθηκαν, η Ιερουσαλήμ πυρπολήθηκε και ισοπεδώθηκε, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των οικογενειών της ανώτερης τάξεως, αλλά και μέρος του πληθυσμού, "μετώκισεν"[116] στην Βαβυλώνα. Αυτή είναι η ονομαζόμενη "μετοικεσία" ή αιχμαλωσία των Εβραίων στην Βαβυλώνα, η Βαβυλωνιακή Αιχμαλωσία.

Εξορία, Επιστροφή & Καταστροφή (587-70 π.Χ.)

Οι Εβραίοι που ζούσαν στην εξορία (Βαβυλωνιακή Αιχμαλωσία) πρέπει να ήταν περίπου 5.000 και αντιπροσώπευαν την αφρόκρεμα της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας του Ιούδα. Η Βαβυλώνα όμως, μετά τον Ναβουχοδονόσορα, καταλήφθηκε από τις στρατιές των Περσών. Ο βασιλιάς Κύρος, μέσα στο γενικό πλαίσιο εθνικής ανοχής και μετριοπάθειας που επέβαλε στην αυτοκρατορία του, επέτρεψε στους Εβραίους το 539 να επιστρέψουν στις εστίες τους στην Παλαιστίνη.

Οι Ισραηλίτες έμειναν υπό τους Πέρσες μέχρι που ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας κατέλυσε την περσική ισχύ στην Εγγύς Ανατολή. Έπειτα, υποτάχθηκαν στους διαδόχους του Αλεξάνδρου, μέχρι την εποχή που η Παλαιστίνη έγινε μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από την στιγμή που βρέθηκαν υπό ξένη επικυριαρχία προσπάθησαν να αντιδράσουν και τελικά το 70 π.Χ. κήρυξαν την μεγάλη επανάσταση εναντίον των Ρωμαίων. Οι Ρωμαίοι όμως κατέστρεψαν την Ιερουσαλήμ ολοκληρωτικά μην αφήνοντας λίθο

[116] *Αγία Γραφή*, "Βασιλέων Β'", ΚΕ.11.

επί λίθου.[117]

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ & ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ

περ. 1800 π.Χ.	Αβραάμ στην Παλαιστίνη
περ. 1700 - 1300;	Ισραηλίτες στην Αίγυπτο
περ. 1300 - 1250;	Έξοδος από την Αίγυπτο
περ. 1250 - 1200	Κατάκτηση Παλαιστίνης
περ. 1200 - 1020	Κριτές
περ. 1020 - 1000;	Σαούλ
περ. 1000 - 961	Δαβίδ
περ. 961 - 922	Σολομών

Βασίλειο Ιούδα		**Βασίλειο Ισραήλ**	
922 - 915	Ροβοάμ	922 - 901	Ιεροβοάμ
873 - 849	Ιωσαφάτ	876 - 869	Αμρί
		869 - 850	Αχαάβ
		850 - 849	Οχοζίας
849 - 843	Ιωράμ	849 - 843/2	Ιωράμ
843/2	Οχοζίας	843/2 - 815	Ιηού
842 - 837	Γοθόλια		
837 - 800	Ιωάς		
		786 - 746	Ιεροβοάμ Β'
735 - 715	Αχάζ	722/1	Κατάληψη Σαμάρειας
715 - 687/6	Εζεκίας		
640 - 609	Ιωσίας		
597 - 587	Σεδεκίας		

587 Κατάληψη Ιερουσαλήμ
Μετοικεσία των Ισραηλιτών

[Αναγράφονται μόνο όσοι Βασιλείς αναφέρονται στο κείμενο]

Ιουδαϊσμός: Η Θρησκεία των Ισραηλιτών & Η Παλαιά Διαθήκη

Ο εβραϊκός μονοθεϊσμός ήταν η πίστη ολόκληρου του λαού των Ισραηλιτών και όχι μια θρησκευτική μεταρρύθμιση που επιβλήθηκε εκ των άνω, όπως ο μονοθεϊσμός του Αιγύπτιου φαραώ Αχενατών. Η ιδέα της λατρείας του Γιαχβέ (ή Ιαχωβά ή Κυρίου, όπως αναφέρεται στην Αγία Γραφή) από τους Ισραηλίτες ως του μόνου Θεού, είναι μοναδική στον Αρχαίο Κόσμο. Η Ιουδαϊκή θρησκεία εμπεριέχει την προηγούμενη ιστορική μνήμη και εμπειρία των Ισραηλιτών, η οποία ερμηνεύεται και κυβερνάται από την θρησκευτική τους πίστη.

Ο Γιαχβέ, κατά την εβραϊκή παράδοση, συνήψε ένα είδος συμφωνίας με τους Ισραηλίτες, την Διαθήκη. Σύμφωνα με αυτήν, οι Εβραίοι θα αποτελούσαν τον εκλεκτό λαό, που θα γινόταν λαός-διδάσκαλος για την διάδοση του μονοθεϊσμού του Γιαχβέ στην ανθρωπότητα. Ως αντάλλαγμα, οι Ισραηλίτες θα υπάκουαν στις εντολές του ενός και μοναδικού Θεού. Ολόκληρη η φιλοσοφία του μονοθεϊσμού, όπως αυτή παρουσιάζεται στην

[117] Όλες τις λεπτομέρειες για την ιστορία των Ισραηλιτών δες σε John Bright, John, *A History of Israel* 2nd ed. (Philadelphia: Westminster Press, 1981) και Michael Grant, *The History of Ancient Israel* (London: Macmillan, 1984).

Διαθήκη Γιαχβέ και Ισραηλιτών, συμπυκνώνεται στο "Ἄκουε, Ἰσραὴλ Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν εἶναι εἷς Κύριος".[118]

Ο Γιαχβέ δεν είναι συνυφασμένος με φυσικά φαινόμενα, όπως οι θεοί των αρχαιότερων λαών, ούτε με συγκεκριμένο τόπο στην γη ή στο σύμπαν. Ο Θεός είναι ισχυρότερος όλων των φυσικών δυνάμεων και το απέδειξε όταν έσωσε τους Ισραηλίτες από την σκλαβιά στην Αίγυπτο νικώντας τον λιμό, το νερό της θάλασσας, τον άνεμο και την καταιγίδα, και, μέσω του Μωυσή, τους παρέδωσε τις Δέκα Εντολές του για να γίνουν οι νόμοι τους.

Μετά την εγκατάσταση των Ισραηλιτών στην Παλαιστίνη, πολλοί αποδέχθηκαν τους θεούς των Χαναναίων και των Φοινίκων καθώς και τον πολυτελή τρόπο ζωής τους, πράγμα που θεωρήθηκε ασέβεια προς τον Γιαχβέ. Επίσης, τον Η' αιώνα, φάνηκε ότι ο Γιαχβέ είχε εγκαταλείψει τον λαό του, αφού οι Ασσύριοι είχαν γίνει τόσο ισχυροί ώστε παρενοχλούσαν σοβαρά τους Ισραηλίτες. Πολλοί ερμήνευσαν τα ιστορικά γεγονότα ως την τιμωρία του Γιαχβέ για την παρακοή και την εγκατάλειψη της λατρεία του από τους Εβραίους. Έτσι, μεταξύ 750 και 550 π.Χ. εμφανίσθηκαν διάφοροι πιστοί του Ιουδαϊσμού που ονομάσθηκαν Προφήτες και προσπάθησαν να πείσουν τους Ισραηλίτες να επανέλθουν στην αυστηρή τήρηση της συμφωνίας με τον Γιαχβέ. Οι Προφήτες εξήγησαν την επικράτηση των Ασσυρίων και την καταστροφή των δύο βασιλείων των Ισραηλιτών ως την τιμωρία του Γιαχβέ αλλά έδωσαν ελπίδα στους Εβραίους για το μέλλον με την προφητεία της ελεύσεως του Μεσσία, ο οποίος θα έφερνε επιτέλους ειρήνη και δικαιοσύνη για πάντα.

Μετά την καταστροφή της Ιερουσαλήμ από τον Ναβουχοδονόσορα, ο Προφήτης Ησαΐας[119] δίδασκε ότι η παλιά συμφωνία (Διαθήκη) μεταξύ Γιαχβέ και λαού δεν υφίστατο αφού δεν υπήρχε βασίλειο των Ισραηλιτών αλλά είχε γίνει πλέον μια νέα Διαθήκη μεταξύ του Γιαχβέ και καθ' ενός από τους Ισραηλίτες.

Έτσι λέει ο Κύριος,
Ο πλούτος της Αιγύπτου
Και το εμπόριο της Αιθιοπίας
Και των μεγαλόσωμων Σαβαίων[120]
Θα περάσουν στα χέρια σου
Και δικά σου θα είναι.
Από πίσω σου θα έρχονται,
Θα περάσουν μπροστά σου αλυσοδεμένοι
Και θα σε προσκυνήσουν
Θα σε ικετεύσουν
Λέγοντας: "Βεβαίως ο Θεός είναι μέσα σου
Και δεν υπάρχει κανένας άλλος Θεός.
Αληθινά εσύ είσαι Θεός που κρύβεται
Θεέ των Ισραηλιτών, Σωτήρα.
[...]
Οι Ισραηλίτες θα σωθούν μέσω του Κυρίου.
Αιώνια Σωτηρία.

[118] *Αγία Γραφή*, "Δευτερονόμιο", ΣΤ.4. "Ακούστε, Ισραηλίτες ο Κύριος ο Θεός μας είναι Ένας."
[119] *Αγία Γραφή*, "Ησαΐας", Μ-ΝΕ.
[120] Λαός που ζούσε στην περιοχή της σημερινής Νότιας Υεμένης στην Αραβία και ίδρυσε ισχυρό βασίλειο κατά τον Η' π.Χ. αιώνα. Εξ ου και η ιστορία της θρυλικής βασίλισσας του Σαβά και του βασιλιά των Ισραηλιτών Σολομώντος.

Δεν θα ντραπείτε ποτέ."[121]

Η ελπίδα που εκφράζεται στο ανωτέρω απόσπασμα θα συντηρούσε τους Εβραίους ως έθνος για αιώνες, μέχρι σήμερα.

Ολόκληρη η Παλαιά Διαθήκη, το πρώτο μέρος της Αγίας Γραφής, δεν είναι παρά ένα εξαιρετικό δείγμα της εβραϊκής λογοτεχνίας. Πολλά από τα θέματα προέρχονται από την μεσοποταμιακή λογοτεχνική παράδοση, όπως το θέμα του Κατακλυσμού ή της δημιουργίας του Αδάμ. Το ομορφότερο και συναισθηματικότερο κείμενο όμως είναι το "Άσμα Ασμάτων" του βασιλιά Σολομώντα.

Ιδού, είσαι ωραία, αγαπητή μου
Ιδού, είσαι ωραία.
Τα μάτια σου είναι σαν περιστερώνας.

Ιδού, είσαι ωραίος, αγαπητέ μου
Ναι, χαριτωμένος
Και το κρεβάτι μας στέρεο και ανθισμένο,
Τα δοκάρια των σπιτιών μας είναι από κέδρο,
Τα σανίδια των πατωμάτων από κυπαρίσσι.

Εγώ είμαι το άνθος του Σαρών[122]
Και το κρίνο των κοιλάδων.

Όπως το κρίνο ανάμεσα στα αγκάθια,
Έτσι είναι η αγαπητή μου ανάμεσα στα κορίτσια.

Όπως η μηλιά ανάμεσα στα δένδρα του Δάσους,
Έτσι είναι ο αγαπητός μου ανάμεσα στους νέους
Πεθύμησα την σκιά του,
Και κάθισα από κάτω της
Και ο καρπός του ήταν γλυκός στον ουρανίσκο μου.
Με έφερε στο σπίτι του κρασιού
Και η σημαία επάνω μου ήταν αγάπη.
Στηρίξτε με με δυναμωτικά γλυκίσματα
Δροσίστε με με μήλα
Γιατί είμαι χτυπημένη από αγάπη.[123]

Συμπέρασμα

Οι Χετταίοι, οι Φοίνικες και οι Ισραηλίτες ίδρυσαν τα μεγάλα τους βασίλεια ανάμεσα στα χρονολογικά όρια της παρακμής του αιγυπτιακού κράτους και της ανερχόμενης δυνάμεως των νέων κατακτητών της Μεσοποταμίας, των Ασσυρίων. Η παρουσία των Χετταίων έγινε έντονα αισθητή στο βόρειο τμήμα της Εγγύς Ανατολής, όταν επιβλήθηκαν στους ντόπιους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην περιοχή της σημερινής Ανατολικής Τουρκίας αλλά και στους γειτονικούς. Οι Ισραηλίτες κατέλαβαν το νοτιοδυτικό τμήμα της Εγγύς Ανατολής, δημιούργησαν το δικό τους παντοδύναμο βασίλειο επί Σολομώντος και μετά διασπάστηκαν σε δύο ξεχωριστά βασίλεια, του Ισραήλ και του Ιούδα, πράγμα που

[121] *Αγία Γραφή*, "Ησαΐας", ΜΕ.14-17.
[122] Γονιμότατη πεδιάδα της Παλαιστίνης στην *Αγία Γραφή*.
[123] *Αγία Γραφή*, "Άσμα Ασμάτων", Α.15-17 & Β.1-5.

είχε ως αποτέλεσμα την εύκολη κατάκτησή τους. Οι ναύτες του Αρχαίου Κόσμου της Εγγύς Ανατολής, οι Φοίνικες, περιέπλευσαν την Αφρική και έγιναν οι κατακτητές της Μεσογείου ιδρύοντας αποικίες και μεταφέροντας εκεί τον πολιτισμό και τις παραδόσεις όλων των προηγούμενων λαών που έζησαν στην Μέση Ανατολή.

Τα Μεγάλα Βασίλεια των Χετταίων, των Φοινίκων, των Ισραηλιτών παρήκμασαν όταν νέοι ισχυροί λαοί κατέλαβαν αρχικά την Μεσοποταμία και μετά επεκτάθηκαν δυτικά, μέχρι τις ακτές της Μεσογείου, για να ελέγξουν το εμπόριο. Οι Ασσύριοι, οι Μήδοι και ιδίως οι Πέρσες δημιούργησαν αχανείς αυτοκρατορίες που εκτείνονταν από τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου μέχρι την Ινδία. Με τους Ασσυρίους αρχίζει η εποχή των Μεγάλων Αυτοκρατοριών στην νοτιοδυτική Ασία.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αγία Γραφή. (Παλαιά Διαθήκη).

Beckman, Gary, [Ed.]. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: Scholars Press, 1996 και 2nd Ed., 1999

Bright, John. *A History of Israel*. 2nd ed. Philadelphia: Westminster Press, 1981.

Grant, Michael. *The History of Ancient Israel*. London: Macmillan, 1984

Gurney, O. R. *The Hittites*. London: Penguin, 1990.

Harden, Donald. *The Phoenicians*. London: Penguin, 1980.

Herm, G. *The Phoenicians: The Purple Empire of the Ancient World*. N. York: Morrow, 1975.

Macqueen, J. G. *The Hittites & their Contemporaries in Asia Minor*. Revised ed. London: Thames & Hudson, 1986.

Mallory, J. P. *The Search for the Indo-Europeans*. London: Thames & Hudson, 1989.

Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Un. Press, 1969.

Rogerson, John. *Atlas of the Bible*. Amsterdam: Time-Life, 1985.

Renfrew, Colin. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origin*. London: Penguin, 1987.

Sandars, N. K. *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1750-1150 BC*. Revised ed. London: Thames & Hudson, 1985.

4

ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΙΝΔΙΑ
Οι Αυτοκρατορίες: Ασσύριοι, Χαλδαίοι, Μήδοι & Πέρσες
1750-330 π.Χ.

Οι λαοί που εξαπλώθηκαν και κυριάρχησαν στην Εγγύς Ανατολή μετά το 1750 π.Χ. ήταν οι Κασσίτες, οι Ασσύριοι, οι Χαλδαίοι, οι Μήδοι και οι Πέρσες. Οι νέοι κατακτητές δημιούργησαν αυτοκρατορίες και έθεσαν υπό την κυριαρχία τους όλη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή μέχρι την Ινδία.

Αρχικά, οι Κασσίτες κατέλαβαν την Βαβυλώνα και υπέταξαν τους απογόνους του Χαμμουραβί. Κατόπιν, οι Ασσύριοι δημιούργησαν ένα μικρό κράτος στο βόρειο τμήμα της Μεσοποταμίας, το οποίο γρήγορα επεξέτειναν νότια και δυτικά. Μετά την παρακμή των Ασσυρίων, οι Χαλδαίοι σχημάτισαν το δικό τους βασίλειο στην νοτιοανατολική Μεσοποταμία ενώ, περίπου την ίδια εποχή, οι Μήδοι δημιούργησαν μία βραχύβια αλλά μεγάλη αυτοκρατορία, ξεκινώντας από τα βορειοανατολικά της Ασσυρίας και πορευόμενοι νοτιοδυτικά. Αυτοί όμως που τελικά κατέλαβαν και διοίκησαν ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή για περίπου μισή χιλιετία ήταν οι Πέρσες, που στο απόγειο της η αυτοκρατορία τους εκτεινόταν από την Τουρκία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο μέχρι τα δυτικά σύνορα της Κίνας και τον Ινδό ποταμό.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΒΑΒΥΛΩΝΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
(περ. 1750-1570 π.Χ.)

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ο σημαντικότερος βασιλιάς της Μεσοποταμίας, κατά την Βαβυλωνιακή περίοδο, υπήρξε ο Χαμμουραβί, της Α' Δυναστείας της Βαβυλώνας, που πέθανε το 1750 π.Χ. Όπως θα αναλύσουμε στην συνέχεια, μετά τον θάνατο του ακολούθησαν μια σειρά από αδύναμοι βασιλείς και τελικά το βασίλειο της Βαβυλώνας διαιρέθηκε και παρήκμασε.

Έτσι λοιπόν, τον εικοστό όγδοο χρόνο της βασιλείας του γιου του Χαμμουραβί, Σαμσού-Ιλούνα (Samsu-Iluna, 1749-1712 π.Χ.), οι κάτοικοι του νότιου τμήματος της Μεσοποταμίας, που ζούσαν στην ελώδη περιοχή που ονομαζόταν οι "Χώρες της Θάλασσας", επαναστάτησαν και εξέλεξαν δικό τους βασιλιά. Η δυναστεία των "Χωρών της Θάλασ-

σας" διοίκησε για διακόσια περίπου χρόνια την περιοχή που ήταν η παλαιά Σουμερία, χωρίς να παρενοχληθεί από τους βόρειους γείτονές της τής Βαβυλώνας. Η παρακμή της Βαβυλώνας συνεχίσθηκε και στα κατοπινά χρόνια επειδή ούτε οι διάδοχοι του Σαμσού-Ιλούνα ήταν σπουδαίοι πολεμιστές. Οι τελευταίοι Βαβυλώνιοι βασιλιάδες περιορίσθηκαν σε μικρές αψιμαχίες στα σύνορα της περιοχής τους καθώς και σε περιορισμένης εκτάσεως οχυρωματικά έργα.

Τελικά, το 1595 π.Χ., ο Χετταίος Μουρσίλης Α' επιτέθηκε στην πόλη Μάρι και στην Βαβυλώνα, την οποία έκαψε, θέτοντας τέρμα στην Α' Δυναστεία της Βαβυλώνας (CAWH:1.11R). Οι Χετταίοι δεν έμειναν για πολύ στη περιοχή που είχαν μόλις καταλάβει, γιατί ο βασιλιάς τους βιάστηκε να επιστρέψει στην πρωτεύουσα Χαττούσα. Ο Μουρσίλης Α' προσπάθησε να καταστείλει συνωμοσία εναντίον του, η οποία όμως κατέληξε στην δολοφονία του και στην παρακμή του Αρχαίου βασιλείου των Χετταίων. Παρ' όλα αυτά, το πλήγμα που είχε δεχθεί η Βαβυλώνα από τους Χετταίους είχε ως συνέπεια την κατάληψή της από τους Κασσίτες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΒΑΒΥΛΩΝΑΣ

Α' Δυναστεία Βαβυλώνας	
Χαμμουραβί	1792-1750
Σαμσού-Ιλούνα	1749-1712
Δυναστεία Κασσιτών στην Βαβυλώνα	
Αγούμ Β'	1570;
Αγούμ Γ'	1460;
Κουριγάλζου Α'	1420:

ΟΙ ΚΑΣΣΙΤΕΣ ΣΤΗΝ ΒΑΒΥΛΩΝΑ
(περ. 1570-1159 π.Χ.)

Η πρώτη αναφορά στις πηγές για τους Κασσίτες ή Κοσσαίους (Kassites) έγινε κατά την βασιλεία του Σαμσού-Ιλούνα, ο οποίος απέκρουσε τον στρατό τους. Τον ΙΖ' αιώνα, οι Κασσίτες εμφανίσθηκαν στην Βαβυλώνα ως εργάτες χωραφιών αλλά, μετά την καταστροφή της χώρας από τον Χετταίο Μουρσίλη Α', κατέλαβαν την περιοχή και ίδρυσαν την δική τους δυναστεία. Ο Αγούμ Β' (Agum, 1570) ήταν ο πρώτος Κασσίτης αρχηγός που χρίσθηκε βασιλιάς της Βαβυλώνας.

Οι Κασσίτες υιοθέτησαν την σφηνοειδή γραφή και την γλώσσα των Βαβυλωνίων και κατάφεραν να οργανώσουν ένα ισχυρό βασίλειο χωρίς εσωτερικά προβλήματα, διοικώντας με επιείκεια και σύνεση. Το βασίλειο τους θα γίνει τόσο ισχυρό ώστε αρχικά να αντιμετωπίσει με επιτυχία τους εχθρούς από τα βόρεια. Το Βαβυλωνιακό βασίλειο των Κασσιτών συνόρευε προς βορρά με την Ασσυρία, που την περίοδο αυτή βρισκόταν υπό τους Χορραίους ή Χουρρίτες. Λίγο αργότερα η παρακμή των Χετταίων έφερε στην επιφάνεια τους βασιλείς των Μιταννίων, που κατέλαβαν και την περιοχή των Χορραίων. Εν τω μεταξύ, οι Κασσίτες ισχυροποίησαν την εξουσία τους στην Βαβυλώνα και προστάτεψαν το βασίλειο τους από τις πιέσεις που ασκούσαν οι Ασσύριοι, που βρίσκονταν αυτήν την περίοδο υπό την επικυριαρχία των Μιταννίων.

Τον ΙΕ' αιώνα, οι Κασσίτες επεξέτειναν το βασίλειό τους προς τον νότο και γνώρισαν περίοδο ακμής (CAWH:1.12R). Όταν βασιλιάς ήταν ο Κασσίτης Αγούμ Γ' (1465;), η Βα-

βυλώνα και οι "Χώρες της Θάλασσας" ενώθηκαν σε ένα βασίλειο ενώ ο σημαντικότερος βασιλιάς της δυναστείας, Κουριγάλζου Α' (Kurigalzu, 1390;) επιδόθηκε σε μεγάλα δημόσια έργα. Ο Κουριγάλζου ξανάκτισε στις σουμερικές πόλεις όσους ναούς ήταν μισοκατεστραμμένοι, συμπεριλαμβανόμενων και των μεγάλων ναών της Ουρ, της Εριδού και της Ουρούκ. Έκτισε επίσης την νέα οχυρωμένη πόλη Δουρ-Κουριγάλζου (Dur-Kurigalzu), στα σημερινά περίχωρα της Βαγδάτης. Η νέα πόλη περιλάμβανε ένα πολύ καλά διατηρημένο σήμερα ζιγκουράτ καθώς και ανάκτορα.[124]

Οι διάδοχοι του Κουριγάλζου, όμως, δεν κατάφεραν να διατηρήσουν το μεγάλο βασίλειο των Κασσιτών, το οποίο τελικά καταλύθηκε όταν περίπου το 1159 π.Χ. εισέβαλλαν οι Ασσύριοι από τον βορρά και οι Ελαμίτες από τα ανατολικά και εκθρόνισαν την Κασσιτική δυναστεία της Βαβυλώνας. Οι Ασσύριοι ήταν πλέον οι νέοι αφέντες της Μεσοποταμίας και σιγά-σιγά ολόκληρης της Εγγύς Ανατολής.

ΟΙ ΑΣΣΥΡΙΟΙ
(περ. 2250-612 π.Χ.)

Οι Ασσύριοι εμφανίσθηκαν στην Ιστορία κατά την Ακκαδική περίοδο, δηλαδή γύρω στο 2250 π.Χ., και αρχικά ασχολήθηκαν με το εμπόριο στο βόρειο τμήμα της Μεσοποταμίας. Σταδιακά, ισχυροποίησαν την θέση τους και κατά το τέλος του Η' και τις αρχές του Ζ' αιώνα, δημιούργησαν την Ασσυριακή αυτοκρατορία, που περιλάμβανε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Η παντοδυναμία των Ασσυρίων άρχισε να μειώνεται κατά το τέλος του Ζ' αιώνα, οπότε και η Ασσυριακή αυτοκρατορία παρήκμασε.

Η Άνοδος της Ασσυρίας (περ. 1950-744 π.Χ.)

Την περίοδο 1950-1800 π.Χ., την εποχή της αυτοκρατορίας του Σαργώνος της Αγάδης ή όταν στην Ουρ βασίλευε η Γ' Δυναστεία, η Ασσυρία δεν ήταν παρά μια ασήμαντη επαρχία των παραπάνω αυτοκρατοριών. Οι κάτοικοί της όμως ανέπτυξαν έντονο εμπόριο με περιοχές της Μικράς Ασίας και ο πλούτος και η δύναμη που απέκτησαν τους έδωσε την δυνατότητα να κάνουν πότε-πότε επιδρομές στην Βαβυλώνα, μετά την κατάρρευση της Γ' Δυναστείας της Ουρ. Από αυτήν την πρώτη περίοδο της Ιστορία τους είναι γνωστοί ο αρχηγός των Ασσυρίων Ιλουσούμα (Ilushuma, 1940;), ο γιος του Ερισούμ (Erishum, 1906-1867), και ο εγγονός του Σαργών Α' της Ασσυρίας (1860;).

Μετά το 1860, η εισβολή των Χετταίων διέκοψε το εμπόριο των Ασσυρίων με την Μικρά Ασία και η Ασσυρία διήλθε μια περίοδο παρακμής. Τελικά, κατελήφθη από τον Αμορίτη (από την Συρία) αρχηγό Σαμσί-Αδάδ (Shamshi-Adad, 1814-1782;) και γνώρισε μικρή ανάκαμψη. Η επέκταση όμως του κράτους των Μιταννίων έθεσε την Ασσυρία υπό την κυριαρχία τους, μέχρι την εμφάνιση του Ασούρ-Ουβαλλίτ Α' (Ashur-Uballit, 1365-1330). Ο Ασσύριος αρχηγός επωφελήθηκε από την παρακμή των Μιταννίων τον ΙΔ' αιώνα για να στερεώσει την εξουσία του στην Ασσυρία.[125]

Οι επόμενοι κυβερνήτες ισχυροποίησαν την θέση τους έναντι των Αραμαίων, που τους παρενοχλούσαν από τα δυτικά, και των Κασσιτών της Βαβυλώνας που τους πίεζαν από τα νότια. Ο Σαλμανέσερ Α' (Shalmaneser, 1274-1245) οροθέτησε το πρώτο βασίλειο της Ασσυρίας νικώντας τους εχθρούς του στα δυτικά και στα βόρεια ενώ ο Τουκούλτι-Νινούρτα Α' (Tukulti-Ninurta, 1244-1208) κατέλαβε την Βαβυλώνα και όρισε Ασσύριους

---

[124] Kuhrt, 1:ch. 7.

[125] H. W. F. Saggs, *The might that was Assyria* (London: Sidwick & Jackson, 1984), chs 2-3.

κρατικούς υπαλλήλους.[126] Ο βαβυλωνιακός πολιτισμός επέδρασε για μια ακόμη φορά πάνω στους κατακτητές, σε αυτήν την περίπτωση στους Ασσύριους, οι οποίοι μετέφεραν την λατρεία του θεού Μαρδούκ μαζί με πολλά στοιχεία του πολιτισμού των Βαβυλωνίων στην Ασσυρία. Παρ' όλα αυτά, για ακαθόριστους λόγους, η τελευταία περίοδος της βασιλείας του Τουκούλτι-Νινούρτα ήταν περίοδος παρακμής, τέτοιας ώστε οι Ασσύριοι να γίνουν για λίγο υποτελείς στους Κασσίτες της Βαβυλώνας. Μετά λίγα χρόνια όμως,, ο Ασούρ-ρεσ-ισι Α' (Ashur-resh-ishi, 1133-1116) επέτυχε να ξαναδημιουργήσει μια ελεύθερη αλλά περιορισμένη σε έκταση Ασσυρία.

Αυτήν την περίοδο, οι Αραμαίοι πίεζαν τους Ασσύριους από τα δυτικά και ο ικανός βασιλιάς της, ανεξάρτητης τώρα, Βαβυλώνας, Ναβουχοδονόσορ Α' (1125-1104), της Β' Δυναστείας της Ίσιν και σύγχρονος του Ασούρ-ρεσ-ισί, βρήκε την ευκαιρία να επιτεθεί από τα νότια. Τελικά, οι Βαβυλώνιοι θα απωθηθούν και οι Ασσύριοι θα οδεύσουν προς την οικοδόμηση της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας (CAWH:1.12R) υπό τον βασιλιά Τιγλάθ-Πιλισέρ Α' (Tiglath-Pileser, 1115-1077).

Μετά το 1200 π.Χ., η χρήση του σιδήρου είχε γενικευθεί και η κύρια πηγή μετάλλων στην Εγγύς Ανατολή βρισκόταν στο ανατολικό άκρο του Χετταϊκού κράτους. Ο Τιγλάθ-Πιλεσέρ, επομένως, φρόντισε για την επέκταση του Ασσυριακού βασιλείου προς τα βόρεια και βορειοδυτικά καθώς και στα δυτικά. Έτσι, ήλθε σε επαφή με τους Φοίνικες, τους οποίους υποχρέωσε να πληρώσουν φόρους υποτελείας στους Ασσύριους.[127]

Οι διάδοχοι του Τιγλάθ-Πιλεσέρ είχαν να αντιμετωπίσουν για μια ακόμη φορά τους Αραμαίους, οι οποίοι πιέζονταν από τους "Λαούς της Θάλασσας" και κυρίως τους Φιλισταίους, που είχαν ήδη εισβάλει από τον βορρά γύρω στο 1200 π.Χ. Για έναν περίπου αιώνα, οι Αραμαίοι συνέχισαν να αποτελούν κίνδυνο για την νέα αυτοκρατορία των Ασσυρίων. Μετά το 1000 π.Χ., όμως, άρχισαν να σχηματίζονται στην Παλαιστίνη μικρά κράτη, όπως του Ιούδα, του Ισραήλ, και της Δαμασκού των Αραμαίων, και έπαυσαν οι μετακινήσεις πληθυσμών, με άμεσο αποτέλεσμα την, έστω και πρόσκαιρη, πολιτική σταθερότητα στην ευρύτερη περιοχή.

Αυτό το γεγονός, έδωσε την δυνατότητα στον Ασσύριο Ασούρ-νασίρ-παλ Β' (Ashurnasirpal, 883-859) να επεκτείνει τα όρια του Ασσυριακού κράτους προς τα ανατολικά (CAWH:1.13R) και να κτίσει νέα πρωτεύουσα στην Καλχού ή Καλάχ (Kalhu/Calah, σύγχρονη Νεμρώδ/Nimrud, BAGROW 91:E1), με ανάκτορο διακοσμημένο με κολοσσιαίες φτερωτές ανθρωπόμορφες μορφές (εικ. ΠΙΤ.ΑΚ, σ. 46) καθώς και ναούς, σε διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας. Επιδόθηκε επίσης σε εγγειοβελτιωτικά έργα για να αυξήσει την γονιμότητα και αποδοτικότητα της γης και κατασκεύασε κήπους με πολλά είδη δένδρων και φυτών καθώς και ζωολογικό κήπο με λιοντάρια, στρουθοκαμήλους, άγριους ελέφαντες, και πιθήκους που, εκτός των τελευταίων, χρησίμευαν στην τελετή του κυνηγιού στην οποία συμμετείχε ο βασιλιάς.

Οι εχθροί των Ασσυρίων στα δυτικά ενώθηκαν, όμως, και αποτέλεσαν νέο κίνδυνο για την αυτοκρατορία. Έτσι, ο Σαλμανέσερ Γ' (Shalmaneser, 858-824), γιος του Ασούρ-νασίρ-παλ, επιτέθηκε στην συμμαχία Αραμαίων (δες Ιστορική Πηγή 6) και Ισραηλιτών, υπό τον Βεν-Αδδάδ της Δαμασκού, και τους νίκησε. Ο Ιηού του Ισραήλ και οι βασιλείς της Τύρου και της Σιδώνος υποχρεώθηκαν να γίνουν φόρου υποτελείς. Μετά από αυτήν την επιτυχία τους, οι Ασσύριοι ήλεγχαν τους εμπορικούς δρόμους από την Φοινίκη προς την Ασσυρία και άρχισαν να οικοδομούν την ισχυρή αυτοκρατορία τους (CAWH:1.13R), που από την εποχή του Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' (744-727), τον Η' αιώνα, θα κυριαρχήσει στην Εγγύς Ανατολή για περισσότερο από εκατό χρόνια.[128]

---

[126] CAH, 2.2:274-294.

[127] CAH, 2.2:454-464.

[128] Saggs, *Assyria*, chs 4-6.

Η Ασσυριακή Αυτοκρατορία (744-627 π.Χ.)

Ο Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' παρέλαβε το 744 ένα βασίλειο με οικονομικά και στρατιωτικά προβλήματα. Οι βόρειες περιοχές είχαν καταληφθεί από τον ισχυρό λαό των Ουραρτού και οι εμπορικές επικοινωνίες με την Μικρά Ασία είχαν διακοπεί. Ο Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' έθεσε αμέσως σε εφαρμογή το σχέδιο διοικητικών μεταρρυθμίσεων που είχε συλλάβει. Οι διοικητικές περιφέρειες του βασιλείου μειώθηκαν σε μέγεθος και υποδιαιρέθηκαν σε μικρότερες διοικητικές μονάδες. Σε κάθε μία τοποθετήθηκε κυβερνήτης, ο οποίος συζητούσε τα προβλήματα της επαρχίας του με τους αρμόδιους βασιλικούς απεσταλμένους αλλά μπορούσε να αποταθεί απ' ευθείας και στον βασιλιά. Ο τελευταίος είχε, σε τελική ανάλυση, και τον πλήρη έλεγχο όλων των κυβερνητών. Με ένα σύστημα σταθμών ανταποκρίσεως, που συνήθως αποδίδεται στους Πέρσες αλλά φαίνεται ότι πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ', γινόταν η ταχεία μετάδοση των μηνυμάτων και των αναφορών των κυβερνητών προς τον βασιλιά και αντιστρόφως. Οι περιοχές που κατακτήθηκαν στα σύνορα της Ασσυρίας (CAWH:1.13R), τέθηκαν υπό κυβερνήτες απόλυτα πιστούς στον Ασσύριο βασιλιά και χρησιμοποιήθηκαν ως κράτη-φράχτες μεταξύ της Ασσυρίας και των γειτονικών πολεμικών λαών. Ο Τιγλάθ-Πιλεσέρ ασφάλισε την νότια πλευρά του κράτους του υποχρεώνοντας την Βαβυλώνα να ακολουθήσει φιλοασσυριακή πολιτική και αμέσως στράφηκε εναντίον των Ουραρτού, στον βορρά, και των λαών που ζούσαν στην περιοχή της σημερινής Συρίας, στα δυτικά. Αφού κατάφερε συντριπτικά κτυπήματα στον στρατό των Ουραρτού, κινήθηκε προς τα δυτικά και έφθασε μέχρι την Γάζα (δες Ιστορική Πηγή 6). Η νίκη των Ασσυρίων ήταν πάλι μεγάλη και χιλιάδες όμηροι οδηγήθηκαν στην Ασσυρία ενώ οι κατακτητές ασχολήθηκαν με την διοικητική αναδιοργάνωση της κατακτημένης περιοχής στα δυτικά, για την πλήρη προσάρτησή της στην αυτοκρατορία.

Παρ' όλες τις στρατιωτικές και διοικητικές επιτυχίες που σημείωσε, ο Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' δεν κατάφερε να αφήσει στους διαδόχους του ένα καθ' ολοκληρία ισχυρό βασίλειο. Η αρχή της βασιλείας του επόμενου σημαντικού βασιλιά της Ασσυρίας, Σαργώνος Β' (721-705), δεν ήταν καθόλου ήσυχη. Ο Μεροδάχ-Βαλαδάν, αρχηγός του λαού των Χαλδαίων που κυβερνούσαν τον Η' αιώνα το νότιο τμήμα της Μεσοποταμίας ("Χώρες της Θάλασσας") και ήταν υποτελής των Ασσυρίων, ένωσε τις δυνάμεις του με τους Ελαμίτες και τους εξόριστους Αραμαίους στην Βαβυλώνα (όμηροι από την εποχή του Τιγλάθ-Πιλεσέρ) και επαναστάτησε. Ο επαναστάτης κατέλαβε την Βαβυλώνα το 721 π.Χ. και ανακηρύχθηκε βασιλιάς της (721-710, Ένατη Δυναστεία Βαβυλώνας). Την ίδια εποχή, ο Σαργών Β' απέτυχε να τον αντιμετωπίσει αποτελεσματικά διότι έπρεπε να ασχοληθεί με νέα επανάσταση στην Συρία, την οποία όμως τελικά κατέπνιξε το ίδιο έτος. Αυτή ακριβώς ήταν η εποχή που οι Ασσύριοι κατέλαβαν την Σαμάρεια (δες Ιστορική Πηγή 6), πρωτεύουσα του βασιλείου του Ισραήλ, και ανάγκασαν πολλούς κατοίκους σε εξανδραποδισμό.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα του Σαργώνος Β' ήταν η χώρα Ουραρτού και οι σύμμαχοί της, που συνέχιζαν να αποτελούν απειλή στα βόρεια και βορειοδυτικά της Ασσυρίας. Το 714, ο Σαργών Β' εξεστράτευσε εναντίον των εχθρών του και τους νίκησε κατά κράτος έτσι ώστε να μην αποτελέσουν σοβαρό κίνδυνο για τους Ασσύριους τα επόμενα είκοσι χρόνια. Οι πόλεμοι συνεχίσθηκαν και στον νότο, εναντίον της Βαβυλώνας, όπου ο Σαργών Β' κατέλαβε τις βόρειες πόλεις (709-705), αλλά και εναντίον άλλων εχθρικών λαών, στα βόρεια της Ασσυρίας. Κατά πάσα πιθανότητα, σε μια από αυτές τις μάχες το 705, ο Σαργών Β' έπεσε νεκρός την ίδια εποχή που οι εχθροί εγκατέλειπαν την παρενόχληση της Ασσυρίας στον βορρά και εισέβαλαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Ο γιος και διάδοχός του, Σενναχερίβ (Sennacherib, 704-681), συνέχισε τους πο-

λέμους του πατέρα του. Μετά από αλλεπάλληλες μάχες, άλλοτε με τους Εβραίους στην Παλαιστίνη και άλλοτε με τους Βαβυλώνιους του νότιου τμήματος της Βαβυλώνας, που ενισχύονταν από τους Χαλδαίους και τους Ελαμίτες, ο Σενναχερίβ τελικά έκανε φόρου υποτελείς τους Εβραίους (δες Ιστορική Πηγή 6), κατέλαβε ολόκληρη την Βαβυλώνα και έλαβε τον τίτλο του "Βασιλιά της Σουμερίας και Ακκαδίας" (Νότιας και Βόρειας Βαβυλώνας, 688-681). Παράλληλα με τους κατακτητικούς πολέμους, επιδόθηκε στην αναδιοργάνωση του κράτους του και ξανάκτισε την αρχαία πόλη Νινευή, την οποία έκανε πρωτεύουσα της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας.[129]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 6
ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΣΣΥΡΙΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ (Θ'-Ζ' αιώνας π.Χ.)

John B. Prichard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with Supp. (Princeton: Princeton Un. Press, 1969), "Texts from Hammurabi to the downfall of the Assyrian Empire: Historical Documents" Nos 4, 6, 7, 8 pp. 276-288 [Αποσπάσματα]. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή A. L. Oppenheim. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος. Δες επίσης *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, 1: par. 672, 674, 777, 815-6, 2: par. 4, 240.

[Όσα μέρη δεν είναι αναγνώσιμα στο αρχικό κείμενο υποδηλώνονται με ... χωρίς αγκύλες]

4. Σαλμανέσερ Γ' (858-824)

Η Μάχη εναντίον της Συμμαχίας των Αραμαίων

[Εγώ είμαι] ο Σαλμανέσερ, ο νόμιμος βασιλεύς, ο βασιλεύς του κόσμου, ο βασιλεύς χωρίς αντίπαλο, ο "Μέγας Όφις," η [μόνη] δύναμη μέσα στις [τέσσερις] γωνιές [της γης], ηγεμόνας όλων των αρχόντων, [αυτός] που έχει συντρίψει όλους τους εχθρούς του ωσάν [να ήταν] από πηλό, ο ισχυρός άνδρας, ακαταπόνητος, που δεν δείχνει οίκτο στην μάχη, --ο γιος του Ασουρβανιπάλ, βασιλέως του κόσμου, βασιλέως της Ασσυρίας, [εγ]γονού του Τουκούλτι-Νινούρτα, ομοίως βασιλέως του κόσμου, βασιλέως της Ασσυρίας, κατακτητή από την Άνω Θάλασσα μέχρι την Κάτω Θάλασσα [...] που έχει επισκεφθεί τις πηγές [και] του Τίγρη και του Ευφράτη

[...]

Τον δέκατο όγδοο χρόνο της βασιλείας μου πέρασα τον Ευφράτη για δεκάτη έκτη φορά. Ο Αζαήλ[130] της Δαμασκού πιστεύοντας στον πολυάριθμο στρατό του συγκέντρωσε πολλούς στρατιώτες, κάνοντας το όρος Σενίρ (Σανίρου), απέναντι από τα όρη του Λιβάνου, οχυρό του. Πολέμησα μαζί του και τον νίκησα, σκοτώνοντας με το σπαθί 16.000 από τους καλύτερους στρατιώτες. Του πήρα 1.121 ‘άρματα, 470 άλογα και το στρατόπεδό του. Εξαφανίσθηκε για να σωθεί [αλλά] τον ακολούθησα και τον πολιόρκησα στην Δαμασκό, την βασιλική του έδρα. [Εκεί] κατέστρεψα τους κήπους [που βρίσκονταν έξω από την πόλη και αποχώρησα]. Βάδισα μέχρι τα όρη της Χαουράν καταστρέφοντας, γκρεμίζοντας και καίγοντας πόλεις, παίρνοντας αμέτρητα λάφυρα. Βάδισα επίσης μέχρι τα όρη του Μπαλιράσι, δίπλα στη θάλασσα, και έστησα στήλη με την μορφή μου ως βασιλέως. Αυτήν την εποχή λάβαινα φόρο υποτελείας από τους κατοίκους της Τύρου, της Σιδώνος και [από] τον Ιηού, γιο [δηλ. απόγονο] του Αμρί.

6. Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' (744-727)

[129] Saggs, *Assyria*, chs 7-8.

[130] Περίπου 842-806 π.Χ.. Στρατηγός του βασιλιά των Αραμαίων Βεν-αδάδ Β' (περ. 870-842), τον οποίο δολοφόνησε και ανέλαβε την εξουσία στην Δαμασκό.

Εκστρατείες στην Συρία και στην Παλαιστίνη

Πολιόρκησα και κατέκτησα την πόλη Άδαρα (Hadara), κληρονομική περιουσία του Ρέζιν[131] της Δαμασκού, [όπου] είχε γεννηθεί. Πήρα 880 από τους κατοίκους [της] μαζί με τα υπάρχοντά τους ως αιχμαλώτους, ... μικρά [και] μεγάλα ζώα, 750 αιχμαλώτους από την Κουρούσα (Kurussa), [... αιχμαλώτους] από την Ίρμα, και επίσης 550 αιχμαλώτους από την Μετούνα. Κατέστρεψα 592 πόλεις ... από τις 16 επαρχίες της χώρας της Δαμασκού [και τις έκανα να φαίνονται] σαν λόφοι από [ερειπωμένες πόλεις που τις είχε χτυπήσει] κατακλυσμός.

[...]

Όσο για τον Αννώνα [Hanno] της Γάζας, που το είχε βάλει στα πόδια μπροστά στον στρατό μου και είχε καταφύγει στην Αίγυπτο, [κατέκτησα] την πόλη της Γάζας, ... την προσωπική του περιουσία, τα είδωλά του ... [και έβαλα; τα είδωλα των ... θεών] μου και την βασιλική μου μορφή στο δικό του ανάκτορο ... και [τους] ανακήρυξα [έκτοτε] θεούς της χώρας τους. Επέβαλα σ’ αυ[τούς φορολογία. Όσο για τον Μεναήμ[132] (Menahem), τον κα]τατρόπωσα [σαν χιονοθύελλα] κι’ αυτός ... το ’βαλε στα πόδια σαν πουλί, μόνος, [και αφού προσκύνησε; στα πόδια μου] τον ανατοποθέτησα στην θέση του [και του επέβαλα φόρο υποτελείας, ήτοι:] χρυσάφι, ασήμι, λινά ενδύματα με πολύχρωμα στολίδια ... Στην χώρα του Αμρί [Ισραήλ] ... όλους τους κατοίκους [και] τις περιουσίες τους τούς οδήγησα στην Ασσυρία. Αυτοί ανέτρεψαν τον βασιλιά τους Φεκά [Pekah][133] και εγώ έβαλα για βασιλιά τους τον Ωσηέ [Hoshea].[134] Έλαβα απ’ αυτούς [... φό]ρους υποτελείας και τους έφερα στην Ασσυρία.

7. Σαργών Β' (721-705)

Η Πτώση της Σαμάρειας

Στην αρ[χή της βασιλικής μου διακυβερνήσεως, ... πολιόρκησα; (κατέκτησα;) την πόλη των Σαμα]ρειτών [2 σειρές κατεστραμμένες][...] πήρα [27.290[135] κατοίκους] ως αιχμαλώτους [και επάνδρωσα] με μερικούς [απ’ αυτούς] 50 ‘άρματα για το βασιλικό μου στρατιωτικό σώμα. [Την πόλη την] έκ[τισα] καλύτερη απ’ ότι [ήταν] πριν και [εγκατέστησα] εκεί ανθρώπους από χώρες που [εγώ] ο ίδιος είχα [κατα]κτήσει. Έβαλα έναν από τους αξιωματικούς μου ως κυβερνήτη τους και τους επέβαλα φόρους υποτελείας όπως [συνηθίζεται] στους Ασσύριους πολίτες.

8. Σενναχερίβ (704-681)

Η Πολιορκία της Ιερουσαλήμ

Όσο για τον Εζεκία,[136] τον Εβραίο, αυτός δεν υπετάγη στον ζυγό μου. [Έτσι,] πολιόρκησα 46 από τις οχυρωμένες πόλεις του, τα περιτοιχισμένα φρούρια, και τα αναρίθμητα μικρά χωριά στις περιφέρειές τους, και τα κατέκτησα χρησιμοποιώντας καλοπατημένα [χωμάτινα] επικλινή εδάφη,[137] και πολιορκητικούς κριούς[138] [που έφερα] κοντά [στα τείχη και σε συνδυασμό με] τις επιθέσεις πεζικάριων, χρησιμοποιώντας υπόγειες στοές, ρήγματα καθώς και έργα για σήραγγες. Εξεδίωξα [απ’ αυτούς] 200.150 ανθρώπους, νέους και γέρους,

[131] Έζησε περ. 740-732 π.Χ.

[132] Βασιλιάς του Ισραήλ 745-737 π.Χ.

[133] Βασιλιάς του Ισραήλ 736-732 π.Χ.

[134] Τελευταίος Βασιλιάς του Ισραήλ (732-724) πριν από την κατάλυση του κράτους και την κατάληψη της πρωτεύουσας Σαμάρειας το 722 π.Χ.

[135] Ο αριθμός προκύπτει από άλλο τμήμα του κειμένου σε ANET, p. 285.

[136] Δες στο Κεφάλαιο 3 τον Πίνακα των Βασιλέων των Ισραηλιτών.

[137] Τοποθετώντας σωρούς χωμάτων δίπλα στα τείχη, τους πατούσαν ώστε να δημιουργηθεί επικλινές έδαφος που έφθανε μέχρι την κορυφή των τειχών και έτσι καταλάμβαναν το οχυρό.

[138] Πολιορκητική μηχανή.

άρρενες και θήλεις, άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια, καμήλες, αναρίθμητα μικρά και μεγάλα ζώα, και τα θεώρησα λάφυρα. Τον [Εζεκία] τον ίδιο αιχμαλώτισα στην Ιερουσαλήμ, στην βασιλική του έδρα, σαν πουλί στο κλουβί. Τον περικύκλωσα με ανάχωμα για να εμποδίσω αυτούς που έφευγαν από την πύλη της πόλεως του. Τις πόλεις του που είχα λεηλατήσει τις αφαίρεσα από την χώρα [δικαιοδοσία] του και τις [παρ]έδωσα στον Μιτίντι, βασιλιά της Αζώτου,[139] τον Πάδι (Padi), βασιλιά της Ακκαρών[140] και στον Σιλλιβέλ, βασιλιά της Γάζας. Έτσι συρρίκνωσα την χώρα του αλλά αύξησα κι' άλλο την φορολογία υποτελείας και τα katrû-δώρα που μου [όφειλε εφ' όσον είμαι] ο ηγεμόνας του, τα οποία όρισα [αργότερα] εκτός από την προηγούμενη φορολογία να παραδίνονται ετησίως. Ο Εζεκίας ο ίδιος, που το προκαλούν τρόμο μεγαλείο της κυριαρχίας μου τον είχε καταβάλλει, και του οποίου τα άτακτα αλλά και τα επίλεκτα στρατεύματα, που είχε φέρει στην Ιερουσαλήμ την βασιλική του έδρα για να [την] ισχυροποίηση, τον είχαν εγκαταλείψει, μου έστειλε αργότερα στην Νινευή την ηγεμονική μου πόλη μαζί με 30 τάλαντα[141] χρυσό, 800 τάλαντα ασήμι, πολύτιμους λίθους, αντιμόνιο,[142] μεγάλα κομμάτια από κόκκινη πέτρα, καθίσματα με [ένθετες ψηφίδες από] φίλντισι, nimedu-καρέκλες με [ένθετες ψηφίδες από] φίλντισι, ελεφαντοτόμαρα, ξύλο εβένου, ξύλο βούξου[143] [και] όλα τα είδη πολύτιμων θησαυρών, τις [ίδιες] του τις κόρες, παλλακίδες, άρρενες και θήλεις μουσικούς. Για να παραδώσει τον φόρο υποτελείας και για να προσκυνήσει [να δηλώσει υποταγή] σαν σκλάβος, έστειλε τον [προσωπικό] του αγγελιοφόρο.

Οι γιοι του Σενναχερίβ όμως δεν φαίνεται να υπήρξαν όλοι ευγνώμονες προς τον πατέρα τους. Ο Εσαρχαδδόν (Esarhaddon, 680-669), που τον διαδέχθηκε, νίκησε και εξεδίωξε τους αδελφούς του, που είχαν σκοτώσει τον πατέρα τους και βασιλιά. Μετά, στράφηκε προς την Σιδώνα, που εν τω μεταξύ είχε επαναστατήσει, και κατέστειλε την εξέγερση. Όταν επέστρεψε στην Ασσυρία αποφάσισε να ανοικοδομήσει την Βαβυλώνα, η οποία είχε μισοκαταστραφεί από τους συνεχείς πολέμους. Το 671 εξεστράτευσε εναντίον του Αιθιόπα (από την Νουβία) κυβερνήτη της Αιγύπτου, τον οποίο νίκησε, και κατέλαβε την Μέμφιδα. Το 669 όμως, ο εκδιωχθείς Αιθίοπας βασιλιάς επέστρεψε στην Μέμφιδα, ενώ το ίδιο έτος ο Εσαρχαδδόν πέθανε προσπαθώντας να ξαναεπιτεθεί στους Αιγυπτίους.

Μετά τον θάνατο του Εσαρχαδδόνος, ισχυροποιήθηκαν οι εχθροί των Ασσυρίων στα βόρεια. Οι Σκύθες και οι Κιμμέριοι λεηλατούσαν την Μικρά Ασία και τις περιοχές

[139] Αζώτου ή Ασδώδ (Ashdod) ή Ασηδώθ ή Ασσεδώθ. Πόλη της Παλαιστίνης που τελικά κατέστη μια από τις πέντε σημαντικότερες των Φιλισταίων και δέσποζε στον στρατιωτικό δρόμο που συνέδεε την Αίγυπτο με την σημερινή Συρία.

[140] Ακκαρών ή Εκρών (Ekron). Πόλη της Παλαιστίνης που αναφέρεται και στην Παλαιά Διαθήκη (*Αγία Γραφή,* "Ιησούς Ναυή", ΙΓ.3 και αλλού.).

[141] Κάθε χρυσό τάλαντο (περ. 30 κιλά χρυσός) αντιστοιχούσε σε 60 μίνες χρυσές (1 μίνα = περ. 500 γρ. χρυσός), κάθε μίνα αντιστοιχούσε σε 60 σέκελ (1 σέκελ = περ. 8,3 γρ. χρυσός) [Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia* (London: Equinox, 1980), p. 125]. Οι ανωτέρω ισοδυναμίες είναι γενικής μορφής διότι τοπικά υπήρχαν μεγάλες διαφορές, μέχρι που η μίνα να ζυγίζει 1.000 γρ περίπου.

[142] Μάλλον αντιμονίτης ή στιβνίτης, ένωση του αντιμονίου με το στοιχείο θείο, που ίσως χρησιμοποιούνταν για την βαφή των ματιών ή θαυμαζόταν λόγω των εξαιρετικής μορφής κρυστάλλων στην οποία βρίσκεται στην φύση [Δες ANET, n.. 5, p. 288 -- Charles A. Sorrel & G. F. Sandstorm, *The Rocks and Minerals of the World* (London: Collins, 1973), pp. 86-87 (όπου και εικόνα)].

[143] Βούξος (buxus), γένος φυτών του φύλου αγγειόσπερμα, της κλάσεως δικοτυλήδονα, της τάξεως τρίκοκκα, της οικογενείας βουξίδες. Περιλαμβάνει περίπου 20 είδη που φύονται στην Ευρώπη, Δ. Ινδία, Β. Αφρική και Κ. Αμερική. Είναι θαμνώδες φυτό με ωραίο φύλλωμα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως καλλωπιστικό. Το ξύλο του μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ξυλοτεχνία [*Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 55 τομ. (Αθήνα: Ετ. Ελ. Εκδ., 1978-1988), 15:422].

του Ουραρτού με αποτέλεσμα να μην επιτρέπουν την διεξαγωγή του εμπορίου με την Ασσυρία, αλλά κυρίως να έχουν αποκόψει την χώρα από την σημαντικότερη πηγή σιδήρου. Την ίδια εποχή οι φυλές των Μήδων, που είχαν εμφανισθεί επί Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' και Σαργώνος Β', άρχισαν να εγκαθίστανται στις παρυφές των συνόρων της Ασσυρίας και να δημιουργούν το κράτος τους. Συνέπεια αυτών των νέων αλλαγών ήταν η απώλεια επιπλέον πηγών μετάλλων και εδαφών με πολλά άλογα, όλα απαραίτητα στους Ασσύριους.

Οι Ασσύριοι στράφηκαν για μια ακόμη φορά δυτικά και ο νέος βασιλιάς Ασουρ-Βανιπάλ (Ashur-Banipal, 668-627) έστειλε τον στρατό του εναντίον της Αιγύπτου και ανακατέλαβε την Μέμφιδα ενώ λίγο αργότερα λεηλάτησε τις Θήβες. Παρ' όλα αυτά, ο Αιγύπτιος Ψαμμήτιχος Α' (664-610) κατάφερε να εκδιώξει τους Ασσύριους από την Αίγυπτο. Την ίδια περίπου εποχή, οι Ασσύριοι υπέταξαν για μια φορά ακόμη πόλεις της Φοινίκης, που είχαν επαναστατήσει, ενώ το 662 πολιόρκησαν και κατέλαβαν την Τύρο, που αρνούνταν να καταβάλλει φόρους. Λίγα χρόνια αργότερα, οι Ασσύριοι επιτέθηκαν στους Ελαμίτες και αφού κατέλαβαν τα Σούσα απομάκρυναν για πάντα τον κίνδυνο των Ελαμιτών. Το 650 μάλιστα, κατάφεραν να εκκαθαρίσουν και το νοτιότερο τμήμα της Μεσοποταμίας υποτάσσοντας τους Χαλδαίους, που είχαν συμμαχήσει με τους Ελαμίτες. Ο κυβερνήτης της Βαβυλώνας, που ήταν υποτελής των Ασσυρίων, είχε επίσης λάβει μέρος στην συμμαχία εναντίον τους και οι Ασσύριοι αφού πολιόρκησαν την πόλη, την κατέλαβαν, λεηλάτησαν το ανάκτορο και κατέσφαξαν τους αρχηγούς της επαναστάσεως. Οι Άραβες που ζούσαν στην έρημο, ο τελευταίος λαός που είχε συμμετάσχει στην συμμαχία εναντίον των Ασσυρίων, επίσης νικήθηκαν και οι αρχηγοί τους συνελήφθησαν. Ο Ασουρ-Βανιπάλ διέταξε να γράψουν με περηφάνια: "Ανάμεσα στους ανθρώπους, οι βασιλιάδες, και ανάμεσα στα θηρία, τα λιοντάρια (;), αποδείχθηκαν ανίσχυρα μπροστά στο τόξο μου".[144]

Παρ' όλες αυτές τις στρατιωτικές επιτυχίες, από το τελευταίο τέταρτο του Ζ' αιώνα, άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για την Ασσυριακή Αυτοκρατορία. Μέχρι αυτή την εποχή, οι Ασσύριοι εξαπλώνονταν και καταλάμβαναν νέα εδάφη. Από αυτήν την περίοδο και μετά, το βασίλειό τους άρχισε να συρρικνώνεται και η αυτοκρατορία να παρακμάζει.

Η Παρακμή της Ασσυρίας (627-612 π.Χ.)

Μετά τον θάνατο του Ασουρ-Βανιπάλ το 627, οι εχθροί των Ασσυρίων έγιναν πάλι απειλητικοί αλλά αυτήν την φορά οι βασιλείς δεν θα μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στο δύσκολο έργο της υποταγής τους. Το 626, ο αρχηγός των Χαλδαίων Ναβοπολασσάρ (Nabopolassar) κατέλαβε την Βαβυλώνα και συμμάχησε με τους Μήδους και τον αρχηγό τους Κυαξάρη. Αφού οι Χαλδαίοι εκκαθάρισαν την Βαβυλώνα από τους τελευταίους Ασσύριους, προχώρησαν δυτικά και υπέταξαν τους Αραμαίους. Παρ' ότι οι Ασσύριοι μαζί με τους Αιγυπτίους προσπάθησαν να απομακρύνουν τους Χαλδαίους από τα ασσυριακά εδάφη, εκείνοι γίνονταν όλο και πιο ισχυροί, όλο και πιο απειλητικοί. Το 614, οι Μήδοι κατέλαβαν μερικές ασσυριακές πόλεις, συμπεριλαμβανόμενης και της Ασούρ. Τελικά, το 612, ο Ναβοπολασάρ, ο Κυαξάρης, οι Σκύθες, αλλά και άλλες ορδές από τον βορρά πολιόρκησαν και κατέλαβαν την Νινευή και φυσικά όλη την Ασσυρία, μέσα σε πολύ λίγο διάστημα. Ο τελευταίος βασιλιάς των Ασσυρίων, Σιν-σαρ-ισκούν (Sin-shar-ishkun), σύμφωνα με την παράδοση, πέθανε στις φλόγες που κατέτρωγαν την Νινευή. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα από την Αγία Γραφή για την καταστροφή της Νινευή:

Τα ασημένια τα παίρνουν ως λάφυρα

[144] Daniel David Luckenbill, ed. *Ancient Records of Assyria and Babylonia* 2 vols., rpt of 1926 ed. (London: Histories & Mysteries of Man, 1989), 2: 347, par. 896.

Τα χρυσά θα τα παίρνουν ως λάφυρα
Γιατί δεν υπάρχει τέλος στους Θησαυρούς της.
...
Εκκενώθηκε, ανατινάχθηκε, ερημώθηκε
και η καρδιά διαλύεται
και τα γόνατα τρέμουν
και οι πόνοι είναι αφόρητοι
...
Η Νινευή ερημώθηκε.[145]

Με αυτόν τον δραματικό τρόπο περιγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη η καταστροφή της Νινευή και το τέλος της Ασσυριακής παντοδυναμίας στην Εγγύς Ανατολή. Οι Ασσύριοι μπορεί να μην επανεμφανίσθηκαν στην Ιστορία αλλά άφησαν πίσω τους μια τεράστια κληρονομιά, τον Ασσυρο-Βαβυλωνιακό πολιτισμό, που αποτελεί το καταστάλαγμα του μεσοποταμιακού πολιτισμού από την αρχή της δημιουργία του, την εποχή των μικρών σουμερικών πόλεων, μέχρι την πτώση της Νινευή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΣΥΡΙΑΣ

Ιλουσσούμα	1940;
Ερισούμ	1906-1867
Σαργών Α'	1860;
Σαμσί-αδάδ	1820;
Ασούρ-Ουβαλίτ Α'	1365-1330
Σαλμανέσερ	1274-1245
Τουκούλτι-Νινούρτα Α'	1244-1208
Ασούρ-ρεσα-ισι Α'	1133-1116
Τιγλάθ-Πιλεσέρ Α'	1115-1077
Ασούρ-νασιρ-παλ Β'	883-859
Σαλμανέσερ Γ'	858-824
Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ'	744-727
Σαργών Β'	721-705
Σενναχερίβ	704-681
Εσαρχαδδόν	680-669
Ασουρβανιπάλ	668-627
Σινσάρ-ισκουν	623-612

Πολιτισμός των Ασσυρίων

Οι Ασσύριοι αφομοίωσαν τα πολιτικά και πολιτιστικά στοιχεία των λαών με τους οποίους ήρθαν σε επαφή και δημιούργησαν μια νέα μορφή της μεσοποταμιακής πολιτικής και πολιτισμικής παραδόσεως. Χρησιμοποίησαν, κατά βάσει, την γραφή και τις λογοτεχνικές παραδόσεις των προηγούμενων λαών της περιοχής και υπερτόνισαν την θέση και το αξίωμα του βασιλιά.

"Ο Μέγας Βασιλεύς", "Ο Παντοδύναμος Βασιλεύς", "Ο Βασιλεύς του Κόσμου", είναι μερικοί από τους τίτλους που χρησιμοποιούσαν οι βασιλείς της Ασσυρίας την περίοδο της Αυτοκρατορίας. Ο βασιλιάς ήταν το κράτος και θεωρούσε όλους τους άλλους που συμμετείχαν στην διακυβέρνηση της χώρας (κυβερνήτες, πρεσβευτές, κυβερνητικούς υπαλλή-

[145] *Αγία Γραφή*, "Ναούμ", Β.9-10 & Γ.7.

λους κλπ) απλούς "υπηρέτες". Παρ' όλα αυτά, η διαφορά μεταξύ ενός ενσί[146] των σουμερικών πόλεων και ενός βασιλιά της Ασσυρίας έγκειτο μόνο στην έκταση της δικαιοδοσίας τους. Δεν υπήρχε δηλαδή ουσιαστική διαφορά στην φύση της διακυβερνήσεως μεταξύ μιας μικρής σουμερικής πόλεως και της αχανούς Ασσυριακής Αυτοκρατορίας.

Το ζήτημα της διαδοχής των βασιλέων δεν προβλημάτισε τους Ασσύριους διότι σε γενικές γραμμές γινόταν αποδεκτή η κληρονομική διαδοχή. Ο βασιλιάς διάλεγε τον διάδοχό του ανάμεσα στους γιους του αφού πρώτα εξασφάλιζε την σύμφωνη γνώμη της βασιλικής οικογένειας και των μεγάλων αρχόντων. Ο διάδοχος οδηγούνταν στον "Οίκο της Διαδοχής", μερικά χιλιόμετρα μακριά από το ανάκτορο του πατέρα του στην Νινευή, και εκεί εκπαιδευόταν για να αναλάβει τα βασιλικά του καθήκοντα. Η βασιλική του μόρφωση περιλάμβανε εξοικείωση με τα μελλοντικά του στρατιωτικά και διοικητικά καθήκοντα, που μερικές φορές έφθαναν μέχρι του σημείου να μπορεί ο διάδοχος να αντικαθιστά τον βασιλιά στα διοικητικά του καθήκοντα στα ανάκτορα όταν ο τελευταίος έπρεπε να εκστρατεύσει.

Την εποχή της παντοδυναμίας των Ασσυρίων, τα ανάκτορα έγιναν η επίσημη κατοικία του βασιλιά και το διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας και αντικατέστησαν, από άποψη σπουδαιότητας, τον ναό. Ο βασιλιάς βοηθούνταν στο διοικητικό του έργο κυρίως από τον τουρτανού (turtânu, γενικό διοικητή), που εκτελούσε χρέη συμβούλου, τους κυβερνήτες επαρχιών (bêl pihâti ή shaknu), τους υποδεέστερους περιφερειακούς διοικητές (rab alâni) και τους υπ' αυτούς "κοινοτάρχες" (hazannu) ή τις Δημογεροντίες των κωμοπόλεων και των χωριών. Οι τοπικοί αυτοί άρχοντες είχαν μεγάλη δύναμη και μπορούσαν να συγκεντρώσουν πολύ στρατό όταν οι καιροί το απαιτούσαν.

Ο Ασσυριακός στρατός όφειλε τις επιτυχίες του στους επίλεκτους στρατιώτες, στην υπεροχή των όπλων του, και στην αυστηρή πειθαρχία. Από την εποχή του Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' και μετά, ο στρατός αποτελούνταν από τους μόνιμους επίλεκτους στρατιώτες, που μερικοί από αυτούς σχημάτιζαν την βασιλική φρουρά, τους κληρωτούς, που στρατολογούνταν για να εκπληρώσουν την στρατιωτική τους θητεία ή ιλκού (ilku), και τους εφέδρους, που χρησιμοποιούνταν όποτε χρειαζόταν. Σε γενικές γραμμές, σε καιρό πολέμου, όλοι οι διαθέσιμοι άνδρες όλων των κοινωνικών τάξεων επιστρατεύονταν για να λάβουν μέρος στις ασσυριακές εκστρατείες.

Οι κάτοικοι της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας διαιρούνταν σε τρεις κοινωνικές ομάδες: τους ελεύθερους, τους δουλοπάροικους και τους σκλάβους. Οι ελεύθεροι προέρχονταν από διάφορες κοινωνικές τάξεις ή ήταν ακόμη και νομάδες, οι δουλοπάροικοι εξαρτιόνταν από το κράτος ή τους μεγάλους άρχοντες, ενώ η τάξη των σκλάβων αποτελούνταν από αυτούς που προέρχονταν από χρεωμένες οικογένειες αλλά και από αιχμαλώτους πολέμου. Παρά την θέση στην οποία βρίσκονταν, μερικοί σκλάβοι αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα και μπορούσαν να ανέλθουν σε ορισμένες κυβερνητικές θέσεις.

Εκτός από τα επιτεύγματα στην στρατιωτική και πολιτική οργάνωση της Αυτοκρατορίας, οι Ασσύριοι επιδόθηκαν με αξιοσημείωτη επιτυχία στην πλαστική τέχνη και ιδίως στα ανάγλυφα. Η τέχνη των αναγλύφων προϋπήρχε στην Μεσοποταμία και πολλοί Σουμέριοι ή Βαβυλώνιοι βασιλείς χρησιμοποιούσαν τις ανάγλυφες στήλες ως αναμνηστικές των πολεμικών τους νικών. Δύο παραδείγματα των αναμνηστικών αυτών στηλών είναι η "Στήλη των Γυπών" (εικ. σε Roux) του ενσί της Λαγάς Εαννάτουμ, και η "Στήλη της Νίκης" (εικ. σε Roux και σε Collon, p. 75) του Νάραμ-Σιν στις οποίες αναπαριστώνται στρατιώτες, οι αρχηγοί των εκστρατειών αλλά και διάφορα σύμβολα. Οι Ασσύριοι όμως χρησιμοποίησαν ως κεντρικό και πολλές φορές μοναδικό πρόσωπο των αναγλύφων τους τον βασιλιά τους. Ο βασιλιάς δεν παρουσιάζεται ως ένα υπερφυσικό ον, όπως τα τέσσερα

[146] Δες Κεφάλαιο 1 για την Σουμερία.

αγάλματα του Ραμσή Β'[147] στην Αίγυπτο, αλλά ως ένας παντοδύναμος μονάρχης σε ανθρώπινη κλίμακα. Οι Ασσύριοι θεωρούνται οι πρώτοι που προσπάθησαν να απαλλάξουν την τέχνη από την θρησκευτική ή μαγική σημασία που είχε για τους ανθρώπους από την προϊστορική εποχή[148] και να της προσδώσουν ανθρώπινες διαστάσεις και σημασία. Πολλά από τα Ασσυριακά ανάγλυφα, όπως αυτά από την Νεμρώδ και την Νινευή (τώρα στο Βρετανικό Μουσείο και στο Μουσείο Πρόσω Ασίας του Βερολίνου), ήταν σύμβολα της δόξας του νικητή βασιλιά και κοσμούσαν τα ανάκτορα, με κύριο σκοπό να εμφυσήσουν τον φόβο της βασιλικής κυριαρχίας στον λαό (εικ. 147-149 σε Lloyd και σε Collon, pp. 141-155 και σε DVMP, pp. 170-185).

Εκτός από την ανάπτυξη της τέχνης των αναγλύφων, η μεγαλύτερη συμβολή των Ασσυρίων βασιλέων στην διατήρηση της μεσοποταμιακής πολιτισμικής κληρονομιάς ήταν η περίφημη βιβλιοθήκη του Ασουρβανιπάλ. Ο βασιλιάς αυτός είχε συγκεντρώσει πάνω από 25.000 πλίθινες δέλτους,[149] που περιείχαν καταγεγραμμένες κυρίως την σουμερική και βαβυλωνιακή λογοτεχνική παράδοση και βρέθηκαν στα ερείπια των ανακτόρων της Νινευή. Εκτός από τα επικά, ιστορικά, επιστημονικά και θρησκευτικά κείμενα βρέθηκαν και διατάγματα, οικονομικά κείμενα καθώς και γράμματα από και προς τον βασιλιά. Οι επιστολές αυτές δείχνουν πόσο καλά πληροφορημένος ήταν ο βασιλιάς, σχεδόν σε καθημερινή βάση, από τους τοπικούς άρχοντές του, όπως και ο Χαμμουραβί[150] πριν απ’ αυτόν, αλλά αποδεικνύουν ακόμη και την μεγάλη πρωτοβουλία κινήσεων που είχαν οι τοπικοί κυβερνήτες.

Ο μεσοποταμιακός πολιτισμός δεν έσβησε τελείως με την κατάρρευση της Ασσυριακής αυτοκρατορίας. Οι Χαλδαίοι, που θα επεκταθούν από τον νότο, αλλά και οι Πέρσες, που θα δημιουργήσουν μια ακόμη απέραντη αυτοκρατορία, θα χρησιμοποιήσουν πολλά από τα πολιτικά και πολιτισμικά στοιχεία της μεσοποταμιακής παραδόσεως που διατήρησαν οι Ασσύριοι.

Η ΝΕΟ-ΒΑΒΥΛΩΝΙΑΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (ΧΑΛΔΑΙΟΙ 625-539 π.Χ.)

Η πτώση των Ασσυρίων άνοιξε τον δρόμο στην νέα ανερχόμενη δύναμη στην Εγγύς Ανατολή, στους Χαλδαίους. Οι Χαλδαίοι κατέλαβαν την Βαβυλώνα (CAWH:1.13R) και εγκαθίδρυσαν μια ισχυρή αυτοκρατορία, που οι βασιλείς της κυριάρχησαν σε ολόκληρη τουλάχιστον την Μεσοποταμία κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 ΧΑΛΔΑΙΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΣΤΗΝ ΒΑΒΥΛΩΝΑ

Ναβοπολασσάρ	625-605
Ναβουχοδονόσορ Β'	604-562
Ναβουναΐδ	559-539

Ο ιδρυτής της Νεο-Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας των Χαλδαίων, Ναβοπολασσάρ (Nabopolassar, 625-605), στην προσπάθειά του να καταλάβει όλες τις κτήσεις των

[147] Δες Κεφάλαιο 2 για τον Ραμσή Β' και εικόνα σε Cyril Aldred, *The Egyptians*, rev. & enl. ed. (London: Thames & Hudson, 1987), εικ. VII, pp. 158-159.

[148] Δες στο Κεφάλαιο 1 το υποκεφάλαιο για την Εξέλιξη του Ανθρώπου.

[149] Roaf, p. 355.

[150] Δες Κεφάλαιο 1.

Ασσυρίων, ήρθε σε σύγκρουση με τους Αιγυπτίους, στα νοτιοδυτικά, τους Σκύθες, στα βόρεια, και τους Εβραίους του Ιωσία (Josiah), στην Ιουδαία, και διεξήγε συνεχείς πολέμους. Τους αγώνες του συνέχισε ο γιος του, Ναβουχοδονόσορ Β' (604-562), που τελικά πολιόρκησε την Ιερουσαλήμ και εξανάγκασε τους Εβραίους σε εξανδραποδισμό στην Βαβυλώνα το 587 (Δες Ιστορική Πηγή 7). Το 571, έπεσε η Τύρος και οι Χαλδαίοι διόρισαν βαβυλωνιακή επαρχιακή διοίκηση.

Την εποχή αυτή, μία δεύτερη δύναμη, οι Μήδοι, είχε ήδη παρουσιασθεί στην Εγγύς Ανατολή και επεδίωκε να εξασφαλίσει τον δικό της ζωτικό χώρο. Ο αρχηγός τους Κυαξάρης κατέλαβε το κράτος του Ουραρτού (Urartu), στα βόρεια της Μεσοποταμίας, και, κινούμενος προς τα δυτικά, ήρθε σε επαφή με τους Λυδούς, που κατείχαν την σημερινή Δυτική Τουρκία και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Έτσι, ήταν αναγκαίο πλέον Χαλδαίοι και Μήδοι να οροθετήσουν τις αυτοκρατορίες τους με κοινά σύνορα στα βόρεια, κατά μήκος μίας οροθετικής γραμμής από τα δυτικά προς τα ανατολικά, σχεδόν κάθετης προς τον ρουν του Τίγρη ποταμού.

Αυτή η οροθέτηση όμως απέκοψε τους Χαλδαίους από τους εμπορικούς δρόμους στα βορειοδυτικά της Ασσυρίας, με αποτέλεσμα να στραφούν στις εμπορικές οδούς που έρχονταν από την Αραβία και τα παράλια της Φοινίκης, αφού είχαν ήδη καταλάβει τις Φοινικικές πόλεις. Η κατάληψη όμως από τους Χαλδαίους των πόλεων κατά μήκος της ανατολικής ακτής της Μεσογείου προβλημάτισε τους Αιγυπτίους, οι οποίοι είχαν χάσει την εμπορική επικοινωνία με τις Φοινικικές πόλεις. Η σύγκρουση με τους νέους κατακτητές της Μεσοποταμίας ήταν αναπόφευκτη. Ο στρατός του Ναβουχοδονόσορα εισέβαλε στην Αίγυπτο αλλά οι πηγές μας δεν μας επιτρέπουν να μάθουμε το αποτέλεσμα.

Ο Ναβουχοδονόσορ Β' υπήρξε ο λαμπρότερος κυβερνήτης της νέας δυναστείας της Βαβυλώνας. Ο νέος βασιλιάς ξανάκτισε την πόλη κάνοντάς την τήν μεγαλύτερη και θαυμαστότερη της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Τα σημερινά ερείπια της Βαβυλώνας καλύπτουν μια έκταση 8.500 στρεμμάτων και δίνουν μια ιδέα της μεγαλοπρεπούς αρχαίας πόλεως. Ο Ναβουχοδονόσορ ξανάκτισε, ακόμη, μεγάλο μέρος των τειχών της πόλεως. Το εξωτερικό τείχος αποτελούνταν στην πραγματικότητα από τρεις σειρές οχυρώσεων, που τα ενδιάμεσα διαστήματα είχαν γεμισθεί με χαλίκι, και είχε συνολικό πλάτος περίπου 100 μέτρα. Το εσωτερικό τείχος αποτελούνταν από δύο σειρές τειχών ενώ το ενδιάμεσο διάστημα χρησιμοποιούνταν ως στρατιωτικός δρόμος.[151]

Το ανάκτορο του Ναβουχοδονόσορα ήταν ένα σύμπλεγμα δωματίων και αυλών κτισμένο σε διαφορετικά επίπεδα έτσι ώστε τα δένδρα και τα λουλούδια που ήταν φυτεμένα να μοιάζουν με κρεμαστούς κήπους. Αυτοί ακριβώς ήταν οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας, που οι Έλληνες θεωρούσαν ένα από τα Επτά Θαύματα του Κόσμου. Η πόλη διασχιζόταν κατά πλάτος από την "Οδό των Πομπών" ή την κύρια αρτηρία, κατά την σημερινή ορολογία, η οποία διερχόταν μέσα από την περίφημη Πύλη της Ιστάρ (Ishtar, ανοικοδομημένη σήμερα στο Μουσείο Πρόσω Ασίας του Βερολίνου, εικ. σε Oates, p. 155 και σε DVMB, pp. 112-127) και την οποία χρησιμοποιούσαν για να διέλθουν οι αναπαραστάσεις των θεών κατά την διάρκεια των εορτών του Νέου Έτους. Ο νέος βασιλιάς ξανάκτισε το μεγάλο ζιγκουράτ της Βαβυλώνας, τον βιβλικό Πύργο της Βαβέλ, που ο Ηρόδοτος περιέγραψε ότι ήταν ένας

> πύργος οικοδομημένος με μήκος και πλάτος ένα στάδιο [185 μ.] και πάνω σ' αυτόν άλλος πύργος ήταν κτισμένος και άλλοι ακόμη πάνω σ' αυτόν μέχρι τους οκτώ πύργους. Η ανάβαση σ' αυτούς [τους πύργους σήμερα] γίνεται κυκλικά από το εξωτερικό μέρος. Στο μέσο της αναβάσεως περί-

[151] Joan Oats, *Babylon* rev. ed. (London: Thames & Hudson, 1986), pp. 144-148.

που υπάρχει πλάτωμα με αναπαυτικά καθίσματα για να αναπαύονται όσοι ανεβαίνουν. Στον τελευταίο πύργο βρίσκεται μεγάλος ναός.[152]

Τα θαυμαστά αυτά δημόσια έργα του Ναβουχοδονόσορα είχαν όμως αρνητικές οικονομικές επιπτώσεις στην Αυτοκρατορία των Χαλδαίων και δυσκόλεψαν πολύ την βασιλεία του επόμενου σημαντικού κυβερνήτη της Βαβυλώνας, του Ναβουναΐδ. Ο Ναβουναΐδ (Nabuna'id, 559-539) κλήθηκε να αντιμετωπίσει τον πληθωρισμό που είχε προξενηθεί εξαιτίας του οικοδομικού προγράμματος αλλά και των πολέμων που διεξήγε ο Ναβουχοδονόσορ και οι άμεσοι διάδοχοί του. Ο νέος κυβερνήτης αναγκάσθηκε να εκστρατεύσει για δέκα χρόνια στα δυτικά για να θέσει υπό τον έλεγχό του τους εμπορικούς δρόμους από την Αραβία και να λύσει τα οικονομικά του προβλήματα. Κατά την διάρκεια της εκστρατείας έφθασε μέχρι την πόλη Υατρίβ (Yatrib ή Μεδίνα) στην Ερυθρά Θάλασσα.[153]

Εν τω μεταξύ, ο βασιλιάς Κύρος, που είχε ενώσει υπό την διακυβέρνησή του τους λαούς των Μήδων και των Περσών, νίκησε στην περιοχή της σημερινής Δυτική Τουρκία τον βασιλιά Κροίσο της Λυδίας και ανενόχλητος πλέον στράφηκε εναντίον των Χαλδαίων στην Βαβυλώνα, ίσως γιατί στην διαμάχη μεταξύ Κύρου και Κροίσου οι Χαλδαίοι είχαν υποστηρίξει τον δεύτερο. Ο Κύρος αρχικά κατέλαβε μικρό μέρος της Βόρειας Ασσυρίας αλλά μετά κινήθηκε νοτιοανατολικά, θέτοντας υπό την κατοχή του όλες τις περιοχές ανατολικά του Τίγρη ποταμού. Τελικά, επιτέθηκε στην Βαβυλώνα. Ανέλπιστα, οι κάτοικοι που ήταν δυσαρεστημένοι από την διακυβέρνηση αλλά και την μακροχρόνια απουσία του --μόλις ανακύψαντος από την δεκάχρονη εκστρατεία του-- Ναβουναΐδ, δέχθηκαν τελικά ευνοϊκά την κάθοδο του Κύρου το 539 π.Χ. Ο Κύρος κατέλαβε την Βαβυλώνα αλλά δεν την κατέστρεψε. Αντιθέτως, σεβάστηκε την πόλη και τους κατοίκους της αν και έθεσε τέλος στην Νεο-Βαβυλωνιακή Αυτοκρατορία των Χαλδαίων.

Η Χαλδαϊκή Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε στην Μεσοποταμία εξ αιτίας της καταρρεύσεως της Αυτοκρατορίας των Ασσυρίων και παρήκμασε διότι οι γείτονες της, οι Πέρσες, αποδείχθηκαν περισσότερο ισχυροί από τους Χαλδαίους. Οι Χαλδαίοι συνέχισαν σε γενικές γραμμές την Ασσυρο-Βαβυλωνιακή παράδοση, με αποκορύφωμα την βασιλεία του Ναβουχοδονόσορα. Η τελευταία μεγάλη, απέραντη, στην πραγματικότητα, αχανής αυτοκρατορία που θα εμφανισθεί στην Εγγύς Ανατολή, πριν από την κατάκτησή της τον Δ' αιώνα από τον Αλέξανδρο Γ' τον Μακεδόνα, ήταν η Περσική.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 7
Ο ΝΑΒΟΥΧΟΔΟΝΟΣΟΡ ΠΟΛΙΟΡΚΕΙ ΤΗΝ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ (587 π.Χ.)
[απόσπασμα]

Αγία Γραφή. Βασιλέων Β', ΚΕ.1-12 & ΚΕ.21. Απόδοση στα Νεοελληνικά και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Και τον ένατο χρόνο της βασιλείας του [Σεδεκία του Ιούδα], τον δέκατο μήνα, την δεκάτη του μηνός, ήλθε ο Ναβουχοδονόσορ, ο βασιλιάς της Βαβυλώνας, με όλο του τον στρατό, εναντίον της Ιερουσαλήμ και στρατοπέδευσε απέναντι και απέκλεισε την πόλη γύρω-γύρω με τείχη. Και η πόλη πολιορκούνταν μέχρι τον ενδέκατο χρόνο της βασιλείας του Σεδεκία. Και την ενάτη του τετάρτου μηνός έπεσε μεγάλη πείνα στην πόλη και δεν υπήρχε [καθόλου] ψωμί για τον λαό του τόπου. Και εκπορθήθηκε η πόλη και όλοι οι

[152] Ηρόδοτος, I.181.3-5.
[153] Kuhrt, 2:ch. 11d-f.

στρατιώτες έφυγαν την νύχτα από τον δρόμο που οδηγούσε στην πύλη, που βρίσκεται μεταξύ των δύο τειχών, κοντά στον βασιλικό κήπο (οι Χαλδαίοι είχαν περικυκλώσει την πόλη από κοντά), και ο βασιλιάς [Σεδεκίας προσπάθησε να διαφύγει] από τον δρόμο [που πήγαινε] προς την πεδιάδα. Ο στρατός των Χαλδαίων κατεδίωξε τον βασιλιά και τον πρόφθασε στην πεδιάδα της Ιεριχούς και όλος του ο στρατός σκόρπισε από κοντά του.

Και συνέλαβαν τον βασιλιά και τον οδήγησαν στον βασιλιά της Βαβυλώνας, στην Ριβλά,[154] και του επέβαλαν ποινή. Και έσφαξαν τους γιους του Σεδεκία μπροστά στα μάτια του και τύφλωσαν τον Σεδεκία και αφού τον έδεσαν με δύο χάλκινες αλυσίδες τον έφεραν στην Βαβυλώνα.

Τον πέμπτο μήνα, την εβδόμη του μηνός, το δέκατο ένατο έτος της [βασιλείας] του Ναβουχοδονόσορα, βασιλιά της Βαβυλώνας, ήρθε στην Ιερουσαλήμ ο Νεβουζαραδάν, ο αρχισωματοφύλακας, ο [πιστός] δούλος του βασιλιά της Βαβυλώνας και έκαψε τον οίκο του Κυρίου [τον ναό] και τον οίκο του βασιλιά [το ανάκτορο] και όλα τα σπίτια της Ιερουσαλήμ και έβαλε φωτιά σε κάθε μεγάλο κτίριο. Και όλος ο στρατός των Χαλδαίων, που είχε έλθει με τον αρχισωματοφύλακα, γκρέμισε τα τείχη της Ιερουσαλήμ γύρω γύρω.

Αυτούς που είχαν μείνει στην πόλη και αυτούς που είχαν καταφύγει στον βασιλιά της Βαβυλώνας και όσοι είχαν απομείνει από τον πληθυσμό [τους εξανάγκασε] ο Νεβουζαραδάν, ο αρχισωματοφύλακας, σε εξανδραποδισμό. Άφησε όμως τους φτωχούς γεωργούς και αμπελουργούς [για να καλλιεργήσουν την γη].

... Έτσι εξηνδραποδίσθησαν οι Ιουδαίοι από την γη τους.

ΤΑ ΚΡΑΤΗ ΤΩΝ ΦΡΥΓΩΝ, ΤΟΥ ΟΥΡΑΡΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΥΔΩΝ

Την εποχή των μετακινήσεων των Ινδο-Ευρωπαίων (περ. 2600-1450), σε διάφορα τμήματα της σημερινής Τουρκίας, εγκαταστάθηκαν λαοί που σε γενικές γραμμές συμβίωσαν με τις μεγάλες αυτοκρατορίες, από την εποχή των Χετταίων μέχρι την δημιουργία της Περσικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, στην βορειοδυτική Τουρκία εγκαταστάθηκαν οι Φρύγες, μεταξύ του Ευξείνου Πόντου και της Κασπίας Θάλασσας, στην Δυτική Τουρκία και πέρα από αυτήν οι Ουραρτού, και στην νοτιοδυτική Τουρκία οι Λυδοί.

Οι Φρύγες ήταν λαός που ήλθαν από την νοτιοανατολική Ευρώπη και εγκαταστάθηκαν στην Θράκη και στην περιοχή μεταξύ της σημερινής Κωνσταντινουπόλεως και του Ικονίου, υποτάσσοντας ολόκληρη την δυτική Μικρά Ασία (CAWH:1.15L). Μετά την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Χετταίων, εξαπλώθηκαν στην Τουρκία και το κράτος τους ήκμασε κατά τον Θ' αιώνα. Αυτήν ακριβώς την εποχή δημιουργήθηκε και ο μύθος για τον βασιλιά τους Μίδα, που ό,τι άγγιζε γινόταν χρυσός. Το Φρυγικό κράτος άρχισε να παρακμάζει από το τέλος του Η' αιώνα και κυρίως μετά το 700 π.Χ. όταν ο λαός των Κιμμερίων έκανε συχνές επιθέσεις από τα ανατολικά και αποδυνάμωσε το βασίλειο. Αυτήν ακριβώς την ευκαιρία επιζητούσαν οι γείτονες Λυδοί, από τα δυτικά, για να καταλάβουν μέρος του βασιλείου των Φρυγών, μέχρι ολόκληρη η περιοχή να καταληφθεί από τους Μήδους και τους Πέρσες. Οι Φρύγες ασχολούνταν με την γεωργία και την κτηνοτροφία και δείγματα της τέχνης τους είναι οι λαξευτοί σε βράχους τάφοι με τις όμορφες γραμμικές διακοσμήσεις.[155]

Στα ανατολικά του κράτους των Φρυγών, στην περιοχή της Αρμενίας, είχε εγκα-

[154] Ριβλά ή Ρίβλα, η σημερινή Rible‘ της Συρίας, βορειοανατολικά της Βύβλου.

[155] CAH, 2.2:417-442.

τασταθεί ο λαός των Ουραρτού[156] ο οποίος έγινε ισχυρός τον Θ' αιώνα όταν οι φυλές συνενώθησαν υπό τον βασιλιά Αράμη (Arame). Στην περίοδο της ακμής του και υπό τον βασιλιά Μενούα (Menua, 810-786), το κράτος Ουραρτού απλωνόταν από το ανατολικό άκρο της σημερινής Τουρκίας μέχρι το βορειοδυτικό Ιράν, αρκετά μακριά όμως από την Κασπία Θάλασσα, και προς τα νότια μέχρι την Ασσυρία (CAWH: (CAWH:1.05R & 1.13R). Το κράτος Ουραρτού βρισκόταν σε συνεχείς πολέμους με τους Ασσύριους, τους οποίους δεν άφησε να επεκτείνουν την κυριαρχία τους προς τα βόρεια. Αντιθέτως, το Ουραρτού δεν μπόρεσε να αντισταθεί στην επεκτατική πολιτική των Μήδων, οι οποίοι το κατέλυσαν περίπου το 600 π.Χ. Ο λαός των Ουραρτού χρησιμοποιούσε την Ουραρτιακή γλώσσα, που είναι συγγενής της Χορραϊκής αλλά γράφεται με απλοποιημένη ασσυριακή σφηνοειδή γραφή. Επίσης, ασχολήθηκε με την μεταλλουργία φτιάχνοντας αντικείμενα από ορείχαλκο, σίδηρο, ασήμι αλλά και χρυσό.

Εκτός από τους δύο λαούς που ζούσαν στην κεντροανατολική Τουρκία, υπήρχαν και οι Λυδοί που κατοικούσαν αρχικά στο νοτιοδυτικό τμήμα της Τουρκίας και ήταν υποτελείς των Φρυγών. Οι Λυδοί ισχυροποίησαν την θέση τους στην Μικρά Ασία τον Ζ' και το πρώτο μισό του ΣΤ' αιώνα. Γύρω στα 690 π.Χ., ο Λύδης βασιλιάς Γύγης (Gyges ή Gugu) επαναστάτησε εναντίον των Φρυγών, τους απώθησε προς τα ανατολικά και δημιούργησε το Λυδικό κράτος με πρωτεύουσα τις Σάρδεις (CAWH:1.15L). Τον Ζ' αιώνα οι Λυδοί έπρεπε να αντιμετωπίσουν τα στίφη των Κιμμερίων, τα οποία επιτίθονταν συνέχεια από τα ανατολικά και μάλιστα έφθασαν μέχρι τα παράλια της Μ. Ασίας, χωρίς όμως να δημιουργήσουν κράτος. Τελικά οι Κιμμέριοι νικήθηκαν από τους Λυδούς σε συνεργασία με τους Ασσύριους.

Μετά την κατάλυση του Ασσυριακού κράτους, οι Μήδοι νίκησαν τον λαό των Ουραρτού και άνοιξαν τον δρόμο προς την δύση. Το 590 π.Χ. κινήθηκαν δυτικά και συγκρούσθηκαν με τους Λυδούς. Οι Λυδοί αντιμετώπισαν αρχικά τους Μήδους με επιτυχία και το 585 ο βασιλιάς Αλυάττης (Alyattes, 618-566) των Λυδών συνήψε ειρήνη με τον Αστυάγη των Μήδων και όρισαν ως κοινή οροθετική γραμμή τον ρου του ποταμού Αλύ (Halys), στην Μικρά Ασία. Λίγο αργότερα, ο βασιλιάς Κροίσος (561-546) της Λυδίας και γιος του Αλυάττη, όταν ο Κύρος Β' των Περσών ανέτρεψε τον Αστυάγη, θεώρησε κατάλληλη την ευκαιρία να επεκτείνει το κράτος του ανατολικά στην περιοχή των Μήδων. Στις μάχες που ακολούθησαν ο Κύρος νίκησε τους Λυδούς κατά κράτος αλλά στα πλαίσια της μετριοπαθούς πολιτικής του δεν διέταξε να σκοτώσουν τον Κροίσο αλλά, κατά πάσα πιθανότητα, τον έχρισε σύμβουλό του.[157]

Οι Λυδοί, καθ' όλη την διάρκεια την κυριαρχίας τους αλλά και αργότερα, συμβίωναν ειρηνικά με τους Ίωνες και τους Αιολούς, ελληνικά φύλλα που είχαν εγκατασταθεί στα παράλια της Μικράς Ασίας. Οι Λυδοί μάλιστα είχαν, επί Κροίσου, θέσει υπό την κυριαρχία τους τις Ιωνικές πόλεις, οι οποίες τελικά έγιναν υποτελείς στους Πέρσες. Παρ' όλα αυτά οι Λυδοί δέχθηκαν και διέδωσαν στην χώρα τους την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό. Ο Κροίσος θεωρούνταν ο πλουσιότερος άνθρωπος του κόσμου και είναι αλήθεια ότι είχε συγκεντρώσει πολύ πλούτο προερχόμενο από τα μεταλλεία της Περγάμου, τους φόρους επί των Ιωνικών πόλεων και τα κέρδη από τον έλεγχο των εμπορικών οδών της Μικράς Ασίας. Τα πρώτα νομίσματα σε εμπορική χρήση κόπηκαν στην Λυδία και ίσως ο Κροίσος ήταν εκείνος που πρώτος χρησιμοποίησε χρυσά και ασημένια νομίσματα για εμπορικές συναλλαγές.[158]

Μετά την νίκη του Κύρου επί του βασιλιά Κροίσου της Λυδίας ολόκληρη η Μι-

[156] Στην Αγία Γραφή αναφέρεται ως βασίλειο του Αραράτ ("Ιερεμίας", ΝΑ.27).

[157] Ο Ηρόδοτος διηγείται πώς ο Κροίσος σώθηκε από την πυρά που είχε ανάψει ο Κύρος για να τον κάψει και πώς ο Πέρσης άκουσε τις συμβουλές του (Ι.86-90).

[158] Kuhrt, 2:ch. 10.

κρά Ασία περιήλθε στα χέρια των Περσών και αποτέλεσε τελικά την δυτικότερη επαρχία του απέραντου Περσικού Κράτους.

ΜΗΔΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΣΕΣ
(843-330 π.Χ.)

Οι πρώτες εκτενώς καταγεγραμμένες ειδήσεις για τους Μήδους και τους Πέρσες προέρχονται από τον Ηρόδοτο, ο οποίος ισχυρίζεται ότι στηρίχθηκε σε αξιόπιστες περσικές πηγές ή έκανε δικές του παρατηρήσεις[159] για να συγκεντρώσει τις πληροφορίες που χρειαζόταν για τις *Ιστορίες* του. Η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα έχει αποδείξει ότι οι Μήδοι προϋπήρξαν ως μεγάλη δύναμη στην Εγγύς Ανατολή και ότι οι Πέρσες ακολούθησαν στην κατάκτηση και στην διακυβέρνηση της περιοχής.[160]

Μήδοι (843-559 π.Χ.)

Οι Μήδοι ήταν λαός Ινδο-Ευρωπαϊκός και περίπου το 1000 π.Χ. εγκαταστάθηκαν στο Ιράν, ανατολικά της Ασσυρίας. Οι πρώτες γραπτές αναφορές για τους Μήδους και τους Πέρσες, όπως αποκαλύπτουν ανασκαφικά ευρήματα, χρονολογούνται από το 843 π.Χ. όταν ο Ασσύριος Σαλμανέσερ Γ' έλαβε φόρους υποτελείας από τον βασιλιά της "Παρσούα" (Parsua), γη των Περσών, και υπέταξε λίγο αργότερα την γη των "Μάδα" (Mada) ή Μήδων. Ο Ηρόδοτος, βέβαια, αναφέρει ως ιδρυτή της αυτοκρατορίας των Μήδων τον Δηιόκη[161] (Deioces, 700; π.Χ.), ο οποίος στην πραγματικότητα φαίνεται ότι ήταν ένας τοπικός άρχοντας που είχε διαλέξει για πρωτεύουσά του τα Εκβάτανα (Hamadan).[162]

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
ΜΗΔΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ

Διηόκης ;	;
Κυαξάρης Α';	;
Φραόρτης (Χσαθρίτα ;)	647-625
Κυαξάρης (Β';)	625-585
Αστυάγης	585-550

Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τον πρώτο άρχοντα των Μήδων και τους άλλους που ακολούθησαν μέχρι τον Κυαξάρη (Β';). Ο Κυαξάρης (Β';) (625-585), αφού οργάνωσε πεζικό εξοπλισμένο με τόξα και σπαθιά αλλά και ιππικό, εισέβαλε στην Ασσυρία. Μαζί με τους συμμάχους του Χαλδαίους κατάφερε να καταλάβει την Νινευή ενώ για να ισχυροποιήσει την συμμαχία πάντρεψε την κόρη του με τον Χαλδαίο Ναβουχοδονόσορα. Κατόπιν, ο Κυαξάρης επιχείρησε να επεκτείνει το βασίλειό του στα βορειοδυτικά της Μεσοποταμίας αλλά έπρεπε να αντιμετωπίσει τους Λυδούς. Η έκλειψη του ηλίου το 585 π.Χ. έκανε τους δυο στρατούς να σταματήσουν τις εχθροπραξίες και τους αρχηγούς τους να ορίσουν ως κοινό σύνορό τους τον Αλύ ποταμό. Το ίδιο έτος, ο Κυαξάρης πέθανε και τον διαδέχθηκε ο γιος του Αστυάγης.

---

[159] Ηρόδοτος. Ι.95.1 & Ι.140.1

[160] Kuhrt, 2:ch. 13a-b.

[161] Ηρόδοτος, Ι.96 κ. εξ.

[162] Σύμφωνα με νεότερες έρευνες ο πρώτος πραγματικός ηγεμόνας των Μήδων ίσως ήταν ο Χσαθρίτα (Khshathrita), ο οποίος μάλλον ταυτίζεται με τον Φραόρτη του Ηροδότου. Δες J. M. Cook, *The Persian Empire* (London: Dent, 1983), p. 6-7.

Ο Αστυάγης (585-550) ακολούθησε την πολιτική της διπλωματικής οδού στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας του και πάντρεψε την κόρη του με τον βασιλιά των Περσών Καμβύση Α' (600-559). Από την ένωση των παιδιών των δύο βασιλέων γεννήθηκε ο Κύρος Β' που ένωσε την Μηδία με την Περσία και χρίσθηκε ο πρώτος βασιλιάς της Περσικής Αυτοκρατορίας και της δυναστείας των Αχαιμενιδών, καθ' ότι ήταν απόγονος του σχεδόν μυθικού Πέρση βασιλιά Αχαιμένη.[163]

Ο Κύρος Β' & η Περσική Αυτοκρατορία (559-530 π.Χ.)

Ο Κύρος κατάφερε να ενώσει τις φυλές των Περσών (559-550) υπό την διοίκησή του και να θέσει υπό την κυριαρχία του όλη την Μηδία (CAWH:1.15). Ο Κροίσος της Λυδίας, όμως, αναθάρρεψε με την πτώση της Μηδίας και διέσχισε τον Αλύ ποταμό προς τα ανατολικά. Το 547, ο Κύρος ξεκίνησε από τα κατειλημμένα Εκβάτανα, προχώρησε στην Ασσυρία, και, αφού κατέλαβε την Ασούρ, στράφηκε βορειοδυτικά προς την Αρμενία (Ουραρτού) και την Καππαδοκία. Νίκησε τον Κροίσο και αποφάσισε να υποτάξει και τους Έλληνες των παραλίων της Μικράς Ασίας, οι οποίοι είχαν υποστηρίξει τον Λυδό βασιλιά. Οι Ελληνικές πόλεις αντί να ενωθούν για να αντιμετωπίσουν τον ισχυρό περσικό στρατό προτίμησαν να πολεμήσουν τον Κύρο ξεχωριστά και φυσικά, η μία μετά την άλλη, έπεσαν στα χέρια των Περσών. Αφού ολόκληρη η κεντροδυτική Τουρκία είχε καταληφθεί, ο Κύρος στράφηκε στα ανατολικά και το 539 κατέλαβε και την Βαβυλώνα (δες Ιστορική Πηγή 8) θέτοντας τις βάσεις για την μεγάλη Περσική Αυτοκρατορία.

Ο Κύρος δεν συμπεριφέρθηκε στους υποταγμένους λαούς ως κατακτητής αλλά αντιθέτως εφήρμοσε μια πολιτική ανοχής και αμνηστίας και έτσι έγινε εύκολα αποδεκτός ως "Μέγας Βασιλεύς" από τους κατακτημένους. Στην διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του χρησιμοποίησε ως βοηθό του τον γιο του Καμβύση, ο οποίος και τον διαδέχθηκε το 530 π.Χ.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 8
Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΚΥΡΟΣ ΚΑΤΑΛΑΜΒΑΝΕΙ ΤΗΝ ΒΑΒΥΛΩΝΑ (539 π.Χ.)

James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with supp. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1969), p. 316. "Cyrus". [Απόσπασμα]. Μετάφραση από την Σφηνοειδή Γραφή A. Leo Oppenheim. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

...

Είμαι ο Κύρος, βασιλεύς του Κόσμου, μέγας βασιλεύς, νόμιμος βασιλεύς, βασιλεύς της Βαβυλώνας, βασιλεύς της Σουμερίας και της Ακκαδίας, βασιλεύς των τεσσάρων άκρων [της γης], γιος του Καμβύση [Α'],[164] του μεγάλου βασιλέως, βασιλέως της Ανσάν [Anshan],[165] εγγονός του Κύρου [Α'],[166] του μεγάλου βασιλέως, βασιλέως της Ανσάν,

---

[163] Οι σύγχρονοι μελετητές της Αρχαίας Περσικής ιστορίας υποθέτουν ότι ο Αχαιμένης έζησε περίπου το 700 π.Χ. Δες Cook, p. 8.

[164] Ο Καμβύσης Α' ήταν ηγεμόνας της Ανσάν (δες επόμενη σημείωση) και έζησε μάλλον μεταξύ 600-559 π.Χ. Γενικά, υπάρχει μεγάλο πρόβλημα στον καθορισμό της σειράς διαδοχής αλλά και της χρονολογικής τοποθετήσεως των προγόνων του Κύρου λόγω των αλληλοσυγκρουόμενων πληροφοριών που έχουν στην διάθεσή τους οι μελετητές από τον Ηρόδοτο και τις διάφορες περσικές επιγραφές που έχουν βρεθεί [Δες J. M. Cook, *The Persian Empire* (London: Dent, 1983), pp. 1-24].

[165] Η Ανσάν ήταν πόλη ή περιοχή της Ελαμίας που θεωρούνταν έδρα των Αχαιμενιδών.

[166] Ο Κύρος Α', ηγεμόνας της Ανσάν, έδρασε μάλλον μεταξύ 640-600 π.Χ. Δες Cook, ch. 1 και

απογόνου του Τεΐσπη,[167] μεγάλου βασιλέως, βασιλέως της Ανσάν, από οικογένεια [που] πάντα [ασκούσε] βασιλεία, της οποίας την διακυβέρνηση αγαπούν ο Βελ[168] και ο Νεβώ,[169] που [τον Κύρο] θέλουν [οι θεοί] ως βασιλέα για να ευχαριστήσει τις καρδιές τους.

Όταν εισήλθα στην Βαβυλώνα σαν φίλος και εγκατέστησα την έδρα της διακυβερνήσεως στο ανάκτορο του ηγεμόνα με επευφημίες και πανηγυρισμούς, ο Μαρδούκ, ο μέγας κύριος[170] [παρακίνησε] τους μεγάθυμους κατοίκους της Βαβυλώνας [να με αγαπούν] και εγώ προσπαθούσα να τον λατρεύω καθημερινά. Τα αμέτρητα στρατεύματά μου περιδιάβασαν την Βαβυλώνα ειρηνικά. Δεν επέτρεψα σε κανένα να τρομοκρατήσει [οποιαδήποτε περιοχή] της χώρας [της Σουμερίας] και της Ακκαδίας. Επεδίωξα την ειρήνη στην Βαβυλώνα και σε όλες τις [άλλες] ιερές πόλεις. Όσο για τους κατοίκους της Βαβυλώνας [οι οποίοι] εναντίον της θελήσεως των θεών ... [τους απήλλαξα από] τον ζυγό που ήταν αντίθετος με την [κοινωνική] τους θέση. Ανακούφισα [το πρόβλημα] των ερειπωμένων σπιτιών τους, θέτοντας [έτσι] τέλος στο [κυριότερο] τους παράπονο. Ο Μαρδούκ, ο μέγας κύριος, ευχαριστήθηκε πολύ με τις πράξεις μου και έστειλε τις ευλογίες του σε μένα, τον Κύρο, τον βασιλέα που τον λατρεύει, στον Καμβύση, τον γιο μου, βλαστό των λαγόνων [μου], καθώς και σε όλο τον στρατό μου, και όλοι [επαινέσαμε] τον μεγάλο [θεό] περιχαρείς, στεκόμενοι μπροστά του εν ειρήνη

..

Καμβύσης Β' (530-522 π.Χ.)

Ο Καμβύσης δεν ήταν τελείως άπειρος στα βασιλικά καθήκοντα όταν ανέλαβε την εξουσία. Για οκτώ χρόνια, πριν γίνει βασιλιάς, αντιπροσώπευε τον πατέρα του Κύρο στις γιορτές για το Νέο Έτος στην Βαβυλώνα και φυσικά ήταν οικείο πρόσωπο στους κατοίκους της πιο δοξασμένης πόλεως της αυτοκρατορίας. Όταν λοιπόν πέθανε ο Κύρος, δεν υπήρξε πρόβλημα διαδοχής.

Λίγο μετά την ανακήρυξή του, ο Καμβύσης τέθηκε επικεφαλής μεγάλης εκστρατείας στην Αίγυπτο για να διασφαλίσει τα δυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας. Καθ' οδόν προς τον Νείλο έμαθε ότι ο γέρο Άμασης (570-526) της Αιγύπτου είχε πεθάνει και μόλις είχε αναλάβει ο γιος του Ψαμμήτιχος Γ' (526-525). Οι δύο στρατοί συναντήθηκαν στην μάχη της Πελουσίνης (Pelusium), στην οποία έλαβαν μέρος και Έλληνες, που άλλοι είχαν συμμαχήσει με τους Αιγυπτίους και άλλοι με τους Πέρσες. Οι Πέρσες νίκησαν και το 525 κατέλαβαν την Μέμφιδα ενώ ο Ψαμμήτιχος συνελήφθη και αργότερα εκτελέσθηκε. Οι Κύπριοι και οι Έλληνες της Ιωνίας υπετάγησαν για μια φορά ακόμη αλλά ο Καμβύσης επέτρεψε στους Έλληνες εμπόρους να επιστρέψουν στην πόλη που πάντα εμπορεύονταν, στην Ναύκρατη της Αιγύπτου.

Μετά την μεγάλη του επιτυχία στην Αίγυπτο και καθώς ο Καμβύσης επέστρεφε το 522 στην Περσία, έμαθε για την ανταρσία του αδελφού του Βαρδία (Bardiya ή Μάρδος ή Σμερδής για τους Έλληνες) και μάλλον αυτοκτόνησε. Οι υποτελείς πληθυσμοί δέχθηκαν με ανακούφιση τον Βαρδία, ο οποίος ανέστειλε την καταβολή φόρων για τρία

Roux, *Ancient Iraq*, Chronological Tables, VII. Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods (744-539).

[167] Ο Τεΐσπης ήταν μάλλον γιος του Αχαιμένη. Δες Ronald G. Kent, *Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon*, 2nd ed. (New Haven, Con.: American Oriental Society, 1953), DB I, par. 1.3-6, p. 119 και Cook, p. 8.

[168] Βελ (Bel), είναι ο Θεός Βάαλ των Φοινίκων.

[169] Ο Νεβώ (Nebo) ή Ναβού ήταν ασσυροβαβυλωνιακή θεότητα, γιος του Μαρδούκ, και θεωρούνταν θεός της γραφής και της σοφίας. Δες H. W. F. Saggs, *The Greatness that was Babylon* (London: Sidgwick & Jackson, 1962), p. 342.

[170] Το "κύριος" με την έννοια που έχει η λέξη στην Αγία Γραφή όταν αναφέρεται στον Θεό τον Κύριο.

χρόνια. Οι ευγενείς όμως αντέδρασαν στον συγκεντρωτικό τρόπο διακυβερνήσεώς του και έτσι μετά από οκτώ μήνες η ανταρσία του Δαρείου κατέληξε στην δολοφονία του Βαρδία (δες Ιστορική Πηγή 9).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 9
ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΔΑΡΕΙΟΥ

[Απόσπασμα]

Roland G. Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 2nd ed. (New Haven, Conn.: American Oriental Society, 1953), DB I, pp. 119-120. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Είμαι ο Δαρείος ο Μέγας Βασιλεύς, Βασιλεύς των Βασιλέων, Βασιλεύς της Περσίας, Βασιλεύς των χωρών, γιος του Υστάσπη,[171] εγγονός του Αρσάμη, Αχαιμενίδης.

Είπε ο Δαρείος ο βασιλεύς: Ο πατέρας μου ήταν ο Υστάσπης, πατέρας του Υστάσπη ήταν ο Αρσάμης, πατέρας του Αρσάμη ήταν ο Αριαράμμης, πατέρας του Αριαράμμη ήταν ο Τεΐσπης, πατέρας του Τεΐσπη ήταν ο Αχαιμένης.

Είπε ο Δαρείος ο βασιλεύς: Γι’ αυτό τον λόγο λεγόμαστε Αχαιμενίδες. Από πολύ καιρό είμαστε ευγενικής καταγωγής. Από πολύ καιρό η οικογένειά μας έχει βασιλείς.

[...]

Είπε ο Δαρείος ο βασιλεύς: Ιδού τι έκαμα αφού έγινα βασιλιάς. Ένας από τους γιους του Κύρου, με το όνομα Καμβύσης, από την οικογένειά μας, ήταν βασιλιάς εδώ. Αυτός ο Καμβύσης είχε έναν αδελφό, με το όνομα Σμερδής, που είχε τον ίδιο πατέρα και την ίδια μητέρα με τον Καμβύση. Κατόπιν ο Καμβύσης σκότωσε τον Σμερδή. Όταν ο Καμβύσης σκότωσε τον Σμερδή, δεν έγινε γνωστό στον λαό ότι ο Σμερδής είχε σκοτωθεί. Μετά, ο Καμβύσης πήγε στην Αίγυπτο. Όταν ο Καμβύσης έφυγε από την Αίγυπτο, μετά, ο λαός έγινε κακός. Μετά από αυτό, το Ψέμα [η αναταραχή] μεγάλωσε στην χώρα, στην Περσία και στην Μηδία και στις άλλες περιφέρειες.

Είπε ο Δαρείος ο βασιλεύς: Κατόπιν, ήταν ένας άνδρας [...] ο Γαυμάτα [Gaumata] [...που] είπε ψέματα στον λαό: "Είμαι ο Σμερδής, ο γιος του Κύρου, αδελφός του Καμβύση". Μετά απ’ αυτό, όλοι επαναστάτησαν εναντίον του Καμβύση [...] Μετά, ο Καμβύσης σκοτώθηκε με το ίδιο του το χέρι.

[...]

Μετά απ’ αυτό, ζήτησα την βοήθεια του Αχουραμάσδα. Ο Αχουραμάσδα μου έδωσε βοήθεια. [...] Κατόπιν, μαζί με λίγους άνδρες σκότωσα τον Γαυμάτα [...]

Είπε ο Δαρείος ο βασιλεύς: Το βασίλειο που είχαν πάρει από την οικογένειά μας, αυτό ξανάβαλα στη θέση του.

Δαρείος (521-486 π.Χ.)

Όταν οι σατράπες έμαθαν την δολοφονία του Βαρδία, ορισμένοι επαναστάτησαν, άλλοι έμειναν αδιάφοροι, αλλά ελάχιστοι υποστήριξαν τον σφετεριστή Δαρείο (Darayawaush). Μέσα σε δύο χρόνια, όμως, ο Δαρείος με τον μικρό του στρατό, κατάφερε να επιβληθεί σε όλες τις σατραπείες και να κάνει προσωρινή του πρωτεύουσα τα Σού-

[171] Ο Υστάσπης ή Vistaspa πρέπει να έζησε στα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ., εφ’ όσον κατά την επιγραφή ήταν πατέρας του Δαρείου.

σα, στην Ελαμία.

Μετά την εγκαθίδρυση της πολιτικής σταθερότητας στην Περσία, ο Δαρείος ανέλαβε σειρά μεταρρυθμιστικών έργων. Η πρώτη του μεταρρύθμιση αφορούσε συλλογή νόμων, η οποία μάλλον έμοιαζε με αυτήν του Χαμμουραβί. Κατόπιν, αποφάσισε να διαπιστώσει πόσο στέρεη ήταν η εξουσία του στις μακρινές δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας του. Ταξίδεψε στην Ιουδαία και στην Αίγυπτο και διαπίστωσε ότι δεν υπήρχε περίπτωση επαναστάσεως. Στην Αίγυπτο μάλιστα διάνοιξε διώρυγα, που ένωνε τον Νείλο με την Ερυθρά Θάλασσα και μπορούσε να διασχισθεί σε τέσσερις μέρες. Το έργο της διανοίξεως είχε εγκαταλειφθεί από τον φαραώ Νεκώ Β' έναν αιώνα πριν. Κατόπιν, ο Δαρείος επεξέτεινε την κυριαρχία του κυρίως στη Δυτική Ινδία και στην Μικρά Ασία και αυτήν ακριβώς την εποχή, στο τέλος του Ε' αιώνα, ενεπλάκη σε πολέμους με τους Έλληνες της Ιωνίας και της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου ο στρατός του ηττήθηκε στον Μαραθώνα το 490 π.Χ.

Ο Δαρείος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την καλύτερη οργάνωση, έλεγχο και διοίκηση των μεγάλων πόλεων και των είκοσι περιφερειών (σατραπειών), στις οποίες ήταν διοικητικά διαιρεμένη η αυτοκρατορία. Το περσικό κράτος διέθετε ουσιαστικά πέντε πρωτεύουσες. Οι Πασαργάδες ήταν η πόλη των στέψεων, τα Σούσα και η Βαβυλώνα διοικητικά κέντρα και τα Εκβάτανα το θερινό θέρετρο των βασιλέων και της αυλής τους. Η Περσέπολη, η τελευταία πρωτεύουσα που οικοδόμησαν οι Πέρσες, αντιπροσώπευε την δόξα της αυτοκρατορίας και εκεί εορταζόταν το Νέο Έτος. Η Πάρσα ή Περσέπολις, άρχισε να κατασκευάζεται από τον Δαρείο το 520 π.Χ. Το όνομα Περσέπολις, με το οποίο έμεινε στην Ιστορία η πόλη, προέρχεται από παραφθορά της λέξεως "περσέπτολις", που σημαίνει καταστροφέας πόλεων και χρησιμοποίησε ο Αισχύλος στο δράμα του *Πέρσαι*: "πεπέρακεν μὲν ὁ περσέπτολις ἤδη βασίλειος στρατὸς εἰς ἀντίπορον γείτονα χῶρα".[172] Παρ' ότι ο Δαρείος έθεσε τον θεμέλιο λίθο της Περσεπόλεως, η νέα πρωτεύουσα ολοκληρώθηκε κυρίως από τον διάδοχό του Ξέρξη και αργότερα από τον Αρταξέρξη Α'. Η πόλη ήταν ένα είδος φρουρίου και ανακτόρου μαζί, κτισμένη πάνω σε εκ φύσεως βραχώδη υπερυψωμένη θέση στο Περσικό Οροπέδιο. Το σύμπλεγμα των κτιρίων της αποτελούνταν κυρίως από την περίφημη Πύλη Όλων των Χωρών, την Αίθουσα Ακροάσεων, την Αίθουσα του Θρόνου με τους εκατό κίονες, το Ανάκτορο του Δαρείου, το Ανάκτορο του Ξέρξη και το Ανάκτορο του Αρταξέρξη Α' (εικ. ΠΙΤ.ΑΚ, σ. 91-93).

Εκτός από την κατασκευή της Περσεπόλεως, ο Δαρείος ασχολήθηκε επίσης με την κατασκευή οδών στην αυτοκρατορία του για να βελτιώσει τις χερσαίες επικοινωνίες. Ο πιο γνωστός δρόμος ήταν η Βασιλική Οδός (CAWH:1.15), με μήκος περίπου 2.600 χιλιόμετρα από τις Σάρδεις της Μ. Ασίας ως τα Σούσα.[173] Για την διευκόλυνση μάλιστα του εμπορίου, ο πέρσης βασιλιάς έκοψε ασημένια και χρυσά νομίσματα, που οι Έλληνες τα ονόμαζαν δαρεικούς διότι έφεραν στην μία όψη τους αποτυπωμένη την μορφή του Δαρείου.

Ο θάνατος του Δαρείου έφερε στον θρόνο του Περσικού κράτους τον γιο του Ξέρξη, ο οποίος επιδόθηκε σε νέες εκστρατείες και πολέμους για να διατηρήσει την συνοχή της αυτοκρατορίας.

Ο Ξέρξης (486-465 π.Χ.) & οι Διάδοχοι (465-330 π.Χ.)

Η πρώτη φροντίδα του νεοφώτιστου βασιλιά ήταν να ξαναϋποτάξει τους Αιγυπτίους, οι οποίοι είχαν επαναστατήσει λίγο πριν από τον θάνατο του Δαρείου. Αφού οι Αιγύπτιοι συνετρίβησαν, ήρθε η σειρά της Βαβυλώνας η οποία, αν και αρχικά είχε δεχθεί τον

[172] "έχει περάσει ο βασιλικός στρατός, αυτός που έχει ήδη καταστρέψει πολλές πόλεις, στην απέναντι γείτονα χώρα" (Αισχύλος, *Πέρσαι*, 65-67)

[173] Cook, p. 108.

νέο βασιλιά Ξέρξη, τελικά επαναστάτησε το 482. Η τιμωρία ήταν βαριά. Η οχύρωση της πόλεως που είχε κατασκευασθεί από τον Ναβουχοδονόσορα γκρεμίσθηκε μαζί με πολλούς ναούς. Οι Πέρσες μετέφεραν αλλού και, μάλλον έλιωσαν, το ολόχρυσο άγαλμα του θεού Μαρδούκ, ύψους μεγαλύτερου των 5,5 μέτρων,[174] ενώ οι μεγάλες γαιοκτησίες των αρχόντων διανεμήθηκαν σε Πέρσες.

Ο Ξέρξης, αφού ενίσχυσε τον στρατό του, αποφάσισε να εκστρατεύσει αυτοπροσώπως εναντίον των Ελλήνων το 480 π.Χ. Παρά το γεγονός ότι επιβλήθηκε στους Έλληνες στις Θερμοπύλες, ηττήθηκε οικτρά στην Ναυμαχία της Σαλαμίνας και στις Πλαταιές καθώς και στην Μυκάλη και αναγκάσθηκε να επιστρέψει στην Περσία χωρίς ποτέ να παραδεχθεί την ήττα του (δες Ιστορική Πηγή 10).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 10
ΞΕΡΞΗΣ, Ο ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ

[Απόσπασμα]

James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with supp. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1969), p. 316. "Xerxes". Μετάφραση από την Σφηνοειδή Γραφή A. Leo Oppenheim. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Ο Αούρα Μάσδα είναι ο μεγάλος θεός που [μας] έδωσε αυτήν την Γη, που [μας] έδωσε αυτόν τον Ουρανό, που [μας] έδωσε την Ανθρωπότητα που έδωσε στους πιστούς του ευημερία, που έκανε τον Ξέρξη βασιλέα, [να κυβερνήσει] το πλήθος [ως] μόνος βασιλεύς, να δίνει μόνος διαταγές στους άλλους [βασιλείς].

Είμαι ο Ξέρξης, ο μέγας βασιλεύς, ο βασιλεύς των βασιλέων, βασιλεύς [όλων] των χωρών [που μιλούν] όλων των ειδών τις γλώσσες, ο βασιλεύς [ολόκληρης] της μεγάλης και απέραντης Γης --γιος του βασιλέως Δαρείου, του Αχαιμενίδη, Πέρσης, γιος Πέρση, Άρειος από σπόρο [καταγωγή] Αρείου.

Λέει ο βασιλεύς Ξέρξης: Αυτές είναι οι χώρες --μαζί με την Περσία-- στις οποίες είμαι βασιλεύς υπό την "σκιά" [προστασία] του Αούρα Μάσδα, στις οποίες ασκώ εξουσία, οι οποίες φέρνουν τους φόρους υποτελείας σε μένα --οτιδήποτε τις διατάξω, αυτό πράττουν και τηρούν τους νόμους μου-- : Μηδία, Ελαμία, Αραχωσία,[175] Ουραρτού, Δραγγιανή,[176] Παρθία, Αρία, Βακτρία, Σογδιανή,[177] Χορεσμία,[178] Βαβυλώνα, Ασσυρία, Σατταγυδία,[179] Σάρδεις [Λυδία], Αίγυπτος, οι Ίωνες που ζουν δίπλα στην αλμυρή θάλασσα και [αυτοί] που ζουν πέρα από την αλμυρή θάλασσα [Ελλαδικό χώρο], Μακία,[180] Αραβία, Γανδάρα,[181] Ινδία, Καππαδοκία, Δααΐα,[182] οι Αμύργιοι Κιμμέριοι, οι Κιμμέριοι (που φο-

---

[174] Ο Ηρόδοτος (I.183.2) γράφει ότι το άγαλμα του Μαρδούκ ήταν 12 πήχεις ψηλό, δηλαδή περίπου 5,76 μ. (AMCD).

[175] Σατραπεία στην Ανατολική Περσία (σημερινό Αφγανιστάν). Για τις θέσεις των σατραπειών δες χάρτη Fig. 1 σε Cook.

[176] Ονομαζόταν και Ζρά(ν)κα και ήταν σατραπεία στην Ανατολική Περσία.

[177] Σατραπεία στην βορειοανατολική Περσία που κατοικούνταν από τους Σογδίους, οι οποίοι έλαβαν μέρος στις εκστρατείες του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας.

[178] Σατραπεία που βρισκόταν νότια της λίμνης Αράλ, στην βορειοανατολική Περσία.

[179] Σατραπεία στην Ανατολική Περσία, βορειοδυτικά της Αραχωσίας, που κατοικούνταν από τους Σατταγύδες (Σατταγύδαι).

[180] Η περιοχή βρισκόταν μάλλον στην είσοδο του Περσικού Κόλπου επί της Αραβικής χερσονήσου και κατοικούνταν από τους Μάκες (Μάκαι).

[181] Σατραπεία στην Ανατολική Περσία, στα σημερινά σύνορα Αφγανιστάν και Ινδίας.

[182] Βρισκόταν ανατολικά της Κασπίας Θάλασσας και κατοικούνταν από τους Δάες (Δάαι).

ρούν) μυτερές σκούφιες,[183] οι Σκυρμιάδες,[184] οι Akupish [;], η Λιβύη, οι Κάρες [Banneshu], και η Κους.[185]

Λέει ο βασιλεύς Ξέρξης: Αφού έγινα βασιλεύς, υπήρχαν [μερικές] ανάμεσα σ' αυτές τις χώρες [τα ονόματα των οποίων] αναγράφονται παραπάνω, που επαναστάτησαν [αλλά] συνέτριψα αυτές τις χώρες, αφού ο Αούρα Μάσδα με υποστήριξε, υπό την "σκιά" [προστασία] του Αούρα Μάσδα, και τις επανέφερα στο [προηγούμενο πολιτικό] καθεστώς. Επιπλέον, υπήρχαν ανάμεσα σ' αυτές τις χώρες, [μερικές] οι οποίες διοργάνωναν [θρησκευτικές] τελετές στον Θεό του Κακού, αλλά υπό την "σκιά" [προστασία] του Αούρα Μάσδα ξερίζωσα [κατέστρεψα] αυτούς τους ναούς του Θεού του Κακού και διακήρυξα [τα κάτωθι]: "Απαγορεύεται να διοργανώνετε [θρησκευτικές] τελετές στον Θεό του Κακού [από εδώ και στο εξής]!" Όπου προηγουμένως διοργανώνονταν [θρησκευτικές] τελετές στον Θεό του Κακού, εγώ, ο ίδιος, διοργάνωσα [θρησκευτική] τελετή στον Αούρα Μάσδα και στην κοσμική τάξη [arta] ευλαβώς. [...]

Λέει ο βασιλεύς Ξέρξης: Είθε ο Αούρα Μάσδα να προστατεύει εμένα, την οικογένειά μου, και αυτές τις χώρες από κάθε κακό. Αυτό ζητώ από τον Αούρα Μάσδα και είθε ο Αούρα Μάσδα να μου το δώσει.

Μετά τον Ξέρξη, η αυτοκρατορία ακολούθησε μια αργή πορεία προς την παρακμή. Οι σημαντικότεροι διάδοχοι του "Μεγάλου Βασιλέως" ήταν ο Αρταξέρξης Α' (465-424), που αντιμετώπισε επιτυχώς μια ακόμη επανάσταση στην Αίγυπτο, και ο Αρταξέρξης Β' (404-395), που πολέμησε εναντίον του αδελφού του Κύρου. Ο Κύρος ήταν αυτός που είχε ζητήσει και είχε λάβει την βοήθεια περίπου 13.000 Ελλήνων, υπό την αρχηγεία του στρατηγού Ξενοφώντος.[186] Ο τελευταίος Πέρσης βασιλιάς Δαρείος Γ' (336-330) ανατράπηκε από τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα το 330 π.Χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
ΠΕΡΣΕΣ ΒΑΣΙΛΕΙΣ

Αχαιμένης	700;
Τεΐσπης	675-640;
Κύρος Α'	640-600;
Καμβύσης Α'	600-559;
Κύρος Β'	559-530
Καμβύσης Β'	530-522
Σμέρδης (Βαρδίια)	522
Δαρείος Α'	522-486
Ξέρξης	486-465
Αρταξέρξης Α'	465-424
Δαρείος Β'	423-404
Αρταξέρξης Β'	404-359
Αρταξέρξης Γ'	359-338
Αρταξέρξης Δ'	338-336
Δαρείος Γ'	336-330

[183] Οι Αμυργοί Κιμμέριοι ήταν Σκύθες που συμμετείχαν στις εκστρατείες του Ξέρξη εναντίον των Ελλήνων.

[184] Οι Σκυρμιάδες ή Skudra ήταν Σκύθες, ζούσαν μάλλον στην Ανατολική Θράκη και υποτάχθηκαν στον Δαρείο το 513/2 π.Χ. (Δες Cook, p. 59).

[185] Κους ή Νουβία ονομαζόταν η Αιθιοπία.

[186] Δες Κεφάλαιο 9.

Το κύριο πρόβλημα που απασχόλησε τους διαδόχους του Ξέρξη ήταν η άσχημη οικονομική κατάσταση του κράτους. Πολλά χρήματα ξοδεύονταν για την συντήρηση των ανακτόρων και των χαρεμιών των βασιλέων. Επίσης, ένα μεγάλο μέρος των φόρων που συλλέγονταν υπό την μορφή πολύτιμων μετάλλων φυλάσσονταν στα θησαυροφυλάκια του βασιλιά, με αποτέλεσμα να υπάρχει έλλειψη σκληρού νομίσματος για τον καθορισμό της αξίας των εμπορευμάτων και την ομαλότητα των εμπορικών συναλλαγών. Από αυτόν τον χρυσό πρέπει να κατασκευάσθηκαν και ορισμένα εξαίρετα δείγματα περσικής τέχνης, όπως ρυτά (οξύρρυγχα κύπελλα) και κοσμήματα (εικ. ΠΙΤ.ΑΚ, σ. 95 & Collon, pp. 186-187 & οπισθόφυλλο).

Διοίκηση του Περσικού Κράτους

Παρ' όλα τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Πέρσες στην διατήρηση της εξουσίας τους στην Εγγύς Ανατολή, κατάφεραν να έχουν τον πλήρη διοικητικό έλεγχο της αυτοκρατορίας τους. Για την επιτυχή διοίκηση της απέραντης αυτοκρατορίας τους, οι βασιλείς εφήρμοσαν το σύστημα των επαρχιών, που είχαν πρώτοι θέση σε ισχύ οι Ασσύριοι. Οι επαρχίες ονομάζονταν σατραπείες και διοικούνταν από τον σατράπη, που σημαίνει στα περσικά "προστάτης του βασιλείου". Ο σατράπης εκτελούσε χρέη κυβερνήτη συνεπικουρούμενος από ολόκληρη στρατιά γραφειοκρατών. Οι είκοσι σατραπείες του περσικού κράτους ήταν σχεδόν ανεξάρτητες και ο συνδετικός κρίκος του περσικού βασιλείου ήταν η τακτική αλληλογραφία που είχαν οι σατράπες με την κεντρική εξουσία, δηλαδή τον βασιλιά. Ο ρόλος του σατράπη ήταν να ασκεί την διοίκηση της σατραπείας και να συλλέγει τους φόρους ενώ, ως αντάλλαγμα, αποκτούσε κληρονομικά δικαιώματα στον σατραπικό θώκο. Ως αντιστάθμισμα αυτών των υπερεξουσιών, ο βασιλιάς διόριζε δίπλα στον σατράπη τον γραμματέα, τον οικονομικό υπεύθυνο και τον στρατηγό, που ήταν επικεφαλής της φρουράς στην ακρόπολη της σατραπείας. Οι αξιωματούχοι αυτοί έστελναν τις αναφορές τους κατευθείαν στον βασιλιά ενώ ειδικοί επιθεωρητές, "το μάτι του βασιλιά,"[187] περιόδευαν και επιθεωρούσαν προσεκτικά και επί ετησίας βάσεως τις σατραπείες. Το κυβερνητικό αυτό σχήμα δίνει στους Πέρσες το προβάδισμα στην σύλληψη και προώθηση της ιδέας του "ενός κόσμου", της συνενώσεως όλων των λαών.[188]

Ζωροαστρισμός: Η Περσική Θρησκεία

Η Περσική θρησκεία έλαβε το όνομά της από τον προφήτη της Ζωροάστρη ή Ζαρατούστρα στα Περσικά. Ο Ζωροάστρης παραμένει ακόμη και σήμερα ένα σκοτεινό πρόσωπο για την Ιστορία. Κάποιες ενδείξεις υποδεικνύουν το πρώτο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ως την εποχή που έζησε και δίδαξε, παρ' ότι τίποτα δεν έχει αποδειχθεί ως βέβαιο.

Η κύρια πηγή πληροφοριών για τον Ζωροαστρισμό είναι το ιερό βιβλίο *Αβέστα*,[189] που γράφηκε τον Γ' αιώνα μ.Χ. από τους Ζωροαστριστές της εποχής. Το κείμενο του ιερού βιβλίου γίνεται δύσκολα κατανοητό γιατί περιέχει πολλές δυσνόητες λέξεις. Οι πρώτοι δεκαπέντε ύμνοι ή γάθας (gathas), που μάλλον έχουν συντεθεί την εποχή που έζησε ο προφήτης ή ίσως και από τον ίδιο, περιγράφουν τους διωγμούς που υπέστη ο Ζωροάστρης και το καταφύγιο που βρήκε τελικά στην αυλή του άρχοντα Βιστάσπα (Vishtaspa).[190] Το υπόλοιπο βιβλίο περιέχει την διδαχή του προφήτη, όπως τον ενέπνευσε ο θεός Αούρα Μάσδα ή Ωρμάζδ στα νεοπερσικά (Ahura Mazda ή Ormazd).

---

[187] "βασιλέως οφθαλμός", Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, VIII.6.16.

[188] Το πιο πρόσφατο πόνημα για τους Πέρσες είναι του Pierre Briant, Histoire de l''Empire Perse (Paris: Fayard, 1996).

[189] Μετά την προσθήκη ερμηνειών ονομάσθηκε *Ζενδ Αβέστα*.

[190] Βιστάσπα ή Υστάσπης, ίσως είναι ο ίδιος με τον πατέρα του Δαρείου Α'.

Σύμφωνα με την κοσμοθεωρία του Ζωροαστρισμού, ο κόσμος συγκλονίζεται από την αδιάκοπη πάλη ανάμεσα στις δυνάμεις του Καλού, με επικεφαλής τον θεό Αούρα Μάσδα, και στις δυνάμεις του Κακού, με αρχηγό τον θεό Αγγρομαίνυο ή Αρίμαν στα νεοπερσικά (Angra Mainyu ή Ahriman). Εικάζεται μάλιστα ότι ο Αρίμαν υπήρξε το πρότυπο για τον Σατανά των Ιουδαίων.

> Θα μιλήσω γι' αυτό που ο Μάσδα Αούρα,[191] ο
> παντογνώστης, αποκάλυψε πρώτα σε μένα σ' αυτή τη ζωή.
> Εκείνοι από 'σας που δεν εφαρμόζουν αυτόν τον λόγο [του
> Αούρα Μάσδα], όπως τον σκέφτομαι και εκστομίζω, σ'
> αυτούς θα πέσει συμφορά στο τέλος της ζωής [...]
> Θα μιλήσω γι' αυτό που ο Ευσεβέστατος κήρυξε σε μένα
> ως τον λόγο τον καλύτερο να υπακούουν οι θνητοί:
> αυτός, ο Μάσδα Αούρα [είπε], "Αυτοί που κατά την
> επιταγή μου προσφέρουν υποταγή σ' αυτόν [τον
> Ζαρατούστρα], όλοι θα κερδίσουν Ευημερία και Αθανασία
> από τις πράξεις του Καλού Πνεύματος" [...]
> Στην Αθανασία, η ψυχή του ενάρετου θα είναι χαρούμενη,
> Αιώνια θα είναι τα μαρτύρια των Ψευτών [Αμαρτωλών,
> δηλαδή Αρίμαν].[192]

Οι οπαδοί της περσικής θρησκείας πίστευαν ότι η Ιστορία της Ανθρωπότητας χωριζόταν σε τρεις φάσεις: στην χρυσή εποχή του Καλού και της Ευημερίας, στην φάση της διαπάλης μεταξύ των δυνάμεων του Καλού και του Κακού, και στην εποχή της εμφανίσεως του Ζωροάστρη. Ο Ζωροάστρης είχε βοηθήσει στην επικράτηση των δυνάμεων του Καλού και στην αυγή μιας νέας χρυσής εποχής. Κατά τον Ζωροαστρισμό, αναμενόταν ανάσταση νεκρών και Ημέρα της Κρίσεως, οπότε ορισμένοι μόνο άνθρωποι θα κρίνονταν άξιοι για τον Παράδεισο (περσική λέξη). Οι ιερείς της περσικής θρησκείας, που κατά πάσα πιθανότητα διαφωνούσαν την εποχή του Ζωροάστρη με τις θρησκευτικές του απόψεις, ήταν οι Μάγοι που αναφέρονται και στην Αγία Γραφή.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται φανερό ότι ο Ζωροαστρισμός επηρέασε κυρίως τον Ιουδαϊσμό και τον Χριστιανισμό αλλά υπάρχει περίπτωση να είχε απασχολήσει και τον Πλάτωνα. Εάν αυτό το τελευταίο αποδειχθεί μετά βεβαιότητας, δείχνει την, μικρή έστω, επίδραση των φιλοσοφικών απόψεων της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής στην διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Στις μέρες μας, η εξάπλωση του Μουσουλμανισμού έχει περιορίσει τον Ζωροαστρισμό κυρίως στην Ινδία.

Συμπέρασμα

Οι Ασσύριοι και οι Πέρσες έπρεπε να πολεμήσουν για πολύ καιρό και εναντίον πληθώρας αντιπάλων για να επιβάλουν την εξουσία τους στην Εγγύς Ανατολή. Οι αυτοκρατορίες που δημιούργησαν έθεσαν διάφορες φυλές υπό την κυριαρχία τους και, εκ των πραγμάτων, η καλή οργάνωση του κράτους ήταν αναγκαία για την αποτελεσματική διοίκηση των αχανών εκτάσεων. Οι Ασσύριοι και οι Πέρσες διοικήθηκαν από ισχυρούς μονάρχες που όμοιοι δεν είχαν προϋπάρξει στην περιοχή. Οι βασιλείς συγκέντρωναν την

[191] Η λέξη "Αούρα" σημαίνει Κύριος με την έννοια που δίνεται και στην Αγία Γραφή.

[192] Απόσπασμα γάθας από τον βιβλίο Alfred J. Andria & James H. Overfield, *The Human Record: Sources of Global History*, 2 vols (Dallas: Houghton Mifflin, 1990), 1:86. Περιέχεται επίσης και στο Σωκράτης Λ. Σκαρτσής, μεταφρ., *Αβέστα, το Ιερό Βιβλίο του Ζωροαστρισμού* [Αποσπάσματα] (Αθήνα: Καστανιώτης, 1992) σ. 97-99.

απόλυτη εξουσία και βρίσκονταν στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας ελέγχοντας με κάθε τρόπο ολόκληρη την αυτοκρατορία. Ο θεσμός του πανίσχυρου βασιλέα βρήκε την ολοκλήρωσή του στα πρόσωπα μεγάλων μοναρχών των δύο αυτοκρατοριών.

Οι Ασσύριοι υπήρξαν οι συνεχιστές της βαβυλωνιακής παραδόσεως, σε τέτοιο σημείο και με τέτοια επιπλέον συμβολή ώστε να μιλάμε για ασσυροβαβυλωνιακό πολιτισμό. Άλλωστε, φαίνεται δύσκολο να διακρίνει κανείς τα επιμέρους στοιχεία της συνενώσεως των δύο παραδόσεων. Οι Πέρσες δεν είχαν παρά να διατηρήσουν ολόκληρη την παράδοση της Εγγύς Ανατολής μέχρι την έλευση του Αλεξάνδρου, οπότε και αναπόφευκτα θα επηρεασθούν από τον ελληνικό πολιτισμό.

Με την εξιστόρηση της εξελίξεως του Ασσυρο-Βαβυλωνιακού πολιτισμού κλείνει ο κύκλος της Ιστορίας των Αρχαίων Ανατολικών Λαών. Η ανάλυση της Ιστορίας τους δεν μπορεί παρά να δείξει ότι οι απαρχές της δημιουργίας του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού βρίσκονται στην Μεσοποταμία, στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου Θαλάσσης και στην Αίγυπτο ή, όπως εύσχημα ονομάσθηκε ολόκληρη αυτή η περιοχή, στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή.

Οι Αρχαίοι Ανατολικοί, λαοί αφού ανέπτυξαν τα δικά τους μοναδικά πολιτισμικά στοιχεία, οπωσδήποτε συνέβαλαν στην θεμελίωση του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού από τους Έλληνες. Οι πρώτοι αποδέκτες των εξ ανατολής ιδεών στον Ελλαδικό χώρο, οι Μινωίτες και οι Μυκηναίοι, θα κάνουν το μεγάλο πολιτισμικό άλμα που αποτέλεσμά του θα είναι η σύνδεση των δύο μεγάλων ιστορικών κύκλων. Ο κύκλος των πολιτισμών της Εγγύς Ανατολής συνδέθηκε με τον κύκλο του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού και κατ' επέκταση με την δημιουργία του Κλασικού Ελληνικού Πολιτισμού, δηλαδή την βάση του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αγία Γραφή. (Παλαιά Διαθήκη).
Collon, Dominique. *Ancient Near Eastern Art*. London: British Museum, 1995.
Cook. J. M. *The Persian Empire*. London: Dent, 1983.
Breuil, Paul de. *Le Zoroastrism*. Serie Que sais-je? Paris: Presses Univ. de France, 1982.
Finegan, Jack. *Archaeological History of the Ancient Middle East.* Boulder, Co.: Westview Press 1979.
Hicks, Jim & the Time-Life Editors. *The Persians*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Netherlands: Time-Life, 1976.
Lloyd, Seton. *The Archaeology of Mesopotamia*. Revised Ed. London: Thames & Hudson, 1984.
Luckenbill, Daniel David. Ed. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. 2 vols. London: Histories & Mysteries of Man, 1989. Reprint of 1926 Edition.
Mellaart, James. *The Archaeology of Ancient Turkey*. Totowa, N. J.: Rowman & Littlefield, 1978.
Oates, Joan. *Babylon*. Revised Edition. London: Thames & Hudson, 1986.
Olemestead, A. T. *History of the Persian Empire*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1948.
Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Un. Press, 1969.
Roaf, Michael. *Cultural Atlas of Mesopotamia*. London: Equinox, 1980.
Roux, Georges. *Ancient Iraq*. 3rd ed. London: Penguin, 1992.

Saggs, H. W. F. *The might that was Assyria.* London: Sidwick & Jackson, 1984.
__________. *The Greatness that was Babylon*. London: Sidgwick & Jackson, 1962.
Σκαρτσής, Σωκράτης Λ. Μεταφρ. *Αβέστα, το Ιερό Βιβλίο του Ζωροαστρισμού* [Αποσπάσματα]. Αθήνα: Καστανιώτης, 1992.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΛΑΟΙ
ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η Ιστορία του Ανθρώπου πάνω στην γη κινείται μέσα από φάσεις πολιτισμικής ακμής και παρακμής που ονομάζονται πολιτισμικοί κύκλοι. Η μετάβαση από την μία φάση στην άλλη μπορεί να παρουσιάζει συνέχειες ή ασυνέχειες, δηλαδή όμοια ή διαφορετικά πολιτισμικά, πολιτικά, οικονομικά ή κοινωνικά στοιχεία. Στο πρώτο μέρος αυτού του βιβλίου εξετάζονται οι δύο πρώτοι κύκλοι της ιστορίας του ανθρώπου. Ο Κύκλος της Προϊστορίας εξετάζει την βιολογική ανάπτυξη του ανθρώπου ενώ ο Κύκλος των Αρχαίων Ανατολικών Λαών την δημιουργία και την εξέλιξη των πρώτων ανθρώπινων πολιτισμών στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή.

Η βιολογική εξέλιξη του ανθρώπου μέχρι την δημιουργία κοινωνικών μονάδων αποτελεί τον πρώτο πολιτισμικό κύκλο στην Ιστορία του Ανθρωπίνου Γένους. Ο Άνθρωπος χρειάσθηκε περίπου 3,5 εκατομμύρια χρόνια για να ξεφύγει από την δύναμη της Φύσεως και να την δαμάσει. Χρειάσθηκε ολόκληρη αυτή την περίοδο για να μάθει να χρησιμοποιεί εργαλεία αλλά μόνο πριν από 300.000 χρόνια κατάφερε να κατασκευάσει τα πρώτα λίθινα εργαλεία (Παλαιολιθική Εποχή) και μόλις πριν από 7000 χρόνια τα εργαλεία αυτά έγιναν τόσο καλά ώστε να τον βοηθήσουν στην καθημερινή ζωή του (Νεολιθική Εποχή). Καθ' όλη αυτήν την περίοδο το ανθρώπινο είδος εξελίχθηκε κοινωνικά και έζησε σε πρωτόγονες κοινωνίες ενώ, σιγά-σιγά και μετά την τήξη των πάγων από την τελευταία παγετωνική εποχή, ανακάλυψε ότι μπορεί να καλλιεργήσει την γη και επομένως να εγκατασταθεί μόνιμα σε έναν τόπο. Ακριβώς σε αυτό το σημείο κλείνει ο πρώτος πολιτισμικός κύκλος. Κατά την πρώτη αυτή φάση ο άνθρωπος χρησιμοποίησε όλες τις δυνάμεις του για να πετύχει την αποδέσμευσή του από τα βιολογικά δεσμά που τον ήθελαν ένα ζώο ανάμεσα στα άλλα ζώα.

Οι εμπειρίες που απέκτησε κατά την φάση της βιολογικής εξελίξεως δεν λησμονήθηκαν. Ο άνθρωπος έκανε τις σωστές παρατηρήσεις για την φύση και άρχισε να καλλιεργεί την γη. Η απόφασή του αυτή ήταν η πρώτη του επιτυχημένη επανάσταση: η αγροτική επανάσταση του 3000 π.Χ. Η παραγωγή και ιδίως η υπερπαραγωγή αγροτικών προϊόντων έλυσε το βασικότερο πρόβλημα διαβιώσεως του ανθρώπου, την συλλογή τροφής. Ο άνθρωπος έχει πια μεταβληθεί από τροφοσυλλέκτη σε τροφοπαραγωγό και μάλιστα με παραγωγικό πλεόνασμα. Σε αυτό ακριβώς το σημείο άρχισε η ανάπτυξη πολιτισμού, δηλαδή το κτίσιμο αστικών κοινοτήτων, η επινόηση της γραφής, η δημιουργία τέχνης, η θεσμοθέτηση νόμων, η θρησκεία, η λογοτεχνία. Ακριβώς αυτά τα στοιχεία προσδιορίζουν και την ανάπτυξη του πρώτου πολιτισμού στην Μεσοποταμία.

Οι πρώτες γνωστές αρχαίες πόλεις άρχισαν να εμφανίζονται στην Σουμερία γύρω στο 2800 π.Χ. και σιγά-σιγά οι κάτοικοί τους αναγνώρισαν κυβερνήτες και αρχιερείς. Από αυτήν την εποχή και περίπου μέχρι το 332 π.Χ. η Εγγύς Ανατολή κατελήφθη από διάφορους λαούς που ίδρυσαν "αυτοκρατορίες" (για τα μέτρα της εποχής) ή μεγάλα βασίλεια και ήλεγξαν την καλλιέργεια της γης, τους εμπορικούς δρόμους, και τις πλουτοπαραγωγικές περιοχές παραγωγής μετάλλων, εκτροφής αλόγων, ημιπολύτιμων και πολύτιμων λίθων. Με αυτόν τον τρόπο μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα της Εγγύς Ανατολής κατελήφθησαν διαδοχικά από τους Σουμέριους τους βασιλείς της Ακκαδίας, τους Χετταίους, τους Ισραηλίτες, τους Βαβυλώνιους, τους Χαλδαίους, τους Ασσύριους, τους Μήδους, και τους Πέρσες αλλά και κατά καιρούς από άλλους λαούς, όπως τους Φιλισταίους, τους Ου-

ραρτού, τους Μιταννίους και τους Αιγυπτίους. Γιατί όμως όλοι αυτοί οι λαοί αποτελούν έναν πολιτισμικό κύκλο; Ακριβώς διότι για να επιβιώσουν αλλά και να επιβληθούν στρατιωτικά και πολιτισμικά χρησιμοποιούσαν πάντα την πολιτισμική κληρονομιά των χρονολογικά πρωθυστέρων. Η σφηνοειδής γραφή και τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στην περιοχή για περίπου δυόμισι χιλιάδες χρόνια ενώ η μεσοποταμιακή και αιγυπτιακή παράδοση του κατακλυσμού, της υπάρξεως ζωής μετά τον θάνατο, του μονοθεϊσμού, της δημιουργίας του ανθρώπου από πηλό, της Ημέρας της Κρίσεως, του Παραδείσου, διατηρήθηκαν και καταγράφηκαν μαζί με ιστορικά γεγονότα στην Παλαιά Διαθήκη. Η πολιτισμική αυτή κληρονομιά έπαψε να αναπαράγεται με κυρίαρχο στοιχείο την ασσυροβαβυλωνιακή ή αιγυπτιακή παράδοση όταν οι Ἑλληνες, από το τέλος του Δ' π.Χ. αιώνα και μέσω του Αλεξάνδρου της Μακεδονίας, κατέλαβαν ολόκληρη την Μεσοποταμία και την Αίγυπτο και εγκαθίδρυσαν τα Ελληνιστικά Βασίλεια.

Η κατάληψη της περιοχής από τους Μακεδόνες κλείνει τον πολιτισμικό κύκλο της Εγγύς Ανατολής αλλά δεν στερεί την ανθρωπότητα από την κληρονομιά της. Η πολιτισμική ασυνέχεια του ασσυροβαβυλωνιακού πολιτισμού που παρατηρείται στην Εγγύς Ανατολή με την πολιτική παρακμή της Περσικής Αυτοκρατορίας αλλά και με την σύντηξη του ασσυροβαβυλωνιακού με τον ελληνικό πολιτισμό γίνεται πολιτισμική συνέχεια στην δύση με την ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού. Οι Ἑλληνες χρησιμοποίησαν τον συνδετικό κρίκο του μινωικού πολιτισμού για να καρπωθούν την πολιτισμική εμπειρία της ανατολής και να την χρησιμοποιήσουν ως εφαλτήριο για την δημιουργία του Ελληνικού Κλασικού Πολιτισμού συνδυάζοντας όμως και τα δικά τους αυτόνομα πολιτισμικά στοιχεία που ανέπτυξαν στον ελλαδικό χώρο.

* * *

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
Αρχαίοι Ανατολικοί Λαοί

Οι Πρωτογενείς Πηγές για την Ιστορία των Αρχαίων Ανατολικών Λαών βρίσκονται κυρίως καταγραμμένες στην σφηνοειδή γραφή, αν και συμπληρώνονται από τις πληροφορίες του Ηροδότου. Οι κυριότερες δημοσιευμένες συλλογές πηγών είναι του Pritchard και του Luckenbill. Στον Pritchard συγκεντρώθηκαν κάθε είδους κείμενα που αποτελούν πηγές της ιστορίας της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής, όπως κείμενα ιστορικά, νομοθεσίες, λογοτεχνικά, θρησκευτικά. Αντιθέτως ο Luckenbill περιορίζεται σε κείμενα που αφορούν την Ασσυρία και την Ιστορία της. Ο Ηρόδοτος, από την πλευρά του, κατέγραψε όσα άκουσε και είδε στα ταξίδια που πραγματοποίησε τον Ε' αιώνα και η διήγησή του, όσον αφορά αυτούς τους λαούς, αποτελεί λίγο πολύ έναν μικρό ταξιδιωτικό οδηγό με ιστορικές και άλλες πληροφορίες για την Μεσοποταμία και την Αίγυπτο. Άλλη σημαντική ιστορική πηγή είναι η *Αγία Γραφή* και ειδικά η Παλαιά Διαθήκη, που περιέχει πληροφορίες για την Ιστορία των Ισραηλιτών αλλά και άλλων Αρχαίων Ανατολικών Λαών. Τέλος, ο Bailkey συγκέντρωσε ορισμένες ενδιαφέρουσες πηγές για τον Αρχαίο Κόσμο σε μετάφραση. Οι σημαντικότερες ιστορικές πληροφορίες για την Αρχαία Περσία, τα κείμενα των επιγραφών, συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο από τον Kent, μαζί με μια ανάλυση της περσικής γραμματικής. Χεταιικά μπορεί κανείς να διδαχθεί με την βοήθεια του Warren H. Held et al., *Beginning Hittite* (Bloomington: Slavica Publ.-Indiana University, 1988). Για την Ασσυριακή γλώσσα, που μας είναι αρκετά γνωστή, και παράλληλα την

σφηνοειδή γραφή μπορεί κανείς να πάρει μια ιδέα αλλά και να μάθει από το J. D. Prince & A. W. Budge, *Assyrian Primer and Assyrian Texts*, 1880-1909, rpt. Chicago: Ares, 1978.

Οι πηγές για την Αρχαία Αίγυπτο αποτελούν ιδιαίτερο τμήμα από μόνες τους. Η παλαιότερη πλήρης συλλογή είναι του Breasted σε 5 τόμους ενώ τα λογοτεχνικά κείμενα έχουν συγκεντρωθεί από την Simpson. Ο Budge έχει κάνει μια κλασική μετάφραση, σε παράλληλη έκδοση με το ιερογλυφικό κείμενο, της *Book of the Dead* ενώ έχει δημοσιεύσει και το δίτομο ιερογλυφικό λεξικό E. A. Wallis Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, 2 vols, N. York: Dover, 1978. Η μελέτη των ιερογλυφικών έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό ώστε να διδάσκεται σήμερα ως ξένη γλώσσα στην σχολή Khéops στο Παρίσι. Εάν κανείς θελήσει να την μελετήσει μόνος του μπορεί να συμβουλευθεί το Pierre Grandet & Bernard Mathieu, *Cours d' égyptien hiéroglyphique* 2 vols, Paris: Khéops, 1990-1993. Για τους λίγο πιο μυημένους, καλύτερο είναι το Alan Gardiner, *Egyptian Grammar*, 3rd ed., Oxford: Ashmolean Museum, 1957/1988.

Τα βιβλία και τα άρθρα που ακολουθούν τις πηγές αποτελούν τα κυριότερα γενικά βοηθήματα που συγκεντρώνουν την σύγχρονη ιστορική φιλολογία για κάθε λαό της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Η επιλογή των βιβλίων έγινε με σκοπό να παρατεθούν τα κλασικότερα αλλά και τα πιο σύγχρονα βοηθήματα ενώ των άρθρων με κριτήριο την εξειδικευμένη θεματολογία αλλά και τον εύκολο εντοπισμό τους. Εάν έπρεπε να διαλέξω ένα βοήθημα από κάθε κατηγορία τότε από την Εξέλιξη του Ανθρώπου θα επέλεγα τους τόμους του Σωτήρη Δημητρίου, από τους Αρχαίους Ανατολικούς Λαούς το βιβλίο της Kuhrt, από την Μεσοποταμία το βιβλίο του Roux, από την Σουμερία το *Sumerians* του Kramer ενώ από την Αίγυπτο θα διάλεγα των Trigger et al., που μου φαίνεται ό,τι πιο σύγχρονο στην μελέτη της περιοχής. Από τους Χετταίους προτιμώ του Gurney, από τους Φοίνικες του Harden ενώ από τους Ισραηλίτες θα επέλεγα το λεπτομερές και αναλυτικό εγχειρίδιο του Bright αλλά και του Grant. Από την Βαβυλώνα και τους Ασσύριους θα διάλεγα τα βιβλία του Saggs. Για τους Πέρσες θα προτιμούσα τα βιβλία του Briant και του Cook, τα οποίο είναι τα πιο πρόσφατα, αλλά και του Olemestead, που είναι πιο λεπτομερές αλλά πεπαλαιωμένο. Πάντως η βιβλιογραφία που ακολουθεί επαρκεί για μια ολοκληρωμένη γενική ενημέρωση του αναγνώστη επί της Ιστορίας των Αρχαίων Ανατολικών Λαών. Φυσικά, αναλύσεις σε βάθος μπορούν να αναζητηθούν στις βιβλιογραφίες των παρατιθέμενων βιβλίων και άρθρων.

Γενικά Συλλογικά Έργα

The Cambridge Ancient History. 3rd Ed. 14 vols. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1970-2005

The Cassell Atlas of World History. 3 Vols. Vol. 1: "The Ancient & Classical Worlds." London: Cassell/Andromeda, 2000.

I. Κύριες Πρωτογενείς Ιστορικές Πηγές

Αγία Γραφή. Παλαιά Διαθήκη. < http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp >

Bailkey, Nels M. Ed. *Readings in Ancient History, Thought and Experience from Gilgamesh to St. Augustine*. 3rd ed. Lexington, Massachusettes: Heath, 1987.

Beckman, Gary. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: Scholars Press, 1996 και 2nd Ed., 1999.

Breasted, James Henry. Ed. *Ancient Records of Egypt*. 5 vols. London: Histories & Mysteries of Man, 1988. Reprint of 1906-1907 Edition.

Budge, Wallis E. A. Ed. *The Egyptian Book of the Dead. (The Papyrus of Ani) Egyptian*

Text, Transliteration and Translation. N. York: Dover, 1967. Reprint of the 1895 Edition.

Ηρόδοτος.. *Ιστορίαι*. Εκδ. Oxford-Καρδαμίτσας.

Kent, Roland G. Ed. *Old Persian Grammar Texts Lexicon*. 2nd ed. New Haven, Conn: American Oriental Society, 1953.

Luckenbill, Daniel David. Ed. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. 2 vols. London: Histories & Mysteries of Man, 1989. Reprint of 1926 Edition.

Μανέθων. *Αιγυπτιακά*. Εκδ. Γεωργιάδης.

Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Univ. Press, 1969.

Simpson, William Kelly. *The Literature of Egypt*. New ed. New Haven: Yale Univ. Press, 1973.

II. Η Εξέλιξη του Ανθρώπου & Η Αυγή του Πολιτισμού

Braidwood, Robert J. "The Agricultural Revolution." *Scientific American* 203 (September 1960) : 131-48.

Brown, George D. *Human Evolution*. Boston: W. C. Brown, 1995.

Childe, Gordon V. *The Dawn of European Civilization*. N. York: Vintage, 1964. Reprint of 1957 Edition.

Clark, Grahame. *Mesolithic Prelude*. Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1980.

Clark, Grahame & Stuart Piggott. *Prehistoric Societies*. London: Penguin, 1970. Reprint of 1965 Edition.

Conkey, Margaret W. "A Century of Palaeolithic Cave Art." *Archaeology* 34 (July/August 1981) : 20-28

Constable, George & the Editors of Time-Life Books. *The Neanderthals*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1973.

Cunliffe, Barry, Ed. *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1994.

Δημητρίου, Σωτήρης. *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου*. Τομ. 1: *Ανθρωπογένεση*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1990.

_____. *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου*. Τομ. 2: *Τα Πρώτα Βήματα*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1993.

_____. *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου*. Τομ. 3: *Παλαιολιθική Εποχή*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1993.

_____. *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου*. Τομ. 4: *Αρχές της Κοινωνικής Οργάνωσης*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1993.

History of Humanity. 7 vols. London: UNESCO/Routledge, 1994-2003. Vol 1: *Prehistory & the Beginnings of Civilization*.

Hoffman, Michael A. *Egypt before the Pharaohs*. N. York: Knopf, 1984.

Gore, Riick. "Neanderthals". *National Geographic*. 189 (January 1996): 2-35.

Leakey, Richard E. *The Origin of Human kind*. N. York: Basic Books, 1994.

_____. & Alan Walker. "Homo Erectus Unearthed." *National Geographic* 168 (November 1985) : 624-29.

Leonard, Jonathan Norton & the Editors of Time-Life Books. *The First Farmers*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1974.

Lommel, Andreas. *Προϊστορικός & Πρωτόγονος Άνθρωπος*. Τομ. 1 στην Σειρά *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης*. 10 τομ. [London: Hamlyn, 1966]. Αθήνα: Χρυσός Τύπος-Γιοβάνης, 1967.

Mallory, J. P. *The Search for Indoeuropeans*. London: Thames & Hudson, 1989.

Phillips, Patricia. *The Prehistory of Europe*. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1980.

Pridaux, Tom & the Editors of Time-Life Books. *Cro-Magnon Man*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1973.
Putman, John. "The Search for Modern Humans." *National Geographic* 174 (October 1988) : 439-77.
Renfrew. Colin. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Penguin, 1987.
Rigaud, Jean-Philippe. "Lascaux Cave." *National Geographic* 174 (October 1988) : 482-99.
Roberts, David. "The Iceman." *National Geographic* 183 (June 1993) : 36-67.
Tattersall, Ian et. al. Eds. *Encyclopaedia of Human Evolution & Prehistory*. Chicago: St James Press, 1988.
The Editors of Time-Life Books. *The First Men*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1973.
Weaver, Kenneth F. "The Search for Our Ancestors." *National Geographic* 168 (November 1985) : 560-623.
Wendorf, Fred & Romuald Schild. "The Earliest Food Producers [Egypt]." *Archaeology* 34 (September/October 1981) : 30-36.

ΙΙΙ. Οι Αρχαίοι Ανατολικοί Λαοί

Adams, Robert M. "The Origin of Cities." *Scientific American* 203 (September 1960) : 153-168.
Bass, George F. "Oldest Known Shipwreck [14th c. BC] Reveals Splendors of the Bronze Age" [Ulu Burun wreck off South Turkey] *National Geographic* 172 (December 1987) : 692-733.
Chatelet, Albert & Bernard Ph. Groslier. Επιμ. *Ιστορία της Τέχνης Larousse*. [Histoire de l' Art. Paris: Larousse, 1990]. 5 τομ. Αθήνα: Βιβλιόραμα, [1994]. [Τόμος 1].
Collon, Dominique. *Ancient Near Eastern Art*. London: British Museum, 1995.
Diakonoff, I. M. Ed. *Early Antiquity*. [Istoriia Drevnego Mira 1:Ranniaia Drevnost. 2nd ed. Moscow: Nauka, 1989]. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1991.
Finegan, Jack. *Archaeological History of the Ancient Middle East.* Boulder, Co.: Westview Press 1979.
Garbini, Giovanni. *Ο Αρχαίος Κόσμος*. Τομ. 2 στην Σειρά *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης*. 10 τομ. [London: Hamlyn, 1966]. Αθήνα: Χρυσός Τύπος-Γιοβάνης, 1976.
Hallow, William H. & William Kelly Simpson. *The Ancient Near East: A History*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1971.
Hamblin, Dara Jane & the Editors of Time-Life Books. *The First Cities*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1973.
Hawkes, Jacquetta. *The First Great Civilizations: Life in Mesopotamia, the Indus Valley, and Egypt*. London: Anchor, 1973.
History of Humanity. 7 vols. London: UNESCO/Routledge, 1994-2003. Vol 2: *From the Third Millennium to the Seventh Century BC*.
Hooke, S. H. *Middle Eastern Mythology*. London: Penguin, 1963.
Kagan, Donald. Ed. *Problems in Ancient History*. 2 vols. London: Macmillan, 1966. Vol 1: *The Ancient Near East & Greece*.
Kuhrt, Amélie. *The Ancient Near East c.3000-330 BC*. 2 Vols. London: Routledge, 1995.
Lafont, Bertrand. "Les femmes du palais de Mari." *L' Histoire* no 98 (Mars 1987) : 52-61.
Neugebauer, O. *The Exact Sciences in Antiquity*. 2nd Edition. Providence: Brown Univ. Press, 1957.
Nissen, H. J. *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 BC* Chicago: Univ. of

Chicago Press, 1988.
Saggs, H. W. F. *Civilization before Greece and Rome*. [Mesopotamia & Egypt] London: Batsford, 1989.
Soden, Wolfram von. *The Ancient Orient. An Introduction to the Study of the Ancient Near East.* Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1994. [Trans. of *Einführung in die Altorientalistic.* Darmstadt: 1985.]
Walker, C. B. F. *Reading the Past: Cuneiform*. London: British Museum, 1987

IV. Μεσοποταμία

Αλεξάνδρου, Σπύρος. *Εισαγωγή στην Ιστορία του Ιράν*. Αθήνα: Νεφέλη, 1981.
Bottéro, Jean. "Le plus vieux récit du Déluge." *L' Histoire* no 31 (Février 1981) : 113-120.
Das Vorderasiatische Museum Berlin. Mainz am Rhein: Zabern, 1992.
Lloyd, Seton. *The Archaeology of Mesopotamia*. Revised Ed. London: Thames & Hudson, 1984.
Nissen, H. J & J. Rengen. Eds. *Mesopotamien und sein Nachbarn*. 2 vols. Berlin: 1982.
Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1977. Revised by Erica Reiner.
Postgate, J. N. *Early Mesopotamia. Society & Economy at the Dawn of History*. Revised Edition. London: Routledge, 1994.
Roaf, Michael. *Cultural Atlas of Mesopotamia*. London: Equinox, 1980.
Roux, Georges. *Ancient Iraq*. 3rd ed. London: Penguin, 1992.

V. Σουμέριοι

Crawford, Harriet. *Sumer and the Sumerians*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991.
Kramer, Samuel Noah. *History Begins at Sumer*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 1981. Reprint of 1959 Edition.
_____. *The Sumerians*. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.
Roux, George. "Les Sumériens sortaient-ils de la mer?" *L' Histoire* no 45 (Mai 1982) : 46-59.
Woolley, Leonard C. *The Sumerians*. New York: Norton, 1965.

VI. Αρχαία Αίγυπτος

Aldred, Cyril. *The Egyptians*. Revised & Enlarged Ed. London: Thames & Hudson, 1987.
Andrews, Carol. *The Rosetta Stone*. London: British Museum, 1981.
Baines, John & Jaromic Malek. *Atlas of Ancient Egypt*. London: Equinox & Time-Life, 1984.
Budge, Wallis E. A. *Egyptian Religion*. London: Routledge & Kegan, 1979. Reprint of 1899 Edition.
Daumas, Francois. *La Civilisation d' Égypte Pharaonique*. Paris: Arthaud, 1987.
Davies, W. V. *Reading the Past: Egyptian Hieroglyphs*. London: British Museum, 1987.
Edwards, I. E. S. *The Pyramids of Egypt*. Revised & Updated. London: Penguin, 1985.
Frankfort, H. *Ancient Egyptian Religion: An Interpretation*. N. York: Harper & Row, 1961.
Gardiner, Alan. *Egypt of the Pharaohs*. London: Oxford Univ. Press, 1961.
Gore, Rick. "Ramses the Great." *National Geographic* 179 (April 1991) : 2-31.
Grandet, Pierre. "La méthode de Champollion." *L' Histoire* no 106 (Décembre 1987) : 18-26.
Grimal, Nicolas. *Histoire de l' Égypte ancienne*. Paris: Fayard, 1988

Hobson, Christine. *The World of the Pharaohs*. London: Thames & Hudson, 1987
Kemp, Barry J. *Ancient Egypt*. London: Routledge, 1989.
"Les Mystères de l' Égypte" *L' Histoire* no 190 (Juillet/Août 1995):6-75.
Ragghianti, Carlo Ludovico. *Κάιρο. Αιγυπτιακό Μουσείο* Στην Σειρά *Τα Μεγάλα Μουσεία του Κόσμου*. [Milano: Mondadori, 1969]. Αθήνα: Φυτράκης, 1971.
Ramses II: Magnificence on the Nile. Στην Σειρά *Lost Civilizations*. Alexandria, Virg.: Time-Life, 1993
Redford, Donald B. *Akhenaten: The Heretic King*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1984.
Smith, Srevenson W. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. 2nd Edition. Revised by W. K. Simpson. New haven: Yale Univ. Press, 1981.
Trigger, B. G. et al. *Ancient Egypt: A Social History*. N. York: Cambridge Univ. Press, 1983.
Wilson, John A. *The Culture of Ancient Egypt*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1951.

VII. Οι Χετταίοι

Gurney, O. R. *The Hittites*. Revised Edition. London: Penguin, 1990.
Held, Warren H. et al. *Beginning Hittite.* Bloomington: Slavica Publ.-Indiana University, 1988.
Hicks, Jim & the Editors of Time-Life Books. *The Empire Builders*. [The Hittites] Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1973.
Macqueen, J. G. *The Hittites & their Contemporaries in Asia Minor*. Revised ed. London: Thames & Hudson, 1986.
Mason, Emilia. "Le découverte des Hittites." *L' Histoire* no 136 (Septembre 1990) : 18-24.
Mellaart, James. *The Archaeology of Ancient Turkey*. Totowa, N.J.: Rowman & Littlefield, 1978.

VIII. Οι Φοίνικες

Bikai, Patricia M. "The Phoenicians: Rich & Glorious Traders of the Levant." *Archaeology* 43 (March/April 1990) : 22-30.
Edey, Maitland A. & the Editors of Time-Life Books. *The Sea Traders*. [The Phoenicians] Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1974.
Harden, Donald. *The Phoenicians*. London: Penguin, 1980.
Herm, G. *The Phoenicians: The Purple Empire of the Ancient World*. N. York: Morrow, 1975.

IX. Οι "Λαοί της Θάλασσας" & οι Φιλισταίοι

Dothan, Trude and Moshe Dothan, *People of the Sea. The Search for the Philistines*. N. York: Macmillan, 1992.
Gitin, Seymour. "Last Days of the Philistines." *Archaeology* 45 (May/June 1992) : 26-31.
Grandet, Pierre. "La Migration des Peuples de la mer." *L' Histoire* no 132 (Avril 1990) : 16-24.
Sandars, N. K. *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1750-1150 BC*. Revised ed. London: Thames & Hudson, 1985.

X. Οι Ισραηλίτες

Bright, John. *A History of Israel*. 2nd ed. Philadelphia: Westminster Press, 1981.
Grant, Michael. *The History of Ancient Israel*. London: Macmillan, 1984
Kenyon, Kathleen. *Royal Cities of the Old Testament*. N. York: Schocken Books, 1971.

Rogerson, John. *Atlas of the Bible*. Amsterdam: Time-Life, 1985
Sulberman, Neil Asher. "Who were the Israelites." *Archaeology* 45 (March/April 1992) : 22-30.
The Editors of Time-Life Books. *The Israelites*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1975.

XI. Η Βαβυλώνα & οι Ασσύριοι

Bottéro, Jean. "Le code d' Hammurabi." *L' Histoire* no 168 (Juillet- Août 1993): 8-14.
Klengel, H. *Hammurabi von Babylon und sein Zeit*. Berlin: 1976.
Oates, Joan. *Babylon*. Revised Ed. London: Thames & Hudson, 1986.
Saggs, H. W. F. *The Greatness that was Babylon*. London: Sidgwick & Jackson, 1962.
_____. *The Might that was Assyria.* London: Sidgwick & Jackson, 1984.

XII. Οι Μήδοι & οι Πέρσες

Briant, Pierre. *Histoire de l' Empire Perse. De Cyrus a Alexandre.* Paris: Fayard, 1996.
Breuil, Paul de. *Le Zoroastrisme*. Série Que sais-je? Paris: Presses Univ. de France, 1982.
Cook. J. M. *The Persian Empire*. London: Dent, 1983.
Hicks, Jim & the Editors of Time-Life Books. *The Persians*. Στην Σειρά *The Emergence of Man*. Nederland: Time-Life Books, 1976.
Olemestead, A. T. *History of the Persian Empire*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1948.
Σκαρτσής, Σωκράτης Λ. Μεταφρ. *Αβέστα, το Ιερό Βιβλίο του Ζωροαστρισμού* [Αποσπάσματα]. Αθήνα: Καστανιώτης, 1992.

* * *

5

ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ

Εμφάνιση του Ανθρώπου & Λίθινη Εποχή
300.000-3000 π.Χ.
Κρήτη, Κυκλάδες, Μυκήνες
3000-1100 π.Χ.

Στον πρώτο ιστορικό κύκλο εξετάσθηκε η εμφάνιση και η εξέλιξη του πολιτισμού στην Μεσοποταμία και στην Αίγυπτο μέχρι την κατάκτηση των περιοχών από τον Αλέξανδρο τον Δ' αιώνα π.Χ. Ο Έλληνας στρατηλάτης Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας μιμήθηκε τους ομολόγους του στην Εγγύς Ανατολή και δημιούργησε την δική του αυτοκρατορία ξεκινώντας από τον ελληνικό χώρο. Ακριβώς αυτόν τον πολιτισμό που άνδρωσε τον Αλέξανδρο θα μελετήσουμε στο δεύτερο μέρος του βιβλίου. Ο δεύτερος ιστορικός κύκλος, η δημιουργία του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού, άνοιξε με την εμφάνιση των Μινωιτών, των Κυκλαδιτών και των Μυκηναίων την Β' χιλιετία π.Χ. και έκλεισε με τον θάνατο του Αλεξάνδρου στο τέλος του Δ' αιώνα.

Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός έχει τις ρίζες του στην Μινωική Κρήτη και στις Κυκλάδες αλλά αναπτύχθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα, επεκτάθηκε στα παράλια της Μικράς Ασίας, συνεχίσθηκε από τους Μακεδόνες βασιλείς και, τέλος, ενστερνίσθηκε από τους Ρωμαίους, όταν αυτοί κατέλαβαν τον ελλαδικό χώρο τον Β' αιώνα π.Χ. Ο Ελληνικός Πολιτισμός αναπτύχθηκε σιγά-σιγά λίγο μετά την περίοδο που ορίζεται από το τέλος της Λίθινης Εποχής και την αρχή της Εποχής του Χαλκού,[193] γύρω στο 3000 π.Χ. Άνθισε, δηλαδή, λίγο μετά την εμφάνιση των πρώτων πολιτισμών στην Μεσοποταμία και στην Αίγυπτο αλλά, παρά τις επιρροές που δέχθηκε από την Εγγύς Ανατολή, παρέμεινε διαφορετικός.

Στο πρώτο αυτό κεφάλαιο για την Αρχαία Ελλάδα θα συζητηθούν η εμφάνιση του ανθρώπου στον ελλαδικό χώρο και η ανατολή του πολιτισμού στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης μαζί με τα εξαιρετικά πρώτα δείγματά του στην Κρήτη, στις Κυκλάδες και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Άλλωστε, οι πρώτες εκφάνσεις αυτού του πολιτισμού υπήρξαν τα ανάκτορα των Μινωιτών, η θαμμένη σήμερα πόλη στο Ακρωτήρι της Θήρας και η ακρόπολη των Μυκηνών.

[193] Προτιμήθηκε η χρήση των λέξεων "Εποχή του Χαλκού" και "Εποχή της Χαλκοκρατίας" από την ορθότερη "Εποχή του Ορειχάλκου", όπως χρησιμοποιείται ο ‘όρος στην Αγγλική γλώσσα ως "Bronze Age" σε αντιδιαστολή με την λέξη copper (καθαρός χαλκός).

Η Εμφάνιση του Ανθρώπου & η Λίθινη Εποχή στην Ελλάδα (περ. 300.000-3000 π.Χ.)

Σημάδια της εμφανίσεως του ανθρώπου στον ελλαδικό χώρο αποτελούν το κρανίο που βρέθηκε στο σπήλαιο των Πετραλώνων στην Χαλκιδική αλλά και ορισμένα εργαλεία από τις όχθες του Πηνειού ποταμού στην Θεσσαλία, που χρονολογήθηκαν ανάμεσα στο 400.000 και 200.000 π.Χ.[194], δηλαδή περίπου το 300.000 π.Χ. Η χρονολόγηση του κρανίου των Πετραλώνων, που βρέθηκε το 1960, αποτελεί ακόμη θέμα διαμάχης μεταξύ των ανθρωπολόγων, με αποτέλεσμα να έχουμε δύο διαφορετικές χρονολογήσεις χωρίς περιθώρια συμβιβασμού των δύο αντικρουόμενων πλευρών. Κατά την πρώτη άποψη, το κρανίο ανήκει σε άνθρωπο που έζησε περίπου το 700.000-600.000 π.Χ.[195] ενώ κατά την δεύτερη, ο άνθρωπος των Πετραλώνων[196] κατοίκησε στον ελλαδικό χώρο περίπου το 350.000-200.000 π.Χ.[197] Το μόνο βέβαιο από την έρευνα και την μελέτη της Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελλάδα μέχρι σήμερα είναι ότι υπάρχουν δείγματα λιθοτεχνίας που έχουν χρονολογηθεί ασφαλώς από την αρχή της Μέσης Παλαιολιθικής Εποχής. Στην θέση Ασπροχάλικο, στην κοιλάδα του Λούρου ποταμού, στην Ήπειρο, βρέθηκε πληθώρα εργαλείων, που χρονολογήθηκαν την περίοδο 100.000-25.000 π.Χ. Το μεγαλύτερο μέρος των λίθινων εργαλείων από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, όμως, βρέθηκε ότι ανήκει στην περίοδο ανάμεσα στο 50.000-35.000 π.Χ., την εποχή των Ανθρώπων του Νεάντερδαλ, που συμπεραίνεται ότι μάλλον ήταν οι πρώτοι που εποίκισαν σε μεγάλους αριθμούς τον ελλαδικό χώρο και ιδίως την Ήπειρο, την Κέρκυρα, την Πελοπόννησο, τις Βόρειες Σποράδες και την Θεσσαλία. Όπως και οι υπόλοιποι άνθρωποι της Λίθινης Εποχής, ζούσαν στα σπήλαια και κυνηγούσαν μαμούθ, ρινόκερους, άγρια άλογα και ταράνδους με ξύλινα ακόντια και με παγίδες.[198]

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Εποχή	Χρονολογία π.Χ.
Αρχαιότερη Παλαιολιθική	600.000 - 100.000
Μέση Παλαιολιθική	100.000 - 33.000
Νεότερη Παλαιολιθική	33.000 - 8000
Μεσολιθική	8000 - 6800
Προκεραμική (Ακεραμική)	6800 - 6500
Αρχαιότερη Νεολιθική	6500 - 5800
Μέση Νεολιθική	5800 - 5300
Νεότερη Νεολιθική	5300 - 4500
Χαλκολιθική ή Τελική Νεολιθική	4500 - 3000
Πρώιμη Χαλκοκρατία	3000 - 2000

194 Ελένη Παναγοπούλου, "Η Συμβολή των Ελληνικών Δεδομένων στην Παγκόσμια Παλαιολιθική Έρευνα" *Αρχαιολογία & Τέχνες* τευχ. 61 (Δεκέμβριος 1996):43-45.

195 Άρης Ν. Πουλιανός, "Η Παλιολιθική Εποχή στην Μακεδονία" *Αρχαιολογία & Τέχνες* τευχ. 60 (Σεπτέμβριος 1996):17-18 -- Άρης Ν. Πουλιανός, *Το Σπήλαιο του Αρχανθρώπου των Πετραλώνων* (Αθήνα: Βιβλιοθ. Ανθρωπολ. Εταιρείας Ελλάδος, 1982).

196 Για τις προϊστορικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο δες χάρτη σε ΙΕΕ, 1:34.

197 Παναγοπούλου, σ. 43 -- Σωτήρης Δημητρίου, *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου. ΙΙΙ. Παλαιολιθική Εποχή* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), σ.166-167 -- Tattersall et. al., *Encyclopedia of Human Evolution and Prehistory* (Chicago: St James Press, 1988), p. 447.

198 Παναγοπούλου, σ. 44 -- Δημητρίου, ό. π., σ. 171-174.

Μέση Χαλκοκρατία 2000 - 1600
Ύστερη Χαλκοκρατία 1600 - 1100

Μετά το 40.000 π.Χ., ο Άνθρωπος του Νεάντερδαλ εξαφανίσθηκε ξαφνικά και αντικαταστάθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη και στην Ελλάδα από τον Άνθρωπο του Κρο-Μανιόν ο οποίος εξελίχθηκε σταδιακά στον Σύγχρονο Άνθρωπο.[199] Υποστηρίζεται ότι το είδος αυτό του ανθρώπου πέρασε από την Εγγύς Ανατολή στον ελλαδικό χώρο, όπου όμως δεν υπάρχουν ανθρωπολογικά λείψανα ασφαλώς χρονολογημένα για να γνωρίζουμε το πότε ακριβώς έγινε αυτή η μετακίνηση. Ελάχιστα δείγματα της Νεότερης Παλαιολιθικής Εποχής και κυρίως λίθινες λεπίδες από την θέση Κοκκινόπηλος στην Ηπειρο έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 33.000 π.Χ. ενώ ευρήματα από την Αλίαρτο της Κωπαΐδας υπολογίσθηκαν ότι ανήκουν γύρω στο 11.000 π.Χ.[200]

Σημαντικό εύρημα, ακριβώς στην μετάβαση από την Παλαιολιθική στην Νεολιθική Εποχή στην Ελλάδα[201] (ή Μεσολιθική[202] του Ελλαδικού χώρου, 8000-6800 π.Χ.), είναι τα ανθρωπολογικά λείψανα του σπηλαίου Φράγχθι,[203] κοντά στο Πόρτο Χέλι, που περιλαμβάνουν σκελετό ανθρώπου και χρονολογήθηκαν στο 7592 π.Χ.[204] Σημαντικότερα, όμως, ευρήματα ήλθαν στο φως κατά τις ανασκαφές στο σπήλαιο της Θεόπετρας, στην Καλαμπάκα, στην Θεσσαλία. Βρέθηκαν δύο ακέραιοι σκελετοί, που χρονολογήθηκαν ο ένας περίπου το 14.500 π.Χ. και ο άλλος το 7500 π.Χ. Τα στρωματογραφικά ευρήματα αποδεικνύουν επίσης ότι το σπήλαιο κατοικήθηκε συνεχώς από το 43.000 π.Χ. μέχρι το 4000 π.Χ. και ότι ο άψητος πηλός χρησιμοποιούνταν ήδη από το 25.000 π.Χ.[205]

Εκτός από τα λίγα σχετικά ευρήματα της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής Εποχής, στον ελλαδικό χώρο υπάρχει πληθώρα νεότερων αρχαιολογικών θέσεων που έχουν χρονολογηθεί μεταξύ του 6800 και του 3000 π.Χ., δηλαδή κατά την Προκεραμική και Νεολιθική Εποχή. Από την Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5800 π.Χ.) σημαντικός είναι ο συνοικισμός στην Νέα Νικομήδεια της Βέροιας, στην Μακεδονία. Τα οικήματα ήταν ευρύχωρα, σε σχήμα τετραγώνου πλευράς περίπου 8 μέτρων,[206] και ήταν κτισμένα με ξύλινες δοκούς και κλαδιά πάνω στα οποία στηρίζονταν τοίχοι από πηλό (Παπαθανασόπουλος, εικ 7). Η ανασκαφή έδειξε ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν με την γεωργία και την κτηνοτροφία. Το πιο περίεργο πάλι από τα ευρήματα στην Μακεδονία, ακριβώς στην μετάβαση από την Μέση στην Νεότερη Νεολιθική περίοδο, είναι η ξύλινη πινακίδα από τον λιμναίο νεολιθικό οικισμό στο Δισπηλιό Καστοριάς που φέρει χαρακιές-σήματα και χρονολογήθηκε 5260 χρόνια π.Χ.[207] Στον ίδιο οικισμό βρέθηκε και η παλαιότερη νεολιθική φλογέρα του

[199] Δες το Κεφάλαιο 1 για τον προϊστορικό άνθρωπο.

[200] Δημητρίου, ό. π., σ. 171 & 177-178.

[201] Όλες οι τελευταίες απόψεις για την Νεολιθική Ελλάδα συνοψίζονται στο Γεώργιος Παπαθανασόπουλος, επιμ. *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, 1996).

[202] Αδαμάντιος Σαμψών, "Νέα Στοιχεία για την Μεσολιθική Περίοδο στον Ελληνικό Χώρο" *Αρχαιολογία & Τέχνες* τευχ. 61 (Δεκέμβριος 1996) : 46-51.

[203] Για τις θέσεις της Νεολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο δες χάρτη σε ΙΕΕ, 1:50.

[204] Thomas W. Jacobsen, "The Franchthi Cave" *Archaeology* 22 (January-February 1969) : 4-9 – Thomas W. Jacobsen, "17.000 Years of Greek Prehistory" *Scientific American* 234 (1976) : 76-87 – Παπαθανασόπουλος, σ.77 (στην αγγλική μετάφραση).

[205] Δες Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολίκα, "Σπήλαιο Θεόπετρας: Οι Παλαιολιθικές Επιχώσεις" *Αρχαιολογία & Τέχνες* τευχ. 60 (Σεπτέμβριος 1996):37-41 – Παπαθανασόπουλος, σ. 67-68 (στην αγγλική μετάφραση) – *Τα Νέα*, 3 Σεπτεμβρίου 1994, σ. 24 – Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολίκα, "Παλαιολιθική Κατοίκηση στο σπήλαιο της Θεόπετρας," *Αρχαιολογία*, τευχ. 34 (Μάρτιος 1990): 112-115.

[206] Παπαθανασόπουλος, σ. 43 (στην αγγλική μετάφραση).

[207] Το δείγμα DEM-321 με σήματα (χαρακιές) ραδιοχρονολογήθηκε με ^{14}C (άνθρακα 14) μεταξύ 5318-5079 π.Χ. και μπορεί να υποδεικνύει χρήση «πρωτογραφής» και στον ελλαδικό χώρο. Δες Γ. Φακορέλης και Γ. Μανιάτης, «Αποτελέσματα χρονολόγησης με την μέθοδο του ^{14}C» σε Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, επιμ. *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά* (Θεσ/κη: University Studio Press, 2002) σ. 289-294 και σ. 259-261.

ευρωπαϊκού χώρου.[208] Άλλο σημαντικό εύρημα αλλά από την Θεσσαλία της Μεσολιθικής Εποχής είναι ειδώλιο κορμού γυναίκας που βρέθηκε στην Οτζάκι Μαγούλα της Λάρισας και χρονολογήθηκε το 5500 π.Χ. Το ειδώλιο (εικ. ΙΕΕ, 1:59) αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα φυσιοκρατικής τέχνης, όπου απεικονίζονται όλες οι ανατομικές λεπτομέρειες του γυναικείου φύλου. Η παραβολή του με παρόμοια δείγματα από την Ανατολή αποδεικνύει την ελλαδική υπεροχή της νατουραλιστικής απεικονίσεως αλλά και καταδεικνύει τις καταβολές της ελληνικής πλαστικής, που θα ακμάσει αργότερα στην κλασική εποχή. Η γυναίκα από την Οτζάκι Μαγούλα μπορεί να χαρακτηρισθεί ως ένα "ελληνικό" αριστούργημα της πρώιμης νεολιθικής τέχνης. Η μορφή αυτή της τέχνης φαίνεται να είναι γηγενής, χωρίς επιρροές από την Ανατολή.

Τα σημαντικότερα ευρήματα, όμως, ολόκληρης της Νεολιθικής Εποχής του ελλαδικού χώρου προέρχονται πάλι από ανασκαφές στην Θεσσαλία, όπου ήλθαν στο φως μικροί νεολιθικοί συνοικισμοί, υπό την ανασκαφική επίβλεψη, αρχικά, του πατέρα της σύγχρονης Ελληνικής Αρχαιολογίας, Χρήστου Τσούντα (1857-1934), του Άγγλου Άλαν Γουέις (A. J. B Wace, 1879-1957), αλλά και, αργότερα, του Δ. Ρ. Θεοχάρη (1919-1977) και του Γ. Χ. Χουρμουζιάδη (1932-). Σημάδια μιας οργανωμένης κοινωνίας στον ελλαδικό χώρο, λοιπόν, εμφανίζονται ευκρινέστερα κατά την Μέση Νεολιθική Εποχή (5800-5300 π.Χ.) στην θέση Σέσκλο, στην Θεσσαλία. Πρόκειται για νεολιθικό οικισμό που κάλυπτε μερικές δεκάδες στρέμματα και περιλάμβανε καλύβες, με μερικές εκατοντάδες κατοίκους. Τα σπίτια ήταν κτισμένα σε σχήμα ορθογώνιο, πάνω σε λιθόκτιστα θεμέλια, με βάση τοίχων που είχε ύψος 1 μ. από το έδαφος. Το πάνω μέρος των τοίχων ήταν κατασκευασμένο από ωμές πλίνθους. Η ονομαζόμενη ακρόπολη αποτελούσε το κεντρικό σημείο του οικισμού, περικλειόταν από περίβολο και μπορούσε να φιλοξενήσει μάλλον 300 περίπου άτομα στα 50 οικήματα της. Το κεντρικό οίκημα της ακροπόλεως, που ήταν ένα κτίσμα σε μορφή Μεγάρου[209] με ανοικτή πλακόστρωτη αυλή και εσωτερικό περίβολο στο πίσω μέρος, ίσως αποτελούσε την κατοικία του άρχοντα. Στενοί δρόμοι χώριζαν τα διάφορα οικήματα στον νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου, που ερημώθηκε πριν από το 4000 π.Χ., δηλαδή κατά την ονομαζόμενη Χαλκολιθική ή Τελική Νεολιθική περίοδο.[210]

Αντιπροσωπευτικός συνοικισμός της Νεότερης Νεολιθικής (5300-4500 π.Χ.) έχει έλθει στο φως σε ένα μικρό νησάκι κοντά στην Αντίπαρο. Πρόκειται για τον οικισμό του Σάλλιαγγου, που βρέθηκε ότι ήταν περιτοιχισμένος. Στα θεμέλιά του βρέθηκαν άφθονες αιχμές βελών, που δείχνουν ότι γινόταν ευρεία χρήση του τόξου. Παρ' ότι δεν υπάρχει άμεση συνέχεια μεταξύ του συνοικισμού στον Σαλιαγκό και του Κυκλαδικού πολιτισμού που ήκμασε μετά το 2800 π.Χ., φαίνεται ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία που προσδιορίζουν την καταγωγή του δευτέρου από τον πρώτο. Ο σημαντικότερος συνοικισμός της Νεότερης Νεολιθικής, όμως, βρέθηκε στο Διμήνι, κοντά στον Βόλο, στην Θεσσαλία. Κάλυπτε μια επιφάνεια περίπου 30 στρεμμάτων, γύρω από την ονομαζόμενη ακρόπολη, που ήταν κτισμένη σε μικρό λόφο. Στα 30-40 διάσπαρτα σπίτια του οικισμού υπολογίζεται ότι ζούσαν περίπου 250 άτομα. Η ακρόπολη του περιβαλλόταν από έξι αλλεπάλληλους περιβόλους. Ο εσωτερικός περίβολο περιέβαλε ένα οίκημα με μορφή Μεγάρου, που ίσως αποτελούσε την κατοικία του άρχοντα.[211] Οι ακροπόλεις και τα μεγαροειδή οικήματα του

Για εικόνες δες Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς* (Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1996) και *Τα Νέα*, 15 Φεβρουαρίου 1994, σ. 37 και *Το Βήμα*, 11 Σεπτεμβρίου 1994, σ. Γ12 & Γ21.

[208] Χουρμουζιάδης 1996, εικ. 17.

[209] Δες παρακάτω το υποκεφάλαιο "Οικοδομήματα και Τεχνικά Έργα" για μια ανάλυση του Μυκηναϊκού Μεγάρου.

[210] Πρβλ. Παπαθανασόπουλος, σ. 49-54 (στην αγγλική μετάφραση) και Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθικός Πολιτισμός* (Αθήνα: Μορφ. Ιδρ. Εθν. Τραπ. Ελλάδος, 1981), κεφ. Γ'.

[211] Παπαθανασόπουλος, σ. 54-57 (στην αγγλική μετάφραση) – Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης, *Το Νεολιθικό Διμήνι* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993, ανατ. εκδ. 1979).

Σέσκλου και του Διμηνίου καθώς και άλλα παρόμοια της αυτής εποχής αποτελούν, κατά μία υπόθεση, μάλλον μακρινό πρόδρομο των μυκηναϊκών ακροπόλεων και Μεγάρων.[212] Δείγματα νεολιθικών οικισμών έχουν επίσης βρεθεί στην Κρήτη, κάτω από τις αυλές του μινωικού ανακτόρου, με κατοίκους που καλλιεργούσαν δημητριακά. Παρόμοια ευρήματα έχουν έλθει στο φως και στην Κύπρο, κοντά στο χωριό Χοιροκοιτία, με οικισμό περίπου 100 οικημάτων και υπολογιζόμενο πληθυσμό μερικών εκατοντάδων κατοίκων.[213]

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ελλαδική Φάση		
Πρωτοελλαδική	*3000-2000*	
	Πρωτοελλαδική Ι/Πρώιμη Πρωτοελλαδική	3000-2500
	Πρωτοελλαδική ΙΙ/Μέση Πρωτοελλαδική	2500-2300
	Πρωτοελλαδική ΙΙΙ/Ύστερη Πρωτοελλαδική	2300-2000
Μεσοελλαδική	*2000-1600*	
Υστεροελλαδική	*1600-1100*	
	Υστεροελλαδική Ι	1600-1500
	Υστεροελλαδική ΙΙ	1500-1400
	Υστεροελλαδική ΙΙΙ	1400-1100
Υπομυκηναϊκή	*1100-1000*	
Κυκλαδική Φάση		
Πρωτοκυκλαδική	*3000-2000*	
	Πρωτοκυκλαδική Ι/Πηλός(Μήλος)-Λάκκουδες(Νάξος)	3000-2800
	Πρωτοκυκλαδική ΙΙ/Κέρος-Σύρος	2800-2300
	Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ/Φυλακωπή Πόλις Ι(Μήλος)	2300-2000
Μεσοκυκλαδική	*2000-1600*	
Υστεροκυκλαδική	*1600-1000*	
	Υστεροκυκλαδική Ι	1600-1500
	Υστεροκυκλαδική ΙΙ	1500-1400
	Υστεροκυκλαδική ΙΙΙ	1400-1100
Υπομυκηναϊκή	*1100-1000*	
Κρητική Φάση		
Προανακτορική	*3000-2000*	
	Πρωτομινωική Ι	3000-2700
	Πρωτομινωική ΙΙ	2700-2300
	Πρωτομινωική ΙΙΙ	2300-2100
	Μεσομινωική ΙΑ	2100-1900 ή 2100-2000
Παλαιοανακτορική	*2000-1700*	
	Μεσομινωική ΙΒ	1900-1800 ή 2000-1900
	Μεσομινωική ΙΙ	1800-1700 ή 1900-1800
Νεοανακτορική	*1700-1400*	
	Μεσομινωική ΙΙΙ	1700-1600 ή 1800-1700
	Υστερομινωική Ι	1600-1450 ή 1700-1500
	Υστερομινωική ΙΙ	1450-1400 ή 1500-1450

---

[212] Ο Ακαδημαϊκός και Καθηγητής Αρχαιολογίας Σπύρος Ιακωβίδης υποστηρίζει ότι τα μεταπολεμικά χρόνια όποιο πρωτοϊστορικό κτίριο ανακαλύπτεται με διαρρύθμιση παρόμοια αυτής του μυκηναϊκού Μεγάρου, ονομάζεται κατά παρέκκλιση από τους αρχαιολόγους Μέγαρο ("Σέσκλο-Διμήνι", Διάλεξη, 9 Νοεμβρίου 1994, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών).

[213] Βάσος Καραγιώργης, *Αρχαία Κύπρος. Από την Νεολιθική Εποχή ως το τέλος της Ρωμαϊκής* (Αθήνα: Μορφ. Ιδρ. Εθν. Τραπ. Ελλάδος, 1978), σ.14-19 – Λεπτομέρειες για την Κύπρο και την Ελλάδα δες σε CAH, 1.1: 539-608.

Μετανακτορική 1400-1100

Υστερομινωική ΙΙΙ 1400-1100 ή 1450-1100

Υπομινωική 1100-1000

Με βάση τις ανασκαφές συμπεραίνεται ότι η νεολιθική οικονομία βασιζόταν στην γεωργία και στην κτηνοτροφία. Στην Θεσσαλία καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι, κεχρί και φακή. Οστά εξημερωμένων προβάτων, βοδιών και χοίρων μαρτυρούν την εκτροφή ζώων αλλά και οστά ψαριών υποδεικνύουν ότι όλα αυτά τα είδη χρησιμοποιούνταν για τροφή.

Η ζωή των νεολιθικών ανθρώπων που ζούσαν στον ελλαδικό χώρο άλλαξε σταδιακά με την χρήση του χαλκού, που εισήχθη μάλλον από την Ανατολή στην αρχή της τρίτης χιλιετίας. Το έτος 3000 π.Χ. περίπου σηματοδοτεί την αρχή της Εποχής του Χαλκού για την Νότια Βαλκανική χερσόνησο.

Πρώιμη Χαλκοκρατία (περ. 3000-2000 π.Χ.)

Η χρήση του χαλκού δεν ήταν εγγενής στον ελλαδικό χώρο αλλά μεταφέρθηκε είτε από τα ανατολικά μέσω της Μικράς Ασίας και των νησιών του Αιγαίου Πελάγους είτε από τον βορρά. Έτσι, η αρχή της Χαλκοκρατίας δεν προσδιορίζει σε αυτό το σημείο του κόσμου καμία οικονομική επανάσταση, αφού για πολύ καιρό οι νεολιθικοί οικισμοί βασίζονταν ακόμη στην γεωργία και στην χρήση του λίθου αντιθέτως με ό,τι συνέβη στην Μεσοποταμία και στην Αίγυπτο. Γι' αυτόν τον λόγο, για τον ελληνικό χώρο χρησιμοποιείται και μια ενδιάμεση περίοδος που επικαλύπτει το τέλος της Νεολιθικής και την αρχή της Χαλκοκρατίας και ονομάζεται Χαλκολιθική (περ. 4500-3000 π.Χ.). Παρ' όλα αυτά, ο ελληνικός χώρος αποτέλεσε από την αρχή της Εποχής του Χαλκού την κοιτίδα του καθαρά Ευρωπαϊκού Πολιτισμού[214] με αναμφισβήτητες, βέβαια, επιρροές από την Ανατολή αλλά και με σημαντικά επιτεύγματα στον τομέα της οικοδομικής και της τέχνης.

Ένα παράδειγμα οικισμού στον ελλαδικό χώρο όπου μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά την χρήση του χαλκού είναι η Πολιόχνη Λήμνου. Ο πρώτος οικισμός χρονολογήθηκε ότι ανήκει στην Πρώιμη Χαλκοκρατία, γύρω στο 3000 π.Χ., αλλά η Πολιόχνη αναπτύχθηκε σε κανονική πόλη, η πρώτη ίσως στην Ευρώπη, και μεταλλουργικό κέντρο που συνέδεε τα μεταλλεία του Εύξεινου Πόντου (Μαύρη Θάλασσα) με το Αιγαίο κατά το 2500 π.Χ. (Κίτρινη φάση Πολιόχνης). Ο οικισμός φαίνεται ότι ήταν πιο ανεπτυγμένος από αυτόν της σύγχρονης Τροίας και διέθετε το μεγαλύτερο λίθινο τείχος σε όλη την Μεσόγειο, λιθόστρωτους δρόμους, από ένα πηγάδι σε κάθε μία από τις δύο πλατείες και μια αίθουσα που χωρούσε πάνω από 50 άτομα καθιστά στα έδρανα των δύο πλευρών της. Οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι η αίθουσα αυτή ήταν ένα είδος βουλευτηρίου και ότι η Πολιόχνη διοικούνταν από κεντρική εξουσία και βουλευτήριο. Πολύ πιθανόν επομένως να έχουμε το πρώτο κοινοβούλιο του κόσμου στην Πολιόχνη Λήμνου.[215]

Η Πολιόχνη ίσως εντάσσεται σε μια νέα τοπική υποδιαίρεση της Χαλκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, αυτής των Νησιών του Βορείου Αιγαίου, και είναι σημαντική διότι δείχνει την μεγάλη πολιτισμική ανάπτυξη που είχαν πετύχει οι κάτοικοι του Β. Αιγαίου λίγο μετά το 3000 π.Χ.[216] Αντιθέτως, η Εποχή του Χαλκού στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο διαιρείται, ανάλογα με την θέση των οικισμών (Ηπειρωτική Ελλάδα, Κυκλάδες, Κρήτη), σε Πρώιμη Χαλκοκρατία, που υποδιαιρείται σε Πρωτοελλαδική, Πρωτοκυκλαδική και

[214] Οι έννοιες Ευρωπαϊκός και Ευρώπη χρησιμοποιούνται σε αυτό και σε επόμενα κεφάλαια με την γεωγραφική τους διάσταση και όχι για να δείξουν πολιτισμική διαφορά με λαούς άλλων ηπείρων.

[215] Χρίστος Ντούμας, "Πολιόχνη-Ακρωτήρι," Διάλεξη, 30 Νοεμβρίου 1994, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών και Χρίστος Ντούμας, "Νησιά του Αιγαίου" *Αρχαιολογία & Τέχνες* τευχ. 62 (Μάρτιος 1997): 35-41 και Alberto Benvenuti, "Πολιόχνη" *Αρχαιολογία* τευχ. 50 (Μάρτιος 1994): 10-18.

[216] Άλλες θέσεις είναι η Θερμή στην Λέσβο και το Εμποριός στην Χίο. Δες και ΗΗ, 2:147-148.

Κρητική Προανακτορική φάση, σε Μέση Χαλκοκρατία, με υποδιαιρέσεις την Μεσοελλαδική, Μεσοκυκλαδική και Ανακτορική φάση, και, τέλος, σε Ύστερη Χαλκοκρατία, που συμπίπτει χρονικά με τον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό.

Πρωτοελλαδική Φάση (περ. 3000-2000 π.Χ.). Τα σημαντικότερα κέντρα της Πρωτοελλαδικής Φάσεως της Πρώιμης Χαλκοκρατίας βρίσκονται στην Πελοπόννησο, στην Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και άλλες πιθανές θέσεις στην Βόρειο Ελλάδα, στα νησιά του Αιγαίου και στην Θεσσαλία. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της φάσεως όμως εμφανίζονται στην Αργολίδα και στην Κορινθία.

Στην Αργολική παραλία, δίπλα στην πηγή της Λέρνας, ανασκάφηκε οικισμός με διπλό περίβολο που περιείχε ενδιάμεσα μικρά δωμάτια και πεταλόσχημους πύργους. Στο κέντρο βρισκόταν ένα μεγάλο κτίριο 25 επί 12 μέτρα με χονδρούς τοίχους, δύο μεγάλα δωμάτια και διαδρόμους. Το κτίριο ονομάσθηκε η "Οικία των Κεράμων", από τον μεγάλο αριθμό κεραμιδιών της στέγης του που βρέθηκαν από τους ανασκαφείς στο δάπεδο του οικήματος. Το κεντρικό αυτό κτίριο παίρνει τελικά μορφή μνημειακής κατασκευής που δεν σχετίζεται με το μεγαροειδές σχήμα σε παλαιότερους οικισμούς και ίσως αυτό υποδεικνύει ότι δεν ήταν κατοικία άρχοντα. Κατά πάσα πιθανότητα, υπήρχε και δεύτερος όροφος, αν ερμηνεύονται σωστά το πάχος των τοίχων και τα κλιμακοστάσια που βρέθηκαν. Οι επαλείψεις στα δάπεδα και στο εσωτερικό των δωματίων, τα πεζούλια κατά μήκος των τοίχων και οι επενδύσεις των θυρών με ξύλο, μαρτυρούν υψηλό επίπεδο τεχνικής και εμπειρία στις κατασκευές. Τα υπόλοιπα οικήματα βρίσκονταν κυκλικά τοποθετημένα, γύρω από το κεντρικό οικοδόμημα, και ήταν σχεδόν τετράγωνα με ευρύχωρα δωμάτια.[217] Γύρω στο 2100 π.Χ., η "Οικία των Κεράμων" και ο οικισμός καταστράφηκαν, πράγμα που τους εντάσσει στο ευρύτερο πλαίσιο των αναστατώσεων που επήλθαν στο τέλος της Πρώιμης Χαλκοκρατίας μέχρι το 2000 π.Χ.[218]

Πρωτοκυκλαδική Φάση (περ. 3000-2000 π.Χ.). Παράλληλα με τις πρωτοελλαδικές οργανωμένες κοινωνίες αναπτύχθηκαν παρόμοιοι συνοικισμοί και στις Κυκλάδες, όπου η εποχή αυτή ονομάζεται από τους αρχαιολόγους Πρωτοκυκλαδική φάση. Σε όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων υπάρχουν ίχνη οικισμών της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου. Κυριότερες τοποθεσίες είναι ο Πηλός, στην Μήλο, και οι Λάκκουδες, στην Νάξο (Πρωτοκυκλαδική Ι φάση), καθώς και θέσεις στην Κέρο και στην Σύρο (Πρωτοκυκλαδική ΙΙ φάση) αλλά και η Φυλακωπή Πόλις Ι στην Μήλο (Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ φάση).

Οι περισσότεροι συνοικισμοί βρίσκονταν, αρχικά, σε επικλινή εδάφη, κοντά στην θάλασσα, αφού οι Κυκλαδίτες με τα σκάφη τους όργωναν τις γύρω θάλασσες. Μετά το 2300 π.Χ., όμως, οι οικισμοί κτίσθηκαν στην ενδοχώρα σε υψηλά και δύσβατα σημεία, με πολύ στενά δρομάκια που ένωναν τα σπίτια και με εξωτερικό τείχος με πύργους. Είναι φανερό πως οι κάτοικοι φοβούνταν επιδρομές είτε από άλλα νησιά είτε από μακρινότερους εχθρούς από την Μικρά Ασία, πράγμα που μάλλον τείνουν να επιβεβαιώσουν οι ανασκαφές στις Κυκλάδες.[219]

Οι Πρωτοκυκλαδίτες ασχολούνταν με την γεωργία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι και την αλιεία. Επίσης, φαίνεται ότι ασχολούνταν με το εμπόριο, κυρίως, του οψιδιανού, που χρησιμοποιούνταν στην οπλοποιία. Ως όπλα χρησιμοποιούσαν την σφενδόνη, με βλήματα τα θαλασσινά βότσαλα, το εγχειρίδιο, το δόρυ από ορείχαλκο και το τόξο, με βέλη που έφεραν αιχμές οψιδιανού. Ο οψιδιανός είναι σκληρό πέτρωμα από σκλήρυνση λάβας

---

[217] Emily Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1964), pp. 29-36.

[218] Όχι κατ’ ανάγκη από εισβολείς όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Καθηγητής Σπύρος Ιακωβίδης ("Σέσκλο-Διμήνι," Διάλεξη, 9 Νοεμβρίου 1994, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών) και *Το Βήμα*, 5 Νοεμβρίου 1995, σ. Β3.

[219] R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (London: Duckworth, 1987), pp. 54-6 & 66 & 70 & 138.

και χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοφτερών εργαλείων και όπλων όχι μόνο στις Κυκλάδες αλλά και στην Κρήτη και στην Μικρά Ασία. Ο οψιδιανός αποτελεί το πρώτο ευρέως εμπορεύσιμο προϊόν στον ελλαδικό χώρο.

Κατά την Πρωτοκυκλαδική φάση, αναπτύχθηκε η πλαστική τέχνη. Χαρακτηριστικά της δείγματα είναι τα διάφορα μαρμάρινα ειδώλια με τις εξαιρετικές για την εποχή αναλογίες. Ενώ συνήθως αυτά τα ειδώλια ήταν φτιαγμένα για να φαίνονται μόνο από μπροστά, υπάρχουν εξαίσιας τέχνης εξαιρέσεις, όπως ο καθιστός αρπιστής και ο αυλητής από την Κέρο, που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (εικ., ΕΤ.Α-ΕΤ:80-81). Στα τρισδιάστατα αυτά ειδώλια ο καλλιτέχνης εισαγάγει με καταπληκτικό τρόπο την τρίτη διάσταση ξεπερνώντας την εποχή του. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρήση αυτών των ειδωλίων αν και πολλά έχουν βρεθεί ως ταφικά κτερίσματα. Εικάζεται ότι η φροντίδα των Κυκλαδιτών να εναποθέτουν τέτοιου είδους κτερίσματα στους τάφους των νεκρών τους ίσως σημαίνει μια πίστη για την ανάγκη διατηρήσεως μεταθανάτιας κατοικίας αλλά και αποδοχή μεταθανάτιας υπάρξεως του νεκρού.

Γλώσσα και Προέλευση των Ελλήνων. Άλλο πρόβλημα που απασχολεί έντονα τους αρχαιολόγους είναι το ζήτημα της γλώσσας που μιλούσαν αυτοί οι πρώτοι κάτοικοι που ζούσαν σε οργανωμένες κοινωνίες στην Ελλάδα. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πολλές λέξεις που απαντούν στην ελληνική γλώσσα προέρχονται από διάφορες "προ-ελληνικές" (ινδοευρωπαϊκές;) γλώσσες που μιλούσαν άνθρωποι της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, οι οποίοι ζούσαν στον ελλαδικό χώρο. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των λέξεων ήταν οι καταλήξεις -νθος και -σσος ή –ττος που συναντώνται σε τοπωνύμια. Μερικές τυπικές λέξεις αυτής της κατηγορίας είναι η Κόρινθος, ο Παρνασσός, ο Λυκαβηττός, ο Υμηττός, ο Κηφισσός, η Απείρανθος Νάξου αλλά και οι λέξεις νάρκισσος, υάκινθος, κέρασος, κολόκυνθος, κισσός, μέλισσα και, κυρίως, οι λέξεις θάλασσα και γλώσσα.[220]

Από την άλλη πλευρά και κατά την επικρατέστερη θεωρία, οι κάτοικοι της Ελλάδας κατά την Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία αλλά και οι άνθρωποι της Μυκηναϊκής περιόδου ήταν Ινδο-Ευρωπαϊκής καταγωγής, δηλαδή ήταν απόγονοι ενός κλάδου της ομάδας ανθρώπων που κατέκλυσαν την Ευρώπη και την Νότια και Δυτική Ασία μεταξύ περίπου 2600-1450 π.Χ. Οι ομάδες αυτές προέρχονταν μάλλον από μια περιοχή που εκτείνεται μεταξύ της σημερινής Ανατολικο-Κεντρικής Ευρώπης και της Κασπίας Θάλασσας, πριν αυτή η έκταση κατακλυσθεί από τους σημερινούς κατοίκους της, τους Σλάβους και τους άλλους λαούς που άρχισαν να συρρέουν μετά τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Η ύπαρξη των Ινδο-Ευρωπαίων δεν έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά αλλά κυρίως γλωσσολογικά, από τις ομοιότητες δηλαδή που παρουσιάζουν πολλές αρχαίες γλώσσες και στις οποίες συμπεριλαμβάνονται η ελληνική, η λατινική, η σανσκριτική (αρχαία ινδική), η ασβεστική (αρχαία ιρανική) και η χετταϊκή. Οι ομοιότητες αυτές οδήγησαν τους επιστήμονες να υποθέσουν ότι κάποτε υπήρξε μια κοινή γλώσσα που μιλούσαν οι φυλές που κατοικούσαν στην Ανατολικο-Κεντρική Ευρώπη και την οποία ονόμασαν ινδοευρωπαϊκή.[221]

Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι κατά την αρχή της Πρώιμης Χαλκοκρατίας εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο μια σειρά από Προελληνικούς (Ινδο-Ευρωπαϊκής καταγωγής;) λαούς, όπως οι Πελασγοί στην Α. Θεσσαλία, Εύβοια, Αττική και Πελοπόννησο και οι Πρωτοαχαιοί στην Δ. Στερεά και Α. Θεσσαλία (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:359). Κατά το τέλος της Πρώιμης Χαλκοκρατίας πιστεύεται ότι εμφανίσθηκαν οι Δαναοί και ότι μεταξύ του

[220] Vermeule, pp. 60-64.

[221] Για τα αρχαιολογικά και γλωσσολογικά προβλήματα της θεωρίας περί Ινδο-Ευρωπαίων δες Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (London: Penguin, 1987) και J. P. Mallory, *The Search for Indoeuropeans*. (London: Thames & Hudson, 1989) και CAH, 1.2:824-876.

2200/2100 και του 1900 π.Χ. εγκαταστάθηκε στην Ήπειρο και στην Δ. Μακεδονία ο κύριος όγκος των Πρωτοελληνικών φύλων, δηλαδή οι Ίωνες, οι Αρκάδες, τα Δυτικά και τα Πρωτοαιολικά φύλα (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:364). Εικάζεται, επίσης, ότι μετά το 1900 τα φύλα μετακινήθηκαν νοτιότερα και οι Ίωνες εγκαταστάθηκαν στην Αττική και στα παράλια της Πελοποννήσου (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:367) ενώ οι Αρκάδες στην Κεντρική Πελοπόννησο (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:368). Οι Αχαιοί, μέρος των Πρωτοαιολικών φύλων, εγκαταστάθηκαν στην Νοτιοανατολική Θεσσαλία ενώ τα δυτικά φύλα κατέβηκαν στον δυτικό ελλαδικό χώρο (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:370). Οι πληροφορίες που έχουμε για τις φυλές αυτές είναι περισσότερο γλωσσολογικές και τα ονόματά τους προέρχονται από την αρχαία ελληνική παράδοση, που συντηρήθηκε κατά τους κλασικούς χρόνους. Γλωσσολογικά, μπορούμε να ξεχωρίσουμε την ιωνική-αττική διάλεκτο, την αρκαδο-κυπριακή, την αιολική, την μυκηναϊκή ή αχαϊκή (Γραμμική Β γραφή) διάλεκτο και την δυτική διάλεκτο.[222] Σε γενικές γραμμές, επομένως, οι περισσότεροι επιστήμονες υποστηρίζουν την άποψη ότι κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία, φύλα, που ήταν απόγονοι της Ινδο-Ευρωπαϊκής φυλής, εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο, ίδρυσαν οργανωμένες κοινωνίες και σιγά σιγά άρχισαν να μιλούν ελληνικές διαλέκτους.[223] Λίγο αργότερα, ορισμένα από αυτά μετακινήθηκαν από τον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο προς τον νότιο και ανέπτυξαν τον μυκηναϊκό πολιτισμό.[224]

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΔΩΡΙΚΗ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ	ΙΩΝΙΚΗ-ΑΤΤΙΚΗ
ή	Αρκαδο-Κυπριακή	ή
ΔΥΤΙΚΗ	Αιολική	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ
ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ	Αχαϊκή	ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ

Αν μπορούμε έστω και με κάποιο σκεπτικισμό να αποδεχθούμε όλους τους ανωτέρω ισχυρισμούς, δεν είναι καθόλου εύκολο να αποδείξουμε την φυλετική ή γλωσσολογική συγγένεια των ανθρώπων που ζούσαν την ίδια περίοδο στην Κρήτη και ανέπτυξαν σταδιακά τον ονομαζόμενο Μινωικό πολιτισμό, με αυτούς της ηπειρωτικής Ελλάδος.

Κρήτη: Προανακατορική Φάση (περ. 3000-2000 π.Χ.). Στην Κρήτη, η εποχή που συμπίπτει περίπου χρονολογικά με την Πρωτοελλαδική και την Πρωτοκυκλαδική φάση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας ονομάζεται Προανακτορική φάση. Οι αρχαιολόγοι υποδιαιρούν την Προανακτορική φάση στις υποπεριόδους Πρωτομινωική Ι (περ. 3000-2700), Πρωτομινωική ΙΙ (περ. 2700-2300) και Πρωτομινωική ΙΙΙ (περ. 2300-2100). Επίσης, τα τελευταία χρόνια, το τμήμα ανάμεσα στο 2100 και στο 2000 έχει ονομασθεί Μεσομινωική ΙΑ φάση.

Κατά την πρώτη υποπερίοδο, παρατηρείται στην Κρήτη μια αργή αλλά σταθερή μετάβαση από την Νεότερη Νεολιθική Εποχή στον Μινωικό πολιτισμό, όπως τον ονόμασε ο Άγγλος ανασκαφέας και αρχαιολόγος Α. Έβανς (1851-1941). Οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι αιτία αυτής της αλλαγής υπήρξε είτε η διείσδυση νέων φυλών από την Β.

[222] ΙΕΕ, 1:356-357. Για τις ελληνικές φυλές δες λεπτομέρειες στο επόμενο Κεφάλαιο 6. Για μια διαφορετική θεωρία περί της προελεύσεως των Ινδο-Ευρωπαίων (από ανατολικά περίπου το 1600) δες Robert Drews, *The Coming of the Greeks* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1988), όπου, όμως, η Θεσσαλία υποδεικνύεται τελικά ως χώρος προελεύσεως των Ελλήνων, pp. 193-194.

[223] Δες χάρτη των ελληνικών διαλέκτων σε Robert Morkot, *The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece* (London: Penguin, 1996), p. 23.

[224] René Treuil et. al., *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*, συμπλ. ελλην. Έκδοση (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1996), σ. 293-295 – Χάρτης σε ΙΕΕ, 1:375.

Αφρική (εποχή της δημιουργίας του Αρχαίου Βασιλείου στην Αίγυπτο) είτε από την Μικρά Ασία είτε και από τις δύο περιοχές. Φαίνεται ότι οι γηγενείς Κρήτες δεν αντέδρασαν στον ερχομό των νέων κατοίκων και φάνηκαν πρόθυμοι να αποδεχθούν την χρήση του χαλκού και των κραμάτων του και τις νέες τεχνικές που έφεραν οι ξένοι.[225] Την εποχή αυτή άρχισε να χρησιμοποιείται ο ορείχαλκος στην Κρήτη αν και παράλληλα συνεχίσθηκε η λιθοτεχνία μέχρι την πλήρη επικράτηση του μετάλλου.

Οι υπόλοιπες υποπερίοδοι της Προανακτορικής φάσεως χαρακτηρίζονται από έντονο εμπόριο με το σύστημα της ανταλλαγής προϊόντων. Για την δημιουργία του ορειχάλκου και των άλλων κραμάτων του χαλκού απαιτούνταν μεταφορά χαλκού από την Κύπρο και εύρεση κασσιτέρου για να γίνει το κράμα. Τα πρώτα αντικείμενα που κατασκευάσθηκαν ήταν μάλλον αποκλειστικά από χαλκό ή ορείχαλκο αλλά γρήγορα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ασήμι ή και χρυσός.

Στην Κρήτη, αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες την ίδια εποχή, κατά την μετάβαση από την δεύτερη στην τρίτη υποπερίοδο, παρατηρείται αναταραχή με καταστροφή των ακμαζόντων συνοικισμών. Στην θέση τους δημιουργήθηκαν νέοι αλλά με την χρήση παλαιότερων τεχνικών, που υποδεικνύουν πολιτισμική οπισθοδρόμηση. Τέτοιοι οικισμοί βρέθηκαν στην Κνωσό, στην Φαιστό αλλά και στην Ζάκρο. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται και τα "ιερά κορυφής", όπως αποκαλούνται, που είχαν κτισθεί σε κορυφές βουνών.

Οι Μινωίτες ασχολούνταν με την κεραμική και την κατασκευή κομψοτεχνημάτων και σφραγίδων. Έφτιαχναν αγγεία, που τα έπλαθαν με τα χέρια ή τα κατασκεύαζαν με καλούπια. Υπάρχουν όμως και ενδείξεις ότι ίσως είχαν αρχίσει να χειρίζονται και τον αργόστροφο αγγειοπλαστικό τροχό, εάν ερμηνεύεται σωστά εύρημα από τον Μύρτο (Λασίθι).[226] Ακόμη, έφτιαχναν όμορφα τελετουργικά σκεύη, όπως αυτά που παρουσιάζουν την θεά να πιέζει τα στήθη της για να χυθεί το ζωογόνο γάλα.[227] Παρά την παρουσία της γυναικείας θεότητας στην τέχνη, η γυναίκα δεν φαίνεται να έχει καταλάβει ακόμη την κοινωνική θέση που θα αποκτήσει αργότερα, κατά την Ανακτορική εποχή. Εκτός από τα τελετουργικά σκεύη εξελίχθηκαν επίσης οι σφραγίδες με ωραίες παραστάσεις και πολλές πλευρές, όπως αυτή από τις Αρχάνες, με πολλές σφραγιστικές επιφάνειες (εικ. ΙΕΕ, 1:118).

Οι Κρήτες ασχολήθηκαν με την ναυπηγική αλλά τα πλοία τους ήταν σαφώς κατώτερα από τα κυκλαδικά. Παρά την αδυναμία αυτή, επιδόθηκαν στο θαλάσσιο εμπόριο και ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με τους Κυκλαδίτες και ιδιαίτερα με τους κατοίκους της Μήλου για την απόκτηση οψιδιανού. Οι Μινωίτες εισήγαν χρυσό και αλάβαστρο από την Αίγυπτο, ελεφαντοστούν από την Συρία, χαλκό από την Κύπρο και κασσίτερο από την Εγγύς Ανατολή. Εξήγαν μικρά τεχνουργήματα και ιδίως ξυλεία στην Αίγυπτο.

Παρά τις μινωικές εμπορικές σχέσεις με την Εγγύς Ανατολή, δεν φαίνεται πιθανό ότι χαρακτηριστικά της Πρώιμης Χαλκοκρατίας μεταφυτεύθηκαν αυτούσια στην Κρήτη από την Μικρά Ασία. Αναμφισβήτητα υπήρξαν πολλές επιρροές αλλά μάλλον και αντιστρόφως, από την Κρήτη στην Ανατολή. Ακόμη, το γεγονός ότι οι ελλαδικές κοινότητες ακολούθησαν μια πολιτιστική πορεία διαφορετική από αυτήν των πολιτισμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου τους προσδίδει μια ιδιαίτερη, ανεξάρτητη, και ίσως και καθαρά ευρωπαϊκή, διάσταση. Παρ' ότι έχει εκφρασθεί η άποψη ότι μπορεί οι Μινωίτες αλλά

[225] Sinclair Hood, *The Minoans* (New York: Praeger, 1971), pp. 27-28 και Στυλιανός Αλεξίου, *Μινωικός Πολιτισμός. Με Οδηγό των Ανακτόρων Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων*, 2η εκδ. (Ηράκλειο: Αλεξίου, 1968), σ. 15-18.

[226] Treuil, σ. 201.

[227] Δες εικόνες σε Αντώνης Βασιλάκης, *Μινωική Κρήτη* (Ηράκλειο: Σφακιανός [1991]), σ. 50 και ΙΕΕ, 1:117.

και οι Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας να ήταν απόγονοι κατοίκων της Εγγύς Ανατολής ή Αιγυπτίων αποίκων, οι τεράστιες διαφορές στο επίπεδο της τέχνης το οποίο επέτυχαν και οι δύο λαοί του ελλαδικού χώρου, ακόμη και αν κανείς δεχθεί αυτήν την άποψη, δεν αφήνει αμφιβολία ότι το τοπικό στοιχείο ήταν τόσο ισχυρό και διαφορετικής ιδιοσυγκρασίας από τους ξένους ώστε επικράτησε τελείως και τους αφομοίωσε.[228]

Η εξέταση της Προανακτορικής Κρήτης ολοκληρώνει την μελέτη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στον νησιωτικό και ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Η επόμενη εποχή, η Μέση Χαλκοκρατία, ξεχωρίζει από τις διαφορές στην τέχνη, στις τεχνικές κατασκευών αλλά και στα έθιμα των ανθρώπων που ζούσαν στον ελλαδικό χώρο.

Μέση Χαλκοκρατία (περ. 2000-1600 π.Χ.)

Η αρχή της Μέσης Χαλκοκρατίας προσδιορίζεται χρονολογικά από τις διαφορές, σε σχέση με την προηγούμενη εποχή, στην κεραμική, στην τεκτονική, στα ταφικά έθιμα αλλά και από την ανάπτυξη γραφής στην Κρήτη. Η περίοδος αυτή έχει διαιρεθεί από τους αρχαιολόγους πάλι σε τρεις φάσεις: στην Μεσοελλαδική, στην Μεσοκυκλαδική και στην Παλαιοανακτορική φάση στην Κρήτη.

Μεσοελλαδική Φάση (περ. 2000-1600 π.Χ.). Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των επιστημόνων εάν η Μεσοελλαδική εποχή είναι αποτέλεσμα διεισδύσεως νέων φυλών ή επιδημιών ή κακής συγκομιδής ή αποτέλεσμα "εσωτερικής εξελικτικής

[228] Οι απόψεις για την νοτιοανατολική καταγωγή των Μινωιτών και ίσως και των ελληνικών φύλων της ηπειρωτικής Ελλάδας έχουν διατυπωθεί με σημαντικά αλλά αμφιλεγόμενα ιστορικά, μυθολογικά και αρχαιολογικά στοιχεία από τον Μάρτιν Μπέρναλ στο πολύκροτο έργο του *Μαύρη Αθηνά: Οι Αφροασιατικές Ρίζες του Κλασικού Πολιτισμού* (Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, 2 vols, New Brunswick: Rutgers Univ. Press, 1989-1991, ειδικά ο 2ος τόμος περιέχει τα αποδεικτικά στοιχεία κατά Μπέρναλ). Οι αποδείξεις που φέρνει ο Μπέρναλ μας επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι υπήρχαν σημαντικές επιδράσεις και ίσως και μετακινήσεις μικρών πληθυσμών από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή προς τον ελλαδικό χώρο (2:76-77 & 184-185) αλλά, επιπλέον, ενισχύουν την άποψη ότι οι πολιτισμοί του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης, αναπτύχθηκαν αυτόνομα αφομοιώνοντας τα ξένα στοιχεία [Frank J. Frost, *Greek Society*, 5th ed. (Boston: Houghton Mifflin, 1997), p. xi] με κορύφωση, βέβαια, την απαράμιλλη ελληνική τέχνη. Ο Μπέρναλ αποδεικνύεται πολύ απόλυτος και μονομερής ως προς την επίδραση του μεσανατολικού και του αιγυπτιακού πολιτισμού στον ελληνικό (2:184-186), αντικαθιστώντας τον ευρωκεντρικό με τον αφροασιατικό χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού και αρνούμενος να αποδεχθεί αλληλοεπιδράσεις, πολιτισμικές συντήξεις και αλληλοεπιρροές. Φυσικά, δεν αρνείται, για παράδειγμα, ότι μια πιθανή εισβολή των Υκσώς (κατά την γνώμη του) στην Κρήτη δεν είχε επίδραση στην τοπική μινωική παράδοση (2:380-381) αλλά μπερδεύει τα πράγματα πιο κάτω υποστηρίζοντας το αντίθετο (2:404-483). Τελικά υποστηρίζει ότι "by the 15th and 14th centuries Mycenaean Greece was a fully fledged member of the Near Eastern world, sharing a common heritage but with its own characteristics". (2:493). Με άλλα λόγια προσπαθεί να αποδείξει την μεγάλη επίδραση της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου στην μινωική και μυκηναϊκή Ελλάδα αλλά τελικά υποστηρίζει ότι είχαν τα δικά τους χαρακτηριστικά. Φυσικά δεν γίνεται λόγος από τον Μπέρναλ για στοιχεία που δείχνουν μινωικές επιδράσεις στην Αίγυπτο (δες υποκεφάλαιο "Κοινωνία, Οικονομία & Τέχνη" παρακάτω) αλλά ούτε και για τους λευκούς (καυκάσιας φυλής) βασιλιάδες των αιγυπτιακών τοιχογραφιών (δες Κεφάλαιο 2). Το όλο έργο του Μπέρναλ έχει μάλλον φυλετικές ρίζες και αποτελεί μια απεγνωσμένη προσπάθεια να αποδειχθεί η σημαντική συμβολή της μαύρης φυλής στον Δυτικό Πολιτισμό, δια μέσου του Κλασικού Ελληνικού Πολιτισμού. Η φυλετική διάσταση του βιβλίου έχει αντικρουσθεί στο Mary Lefkowits, *Not Out of Africa. How Afrocentrism became an excuse to teach Myths in History*, New York: Basic Books, 1996. Για μία άποψη κατά των θέσεων του Μπέρναλ δες John E. Coleman, "The Case Against Martin Bernal's Black Athena," *Archaeology* 45 (September/October 1992): 48-52 και John R. Lenz, "Ancient Histories and Modern Humanities", *Free Inquiries* 13.4 (1993): 54-55 καταχωρισμένο στο <http://www.depts.drew.edu/classics/links/ bernal.html> (επίσκεψη 3 Σεπτεμβρίου 2014). Για να είμαστε ακριβοδίκαιοι θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ίσως υπήρχε μια αρχαία παράδοση ερχομού Αιγυπτίων στην Πελοπόννησο που δικαιολογεί πώς ο Ηρόδοτος (VI.52-60) εξηγεί ότι η καταγωγή των Δωριέων βασιλιάδων ήταν από την Αίγυπτο. Αλλά δες και Κεφάλαιο 10 για λάθη του Ηροδότου σε άλλες περιπτώσεις.

πορείας",[229] είναι σίγουρο ότι οι δημιουργοί της είχαν ήδη εγκατασταθεί στον ελλαδικό χώρο μετά το 2000 π.Χ. και μιλούσαν αρχαϊκές μορφές της ελληνικής γλώσσας, όπως είπαμε πιο πάνω.

Παρ' ότι έχουν υποδειχθεί μερικές εκατοντάδες θέσεις που ανήκουν στην Μεσοελλαδική φάση σε ολόκληρο τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, από την Θράκη, την Μακεδονία και την Ήπειρο ως την Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο, πολύ λίγα ευρήματα έχουν έρθει στο φως κυρίως επειδή οι κατασκευές νεότερων εποχών δεν άφησαν παρά μόνο μερικά κατάλοιπα των παλαιοτέρων. Οι κυριότερες θέσεις βρίσκονται στην Ακρόπολη των Αθηνών, στο ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα και στις Μυκήνες. Ο σπουδαιότερος οικισμός όμως, έχει ανασκαφεί κοντά στο χωριό Μάλθη της μεσσηνιακής πεδιάδας. Ήταν κτισμένος πάνω σε λόφο, περικλειόταν από περίβολο και περιλάμβανε πυκνοχτισμένα οικήματα με μεσοτοιχίες, που υποδηλώνουν οικονομική ευμάρεια. Χαρακτηριστικό της Μεσοελλαδικής φάσεως αποτελούν, επίσης, τα μινυακά αγγεία [230], σε χρώματα τεφρό, μελανό ή κίτρινο και κανονικά σχήματα, αλλά και τα αμαυρόχρωμα αγγεία, με γεωμετρικά σχήματα μόνο στο άνω μέρος από μαύρο, κόκκινο και λευκό χρώμα (εικ. ΙΕΕ, 1:130-131).

Κατά την Μεσοελλαδική φάση οι νεκροί θάβονταν κάτω από το δάπεδο των δωματίων ή ανάμεσα σε τοίχους δύο οικημάτων, μια που η καύση των σωρών ήταν άγνωστη. Σταδιακά, άρχισαν να χρησιμοποιούνται ωμές πλίνθοι ή πλάκες στα τοιχώματα και στο άνω μέρος του τάφου και να τοποθετούνται περισσότεροι νεκροί σε έναν τάφο. Σε μερικές περιπτώσεις, μάλιστα, τοποθετούσαν και κτερίσματα, που αρχικά ήταν ένα κύπελλο ή ένα κανάτι, αλλά στο τέλος της Μεσοελλαδικής φάσεως έβαζαν κοσμήματα. Τα κτερίσματα ίσως σημαίνουν ότι υπήρχαν επιρροές από την Κρήτη, αν και δεν έχουν βρεθεί ειδώλια να προσδιορίσουν ποιους θεούς λάτρευαν οι ελλαδίτες, ούτε και ερείπια ιερών.

Μεσοκυκλαδική Φάση (περ. 2000-1600 π.Χ.). Η μετάβαση από την Πρωτοκυκλαδική στην Μεσοκυκλαδική φάση δεν διαφέρει σχεδόν σε τίποτα από αυτήν που συντελέσθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στις Κυκλάδες παρατηρούνται οι ίδιες αλλαγές στην οικοδομική και στα ταφικά έθιμα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των μεταβολών που προαναφέραμε είναι η αρχαία πόλη της Φυλακωπής, στην Μήλο. Η Φυλακωπή Πόλις Ι καταστράφηκε μάλλον από σεισμό μετά το 2000 αλλά αμέσως στην ίδια θέση κτίσθηκε η Πόλις ΙΙ, που αποτελεί την είσοδο των κυκλαδικών συνοικισμών στην Μέση Χαλκοκρατία χωρίς διακοπή της πολιτισμικής συνέχειας (βασικά κεραμικής). Την ίδια εποχή, γενικεύθηκε στον νησιωτικό χώρο η χρήση του ταχύστροφου κεραμικού τροχού, που είχε ήδη εισαχθεί από την Μικρά Ασία και είχε πρωτοεμφανισθεί στην Αργολίδα μετά το 2300, και έδωσε νέες δυνατότητες στους αγγειοπλάστες. Την περίοδο αυτή, επίσης, όλοι σχεδόν οι μεσοκυκλαδικοί συνοικισμοί βρίσκονταν κοντά στην θάλασσα, σε τοποθεσίες που συνδύαζαν εύφορη γη για καλλιέργειες και φυσικά αγκυροβόλια για τα εμπορικά πλοία, οι ιδιοκτήτες των οποίων συμμετείχαν στην έντονη εμπορική κίνηση μεταξύ Κρήτης και ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι κάτοικοι συνέχισαν από το τέλος της πρωτοκυκλαδικής περιόδου να βρίσκονται συγκεντρωμένοι σε στρατηγικής σημασίας και, συχνά, οχυρωμένες θέσεις, όπως στην Αγία Ει-

[229] Treuil, σ. 270-273.

[230] Για την "μινυακή" κεραμική δες πρόχειρα <http://www.fhw.gr/chronos/02/mainland/gr/mh/culture/keramiki/miniaki.html> (επίσκεψη 3 Σεπτεμβρίου 2014). CAH, 1.2:700-702. Για τα προβλήματα ορισμού και ορολογίας δες Kalliope Sarri, "Minyan and Minyanizing Pottery. Myth and Reality about a Middle Helladic Type Fossil" in *Mesoheladika*. *La Grèce continentale au Bronze Moyen*, Actes du colloque, Athènes, 8-12 mars 2006, ως *Bulletin de Correspondance Hellénique,* (Athènes: École française d' Athènes, 2010), Supplément 52 : 603-613 ή <http://independent.academia.edu/KalliopeSarri/Papers/394104/ Minyan_and_Minyanizing_Pottery._Myth_and_Reality_about_a_Middle_Helladic_Type_Fossil> (επίσκεψη 1 Δεκεμβρίου 2012).

ρήνη, στην Κέα, μάλλον διότι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, υπήρξαν μετακινήσεις πληθυσμών από την Μ. Ασία ή το βορειοανατολικό Αιγαίο.[231] Οι Κυκλαδίτες της Μέσης Χαλκοκρατίας πρέπει να πίστευαν σε κάποιες θεότητες αλλά δεν μπορεί να εξακριβωθεί εάν τις λάτρευαν σε ιδιαίτερο ιερό στον συνοικισμό, όπως ίσως διαφαίνεται από τον ονομαζόμενο ναό στην Αγία Ειρήνη.[232]

Κρήτη: Παλαιοανακτορική Φάση (περ. 2000-1700 π.Χ.). Το στοιχείο που σημάδεψε την Μέση Χαλκοκρατία, όμως, ήταν η κατασκευή των ανακτόρων στην Κρήτη. Η αντίστοιχη περίοδος στην Κρήτη ονομάζεται Παλαιοανακτορική φάση και χαρακτηρίζεται από την κατασκευή πολυσύνθετων κτιριακών οικοδομημάτων, που φανερώνουν συγκέντρωση της εξουσίας μάλλον από τοπικούς άρχοντες ανά περιοχές. Τα ανάκτορα, που ανασκάφησαν από τον Άγγλο αρχαιολόγο Αρθούρο Έβανς (Arthur Evans, 1851-1941), κτίσθηκαν όλα την ίδια περίοδο, όπως μαρτυρεί η κεραμική που βρέθηκε στα θεμέλια τους, ίσως από τον φόβο εισβολής λαών που μετακινούνταν από τα βόρεια προς τον ελλαδικό χώρο και την Μικρά Ασία, όπως για παράδειγμα οι Χετταίοι, ή και εξ αιτίας της αναπτύξεως της αγροτικής οικονομίας.[233] Επίσης, πρέπει οι άρχοντες (βασιλιάδες;) κάθε ανακτόρου και οι κάτοικοι στην Κνωσό, στην Φαιστό, στα Μάλια να συνεργάσθηκαν στην επικράτηση μιας pax minoica (ειρήνης ανάμεσα σε όλους τους Μινωίτες) γιατί αλλιώς ο ανταγωνισμός θα είχε επιφέρει εσωτερικές διαμάχες με καταστροφικές συνέπειες για την Μινωική Κρήτη.

Στην Φαιστό, το Παλαιοανακτορικό συγκρότημα είναι πιο διακριτό. Η πρόσοψη περιλαμβάνει κρηπίδωμα με μεγάλους ορθοστάτες ενώ από πίσω της βρέθηκαν συγκροτήματα ισογείων αποθηκών, εργαστηρίων αλλά και ιερά. Το παλαιό ανάκτορο ήταν κτισμένο σε τρία διαφορετικά επίπεδα πάνω σε λόφο, με μεγάλες αυλές. Στην βορινή αυλή, στην οποία είχαν κατασκευασθεί εδώλια θεάτρου, γίνονταν τελετουργίες, όπως και στην Δυτική, όπου συμμετείχε και η βασιλική ακολουθία. Δεν είναι καθόλου εύκολο να αναπλασθούν τα παλαιά ανάκτορα λόγω των εκτεταμένων μεταβολών που έγιναν για την κατασκευή των νεότερων οικοδομημάτων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το νεοανακαλυφθέν ανάκτορο του Γαλατά Ηρακλείου, που ίσως βοηθήσει στην κατανόηση της δομής και λειτουργίας των Παλιών Ανακτόρων.[234] Παρ' όλα αυτά, είναι βέβαιο ότι τα παλαιότερα ανάκτορα στην Κρήτη κάλυπταν πολύ μεγάλη έκταση, ίσως μεγαλύτερη και από αυτήν των νεοτέρων. Τα ανάκτορα διέθεταν ένα εξαιρετικό σύστημα υδρεύσεως και αποχετεύσεως, ενώ στην Κνωσό υπήρχε ένα πραγματικό υδραγωγείο με σωληνώσεις μήκους περίπου δέκα χιλιομέτρων από το βουνό Γιούκτας (μινωικό Ιυκτός), από όπου διοχετευόταν το νερό, μέχρι το ανάκτορο. Η θαυμάσια κατασκευή των πήλινων σωληνώσεων δείχνει ότι οι Μινωίτες είχαν γνώση των αρχών της υδραυλικής. Γύρω από τα ανάκτορα υπήρχαν ακόμη πολλά οικοδομήματα, που λίγο έχουν ερευνηθεί αλλά μάλλον μαρτυρούν την ύπαρξη εκτεταμένων συνοικισμών.

Η κοινωνική ιεράρχηση κατά την Παλαιοανακτορική Περίοδο πρέπει να άρχιζε από την βασιλική οικογένεια, να συνέχιζε στο ιερατείο με αρχιερέα τον βασιλιά, να ακολουθούσε την τάξη των ευγενών και να κατέληγε στον λαό. Ο Έβανς[235] διατύπωσε την

---

[231] Treuil, σ. 277-279 & 291.

[232] Πρβλ. Barber, pp. 53-69 & 154 και Treuil, σ. 296.

[233] Treuil, σ. 224. Δες και *The Prehistoric Archaeology of the Aegean*, Lesson 11 at <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/> (επίσκεψη: 1 Σεπτεμβρίου 2014).

[234] Δες *Τα Νέα* 14 Απριλίου 1997, σ. 32-33.

[235] Η ανασκαφή του Έβανς και η έκδοση του πολύτομου έργου του *The Palace of Minos at Knossos*. 4 vols. London: Macmillan, 1921-35 έχει σημαδέψει την μελέτη του μινωικού πολιτισμού. Ο Έβανς διατύπωσε συγκεκριμένες απόψεις, ιδέες, αναστηλωτικές θέσεις (Ιωάννα Καρέτσου "Κνωσός," Διάλεξη, 23 Νοεμβρίου 1994, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών) για την μινωική Κρήτη που δύσκολα ανατρέπονται παρ' ότι πολλές νεότερες έρευνες τις έχουν αντικρούσει [Χρίστος Ντούμας, *Οι Τοιχογρα-*

υπόθεση ότι η εξουσία ήταν θεοκρατική,[236] διότι μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί η προθυμία των κατοίκων να εργασθούν στην κατασκευή τόσο καταπληκτικών οικοδομημάτων. Η βασιλική οικογένεια διατηρούσε αρχεία (τα οποία δεν διασώθηκαν) ίσως γιατί είχε στα χέρια της το εμπόριο με την Αίγυπτο και την Ανατολή. Κρητικά αντικείμενα παλαιοανακτορικής τέχνης έχουν βρεθεί στην Κύπρο, στον ναό της Βύβλου στην Φοινίκη καθώς και σε τάφους της ΙΒ' Αιγυπτιακής Δυναστείας (1991-1783 π.Χ.) στην Άβυδο. Η ζήτηση κρητικών αντικειμένων αναφέρεται, επίσης, στα κείμενα στην πόλη Μάρι, στην σημερινή Συρία. Αντιστοίχως, στα μινωικά ανάκτορα έχουν βρεθεί αιγυπτιακοί σκαραβαίοι, πέτρινα αγγεία, ειδώλια και ανατολικοί σφραγιδοκύλινδροι, όπως ο βαβυλωνιακός σφραγιδοκύλινδρος της εποχής του Χαμμουραβί που βρέθηκε σε τάφο του Πλατάνου Μεσαράς, στην Κρήτη (εικ. ΙΕΕ, 1:142). Ο Έβανς έχει υποστηρίξει με σημαντικά επιχειρήματα ότι οι Μινωίτες είχαν κατασκευάσει μεγάλο λιμενικό έργο στην νήσο Φάρο, κοντά στο Δέλτα του Νείλου, καθώς και πλακόστρωτους δρόμους που ένωναν τα νότια λιμάνια της Κρήτης με την Κνωσό και την βόρεια ακτή.[237]

Οι Κρήτες δεν είχαν πολεμικό ναυτικό αλλά μάλλον τα εμπορικά τους πλοία ήταν κατάλληλα εξοπλισμένα για να επιτεθούν ή να αμυνθούν κατά περίπτωση. Από το γεγονός ότι οι μινωικές πόλεις και τα ανάκτορα δεν διέθεταν σημαντική οχύρωση συμπεραίνεται ότι η Κρήτη δεν απειλούνταν άμεσα από εξωτερικούς εχθρούς. Παρ’ όλα αυτά, αρχίζουν να υπάρχουν ενδείξεις για οχυρωματικά έργα σε διάφορες θέσεις στην Κρήτη κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο.[238] Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι κάτοικοι είχαν επιδοθεί στην καλλιέργεια σιτηρών και αμπελιών και στην διατήρηση ελαιώνων. Κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, η μινωική Κρήτη πρέπει να διοικούνταν από πνεύμα ευνομίας και όχι υπερεξουσιών της άρχουσας τάξεως. Αυτό αποδεικνύεται από την έλλειψη άλλων τοπικών αρχόντων, πέραν αυτών των ανακτόρων, και από την συσπείρωση λαού και κυβερνητών σε μια θρησκεία.

Κατά πάσα πιθανότητα, ήδη από την Προανακτορική εποχή, οι Κρήτες είχαν επίσης αναπτύξει ένα σύστημα ιερογλυφικής γραφής, που τελειοποιήθηκε κατά την Παλαιοανακτορική εποχή. Ίσως, μάλιστα, να ήταν επηρεασμένο από τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά, αν και δεν έχουν βρεθεί σημασιολογικές ομοιότητες. Η αρχική ιερογλυφική μινωική γραφή ήταν εικονογραφική, όπως η σουμερική και η αιγυπτιακή. Στις σφραγίδες, όπου μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα ιερογλυφικά, παρουσιάζονται περιγράμματα ανθρώπων, ανθρώπινοι οφθαλμοί (ίσως υπονοείται εποπτεία), πριόνια, αράχνες (ίσως υπονοείται υφαντουργία), κλαδί ελιάς (ίσως υπονοείται ελαιοπαραγωγή) καθώς και το ζύγι και η γωνία του κτίστη. Παράλληλα με την ιερογλυφική γραφή αναπτύχθηκε και μια ιερογλυφική γραμμική γραφή, που μάλλον αποτελεί απλοποίηση της αρχικής ιερογλυφικής. Οι δύο γραφές χρησιμοποιούνταν ταυτοχρόνως για αρκετό καιρό. Στην γραφή των αριθμών, οι

φίες της Θήρας (Αθήνα: Ίδρυμα Θήρας, 1992), σ. 28]. Σε πολλά σημεία στο παρόν βιβλίο η ανάλυση του πολιτικού και κοινωνικού πλαισίου της μινωικής Κρήτης προσπαθεί να ακολουθήσει τις περισσότερο παραδεκτές σήμερα απόψεις, που ορισμένες φορές συνεχίζουν να είναι αυτές που διατύπωσε ο Έβανς, ή να δείξει με παραπομπές σε πια βοηθήματα αναλύονται διάφορες θεωρίες.

[236] Για την θεοκρατική θεωρία και τις διατυπωμένες αντιρρήσεις δες Treuil, σ. 334-335.

[237] ΙΕΕ, 1:143. Για την θεωρία του λιμενικού έργου ο A. J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, 4 vols (London: Macmillan, 1921-1935), 1:291-297 βασίσθηκε στις μελέτες των Gaston Jondet, *Les ports submergés de l’ancienne île de Pharos*, Mémoires présentés a l'Institut Égyptien, vol. IX (Le Caire, 1916), pp. 1-101 < http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/Jondet-1916.pdf > (επίσκεψη: 14 Σεπτεμβρίου 2014) και Raymond Weill, “Les ports antéhelléniques de la côte d'Alexandrie et l'Empire crétois,” *Institut français d’archéologie orientale* 16 (1919): 1-37 < http://www.ifao.egnet.net/bifao/16/ > (επίσκεψη: 14 Σεπτεμβρίου 2014). Για τους δρόμους δες A. J. Evans, *Index to the Palace of Minos*, (London: Macmillan, 1936), p. 81.

[238] *The Prehistoric Archaeology of the Aegean*, Lesson 10 at <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/> (επίσκεψη: 1 Σεπτεμβρίου 2014).

Μινωίτες χρησιμοποιούσαν το δεκαδικό σύστημα. Σημείωναν με μισοφέγγαρα ή κάθετες γραμμές τις μονάδες, με κουκκίδες τις δεκάδες, με πλάγιες ή ανάποδες πλάγιες (/ ή \) τις εκατοντάδες, με ρόμβους τις χιλιάδες και ίσως με γραμμές σε σχήμα V τα κλάσματα.

Ένα περίεργο είδος ιερογλυφικής εικονογραφικής γραφής βρέθηκε τυπωμένο πάνω στον περίφημο Δίσκο της Φαιστού, με κείμενο που είναι χαραγμένο και στις δύο όψεις του. Ο Δίσκος δεν ανήκει χρονολογικά στην εποχή που εξετάζεται εδώ αλλά στην Νεοανακτορική εποχή και αποτελεί το πρώτο "τυπωμένο κείμενο" στον κόσμο αφού τα ιερογλυφικά σχέδια είναι αποτυπωμένα πάνω στον πηλό με σφραγίδες και σε κυκλική διάταξη. Το κείμενο δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί αλλά εικάζεται ότι μάλλον είναι ύμνος προς την θεότητα. Το εύρημα είναι επίσης σημαντικό διότι γίνεται κατανοητό ότι ακόμη και στην Νεοανακτορική εποχή χρησιμοποιούνταν ένα είδος ιερογλυφικής γραφής παράλληλα με την σύγχρονη γραμμική (εικ. ΙΕΕ, 1:152-153 & ΜΗ, 31).[239]

Εκτός από την χρήση γραφής, η τέχνη κατά την Παλαιοανακτορική εποχή έφθασε σε ύψιστο σημείο, ιδίως μετά την εισαγωγή στο νησί του ταχύστροφου κεραμικού τροχού λίγο μετά το 2000 π.Χ.[240] Έχει βρεθεί μεγάλη ποικιλία πολύχρωμων αγγείων του περίφημου καμαραϊκού ρυθμού (ονομασία που προήλθε από αγγεία που βρέθηκαν στο σπήλαιο των Καμαρών στην Κρήτη), με συνδυασμό της ζωγραφικής και της πλαστικής τέχνης. Ο πηλός έπαιρνε πάνω στο αγγείο διάφορα σχήματα που προεξείχαν από την κύρια επιφάνεια. Τα σχέδια είναι ρόδακες, φυτά, σπείρες, δίχτυα ψαράδων (εικ. ΜΗ, σ. 21 & 27 & 29). Παράλληλα με την αγγειογραφία αναπτύχθηκε η σφραγιδογλυφία, με περίτεχνα σχέδια και φυσιοκρατικές σκηνές που προσδιόριζαν το επάγγελμα του κατόχου της σφραγίδας (εικ. ΙΕΕ, 1:158).

Ο Πρώτος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός. Έχει γίνει συνεπώς φανερό από την εξιστόρηση και την ανάλυση των γεγονότων ότι κατά την Μέση Χαλκοκρατία η Κρήτη αναπτύχθηκε πολιτισμικά πολύ περισσότερο σε σύγκριση με τους μεσοελλαδικούς και μεσοκυκλαδικούς συνοικισμούς. Έτσι, μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι κατά την Παλαιοανακτορική εποχή άνθισε στην Κρήτη ο πρώτος πολιτισμός στον ελλαδικό χώρο ή καλύτερα στον ευρωπαϊκό χώρο.[241] Στην Παλαιοανακτορική εποχή παρατηρούνται όλα εκείνα τα στοιχεία που είχαμε ορίσει[242] ως απαραίτητα για την δημιουργία πολιτισμού, δηλαδή αστικές κοινότητες, τέχνη και γραφή. Παρά τις επιδράσεις που είχε δεχθεί ο μινωικός πολιτισμός από την Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, είναι αναμφισβήτητα ένας αιγαιακός και "ευρωπαϊκός" πολιτισμός παρά ένας "ανατολικός" πολιτισμός. Λίγο μετά το 2000 π.Χ., οι Μινωίτες στην Κρήτη, στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης, δημιούργησαν έναν γηγενή πολιτισμό με βάση μια ελεύθερη και ευνομούμενη κοινωνία.

Τα παλαιοανακτορικά οικοδομήματα καταστράφηκαν ολοσχερώς όλα μαζί μετά το 1700 π.Χ., μάλλον από αλλεπάλληλους σεισμούς αλλά και εσωτερικές διαμάχες μεταξύ των αρχόντων των ανακτόρων.[243] Είχαν ήδη υποστεί παρόμοιες καταστροφές την προηγούμενη εκατονταετηρίδα αλλά οι τελευταίες πρέπει να ήταν τέτοιας εκτάσεως ώστε οι κάτοικοι αναγκάσθηκαν να θάψουν τα ερείπια των παλαιών ανακτόρων για να κτίσουν νέα. Η καινούργια εποχή, που θα ανατείλει κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία, θα ονομασθεί από τους ιστορικούς και τους αρχαιολόγους Νεοανακτορική και θα είναι η εποχή της ακμής του Μινωικού Πολιτισμού (περ. 1700-1100 π.Χ.).

[239] CAH, 2.1:595-598.

[240] Treuil, σ. 240.

[241] Ο μινωικός πολιτισμός δεν θεωρείται ελληνικός εφ' όσον δεν έχει ακόμη αποδειχθεί με κάποια βεβαιότητα ότι η μινωική Γραμμική Α γραφή είναι ελληνική, όπως συμβαίνει με την μυκηναϊκή Γραμμική Β γραφή. Για το ζήτημα της πρωιμότητας του μινωικού πολιτισμού δες πιο κάτω το υποκεφάλαιο για τον Κυκλαδικό Πολιτισμό.

[242] Δες Κεφάλαιο 1.

[243] Treuil, σ. 245.

Ύστερη Χαλκοκρατία (περ. 1600-1100 π.Χ.)

Η τελευταία χρονική διαίρεση της Χαλκοκρατίας κατά τους ιστορικούς ονομάζεται Ύστερη Χαλκοκρατία. Κατά την εξέταση της περιόδου αυτής δεν ακολουθήθηκε η συνήθης ονοματολογία, όπως συμβαίνει με την Πρωτοελλαδική, Πρωτοκυκλαδική, Μεσοελλαδική και Μεσοκυκλαδική φάση αλλά προτιμήθηκε η εξέταση της εποχής σύμφωνα με την ακμή του Μινωικού και του Κυκλαδικού πολιτισμού και την ανάπτυξη του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Βέβαια, ο Μινωικός και ο Κυκλαδικός πολιτισμός έχουν, αφ' ενός, τόσες ομοιότητες ώστε πολλές φορές να ονομάζονται, τουλάχιστον σε αυτήν την περίοδο, με μία λέξη Αιγαιακός Πολιτισμός αλλά και, αφ' ετέρου, αρκετές διαφορές για να μελετώνται ξεχωριστά. Την ίδια εποχή, οι Μυκηναίοι που θα επιβληθούν στους Μινωίτες αλλά και στους Κυκλαδίτες αφού αφομοιώσουν στοιχεία και των δύο πολιτισμών, θα επιβάλουν τελικά στον ελλαδικό χώρο την δική τους πολιτισμική παράδοση. Ο συνδυασμός όλων αυτών των αιγαιακών παραδόσεων πολλές φορές ονομάζεται κρητομυκηναϊκός πολιτισμός.

Ο Μινωικός Πολιτισμός (περ. 1700-1100). Η περίοδος της ακμής του Μινωικού πολιτισμού ονομάζεται Νεοανακτορική φάση (1700-1450) ακριβώς επειδή κτίσθηκαν νέα ανάκτορα στην Κνωσό, στην Φαιστό, στα Μάλια και στην Ζάκρο. Από αυτήν την περίοδο έχουμε αρκετά δείγματα γραφής, η οποία φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν πλέον ευρέως στην Κρήτη, καθώς και πολλά στοιχεία για τις θρησκευτικές δοξασίες των Μινωιτών. Τα νέα ανάκτορα καταστράφηκαν γύρω στο 1450 και από τότε άρχισε η παρακμή του Μινωικού πολιτισμού με παράλληλη άνοδο του Μυκηναϊκού πολιτισμού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Πριν από τα γεγονότα του 1450, όμως, είχαν προηγηθεί οι σεισμοί και η καταστροφή των Παλαιών Ανακτόρων μετά το 1700 π.Χ.

Τα Νέα Ανάκτορα. Η γη μόλις είχε σταματήσει να τρέμει μετά από τον τρομερό σεισμό όταν ακολούθησε η τρομακτική και εκκωφαντική έκρηξη του ηφαιστείου. Σύννεφα καπνού, ηφαιστειακή τέφρα, τεράστιες ποσότητες κισήρεως, αέρια και υδρατμοί εκτινάχθηκαν με τρομερή ταχύτητα από τα έγκατα της γης στην ατμόσφαιρα. Για πολλές ώρες σκοτείνιασε ο ουρανός σε ολόκληρο το νότιο Αιγαίο. Η μισή Θήρα (Σαντορίνη) βυθίσθηκε κάτω από τους αφρούς του Αιγαίου ενώ τεράστια παλιρροϊκά κύματα σηκώθηκαν και κατευθύνθηκαν κυρίως προς την Κρήτη και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Ο απόηχος των κυμάτων αλλά και στάχτη έφθασαν μέχρι την Κρήτη χωρίς να προξενήσουν σημαντικές ή καταστροφικές ζημιές. Αναστάτωση προκλήθηκε σε πολλά με την Θήρα γειτονικά νησιά καθώς και στην Κρήτη όχι τόσο από την έκρηξη του ηφαιστείου αλλά περισσότερο από τους σεισμούς. Τρομεροί σεισμοί, που προηγήθηκαν ίσως και κατά πολλά χρόνια της καταβυθίσεως τμήματος της Θήρας, σε συνδυασμό με εσωτερικούς ανταγωνισμούς ερείπωσαν τα Παλαιά Ανάκτορα στην Κρήτη.[244] Η έκρηξη του ηφαιστείου της

---

[244] Ο Καθηγητής Σπυρίδων Μαρινάτος (1901-1974) είχε δημοσιεύσει το 1939 ["The Volcanic Destruction on Minoan Crete." *Antiquity* 13 (1939): 425-39] την άποψη ότι η τελική καταστροφή του Μινωικού πολιτισμού οφειλόταν στην έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (δες και ΙΕΕ, 1:213-215). Η άποψη αυτή έχει σήμερα αναθεωρηθεί ως προς την χρονολόγηση της εκρήξεως (περ. 1628 και όχι 1450/1500) και τις καταστροφές που προξένησαν οι σεισμοί, η τέφρα και τα παλιρροϊκά κύματα [Δες Christos Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean* (London: Thames & Hudson, 1983), pp. 140-150]. Πρβλ. K. Minoura et al., "Discovery of Minoan Tsunami Deposits," *Geology* 28 (January 2000): 59-62 και γραφήματα σε Γεράσιμος Α. Παπαδόπουλος, "Το Μεγάλο Τσουνάμι της Σαντορίνης & η πτώση του Μινωϊκού Πολιτισμού," *Περισκόπιο* της *Επιστήμης,* τευχ. 238 (Απρίλιος 2000): 54-55 και Floyd W. McCov & Grant Haiken, "Anatomy of an Eruption," *Archaeology* 43 (May/June 1990): 42-49 και Peter Ian Kuniholm et al. "Anatolian Tree Rings and the Absolute Chronology of the Eastern Mediterranean 2220-718 BC," *Nature* 381 (27 June 1996):780-783 και <http://dendro.cornell.edu/articles/kuniholm1996.pdf>. Για μια συνολική θεώρηση των ζητημάτων γύρω από την έκρηξη δες Treuil, σ.

Θήρας, που έχει χρονολογηθεί περίπου το 1628 π.Χ.,[245] ίσως μπορεί να ενταχθεί στις φυσικές καταστροφές και στην ψυχολογική, κοινωνική και οικονομική αναστάτωση που προκλήθηκε στους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου (περ. 1700-1625) και που πιθανόν είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την καταστροφή των Παλαιών και το κτίσιμο των Νέων Ανακτόρων στην Κρήτη μετά το 1700 π.Χ.

Οι αρχιτέκτονες των Νέων Ανακτόρων, που κτίσθηκαν όλα μαζί κατά τον ΙΖ' αιώνα, χρησιμοποίησαν όλη την πείρα που διέθεταν από τα οικοδομήματα της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Τα νέα οικοδομήματα ήταν δαιδαλώδη, ένας πραγματικός λαβύρινθος, λέξη που γλωσσολογικά ερμηνεύεται ως ο τόπος των λαβρύων, δηλαδή των διπλών πελέκεων. Χαρακτηριστικό όλων των Νέων Ανακτόρων ήταν η κεντρική αυλή, που έδινε την δυνατότητα της εναλλαγής φωτός και σκιάς στους διαδρόμους και στα δωμάτια των κτιρίων.

Το ανάκτορο της Κνωσού ήταν ένα σύμπλεγμα δωματίων, διαδρόμων και αυλών που εκτεινόταν σε 22.000 τ.μ. ενώ ο οικισμός που απλωνόταν γύρω από τα ανάκτορα θα έπρεπε να στέγαζε περίπου 80.000 κατοίκους.[246] Εκτός από τις αυλές, μπορεί κανείς να διακρίνει το ιερό, την αίθουσα του θρόνου, τα βασιλικά διαμερίσματα και τα εργαστήρια. Τέσσερις πύλες οδηγούσαν στο εσωτερικό του οικοδομήματος. Η νοτιοδυτική επίσημη πύλη οδηγούσε, μέσα από μακρύ διάδρομο, στην κεντρική αυλή. Η βόρεια πύλη συνέδεε το ανάκτορο με το λιμάνι και αποτελούσε την είσοδο των εμπορευμάτων ενώ οι άλλες δύο πύλες ήταν βοηθητικές. Το ανάκτορο απλωνόταν γύρω από την κεντρική αυλή προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα αλλά ουσιαστικά οι κύριες πτέρυγες ήταν η δυτική και η ανατολική. Το κεντρικό οικοδόμημα της δυτικής πτέρυγας αποτελούσε το ιερό της θεότητας και περιλάμβανε τον προθάλαμο, τις κρύπτες, το κυρίως ιερό, το αρχειοφυλάκιο, το θησαυροφυλάκιο και είκοσι μία αποθήκες για την απόθεση αγαθών. Βορειότερα βρισκόταν η αίθουσα του θρόνου του βασιλιά-αρχιερέα και πάνω από τις αποθήκες οι μεγάλες τετράγωνες τελετουργικές αίθουσες. Είναι φανερό ότι η δυτική πτέρυγα αποτελούσε την έδρα του βασιλιά ως αρχιερέα. Αντιθέτως η ανατολική πτέρυγα ήταν η έδρα του βασιλιά ως πολιτικού αρχηγού.[247] Στο κέντρο βρισκόταν η μεγαλοπρεπής αίθουσα του θρόνου, με λαμπρές τοιχογραφίες, και δίπλα, σε τέσσερις ή πέντε επάλληλους ορόφους, ήταν κτισμένα τα βασιλικά διαμερίσματα, έτσι τοποθετημένα ώστε να έχουν θέα προς την κατάφυτη κοιλάδα. Δίπλα στα διαμερίσματά της βασίλισσας βρισκόταν το λουτρό της, με πήλινο λουτήρα που έχει διασωθεί, και, λίγο πιο πέρα, το ιδιαίτερο καλλωπιστήριό της, που περιλάμβανε και αποχωρητήριο με τρεχούμενο νερό.

Το ανάκτορο της Κνωσού διέθετε στην βορειοανατολική πτέρυγα ειδικά βασιλικά εργαστήρια, κτισμένα σε διάφορους ορόφους. Υπήρχαν εργαστήρια λιθοξόου, πηλοπλάστη, σφραγιδογλυφίας, όλα πλήρη υλικών. Στην δυτική άκρη του ανακτόρου βρέθηκαν τρεις κτιστοί στρογγυλοί λάκκοι. Οι λάκκοι αυτοί ή αποθέτες ή "κουλούρες", όπως τους ονόμασαν οι εργάτες της ανασκαφής, είναι πηγαδοειδείς κατασκευές που, κατά τον Έβανς, χρησιμοποιούνταν για την ρίψη των πήλινων ή πέτρινων σκευών που είχαν χρησιμοποιηθεί σε ιερές τελετουργίες. Νεότεροι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι μάλλον χρησίμευαν

384-399.

[245] Βέβαια οι διάφορες ραδιοχρονολογήσεις δίνουν ένα χρονολογικό εύρος από το 1520 μέχρι το 1710 π.Χ. (Treuil, σ. 119-122) ενώ από την βιβλιογραφία δεν λείπουν και πιθανές ενδείξεις για χαμηλότερη του 1628 χρονολόγηση (περ. 1530) όπως στο Karen Polinger Foster and Robert K. Ritner, "Texts, Storms, and the Thera Eruption," *Journal of Near Eastern Studies* 55 (January 1996) : 1-14.

[246] IEE, 1:169-170 και James Walter Graham, *The Palaces of Crete,* rev. ed. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1987), p. 24.

[247] Για διάφορες θεωρίες και απόψεις σχετικά με την χρήση των ανακτορικών αιθουσών, που πολλές φορές έρχονται σε αντίθεση με τις θέσεις που αναπτύσσονται παρακάτω, δες R. Hägg and N. Marinatos, eds *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm: Svenska Inst. I Athen, 1987).

ως σιτοβολώνες του ανακτόρου.[248] Δίπλα στο ανάκτορο βρέθηκε κλίβανος για το λιώσιμο των μετάλλων ενώ κάτω από την αίθουσα του θρόνου, στο ισόγειο, αποκαλύφθηκαν οι βασιλικές αποθήκες, με πολλά μεγάλα πιθάρια, μάλλον για την αποθήκευση αγαθών.

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές υποδεικνύουν ότι όλες αυτές οι αίθουσες, τα δωμάτια, οι διάδρομοι πρέπει να έσφυζαν από ζωή. Αγωγιάτες μετέφεραν τα εμπορεύματα πάνω στους πλακόστρωτους δρόμους από το λιμάνι και έφθαναν μέχρι την βόρεια πύλη. Εκεί οι φρουροί ήλεγχαν όσους ήθελαν να περάσουν στο εσωτερικό του ανακτόρου και αυτούς που μετέφεραν τα αγαθά. Σε ειδική αίθουσα, υπάλληλοι του ανακτόρου τα κατέγραφαν σε πήλινες δέλτους στην Γραμμική Α γραφή (δες πιο κάτω) και τα ταξινομούσαν έτσι ώστε άλλοι υπάλληλοι να τα μεταφέρουν στις αποθήκες. Οι πολίτες που κατευθύνονταν στο ιερό υποβάλλονταν σε καθαρμό και παρέδιδαν στους υπαλλήλους γεννήματα, αναθηματικά ειδώλια ή άλλες προσφορές που έφερναν για την θεότητα. Τα αναθήματα παραλαμβάνονταν από τους γραφείς, που τα ταξινομούσαν και τα κατέγραφαν σε παπύρους με μελάνι σουπιάς ή σε πήλινες δέλτους. Οι επιστάτες έβαζαν τα αναθήματα σε ειδικά κιβώτια, που τα τοποθετούσαν στις κρύπτες ή, αν ήταν γεννήματα, τα έδιναν στους αποθηκάριους, που τα κατένειμαν στα πιθάρια ανάλογα με το είδος: λάδι, κρασί, σιτηρά, όσπρια, βότανα.

Φαίνεται ότι ορισμένες μυστηριακές τελετουργίες λάβαιναν μέρος στις κρύπτες. Οι ιερείς και οι ιέρειες, ντυμένες με δέρματα ζώων, χορηγούσαν μάλλον μόνο στα μέλη της βασιλικής οικογενείας ιερή κοινωνία, με ειδικά ποτήρια που περιείχαν αίμα ταύρου. Ακόμη, στην αίθουσα του θρόνου με τις κόκκινες τοιχογραφίες ελάμβανε μέρος ειδική τελετουργία με συμμετοχή του βασιλιά-αρχιερέα ή της βασίλισσας-αρχιέρειας κατά την οποίαν γινόταν σωματικός καθαρμός και χρίση των σωμάτων με ιερό λάδι.

Κατά τις ημέρες των θρησκευτικών εορτών, οι πολίτες πλημμύριζαν τις αυλές και το βασιλικό Θέατρο ή κατ' άλλους Δικαστήριο, που χρησιμοποιούνταν ήδη από την Παλαιοανακτορική εποχή. Η ιερή πομπή διέσχιζε τον βασιλικό πλακόστρωτο δρόμο και κατέληγε στο ονομαζόμενο Θέατρο. Μετά, ένα τμήμα της κατευθυνόταν προς το ιερό για να αφιερώσει το ιερό πέπλο και να δεηθεί προς την θεότητα. Τις τελετές πρέπει να παρακολουθούσαν και απεσταλμένοι από τις αυλές της Μεσοποταμίας και την Αιγύπτου, αν κρίνει κανείς σωστά από τα αφιερωμένα αντικείμενα και ειδώλια που έχουν βρεθεί στην Κνωσό και προέρχονται από τις περιοχές αυτές. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να αναπλάσουμε, όσο μας επιτρέπουν οι ανασκαφές, την ζωή στο ανάκτορο της Κνωσού κατά την Νεοανακτορική εποχή.

Εκτός από το ανάκτορο στην Κνωσό, τέσσερα ακόμη ανακτορικά συγκροτήματα έχουν συστηματικά ανασκαφεί: το ανάκτορο της Φαιστού, το ανάκτορο των Μαλίων, το ανάκτορο της Ζάκρου και, τελευταία, το ανάκτορο στις Αρχάνες. Δυστυχώς, το ανάκτορο στις Αρχάνες βρέθηκε κάτω από τα σύγχρονα σπίτια της κωμοπόλεως των Αρχανών με αποτέλεσμα να έχουν ανασκαφεί ορισμένα μόνο τμήματά του. Η ανασκαφείσα έκταση, όμως, είναι αρκετή για να αποδείξει ότι πρέπει να ήταν εφάμιλλο των μεγάλων ανακτόρων της Κνωσού και της Φαιστού και ότι ακολουθούσε τα γενικά χαρακτηριστικά τεκτονικής και χρήσεως των ανακτορικών συμπλεγμάτων στην Μινωική Κρήτη.[249]

Οι περιγραφές για την αρχιτεκτονική δομή του ανακτόρου της Φαιστού παρομοιάζουν με αυτές των άλλων ανακτόρων και έτσι μπορούν να επισημανθούν μόνο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε συγκροτήματος. Από τα βασιλικά διαμερίσματα της Φαιστού, λοιπόν, μπορούσε κανείς να δει τις κορυφές του όρους Ίδη και το σπήλαιο των Καμαρών, όπου πρωτοβρέθηκαν τα περίφημα αγγεία καμαραϊκού ρυθμού. Στο λουτρό υπήρ-

[248] Gerald Cadogan,, *Palaces of Minoan Crete,* corrected ed. (London: Routledge, 1980), pp. 52-53 & 111-112 και ΙΕΕ, 1:139-140.

[249] Γιάννης Σακελλαράκης & Ε. Σακελλαράκη. *Κρήτη: Αρχάνες* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1991).

χε η δυνατότητα ροής νερού από ψηλά, που το έριχναν οι υπηρέτες στους λουόμενους. Σε ένα ιδιαίτερο χώρο με μικρές κιβωτιόσχημες κατασκευές βρέθηκε ο Δίσκος της Φαιστού, ένας πήλινος δίσκος με εγχάρακτα σύμβολα της μινωικής ιερογλυφικής γραφής.[250] Το ανάκτορο της Φαιστού, όπως και αυτό των Μαλίων, κάλυπτε μια έκταση περίπου 9.000 τ.μ., δηλαδή λιγότερη από την μισή αυτής της Κνωσού.[251]

Το ανάκτορο των Μαλίων ήταν κατασκευασμένο με υλικά κατώτερης ποιότητας αυτών της Κνωσού. Στα Μάλια ο θρόνος ήταν τοποθετημένος σε είδος μικρού θεωρείου, στο οποίο έφθανε ο ηγεμόνας ανεβαίνοντας μια μικρή κτιστή σκάλα από την κεντρική αυλή. Παρομοίου κατασκευής ήταν και το ανάκτορο της Ζάκρου.[252] Το οικοδομικό συγκρότημα ήταν λίγο μικρότερο από τα δύο προηγούμενα και κάλυπτε μια έκταση περίπου 7.500 τ.μ.[253] Οι αρχαιολόγοι είχαν την ευκαιρία να εξαγάγουν σημαντικά συμπεράσματα από την ανασκαφή του διότι διαπιστώθηκε ότι είχε παραμείνει ασύλητο μετά την τελευταία καταστροφή που είχε υποστεί. Στο αρχειοφυλάκιό του βρέθηκαν ταξινομημένες πινακίδες Γραμμικής Α γραφής (δες παρακάτω). Θαυμαστή παραμένει, ακόμη, η κτιστή εγκατάσταση νερού στην αίθουσα του θρόνου. Η πηγή του νερού βρισκόταν κάτω από το δάπεδο της αίθουσας και το τρεχούμενο νερό συλλεγόταν σε ειδική ημιυπόγεια δεξαμενή.

Εκτός από τα ανάκτορα, έχουν ανασκαφεί σε διάφορα καίρια σημεία της Κρήτης εκτεταμένα οικοδομικά συγκροτήματα οικιών που ανήκαν ίσως σε τοπάρχες και, κατά μια υπόθεση, υποδεικνύουν μια περισσότερο φεουδαρχική κοινωνική οργάνωση στο δεύτερο μισό της Νεοανακτορικής φάσεως.[254] Αρχαιολογικές τομές έχουν, επίσης, φέρει στο φως τις πόλεις που υπήρχαν γύρω από τα ανάκτορα, όπου ζούσαν οι πολίτες της Μινωικής Κρήτης, καθώς και άλλα νεοανακτορικά κέντρα με οικίες και μικρά ανάκτορα. Ένα δείγμα μικρού ανακτόρου έχει αποκαλυφθεί στην θέση Γουρνιά, κτισμένο σε τέτοιο σημείο ώστε να ελέγχει την σημαντική χερσαία διάβαση που ενώνει το Λιβυκό Πέλαγος με τον Κόλπο Μεραμπέλλου, στην Ιεράπετρα.[255]

Τα ανάκτορα της Νεοανακτορικής φάσεως αποδεικνύουν τον υψηλό υλικό και πνευματικό πολιτισμό που είχαν επιτύχει οι Μινωίτες. Τα οικοδομήματα ήταν κατασκευασμένα σε ανθρώπινη κλίμακα και αποτελούσαν τα θρησκευτικά και πολιτικά κέντρα της εποχής. Ο ρόλος των ανακτόρων αλλά και το μεγαλείο του Μινωικού πολιτισμού θα γίνουν περισσότερο κατανοητά με την εξέταση της κοινωνικής και οικονομικής καταστάσεως και φυσικά της μινωικής τέχνης.

Κοινωνία, Οικονομία & Τέχνη. Η βαθιά κατανόηση ενός πολιτισμού απαιτεί την μελέτη της κοινωνικής και οικονομικής οργανώσεως της ζωής των πολιτών, των εθίμων τους αλλά και, σπουδαιότερο όλων, του ύψιστου πολιτισμικού αγαθού, της τέχνης.

Σημαντικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής αποτελούν τα ταφικά έθιμα των ανθρώπων. Οι Μινωίτες εφήρμοσαν και αυτήν την περίοδο την τεχνική των θολωτών τάφων, τους οποίους είχαν δειλά και περιστασιακά χρησιμοποιήσει σε παλιότερες εποχές. Αρχικά έθαβαν τους νεκρούς τους σε κυκλικούς τάφους με λαξευτή τοιχοδομία αλλά σταδιακά παρουσιάσθηκαν τετράγωνοι ή ορθογώνιοι θάλαμοι. Άλλα είδη τάφων ήταν οι λαξευτοί με θάλαμο διαφόρων σχημάτων, στον οποίο κατέληγε "δρόμος" (στενός διάδρομος) κομμένος στον βράχο. Ο συνδυασμός της τεχνικής των λαξευτών και των θολωτών

[250] Δες προηγούμενο υποκεφάλαιο.

[251] ΙΕΕ, 1:169. Για πολλές εικόνες από το ανάκτορο της Φαιστού δες Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου, *Φαιστός* (Αθήνα: Υπ. Πολιτ./ΤΑΠ, 1989).

[252] Δες Cadogan, pp. 124-128. Για εικόνες του ανακτόρου της Ζάκρου δες Κωστής Δαβαράς, *Το Ανάκτορο της Ζάκρου* (Αθήνα: Υπ. Πολιτ./ΤΑΠ, 1989).

[253] ΙΕΕ, 1:169. Για εικόνες και σχέδια από το ανάκτορο των Μαλίων δες Frieda Vandernaveele, *Malia: Le Palais de Malia et Chersonissos* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1992).

[254] Cadogan, p. 42 και Treuil, σ. 324-329.

[255] Cadogan, pp. 129-133.

τάφων αποτέλεσε τον νέο τύπου τάφο με μακρύ "δρόμο" και υπόγειο λαξευτό θάλαμο, επενδυμένο εσωτερικά με πέτρες. Η ολοκλήρωση αυτού του είδους κατασκευής τάφων παρατηρείται στους μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους. Οι τάφοι ήταν γεμάτοι από κτερίσματα που συμπεριλάμβαναν αντικείμενα καθημερινής χρήσεως σαν ο νεκρός να συνέχιζε να ζει στην νέα του κατοικία.

Η κοινωνία των πραγματικών εν ζωή ανθρώπων φαίνεται ότι επίσης ευημερούσε, αν κρίνει κανείς από τις θαυμάσιες διακοσμήσεις στα σπίτια των εμπόρων και των ναυτών. Μια ακόμη ένδειξη είναι η ιδιαίτερη ανάπτυξη της βιοτεχνίας, η οποία αποκαλύπτει ότι η τάξη των εμπόρων, των εφοπλιστών και των βιοτεχνών είχε ανέλθει κοινωνικά και ίσως αποτελούσε την μεσαία τάξη. Αν αποδεχθούμε την υπόθεση εγκαθιδρύσεως φεουδαρχικού συστήματος, τότε εξηγείται και η ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής. Οι αρχαιολόγοι έχουν διαπιστώσει μεγάλη ποικιλία και αφθονία καλλιεργειών, που γίνεται φανερή από τις απειράριθμες αποθήκες γεμάτες με πιθάρια για την διαφύλαξη των γεννημάτων. Έχουν βρεθεί απανθρακωμένα δημητριακά, όσπρια, καρποί, ελαιοπυρήνες και κουκούτσια σταφυλιών. Η καλλιέργεια των αγρών γινόταν με εργαλεία που έμοιαζαν πάρα πολύ με τις σημερινές αξίνες και σκαπάνες αλλά και με ξύλινα άροτρα με μεταλλικές αιχμές. Το πότισμα των χωραφιών γινόταν με την κατασκευή εκτεταμένων αρδευτικών έργων, όπως διαπιστώνεται από ένα που έχει διασωθεί με το σημερινό όνομα Λίνιες στο οροπέδιο Λασηθίου. Το σύστημα αυτό ήταν τόσο καλά κατασκευασμένο ώστε μετά από καθαρισμό είχε χρησιμοποιηθεί και σε νεότερα χρόνια. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι όλα αυτά δεν μπορεί παρά να σημαίνουν και την ευημερία της τάξεως των αγροτών.

Στην Κρήτη, εκτός από την αγροτική οικονομία, ήταν ανεπτυγμένη και η βιοτεχνία, όπως μαρτυρούν οι παραστάσεις στα αγγεία και στις τοιχογραφίες. Ήταν ανεπτυγμένες η υφαντική, η κεντητική και η πλεκτική σε αργαλειούς. Εικάζεται, επίσης, ότι πολλά σκεύη που έχουν βρεθεί χρησιμοποιούνταν στην παρασκευή αρωματικών ουσιών που προορίζονταν για εξαγωγή. Ολόκληρο το εμπόριο μάλλον βρισκόταν στα χέρια του βασιλιά και διεξαγόταν μέσω των εμπόρων, που ήταν ουσιαστικά βασιλικοί υπάλληλοι. Οι Μινωίτες ταξίδευαν μέχρι την Πελοπόννησο, την Κύπρο, την Βύβλο, την Τανίδα στο Δέλτα του Νείλου και μετέφεραν κρασί, αρωματισμένο λάδι, ξυλεία από την Κρήτη και την Φοινίκη. Τουλάχιστον κατά το πρώτο μισό της Νεοανακτορικής περιόδου, οι Μινωίτες, ήλεγχαν τις θάλασσες και εγκαθίδρυσαν την ονομαζόμενη Μινωική Θαλασσοκρατία.[256] Χωρίς πολεμικό στόλο αλλά με πλοία με πολλά πανιά και πολλά κουπιά, που απέπλεαν από τα λιμάνια στα νότια και στα ανατολικά της Κρήτης, διέπλεαν όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Με αυτόν τον τρόπο, είχαν εγκαταστήσει αποικίες ή εμπορικούς σταθμούς στην Φυλακωπή Μήλου, στην Κέα, στην Σκόπελο, στην Ρόδο, στην Θήρα αλλά και στην Ουγκαρίτ, πόλη στην Συριακή ακτή που ήκμασε μεταξύ 1450 και 1200 π.Χ. Επίσης, πρέπει να είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με τους Αιγυπτίους την εποχή του φαραώ Άμωση (1550-1525), όπως διαφαίνεται από τις μινωϊκής τεχνοτροπίας τοιχογραφίες που ανακαλύπτονται τα τελευταία χρόνια στην Αβάριδα της Αιγύπτου. Η τελευταία άποψη ενισχύεται εάν δεχθούμε ότι οι Κρήτες ταυτίζονται σωστά με το όνομα της χώρας Κεφτιού, που αναφέρεται σε αιγυπτιακές πηγές από το 2000 μέχρι το 1350 π.Χ.[257]

Από την μέχρι τώρα ανάλυση της κοινωνικής ζωής θα νόμιζε κανείς ότι η Μινωική κοινωνία ήταν ανδροκρατούμενη. Από τις διάφορες παραστάσεις, όμως, φαίνεται ότι η γυναίκα είχε πλήρη ελευθερία. Οι γυναίκες, αφ' ενός έπαιρναν μέρος στο κυνήγι, στις

---

[256] Για μα πλήρη ανάλυση των ζητημάτων γύρω από το εμπόριο των Μινωιτών δες Robin Hägg & Nanno Marinatos, eds *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality* (Stockholm: Svenska Inst. I Athen, 1984).

[257] Treuil, σ. 336-338. Για εικόνες και σχέδια δες *Το Βήμα*, 21-6-1992, σ. Β3 και 31-3-1996, σ. Β6 και *Τα Νέα,* 5-9-1997 σ. 25.

ταυρομαχίες και σε άλλα αθλήματα και, αφ' ετέρου φρόντιζαν να τονίζουν την θηλυκότητά τους βάφοντας τα χείλη τους, τα μάγουλά τους και το περίγραμμα των ματιών τους. Άλλωστε δεν υπάρχει πιο θαυμαστό δείγμα γυναικείας μινωικής ομορφιάς από την κοπέλα στην περίφημη τοιχογραφία της "Παριζιάνας" (εικ. σε ΙΕΕ, 1:180).

Οι τοιχογραφίες δείχνουν το υψηλό καλλιτεχνικό αισθητήριο των Μινωιτών. Σε ορισμένες παρουσιάζονται γυναικείες μορφές και ιέρειες με θαυμάσια λεπτά χαρακτηριστικά και ευλύγιστα κορμιά. Σε άλλες απεικονίζονται πυκνά φυτά, όμορφα πολύχρωμα πουλιά, βασιλικοί κυνοκέφαλοι (είδος πιθήκου) και όμορφα δελφίνια και χελιδονόψαρα. Αυτό που λείπει από τις τοιχογραφίες είναι κατορθώματα βασιλέων ή αναπαραστάσεις ιστορικών γεγονότων ενώ αντιθέτως, παρουσιάζονται η φύση ή ιερές τελετουργίες (εικ. ΜΗ, σ. 113-131).

Παράλληλα με τις τοιχογραφίες αναπτύχθηκαν η κεραμική, η λιθογλυφία, η μικρογλυπτική και η μεταλλοτεχνία. Στα αγγεία δόθηκε ποικιλία σχημάτων για να εξυπηρετήσουν τις καθημερινές ανάγκες αλλά και τις τελετουργίες. Οι λιθοξόοι χρησιμοποιούσαν σκληρές πέτρες όπως βασάλτη, μάρμαρα, πορφυρίτη αλλά και μαλακές σαν τον χλωρίτη και τον στεατίτη και κατασκεύαζαν περίτεχνα ρυτά (δοχεία με μακριά βάση), αμφορείς, ποτήρια. Οι μικρογλύπτες σκάλιζαν μικρά αριστουργήματα σε φαγεντιανή και ελεφαντοστούν με εξαίρετα παραδείγματα τις θεές με τα φίδια (εικ. ΜΗ, σ.37). Κατασκευάζονταν επίσης θαυμάσια κοσμήματα από χρυσό, όπως για παράδειγμα οι περίφημες σφήκες που απομυζούν μια σταγόνα μέλι (εικ. ΙΕΕ, 1:204), αλλά και διπλοί πελέκεις.

Αν η τέχνη είναι ένας από τους δύο καθρέφτες της κοινωνίας ενός πολιτισμού, τότε ο άλλος είναι σίγουρα η γραφή. Οι Μινωίτες είχαν αναπτύξει ένα είδος ιερογλυφικής γραφής που έμοιαζε με τα αρχικά στάδια αυτής των Αιγυπτίων. Με την χρήση μικρών γραμμικών συμβόλων, όμως, δημιούργησαν σταδιακά την ονομαζόμενη Γραμμική Α γραφή.

Η Γραμμική Α Γραφή. Η ιερογλυφική γραφή (περ. 2000-1650) που είχε πρωτοχρησιμοποιηθεί κατά την Παλαιοανακτορική φάση συνέχιζε να χρησιμοποιείται και κατά την Νεοανακτορική περίοδο. Παράλληλα, όμως, αναπτύχθηκε (τουλάχιστον στην Φαιστό από το 1850 π.Χ.) και ένα πρωτογραμμικό συλλαβικό σύστημα, όπου κάθε σύμβολο είναι μία συλλαβή, το οποίο σταδιακά εξελίχθηκε στην μορφή που ονομάσθηκε Γραμμική Α γραφή.

Η γραφή αυτή φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν σε ολόκληρη την Κρήτη αλλά και στα νησιά του Αιγαίου και σε θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα. Επίσης, η ίδια γραφή μάλλον επηρέασε την παλιότερη κυπρομινωική γραφή στην Κύπρο, που αργότερα αναπτύχθηκε ανεξάρτητα. Παρ' ότι δεν έχει γίνει δυνατό να αποκρυπτογραφηθούν ασφαλώς τα σύμβολά της, λόγω του μικρού αριθμού πινακίδων που έχουν βρεθεί,[258] εικάζεται ότι τα κείμενα σε Γραμμική Α που είναι χαραγμένα πάνω σε ιερά σκεύη είχαν θρησκευτική σημασία ή το όνομα της θεότητας. Αντιθέτως τα κείμενα πάνω στις ορθογώνιες δέλτους των αρχείων του μικρού ανακτόρου της Αγίας Τριάδας, των ανακτόρων της Ζάκρου, της Κνωσού και των Μαλίων δείχνουν ότι μάλλον επρόκειτο για κείμενα οικονομικού περιεχομένου, μια που είναι δυνατόν να αναγνωσθούν οι αριθμοί, ίδιοι σχεδόν με τα σύμβολα των ιερογλυφικών. Οι πινακίδες που έχουν σωθεί χρονολογήθηκαν περίπου το 1450 π.Χ.[259]

Είναι φανερό ότι η γραφή, εκτός από την χρήση της για την καταγραφή οικονομι-

[258] Δες μια προσπάθεια αποκρυπτογραφήσεως στο Μ. Τσικριτζής, *Γραμμική Α* (Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη, 2001).

[259] Η πιο ολοκληρωμένη ανάλυση της Γραμμικής Α γραφής γίνεται στο David W Packard, *Minoan Linear A* (Berkeley: Univ. of California Press, 1974). Δες επίσης Αλεξίου, σ. 131-139 και CAH, 2.1:582-595.

κών αρχειακών δεδομένων, συνδέθηκε με την θρησκεία και τις θρησκευτικές τελετές των Μινωιτών. Η θρησκεία φαίνεται ότι αποτελούσε έναν πολύ σημαντικό παράγοντα στην ζωή των κατοίκων της Κρήτης.

Η Μινωική Θρησκεία. Ο ρόλος της θρησκείας στην Μινωική Κρήτη γίνεται φανερός από την λειτουργία των Μινωικών ανακτόρων. Έχει ήδη αναφερθεί ότι τα ανακτορικά συγκροτήματα ήταν πολιτικά αλλά και θρησκευτικά κέντρα εξουσίας. Στα ανάκτορα και στα διάφορα ιερά λατρευόταν η κύρια θεότητα της Μινωικής Κρήτης, που απεικονιζόταν στα ειδώλια να κρατά στα χέρια της τα ιερά φίδια.

Στην Κρήτη, όπως στην Μεσοποταμία και στην Αίγυπτο, επικρατούσε η λατρεία της φύσεως και της γονιμότητας στην μορφή της Μητέρας Θεάς. Η θεά έφερε διάφορες ονομασίες με πιο γνωστές αυτές της Πότνιας Θηρών (Κυράς των Ζώων), όταν απεικονιζόταν με ζώα, και της κουροτρόφου, όταν παρουσιαζόταν με το Θείο Βρέφος.[260] Τις διάφορες ιδιότητες αυτής της θεότητας κληρονόμησαν αργότερα οι θεές του Ολυμπιακού Πανθέου. Επίσης, λατρευόταν ένας νεαρός θεός και μια νεαρή θεότητα που πέθαιναν και ξαναγεννιόνταν κάθε χρόνο προσωποποιώντας τον αγροτικό κύκλο και την εναλλαγή των εποχών, όπως συνέβαινε και στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή με ανάλογες θεότητες. Ο νεαρός θεός ονομαζόταν κυρίως Υάκινθος, Μέγιστος Κούρος ή Θείο Βρέφος ενώ η νεαρή θεά, Κόρη ή Δίκτυννα.

Εκτός από τις τρεις θεότητες, υπήρχαν και ιερά ζώα που η παρουσία τους είχε συμβολική σημασία. Ο ταύρος προσωποποιούσε τον ζωογόνο ήλιο ενώ η αγελάδα, που ζευγάρωνε μαζί του, αντιπροσώπευε την Σελήνη. Σύμφωνα με την παράδοση, ο βασιλιάς και η βασίλισσα φαίνεται ότι έπαιρναν τελικά την θέση των δύο ζώων και ο καρπός του γάμου τους, ο Μινώταυρος (άνθρωπος με κεφάλι ταύρου), θανατωνόταν μετά από ιερή τελετή. Οι παραστάσεις απεικονίζουν την τελετή των ταυροκαθαψίων, στην οποία συμμετείχαν και γυναίκες, και όπου ο ταύρος δεν σκοτωνόταν κατά την διάρκεια των ταυροπαιδιών αλλά αργότερα. Ορισμένα ζώα συνέχισαν να αποτελούν μέλη της ιερής κοινότητας, όπως η Αίγα/Αμάλθεια, που έτρεφε το Θείο Βρέφος και αργότερα τον Δία και ο Όφις/Ερεχθεύς, που ήταν ο οικουρός όφις.

Οι Μινωίτες λάτρευαν την Μητέρα Θεά και τις θεότητες στα ιερά αλλά και σε σπήλαια, όπως στο Δικταίο Ανδρο (στο Όρος Δίκτη), όπου βρέθηκαν πολλά χάλκινα ειδώλια. Λατρεία θεοτήτων διεξαγόταν και σε ιερά κτισμένα σε κορυφές υψηλών βουνών, όπως στα Αστερούσια, στον Γιούκτα και στην Φιλέρημο. Τα ιερά κορυφής χρησιμοποιήθηκαν γενικά μόνο κατά την Παλαιοανακτορική ή το αργότερο στην αρχή της Νεοανακτορικής περιόδου. Η υποδειγματική ανασκαφή από τους αρχαιολόγους Γ. και Ε. Σακελλαράκη του ιερού των Ανεμόσπηλιων στον Γιούκτα αποκάλυψε ότι η καταστροφή που συντελέσθηκε από σεισμό λίγο πριν το 1700 π.Χ. αποτύπωσε ίσως μια τελετή ανθρωποθυσίας στην Μινωική Κρήτη.[261] Παρόμοια τελετή, που πιθανόν τελέσθηκε μεταξύ 1500 και 1450 π.Χ. σε οίκημα κοντά στην βορειοδυτική άκρη του ανακτόρου της Κνωσού, είχε μάλλον ως θύματα δύο μικρά αγόρια.[262]

Τα ιερά σύμβολα των Μινωιτών ήταν το ζεύγος κεράτων, που θύμιζε την ταυροκεφαλή αφού ο ταύρος ήταν ιερό ζώο, ο διπλούς πέλεκυς (λάβρυς), που μάλλον συμβόλιζε την υπερφυσική δύναμη της θεότητας, και ο δεσμός (κόμπος), που υπέτασσε τα δαιμονικά στοιχεία όταν δενόταν και βοηθούσε τον τοκετό όταν λυνόταν. Άλλα σύμβολα, μικρότερης ίσως σημασίας, ήταν ο σταυρός, ο αγκυλωτός σταυρός, ο τροχός και η

[260] Άλλες ονομασίες είναι Μεγάλη Μητέρα, Ορεία Μήτηρ, Ιδαία Μητέρα και Κυβέλη-Ρέα.

[261] Yannis Sakellarakis and Efi Sapouna-Sakellaraki, "Drama of Death in a Minoan Temple" *National Geographic* 159 (February 1981): 205-222.

[262] Peter Warren, "Knossos: New Excavations and Discoveries," *Archaeology* 37 (July/August 1984): 48-55.

οκτώσχημη ασπίδα. Χαρακτηριστικό λατρευτικό σκεύος ήταν ο κέρνος, αγγείο όπου ανακάτευαν[263] όλους τους καρπούς για να ευλογηθούν και να εξασφαλισθεί η ευφορία της γης. Για τις υγρές σπονδές χρησιμοποιούσαν τα ρυτά (ρέω), που ήταν μακριά αγγεία με μεγάλο στόμιο επάνω για το γέμισμα και μικρή οπή στο κάτω στενό μέρος για την αργή εκροή του υγρού. Οι Μινωίτες πίστευαν στην μεταθανάτια ζωή αφού ήδη από τα νεολιθικά και προανακτορικά χρόνια έθαβαν τους νεκρούς τους με τροφές αλλά και με όλα τα άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσεως. Μάλιστα ο νεκρός συνοδευόταν και από ζυγαριά που θα χρειαζόταν για το ζύγισμα της ψυχής στο πέρασμα στον άλλο κόσμο, όπως ακριβώς πίστευαν και στην Αίγυπτο.

Από την εξέταση των ευρημάτων που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι η Μινωική θρησκεία και οι ιερές τελετουργίες ήταν επηρεασμένες από την παράδοση της Εγγύς Ανατολής. Ίσως οι Μινωίτες ναυτικοί να έφερναν μαζί τους τις θρησκευτικές δοξασίες της Ανατολής όταν γύριζαν στην Κρήτη από τα μακρινά ταξίδια τους.

Η Παρακμή του Μινωικού Πολιτισμού. Γύρω στο 1450 π.Χ., παρατηρούνται στην Κρήτη καταστροφές των ανακτόρων σε τέτοια έκταση ώστε μόνο το ανάκτορο της Κνωσού να ξανακτισθεί. Αυτήν ακριβώς την εποχή, ίσως έκαναν την εμφάνισή τους στο νησί οι Αχαιοί, λαός από την Αργολική πεδιάδα στην Πελοπόννησο, που μάλλον σηματοδότησαν την αρχή της παρακμής του Μινωικού πολιτισμού. Οι Αχαιοί, που υπήρξαν οι δημιουργοί του μυκηναϊκού πολιτισμού, φαίνεται ότι εγκατέστησαν την δική τους εξουσία στην Κρήτη αρχικά για τουλάχιστον πενήντα χρόνια (περ. 1450-1400 π.Χ.) και ίσως υπήρξαν η πραγματική αιτία της καταστροφής των ανακτόρων.[264]

Οι Αχαιοί εγκατέστησαν την δική τους συγκεντρωτική εξουσία διαρρυθμίζοντας το ανάκτορο της Κνωσού έτσι ώστε να δημιουργηθεί μεγαλοπρεπής αίθουσα θρόνου, που όμοιές της υπήρχαν στα μυκηναϊκά ανάκτορα στην ηπειρωτική Ελλάδα (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλος). Για πρώτη φορά εμφανίσθηκαν στην Κρήτη τοιχογραφίες με πολεμικά θέματα και από την ανάγνωση των περίπου 4.000 πινακίδων της Κνωσού[265] σε Γραμμική Β γραφή[266] μαθαίνουμε για τον αριθμό των ‘αρμάτων, των ίππων και για την πολεμική εξάρτηση των αρχηγών: ξίφη, λόγχες, κράνη. Ηγεμόνας της Κνωσού ήταν, όπως αναφέρουν οι δέλτοι, ο άναξ, που διοικούσε ως απόλυτος μονάρχης, αφού είχε συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του. Από τις πινακίδες γίνεται φανερό ότι εκτρέφονταν στην Κρήτη ένας υπερβολικά μεγάλος αριθμός προβάτων μάλλον για το μαλλί τους και την ύφανση υφασμάτων για εξαγωγή. Παρά την κατοχή του νησιού από τους Αχαιούς, το εμπόριο, τουλάχιστον με την Αίγυπτο, συνεχιζόταν και απόδειξη αποτελεί ένας αλαβάστρινος αμφορέας που φέρει τον βασιλικό δακτύλιο (cartouse) του φαραώ Τούθμοση Γ' (1479-1425, ΙΗ' Δυναστεία). Από την άλλη πλευρά, όμως, οι μινωικοί εμπορικοί σταθμοί στο Αιγαίο έφθιναν και αντικαταστάθηκαν σταδιακά από μυκηναϊκούς.

Ξαφνικά, γύρω στο 1400 π.Χ., το ανάκτορο της Κνωσού καταστράφηκε από πυρκαγιά και η Κρήτη μάλλον υποτάχθηκε σε άλλο κύμα Αχαιών που ήρθαν από την ηπειρωτική Ελλάδα. Το νησί έγινε επαρχία της μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Α. Μεσόγειο. Η Μετανακτορική Κρήτη, όπως ονομάζεται η περίοδος από το 1400 έως το 1100 π.Χ., δεν αφομοιώθηκε τελείως από τους Αχαιούς. Συνέχισε την δική της πολιτισμική παράδοση, ήθη και έθιμα, χωρίς να υποκύψει πλήρως στον μυκηναϊκό πολιτισμό. Οι οικισμοί κατοικήθηκαν κανονικά και μερικά τμήματα των ανακτόρων επισκευάσθηκαν πρόχειρα και αποτέλεσαν κατοικίες ιδιωτών. Η ζωή συνεχίσθηκε ειρηνικά και ίσως η ευημερία δεν εγκα-

[263] Στα αρχαία ελληνικά υπάρχει το ρήμα κεράννυμι που σημαίνει αναμειγνύω.

[264]Υπάρχει έντονη προβληματική και αμφισβήτηση της μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Κρήτη την περίοδο 1450-1400 π.Χ. (Treuil, σ. 556-569).

[265] Βασιλάκης, σ. 137.

[266] Δες υποκεφάλαιο για την Γραμμική Β γραφή πιο κάτω.

τέλειψε τους κατοίκους.[267]

Οι Μινωίτες της Μετανακτορικής φάσεως επιδόθηκαν στην μεταλλοτεχνία και κατασκεύασαν κοσμήματα και όπλα. Η κατάσταση αυτή συνεχίσθηκε και μετά το 1200, οπότε τα μυκηναϊκά κέντρα στην ηπειρωτική Ελλάδα κατέρρευσαν, και μέχρι το 1130, όταν ξένα στοιχεία εμφανίσθηκαν στην Κρήτη. Η τελική παρακμή του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού μάλλον οφείλεται στον αντίκτυπο της εισβολής των "Λαών της Θάλασσας",[268] που είχε ως αποτέλεσμα την κάθοδο ελληνικών τραχύτερων φύλων στην νότια Ελλάδα και την πολιτική και οικονομική παρακμή των μυκηναϊκών οικισμών και ακροπόλεων.

Ο Μινωικός πολιτισμός ήταν ο παλαιότερος πολιτισμός που άνθισε στον ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο με γραφή, αστικές κοινότητες και εξαιρετικά υψηλή τέχνη. Ο Μινωικός πολιτισμός δεν φαίνεται ότι βασίσθηκε στην δύναμη των όπλων ή στην απολυταρχία του μονάρχη αλλά στην οικονομική ευμάρεια που έφερε το εμπόριο και στην προθυμία όλων των κατοίκων, τουλάχιστον για μια περίοδο, να συμμετάσχουν έμπρακτα στην οικοδόμησή του. Ο Μινωικός πολιτισμός ήταν ένας μεσογειακός πολιτισμός με ευρωπαϊκή διάσταση βασισμένος στο ανθρώπινο μέτρο, στην αγάπη για την φύση και την ζωή, το πολύχρωμο και το ωραίο.

Ο Κυκλαδικός Πολιτισμός (περ. 1700-1100 π.Χ.). Στην τελευταία περίοδο της Χαλκοκρατίας, παράλληλα με τον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό, άνθισε στις Κυκλάδες ένας τοπικός πολιτισμός που φαίνεται ότι δέχθηκε επιρροές από την Κρήτη και τις Μυκήνες. Η υψηλή χρονολόγηση, βέβαια, της εκρήξεως του ηφαιστείου της Θήρας (περ. 1628) θέτει σε αμφισβήτηση την κλασική άποψη περί επηρεασμού του κυκλαδικού από τον μινωικό και τον μυκηναϊκό πολιτισμό και προτάσσει την άποψη ότι μπορεί να συνέβη το αντίθετο. Δηλαδή οι Κυκλαδίτες, τουλάχιστον στον τομέα της τέχνης, να πρωτοπόρησαν δίνοντας τα καλλιτεχνικά τους φώτα και τις τεχνικές τους στους Μινωίτες και στους Μυκηναίους.[269] Παρ' όλα αυτά, ο Κυκλαδικός πολιτισμός της Ύστερης Χαλκοκρατίας μπορεί να διαιρεθεί σε δύο φάσεις: στην Κρητική (περ. 1700-1450) και στην Μυκηναϊκή (1450-1100). Οι δύο φάσεις ακολουθούν, φυσικά, την ακμή πρώτα του μινωικού πολιτισμού και μετά του μυκηναϊκού και δείχνουν τις πιθανές επιδράσεις, κατά την κλασική άποψη, που δέχθηκαν οι Κυκλαδίτες τις δύο αυτές περιόδους.

Κατά την μινωική φάση υπάρχει, βέβαια, έντονη επίδραση του μινωικού πολιτισμού αλλά και έντονη κρητική παρουσία στα νησιά. Η Φυλακωπή Πόλις ΙΙ, για παράδειγμα, καταστράφηκε τελείως από σεισμό και μάλλον επιδρομή των Κρητών.[270] Αμέσως όμως κτίσθηκε η Πόλις ΙΙΙ και προστέθηκε οχυρωματικός περίβολος. Στην θέση Ακρωτήρι, στην Θήρα (Σαντορίνη), η πόλη κτίσθηκε πάλι μετά από σεισμό, ίσως την ίδια εποχή με την Φυλακωπή ΙΙΙ, αλλά αμέσως καλύφθηκε από λάβα μετά την μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας περίπου το 1628 π.Χ. Την περίοδο αυτή, υπήρχε έντονο εμπόριο και, στα περισσότερα νησιά, γινόταν εισαγωγή κεραμικών αντικειμένων από την Κρήτη. Η μινωική επίδραση φαίνεται και στα αντικείμενα των ντόπιων εργαστηρίων κεραμικής, που χρησιμοποιούσαν κρητικά σχήματα και σχέδια στις διακοσμήσεις. Οι Κυκλαδίτες ήταν τόσο επηρεασμένοι ώστε και η τεκτονική των οικοδομών στο Ακρωτήρι είναι σχεδόν όμοια με αυτήν που βρίσκει κανείς στην Κρήτη. Στις Κυκλάδες, κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία, υπάρχουν ενδείξεις χρήσεως της Γραμμικής Α αλλά και χρησιμοποιήσεως

---

[267] Treuil, σ. 569-575.

[268] Δες Κεφάλαιο 3.

[269] Ντούμας, *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, σ. 25-31 και *The Prehistoric Archaeology of the Aegean*, Lesson 17 at at <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/> (επίσκεψη: 1 Σεπτεμβρίου 2014).

[270] Για τις σχέσεις Μινωιτών και Φυλακωπής δες Hägg & Marinatos, *Minoan* Thallasocracy, pp. 179-182.

μεθόδων της κρητικής λατρείας, όπως τα γυναικεία πήλινα ειδώλια. Η Κρητική φάση του Κυκλαδικού Πολιτισμού τελειώνει με μια ακόμη καταστροφή των οικισμών στην Φυλακωπή (Μήλος) και στην Αγία Ειρήνη (Κέα).

Η Μυκηναϊκή φάση του Κυκλαδικού πολιτισμού άρχισε όταν οι Αχαιοί κατέκλυσαν την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Η νέα πόλη στην Φυλακωπή Μήλου δείχνει να έχει τρομερές ομοιότητες με τα ανακτορικά συγκροτήματα στην Πύλο, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα. Είναι πλέον φανερό, ότι η κεραμική έχει έντονες διακοσμητικές επιρροές από την ηπειρωτική Ελλάδα. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι η "Κυρά της Φυλακωπής" (εικ. Barber, p. 241), μυκηναϊκό πήλινο ειδώλιο του τέλους του ΙΔ' αιώνα. Οι Κυκλάδες αποτελούσαν έναν ενδιάμεσο εμπορικό σταθμό στα ταξίδια των ναυτικών της Μυκηναϊκής εποχής μεταξύ ηπειρωτικής Ελλάδας και Κρήτης ή Αιγύπτου.

Μετά το 1250, παρατηρείται σε πολλές θέσεις στις Κυκλάδες έντονη οχύρωση των οικισμών που ίσως να συνδέεται με τους λόγους που οδήγησαν τους Μυκηναίους να οχυρώσουν με τον ίδιο τρόπο την ακρόπολη των Μυκηνών. Παρ' όλα αυτά, η καταστροφή ήρθε στις Μυκήνες και οι Αχαιοί αναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν την ηπειρωτική Ελλάδα. Ο πρώτος σταθμός των φυγάδων ή προσφύγων ήταν οι Κυκλάδες, πράγμα που αποδεικνύεται από την μεγάλη αύξηση του πληθυσμού που παρατηρείται μετά το 1250 π.Χ. Αντιθέτως, μετά το 1100 π.Χ. οι οικισμοί παρακμάζουν και η Φυλακωπή εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της τελείως.[271]

Πριν εγκαταλείψουμε το Αιγαίο για να μελετήσουμε τον κύκλο του Μυκηναϊκού πολιτισμού, κυρίως στην Πελοπόννησο, αξίζει να εξετάσουμε λίγο παραπάνω τον οικισμό στην θέση Ακρωτήρι στην Θήρα και να μιλήσουμε για τις υπέροχες τοιχογραφίες, δείγματα του πολιτισμού των κατοίκων του Αιγαίου. Το Ακρωτήρι πρωτοκατοικήθηκε κατά την Πρωτοκυκλαδική φάση, από την οποία έχουν διασωθεί λίγα αντικείμενα. Αντιθέτως, από την Μεσοκυκλαδική έχουν διατηρηθεί τα οικήματα του Συγκροτήματος Δέλτα και ιδιαιτέρως το δωμάτιο 16, όπου παρατηρήθηκε ότι τα θεμέλιά του ήταν τα ίδια με αυτά της Υστεροκυκλαδικής εποχής. Αυτό είναι αξιοπερίεργο διότι τις δύο φάσεις διαχωρίζει γενική καταστροφή.

Η ανασκαφική σκαπάνη έχει φέρει στο φως στην θέση Ακρωτήρι ένα πολύ μικρό μέρους του οικισμού της Υστεροκυκλαδικής εποχής. Η ανασκαφείσα περιοχή καλύπτει μέχρι στιγμής μια έκταση περίπου 10.000 τ.μ., αν και η ολική επιφάνεια του οικισμού υπολογίζεται ότι ήταν πολύ μεγαλύτερη και οι κάτοικοι πρέπει να ήταν αρκετές χιλιάδες.[272] Μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί δέκα κτίρια αλλά δεν έχουν όλα ανασκαφεί πλήρως. Τα κυριότερα από αυτά από βορρά προς νότο είναι ο Τομέας Α, η Οικία Γυναικών, η Δυτική Οικία, οι Τομείς Δ, Β και Γ και οι Ξεστές 3 και 4. Τον οικισμό φαίνεται ότι διέτρεχαν στενά, στριφογυριστά και πλακόστρωτα δρομάκια, όπως ακριβώς και σήμερα στους σύγχρονους κυκλαδίτικους οικισμούς, ενώ κάτω από τις πλάκες του δρόμου υπήρχαν αποχετευτικοί αγωγοί. Τα σπίτια στον οικισμό μπορεί να ήταν και τρίπατα χωρίς ομοιομορφίες μεταξύ τους. Το κάθε ένα ήταν κτισμένο με δικό του σχέδιο ίσως κατά τις προτιμήσεις του ιδιοκτήτη. Είναι αξιοσημείωτο ότι σχεδόν κάθε ξύλινη κεντρική πόρτα είχε δίπλα της τοποθετημένο και ένα ξύλινο παράθυρο για φωτισμό αλλά και για έλεγχο του ποιος είναι απ' έξω. Η λεπτομέρεια αυτή οδήγησε τους ανασκαφείς να αναρωτηθούν μήπως η ελληνική λέξη παράθυρο (παρά την θύραν) μπορεί να αναχθεί σε τόσο παλιά εποχή. Στο ισόγειο ή στο ημιυπόγειο αποθήκευαν αγαθά σε πιθάρια ή χρησιμοποιούσαν τον χώρο ως εργαστήριο. Χαρακτηριστικό είναι ότι σχεδόν κάθε οίκημα διέθετε και έναν μικρό αλευρόμυλο. Τα δωμάτια των ενοίκων ήταν στους πάνω ορόφους, όπου υπήρχε και

[271] Barber, *passim*.

[272] Δες Christos C. Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean. Excavations at Akrotiri 1967-1979* (London: Thames & Hudson, 1983), p. 45.

το λουτρό. Ορισμένοι επιστήμονες πιστεύουν ότι αυτό που ονομάζεται λουτρό δεν ήταν παρά το άδυτο ή ιερό του σπιτιού και ότι η λατρεία στην Θήρα είχε ομαδικό αλλά και ιδιωτικό χαρακτήρα.[273]

Αυτό που έχει κάνει διάσημη την Θήρα είναι οι απερίγραπτης ομορφιάς τοιχογραφίες της που, κατά ορισμένους επιστήμονες, μπορεί μερικές να ερμηνευθούν ότι έχουν θρησκευτικό θέμα και χαρακτήρα. Στο δωμάτιο Δ2 βρέθηκε η πολύ όμορφη Τοιχογραφία της Ανοίξεως (εικ. Ντούμας, 1992, σ. 100-7) με ανθισμένα κρίνα και χελιδόνια σε ένα πολύ φυσιοκρατικό περιβάλλον. Μια άλλη ωραία σκηνή από το δωμάτιο Β1 είναι τα δύο αγόρια που πυγμαχούν (εικ. Ντούμας, 1992, σ. 112-5) καθώς και η τοιχογραφία με τις αντιλόπες (εικ. Ντούμας, 1992, σ. 117-9). Η πιο εντυπωσιακή τοιχογραφία, όμως, είναι η Μικρογραφική Ζωφόρος στο δωμάτιο 5 της Δυτικής Οικίας (εικ., Ντούμας, 1992, σ. 58-85). Η λωρίδα αυτή, που απλωνόταν και στους τέσσερις τοίχους του δωματίου, μας παρουσιάζει διάφορες σκηνές από ναυτικά ταξίδια. Η πιο εντυπωσιακή σκηνή είναι η νηοπομπή στον νότιο τοίχο. Βλέπουμε τον απόπλου ενός εμπορικού στολίσκου από κάποιο λιμάνι που, μετά από ταξίδι ανάμεσα σε σχεδόν ζωντανά δελφίνια, καταπλέει σε ένα άλλο λιμάνι, γεμάτο κόσμο που έχει κατέβει για να υποδεχθεί τους ναυτικούς. Στο δεύτερο αυτό λιμάνι οι αρχαιολόγοι διέκριναν την Θήρα και τον οικισμό στο Ακρωτήρι.

Η μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου στην Θήρα περίπου το 1628 έθαψε την πόλη κάτω από παχύ στρώμα λάβας και η περιοχή έμεινε ακατοίκητη για περίπου τριακόσια χρόνια. Μετά το 1300, οι νέοι κάτοικοι ήταν Αχαιοί, που μάλλον έδωσαν νέα ανάπτυξη στο νησί μέχρι την εποχή των επιδρομών των "Λαών της Θάλασσας." Οι Αχαιοί που κατοίκησαν την Θήρα προέρχονταν από την ηπειρωτική Ελλάδα, όπου οι φυλές τους είχαν αναπτύξει τον Μυκηναϊκό πολιτισμό. Στο Αιγαίο αντικατέστησαν σιγά-σιγά τους Μινωίτες στην κυριαρχία των θαλασσίων οδών ενώ, μετά το 1450 π.Χ., κατέλαβαν και αυτήν την ίδια την Κρήτη και κυριάρχησαν στον νότιο ελλαδικό χώρο.

Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός (περ. 1600-1100). Η ανακάλυψη των Μυκηνών και του Μυκηναϊκού Πολιτισμού οφείλεται στην παθιασμένη επιμονή του εμπόρου και ερασιτέχνη αρχαιολόγου Ερρίκου Σλήμαν (Heinrich Schliemann, 1822-1890). Ο Γερμανός αρχαιοδίφης πίστευε ότι τα Ομηρικά Έπη εξιστορούσαν πραγματικά γεγονότα και επομένως οι Μυκήνες και η Τροία υπήρχαν και έπρεπε να βρεθούν. Μετά από μία πρώτη αναγνωριστική περιπλάνηση το 1868 στην Ιθάκη[274] και στην Πελοπόννησο, το καλοκαίρι του 1876 ο Σλήμαν άρχισε τις ανασκαφές στις Μυκήνες και έφερε στο φως τα πρώτα ευρήματα που αποδείκνυαν την ύπαρξη του πολιτισμού. Ο Μυκηναϊκός κόσμος ευτύχησε να ανασκαφεί από μια σειρά εξαίρετων αρχαιολόγων, που αποκάλυψαν όλο το μεγαλείο του πρώτου Ελ-

[273] Spyridon Marinatos, *Excavations at Thera* VII (Athens: Archaeological Society, 1976), pp. 24-26 και Nanno Marinatos, *Art and Religion in Thera* (Athens: Mathioulakis, [1984]), p. 14. Δες αντίθετη άποψη σε HH, 2:157-158.

[274] Στις 12 Ιουλίου 1868, ο πρόγονος του συγγραφέα με το ίδιο όνομα, Δημήτριος Λοΐζος, συνάντησε στην Ιθάκη, όπου έμενε, τον Ερρίκο Σλήμαν, όπως περιγράφει ο τελευταίος στο βιβλίο του *Ithaka, der Peloponnes und Troja* (Leipzig: 1869), pp. 45-47. Ο Δ. Λοΐζος (Dmitrios Loïsos, στο γερμανικό και γαλλικό βιβλίο του Σλήμαν) του έδειξε τα πρώτα αρχαία αντικείμενα που έβλεπε ο Σλήμαν στην Ιθάκη, δηλαδή μία χάλκινη λόγχη, ένα χάλκινο ξίφος, δύο αιγυπτιακούς σκαραβαίους, ένα δαχτυλίδι, ειδώλιο της Αθηνάς και χάλκινα νομίσματα --ευρήματα που προφανώς προέρχονταν από διάφορες ιστορικές εποχές-- που είχε βρει στην σπηλιά του (το σημερινό "σπήλαιο Λοΐζου" στην παραλία της Πόλεως), και έτσι οι δύο άνδρες άνοιξαν μαζί το κεφάλαιο του μυκηναϊκού πολιτισμού. Για την πρώτη συστηματική ανασκαφή στο σπήλαιο Λοΐζου στην Ιθάκη δες Sylvia Benton, "Excavations in Ithaca, III. The Cave at Polis I" in *The Annual of the British School at Athens*, 35 (1934/1935) : 45-73 και της ιδίας "Excavations in Ithaca, III. The Cave at Polis II" in *The Annual of the British School at Athens*, 39 (1938/1939), pp. 1-51, η οποία απρόσεκτα γράφει Louisos αντί για το ορθό Loïsos, όπως πολύ σωστά το μετέγραψε ο Σλήμαν. Η Benton απέδειξε την συνεχή χρήση του σπηλαίου και άρα την ανελλιπή κατοίκηση της Ιθάκης για χιλιάδες χρόνια.

ληνικού Πολιτισμού. Μετά τον Σλήμαν, η ανασκαφική προσπάθεια συνεχίσθηκε το 1886 από τον πατέρα της Ελληνικής Αρχαιολογίας Χρήστο Τσούντα (1857-1934) και, αργότερα, από τους διαπρεπείς ξένους αρχαιολόγους Άλαν Γουέις (Alan J. B. Wace, 1879-1957) και Καρλ Μπλέγκεν (Carl Blegen, 1887-1971) αλλά και από τους σημαντικούς Έλληνες Γεώργιο Μυλωνά (1898-1987) και Σπ. Ιακωβίδη (1923-).

Σύμφωνα με τα ευρήματα κεραμικής, οι αρχαιολόγοι χώρισαν την Υστεροελλαδική φάση της Χαλκοκρατίας (περ. 1600-1100), στην οποία ανήκει ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, σε τρεις υποπεριόδους: στην Υστεροελλαδική Ι (περ. 1600-1500), στην Υστεροελλαδική ΙΙ (περ. 1500-1400) και στην Υστεροελλαδική ΙΙΙ (περ. 1400-1100). Για την ιστορική εξέταση του Μυκηναϊκού πολιτισμού και χωρίς να αποκλίνουμε πολύ θα χωρίσουμε την Ύστερη Χαλκοκρατία στην ηπειρωτική Ελλάδα στην Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή (περ. 1600-1450), στην εποχή της Μυκηναϊκής Κυριαρχίας (περ. 1450-1250) και στην εποχή της Εκστρατείας στην Τροία και της Παρακμής (περ. 1250-1100).

Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή (περ. 1600-1450). Η προέλευση και η εγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο των δημιουργών του Μυκηναϊκού πολιτισμού παραμένει ένα από τα μεγάλα ερωτηματικά της ελληνικής αρχαιολογίας. Κατά πάσα πιθανότητα, το ελληνικό φύλο των Αχαιών, όπως τους ονομάζει η ελληνική κλασική παράδοση, κατήλθε από την Θεσσαλία στην Νότια Ελλάδα και αναμείχθηκε με τους γηγενείς πληθυσμούς. Έτσι, δημιουργήθηκε αρχικά στην Αργολίδα ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, ο οποίος εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και λίγο αργότερα σε όλη την μινωική Κρήτη.[275] Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, που ανέτειλε λίγο μετά το 1600, αναμφισβήτητα επηρεάσθηκε από τον Μινωικό πολιτισμό που εκείνη την εποχή βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο της ακμής του, την Νεοανακτορική φάση. Αυτή η διαπίστωση όμως δεν έρχεται σε αντίθεση με την άποψη ότι ο Μυκηναϊκός υπήρξε ένας γηγενής πολιτισμός και όχι αποτέλεσμα μινωικής αποικιοκρατίας, πράγμα φανερό από τις διαφορές που χωρίζουν τους δύο πολιτισμούς.

Τα λίγα λείψανα της Πρώιμης εποχής που έχουν βρεθεί στις μυκηναϊκές ακροπόλεις δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια πλήρη εικόνα. Αντιθέτως, μια ιδέα για την μυκηναϊκή αυτή περίοδο μπορεί κανείς να έχει από τον μικρό οικισμό της Περιστεριάς, στην Μεσσηνία. Ο οίκος του άρχοντα ήταν ένα απλό μεγάλο οικοδόμημα με λιθόκτιστα θεμέλια και δάπεδο από πατημένο πηλό. Τα σπίτια ήταν κυρίως μονώροφα αλλά υπήρχαν και διώροφα με τοίχους επιχρισμένους με πηλό.[276]

Από την περιγραφή του οικισμού γίνεται φανερό ότι η Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδος ήταν μια φτωχή πολιτισμικά εποχή. Το γεγονός που πραγματικά προβληματίζει[277] τους αρχαιολόγους είναι τα χρυσά κτερίσματα που έφερε στο φως η σκαπάνη του Σλήμαν από τους λακκοειδείς τάφους και τα οποία δικαιολογούν, από αυτήν ακόμη την εποχή, τον ομηρικό χαρακτηρισμό "πολύχρυσοι Μυκήνες".[278] Στον χώρο της ακροπόλεως των Μυκηνών ανακαλύφθηκαν δύο ταφικοί περίβολοι. Ο Ταφικός Περίβολος Α, που βρίσκεται εντός των τειχών, και ο Ταφικός περίβολος Β, που είναι έξω από τα τείχη και προγενέστερος του Α, περιείχαν ο πρώτος δεκαεννέα ταφές και ο δεύτερος είκοσι τέσσερις.[279] Οι τάφοι περιείχαν μεγάλο αριθμό χρυσών αντικειμένων και κυρίως τις ολόχρυσες προσωπί-

---

275 Δες ΙΕΕ, 1:372 -- Για μία σύνοψη των προβλημάτων προελεύσεως των Μυκηναίων και ταυτίσεως τους με άλλα ελληνικά φύλα δες William Taylour, *The Mycenaeans*, rev. & enl. ed. (London: Thames & Hudson, 1983), pp. 9-18.

276 Vermeule, p. 117.

277 *The Prehistoric Archaeology of the Aegean*, Lesson 16 at <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/> (επίσκεψη: 1 Σεπτεμβρίου 2014).

278 *Ιλιάδα*, Η.180 και *Οδύσσεια*, Γ.304.

279 Γεώργιος Ε. Μυλωνάς, *Μυκήναι: Τα Μνημεία και η Ιστορία τους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1981), σ. 27-33 & 75-77. Ολόκληρος ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός αναλύεται στο μνημειώδες George Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1966).

δες, χρυσά δαχτυλίδια και χρυσά διαδήματα (εικ. ΕΤ.ΑΕΤ. σ. 252-255, 276-277, 283, 287), που φανερώνουν ότι τουλάχιστον οι ταφές του Περιβόλου Α ανήκαν σε μέλη βασιλικής οικογενείας. Το ερώτημα που παραμένει είναι πώς οι Μυκηναίοι της εποχής δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον για μεγάλα επίγεια κτίσματα, όπως τα ανάκτορα στην Κρήτη, ούτε καν για να τα χρησιμοποιήσουν ως τάφους, αλλά έθαβαν τους σημαίνοντες νεκρούς τους σε λάκκους ή πρόχειρους θολωτούς τάφους τοποθετώντας μαζί τόσο σπουδαία αντικείμενα. Το γεγονός που περιπλέκει ακόμη περισσότερο τα πράγματα είναι ότι η πλούσια κτέριση των νεκρών ήταν μια τελείως ξένη συνήθεια για το ελλαδικό περιβάλλον, εκτός εάν, όπως έχει υποστηριχθεί, αποτελούσαν απλώς διακοσμητικά των σαρκοφάγων ή ξύλινων κιβωτίων μέσα στα οποία βρίσκονταν οι νεκροί.[280] Πολλά από τα κτερίσματα έχουν σχέση με την ζωή μετά θάνατο ή τις ανάγκες του νεκρού στην πορεία του προς τον άλλο κόσμο, όπως οι χρυσοί ζυγοί για το ζύγισμα της ψυχής του όταν θα έμπαινε στον Κάτω Κόσμο, και θυμίζουν ανάλογες μινωικές ταφές και αιγυπτιακές δοξασίες.[281]

Από τα ταφικά και μόνο κτερίσματα δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την ζωή στην Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή εφ' όσον δεν έχουν έρθει στο φως ανάκτορα ή εκτεταμένοι οικισμοί. Εικάζεται, από ευρήματα νεότερης εποχής, ότι τα μυκηναϊκά κέντρα της Πρώιμης περιόδου κυβερνιόνταν το καθ' ένα από βασιλική οικογένεια που ασκούσε απολυταρχική διοίκηση με ίσως ισχυρότερους ή πρώτους μεταξύ ίσων τους άρχοντες των Μυκηνών. Η πολιτική οργάνωση πρέπει να βασιζόταν στην στρατιωτική ιεραρχία και όχι σε θεοκρατία, όπως συνέβαινε στην Κρήτη. Μάλιστα έχει υποστηριχθεί ότι ίσως και γυναίκες της βασιλικής οικογενείας να συμμετείχαν σε διοικητικές δραστηριότητες, εάν εξηγούνται σωστά τα μικρά ξίφη που βρέθηκαν σε αρχοντικούς τάφους.[282]

Οι Μυκηναίοι της Πρώιμης εποχής μιμήθηκαν τους Μινωίτες στην τέχνη, στις παραστάσεις των σφραγίδων, στην ενδυμασία αλλά και στις αθλοπαιδιές, καθώς φαίνεται ότι οι δύο λαοί μοιράζονταν για μια περίοδο το εμπόριο, τουλάχιστον στο Αιγαίο. Αυτή η διαπίστωση γίνεται περισσότερο φανερή μετά την εποχή της εκρήξεως του ηφαιστείου της Θήρας (περ. 1628), που ίσως υποβοήθησε την είσοδο των Μυκηναίων στο θαλάσσιο εμπόριο.[283] Εκτός από τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους λακκοειδείς τάφους στις Μυκήνες, δύο εξαιρετικά δείγματα μεταλλοτεχνία ήρθαν στο φως μετά την ανακάλυψη του συλημένου θολωτού τάφου του Βαφειού Λακωνίας (ΙΣΤ' αιώνας), που ανέσκαψε το 1888 ο Χρ. Τσούντας. Ο κυρίως τάφος έχει διάμετρο λίγο μεγαλύτερη από 10 μέτρα ενώ ο προχειροκατασκευασμένος "δρόμος" που οδηγεί στον θόλο είναι περίπου 30 μέτρα. Ο τάφος ανήκε σε άρχοντα που πρέπει να κυβερνούσε μια περιοχή κοντά στην Σπάρτη αν και δεν έχει βρεθεί ανάκτορο.[284] Παρ' ότι ο τάφος ήταν συλημένος, η ίδια η ταφή μαζί με σημαντικά κτερίσματα σε υπόγεια κρύπτη, στο δάπεδο, ήταν ανέπαφη. Υπήρχαν δαχτυλίδια, πολύτιμοι λίθοι, ένα μακρύ ξίφος, μικρά ξίφη και εγχειρίδια, δύο ακόντια κυνηγιού και δύο πελέκεις. Το σημαντικότερο εύρημα όμως ήταν δύο ολόχρυσα κύπελλα, τα ονομαζόμενα κύπελλα του Βαφειού, που σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Τα κύπελλα είναι τεχνοτροπίας οπωσδήποτε επηρεασμένης από μινωικά πρότυπα, με εξαιρετικές απεικονίσεις κυνηγιού αγρίων ταύρων. Στο ένα, ο ταύρος μπλέκεται σε σχοινένια δίχτυα στηριγμένα στα δέντρα (εικ. ΙΕΕ, 1:256) ενώ, στο δεύτερο, χρησιμοποιείται ένα θηλυκό ζώο ως δόλωμα για την παραπλάνησή του. Η σύλληψή του ζώου επιτυγχάνε-

---

[280] Vermeule, ch. IV και ΙΕΕ, 1:247-249.

[281] Για την αιγυπτιακή πίστη στο ζύγισμα της καρδιάς του νεκρού δες στο Κεφάλαιο 2 για την Αιγυπτιακή Θρησκεία.

[282] Taylour, pp. 131-132. Δες αντιρρήσεις στο Treuil, σ. 404-405.

[283] ΗΗ, 2:156.

[284] Vermeule, pp. 127-130.

ται με σχοινένια θηλιά η οποία τυλίγεται γύρω από το πόδι του την στιγμή της ερωτοτροπίας (εικ. ΙΕΕ, 1:267).

Μεγάλη ανάπτυξη έλαβε επίσης κατά την Πρώιμη εποχή η οπλοποιία και η κατασκευή ‘αρμάτων. Εκτός από την μεγάλη πληθώρα των τυπικών όπλων για μάχη, εξαιρετικά δείγματα ξιφών και εγχειριδίων, με πολύ όμορφες παραστάσεις κυνηγιού, βρέθηκαν στους λακκοειδείς τάφους στις Μυκήνες αλλά και σε άλλα μυκηναϊκά κέντρα (εικ. ΙΕΕ, 1:266 & 270). Επίσης, όπως συνέβαινε και στην Κρήτη, οι Μυκηναίοι χρησιμοποιούσαν το ελαφρύ ‘άρμα που το έσερναν ένα ή δύο άλογα ως όχημα για την μεταφορά των αγωνιστών στο πεδίο της μάχης ή του κυνηγιού, όχι όμως και ως πολεμικό μέσο.

Το συμπέρασμα που εξάγεται από την μελέτη του Πρώιμου Μυκηναϊκού πολιτισμού είναι ότι την περίοδο αυτή οι Μυκηναίοι άρχισαν να ανταγωνίζονται εμπορικά τους Μινωίτες χρησιμοποιώντας στοιχεία του μινωικού πολιτισμού. Επηρεαζόμενοι από τους Κρήτες παρήγαγαν εξαιρετικά δείγματα χρυσοτεχνίας αλλά δεν ενδιαφέρθηκαν για την κατασκευή μεγαλόπρεπων οικοδομημάτων. Τα πολλά μυκηναϊκά όπλα αποδεικνύουν και τις διαφορές στον χαρακτήρα των δύο πολιτισμών. Ενώ, όπως έχουμε δει, ο μινωικός πολιτισμός χαρακτηριζόταν, γενικώς, μάλλον από ειρηνικές διαθέσεις, οι Μυκηναίοι φαίνεται να ήταν λαός αυταρχικός που είχε σκοπό να επεκτείνει την κυριαρχία του με την χρήση των όπλων.

Μυκηναϊκή Κυριαρχία (περ. 1450-1250). Η Μυκηναϊκή εξάπλωση άρχισε μετά το 1450 π.Χ., όταν καταστράφηκαν τα ανάκτορα στην Κρήτη και κατέρρευσε η μινωική κυριαρχία στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο. Σημαντικός παράγων της ανόδου των Αχαιών ήταν η ηρεμία που επικράτησε στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου (Αιγαίο, Μεσοποταμία, Αίγυπτος) την περίοδο αυτή. Στις αρχές του ΙΔ' αιώνα, η Αίγυπτος κυβερνιόταν από τον Αμένοφη Γ' (1391-1353, ΙΗ' Δυναστεία), που είχε συμμαχήσει με το ισχυρό κράτος των Μιττανίων. Η συμμαχία εμπόδισε την επέκταση των Χετταίων προς τον νότο και έτσι δεν παρενοχλήθηκε η ευημερία των Συριακών και Παλαιστινιακών πόλεων και φυσικά το μυκηναϊκό εμπόριο. Γύρω στα μέσα του ΙΔ' αιώνα, το σκηνικό άλλαξε όταν στον θρόνο της Αιγύπτου ανήλθε ο Αχενατών (1353-1335), που παραμέλησε τις αιγυπτιακές κτήσεις στην Παλαιστίνη. Την ίδια περίπου περίοδο, ο Χετταίος Σουππιλουλιούμα Α' (1344-1322) κατέλυσε το κράτος των Μιταννίων. Έτσι, οι Χετταίοι έθεσαν υπό την επιρροή τους, αλλά με σχετικά ειρηνικό τρόπο, τις πόλεις της Παλαιστίνης δημιουργώντας μια νέα ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή χωρίς, όμως, να παρενοχλήσουν ολόκληρη αυτήν την περίοδο το εμπόριο στην Ανατολική Λεκάνη της Μεσογείου.[285] Αυτή ακριβώς η συγκυρία βοήθησε τους Αχαιούς να αντικαταστήσουν τους Μινωίτες στο εμπόριο της Μεσογείου Θαλάσσης.

Μέσα στον ΙΔ' αιώνα η αχαϊκή επιρροή επεκτάθηκε μέχρι την Ήπειρο, την Βόρεια Θεσσαλία, την Ανατολική Στερεά και την Εύβοια, στα Ιόνια νησιά, στις Σποράδες και στις Κυκλάδες και φυσικά σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Η εξάπλωση αυτή επετεύχθη με την παράλληλη ανάπτυξη πολλών μικρών ανεξάρτητων ηγεμονιών, που περιλάμβαναν περισσότερες από μια πόλεις. Οι κοινότητες επικοινωνούσαν μεταξύ τους με καλοφτιαγμένους δρόμους. Οι οδοί επικοινωνίας φρουρούνταν από στρατιώτες, που έμεναν σε μικρά φυλάκια κατά μήκος των οδών. Υπολογίζεται ότι υπήρχαν περίπου δέκα ηγεμονίες με σημαντικότερες αυτές των Μυκηνών, της Πύλου και της Τύρινθας στην Πελοπόννησο, της Αθήνας, της Θήβας και του Γλα στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα, καθώς και της Ιωλκού, κοντά στον Βόλο, στην Θεσσαλία.

Χαρακτηριστικό των μυκηναϊκών κέντρων είναι τα ανάκτορα που κτίσθηκαν αυτήν την περίοδο στις ακροπόλεις. Τα ανάκτορα αποτελούσαν κατοικία του άρχοντα και το

[285] Δες τις λεπτομέρειες στο Κεφάλαιο 3. CAH, 2.2:1-20.

διοικητικό κέντρο της ηγεμονίας. Ο άρχοντας αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β ως Fάναξ (F=δίγαμμα, ήχος γ) και ήταν ο αρχηγός της πολιτικής διοικήσεως, του στρατού, ο ανώτατος δικαστής και ο κύριος της οικονομικής δραστηριότητας, χωρίς να είναι και αρχιερέας, όπως στην Ανατολή ή στην Κρήτη. Ο αρχηγός του στρατού σε καιρό πολέμου αναφέρεται ίσως ως λαFαγέτα (ηγέτης του λαού, εάν ερμηνεύεται σωστά η λέξη) και η θέση του ήταν εξ ίσου σημαντική με αυτήν του μονάρχη. Και οι δύο διέθεταν προσωπικές γαίες (τεμένη), για εκμετάλλευση, και προσωπική ακολουθία αποτελούμενη από υπηρέτες και φρουρούς. Τα ιερά κατείχαν επίσης γαίες, τις οποίες φρόντιζαν οι διάφορες κατηγορίες ιερέων. Ακόμη, υπήρχε η ιδιαίτερη τάξη των τελεστών (terete;) που ίσως ήταν οι ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί. Σε μικρότερα κέντρα εξουσίας βρίσκονταν οι τοπικοί άρχοντες Korete, Porokorete και βασιλείς (qasireu), όπως τους αναφέρουν οι πινακίδες[286] (δες Ιστορική Πηγή 11). Υπήρχε μάλλον και ένας μόνιμος στρατός, τα στελέχη του οποίου προέρχονταν από τις τάξεις των μοιρόππων (moropa), οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα ήταν γαιοκτήμονες που γίνονταν και τοπικοί διοικητές του στρατού. Επίσης, υπήρχαν οι επέται (eqeta), που μάλλον χρεώνονταν τα ‘άρματα και υπηρετούσαν κυρίως δίπλα στον άνακτα. Εικάζεται ότι εκτός από στρατό, ο άναξ πρέπει να διέθετε και πλοία για αμυντικούς σκοπούς.

Ολόκληρη η διοικητική και στρατιωτική μηχανή βασιζόταν σε έναν πληθυσμό από αγρότες, τεχνίτες, κτηνοτρόφους και δούλους. Μέρος της γης ήταν ιδιοκτησία του άνακτος και του λαFαγέτα και λεγόταν τέμενος ενώ ένα άλλο τμήμα ήταν τα κάμα, που νοικιάζονταν από τα ανάκτορα σε διάφορα πρόσωπα. Τα κτήματα (κτοίναι) χωρίζονταν στα κεκεμένα, που ανήκαν στην κοινότητα συλλογικά, και τα κτιμένα, που ήταν ιδιωτικές γαίες. Οι ιδιοκτήτες μπορούσαν να νοικιάσουν τα κτήματά τους σε άλλους και να λάβουν ενοίκιο σε είδος. Όλο αυτό το οικονομικό σύστημα θυμίζει έντονα πρακτικές γαιοκτησίας και χρήση γης στην Μεσοποταμία.[287]

Τα σπουδαιότερα προϊόντα της μυκηναϊκής κτηνοτροφίας ήταν το μαλλί, που χρησιμοποιούνταν για ύφανση, και τα δέρματα των ζώων. Γι’ αυτόν τον λόγο υπήρχαν βοσκοί, που ήταν επιφορτισμένοι να φροντίζουν κοπάδια προβάτων και αιγών αλλά και χοίρων, βοδιών, αλόγων και γαϊδουριών. Οι πινακίδες αναφέρουν, επίσης, λεπτομερειακά τους τεχνίτες που απασχολούνταν στα ανάκτορα, όπως τους δρυτόμους (ξυλοκόπους), τους τέκτονες (ξυλουργούς) και ναυδόμους (ναυπηγούς) καθώς και τις γυναίκες που επεξεργάζονταν το μαλλί και διακρίνονταν σε πεκτρίας (έξαιναν το μαλλί), ηλιακατίας (έγνεθαν), ιστείας (ύφαιναν), κναφέας (έπλεναν και λευκαίνανε) και ραπτήρας (έραβαν). Στα ανάκτορα υπήρχαν επίσης ιατήρες (γιατροί), χρυσουργοί, χαλκήες (χαλκουργοί), κεραμείς (αγγειοπλάστες), τοξουργοί και τοιχοδόμοι (κτίστες).

Οι Αχαιοί ανέπτυξαν έντονο εμπόριο με τις πόλεις στις ακτές της Παλαιστίνης και την Αίγυπτο καθώς και με τις αποικίες που είχαν ιδρύσει στα παράλια της Μικράς Ασίας, όπως η Μίλητος, η Έφεσος και η Αλικαρνασσός, αλλά και με τους εμπορικούς σταθμούς που είχαν δημιουργήσει στο Κίτιο της Κύπρου, στην Ουγκαρίτ της Συρίας και στην Νότια Ιταλία. Σε γενικές γραμμές εισήγαν πρώτες ύλες και εξήγαν επεξεργασμένα βιοτεχνικά προϊόντα. Εξήγαν, δηλαδή, είδη κεραμικής, όπλα, κοσμήματα και μικροτεχνήματα από ελεφαντοστού και ίσως κρασιά και υφάσματα ενώ εισήγαν κασσίτερο από την Μ. Ασία και χαλκό από την Κύπρο και την Παλαιστίνη για να φτιάξουν τον ορείχαλκο. Επίσης, έφερναν χρυσό, αλάβαστρο, αβγά στρουθοκαμήλου από την Αίγυπτο και μάλλον πολυτε-

[286] Η πρώτη ανάλυση και μετάφραση των μυκηναϊκών πινακίδων έγινε στο John Chadwick & Michael Ventris, *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1973). Για κείμενα σε Γραμμική Β δες επίσης J. T. Hooker, *Εισαγωγή στην Γραμμική Β,* συμπλ. ελληνική έκδ. (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1994).

[287] Δες Κεφάλαιο 1.

λή υφάσματα και άλογα από την Τροία.

Η ισορροπία δυνάμεων που είχε επιτευχθεί στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον ΙΔ' αιώνα συνεχίσθηκε σχεδόν ολόκληρο τον ΙΓ' αιώνα, μετά την μάχη του Καδεσσίου (περ. 1270) μεταξύ του Αιγυπτίου Ραμσή Β' και του Χετταίου Μουγιατάλλη, βασιζόμενη στην ειρήνη που συνομολογήθηκε.[288] Έτσι, οι Αχαιοί κινήθηκαν ανενόχλητοι στην ηπειρωτική Ελλάδα, σε ολόκληρο το Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο και σιγά-σιγά επέβαλαν έναν πολιτισμό με ομοιομορφία στην τέχνη, στην αρχιτεκτονική, στα όπλα, στην ενδυμασία, στα κοσμήματα και στα έθιμα ταφής. Με αυτόν τον τρόπο καθιερώθηκε η Μυκηναϊκή Κοινή, όπως ονομάζεται από τους αρχαιολόγους με μία δόση υπερβολής, δηλαδή ένας πολιτισμός με κοινά χαρακτηριστικά στο άκρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Νοτιοδυτικής Ασίας.[289]

Ο ΙΓ' αιώνας ήταν η εποχή της μεγάλης ακμής του μυκηναϊκού πολιτισμού. Στις Μυκήνες επεκτάθηκε το τείχος της ακροπόλεως και όταν το ανάκτορο καταστράφηκε το 1240 από πυρκαγιά, ξανακτίσθηκε μεγαλύτερο και μεγαλοπρεπέστερο. Στην Τίρυνθα κτίσθηκε νέο ανάκτορο και στην Πύλο οικοδομήθηκε το μεγάλο ανακτορικό συγκρότημα. Στην Βοιωτία, σε βραχώδες ύψωμα μέσα στην Κωπαΐδα, κτίσθηκε το διπλό ανάκτορο του Γλα ενώ στην Αττική τειχίσθηκε η Ακρόπολη των Αθηνών, που χρονολογείται φυσικά από τα μυκηναϊκά χρόνια. Η μόνη εξαίρεση στην ακμή των μυκηναϊκών κέντρων ήταν το ανάκτορο των Θηβών. Το συγκρότημα εγκαταλείφθηκε μετά από πλήρη καταστροφή, μάλλον μετά από πόλεμο με τους Αχαιούς από τις Μυκήνες.

Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός έλαμψε τον ΙΔ' και ΙΓ' αιώνα π.Χ. σε ολόκληρη την νότια ηπειρωτική Ελλάδα και την Ανατολική Μεσόγειο. Οι Αχαιοί, επωφελούμενοι από την σχετική ειρήνη που επικράτησε στην περιοχή, αρχικά μεταξύ Μιταννίων και Αιγυπτίων και κατόπιν μεταξύ Χετταίων και Αιγυπτίων, εξαπλώθηκαν οικονομικά στο Αιγαίο και στην Μεσόγειο και επέβαλαν τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία, τουλάχιστον σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Εκστρατεία στην Τροία και Παρακμή (περ. 1250-1100). Οι εμπορικές δραστηριότητες τους έφεραν τους Αχαιούς σε επαφή με τους κατοίκους της Μικράς Ασίας. Εκεί εγκατέστησαν αποικίες και μάλλον απέκτησαν διπλωματικές σχέσεις με τους Χετταίους, οι οποίοι είχαν υπό την κυριαρχία τους την Δυτική Μικρά Ασία. Όταν λίγο πριν από το 1200 η Χετταϊκή αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει, οι Αχαιοί σκέφθηκαν να επιχειρήσουν στα βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας, όπου κυριαρχούσε η ισχυρή πόλη της Τροίας (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:283). Παρ' όλη την επιτυχία τους στην Τροία, εξελληνισμένα φύλα που κατήλθαν στον νότιο ελλαδικό χώρο γύρω στο 1100 π.Χ. εκτόπισαν τους Αχαιούς και έθεσαν τέρμα στον μυκηναϊκό πολιτισμό. Ας μελετήσουμε όμως τα στάδια της μυκηναϊκής παρακμής το ένα μετά το άλλο.

Αν ερμηνεύουμε σωστά τις Χετταϊκές πηγές,[290] τον ΙΔ' και τον ΙΓ' αιώνα, οι Χετταίοι ήρθαν σε επαφή με τον λαό Αχχιϊάγια (Ahhijawa), στην Δ. Μικρά Ασία, ο οποίος δεν ήταν υπό την επικυριαρχία τους. Κατά πάσα πιθανότητα, οι Αχχιϊάγια κατείχαν την Μίλητο και εμπορεύονταν στην Α. Μεσόγειο ενώ η δύναμή τους εντοπιζόταν πέρα από την θάλασσα (Αιγαίο). Αν και έχουν διατυπωθεί γλωσσολογικές και ερμηνευτικές αδυναμίες, τα στοιχεία που διαθέτουμε υποδεικνύουν ότι οι Αχχιϊάγια δεν ήταν άλλοι από τους Αχαιούς. Για το όλο ζήτημα υπάρχουν πολλές αμφιβολίες και ερωτηματικά μια που η σχέση αυτή υφίσταται μόνο εμμέσως και κυρίως στα χετταϊκά κείμενα. Αν όμως πράγματι υφίσταται, όπως υποδεικνύουν τα αρχαιολογικά ευρήματα, ίσως δείχνει την εξάπλωση

[288] Δες Κεφάλαια 2 και 3.
[289] Δες αντιρρήσεις στο Treui, σ. 457-458.
[290] Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 2nd ed. (Atlanta: Scholars Press, 1999), nos 17, 27 και ιδίως no 23A.

που είχε λάβει ο μυκηναϊκός πολιτισμός και το ελληνικό εμπόριο.[291]

Οι Αχαιοί, λοιπόν, φαίνεται ότι είχαν πάντα στραμμένη την προσοχή τους προς την Μ. Ασία, είτε για οικονομικούς λόγους είτε προσέχοντας την ισχυρή αυτοκρατορία των Χετταίων. Λίγο πριν από το 1200 π.Χ., οι Αχαιοί έφθασαν στο απόγειο της ισχύος τους. Οχύρωσαν πολύ καλά την ακρόπολη στις Μυκήνες και περιέλαβαν εντός του τείχους, το οποίο επεξέτειναν, υπόγεια κρήνη που τους έκανε αυτάρκεις σε νερό. Το ίδιο συνέβη και σε άλλα κέντρα της μυκηναϊκής εποχής. Στην Τίρυνθα, παρά τις δύο πυρκαγιές, κτίσθηκε η κάτω ακρόπολη που διπλασίασε την έκταση που η οχυρή θέση ήταν περιτειχισμένη ενώ κατασκευάσθηκαν σήραγγες κάτω από τα τείχη για την άντληση νερού. Στην Αθήνα συμπληρώθηκε η οχύρωση της μυκηναϊκής Ακροπόλεως και χρησιμοποιήθηκε υπόγεια κρήνη για την παροχή νερού. Όλες οι προετοιμασίες δείχνουν, αφ' ενός, την οικονομική ευμάρεια των μυκηναϊκών κέντρων και, αφ' ετέρου, την προσπάθεια να γίνουν οι ακροπόλεις αυτάρκεις σε νερό, έτσι ώστε οι κάτοικοι να αντιμετωπίσουν μεγάλες πολιορκίες. Η μόνη καταστροφή που παρατηρείται είναι αυτή του μυκηναϊκού κέντρου του Γλα, που μάλλον είναι αποτέλεσμα του ότι οι Μυκηναίοι που είχαν υπό την κυριαρχία τους τα κέντρα της Πελοποννήσου, ήθελαν να απομονώσουν τον Ορχομενό στην Βοιωτία. Ο Ορχομενός, μαζί με τα άλλα κέντρα της Στερεάς Ελλάδας, φαίνεται ότι αντιδρούσε στην κυριαρχία των Μυκηνών και φυσικά απομονώθηκε (από πλευράς ισχύος μετά την καταστροφή των Θηβών, παλαιότερα) και τώρα με την καταστροφή του Γλα.

Αυτήν ακριβώς την περίοδο της στρατιωτικής ισχυροποιήσεως των Αχαιών, στην Μικρά Ασία υπήρξε πολιτικό κενό. Το χετταιϊκό βασίλειο, που μαστιζόταν από εσωτερικές διαμάχες, είχε στρέψει την προσοχή του προς τα ανατολικά σύνορα, όπου οι πιέσεις των Ασσυρίων ήταν όλο και πιο ισχυρές. Την ευκαιρία, λοιπόν, αυτήν αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν οι Αχαιοί και, έχοντας την στρατιωτική ισχύ, να εκστρατεύσουν[292] εναντίον των Τρώων και της πόλεώς τους Τροίας, κοντά στον Ελλήσποντο.

Η θέση της Τροίας ήρθε στο φως στο τέλος του 19ου αιώνα (1870-1890) ύστερα από την επιμονή του ερασιτέχνη αρχαιολόγου Ε. Σλήμαν να αποδείξει ότι τα ομηρικά έπη ήταν ο απόηχος ιστορικών γεγονότων. Οι ανασκαφές συνεχίσθηκαν (1893-1894) και μετά τον θάνατο του Σλήμαν, αρχικά από τον αρχαιολόγο Γουλιέλμο Ντέρπφελντ (W. Dörpfeld, 1853-1940) και, αργότερα, την περίοδο 1932-1938, από την αποστολή του Αμερικανικού Πανεπιστημίου του Σινσιννάτι με επικεφαλής τον Κ. Μπλέγκεν. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ότι η Τροία κατοικούνταν συνεχώς από το 3000 π.Χ. και επομένως είχαν κτισθεί μια σειρά από πόλεις, η μία πάνω στην άλλη. Η λαμπρότερη υπήρξε η Τροία VI (περ. 1800-1300), που κτίσθηκε στην αρχή της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. και ανέπτυξε πολιτισμό διαφορετικό από τις προηγούμενες.[293] Η Τροία VI είχε έντονα ελλαδικά στοιχεία, όπως τα σταχτόχρωμα μινυακά αγγεία που είναι όμοια με αυτά της Μεσοελλαδικής εποχής, που ίσως υποδεικνύουν ότι οι ιδρυτές της ήταν κάποιο εξελληνισμένο φύλο. Τα

[291] Δες O. R. Gurney, *The Hittites* (London: Penguin, 1990), pp. 38-45 σχετικά με Αχαιούς & Χετταίους. Τα αρχαιολογικά δεδομένα συνηγορούν στην ταύτιση Αχχιϊάγια και Αχαιών υποστηρίζει ο ανασκαφέας της προϊστορικής Μιλήτου Wolf D. Niemeir ("Miletus in the Bronze Age: New Evidence for Minoans, Mycenaeans and Hittites in Western Asia Minor", Διάλεξη, 18 Οκτωβρίου 1999, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

[292] Για τους άρχοντες των Ελλήνων και τις περιοχές που ήλεγχαν πριν εκστρατεύσουν στην Τροία, σύμφωνα με τον ονομαζόμενο «κατάλογο των πλοίων» της Ιλιάδας (ΙΙ.494-759), δες τον χάρτη σε Peter Levi, *Atlas of the Greek World* (Oxford: Andomeda, 1991), p. 52. CAH, 2.2:342-350.

[293] Ο ονομαζόμενος "Θησαυρός του Πριάμου," που είχε κλαπεί από το Βερολίνο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά αποκαλύφθηκε στο τέλος του 20ου αιώνα ότι βρίσκεται στην Ρωσία, χρονολογείται πριν το 2000 π.Χ. και άρα είναι πολύ αρχαιότερος της Τροίας του Ομήρου. Δες Υπουργείο Πολιτισμού της Ρωσικής Ομοσπονδίας, *Ο Θησαυρός της Τροίας. Οι Ανασκαφές του Heinrich Schliemann*, Κατάλογος Εκθέσεως (Μόσχα, Κρατικό Μουσείο Εικαστικών Τεχνών Πούσκιν / Αθήνα: Αδάμ, 1996), σ. 234 και πλήρη εικονογραφία.

στρώματα του ΙΔ' αιώνα περιείχαν μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής, που τουλάχιστον αποδεικνύει τις εμπορικές σχέσεις της πόλεως με την Ελλάδα. Το 1300, η Τροία VI καταστράφηκε από σεισμό και πυρκαγιά και οι κάτοικοί της έκτισαν την επόμενη πόλη, που αρχαιολογικά αναφέρεται ως Τροία VIIa (περ. 1300-1260). Η αρχαιολογική σκαπάνη απέδειξε ότι γύρω στο 1260 ή κατ' άλλους υπολογισμούς το 1183/4 π.Χ. η πόλη αναγκάσθηκε να στεγάσει πολύ περισσότερους κατοίκους από πριν, να υποστεί μακρά πολιορκία και τελικά να καταστραφεί από μεγάλη πυρκαγιά "αφού, χωρίς αμφιβολία, είχε τελείως λεηλατηθεί, ακριβώς όπως η ελληνική ποίηση και η λαϊκή παράδοση περιέγραψαν την καταστροφή της Τροίας του Πριάμου."[294] Όπως δείχνουν όλα τα στοιχεία, οι Αχαιοί εξεστράτευσαν εναντίον των Τρώων και των συμμάχων τους, τους οποίους αφού νίκησαν αλλά απέτυχαν να υποτάξουν, εγκατέλειψαν, όπως διηγούνται τα ομηρικά έπη.

Κατά το τέλος του ΙΓ' αιώνα, παρατηρούνται ορισμένες ανεξήγητες καταστροφές μυκηναϊκών κέντρων σε διάφορα σημεία της Ελλάδας[295] που δεν μπορούν να ερμηνευθούν αποκλειστικά με την θεωρία της συστηματικής καθόδου φυλών από τον βορρά ή την εισβολή των "Λαών της Θάλασσας"[296] (που γνωρίζουμε ότι μάλλον υπήρξαν αιτία διαλύσεως της Χετταϊκής Αυτοκρατορίας) ή ακόμη με την άποψη περί αρνητικών επιπτώσεων λόγω κλιματολογικών αλλαγών ή φυσικών καταστροφών. Έχει υποστηριχθεί, όμως, ότι ο μαρασμός του μυκηναϊκού πολιτισμού οφείλεται στον αντίκτυπο που είχαν οι καταστροφές που προξένησαν οι "Λαοί της Θάλασσας" στις πόλεις της Δυτικής ακτής της Εγγύς Ανατολής, ακριβώς επειδή οι Αχαιοί εξαρτιόνταν από το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο που διεξήγαν με αυτές τις πόλεις. Τελικό αποτέλεσμα αυτής της καταστάσεως ήταν η αδυναμία των ηγεμόνων να επιβάλλουν την εξουσία στις περιοχές τους, που είχε ως συνέπεια εσωτερικές αναταραχές και μετακίνηση των κατοίκων προς ανατολάς, στα νησιά του Αιγαίου και στην Δυτική Μικρά Ασία. Με τον ίδιο τρόπο, στην κυρίως Ελλάδα οι κάτοικοι μετακινήθηκαν από την ενδοχώρα στα παράλια ενώ από τα μέσα του ΙΒ' αιώνα παρατηρήθηκαν κινήσεις τραχύτερων ελληνικών φύλων προς τα νότια, χωρίς να διεξαχθούν συγκρούσεις με τους εναπομείναντες Αχαιούς.[297] Γύρω στο 1100 π.Χ., λοιπόν, νέοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα ενώ πολλοί Αχαιοί μετανάστευσαν ανατολικά.

Από τον ΙΕ' μέχρι τον ΙΒ' αιώνα και αφού αφομοίωσαν σχεδόν όλα τα πολιτιστικά στοιχεία των κατοίκων της Κρήτης, οι Αχαιοί συνέχισαν τον μινωικό πολιτισμό και έτσι, πολλές φορές, για την αυγή της Ελληνικής Ιστορίας χρησιμοποιείται ο 'όρος Κρητομυκηναϊκός Πολιτισμός. Οι Αχαιοί ένωσαν, τουλάχιστον πολιτισμικά, ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιώντας το εμπόριο και την τέχνη. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία δείχνουν την μεγάλη πολιτική διαφορά που υφίσταται ανάμεσα στις αυτοκρατορίες που σχηματίσθηκαν στην Μεσοποταμία και στην Αίγυπτο και στην ενοποίηση του ελλαδικού χώρου.

---

[294] Carl Blegen, *Troy and the Troyans* (London: Thames & Husdon, 1963), p. 162 -- Για διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ιστορικότητα του Τρωικού πολέμου δες Claude Mossé, "La guerre de Troie a-t-elle au lieu?" *L'Histoire* no 104 (Octobre 1987): 18-25 και *The Prehistoric Archaeology of the Aegean*, Lesson 27 at <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/> (επίσκεψη: 1 Σεπτεμβρίου 2014) – Διατυπώνονται αμφιβολίες εάν η ομηρική Τροία ήταν η VIIa ή η VI στο Michael Wood, *In Search of the Troyan War* (N. York: Facts on File, 1985) – Στην CAH, 1.1:246-247, προτείνεται το έτος 1183 π.Χ ή 1184 π.Χ. (CAH, 2.2:163). Δες και CAH, 2.1:683-685 & CAH, 2.2:161-164.

[295] Δες σχετικό χάρτη σε Morkot, p. 33.

[296] Δες Κεφάλαιο 3.

[297] Πρβλ. Taylour, pp. 161-162 και N. K. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1750-1150 BC*, rev. ed. (London: Thames & Hudson, 1985), ch. 8 και Treuil, σ. 476-481 και Robin Osborne *Greece in the Making, 1200-479 BC* (London: Routledge, 1996), pp. 19-37 και ΙΕΕ, 2:11-29. Συνοπτική παρουσίαση των θεωριών και κριτική τους δες στο *The Prehistoric Archaeology of the Aegean*, Lesson 28 at <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/> (επίσκεψη: 1 Σεπτεμβρίου 2014). Χαρακτηριστικά αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής έχουν ανασκαφεί στο Λευκαντί (Osborne, pp. 41-47).

Στην Εγγύς Ανατολή ο αυτοκράτορας εξεστράτευε συνεχώς για να επιβάλλει την κυριαρχία του στους λαούς που είχε υποτάξει ενώ οι Αχαιοί κατέκτησαν την περιοχή κυρίως με τα προϊόντα τους και την επηρεασμένη από τους Μινωίτες τέχνη τους καθώς και με την ονομαζόμενη Γραμμική Β γραφή τους.

Η Γραμμική Β Γραφή. Η Γραμμική Β είναι η τρίτη κατά σειρά μορφή γραφής που χρησιμοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο μετά την ιερογλυφική ή εικονογραφική και την μινωική Γραμμική Α. Η γραφή αποτελείται από σειρά γραμμικών συμβόλων και βρέθηκε χαραγμένη σε περίπου 6.000 πήλινες πινακίδες που ψήθηκαν από την πυρκαγιά που κατέστρεψε τα ανάκτορα στην Κνωσό, στην Πύλο, στην Τίρυνθα, στις Μυκήνες και στην Θήβα, κατά την μυκηναϊκή περίοδο.

Η Γραμμική Β έγινε ο συνδετικός πολιτισμικός κρίκος μεταξύ ελλαδικού και κρητικού χώρου. Οι 4.000 πινακίδες της Γραμμικής Β από την Κνωσό έχουν χρονολογηθεί περίπου το 1400, δηλαδή μετά την μυκηναϊκή επέμβαση στην Κρήτη, ενώ οι 1.250 περίπου πινακίδες που βρέθηκαν στην Πύλο και οι 400 από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και την Θήβα χρονολογήθηκαν γύρω στο 1300-1200 π.Χ.[298] Είναι βέβαιο, όμως, ότι η γραφή επινοήθηκε οπωσδήποτε πριν το 1600.[299] Οι πιο σημαντικές πινακίδες προέρχονται από την Κνωσό και την Πύλο. Οι πινακίδες από την Κνωσό περιέχουν κυρίως καταλόγους αριθμού ξιφών και προβάτων καθώς και ποσότητας μαλλιού και υφασμάτων ενώ αυτές από την Πύλο καταλόγους ανδρών και γυναικών, απογραφής και διανομής χαλκού, απογραφής τριπόδων και αγγείων, γαιοκτησίας. Σε ορισμένες από αυτές ακριβώς τις πινακίδες βασίσθηκε η ανάγνωση της γραφής.

Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β επιτεύχθηκε χάρις στις προσπάθειες του Βρετανού, Πολωνικής καταγωγής, αρχιτέκτονα και ερασιτέχνη γλωσσολόγου Μάικλ Βέντρης (Michael Ventris, 1922-1956). Η αποκρυπτογράφηση βασίσθηκε σε πινακίδες από την Κνωσό, στην εκτενή μελέτη των πινακίδων της σειράς Ε από την Πύλο (πινακίδες γαιοκτησίας) αλλά και στις παρατηρήσεις άλλων επιστημόνων. Ο Βέντρης χρησιμοποίησε μια Συλλαβική Εσχάρα (πίνακα) με τους πιθανούς φωνητικούς ήχους συμφώνων και φωνηέντων των διαφόρων συμβόλων της Γραμμική Β. Τα ιδεογράμματα της γραφής και οι αριθμοί τον βοήθησαν να εντοπίσει το γένος και τον αριθμό πολλών λέξεων. Έτσι, κατάφερε να απομονώσει τα σύμβολα που συνέθεταν γνωστά τοπωνύμια στην Κρήτη όπως a-mi-ni-so (Αμνισός), ko-no-so (Κνωσός) και tu-li-so (Τύλισος). Το επόμενο βήμα ήταν ο εντοπισμός ελληνικών λέξεων, όπως to-so (τόσου ή τόσος) και ko-l/ri-ja-to-no (το φυτό κορίαννον ή κόλιαντρος). Η παραπάνω αποκρυπτογράφηση αλλά και η εύρεση άλλων ελληνικών λέξεων στα κείμενα των πινακίδων απέδειξαν ότι η γλώσσα ήταν η ελληνική μυκηναϊκή αν και αρκετές λέξεις δεν στάθηκε δυνατόν να ταυτισθούν με γνωστές της ύστερης εποχής. Οι αρχαιολόγοι και οι γλωσσολόγοι υποθέτουν ότι οι λέξεις αυτές έπαψαν να χρησιμοποιούνται στην κατοπινή ελληνική γλώσσα και έτσι παραμένουν άγνωστες σε μας σήμερα. Το τελικό συμπέρασμα, παρά την ατελή αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, είναι ότι η γλώσσα των πινακίδων είναι αναμφισβήτητα ελληνική.[300]

---

[298] Βασιλάκης, σ. 137 και Taylour, p. 31. Για την ανακάλυψη των πινακίδων στην Θήβα δες *Η Καθημερινή* 15 Ιανουαρίου 1995.

[299] Βότσαλο που βρέθηκε στην Καστανιά Ολυμπίας χρονολογήθηκε περί το 1600 π.Χ. και φέρει σύμβολα της Γραμμικής Β (Σπύρος Ιακωβίδης, "Μυκήνες", Διάλεξη, 16 Νοεμβρίου 1994, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών και *Το Βήμα*, 5 Νοεμβρίου 1995, σ. Β3).

[300] CAH, 2.1:599-605. Για την ιστορία της αποκρυπτογραφήσεως δες John Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1967).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 11

ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β ΓΡΑΦΗΣ (περ. 1200 π.Χ.)

Απογραφή Χαλκού. Πινακίδα PY Jn 829, Πύλος, περ. 1200 π.Χ. [Απόσπασμα]

J. T. Hooker, *Εισαγωγή στην Γραμμική Β*, συμπλ. ελληνική έκδοση (Αθήνα: Μορφ. Ιδρ. Εθν. Τραπέζης, 1994), σ. 182-89. Μεταγραφή Συμβόλων & Σχόλια J. T. Hooker. Πιθανή Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

1.
jo-do-so-si ko-re-te-re du-ma-te-qe
2. -e-we-qe
po-ro-ko-re-te-re-qe ka-ra-wi-po-ro-qe o-pi-su-ko-qe o-pi-ka-pe
3.
ka-ko na-wi-jo pa-ta-jo-i-qe e-ke-si-qe ai-ka-sa-ma
4.
pi-*82 ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
5.
me-ta-pa ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
6.
pe-to-no ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
7.
pa-ki-ja-pi ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
8.
a-pu2-we ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
9.
a-ke-re-wa ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
10.
ro-u-so ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
11.
ka-ra-do-ro ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ M2 po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟΣ N3
[...]

1.
Πρώτη [καταγραφή. Πρέπει] να δώσουν οι ko-re-te-re και οι du-ma-te
2.
και οι po-ro-ko-re-te-re και οι κλαικοφόροι [κλειδούχοι;] και οι o-pi-su-ko και οι o-pi-ka-pe-e-we
3.
χαλκό [από τον;] ναό και δια βελών και δια δοράτων [παλταίοι-ί τε ’ έγχεσί τε] αιχμάς
4.
Στον [τόπο] pi-*82 οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
5.
Στον [τόπο] me-ta-pa οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
6.
Στον [τόπο] pe-to-no οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
7.

Στον [τόπο] pa-ki-ja-pi οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
8.
Στον [τόπο] a-pu2-we οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
9.
Στον [τόπο] a-ke-re-wa οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
10.
Στον [τόπο] ro-u-so οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
11.
Στον [τόπο] ka-ra-do-ro οι ko-re-te [να δώσουν] ΧΑΛΚΟ M2 [2 κιλά] και οι po-ro-ko-re-te ΧΑΛΚΟ N3 [750 γρ.]
[η πινακίδα συνεχίζεται με οκτώ ακόμη τοποθεσίες;]

Διανομή Χαλκού. Πινακίδα PY Jn 845, Πύλος, περ. 1200 π.Χ.

J. T. Hooker, *Εισαγωγή στην Γραμμική Β*, συμπλ. ελληνική έκδοση (Αθήνα: Μορφ. Ιδρ. Εθν. Τραπέζης, 1994), σ. 196-7. Μεταγραφή Συμβόλων & Σχόλια J. T. Hooker. Πιθανή Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

1.
2 .... ka-ke-we ta-ra-si-ja e-ko-te
3. po-ru-qo-ta ΧΑΛΚΟΣ M1 N2 sa-ri-qo-ro ΧΑΛΚΟΣ M1 N2
4. pu-ke-se-ro ΧΑΛΚΟΣ M1 N2 re-qo-we ΧΑΛΚΟΣ M1 N2
5. qe-ta-ra-je-u ΧΑΛΚΟΣ M1 N2 du-re-u ΧΑΛΚΟΣ M1 N2
6. a-pa-je-u ΧΑΛΚΟΣ M1 N2 pa-pa-ra-ko ΧΑΛΚΟΣ M1 N2
7.
8. e-ri-ko-wo qa-si-re-u 1
9. to-so-de ka-ko ΧΑΛΚΟΣ M12
10.
11. to-so-de a-ta-ra-si-jo
12. po-so-ro 1 na-pu-ti-jo 1 ma-ta-ko 1
13. ku-ke-re-u 1 a-ti-ja-wo 1 wa-ra-ko-no 1
14. qe-re-me-nu-e 1
15.

1.
2. [Στον τόπο]...[301] χαλκού τάλαντα έχουν [οι κάτωθι.]
3. [ο χαλκουργός] po-ru-qo-ta έχει χαλκό 1,5 κιλά [και ο χαλκουργός] sa-ri-qo-ro έχει χαλκό 1,5 κιλά
4. [ο χαλκουργός] pu-ke-se-ro έχει χαλκό 1,5 κιλά [και ο χαλκουργός] re-qo-we έχει χαλκό 1,5 κιλά
5. [ο χαλκουργός] qe-ta-ra-je-u έχει χαλκό 1,5 κιλά [και ο χαλκουργός] du-re-u έχει χαλκό 1,5 κιλά
6. [ο χαλκουργός] a-pa-je-u έχει χαλκό 1,5 κιλά [και ο

[301] Ένας από τους παραπάνω τόπους. Δεν τον γνωρίζουμε γιατί η πρώτη λέξη της πινακίδας είναι κατεστραμμένη.

χαλκουργός] pa-pa-ra-ko έχει χαλκό 1,5 κιλά
7.
8. [ο χαλκουργός] e-ri-ko-wo, ο ένας βασιλεύς,[302]
9. [έχει] τόσο δε χαλκό [ίσο με] 12 κιλά
10.
11. τόσα δε τάλαντα [χαλκό] δεν [έχουν οι κάτωθι χαλκουργοί:]
12. ένας ο po-so-ro, ένας ο na-pu-ti-jo, ένας ο ma-ta-ko,
13. ένας ο ku-ke-re-u, ένας ο a-ti-ja-wo, ένας ο wa-ra-kono,
14. ένας ο qe-re-me-ne-u
15.

Γαιοκατοχή στην Πύλο. Πινακίδα PY Ep 312, Πύλος, περ. 1200 π.Χ.
J. T. Hooker, *Εισαγωγή στην Γραμμική Β*, συμπλ. ελληνική έκδοση (Αθήνα: Μορφ. Ιδρ. Εθν. Τραπέζης, 1994), σ. 219-22. Μεταγραφή Συμβόλων & Σχόλια J. T. Hooker. Πιθανή Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

1. wa-na-ka-te-ro te-me-no
2. to-so-jo pe-ma ΣΙΤΟΣ 30
3. ra-wa-ke-si-jo te-me-no ΣΙΤΟΣ 10
4.
5. te-re-ta-o to-so pe-ma ΣΙΤΟΣ 30
6. to-so-de te-re-ta ΑΝΔΡΑΣ 3
7. wo-ro-ki-jo-ne-jo e-re-mo
8. to-so-jo pe-ma ΣΙΤΟΣ 6

1. Το τεμάχιο γης του άνακτος (Fανάκτερον τέμενος)
2. [παρήγαγε;] τόσο σπόρο ίσο με 30 μονάδες σίτου (τοσοῖο σπέρμα)
3. Το τεμάχιο γης του ρ/λαFαγέτα (ρ/λαFαγέσιον τέμενος)
[παρήγαγε; σπόρο ίσο με] 10 μονάδες σίτου
4.
5. των τελεστών τόσο σπόρο ίσο με 30 μονάδες σίτου
6. τόσοι δε είναι οι τελεστές ίσοι με 3 άνδρες
7. ; [άγνωστη λέξη] έρημη [γη]
8. τόσος σπόρος σίτου ίσος με 6 μονάδες

Η Μυκηναϊκή Θρησκεία. Η ανάγνωση των συμβόλων της Γραμμικής Β, που πολλά από αυτά βρίσκονται χαραγμένα πάνω σε αγγεία, απέδειξε ότι η μυκηναϊκή θρησκεία δεν ταυτίζεται με την μινωική. Οι Αχαιοί λάτρευαν τον Ποσειδώνα, τον Δία, την Ήρα, τον Ερμή, τουλάχιστον από τον ΙΔ' αιώνα. Επομένως, σημαντικοί θεοί του Ολυμπιακού Πανθέου της κλασικής εποχής προέρχονται από τα πρώτα ελληνικά φύλα που κατέλαβαν την ηπειρωτική Ελλάδα. Όταν βέβαια οι Αχαιοί ήρθαν σε επαφή με τους Μινωίτες υιοθέτησαν την θεά της ευφορίας (Μητέρα Θεά) και την θεά της φύσεως (Πότνια Θηρών).

[302] Η λέξη βασιλεύς πρέπει να σημαίνει κάποιον τοπικό αξιωματούχο, αν σκεφτούμε και την σημασία που έλαβε αργότερα στην αρχαία ελληνική ιστορία.

Οι Αχαιοί λάτρευαν τους θεούς τους σε μικρούς ναούς κτισμένους πάνω σε λόφους αλλά και σε ιερούς χώρους, σε αλσύλλια. Οι πιστοί προσεύχονταν έχοντας το ένα χέρι υψωμένο και το άλλο στο στήθος αλλά και με την συμμετοχή τους σε οργιαστικούς χορούς ανδρών και γυναικών. Επίσης, θυσίαζαν ταύρους, αγελάδες, αίγες, ελάφια κάνοντας σπονδές με λάδι, μέλι, κρασί και νερό από ιερά χοανοειδή σκεύη, τα ρυτά. Αντιθέτως με τους Μινωίτες, οι Αχαιοί δεν υιοθέτησαν τον διπλό πέλεκυ ως ιερό σύμβολο ή τα ταυροκαθάψια ως θρησκευτική γιορτή. Οι μυκηναϊκές θρησκευτικές δοξασίες, όμως, εμπεριέχουν όλα εκείνα τα στοιχεία που απετέλεσαν την αρχαία ελληνική θρησκεία.

Οικοδομήματα και Τεχνικά Έργα. Ο πολιτισμός ενός λαού εκτός από τις πνευματικές εκφάνσεις εμπεριέχεται και στα υλικά έργα που δημιουργεί. Οι Αχαιοί προόδευσαν σε δύο κύριους τομείς: στην τεκτονική μεγάλων και μικρών οικοδομημάτων και στην κατασκευή οδών αλλά και μεγάλου και θαυμαστού αρδευτικού έργου στην Κωπαΐδα τον ΙΔ' αιώνα π.Χ.

Οι οικοδομές που κατασκευάσθηκαν κατά την μυκηναϊκή εποχή χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες, ως ανάκτορα των αρχόντων, ως εργαστήρια ή ως τάφοι. Οι Αχαιοί ζούσαν σε μονώροφα κυρίως σπίτια, που σχημάτιζαν μικρούς συνοικισμούς, ενώ οι βασιλείς σε ακροπόλεις, που άλλοτε ήταν τειχισμένες και άλλοτε όχι. Το τυπικό οίκημα στο οποίο ζούσαν οι άνθρωποι της μυκηναϊκής εποχή, κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, ονομάζεται Μέγαρο. Το Μέγαρο αποτελούνταν από την αίθουσα (είσοδο) και τον δόμο (κυρίως δωμάτιο). Μεταξύ της αίθουσας και του δόμου, συνήθως υπήρχε ένας στενός χώρος, ο πρόδομος, που προφύλασσε το κυρίως δωμάτιο από τις καιρικές μεταβολές. Σε μερικές περιπτώσεις, υπήρχε και πρόσθετο δωμάτιο στο βάθος του δόμου, ο οπισθόδομος. Το Μέγαρο είχε σχήμα τετραγώνου με εστία στην μέση και οπή στην οροφή. Η είσοδος στο κτίριο γινόταν από αυλή γύρω από την οποία βρίσκονταν οι πιθανοί βοηθητικοί χώροι, δηλαδή κυρίως αποθήκες ή, στα ανάκτορα, στάβλοι και εργαστήρια.

Στους ανακτορικούς χώρους ή σε μεγάλα οικιστικά κέντρα, τα οικοδομήματα μπορεί να ήταν και διώροφα, τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο, χωριζόμενα από στενά ακανόνιστα περάσματα. Στα ανάκτορα, οι βασικές κατασκευές ήταν τα μεγάλων διαστάσεων Μέγαρα. Στα τρία μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα, στις Μυκήνες, στην Πύλο και στην Τίρυνθα, ο δόμος του κυρίως Μεγάρου είχε διαστάσεις περίπου 12 επί 10 μέτρα και στέγαζε τον θρόνο. Τα ανάκτορα των βασιλέων, που βρίσκονταν στις μυκηναϊκές ακροπόλεις, περιβάλλονταν συνήθως από κυκλώπεια τείχη (εκτός της Πύλου) με πάχος από περίπου 5 μ. (Αθήνα) έως 17 μ. (Τίρυνθα) και με ύψος πάνω από 8 μ. στις Μυκήνες και 7 μ. στην Τίρυνθα.[303] Τα τείχη διακόπτονταν από μία ή περισσότερες πύλες. Η πιο περίτεχνη είναι η Πύλη των Λεόντων, στις Μυκήνες, με το ανάγλυφο των δύο λιονταριών πάνω από το υπέρθυρο (εικ. ΙΕΕ, 1:239 & Μυλωνάς 1981, οπισθόφυλλο). Στις Μυκήνες τα κυκλώπεια τείχη περιέκλειαν και τάφους.

Οι Μυκηναίοι έθαβαν τους νεκρούς τους σε λακκοειδείς, θαλαμοειδείς ή θολωτούς τάφους. Οι λακκοειδείς ήταν απλά ορύγματα καλυμμένα με λίθινες πλάκες ενώ οι θαλαμοειδείς ήταν μικρά υπόγεια δωμάτια στα οποία οδηγούσε κατωφέρεια που ονομάζεται "δρόμος". Οι θολωτοί τάφοι αποτελούν εξέλιξη των θαλαμοειδών. Το λαμπρότερο δείγμα θολωτού τάφου είναι ο επονομαζόμενος Θησαυρός του Ατρέως, κατασκευασμένος το 1250 π.Χ. κοντά στην ακρόπολη των Μυκηνών. Ο "δρόμος" έχει μήκος 36 μ. και πλάτος 6 μ. Η θύρα του τάφου είχε ύψος 5,4 μ. και βρισκόταν κάτω από υπέρθυρο, λίθινη πλάκα βάρους 120 τόνων, αλλά και κάτω από το κουφιστικό τρίγωνο, που βοηθούσε στην στήριξη της οροφής. Η διάμετρος της βάσεως του θόλου είναι 14,6 μ. και το ύψος από το

[303] Δες πρόχειρα Σπυρίδων Ιακωβίδης,, *Μυκήνες, Επίδαυρος, Άργος, Τίρυνθα, Ναύπλιο* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978) και ΙΕΕ, 1:302-305. Για την Τίρυνθα δες πλήρη ανάλυση σε Ulf Jantzen, *Führer Durch Tiryns* (Athen: Deutsches Archäologisches Institut, 1975).

έδαφος 13,5 μ. Στο βόρειο τμήμα και εντός του λόφου υπάρχει χαμηλή είσοδος που οδηγεί σε μικρό κυβικό δωμάτιο, με πλευρά περίπου 6 μ.[304] Παρ' ότι σήμερα μπορεί κανείς να θαυμάσει την κατασκευή του θόλου, τίποτα δεν σώζεται από τα κτερίσματα του τάφου, μια που οι τυμβωρύχοι πρόλαβαν τους αρχαιολόγους, ήδη από την αρχαιότητα. Ο Θησαυρός του Ατρέως δείχνει την υψηλή τεχνική κατασκευών που είχαν επιτύχει οι Μυκηναίοι.

Οι Μυκηναίοι επιδόθηκαν, επίσης, στην κατασκευή οδών, όπως φαίνεται από τα δείγματα που έχουν ανακαλυφθεί στην Πελοπόννησο και στην Στερεά Ελλάδα. Η καλύτερα διατηρημένη σήμερα οδός ξεκινάει από τις Μυκήνες και κατευθύνεται ανατολικά. Έχει μήκος περίπου τρία χιλιόμετρα με συνολικό πλάτος 3,50 μ. και με πλάτος οδοστρώματος 2,10-2,40 μ. Τα αναλήμματα φθάνουν το ύψος των τεσσάρων μέτρων ενώ υπήρχαν ακόμη και αποχετευτικοί αγωγοί ανά ορισμένα διαστήματα.[305] Το μεγαλύτερο, όμως, τεχνικό έργο της μυκηναϊκής περιόδου ήταν η αποστράγγιση της λίμνης της Κωπαΐδας τον ΙΔ' αιώνα και η εξασφάλιση μιας μεγάλης εκτάσεως για καλλιέργεια, μέχρι την καταστροφή των έργων από τους Θηβαίους, οπότε και η περιοχή μεταβλήθηκε πάλι σε βάλτους. Είναι αξιοσημείωτο ότι η τελική αποστράγγιση της λίμνης έγινε περίπου τρεις χιλιάδες χρόνια αργότερα, το 1889 μ.Χ. Τον ΙΔ' αιώνα οι Αχαιοί χρησιμοποίησαν μια απλή μέθοδο. Τα νερά των ποταμών που γέμιζαν την Κωπαΐδα διοχετεύθηκαν με αναχώματα προς τις καταβόθρες που βρίσκονταν στις όχθες της λίμνης. Επίσης, κατασκευάσθηκε υπόγεια σήραγγα μήκους 2.230 μ. για την αποχέτευση μεγάλης ποσότητας νερού μέχρι την τελική αποστράγγιση.[306] Η όλη προσπάθεια δείχνει για μια φορά ακόμη το υψηλό τεχνικό επίπεδο των Αχαιών, όπως εκφράσθηκε μέσα από την τεκτονική των οικοδομών και τα τεχνικά έργα. Την ίδια εξαιρετική επίδοση έδειξαν οι Αχαιοί και στην Τέχνη.

Η Μυκηναϊκή Τέχνη. Η μυκηναϊκή τέχνη και τεχνοτροπία διαφέρει σε ελάχιστα σημεία από την μινωική, ακριβώς διότι οι Αχαιοί είχαν αφομοιώσει πλήρως τα κρητικά πρότυπα και τις τεχνικές.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Αχαιοί αντικατέστησαν τους Μινωίτες στο εμπόριο της Μεσογείου και φυσικά χρησιμοποίησαν ως κύρια εμπορεύσιμα προϊόντα τα αγγεία. Στον τομέα της κεραμικής, οι Αχαιοί είχαν να επιδείξουν αγγεία ογδόντα περίπου διαφορετικών σχημάτων ή παραλλαγών που χρησιμοποιούνταν ως μυροδοχεία, δοχεία αποθηκεύσεως στερεών και υγρών, ποτήρια και τελετουργικά σκεύη, όπως ρυτά και κέρνοι. Η αύξηση της ζητήσεως αγγείων κατά την μυκηναϊκή περίοδο οδήγησε τους κατασκευαστές στην τυποποίηση και απλοποίηση των διακοσμήσεων, που περιλάμβαναν ψάρια, άνθη, ρόδακες και γεωμετρικά σχέδια. Έτσι, δημιουργήθηκε η μυκηναϊκή τυποποιημένη βιομηχανία. Ένα ξεχωριστό δείγμα μυκηναϊκής τέχνης όμως είναι ο Κρατήρας των Πολεμιστών (περ. 1200 π.Χ.), με φιγούρες Αχαιών στρατιωτών εν πορεία (εικ. ΕΤ.ΑΕΤ. σ. 232). Οι Αχαιοί επιδόθηκαν επίσης στην σφραγιδογραφία και στην κατασκευή γλυπτών πάνω σε ελεφαντοστούν ενώ χρησιμοποίησαν ευρέως τον χαλκό, τον χρυσό και τον άργυρο για την παραγωγή αντικειμένων μεταλλοτεχνίας.

Εκτός από την αγγειογραφία και την μεταλλοτεχνία, οι Αχαιοί ανέπτυξαν την τοιχογραφία. Οι πιο σημαντικές τοιχογραφίες βρέθηκαν στην Πύλο, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα και χρονολογούνται όλες μετά το 1400 π.Χ. Τα θέματα των τοιχογραφιών περιλαμβάνουν πομπές γυναικών, σε φυσικό περίπου μέγεθος, που κρατούν διάφορες προσφορές προς τις θεότητες αλλά και παραστάσεις με φυτά, δελφίνια, χταπόδια, ανθρώπους, πουλιά, διάφορα πραγματικά ή φανταστικά ζώα, 'άρματα και διακοσμητικά σχέδια. Τα σχέδια είναι χρωματισμένα αλλά δισδιάστατα, χωρίς προοπτική. Μια από τις χαρακτηριστικές τοιχογραφίες της εποχής προέρχεται από τις Μυκήνες και παρουσιάζει γυναικεία

[304] Μυλωνάς, *Μυκήναι*, σ. 79-82.

[305] Treuil, σ. 503-504.

[306] ΙΕΕ, 1:311-313.

μορφή από το στήθος και πάνω. Η τοιχογραφία με την "Μυκηναία", όπως ονομάζεται, παρουσιάζει πιθανότατα μια θεά στολισμένη με κοσμήματα από χρυσό. (εικ. ΕΤ.ΑΕΤ, σ. 235).

Από την μελέτη των σωζόμενων παραστάσεων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι Αχαιοί ασχολούνταν, επίσης, με την μουσική και έπαιζαν ή τραγουδούσαν σκοπούς και απήγγειλαν στίχους με την συνοδεία λύρας. Η μελέτη των ομηρικών επών ενισχύει την άποψη ότι πρέπει να είχε αναπτυχθεί, ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους, η προφορική επική παράδοση.

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, και σε ότι αφορούσε την τέχνη, οι Αχαιοί ακολούθησαν τον δρόμο που είχαν χαράξει οι Μινωίτες επαναλαμβάνοντας την μινωική θεματική και τεχνοτροπία σε όλους τους τομείς. Γι' αυτόν τον λόγο οι Ιστορικοί της Τέχνης χρησιμοποιούν τον 'όρο κρητομυκηναϊκή τέχνη για να υπογραμμίσουν την καλλιτεχνική έκφραση του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού.

Συμπέρασμα

Ο Κρητομυκηναϊκός Πολιτισμός αποτέλεσε την γέφυρα για την μετάβαση από τον πολιτισμό των λαών της Ανατολής και της Αιγύπτου στον πρώτο ευρωπαϊκό πολιτισμό, όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και πολιτισμικά. Ο Κρητομυκηναϊκός Πολιτισμός ήταν μια πολιτισμική ανάμειξη ανατολικών και γηγενών κρητικών στοιχείων, που διαφαίνονται στην μινωική κληρονομιά, και σύντηξη των μινωικών πολιτισμικών δεδομένων με το ελληνικό στοιχείο των Αχαιών του μυκηναϊκού πολιτισμού. Ο Κλασικός Ελληνικός πολιτισμός χρησιμοποίησε ευρέως την κρητομυκηναϊκή παράδοση, παρά την μικρή πολιτισμική κάμψη που παρατηρήθηκε μετά την δύση της μυκηναϊκής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο. Η Αρχαϊκή Ελληνική εποχή, που ακολούθησε και άνοιξε τον νέο κύκλο της Ελληνικής Ιστορίας, αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο μεταξύ του Κρητομυκηναϊκού και του Κλασικού Ελληνικού πολιτισμού.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αλεξίου, Στυλιανός. *Μινωικός Πολιτισμός. Με Οδηγό των Ανακτόρων Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων*. 2η εκδ. Ηράκλειο: Αλεξίου, 1968.

Βασιλάκης, Αντώνης. *Μινωική Κρήτη*. Ηράκλειο: Σφακιανός, [1991].

Barber, R. L. N. *The Cyclades in the Bronze Age*. London: Duckworth, 1987.

Cadogan, Cerald. *Palaces of Minoan Crete*. Corrected Edition. London: Routledge, 1980.

Δημητρίου, Σωτήρης. *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου*. Τομ. 3: *Παλαιολιθική Εποχή*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1993 [Μέρος ΙΙ. Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα].

Doumas, Christos C. *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*, Excavations at Akrotiri 1967-79. London: Thames & Hudson, 1983.

Hooker, J. T. *Εισαγωγή στην Γραμμική Β*. Συμπλ. Ελληνική έκδοση. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1994.

Θεοχάρης, Δημήτρης Δ. *Νεολιθικός Πολιτισμός*. Αθήνα: Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, 1981

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τομ. 1: *Προϊστορία και Πρωτοϊστορία*.

Μυλωνάς, Γεώργιος Ε. *Μυκήναι: Τα Μνημεία και η Ιστορία τους*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1981.

Ντούμας, Χρίστος. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*. Αθήνα: Ίδρυμα Θήρας, 1992.

Παπαθανασόπουλος. Γιώργος. Επιμ. Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, 1996 = George Papathanassopoulos. Ed. Neolithic Culture in Greece. Athens: Museum of Cycladic Art, 1996. Οι παραπομπές έγιναν στις σελίδες της μεταφράσεως στην αγγλική γλώσσα και μπορεί να υπάρχουν διαφορές με τις σελίδες της πανομοιότυπης εκδόσεως στην ελληνική γλώσσα.

Σακελλαράκης, Γιάννης & αλ. *Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*. Στην Σειρά *Ελληνική Τέχνη*. 15 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994.

Taylour, William. *The Mycenaeans*. Revised & Enlarged Edition. London: Thames & Hudson, 1983.

Treuil, René et. al. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*. Συμπληρωμένη Ελληνική Έκδοση. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1996.

Vermeule, Emily. *Greece in the Bronze Age*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1964.

6

ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Τα Αρχαϊκά Ελληνικά Κράτη
περ. 1100-500 π.Χ.
Οι Τέχνες
περ. 1050-700 π.Χ.

Η παρακμή του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού δεν ήταν παρά η ολοκλήρωση του πρώτου ιστορικού και πολιτισμικού κύκλου της Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Ταυτόχρονα ξεκίνησε ένας νέος κύκλος που η αρχή του ορίζεται από την μετανάστευση των ελληνικών φύλων. Οι Έλληνες που ζούσαν βορειότερα κατήλθαν στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα, με αποτέλεσμα τα ελληνικά φύλα που ζούσαν στην Αττική, στην Πελοπόννησο και στην Στερεά να μεταναστεύσουν ανατολικά. Οι νέοι κάτοικοι του νότιου ελλαδικού χώρου δημιούργησαν τα πρώτα αρχαϊκά κράτη στην Αθήνα, στην Σπάρτη, στην Κόρινθο, στα Μέγαρα και, αρχικά, αποδέχθηκαν την ισχύ του ενός ανδρός, την βασιλεία. Σταδιακά όμως, η τάξη των ευγενών ανέλαβε την εξουσία και εγκαθίδρυσε ολιγαρχικά πολιτεύματα. Μέσα από την ολιγαρχία, ισχυροί και φιλόδοξοι άνδρες εκμεταλλεύθηκαν τις διαμάχες μεταξύ των δυνατών πολιτικά οικογενειών και αναδείχθηκαν σε τύραννους. Ο αρχαϊκός κύκλος της Ελληνικής Ιστορίας έκλεισε με την αποτίναξη των τυράννων και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας.

Η ελληνική δημοκρατία βασίσθηκε στην πολιτισμική παράδοση του Μινωικού και του Μυκηναϊκού Πολιτισμού αν και δημιουργήθηκε από τους απογόνους των Δωριέων, των Αιτωλών και των Θεσσαλών, των κυριοτέρων από τις ελληνικές φυλές που μετανάστευσαν από την Βόρεια στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα μετά το 1125 π.Χ. Η χρήση παλαιότερων παραδόσεων από δημιουργούς νέου πολιτισμικού κύκλου δείχνει ακριβώς την πολιτισμική συνέχεια της Ελληνικής Ιστορίας αφ’ ενός αλλά, ταυτόχρονα, και την ασυνέχεια της, εφ’ όσον οι νέες φυλές εγκαθίδρυσαν τελικά μια πλήρη πολιτικά δημοκρατία.

Οι Μεταναστεύσεις των Ελληνικών Φύλων (περ. 1125-800 π.Χ.)

Μεταξύ 1125 και 800, τα ελληνικά φύλα που ζούσαν στις ορεινές περιοχές του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου άρχισαν να μετακινούνται, αρχικά, προς πεδινότερες πε-

ριοχές και, αργότερα, προς τα νησιά του Αιγαίου και τα παράλια της Μικράς Ασίας.[307] Οι γηγενείς πληθυσμοί της μυκηναϊκής περιόδου, που είχαν ήδη υποστεί τις επιπτώσεις της παρακμής των μυκηναϊκών οικισμών, αναγκάσθηκαν να αποδεχθούν το χαμηλότερο πολιτιστικό επίπεδο των εισβολέων. Μετά την λαμπρή εποχή του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού, οι ελληνικοί πληθυσμοί έζησαν μια περίοδο πολιτισμικής καθιζήσεως που ονομάσθηκε "Ελληνικός Μεσαίωνας" ή "Σκοτεινοί Χρόνοι".[308] Οι ‘όροι αυτοί φυσικά είναι ατυχείς αν δεχθούμε ότι ο ελληνικός πολιτισμός διήλθε μια εποχή μεταβατική, αυτήν που ονομάζουμε ασυνέχεια του πολιτισμικού κύκλου, που όμως υπήρξε το εφαλτήριο, αυτό που επισημαίνουμε ως συνέχεια, για την δημιουργία του Κλασικού Αιώνα. Οι εισβολείς που άλλαξαν την πορεία του ελληνικού πολιτισμού δεν ήταν άλλοι από τους Δωριείς, τους Αιτωλούς, τους Βοιωτούς, τους Θεσσαλούς και τους Μάγνητες.[309] Φυσικό επακόλουθο των εισβολών ήταν η μετακίνηση των μυκηναϊκών πληθυσμών και έτσι, πολλοί Αχαιοί, Αρκάδες, Ίωνες μετανάστευσαν στην Κρήτη, στα νησιά των Κυκλάδων και του Αιγαίου, στα παράλια της Μ. Ασίας και στην Κύπρο. Με την σειρά τους, αρκετοί νέοι κάτοικοι του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου τους ακολούθησαν και έτσι μεταξύ 950 και 800 π.Χ. Δωριείς και Μάγνητες αλλά και Αιολείς από την Ανατολική Θεσσαλία μετακινήθηκαν στα νησιά του Αιγαίου πελάγους και στην Μικρά Ασία.

Οι Δωριείς ξεκίνησαν αρχικά από την κεντροδυτική Στερεά Ελλάδα, πέρασαν απέναντι στις ακτές της Πελοποννήσου και εγκαταστάθηκαν στην Αργολίδα, στην Κόρινθο, στην Μεσσηνία και στην Σπάρτη γύρω στο 1100 π.Χ. εκδιώκοντας τους Αχαιούς και τους Αρκάδες. Προσπάθησαν να καταλάβουν και την Αττική αλλά αποκρούσθηκαν από τον σχεδόν μυθικό βασιλιά της Αθήνας Κόδρο. Μετά το 850, Δωριείς έφθασαν μέχρι την Κρήτη, την Μήλο, την Ρόδο και τα παράλια της Μ. Ασίας. Οι Αιτωλοί, που ζούσαν δυτικά των Δωριέων, πέρασαν από την ορεινή Δυτική Στερεά στην Β. Δ. Πελοπόννησο και εγκαταστάθηκαν στην κοιλάδα του Πηνειού, στην Ηλεία. Οι Βοιωτοί ζούσαν στο νότιο τμήμα της Πίνδου αλλά λίγο μετά το 1200 μετανάστευσαν στην εύφορη Θεσσαλία και, αργότερα, ένα μέρος της φυλής κατέβηκε στην Βοιωτία. Οι Θεσσαλοί, που έμεναν κοντά στους Βοιωτούς στην Πίνδο, με την σειρά τους μετανάστευσαν και κατέλαβαν την Θεσσαλία. Πολύ αργότερα, χωρίς όμως να γνωρίζουμε πότε ακριβώς, οι Μάγνητες μετανάστευσαν μάλλον από τα ανατολικά της Πίνδου στην περιοχή του Πηλίου ενώ, μετά το 900, έφθασαν μέχρι την Μ. Ασία.

Πολλοί από τους Ίωνες, δηλαδή τους γηγενείς πληθυσμούς που κατοικούσαν στην Πελοπόννησο, στην Μεγαρίδα και στην Αττική, πιεζόμενοι από τις μεταναστεύσεις των νέων φύλων, απλώθηκαν στις Κυκλάδες, στην Εύβοια, στην Χίο, στην Σάμο και στα μικρασιατικά παράλια. Σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε, η αρχαιότερη εγκατάσταση στην Μ. Ασία κατά την αρχαϊκή εποχή έγινε από τους Ίωνες στην Μίλητο, αφού βέβαια είχε καταστραφεί ο μυκηναϊκός οικισμός. Εκτός από τους Ίωνες, Αχαιοί και Αρκάδες φυγάδες έφθασαν στην Τένεδο, στην Λέσβο, στην Μ. Ασία, στην Κρήτη και στην Κύπρο.[310]

Οι μεταναστεύσεις των ελληνικών φύλων μεταξύ 1125 και 800 σηματοδοτούν μια εξαιρετικά σημαντική περίοδο για την Ελληνική Ιστορία, κατά την οποία συντελέσθηκε η

---

[307] Δες γενικό χάρτη σε Morkot, p. 47 και λεπτομερείς χάρτες σε ΙΕΕ, 2:20-27.

[308] Claude Mossé*, La Grèce archaïque d' Homère à Eschyle VIIIe-Vie siècle av. J.C.* (Paris: Seuil, 1984), ch. A.I.3.

[309] Η κάθοδος των ελληνικών φύλων και η παρακμή του Μυκηναϊκού πολιτισμού μπορεί να είναι δύο όψεις του ιδίου νομίσματος. Για τις διάφορες θεωρίες γύρω από το θέμα δες την βιβλιογραφία στο Κεφάλαιο 5, στο υποκεφάλαιο για την παρακμή του Μυκηναϊκού κόσμου.

[310] Για την αρχικές μεταναστεύσεις των ελληνικών φύλων δες στο Κεφάλαιο 5 το υποκεφάλαιο "Γλώσσα και Προέλευση των Ελλήνων". Δες και Hammond, *History of Greece*, ch. 3 -- ΙΕΕ, 1:356-357 -- Άννα Ράμου-Χαψιάδη, *Από την Φυλετική Κοινωνία στην Πολιτική* (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1982), σ.34-50. CAH, 2.2:681-712 &773-804.

εξάπλωση του ελληνικού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο, στο Αιγαίο αλλά και στην Μικρά Ασία. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις είχαν ως συνέπεια την οργάνωση των πρώτων κρατών στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, από την Θεσσαλία και την Λέσβο στα βόρεια μέχρι την Κρήτη, την Ρόδο, την Αλικαρνασσό και την Κύπρο στα νότια.

Τα Πρώτα Ελληνικά Κράτη (περ. 1100-800 π.Χ.)

Είναι πολύ δύσκολο να βρεθούν αποδεικτικά στοιχεία για την πολιτική οργάνωση των πρώτων ελληνικών κρατών. Οι κατωτέρω παρατηρήσεις βασίζονται σε αρχαιολογικά δεδομένα και στην αρχαιότερη ελληνική παράδοση, που διαφύλαξαν οι Έλληνες της κλασικής εποχής. Κατά τεκμήριο, βέβαια, η παράδοση βασίζεται σε πραγματικά ιστορικά γεγονότα και, επομένως, μπορεί να χρησιμοποιηθεί προσεκτικά εκεί όπου δεν υπάρχουν άλλες πηγές.

Κατά την παράδοση, λοιπόν, οι Θεσσαλοί κατέλαβαν την Θεσσαλία και χώρισαν την γη σε κλήρους. Την μοιράσθηκαν ανά πολλές συγγενικές οικογένειες και ανάγκασαν όσους Βοιωτούς δεν μετανάστευσαν στην Βοιωτία καθώς και τους γηγενείς κατοίκους να δουλεύουν στους κλήρους και να δίνουν μέρος της σοδειάς τους στους κατακτητές. Τα μέλη της κοινωνικής αυτής τάξεως των υποτελών ονομάζονταν πενέσται. Σε περίπτωση πολέμου, κάθε κλήρος μπορούσε να προσφέρει 40 ιππείς και 80 πεζούς περίπου συμπεριλαμβανομένων και των πενεστών.[311]

Στην Αττική, η πολιτική μετάβαση από την μυκηναϊκή στην αρχαϊκή εποχή πέρασε από μια σειρά στάδια. Κατά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου φαίνεται ότι κατέρρευσε η αρχή του άνακτος, που κατοικούσε στην Ακρόπολη των Αθηνών, και η εξουσία περιήλθε στα χέρια των τοπικών αρχόντων ή βασιλέων, κατά την μυκηναϊκή ορολογία, που διοικούσαν τους δάμους ή δήμους (στην ιωνική-αττική διάλεκτο). Κατά μια υπόθεση, οι βασιλείς των Αθηνών έγιναν αιρετοί άρχοντες της ομοσπονδίας των δήμων που δημιουργήθηκε. Αν και οι Ίωνες που δεν είχαν μεταναστεύσει και ζούσαν ακόμη στην Αττική θα μπορούσαν να οργανώσουν ανεξάρτητα κράτη φαίνεται ότι προτίμησαν την ομοσπονδία επειδή ήταν χωρισμένοι σε φυλετικώς συγγενικά γένη, φρατρίες και φυλές με ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους. Έτσι, τελικά, δημιουργήθηκε το αρχαϊκό κράτος των Αθηναίων.

Στην Πελοπόννησο και σε γειτονικές περιοχές, οι Δωριείς ίδρυσαν δέκα κράτη, με κυριότερα αυτά του Άργους, των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Τροιζήνας, της Επιδαύρου, της Κορίνθου, των Μεγάρων καθώς και αυτό της Αίγινας. Οι Δωριείς ακολούθησαν το παράδειγμα των Θεσσαλών στην διανομή της γης και, αρχικά, ανάγκασαν τους παλαιούς κατοίκους να εργάζονται στους κλήρους ως είλωτες ή δώλοι (δούλοι). Φαίνεται όμως ότι αργότερα οι μη Δωριείς αφέθηκαν ελεύθεροι να καλλιεργούν δικά τους κτήματα και να εργάζονται στα εργαστήριά τους ελεύθερα. Κατά πάσα πιθανότητα, οι Δωριείς πραγματοποίησαν δύο εγκαταστάσεις στην κοιλάδα του Ευρώτα, οι οποίες ενώθηκαν και αποτέλεσαν την Σπάρτη. Η ένωση των δύο αυτών κοινοτήτων ίσως εξηγεί την ύπαρξη δύο βασιλέων στην Σπάρτη ως, αρχικά, αρχηγών της κάθε κοινότητας. Μετά την συνένωση των δύο φυλών οι Σπαρτιάτες επιτέθηκαν στους γείτονές τους στα βόρεια και τους κατέστησαν περιοίκους, δηλαδή τους υποχρέωσαν να τους ακολουθούν σε περίπτωση πολέμου. Σκοπός αυτού του ‘όρου της πιθανολογούμενης συμφωνίας πρέπει να ήταν η προστασία της Σπάρτης από τις επιθέσεις των Αρκάδων και των Αργείων.[312]

Με αυτόν λοιπόν τον τρόπο, οι νέοι άποικοι του ελλαδικού χώρου αλλά και οι Ίωνες, οι Αιολείς και οι Αχαιοί που μετακινήθηκαν προς την Κρήτη, τα νησιά του βόρειου και του νότιου Αιγαίου και τις ακτές της Μικράς Ασίας οργάνωσαν τα πρώτα κράτη της

[311] Δες ΙΕΕ, 2:28-29 και Ράμου-Χαψιάδη, σ. 47-48.

[312] G. L. Huxley, *Early Sparta*, rpt. of 1962 ed. (Cambidge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1970), p. 17.

αρχαϊκής εποχής. Η κύρια μορφή οργανώσεως κράτους στον ελλαδικό χώρο ήταν, τουλάχιστον μέχρι το 800 π.Χ., η φυλετική. Την μορφή αυτήν, βέβαια, υπερέβησαν οι Έλληνες αργότερα με την δημιουργία της Πόλεως,[313] που έφθασε στην ακμή της κατά την κλασική εποχή (Ε' και Δ' αιώνες). Η φυλετική πολιτική οργάνωση ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα των πολιτισμών στην Εγγύς Ανατολή και δεν είναι καθόλου περίεργο που εμφανίσθηκε και στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες που έχουμε για την φυλετική κοινωνία στον ελληνικό χώρο προέρχονται κυρίως από την ανάλυση των ομηρικών επών.

Στην Ελλάδα,[314] επικεφαλής του φυλετικού κράτους βρισκόταν ο αρχαγέτας ή ταγός ή βασιλεύς. Προορισμός του ήταν να οδηγεί το φύλο ως αρχιστράτηγος σε περίοδο πολέμου. Μετά τις μεταναστεύσεις, ο βασιλιάς εκλεγόταν από τους πολεμιστές του ως αρχηγός του στρατού. Το φύλο του εκχωρούσε ένα τεμάχιο γης (τέμενος) και του εξασφάλιζε μια άνετη διαβίωση. Άλλα τεμένη αφιερώνονταν στις θεότητες ενώ η υπόλοιπη γη χωριζόταν σε δύο τμήματα: το πρώτο παρέμενε στην ιδιοκτησία όλου του φύλου και το υπόλοιπο μοιραζόταν ανάμεσα στις φυλές ή τις φρατρίες, που αποτελούσαν υποδιαιρέσεις του φύλου. Ο βασιλιάς κυβερνούσε αυτοβούλως, χωρίς την γνώμη των πολεμιστών, αλλά πάντα σύμφωνα με τους άγραφους νόμους του φύλου. Αν ο βασιλιάς αποτύγχανε στην αποστολή του να προστατεύσει το φύλο, ακόμη και από φυσικές καταστροφές ή επιδημίες, τιμωρούνταν με θάνατο. Επειδή δεν θεωρούνταν ότι κατείχε θεϊκές δυνάμεις, όπως λ.χ. συνέβαινε στην Αίγυπτο, είχε την ανάγκη ενός συμβουλίου, το οποίο συγκροτούνταν από αντιπροσώπους των φυλών.[315]

Μετά την δύση του μυκηναϊκού πολιτισμού και την κατάρρευση της οικονομικής οργανώσεως των Αχαιών, οι Έλληνες έπρεπε να ξαναρχίσουν από την αρχή για να δώσουν νέα πνοή στην οικονομία. Έτσι, οι γαίες άρχισαν να διανέμονται υπό μορφή κλήρου στις οικογένειες που αποτελούσαν τις φρατρίες ή τις φυλές. Η οικογενειακή αυτή ιδιοκτησία έδωσε ίσως την ώθηση, σε "ατομικό" πλέον επίπεδο, στους Έλληνες να αναπτύξουν πρωτοβουλίες που οδήγησαν στην οικονομική τους ανεξαρτησία. Η βασική οικονομική μονάδα ήταν ο οίκος. Αποτελούνταν από μια μικρή ομάδα ατόμων παραγωγής και καταναλώσεως που περιλάμβανε τον ιδιοκτήτη, την γυναίκα του, τα παιδιά του και, ενδεχομένως, δούλους και θήτες (μάλλον ακτήμονες). Ο ιδιοκτήτης προσπαθούσε να καταστήσει τον οίκο του αυτάρκη, συνδυάζοντας γεωργία και κτηνοτροφία ακριβώς γιατί έλειπε το εκτεταμένο εμπόριο, ενώ οι ένοικοι κατασκεύαζαν μόνοι τους όλα τα σκεύη και τα είδη ρουχισμού που χρειάζονταν. Παρά την αυτάρκεια των οίκων, οι έμποροι δεν έλειπαν τελείως από τον ελληνικό χώρο. Μετά το 900 π.Χ., ήταν κυρίως Φοίνικες αλλά και ορισμένοι Έλληνες που φαίνεται ότι τελικά εκτόπισαν σιγά-σιγά τους ανταγωνιστές τους και άρχισαν πάλι, μετά την μυκηναϊκή εποχή, τις εμπορικές επαφές με την Ανατολή γύρω στο 800 π.Χ.[316] Το εμπόριο, όμως, αυτό αφορούσε μέταλλα και είδη πολυτελείας, που τελικά διαθέτονταν με μεγάλη δυσκολία στις αγορές.

Όλες αυτές οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα μετά το 1100 π.Χ. συνετέλεσαν στην οργάνωση των πρώτων Πόλεων και των πρώτων πολιτικών κρατών της προκλασικής εποχής, που άνθισαν τον Η' αιώνα π.Χ.

---

[313] Από εδώ και στο εξής η λέξη Πόλις με κεφαλαίο Π θα αναφέρεται στην μορφή πολιτικής οργανώσεως των Ελλήνων στην αρχαιότητα.

[314] Καθ' όλη την εξέταση της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, η λέξη Ελλάδα θα υπονοεί τα διάφορα ελληνικά κράτη (Σπάρτη, Αθήνα, Θήβα, Μακεδονία κλπ) κατά την αρχαιότητα.

[315] Claude Mossé, *La Grèce archaïque*, ch. A.IV.

[316] Chester G. Starr, *The Origins of Greek Civilization, 110-650 BC,* rpt. of 1961 ed. (N. York: Norton, 1991), pp. 212-220.

Κοινωνικοπολιτικές Εξελίξεις & Κράτη (περ. 800-700 π.Χ.)

Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις σχετικά με τον ορισμό της Πόλεως κατά την ελληνική αρχαιότητα. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι δεν έμοιαζαν όλες οι Πόλεις μεταξύ τους και επομένως είναι λογικό να ορισθεί ως Πόλις το κράτος που είχε ορισμένα χαρακτηριστικά μόνο αφού τα απέκτησε. Τα φυλετικά ελληνικά κράτη, συνεπώς, έλαβαν μορφή Πόλεως όταν απέκτησαν αιρετή πολυπληθή βουλή που αντικατέστησε τα συμβούλια γερόντων, όταν η βουλή απέκτησε το δικαίωμα να νομοθετεί και όταν γίνονταν τακτικές (συνήθως κάθε μήνα) συνελεύσεις του δήμου.

Αρχικά, φαίνεται ότι η Πόλις ταυτιζόταν με την πόλη, δηλαδή μια αστική κοινότητα, αλλά αργότερα Πόλις ονομαζόταν είτε μια πόλη μαζί με κώμες ή μερικές κώμες ή και συνομοσπονδία κρατών. Είναι σημαντικό ότι οι Πόλεις δεν αναφέρονται με τα τοπωνύμια, όπως γίνεται σήμερα με τις χώρες (ρωμαϊκή συνήθεια), αλλά με το φυλετικό όνομα των πολιτών, δηλαδή οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάται, οι Θηβαίοι. Ο μετασχηματισμός των ελληνικών κρατών σε μια πρώτη μορφή Πόλεων υπήρξε μια μακρά διαδικασία που για ορισμένα, όπως η Αθήνα και η Σπάρτη, ολοκληρώθηκε αμέσως μετά το 800 π.Χ. ενώ για άλλα όχι πριν τον Ζ' αιώνα. Η πρώτη γραπτή αναφορά στην Πόλη γίνεται σε επιγραφή από την αρχαία κρητική πόλη Δρήρο, όπου μπορούμε να διαβάσουμε και τον πρώτο σωζόμενο ολόκληρο ελληνικό νόμο (δες Ιστορική Πηγή 12).[317]

Οι αλλαγές που μετέβαλαν τα ελληνικά φυλετικά κράτη σε Πόλεις έχουν άμεση σχέση με την άνοδο των γαιοκτημόνων ευγενών στην εξουσία και τον παραμερισμό των βασιλέων. Οι βασιλείς, που ήταν μέλη του συνόλου των ευγενών, παραμερίσθηκαν όταν από αιρετοί έγιναν σταδιακά κληρονομικοί και όταν πολλοί από τους τελευταίους στάθηκαν ανίκανοι να εκπληρώσουν την αποστολή τους. Οι υπόλοιποι ευγενείς ενώθηκαν και ανέθεσαν την αρχιστρατηγία σε αιρετό στρατηγό, έμπιστό τους μέλος της αριστοκρατίας. Η αριστοκρατία κατέλαβε την εξουσία στην Αθήνα, στην Χαλκίδα και στην Ερέτρια κατά τον Η' αιώνα αλλά απέτυχε να πράξει το ίδιο στην Σπάρτη. Οι Σπαρτιάτες διατήρησαν κατ' αρχήν την βασιλεία σε όλη την αρχαιότητα.[318]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 12
Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΛΗΡΗΣ ΓΡΑΠΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ & Η ΠΟΛΙΣ (Ζ' ΑΙΩΝΑΣ)

Αρχαίο κείμενο σε Russell Meiggs & David Lewis, eds., *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, rev. ed. (Oxford: Clarendon Press, 1988), no 2, p. 2. "2. Law on the Constitution: Dreros, 650-600 BC?". Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Ας είναι η οργή του θεού [επιεικής]. Τα εξής αποφάσισε η Πόλις: εφ' όσον κάποιος λάβει την αρχή, για δέκα χρόνια ο ίδιος δεν μπορεί να άρχει πάλι. Εάν δε λάβει την αρχή, όπως και αν δικάζει [εκδίδει αποφάσεις], αυτός θα οφείλει διπλά και γι' αυτόν δεν θα υπάρχουν δικαιώματα, όσο ζει και ό,τι [πρωτοβουλίες] λάβει ως αρχή, τίποτα δεν θα είναι [δεν θα έχουν ισχύ]. Μάρτυρες δε οι ανώτατοι άρχοντες [οι τηρούντες την τάξη], οι δάμιοι [μάλλον οικονομικοί υπεύθυνοι] και οι είκοσι [μάλλον συμβούλιο] της Πόλεως.

---

[317] Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200-479 BC* (London: Routledge, 1996), fig. 47 και ανάλυση pp. 186-187.

[318] Starr, *Greek Civilization*, pp. 324-331 και Oswyn Murray, *Early Greece,* 2nd ed. (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1993), pp. 35-64.

Σπάρτη, Κόρινθος, Αθήνα & Α' Αποικισμός (περ. 800-700 π.Χ.)

Ορισμένα από τα κράτη της Πελοποννήσου, όπως η Σπάρτη και η Κόρινθος, αλλά και άλλα της Α. Στερεάς και της Εύβοιας, όπως η Αθήνα και η Χαλκίδα, ήταν τα πρώτα που μετασχηματίσθηκαν σε Πόλεις και πέρασαν από την βασιλεία στην ολιγαρχία. Την ίδια περίοδο, νέοι άποικοι, πολλές φορές διαφωνούντες με τα νέα καθεστώτα, διεκπεραιώθηκαν προς τα παράλια της Μικράς Ασίας και την Νότια Ιταλία.

Πρώτοι οι Σπαρτιάτες επεξέτειναν το κράτος τους βορειοανατολικά μέχρι τις περιοχές που ήλεγχαν οι Αργείοι, νότια μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο και δυτικά μέχρι την πεδιάδα της Μεσσηνίας, χωρίς να την καταλάβουν ακόμη. Ήλεγχαν, δηλαδή, ολόκληρη την περιοχή της Λακωνίας από την δυτική πλευρά του Πάρνωνα μέχρι την αρχή της μεσσηνιακής πεδιάδας (χάρτης σε ΙΕΕ, 2:51). Κατά την παράδοση, ο νομοθέτης Λυκούργος (αρχές Η' αιώνα;) εισήγαγε τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις (ρήτρας) που μετέτρεψαν τις Σπαρτιατικές κώμες σε Πόλη.[319] Κατά το Η' αιώνα, καθιερώθηκε ο θεσμός των δύο βασιλέων και της συγκροτήσεως της τριακονταμελούς Γερουσίας, που συμπεριλάμβανε τους βασιλείς. Η Γερουσία διατύπωνε νομοσχέδια τα οποία εγκρίνονταν ή απορρίπτονταν από την Εκκλησία του δήμου (συνέλευση των πολιτών) χωρίς να γίνεται συζήτηση.[320] Λίγο αργότερα, άρχισε να λειτουργεί και ο θεσμός των πέντε Εφόρων, που εκλέγονταν ετησίως και αντιπροσώπευαν τις πέντε σπαρτιατικές κώμες. Κατά την κλασική εποχή, οι Έφοροι απέκτησαν τέτοια δύναμη ώστε να γίνουν ισχυρότεροι ακόμη και από τους βασιλείς.

Όταν οι Σπαρτιάτες ένιωσαν αρκετά ισχυροί πολιτικά και στρατιωτικά αποφάσισαν να επιτεθούν στους δυτικούς γείτονές τους, της Μεσσηνίας, με σκοπό να αποκτήσουν την εύφορη γη τους στην μεσσηνιακή πεδιάδα.[321] Τους Σπαρτιάτες βοήθησαν στο σχέδιό τους οι εσωτερικές πολιτικές έριδες των Μεσσηνίων. Στο τέλος περίπου του Η' αιώνα άρχισε ο Α' Μεσσηνιακός Πόλεμος (περ. 737-717 π.Χ.), που έληξε μετά είκοσι έτη όταν εξαντλήθηκαν στρατιωτικά οι Μεσσήνιοι και πέθανε ο βασιλιάς τους. Κατά πάσα πιθανότητα, αυτήν την περίοδο, οι Σπαρτιάτες κατέστησαν είλωτες ένα μέρος από τους Μεσσηνίους και τους υποχρέωσαν να εργάζονται στα χωράφια και να δίνουν μέρος της σοδειάς στους αφέντες τους. Τους υπολοίπους τους άφησαν ελεύθερους ως περιοίκους (ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθούν τους Σπαρτιάτες στον πόλεμο) και τους υποχρέωσαν να ορκισθούν ότι δεν θα επαναστατήσουν. Έτσι, οι Σπαρτιάτες ήλεγχαν πλέον και την Μεσσηνία.[322]

Όμοια πολιτική μεταβολή με της Σπάρτης συντελέσθηκε και στα δωρικά κράτη της Α. Πελοποννήσου. Στην περιοχή αυτή ήκμασαν σπουδαίες Πόλεις με σημαντικότερες το Άργος και την Κόρινθο. Οι γνώσεις μας για το κράτος των Αργείων περιορίζονται, δυστυχώς, στην δραστηριότητα των κεραμικών εργαστηρίων τους και σε λίγα στοιχεία για τις συγκρούσεις τους με γειτονικά κράτη, όπως η Σπάρτη. Αντιθέτως, για την Κόρινθο έχουμε μια σαφέστερη εικόνα της οικονομίας και της πολιτικής μεταβολής που επήλθε στο βορειοανατολικό άκρο της Πελοποννήσου. Ήδη από τον Η' αιώνα, οι Κορίνθιοι ταξίδευαν στην Μεσόγειο με σκοπό το εμπόριο. Αγγεία τους έχουν βρεθεί στην Ετρουρία (βόρεια της Ρώμης), όπου τα αντάλλασσαν με μέταλλα που έπαιρναν από την ιταλική γη, αλλά και στις αποικίες που ίδρυσαν στις Συρακούσες της Σικελίας, στην Ιθάκη και στην Κέρκυρα. Προς το τέλος του αιώνα, παρατηρήθηκε στην Κόρινθο η αντικατάσταση της διαδοχικής βασιλείας με τον θεσμό του αιρετού πρυτάνεως και του πολεμάρχου, χωρίς

---

[319] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Λυκούργος", ΧΙΙΙ (47).

[320] *Ίδιο*, VI (43). Δες, όμως, και υποκεφάλαιο "Σπάρτη" παρακάτω.

[321] Ο Osborne (p. 184) πιστεύει ότι η επίθεση οφειλόταν σε απλή προσπάθεια επιβεβαιώσεως της στρατιωτικής ισχύος της Σπάρτης στην περιοχή. Δες χάρτη σε Morkot, p. 81.

[322] Huxley, ch 2.

όμως να διαφαίνεται ακόμη η ύπαρξη ολιγαρχικού πολιτεύματος.[323] Παρόμοια μεταβολή έγινε και στην Αθήνα μάλλον το έτος 753/752 π.Χ. Οι ισόβιοι κληρονομικοί βασιλείς της Αθήνας αντικαταστάθηκαν από εκλεγόμενους άρχοντες.

Εκτός από τις πολιτικές αλλαγές στην Πελοπόννησο και στην Αθήνα, σημαντικά γεγονότα συνέβησαν την ίδια εποχή στην Εύβοια, όπου γύρω στο 700 π.Χ. διεξήχθη ο Ληλάντιος πόλεμος μεταξύ Χαλκιδέων και Ερετριέων. Ο πόλεμος ξέσπασε με αφορμή την κατοχή του Ληλάντιου πεδίου, πεδιάδας ανάμεσα στις δύο πόλεις, αλλά οι πραγματικές αιτίες πρέπει να αναζητηθούν στις τριβές για τον εμπορικό έλεγχο του Αιγαίου.[324]

Ο Η' αιώνας δεν ήταν μόνο εποχή πολιτειακών μεταρρυθμίσεων αλλά και περίοδος μεταναστεύσεως, που πρέπει να οφειλόταν στην στενότητα γης αλλά και στην μεγάλη ζήτηση μεταλλευμάτων, όπως σιδήρου. Οι Έλληνες που έλαβαν μέρος στον πρώτο αποικισμό κατευθύνθηκαν κυρίως προς την Νότια Ιταλία και Σικελία. Αχαιοί ίδρυσαν την Σύβαρη (σημερινή Sibari) και τον Κρότωνα (Crotone), Ευβοείς την Κύμη (Cuma), Μεγαρείς τα Υβλαία Μέγαρα (Megara Hyblaea στην Σικελία), Σπαρτιάτες τον Τάραντα (Taranto) και πρόσφυγες Μεσσήνιοι το Ρήγιο (Reggio di Calabria), Κορίνθιοι τις Συρακούσες (Siracusa στην Σικελία) και Χαλκιδείς την Κατάνη (Catania στην Σικελία).[325] Μερικές αποικίες ήταν μόνο εμπορικοί σταθμοί ενώ σε ορισμένες, όπως στις Συρακούσες, φαίνεται ότι οι άποικοι άρπαξαν την γη των γηγενών κατοίκων και τους μετέτρεψαν σε ένα είδος ειλώτων.[326] Την ίδια εποχή δημιουργήθηκε και ο εμπορικός σταθμός των Ευβοέων στην σημερινή Αλ Μίνα, στην δεξιά όχθη της εκβολής του ποταμού Asi Nehri (στα σύνορα Τουρκίας και Συρίας στην Α. Μεσόγειο) και νότια της τουρκικής πόλεως Samandagi, που πιστεύεται ότι σχετίζεται με την αποδοχή της αλφαβητικής γραφής από τους Έλληνες.[327] Πάντως οι εμπορικοί σταθμοί και οι αποικίες αυτές καθώς και άλλες που θα ιδρυθούν αργότερα θα παίξουν σημαντικό οικονομικό ρόλο τον επόμενο αιώνα.

Οι πολιτειακές μεταβολές και ο αποικισμός Θα δώσουν νέα ώθηση στις ελληνικές Πόλεις στα χρόνια που θα έρθουν. Η οικονομία και το εμπόριο θα αναπτυχθούν και το πολίτευμα από την ολιγαρχία θα περάσει στην τυραννία και τελικά στην δημοκρατία. Όλα αυτά, βέβαια, θα συμβούν την αμέσως επόμενη περίοδο κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα.

Οικονομία, Κοινωνία και Πόλεις (περ. 700-500 π.Χ.)

Μετά το έτος 700 π.Χ., η οικονομία των ελληνικών Πόλεων άρχισε να αναπτύσσεται πάλι, μετά την παρακμή της από το τέλος της μυκηναϊκής εποχής, και τελικά ξεπέρασε το επίπεδο των μινωικών και μυκηναϊκών χρόνων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδίως στα αρχικά στάδια, στην οικονομική άνοδο ήρθαν αρωγοί συγκεκριμένες επιλογές τυραννικών καθεστώτων. Η δημοκρατία όμως ήταν αυτή που συνετέλεσε τα μέγιστα στην ευμάρεια των Πόλεων.

Ένας πρώτος τρόπος βιοπορισμού για τους Έλληνες της αρχαϊκής εποχής ήταν η έμμισθη στρατιωτική θητεία. Οι Έλληνες χρησιμοποιούνταν ως μισθοφόροι των Αιγυπτίων την εποχή της ΚΣΤ' Δυναστείας και ιδίως επί των φαραώ Απρίη (589-570), Άμαση (570-526) και Ψαμμήτιχου Γ' (526-525). Επίσης, Ίωνες μισθοφόροι είχαν καταταγεί στον στρατό των Λυδών, στην Μικρά Ασία. Η βάση όμως της οικονομικής αναπτύξεως των Ελλήνων που τροφοδοτούσε και το εμπόριο τους ήταν η γεωργία και τα βιοτεχνικά εργα-

[323] J. B. Salmon, *Wealth Corinth. A History of the City to 338 BC* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1984/1997), pp. 55-57 & ch. V.

[324] Murray, pp. 76-78.

[325] Δες χάρτη των αποικιών σε Levi, pp. 66-67 και σε ΙΕΕ, 2:62-63.

[326] L. H. Jeffery, *Archaic Greece. The City-States c. 700-500 BC.* (N. York: St. Martin's, 1976), ch. 4 και Mossé, ch. B.I.1.

[327] Murray, pp. 69-74.

στήρια, όπου συνήθως εργάζονταν οι ιδιοκτήτες και τα μέλη των οικογενειών τους. Τα προϊόντα φορτώνονταν σε μικρά πλοία και μεταφέρονταν στις αποικίες, σε ανατολή και δύση. Τα ταξίδια γίνονταν μόνο το καλοκαίρι γιατί τα σκαριά δεν άντεχαν στον δυνατό άνεμο ή στην φουρτουνιασμένη θάλασσα. Στην αρχή και πριν το 600 περίπου π.Χ., το εμπόριο γινόταν με ανταλλαγές αγαθών. Αργότερα, για τις πληρωμές χρησιμοποιούσαν χρυσό και άργυρο σε πλακίδια ή σφαιρίδια και οβολούς[328] από σίδηρο, όλα ορισμένου βάρους. Τα κυριότερα νομίσματα που ήταν σε χρήση ονομάζονταν, από το μικρότερης αξίας προς το μεγαλύτερης: οβολός, δραχμή, στατήρ, μνα, τάλαντο[329] και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως όταν τα διάφορα κράτη άρχισαν να τα σφραγίζουν. Τα πρώτα νομίσματα κυκλοφόρησαν μάλλον στην Μικρά Ασία στο δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα ενώ στον ελλαδικό χώρο τα παλαιότερα χρονολογούνται γύρω στο 600 π.Χ. ή λίγο μετά[330] και προέρχονται από την Αίγινα (δίδραχμο με απεικόνιση χελώνας[331]), την Αθήνα (δίδραχμο με απεικόνιση γοργόνας[332]) και την Κόρινθο (στατήρας με απεικόνιση πήγασου[333]). Σιγά-σιγά τα νομίσματα έγιναν το κύριο μέσο πληρωμής στις εμπορικές συναλλαγές.

Σε ορισμένες Πόλεις, ιδίως όταν το απαίτησαν οι συνθήκες, αυτοί που ασχολήθηκαν κατά κόρον με το εμπόριο ήταν οι ευγενείς. Σε άλλες, οι γαιοκτήμονες ευγενείς περιφρονούσαν τους εμπόρους, αν και κέρδιζαν από την διακίνηση των αγαθών που οι ίδιοι καλλιεργούσαν στα χωράφια τους.[334] Πάντως, η αύξηση της ζητήσεως αγροτικών προϊόντων, λόγω της αναπτύξεως του εμπορίου, οδήγησε πολλούς ευγενείς στο να εκμεταλλεύονται τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις και ιδίως τους φτωχούς αγρότες. Φρόντιζαν να τους κάνουν δούλους και να εκμεταλλεύονται την γη τους όταν οι φτωχοί καλλιεργητές δεν είχαν να πληρώσουν τα χρέη τους.[335] Στο πολιτικό επίπεδο, οι αριστοκράτες κατήργησαν την βασιλεία αλλά περιόρισαν τον αριθμό των πολιτών που έπαιρνε αποφάσεις στην δική τους τάξη. Στα αριστοκρατικά αυτά καθεστώτα, οι ευγενείς είχαν χωρισθεί σε μερίδες που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για την κατάληψη της εξουσίας ακόμη και συνωμοτώντας εναντίον της κυβερνώσας ομάδας ή "εταιρείας" (πολιτικής συνωμοτικής οργανώσεως). Για να διατηρήσουν την εξουσία στα χέρια τους, οι ευγενείς φρόντιζαν για την ιδιαίτερη αγωγή ή παιδεία των παιδιών τους. Οι νεαροί ευγενείς γυμνάζονταν σε ειδικούς χώρους, τα "γυμνάσια" (γυμναστήρια) με σκοπό να γίνουν "άριστοι" αλλά και να αποκτήσουν ατομική συνείδηση.

Ο τρόπος διακυβερνήσεως κατά την περίοδο της αριστοκρατίας ήταν το πρώτο βήμα προς τον εκδημοκρατισμό της λειτουργίας των πολιτικών θεσμών. Τα αριστοκρατικά καθεστώτα διατήρησαν τα υφιστάμενα επίπεδα εξουσιών, δηλαδή την Εκκλησία του δήμου (συνέλευση πολιτών), την Βουλή ή Γερουσία και τους Άρχοντες στην θέση των βασιλέων. Βέβαια, η Εκκλησία του δήμου ενέκρινε χωρίς συζήτηση τα νομοσχέδια ενώ

---

328 Αλλιώς και οβελοί =μακριά ραβδιά από σίδηρο (δες εικ. σε ΙΕΕ, 2:210).

329 ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

```
           Ασημένια
    ΟΒΟΛΟΣ  =  0,73 γρ. ασήμι
    ΔΡΑΧΜΗ  =  6 ΟΒΟΛΟΙ
    ΣΤΑΤΗΡ  =  2 ΔΡΑΧΜΑΙ (όχι πάντα)
    ΜΝΑ     = 50 ΣΤΑΤΗΡΕΣ
    ΤΑΛΑΝΤΟ = 60 ΜΝΑΙ
```

Δες Άδωνις Γεωργιάδης & αλ., επιμ., *Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων* (Αθήνα: Γεωργιάδης, 1992), σ. 31.

330 Murray, pp. 237-240 και Osborne, pp. 250-259.

331 Γεωργιάδης & αλ., επιμ., *Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων*, εικ. 221, σ. 116.

332 *Ίδιο*, εικ. 205, σ. 111.

333 *Ίδιο*, εικ. 223, σ. 117.

334 John Boardman et al. eds., *The Oxford History of the Classical World* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1986), p. 23 [εφεξής OHCW].

335 Για την οικονομία κατά την αρχαϊκή εποχή δες Murray, ch. XIII.

στην βουλή και στους άρχοντες είχε επιπλέον δοθεί η άσκηση της δικαστικής εξουσίας (δες παρακάτω). Σε πολλές Πόλεις όμως, οι εσωτερικές διαμάχες της αριστοκρατικής τάξεως οδήγησαν τις φρατρίες σε ανοικτές συγκρούσεις. Γι' αυτόν τον λόγο, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, οι αρχαίοι επέτρεπαν να δοθούν υπερεξουσίες σε ένα άτομο, που ονομαζόταν "νομοθέτης", για να λύσει τα προβλήματα που είχαν ανακύψει. Εάν τελικά δεν δινόταν ικανοποιητική λύση, τότε οι κυβερνώντες διέτρεχαν τον κίνδυνο είτε να ανατραπούν από επαναστάσεις ή να δεχθούν την εξουσία ενός "τυράννου". Ο τύραννος ήταν συνήθως ο ευγενής που καταλάμβανε την εξουσία δια της βίας και κυβερνούσε χωρίς να δίνει λογαριασμό στους ίσους του ή στους ανωτέρους του, αν και σε μερικές περιπτώσεις υπήρχε η σύμφωνη γνώμη των πολιτών για την διατήρηση της τυραννίας. Τυραννίδες εμφανίσθηκαν σε Πόλεις που είχαν ήδη μεταβεί από την φυλετική στην αριστοκρατική κοινωνία και είχαν ξεπεράσει το απλό αγροτικό οικονομικό στάδιο. Η επέμβαση νομοθετών ή τυράννων ήταν αποτέλεσμα της κρίσεως που προκάλεσε στις τάξεις των ευγενών η φάλαγγα των οπλιτών (πολεμιστών) όταν από τον Η' αιώνα και κατανοώντας την δύναμή της προέβαλλε πολιτικές αξιώσεις, οδηγώντας τελικά στην δημιουργία της Πόλεως όλων των πολιτών. [336]

Φυσικά, το καταληκτικό στάδιο πολιτικής εξελίξεως ήταν η δημοκρατία. Σχεδόν κάθε Πόλις απέκτησε διαφορετικό τύπο δημοκρατίας, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως μετά. Οι πρώτοι που επέτυχαν να δώσουν πολιτικά δικαιώματα σε όλους τους ελεύθερους άρρενες ενήλικες ήταν οι Σπαρτιάτες στα μέσα του Ζ' αιώνα. Οι Αθηναίοι ακολούθησαν το 594/3 με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος, αν και τα ανώτατα αξιώματα προορίζονταν μόνο για τις ανώτερες τάξεις. Οι δύο Πόλεις ακολούθησαν διαφορετικούς δρόμους προς την δημοκρατία και οι Αθηναίοι επέτυχαν την άμεση δημοκρατία, το πολίτευμα κατά το οποίο υπερείχε η Εκκλησία του δήμου (ο λαός). Αντιθέτως, οι Σπαρτιάτες όδευσαν προς μια ιδιότυπη[337] δημοκρατία, όπου οι εκλεγμένοι Έφοροι αντιπροσώπευαν τον δήμο αλλά δεν ελέγχονταν από αυτόν.

Πολιτικές Μεταρρυθμίσεις στις Ελληνικές Πόλεις (700-560 π.Χ.)

Κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα στο πολίτευμα των ελληνικών πόλεων πραγματοποιήθηκε η σταδιακή μετάβαση από την αριστοκρατία στην πρώτη μορφή δημοκρατίας σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού και μικρασιατικού χώρου. Στην Πελοπόννησο γνωρίζουμε αρκετά για το πολίτευμα των Σπαρτιατών, των Αργείων, των Κορινθίων ενώ στην Αττική για την πολιτική κατάσταση των Μεγαρέων και των Αθηναίων.

Σπαρτιάτες. Πρωτοπόροι στην πολιτική μετεξέλιξη κατά τον Ζ' αιώνα υπήρξαν οι Σπαρτιάτες. Η ιστορία της Σπάρτης μετά το 700 π.Χ. αρχίζει ουσιαστικά με τον Β' Μεσσηνιακό Πόλεμο (669-657), ο οποίος είναι συνυφασμένος με την πολιτική αλλαγή που συντελέσθηκε. Ο πόλεμος ξεκίνησε όταν το 669 οι Σπαρτιάτες αναχαιτίσθηκαν στην προσπάθειά τους να εισβάλουν στην Αργολίδα. Η ήττα αυτή ενεθάρρυνε τους Μεσσηνίους να επαναστατήσουν και φυσικά άρχισαν αψιμαχίες, οι οποίες εξελίχθηκαν σε μικρή σύγκρουση των Πελοποννησιακών Πόλεων. Με τους Σπαρτιάτες συντάχθηκαν κυρίως οι Κορίνθιοι ενώ οι Μεσσήνιοι είχαν στο πλευρό τους τούς Αρκάδες, τους Αργείους και τους Ηλείους.[338] Ο ποιητής Τυρταίος (α' μισό Ζ' αιώνα;), που έλαβε μέρος στις μάχες, εμψύχωνε τους συμπατριώτες του Σπαρτιάτες με τους στίχους:

---

[336] Antony Andrewes, *The Greek Tyrants* (London: Hutchinson, 1974), ch. 1-2 και Mossé, ch. B.III. και Starr, *Greek Civilization*, pp. 332-345 και Murray, ch. IX.

[337] Ο Μ. Β. Σακελλαρίου την ονομάζει "έμμεση δημοκρατία" (ΙΕΕ, 2:220) αλλά πιστεύουμε ότι ο 'όρος "ιδιότυπη" την περιγράφει ακριβέστερα.

[338] Huxley, ch. 4.

Είναι ωραίο να πέφτει στην πρώτη γραμμή
ο άξιος άνδρας που μάχεται για την Πατρίδα.
Είναι πολύ κακό να εγκαταλείπει την Πόλη του
και τις πλούσιες γαίες και φτωχός
να περιφέρεται με την αγαπημένη μητέρα του και τον
γέροντα πατέρα του και τα μικρά του παιδιά.[339]

Μάλιστα, οι στίχοι αυτοί έχουν ιστορική αξία διότι αποδεικνύουν ότι οι ευγενείς μάχονταν ακόμη σώμα με σώμα με τους εχθρούς, όπως οι "άριστοι" Αχαιοί στα ομηρικά έπη, και άρα οι Σπαρτιάτες ευγενείς απέφευγαν τον απρόσωπο σχηματισμό της φάλαγγας στον οποίο πολεμούσαν οι στρατιώτες της εποχής. Τελικά, το 657, οι Σπαρτιάτες υπέταξαν τους Μεσσηνίους και μοίρασαν όλη την γη τους σε κλήρους, που έλαβαν βέβαια οι νικητές. Γνωρίζουμε ότι όλοι οι σπαρτιατικοί κλήροι ήταν 9.000 και επομένως συμπεραίνουμε και τον αριθμό των (ανδρών) Σπαρτιατών πολιτών στα μέσα του Ζ' αιώνα. Τα γυναικόπαιδα μπορούν να υπολογισθούν σε 27.000 και έτσι ο συνολικός αριθμός των κατοίκων της Σπάρτης πρέπει να ανερχόταν σε 36.000 άτομα, χωρίς βέβαια να περιλαμβάνονται και οι 120.000 περίοικοι.[340] Η διανομή κλήρων γης σε όλους εξομοίωσε τους Σπαρτιάτες πολίτες, που αποτέλεσαν τον "δάμον" ή δήμο, ενώ οι ευγενείς διατήρησαν τα προνόμιά τους μόνο στην εκλογή της Γερουσίας. Οι Σπαρτιάτες ήταν οι πρώτοι που επέτυχαν την εξίσωση αυτή των πολιτών.

Την ίδια εποχή που συντελούνταν οι πολιτικές μεταβολές στην Σπάρτη, οι Αργείοι δέχθηκαν την μετεξέλιξη του βασιλιά τους Φείδωνα σε τύραννο, ο οποίος σύντομα φρόντισε να επεκτείνει την κυριαρχία του και στην Αίγινα. Οι Αργείοι υπό τον Φείδωνα ίσως υπήρξαν η πρώτη Πόλις στον ελλαδικό χώρο που χρησιμοποίησε νομίσματα στις συναλλαγές της. Από τους άλλους Πελοποννησίους, οι Ηλείοι, αφού νίκησαν γειτονικούς λαούς, ανέλαβαν την εποχή αυτή την διεύθυνση των Ολυμπιακών Αγώνων.

Κορίνθιοι. Στην βορειοανατολική Πελοπόννησο κυριαρχούσαν οι Κορίνθιοι. Με τα δύο λιμάνια τους, το Λέχαιο στον Κορινθιακό Κόλπο και τις Κεγχρεές στον Σαρωνικό, είχαν την δυνατότητα εύκολης επικοινωνίας με τις Συρακούσες, στην Σικελία, αλλά και με τις Πόλεις των νησιών του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Οι Κορίνθιοι μετέφεραν τα υψηλής τεχνικής αγγεία τους σε ολόκληρη την Μεσόγειο, ιδίως στο δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα. Η εμπορική αυτή δραστηριότητα, όμως, απορροφούσε πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος να απασχολείται στην αγροτική οικονομία.[341]

Αυτό ακριβώς το γεγονός δημιούργησε προβλήματα ελλείψεως γης, τα οποία έπρεπε να λύσουν οι Βακχιάδες. Η οικογένεια αυτή κυβερνούσε την Κόρινθο, αφού είχε αποκλείσει από την εξουσία όλους τους άλλους ευγενείς. Οι Βακχιάδες όρισαν το μέλος της οικογένειάς τους Φείδωνα (τέλος Η' αιώνα;) να λύσει το πρόβλημα του υπερπληθυσμού και της ελλείψεως γης έχοντας ως τελικό σκοπό να περιορίσουν την διακυβέρνηση της Πόλεως στην αριστοκρατική τους ομάδα, μάλλον 200 ατόμων περίπου.[342] Ο Φείδων

---

339 Τυρταίος, Fr. 10.1-6. Αρχαίο κείμενο σε Gilbert Murray et al., eds., *The Oxford Book of Greek Verse*, revised ed. (Oxford: Clarendon, 1946), p. 151.

340 Ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* "Λυκούργος", VII (44), αναφέρει την διανομή της σπαρτιατικής γης σε 9.000 κλήρους (αρχηγούς οικογενειών) και την γη της Λακωνικής σε 30.000 κλήρους των Περιοίκων. Αν υποθέσουμε τρία επιπλέον άτομα σε κάθε οικογένεια καταλήγουμε στους 36.000 Σπαρτιάτες (9.000 επί 4) και 120.000 περιοίκους. Δεν έχουμε πληροφορίες για τον αριθμό των ειλώτων. Δες και ΙΕΕ, 2:222.

341 Συζήτηση σε Salmon, pp. 154-158.

342 Διόδωρος Ζ.9.6. -- J. H. Jeffery, *Archaic Greece, The City States c.700-500 BC* (New York: St. Martin's, 1976), pp. 145-146.

φαίνεται ότι πρότεινε τον έλεγχο των γεννήσεων έτσι ώστε ο αριθμός των κλήρων κάθε οικογένειας να διατηρούνταν ίσος με τον αριθμό των πολιτών (αρχηγών των οικογενειών) για να μην μοιραζόταν η γη σε πολλά κομμάτια.[343] Η αυταρχική διακυβέρνηση των Βακχιάδων και η ήττα των Κορινθίων από τους Κερκυραίους στην πρώτη ανάμεσα σε Έλληνες ναυμαχία το 660 π.Χ., υπήρξε η αιτία μεγάλης δυσαρέσκειας που έθεσε τέλος στην οικογενειακή διακυβέρνηση της Κορίνθου. Την κατάσταση εκμεταλλεύθηκε ο πολέμαρχος Κύψελος (περ. 657/6-628), ένα από τα μέλη της οικογενείας των Βακχιάδων, ο οποίος, αφού οργάνωσε μια "εταιρεία" (πολιτική συνωμοτική οργάνωση), κατέλαβε την εξουσία μετά από πραξικόπημα που εξετέλεσε το 657/6. Οι αντίπαλοι Βακχιάδες αποδεκατίσθηκαν: κάποιοι σκοτώθηκαν, άλλοι εγκατέλειψαν την Κόρινθο και πολλοί εξορίσθηκαν ενώ οι περιουσίες τους μοιράσθηκαν από τον Κύψελο σε ακτήμονες. Ο Κύψελος υπήρξε τόσο δημοφιλής που δεν είχε την ανάγκη σωματοφυλάκων ενώ ίσως ήταν αυτός που ίδρυσε τους αγώνες των Ισθμίων.[344]

Τον Κύψελο αντικατέστησε ο γιος του Περίανδρος (περ. 628-586), που συνέλαβε την εκτέλεση μεγάλων τεχνικών έργων στην πόλη. Ο Περίανδρος σχεδίασε την διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου αλλά το έργο δεν μπορούσε να κατασκευασθεί λόγω ελλείψεως τεχνικών δυνατοτήτων της εποχής. Κατά πάσα πιθανότητα, όμως, κατασκεύασε τον δίολκο, λίθινη οδό, μέσω της οποίας και επί τροχών μεταφέρονταν τα πλοία από τον Κορινθιακό στον Σαρωνικό κόλπο ακολουθώντας περίπου την ίδια πορεία με την σημερινή. Η εσωτερική πολιτική του Περιάνδρου μπορεί να χαρακτηρισθεί περισσότερο τυραννική από αυτήν του πατέρα του. Απαγόρευσε την αγοραπωλησία δούλων έτσι ώστε να αναγκάσει τους Κορινθίους να εργάζονται αλλά και να δώσει δουλειά στους θήτες (ακτήμονες). Μάλιστα, τιμωρούσε όλους τους αργόσχολους που βρίσκονταν να περιφέρονται ασκόπως στην Αγορά.[345] Στις εξωτερικές σχέσεις της Κορίνθου, ο τύραννος φρόντισε για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου της Πόλεως με την Κάτω Ιταλία αλλά και με την Ιλλυρία,[346] όπου οι Κορίνθιοι είχαν ιδρύσει την αποικία Απολλωνία (Pojan, BAGROW 49:B3, στα νοτιοδυτικά παράλια της Αλβανίας).[347] Λόγω του ανταγωνισμού των αποικιών στην Ιλλυρία η Κόρινθος ήρθε σε σύγκρουση με την Κέρκυρα, οι κάτοικοι της οποίας είχαν ιδρύσει την αποικία Επίδαμνο (σημερινό Δυρράχιο Αλβανίας ή Durrësi, BAGROW 49:B2). Στην σύγκρουση που ακολούθησε οι Κορίνθιοι κατέλαβαν την Κέρκυρα και ο Περίανδρος τοποθέτησε ως κυβερνήτη της Πόλεως τον ανιψιό του Ψαμμήτιχο. Το αιγυπτιακής προελεύσεως όνομα του ανιψιού μπορεί να δείχνει ότι ο τύραννος της Κορίνθου είχε καλές σχέσεις με τους Αιγυπτίους, όπως είχε και με τους Αθηναίους. Ο Ψαμμήτιχος (περ. 586-583) ανέλαβε τύραννος της Κορίνθου μετά τον θάνατο του Περιάνδρου αλλά ανατράπηκε μέσα σε τρία χρόνια από επανάσταση η οποία έθεσε τέρμα στην δυναστεία των Κυψελιδών. Μετά τους Κυψελίδες εγκαταστάθηκε στην Κόρινθο μια μετριοπαθής ολιγαρχία.[348]

Καθ' όλη την περίοδο της πρώιμης ιστορίας της Κορίνθου, η προσοχή των τυράν-

---

343 Αν ερμηνεύουμε σωστά τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, 1265b). Δες συζήτηση σε Salmon, pp. 63-64. Με άλλα λόγια φαίνεται ότι ο Φείδων προηγήθηκε κατά 2.500 χρόνια του Άγγλου οικονομολόγου Θωμά Μάλθους (Thomas Malthus, 1766-1834) που διατύπωσε παρόμοια θεωρία ελέγχου των γεννήσεων για την επάρκεια των αγαθών τον 19ο αιώνα στο έργο του *An Essay on the principle of Population*, 1798. Για τον Μάλθους δες στο Jacob Oser & W.C. Blanchfield, *The Evolution of Economic Thought*, 2nd ed. (N. York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975), pp. 104-113

344 Salmon, pp. 186-196 και Jefferey, pp. 146-150.

345 Συζήτηση σε Salmon, pp. 197-205.

346 Έτσι ονόμαζαν οι Έλληνες την σημερινή Βόρεια Αλβανία κατά προσέγγιση.

347 N. G. L. Hammond, *A History of Greece to 322 BC*, 2nd ed. (Oxford: Clarendon, 1967), pp. 146-147.

348 Salmon, pp. 222-230.

νων, των ευγενών και των κατοίκων της ήταν στραμμένη προς το εμπόριο. Το εμπόριο της Πόλεως άνθισε κατά το δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα, οπότε οι Κορίνθιοι τυποποίησαν τα ζωγραφικά θέματα των αγγείων τους και εφήρμοσαν ένα είδος μαζικής παραγωγής για να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση. Τα αποτελέσματα αυτής της μεθόδου όμως ήταν καταστρεπτικά για την οικονομία της Κορίνθου όταν η ποιότητα κατασκευής και διακοσμήσεως των αγγείων έπεσε κατακόρυφα χάριν της μεγαλύτερης παραγωγής. Τα χαμηλής ποιότητας αγγεία διοχετεύθηκαν στις αγορές μετά το 600 και τα καταστρεπτικά τους αποτελέσματα, δηλαδή η δραματική μείωση των πωλήσεων, συντελέσθηκε μέχρι το 550 π.Χ.[349]

Η Κόρινθος και οι άλλες Πελοποννησιακές Πόλεις βρήκαν μιμητές ως προς την οικονομική δραστηριότητά τους αλλά και ως προς το πολιτικό σύστημα στις Πόλεις της Αττικής: τα Μέγαρα και την Αθήνα.

Μεγαρείς. Πολύ λίγα είναι γνωστά για την πρώιμη ιστορία των Μεγάρων. Τα Μέγαρα ιδρύθηκαν από Δωριείς γύρω στο 1000 π.Χ. ενώ τον Η' αιώνα ορισμένοι Μεγαρείς, μάλλον φτωχοί και ακτήμονες, μετανάστευσαν στην Σικελία, όπου ίδρυσαν τα Υβλαία Μέγαρα. Έναν αιώνα αργότερα, άλλοι κάτοικοι των Μεγάρων κινήθηκαν προς την Προποντίδα, όπου στο τέλος του Ζ' αιώνα ίδρυσαν το Βυζάντιο (Κωνσταντινούπολη). Αυτές ήταν οι κυριότερες πρώτες αποικίες των Μεγαρέων που είχαν σχέση με την επέκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων τους.

Από πολιτικής απόψεως, η εξουσία στα Μέγαρα βρισκόταν στα χέρια των ευγενών που εξέλεγαν ετησίως τον επώνυμο άρχοντα, μέχρι που ο δημαγωγός Θεαγένης (β' μισό Ζ' αιώνα) έγινε τύραννος. Έπεισε την Εκκλησία του δήμου ότι κινδύνευε η ζωή του από τους αντιπάλους του και έπρεπε να του δοθεί η άδεια να συγκροτήσει σωματοφυλακή. Ο Θεαγένης χρησιμοποίησε την σωματοφυλακή για να αναλάβει την πλήρη πολιτική εξουσία στα Μέγαρα, περίπου το 638 π.Χ. Στην αρχή φαίνεται ότι οι ευγενείς δεν αντέδρασαν αλλά όταν ο Θεαγένης διέταξε την σφαγή των ζώων τους για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, τον αντικατέστησαν με μια ολιγαρχία των πλούσιων εμπόρων. Σύντομα, όμως, λίγο πριν το 600, τα Μέγαρα εισήλθαν σε μια περίοδο "ακολάστου δημοκρατίας",[350] που πολέμησε και εκδίωξε πολλούς ευγενείς. Ένα μέλος της αριστοκρατίας που υπέστη τα δεινά της εξορίας, ο ποιητής Θέογνης (ΣΤ' αιώνας;),[351] αποτύπωσε στα ποιήματά του την απογοήτευσή του για τις διώξεις των ευγενών και την συμπεριφορά των νεόπλουτων.

Προσέχουμε τα κριάρια και τα γαϊδούρια, Κύρνε, [όνομα]
και τα άλογα να είναι από ευγενική γενιά,
κινούμενοι από καλό σκοπό.
Αλλά καλός [ευγενής] άνδρας να πάρει γυναίκα κακή [από ταπεινή γενιά]
από κακό [πατέρα] δεν τον νοιάζει,
εφ' όσον του δώσουν πολλά χρήματα.
Ούτε γυναίκα αποφεύγει τον κακό [ταπεινό] άνδρα
για να είναι σύζυγος πλουσίου,
αλλά τον πλούσιο θέλει αντί του καλού [ευγενή].
Τα χρήματα υπολογίζουν
και με κακή [ταπεινή] γυναίκα παντρεύεται ο καλός [ευγενής]
και ο κακός [λαϊκός] με καλή [ευγενή].

---

349 *Ίδιο*, ch. VII.

350 Πλούταρχος, *Ηθικά*, "Αίτια Ελληνικά", 59.

351 Δες σύγκριση με τα ποιήματα του Αλκαίου (δες Κεφάλαιο 10) και ανάλυση σε Osborne, pp. 190-192.

Ο πλούτος νόθευσε την γενιά.
Έτσι μην απορείς [Κύρνε] Πολυπαΐδη που χάλασε η ευγενική γενιά.
Αναμειγνύονται τα ευγενή με τα ταπεινά.[352]

Ο Θέογνης αναγκάσθηκε να ζήσει περιπλανώμενος μακριά από τα Μέγαρα και ήταν τόσο πικραμένος ώστε σε ένα άλλο ποίημά του ζητούσε να πάρει εκδίκηση με την βοήθεια των Θεών.

Αλλά Δία Ολύμπιε πραγματοποίησέ μου, όσο υπάρχει ακόμα χρόνος, μια ευχή. [...]
Δεν μου φαίνεται ότι πληρώνουν οι άνδρες
που την περιουσία μου με την βία έχουν αρπάξει.
Εγώ δε σαν σκύλος πέρασα χαράδρες, χειμάρρους, ποτάμια
έχοντας χάσει τα πάντα.
Ας γίνει να πιω το σκοτεινό τους αίμα.[353]

Η δημοκρατία δεν κράτησε για πολύ στα Μέγαρα γιατί γύρω στο 580 οι κατατρεγμένοι αριστοκράτες επανέκαμψαν και εγκαθίδρυσαν ολιγαρχικό πολίτευμα που διήρκεσε για έναν περίπου αιώνα. Τα Μέγαρα συνεισέφεραν έμψυχο και άψυχο υλικό στον αγώνα εναντίον των Περσών ενώ κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο βρέθηκαν ανάμεσα στους δύο μεγάλους αντιπάλους της ελληνικής αρχαιότητας, στην Αθήνα και στην Σπάρτη.[354]

Αθηναίοι. Η Πόλις στην οποία διακρίνονται καλύτερα οι πολιτικές αλλαγές κατά τον Η' αιώνα και τις αρχές του Ζ', ίσως γιατί γνωρίζουμε λεπτομέρειες από την πολιτική της ιστορία, είναι η Αθήνα. Τον Η' αιώνα και από φυλετικής απόψεως, οι κάτοικοι της Αθήνας ήταν χωρισμένοι σε τέσσερις φυλές, σε φρατρίες και σε γένη.

Ο σημαντικότερος διαχωρισμός των Αθηναίων, όμως, ήταν οικονομικός και πολιτικός. Οι ευγενείς χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες ή τέλη, ανάλογα με την περιουσία τους. Οι πιο πλούσιοι ανήκαν στους πεντακοσιομέδιμνους (παρήγαν πάνω από πεντακόσιους μεδίμνους[355]) και οι λιγότερο πλούσιοι στους ιππείς. Οι κατώτερες τάξεις χωρίζονταν στους ζευγίτες, που υπηρετούσαν ως οπλίτες στον στρατό, και στους θήτες, που ήταν ακτήμονες και εξασκούσαν διάφορα επαγγέλματα ή εργάζονταν ως ανειδίκευτοι εργάτες. Οι κατώτερες τάξεις δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα αφού οι πεντακοσιομέδιμνοι ήταν αυτοί που εκλέγονταν στα διάφορα αξιώματα ενώ οι ιππείς ήταν οι μόνοι που είχαν δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του δήμου.

Μέχρι το 683/2, οι Αθηναίοι εξέλεγαν ή επέλεγαν άρχοντες μάλλον κατά περιόδους ενώ από εκείνη την χρονιά και μετά οι άρχοντες εκλέγονταν ετησίως. Οι τρεις άρχοντες με ετήσια θητεία ονομάζονταν Άρχων Επώνυμος, βασιλεύς και Πολέμαρχος. Ο Επώνυμος ήταν μάλλον ο ανώτατος άρχων, που έδρευε στο Πρυτανείο (έδρα της κυβερνήσεως και αρχειοφυλάκιο), συγκαλούσε την Βουλή (Άρειο Πάγο) και την Εκκλησία του δήμου και διηύθυνε τις συνεδριάσεις. Όταν η βουλή συνεδρίαζε ως δικαστήριο προήδρευε ο βασιλεύς, που φρόντιζε για την επίλυση δικαστικών διαφορών αλλά και για τις μυστηριακές και θρησκευτικές τελετές που έπρεπε να διεξαχθούν. Οι αρμοδιότητές του

[352] Θέογνης, *Ελεγείαι*, 183-192. Αρχαίο κείμενο σε Gilbert Murray et al., eds., *The Oxford Book of Greek Verse*, revised ed. (Oxford: Clarendon, 1946), no 188, p. 191-192.

[353] Θέογνης, 341-350. Αρχαίο κείμενο σε Gilbert Murray et al., eds., *The Oxford Book of Greek Verse*, revised ed. (Oxford: Clarendon, 1946), no 191, p. 193.

[354] Ronald P. Legon, *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336 BC* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981), ch. 5.

[355] Ο μέδιμνος ήταν μέτρο χωρητικότητας στερεών, ξηρών καρπών και σιτηρών και ισοδυναμούσε με περίπου 52 λίτρα (AMCD).

δείχνουν την αρχαιότητα των λειτουργιών του και πιθανώς ανάγονται στους μυκηναϊκούς χρόνους. Ο τρίτος άρχων, ο Πολέμαρχος, είχε την αρχηγία του στρατού και αργότερα την ευθύνη για την επίλυση δικαστικών διαφορών μεταξύ μετοίκων στην Αττική. Οι άρχοντες εκλέγονταν πιθανώς από την βουλή, που την περίοδο αυτήν πρέπει να ταυτιζόταν με τον Άρειο Πάγο, και αποτελούνταν από τους άρχοντες μετά την λήξη της ετήσιας θητείας τους.[356] Η βουλή είχε στην πραγματικότητα την ευθύνη διακυβερνήσεως της Αθήνας εφ' όσον η σύγκλιση της Εκκλησίας γινόταν μόνο για να ληφθούν πολύ σημαντικές αποφάσεις. Οι Αθηναίοι χώριζαν διοικητικά την πολιτεία τους σε τριττύες (ένα τρίτο της φυλής), οι οποίες υποδιαιρούνταν σε ναυκραρίες. Τα μέλη των ναυκραριών είχαν ως υποχρέωση να εξοπλίζουν ένα πλοίο. Η διοικητική διαίρεση σε τριττύες χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τον Κλεισθένη για την δημοκρατική μεταβολή που επιχειρήθηκε το 508/7.

Η οικονομική κρίση που έπληξε τους Αθηναίους τον Ζ' αιώνα, σε αντίθεση με την εξαιρετική δραστηριότητα του προηγουμένου, είχε και πολιτικές επιπτώσεις. Ο Αθηναίος ευγενής Κύλων προσπάθησε να γίνει τύραννος των Αθηνών χρησιμοποιώντας την δόξα του από την νίκη του στους Ολυμπιακούς αγώνες το 640 π.Χ. και την υποστήριξη του πεθερού του Θεαγένη, τυράννου των Μεγάρων. Ο Κύλων κατέλαβε την Ακρόπολη αλλά πολιορκήθηκε στενά από τους Αθηναίους και μόλις πρόλαβε να διαφύγει. Οι οπαδοί του αποφάσισαν να παραδοθούν αλλά, παρά τις διαβεβαιώσεις που είχαν λάβει ότι θα δικάζονταν, οι Αθηναίοι πολιορκητές τους θανάτωσαν το 636/632 π.Χ. Η καταπάτηση της υποσχέσεως των Αθηναίων ονομάσθηκε Κυλώνιο άγος και υπεύθυνος θεωρήθηκε ο άρχων Μεγακλής, του γένους των Αλκμεωνιδών, που όλα τα μέλη του καταδικάσθηκαν σε εξορία.[357]

Η πολιτική διαφωνία, η εξορία των Αλκμεωνιδών και ο τρόπος διακυβερνήσεως της Πόλεως ίσως δυσαρέστησαν ορισμένες ομάδες ευγενών και πολιτικών. Οι Αθηναίοι φαίνεται ότι τελικά το 624/621 π.Χ. ανέθεσαν στον νομοθέτη Δράκοντα να εισηγηθεί νέους νόμους για την επίλυση των διαφορών. Οι εισηγήσεις του νομοθέτη περιλάμβαναν δύο σημαντικές μεταρρυθμίσεις: πρώτον, την συμμετοχή των ζευγιτών στην διοίκηση της Πόλεως, γεγονός που διεύρυνε τον αριθμό των πολιτών που συμμετείχαν στην διακυβέρνηση, και δεύτερον, τον διαχωρισμό των εκ προθέσεως με των εξ αμελείας εγκλημάτων. Ο διαχωρισμός αυτός, μοναδικός στον παγκόσμιο χώρο για την εποχή, αποδεικνύει το επίπεδο δικαστικής συνειδήσεως και πολιτισμού που επέτυχαν οι Έλληνες κατά την αρχαϊκή εποχή και δείχνει την πολιτισμική πρόοδο που επιτεύχθηκε τον Ζ' αιώνα. Για την εκδίκαση των περιπτώσεων ανθρωποκτονίας ο Δράκων ίδρυσε τους Εφέτες, ειδικό δικαστήριο με πενήντα ένα μέλη. Επίσης, μάλλον εισηγήθηκε και ειδικό νόμο για την τιμωρία των επίδοξων τυράννων και των συνεργών τους. Παρ' όλα αυτά οι νόμοι του Δράκοντος δεν δικαιολογούν την φήμη τους ως δρακόντειοι, δηλαδή πολύ αυστηροί.[358]

Οι μεταρρυθμίσεις του Δράκοντος πρέπει να έλυσαν τα προβλήματα των Αθηναίων μόνο πρόσκαιρα γιατί σε λίγο προέκυψαν νέα ζητήματα. Οι Αθηναίοι ήταν αρχικά δυσαρεστημένοι με τους κυβερνώντες διότι έχασαν τον έλεγχο της Σαλαμίνας, που πέρασε στα χέρια των Μεγαρέων. Επιπλέον, οι επαχθέστατοι όροι δανεισμού που είχαν επιβληθεί από τους πλούσιους ευγενείς, ο μεγάλος αριθμός των οφειλετών που έχαναν τον έλεγχο των κτημάτων τους και που πολλές φορές γίνονταν δούλοι και πωλούνταν ακόμη και εκτός της αθηναϊκής επικρατείας, και τέλος οι πολλές παράνομες δικαστικές αποφάσεις

---

[356] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, ΙΙΙ.

[357] Συζήτηση σε Osborne, pp. 215-217.

[358] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, IV -- Russell Meiggs & David Lewis, eds. *A Selection of Greek Historical Inscriptions,* rev. ed. (Oxford: Clarendon Press, 1988), no 86 [εφεξής GHI]. Δες και Γεώργιος Π. Νάκος, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου* (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 1991), σ. 116-119 – Ράμου-Χαψιάδη, σ. 130-133.

που αφορούσαν τα παραπάνω ζητήματα και εκδίδονταν υπέρ των ισχυρών, ανάγκασαν τους Αθηναίους να αναθέσουν στον νομοθέτη Σόλωνα την λύση των νέων προβλημάτων (δες Ιστορική Πηγή 13). Ο Σόλων ανήκε σε επιφανή οικογένεια, είχε ταξιδέψει πολύ εκτός Αθηνών και είχε και στο παρελθόν, μέσα από τα ποιήματά του, διατυπώσει τις επικρίσεις του για τον τρόπο διακυβερνήσεως της Πόλεως.

Το έτος 594/3, ο Σόλων εξελέγη άρχων με επιπρόσθετες εξουσίες, τις οποίες διατήρησε για ένα επιπλέον χρόνο μετά την παράδοση της αρχοντίας. Η πρώτη δέσμη μέτρων που εισηγήθηκε είχε σχέση με την ανακούφιση των αναξιοπαθούντων. Επετεύχθη η σεισάχθεια, δηλαδή ακυρώθηκαν όλα τα χρέη, καταργήθηκε ο δανεισμός που υποχρέωνε τον δανειζόμενο να γίνει δούλος (επί σώμασι) και απελευθερώθηκαν οι δούλοι λόγω χρεών. Η κυριότερη νομοθεσία του Σόλωνος, όμως, αφορούσε ριζοσπαστικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν σχέση με τα πολιτικά δικαιώματα των θητών. Για πρώτη φορά στην ιστορία της αθηναϊκής πολιτείας οι θήτες έγιναν μέλη της Εκκλησίας του δήμου, δηλαδή έλαβαν το δικαίωμα της ψήφου, και συμμετείχαν στα λαϊκά δικαστήρια (Ηλιαία). Στα λαϊκά δικαστήρια μπορούσαν να καταφύγουν απλοί πολίτες και να κινήσουν δίκη για άνομες πράξεις, ακόμη και εναντίον αρχόντων. Οι θήτες δεν είχαν δικαίωμα να θέσουν υποψηφιότητα για κανένα αξίωμα αλλά ο Σόλων αύξησε την δικαιοδοσία της Εκκλησίας του δήμου και ίσως ίδρυσε δεύτερη αντιπροσωπευτική βουλή με τετρακόσια μέλη.[359] Η νέα βουλή μελετούσε τα σχέδια ψηφισμάτων πριν αυτά υποβληθούν σε ψηφοφορία στην Εκκλησία. Μετά από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος, η Εκκλησία του δήμου αποτελούνταν πλέον από όλους τους ενήλικες άνδρες της αθηναϊκής πολιτείας.

Απορίας άξιον βέβαια είναι πώς οι ανώτερες τάξεις αποδέχθηκαν τις πολιτικές μεταβολές. Έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι ολόκληρη η νομοθεσία του Σόλωνος απέβλεπε ουσιαστικά στο να απαλύνει τις συγκρούσεις ανάμεσα στους ευπορότερους προσδιορίζοντας ακριβή δικαιώματα και υποχρεώσεις για κάθε κατηγορία πολιτών που δημιούργησε.[360] Γνωρίζουμε ότι ο Σόλων επαναπροσδιόρισε τα τέλη (κατηγορίες πολιτών) για να καθορίσει τις νέες ομάδες πολιτών και τα πολιτικά τους προνόμια. Ο διαχωρισμός έγινε ανάλογα με το ύψος της ετήσιας αγροτικής παραγωγής κάθε πολίτη. Δηλαδή, η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε τους πεντακοσιομέδιμνους, όσους είχαν παραγωγή πάνω από 500 μεδίμνους, η δεύτερη τους τριακοσιομέδιμνους ή ιππείς, όσους είχαν μεταξύ 300 και 500, η τρίτη τους διακοσιομέδιμνους ή ζευγίτες, μεταξύ 200 και 300, και η τέταρτη τους θήτες, που η παραγωγή τους δεν έφθανε τους 200 μεδίμνους ή ήταν ακτήμονες ή ήταν απλοί επαγγελματίες.[361] Αυτός ο διαχωρισμός βέβαια δεν ευνοούσε όσους ασκούσαν ελευθέρια επαγγέλματα, που πρέπει όμως να αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία. Επιπλέον, ο νομοθέτης εισηγήθηκε μια σειρά νόμων που ωφέλησαν το εμπόριο ή προστάτευσαν την διατροφή των κατοίκων. Για παράδειγμα, επέτρεψε την εξαγωγή του σε υπερεπάρκεια ελαιολάδου και φυσικά και των αγγείων που το περιείχαν ενώ απαγόρευσε αυστηρά την εξαγωγή σιτηρών. Εκ παραλλήλου, ενεθάρρυνε τους γονείς να διδάσκουν τους γιους τους μια τέχνη ενώ επέτρεψε την εγκατάσταση τεχνιτών από άλλα μέρη για την προαγωγή της βιοτεχνίας. Ακόμη, πρότεινε μεταρρύθμιση μέτρων και σταθμών για την διευκόλυνση του εμπορίου θέτοντας, με την συνολική του οικονομική νομοθεσία, τα θεμέλια της εμπορικής αναπτύξεως της Αθήνας.

---

[359] Η Βουλή των Τετρακοσίων αναφέρεται από τον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*, VIII.4) αλλά έχει αμφισβητηθεί έντονα η ύπαρξή της {δες Raphael Sealey, *A History of the Greek City States ca 700-338 BC* [Historical Problems] (Berkeley: Univ. of California Press, 1976), pp. 119-121}.

[360] Osborne, pp. 217-225.

[361] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, V-XII – Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Σόλων" – Δες και Νάκος, 119-120 -- Ράμου-Χαψιάδη, σ. 133-146.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 13
ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΟΣ (594/3 π.Χ.)

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Σόλων", XVIII. (Πλούταρχος, 88). Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Δεύτερον, ο Σόλων θέλοντας να αφήσει όλες τις εξουσίες, όπως ακριβώς ήταν, στους πλουσίους, και να εισαγάγει έναν μεικτό τύπο εξουσίας [και πλούσιοι και φτωχοί], στην οποία ο λαός δεν συμμετείχε, έλαβε ως βάση τα έσοδα των πολιτών και ως πρώτη κατηγορία όρισε αυτούς που είχαν έσοδα από υγρά και ξηρά προϊόντα πεντακοσίων μεδίμνων και τους ονόμασε πεντακοσιομέδιμνους. Ως δεύτερη κατηγορία όρισε αυτούς που μπορούσαν να θρέψουν ένα άλογο ή είχαν έσοδα από τριακοσίους μεδίμνους και επειδή πλήρωναν τον φόρο για την τάξη των ιππέων τους ονόμασε ιππείς. Οι ανήκοντες στην τρίτη κατηγορία ονομάσθηκαν ζευγίτες, για τους οποίους ως μέτρο ελήφθησαν και για τα δύο [υγρά και ξηρά] οι διακόσιοι [μέδιμνοι]. Στους υπόλοιπους που ονομάζονταν θήτες [ο Σόλων] δεν έδωσε κανένα πολιτικό δικαίωμα παρά μόνο να μετέχουν στην Εκκλησία [του δήμου] και στα δικαστήρια. Στην αρχή αυτό θεωρήθηκε ασήμαντο αλλά μετά σημαντικότατο εφάνη διότι οι περισσότερες διαφορές έπρεπε να λυθούν από τους δικαστές [ορισμένοι από τους οποίους ήταν θήτες]. Αλλά και όσες υποθέσεις όρισε [ο Σόλων] ότι έπρεπε να κρίνουν οι άρχοντες, ομοίως και γι' αυτές έδωσε το δικαίωμα της εφέσεως σε όσους [θήτες] ήθελαν [να το πράξουν]. Λέγεται ότι [ο Σόλων] επίτηδες έφτιαξε τους νόμους ασαφείς να επιδέχονται πολλές ερμηνείες για να αυξήσει την δύναμη των δικαστηρίων. [Οι δε πολίτες] μη έχοντας την δυνατότητα από τον νόμο να λύσουν [μόνοι τους] τις διαφορές που είχαν, αναζητούσαν πάντα δικαστές και έφερναν κάθε αμφισβητούμενη υπόθεση σ' αυτούς. Κατά κάποιο τρόπο [λοιπόν οι δικαστές] είχαν τον νόμο στα χέρια τους. Ο Σόλων ο ίδιος επισημαίνει την τιμή αυτή για τον εαυτό του ως εξής:

Στον λαό έδωσα τόση εξουσία όση του έπρεπε
χωρίς να του αφαιρέσω ή να προσθέσω δικαιώματα.
Για όσους είχαν δύναμη και θαυμάζονταν για τον πλούτο τους
τους προστάτευσα για να μην υπάρχει τίποτα το άδικο.
Στάθηκα ανάμεσα τους [πλουσίους και λαό] σαν ισχυρή προστασία και για τους δύο
για να μην υπάρχει περίπτωση να νικήσει είτε ο ένας είτε ο άλλος αδίκως.

Επιπλέον, ο Σόλων, νομίζοντας ότι ο αδύναμος λαός χρειαζόταν βοήθεια, έδωσε σε όλους το δικαίωμα να εγείρουν δίκη εάν είχαν αδικηθεί. Και για την περίπτωση τραυματισμού ή βιαιοπραγίας ή ζημίας εναντίον κάποιου, του παρείχετο το δικαίωμα, σε αυτόν που μπορούσε και ήθελε, να μηνύσει και να εγείρει αγωγή εναντίον αυτού που τον έβλαψε. Σωστά ο νομοθέτης συνήθιζε έτσι τους πολίτες να συναισθάνονται ως μέρη ενός όλου και να συμπονούν ο ένας τον άλλο.

Οι νόμοι του Σόλωνος αποτελούν το πρώτο άλμα προς την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Αθήνα. Για πρώτη φορά, η κατώτερη τάξη, οι θήτες, συμμετείχαν στην Εκκλησία του δήμου ενώ δόθηκε το δικαίωμα ψήφου σε όλους τους πολίτες. Επίσης, για πρώτη φορά διαφαίνεται καθαρότερα ο διαχωρισμός μεταξύ της δικαστικής, της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας.

Η νομοθεσία του Σόλωνος άφησε δυσαρεστημένους αφ' ενός αυτούς που εθίγησαν από τις μεταρρυθμίσεις αλλά και αυτούς που νόμιζαν ότι οι αλλαγές δεν ήταν τόσο ριζοσπαστικές όσο έπρεπε. Παρ' όλα αυτά, καθ' όλο το πρώτο μισό του ΣΤ' αιώνα το δημοκρατικό σύστημα διακυβερνήσεως που εισηγήθηκε ο Σόλων λειτούργησε παρά τις προσπάθειες ορισμένων να καταλάβουν την εξουσία και να παρεκκλίνουν. Στο δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα, όμως, ο Πεισίστρατος, αρχηγός του κόμματος ή της ομάδας των διακρίων[362] κατέλαβε την εξουσία ως τύραννος. Με αυτήν την πράξη η πολιτεία των Αθηναίων πέρασε πρόσκαιρα στα χέρια του ενός ανδρός μέχρι περίπου την καμπή του αιώνα οπότε εγκαθιδρύθηκε η πραγματική αθηναϊκή δημοκρατία του Ε' αιώνα π.Χ.

Δελφοί - Μακεδόνες. Οι πολιτικές εξελίξεις που συντελέσθηκαν στις Πόλεις της Νότιας Ελλάδας παρατηρήθηκαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και βορειότερα, στην Στερεά Ελλάδα, όπου δεν αποφεύχθηκαν πόλεμοι με οικονομικά και θρησκευτικά μάλλον αίτια. Την ίδια περίοδο έχουμε και τις πρώτες πληροφορίες για τους Μακεδόνες.

Στην Στερεά Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Θήβα τον ΣΤ' αιώνα υπήρχαν νόμοι που είχαν σαν αντικειμενικό σκοπό την μετεξέλιξη της κοινωνίας από φυλετικής σε πολιτικής. Το συνταρακτικό γεγονός της περιόδου αυτής, όμως, είναι ο Ιερός Πόλεμος. Το 592 οι Θεσσαλοί και ορισμένες Πόλεις της Στερεάς Ελλάδας ενώθηκαν σε αμφικτιονία (ιερή συμμαχία) και κήρυξαν τον Α' Ιερό Πόλεμο εναντίον των κατοίκων της πόλεως Κρίσας, που εξυπηρετούσε τους προσκυνητές των Δελφών. Οι Κρισαίοι ήταν πειρατές που παρενοχλούσαν την ναυσιπλοΐα στον Κορινθιακό αλλά επέβαλαν και τέλη στους επισκέπτες των Δελφών που κατέληγαν στο λιμάνι τους Κίρρα. Ο στρατός της αμφικτιονίας κατέστρεψε την Κρίσα και την Κίρρα, εξανδραπόδισε τους κατοίκους και αφιέρωσε την Κρίσα στους θεούς των Δελφών.[363]

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Εγκατάσταση Πρωτοελληνικών Φύλων στην Ήπειρο & Δ. Μακεδονία	2200/2100-1900
Μεταναστεύσεις Ελλήνων προς Νότο	1125-800
Ληλάντιος Πόλεμος	700
Κάθοδος Μακεδόνων	700
Α' Ελληνικός Αποικισμός	Η' αιώνας
Β' Ελληνικός Αποικισμός	ΣΤ' αιώνας
Α' Ιερός Πόλεμος	592

Κατά τον Ζ' αιώνα έχουμε και τις πρώτες πληροφορίες για τους Μακεδόνες. Παρ' ότι στην αρχή του 20ου αιώνα αλλά και την τελευταία δεκαετία του αμφισβητήθηκε έντονα η ελληνικότητα των Μακεδόνων, τα λίγα στοιχεία που συνηγορούν στο αντίθετο δεν φαίνεται να ευσταθούν.[364] Η ανακάλυψη στον τύμβο της Βεργίνας επιτύμβιων πλακών

[362] Δες παρακάτω περί Πεισιστράτου. Κατά τον Αριστοτέλη υπήρχαν τρεις "στάσεις" (πολιτικές ομάδες) στην Αθήνα του ΣΤ' αιώνα: των παραλίων, των πεδιακών και των διακρίων (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XIII.4).

[363] Η Κρίσα και η Κίρρα ήταν μάλλον δύο διαφορετικές πόλεις αν και η Κίρρα δεν φαίνεται να ήταν τίποτα άλλο παρά το λιμάνι της Κρίσας. Το πρόβλημα υφίσταται στις αρχαίες πηγές. Πρβλ. Στράβων, IX.3.3-4 (C.418) και Παυσανίας, "Φωκικά", XXXVII.4-5 (893).

[364] Για το Μακεδονικό Ζήτημα από την αρχαιότητα μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα με τις απόψεις υπέρ και κατά της ελληνικότητας των Αρχαίων Μακεδόνων δες πρόχειρα Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Το Μακεδονικό Ζήτημα*, 3η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993) – Για την πρώιμη ιστορία των Μακεδόνων πρβλ. Eugene N. Borza *In the Shadow of Olympus* (Princeton: Prencetom Univ. Press, 1990), pp. 58-97 και M. B. Σακελλαρίου, επιμ. *Μακεδονία, 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτι-*

κοινών Μακεδόνων πολιτών με καθαρά ελληνικά ονόματα βεβαιώνουν πλέον ότι οι Αρχαίοι Μακεδόνες, τουλάχιστον από τον Ε' αιώνα, έφεραν ελληνικά ονόματα και άρα πρέπει να ήταν ελληνικό φύλο καθ' ολοκληρία ή κατά το κυρίαρχο ποσοστό.[365] Κατά πάσα πιθανότητα οι Μακεδόνες προέρχονταν, όπως και άλλα ελληνικά φύλα, από την περιοχή της Πίνδου, όπου πιθανότατα όμως είχαν αναμειχθεί και με μη ελληνικά φύλα. Μετά το 700 π.Χ., μετακινήθηκαν νοτιότερα και κατέλαβαν τον χώρο της Αρχαίας Μακεδονίας. Η λέξη Μακεδόνας προέρχεται από την ελληνική ρίζα μακ- που σημαίνει "μέγεθος" (μήκος, μακρύς) και αναφέρεται στον Όμηρο.[366] Οι Μακεδόνες δεν θα παίξουν ακόμη τον κυρίαρχο ρόλο του Δ' αιώνα αλλά θα συνεχίσουν να αναπτύσσονται με βραδύτερους ρυθμούς από τους Έλληνες της Νότιας Ελλάδος βασιζόμενοι στην δύναμη του βασιλιά τους και της αυλής του. Πάντως, οπωσδήποτε υφίστατο πολιτισμική διαφορά μεταξύ Μακεδόνων και Ελλήνων της Νότιας Ελλάδας κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα και δεν είναι παράξενο που οι Νότιοι Έλληνες θεωρούσαν τους Μακεδόνες βαρβάρους (λιγότερο πολιτισμένους), γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, αλλά Έλληνες.[367] Άλλωστε η μόνη οδός επικοινωνίας των Μακεδόνων με τους νότιους Έλληνες ήταν μέσω της Μεθώνης, αποικίας των Ερετριέων, από όπου οι τελευταίοι προμηθεύονταν ξυλεία για την κατασκευή των πλοίων τους.

Στην Νότια Ελλάδα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, καθ' όλη την χρονική διάρκεια από τον Ζ' αιώνα και μέχρι το 560 π.Χ., μετεξελίχθηκε το πολίτευμα στην Σπάρτη, στην Κόρινθο, στα Μέγαρα, στην Αθήνα. Στις Πόλεις αυτές, δηλαδή, παρατηρήθηκε η κατάργηση του αριστοκρατικού πολιτεύματος και η εμφάνιση μιας πρώτης μορφής δημοκρατίας ή τυραννίδας. Οι πολιτικές εξελίξεις, βέβαια, συνεχίσθηκαν και κατά το δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα και αφορούσαν ιδίως την Αθήνα, την Σπάρτη και την Σάμο.

Σπάρτη, Αθήνα, Σάμος & Β' Αποικισμός (περ. 560-500 π.Χ.)

Η περίοδος από το 560 έως περίπου το 500 π.Χ. σημαδεύθηκε από σημαντικές εξελίξεις στην Εγγύς Ανατολή και στον ελλαδικό χώρο. Στην Μικρά Ασία συγκρούσθηκαν οι Λυδοί, που συμβίωναν με τους Έλληνες της Ιωνίας, και ο Κύρος Β' των Περσών. Οι νικητές Πέρσες κατέλαβαν την δυτική Μικρά Ασία και έθεσαν υπό την εξουσία τους τούς Ίωνες.[368] Μόνον η Σάμος παρέμεινε ανεξάρτητη υπό τον Πολυκράτη μέχρι το 522/1 π.Χ. ενώ, στην κυρίως Ελλάδα, οι Σπαρτιάτες και οι Αθηναίοι άρχισαν να ενδυναμώνονται πολιτικά και οικονομικά. Οι Σπαρτιάτες καθυπόταξαν μέσα σε λίγα χρόνια έναν αρκετά μεγάλο αριθμό Πόλεων της Πελοποννήσου ενώ οι Αθηναίοι διακυβερνήθηκαν από τον τύραννο Πεισίστρατο που μάλλον άσκησε εξουσία με μετριοπάθεια και εντός της πολιτικής νομιμότητας. Τα γεγονότα που συνέβησαν στο δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα στην Ιωνία και στην Ελλάδα εκπλήρωσαν τις αναγκαίες συνθήκες για την επερχόμενη μεγάλη

σμού (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982), σ. 46-63 καθώς και N. G. L. Hammond, et al., *A History of Macedonia*, 3 vols. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988), 1: part 2. Δες και Κεφ. 11.

[365] Μερικά από τα ονόματα είναι: Ξενοκράτης [του] Πιερίωνος, Κλεώνυμος [του] Ακύλου, Πευκόλαος [του] Αδύμου. Ορισμένα μάλιστα είναι καθαρά μακεδονικά με ελληνική ρίζα [Μανόλης Ανδρόνικος, *Βεργίνα: Οι Βασιλικοί Τάφοι* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984), σ. 83-85]. Μια ανάλυση γλωσσική και ιστορική περί της ελληνικότητας των Αρχαίων Μακεδόνων παρέχεται στο Jean N. Kalleris, *Les Anciens Macédoniens. Études linguistique et Historique*, 2 tom. (Athènes: Institut Français d' Athènes, 1954-1976. Ανατύπωση 1988). Δες και Bengtson, p. 186.

[366] "μακεδνής", Όμηρος, *Οδύσσεια*, Η.106.

[367] Δες George Cawkwell*, Philip of Macedon* (London: Faber & Faber, 1978), p. 23 -- "Βάρβαρος" ονομάζεται ο Φίλιππος από τον Δημοσθένη [3 (*Ολυνθιακός Γ'*) 17] ενώ ο Ηρόδοτος (V.22.1) και ο Θουκυδίδης (Β.99) θεωρούν τους Μακεδόνες, Έλληνες. Δες και Αντώνης Ι. Θαβώρης, "Συμβολή στην Ελληνική Διάλεκτο των Αρχαίων Μακεδόνων", *Αρχαία Μακεδονία. Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο* [1989] 3 τομ. (Θεσσαλονίκη: Ιδρ. Μελ. Χερσ. Αίμου, 1993), 3:1473-1485 [Εξεξής ΑΜ].

[368] Δες Κεφάλαιο 4.

σύγκρουση Ελλήνων και Περσών κατά το πρώτο μισό του Ε' αιώνα.

Σπάρτη. Μετά το 560 π.Χ. συντελέσθηκαν στην Σπάρτη σημαντικές πολιτικές αλλαγές και διπλωματικές επιτυχίες που αποδόθηκαν στον Έφορο Χίλωνα. Στον πολιτικό στίβο, το έργο του Χίλωνα αποσκοπούσε στην ανύψωση του αξιώματος του Εφόρου στο ίδιο επίπεδο με αυτό του βασιλιά. Ο Χίλων φέρεται επίσης ως πρωτεργάτης συμφωνίας με τους Τεγεάτες οι οποίοι, αφού ηττήθηκαν στον πόλεμο, έπρεπε να δηλώσουν φιλία με τους Σπαρτιάτες και να φροντίσουν να απελαύνουν τους Μεσσήνιους είλωτες που κατέφευγαν στην περιοχή τους. Η συμμαχία με τους Τεγεάτες στέρησε από τους Αργείους ισχυρούς φίλους αλλά και την ασφάλεια των δυτικών περιοχών τους.[369] Την ίδια εποχή, οι Σπαρτιάτες άρχισαν να υποστηρίζουν ότι εκείνοι ήταν οι απόγονοι του Αγαμέμνονα και ότι η Σπάρτη ήταν, κατά την παράδοση, η σημαντικότερη περιοχή των Αχαιών. Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς έφθασε στο σημείο να δηλώσει: "Δεν είμαι Δωριεύς αλλά Αχαιός".[370] Με αυτή τους την πολιτική, οι Σπαρτιάτες προσέλκυσαν αρκετές Πόλεις της νοτίου Πελοποννήσου με το μέρος τους και σχημάτισαν την Πελοποννησιακή Συμμαχία.[371] Το 546, οι Αργείοι αντέδρασαν στην αυξανόμενη ισχύ των Σπαρτιατών αλλά νικήθηκαν στο πεδίο της μάχης ολοκληρωτικά. Μετά την νίκη τους οι Σπαρτιάτες ήλεγχαν πλέον τα δύο πέμπτα της Πελοποννήσου και ήταν οι αδιαμφισβήτητοι κύριοι της περιοχής.[372]

Η εξάπλωση της κυριαρχίας των Σπαρτιατών στην Νότια Πελοπόννησο δημιούργησε δύο κατηγορίες κατοίκων: τους Σπαρτιάτες και τους Λακεδαιμονίους. Σπαρτιάτες (Σπαρτιάται) ονομάζονταν μόνο οι πολίτες του κράτους των Σπαρτιατών ενώ Λακεδαιμόνιοι οι περίοικοι αλλά και οι κάτοικοι της Σπάρτης. Οι περίοικοι, που κατοικούσαν σε περίπου εκατό Πόλεις, είχαν δεχθεί να υπακούουν στις αποφάσεις των πολιτικών οργάνων των Σπαρτιατών χωρίς οι ίδιοι να έχουν δικαίωμα γνώμης σε κανένα επίπεδο λήψεως αποφάσεων. Όφειλαν να συμμετέχουν στον στρατό ως βοηθητικοί και να ακολουθούν την εξωτερική πολιτική της Σπάρτης, αν και τους επιτρεπόταν να έχουν έναν βαθμό αυτονομίας σε θέματα που αφορούσαν την δική τους Πόλη. Οι είλωτες, φυσικά, αποτελούσαν μια τρίτη υποδεέστερη ομάδα ανθρώπων και θεωρούνταν αιχμάλωτοι πολέμου εν εξελίξει. Κάθε χρόνο, οι Έφοροι, με την ευκαιρία της αναλήψεως των καθηκόντων τους, εξέδιδαν διακήρυξη που παρέτεινε τον υποτιθέμενο πόλεμο και την θέση των ειλώτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
ΑΡΧΑΪΚΗ ΣΠΑΡΤΗ & ΑΘΗΝΑ

Νομοθεσία Λυκούργου	Η' αιώνας
Α' Μεσσηνιακός Πόλεμος	737-717
Β' Μεσσηνιακός Πόλεμος	669-657
Αρχή Πελοποννησιακής Συμμαχίας	560/550
Κυλώνιο Άγος	636/632
Νομοθεσία Δράκοντος	624/621
Νομοθεσία Σόλωνος	594/3
Τυραννία Πεισιστράτου	560/1-556/5 & 546/5-527
Μεταρρυθμίσεις Κλεισθένη	508/7
Οι θήτες στην Βουλή	501/500

Για να είναι κανείς Σπαρτιάτης πολίτης έπρεπε να εκπληροί έξι προϋποθέσεις: να

[369] Huxley, pp. 69-71.
[370] Ηρόδοτος V.72.4.
[371] Δες χάρτη σε Morkot, p. 81.
[372] Osborne, pp. 287-291.

έχει γεννηθεί από Σπαρτιάτες γονείς, να είναι αρτιμελής και υγιής κατά την γέννησή του, να υποστεί την Σπαρτιατική Αγωγή, να εκλεγεί μέλος της ομάδας των συσσιτίων, να μετέχει ενεργά στις δραστηριότητες της ομάδας και της Πόλεως και να μην υποπέσει σε παράπτωμα που συνεπαγόταν την στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Μεταξύ επτά και είκοσι ετών, οι Σπαρτιάτες υποβάλλονταν υποχρεωτικά στην Σπαρτιατική Αγωγή, που παρεχόταν από το κράτος. Σε αυτήν την περίοδο της ζωής τους, οι νέοι κατατάσσονταν σε δύο ομάδες: στην ομάδα που ονομαζόταν βούα (κοπάδι βοδιών) και περιλάμβανε παιδιά της ίδιας πάντα ηλικίας και σε αυτήν που λεγόταν ίλα (ίλη) και περιλάμβανε παιδιά διαφόρων ηλικιών. Στην βούα εκπαιδεύονταν οι νέοι πνευματικά, δηλαδή διδάσκονταν μουσική, χορό, γραφή, ανάγνωση, αποστήθιση πατριωτικών ποιημάτων, ανάλογα με την ηλικία τους. Στην ίλα η εκπαίδευση ήταν στρατιωτική. Επικεφαλής οριζόταν νέος μεγαλύτερης ηλικίας που εκτελούσε χρέη αρχηγού και διοικούσε τις ομάδες στις αποστολές που τους ανατίθονταν. Ο στόχος της Σπαρτιατικής Αγωγής ήταν να παραδώσει στην κοινωνία πειθαρχημένους στρατιώτες και πολίτες αφοσιωμένους στα σπαρτιατικά ιδεώδη.

Οι νεαροί Σπαρτιάτες μάθαιναν να αντέχουν στο κρύο φορώντας ελαφρά ρούχα και περπατώντας ξυπόλυτοι. Κοιμόνταν σε καλαμένια στρώματα που κατασκεύαζαν οι ίδιοι και μαστιγώνονταν πότε-πότε είτε ως μέρος της Αγωγής τους ή όταν υπέπιπταν σε παράπτωμα. Υποβάλλονταν σε στέρηση τροφής για να συνηθίζουν στην πείνα αλλά ασκούνταν και σε κλοπή τροφής για λόγους επιβιώσεως. Μάλιστα, δεν τιμωρούνταν για την κλοπή τροφής αλλά μόνο εάν συλλαμβάνονταν την στιγμή που έκλεβαν, ακριβώς διότι δεν είχαν προλάβει να διαφύγουν. Έτσι, αναγκάζονταν να μηχανευθούν τρόπους κλοπής που θα τους χρησίμευαν αργότερα για να επιβιώσουν στις εκστρατείες μακριά από την Πόλη τους.[373] Οι νέοι της Σπάρτης συμμετείχαν επίσης σε πολλούς αθλητικούς αγώνες και λίγο πριν τελειώσει η περίοδος της Αγωγής τους ελάμβαναν μέρος σε διαγωνισμό μαστιγώματος, όπου μερικοί προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να ηττηθούν. Προς το τέλος της Αγωγής τους συγκροτούσαν ομάδες που περιπολούσαν την νύχτα για να συλλάβουν δραπέτες είλωτες, τους οποίους σκότωναν. Αυτή ήταν η κρυπτεία, δηλαδή η μύηση στην εκτέλεση εχθρών, που μετέβαλε τους νέους σε ολοκληρωμένους πολεμιστές. Η πνευματική ολοκλήρωση των εκπαιδευόμενων Σπαρτιατών συμπυκνωνόταν στο γνωστό "λακωνίζειν", που σήμαινε ετοιμότητα πνεύματος για άμεσες, σύντομες και περιεκτικές απαντήσεις.[374]

Ο νέος γινόταν Σπαρτιάτης πολίτης αφού είχε περατώσει την περίοδο της Αγωγής και μόνο όταν εκλεγόταν μέλος μιας από τις δεκαπενταμελείς ομάδες συσσιτίων, που δεν ήταν άλλες από τα μικρότερα στρατιωτικά σώματα. Η εκλογή έπρεπε να είναι ομόφωνη και γινόταν μόνο εάν υπήρχε κενή θέση. Τα μέλη των συσσιτίων ζούσαν μαζί μέχρι τα τριάντα, συνέτρωγαν στα κοινά συσσίτια και κοιμούνταν σε ιδιαίτερα οικήματα, τα ανδρεία. Μετά τα τριάντα, όσοι ήταν παντρεμένοι, μπορούσαν να περνούν τις νύχτες στα σπίτια τους.[375] Οι Σπαρτιάτες ήταν αναγκασμένοι να στρατικοποιήσουν την κοινωνία τους και να βρίσκονται διαρκώς εν εγρηγόρσει διότι περιβάλλονταν από πολυαριθμότερους Μεσσηνίους είλωτες[376] αλλά και ισχυρούς εχθρούς όπως οι Τεγεάτες και οι Αργείοι. Δεν εργάζονταν αλλά είχαν τους είλωτες που καλλιεργούσαν τους κλήρους για λογαριασμό τους ενώ οι Σπαρτιάτες ιδιοκτήτες έπρεπε να παραδώσουν μέρος των εισοδημάτων τους σε είδος στα συσσίτια. Όσοι δεν μπορούσαν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους έχαναν τα πολιτικά τους δικαιώματα και κατατάσσονταν στην τάξη των υπομειόνων.

Μέχρι το τέλος του ΣΤ' αιώνα, οι Σπαρτιάτες δέχονταν στην Πόλη τους ξένους

---

[373] Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, "Λυκούργος", XIV-XVIII.

[374] *Ίδιο*, XVIII.

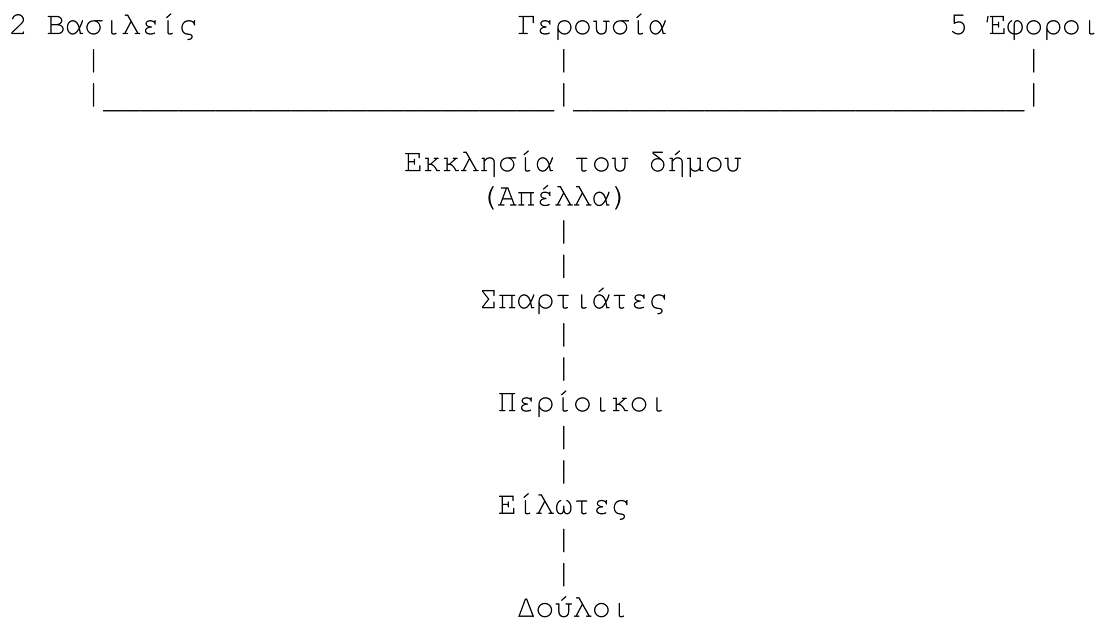
[375] *Ίδιο*, X & XII και Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, I-IV.

[376] Δες Κεφάλαιο 7, υποκεφάλαιο "Σπάρτη 479-462 π.Χ.".

καλλιτέχνες και ανθρώπους των γραμμάτων, όπως ο γλύπτης Βαθυκλής από την Μαγνησία ή ο ποιητής Θέογνης από τα Μέγαρα, αλλά ξαφνικά από τον Ε' αιώνα άρχισαν να αποθαρρύνουν τον ερχομό επισκεπτών. Γνωρίζουμε επίσης ότι από το 500 περίπου και μετά οι Σπαρτιάτες αρνούνταν την χρήση οποιουδήποτε νομίσματος[377] σε αγοραπωλησίες με άλλους Έλληνες, με αποτέλεσμα η οικονομία τους να μαραζώσει αλλά και οι επαφές με κατοίκους άλλων Πόλεων να περιορισθούν στο ελάχιστο. Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι οι Σπαρτιάτες φοβούνταν πολιτικές ανωμαλίες, οι οποίες είχαν παρατηρηθεί σε άλλες Πόλεις που εισήγαγαν την χρήση νομισμάτων, εξ αιτίας του πλουτισμού των πολιτών τους.

Γύρω στο 500 π.Χ., οι εξουσίες και τα προνόμια των βασιλέων της Σπάρτης είχαν περιορισθεί και την εξουσία πλέον ασκούσαν ουσιαστικά οι Έφοροι και η Γερουσία ενώ η Εκκλησία έπαιζε μικρό σχετικά ρόλο. Οι βασιλείς ήταν κάτοχοι των βασιλικών κτημάτων (τεμενών), έπαιρναν μέρος των λαφύρων του πολέμου και τιμούνταν ως ήρωες αλλά ελέγχονταν από τους Εφόρους, οι οποίοι διόριζαν τον έναν από τους δύο αρχιστράτηγο σε περίπτωση πολέμου. Επίσης, έδιναν ένορκη υπόσχεση στους Εφόρους ότι θα εκτελούσαν τα καθήκοντά τους σύμφωνα με τους νόμους ενώ οι Έφοροι, που θεωρούνταν οι νομοφύλακες της πολιτείας, υπόσχονταν να μην τους παύσουν αν δεν παρανομήσουν. Οι βασιλείς και οι Γέροντες ήταν ισόβιοι ενώ οι Έφοροι εκλέγονταν κάθε χρόνο. Οι Γέροντες ήταν μέλη της Γερουσίας, που αποτελούνταν από είκοσι οκτώ πολίτες άνω των εξήντα χρόνων, οι οποίοι εκλέγονταν με κριτήριο τον ενάρετο βίο τους. Η Γερουσία, που συμπληρωνόταν από τους δύο βασιλείς, προετοίμαζε τα νομοθετήματα που υποβάλλονταν στην Εκκλησία του δήμου και εκδίκαζε σοβαρές υποθέσεις που επέσυραν την ποινή του θανάτου.[378]

ΠΙΝΑΚΑΣ 17
ΤΟ ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

Η Εκκλησία του δήμου ή Απέλλα περιλάμβανε όλους τους άρρενες πολίτες της Σπάρτης άνω των τριάντα χρόνων. Παρ’ ότι ήταν διευρυμένη σε σχέση με τους προηγού-

[377] Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, VII.
[378] Γενικά για την Σπάρτη δες Murray, ch. X.

μενους αιώνες, δεν ήταν το κυρίαρχο όργανο στην Σπαρτιατική πολιτεία. Οι Έφοροι είχαν αποκτήσει υπερεξουσίες, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και το δικαίωμα να καλούν την Απέλλα σε συνέλευση συνήθως μία φορά τον μήνα. Στις συνεδριάσεις της Απέλλας δεν γινόταν συζήτηση των προτεινόμενων νομοθετημάτων αλλά οι νόμοι ψηφίζονταν ή καταψηφίζονταν δια βοής.[379] Βέβαια, υπάρχει μία περίπτωση που αναφέρει ο Θουκυδίδης, για την περίοδο αμέσως πριν από την αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου και όταν έγινε διάσκεψη στην Σπάρτη, κατά την οποία υπονοείται ότι έγινε συζήτηση μεταξύ των Λακεδαιμονίων πριν την λήψη αποφάσεως. "[... Μ]εταστησάμενοι πάντας ἐβουλεύοντο κατὰ σφᾶς αὐτοὺς περὶ τῶν παρόντων",[380] γράφει ο Θουκυδίδης. Δηλαδή αφού απομάκρυναν όλους άρχισαν να συσκέπτονται κατ' ιδίαν περί της καταστάσεως. Η πληροφορία αυτή εμπεριέχει σαφώς την έννοια της συζητήσεως ("εβουλεύοντο") αλλά μήπως αυτό γινόταν σε εξαιρετικές περιστάσεις; Όπως και να έχουν τα πράγματα, η Απέλλα είχε το δικαίωμα να εκλέγει τα μέλη της Γερουσίας, τους Εφόρους, και άλλους αξιωματούχους ενώ αποφάσιζε για την κήρυξη πολέμου ή την συνομολόγηση ειρήνης.

Παρά το γεγονός ότι ολόκληρη η πολιτική διάρθρωση της Σπάρτης δεν διέφερε ουσιαστικά αυτής των άλλων δημοκρατικών Πόλεων της ιδίας περιόδου, οι Σπαρτιάτες δεν εμπιστεύονταν πάντα την κρίση της Εκκλησίας του δήμου. Έτσι, εάν η Γερουσία ή οι Έφοροι δεν συμφωνούσαν με τις αποφάσεις της Απέλλας μπορούσαν να τις ανατρέψουν αρνούμενοι να τις επικυρώσουν και ασκώντας ένα είδος αρνησικυρίας (βέτο). Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι βασιλείς Πολύδωρος και Θεόπομπος άλλαξαν την ρήτρα του Λυκούργου και έτσι αποφασίσθηκε ότι "αἰ δὲ σκολιὰν ὁ δᾶμος ἕλοιτο, τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας ἀποστατῆρας ἦμεν".[381] Ίσως εξαιτίας τέτοιου είδους διαφορών με τις άλλες δημοκρατικές Πόλεις, η Σπάρτη έχει χαρακτηρισθεί πολλές φορές ως μια μη δημοκρατική πολιτεία. Στην ουσία, βέβαια, δεν διέφερε και πολύ στην πολιτική της δομή από τις άλλες δημοκρατίες. Απλώς, φαίνεται ότι στην Σπάρτη λειτουργούσε μια ιδιότυπη δημοκρατία, όπου οι Έφοροι και η Γερουσία είχαν μεγαλύτερη εξουσία από την Εκκλησία του δήμου, η οποία βέβαια τους εξέλεγε. Επιπλέον, λόγω του ότι η Σπάρτη ήταν περικυκλωμένη από εχθρούς ή κατ' ανάγκην συμμάχους έπρεπε οι αποφάσεις που λαμβάνονταν να είναι άμεσες και τάχιστα εκτελεστές. Γιατί πώς αλλιώς θα προλάβαιναν μια εξέγερση των Μεσσηνίων που θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα για τους Σπαρτιάτες. Αποτέλεσμα των συνθηκών, λοιπόν, φαίνεται ότι ήταν η ιδιότυπη σπαρτιατική δημοκρατία, στην οποία η ελευθερία των πολιτών δεν περιοριζόταν από τους κρατούντες αλλά από τους νόμους και την ιεραρχία ή τον δωρικό "κόσμον" (ευταξία).

Αθήνα. Την ίδια περίοδο με την πολιτική μεταμόρφωση της Σπάρτης, οι Αθηναίοι βίωσαν την διακυβέρνηση του τυράννου Πεισιστράτου και της οικογενείας του. Λίγο πριν το 500 π.Χ., μάλιστα, δέχθηκαν την επέμβαση των Σπαρτιατών, που βοήθησαν στην κατάλυση του τυραννικού καθεστώτος στην Αθήνα και στην εγκαθίδρυση δημοκρατικών θεσμών από τον Κλεισθένη.

Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα, η δημοκρατία του Κλεισθένη πήγασε από την αποτυχία των πολιτικών λύσεων που είχε προτείνει ο Σόλων νωρίτερα. Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος δεν έλυσαν τελείως τα οικονομικά προβλήματα των Αθηναίων ακριβώς διότι δεν ικανοποίησαν πλήρως καμία πλευρά, ούτε τους απλούς πολίτες ούτε τους ευγενείς. Επί προσθέτως, οι Αθηναίοι αντιμετώπιζαν εξωτερικούς κινδύνους, με κυριότερο αυτόν

---

[379]Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Λυκούργος", VI (43).Την ίδια άποψη επιβεβαιώνει και ο Θουκυδίδης (Α.87). Δες και ανάλυση του Σπαρτιατικού συστήματος διακυβερνήσεως σε Νάκος, σ. 93-113.

[380] Θουκυδίδης, Α.79.

[381] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Λυκούργος", VI (43). "Εάν ο δήμος δεν λάβει την σωστή απόφαση (σκολιάν) τότε η Γερουσία και οι Έφοροι έχουν το δικαίωμα να την αγνοούν".

των Μεγαρέων επί του ζητήματος της κατοχής της Σαλαμίνας. Λίγο πριν το 560, οι Αθηναίοι συγκρούσθηκαν με τους Μεγαρείς και χάρις στην ανδρεία του εκλεγμένου πολεμάρχου Πεισιστράτου, νίκησαν. Ο Πεισίστρατος (πεθ. 527), εκμεταλλευόμενος την αίγλη που είχε αποκτήσει ως στρατηγός, αποφάσισε να εμπλακεί στις πολιτικές διαμάχες των δύο κομμάτων, των πεδιακών (ολιγαρχικών) και των παραλίων (μετριοπαθών) δημιουργώντας το κόμμα των διακρίων (δημοκρατικών, κατοίκων των λόφων).[382]

Ο Πεισίστρατος υποστηριζόταν από τις φτωχότερες τάξεις και τους πολίτες που ήταν δυσαρεστημένοι με τους ολιγαρχικούς. Για να μπορέσει να καταλάβει την εξουσία σοφίστηκε τέχνασμα παρόμοιο με αυτό του Θεαγένη των Μεγάρων. Αφού αυτοτραυματίσθηκε, παρουσιάσθηκε στην Αγορά και έδειξε τις πληγές που τάχα του είχαν προξενήσει οι πολιτικοί του αντίπαλοι επειδή υποστήριζε τα δίκαια του λαού. Η Εκκλησία του δήμου, παρά τις αντιδράσεις του γηραιού Σόλωνος που διέβλεπε τους πολιτικούς κινδύνους, ενέκρινε, με την υποστήριξη κυρίως των θητών, να διατεθεί μια ομάδα κορυνηφόρων (ροπαλοφόρων) στον Πεισίστρατο ως σωματοφυλακή.[383] Ο αρχηγός των διακρίων χρησιμοποίησε την σωματοφυλακή για να καταλάβει την Ακρόπολη και να αναλάβει την διακυβέρνηση των Αθηναίων μάλλον το 561 π.Χ. Τα άλλα δύο κόμματα, όμως, ενώθηκαν και το 556/5 ανέτρεψαν τον Πεισίστρατο ο οποίος διέφυγε την σύλληψη και αυτοεξορίσθηκε στην Μακεδονία. Στην Αθήνα, βέβαια, καταδικάσθηκε ερήμην σε στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων και δήμευση της περιουσία του. Στον τόπο της αυτοεξορίας του, ο Πεισίστρατος ασχολήθηκε με την εκμετάλλευση μεταλλείων στο Παγγαίο και πλούτισε. Αφού συγκρότησε μισθοφορικό στρατό και εξασφάλισε την βοήθεια των Ερετριέων, αποβιβάσθηκε στον Μαραθώνα, νίκησε τους αντιπάλους του στην Παλλήνη και το 546/5 κατέλαβε την εξουσία. Αμέσως φρόντισε να αδρανοποιήσει τους πολιτικούς του αντιπάλους εξορίζοντάς τους ή κρατώντας τα παιδιά τους ως ομήρους ενώ κατάφερε να αφοπλίσει τους Αθηναίους με τέχνασμα και να τους πείσει ότι αυτός ο ίδιος θα ασχολούνταν πλέον με όλα τα προβλήματα της Πόλεως.

Ο Πεισίστρατος, διατηρώντας μια όψη πολιτικής νομιμότητας, δεν κατήργησε το πολίτευμα εμφανώς αλλά φρόντισε οι έμπιστοί του να καταλάβουν τις σημαντικές κυβερνητικές θέσεις. Αντιθέτως με αυτούς που τον είχαν εξορίσει, ο Πεισίστρατος δεν δήμευσε περιουσίες κι φρόντισε να έχει καλές σχέσεις με τους περισσότερους ευγενείς. Πρώτο φιλολαϊκό του μέτρο ήταν η απαλλαγή των Αθηναίων από την υποχρεωτική στράτευση με την διατήρηση μισθοφορικού στρατού. Για τους φτωχούς δημιούργησε περιοδεύοντα δικαστήρια για να λύνονται οι διαφορές επί τόπου και προσπάθησε να απασχολήσει ανέργους με την εκτέλεση δημοσίων έργων που περιλάμβαναν ναούς στην Ακρόπολη, την θεμελίωση του ναού του Ολυμπίου Διός, το Τελεστήριο στην Ελευσίνα για τα Ελευσίνια Μυστήρια αλλά και μέρος της αθηναϊκής Αγοράς. Επίσης, διευκόλυνε όσους χρειάζονταν αγροτικά δάνεια για να μείνουν στην ύπαιθρο και να αποφευχθεί η συρροή στην Αθήνα εισηγούμενος, παράλληλα, την επιβολή φόρου δέκα τοις εκατό επί της αγροτικής παραγωγής. Η αθηναϊκή οικονομία άνθισε επί Πεισιστράτου λόγω της ευνοϊκής γι’ αυτήν πολιτικής του αλλά και διότι τα ανώτερα, από τα κορινθιακά και ροδιακά, αττικά αγγεία κατέκλυσαν τις αγορές. Επί Πεισιστράτου, οι θρησκευτικές τελετές έλαβαν νέα λάμψη με την μεγαλοπρεπή τέλεση των Μεγάλων Παναθηναίων, θρησκευτική γιορτή που είχε αρχίσει να τελείται πριν από την ανάληψη της εξουσίας από τον τύραννο. Η Αθηνά προβλήθηκε ως προστάτιδα του Πεισιστράτου και του καθεστώτος του ενώ προήχθησαν τα Ελευσί-

[382] Κατά τον Αριστοτέλη υπήρχαν τρεις "στάσεις" (πολιτικές ομάδες) στην Αθήνα του ΣΤ' αιώνα: των παραλίων, των πεδιακών και των διακρίων (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XIII.4). Στην διήγηση του για τον Πεισίστρατο ο Ηρόδοτος (I.59-64) αναφέρει του διακρίους ως "υπερακρίους" (I.59.3), δηλαδή αυτοί που κατοικούν "πέρα από τους λόφους", που ίσως είναι το σωστότερο.

[383] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XIV -- Πλούταρχος, "Σόλων", XXIX-XXX (95-96).

νια Μυστήρια. Η διακυβέρνηση του Πεισιστράτου θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως νομοταγής τυραννία που υποστηρίχθηκε από τους Αθηναίους πολίτες.[384]

Όταν πέθανε ο Πεισίστρατος το 527 τον διαδέχθηκαν οι τρεις γιοι του Ιππίας, Ίππαρχος και Θεσσαλός αλλά πραγματική εξουσία ασκούσε ο πρώτος. Ο Ιππίας φρόντισε να εκλεγεί επώνυμος άρχων για το έτος 526/5 για να ισχυροποιήσει την θέση του. Παράλληλα, επέτρεψε και σε άλλους ευγενείς να καταλάβουν υψηλά αξιώματα, διατηρώντας έτσι τον δημοκρατικό μανδύα του τυραννικού καθεστώτος. Τα πρώτα χρόνια που οι Πεισιστρατίδες είχαν την εξουσία φρόντισαν να αποπερατώσουν τα έργα του πατέρα τους και να μειώσουν τον έγγειο φόρο σε πέντε τοις εκατό. Μετά από το 514 όμως και τον φόνο του Ιππάρχου από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα για προσωπικούς λόγους, ο Ιππίας έγινε σκληρός εναντίον όσων υποπτευόταν ότι ίσως υπονόμευαν την εξουσία του. Οι αντίπαλοί του ηρωοποίησαν τους δύο τυραννοκτόνους, όπως τους καλούσαν, και διαμαρτυρήθηκαν για τα σκληρά φορολογικά μέτρα του Ιππία. Όταν ο τύραννος έχασε τα μεταλλεία του Παγγαίου εξ αιτίας της κατακτήσεως της Μακεδονίας από τους Πέρσες, επέβαλε σχεδόν εξωφρενικούς φόρους. Φορολόγησε τους εξώστες, τις εξωτερικές κλίμακες, τους περιβόλους των σπιτιών καθώς και τις γεννήσεις και τους θανάτους. Η τυραννίδα του Ιππία ανατράπηκε δύο χρόνια αργότερα όταν το 512/1 οι Σπαρτιάτες, με επικεφαλής τον βασιλιά Κλεομένη, παροτρυνόμενοι από το Μαντείο των Δελφών και κυρίως ενοχλημένοι από τις φιλίες του Ιππία με τους εχθρούς τους Αργείους, επενέβησαν στην Αθήνα. Ο Ιππίας εγκατέλειψε την πόλη και μετά από μικρή περιπλάνηση κατέληξε το 490 στα Σούσα προσπαθώντας να πείσει τους Πέρσες να εκστρατεύσουν εναντίον των Αθηναίων.

Στην Αθήνα η κατάσταση ομαλοποιήθηκε χάρις στον κατατρεγμένο και εξορισμένο από τους τυράννους Κλεισθένη που με την βοήθεια των Σπαρτιατών επανέφερε την δημοκρατική ομαλότητα στην Αθήνα. Οι Σπαρτιάτες ενδιαφέρονταν να έχουν καλές σχέσεις με την αττική Πόλη, ίσως με απώτερο σκοπό να την εντάξουν στο δίκτυο των Πόλεων που ήλεγχαν ενώ, εκ παραλλήλου, ήλπιζαν ότι ο Κλεισθένης και οι άλλοι εξόριστοι θα προχωρούσαν σε ολιγαρχικές μεταρρυθμίσεις.[385] Λίγο μετά το 508/7, όμως, ο Κλεισθένης πρότεινε στην Εκκλησία του δήμου πολιτικές μεταρρυθμίσεις που έγιναν αμέσως δεκτές και δεν αφορούσαν ολιγαρχικό πολίτευμα. Μέχρι εκείνη την εποχή, οι Αθηναίοι χωρίζονταν σε τέσσερις φυλές που κάθε μία υποδιαιρούνταν σε φατρίες, τα μέλη των οποίων γίνονταν αυτομάτως Αθηναίοι πολίτες. Φαίνεται ότι η πολιτική κακοδαιμονία της πολιτείας των Αθηναίων, που δεν στάθηκε δυνατόν να διορθώσει ο Σόλων, πήγαζε από την μεγάλη πολιτική δύναμη και την επιρροή που εξασκούσαν οι φατρίες στον αθηναϊκό βίο μέσω των κομμάτων των παραλίων, των πεδιακών και των διακρίων.

Ως ήταν συνεπώς φυσικό, οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη είχαν ως σκοπό να εμποδίσουν την άσκηση πολιτικής επιρροής από τις υπάρχουσες πολιτικές ομάδες στην διακυβέρνηση της Πόλεως.[386] Ο Κλεισθένης χρησιμοποίησε τον γεωγραφικό διαχωρισμό της Αττικής σε άστυ (Αθήνα, Πειραιάς, προάστια), παραλία (παραλιακές περιοχές Αττικής) και μεσογαία (υπόλοιπο Αττικής) για την εφαρμογή των αλλαγών που είχε προτείνει. Στις γεωγραφικές περιοχές δημιουργήθηκαν δήμοι για να αντικαταστήσουν την παλαιά διαίρεση των φατριών. Κάθε περιοχή χωρίσθηκε σε δέκα τριττύες και κάθε τριττύ πήρε το όνομα του σημαντικότερου δήμου που περιλάμβανε.[387] Από τις τριάντα τριττύες δημιουργήθηκαν δέκα νέες φυλές, η κάθε μία από τις οποίες αποτελούνταν, μετά από κλήρωση,

---

[384] Ηρόδοτος, I.59-64. Συζήτηση σε Osborne, pp. 283-285.

[385] Osborne, pp. 292-295.

[386] Δες διαφορετικές απόψεις σε Osborne, pp. 299-304.

[387] Δες χάρτες με την πιθανή διαίρεση της Αττικής και τα ονόματα των κατοπινών δήμων σε Murray, Map 6, p. 308 ή Osborne, fig. 79, p. 297 ή Levi, p. 101 ή ΙΕΕ, 3α:83.

από τρεις τριττύες: μία από το άστυ, μία από την παραλία και μία από την μεσογαία.[388] Με αυτό το σύστημα, τα μέλη των φυλών είχαν μεταξύ τους διαφορετικούς πολιτικούς στόχους και έτσι αποκλειόταν η δημιουργία συμπαγών πολιτικών ομάδων που ενεργώντας ως ομάδες πιέσεως θα έθεταν σε κίνδυνο την δημοκρατία και το πολίτευμα. Οι δήμοι και οι φυλές διοικούνταν από λαϊκές συνελεύσεις και δήμαρχο ή άρχοντα αντιστοίχως ενώ διατηρούσαν ταμείο και αρχεία. Οι πολίτες ήταν καταγραμμένοι στο "ληξιαρχικόν γραμματείον"[389] του δήμου και παρέμεναν δημότες ακόμη και όταν άλλαζαν τόπο κατοικίας. Οι νέοι εγγράφονταν στα ληξιαρχεία του δήμου των γονιών τους όταν συμπλήρωναν το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους. Οι παλιές φυλές και οι φατρίες διατηρήθηκαν μόνο για θρησκευτικές ή άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις.

Η δημιουργία των νέων φυλών είχε επιπτώσεις και στην εκλογή των μελών της βουλής. Η παλιά βουλή των τετρακοσίων που βασιζόταν στις τέσσερις φυλές αντικαταστάθηκε από την βουλή των πεντακοσίων, στην οποία εκλέγονταν πενήντα αντιπρόσωποι από κάθε νέα φυλή. Δεν είναι γνωστό εάν στα πρώτα χρόνια που λειτούργησε η βουλή των πεντακοσίων, οι βουλευτές εκλέγονταν, όπως γινόταν αργότερα, ή κληρώνονταν. Πάντως η βουλή λειτουργούσε κανονικά με την συμμετοχή και των θητών το 501/500 π.Χ., έτος το οποίο οριοθετεί την αρχή της αθηναϊκής δημοκρατίας. Η νέα βουλή είχε διευρυμένες αρμοδιότητες και εξέταζε σχέδια νόμων που θα υποβάλλονταν στην Εκκλησία του δήμου ενώ συμμετείχε και στην διοίκηση της πολιτείας μαζί με τους άρχοντες. Επίσης, οι βουλευτές κάθε φυλής, συγκροτούμενοι σε ιδιαίτερο σώμα μετά από κλήρωση, αναλάμβαναν να αντιμετωπίσουν τις τρέχουσες υποθέσεις. Το κάθε σώμα αναλάμβανε την διοίκηση της πολιτείας για το ένα δέκατο του ημερολογιακού χρόνου έτσι ώστε όλες οι φυλές να ασκήσουν εξουσία σε διάστημα ενός έτους. Οι βουλευτές που κυβερνούσαν κάθε φορά ονομάζονταν πρυτάνεις και η διακυβέρνησή τους πρυτανεία.

Η Εκκλησία του δήμου είχε αποκτήσει διάφορα σημαντικά δικαιώματα πριν από την έλευση του Κλεισθένη. Μπορούσε, για παράδειγμα, να τροποποιήσει ή να απορρίψει προτάσεις των αρχόντων και να δεχθεί άλλες απλών πολιτών. Ο Κλεισθένης όμως της έδωσε το ανώτατο δικαίωμα να κυρώνει ή να ακυρώνει αποφάσεις δικαστηρίων. Με την μεταρρύθμιση του Κλεισθένη ο επώνυμος άρχων, που προηγουμένως προερχόταν από την αριστοκρατία και ήταν επικεφαλής της διοικήσεως της πολιτείας, αντικαταστάθηκε από βουλευτές που εκλέγονταν κάθε μέρα. Έτσι, αποφεύχθηκε η συγκέντρωση δυνάμεως για μεγάλο χρονικό διάστημα στο ίδιο πρόσωπο και συνεπώς ο φόβος της τυραννίας. Ο Κλεισθένης μάλιστα πρέπει να ήταν αυτός που εισηγήθηκε τον οστρακισμό (εξορία), που δεν θεωρούνταν ποινή αλλά προληπτικό μέτρο για να αποσοβηθεί η πιθανή ανατροπή του πολιτεύματος. Η Εκκλησία του Δήμου αποφάσιζε με ψηφοφορία εάν κάποιος Αθηναίος πολίτης θα εξοριζόταν ως επικίνδυνο άτομο.

Οι ιδέες του Κλεισθένη δεν αφορούσαν μόνο την πολιτική διοίκηση αλλά είχαν επίπτωση και στην οργάνωση του αθηναϊκού στρατού. Ο στρατός αναδιοργανώθηκε με βάση τις δέκα φυλές, οι αντιπρόσωποι των οποίων αποτέλεσαν δέκα στρατιωτικά σώματα. Το 501/500 εξελέγησαν οι πρώτοι στρατηγοί, δηλαδή οι διοικητές των σωμάτων, και ο πολέμαρχος (αρχιστράτηγος). Ο πολέμαρχος θεωρούνταν πρώτος μεταξύ ίσων για να μην υπάρξει δυνατότητα επιβολής στρατιωτικής τυραννίας. Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε από αρχαίους συγγραφείς, έχει υπολογισθεί ότι περίπου το 500 π.Χ. ο συνολικός αθηναϊκός στρατός ήταν 36.000-40.000 άνδρες σε σύνολο πληθυσμού 100.000-120.000 περίπου ελεύθερων πολιτών της Αττικής.[390]

---

[388] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XX-XXII. Δες και Νάκος, σ. 120-122.

[389] Ισαίος, "Περί του Απολλοδώρου Κλήρου", 7.27.

[390] Ο υπολογισμός των 36.000-40.000 πολιτών έγινε με βάση την πληροφορία ότι οι Αθηναίοι επάνδρωσαν 180 πλοία (Ηρόδοτος, VIII.44.1) για την ναυμαχία της Σαλαμίνας. Αν υπολογίσουμε 200

Όλες αυτές οι αλλαγές που συντελέσθηκαν δεν ήταν βέβαια αρεστές στην Σπάρτη γιατί οι Σπαρτιάτες διέβλεπαν ότι η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Αθήνα θα ισχυροποιούσε την ελληνική Πόλη της Αττικής και θα έθετε ενδεχομένως σε κίνδυνο την ασφάλεια των πελοποννησιακών Πόλεων. Εξ αιτίας αυτού του φόβου, οι Σπαρτιάτες προσπάθησαν να πείσουν τους συμμάχους τους για μια δυναμική επέμβαση στην Αθήνα αλλά απέτυχαν. Έτσι λοιπόν, λίγο πριν το 500 π.Χ., οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη σηματοδότησαν την αρχή της αθηναϊκής δημοκρατίας του Ε' αιώνα.

Οι διαφορές της αθηναϊκής με την σπαρτιατική πολιτεία είναι φανερές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η Σπάρτη δεν ήταν μια δημοκρατικά οργανωμένη Πόλη. Οι Σπαρτιάτες αποδέχθηκαν και συντήρησαν ένα ιδιότυπο πολιτειακό καθεστώς με δημοκρατικά στοιχεία, αφ' ενός, αλλά και με έντονο συγκεντρωτικό χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά οι Αθηναίοι εγκαθίδρυσαν ένα ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα όπου η εξουσία ήταν ουσιαστικά στα χέρια της Εκκλησίας του δήμου, στον λαό, ενώ η συχνή αλλαγή των ηγετών είχε σαν σκοπό να αποτρέψει τον σφετερισμό της εξουσίας από τυράννους.

Σάμος. Παρά το γεγονός ότι οι Αθηναίοι έκαναν τα πάντα για να αποφύγουν μια νέα τυραννία, σε ορισμένες Πόλεις, όπως η Σάμος, το καθεστώς αυτό ευδοκίμησε. Το 545, την εξουσία στην Σάμο ανέλαβε ο επιχειρηματίας Πολυκράτης (περ. 545-522) με την βοήθεια των αδελφών του και ορισμένων φίλων, αντικαθιστώντας τον προηγούμενο τύραννο. Ο Πολυκράτης είχε γίνει πολύ πλούσιος από την επιχείρηση ενοικιάσεως στρωμάτων και κυπέλλων για συμπόσια που διατηρούσε. Μόλις έγινε τύραννος, φρόντισε να σχηματίσει μισθοφορικό στρατό 1.000 τοξοτών και να εξοπλίσει στόλο[391] για να προσφέρει εργασία στον λαό φροντίζοντας έτσι να τον έχει με το μέρος του. Ταυτοχρόνως, πολέμησε τους ευγενείς και τους επέβαλε βαρείς φόρους και περιορισμό κινήσεων για να τους ελέγχει. Πολλοί ευγενείς αυτοεξορίσθηκαν στην Κάτω Ιταλία, όπου και ίδρυσαν την αποικία Δικαιάρχεια (σημερινή Pozzuoli/Puteoli, BAGROW 44:F4), νότια της Κύμης. Εικάζεται ότι την ίδια εποχή, ο φιλόσοφος Πυθαγόρας αυτοεξορίσθηκε στον Κρότωνα, διαφωνώντας με τον Πολυκράτη και την πολιτική του. [392]

Ως τυπικός τύραννος, ο Πολυκράτης επιδόθηκε στην κατασκευή μεγαλεπήβολων και πολυέξοδων δημοσίων έργων. Έκτισε ανάκτορα και αγορά ενώ πραγματοποίησε ένα από τα σπουδαιότερα τεχνικά έργα της Αρχαιότητας: κατασκεύασε μέσα σε βουνό σήραγγα χιλίων μέτρων για την παροχή νερού. Η σήραγγα έγινε από δύο ομάδες εργατών που δούλευαν ταυτοχρόνως και από τις δύο πλευρές του βουνού υπό την επίβλεψη του μηχανικού Ευπαλίνου από τα Μέγαρα. Η συνάντηση των εργατών έγινε στην μέση του βουνού με μια απόκλιση μόλις 1,8 μ. Κατασκευάσθηκε ακόμη μεγάλος κυματοθραύστης τετρακοσίων μέτρων με βαθιά θεμέλια στον βυθό της θάλασσας και ναυπηγήθηκε ισχυρός στόλος με πολλές τριήρεις.[393] Ο στόλος χρησιμοποιήθηκε για αμυντικούς και επιθετικούς σκοπούς αλλά και ως πειρατικός εναντίον φοινικικών και ελληνικών πλοίων για να ενισχύσει

άντρες σε κάθε τριήρη (Ηρόδ. VIII.17) έχουμε 180 επί 200=36.000. Για τον υπολογισμό των κατοίκων πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας ότι κάθε άνδρας αντιστοιχούσε σε 3 ακόμη άτομα και να προσθέσουμε τις οικογένειες των 4.000 Αθηναίων κληρούχων της Ευβοίας (Ηροδ., V.77.2) για να καταλήξουμε στον αριθμό των 120.000 περίπου κατοίκων. Ο ίδιος ο Ηρόδοτος (V.97.2) υπονοεί ότι το 499 π.Χ. η Αθήνα είχε 30.000 ελεύθερους άρρενες πολίτες. Εάν δεχθούμε αυτόν τον αριθμό τότε καταλήγουμε στο σύνολο των 120.000 για όλη την Αττική {Δες ΙΕΕ, 2:269 και Robert Cohen, *Αθηναϊκή Δημοκρατία* [ελληνική μετάφραση του *Athènes, Une Démocracie*] (Αθήνα: Ειρμός, 1992), σ. 68, σημ. 77, όπου οι σημειώσεις από τους Α. Κοντό & Θ. Πυλαρινό}.

[391] Ηρόδοτος, ΙΙΙ.39-44.

[392] Συζήτηση σε Osborne, pp. 272-280.

[393] Ηρόδοτος, ΙΙΙ.60. Για την σημερινή κατάσταση της σήραγγας του Ευπαλίνου δες ΙΕΕ, 2:258-259 όπου και εικόνα του εσωτερικού της. Δες και *Περισκόπιο της Επιστήμης*, τευχ. 209 (Σεπτέμβριος 1997):62.

το θησαυροφυλάκιο του τυράννου. Όταν όμως ο Πέρσης Καμβύσης έθεσε τον φοινικικό στόλο υπό τις διαταγές του και τα λάφυρα σταμάτησαν να γεμίζουν την Σάμο, ο Πολυκράτης άρχισε να χάνει την δύναμή του. Τελικά, η απληστία του τον έριξε σε παγίδα του σατράπη των Σάρδεων και, αφού συνελήφθη, θανατώθηκε περίπου το 522 π.Χ. Η Σάμος, με την σειρά της, έπεσε στα χέρια τυράννων πιστών στους Πέρσες, που φρόντισαν να απαλλαγούν από τους φίλους του Πολυκράτη.[394]

Ο Πολυκράτης είναι ένα ακόμη παράδειγμα τυράννου που χρησιμοποίησε την δημοτικότητά του και τα οφέλη που οι πράξεις του έφερναν στους κατοίκους της Σάμου για να έχει την υποστήριξή τους στην εκτέλεση των ατομικών του σχεδίων.

Β' Αποικισμός. Όπως οι αυτοεξόριστοι Σάμιοι έθεσαν τα θεμέλια της αποικίας τους στην Μεγάλη Ελλάδα έτσι και πολλοί άλλοι Έλληνες διασκορπίσθηκαν σε όλα τα παράλια της Μεσογείου, δυτικά της Ελλάδας, και στον Εύξεινο Πόντο. Μέχρι το 505 π.Χ. οι Έλληνες είχαν ιδρύσει αποικίες στα παράλια της σημερινής Μαύρης Θάλασσας (Εύξεινος Πόντος), στην Κάτω Ιταλία, στην Νότια Γαλλία, στην νοτιανατολική Ισπανία, στην Λιβύη και σε άλλα σημεία στις ακτές της Β. Αφρικής.[395] Αποτέλεσμα του Β' Αποικισμού ήταν, σε πολλές εγκαταστάσεις, η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού με την αποδοχή του από τους ντόπιους ενώ, σε άλλες περιπτώσεις, η εχθρική αντιμετώπιση των Ελλήνων αποίκων από τους γηγενείς πληθυσμούς. Ακόμη, σε ορισμένες αποικίες που ιδρύθηκαν στα ανατολικά, υπήρξε αλληλεπίδραση των πολιτισμικών στοιχείων που μετέφεραν οι Έλληνες με αυτά των γηγενών, πράγμα που διαφαίνεται στην Αρχαϊκή Τέχνη με τον ανατολίζοντα ρυθμό (δες παρακάτω) αλλά ίσως και σε άλλες κοινωνικές εκφάνσεις.[396]

Οι λόγοι της αποικιακής ροπής των Ελλήνων πρέπει να είχαν σχέση με τον υπερπληθυσμό στις Πόλεις, που είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη γαιών, την εξάπλωση του εμπορίου αλλά και τις πολιτικές μεταβολές. Ορισμένοι πολίτες σίγουρα παρακινήθηκαν από την δυσφορία τους για τα τυραννικά ή αριστοκρατικά καθεστώτα που εγκαθιδρύθηκαν σε μερικές Πόλεις αλλά και από εσωτερικές κοινωνικές διαμάχες, όπως συνέβη στα Μέγαρα και στην Αθήνα. Οι περισσότεροι φορείς του Β' Ελληνικού Αποικισμού ήταν κυρίως ευγενείς που παροτρύνθηκαν από τις πληροφορίες που έφεραν στην Ελλάδα σχετικά με παράλιες περιοχές της Δύσεως οι Χαλκιδείς. Οι ιδρυτές των νέων αποικιών, οι οικιστές, ήταν συνήθως ευγενείς οι οποίοι συγκέντρωναν στην μητέρα Πόλη όσους πολίτες επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν και, αφού δανείζονταν πλοία από την Πόλη τους, απέπλεαν προς τον τόπο προορισμού τους. Παρ' ότι οι άποικοι υποστηρίζονταν από την μητέρα Πόλη και μεταφύτευαν την διοικητική οργάνωση, τα ήθη και τα έθιμα τους από την μητρική γη στην αποικία, δεν αποτελούσαν μέρος της Πόλεως από την οποία προέρχονταν αλλά ήταν τελείως ανεξάρτητοι. Φυσικό ήταν επομένως, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των αποίκων αλλά και τον χώρο εγκαταστάσεως, άλλοι να επιδοθούν στο εμπόριο και άλλοι στην γεωργία. Σημαντικές αποικίες που ιδρύθηκαν αυτήν την περίοδο ήταν το Βυζάντιο (Κωνσταντινούπολη), η Σινώπη (σημερινή Sinop) και η Τραπεζούντα (Trabzon) στον Εύξεινο Πόντο από Μιλησίους, η Ποτίδαια στην Χαλκιδική από Κορινθίους, η Σελινούς (Selinunte) από τους Υβλαίους Μεγαρείς στην Σικελία, η Γέλα (Gela) και ο Ακράγας (Agrigento) από Ροδίους Γελαείς πάλι στην Σικελία. Με την ίδρυση των αποικιών γεννήθηκε η Μεγάλη Ελλάδα που σιγά-σιγά περιλάμβανε αποικίες σε όλη την Μεσόγειο μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες (Γιβραλτάρ) και ίσως παραπέρα.[397]

---

[394] Graham Shipley, *A History of Samos 800-188 BC* (Oxford: Clarendon Press, 1987), pp. 81-99.

[395] Δες χάρτη των αποικιών σε Levi, pp. 66-67 και σε ΙΕΕ, 2:276-277.

[396] Ο Murray (ch. VI) προσπάθησε να δείξει ότι υπήρξαν επιδράσεις και στο κοινωνικό επίπεδο μεταξύ 750-650 π.Χ. ή κατά την ανατολίζουσα εποχή, όπως την ονόμασε.

[397] Δες Murray, ch. VII και Mossi, ch. B.I. Η καλύτερη γενική μελέτη για τις πρώτες ελληνικές

Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες αποικίες που ιδρύθηκαν τον ΣΤ' αιώνα στην Κάτω Ιταλία αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα της Μεγάλης Ελλάδας. Οι ελληνικές πολιτειακές ιδέες που εφαρμόσθηκαν με διαφορετικούς τρόπους στην Σπάρτη, στην Αθήνα και στην Σάμο μεταφυτεύθηκαν σε ένα μεγάλο κομμάτι του τότε κόσμου, στα παράλια της δυτικής Μεσογείου αλλά και μέχρι την σημερινή Ουκρανία. Οι Έλληνες μετέφεραν τις δημοκρατικές τους ιδέες, την πολιτειακή ανεξαρτησία αλλά και την εφευρετικότητα και τις τεχνικές τους γνώσεις στα μεσογειακά παράλια και στον Εύξεινο Πόντο. Άνοιξαν τα παράθυρα του Ελληνικού πολιτισμού στους άλλους γηγενείς Ευρωπαίους, μεταδίδοντάς τους το αλφάβητο, την θρησκεία τους, την τέχνη και τις εφευρέσεις τους, και μεταλαμπαδεύοντας όχι μια ανατολικού τύπου βασιλεία αλλά μια ελληνικού τύπου δημοκρατία. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, δεν πρέπει κανείς να παραγνωρίζει το γεγονός ότι η ιδέα της αρχαίας δημοκρατίας που μεταφερόταν στις αποικίες αναγνώριζε δούλους και είλωτες ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να έπαιρνε και την μορφή αποικιοκρατίας. Αν και αρχικά ο κύριος φορέας του ελληνικού πολιτισμού στις αποικίες ήταν οι εμπορικές σχέσεις τους με την μητρική γη, σιγά-σιγά οι νέες Πόλεις ήκμασαν εμπορικά και πνευματικά με κύριο μέσο την ελληνική γλώσσα και την ελληνική αλφαβητική γραφή.

Η Ελληνική Γραφή, τα Ομηρικά Έπη & ο Ησίοδος

"Η πιο σημαντική και ιστορικά αναλλοίωτη προσφορά των Ελλήνων στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό είναι το αλφάβητο. Όλοι οι θησαυροί της επιστήμης και της τέχνης του δυτικού κόσμου έχουν γραφεί με αλφάβητα που αποτελούν ελάχιστα παραλλαγμένες μορφές του ελληνικού."[398] Με την ευρεία χρήση της αλφαβητικής γραφής οι Έλληνες, σε σύγκριση με προγενέστερους λαούς, προσέφεραν σε πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού την δυνατότητα να καταγράψει και να διαδώσει τις ιδέες του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το θαύμα του Ελληνικού Πολιτισμού (δες Κεφάλαιο 10). Όπως είναι γνωστό, τα σημαντικότερα δείγματα της αρχαϊκής λογοτεχνικής παραδόσεως, τα ομηρικά έπη και τα έργα του Ησιόδου, γράφηκαν στο ελληνικό αλφάβητο.

Οι Έλληνες βασίσθηκαν στα γράμματα του φοινικικού ή επακριβέστερα του βόρειου σημιτικού αλφαβήτου για να εμπνευσθούν τα δικά τους σύμβολα. Τα σχήματα και η σειρά σχεδόν όλων των γραμμάτων του πρώιμου ελληνικού αλφαβήτου είναι όμοια με αυτά της σημιτικής γραφής. Η προέλευση των συμβόλων από την Φοινίκη επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι ονομασίες των γραμμάτων προέρχονται από σημιτικές λέξεις ενώ δεν σημαίνουν τίποτα στα ελληνικά. Για παράδειγμα, στην ανατολική ακτή της Μεσογείου το άλφα σημαίνει βόδι (aleph) και το βήτα σπίτι (beth). Οι Έλληνες δεν αρκέσθηκαν στο να χρησιμοποιήσουν τα γράμματα που έμαθαν ως είχαν αλλά προέβησαν σε μια σημαντική προσθήκη. Χρησιμοποίησαν πέντε από τα σημιτικά γράμματα για να αποδώσουν τους ήχους των φωνηέντων α, ε, ι, ο, υ και να μετατρέψουν την γραφή των λέξεων σε ακριβή απόδοση των φωνητικών φθόγγων της γλώσσας τους. Την γραφή των φωνηέντων, βέβαια, φαίνεται ότι είχαν πρώτοι εφαρμόσει στην Εγγύς Ανατολή οι Αραμαίοι, στην αρχή της Α' χιλιετίας π.Χ.. Οι Αραμαίοι, που συμπεριλαμβάνονταν σε αυτούς που οι Έλληνες ονόμαζαν Φοίνικες, είχαν τον Θ' αιώνα π.Χ. επαφές με τους Ευβοείς (αποικία στην σημερινή Αλ Μίνα, νοτιοδυτικά σύνορα Συρίας και Τουρκίας, BAGROW 67:B4) και εικάζεται ότι αυτοί ενέπνευσαν τους Έλληνες στην χρήση της αλφαβητικής γραφής με γραφή συμφώνων και φωνηέντων. Τώρα, σχετικά με την ελληνική γλώσσα, φαίνεται ότι στην Ιωνία έγινε ο διαχωρισμός του βραχέος ε από το μακρό και δημιουργή-

αποικίες είναι του John Boardman, *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*, new & enl. ed. (London: Thames & Hudson, 1980).

[398] Μανόλης Ανδρόνικος, "Η Ελληνική Γραφή", Τομ. 2: *Αρχαϊκός Ελληνισμός* στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 16 τομ. (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000), 2:196.

θηκε το η ενώ το μακρό ο σημειωνόταν με ω. Αν και γνωρίζουμε πολύ καλά όλες τις ανωτέρω μεταβολές, δεν μπορούμε να καθορίσουμε επακριβώς και με βεβαιότητα πότε και πού έγινε η εισαγωγή των γραμμάτων ούτε πότε και πώς έγινε η προσθήκη των φωνηέντων.[399] Το μόνο σίγουρο είναι ότι όλες αυτές οι μεταβολές είχαν ολοκληρωθεί πριν ή γύρω στο 700 π.Χ. ενώ υποθέτουμε ότι το αλφάβητο πρωτοχρησιμοποιήθηκε το αργότερο το 800 π.Χ.

Παρ' ότι δεν έχουν βρεθεί γραπτά κείμενα από μια περίοδο περίπου τετρακοσίων χρόνων (1200-800), δεν μπορεί παρά να υπήρξε ομαλή μετάβαση από την μυκηναϊκή Γραμμική Β στο αλφάβητο. Πώς θα ήταν άλλωστε δυνατόν να ξεχάσθηκε τελείως η γραφή και "αγράμματοι" άνθρωποι να μάθουν το σημιτικό αλφάβητο και να αποδεχθούν την τόσο ιδιοφυή προσθήκη των φωνηέντων.[400] Εκτός από μία σειρά σύντομων φράσεων που χρονολογούνται από το 750 π.Χ. και μετά, η μεγαλύτερη ελληνική επιγραφή του Η' αιώνα, που αποτελεί και το αρχαιότερο πλήρες ελληνικό κείμενο, είναι χαραγμένη πάνω στο λεγόμενο "Κύπελλο του Νέστορος", σκύφο[401] που χρονολογήθηκε μεταξύ 750-700 π.Χ.

Νέστορος ε...ι εὔποτον ποτέριον
ὃς δ' ἂν τοδε πίεσι ποτέριο αὐτίκα κενον
ἵμερος αἱρέσει καλλιστεφάνο Ἀφροδίτες[402]

Οι Έλληνες έγραφαν συνήθως πάνω σε όστρακα (θραύσματα αγγείων), πήλινα σκεύη, λευκώματα (ξύλινους πίνακες καλυμμένους με γύψο), δέρμα ζώων, πάπυρο και λίθινες πλάκες. Αρχικά έγραφαν κατά τον φοινικικό τρόπο, δηλαδή από δεξιά προς τα αριστερά χωρίς κενά ανάμεσά στις λέξεις, ενώ, λίγο αργότερα, και βουστροφηδόν, η πρώτη σειρά γραφόταν από δεξιά προς τα αριστερά, η δεύτερη από αριστερά προς τα δεξιά, η τρίτη από δεξιά προς τα αριστερά κ.ο.κ. Μετά τον ΣΤ' αιώνα, όμως, καθιερώθηκε ο σημερινός τρόπος γραφής, από τα αριστερά προς τα δεξιά σε όλες τις γραμμές του κειμένου. Εκτός από τα γράμματα, οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν ορισμένα σύμβολα για να σημειώσουν τους αριθμούς. Το αριθμητικό σύστημα ήταν δεκαδικό και εφαρμόζονταν δύο τρόποι για την γραφή του. Η πρώτη μέθοδος είναι η αλφαβητική, όπου κάθε γράμμα έχει συγκεκριμένη αριθμητική αξία,[403] και η δεύτερη η ακροφωνική, κατά την οποία οι κυριότεροι αριθμοί συμβολίζονται με γράμματα όπως Ι=1, ΙΙ=2, ΙΙΙ=3 ΙΙΙΙ=4, Π=5 (πέντε), Δ=10 (δέκα), Η=100 (hεκατόν), Μ=10.000 (μύριοι) και συνδυασμούς τους. Τα δύο συστήματα χρησιμοποιήθηκαν παραλλήλως μέχρι τον 1ο αιώνα μ.Χ., οπότε επικράτησε το αλφαβητικό.

Στο ελληνικό αλφάβητο και στην ελληνική γραφή είναι καταγραμμένα τα ομηρικά έπη που αποτελούν λαμπρά δείγματα της πρώιμης ελληνικής λογοτεχνικής παραδόσεως. Εικάζεται ότι η ελληνική επική ποίηση καλλιεργήθηκε αμέσως μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων, δηλαδή μετά το 1200/1100 π.Χ., ακριβώς για να εξυμνήσει την περασμένη δόξα. Η επική ποίηση πρέπει να γεννήθηκε στην Ιωνία, όπου συγκεντρώθηκαν Έλληνες από πολλές περιοχές μετά το 1200. Αυτοί που περιέλαβαν στα τραγούδια τους

---

[399] Για τα περίπλοκα προβλήματα της εισαγωγής του αλφαβήτου στην Ελλάδα αλλά και για την αναφορά στους Αραμαίους δες Osborne, pp.107-113 και κυρίως Giovanni Pugliese Carratelli, ed. *The Western Greeks* (Venezia: Bompiani, 1996), pp. 43-46.

[400] IEE, 2:197-198 και Treuil, σ. 606-611. Πρβλ. CAH, 2.1:607-608.

[401] Για το αυθεντικό κείμενο στην ελληνική γραφή και εικόνα δες Boardman, *Greeks Overseas*, εικ. 205 και Carratelli, p. 192.

[402] GHI, no 1, p. 1.

[403] Δες τον Πίνακα των Ελληνικών Αριθμών στην αρχή αυτού του τόμου.

τις ιστορίες που διηγούνταν οι νεοφερμένοι πρέπει να ήταν οι αοιδοί, επαγγελματίες τραγουδιστές που η τέχνη τους συνήθως μεταδιδόταν από τον πατέρα στον γιο, οι οποίοι έβαλαν τις διάφορες ιστορίες σε μία τάξη για να μπορούν να τις θυμούνται και να τις τραγουδούν. Σιγά-σιγά, οι αοιδοί δημιούργησαν τους μυθικούς κύκλους της Αργοναυτικής Εκστρατείας, των Επτά επί Θήβας, του Τρωικού Πολέμου, που βασίζονται ή πρέπει να βασίζονται σε ιστορικά γεγονότα.

Από τον πατέρα του ή από κοντινό συγγενή πρέπει και ο Όμηρος να κληρονόμησε την επική τέχνη και να ύμνησε τον Τρωικό Πόλεμο. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Όμηρος ήταν ιστορικό πρόσωπο, έζησε μετά το 750 και συνέθεσε την *Ιλιάδα*. Είναι όμως αμφίβολο εάν ο ίδιος συνέθεσε την *Οδύσσεια* ή το έπος αυτό είναι σύνθεση άλλων, πιθανώς περισσοτέρων του ενός επικών ποιητών. Η *Ιλιάδα*, που αποτελείται από 15.692 στίχους αρχίζει με τους περίφημους στίχους:

Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληιάδεω Ἀχιλῆος
οὐλομένην, ἣ μυρί' Ἀχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκε,
πολλάς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν
οἰωνοῖσί τε πᾶσι, Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή,
ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε
Ἀτρεΐδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἀχιλεύς[404]

Μετά, ο ακροατής μεταφέρεται κατευθείαν στην Τροία και στο στρατόπεδο των Αχαιών όπου λαμβάνει χώρα η διαμάχη Αχιλλέα και Αγαμέμνονα για μια αιχμάλωτη κόρη. Κατόπιν, εξιστορείται η μονομαχία του Μενελάου με τον Πάρι, η ερωτική σκηνή Πάριδος και Ελένης και τελικά η αρχή της μάχης. Η μάχη κρατά για μέρες και άλλοτε νικούν οι Αχαιοί, άλλοτε οι Τρώες. Στην μάχη συμμετέχουν και ημίθεοι ενώ οι θεοί προστατεύουν τους αγαπημένους τους ήρωες.

> Καθώς έλεγαν αυτά μεταξύ τους [ο Διομήδης και ο Σθένελος], γρήγορα τους πλησίασαν [ο Πάνδαρος και ο Αινείας] ιππεύοντας τα γοργόφτερα άλογά τους. Πρώτος ο ωραίος γιος του Λυκάονος [Πάνδαρος] είπε [στον Διομήδη]: "Γενναιόψυχε, έμπειρε μαχητή, γιε του λαμπρού Τυδέως, το γρήγορο βέλος δεν σε σκότωσε, το βέλος το φαρμακερό. Αυτό θα προσπαθήσω τώρα να σε κεράσω και ίσως πετύχω." Αυτά είπε και πετώντας προς τα πάνω το μακρόσκιο ακόντιο έριξε στην ασπίδα του γιου του Τυδέως [Διομήδη], που την διαπέρασε η χάλκινη αιχμή πέρα για πέρα και άγγιξε τον θώρακα. Γι' αυτό φώναξε δυνατά ο ωραίος γιος του Λυκάονος [Πάνδαρος]: "Έριξα και σου διαπέρασα τα λαγόνια πέρα για πέρα και δεν νομίζω ότι για πολύ καιρό ακόμα θα ζήσεις για να προσεύχεσαι, και γι' αυτό καυχιέμαι." Σ' αυτόν αντείπε χωρίς να φοβηθεί ο δυνατός Διομήδης "Δεν με πέτυχες. Αλλά εσείς οι δύο δεν θα ησυχάσετε πριν ευχαριστήσω με αίμα τον Άρη, τον ατρόμητο πολεμιστή, άμα ο ένας από τους δύο σας πέσει." Καθώς τα έλεγε έριξε. Το βέλος το κατηύθυνε η Αθηνά προς την μύτη, κοντά στο μάτι, όπου διαπέρασε τα λευκά δόντια [του Πάνδαρου] και από την ρίζα του 'κοψε την γλώσσα ο σκληρός χαλκός και η αιχμή

[404] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Α.1-7. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος: "Θεά, ψάλλε την ολέθρια οργή του Αχιλλέα του Πηλέως, αυτή που χίλια πάθη προξένησε στους Αχαιούς, πολλές μάλιστα γενναίες ψυχές ηρώων έστειλε στον Άδη, αυτούς που έγιναν τροφή στους σκύλους και σε όλα τα όρνια, και του Δία εκπληρώθηκε η θέληση, από τότε που άρχισε η διαμάχη του βασιλιά των Ατρειδών και του θείου Αχιλλέα"

> φάνηκε στην βάση του πιγουνιού. Έπεσε απ' τ' 'άρμα [ο Πάνδαρος], και βρόντηξαν τα λαμπρά αστραφτερά άρματα πάνω του, και παραμέρισαν τα γοργοπόδαρα άλογα, και εκεί λύθηκε η ορμή του και η αψάδα του για την μάχη. Πήδησε τότε ο Αινείας [από το άρμα] με ασπίδα και δόρυ μακρύ, μήπως οι Αχαιοί σύρουν τον νεκρό προς το μέρος τους, και ολόγυρά του γύρναγε σαν λιοντάρι, μέχρι να πείσει για την δύναμή του. Είχε μπροστά του το δόρυ και την ασπίδα για να τον κρατήσει με λύσσα, αν κάποιος τον πλησίαζε φωνάζοντας φοβερά. Και πήρε ο γιος του Τυδέως πέτρα στο χέρι, πράγμα ακατόρθωτο, γιατί δυο θνητοί άντρες δεν θα την σήκωναν, ενώ αυτός εύκολα την κατάφερε μόνος του. Την ρίχνει στον Αινεία στη μέση του, εκεί όπου ο μηρός συναντά την μέση, και κουτάλα λέγεται, και σύντριψε την κουτάλα, και θρυμμάτισε τους μύες και τον τραυμάτισε η τραχιά πέτρα. Έπεσε ο ήρωας στα γόνατα και στηρίχθηκε στην γη με το βαρύ του χέρι. Και μαύρη νύχτα κάλυψε τα δυο του μάτια και χανόταν ο Αινείας ο βασιλιάς των ανθρώπων. Αλλά του Δία η κόρη, η μάνα του η Αφροδίτη, που τον είχε γεννήσει με τον Αγχίση, που 'βοσκε τα βόδια του, αμέσως τον είδε. Άπλωσε τα λευκά της χέρια γύρω απ' τον αγαπημένο της γιο και μπροστά τον κάλυψε με τις λαμπερές πτυχές του πέπλου της, που 'γινε φράχτης γι' αυτούς που έριχναν, μήπως κανείς με τα γοργά του άλογα θυμωμένος Δαναός του 'ριχνε χάλκινο ακόντιο στο στήθος και τον σκότωνε.[405]

Έτσι συνεχιζόταν ο πόλεμος αλλά ο πιο γενναίος Έλληνας πολεμιστής, ο Αχιλλέας, αρνούνταν να συμμετάσχει στην μάχη λόγω της διαμάχης με τον Αγαμέμνονα για την κόρη, μέχρι που σκοτώθηκε ο φίλος του Πάτροκλος από τον Έκτορα. Τότε, αποφασίζει να εκδικηθεί και σκοτώνει τον Έκτορα, τον δένει από τα πόδια στο 'άρμα του και τον σέρνει μπροστά στα τείχη της Τροίας. Ο Πάτροκλος κηδεύεται με τιμές ενώ η σωρός του Έκτορα περιμένει μέχρι ο πατέρας του Πρίαμος έρθει και παρακαλέσει τον Αχιλλέα να πάρει το νεκρό παιδί του. Ο Αχιλλέας συμφωνεί και η *Ιλιάδα* τελειώνει με την κηδεία του Έκτορα. Αν και δεν έχουμε άλλα έπη για να συγκρίνουμε την *Ιλιάδα*, ο Όμηρος φαίνεται ότι ήταν μεγαλοφυής ποιητής αφού, παρά το γεγονός ότι διηγείται μόνο λίγες μέρες της εκστρατείας στην Τροία, μέσα από το κείμενό του παρουσιάζεται ολόκληρος ο πόλεμος και μάλιστα με τις νίκες αλλά και τις ήττες των Αχαιών.[406]

Το άλλος έπος που αποδίδεται στον Όμηρο, η *Οδύσσεια*, αρχίζει με την αιχμαλωσία του Οδυσσέα στο νησί της νύμφης Καλυψούς. Την ίδια στιγμή, ο γιος του Τηλέμαχος ειδοποιείται να πάει από την Αθήνα στον Μενέλαο στην Σπάρτη μήπως μάθει κάτι για τον πατέρα του που είχε χαθεί μετά τον Τρωικό πόλεμο. Στην συνέχεια, η Καλυψώ αναγκάζεται από τους θεούς να απελευθερώσει τον Οδυσσέα, που φτιάχνει σχεδία και ανοίγεται στο πέλαγος. Όταν η σχεδία του διαλύεται, η θάλασσα τον βγάζει στο νησί των Φαιάκων, όπου ο βασιλιάς Αλκίνοος υπόσχεται να τον βοηθήσει. Τότε, ο Οδυσσέας διηγείται στους Φαιάκες τις περιπέτειές του στους Λωτοφάγους, στον Πολύφημο, στους Λαστρυγόνες, στην Κίρκη, στις Σειρήνες, στην Σκύλλα και στην Χάρυβδη και τελικά στο νησί της Καλυψούς. Με ένα από τα καράβια τους, οι Φαιάκες οδηγούν τον Οδυσσέα στην Ιθάκη, όπου η Αθηνά τον μεταμορφώνει σε ζητιάνο για να μπει στο παλάτι και να αντιμετωπίσει τους μνηστήρες του θρόνου και της συζύγου του. Στο σπίτι του πιστού του δούλου τον βρίσκει ο γιος του Τηλέμαχος και αποφασίζουν να πάνε στο παλάτι. Εκεί, η Πηνελόπη, η σύζυγός του που τον έχει χαμένο, δηλώνει ότι θα παντρευθεί αυτόν που θα τεντώσει το

[405] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ε.274-317. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[406] OHCW, pp. 52-60.

τόξο του ανδρός της. Αφού προσπαθούν όλοι οι μνηστήρες ανεπιτυχώς ο Οδυσσέας, που ήταν μεταμφιεσμένος σε ζητιάνο, το παίρνει και αρχίζει να σκοτώνει. Η Πηνελόπη τον αναγνωρίζει και ξανασμίγουν αλλά οι συγγενείς των σκοτωμένων ζητούν να πάρουν εκδίκηση και αρχίζει μάχη. Η Αθηνά τελικά συμφιλιώνει τους αντιπάλους και ο Οδυσσέας παίρνει πάλι τον θρόνο του.[407] Με την συναρπαστική διήγηση της υποθέσεως της *Οδύσσειας* ολοκληρώνεται το ομηρικό έπος και μια ολόκληρη λογοτεχνική περίοδος της ελληνικής αρχαιότητας.

Κατά την μεθομηρική εποχή επικράτησε ένα νέο είδος, το διδακτικό έπος, με το οποίο είναι συνδεδεμένος ο Ησίοδος. Ο ποιητής έζησε στο τέλος του Η' αιώνα στην Βοιωτία. Τα κυριότερα έργα του είναι η *Θεογονία* και το *Έργα και Ημέραι*.[408] Στην *Θεογονία,* ο Ησίοδος εξετάζει την δημιουργία του κόσμου, την δομή του και την γενεαλογία των θεών. Στο *Έργα και Ημέραι* παρατίθεται ένα εγχειρίδιο ηθικής, όπου εκθειάζεται ο θεσμός της δικαιοσύνης και απορρίπτεται η βία. Υπάρχουν, επίσης, συμβουλές και σκέψεις για την καθημερινή ζωή, που μας δίνουν την δυνατότητα να αναπλάσουμε τον βίο των Αρχαίων Ελλήνων κατά την Αρχαϊκή Εποχή. Στο έργο αυτό του Ησιόδου γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στην αρετή σε αντιπαράθεση με την αχρειότητα. Την "κακότητα" είναι εύκολο να την επιτύχει κανείς, λέει ο Ησίοδος, αλλά της "αρετής" ο δρόμος που είναι δύσκολος στην αρχή στο τέλος φέρνει επιτυχία και ευτυχία.[409] Υποστηρίζεται ακόμη, ότι όλοι πρέπει να εργάζονται και να αποφεύγουν την τεμπελιά. Ο Ησίοδος τελειώνει το έργο του με παραινέσεις όπως:

> Όταν έρθεις σε κατάλληλη ηλικία, να πάρεις σύζυγο στο σπίτι σου, [δηλαδή] ούτε πολύ κάτω από τα τριάντα [όταν είσαι] ούτε πολύ παραπάνω, [γιατί] αυτός είναι ο κατάλληλος καιρός για γάμο, και η γυναίκα να είναι στον τέταρτο χρόνο της εφηβείας [για να] παντρευτεί στον πέμπτο. Να [προσέξεις] να παντρευτείς παρθένα [άβγαλτη] για να της μάθεις [απ' την αρχή] ευγενικούς τρόπους, και μάλιστα [να προτιμήσεις] αυτήν που κατοικεί κοντά σου, εξετάζοντας τα όλα καλά, και μη παντρευτείς για να ευχαριστήσεις τους γειτόνους σου. Γιατί από την συνετή γυναίκα ο άντρας δεν κερδίζει παρά το καλύτερο, από δε την ανάξια δεν υπάρχει τίποτα πιο ψυχρότερο απ' αυτήν που παραμονεύει πότε θα την καλέσουν για φαγητό. Αυτή και τον δυνατό άντρα [είναι ικανή] να κάψει χωρίς ξύλα και να τον γεράσει πριν της ώρας του.[410]

Ο Ησίοδος συμπυκνώνει στα έργα του όλο το καταστάλαγμα της Ελληνικής Αρχαϊκής Εποχής και κλείνει τον πρώτο κύκλο της ελληνικής ποιητικής δημιουργίας που άνοιξε ο Όμηρος. Η σύγκριση με προγενέστερα έργα της ακμής των Ανατολικών Λαών, όπως το *Έπος του Γιλγαμές* και η αιγυπτιακή *Βίβλος των Νεκρών,*[411]δείχνει την τάση των Ελλήνων για διερεύνηση μεταφυσικών και ηθικών ερωτημάτων, δηλαδή την αρχή του "τι και δια τι" που συμπληρώνεται με μία σειρά φιλοσοφικών και ηθικών απαντήσεων. Οι Αρχαίοι Ανατολικοί Λαοί περιορίζονταν στα να διηγούνται τις μεταφυσικές τους ανησυχίες ενώ οι Έλληνες άρχισαν να θέτουν ερωτήματα για να δώσουν απαντήσεις. Για να καταλάβουμε, όμως, γιατί οι Έλληνες, και στην συγκεκριμένη περίπτωση ο Ησίοδος, νίκησαν την γήινη βαρύτητα και απογειώθηκαν στον χώρο της φιλοσοφίας είναι αρκετό να

[407] OHCW, pp. 60-65. Για ανάλυση των Επών δες *Ίδιο*, pp. 65-75.
[408] Δες ανάλυση σε *Ίδιο*, pp. 88-97.
[409] Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 286-292.
[410] *Ίδιο*, 695-705.
[411] Δες Κεφάλαια 1 και 2.

κατανοήσουμε την αλματώδη πρόοδο που επιτελέσθηκε στην ανθρώπινη σκέψη με την αντιπαράθεση από τον Ησίοδο της ιδέας της *αρετής* και της *κακότητας*. Αυτό και μόνο είναι αρκετό για να διαπιστώσουμε ότι το ανατολικό παρελθόν του ελληνικού πολιτισμού, τουλάχιστον στην διανόηση, απομακρύνεται από τον πνευματικό ελλαδικό χώρο.

Ελληνική Μυθολογία & Θρησκεία

Όσο μακραίνει η ανατολική παράδοση τόσο οι Έλληνες μεταπλάθουν τα πρότυπα των θεών που γνώρισαν από άλλους λαούς σε δικά τους νέα θεϊκά πρόσωπα και αρχίζουν να πλάθουν τους δικούς τους μύθους για τους θεούς. Η γέννηση της ελληνικής μυθολογίας έγινε μέχρι και το τέλος των αρχαϊκών χρόνων, ακριβώς γιατί η μυθοπλασία προϋποθέτει απουσία ή μικρή επιρροή του ορθολογισμού, χαρακτηριστικά στοιχεία της Αρχαϊκής Εποχής.

Κατά την ελληνική μυθολογία η δημιουργία του κόσμου προήλθε από το Χάος (όχι από το τίποτα, το μηδέν) μαζί με το οποίο γεννήθηκε η Γη. Από το Χάος προήλθε η Νύχτα και από την Νύχτα η Ημέρα. Η Γη γέννησε και νυμφεύθηκε τον Ουρανό, ο οποίος κατοικήθηκε από τους θεούς. Η σύνοψη αυτή της γενέσεως του κόσμου δεν διαφέρει ουσιαστικά από την εξιστόρηση της δημιουργίας στην εβραϊκή παράδοση (Παλαιά Διαθήκη), όπου αναφέρεται ότι αρχικά ο Θεός έπλασε τον ουρανό, την γη, το σκότος και το φως[412] και δείχνει πάλι την χρήση των ανατολικών παραδόσεων από τους Έλληνες.

Η συνέχεια των μυθολογικών παραδόσεων από την μεσοποταμιακή παράδοση στην εβραϊκή Παλαιά Διαθήκη και στην ελληνική μυθολογία παρουσιάζεται με εξαιρετική ομοιότητα στον μύθο του Κατακλυσμού. Όταν οι θεοί αποφάσισαν να καταστρέψουν την ανθρωπότητα με μια μεγάλη πλημμύρα (κατακλυσμό) ένας "καλός" άνθρωπος επελέγη για να επιβιώσει. Στον σουμερικό μύθο ονομάζεται Ζιουσούντρα (Ziusundra), στην Διαθήκη Νώε και στην ελληνική μυθολογία Δευκαλίων. Ο άνθρωπος αυτός έφτιαξε πλοίο κλειστό (κιβωτό) που κατάφερε να επιπλεύσει όταν η καταιγίδα κατέστρεψε τα πάντα πάνω στην γη. Μετά από μέρες, όταν κατάλαβε ότι η καταστροφή είχε τελειώσει, βγήκε από την κιβωτό και ευχαρίστησε τους θεούς.[413] Είναι πράγματι συγκλονιστικές οι ομοιότητες στον μύθο του Κατακλυσμού, παρά τις επιμέρους μικροδιαφορές που δεν συζητούνται εδώ, και δείχνουν καθαρά την συνέχεια της μυθολογικής παραδόσεως και τις επαφές των λαών σε διάστημα εκατοντάδων ετών.

Η ελληνική θεογονία αρχίζει με το πρώτο θεϊκό ζευγάρι, την θεά Γη και τον Ουρανό, που γέννησαν θεούς, οι οποίοι στην συνέχεια έσμιξαν για να γεννηθούν άλλοι θεοί. Τελικά, μετά από γιγαντομαχίες και τιτανομαχίες μεταξύ των πρώτων θεών, επικράτησε ο Ζευς, ο οποίος και κυβερνούσε από την κορυφή του Ολύμπου. Άλλοι σημαντικοί θεοί του ελληνικού πανθέου ήταν η αδελφή του Δία και σύζυγός του Ήρα, οι αδελφοί του Ποσειδώνας και Άδης, οι αδελφές του Εστία και Δήμητρα και η κόρη του Αθηνά. Ακόμη, σημαίνουσα θέση στο ελληνικό πάνθεον κατείχαν ο Απόλλων, ο Ερμής, η Άρτεμις, η Αφροδίτη, ο Ήφαιστος και ο Άρης. Εκτός από τις πράξεις των θεών, η ελληνική μυθολογία περιλαμβάνει και τους άθλους ηρώων ή ημιθέων όπως ο Ηρακλής, ο Θησέας και ο Ιάσων. Οι Έλληνες δημιούργησαν αξιόλογη και, κατά το μεγαλύτερο μέρος, πρωτότυπη μυθολογική παράδοση ακριβώς διότι έδιναν μεγάλη σημασία στην λατρεία των θεών τους. Η λατρεία των θεών φαίνεται ότι αρχικά συνέχισε να διεξάγεται στις μυκηναϊκές θέσεις μέχρι να κατασκευασθούν ιδιαίτεροι ναοί. Η θεά που λατρευόταν πιο πολύ ήταν η Άρτεμις, θεά των ζώων, πτηνών και φυτών, του κυνηγιού, των μικρών ρυακιών και των ιαματικών πηγών. Η οργή της ήταν τρομερή και έπρεπε να εξευμενίζεται σχεδόν σε κάθε περίσταση.

---

[412] Απολλόδωρος, I.1.1. – *Αγία Γραφή* "Γένεσις", Α.1. -- Ησίοδος, *Θεογονία*, 116-128.

[413] Πρβλ. για τον σουμερικό μύθο ANET, pp. 42-44, για την βιβλική παράδοση *Αγία Γραφή* "Γένεσις", ΣΤ-Η και για την ελληνική μυθολογία Απολλόδωρος, Α.VII.2.

Παρομοίως λατρευόταν και ο Απόλλων, που θεωρούνταν θεός της συγκομιδής των καρπών αλλά κυρίως της μαντικής, με σημαντικότερο ιερό το Μαντείο των Δελφών, όπου αργότερα έγινε διάσημη στο Πανελλήνιο η εκστατική μαντεία της Πυθίας. Αντιθέτως, ο Ζευς ήταν θεός των καιρικών μεταβολών αλλά και προστάτης της οικογένειας ενώ η κόρη του, Αθηνά, εμφανίζεται ως πολεμική θεότητα, όπως άλλωστε και ο Άρης. Ο Ποσειδών ήταν θεός των πόσιμων νερών και θεός της γονιμότητας και σιγά-σιγά έγινε θεός της θάλασσας. Η Ήρα ήταν η προστάτιδα του γάμου ενώ η Αφροδίτη του σαρκικού έρωτα. Ο Ερμής φύλαγε τους οδοιπορούντες και, επομένως, τους εμπόρους (εν πορεία) και το κέρδος τους. Θεωρούνταν, επίσης, ο θεϊκός αγγελιοφόρος.

Με την πάροδο του χρόνου, ορισμένοι Έλληνες θέλοντας να τονίσουν την θρησκευτικότητά τους και έχοντας κουρασθεί από τις δημόσιες θρησκευτικές τελετές στα ιερά, επιδόθηκαν σε μυστηριακές και οργιαστικές λατρείες. Η πιο συνήθης ήταν η λατρεία του Διονύσου, θεού των δένδρων, της αμπέλου και των χυμών των φρούτων. Ο Διόνυσος λατρευόταν στην Ελλάδα με μια ιδιότυπη τελετουργία. Οι πιστοί χόρευαν μέχρι να φθάσουν σε έκσταση, πράγμα που δεν συνηθιζόταν στην επίσημη λατρεία. Στους Δελφούς ελάμβαναν χώρα τα διονυσιακά όργια (έργα, δρώμενα) στα οποία συμμετείχαν οι βακχίδες, γυναίκες, ακόλουθες του Διονύσου ή Βάκχου. Παρόμοια τελετουργία γινόταν στην Ελευσίνα, όπου λατρευόταν η Δήμητρα, θεά του σίτου. Στις μυστηριακές τελετές της Ελευσίνας ή Ελευσίνια Μυστήρια, οι πιστοί ικέτευαν για να καρποφορήσει ο σπαρμένος σίτος. Η διάδοση της λατρείας οφείλεται στην ιδέα ότι ο σπόρος θάβεται, δηλαδή πεθαίνει, και μετά, ξαφνικά, την άνοιξη καρποφορεί, ανασταίνεται. Πιστευόταν ότι κάτι το μυστηριακό και θαυμαστό ενυπάρχει στην δημιουργία και καρποφορία των φυτών από έναν "νεκρό" σπόρο. Οι μυημένοι γνώριζαν και καταλάβαιναν την σημασία του θανάτου, της αναστάσεως, της ζωής, πράγμα πολύ σημαντικό στον Χριστιανισμό σε κατοπινές εποχές.

Οι Έλληνες της Αρχαϊκής Εποχής επιζητούσαν τον εξευμενισμό των θεών κάνοντας προσφορές με κρασί, λάδι, γάλα, μέλι ή καίγοντας θυμιατά στους μικρούς σπιτικούς βωμούς. Χρησιμοποιούσαν τον θρησκευτικό καθαρμό μετά από νεκροστόλισμα πεθαμένου ή συμπαράσταση σε λεχώνα. Όταν επρόκειτο για θρησκευτικό καθαρμό μεγάλων ανομημάτων χρησιμοποιούσαν ειδικούς μάντεις που ήταν οιωνοσκόποι. Οι ενέργειες αυτές δείχνουν την σημασία που απέδιδαν στους θεούς και στις δυνάμεις τους.

Οι Αρχαίοι Έλληνες δεν περιορίσθηκαν στο να επαναλάβουν την μυθολογική ή θρησκευτική παράδοση και τις ιδιότητες ορισμένων θεών των Ανατολικών Λαών. Χρησιμοποιώντας ως πρώτη ύλη τους μύθους, τους θρύλους και τις δοξασίες των Ανατολικών Λαών που έμαθαν από τα ταξίδια τους, οι Έλληνες έθεσαν την φαντασία τους σε ενέργεια και δημιούργησαν την ελληνική μυθολογία. Οι αρχαίοι θεοί πλάσθηκαν σε ανθρώπινα μέτρα, με ανθρώπινα προτερήματα και ελαττώματα. Οι ιδιότητες αυτές γίνονται φανερές όταν επεμβαίνουν στην ζωή των ανθρώπων δείχνοντας την συμπάθειά τους ή την αντιπάθειά τους για αυτούς που θέλουν να βοηθήσουν ή να καταδικάσουν, όπως παρουσιάζονται οι ενέργειές τους στα ομηρικά έπη.

Αθλητικοί Αγώνες των Αρχαίων Ελλήνων

Οι Αρχαίοι Έλληνες δεν λάτρευαν τους θεούς τους μόνο μέσα στους ναούς αλλά και με αθλητικούς αγώνες που αρχικά θεωρούνταν θρησκευτικές τελετές. Αργότερα, τον Ε' αιώνα, όταν οι αγώνες άρχισαν να χάνουν τον θρησκευτικό τους χαρακτήρα, οι αθλητές αγωνίζονταν γυμνοί και το στάδιο έπαψε να αποτελεί μέρος του ιερού χώρου. Οι αθλητικοί αγώνες ήταν κατά κύριο λόγο συγκεντρώσεις ανθρώπων και ακριβώς αυτό σημαίνει η

λέξη αγών.[414] Γνωστοί αγώνες ήταν τα Ολύμπια ή Ολυμπιακοί Αγώνες, που συμβατικά ορίζεται ότι άρχισαν τον Η' αιώνα, με μοναδικό αγώνισμα τον δρόμο αποστάσεως που οριζόταν από το φυσικό μήκος του ολυμπιακού σταδίου.[415] Άλλοι αγώνες διεξάγονταν στους Δελφούς και ονομάζονταν Πύθια ενώ προς τιμήν του Ποσειδώνα αγώνες τελούνταν στον Ισθμό της Κορίνθου και λέγονταν Ίσθμια. Ακόμη, στην Νεμέα γίνονταν τα Νέμεα προς τιμήν του Διός ενώ υπήρχαν και πολλές τοπικού χαρακτήρα αθλητικές διοργανώσεις.

Κατά την μυθολογική παράδοση, τους αγώνες στην Ολυμπία ίδρυσε είτε ο Ιδαίος Ηρακλής (ένας από τους Ιδαίους Δακτύλους), βάζοντας τα αδέλφια του να συναγωνισθούν, είτε ο Δίας, όταν νίκησε τον Κρόνο.[416] Για την καθιέρωση των αγώνων η μυθολογία τονίζει το επεισόδιο κατά το οποίο ο Πέλοπας νίκησε τον βασιλιά Οινόμαο και πήρε ως έπαθλο το βασίλειο και την κόρη του βασιλιά, Ιπποδάμεια, και μάλιστα ο όλος μύθος απεικονίσθηκε στο ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός στην Ολυμπία.[417] Στους ιστορικούς χρόνους, οι αγώνες ορίζεται ότι άρχισαν συμβατικά το έτος 776 οπότε και διαθέτουμε το πρώτο όνομα από μία σειρά ολυμπιονικών.[418] Οι αγώνες διεξάγονταν κανονικά μέχρι το 393 μ.Χ. όταν καταργήθηκαν με διάταγμα του Αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α'. Η σύγχρονη αναβίωσή τους έγινε το 1896 μ.Χ. στην Αθήνα.

Στην Αρχαία Ελλάδα κήρυτταν εκεχειρία για την τέλεση των αγώνων, η οποία, ενώ αρχικά είχε διάρκεια ενός μηνός, τελικά διαρκούσε τρεις μήνες. Κατά την περίοδο αυτή σταματούσαν προσωρινά οι πόλεμοι, αναστέλλονταν οι θανατικές καταδίκες και απαγορευόταν να εισέρχονται στο έδαφος των Ηλείων ένοπλοι άνδρες. Βέβαια, κατά πάσα πιθανότητα, η αντιπαλότητα των Πόλεων μεταφερόταν στον αγωνιστικό στίβο, μια που και η ίδια η Ολυμπία είχε γίνει μήλον της έριδος.[419] Οι αγώνες τελούνταν κάθε πέμπτο έτος τον Ιούλιο-Αύγουστο και αρχικά διαρκούσαν μία μέρα ενώ σιγά-σιγά, με την αύξηση του αριθμού των αγωνισμάτων, προστέθηκαν μέρες έτσι ώστε από το 472 να διαρκούν πέντε μέρες. Στην πρώτη Ολυμπιάδα έπαθλο ήταν ένα μήλο και μοναδικό αγώνισμα το στάδιο, διαδρομή δηλαδή που οριζόταν από το μήκος του σταδίου, ενώ από την 7η Ολυμπιάδα καθιερώθηκε ως έπαθλο ο κότινος, στεφάνι από τα κλαδιά αγριελιάς που είχε φυτρώσει έξω από τον ναό του Διός. Στην τελική τους μορφή, οι αγώνες περιλάμβαναν δέκα έξι αγωνίσματα: στάδιο, δίαυλος (2 στάδια), δόλιχος (μάλλον 24 στάδια), πένταθλο (στάδιο, άλμα, δίσκος, ακόντιο, πάλη), πυγμή (πυγμαχία), αρματοδρομία τεθρίππων (με τέσσερα άλογα), τρία άλλα είδη αρματοδρομιών, παγκράτιο (συνδυασμός πυγμής και πάλης), ιπποδρομία, δρόμος και πάλη παίδων, πυγμή παίδων, οπλίτης δρόμος (με πλήρη πολεμική εξάρτηση), αγώνες κηρύκων και σαλπιγκτών, και παγκράτιο παίδων.[420]

Τους αγώνες διοργάνωναν οι Ηλείοι με μεγάλη επιτυχία αν σκεφθεί κανείς πόσο δύσκολο έργο ήταν να φροντίσουν για την προσέλευση των αθλητών, την διαμονή επισκεπτών και αντιπροσώπων Πόλεων, τους κριτές. Ανώτατοι άρχοντες των αγώνων ήταν αρχικά οι Αγωνοθέτες και αργότερα οι Ελλανοδίκες (που ήταν συνήθως δέκα), οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την όλη διοργάνωση και την εφαρμογή των κανονισμών ενώ εκτελού-

---

[414] Δες ερμηνεία λέξεως "αγών" σε Δ. Δημητράκος, επιμ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, 9 τομ. (Αθήναι: Δημητράκος, 1953/1964), 1:63.

[415] Στην Ολυμπία η απόσταση κατά την ακμή των αγώνων ήταν 192,28 μ.

[416] Παυσανίας, "Ηλειακών Α'", VIII (390).

[417] Για τον μύθο δες Απολλόδωρος, *Επιτομή*, II.4-9 [σε *Βιβλιοθήκη*, εκδ. Γεωργιάδης] ενώ για το αέτωμα στο Κεφάλαιο 10 το υποκεφάλαιο "Ελληνική Κλασική Γλυπτική".

[418] Για πλήρη κατάλογο ολυμπιονικών δες ΙΕΕ, 2:502-507. Δες και *Τα Νέα*, 19 Φεβρουαρίου 2001, σ. 26.

[419] Robert B. Kebric, *Greek People*, 2nd ed. (London: Mayfield, 1997), p. 65.

[420] Για πλήρη ανάλυση δες H. A. Harris, *Greek Athletes and Athletics* (Westport, Con.: Greenwood, 1964), ch. IV.

σαν και χρέη κριτών. Οι Ελλανοδίκες, που επιλέγονταν με κλήρο μεταξύ όλων των Ηλείων, είχαν το δικαίωμα να επιβάλουν κυρώσεις και ποινές στους αθλητές και στους θεατές που υπέπιπταν σε παραπτώματα ενώ συνοδεύονταν από ραβδούχους ή μαστιγοφόρους με επικεφαλής τον αλυτάρχη. Μία από τις κύριες φροντίδες των Ελλανοδικών ήταν να ελέγξουν εάν όλοι οι αθλητές ήταν γεννημένοι ελεύθεροι Έλληνες από ελεύθερους γονείς και δεν βαρύνονταν με παραπτώματα που θα τους απέκλειαν από τους αγώνες. Ο έλεγχος αυτός ήταν ιδιαίτερα αυστηρός διότι δεν επιτρεπόταν η συμμετοχή δούλων ή βαρβάρων αλλά και παραβατών της εκεχειρίας, όσων ενέχονταν σε άγος (μίασμα), ιερόσυλων και φυσικά των ίδιων των Ελλανοδικών.[421] Οι γυναίκες απαγορευόταν να παρακολουθήσουν τους αγώνες με ποινή θανάτου. Η μόνη που αναφέρεται ότι παραβίασε τον κανονισμό ήταν η Καλλιπάτειρα από την Ρόδο, χήρα που μεταμφιέσθηκε σε άντρα γυμναστή για να παρακολουθήσει τον γιο της στους αγώνες αλλά κατά τους πανηγυρισμούς της για την νίκη του νεαρού αθλητή αποκαλύφθηκε. Τελικά συγχωρέθηκε, όμως, διότι ήταν κόρη του ολυμπιονίκη Διαγόρα και η οικογένειά της είχε αναδείξει τρεις γενιές ολυμπιονικών.[422]

Οι ολυμπιονίκες θεωρούνταν σημαντικά πρόσωπα διότι είχε γίνει συνείδηση ότι δεν αγωνίζονταν για τον εαυτό τους αλλά εξ ονόματος ολόκληρης της Πόλεώς τους. Ολυμπιονίκης στεφόταν μόνο ο πρώτος νικητής και η Πόλη από την οποία καταγόταν του επεφύλασσε λαμπρές τιμές, ιδιαίτερα μετά το 480 π.Χ. Έμπαινε στην Πόλη πάνω σε τέθριππο και συνοδεία πομπής από άνοιγμα στο τείχος, τμήμα του οποίου γκρεμιζόταν για να συμβολίσει το γεγονός ότι πλέον η Πόλις δεν χρειαζόταν τείχη για να την προστατεύσουν εφ' όσον είχε τέτοιο νικητή. Επίσης, η Πόλις του απένειμε ισόβια τιμές που περιλάμβαναν τιμητικά θρησκευτικά αξιώματα, σίτιση στο πρυτανείο, απαλλαγή από διάφορους φόρους και τιμητική θέση στο θέατρο, στις διάφορες γιορτές και αγώνες. Βέβαια, πρέπει να τονισθεί ότι οι αθλητές φαίνεται ότι ήταν κάθε άλλο από απλούς ερασιτέχνες και πρέπει να προετοιμάζονταν σκληρά για να συμμετάσχουν στους αγώνες ενώ δεν έλειπαν και τα παρατράγουδα μετά τον Ε' αιώνα, όπως εξαγορά αθλητών, με κύριο σκοπό την νίκη στους Ολυμπιακούς Αγώνες.[423] Παρ' όλα αυτά, οι Αρχαίοι Ολυμπιακοί Αγώνες διατήρησαν την αίγλη τους για περίπου 1,200 χρόνια, μέχρι την κατάργησή τους από τους Βυζαντινούς.[424]

Άλλοι αγώνες ήταν τα Πύθια στους Δελφούς, που, μετά το 582, άρχισαν να τελούνται τακτικά στα τέλη Αυγούστου και κατά το τρίτο έτος των ολυμπιάδων. Τα Ίσθμια, που διεξάγονταν κοντά στον Ισθμό της Κορίνθου προς τιμήν του Ποσειδώνα, τελούνταν κανονικά, μετά το 582, στο τέλος Απριλίου και κάθε δεύτερο και τέταρτο έτος των Ολυμπιάδων. Αντιστοίχως, τα Νέμεα, που γίνονταν στην Νεμέα και προς τιμήν του Διός, αναδιοργανώθηκαν και τελούνταν κανονικά, μετά το 573, τον Ιούλιο και κάθε πρώτο και τρίτο έτος των Ολυμπιάδων. Οι αγώνες αυτοί μαζί με τα Ολύμπια αποτελούσαν τις τέσσερις σημαντικότερες αθλητικές συναντήσεις στην Αρχαία Ελλάδα. Ο αθλητής που νικούσε και στους τέσσερις αγώνες ονομαζόταν περιοδονίκης και έχαιρε ιδιαιτέρας εκτιμήσεως και αίγλης. Εκτός από τους ανωτέρω αγώνες υπήρχαν και πλήθος αθλητικές οργανώσεις με τοπικό χαρακτήρα σε ορισμένες από τις οποίες συμμετείχαν νεαρά κορίτσια (παρθένες). Οι κυριότερες εκδηλώσεις για αθλήτριες τελούνταν στην Ολυμπία και στην Σπάρτη. Στην Ολυμπία, ονομάζονταν Ηραία και είχαν ως μοναδικό αγώνισμα τον δρόμο ίσο με 5/6 σταδίου. Στην Σπάρτη, οι αγώνες κορασίδων διοργανώνονταν προς τιμήν της Αρτέμιδος.[425]

[421] Παυσανίας, "Ηλειακών Α'", VIII-IX (390-391).

[422] *Ίδιο*, VI.7-8 (389).

[423] Kebric, pp. 65-68.

[424] Πολύ ενδιαφέρουσα και διανθισμένη με αρχαία κείμενα είναι ολόκληρη η ανάλυση για τους Ολυμπιακούς Αγώνες στον Kebric, ch. 3.

[425] Παυσανίας, "Ηλειακών Α'", XVI (417-418).

Οι Έλληνες χαίρονταν να αγωνίζονται ή να παρακολουθούν αγώνες μέσα στα κατάφυτα τοπία που περιέβαλαν τις πόλεις τους. Ακόμη και εάν τελικά ορισμένες φορές η άμιλλα γινόταν συναγωνισμός, ακόμη και εάν κάποιοι προσπαθούσαν να αμαυρώσουν τους αγώνες ή ακόμη και εάν κάποιοι δεν τηρούσαν τους κανόνες, αυτό που μένει στους αιώνες είναι η ιδέα του αθλητισμού και πιο συγκεκριμένα η ιδέα του ολυμπισμού: ας εγκαταλείψουμε για λίγο τις διαφορές μας για να αγωνισθούμε τίμια στον αθλητικό στίβο προς τιμήν των θεών. Για τους ίδιους τους Έλληνες ιδιαίτερα, οι αγώνες αποτελούσαν μια πανελλήνια σύναξη, η οποία δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί σε πολιτικό ή οικονομικό επίπεδο αλλά μπορούσε να υποδηλωθεί στον τομέα της ευγενούς άμιλλας, στον αθλητισμό. Φαίνεται ότι αν και τις ελληνικές Πόλεις τις χώριζαν πάρα πολλά, τα στοιχεία που τις ένωναν ήταν ο πολιτισμός και ιδιαίτερα η κοινή γλώσσα, η θρησκεία και οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Το πόση μεγάλη σημασία, άλλωστε, έδιναν οι Αρχαίοι Έλληνες στους αγώνες αυτούς διαφαίνεται και μέσα από απεικονίσεις αθλητών πάνω σε αγγεία ή από αγάλματα της Κλασικής Εποχής όπου διακρίνονται δρομείς, άλτες, ηνίοχοι, δισκοβόλοι, ακοντιστές, παλαιστές και πυγμάχοι (εικ. ΙΕΕ, 2:474-501).

Η Γεωμετρική Τέχνη (περ. 1050-700 π.Χ.)

Σε όλες τις θρησκευτικές τελετές και τις ταφές νεκρών, οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν αγγεία είτε για τις τελετουργίες είτε για να τα τοποθετήσουν στους τάφους, εάν επρόκειτο για ταφή, όπως άλλωστε συνέβαινε από τότε που ο άνθρωπος έμαθε να πλάθει τον πηλό. Τα πρώτα αγγεία της Αρχαϊκής Εποχής είναι διακοσμημένα με όμορφα γεωμετρικά σχέδια και γι' αυτό η πρώτη περίοδος ονομάζεται από τους Ιστορικούς εποχή της Γεωμετρική Τέχνης.

Τα πρώτα δείγματα της γεωμετρικής τέχνης αποδεικνύουν την στενή της συγγένεια με τα αγγεία της μυκηναϊκής εποχής. Υπάρχει δηλαδή συνέχεια στην τέχνη κατά την μετάβαση από την μυκηναϊκή στην πρώτη περίοδο της Αρχαϊκής Εποχής, με κάμψη όμως στην ποικιλία των σχημάτων και των σχεδίων. Κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο (περ. 1100-1000) ο αριθμός των σχημάτων των αγγείων μειώθηκε από εξήντα οκτώ σε δέκα. Αλλά, η έμπνευση επανήλθε στους καλλιτέχνες σε σύντομο χρονικό διάστημα και ήδη από την πρωτογεωμετρική εποχή (περ. 1000-900) παρατηρούνται περίτεχνα σχέδια σε ποικιλία αγγείων, που ονομάζονται αμφορείς, υδρίες, σκύφοι, πρόχοι, λήκυθοι, πυξίδες. Πολύ ωραία δείγματα της εποχής είναι τα δύο μεγάλα επιτάφια αγγεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών (εικ. ΙΕΕ, 2:185 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 50-51) με παράσταση "προθέσεως" (δημοσίας εκθέσεως νεκρού) και θρήνου του νεκρού στο ένα και με εκφορά νεκρού πάνω σε άμαξα στο άλλο.

Κατά την εποχή της Γεωμετρικής Τέχνης, στην αρχιτεκτονική παρουσιάζεται το κτίριο "εν παραστάσι". Ο ναός αυτός αποτελείται από δύο μακρείς παράλληλους τοίχους που καταλήγουν σε παραστάδες και έναν κάθετο τοίχο που χώριζε τον πρόδομο (είσοδο) από τον κυρίως ναό. Σε πολλές περιπτώσεις, τον πρόδομο στηρίζουν δύο κίονες που αποτελούν και χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρχαϊκής αρχιτεκτονικής (σχ. ArtTA, p. 140 & ΙΕΕ, 2:195). Δείγματα ναών "εν παραστάσι" βρίσκονται σε πολλά μέρη της Ελλάδας αλλά δύο τουλάχιστον χρονολογούμενα από τον ΣΤ' αιώνα υπάρχουν στο Ηραίο της Σάμου (σχ. σε Kyrieleis, σ. 107-115).

Η γεωμετρική τέχνη δεν αποτελεί παρά τον προθάλαμο της αρχαϊκής ελληνικής τέχνης και αρχιτεκτονικής. Η ωρίμανση της ελληνικής σκέψεως επέφερε και την εξέλιξη της τέχνης που, με την πάροδο του χρόνου και την ενασχόληση των Ελλήνων μ' αυτήν, πέρασε σε καθαρά αρχαϊκά πρότυπα, όπου τα γεωμετρικά σχήματα συνταιριάσθηκαν με μορφές ανθρώπων, μυθικών και πραγματικών ζώων, πουλιών και παραστάσεων με φυτά.

Η μελέτη της Γεωμετρικής Τέχνης ολοκληρώνει τον κύκλο της πρώτης φάσεως της ελληνικής τέχνης κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.

Συμπέρασμα

Μετά την παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού, τα νέα ελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκαν αρχικά στον νότιο ελλαδικό χώρο και σύντομα κατοίκησαν τα νησιά του Αιγαίου και τα μικρασιατικά παράλια, έθεσαν τα θεμέλια του Αρχαϊκού Ελληνικού Πολιτισμού το πρώτο ήμισυ της Α' χιλιετίας π.Χ. Οι σημαντικότερες εξελίξεις της εποχής αφορούν τις πρώτες Πόλεις, την πολιτική τους διακυβέρνηση και τις μεταναστεύσεις των Ελλήνων στην Μεσόγειο και στον Εύξεινο Πόντο με τον πρώτο και δεύτερο Αποικισμό. Μέσα σε πεντακόσια χρόνια, οι Έλληνες μετεξέλιξαν την πολιτική παράδοση των προηγούμενων λαών αλλά και των Αχαιών. Την βασιλεία διαδέχθηκε η ολιγαρχία, η τυραννία και τέλος η δημοκρατία, που παρουσιάσθηκε με δύο διαφορετικές αντιπροσωπευτικές μορφές στην Αθήνα και στην Σπάρτη. Ως το 500 π.Χ. είχε εξασφαλισθεί η αντιπροσώπευση όλων των ελεύθερων (ανδρών) πολιτών, πλουσίων και φτωχών, στην Εκκλησία του δήμου ενώ η ίδια η Εκκλησία είχε αναγορευθεί σε ανώτατο κέντρο αποφάσεων. Η δυνατότητα όλων των πολιτών να συμμετέχουν στην λήψη αποφάσεων υποδηλώνει την πολιτική ωρίμανση του συστήματος διακυβερνήσεως των Ελλήνων της Αρχαϊκής Εποχής και αποτελεί σημαντικότατο πολιτικό και πολιτιστικό άλμα στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Η ελληνική δημοκρατία δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί ή να διατηρηθεί χωρίς την οικονομική ευμάρεια και αυτοτέλεια των Πόλεων στις οποίες εγκαθιδρύθηκε. Η οικονομική άνοδος των ελληνικών Πόλεων άρχισε, σε μερικές περιπτώσεις, υπό την διακυβέρνηση τυράννων που ανέλαβαν την εξουσία με αθέμιτο τρόπο. Ακόμη και οι τύραννοι όμως που κυβέρνησαν την Κόρινθο, τα Μέγαρα, την Αθήνα και την Σάμο δεν χαρακτηρίζονται ως στυγνοί δικτάτορες αλλά ως σφετεριστές της πολιτικής εξουσίας για μικρό χρονικό διάστημα, μέχρι να ανατραπούν από δυσαρεστημένους πολίτες. Η εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος συνοδεύθηκε από νόμους, όπως η συμμετοχή των θητών στην πολιτική διακυβέρνηση, που σκοπό είχαν να αποτρέψουν μελλοντικούς τυράννους. Ο σταδιακός εκδημοκρατισμός του πολιτεύματος κατά την Αρχαϊκή Εποχή είχε ως συνέπεια την ελεύθερη δημιουργία στις τέχνες και κυρίως στην αγγειογραφία, την διατήρηση της προφορικής παραδόσεως (Όμηρος) αλλά και τα πρώτα ψήγματα της ηθικής φιλοσοφίας του διδακτικού έπους (Ησίοδος).

Ο αρχαϊκός κύκλος δεν έθεσε παρά τα θεμέλια του κλασικού ελληνικού πολιτισμού, που αναπτύχθηκε τον Ε' αιώνα με απαράμιλλα δείγματα στην αρχιτεκτονική, στην αγγειογραφία, στις πλαστικές τέχνες, στο πολιτικό ήθος και στην φιλοσοφία.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ελληνική Μυθολογία. 5 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates. Greek History and Civilization during the 6th and 5th c. BC* 2nd ed. London: Routledge, 1989. Reprint of 1973 ed.

Forrest, W. G. *A History of Sparta 950-192 B.C.* 2nd ed. London: Duckworth, 1980.

Huxley, G.L. *Early Sparta*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1970. Reprint of 1962 Edition.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τομ 2: *Αρχαϊκός Ελληνισμός*.

Jeffery, J. H. *Archaic Greece, The City States c.700-500 BC*. New York: St. Martin's, 1976.

Meiggs, Russell & David Lewis, Eds. *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. Revised ed. Oxford: Clarendon Press, 1988.

Mossé, Claude. *La tyrannie dans la Grèce Antique*. Paris: Presses Univ. de France, 1969.

Murray, Oswyn. *Early Greece*. 2nd Ed. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1993.

Osborne, Robin. *Greece in the Making, 1200-479 BC.* London: Routledge, 1996.

Ράμου-Χαψιάδη, Άννα. *Από την Φυλετική Κοινωνία στην Πολιτική*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1982.

Salmon, J. B. *Wealth Corinth. A History of the City to 338 BC.* Oxford: Oxford Univ. Press, 1984/1997.

Sealey, Raphael. *A History of the Greek City States ca 700-338 BC.* [Historical Problems]. Berkeley: Univ. of California Press, 1976.

7

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ

Περσικοί Πόλεμοι & Αυγή του Κλασικού Πολιτισμού
περ. 500-454 π.Χ.
Οι Τέχνες
περ. 700-480 π.Χ.

Ο Κύκλος της Αρχαϊκής Εποχής έκλεισε με την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας στις περισσότερες ελληνικές Πόλεις αλλά και στις αποικίες. Η επόμενη περίοδος, η Αυγή του Κλασικού Πολιτισμού, άνοιξε με την μεγάλη σύγκρουση Ελλήνων και Περσών. Ο πόλεμος ξεκίνησε από την Ιωνία, στα παράλια της Μ. Ασίας, και επεκτάθηκε στην κυρίως Ελλάδα. Η νικηφόρα εξέλιξη του αγώνα των Αθηναίων, των Σπαρτιατών και των άλλων Ελλήνων εναντίων των Περσών άνοιξαν τον δρόμο προς το απόγειο του ελληνικού πολιτισμού, την κλασική εποχή. Η νίκη των Ελλήνων στον Μαραθώνα, στην Σαλαμίνα, στις Πλαταιές είναι τόσο σημαντική για την Ευρωπαϊκή Ιστορία και τον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό ώστε ξένοι φιλόσοφοι και ιστορικοί δεν διστάζουν να γράψουν και να ξαναγράψουν την φράση που πρώτος διατύπωσε ο Τζων Στιούαρτ Μιλλ (John Stuart Mill (1806-1873): "Η μάχη του Μαραθώνα, ακόμη και [εάν εκληφθεί] ως περιστατικό της Αγγλικής Ιστορίας, είναι πιο σημαντική από την μάχη του Χάστιγγς. Εάν το αποτέλεσμα [στον Μαραθώνα] ήταν διαφορετικό, οι [πρόγονοί μας] οι Βρετόνοι και οι Σάξονες ίσως ακόμη να περιφέρονταν [άγριοι] στα δάση."[426]

Η νικηφόρα έκβαση των μαχών και των ναυμαχιών των Ελλήνων με τους Πέρσες έθεσε τέρμα στην απειλή εξ ανατολών και έδωσε την ευκαιρία στους Έλληνες να συνεχί-

[426] "The battle of Marathon, even as an event of English history, is more important than the battle of Hastings. If the issue of the day had been different, the Britons and the Saxons might still have been wandering in the woods". Παρατίθεται στο Victor Ehrenberg, *From Solon to Socrates. Greek History and Civilization during the 6th and 5th Centuries BC*, rpt. of 1973 ed (London: Routledge, 1989), p. xvi. Η μάχη του Χάστιγγς έγινε το 1066 μ.Χ., όταν οι Νορμανδοί κατέκτησαν την Αγγλία, και θεωρείται ο θεμέλιος λίθος της σύγχρονης Αγγλικής Ιστορίας. Για τον Τζ. Στ. Μιλλ δες Jacob Oser, *The Evolution of Economic Thought*, 3rd ed. (N. York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975), pp. 127-141.

σουν τις αναζητήσεις που είχαν αρχίσει τους δύο προηγούμενους αιώνες, τον Ζ' και τον ΣΤ', στην φιλοσοφία και στις τέχνες. Τους δύο αυτούς αιώνες, πριν από την μάχη του Μαραθώνα, οι Έλληνες είχαν πρώτοι σχίσει (με τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους) το πέπλο του μυστηριακού στην θεώρηση του φυσικού κόσμου και είχαν αναπτύξει την Αρχαϊκή Τέχνη και Αρχιτεκτονική, αναγκαίους προδρόμους της Κλασικής Τέχνης.

Η Σύγκρουση Ελλήνων και Περσών (499-479 π.Χ.)

Ο Ελληνικός Πολιτισμός του Ε' αιώνα περιφρουρήθηκε από σειρά αμυντικών πολέμων που διεξήγαγαν οι Έλληνες εναντίον των Περσών. Η ελληνική πολιτιστική ανάπτυξη θεμελιώθηκε πάνω στις αρχές της ελευθερίας λόγου και έργων και ο σημερινός της απόηχος δεν είναι τίποτα άλλο παρά αυτό που ονομάζουμε "δυτικό" ή ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Την εποχή της βασιλείας του Δαρείου (521-486), οι Πέρσες επεξέτειναν την κυριαρχία τους βορειοδυτικά του βασιλείου τους καταλαμβάνοντας την Θράκη, την Ανατολική Μακεδονία και τα δυτικά παράλια του Εύξεινου Πόντου (513-512). Σκοπός της εκστρατείας, στην οποία συμμετείχαν ως υποτελείς και οι Ίωνες της Μ. Ασίας, ήταν η υποταγή των Σκυθών και η εκμετάλλευση του πλούτου της περιοχής σε σιτηρά και χρυσό.

Μετά τις επιχειρήσεις στην Βαλκανική επικράτησε σχετική ηρεμία στις δυτικές περιοχές της Περσικής Αυτοκρατορίας, μέχρι που ξέσπασε η εξέγερση των Ιωνικών Πόλεων το 499. Τις δύο επόμενες δεκαετίες, Έλληνες και Πέρσες βρέθηκαν αντιμέτωποι σε αρκετές μάχες και ναυμαχίες και οι πρώτοι χρειάσθηκε να πολεμήσουν "υπέρ βωμών και εστιών" για να διατηρήσουν την ελευθερία τους. Η πολεμική περίοδος μπορεί να διαιρεθεί στις εξής φάσεις: α) Ιωνική εξέγερση (499-494) β) εκστρατεία Μαρδονίου (492) γ) εκστρατεία Δάτη και Αρταφέρνη και μάχη Μαραθώνα (490) δ) εκστρατεία Ξέρξη (480-479).

Η Ιωνική Εξέγερση (499-494 π.Χ.). Οι λόγοι που οδήγησαν τους Ίωνες να ξεσηκωθούν εναντίον των Περσών ήταν πολιτικής και οικονομικής φύσεως. Όταν οι Πέρσες κατέλαβαν την Ιωνία τοποθέτησαν τυράννους της απολύτου εμπιστοσύνης τους, γεγονός που είχε ως συνέπεια οι αποφάσεις που αφορούσαν τις Πόλεις και τους Πολίτες να λαμβάνονται ουσιαστικά από την περσική διοίκηση. Οι Ίωνες, συνηθισμένοι στις δημοκρατικές διαδικασίες λήψεως αποφάσεων μέσα από την Εκκλησία του δήμου, δυσαρεστήθηκαν πολύ με την περσική πρακτική.

Αν ο πρώτος λόγος που οδήγησε στην εξέγερση ήταν πολιτικός ο δεύτερος αφορούσε οικονομικά ζητήματα. Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Πέρσες το 525, η κατάληψη των στενών του Ελλησπόντου κατά την εκστρατεία εναντίον των Σκυθών και η καταστροφή της Συβάρεως (Κάτω Ιταλία) το 510 οδήγησαν σε μείωση των εμπορικών σχέσεων των Ιωνικών Πόλεων με την Αίγυπτο, τον Εύξεινο Πόντο και την Δύση αντιστοίχως και, σε συνδυασμό με τον εμπορικό ανταγωνισμό των Φοινίκων, επέφεραν οικονομικό μαρασμό. Η καταστροφή της Συβάρεως θεωρήθηκε τόσο μεγάλη συμφορά ώστε οι Μιλήσιοι έκοψαν τα μαλλιά τους τελείως ως ένδειξη μεγάλου πένθους.[427] Αυτήν την περίοδο της οικονομικής δυσπραγίας και ψυχολογικής απελπισίας, οι Ίωνες άρπαξαν την πρώτη ευκαιρία που τους δόθηκε για να εξεγερθούν θεωρώντας ως μοναδικούς υπευθύνους της καταστάσεως τους Πέρσες.[428]

Η αφορμή για την εξέγερση ήταν ένα φαινομενικά άσχετο πολιτικό γεγονός που αφορούσε τους Ναξίους και τον τύραννο της Μιλήτου, Αρισταγόρα. Μέλη της ναξιακής αριστοκρατίας κατέφυγαν στην Μίλητο, όταν εξορίσθηκαν από τους δημοκρατικούς που

[427] "ἀπεκείραντο τὰς κεφαλὰς" Ηρόδοτος. VI.21.1.
[428] Ehrenberg, pp. 122-123.

μόλις είχαν αναλάβει την εξουσία, και ζήτησαν την βοήθεια του τυράννου για να επανέλθουν στο νησί. Παρουσιαζόταν έτσι μια καταπληκτική ευκαιρία στον Αρισταγόρα και στους Πέρσες να χρησιμοποιηθεί η Νάξος ως εφαλτήριο για την κατάκτηση των Κυκλάδων και της Ευβοίας. Ο Αρισταγόρας ζήτησε και έλαβε την συγκατάθεση του Δαρείου και οικονομική ενίσχυση για να σχηματίσει στόλο διακοσίων πλοίων, κυρίως ελληνικών, και να επιτεθεί στην Νάξο. Φαίνεται, όμως, ότι η πληροφορία για την εκστρατεία είχε διαρρεύσει και οι Νάξιοι αντιμετώπισαν με επιτυχία την τετράμηνη πολιορκία του νησιού το 499. Η επιχείρηση του Αρισταγόρα απέτυχε οικτρά.

Ο Αρισταγόρας φοβούμενος την οργή των Περσών για την αποτυχία της εκστρατείας και τις δαπάνες στις οποίες είχαν υποβληθεί, κάλεσε συνέλευση των Ιωνικών πόλεων στην Μίλητο και έπεισε τους αντιπροσώπους να εξεγερθούν. Συγχρόνως, αποκατέστησε τους δημοκρατικούς θεσμούς στην Πόλη ενώ τον μιμήθηκαν και έπραξαν το ίδιο και άλλοι τύραννοι Ιωνικών Πόλεων. Παρά την συμφωνία για την συμμετοχή στην εξέγερση, οι Ιωνικές Πόλεις δεν απέκτησαν ενιαία στρατιωτική εξουσία ούτε κοινά στρατηγικά σχέδια, με μοναδική εξαίρεση την αποστολή αντιπροσωπείας υπό τον Αρισταγόρα στην Σπάρτη για βοήθεια. Οι Σπαρτιάτες, προφασιζόμενοι εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους για την Πόλη τους αν έστελναν στρατό τόσο μακριά, αρνήθηκαν να βοηθήσουν. Οι Αθηναίοι, για τους ίδιους λόγους, συμφώνησαν να συνδράμουν συμβολικά με 20 τριήρεις, που μαζί με 5 πλοία από την Ερέτρια αποτέλεσαν την ελληνική βοήθεια προς τους Ίωνες.[429]

Χωρίς κοινό σχέδιο, οι Ίωνες πραγματοποίησαν μάλλον σπασμωδικές κινήσεις κατά τα πέντε περίπου χρόνια που διήρκεσε η εξέγερση (499-494). Μέρος του ελληνικού στρατού επιτέθηκε στις Σάρδεις (βορειοανατολικά της Μιλήτου) και ίσως στάθηκε η αιτία για την πυρκαγιά που έκαψε την πόλη (χάρτης σε ΙΕΕ, 2:287). Μερικά χρόνια αργότερα, οι Πέρσες έκαψαν την Αθήνα για να εκδικηθούν της πυρπόληση των Σάρδεων. Στην Μικρά Ασία, όμως, οι Πέρσες τελικά απώθησαν από τις Σάρδεις τους Αθηναίους και τους Ερετριείς, οι οποίοι μπήκαν στα πλοία τους και επέστρεψαν στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι είχαν εξεγερθεί Πόλεις από την Α. Θράκη μέχρι τα νότια παράλια της Μ. Ασίας και την Κύπρο, οι Πέρσες οργάνωσαν τρεις στρατιές, που με την βοήθεια του στόλου κατέστειλαν την εξέγερση. Ο Αρισταγόρας σκοτώθηκε το 496 σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Θράκη, όπου είχε καταφύγει. Οι Πέρσες κατέλαβαν τις Πόλεις της Ιωνίας την μία μετά την άλλη και όταν έφθασαν στην Μίλητο το 494 την κατεδάφισαν απ' άκρου εις άκρον.

Παρά την πενταετή εξέγερση, ο Δαρείος δεν τιμώρησε τις ελληνικές Πόλεις αλλά, αντιθέτως, διατήρησε τα δημοκρατικά καθεστώτα στις περισσότερες ενώ σε λίγες μόνο επανέφερε τους προηγούμενους τυράννους. Εικάζεται ότι η πράξη αυτή δείχνει πως θεωρούσε τους διορισμένους τυράννους υπεύθυνους για την εξέγερση και όχι τον ιωνικό πληθυσμό. Ενώ στην Ιωνία επικρατούσε τώρα ειρήνη ο Δαρείος προετοιμαζόταν για να εκστρατεύσει εναντίον των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδας.

Εξελίξεις στην Σπάρτη & στην Αθήνα. Την εποχή που οι Ίωνες πολεμούσαν τους Πέρσες, σημαντικές πολιτικές εξελίξεις σημειώθηκαν στην Σπάρτη και στην Αθήνα. Η πολιτική και στρατιωτική ιστορία της Σπάρτης μέχρι τους περσικούς πολέμους σημαδεύθηκε από την παρουσία του βασιλιά Κλεομένη και τελικά την εκλογή του Λεωνίδα ενώ η ιστορία της Αθήνας από τον Θεμιστοκλή και τον Μιλτιάδη.

Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεομένης, στα πλαίσια της επεκτατικής του πολιτικής, αναμείχθηκε το 509 στα εσωτερικά της Αθήνας, όταν βοήθησε τον Κλεισθένη να απαλλάξει την Πόλη από τους τυράννους. Λίγο αργότερα, γύρω στο 500 π.Χ., η Σπάρτη ενε-

[429] Ηρόδ. V.97-99.

πλάκη σε αγώνα με το Άργος, το οποίο και νίκησε αλλά δεν κατέλαβε. Οι Έφοροι, την δύναμη των οποίων ο Κλεομένης προσπαθούσε να περιορίσει, τον κατηγόρησαν ότι δεν κατέλαβε το Άργος διότι δωροδοκήθηκε. Εκείνος, όμως, απέδειξε ότι, κατά τον δελφικό χρησμό, αρκούσε η κατάληψη του ιερού του Άργους για την νίκη των Σπαρτιατών και, έτσι, αθωώθηκε. Οι Έφοροι, βέβαια, κατηγόρησαν πάλι τον Κλεομένη ότι δωροδόκησε το μαντείο των Δελφών για να εκδώσει χρησμό που αποσκοπούσε στην εκθρόνιση του δεύτερου βασιλιά Δημάρατου, με τον οποίο ο Κλεομένης διαφωνούσε. Τελικά, ρίχθηκε στην φυλακή, όπου πέθανε υπό μυστηριώδεις συνθήκες το 489/8. Με τον θάνατο του Κλεομένη και την καταδίκη σε εξορία του Δημάρατου, οι Έφοροι απέκτησαν πάλι την παλιά τους πολιτική δύναμη ενώ νέος βασιλιάς ανακηρύχθηκε ο Λεωνίδας.[430]

Την ίδια ακριβώς περίοδο, σημαντικές μεταρρυθμίσεις έλαβαν χώρα και στην Αθήνα. Γύρω στο 500 π.Χ., οι αλλαγές που είχε εισηγηθεί ο Κλεισθένης επέβαλαν την αναδιοργάνωση της βουλής, των πρυτανειών, της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας και του θεσμού των στρατηγών. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Αριστείδης του Ξανθίππου και ο Θεμιστοκλής συνέβαλαν τα μέγιστα στην ολοκλήρωση των αλλαγών. Αρχικά, υπήρχαν στην Αθήνα δύο πολιτικές τάσεις: η δημοκρατική τάση που ήταν και εναντίον των Περσών και η φιλοτυραννική που ήταν ταυτόχρονα και φιλοπερσική. Μετά την καταστροφή της Μιλήτου, όμως, οι Αθηναίοι υποστήριξαν τους δημοκρατικούς και το 493 εξέλεξαν ως έναν από τους άρχοντες τον Θεμιστοκλή. Ο Αθηναίος πολιτικός είχε πεισθεί ότι οι Έλληνες έπρεπε να δώσουν τις αποφασιστικές μάχες εναντίον των Περσών στην θάλασσα και όχι στην στεριά. Δεν πρόλαβε όμως να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιό του για ναυπήγηση ισχυρού στόλου διότι, το επόμενο έτος, αντικαταστάθηκε από τον αρχηγό των συντηρητικών Μιλτιάδη. Ο Μιλτιάδης είχε ζήσει στην Θράκη, στην Χερσόνησο του Ελλησπόντου (σημερινή Χερσόνησος Καλλιπόλεως), και ήξερε πολύ καλά τους Πέρσες και την στρατιωτική τακτική τους. Πίστευε ότι οι ελεύθεροι οπλίτες θα μπορούσαν εύκολα να νικήσουν τον πολυεθνικό (και γι’ αυτό χαμηλού ηθικού) Περσικό στρατό.

Η νέα γενιά πολιτικών, όπως ο Λεωνίδας, ο Θεμιστοκλής και ο Μιλτιάδης, που είχε μόλις ανέλθει στην εξουσία στην Σπάρτη και στην Αθήνα, ήταν αυτή που θα αντιμετώπιζε με επιτυχία τις επιθέσεις των Περσών στα χρόνια που θα ακολουθούσαν.

Η Εκστρατεία του Μαρδονίου (492 π.Χ.). Η πρώτη προσπάθεια των Περσών να προσεγγίσουν τους Έλληνες που ζούσαν στην κυρίως Ελλάδα ανατέθηκε στον Μαρδόνιο το 492. Ο γαμβρός του Δαρείου διατάχθηκε να υποτάξει πλήρως τους λαούς που ζούσαν στην Μακεδονία και στην Θράκη. Οι Πέρσες διέσχισαν τον Ελλήσποντο και έφθασαν στην Μακεδονία υποτάσσοντας όλους τους πληθυσμούς στο πέρασμά τους. Εκεί που δημιουργήθηκε πρόβλημα ήταν με το ναυτικό. Το ναυτικό του Μαρδονίου ηττήθηκε από τον καιρό. Καθώς περιέπλεε την χερσόνησο του Άθω σφοδρή τρικυμία βύθισε πολλά από τα πλοία των Περσών πνίγοντας μεγάλο μέρος των ανδρών που επέβαιναν.[431] Έτσι, ο Μαρδόνιος αναγκάσθηκε να επιστρέψει στην Ασία μην έχοντας την υποστήριξη του στόλου που χρειαζόταν ο στρατός του στην ξηρά. Παρά την καταστροφή στον Άθω, μέρος τουλάχιστον της περσικής αποστολής είχε ολοκληρωθεί επιτυχώς αφού είχαν υποταγεί η Θράκη και η Μακεδονία.

Η Εκστρατεία των Δάτη & Αρταφέρνη (490 π.Χ.). Το δεύτερο μέρος του περσικού σχεδίου, που δεν πραγματοποιήθηκε το 492, πρέπει να ήταν η υποταγή και της Νοτίου Ελλάδας ή τουλάχιστον η τιμωρία της Νάξου, της Ερέτριας και της Αθήνας. Ο Δαρείος

---

[430] W. G. Forrest, *A History of Sparta 950-192 BC,* 2nd ed. (London: Duckworth, 1980), ch. 8.

[431] 300 πλοία και πάνω από 20.000 άνδρες ήταν οι απώλειες των Περσών κατά τον Ηρόδοτο (VI.44.3) αλλά οι αριθμοί αυτοί φαίνονται μάλλον υποθετικοί, τυπικοί για την ελληνική παράδοση (Bengtson, p. 92). Για τους σκοπούς της εκστρατείας δες Sealey, pp. 180-181. Δες χάρτη της εκστρατείας σε ΙΕΕ, 2:292.

ανάλωσε το επόμενο έτος, 491 π.Χ., για την κατασκευή νέου στόλου, απαραίτητου για την ανάληψη νέας εκστρατείας στην Ελλάδα.

Οι νέοι αρχηγοί, Δάτις και Αρταφέρνης, τέθηκαν επικεφαλής πολυάριθμου στρατού και στόλου[432] και αφού έλαβαν ως βοηθό και σύμβουλο τον Ιππία, τον πρώην τύραννο των Αθηνών, ξεκίνησαν την άνοιξη του 490 για την Ελλάδα.[433] Ο στρατός επιβιβάσθηκε στα πλοία, διέσχισε το Αιγαίο και επιτέθηκε αιφνιδιαστικά στην Νάξο, την οποίαν πυρπόλησε και υπέταξε. Μετά, οι Πέρσες επιτέθηκαν στην Ερέτρια, την οποία κατέστρεψαν. Οι κάτοικοι όμως, που κατέφυγαν στα βουνά, επέστρεψαν και σε λίγο διάστημα ανοικοδόμησαν πάλι την Πόλη, που έγινε τόσο ισχυρή ώστε έστειλε πλοία να πολεμήσουν τους Πέρσες στην Σαλαμίνα το 480 π.Χ.

Οι Πέρσες αποβιβάσθηκαν τελικά στον Μαραθώνα, μετά από προτροπή του Ιππία, για να πολεμήσουν τους Αθηναίους σε πεδιάδα, όπου το ιππικό τους μπορούσε να ελιχθεί. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, επέλεξαν να δώσουν την μάχη στον Μαραθώνα γιατί η Αθήνα δεν είχε τείχη ούτε υπήρχε πρόβλεψη ανεφοδιασμού για να αντιμετωπισθεί πολιορκία διαρκείας. Ίσως, ακόμη, φοβούνταν και τις ενέργειες των φιλοπερσικών στην Αθήνα. Πάντως, αυτός που μηχανεύθηκε το όλο σχέδιο της μάχης στον Μαραθώνα ήταν ο στρατηγός Μιλτιάδης (περ. 554-489), που έπεισε τους Αθηναίους να επιτεθούν αντί να αμυνθούν. Ο Μαραθώνας, κατά τον Μιλτιάδη, προσφερόταν για τους ελιγμούς της αθηναϊκής φάλαγγας των οπλιτών, που μπορούσε να δώσει την τελική νίκη στους Έλληνες. Μόλις η Εκκλησία του δήμου ψήφισε υπέρ της προτάσεως του Μιλτιάδη, οι Αθηναίοι έστειλαν τον αγγελιαφόρο Φειδιππίδη ή Φιλιππίδη σε διάφορες Πόλεις για να ζητήσουν βοήθεια. Οι μόνοι που ανταποκρίθηκαν αμέσως ήταν οι Πλαταιείς ενώ οι Σπαρτιάτες προφασίσθηκαν είτε θρησκευτικούς λόγους[434] είτε ότι έπρεπε να πολεμήσουν εναντίον των Μεσσηνίων και των ειλώτων[435] και δεν έστειλαν βοήθεια αμέσως. Ο στρατός που τελικά έστειλαν, έφθασε μετά την μάχη με τους Πέρσες στον Μαραθώνα.

Η μάχη πρέπει να έγινε στις 13/14 Αυγούστου 490 (χάρτες σε ΙΕΕ, 2:304-305). Οι Αθηναίοι είχαν στρατοπεδεύσει μερικές μέρες πιο νωρίς για να μελετήσουν την θέση και την στρατηγική που θα εφήρμοζαν. Ο Μιλτιάδης είχε να αντιμετωπίσει τρία προβλήματα σχετικά με την επερχόμενη μάχη: το περσικό ιππικό, το πολυάριθμο πεζικό και τους τοξότες, που θα μπορούσαν να πλήξουν τον αθηναϊκό στρατό κατά την επίθεση. Το πρώτο πρόβλημα λύθηκε όταν Ίωνες αυτόμολοι από το περσικό στρατόπεδο πληροφόρησαν τους Αθηναίους ότι το μεγαλύτερο μέρος του ιππικού βρισκόταν μακριά από το πεδίο της μάχης, για λόγους που δεν έχουν εξακριβωθεί μέχρι σήμερα. Οι Αθηναίοι και οι Πλαταιείς παρέταξαν μια δύναμη 10.000 ανδρών,[436] κατώτερη αριθμητικά από αυτήν των Περσών. Παρά την μικρότερη αριθμητική τους δύναμη, οι Αθηναίοι έκαναν ίδια ανάπτυξη μετώπου, 1.600 μ., με τους Πέρσες που πρέπει, με βάση σημερινούς υπολογισμούς, να

[432] "[ο Δάτης και ο Αρταφέρνης] οδήγησαν πολλούς πεζούς στρατιώτες καλά εξοπλισμένους [στην Κιλικία]. Αφού στρατοπέδευσαν εκεί ήρθαν και τα πλοία που έπρεπε να στείλει ο κάθε υποτελής [στους Πέρσες] λαός [...] και το πεζικό επιβιβάσθηκε και 600 τριήρεις έπλευσαν προς την Ιωνία." αναφέρει ο Ηρόδοτος (VI.95). Ο Ηρόδοτος δεν μας πληροφορεί για το ακριβές μέγεθος του στρατού ενώ και οι 600 τριήρεις είναι μάλλον ένας ακόμη τυπικός αριθμός της ελληνικής παραδόσεως (Bengtson, p. 95). Οι σύγχρονοι ιστορικοί πιστεύουν ότι ο περσικός στρατός πρέπει να ήταν πολύ περισσότερος από τον ελληνικό και έτσι προτείνουν διάφορους, λίγο πολύ υποθετικούς, αριθμούς (δες ΙΕΕ, 2:294). Για πλήρη βιβλιογραφία δες στο βιβλίο του Bengtson, pp. 430-447.

[433] Δες χάρτη της εκστρατείας σε Morkot, p. 75 και ΙΕΕ, 2:292 & 293.

[434] Ηρόδ. VI.106.3.

[435] Πλάτων, *Νόμοι*, III.692d, 698e. Αυτός ο λόγος ίσως να μην είναι παρά σπαρτιατικός μύθος (Δες Bengtson, p. 442, n. 34).

[436] 9.000 Αθηναίοι και 1.000 Πλαταιείς γράφει ο Κορνήλιος Νέπως (Corn. Nepos, *Vitae*, "Miltiades", 5). Οι αριθμοί που δίνει ο Νέπως για τον περσικό στρατό, 210.000 σύνολο και 110.000 στον Μαραθώνα ("Miltiades", 4-5), δεν μπορούν να ελεγχθούν.

είχαν παρατάξει 44.000-55.000 άνδρες.[437] Οι Αθηναίοι είχαν τοποθετήσει στο κέντρο της παρατάξεώς τους λίγους στρατιώτες και είχαν ενισχύσει τα δύο άκρα. Έτσι έλυσε ο Μιλτιάδης το πρόβλημα της αριθμητικής υπεροχής των πεζών Περσών, που με μεγαλύτερη ανάπτυξη μετώπου θα μπορούσαν άνετα να περικυκλώσουν τους Αθηναίους. Το τρίτο πρόβλημα ήταν η κάλυψη της αποστάσεως των 1.500 περίπου μέτρων,[438] που υφίστατο μεταξύ των δύο στρατών, από τους Αθηναίους, χωρίς μεγάλες απώλειες από τις συνεχείς ρίψεις βελών των Περσών τοξοτών. Ο Μιλτιάδης αποφάσισε να τρέξουν οι άντρες του πολύ γρήγορα την απόσταση για να αποφύγουν όσα περισσότερα βέλη.

Οι Αθηναίοι άρχισαν την επίθεση αμέσως μόλις χάραξε, κάλυψαν την απόσταση που τους χώριζε με τους Πέρσες σε λίγα λεπτά χωρίς σοβαρές απώλειες και ενώ το ανίσχυρο αθηναϊκό κέντρο διασπάσθηκε από το ισχυρότατο περσικό, τα αθηναϊκά πλευρά αποδεκάτισαν τα ασθενή περσικά άκρα και ανάγκασαν την ισχυρή κεντρική δύναμη των Περσών να βρεθεί ανάμεσα τους. Τα συγκλίνοντα αθηναϊκά ακριανά μέρη του μετώπου συνενώθηκαν σε μια ισχυρή και συμπαγή μάζα εναντίον των Περσών. Μπροστά στην ορμή των Ελλήνων οι Πέρσες έφυγαν πανικόβλητοι για τα πλοία τους. Πολλοί έπεσαν στα έλη και αποδεκατίσθηκαν ενώ οι Αθηναίοι, μετά από άγρια συμπλοκή σώμα με σώμα, κατάφεραν να καταλάβουν επτά[439] περσικά πλοία καθώς οι Πέρσες που είχαν επιβιβασθεί στα υπόλοιπα ξανοίγονταν (δες Ιστορική Πηγή 14). Ήταν νωρίς το πρωί όταν η μάχη του Μαραθώνα έληξε αλλά, ταυτοχρόνως, με την αποχώρηση των Περσών από την τοποθεσία, άρχιζε ο αγώνας για την περιφρούρηση της ατείχιστης Αθήνας.

Οι Πέρσες κατευθύνθηκαν προς τα νότια για να περιπλεύσουν το Σούνιο, να αποβιβασθούν στο Φάληρο και να επιτεθούν στην Αθήνα. Ο Μιλτιάδης αντελήφθη το σχέδιο και οδήγησε τους Αθηναίους πρώτους στο Φάληρο.[440] Όταν οι Πέρσες αντίκρισαν τους Έλληνες στην παραλία αποφάσισαν αντί να αποβιβασθούν να επιστρέψουν στην Ασία.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 14
Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ (490 π.Χ.)

Ηρόδοτος, VI.111.3-114. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Όταν παρατάχθηκαν οι Αθηναίοι στον Μαραθώνα έγινε το εξής: για να έχει το μέτωπό τους το ίδιο μήκος με το περσικό, το μεσαίο του τμήμα είχε λίγους στρατιώτες και ήταν το ασθενέστερο σημείο του. Τα δύο άκρα όμως ήταν ισχυρά με πλήθος στρατιωτών

Μόλις και οι δύο πλευρές παρατάχθηκαν και οι οιωνοί ήταν καλοί, άρχισαν να τρέχουν οι Αθηναίοι προς τους βαρβάρους μια απόσταση όχι μικρότερη από οκτώ στάδια. Οι Πέρσες, βλέποντάς τους να τρέχουν, ετοιμάζονταν να τους αντιμετωπίσουν, νομίζοντας ότι μανία είχε καταλάβει τους Αθηναίους και έτρεχαν στην καταστροφή τους χωρίς ιππικό και τοξότες. Αυτά συνεπέραιναν οι βάρβαροι.

---

[437] ΙΕΕ, 2:300-301.

[438] 8 στάδια γράφει ο Ηρόδοτος (VI.112.2), δηλαδή περίπου 1500 μ. (AMCD).

[439] Ηρόδ. VI.115.

[440] Η ιστορία του δρομέα που έτρεξε στην Αθήνα για να αναγγείλει την νίκη εντάσσεται μέσα στους μύθους που δημιούργησαν μεταγενέστεροι για την μάχη του Μαραθώνα [δες ΙΕΕ, 2:308). Ο Λουκιανός ("Υπέρ του εν τη Προσαγορεύσει Πταίσματος", 3 (727), εκδ. Γεωργιάδης] γράφει ότι ο δρομέας Φιλιππίδης, που μάλλον πρόκειται για τον γνωστό Φειδιππίδη, έτρεξε στην Αθήνα από τον Μαραθώνα και αφού φώναξε "χαίρετε νικώμεν" ξεψύχησε. Την ίδια ιστορία διηγείται και ο Πλούταρχος (*Ηθικά*, "Πότερον Αθηναίοι κατά Πόλεμον ή κατά Σοφίαν Ενδοξότεροι", 347 C) αλλά υποστηρίζει ότι ο δρομέας ήταν ο Θέρσιππος ο Εροιεύς, κατά τον Ηρακλείδη Ποντικό, ή ο Ευκλέας/Ευκλής.

Οι Αθηναίοι, όμως, σε πυκνούς σχηματισμούς συγκρούσθηκαν με τους βαρβάρους και πολέμησαν γενναία. Πρώτοι οι Αθηναίοι απ' όλους τους Έλληνες [σε όλη την Ελλάδα], απ' όσο γνωρίζω, έπεσαν πάνω στους εχθρούς και πρώτοι αναχαίτισαν την μηδική [περσική] στολή και τους άνδρες που την φορούσαν. Προηγουμένως, οι Έλληνες φοβούνταν μόνο και στο άκουσμα του ονόματος των Μήδων [Περσών].

Η μάχη στον Μαραθώνα κράτησε πολύ. Στο μέσο του μετώπου νικούσαν οι βάρβαροι, όπου ήταν παραταγμένοι οι Πέρσες και οι Σάκες. Εκεί νικούσαν οι βάρβαροι και, διασπώντας τις γραμμές των Αθηναίων, τους καταδίωκαν στο εσωτερικό της παρατάξεως. Στα δύο άκρα, όμως, νικούσαν οι Αθηναίοι και οι Πλαταιείς. Νικώντας, άφηναν τους βαρβάρους να φεύγουν και πολεμούσαν αυτούς που είχαν τρέψει σε φυγή το μέσο, αφού ενώθηκαν οι δύο πλευρές, και νικούσαν οι Αθηναίοι.

Ενώ υποχωρούσαν οι Πέρσες, τους ακολουθούσαν [οι Αθηναίοι] σκοτώνοντας τους μέχρι που έφθασαν στην θάλασσα και ζητούσαν φωτιά να πυρπολήσουν τα πλοία των Περσών που καταλάμβαναν. Σ' αυτήν την μάχη σκοτώθηκε ο πολέμαρχος [Καλλίμαχος] που πολέμησε γενναία. Από τους στρατηγούς, σκοτώθηκαν ο Στησίλαος του Θρασύλου. Εκεί έπεσε και ο Κυνέγειρος του Ευφορίονος, όταν του κόψανε το χέρι με πέλεκυ καθώς προσπαθούσε να καταλάβει [περσικό] πλοίο πιάνοντάς το από την κουπαστή. Εκεί σκοτώθηκαν και άλλοι γνωστοί Αθηναίοι.

Οι Αθηναίοι έθαψαν τους νεκρούς τους σε ιδιαίτερο τάφο στο πεδίο της μάχης, στον γνωστό τύμβο του Μαραθώνα, όπου και βρέθηκαν οστά ανθρώπων και αγγεία. Ο Σιμωνίδης έγραψε ένα επίγραμμα για να τιμήσει την νίκη των Αθηναίων επί των Περσών στον Μαραθώνα.

Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι
χρυσοφόρων Μήδων ἐστόρεσαν δύναμιν[441]

Η νίκη των Ελλήνων ήταν σημαντική από πολλές πλευρές. Από στρατιωτικής απόψεως, έδειξε την ανωτερότητα της αθηναϊκής φάλαγγας εναντίον ισχυρότερου αριθμητικά αντιπάλου. Απέδειξε, επίσης, ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί μπορούσαν να αναδείξουν ικανότατους άνδρες, όταν αυτό χρειαζόταν, και μείωσε τα ερείσματα των φιλοτυραννικών για την απόλυτη ισχύ του ενός ανδρός σε περιόδους κινδύνου για την Πόλη. Ο ψυχολογικός παράγων ήταν επίσης σπουδαίας σημασίας. Οι Αθηναίοι αλλά και οι άλλοι Έλληνες εμψυχώθηκαν και με αναπτερωμένο ηθικό ήταν έτοιμοι να αντιμετωπίσουν νέες εμφανίσεις των Περσών στην Ελλάδα. Φυσικά, το σπουδαιότερο αποτέλεσμα της μάχης του Μαραθώνα ήταν ότι, με την νίκη τους επί των Περσών, οι Αθηναίοι και οι Πλαταιείς διατήρησαν την δημοκρατία που με τόσο κόπο μόλις είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν. Με αυτούς ακριβώς τους θεσμούς γαλουχήθηκε η σύγχρονη Ευρώπη και είναι πολύ φυσικό οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι να θεωρούν την μάχη εκείνη όπως ακριβώς αναφέρει ο Μιλλ στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου.

Ο αρχιτέκτονας της αθηναϊκής νίκης στον Μαραθώνα γρήγορα έπεσε σε δυσμένεια. Ο Μιλτιάδης ανέλαβε επικεφαλής της αθηναϊκής εκστρατείας στις Κυκλάδες μάλλον για να εκδιώξει τις περσικές φρουρές από τα νησιά και να εξασφαλίσει την Αθήνα από τα βορειοανατολικά. Ο Αθηναίος στρατηγός απέτυχε να καταλάβει την Πάρο, τραυματίσθηκε και γύρισε άπρακτος στην Αθήνα. Κατηγορήθηκε για την αποτυχία και καταδι-

[441] Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 109 σε εκδ. Loeb, *Minor Attic Orators*, vol. II.

κάσθηκε να πληρώσει τα έξοδα της εκστρατείας αλλά πέθανε μάλλον από γάγγραινα, συνέπεια του τραυματισμού του.

Ανάμεσα σε δύο νίκες: 490-480 π.Χ. Ο θάνατος του Μιλτιάδη άνοιξε τον δρόμο σε άλλους σημαντικούς πολιτικούς της Αθήνας, όπως ο Θεμιστοκλής, ο Ξάνθιππος και ο Αριστείδης. Η παρουσία όλων αυτών των ισχυρών προσωπικοτήτων στην Αθήνα έκανε τους πολίτες να φοβούνται μήπως κάποιος πολιτικός εκμεταλλευθεί την δύναμή του και την επιρροή του για να εγκαθιδρύσει τυραννία. Για την διατήρηση της δημοκρατίας. λοιπόν, και την αποφυγή ανεπιθύμητων τυράννων εφαρμόσθηκε για πρώτη φορά το 488/7 το προληπτικό μέτρο του οστρακισμού. Κάθε έτος, ένας και μόνο Αθηναίος μπορούσε να εξοστρακισθεί για δέκα χρόνια ως ύποπτος ανατροπής του πολιτεύματος. Παρ' ότι σήμερα η μέθοδος αυτή είναι αντιδημοκρατική, για την εποχή της πρέπει να θεωρηθεί ως ένα πολύ προοδευτικό και ανθρωπιστικό μέτρο προλήψεως πολιτικών δεινών. Με άλλα λόγια, αντί να μεθοδευθεί η σύλληψη ή ίσως και η εκτέλεση του υπόπτου, αυτός απομακρυνόταν από την Πόλη. Κάθε χρόνο, αποφάσιζε η Εκκλησία του δήμου εάν θα γινόταν οστρακοφορία και, εάν η πλειοψηφία ψήφιζε καταφατικά, τότε κάθε πολίτης χάραζε σε θραύσμα αγγείου (όστρακο) το όνομα του πολιτικού που νόμιζε ότι έπρεπε να απομακρυνθεί από την Πόλη. Ο εξοστρακισμένος διατηρούσε την περιουσία του και τα πολιτικά του δικαιώματα. Αρκετοί από τους μεταγενέστερους από τον Μιλτιάδη πολιτικούς θα τιμωρηθούν με εξορία ως συνέπεια οστρακισμού.

Αυτήν ακριβώς την εποχή, μετά την μάχη του Μαραθώνα, απέκτησαν μεγάλη δύναμη οι στρατηγοί, οι οποίοι αναλάμβαναν την στρατιωτική εξουσία ως αντίστοιχη αυτής των εννέα αρχόντων. Ο Ξάνθιππος, ο Θεμιστοκλής, ο Αριστείδης αναδείχθηκαν τα σημαντικότερα πολιτικά πρόσωπα μετά το 487/6 π.Χ. Η σπουδαιότερη μορφή ήταν αναμφισβήτητα ο Θεμιστοκλής (περ. 525/6-461), άνδρας διορατικός και με "οξεία αντίληψη"[442] στις δύσκολες στιγμές και με την ικανότητα να λαμβάνει τις σωστές αποφάσεις στις κρίσιμες ώρες. Ο Θεμιστοκλής, από την εποχή της μάχης του Μαραθώνα, είχε αντιληφθεί την σημασία του ισχυρού πολεμικού στόλου για το μέλλον της Αθήνας. Είχε επίσης κατανοήσει ότι η μόνη οδός τροφοδοσίας ήταν η θαλάσσια, από όπου οι Αθηναίοι θα μπορούσαν ίσως να προμηθευτούν σιτάρι από την Μεγάλη Ελλάδα, αν χρειαζόταν. Για να επιτύχει το σχέδιό του θα έπρεπε να υπερβεί μια σειρά από εμπόδια: πρώτα-πρώτα να πείσει τους Αθηναίους για την αναγκαιότητα της κατασκευής του στόλου, έπειτα, να βρεθούν οι απαιτούμενοι πόροι και, τρίτον, να υπάρξει το ανθρώπινο δυναμικό για την επάνδρωση του στόλου.

Το πρώτο πρόβλημα υπερπηδήθηκε εύκολα εξ αιτίας της ατυχούς επεμβάσεως των Αθηναίων στην Πάρο και από τις ειδήσεις για τις προετοιμασίες των Περσών για νέα εκστρατεία. Το δεύτερο ζήτημα, όμως, η εξεύρεση των επιπλέον κονδυλίων, ήταν το σοβαρότερο. Αλλά το 483/2 φαίνεται ότι ανακαλύφθηκε μια νέα φλέβα αργύρου στο Λαύριο, που απέδωσε εκατό τάλαντα[443] στην Πόλη. Μετά από πρόταση του Θεμιστοκλή αποφασίσθηκε να δανείσει η Πόλις από ένα τάλαντο σε εκατό πλουσίους για να χρηματοδοτήσει ο καθένας την κατασκευή μιας τριήρους. Ο Αριστείδης, που μάλλον διαφώνησε με την πρόταση του Θεμιστοκλή,[444] πρέπει να εξοστρακίσθηκε αυτήν ακριβώς την εποχή. Μέχρι το 480 και εξαιτίας της πολιτικής Θεμιστοκλή, η Αθήνα πρέπει να είχε διαθέσιμα 200 πολεμικά πλοία.[445] Το τελευταίο πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί ήταν η επάνδρωση

[442] Θουκ. Α.138.

[443] Δες στο Κεφάλαιο 6 για την αξία των νομισμάτων καθώς και πλήρη αναφορά σε Άδωνις Γεωργιάδης & αλ., επιμ., *Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων* (Αθήνα: Γεωργιάδης, 1992), σ. 31.

[444] OHCW, p. 42.

[445] Ο Ηρόδοτος (VIII.1 & VIII.14) αναφέρει ότι στην ναυμαχία του Αρτεμισίου οι Αθηναίοι έστειλαν αρχικά 127 και 20 τριήρεις που επάνδρωσαν οι Χαλκιδείς και, αργότερα, 53 τριήρεις ενώ στην

των τριήρων με κωπηλάτες. Επειδή οι δούλοι δεν ήταν αρκετοί, έπρεπε να χρησιμοποιηθούν θήτες, οι οποίοι όμως δεν είχαν στρατιωτικές υποχρεώσεις. Ο Θεμιστοκλής προσπάθησε να τους δελεάσει υποσχόμενος μόνιμη επ' αμοιβή απασχόληση. Η οικονομική ανύψωση της τελευταίας κατηγορίας των πολιτών, όμως, τον έφερε σε σύγκρουση με πολιτικούς όπως ο Αριστείδης. Παρ' όλα αυτά, μέχρι το 480, ο Θεμιστοκλής είχε υπερβεί όλα τα προβλήματα, είχε απομακρύνει τους πολιτικούς του αντιπάλους και είχε εξοπλίσει τους Αθηναίους με ισχυρή ναυτική δύναμη, ικανή να αντιμετωπίσει τους Πέρσες στην θάλασσα.

Η Εκστρατεία του Ξέρξη (480-479 π.Χ.). Στην Περσία, ο Ξέρξης είχε αντικαταστήσει τον Δαρείο από το 486/5. Αφού ο νέος Πέρσης βασιλιάς κατέπνιξε την εξέγερση των Βαβυλωνίων και των Αιγυπτίων, συμπλήρωσε τις στρατιωτικές προετοιμασίες για να επιτεθεί στην Ελλάδα. Στην ενέργειά του αυτή πρέπει να παρακινήθηκε από εξόριστους Έλληνες που ίσως επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα ως σατράπες υποστηριζόμενοι από τους Πέρσες.

Οι Περσικές προετοιμασίες ήταν διπλωματικής και στρατιωτικής φύσεως. Εικάζεται ότι δεν ήταν σύμπτωση η ταυτόχρονη επίθεση των Περσών στην Ελλάδα και των Καρχηδονίων στις αποικίες της Σικελίας, που αυτομάτως απέκλεισε την αλληλοβοήθεια των Ελλήνων. Επιπλέον, ορισμένοι Έλληνες δέχθηκαν να δώσουν στους Πέρσες "γῆν τε καὶ ὕδωρ",[446] να συμμαχήσουν δηλαδή, ελπίζοντας στην εύνοια των κατακτητών. Έτσι, μήδισαν (υποστήριξαν τους Πέρσες), για παράδειγμα, οι Μάγνητες, οι Λοκροί, οι Θηβαίοι, το Μαντείο των Δελφών, οι Αργείοι. Από στρατιωτικής πλευράς, ο Ξέρξης προετοίμασε και στρατό και στόλο με σκοπό να χρησιμοποιήσει και τις δύο δυνάμεις εναντίον των Ελλήνων ταυτοχρόνως. Για την διέλευση του στρατού από τον Ελλήσποντο[447] κατασκευάσθηκαν δύο πλωτές γέφυρες με 360 και 314 πλοιάρια αντιστοίχως. Ο Ηρόδοτος σημειώνει, επίσης, ότι οι πρώτες γέφυρες που είχε διατάξει ο Ξέρξης να φτιαχθούν καταστράφηκαν από καταιγίδα και τότε ο Πέρσης βασιλιάς οργισμένος έβαλε να μαστιγώσουν την θάλασσα, να ρίξουν χειροπέδες για να την δέσουν και με καυτά σίδερα να την στιγματίσουν.[448] Για να αποφευχθεί η επανάληψη της καταστροφής του στόλου στον Άθω, οι Πέρσες διήνοιξαν διώρυγα, ίχνη της οποίας είναι ορατά ακόμη και σήμερα (εικ. ΙΕΕ, 2:319).

Οι στρατιωτικές και διπλωματικές προπαρασκευές των Περσών δεν άφησαν αδιάφορους τους Έλληνες, οι οποίοι, με πρωτοβουλία των Αθηναίων και των Σπαρτιατών, αποφάσισαν να συναντηθούν το 481 στην Κόρινθο για να συζητήσουν την κοινή στρατηγική. Στο ονομαζόμενο Συνέδριο στον Ισθμό, τριάντα μία Πόλεις ορκίσθηκαν διά αντιπροσώπων στον ναό του Ποσειδώνα να συγκροτήσουν μια αμυντική συμμαχία εναντίον των Περσών σχηματίζοντας την Ελληνική Συμμαχία. Με σύμφωνη γνώμη των Αθηναίων, η αρχιστρατηγία στην ξηρά και στην θάλασσα δόθηκε στους Σπαρτιάτες, που διέθεταν τον ισχυρότερο στρατό, αν και η Αθήνα είχε τον ισχυρότερο στόλο. Τον στρατό ανέλαβε ο Λεωνίδας και τον στόλο ο Ευρυβιάδης. Την ίδια εποχή, οι Αθηναίοι φρόντισαν να ανακαλέσουν τους εξοστρακισμένους και έτσι ο Αριστείδης εξελέγη στρατηγός. Παρά τις προκαταρκτικές συμφωνίες, οι Έλληνες δεν κατάφεραν να καταλήξουν σε κοινό αμυντικό σχέδιο, αν και φαίνεται ότι τελικά επικράτησε η άποψη να υπάρξουν τρεις διαδοχικές αμυντικές γραμμές: τα Τέμπη, οι Θερμοπύλες και ο Ισθμός.

Πριν συζητηθεί η σύγκρουση Ελλήνων και Περσών πρέπει να εξετασθεί το άλυτο πρόβλημα που ταλανίζει τους ιστορικούς των ελληνοπερσικών μαχών και που έχει σχέση

ναυμαχία της Σαλαμίνας διέθεταν 180 συν τις 20 που είχαν οι Χαλκιδείς (Ηρόδ. VIII.44.1-46).

[446] Ηρόδ. VIII.47.

[447] Δες χάρτη σε Morkot, p. 77 και ΙΕΕ, 2:318.

[448] Ηρόδ. VII.35-36.1.

με την αριθμητική δύναμη των δύο πλευρών. Αν παραβλέψει κανείς τους εξαιρετικά διογκωμένους αριθμούς που παραδίδονται από τις αρχαίες πηγές για την περσική δύναμη,[449] τότε ο αρχικός περσικός στρατός πρέπει να υπολογισθεί ανάμεσα σε 200.000 και 400.000 άνδρες και ο αρχικός στόλος ανάμεσα σε 800 και 600 πλοία.[450] Από ελληνικής πλευράς, οι υπολογισμοί μας μπορεί να είναι πιο ακριβείς για συγκεκριμένες περιστάσεις. Για την μάχη των Πλαταιών ο Ηρόδοτος παραδίδει τον αριθμό των 110.000 ανδρών εκ των οποίων οι 71.300 ελαφρά οπλισμένοι ενώ για την ναυμαχία της Σαλαμίνας ο αριθμός των τριήρων πρέπει να ήταν μεταξύ 310 και 378.[451] Όπως και να έχουν οι ακριβείς αριθμοί, το τελικό συμπέρασμα είναι ότι οι Πέρσες πρέπει να υπερτερούσαν επί των Ελλήνων με αναλογία περίπου 3 προς 1 για τον στρατό και 2 προς 1 για το ναυτικό.

Μετά το τέλος του ελληνικού Συνεδρίου στον Ισθμό και όπως είχε αποφασισθεί, εστάλησαν 10.000 οπλίτες[452] να οχυρωθούν στα Τέμπη και να εμποδίσουν την διέλευση των Περσών. Όταν έφθασαν εκεί, έμαθαν ότι αφ' ενός οι Πέρσες μπορούσαν να παρακάμψουν τα στενά από τα δυτικά αλλά και ότι οι Θεσσαλοί δεν φαίνονταν θερμοί υποστηρικτές της ιδέας των άλλων Ελλήνων να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες σε ξηρά και θάλασσα. Μετά από την διαπίστωση αυτή, οι στρατιώτες του εκστρατευτικού σώματος εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και επέστρεψαν στον Ισθμό. Η συνέχιση της καθόδου των Περσών ανάγκασε τους Έλληνες να αποφασίσουν να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους στις Θερμοπύλες, το μοναδικό πέρασμα που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οι Πέρσες για να περάσουν στην Νότια Ελλάδα. Αποφασίσθηκε, ακόμη, ότι μέρος του ελληνικού στόλου θα έπρεπε να ναυμαχήσει με τον περσικό, όπου τον συναντούσε.

Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Λεωνίδας με 300 Σπαρτιάτες και συνολική δύναμη περίπου 6.000-7.400 οπλιτών[453] από διάφορες Πόλεις στάλθηκε να υπερασπισθεί τις Θερμοπύλες. Οι Αθηναίοι κράτησαν τον στρατό τους στην Αττική για την περίπτωση περσικής αποβάσεως αλλά έστειλαν τον στόλο στο ακρωτήριο Αρτεμίσιο (Β. Εύβοια). Οι Έλληνες είχαν συνολικά στο Αρτεμίσιο 271 τριήρεις και μερικά μικρότερα πλοία.[454] Ο Ξέρξης έφθασε στις Θερμοπύλες αλλά καθυστέρησε τέσσερις μέρες να επιτεθεί αφ' ενός γιατί περίμενε τον κατάπλου του ναυτικού του και αφ' ετέρου διότι ήλπιζε ότι οι Έλληνες θα υποχωρούσαν, όπως είχε γίνει στα Τέμπη. Ο στόλος του όμως δεν έφθασε διότι μεγάλο μέρος

[449] Ο Ηρόδοτος (VII.184-186 & 89-96) αναφέρει συνολικό περσικό στρατό 5.283.220 στρατιωτων, εκ των οποίων 2.100.000 άνδρες είχε ο στρατός ξηράς, 541.610 το ναυτικό και οι υπόλοιποι ήταν βοηθητικοί. Υπολογίζει επίσης την δύναμη του στόλου σε 1.207 τριήρεις και άλλες 120 και σε 3.000 μικρότερα πλοία. Ο Διόδωρος Σικελιώτης (ΙΑ.3.7-9) αναφέρει ότι ο συνολικός στρατός ήταν πάνω από 800.000 και οι τριήρεις περισσότερες από 1.200. Δες και αναλυτικούς πίνακες στο A. R. Burn, *Persia and the Greeks* (London: Arnold, 1962), pp. 326-332. Για το ζήτημα των υψηλών αριθμών δες συζήτηση σε Peter Green, *The Greco-Persian War (The Year of Salamis)* (Berkeley: Univ. of California Press, 1970/1996), pp. 58-61.

[450] Πρβλ. Green, ό. π., pp. 59-64 και ΙΕΕ, 2:317-319. Ο Αισχύλος, που ήταν αυτόπτης μάρτυς, αναφέρει ότι έλαβαν μέρος στην ναυμαχία της Σαλαμίνας 1.207 περσικές τριήρεις (*Πέρσαι*, 341-343), χωρίς όμως να έχει υπολογισθεί η απώλεια 400 περσικών (Ηρόδ. VII.190.1) από τις προηγούμενες συναντήσεις του ελληνικού και του περσικού στόλου. Καθώς φαίνεται οι Πέρσες πρέπει να είχαν από 600-800 πλοία στην Σαλαμίνα και άρα το λάθος βρίσκεται στον Αισχύλο (Bengtson, p. 445, n. 82) και οι πραγματικοί αριθμοί είναι αυτοί που αναφέρει ο Green. Αλλά δες και J. S. Morrison and J. F. Coates, *The Athenian Trireme* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1986), ch. 3 για διαφορετική ερμηνεία των αριθμών.

[451] Ο Ηρόδοτος (VIII.48) γράφει για 378 πλοία ενώ ο Αισχύλος αναφέρει 310 (*Πέρσαι*, 339-340).

[452] Ηρόδ. VII.173.2

[453] Ο Ηρόδοτος (VII.202-203) αναφέρει 5.200 και προσθέτει άγνωστο αριθμό Λοκρών. Ο Διόδωρος Σικελιώτης (ΙΑ.4.6-7) δίνει συγκεκριμένο αριθμό 7.400 ανδρών συμπεριλαμβανομένων και των Λοκρών.

[454] Ηρόδ. VIII.1

των πλοίων καταστράφηκε από καταιγίδα στις ακτές του Πηλίου αλλά και διότι δέχθηκε την επίθεση του ελληνικού στην ναυμαχία του Αρτεμισίου (χάρτες σε ΙΕΕ, 2:329).

Κατά την πρώτη και την δεύτερη μέρα της μάχης, οι Μήδοι αλλά και το επίλεκτο σώμα των Περσών, οι Αθάνατοι, ηττήθηκαν οικτρά από τους Έλληνες.[455] Η νίκη οφειλόταν στα μακρύτερα και καλύτερα ελληνικά δόρατα και ασπίδες αλλά, φυσικά, και επειδή οι Πέρσες, λόγω των στενών, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν όλο τους τον στρατό και ιδίως τους τοξότες. Οι Έλληνες προσποιούνταν ότι υποχωρούσαν, παρέσυραν τους Πέρσες στο στενότερο σημείο των Θερμοπυλών και εκεί οι 300 Σπαρτιάτες τους αντεπιτίθονταν και τους αποδεκάτιζαν. Το απόγευμα της δεύτερης ημέρας, παρουσιάσθηκε στο Περσικό στρατόπεδο ο Εφιάλτης από την Μήλο και πρότεινε στον Ξέρξη να οδηγήσει τον στρατό του από την Ανοπαία ατραπό στα μετόπισθεν των Ελλήνων. Το μονοπάτι αυτό φύλαγαν οι Φωκείς, οι οποίοι αιφνιδιασμένοι από την εμφάνιση της επίλεκτης περσικής δυνάμεως των Αθανάτων, εγκατέλειψαν τις θέσεις τους. Έλληνες φρουροί (ημεροσκόποι) ειδοποίησαν το ελληνικό στρατόπεδο για την έλευση των Περσών και αποφασίσθηκε οι περισσότεροι Έλληνες να φύγουν, εκτός από τους 300 Σπαρτιάτες, 700 Θεσπιείς και 400 Θηβαίους που έμειναν να πολεμήσουν μέχρις εσχάτων.[456] Ήταν βέβαιο ότι οι Έλληνες θα σκοτώνονταν μέχρις ενός και αυτό ακριβώς το παράδειγμα ανδρείας είναι το ηθικό δίδαγμα που μένει στους αιώνες. Άλλωστε οι Σπαρτιάτες είχαν υποσχεθεί το «ἤ τὰν ἤ ἐπί τᾶς».[457] Ο Λεωνίδας αποφάσισε ότι αν και δεν ήταν δυνατόν πλέον να εμποδισθεί η διέλευση των Περσών, έπρεπε να προκληθούν όσο το δυνατόν περισσότερες απώλειες στους αντιπάλους. Η μάχη ήταν άγρια και σφοδρή και κορυφώθηκε την στιγμή που έπεσε ο Λεωνίδας και οι Πέρσες προσπαθούσαν να πάρουν το σώμα του ενώ ο Ξέρξης είχε ήδη χάσει δύο αδελφούς του. Η ελληνική δύναμη ήταν αναγκασμένη να πολεμά σε δύο μέτωπα ώσπου περικυκλώθηκε και οι άνδρες έπεσαν μέχρις ενός. Οι Έλληνες ηττήθηκαν στρατιωτικά αλλά οπωσδήποτε κέρδισαν την ηθική μάχη και γι’ αυτό οι πεσόντες Σπαρτιάτες τιμήθηκαν με το περίφημο επίγραμμα του Σιμωνίδη

Ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῇδε
κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι[458]

Η είδηση της ήττας των Ελλήνων στις Θερμοπύλες και του θανάτου του Λεωνίδα έφθασε στην Αθήνα με τον ελληνικό στόλο, όταν επέστρεψε από το Αρτεμίσιο. Ο απεσταλμένος του στόλου στο ελληνικό στρατόπεδο ειδοποίησε τα πλοία στο Αρτεμίσιο και ο ναύαρχος Ευρυβιάδης, με την σύμφωνη γνώμη του αρχηγού των Αθηναίων Θεμιστοκλή, αποφάσισαν να αποχωρήσει το ναυτικό, παρά την μέχρι τότε νίκη στην θάλασσα.

Η αποχώρηση των Ελληνικών πλοίων άνοιξε τον δρόμο στον Ξέρξη για την κατάκτηση της Κεντρικής Ελλάδας. Οι Πέρσες λεηλάτησαν την Εύβοια και την Βοιωτία και άρχισαν να πλησιάζουν προς την Αθήνα. Οι Αθηναίοι ήταν μόνοι και αβοήθητοι αφού οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους συγκεντρώθηκαν στον Ισθμό και ετοιμάζονταν να αμυν-

---

455 Για διαγράμματα των μαχών δες Δημήτριος Ν. Γαρουφαλιάς, "Η Μάχη των Θερμοπυλών", *Στρατιωτική Ιστορία,* τευχ. 18 (Φεβρουάριος 1998):8-15 και ΙΕΕ, 2:324.

456 Ηρόδ. VII.222. Για την αριθμητική δύναμη δες VII.202. Ο Πλούταρχος [*Ηθικά*, "Αποφθέγ-ματα Λακωνικά: Λεωνίδου του Αναξανδρίδα", 225.D (11)] αναφέρει ότι όταν ο Ξέρξης κάλεσε τον Λεωνίδα να παραδώσει τα όπλα του εκείνος απάντησε "μολών λαβέ", δηλαδή έλα να τα πάρεις.

457 «ή αυτήν [την ασπίδα να φέρεις πίσω] ή σ’ αυτήν [επάνω νεκρό ή βαριά τραυματισμένο να σε φέρουν]» λέγεται ότι έλεγαν οι Σπαρτιάτισσες μητέρες όταν έδινα την ασπίδα στον γιό τους πριν φύγει για τον πόλεμο [Πλούταρχος, *Ηθικά*, "Λακαίνων Αποφθέγματα: Λακαίνων Αδήλων", 241.F (16)].

458 Ηρόδ. VII.228.2. Πρβλ. Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 109 σε εκδ. Loeb, *Minor Attic Orators*, vol. II.

θούν εκεί. Ο Θεμιστοκλής έπεισε τους Αθηναίους (δες Ιστορική Πηγή 15)[459] να εγκαταλείψουν την Αττική λέγοντας τους ότι το "τεῖχος [...] ξύλινον"[460] του δελφικού χρησμού που είχαν λάβει ήταν τα πλοία και ότι η εξαφάνιση του οικουρού όφι από την Ακρόπολη σήμαινε φυγή των Αθηναίων στην θάλασσα και συγκέντρωση των πλοίων στην Σαλαμίνα. Οι οικογένειες των Αθηναίων μεταφέρθηκαν στην Τροιζήνα, στην Αίγινα και στην Σαλαμίνα. Ο Πλούταρχος αφηγείται πως "ἐκπλεούσης δὲ τῆς πόλεως τοῖς μὲν οἶκτον τὸ θέαμα, τοῖς δὲ θαῦμα τῆς τόλμης παρεῖχε."[461] Έτσι οι Αθηναίοι άφησαν έρημη την πόλη τους στους Πέρσες.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 15
ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ (480 π.Χ.)

[από στήλη του Γ' αιώνα]

Αρχαίο Κείμενο σε Russell Meiggs & David Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, Revised ed. (Oxford: Clarendon, 1988), no 23, pp. 48-49. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Θεοί.

Ψήφισαν η Βουλή και ο δήμος, την πρόταση του Θεμιστοκλή του Νεοκλέους από τον [δήμο] Φρεάρριο.

Την πόλη να αφήσετε στην Αθηνά, την προστάτιδά της, και σε όλους τους άλλους θεούς να την φυλάξουν και να αμυνθούν στους βαρβάρους.

Τα γυναικόπαιδα όλων των Αθηναίων και των ξένων που μένουν στην Αθήνα να αφήσετε στην Τροιζήνα ... τους γεροντότερους και τα υπάρχοντά σας να αφήσετε στην Σαλαμίνα. Οι θησαυροφύλακες των ναών και οι ιερείς να μείνουν στην Ακρόπολη να φυλάξουν τα ιερά των θεών.

Όλους τους άλλους Αθηναίους και τους ξένους τους ενήλικες να βάλετε στα έτοιμα διακόσια πλοία και να αμυνθείτε στους βαρβάρους για την δική σας ελευθερία και των άλλων Ελλήνων μαζί με τους Λακεδαιμονίους και τους Κορινθίους και τους Αιγινήτες και όλους τους άλλους που θέλουν να διακινδυνεύσουν.

Να διορίσουν οι στρατηγοί, αρχίζοντας από αύριο, διακόσιους τριηράρχους, έναν σε κάθε πλοίο, από τους [πολίτες] που έχουν δική τους γη και σπίτι στην Αθήνα και γνήσια τέκνα και δεν είναι πάνω από πενήντα ετών και να κληρωθούν [ένας] σε κάθε πλοίο. Να κατατάξετε και δέκα ναύτες σε κάθε πλοίο, [οι οποίοι να είναι] μεταξύ είκοσι και τριάντα ετών, και τέσσερις τοξότες. Διά κλήρου να διορίσετε επιστάτες αφού κληρώσετε τους τριηράρχους. Να αναγράψουν σε πίνακες οι στρατηγοί κατά πλοίο και τους υπόλοιπους Αθηναίους από τους ληξιαρχικούς καταλόγους και τους ξένους από τις απογραφές των πολεμάρχων. Να τους κατανείμουν σε διακόσιες ομάδες, ανά εκατό, και σε κάθε ομάδα να δώσουν το όνομα της τριήρους και του τριηράρχου και του επιστάτου για να δει κάθε ομάδα σε ποια τριήρη θα πάει.

Όταν κατανεμηθούν όλες οι ομάδες και κληρωθούν στις τριήρεις, να γεμίσουν και

---

[459] Δες διάφορες απόψεις και αμφισβητήσεις για την γνησιότητα του ονομαζόμενου Ψηφίσματος του Θεμιστοκλή σε Donald Kagan, ed. *Problems in Ancient History*, 2 vols. (London: Macmillan, 1966), 1:237-270 και Sealey, pp 214-216.

[460] Ηρόδ. VII.141.3.

[461] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Θεμιστοκλής", X (117) "καθώς η πόλη ολόκληρη είχε ανοίξει πανιά, σε άλλους το θέαμα προκαλούσε οίκτο, σε άλλους θαυμασμό η τόλμη [των Αθηναίων να εγκαταλείψουν οι οικογένειες τα σπίτια τους]".

τα διακόσια πλοία αφού η Βουλή και οι στρατηγοί κάνουν θυσίες στον παντοδύναμο Δία και στην Αθηνά και στην Νίκη και στον Ποσειδώνα τον Προστάτη.

Όταν γεμίσουν τα πλοία, οι εκατό [τριήρεις] να βοηθήσουν στο Αρτεμίσιο, στον Ευβοϊκό, οι άλλες εκατό να ναυλοχούν και να φυλάνε την περιοχή γύρω από την Σαλαμίνα και την υπόλοιπη Αττική.

Για να αμυνθούν όλοι οι Αθηναίοι ενωμένοι εναντίον των βαρβάρων, αυτοί που έχουν εξοστρακισθεί για δέκα χρόνια να πάνε στην Σαλαμίνα και να μείνουν εκεί μέχρι να αποφασίσει ο δήμος γι' αυτούς ...

Οι Πέρσες βρήκαν την Αθήνα έρημη, εκτός από ορισμένους Αθηναίους πολίτες που κλείσθηκαν στην Ακρόπολη, δίνοντας άλλη ερμηνεία στο "τείχος ξύλινον". Οι Ασιάτες, αφού κατέλαβαν την Ακρόπολη και θανάτωσαν τους λιγοστούς υπερασπιστές της, επιδόθηκαν στην λεηλασία της πόλεως.

Ο Ξέρξης ήταν βέβαιος ότι είχε νικήσει τους Αθηναίους και άρχισε τις ετοιμασίες για να επιτεθεί στον στρατό των υπολοίπων Ελλήνων στον Ισθμό. Πριν αντιμετωπίσει όμως τους Έλληνες στην ξηρά, έπρεπε να ναυμαχήσει στην θάλασσα, μια που ο ελληνικός στόλος προστάτευε την Σαλαμίνα, την Αίγινα και τον Πώγωνα (Πόρο). Η στρατηγική της εποχής όριζε ότι στρατός και στόλος έπρεπε να προχωρούν μαζί για να υπάρχει αλληλοϋποστήριξη. Συνεπώς, ο περσικός στόλος έμεινε αναγκαστικά στον φαληρικό όρμο διότι χρειαζόταν την υποστήριξη του στρατού. Η σύγκρουση, άρα, στα στενά της Σαλαμίνας ήταν σχεδόν αναπόφευκτη, μια που ο Ξέρξης είχε αποφασίσει να ξεμπερδέψει με το ελληνικό ναυτικό για να κινηθεί ανενόχλητος προς τον Ισθμό, αφού νικούσε και τους ισχυρούς Μεγαρείς.

Η απόφαση των Περσών, βέβαια, ελήφθη αφού έγινε γνωστό ότι οι Έλληνες είχαν αποφασίσει να αμυνθούν στην Σαλαμίνα. Το σχέδιο αυτό ήταν του Θεμιστοκλή, ο οποίος έπρεπε να χρησιμοποιήσει όλη του την πειθώ και την πολιτική δεινότητα και να πει στον Ευρυβιάδη το περίφημο "πάταξον μὲν, ἄκουσον δέ".[462] Την νύχτα της 28/29 Σεπτεμβρίου 480 π.Χ., οι Πέρσες αποφάσισαν να επιτεθούν πρώτοι και μπήκαν στα στενά (χάρτες σε ΙΕΕ, 2:337). Οι Έλληνες πληροφορήθηκαν τις περσικές ενέργειες από τον Αριστείδη και αμέσως παρέταξαν τα πλοία τους στην είσοδο του στενού περάσματος με μέτωπο προς την Αμφιάλη (Πέραμα). Τα περσικά πλοία βρέθηκαν απέναντί τους αφού είχαν μπει στο στενό παραπλέοντας την ακτή της Αττικής. Με την ανατολή του ήλιου, όπως αναφέρει ο Αισχύλος που ήταν αυτόπτης μάρτυς,[463] ήχησαν οι σάλπιγγες από τα ελληνικά πλοία και ακούσθηκε ο παιάνας

> Ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε,
> ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
> παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῴων ἕδη,
> θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών.[464]

Οι Έλληνες κωπηλατούσαν αργά εναντίον των Περσών για να συγκρουσθούν σε ευνοϊκό γι' αυτούς σημείο των στενών. Το ισχυρότερο πλευρό της ελληνικής παρατάξεως ήταν η αριστερή πτέρυγα, όπου είχαν παραταχθεί οι 180 αθηναϊκές τριήρεις με επικεφαλής τον

[462] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Θεμιστοκλής", XI(117).
[463] Αισχύλος, *Πέρσαι*, 388 & εξ. Δες και Ιστορική Πηγή 16.
[464] Αισχύλος, *Πέρσαι*, 402-5.

Θεμιστοκλή. Οι Αθηναίοι, χρησιμοποιώντας τα έμβολα των πλοίων τους, νίκησαν τους Φοίνικες που βρίσκονταν απέναντί τους και άρχισαν να περικυκλώνουν τους Πέρσες από αριστερά. Οι περσικοί σχηματισμοί κατέρρευσαν και οι Έλληνες καταδίωξαν τα περσικά πλοία μέχρι το Φάληρο (δες Ιστορική Πηγή 16). Εκ παραλλήλου, ο Αριστείδης με Αθηναίους οπλίτες αποβιβάσθηκαν στην Ψυττάλεια και εξόντωσαν την επίλεκτη ομάδα των ευγενών που είχε αποβιβάσει ο Ξέρξης. Η νίκη των Ελλήνων οφείλεται στην καλή γνώση των στενών και των θαλασσίων ρευμάτων, στο σχέδιο του Θεμιστοκλή, και αναμφισβήτητα στην ανδρεία που έδειξαν εναντίον των υπέρτερων περσικών δυνάμεων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 16
Η ΗΤΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΣΩΝ ΣΤΗΝ ΣΑΛΑΜΙΝΑ (480 π.Χ.)

Αισχύλος, *Πέρσαι*, 266-267, 401-428. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

[Η δράση λαμβάνει χώρα στην περσική αυλή, όπου αγγελιοφόρος φέρνει τα νέα της ήττας από την Σαλαμίνα και τα εξιστορεί στην βασίλισσα. Η τραγωδία διδάχθηκε το 472 και φυσικά εξυμνεί την τρανή ελληνική νίκη.]

Αγγελιοφόρος.

Και επειδή ήμουν πράγματι παρών και τα λόγια άλλων δεν άκουσα, Πέρσες, θα σας πω ποια μας έπεσε κακιά συμφορά.

[...] Και [ξαφνικά στην Σαλαμίνα] ακούστηκε μεγάλη φωνή από όλους [τους Έλληνες]: "Παιδιά των Ελλήνων, εμπρός, ελευθερώστε την πατρίδα, ελευθερώστε τα παιδιά σας, τις γυναίκες, των πατρικών θεών τα ιερά, τους τάφους των προγόνων. Ο αγώνας γίνεται τώρα για όλα αυτά.

Και πράγματι, από την μεριά μας, στην περσική γλώσσα, βοή ακούστηκε και είχε έρθει η στιγμή που έπρεπε. Αμέσως το ένα πλοίο έπεσε με το χάλκινο έμβολο πάνω στο άλλο. Άρχισε, δε, την εμβολή ένα ελληνικό πλοίο που διέλυσε όλο το μπροστινό μέρος φοινικικού πλοίου και το ένα καράβι κατευθυνόταν πάνω στο άλλο. Στην πρώτη επίθεση άντεχε ο περσικός στόλος. Καθώς όμως πολλά πλοία συγκεντρώθηκαν στα στενά, δεν μπορούσαν να βοηθήσουν το ένα το άλλο και κτυπούσαν το ένα με το άλλο με τα χάλκινα έμβολα τους και έσπαγαν όλων τα κουπιά.

Τα ελληνικά πλοία με έξυπνο τρόπο έπεφταν πάνω μας απ' όλες τις πλευρές, ανατρέποντας τα δικά μας σκάφη. Δεν έβλεπες θάλασσα. Γεμάτη ναυάγια και κουφάρια ανθρώπων ήταν και γέμισαν οι ακτές και οι ξέρες με νεκρούς. Τότε, άρχισαν να φεύγουν άτακτα όλα τα πλοία, όσα ήταν των ξένων που πολεμούσαν μαζί μας. [Οι Έλληνες], σαν να ήμασταν μαρίδα ή ψάρια πιασμένα στα δίχτυα, μας κτυπούσαν με σπασμένα κουπιά ή σανίδια και μας σκότωναν. Οδυρμός και θρήνος απλώθηκε μέχρι τα βάθη του πελάγους, μέχρι που η μαυρίλα της νύχτας τα έσβησε όλα από τα μάτια μας.

Μετά την ήττα στην Σαλαμίνα, ο Ξέρξης άφησε τον Μαρδόνιο να συνεχίσει τον αγώνα και επέστρεψε στην Περσία, ίσως φοβούμενος επανάσταση αν τον προλάβαιναν τα νέα στην χώρα του. Βέβαια ποτέ δεν θεώρησε ότι νικήθηκε, όπως φαίνεται από επιγραφή που αναφέρει τους υποταγμένους από τους Πέρσες λαούς και περιλαμβάνει και τους Έλληνες (δες Ιστορική Πηγή 10), ίσως γιατί, σε γενικές γραμμές, η Ελλάδα δεν ήταν το

κέντρο του περσικού ενδιαφέροντος αλλά μια περιθωριακή υπόθεση.[465] Ο Ξέρξης δεν επέστρεψε τελικά στην Ελλάδα ίσως διότι μια επανάσταση στην Βαβυλώνα τον κράτησε στην Ασία. Ούτε όμως και άλλοι μεταγενέστεροι Πέρσες βασιλείς αποτόλμησαν νέα εκστρατεία.

Μαζί με τον Ξέρξη που έφυγε, ό,τι απέμεινε από τον περσικό στόλο έπλευσε προς την Σάμο, μάλλον για να επιτηρεί τις Ιωνικές Πόλεις. Ο στρατός, όμως, θα επιχειρούσε μια ακόμη σύγκρουση με τους Έλληνες στην ξηρά, χωρίς ναυτική υποστήριξη. Στην νέα αυτή μάχη οι Έλληνες δεν βρέθηκαν απολύτως ενωμένοι. Τον χειμώνα του 480/9, που φυσικά δεν επρόκειτο να γίνουν επιχειρήσεις, οι Αθηναίοι έστειλαν τον Θεμιστοκλή να πείσει τους Σπαρτιάτες να συμπράξουν σε περίπτωση νέας επιθέσεως των Περσών. Οι Αθηναίοι πίστευαν ότι έπρεπε οι Έλληνες ενωμένοι να επιτεθούν στους Πέρσες χωρίς καθυστέρηση. Οι Σπαρτιάτες, θεωρώντας ότι δεν απειλούνταν πλέον, δεν έδειχναν κανένα ενδιαφέρον να συμμετάσχουν σε νέες στρατιωτικές ενέργειες εναντίον των Περσών. Ενώ οι διαπραγματεύσεις είχαν αποβεί άκαρπες, το 479/8, οι Αθηναίοι ανέθεσαν την διοίκηση του στόλου στον Ξάνθιππο (πατέρα του Περικλή) και την αρχηγία του στόλου στον Αριστείδη, μάλλον διότι ο Θεμιστοκλής αρνήθηκε. Όμοιες αλλαγές έλαβαν χώρα και στο στρατόπεδο των Σπαρτιατών, όπου την αρχηγία του στόλου ανέλαβε ο βασιλιάς Λεωτυχίδης, αντικαθιστώντας τον Ευρυβιάδη, ενώ αρχηγός του στρατού διορίσθηκε ο Παυσανίας. Καθόσον συνέβαιναν αυτές οι ανακατατάξεις ανάμεσα στους Έλληνες, ο Μαρδόνιος προσπάθησε με ανταλλάγματα να πάρει με το μέρος του τους Αθηναίους αλλά φυσικά εκείνοι αρνήθηκαν. Έτσι, ο περσικός στρατός που είχε στρατοπεδεύσει στην Βοιωτία ανακατέλαβε την Αττική και όσοι Αθηναίοι είχαν επιστρέψει στα σπίτια τους αναγκάσθηκαν πάλι να περάσουν απέναντι στην Σαλαμίνα. Οι Σπαρτιάτες, από την δική τους πλευρά, βλέποντας τον κίνδυνο οι Πέρσες να περάσουν τον Ισθμό προς την Πελοπόννησο, διέταξαν τον Παυσανία να αναπτύξει τον στρατό του στην Στερεά Ελλάδα και να εκδιώξει τους Πέρσες. Εκείνοι οπισθοχώρησαν στην Βοιωτία και άρχισαν νέες προετοιμασίες για να επιτεθούν στους Έλληνες.

Μετά από μια σειρά αψιμαχιών, η μεγάλη μάχη έγινε το καλοκαίρι του 479 βόρεια των Πλαταιών και των σημερινών Ερυθρών (Κριεκούκι), στον ανοικτό χώρο μεταξύ Κιθαιρώνος και Ασωπού ποταμού (χάρτες σε ΙΕΕ, 2:349). Το πρόβλημα της αριθμητικής δυνάμεως των αντιπάλων παρουσιάζεται για μια ακόμη φορά. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο Μαρδόνιος παρέταξε 300.000 άνδρες ενώ οι Έλληνες 110.000.[466] Ο Γερμανός ιστορικός Χέρμαν Μπέγγτσον (Herman Bengtson), όμως, μετά από ανάλυση των πηγών και της τοπογραφίας, υποστηρίζει ότι οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν να παρατάξουν παραπάνω από 30.000 άνδρες ενώ οι Πέρσες πρέπει να ήταν μεταξύ 40.000 και 50.000.[467] Το βέβαιο είναι ότι οι Πέρσες υπερτερούσαν των Ελλήνων είτε κατά πολύ (Ηρόδοτος) είτε κατά λίγο (Μπέγγστον) και αυτό το γεγονός ίσως εξηγεί τις μεταβολές διατάξεως των αντιμαχομένων. Η μάχη των Πλαταιών, που υπήρξε μία από τις πολλές συγκρούσεις Ελλήνων και περσικών δυνάμεων του Μαρδονίου την περίοδο αυτή, έγινε στις 27 Αυγούστου του 479 π.Χ. όταν οι αντίπαλοι παρέταξαν τις δυνάμεις τους με νέα διάταξη. Αρχικά, κατά την πρώτη διάταξη, οι Πέρσες είχαν παραταχθεί βορείως του Ασωπού και οι Έλληνες στους πρόποδες του Κιθαιρώνα, βορειοδυτικά των σημερινών Ερυθρών. Στην πρώτη συμπλοκή, το περσικό ιππικό οπισθοχώρησε και ο Παυσανίας αποφάσισε να παρασύρει τους Πέρσες σε ορεινότερη τοποθεσία, κοντά στις Πλαταιές. Έτσι, Έλληνες και Πέρσες βρέθηκαν εκατέρωθεν των οχθών του ποταμού Ασωπού, βόρεια των Πλαταιών. Αφού ο Μαρδόνιος πε-

[465] Για το περιφερειακό ενδιαφέρον των Περσών σχετικά με την Ελλάδα δες Paul Cartledge, *Agesilaos and the Crisis of Sparta* (London: Duckworth, 1987), pp. 184-185.

[466] Ηρόδ. VIII.113.3 & IX.30.1.

[467] Bengtson, pp. 103-104 – Δες και παρόμοια συζήτηση σε Green, ch. 7.

ρίμενε μάταια για πολλές μέρες τους Έλληνες να επιτεθούν βόρεια του Ασωπού, όπου θα μπορούσε το περσικό ιππικό να δράσει αποτελεσματικά, τελικά αποφάσισε να περάσει εκείνος το ποτάμι και να πέσει πάνω τους. Οι Έλληνες οπισθοχώρησαν και μάλλον από παρεξήγηση ή μικροέριδες χωρίσθηκαν σε τρία τμήματα που το καθένα πολέμησε ανεξάρτητα τους Πέρσες.[468] Η μάχη κρίθηκε όταν οι Σπαρτιάτες και ο Παυσανίας, με την βοήθεια του Αριστείδη, που ήταν επικεφαλής των Αθηναίων, νίκησαν τους απέναντί τους ασιάτες, που αποτελούσαν το ισχυρότερο σώμα του στρατού. Οι Πέρσες τράπηκαν σε φυγή και οι Έλληνες άρχισαν να τους καταδιώκουν. Ο ελληνικός στρατός έφθασε μέχρι την Θήβα, που είχε μηδίσει (είχε υποστηρίξει τους Πέρσες), και ανάγκασε τους πολίτες να παραδώσουν τους αρχηγούς τους, οι οποίοι θανατώθηκαν. Η ήττα των Περσών και η παρακμή της Βοιωτικής Συμπολιτείας υπό την αρχηγία των Θηβών αυτή την εποχή ωφέλησαν την Αθήνα, που μπορούσε πλέον να ασκήσει ελεύθερη πολιτική στην Βοιωτία.

Στην θάλασσα, μετά την νίκη τους στην Σαλαμίνα, οι Έλληνες δεν σταμάτησαν τις ναυτικές επιχειρήσεις εναντίον των Περσών. Η ευκαιρία παρουσιάσθηκε το καλοκαίρι του 479, την ίδια περίπου εποχή που έλαβε χώρα η μάχη των Πλαταιών, όταν ήρθε αντιπρόσωπος των Σαμίων και δήλωσε στους Έλληνες αρχηγούς που βρίσκονταν στην Δήλο ότι οι Ίωνες ήταν έτοιμοι να επαναστατήσουν εναντίον των Περσών για μια ακόμη φορά. Επικεφαλής του ελληνικού στόλου που έπλευσε προς τα παράλια της Μ. Ασίας τέθηκε ο Λεωτυχίδης ενώ το αθηναϊκό τμήμα διοικούσε ο Ξάνθιππος. Τα πλοία πλησίασαν το ακρωτήριο της Μυκάλης, στην μικρασιατική ακτή απέναντι από την Σάμο, όπου είχαν αποβιβασθεί οι Πέρσες. Οι Έλληνες αποβίβασαν και παρέταξαν τον στρατό τους στην ακτή, απέναντι από το περσικό στρατόπεδο, και στην μάχη που ακολούθησε, νίκησαν τους Πέρσες με την βοήθεια των Μιλησίων, που είχαν επαναστατήσει.[469]

ΠΙΝΑΚΑΣ 18
ΟΙ ΠΕΡΣΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Ιωνική Εξέγερση	499-494
Εκστρατεία Μαρδονίου	492
Εκστρατεία Δάτη & Αρταφέρνη	490
Μάχη Μαραθώνα	490
Συνέδριο Ισθμού/Ελληνική Συμμαχία	481
Εκστρατεία Ξέρξη	480-479
Μάχη Θερμοπυλών, Ναυμαχία Σαλαμίνας	480
Μάχη Πλαταιών, Μάχη Μυκάλης	479

Η νίκη στην Μυκάλη ήταν η τελευταία κοινή επιχείρηση των Ελλήνων, δηλαδή της Ελληνικής Συμμαχίας που είχε συναφθεί στον Ισθμό το 481 με κυρίους εκπροσώπους τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες, εναντίον των Περσών. Μετά την Μυκάλη, οι δύο ισχυρές Πόλεις της ελληνικής αρχαιότητας ακολούθησαν διαφορετική εξωτερική πολιτική. Οι Σπαρτιάτες αρνήθηκαν να αναλάβουν οι Έλληνες την προστασία των Ιωνικών Πόλεων σε αντίθεση με τους Αθηναίους που δέχθηκαν να συνάψουν ιδιαίτερες σχέσεις με τους Ίωνες. Οι δύο Πόλεις διαφοροποίησαν επίσης την πολιτική τους και ως προς τον ελλαδικό χώρο. Οι Σπαρτιάτες ενδιαφέρθηκαν για την ισχυροποίηση της θέσεώς τους στην

---

[468] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αριστείδης", 11-20.

[469] Ο Ηρόδοτος (VIII.130.2 & 131.1) αναφέρει 110 πλοία για τους Έλληνες και 300 για τους Πέρσες, που πρέπει να ήταν λιγότερα μετά την αποχώρηση των Φοινικικών πλοίων. Ο Διόδωρος Σικελιώτης (ΙΑ.34.2) υπολογίζει τον ελληνικό στόλο σε 250 πλοία. Σχετικά με την αριθμητική δύναμη των αντιπάλων δες ΙΕΕ, 2: 352-353 και Hammond, *History of Greece*, 2nd ed., p. 251.

Πελοπόννησο και φρόντισαν για την ενδυνάμωση τής υπό την ηγεσία τους Πελοποννησιακής Συμμαχίας ενώ οι Αθηναίοι βάσισαν την πολιτική τους στην δημιουργία της Αθηναϊκής συμμαχίας για την συνέχιση του πολέμου με τους Πέρσες. Πράγματι, παρά το γεγονός ότι οι Πέρσες δεν απείλησαν σοβαρά την Ελλάδα μετά την Μυκάλη, οι Αθηναίοι φρόντισαν να τους κρατήσουν σε απόσταση από την ηπειρωτική Ελλάδα.

Η μάχη στην Μυκάλη έκλεισε τον μεγάλο κύκλο της συγκρούσεως Ελλήνων και Περσών τον Ε' αιώνα, ο οποίος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες στιγμές της Παγκόσμιας Ιστορίας. Παρά την διόγκωση των αριθμητικών δεδομένων και των δύο πλευρών από τους αρχαίους συγγραφείς, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Έλληνες τα έβαλαν με την μεγαλύτερη και ισχυρότερη αυτοκρατορία που είχε δημιουργηθεί ποτέ στην Ανατολή και νίκησαν. Από στρατιωτικής απόψεως επομένως σταμάτησαν την περσική προέλαση προς δυσμάς και κράτησαν τον γεωγραφικό χώρο της Ευρώπης μακριά από την κυριαρχία του "Μεγάλου Βασιλέως",[470] του μονάρχη της Ανατολής. Η σύγκρουση βέβαια αυτή ήταν και πολιτισμική. Από την μία πλευρά παρατάχθηκαν μαζί με τους Πέρσες οι διάφορες φυλές των υπηκόων τους, που είχαν συρθεί στην εκστρατεία και αποτελούσαν ένα πολυεθνικό ετερογενές αμάλγαμα στρατιωτών, και από την άλλη οι Έλληνες, που για τον καθένα η μάχη ήταν "υπέρ πάντων αγών". Οι Πέρσες δεν ήθελαν παρά να επεκτείνουν την μονοκρατορία τους και στην Δύση, εμφυτεύοντας τον πολιτισμό της Ανατολής. Οι Έλληνες αντιστάθηκαν χρησιμοποιώντας ένα νέο όπλο, την δημοκρατία, που έμελλε να αποβεί το ίδιο αποτελεσματικό εναντίον τυραννικών καθεστώτων για χιλιάδες χρόνια.

Οι Πέρσες προσπάθησαν να δημιουργήσουν συγκοινωνούντα δοχεία μεταξύ του κύκλου της Ιστορίας των Ανατολικών Λαών και των Ελλήνων. Η νίκη των δευτέρων εμπόδισε μια για πάντα την διοχέτευση της περσικής μονοκρατορίας και πολιτικής μονοτονίας στον ευρωπαϊκό χώρο. Με τις νίκες τους στον Μαραθώνα, στην Σαλαμίνα, στις Πλαταιές και στην Μυκάλη αλλά και με την ηρωική θυσία στις Θερμοπύλες, οι Έλληνες έθεσαν τα θεμέλια μιας δημοκρατικής και ταυτόχρονα πολυφωνικής Ευρώπης. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ακόμη ότι και με τις διαφωνίες τους άνοιξαν τον κύκλο των τριβών μεταξύ ευρωπαϊκών φυλών μέχρι σήμερα. Οι Έλληνες πρόβαλαν τους δημοκρατικούς θεσμούς ως ασπίδα στην μονοκρατορία τους ενός ανδρός. Η διάσωση της δημοκρατίας από τους Έλληνες αποτελεί την ληξιαρχική πράξη γεννήσεως των δημοκρατικών θεσμών στην Ευρώπη. Η δημοκρατία όχι μόνο γεννήθηκε αλλά και σώθηκε στην Ελλάδα.

Η Αρχή της Αθηναϊκής Ηγεμονίας και ο Κίμων (479-462 π.Χ.).

Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά την νίκη επί των Περσών, αρκετοί Έλληνες, με πρωτεργάτες τους Σπαρτιάτες, δεν ήθελαν να συνεχίσουν τον αγώνα εναντίον των Περσών νιώθοντας ότι ο κίνδυνος για την Ελλάδα είχε περάσει. Έτσι, οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους παρέμειναν αδρανείς στις πολεμικές συμπλοκές Ελλήνων και Περσών που επακολούθησαν. Οι Σπαρτιάτες, μάλιστα, περιορίσθηκαν στην Πελοπόννησο και ενέτειναν τις προσπάθειές τους να στερεώσουν την εξουσία τους στην περιοχή. Οι Αθηναίοι, συνεπώς, έμειναν η μόνη ισχυρή δύναμη στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και φυσικά φρόντισαν να το εκμεταλλευθούν εμφανιζόμενοι ως οι ηγέτες των Ελλήνων στον αγώνα εναντίον των Περσών. Σταδιακά και κατά την Πεντηκονταετία, το διάστημα δηλαδή μεταξύ 479/478 και 431 όταν άρχισε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, οι Αθηναίοι εγκαθίδρυσαν την Αθηναϊκή Ηγεμονία επί όλων των άλλων συμμαχικών τους Πόλεων. Τα πενήντα περίπου χρόνια της περιόδου αυτής αποτελούν τον ιστορικό κύκλο της Αθηναϊκής Ηγεμονίας και υπήρξαν επίσης μάρτυρες της πλήρους εγκαθιδρύσεως της δημοκρατίας στην Αθή-

[470] Τίτλος που χρησιμοποιούσαν οι Πέρσες βασιλείς. [Δες π.χ. Roland G. Kent, *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon* revised ed. (New Haven: American Oriental Society, 1953), DPe, p. 136, XPc, p. 149].

να.

Η Αθήνα (479-462 π.Χ.) Η Αθήνα, λοιπόν, αμέσως μετά την λήξη των πολέμων του ελληνικού στρατού και ναυτικού με τους Πέρσες, στις αρχές του Ε' αιώνα, βρέθηκε με ισχυρό στόλο που έπρεπε να αξιοποιηθεί και με στρατιωτικά και ναυτικά σχέδια, έτοιμη να εφαρμόσει την δική της εξωτερική πολιτική χωρίς την σπαρτιατική επιτήρηση. Η πρώτη μάχη που κέρδισαν οι Αθηναίοι μόνοι τους ήταν η πολιορκία της Σηστού (478 π.Χ.) λιμάνι στον Ελλήσποντο (σημερινό Yalikabat; BAGROW, 51:G4), βόρεια της σημερινής Τουρκικής πόλεως Eceabat. Μετά την επιστροφή του στόλου στην Αθήνα, στα χρόνια που ακολούθησαν, ο Αριστείδης και ο Θεμιστοκλής συνεργάσθηκαν για την δημιουργία της Αθηναϊκής Συμμαχίας και την οχύρωση της Αθήνας και του Πειραιά.

Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να κτίσουν τείχη για να προστατεύσουν την πόλη και το λιμάνι από μελλοντικές περσικές επεμβάσεις. Η αντίδραση των Λακεδαιμονίων υπήρξε άμεση. Οι Σπαρτιάτες προφασίσθηκαν ότι αντί να κτισθούν τείχη έπρεπε αυτά να γκρεμισθούν από όλες τις Πόλεις εκτός της Πελοποννήσου για να μην χρησιμοποιηθούν από τους Πέρσες ως ορμητήρια, εάν στο μέλλον τις καταλάμβαναν. Η άποψη αυτή δείχνει ότι ενδεχομένως φοβούνταν την δύναμη της Αθήνας αλλά αποδεικνύει και την στενόμυαλη ιδέα τους να προστατεύσουν μόνο την περιοχή τους αδιαφορώντας για τους υπόλοιπους Έλληνες.[471] Τελικά, το τείχος κτίσθηκε από τους Αθηναίους βιαστικά, όσο καιρό, μετά από σύμφωνη γνώμη της Εκκλησίας, ο Θεμιστοκλής βρισκόταν στην Σπάρτη και δήθεν διαπραγματευόταν το ζήτημα. Όταν έφθασε το πλήρωμα του χρόνου, ο ίδιος ο Θεμιστοκλής ανακοίνωσε στην Απέλλα ότι πράγματι οι Αθηναίοι τείχιζαν την πόλη τους, πράγμα που δυσαρέστησε πολύ τους Σπαρτιάτες. Ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα του τείχους που περιέβαλαν την Αθήνα και αποκαλύφθηκε ότι πρέπει να είχε μήκος 6.450 μ. ή 43 στάδια, όπως γράφει ο Θουκυδίδης, και να διακόπτονταν από δέκα τρεις πύλες, όσες και οι μεγάλες οδικές αρτηρίες που ξεκίναγαν από την Αθήνα. Το ύψος του πρέπει να ήταν από τρία έως οκτώ μέτρα και το πλάτος του από δυόμισι έως πέντε μέτρα.[472]

Δεν ήταν το τείχος όμως η αφορμή για το τέλος της Ελληνικής Συμμαχίας. Ο δυναμικός και φιλόδοξος βασιλιάς της Σπάρτης και αρχιστράτηγος, Παυσανίας (;-467/6), τέθηκε το 478 επικεφαλής ελληνικών πλοίων, κυρίως Σπαρτιατικών και Αθηναϊκών, για μια εκστρατεία στην Κύπρο και στο Βυζάντιο (Κωνσταντινούπολη) για να εκδιωχθούν οι Πέρσες μακριά από το Αιγαίο. Ο Παυσανίας ήταν υπερβολικά αυστηρός και αυταρχικός με τους άλλους Έλληνες και όταν ανακλήθηκε για να δώσει εξηγήσεις, οι Σπαρτιάτες χρησιμοποίησαν το γεγονός αυτό ως πρόσχημα για να εγκαταλείψουν τις στρατιωτικές ενέργειες που είχαν αρχίσει μαζί με τους άλλους Έλληνες.

Την συγκυρία αυτή εκμεταλλεύθηκαν οι Αθηναίοι για να τεθούν επικεφαλής των Ελλήνων. Ίδρυσαν την Συμμαχία της Δήλου (478/7),[473] που σταδιακά μετατράπηκε στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Βασικά μέλη της Συμμαχίας ήταν οι Ίωνες, που συμπαθούσαν τους Αθηναίους και υποστήριζαν την διάλυση της Ελληνικής Συμμαχίας του 481, τρέφοντας αντιπάθεια για τους Σπαρτιάτες και αποστροφή για την συμπεριφορά τους. Μετά την ναυμαχία της Μυκάλης, Αθηναίοι και Ίωνες άρχισαν να κάνουν σκέψεις για να στείλουν αντιπροσώπους στο ιερό νησί της Δήλου και να συνάψουν επίσημη συμμαχία. Πρωταγωνιστής της όλης υποθέσεως υπήρξε ο Αριστείδης, που έχαιρε γενικής εκτιμήσεως από Αθηναίους και Ίωνες. Οι Αθηναίοι, βέβαια, είχαν ήδη αποφασίσει να δημιουργήσουν μια συμμαχία της οποίας θα ηγούνταν και η οποία τελικά θα γινόταν το αντίβαρο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, που επέβαλε η Σπάρτη στους συμμάχους της. Το αθηναϊκό σχέδιο εκτελέσθηκε συνειδητά και από τα δύο αθηναϊκά κόμματα με την σύμπνοια των

[471] Forrest, pp. 99-100.

[472] Θουκ., Β.13 & ΙΕΕ, 3α:17.

[473] Δες χάρτη των περιοχών που περιλάμβανε η Συμμαχία της Δήλου σε Levi, p. 140.

ηγετών τους, Αριστείδη και Θεμιστοκλή.

Επίσημος σκοπός της συμμαχίας ήταν να εκδικηθούν οι Έλληνες τους Πέρσες, αν και ο Θουκυδίδης νομίζει ότι αυτός ο λόγος ήταν "πρόσχημα".[474] Η συμμαχία είχε απεριόριστη διάρκεια, πράγμα που στην αρχή θεωρήθηκε πολύ θετικό. Αργότερα, όταν φάνηκε πως ο περσικός κίνδυνος είχε τω όντι εκλείψει, οι σύμμαχοι δεν ήταν πρόθυμοι να εκπληρώνουν όλες τις υποχρεώσεις τους, με αποτέλεσμα να υπάρξουν συγκρούσεις. Όλες οι συμμαχικές Πόλεις εκπροσωπούνταν με έναν αντιπρόσωπο που είχε δικαίωμα ψήφου. Ενώ φαίνεται ότι κάθε Πόλη ήταν αυτεξούσια, με την πάροδο του χρόνου, οι Αθηναίοι ουσιαστικά επηρέαζαν τις μικρότερες και δημιούργησαν ένα ισχυρό μπλοκ. Αρχικά, οι σύμμαχοι είχαν συμφωνήσει να δοθεί η ηγεμονική θέση στην ισχυρότερη των Πόλεων, την Αθήνα. Οι Αθηναίοι θα αποφάσιζαν για την συνεισφορά των συμμαχικών Πόλεων σε πλοία και χρήματα ενώ κέντρο της συμμαχίας ορίσθηκε το ιερό νησί της Δήλου. Η επιτυχία με την οποία καθόρισε ο Αριστείδης (περ. 540-467) την αρχική συνεισφορά της κάθε Πόλεως, έδωσε το δικαίωμα στους συμπολίτες του να τον ονομάζουν "Δίκαιον".[475] Σιγά-σιγά, η συμμαχία έγινε πολύ ισχυρή, κυριάρχησε στο Αιγαίο και έφθασε το 425 να έχει περίπου 400 μέλη.[476] Η οργάνωσή της και η ισχυρή θέση που κατείχε η Αθήνα προδίκασε, ενδεχομένως από την αρχή, την πορεία της συμμαχίας. Οι Αθηναίοι θα κυριαρχούσαν.

Στην νέα αυτή περίοδο για την αθηναϊκή δημοκρατία, εμφανίσθηκε στην πολιτική σκηνή ο Κίμων (περ. 506-450), γιος του νικητή στον Μαραθώνα Μιλτιάδη. Ο Κίμων εξελέγη στρατηγός για πρώτη φορά το 476 και γρήγορα τέθηκε επικεφαλής της αριστοκρατικής παρατάξεως στην Αθήνα, βοηθούμενος από τον Αριστείδη. Οι αριστοκρατικοί, φοβούμενοι ότι μετά τον πόλεμο με τους Πέρσες οι απλοί πολίτες ίσως συνειδητοποιούσαν τον ρόλο που έπαιξαν στην ελληνική νίκη και ζητούσαν περισσότερα δικαιώματα, αποφάσισαν να λάβουν την εξουσία στα χέρια τους. Οι δημοκρατικοί με τον αρχηγό τους Θεμιστοκλή δεν φαίνεται να κατάλαβαν πόσο επιτυχημένη ήταν η προσέγγιση που επιδίωξε ο Κίμων με την Εκκλησία του δήμου. Οι αρχηγοί των δύο κομμάτων εξέφραζαν αντιδιαμετρικές απόψεις για το μέλλον της Αθήνας και της συμμαχίας. Ο Θεμιστοκλής ονειρευόταν μια μεγάλη Αθήνα που θα εξαπλωνόταν στον ελληνικό χώρο ακόμη και αν ερχόταν σε σύγκρουση με την Σπάρτη. Ο Κίμων, αντιθέτως, πίστευε σε μια Αθήνα με ισχυρό ναυτικό που θα κυριαρχούσε στις θάλασσες και που θα άφηνε την κυριαρχία στην ξηρά στους Σπαρτιάτες και στους συμμάχους τους. Ο Κίμων έγινε τελικά τόσο δημοφιλής ώστε οι Αθηναίοι τον εξέλεγαν στρατηγό για δεκαπέντε συνεχή χρόνια (476-462). Αντιθέτως ο Θεμιστοκλής έπεσε σε δυσμένεια είτε επειδή γινόταν δυσάρεστος προσπαθώντας να επιβάλει την γνώμη του είτε από φθόνο.[477] Οι Αθηναίοι τον εξοστράκισαν λίγο μετά το 472 και πρέπει να πέθανε το 461 π.Χ.

Ισχυρός ανήρ στην Αθήνα ήταν τώρα ο Κίμων. Από τον πρώτο χρόνο της στρατηγίας του, τέθηκε επικεφαλής συμμαχικού στόλου για να εκκαθαρίσει την Θράκη (σημερινές περιοχές ελληνικής Θράκης, Ανατολικής Θράκης και ΝΑ Βουλγαρίας) από ορισμένους Πέρσες που είχαν εγκατασταθεί σε πόλεις της περιοχής αλλά και για να διασφαλίσει τον διάπλου του Ελλησπόντου για τα ελληνικά πλοία. Δύο χρόνια αργότερα, δόθηκε πάλι η ευκαιρία στον Κίμωνα και στην συμμαχία να επέμβουν στην Σκύρο για να εκδιώξουν τους πειρατές που εμπόδιζαν το εμπόριο της Εύβοιας με το Αιγαίο. Ο Κίμων έδιωξε τους πειρατές και έτσι επέτρεψε την εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων στην Σκύρο. Μεταξύ των ετών 474 και 472, ο Κίμων ανέλαβε την εκστρατεία εναντίον της Καρύστου, που ενώ βρισκόταν σε νευραλγικό σημείο στην νότια Εύβοια είχε αρνηθεί να

[474] Θουκ., Α.96.

[475] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αριστείδης", 6.2 & 24.1-3.

[476] GHI, no 69, pp. 188-201, ειδικά p. 194

[477] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Θεμιστοκλής", XXII (123).

συμμετάσχει στην συμμαχία. Η Κάρυστος εξαναγκάσθηκε να δεχθεί τους ‘όρους της συμμαχίας και να γίνει μέλος της. Οι Αθηναίοι καθοδηγούσαν την συμμαχία να ακολουθεί σκληρή πολιτική σε πιθανούς εχθρούς αλλά και σε φίλους που δυσαρεστημένοι ήθελαν να αποχωρήσουν. Τέτοια είναι η περίπτωση της Νάξου που αποστάτησε το 469 χωρίς ουσιαστικά να γνωρίζουμε τους λόγους. Την επιχείρηση τιμωρίας ανέλαβε πάλι ο Κίμων ο οποίος, μετά από στενή πολιορκία, εξανάγκασε τους κατοίκους του κυκλαδίτικου νησιού να συνθηκολογήσουν, να πληρώσουν ειδικό φόρο και να υποβιβασθούν στην συμμαχία. Ίσως να μην είναι παράξενο ότι το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων αποστάτησε ξαφνικά, εφόσον δέκα χρόνια μετά την δημιουργία της συμμαχίας, αφ’ ενός δεν φαινόταν να υπήρχε περσικός κίνδυνος και, αφ’ ετέρου, οι συμμαχικές Πόλεις έπρεπε να συνεχίσουν να συνεισφέρουν στο κοινό Ταμείο.

Το 468, όμως, έγινε γνωστό ότι οι Πέρσες συγκέντρωναν στρατό και στόλο στην Παμφυλία, στην μικρασιατική ακτή βορειοδυτικά της Κύπρου, προφανώς για να επιτεθούν στην Ελλάδα. Η συμμαχία ανέθεσε στον Κίμωνα να εκστρατεύσει και να ματαιώσει το περσικό σχέδιο εν τη γενέσει του. Όταν ο Αθηναίος στρατηγός έφθασε στην περιοχή, βρήκε τους Πέρσες παραταγμένους στις εκβολές του Ευρυμέδοντος (σημερινού Köprü Çay, ανατολικά της Αττάλειας ή Antalya, BAGROW, 65:F3-4), ποταμού που διέρρεε την Παμφυλία. Στην μάχη που ακολούθησε, η στρατηγική του Κίμωνα αποδείχθηκε μεγαλοφυής. Οι Πέρσες ξαφνιάσθηκαν και έπαθαν κυριολεκτική πανωλεθρία χάνοντας πολλούς στρατιώτες και πλοία. Η νίκη στον Ευρυμέδοντα ποταμό ήταν κεφαλαιώδους σημασίας γιατί το κύρος της συμμαχίας υψώθηκε σημαντικά ανάμεσα στους Έλληνες, κυρίως της Μικράς Ασίας. Επίσης, το Αιγαίο έγινε πια ελληνική θάλασσα που μπορούσαν να την διαπλεύσουν άφοβα τα εμπορικά πλοία.

Η περιφανής αυτή νίκη διέλυσε και τον τελευταίο δισταγμό που μπορεί να είχαν οι Αθηναίοι για το μέλλον της συμμαχίας. Ήταν πλέον βέβαιοι ότι έπρεπε να την θέσουν υπό τον πλήρη έλεγχό τους. Έτσι, θα δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για μια πραγματική Αθηναϊκή Ηγεμονία χωρίς προσχήματα. Άλλωστε, οι Αθηναίοι είχαν θαμπωθεί από τα λάφυρα που είχαν συγκεντρώσει από τις νίκες εναντίον των εχθρών αλλά και από τα τεράστια ποσά που εισέπρατταν, με βάση την συμφωνία της Δήλου, για την συντήρηση και αύξηση του αθηναϊκού στόλου. Πολλοί σύμμαχοι προτιμούσαν να καταβάλουν χρήματα παρά να ακολουθήσουν τους Αθηναίους στις εκστρατείες, με αποτέλεσμα η Αθήνα να αυξάνει τα έσοδά της.

Με τον αέρα των αρχηγών της συμμαχίας, οι Αθηναίοι αποφάσισαν το 465 να εποικίσουν την απέναντι από την Θάσο παραλία της Θράκης. Η ενέργειά τους αυτή όμως έθετε σε κίνδυνο την πρόσβαση των συμμάχων Θασίων στα μεταλλεία του Παγγαίου αλλά και το εμπόριο που διεξήγαν οι νησιώτες με την παραλία. Οι Θάσιοι εξοργίσθηκαν, εξεγέρθηκαν και αποστάτησαν από την αθηναϊκή συμμαχία. Και σε αυτήν την περίπτωση κλήθηκε ο Κίμων να αναλάβει δράση.[478] Ο αθηναϊκός στόλος νίκησε τον αντίστοιχο των Θασίων και οι Αθηναίοι πολιόρκησαν την πόλη για δύο χρόνια (465/4-463/2). Οι πολιορκούμενοι ζήτησαν από τους Σπαρτιάτες να εισβάλουν στην Αθήνα για αντιπερισπασμό αλλά εκείνοι αρνήθηκαν. Οι Σπαρτιάτες ήθελαν πολύ να θέσουν τέρμα στην συνεχώς αυξανόμενη δύναμη των Αθηναίων αλλά την εποχή που προσκλήθηκαν να επέμβουν αντιμετώπιζαν την μεγαλύτερη εξέγερση ειλώτων και φυσικά δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν. Οι Θάσιοι συνεπώς αναγκάσθηκαν να συνθηκολογήσουν, υποχρεώθηκαν να γκρεμίσουν τα τείχη, που μόλις είχαν κατασκευάσει, να παραδώσουν τα πλοία τους, να πληρώσουν το κόστος της αθηναϊκής εκστρατείας, να καταβάλουν ειδικό ετήσιο φόρο και να αφήσουν την εκμετάλλευση της θρακικής ακτής στους Αθηναίους. Πλήρωσαν την απο-

[478] Δες χάρτη σε Morkot, p. 95.

στασία τους πολύ ακριβά. Η νίκη επί των Θασίων δείχνει για μια ακόμη φορά ότι οι Αθηναίοι ήταν έτοιμοι να εφαρμόσουν σκληρή τακτική έναντι των δυσαρεστημένων συμμάχων τους που ήθελαν να απομακρυνθούν. Η Αθήνα πλέον επέβαλε ηγεμονικά την θέλησή της στην συμμαχία.

Η διετής πολιορκία της Θάσου είχε πολιτικές επιπτώσεις στα εσωτερικά της Αθήνας. Ορισμένοι νέοι πολιτικοί, συμπεριλαμβανομένου και του Περικλή, κατηγόρησαν τον Κίμωνα ότι δωροδοκήθηκε από τον βασιλιά της Μακεδονίας για να μην συνεχίσει την εκστρατεία στην ακτή. Ο Κίμων, σε αυτήν την περίπτωση, κατάφερε να πείσει τους Αθηναίους ότι δεν έπρεπε να πιστεύουν σε τέτοιες κακόβουλες υποθέσεις εναντίον του. Αργότερα όμως, ο Αθηναίος πολιτικός έπεσε σε δυσμένεια όταν πρότεινε στους Αθηναίους να βοηθήσουν τους Σπαρτιάτες εναντίον των ειλώτων και ιδίως όταν --αφού Αθηναίοι οπλίτες έφθασαν στην Σπάρτη-- οι Σπαρτιάτες αρνήθηκαν ευγενικά την βοήθεια. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να ισχυροποιήσουν την θέση τους έναντι των Λακεδαιμονίων και συνήψαν συμφωνίες συνεργασίας με τους Αργείους, εχθρούς των Λακεδαιμονίων, και με τους Θεσσαλούς. Αλλά η αθηναϊκή πολιτική εξόργισε τον Κίμωνα ο οποίος, αν και προσπάθησε να μεταπείσει τους Αθηναίους, το μόνο που πέτυχε ήταν να κατηγορηθεί ως "φιλολάκων"[479] και να εξοστρακισθεί το 461 π.Χ. Η εξορία του Κίμωνα στέρησε τους αριστοκρατικούς από τον ισχυρό στρατηγό τους και άνοιξε τον δρόμο στους δημοκρατικούς υπό τον Εφιάλτη του Σοφωνίδου και τον Περικλή. Το 453 όμως, όταν οι Αθηναίοι χρειάσθηκαν έμπειρο στρατηγό, κάλεσαν τον Κίμωνα να επιστρέψει από την εξορία του και τον έστειλαν να πολεμήσει τους Πέρσες στην Κύπρο το 450-449 π.Χ. Αυτή ήταν η τελευταία εκστρατεία του γηραιού πλέον στρατηγού, ο οποίος πέθανε κατά την διάρκεια της αποστολής.

Ο Κίμων έδωσε αναμφισβήτητα άλλη αίσθηση στην αθηναϊκή συμμαχία. Εξετέλεσε επακριβώς τα σχέδιά της και έδωσε τα πρώτα δείγματα της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Είναι αξιοθαύμαστο ότι όλες του οι αποστολές στέφθηκαν με επιτυχία, πράγμα που δείχνει τις εξαιρετικές ικανότητές του ως στρατηγού. Φυσικά δεν απέφυγε ούτε αυτός τον εξοστρακισμό εξ αιτίας των αριστοκρατικών πολιτικών του απόψεων και της συμπάθειάς του προς τους Σπαρτιάτες.

Η Σπάρτη (479-462 π.Χ.). Η λήξη των μηδικών πολέμων έθεσε τέρμα στην σύμπνοια των δύο ισχυρότερων Πόλεων της Ελλάδας, της Αθήνας και της Σπάρτης που, όπως έχει ήδη τονισθεί, ακολούθησαν διαφορετική πολιτική καθ' όλη την περίοδο της Πεντηκονταετίας. Είναι ουτοπικό να πιστεύει κανείς ότι θα μπορούσαν η Αθήνα και η Σπάρτη να ενώσουν τους Έλληνες διότι τις δύο Πόλεις χώριζαν πολύ περισσότερα από ό,τι τις ένωναν. Κατ' αρχάς κυβερνιόνταν από δύο διαφορετικού τύπου δημοκρατικά πολιτεύματα, που υπαγορεύθηκαν από τις εσωτερικές πολιτικές ανάγκες της κάθε Πόλεως. Οι Σπαρτιάτες, με τον συνεχή φόβο μιας πιθανής εξεγέρσεως των ειλώτων, έπρεπε να φροντίζουν για την ασφάλειά τους και, εκ των πραγμάτων, δεν μπορούσαν να διανοηθούν κοινή πολιτική με άλλους Έλληνες, και ιδίως με αυτούς εκτός της Πελοποννήσου, που είχαν διαφορετικές απόψεις και ιδέες. Οι Αθηναίοι, από την άλλη πλευρά, δέχθηκαν με εκπληκτικό τρόπο, εμπρός στον περσικό κίνδυνο, την αρχιστρατηγία των Σπαρτιατών αλλά φαίνεται ότι ούτε για μια στιγμή δεν σκέφθηκαν να θέσουν ζήτημα κοινής εσωτερικής πολιτικής των Ελλήνων. Ακόμη και οι προσπάθειες για κοινή εξωτερική πολιτική δοκιμάσθηκαν πολύ και τελικά διήρκεσαν μόνο όσο υπήρχε εμφανής εξωτερικός κίνδυνος. Οι Σπαρτιάτες, με την δυσπιστία τους και την στενοκεφαλιά τους, αρνήθηκαν οποιαδήποτε συνεργασία με τους Αθηναίους, όταν έπαψε να υφίσταται εμφανώς ο περσικός κίνδυνος. Αργότερα, όταν ο Κίμων προθυμοποιήθηκε να τους βοηθήσει, τον απέπεμψαν, και φυσικά

[479] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Κίμων", 16.1.

έστρεψαν την Αθήνα εναντίον τους. Παρά το γεγονός ότι συχνά μιλάμε για την Αρχαία Ελλάδα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ουσιαστικά επρόκειτο για σύνολο διαφορετικών κρατών ή συμμαχιών και όχι για ένα κράτος. Βέβαια, δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι αυτό που ένωνε τους Έλληνες ήταν η γλώσσα και η θρησκεία, η κοινή παράδοση και το κοινό πολιτιστικό πνεύμα. Μπορεί να ήταν χωρισμένοι σε διαφορετικά κράτη αλλά τους ένωνε η κοινή πολιτισμική κληρονομιά.

Οι διαφορές και οι ομοιότητες ανάμεσα στις δύο μεγάλες Πόλεις της Αρχαίας Ελλάδας θα γίνουν εμφανείς όταν μελετήσουμε την κατάσταση που επικρατούσε στην Σπάρτη στην πρώτη περίοδο της Πεντηκονταετίας. Αμέσως μετά το τέλος των πολέμων εναντίον των Περσών οι Σπαρτιάτες βρέθηκαν στο υψηλότερο σημείο της δόξας τους. Τιμόνταν από τα μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας αλλά και από τους άλλους Έλληνες για την θυσία τους στις Θερμοπύλες και την συμμετοχή τους στις αποφασιστικές μάχες εναντίον των Περσών. Όταν βέβαια ο περσικός κίνδυνος πέρασε, οι βασιλείς της Σπάρτης, οι Σπαρτιάτες στρατιώτες καθώς και οι άλλοι Πελοποννήσιοι που ήρθαν σε επαφή με τους Έλληνες με λιγότερο πιεστικά πολιτεύματα από τα δικά τους, αντέδρασαν στην ιδέα να επανέλθουν στον ίδιο λιτό τρόπο ζωής που είχαν δοκιμάσει μέχρι εκείνη την στιγμή. Τότε ακριβώς στην Σπάρτη οι Έφοροι έλαβαν την κατάσταση στα χέρια τους, περιόρισαν την εξουσία των βασιλέων και διατήρησαν την φυσιογνωμία του σπαρτιατικού πολιτεύματος αναλλοίωτη.[480] Ο αντίκτυπος αυτής της πολιτικής έγινε έντονα αισθητός στις εξωτερικές σχέσεις των Σπαρτιατών όταν σύμμαχοι ή γείτονές τους προτίμησαν να ακολουθήσουν το παράδειγμα της Αθήνας, δηλαδή να εγκαθιδρύσουν δημοκρατικά πολιτεύματα. Οι Σπαρτιάτες αντιμετώπισαν με μεγάλη δυσπιστία τις προθέσεις των γειτόνων τους.

Μετά το 472 π.Χ. και στις γύρω από την Σπάρτη περιοχές, άνθισαν τα αθηναϊκού τύπου δημοκρατικά πολιτεύματα. Η πρώτη Πόλη που δέχθηκε την μεταπολίτευση ήταν το Άργος, παραδοσιακά εχθρικό προς την Σπάρτη. Το παράδειγμα του Άργους ακολούθησαν και άλλες Πόλεις στην Αρκαδία αλλά σ' αυτήν την περίπτωση οι Σπαρτιάτες επενέβησαν, επανέφεραν γρήγορα το προηγούμενο καθεστώς και τις εξανάγκασαν να επανέλθουν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία και τις αρχές της. Σε άλλες περιπτώσεις όμως, οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να μην επέμβουν, όπως στο ζήτημα που δημιουργήθηκε από τους Ηλείους. Οι διάσπαρτες αγροτικές κοινότητες της περιοχής ίδρυσαν την Πόλη της Ήλιδος και εξέλεξαν βουλή 500, με εκπροσώπους από τις δέκα φυλές στις οποίες χωρίσθηκαν. Οι Σπαρτιάτες δεν κινήθηκαν εναντίον τους, σε αυτήν την φάση, διότι οι Ηλείοι διατήρησαν τις σχέσεις τους με τους νοτίους συμμάχους τους στο ίδιο επίπεδο. Ενδεχομένως, να υπήρχε φόβος εξεγέρσεως των γηγενών κατοίκων (Πισατών), τους οποίους είχε υποτάξει το δωρικό φύλο των Ηλείων όταν πρωτοεγκαταστάθηκε στην περιοχή, πράγμα που δεν επιδίωκαν οι Σπαρτιάτες.

Παρά την ηρεμία που επικρατούσε στην Πελοπόννησο και το γεγονός ότι τελικά οι Λακεδαιμόνιοι παρέμειναν πιστοί στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, οι Σπαρτιάτες δεν απέφυγαν την μεγαλύτερη εξέγερση των ειλώτων. Οι είλωτες και οι περίοικοι που είχαν αγωνισθεί στο πλευρό των Σπαρτιατών και των άλλων Ελλήνων στις μάχες εναντίον των Περσών άρχισαν να κατανοούν ότι θα έπρεπε και εκείνοι να έχουν περισσότερα δικαιώματα και να μην υποταγούν στην μοίρα τους, που τους ήθελε υποτελείς στους Σπαρτιάτες. Φαίνεται ότι υποκινητής των εξεγέρσεων ήταν ο τέως βασιλιάς της Σπάρτης Παυσανίας, με σκοπό να αποκομίσει προσωπικά οφέλη, μετά από την δυσμένεια στην οποία είχε πέσει. Η εξέγερση των ειλώτων και ορισμένων περιοίκων ή Γ' Μεσσηνιακός Πόλεμος, όπως επίσης ονομάζεται, πρέπει να άρχισε μεταξύ 469 και 464 και να τελείωσε το

---

[480] Antony, Powell, *Athens and Sparta. Constructing Greek Political and Social History from 478 BC.* (London: Routledge, 1988), pp. 100-105.

460/459.[481] Η εξέγερση φαίνεται ότι γενικεύθηκε μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 464 που έπληξε την νότια Πελοπόννησο και έτσι όλο και περισσότεροι είλωτες και περίοικοι ενώθηκαν με τους εξεγερμένους Μεσσηνίους και κατέφυγαν στο οχυρό της Ιθώμης. Τότε, οι Σπαρτιάτες ζήτησαν βοήθεια και το 462 κατέφθασε ο Κίμων με αθηναϊκό στρατό. Εν τω μεταξύ, οι δημοκρατικοί στην Αθήνα προχώρησαν σε πολιτικές μεταρρυθμίσεις εκμεταλλευόμενοι την απουσία του Κίμωνος. Όταν αυτό έγινε γνωστό, φοβούμενοι οι Σπαρτιάτες μήπως εξ αιτίας αυτού του γεγονότος ο Κίμων και οι στρατιώτες του αποφάσιζαν να μείνουν στην Σπάρτη, τους ζήτησαν ευγενικά να αποχωρήσουν, γεγονός που δημιούργησε ζήτημα για το αθηναϊκό κύρος. Στην Ιθώμη, μετά από χρόνια πολιορκίας, οι είλωτες αποφάσισαν να παραδοθούν. Οι Σπαρτιάτες δεν επέβαλαν σκληρούς 'όρους φοβούμενοι μελλοντική εξέγερση των ειλώτων και επέτρεψαν στους επαναστατημένους να φύγουν χωρίς δικαίωμα επιστροφής.

Πρέπει να τονισθεί σε αυτό το σημείο ότι οι είλωτες είχαν κάποια περισσότερα δικαιώματα από τους δούλους, πράγμα που φαίνεται και από τον διαχωρισμό που γίνεται στην συμφωνία εγκλείστων στην Ιθώμη και Σπαρτιατών.[482] Οι είλωτες ήταν ελεύθεροι να έχουν σπίτι και να δημιουργούν οικογένεια ενώ οι δούλοι μόνο αν τους το επέτρεπε ο αφέντης τους. Αντιθέτως, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι δούλοι είχαν την δυνατότητα να αποκτήσουν την ελευθερία τους ενώ οι είλωτες ήταν καταδικασμένοι να καλλιεργούν την γη υπό την επιτήρηση των Σπαρτιατών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19
Η ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΙΑ 479-431 π.Χ.

Περιτείχιση της Αθήνας	478
Ίδρυση Συμμαχίας Δήλου [Αθηναϊκής]	478/7
Γ' Μεσσηνιακός Πόλεμος	469/4-460/459
Νίκη Αθηναίων στον Ευρυμέδοντα ποταμό	468
Μεταρρύθμιση Εφιάλτη	462
Πολιτικά δικαιώματα σε Ζευγίτες (τριακοσιομέδιμνους)	458/7
Μάχη Τανάγρας	457
Μεταφορά Ταμείου Συμμαχίας στην Αθήνα	454/3
Πενταετής Ειρήνη Αθηναίων-Σπαρτιατών	451
Νόμος περί Νόθων	451
Ειρήνη Καλλία (Ελλήνων-Περσών)	449
Τριακοντούτεις Σπονδαί	445/4
Υποταγή Σαμίων	439
Πολιτικά δικαιώματα σε θήτες	περ. 431

Από το γεγονός ότι αρκετοί είλωτες πρέπει να αφέθηκαν ελεύθεροι να φύγουν, γεννάται το ερώτημα του συνολικού αριθμού ειλώτων και Σπαρτιατών που κατοικούσαν στην Λακωνία. Από τις λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε συμπεραίνεται ότι οι είλωτες πρέπει να ήταν πολύ περισσότεροι από όσους χρειάζονταν οι Σπαρτιάτες για την καλλιέργεια των αγρών, αφού άφησαν τους εξεγερμένους να αποχωρήσουν. Την περίοδο των περσικών πολέμων ο συνολικός αριθμός των Σπαρτιατών πρέπει να ήταν τουλάχιστον

[481] Για τα προβλήματα που υφίστανται στις πηγές γύρω από το γεγονός και την χρονολόγηση δες Bengtson, p. 458 n. 35 και 36 αλλά και ΙΕΕ, 3α:36. Ο ιστορικός Hammond, *History of Greece*, p. 262 υποστηρίζει την υψηλή χρονολόγηση ενώ ο Bengtson, p. 119 την χαμηλή.

[482] Θουκυδίδης, Α.103. Οι είλωτες αφήνονται ελεύθεροι να φύγουν από την Πελοπόννησο αλλά "εάν κάποιος συλληφθεί, θα γίνει δούλος αυτού που τον συνέλαβε".

32.000 άτομα ενώ οι είλωτες περίπου 210.000.[483] Μερικά χρόνια αργότερα, την εποχή της εξεγέρσεως των ειλώτων, οι Σπαρτιάτες οπλίτες πρέπει να ήταν πολύ λιγότεροι των 8.000 των μηδικών πολέμων για να φοβηθούν τους 4.000 Αθηναίους[484] του Κίμωνα. Υπολογίζεται ότι πρέπει να ζούσαν την εποχή αυτή περίπου 6.000 οπλίτες ή 24.000 άτομα.[485]

Είναι προφανές, λοιπόν, από τα ανωτέρω στοιχεία ότι η αριθμητική δύναμη των Σπαρτιατών μειωνόταν συνεχώς κατά τον Ε' αιώνα είτε από λιμούς είτε από φυσικές καταστροφές, πράγμα που έκανε τους πολίτες της Σπάρτης όλο και περισσότερο να τρέμουν τους αριθμητικά υπέρτερους είλωτες αλλά και να φοβούνται μια δυνατή και ισχυρή Αθήνα. Ο φόβος μιας παντοδύναμης Αθήνας άρχισε να κορυφώνεται μετά το μέσον περίπου του Ε' αιώνα και κατέληξε στην μεγάλη σύγκρουση του αρχαιοελληνικού κόσμου, τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ανάμεσα στην Αθήνα και στην Σπάρτη.

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία (462-454 π.Χ.)

Μέχρι να αρχίσει ο πόλεμος όμως, ή Αθήνα ωρίμασε πολιτικά και διοικήθηκε από τους πολίτες της με την εφαρμογή της αρχής της συμμετοχικής δημοκρατίας. Κατ' αυτήν, όλοι οι πολίτες, σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής, είχαν δικαίωμα να αποφασίζουν για το μέλλον της Πόλεώς τους και το δικό τους. Ο εκδημοκρατισμός της αθηναϊκής πολιτικής είχε αρχίσει βέβαια ήδη από την εποχή του Σόλωνος. Με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος και του Κλεισθένη η Αθήνα είχε ήδη υπερβεί πολιτικά τις υπόλοιπες ελληνικές Πόλεις αλλά δεν είχε επιτύχει την απόλυτη δημοκρατία. Η εξουσία ήταν ουσιαστικά στα χέρια των πλουσίων και των ισχυρών (Άρειος Πάγος) ενώ οι θήτες, που αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων, συμμετείχαν στην Εκκλησία του δήμου ή δήμος αλλά δεν είχαν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι σε κανένα πολιτικό αξίωμα. Οι θήτες όμως συμμετείχαν σε όλες τις εκστρατείες του αριστοκρατικού Κίμωνα και σταδιακά απέκτησαν την πεποίθηση ότι αυτοί ουσιαστικά στήριζαν την αθηναϊκή υπεροχή. Η αντίληψη αυτή του κατώτερου στρώματος της κοινωνίας στην Αθήνα και η πολιτική διαμάχη αριστοκρατικών και δημοκρατικών για την άσκηση της εξουσίας αποτέλεσε το έναυσμα για την ολοκλήρωση της δημοκρατίας στην Αθήνα, όταν τελικά δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα στους θήτες και η εξουσία στον δήμο.

Η Δημοκρατική Μεταρρύθμιση του Εφιάλτη (462 π.Χ.). Η πολιτική διαμάχη των αριστοκρατικών, με αρχηγό τον Κίμωνα, και των δημοκρατικών, με επικεφαλής τον Εφιάλτη του Σοφωνίδου και τον Περικλή, είχε τις ρίζες της στις διαφορετικές απόψεις των δύο κομμάτων για την θέση της Αθήνας μεταξύ των ελληνικών Πόλεων. Οι αριστοκρατικοί υποστήριζαν ότι οι Αθηναίοι έπρεπε να στηρίξουν τους Σπαρτιάτες στην δια-

---

[483] Ο Ηρόδοτος (IX.28.2 & IX.10.1) αναφέρει ότι στις Πλαταιές οι Σπαρτιάτες είχαν στείλει 5.000 άνδρες και 7 είλωτες για κάθε άνδρα, άρα 35.000 είλωτες ελαφρά οπλισμένους (IX.28.2 & IX.29.2). Επίσης υποστηρίζει ότι είχαν μείνει στην Σπάρτη 3.000 οπλίτες αφού ο συνολικός αριθμός των οπλιτών ήταν 8.000 (VII.234.2). Εάν πολλαπλασιάσουμε τον αριθμό αυτόν επί 4, που είναι τυπικά τα άτομα που αποτελούν μια οικογένεια, έχουμε τον αριθμό των 32.000 ατόμων για την Σπάρτη. Επίσης, εάν πιστέψουμε τον Ηρόδοτο και δεχθούμε ότι κάθε Σπαρτιάτης αντιστοιχούσε σε 7 είλωτες, τότε εύκολα εξάγουμε τον αριθμό 210.000 για τους είλωτες μεταξύ 490 και 480 π.Χ. Ο Ηρόδοτος αναφέρει επίσης και 5.000 οπλίτες περιοίκους Λακεδαιμονίους (IX.11.3) που προστέθηκαν στην Σπαρτιατική δύναμη, η οποία τώρα διέθετε 10.000 (μύριοι) οπλίτες (IX.28.2).

[484] Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, στ. 1143-1144.

[485] Ο Θουκυδίδης (Ε.68) υποστηρίζει ότι στην μάχη της Μαντινείας το 418 συμμετείχαν 3.584 Σπαρτιάτες (από πολλαπλασιασμό 4 επί 8 επί 4 επί 4 επί 7). Επομένως υπολογίζοντας πάλι 4 άτομα σε κάθε οικογένεια έχουμε περίπου 14.000 Σπαρτιάτες. Αν υποθέσουμε ότι η μείωση του σπαρτιατικού πληθυσμού ακολούθησε μια ομαλώς φθίνουσα πορεία τότε κατά μέσο όρο μπορούμε να υπολογίσουμε για το μέσον του Ε' αιώνα περίπου 6.000 οπλίτες (8.000-3.584=4.416 δια 2 = 2.208 + 3.584 = 5.792) και 24.000 κατοίκους της Σπάρτης (5.792 επί 4). Δες διάγραμμα σε Cartledge, *Agesilaos*, p. 38 -- Δες και ΙΕΕ, 3α:50 & 235.

μάχη τους με τους είλωτες έτσι ώστε να διατηρηθεί η διπολική ελληνική πολιτική. Αντιθέτως, οι δημοκρατικοί πίστευαν ότι οι Σπαρτιάτες έπρεπε να εκμηδενισθούν πολιτικά και στρατιωτικά για να επικρατήσει απόλυτα η αθηναϊκή ισχύς στην Ελλάδα.

Η αφορμή για την επικράτηση της δημοκρατικής απόψεως δόθηκε το 462 όταν ο Κίμων έπεισε τους Αθηναίους να στείλουν τον ίδιο με σημαντική στρατιωτική βοήθεια στην Σπάρτη, όταν οι Σπαρτιάτες αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα με την εξέγερση των ειλώτων. Αυτή ήταν και η τελευταία πολιτική νίκη του Κίμωνος στην Αθήνα γιατί οι δημοκρατικοί εκμεταλλεύθηκαν την απουσία του για να επιτύχουν τους δικούς τους σκοπούς. Ο Εφιάλτης έπεισε την Εκκλησία του δήμου να ψηφίσει υπέρ της αφαιρέσεως των σπουδαιότερων πολιτικών εξουσιών από τον Άρειο Πάγο. Το Σώμα αυτό αποτελούνταν κυρίως από μέλη των ανώτερων τάξεων, τους πεντακοσιομέδιμνους και τους ιππείς (τριακοσιομέδιμνους), οι οποίοι είχαν μεγάλη επιρροή. Δόθηκε έτσι το δικαίωμα στην Εκκλησία του δήμου να ελέγχει τους άρχοντες, να έχει πλήρη δικαστική δικαιοδοσία επί αρχόντων που είχαν παραπέσει σε παραπτώματα αλλά και να επιβλέπει την τήρηση των νόμων. Στον Άρειο Πάγο αφέθηκε μόνο το δικαίωμα να δικάζει ανθρωποκτονίες και άλλα εγκλήματα. Με την αλλαγή αυτή, ο λαός έλαβε την εξουσία στα χέρια του.[486]

Ο Εφιάλτης όμως δεν έζησε πολύ για να χαρεί την νίκη του. Οι άκαμπτες πολιτικές του θέσεις και γενικότερα η πολιτική των δημοκρατικών έστρεψαν ορισμένους Αθηναίους εναντίον του και οδήγησαν στην άγρια δολοφονία του από κάποια "εταιρεία" (πολιτική-συνωμοτική οργάνωση) της Αθήνας το 461. Το ίδιο ακριβώς έτος εξοστρακίσθηκε και ο Κίμων με την κατηγορία ότι φιλολακώνιζε και, έτσι, η αποχώρησή του άφησε το πεδίο ελεύθερο στον νέο πολιτικό άνδρα Περικλή. Ο Περικλής (περ. 495-429) ήταν γιος του Ξανθίππου, νικητή στην Μυκάλη, και της Αγαρίστης, ανιψιάς του Κλεισθένη. Διδάχθηκε φιλοσοφία από τον Ζήνωνα τον Ελεάτη και τον Αναξαγόρα και έγινε εξαίρετος ρήτορας. Στην άνοδό του στην εξουσία υποστηρίχθηκε από τους Αλκμεωνίδες, οικογένεια σεβαστή στην Αθήνα επειδή είχε αναδείξει τον Κλεισθένη, αλλά και από αριστοκρατικούς που τον συμπαθούσαν λόγω της καταγωγής του, παρ’ ότι είχε προσχωρήσει στο κόμμα των δημοκρατικών. Ο Περικλής έπεισε την Εκκλησία του δήμου να δώσει την δυνατότητα και σε φτωχούς πολίτες να ασχοληθούν με τα κοινά, ιδίως μετά το 458/7 όταν δόθηκε το δικαίωμα στους ζευγίτες (διακοσιομέδιμνους) να εκλέγονται άρχοντες, αλλά και στους θήτες, λίγο πριν το 431, για να εξασφαλισθεί η βοήθειά τους στον επερχόμενο Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ο Περικλής ολοκλήρωσε την μεταρρύθμιση του Εφιάλτη δίνοντας μικρό μισθό σε όσους συμμετείχαν σε αξιώματα της Πόλεως. Με αυτόν τον τρόπο έγινε η πολιτική ολοκλήρωση του αθηναϊκού πολιτεύματος, της δημοκρατίας.

Πολεμικές Επιχειρήσεις (460-445 π.Χ.). Πριν το ξέσπασμα του μεγάλου πολέμου ανάμεσα στην Αθήνα και στην Σπάρτη, οι Αθηναίοι ενεπλάκησαν σε πολέμους με τους Πέρσες αλλά και τους άλλους Έλληνες, στα μέσα του Ε' αιώνα.

Ο αγώνας εναντίον των Περσών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, συνεχίσθηκε από την Αθηναϊκή Συμμαχία υπό την αρχηγία των Αθηναίων. Την εποχή αυτή, λίγο πριν τα μέσα του Ε' αιώνα, οι νικητές του Μαραθώνα βρίσκονταν σε εξαιρετικά ευνοϊκή θέση από στρατιωτικής απόψεως διότι οι Σπαρτιάτες ήταν ακόμη απασχολημένοι με την εξέγερση των ειλώτων ενώ οι Πέρσες σπαράσσονταν από εσωτερικές έριδες. Οι Αθηναίοι βρήκαν τότε ευκαιρία να υψώσουν το γόητρό τους ακόμη περισσότερο βοηθώντας τους Αιγυπτίους που είχαν επαναστατήσει εναντίον των κατακτητών Περσών. Οι Αθηναίοι σκέφθηκαν ότι έτσι θα μπορούσαν να επεκτείνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στην Αίγυπτο αλλά και να αποκτήσουν ναυτική βάση στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο. Η προσπάθεια δεν καρποφόρησε, όμως, γιατί το 454 ηττήθηκαν και οι Πέρσες ανακατέλαβαν ολόκληρη

[486] J. K. Davies, *Democracy and Classical Greece,* 2nd ed. (Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1993), ch. IV.

την Αίγυπτο.

Την ίδια περίοδο που οι Αθηναίοι μάχονταν στο πλευρό των Αιγυπτίων βρέθηκαν στην ανάγκη να βοηθήσουν τους Αργείους εναντίον των Σπαρτιατών στην μάχη της Οινόης το 460. Αθηναίοι και Αργείοι είχαν υπογράψει συμμαχία, που φυσικά δυσαρέστησε την Σπάρτη. Η ήττα των Σπαρτιατών στην μάχη είχε ως συνέπεια την προσχώρηση των Μεγάρων στην Αθηναϊκή Συμμαχία το 459, σημαντική επιτυχία για τους αντιπάλους των Σπαρτιατών. Οι Αθηναίοι δημιούργησαν έτσι ένα σύμμαχο κράτος-φράχτη για όποιον επιβουλευόταν την Πόλη τους από τα δυτικά. Αλλά η υπεροχή και η ξαφνική επέκταση της Αθήνας ενόχλησαν σημαντικά την Κόρινθο και την Αίγινα, που πρωτοστάτησαν σε επιθέσεις Πελοποννησίων εναντίον Αθηναίων μετά το 458 π.Χ. Το 457, οι Σπαρτιάτες και άλλοι Πελοποννήσιοι συγκρούσθηκαν στην Τανάγρα με τους Αθηναίους. Στο πεδίο της μάχης παρατάχθηκαν 11.500 Πελοποννήσιοι και 14.000 Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους.[487] Η μάχη ήταν σφοδρή και οι δύο πλευρές είχαν μεγάλες απώλειες, μέχρι που η νίκη έκλεινε προς την πλευρά των Λακεδαιμονίων, χωρίς όμως να επιτευχθεί συντριβή των αντιπάλων (δες Ιστορική Πηγή 17).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 17
Η ΑΣΠΙΔΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΝΑΓΡΑ (457 π.Χ.)

Μαρμάρινη στήλη από την Ολυμπία. Αρχαίο κείμενο σε R. Meiggs & D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, rev. ed. (Oxford: Clarendon Press, 1988), no 36, p. 79. Απόδοση στα νέα ελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος. [μεγάλο μέρος της επιγραφής είναι κατεστραμμένο και συμπληρωμένο από το κείμενο του Παυσανία: "Ηλειακά", Χ.4 (398).]

Ο ναός έχει χρυσή ασπίδα από την Τανάγρα που είναι ανάθεμα της συμμαχίας των Λακεδαιμονίων ως δώρο, που το πήραν από τους Αργείους και τους Αθηναίους και Ίωνες, ως δεκάτη για την νίκη τους στον πόλεμο. ...

Η ήττα στην Τανάγρα δεν λύγισε τους Αθηναίους. Την ίδια χρονιά, πέτυχαν αποφασιστική νίκη επί των Βοιωτών, που είχαν αναθαρρήσει. Άμεσο αποτέλεσμα της νικηφόρας αθηναϊκής μάχης ήταν η αποδυνάμωση της Βοιωτικής Συμπολιτείας και η εξάπλωση της αθηναϊκής κυριαρχίας στην Ανατολή Στερεά Ελλάδα. Η νίκη αυτή των Αθηναίων εξανάγκασε τους Αιγινήτες, που πολιορκούνταν εδώ και αρκετούς μήνες, να συνθηκολογήσουν και να δεχθούν βαρείς ‘όρους: να κατεδαφίσουν τα τείχη, να παραδώσουν τον στόλο τους, να συμμετάσχουν στην Αθηναϊκή Συμμαχία και να πληρώνουν βαριά ετήσια φορολογία. Υπό αυτές της συνθήκες, η Αίγινα εξασθένισε ως δύναμη και δεν επρόκειτο να απειλήσει ποτέ πάλι την Αθήνα.

Με αφορμή τις νίκες τους επί των άλλων Ελλήνων αλλά και την ήττα τους από τους Πέρσες στην Αίγυπτο, οι Αθηναίοι έπεισαν τους συμμάχους τους το 454/3, μετά από πρόταση των Σαμίων, να μεταφέρουν το συμμαχικό Ταμείο από την Δήλο στην Ακρόπολη για μεγαλύτερη ασφάλεια. Η μετακόμιση του Ταμείου προσέφερε στους Αθηναίους την διαχείριση των χρημάτων της συμμαχίας και φυσικά όλα τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα για να επιβληθεί η Αθήνα στους συμμάχους της. Ταυτοχρόνως, επετράπη στον εξο-

[487] Θουκ. Α.107.

στρακισμένο Κίμωνα να επιστρέψει για να αναλάβει πάλι στρατιωτικές επιχειρήσεις για λογαριασμό των Αθηναίων και της συμμαχίας. Ο Κίμων είχε εξορισθεί μετά την προσβολή που υπέστησαν οι Αθηναίοι όταν τον έστειλαν να βοηθήσει τους Σπαρτιάτες στην εξέγερση των ειλώτων (Γ' Μεσσηνιακός πόλεμος) αλλά εκείνοι τον απέπεμψαν. Τώρα, οι Αθηναίοι χρειάζονταν κάθε δυνατή βοήθεια για να αποδείξουν ότι, παρά την ήττα τους στην Αίγυπτο, δεν είχαν χάσει την κυριαρχία του Αιγαίου και φυσικά η θέση τους ανάμεσα στους συμμάχους παρέμενε πάντα ισχυρή. Ο Κίμων μάλλον επέστρεψε μετά από συνεννόηση με τους δημοκρατικούς και τον Περικλή με τον ‘όρο βέβαια ότι δεν θα επιχειρούσε ανατροπή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων.

Η επιστροφή του Κίμωνος έδωσε νέα πολιτική και διπλωματική ισχύ στην Αθήνα. Ο Κίμων διαπραγματεύθηκε και επέτυχε, μάλλον το 451, την σύναψη πενταετών σπονδών (ειρήνη για πέντε χρόνια) μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών. Αφού εξασφαλίσθηκε η Αθήνα από τους εχθρούς της στον ελλαδικό χώρο, οι πολίτες αποφάσισαν να οργανωθεί εκστρατεία για να μην δοθεί η παραμικρή ευκαιρία στους Πέρσες να αναλάβουν στρατιωτικά. Το 450 έστειλαν τον Κίμωνα επικεφαλής συμμαχικού στόλου να πολεμήσει τους Πέρσες στην Κύπρο. Παρά το γεγονός ότι ο Κίμων πέθανε κατά την διάρκεια της εκστρατείας, οι Έλληνες νίκησαν τους Πέρσες σε ξηρά και θάλασσα, αν και τελικά έχασαν αρκετούς άνδρες. Οι δύο πλευρές συμφώνησαν να συνάψουν ειρήνη, διότι οι απώλειες ήταν μεγάλες και από την πλευρά των Περσών. Ο Αρταξέρξης Α' (465-424) φαίνεται ότι κατάλαβε ότι οι Αθηναίοι ήταν πολύ ισχυροί στην Αν. Μεσόγειο και τον συνέφερε να έχει καλές σχέσεις μαζί τους. Έτσι ήλπιζε να επικρατήσει ειρήνη και ηρεμία στα δυτικά της αυτοκρατορίας του, ιδίως αφότου είχε αποτύχει να στρέψει τους Σπαρτιάτες εναντίον της Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Η ειρήνη του Καλλία, όπως ονομάσθηκε η συνθήκη Ελλήνων και Περσών, πρέπει να συνήφθη το 449 με τους εξής κύριους ‘όρους: α) οι ελληνικές Πόλεις της Ασίας θα ήταν αυτόνομες β) οι Πέρσες σατράπες δεν θα πλησίαζαν την θάλασσα προς την πλευρά της Μ. Ασίας σε απόσταση συντομότερη των τριών ημερών πορείας γ) κανένα περσικό πλοίο δεν επιτρεπόταν να πλεύσει στο Αιγαίο και στην Αν. Μεσόγειο, στο θαλάσσιο τμήμα από την έξοδο του Βοσπόρου μέχρι δυτικά της Κύπρου αλλά και δ) οι Έλληνες δεν θα εξεστράτευαν στις περιοχές που διοικούσε ο Πέρσης βασιλιάς.[488] Είναι φανερό, ότι η ειρήνη του 449 ήταν μια αμοιβαία παραχώρηση δικαιωμάτων αλλά με αναμφισβήτητους νικητές τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους. Οι Έλληνες, αν και αναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν την Κύπρο, μετέτρεψαν το Αιγαίο και κατ' επέκταση σχεδόν ολόκληρη την Μεσόγειο, εκτός του τμήματος όπου βρίσκεται η Κύπρος, σε ελληνική λίμνη. Οι Πέρσες δεν επρόκειτο να ξαναεπιχειρήσουν επίθεση εναντίον των Ελλήνων τουλάχιστον για τα επόμενα εκατό περίπου χρόνια (αν και αναμείχθηκαν αργότερα στα εσωτερικά τους) ενώ ταυτόχρονα είχαν εξασφαλίσει την αυτοκρατορία τους από τα δυτικά.

Η συνθήκη ειρήνης ισχυροποίησε φυσικά την θέση των Αθηναίων στην Ελλάδα αλλά τους έδωσε και την δυνατότητα να ασχοληθούν αποφασιστικότερα με την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο είχαν επιβάλλει στις ελληνικές Πόλεις που είχαν νικήσει σε προηγούμενους πολέμους. Όταν οι δημοκρατικοί, που είχαν επιβληθεί από τους Αθηναίους στις Βοιωτικές Πόλεις, ανετράπησαν το 447 και 446, τα νέα ολιγαρχικά καθεστώτα δέχθηκαν αμέσως την επίθεση των αρχηγών της Αθηναϊκής Συμμαχίας και νικήθηκαν. Καθώς όμως ο αθηναϊκός στρατός επέστρεφε, έπεσε σε ενέδρα εξόριστων Βοιωτών νότια της λίμνης Κωπαΐδας, κοντά στην Κορώνεια (20 χλμ. νότια του Ορχομενού), και όσοι οπλίτες δεν σκοτώθηκαν, αιχμαλωτίσθηκαν. Τότε, ο Περικλής αναγκάσθηκε να διαπραγματευθεί την επιστροφή όσων Αθηναίων βρίσκονταν στην Βοιωτία με

[488] Διόδ. ΙΒ.4.5.

αντάλλαγμα την αυτονομία των Βοιωτών. Οι Αθηναίοι, εξ αιτίας αυτού του γεγονότος, έχασαν το πλεονέκτημα του να έχουν με το μέρος τους τους Βοιωτούς, που έγιναν πλέον ένας εχθρός στα βόρεια. Οι Βοιωτοί ανασύστησαν την κοινοπολιτεία τους, που σταδιακά εξελίχθηκε στο "Κοινό των Βοιωτών" όπως το γνωρίζουμε στις αρχές του Δ' αιώνα, λίγο μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Οι αντιπρόσωποι των Πόλεων συνέρχονταν στην Καδμεία (ακρόπολη των Θηβών) ενώ κάθε Πόλη-μέλος συνεισέφερε στρατό και χρήματα στο κοινό Ταμείο. Οι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονταν στις τέσσερις βουλές, στις οποίες μετείχαν μόνο οι πλούσιοι πολίτες, μετατρέποντας έτσι το πολίτευμα σε ολιγαρχικό.

Αμέσως μετά την αποτυχία τους στην Βοιωτία, οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν αποστασία των Ευβοέων και επανάσταση των Μεγαρέων, οι οποίοι είχαν εξασφαλίσει και την βοήθεια Πελοποννησίων. Ο Περικλής, όμως, φαίνεται ότι χρησιμοποίησε χρήματα από το συμμαχικό Ταμείο για να δωροδοκήσει τον νεαρό Σπαρτιάτη βασιλιά Πλειστοάνακτα και τον σύμβουλό του Κλεανδρίδα, οι οποίοι έπεισαν του Λακεδαιμονίους να μην επιτεθούν στην Αθήνα.[489] Έτσι, ο Περικλής ανενόχλητος υπέταξε τις Πόλεις της Ευβοίας και επέβαλε σκληρούς ‘όρους, ιδίως στους κατοίκους της Ιστιαίας, των οποίων μοίρασε την γη σε 1.000 Αθηναίους κληρούχους.[490] Μετά την επιτυχία τους στην Εύβοια, οι Αθηναίοι έστειλαν το 446/5 πρέσβεις στην Σπάρτη για την συνομολόγηση ειρήνης τριάντα ετών. Οι "τριακοντούτεις σπονδαί" (τριακονταετής ειρήνη)[491] επέβαλαν στους Αθηναίους να αναγνωρίσουν την αυτονομία των Μεγαρέων αλλά, ταυτοχρόνως, τους έδιναν το δικαίωμα να διατηρήσουν την συμμετοχή της Αίγινας και της Ναυπάκτου στην συμμαχία, πράγμα που τους επέτρεπε να ελέγχουν τον Σαρωνικό και τον Κορινθιακό κόλπο. Άλλοι ‘όροι επέβαλαν την διαιτησία σε περίπτωση προστριβών μεταξύ των δυο πλευρών, την απόρριψη αιτήσεως για συμμετοχή στην Αθηναϊκή ή στην Πελοποννησιακή Συμμαχία Πόλεως που είχε αποχωρήσει από τον έναν από τους δύο συνασπισμούς και την ελεύθερη κυκλοφορία στις Πόλεις των συνασπισμών για εμπορικούς σκοπούς. Με άλλα λόγια, οι δύο μεγάλες ελληνικές δυνάμεις της αρχαιότητας αναγνώριζαν η μία την άλλη, αποδεχόμενες την πλήρη κυριαρχία της Σπάρτης στην Πελοπόννησο και τον ολοκληρωτικό έλεγχο της Αθήνας επί των μελών της Συμμαχίας της Δήλου.

Το Αθηναϊκό Πολίτευμα. Η ειρήνη διήρκεσε μόνο για δέκα τέσσερα χρόνια, μέχρι το 431, αλλά έδωσε όλο τον καιρό στην Αθήνα να φθάσει στο υψηλότερο σημείο της πολιτικής και πολιτισμικής της ακμής. Η επιτυχία αυτή οφείλεται στον Περικλή και στους δημοκρατικούς, που φυσικά στήριξαν το αθηναϊκό πολίτευμα στα θεμέλια που έθεσε ο Εφιάλτης. Ο Περικλής μπορεί να μην υπήρξε ο εμπνευστής της μεταρρυθμίσεως αλλά ήταν οπωσδήποτε ο αρχιτέκτονας του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος. Η επίλυση όλων των δύσκολων εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων και παράλληλα η διατήρηση στην εξουσία των δημοκρατικών και του αρχηγού τους δεν μπορεί παρά να σημαίνει την εξαιρετική πολιτική ευφυΐα του Περικλή, που κατόρθωσε να λύσει τα ακανθώδη ζητήματα των Αθηναίων με αριστοτεχνικό τρόπο και χωρίς να χάσει καθόλου από την δημοτικότητά του. Αρκεί να θυμηθούμε ότι ο Περικλής κατόρθωνε για τουλάχιστον τριάντα χρόνια άλλοτε να καθοδηγεί και άλλοτε να πείθει τον αθηναϊκό δήμο, που αποτελούνταν από συνειδητοποιημένους πολίτες εξοπλισμένους με το δικαίωμα της ψήφου. Ο Περικλής

---

[489] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* "Περικλής", XXII (164).

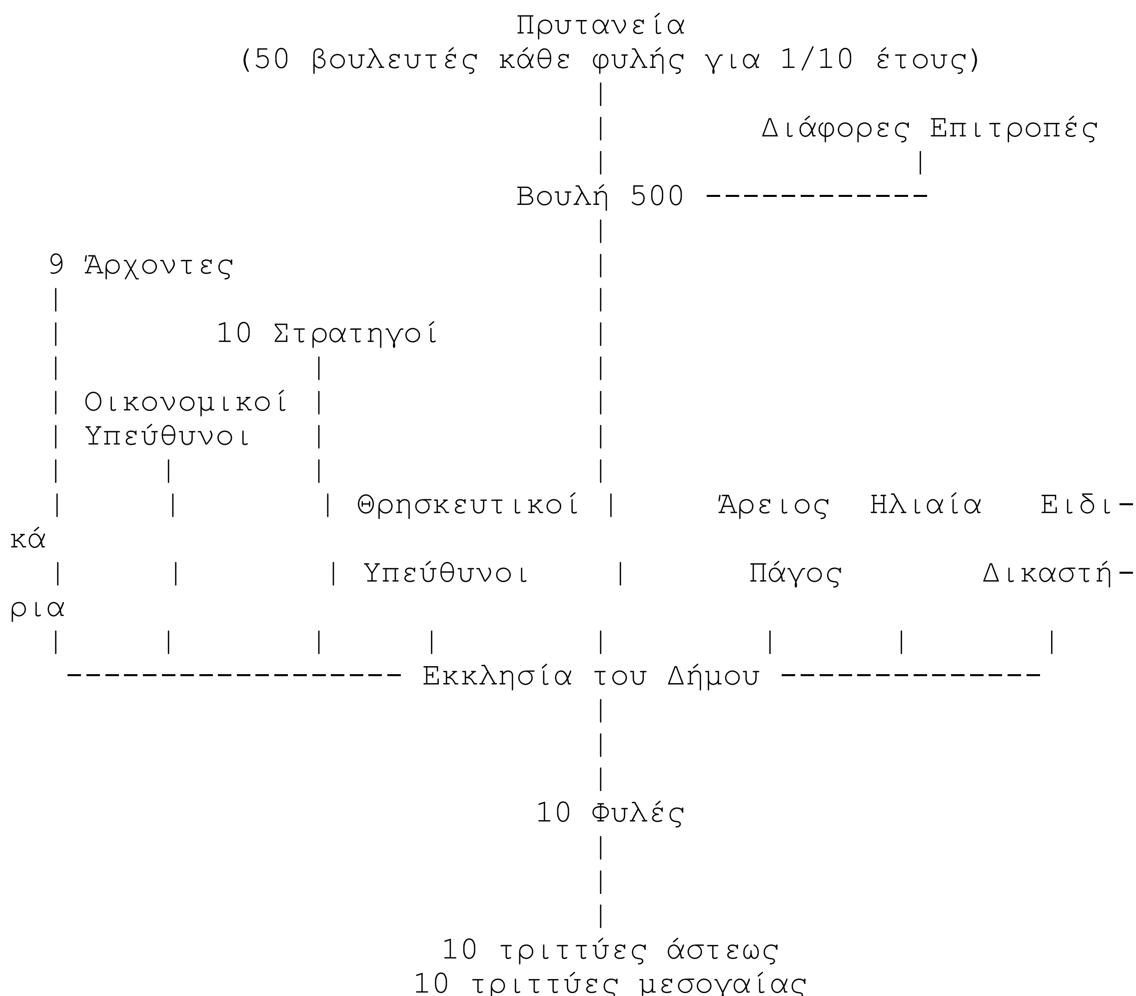
[490] Διόδ. ΙΒ.22. Ο Στράβων [X.1.3 (C445)], όμως, χρησιμοποιώντας τον ιστορικό Θεόπομπο, αναφέρει την εγκατάσταση 2.000 κληρούχων, πράγμα που δεν φαίνεται πιθανό (Russell Meiggs, *The Athenian Empire*, rev. ed. (Oxford: Clarendon Press, 1975), p. 178, n. 4.

[491] Οι Αθηναίοι "σπονδὰς ἐποιήσαντο πρὸς Λακεδαιμονίους καὶ τοὺς ξυμμάχους τριακοντούτεις", γράφει ο Θουκυδίδης (Α.115) -- Για τα ιστορικά προβλήματα γύρω από την "Τριακονταετή Ειρήνη" δες G.E.M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War* (London: Duckworth, 1972), pp. 293-294.

και οι Αθηναίοι πολίτες υπήρξαν οι συνειδητοί νομοφύλακες του αθηναϊκού πολιτεύματος, της δημοκρατίας.

Το πολίτευμα βασιζόταν στην εκλογή αντιπροσώπων από τους δήμους της Αττικής μέσω των τριττύων και των φυλών, σύμφωνα με την κλεισθενική μεταρρύθμιση. Είχε δημιουργηθεί η βουλή των 500 και είχαν δοθεί σημαντικές εξουσίες στην Εκκλησία του δήμου, η οποία κυριάρχησε στην διακυβέρνηση της Αθήνας, ιδίως μετά το 451, όταν όλοι οι πολίτες είχαν δικαίωμα συμμετοχής και τελικά ψήφου.[492] Η Εκκλησία εξέλεγε τους διάφορους άρχοντες και φυσικά τους πεντακόσιους αντιπροσώπους στην βουλή. Είχε το δικαίωμα συνάψεως ειρήνης και κηρύξεως πολέμου καθώς και τον πλήρη έλεγχο της διοικήσεως. Είχε επίσης την δυνατότητα να ορίσει την ποινή του θανάτου για πολίτες ή την δήμευση της περιουσίας τους ή τον εξοστρακισμό τους. Συνεδρίαζε σαράντα φορές κατά την διάρκεια του έτους και εκτάκτως όποτε παρίστατο ανάγκη. Οι συνεδριάσεις διαρκούσαν όλη την ημέρα είτε στην Αγορά είτε στην Πνύκα είτε στο θέατρο του Διονύσου κάτω από την Ακρόπολη, ανάλογα με τον απαιτούμενο αριθμό πολιτών για κάθε συνέλευση. Αφού γινόταν θυσία και προσευχή, ο κήρυξ διάβαζε τα προβουλεύματα. Κάθε προβούλευμα συζητούνταν ξεχωριστά και ψηφιζόταν με ανάταση των χεριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
ΤΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ (τέλος Ε' ΑΙΩΝΑ π.Χ.)

[492] Για την Εκκλησία του δήμου στην Αθήνα δες Ch. G. Starr, *The Birth of Athenian Democracy. The Assembly in the Fifth Century BC* (N. York: Oxford Univ. Press, 1990).

```
                10 τριττύες παραλίας
                        |
                        |          Διοίκηση κάθε Δή-
μου
                        |                       |
            150/170 Δήμοι ------------
```

Ολόκληρη η προετοιμασία για τις συζητήσεις που διεξάγονταν στην Εκκλησία γινόταν στην βουλή των 500. Η βουλή των 500 υπέβαλε σχέδιο νόμου (προβούλευμα) στην Εκκλησία, η οποία, κατόπιν συζητήσεως και ψηφοφορίας, το ενέκρινε ή το απέρριπτε. Τα μέλη της βουλής έπρεπε να είναι πάνω από τριάντα ετών και υπηρετούσαν για ένα έτος. Κάθε φυλή πρότεινε εκατό υποψήφους βουλευτές (προκρίτους), από τους οποίους κληρώνονταν οι πενήντα για να συμμετάσχουν στην βουλή ενώ οι υπόλοιποι πενήντα παρέμεναν ως εφεδρικοί. Υπήρχαν δηλαδή 500 βουλευτές και 500 αναπληρωματικοί για την περίπτωση θανάτου ή εκπτώσεως από το αξίωμα κάποιου τακτικού βουλευτή. Για ένα δέκατο του ημερολογιακού έτους, χρέη κυβερνήσεως, δηλαδή την πρυτανεία, ασκούσαν οι πενήντα βουλευτές κάθε φυλής και, συνεπώς, όλες οι φυλές, δια των αντιπροσώπων τους, ασκούσαν την διοίκηση εντός του έτους. Το ίδιο σύστημα ακολουθείται σήμερα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου η κάθε χώρα ασκεί την προεδρία της Ενώσεως για έξι μήνες. Οι συνεδριάσεις διεξάγονταν στο βουλευτήριο, που βρισκόταν κοντά στον ναό του Ηφαίστου και της Αθηνάς (Θησείο), και τους βουλευτές βοηθούσαν πολυάριθμοι διοικητικοί υπάλληλοι. Ακόμη, η βουλή δεχόταν τους ξένους πρεσβευτές, μάθαινε για τους λόγους της επισκέψεώς τους και μετά τους παρουσίαζε στην Εκκλησία. Επίσης, είχε την επίβλεψη των διαφόρων αρχόντων με οικονομικές και θρησκευτικές αρμοδιότητες αλλά ήλεγχε και όσους επιδοτούνταν από τον δήμο επειδή δεν μπορούσαν να κερδίσουν τα προς το ζην, όπως οι ανάπηροι πολέμου. Συν τοις άλλοις, η βουλή αναλάμβανε την φροντίδα για την συντήρηση των πλοίων και των ναυπηγείων αλλά, αν και συνεργαζόταν με τους δέκα στρατηγούς, δεν είχε την άμεση επίβλεψη του στρατού. Οι βουλευτές απολάμβαναν συγκεκριμένα προνόμια κατά την διάρκεια της θητείας τους: απαλλάσσονταν από στρατιωτικές υποχρεώσεις, ελάμβαναν μισθό και είχαν βουλευτική ασυλία, εφ' όσον μόνο οι συνάδελφοί τους μπορούσαν να τους κρίνουν έκπτωτους από το αξίωμά τους. Παρ' όλα αυτά, η βουλευτική θητεία ήταν ιδιαίτερα επίπονη διότι οι συνεδριάσεις ήταν συχνές, οι συνεδρίες ολοήμερες και ο βουλευτικός μισθός πολύ χαμηλός για να καλύψει τον χρόνο που έχαναν οι βουλευτές συμμετέχοντας στα κοινά.

Από την διοικητική διάρθρωση της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν έλειπαν, βέβαια, οι εννέα άρχοντες και οι δέκα στρατηγοί. Οι εννέα άρχοντες δεν είχαν την εξουσία που απολάμβαναν πριν τα μέσα του Ε' αιώνα αλλά είχαν το δικαίωμα να προεδρεύουν στις συνεδριάσεις των δικαστηρίων και να αναλαμβάνουν την προανάκριση των αντιδίκων. Οι τίτλοι του επωνύμου άρχοντος, του άρχοντος βασιλέως και του πολεμάρχου διατηρήθηκαν με περιορισμένες αρμοδιότητες. Αντιθέτως, το αξίωμα του στρατηγού έγινε πολύ σημαντικό και, παρ' ότι αρχικά ήταν ετήσιας διάρκειας, από την εποχή του Κίμωνος, υπήρχε η δυνατότητα επανεκλογής του στρατηγού που είχε ήδη υπηρετήσει για ένα χρόνο. Οι στρατηγοί είχαν φυσικά την ευθύνη των στρατιωτικών τμημάτων που εξεστράτευαν.

Άλλος σημαντικός θεσμός ήταν η Ηλιαία, το δικαστήριο των Αθηναίων, στην οποία μπορούσαν να συμμετάσχουν όσοι Αθηναίοι ήταν άνω των τριάντα ετών. Εξακόσιοι πολίτες κληρώνονταν από κάθε μία από τις δέκα φυλές και, έτσι, 6.000 πολίτες έδιναν τον απαιτούμενο όρκο του δικαστή στον λόφο του Αρδηττού (πίσω από το Παναθηναϊκό Στάδιο). Σπάνια βέβαια οι Ηλιαστές συνεδρίαζαν όλοι μαζί ενώ, συνήθως, δίκαζαν σε τμήματα των 600 ατόμων στο κτίριο της Ηλιαίας, στην Αγορά. Για μικροϋποθέσεις το-

πικής εμβέλειας, στους διάφορους δήμους της Αττικής, δίκαζαν οι τριάντα περιοδεύοντες δικαστές. Πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις δικαστικών αποφάσεων, υπήρχε η δυνατότητα εφέσεως. Φυσικά υπήρχαν και τα ειδικά δικαστήρια, όπως τα στρατοδικεία, που δίκαζαν ορισμένες ιδιαίτερες υποθέσεις.[493]

Σημαντική νομοθετική ρύθμιση για την προστασία της δημοκρατίας, όπως πρέπει να πίστευαν οι Αθηναίοι, πραγματοποιήθηκε το 451/450 με τον νόμο περί νόθων. Η προσέλευση πολλών ξένων (μετοίκων) και οι μεικτοί γάμοι είχαν σαν αποτέλεσμα άνδρες που δεν ήταν γνήσιοι Αθηναίοι να συμμετέχουν στα όργανα διοικήσεως της Πόλεως. Υπήρχε λοιπόν ο φόβος αλλοιώσεως των θεσμών εξ αιτίας της παρουσίας μη γνησίων Αθηναίων. Μετά από πρόταση του Περικλή, η Εκκλησία ψήφισε να αναγνωρίζονται ως Αθηναίοι πολίτες με πλήρη δικαιώματα μόνο όσοι προέρχονταν από γονείς που και οι δύο κατάγονταν από την Αθήνα. Ο γεννημένος από ξένη μητέρα θεωρούνταν νόθος. Ο νόμος αυτός έκανε την Αθήνα μια κλειστή δημοκρατία Αθηναίων πολιτών και μόνο.

Η ανάλυση του πολιτεύματος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Αθήνα αλλά και άλλες ελληνικές Πόλεις με δημοκρατικούς θεσμούς βασίζονταν στην δημοκρατία των πολιτών. Η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν θεμελιωμένη πάνω στην ελεύθερη βούληση, στην ψήφο και στην κλήρωση των πολιτών στα αξιώματα που όριζαν οι θεσμοί. Οι Αθηναίοι μπορούσαν λοιπόν να οδηγήσουν την Πόλη τους είτε προς την πρόοδο είτε προς την καταστροφή. Το μεγαλύτερο προτέρημα αλλά ταυτοχρόνως και ελάττωμα της δημοκρατίας είναι ότι το πολίτευμα επιτρέπει στους διοικούντες και διοικούμενους είτε να δημιουργήσουν μια ευνομούμενη, ελεύθερη και ευτυχισμένη κοινωνία είτε να την οδηγήσουν στον αφανισμό. Οι Αθηναίοι θα πράξουν και τα δύο.

Η Καθημερινή Ζωή των Ελλήνων

Είναι αρκετές οι πληροφορίες που έχουν διασωθεί σε γραπτές πηγές σχετικά με τις πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές ενέργειες των Αρχαίων Ελλήνων. Σε λίγες περιπτώσεις, όμως, θα συναντήσουμε κάποιο κείμενο που να αναφέρεται αποκλειστικά σε κάποια πλευρά της ιδιωτικής ζωής των Ελλήνων. Ευτυχώς, οι ανασκαφές των δύο τελευταίων αιώνων έχουν φέρει στο φως πολλά αντικείμενα καθημερινής χρήσεως, όπως αγγεία, που αναπαριστούν τέτοιες σκηνές, και έτσι μπορούμε να αναπλάσουμε, όσο αυτό είναι δυνατόν, την ζωή στην αρχαία Πόλη. Ειδικότερα, έχουμε συγκεντρώσει στοιχεία για την διαβίωση στα σπίτια, τις οικογενειακές σχέσεις, την θέση της γυναίκας, την διασκέδαση, την αμφίεση, την εργασία, την αγωγή των νέων και την δημόσια παρουσία των πολιτών στην αγορά.

Η βασική πολιτική, διοικητική, οικονομική και κοινωνική μονάδα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ήταν η Πόλις, που περιέκλειε οπωσδήποτε μια αστική κοινότητα, την πόλη. Στις Πόλεις ζούσαν, ανάλογα πάντα με την θέση και την εποχή, από 20.000 κάτοικοι, όπως στην Σπάρτη, μέχρι και 350.000, όπως στην Αθήνα και στην Αττική τον Ε' αιώνα, ή 500.000, όπως στις Συρακούσες, στην Σικελία.[494] Η αρχαία ελληνική πόλη αποτελούνταν από τον συνοικισμό με τα σπίτια των πολιτών, που συνήθως ήταν τοποθετημένα γύρω από μία ακρόπολη, και έναν ανοικτό χώρο συναντήσεων, την Αγορά. Υπήρχε ακόμη το βουλευτήριο, οι ναοί, το γυμνάσιο, το θέατρο και το πρυτανείο, όπου έκαιγε η άσβεστη ιερή φλόγα. Λόγω του ήπιου κλίματος που επικρατεί στον ελληνικό χώρο, οι Έλληνες περιφέρονταν στην Αγορά και πέρναγαν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους μακριά από τα σπίτια τους.

Οι δυσκολίες της ζωής στην αρχαία ελληνική πόλη ήταν αρχικά ανυπέρβλητες

[493] Για την αθηναϊκή πολιτική διάρθρωση δες Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLII-LXIII.
[494] ΙΕΕ, 2:441

αλλά σιγά-σιγά οι κάτοικοι οργάνωσαν την ζωή τους σε ικανοποιητικό βαθμό. Για παράδειγμα, στους πρώτους αστικούς συνοικισμούς χρησιμοποιούσαν πηγάδια και δεξαμενές για να προμηθευθούν και να συγκεντρώσουν νερό. Από το τέλος όμως του Ζ' αιώνα, οι δημόσιες κρήνες κατασκευάζονταν όλο και πιο συχνά για να τροφοδοτήσουν με νερό τους πολίτες ενώ σε ορισμένες πόλεις βρίσκουμε κατασκευασμένα και υδραγωγεία. Στην Αθήνα μάλιστα υπήρχε και υπόνομος απορροής ακαθάρτων υδάτων από το τέλος του ΣΤ' αιώνα.

Οι κατοικίες των απλών ανθρώπων ήταν κατασκευασμένες από ευτελή υλικά σε αντίθεση με αυτές των πλουσίων, που συχνά ήταν διώροφες, με αυλές και με δωμάτια διακοσμημένα με ψηφιδωτά. Ο οίκος αποτελούνταν από περίστυλη αυλή και ευρύχωρα δωμάτια, όπως ήταν ο ανδρών για την φιλοξενία των φίλων του οικοδεσπότη και την διοργάνωση συμποσίων. Τα κύρια δωμάτια προορίζονταν φυσικά για τους άνδρες και βρίσκονταν στο ισόγειο ενώ οι κάμαρες των γυναικών ήταν στον άνω όροφο ή υπερώο. Άλλα δωμάτια χρησιμοποιούνταν ως τραπεζαρία, μαγειρείο, λουτρό και αποθήκες ενώ ολόκληρο το οικοδόμημα σκεπαζόταν από κεραμωτή σκεπή.[495] Πολλοί πολίτες, ιδίως των λαϊκών τάξεων, νοίκιαζαν ένα από τα δωμάτιά τους ή το υπερώο, εάν υπήρχε, ενώ έχει διαπιστωθεί ότι σε ορισμένες πόλεις ήταν τέτοιος ο υπερπληθυσμός ώστε υπήρχε κρίση στέγης.

Τα σπίτια, όπως βλέπουμε από τις αναπαραστάσεις, ήταν επιπλωμένα με καλοφτιαγμένες καρέκλες, τραπέζια, σκαμνιά και ανάκλιντρα. Τα ίδια έπιπλα χρησιμοποιούνταν από άνδρες και γυναίκες, πολλές φορές στους ίδιους χώρους. Αυτό πρέπει να σημαίνει ότι οι γυναίκες ήταν ελεύθερες και σεβαστές και πολλές φορές θα τις δούμε καθισμένες μαζί με τους άνδρες, μετά το δείπνο. Φαίνεται ότι γνώριζαν όλες τις δουλειές του σπιτιού, είτε ήταν απλές γυναίκες είτε κόρες ή σύζυγοι αρχόντων, και δούλευαν με τέχνη τον αργαλειό και την ρόκα. Όταν ερχόταν η ώρα του γάμου[496] για τα κορίτσια, ο πατέρας καλούσε τους υποψήφιους γαμπρούς στο σπίτι και εκείνοι έφερναν δώρα για τον οικοδεσπότη και την κόρη του: κοσμήματα, ρούχα και ζώα. Ο υποψήφιος που ξεχώριζε παντρευόταν την κόρη και κατά την τελετή του γάμου την μετέφερε στο σπίτι του. Το τραγούδι του Υμεναίου της Σαπφούς ήταν ένα από τα πιο όμορφα γαμήλια άσματα:

Υψώστε τα δοκάρια
Υμέναιος
σηκώστε τα τεχνίτες
Υμέναιος
έρχεται ο γαμπρός, στ’ ανάστημα του Άρη,
μεγάλος άνδρας, τεράστιος[497]

Στην Σπάρτη, όπου έπρεπε να διατηρηθεί υψηλό ποσοστό γεννήσεων, υπήρχαν ειδικά πρόστιμα για τους άγαμους ή αυτούς που παντρεύονταν σε μεγάλη ηλικία χωρίς να έχουν πιθανότητα τεκνοποιήσεως. Σε ολόκληρη την Ελλάδα, εκτός της Σπάρτης, σπαργάνωναν το νεογέννητο σφιχτά αμέσως μόλις γεννιόταν. Στην Σπάρτη το νεογέννητο παρουσιαζόταν στους γέροντες και εκείνοι αποφάσιζαν αν ήταν γερό για να ζήσει ή να ριχθεί στους Αποθέτες, ένα βάραθρο στον Ταΰγετο. Σε πολλές Πόλεις της Ελλάδας, εάν οι γονείς ήταν φτωχοί και δεν μπορούσαν να θρέψουν το παιδί τους, το άφηναν έξω σε ένα δοχείο με την ελπίδα ότι κάποιος θα το έπαιρνε, αλλιώς το μωρό πέθαινε. Εάν οι γονείς

---

[495] Για την αρχιτεκτονική των σπιτιών δες Κεφάλαιο 10 στο υποκεφάλαιο για την Πολεοδομία.

[496] Για μια σε βάθος, θεωρητική αλλά και με συγκεκριμένα παραδείγματα ανάλυση του θεσμού του γάμου δες Claudine Leduc, "Marriage in Ancient Greece" in Duby & Perrot, 1:235-294.

[497] Σαπφώ, Fr. 111, p. 136 in *Greek Lyric, 1: Sappho and Alcaeus*.

κρατούσαν το παιδί, τότε την πέμπτη ημέρα από την γέννησή του γινόταν καθαρμός για την μητέρα και όσους είχαν παραβρεθεί στον τοκετό ενώ την δεκάτη ημέρα δινόταν όνομα στο παιδί μετά από ειδική τελετή.[498] Οι αρχαίοι έφεραν τρία ονόματα: το κύριο, του πατέρα τους και του δήμου τους, π.χ. Περικλής Ξανθίππου Χολαργεύς.

Με τον ίδιο τρόπο που φρόντιζαν τα νεογέννητα μεριμνούσαν οι Αρχαίοι Έλληνες και για τους γεροντότερους, τους οποίους σέβονταν, αγαπούσαν και φρόντιζαν. Ίδια φροντίδα έδειχναν και για τους ξένους που φιλοξενούσαν. Η φιλοξενία ήταν ύψιστη αρετή και οι ξένοι προστατεύονταν από τον Ξένιο Δία. Ο ξένος καθόταν στο τραπέζι μαζί με τον οικοδεσπότη, και οι δυο τους έτρωγαν κρέας, ψωμί και έπιναν κρασί.

Οι Αθηναίοι έτρωγαν το πρωί ψωμί, σύκα ξερά και ελιές. Το μεσημέρι και το βράδυ σερβίριζαν λίγο κρέας ή ψάρια ή φρούτα με ελιές, χόρτα και κρεμμύδια ή άλλοτε κουκιά και φακές ενώ συνόδευαν όλα τα φαγητά με κρασί. Συμπλήρωναν τα γεύματα τους με γλυκίσματα από αλεύρι και μέλι. Τα εδέσματα τρώγονταν σε πιάτα με μαχαίρια και κουτάλια ενώ δεν χρησιμοποιούνταν πιρούνια. Οι αρχαίοι Έλληνες οργάνωναν συμπόσια με ποικιλία φαγητών και κρασιών για να γιορτάσουν ένα εξαιρετικό οικογενειακό γεγονός ή νίκη σε αγώνες. Οι συμποσιαστές έφεραν στο κεφάλι στεφάνι από φύλλα ή λουλούδια, έπιναν κρασί, έτρωγαν με τα χέρια και τραγουδούσαν με την συνοδεία αυλού ή λύρας. Σε μερικές περιπτώσεις, ο οικοδεσπότης καλούσε γελωτοποιούς, ακροβάτες ή ομάδες καλλιτεχνών για να διασκεδάσουν οι καλεσμένοι του. Οι συζητήσεις ήταν άλλοτε ευτράπελες και άλλοτε πολιτικές και φιλοσοφικές.

Η ένδυση ανδρών και γυναικών ήταν συνήθως απέριττη. Οι άνδρες φορούσαν λινούς μακρείς χιτώνες τον χειμώνα και κοντύτερους το καλοκαίρι, σκεπάζονταν με μάλλινη χλαίνα όταν έκανε κρύο και φορούσαν δερμάτινα σανδάλια. Οι γυναίκες ντύνονταν με τον πέπλο και σκέπαζαν το κεφάλι τους με καλύπτρα ή ιμάτιο που έπεφτε μέχρι τους ώμους. Περίτεχνα ή λιτά κοσμήματα και δερμάτινα πέδιλα στα πόδια συμπλήρωναν την αμφίεση τους.

Οι γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα κατείχαν μια ιδιότυπη θέση. Είναι λάθος να προσπαθούμε να εξηγήσουμε τον ρόλο της γυναίκας σε αρχαίες εποχές καταφεύγοντας σε σύγχρονες αντιλήψεις ή ‘όρους, διότι μπορεί να οδηγηθούμε σε λανθασμένα συμπεράσματα.[499] Μένει, λοιπόν, να εξαγάγουμε τα συμπεράσματά μας βασιζόμενοι σε ό,τι πηγές διαθέτουμε, χωρίς να θεωρητικολογούμε ή να υποθέτουμε. Από τον Όμηρο και τον Ησίοδο[500] μαθαίνουμε ότι οι άνδρες και τα κατορθώματά τους θεωρούνταν το ιδεώδες της Αρχαϊκής Εποχής και γι’ αυτό ακόμη και θεές, όπως η Αθηνά και η Άρτεμις, παρουσιάζονταν με πολεμική εξάρτηση, έτοιμες να πολεμήσουν για να διακριθούν στο πλάι των ανδρών. Συνεπώς, οι απλές γυναίκες αυτής της περιόδου ήταν ταγμένες να παίξουν αποκλειστικά τον ρόλο της μητέρας, της συζύγου και της κόρης του πολεμιστή άνδρα. Βέβαια, κάποιες γυναίκες ξεχώρισαν, όπως η Σαπφώ στην ποίηση και η Αρτεμισία στην πολιτική. Η Σαπφώ έγινε διάσημη με τα όμορφα ποιήματά της ενώ η Αρτεμισία, η οποία υπήρξε σύζυγος του τυράννου της Αλικαρνασσού, αντικατέστησε τον άνδρα της, μετά τον θάνατό του, στην εξουσία. Παρ’ όλα αυτά, οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα: οι απλές γυναίκες της Αρχαϊκής Εποχής ήταν πλήρως υποταγμένες στους άνδρες.

Κατά τον Ε' αιώνα, η κατάσταση για την γυναίκα δεν άλλαξε πολύ αφού εθεωρείτο ότι βρισκόταν πάντα υπό την κηδεμονία του πατέρα της, του συζύγου της ή του αδελφού της και χωρίς κανένα δικαίωμα στα περιουσιακά στοιχεία της οικογενείας της.

---

[498] Για την ζωή της γυναίκας κατά τον ΣΤ' και Ε' αιώνα με βάση την αγγειογραφία δες François Lissarrague, "Figures of Women" in Duby & Perrot, 1:140-229.

[499] Frank J. Frost, *Greek Society,* 5th ed. (Boston: Houghton Mifflin, 1997), p. 93.

[500] Δες Κεφάλαιο 6.

Πάντως δύο κατηγορίες γυναικών ξεχώριζαν κατά την κλασική εποχή: οι ιέρειες[501] και οι εταίρες. Οι ιέρειες ήταν αφιερωμένες στον ναό και διεξήγαν τις σημαντικές τελετουργίες, όπως γινόταν στον ναό της Ήρας στο Άργος και στα Ελευσίνια Μυστήρια, παρά την παρουσία ανδρών στα τελευταία. Η θέση της ιέρειας ήταν κληρονομική, από μητέρα σε κόρη, και υπονοούσε ότι η γυναίκα διέθετε μυστηριακό χαρακτήρα, κατάλληλο για την επικοινωνία με τους θεούς. Ως ιέρεια, η γυναίκα ήταν σεβαστή και ανώτερη από τον άνδρα στον συγκεκριμένο θρησκευτικό ρόλο. Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη κατηγορία, οι εταίρες ή σύντροφοι (εικ. ARFVAP, fig. 46 & fig. 265), δεν ήταν απλές πόρνες, οι οποίες επίσης υπήρχαν στην Πόλη (εικ. ARFVAP, fig. 99.1-2 και ABFV, fig. 61), αλλά πνευματικοί και ερωτικοί σύντροφοι των ανδρών. Με αυτή τους την ιδιότητα μπορούσαν να συμμετέχουν σε πολιτικές και φιλοσοφικές συζητήσεις με τους άνδρες που συντρόφευαν. Ακόμη, ήταν τελείως ελεύθερες και είχαν την δυνατότητα να πλουτίσουν. Όλα αυτά όμως δεν άλλαζαν την εντύπωση που είχε η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων των Πόλεων γι' αυτές. Οι εταίρες κατακρίνονταν για τον τρόπο ζωής τους και την συναναστροφή τους με πολλούς άνδρες.[502] Παρ' όλα αυτά η σεξουαλική ελευθεριότητα των δύο φύλων παρουσιάζεται καθαρά στην αγγειογραφία, όπου γυναίκες φαίνεται να αποδέχονται τον πρωκτικό έρωτα ή την οπίσθια διείσδυση από τους συντρόφους τους (Dover, εικ. B51, B634, R543, R545, R577), ενώ δεν λείπουν και απεικονίσεις εξαιρετικής ερωτικής τρυφερότητας ανάμεσα σε ζευγάρια (ARFVCP, fig. 224).[503]

Η συζήτηση για τον ρόλο της γυναίκας στην Αρχαία Ελλάδα ανασύρει στην επιφάνεια το ζήτημα της ομοφυλοφιλίας και το πρόβλημα της παιδεραστίας.[504] Φυσικά, είναι το ίδιο λανθασμένη η ιδέα ότι δεν υπήρχαν καθόλου ομοφυλόφιλοι και παιδεραστές όσο και η άποψη ότι την Αρχαία Ελληνική κοινωνία την χαρακτήριζαν τα ανωτέρω άτομα, δηλαδή ότι αποτελούσαν την πλειοψηφία. Οι Έλληνες που αρέσκονταν στην ερωτική συντροφιά με το ίδιο τους το φύλο ή σύναπταν ερωτικές σχέσεις με παιδιά δεν πρέπει να ξεπερνούσαν το ποσοστό που συναντά κανείς και στις σημερινές κοινωνίες.[505] Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι οι Έλληνες είχαν εξοικειωθεί με την ιδέα της ανδρικής και γυναικείας ομοφυλοφιλίας καθώς και με την παιδεραστία. Ο μύθος της απαγωγής του μικρού Γανυμήδη (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 128 & ARFVCP, fig. 82 & Dover εικ. R829, R833) από τον Δία για να τον χρίσει οινοχόο των θεών αλλά και επειδή τον ήθελε ομόκλινό του[506] δείχνει, έστω και συγκαλυμμένα, την αποδοχή της ιδέας της παιδεραστίας.[507] Στην αγγειογραφία, μάλιστα, υπάρχει μια πολύ όμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Βρύγου που παρουσιάζει άνδρα να παίζει με τα γεννητικά όργανα εφήβου (εικ. ARFVAP, fig. 260).[508] Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα γυναικείας ομοφυλοφιλίας αναδύεται μέσα από ορισμένα ποιήματα της Σαπφούς αν και δεν λείπει κάποιο δείγμα και από την αγγειογραφία (Dover, εικ. R207). Η Λεσβία ποιήτρια γράφει:

Μου φαίνεται τόσο τυχερός όσο και οι θεοί,

---

[501] Για τον ρόλο της γυναίκας στις θρησκευτικές τελετές δες Louise Bruit Zaidman, "Pandora's Daighters and the Rituals in Grecian Cities" in Duby & Perrot, 1:338-376.

[502] Frost, 93-102.

[503] Για έγχρωμη εικονογραφία δες Σοφία Α. Σούλη, *Η Ερωτική Ζωή των Αρχαίων Ελλήνων* (Αθήνα: Τουμπής, 1997).

[504] Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη βασισμένη στις πηγές είναι του K. J. Dover, *Greek Homosexuality* (N. York: Random House, 1978).

[505] *Ίδιο,* pp. 102-103. Για ελαφρά διαφορετικές απόψεις δες Kebric, ch. 4.

[506] Robert, Graves *The Greek Myths*. 2 vols. Rev. ed. (London: Penguin, 1960), 1:115-118 – Λουκιανός, *Θεών Διάλογοι*, "4. Δίας και Γανυμήδης", 209-212.

[507] Δες όμως Κεφάλαιο 10 για τον Πλάτωνα και την καταδίκη της παιδεραστίας.

[508] Δες και άλλες παρόμοιες σκηνές σε Dover, εικ. B76, B271, B598, R295.

ο άνδρας, που κάθεται απέναντί σου
και ακούει δίπλα του την γλυκιά φωνή σου
και το όμορφο γέλιο σου, αυτό που κάνει
την καρδιά μου να τρέμει στο στήθος μου.
Γιατί, όταν σε κοιτάω μία σταλιά, μένω βουβή.
Η γλώσσα μου γίνεται χίλια κομμάτια
και μια φλόγα καίει κάτω από το δέρμα μου [...][509]

Η ανδρική ομοφυλοφιλία διακρίνεται καθαρότερα στην αγγειογραφία και στην τοιχογραφία, από όπου γίνεται φανερή και η αποδοχή της. Έχουν ζωγραφιστεί σκηνές συμποσίων που παρουσιάζουν άνδρες να είναι αγκαλιασμένοι ερωτικά (εικ. Frost, p. 105) ή να κοιτάνε ο ένας τον άλλον τρυφερά (ΙΕΕ, 3β:319)[510] ή και να επιδίδονται σε ερωτικά παιχνίδια (Dover, εικ. B114, B250, B486). Η πιο ολοκληρωμένη ιδέα για την ομοφυλοφιλία και το πώς αντιμετωπιζόταν, κυρίως νομοθετικά, στην Αθήνα του Δ' αιώνα, μας παραδίδεται από τον Αισχίνη στον λόγο του *Κατά Τιμάχρου,* αν και τα κίνητρα του ρήτορα, στην συγκεκριμένη περίπτωση, ήταν περισσότερο πολιτικά παρά ηθικά.[511] Οι Έλληνες δεν είχαν αναγάγει τις ερωτικές τους σχέσεις σε κεντρικό ζήτημα του βίου τους. Αυτό που τους απασχολούσε πρωτίστως ήταν η παιδεία των νέων.

Μεγάλη σημασία έδιναν οι Έλληνες στην αγωγή των νέων, δηλαδή στην εκπαίδευση και στην παιδεία που θα τους μεταμόρφωνε σε ώριμους πολίτες, έτσι ώστε να διαφυλάττουν τα ιδανικά της Πόλεως. Ο τρόπος με τον οποίο εφαρμοζόταν η αγωγή των νέων διέφερε από Πόλη σε Πόλη και ήταν προσαρμοσμένος στις τοπικές ανάγκες. Η αγωγή των Σπαρτιατών, για παράδειγμα, είχε στοιχεία φιλοπατρίας και αλτρουισμού. Οι νέοι έπρεπε να προετοιμασθούν σωματικά, ακολουθώντας έντονη στρατιωτική αγωγή, για να είναι έτοιμοι να υπερασπισθούν την πατρίδα. Έπρεπε, ακόμη, να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν το άτομό τους για τον κοινό σκοπό, πράγμα που έπραξε αγόγγυστα ο Λεωνίδας και οι Σπαρτιάτες του στις Θερμοπύλες. Στην Σπάρτη πίστευαν ότι όλοι οι κάτοικοι υπήρχαν για το καλό της Πόλεως και έτσι φρόντιζαν και για την εκπαίδευση των νεανίδων. Για να γεννηθούν υγιή παιδιά έπρεπε οι μητέρες τους να είναι υγιείς και, συνεπώς, οι Σπαρτιάτισσες γυμνάζονταν δημόσια, έριχναν το ακόντιο και πάλευαν. Αγόρια και κορίτσια που είχαν συμπληρώσει το έβδομο έτος της ηλικίας τους παραδίνονταν στην πολιτεία για να ανατραφούν σύμφωνα με τις αρχές της Σπαρτιατικής Αγωγής. Διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή και πολεμική μουσική αλλά, κυρίως, την διαβίωση σε δύσκολες περιστάσεις. Οι νεαροί Σπαρτιάτες ντύνονταν ελαφρά χειμώνα και καλοκαίρι, έτρωγαν λιτό φαγητό, μαστιγώνονταν για να τιμωρηθούν, είχαν ξυρισμένο κεφάλι μέχρι να ενηλικιωθούν και κυκλοφορούσαν ξυπόλυτοι. Αυτή ήταν η Σπαρτιατική Αγωγή.[512]

Η αγωγή που ελάμβαναν οι Αθηναίοι ήταν διαφορετική. Μέχρι τα επτά τους χρόνια, αγόρια και κορίτσια έμεναν με την μητέρα και τις τροφούς τους παίζοντας και ακούγοντας παραμύθια. Όταν τα αγόρια συμπλήρωναν το έβδομο έτος της ηλικίας τους πήγαιναν στο σχολείο συνοδευόμενα από τον έμπιστο δούλο της οικογενείας, τον παιδα-

[509] Σαπφώ, Fr. 31, p. 78 in *Greek Lyric, 1: Sappho and Alcaeus*.

[510] Δες και Maurice Sartre, "L' Homosexualité dans la Grèce ancienne" *L' Histoire* no 76 (Mars 1985) : 10-17.

[511] Το 346, ο Αισχίνης συμμετείχε σε Αθηναϊκή πρεσβεία σταλμένη στον Φίλιππο της Μακεδονίας, με σκοπό την σύναψη της Φιλοκρατείου Ειρήνης. Κατά την επιστροφή του στην Αθήνα, κατηγορήθηκε από τον Τίμαρχο ότι κατά την αποστολή του πρόδωσε τα συμφέροντα της Πόλεως. Τότε, ο Αισχίνης τον κατηγόρησε ότι πουλούσε τον εαυτό του ερωτικά σε άλλους άνδρες για χρήματα και, επομένως, δεν είχε δικαίωμα, λόγω επιλήψιμης διαγωγής κατά τον νόμο, να συμμετέχει στα κοινά. Ο Τίμαρχος καταδικάσθηκε και ο Αισχίνης καθυστέρησε την διεξαγωγή ανακρίσεων εις βάρος του.

[512] ΙΕΕ, 2:461-462.

γωγό. Μέχρι τα μέσα του Ε' αιώνα, το αθηναϊκό ιδεώδες ήταν η παιδεία που συνδύαζε την αρμονική συνύπαρξη σώματος και πνεύματος. Η διδασκαλία όμως των σοφιστών, που αναπτύχθηκε κατόπιν, είχε σαν κύριο σκοπό την δημιουργία πνευματικά ωρίμων ανδρών, δίνοντας μεγάλη έμφαση στην αρετή των πολιτών. Ο Πλάτων βέβαια ήταν αυτός, που αντίθετα με τους σοφιστές, υποστήριξε φιλοσοφικά ότι η αγωγή των νέων έπρεπε να συνδυάζει και τα δύο ιδεώδη. Στον διάλογό του "Πρωταγόρας", ο Σωκράτης αποδεικνύει στον σοφιστή Πρωταγόρα ότι ανδρεία και σοφία είναι εξίσου σημαντικές αρετές.[513] Τελικά, φαίνεται, ότι στα αρχικά στάδια της αγωγής και όταν το παιδί ήταν μικρό δινόταν μεγάλη σημασία στην καλλιέργεια της ψυχής ενώ μετά τα δεκατέσσερα το κύριο βάρος έπεφτε στις σωματικές ασκήσεις. Τα αγόρια μάθαιναν στο σχολείο να διαβάζουν και να γράφουν με γραφίδα σε πλάκες από κερί ή με μελάνι σε πάπυρο ενώ τα κορίτσια μορφώνονταν με παρόμοιο τρόπο στο σπίτι από την μητέρα τους. Όταν είχαν μάθει να διαβάζουν, αποστήθιζαν στίχους του Ομήρου, Ησιόδου, Σόλωνος. Μάθαιναν αριθμητική, τους πίνακες του πολλαπλασιασμού, τραγούδι και μουσική. Οι σωματικές ασκήσεις των εφήβων Αθηναίων διεξάγονταν στην παλαίστρα. Όταν ο νέος γινόταν δέκα οκτώ ετών έδινε όρκο και στρατευόταν για δύο χρόνια. Στην Αθήνα και σε άλλες Πόλεις, με την έλευση των σοφιστών μετά τα μέσα του Ε' αιώνα, οι νέοι μπορούσαν να ακολουθήσουν και ανώτερες σπουδές, όπως συνέβαινε ήδη στην Ιωνία και στην Μεγάλη Ελλάδα.[514]

Παρ' ότι λοιπόν ένας αριθμός Ελλήνων θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί μορφωμένος, οι Αρχαίοι Έλληνες αποδέχονταν την δουλεία. Ο δούλος ήταν συνήθως αιχμάλωτος πολέμου αλλά υπήρχαν και αγορές δούλων στην Δήλο, στην Σάμο, στην Κύπρο και στο Βυζάντιο. Οι δούλοι είτε αγοράζονταν είτε νοικιάζονταν. Χρησιμοποιούνταν για βαριές δουλειές αλλά και για να ασχοληθούν με εργασίες που θα άφηναν περισσότερο ελεύθερο χρόνο στον ιδιοκτήτη τους. Στην Αττική απασχολούνταν ίσως και 100.000 δούλοι,[515] στα μεταλλεία του Λαυρίου,[516] ενώ οι Αθηναίοι τους χρησιμοποιούσαν και ως παιδαγωγούς, υπηρέτες και εργάτες στα σπίτια και στις δουλείες τους.[517] Για το τέλος του Δ' αιώνα, υποστηρίζεται ότι ο συνολικός αριθμός των δούλων στην Αττική είχε αυξηθεί και πρέπει να άγγιζε τις 150.000.[518] Είναι λοιπόν φανερό ότι δεν πρέπει να συγχέουμε το πνευματικό επίπεδο ενός έθνους με τις επικρατούσες την ίδια εποχή αντιλήψεις για ζητήματα όπως η δουλεία. Σημαντικότερο, δεν πρέπει να κρίνουμε μια κοινωνία σύμφωνα με τις σημερινές ή τις δικές μας αντιλήψεις. Μια αρχαιότερη κοινωνία πρέπει να κριθεί σύμφωνα με τους δικούς της ‘όρους και νόμους. Πρέπει λοιπόν να αποδεχθούμε ότι για την πνευματικά προοδευμένη αρχαιοελληνική κοινωνία, η δουλεία ήταν ένας αποδεκτός θεσμός, όπως συνέβαινε και στους Ανατολικούς Λαούς.

Από την άλλη πλευρά, η χρησιμοποίηση δούλων δεν σήμαινε ότι οι απλοί άνθρωποι δεν εργάζονταν. Οι Αθηναίοι ήταν γεωργοί, ψαράδες, αγγειοπλάστες, ξυλουργοί, λατόμοι, λιθοξόοι, βυρσοδέψες, υποδηματοποιοί, βαφείς και σιδηρουργοί και δούλευαν σκληρά, βοηθούμενοι και από δούλους, για να θρέψουν τις οικογένειές τους. Ορισμένοι άλλοι ήταν δάσκαλοι, ιατροί, καλλιτέχνες, φαρμακοπώλες. Οι Αθηναίοι εξέλεγαν δημόσιους γιατρούς οι οποίοι θεράπευαν δωρεάν ενώ η Πόλις χορηγούσε δωρεάν τα φάρμακα στους απόρους.

Ανεξάρτητα από το επάγγελμά τους, οι Αθηναίοι συναντιόνταν στην Αγορά για τα

---

[513] Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 34-35.

[514] ΙΕΕ, 2:462-464.

[515] OHCW, p. 223.

[516] Δες εικόνα εργατών και των μεταλλείων σε *Ίδιο*, pp. 220-221.

[517] Frost, pp. 88-93.

[518] Υπερείδης, Fr. 18.2C [=Fr. 29 Oxford]. Δες αντιρρήσεις και διαφορετικά αριθμητικά δεδομένα σε N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece* (London: Duckworth, 1993), p. 34-36.

ψώνια τους αλλά και για κοινωνική συναναστροφή. Η Αγορά ήταν το εμπορικό και πνευματικό κέντρο της αρχαίας ελληνικής Πόλεως. Τα ξημερώματα πλημμύριζε από κόσμο. Οι χωρικοί έφερναν μικρά και μεγάλα ζώα, φρούτα και λαχανικά, οι ψαράδες κουβαλούσαν από τις ακτές ψαρικά ενώ οι έμποροι τα εμπορεύματά τους, η κάθε πραμάτεια στην δική της θέση. Οι πελάτες κυκλοφορούσαν ανάμεσα σε όλα αυτά τα εμπορεύματα, ρωτούσαν τιμές, παζάρευαν, μάλωναν με τους πωλητές και τελικά είτε αγόραζαν είτε πήγαιναν πιο κάτω, όπου η ίδια σκηνή επαναλαμβανόταν. Οι τιμές στην ελληνική αγορά ποίκιλαν από προϊόν σε προϊόν αλλά και από μαγαζί σε μαγαζί και, φυσικά, δεν ήταν ίδιες με τις σημερινές. Μετά από συγκέντρωση τιμών από διάφορες πηγές, έχει υπολογισθεί ότι στο τέλος του Ε' αιώνα 1/4 ελιές που στοίχιζε 1/8 οβολού θα κόστιζε σήμερα €0,90 ευρώ,[519] 1 γαλόνι λάδι πληρωνόταν 3 αττικές δραχμές ή σήμερα €21, 1 φρατζόλα ψωμί 1 οβολός ή €7, 1 παστό ψάρι 1 οβολός ή €7, 1 μικρός χοίρος 3 αττικές δραχμές ή €130, ένα γαλόνι τοπικό κρασί 3 οβολούς ή €21, 1 μάλλινη κάπα 5-20 δρχ. ή €200-850, 1 ζευγάρι παπούτσια 6-8 δρχ. ή €250-340, 1 τραπέζι 4-6 δρχ. ή €170-250, σκλάβοι από 140-360 δρχ. ή €6.000-15.000, η εξήγηση ονείρου στοίχιζε 2 οβολούς ή €14 και μία νύχτα με πόρνη 4 δρχ. ή €170.[520] Ρωτώντας και αγοράζοντας λοιπόν, ένα πολύβουο πλήθος γέμιζε την Αγορά, πήγαινε και ερχόταν, κάτω από τον λαμπρό ήλιο του αττικού ουρανού. Δεν έχει κανείς παρά πρώτα να κάνει μια βόλτα στην σύγχρονη κεντρική αγορά της Αθήνας και μετά να περιδιαβάσει στα ερείπια της Αρχαίας Αγοράς μεταφέροντας νοητά εκεί το πλήθος και τις φωνές, για να έχει μια εικόνα του κέντρου της αρχαίας Αθήνας. Στην αγορά κυκλοφορούσαν ακόμη δούλοι, αστυνόμοι, παραγγελιοδόχοι, αχθοφόροι, φιλόσοφοι και φυσικά αργόσχολοι. Πρέπει να φαντασθούμε κάπου μέσα σ' όλον αυτόν τον κόσμο και τον Σωκράτη να κάθεται στο μαγαζί του φίλου του Σίμωνος και να ασκεί την "μαιευτική" του, δηλαδή την τέχνη του να οδηγεί τους συνομιλητές του στα δικά του συμπεράσματα.

Εκεί κάπου λοιπόν στην Αρχαία Αγορά των ελληνικών Πόλεων συντέθηκαν οι πρώτες φιλοσοφικές ιδέες και γράφηκε η αρχαία ελληνική λυρική ποίηση.

Λυρική Ποίηση & Προσωκρατική Φιλοσοφία (περ. 700-480 π.Χ.)

Η Ποίηση και η Φιλοσοφία αποτελούν τις πρώτες εκφάνσεις του κλασικού ελληνικού πολιτισμού. Η λυρική ποίηση αλλά κυρίως η φιλοσοφία άνθισαν αρχικά στην Ιωνία και σταδιακά αναπτύχθηκαν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Από τον Ζ' μέχρι τον Ε' αιώνα επικράτησε στον ελληνικό χώρο η λυρική ποίηση, που διακρίνεται σε ιαμβική, ελεγειακή και κυρίως λυρική. Στην Ιωνία πρωτοαναπτύχθηκαν, μαζί με την επική ποίηση, δύο άλλοι τρόποι γραφής ποιημάτων, ο ίαμβος και η ελεγεία. Σημαντικός εκπρόσωπος της ιαμβικής ποιήσεως είναι ο Αρχίλοχος (Ζ' αιών.), που αντλεί τα θέματά του από την φύση και τις πολεμικές του περιπέτειες.

Κοίτα κουκουβάγια,
ταράζεται ήδη από τα κύματα η βαθιά θάλασσα.
Σύννεφο στέκεται στητό πάνω από τα νησάκια.[521]
Σημάδι του χειμώνα. Σε πιάνει απρόσμενος φόβος.[522]

---

[519] Οι σημερινές τιμές έχουν υπολογισθεί από τις τιμές στον Frost όπου λαμβάνεται υπ' όψιν σημερινό ημερομίσθιο $100 με βάση ημερομίσθιο 1 δραχμής για την εποχή του Σωκράτη (δες Frost, p. 70). Για τους δικούς μας υπολογισμούς ελήφθη αντίστοιχο σημερινό ημερομίσθιο για την σύγχρονη Ελλάδα €43 ευρώ ή μηνιαίος μισθός €950 ευρώ.

[520] Πίνακας τιμών και ισοτιμιών αλλά με σημερινό ημερομίσθιο US$100 δολ. Η.Π.Α. σε Frost, p. 71.

[521] "Γυρέων" γράφει ο Αρχίλοχος και πρόκειται για τα ομηρικά βραχώδη νησάκια Γυραί (Οδύσ. Δ.500).

[522] Αρχίλοχος, Fr. 105, 1-3. Αρχαίο κείμενο σε *Oxford Book of Greek Verse*, no 108, p. 155.

Ποιητές που ασχολήθηκαν με την ελεγειακή ποίηση ήταν ο Τυρταίος (Ζ' αιών.) από την Σπάρτη και ο Θέογνης (ΣΤ' αιών.) από τα Μέγαρα.[523] Την κύρια λυρική ποίηση, όμως, εκπροσωπούν ο Αλκαίος (περ. 600 π.Χ.) από την Μυτιλήνη και η Σαπφώ (περ. 600 π.Χ.), που έζησε στο ίδιο νησί. Έγραψε ο Αλκαίος:

Ούτε καταλαβαίνω από που φυσάνε οι άνεμοι.
Ένα κύμα κυλάει από δω, άλλο από κει
κι εμείς στη μέση παρασυρόμαστε με το μαύρο καράβι,
παλεύοντας στην μεγάλη κακοκαιρία.
Πολύ νερό κάλυψε την βάση του καταρτιού.
Μέσα απ’ το μικρό πανί μας βλέπουμε ήδη τα πάντα
γιατί μεγάλες σχισμές υπάρχουν πάνω του.
Ξεχαρβαλώνονται οι άγκυρες ...[524]

και η Σαπφώ:

Ευτυχισμένε γαμπρέ,
ο γάμος σου έγινε όπως τον ονειρεύτηκες,
έχεις τη νύφη που ονειρεύτηκες ...

Εσύ [νύφη] με χαριτωμένη μορφή, με μάτια ...
μελιστάλαχτα, ο έρωτας χύνεται στο ποθητό σου πρόσωπο ...
χαίρε, νύφη, χαίρε, άξιε γαμπρέ.[525]

Τα αποσπάσματα της λυρικής ποιήσεως των Αρχαίων Ελλήνων θα έμεναν σίγουρα λειψά χωρίς την εξαιρετική χορική λυρική ποίηση του Πινδάρου. Ο Πίνδαρος (522/518-438 π.Χ.) από την Βοιωτία ύμνησε, στις σωζόμενες ωδές, κυρίως νίκες σε αθλητικούς αγώνες. Μία από τις ωδές του είναι αφιερωμένη στον Μεγακλή από την Αθήνα, νικητή στο τέθριππο στα 486 π.Χ.

Το καλύτερο στερέωμα είναι η μεγαλούπολη Αθήνα
για να τραγουδήσει κανείς την τρανή γενιά των
Αλκμαιωνιδών, την νίκη στην ‘αρματοδρομία.
Πού να βρεθεί πατρίδα ή οικογένεια
πιο ξακουστή στην Ελλάδα;

[...]
Με συνεπαίρνουν πέντε νίκες στον Ισθμό,
μια περίλαμπρη στην Ολυμπιάδα για τον Δία,
κι άλλες δύο στην Κίρρα,
δικές σου Μεγακλή και των προγόνων σου.
Χαίρομαι για την νέα σου νίκη, μα και αγανακτώ
για τον φθόνο που αμείβει τις άξιες πράξεις.

---

[523] Δες αποσπάσματα από ποιήματά τους στο Κεφάλαιο 6.
[524] Αλκαίος, Fr. 208, p. 320 in *Greek Lyric, 1: Sappho and Alcaeus*.
[525] Τα δύο αποσπάσματα από ποιήματα της Σαπφούς σε Σαπφώ, Fr. 112 & 116, pp. 136 & 138 in *Greek Lyric, 1: Sappho and Alcaeus*.

[...][526]

Με τον ίαμβο, την ελεγεία και την λυρική ποίηση οι Αρχαίοι Έλληνες καλλιέργησαν την σαφήνεια και το μέτρο στην τέχνη της ποιητικής. Τα έργα τους μιλούν για τους δημιουργούς τους και για τους χώρους που αυτοί έζησαν. Είναι ποιήματα σε μέτρα ανθρώπινα και όχι θεϊκά, χαρακτηριστικό γνώρισμα της επικής ποιήσεως.

Την ίδια εποχή που αναπτύχθηκαν τα διάφορα είδη ποιήσεως, οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, οι Ίωνες, άρχισαν να χρησιμοποιούν την λέξη φιλοσοφία, το περιεχόμενο της οποίας δεν υφίσταται σε κανέναν προγενέστερο πολιτισμό. Η ελληνική φιλοσοφία, και ειδικότερα η φιλοσοφία της φύσεως, αναπτύχθηκε στην Μίλητο τον ΣΤ' αιώνα. Η σκέψη που γεννήθηκε στα παράλια της Μ. Ασίας οριοθετεί την ασυνέχεια στην διανόηση σε σχέση με τον προηγούμενο κόσμο. Έχουμε πλέον να κάνουμε με το ελληνικό εφαλτήριο που απογείωσε την ανθρώπινη διανόηση και ουσιαστικά έθεσε τα θεμέλια της πολιτισμικής αναπτύξεως του σημερινού κόσμου. Τα θεμελιώδη στοιχεία της πολιτισμικής ασυνέχειας βρίσκονται στην λογική σκέψη και στην αιτιοκρατία, αυτά που πρώτοι οι Έλληνες χρησιμοποίησαν. Τα δύο στοιχεία έσπασαν τα δεσμά της ανθρώπινης διανοήσεως, που μέχρι τότε ήταν φυλακισμένη στο φανταστικό και στο ποιητικό, δηλαδή αυτά που χαρακτηρίζουν τον κύκλο της Ιστορίας των Ανατολικών Λαών αλλά και τον ελληνικό χώρο μέχρι τον ΣΤ' αιώνα.

Αν δεχθούμε ότι η επιστήμη δεν είναι μια ευθύγραμμη διαδικασία αλλά προάγεται με άλματα και τομές,[527] τότε, το ελληνικό άλμα του ΣΤ' αιώνα ήταν το μεγαλύτερο και το μακρύτερο γιατί έπρεπε να υπερνικήσει παράδοση και πίστη αιώνων. Το επιστημονικό άλμα συντελέσθηκε όταν οι Έλληνες φιλόσοφοι διατύπωσαν τα πρώτα ερωτήματα για την ύλη, την δύναμη, την κίνηση, τον χρόνο, ακόμη και γι' αυτήν την ίδια την έννοια της συνέχειας και ασυνέχειας.

Θεμελιωτής της προσωκρατικής φιλοσοφίας αλλά και ιδρυτής της φιλοσοφίας γενικότερα θεωρείται ο Έλληνας φιλόσοφος Θαλής από την Μίλητο (ΣΤ' αιών.). Τα πρώτα ερεθίσματα για τις θεωρίες του φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν στον Θαλή από τα ταξίδια του στην Αίγυπτο, όπου πρέπει να ήρθε σε επαφή με τις βασικές επιστημονικές γνώσεις που είχαν αναπτύξει ή γνώριζαν από τους Ανατολικούς Λαούς οι Αιγύπτιοι. Αυτό και μόνο το στοιχείο στον τομέα της διανοήσεως αποτελεί την συνέχεια που παρατηρείται στην μετάβαση από τους ανατολικούς πολιτισμούς στον ελληνικό. Αν υποθέσουμε ότι η σήραγγα της συνέχειας ήταν διατομής μίσχου παπύρου, η έξοδος κατέληγε σε διατομή κολόνας αρχαίου ελληνικού ναού. Τέτοια είναι η διαφορά μεταξύ του τι έμαθε ο Θαλής στην Αίγυπτο και του τι παρέδωσε στον δυτικό πολιτισμό. Πάλι τονίζεται ότι οι ανωτέρω χαρακτηρισμοί δεν έχουν ως σκοπό να υποτιμήσουν την συμβολή των Ανατολικών Λαών αλλά, αντιθέτως, να τονίσουν την σημασία που έδιναν οι Αρχαίοι στην ανατολική παράδοση και, παράλληλα, να δείξουν το πόσο κατάφεραν να προχωρήσουν επιστημονικά οι Έλληνες χρησιμοποιώντας τα ερεθίσματα και τις πρακτικές επιστημονικές γνώσεις των προηγούμενων πολιτισμών.

Δεν πρέπει επίσης να κρίνουμε τον Θαλή με βάση τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα διότι τότε δεν θα διακρίνουμε την συμβολή του στις απαρχές της επιστήμης. Για να τον καταλάβουμε πρέπει να θαυμάσουμε την πρόοδο στην σκέψη του. Ο Θαλής διατύπωσε την άποψη ότι βάση και αρχή όλων των φαινομένων πρέπει να θεωρηθεί το ύδωρ.[528]

---

[526] Πίνδαρος, *Ωδαί*, "Πυθιονίκαι", VII.1-8,13-19.

[527] T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed. (Chicago: Chicago Univ. Press, 1970).

[528] H. Diels und W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. 3, 5th ed., (Berlin: 1956), trans. in Kathleen Freeman, *Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ.

Το νερό είναι η αρχή των όντων διότι, κατά τον Θαλή, όλοι οι έμβιοι οργανισμοί χρειάζονται υγρή τροφή για να επιβιώσουν και διότι το στοιχείο αυτό είναι ανεξάντλητο στην φύση. Ο φιλόσοφος υποστήριξε ακόμη ότι όλα τα αντικείμενα διαθέτουν ψυχή και, άρα, θεωρούσε ότι υπάρχει ενότητα ύλης και ζωής. Με τις θεωρίες του αυτές ο Θαλής έθεσε τα θεμέλια των φυσικών επιστημών χρησιμοποιώντας το πρώτο επιστημονικό αξίωμα, την παρατήρηση. Η παρατήρηση τον οδήγησε στην διατύπωση θεωρίας και ερμηνείας φαινομένων ή αποδείξεων,[529] δηλαδή σε επιπλέον αξιώματα των επιστημών. Το σημαντικό βέβαια δεν είναι εάν οι θεωρίες του Θαλή είναι παραδεκτές σήμερα αλλά ότι πρώτος ο Μιλήσιος φιλόσοφος έκανε ολόκληρο τον παραπάνω συλλογισμό για να καταλήξει σε κάποιο συμπέρασμα. Οι σύγχρονοι επιστήμονες ακολουθούν ακριβώς την ίδια μέθοδο. Το μεγαλείο στις θεωρίες του Θαλή εντοπίζεται στο γεγονός ότι δεν έχουν καμιά πρακτική αξία, όπως π.χ. οι πίνακες πολλαπλασιασμού που επινοήθηκαν από τους Ανατολικούς Λαούς για την εύκολη μέτρηση αντικειμένων. Η γνώση που δημιουργεί ο Έλληνας φιλόσοφος γεννάται απλά και μόνο για την πρόοδο της σκέψεως και της επιστημονικής θεωρίας. Σε τι χρησιμεύει όμως η μη πρακτική επιστημονική ενασχόληση; Χωρίς νέους δρόμους στην επιστημονική σκέψη δεν θα είχαν ποτέ υπάρξει οι πρακτικές λύσεις που θεωρούμε απόλυτα χρήσιμες. Επιστημονική πρόοδος μπορεί να υπάρξει μόνο όταν οι πρακτικές εφαρμογές των θετικών επιστημών συνδυασθούν με την θεωρητική σκέψη, δηλαδή μόνο όταν υπάρχει ενότητα επιστημών, που είναι το σύνολο των επιστημονικών κλάδων και η φιλοσοφία τους.

Την πορεία του Θαλή προς την εξερεύνηση του φυσικού σύμπαντος συνέχισαν δύο ακόμη Μιλήσιοι φιλόσοφοι, ο Αναξίμανδρος και ο Αναξιμένης. Ο Αναξίμανδρος (ΣΤ' αιών.), που υπήρξε μαθητής του Θαλή, ήταν αυτός που εισήγαγε την έννοια του απείρου στην επιστημονική σκέψη. Το άπειρο είναι η αρχή του κόσμου, πηγή όλων των πραγμάτων, τα οποία είναι πεπερασμένα και φθαρτά. Το άπειρο είναι παντοτινό και άφθαρτο, άρα θείο.[530] Παρατηρούμε ότι ο Αναξίμανδρος έδωσε θρησκευτική υπόσταση στο άπειρο, που δείχνει ότι η επιστημονική του σκέψη δεν έχει ακόμη αποδεσμευθεί πλήρως από τις θρησκευτικές του αντιλήψεις, πράγμα κατανοητό για την εποχή. Ο Αναξίμανδρος υποστήριξε, ακόμη, τον κύκλο γενέσεως και φθοράς των πάντων, που ουσιαστικά είναι αναχώρηση και επιστροφή στο άπειρο. Θεωρούσε ότι οι πρώτοι οργανισμοί γεννήθηκαν στο νερό και ότι ο άνθρωπος προήλθε από τους καρχαρίες. Ίσως θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ψήγματα της δαρβινικής θεωρίας[531] στον Αναξίμανδρο.

Ο τρίτος Μιλήσιος φιλόσοφος και μάλλον μαθητής του Αναξίμανδρου ήταν ο Αναξιμένης (ΣΤ' αιών.). Ο Αναξιμένης δεν προχώρησε τις θεωρίες του δασκάλου του αλλά επέστρεψε, κατά κάποιο τρόπο, στον Θαλή αφού υποστήριζε ότι αρχή των πάντων είναι ο αέρας ο οποίος είναι και έμψυχος.[532] Δεν παύει όμως να θεωρείται ότι ανήκει στην Σχολή της Μιλήτου και, μάλιστα, ότι ήταν ο τελευταίος εκπρόσωπός της αφού, μετά την κατάληψη της Πόλεως από τους Πέρσες το 494, δεν υπήρξε άλλος συνεχιστής. Ο πνευματικός οίστρος των Ελλήνων, όμως, δεν τελείωσε με τους Μιλησίους φιλοσόφους. Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα δημιουργήθηκε η σχολή των Πυθαγορείων στην Μεγάλη Ελλάδα (Κάτω Ιταλία) και έτσι το φιλοσοφικό κέντρο βάρους μετατέθηκε πλέον δυτικά, στους Έλληνες της Ιταλίας.

Η σχολή των Πυθαγορείων ιδρύθηκε από τον Σάμιο Πυθαγόρα (ΣΤ' αιών.) στον

Press, 1971), no 11, Fr. 3 [εφεξής DK].

[529] Για την ενασχόληση του Θαλή με την γεωμετρία δες Δημήτρης Τσιμπουράκης, *Η Γεωμετρία και οι εργάτες της στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: Άλιεν, 1985/1997), σ. 38-41.

[530] DK, no 12, Fr. 1 &2.

[531] Δες Κεφάλαιο 1.

[532] DK, no 13, Fr. 2 & 3.

Κρότωνα. Ο "Θίασος" ή όμιλος των νέων φιλοσόφων είχε θρησκευτικό προσανατολισμό και επιδίωκε την ηθική και πνευματική ανύψωση των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων. Η βάση της θεωρίας των πυθαγορείων είναι μαθηματική, δηλαδή σχετίζεται με τους αριθμούς και την σχέση τους, που υπαγορεύεται από το μέτρο και την αρμονία. Σε αυτήν την λογική της αρμονίας εντάσσεται και το πυθαγόρειο θεώρημα. Η ανάμειξη των πυθαγορείων με την πολιτική μείωσε το κύρος τους και συνετέλεσε στην διάλυσή τους τον Δ' αιώνα.

Η φιλοσοφική συνέχεια ήρθε πάλι από την Μεγάλη Ελλάδα και ειδικότερα από την σχολή της Ελέας ή Ελεατική σχολή. Οι δύο μεγάλες μορφές του ρεύματος αυτού ήταν ο Παρμενίδης και ο Ζήνων. Ο Παρμενίδης (περ. 500 π.Χ.) πρώτος εισήγαγε στην φιλοσοφία την έννοια του Λόγου και της Αλήθειας. Η Αλήθεια ταυτίζεται με το Είναι και είναι άφθαρτη και αιώνια.[533] Ο μαθητή του Παρμενίδη, Ζήνων (Ε' αιών.), συνέχισε επί των ιδεών του δασκάλου του χρησιμοποιώντας συνειδητά την διαλεκτική μέθοδο και την εις άτοπον απαγωγή, δηλαδή τον αποκλεισμό όλων των μη αληθών υποθέσεων για την φανέρωση της μίας και αληθινής.[534]

Την ίδια περίπου εποχή που έζησε ο Ζήνων εμφανίσθηκε ένας νέος φιλόσοφος από την Μ. Ασία, ο Ηράκλειτος από την Έφεσο. Ο Ηράκλειτος (540-480 π.Χ.) χρησιμοποίησε ως βασική αρχή της φιλοσοφίας του τον Λόγο. Ο Λόγος είναι ο εσωτερικός ρυθμός του κόσμου και κινεί το σύμπαν, το οποίο βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή. Καμία ύπαρξη δεν μπορεί να ξεπεράσει τον νόμο της κινήσεώς της, που καθορίζεται από τον Λόγο. Ο Ηράκλειτος θεωρούσε την φωτιά ως αρχική μορφή της ύλης και του κόσμου και ισότιμη με την θάλασσα (νερό) και τον αέρα.[535]

Τις φιλοσοφικές ιδέες των προσωκρατικών ολοκλήρωσε ο Δημόκριτος από την Θράκη, που είναι γνωστός για την ατομική θεωρία του. Ο Δημόκριτος (περ. 460-370 π.Χ.) χρησιμοποίησε τις ιδέες του δασκάλου του Λευκίππου, που πρώτος σκέφθηκε την ατομική δομή της ύλης, για να διατυπώσει την θεωρία του.[536] Κατά τον Δημόκριτο, κάθε ον συνίσταται από πολλά μικρά σωματίδια (άτομα) που κινούνται.[537] Η σκέψη του Δημοκρίτου ολοκληρώνει τον κύκλο των φιλοσόφων που ονομάζονται προσωκρατικοί, προηγούνται χρονολογικά της κλασικής ελληνικής φιλοσοφίας και συνδέουν το ελληνικό πνεύμα της κλασικής εποχής με την πολιτισμική παράδοση της Ανατολής.

Οι πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι απελευθέρωσαν την ανθρώπινη σκέψη από μυθικά και φανταστικά στοιχεία και την προσγείωσαν στην αναζήτηση του Λόγου, της δημιουργίας της φύσεως, της συστάσεως των πραγμάτων. Το Είναι, το αιτιατό, ο Λόγος είναι έννοιες που πρώτη φορά διατυπώθηκαν από τους Έλληνες προσωκρατικούς φιλοσόφους και αποδέσμευσαν την ανθρώπινη διανόηση από την πρακτική και μόνο σκέψη.

Αρχαϊκή Τέχνη & Αρχιτεκτονική (περ. 700-480 π.Χ.)

Κατά την Αρχαϊκή εποχή, εκτός από τον τομέα της φιλοσοφίας, οι Έλληνες πραγματοποίησαν και το μεγάλο άλμα στην τέχνη και στην αρχιτεκτονική. Τα πρώτα δείγματα της ελληνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας αποτελούν τον κύκλο της αρχαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής του Ζ' και ΣΤ' αιώνα.

Όπως έχουμε και προηγουμένως επισημάνει, η ελληνική τέχνη της πρώιμης περιόδου είναι επηρεασμένη από τις επαφές που είχαν οι Έλληνες με τους Αρχαίους Ανατολικούς λαούς και την Αίγυπτο. Γρήγορα, βεβαίως, οι Έλληνες αφομοίωσαν τα ανατολίζοντα στοιχεία στην δική τους παράδοση και δημιούργησαν μια ξεχωριστή τεχνική, που δια-

[533] DK, no 28, Fr. 7 & 8.
[534] DK, no 29, Fr. 1-4.
[535] DK, no 22, Fr. 6, 12, 30-31, 64, 91.
[536] DK, no 67, Fr. 1a.
[537] DK, no 68, Fr. 9.

φαίνεται στην αγγειογραφία, στην γλυπτική, στην μικροτεχνία και στην αρχιτεκτονική. Η αρχαϊκή τέχνη χαρακτηρίζεται από την θρησκευτικότητά της, που γίνεται αμέσως φανερή στα αγγεία της εποχής. Αρχικά, και για μια ορισμένη περίοδο, η αττική γεωμετρική αγγειογραφία είχε κατακτήσει τις αγορές αλλά, σταδιακά, τοπικά εργαστήρια, όπως της Κορίνθου, παρουσίασαν είδη αγγείων με διαφορετική τεχνοτροπία και φυσιογνωμία.

Τα πρωτοκοριανθιακά αγγεία παρουσιάσθηκαν τον Ζ' αιώνα με χαρακτηριστικά δείγματα τους μικρούς, σε διάφορα σχήματα, αρυβάλλους, που διακοσμούνταν με μελανόμορφα σχέδια. Τα σχέδια των αγγείων (άνθρωποι, ζώα, φυτά) αποδίδονταν με μαύρο χρώμα, που τοποθετούνταν πάνω στην κιτρινωπή επιφάνεια του αγγείου, ενώ ο τεχνίτης έξυνε το μαύρο χρώμα με αιχμηρό εργαλείο για να χαράξει τις λεπτομέρειες. Η ζωγραφική και εγχάραξη λεπτεπίλεπτων μορφών σε αγγεία ύψους όχι μεγαλύτερου των δέκα εκατοστών απαιτεί φαντασία, σταθερό χέρι και άρτια τεχνική κατάρτιση. Ο αρύβαλλος Μακμίλλαν (εικ. ΙΕΕ, 2:368), πρωτοκορινθιακό αγγείο ύψους επτά εκατοστών που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, είναι ένα από τα εξαιρετικά δείγματα των εργαστηρίων της Κορίνθου στα μέσα του Ζ' αιώνα. Η κορυφή του αγγείου έχει σχήμα λεοντοκεφαλής, με ζωγραφισμένα τα διάφορα στοιχεία του κεφαλιού του ζώου, αλλά και δέκα οκτώ μορφές πολεμιστών σχεδιασμένες σε ζώνη μόλις δύο εκατοστών. Στην βάση του το αγγείο φέρει ζωγραφισμένες πολύ λεπτές ανθρώπινες μορφές και ζώα. Άλλο εξαιρετικό δείγμα του ιδίου τεχνίτη είναι η ονομαζόμενη όλπη Σίγκι (Chigi). Το αγγείο (εικ. ΙΤΛ, 1:132 & ΙΕΕ, 2:216-7 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 56-57), ύψους είκοσι έξι εκατοστών, δίνει στον τεχνίτη όλη την απαιτούμενη επιφάνεια για να αναπτύξει τα θέματά του. Το σώμα του αγγείου είναι χωρισμένο σε τρεις ζώνες. Στην άνω ζώνη απεικονίζονται δύο ομάδες αντιμέτωπων πολεμιστών, που βαδίζουν στην μάχη. Οι μορφές, ζωγραφισμένες η μία πάνω στην άλλη, δίνουν την ψευδαίσθηση του βάθους και της συμπαγούς μάζας. Στην μεσαία ζώνη είναι ζωγραφισμένη παρέλαση ιππέων ενώ στην τρίτη παρουσιάζεται σκηνή κυνηγιού, που είναι σχεδιασμένη με εκπληκτική λεπτότητα, ακρίβεια και δεξιοτεχνία.

Στις αρχές του ΣΤ' αιώνα, οι Κορίνθιοι κατασκεύαζαν αγγεία μεγάλου μεγέθους και κρατήρες τα οποία όμως δεν κατάφεραν να επιβάλουν στις αγορές, με αποτέλεσμα μέχρι τα μέσα του αιώνα να έχουν εκτοπισθεί από τα αθηναϊκά. Οι Αθηναίοι έμειναν αρχικά πίσω στην διακόσμηση των αγγείων. Η ανατολίζουσα τεχνική, που χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα κατά την Αρχαϊκή Εποχή, καθυστέρησε να γίνει αποδεκτή στην Αθήνα και γι' αυτό πολλά στοιχεία της γεωμετρικής τέχνης διατηρήθηκαν για αρκετά χρόνια. Τα νέα αγγεία, μεγαλύτερα από τα κορινθιακά, είναι λουτροφόροι, υδρίες, αμφορείς, με ύψος 0,5 έως 1 μέτρο ή παραπάνω. Το πρώτο αντιπροσωπευτικό αγγείο, κατασκευασμένο γύρω στο 700 π.Χ., είναι η λουτροφόρος του Λούβρου (80 εκ.). Ο λεγόμενος και αμφορέας του Αντιάτ (Andiat, εικ. ΙΕΕ, 2:369 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 53) ή του "ζωγράφου του Ανάλατου" (περιοχή κοντά στην Καλλιθέα Αττικής) φέρει μυθικές σφίγγες κάτω από το χείλος, χορευτές και χορεύτριες στον λαιμό, πομπή 'αρμάτων σχεδιασμένη στο σώμα του αγγείου καθώς και γεωμετρικά και άλλα διακοσμητικά σχέδια. Από την μελέτη των σχημάτων του αγγείου γίνεται φανερό ότι ο γεωμετρικός ρυθμός διασπάται με την είσοδο ανατολιζόντων στοιχείων (σφίγγες) και πιο ελεύθερων σχεδιαστικά μορφών. Ένα άλλο αξιόλογο δείγμα από τα μέσα του Ζ' αιώνα είναι ο αμφορέας του "ζωγράφου του Πολυφήμου ή Μενελάου", ύψους 1,4 μ. (εικ. ΑΕΤ, τομ. 2, εικ. 8 & ΙΕΕ, 2:168 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 54-55), στο μουσείο της Ελευσίνας. Στον λαιμό, απεικονίζεται η τύφλωση του Πολυφήμου από τον Οδυσσέα, στην ράχη του αγγείου μονομαχία ζώων και στο κυρίως σώμα η ιστορία της μέδουσας και του Περσέα.

Μετά το 625, η αθηναϊκή αγγειογραφία άγγιξε την μεγάλη της ακμή κατά την Αρχαϊκή Εποχή. Ο ονομαζόμενος κρατήρας (ύψους 66 εκ.) Φρανσουά (Francois), στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλωρεντίας (εικ. ΙΕΕ, 2:150-1 & 2:372 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 70-71 &

ABFV, figs 46-46.7), χρονολογείται στα 570/560 και είναι έργο του Κλειτία. Τα κύρια θέματα που εικονίζονται στις πέντε ζώνες του περιλαμβάνουν κυνήγι κάπρου, αγώνες προς τιμήν του Πατρόκλου, τους γάμους Πηλέως και Θέτιδος, τον φόνο των Τρωίλων από τον Αχιλλέα. Συνολικά είναι ζωγραφισμένες πάνω από 270 μορφές ενώ συγκινούν τον θεατή η μικροτεχνία και η ζωγραφική δεξιοτεχνία του Κλειτία. Παρόμοιας δεξιοτεχνίας είναι ο κρατήρας του Νέττου ή Νέσσου (εικ. ΕΤ.ΑΑ. σ. 64-65), στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Χρονολογείται από το τέλος του Ζ' αιώνα, φέρει ζωγραφισμένη την μονομαχία του κενταύρου Νέσσου και του Ηρακλή στον λαιμό και τον μύθο του αποκεφαλισμού της Μέδουσας από τον Περσέα και θεωρείται ένα από τα πρώτα μελανόμορφα αγγεία. Στα μελανόμορφα αγγεία οι μορφές είναι ζωγραφισμένες με μαύρο χρώμα πάνω σε ανοιχτόχρωμο φόντο.

Περίπου στα μέσα του ΣΤ' αιώνα, εμφανίσθηκε στην Αθήνα ο "ζωγράφος του Άμαση" (εικ. ABFV, figs 77-91). Αντιπροσωπευτικό του έργο είναι ο πολύ όμορφος αμφορέας που εκτίθεται στο Μουσείο Αρχαίας Τέχνης και Συλλογής Λουδοβίκου (Βασιλεία, Ελβετία) με τον Διόνυσο και τους σατύρους στο πατητήρι (εικ. ABFV, fig. 89). Στον ύψους 44 εκ. αμφορέα παρουσιάζεται ένας σάτυρος να πατάει τα σταφύλια για να βγει ο μούστος ενώ ο Διόνυσος πλησιάζει περιτριγυρισμένος από άλλους σατύρους και μαινάδες. Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα, ο μεγάλος ζωγράφος Εξηκίας παράγει ό,τι εξαιρετικότερο έχει να επιδείξει η αττική αγγειογραφία (εικ. ABFV, figs 97-107). Το αριστούργημά του (ύψους 61 εκ.) βρίσκεται στο Μουσείο του Βατικανού και είναι ένας αμφορέας με παράσταση του Αίαντα και του Αχιλλέα να παίζουν πεσσούς (εικ. ΙΕΕ, 2:374 & ΕΤ.ΑΑ, σ. 87). Οι μορφές πάλλονται από την ένταση του παιχνιδιού και την τεταμένη προσοχή των παικτών. Άλλο αξιόλογο αγγείο είναι ο αμφορέας στο Βρετανικό Μουσείο (ύψους 41 εκ.) όπου ο Αχιλλέας σκοτώνει την Πενθεσίλεια και ο ζωγράφος έχει συνδυάσει καταπληκτικά το μελανό, ερυθρό και λευκό χρώμα (εικ. Boardman, ΑΕΤ, τομ. 2, εικ. 124 & ΠΙΤ.ΚΚ 3: 53 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 84-85) Το πιο χαριτωμένο έργο του, όμως, είναι ο κύλικας, στο Μουσείο του Μονάχου (διαμ. 30,5 εκ.), που παρουσιάζει έναν νωχελικό ή μεθυσμένο Διόνυσο να πλέει σε ακυβέρνητο πλοίο με γύρω γύρω επτά δελφίνια και κατάρτι κληματαριά, από την οποία κρέμονται τσαμπιά σταφύλια (εικ. ΙΕΕ, 2:106 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 83).

Στο εργαστήριο του Εξηκία δημιουργήθηκε και ο ερυθρόμορφος ρυθμός, κατά τον οποίο η μορφή είναι ζωγραφισμένη με φωτεινό χρώμα πάνω σε μαύρο φόντο. Ένα από τα πρώτα δείγματα είναι ο αμφορέας (ύψους 53,5 εκ.) του "ζωγράφου του Ανδοκίδη" από το τέλος του ΣΤ' αιώνα, ο οποίος φέρει σκηνή συμποσίου με τον Ηρακλή και την Αθηνά στον ερυθρόμορφο ρυθμό στην μία πλευρά και παρόμοια απεικόνιση στον μελανόμορφο στην άλλη. Το αγγείο βρίσκεται στο Μουσείο του Μονάχου (εικ. ΠΙΤ.ΚΚ, 3:56 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 110-111). Της ιδίας εποχής είναι και ο κρατήρας του Ευφρονίου από το Μουσείο του Λούβρου με την πάλη Ηρακλή και Ανταίου (εικ. ΙΕΕ, 2:378 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 122-123) αλλά και ο άλλος κρατήρας του ζωγράφου (ύψους 45,8 εκ.), στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης, που παρουσιάζει τον Ύπνο και τον Θάνατο να μεταφέρουν τον νεκρό Σαρπηδόνα (εικ. ΕΤ.ΑΑ. σ. 124-125). Την συλλογή των ερυθρόμορφων αγγείων συμπληρώνουν δύο έργα από την αρχή του Ε' αιώνα. Ο "ζωγράφος του Κλεοφράδη" έχει σχεδιάσει τον οξυπύθμενο αμφορέα (ύψους 56 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου, όπου αναπαρίστανται ο Διόνυσος και ο θίασος του μαζί με μαινάδες και σατύρους να τρέχουν και να διασκεδάζουν (εικ. ΙΕΕ, 2:379 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 134-135) και ο "ζωγράφος του Βερολίνου" τον πανέμορφο αμφορέα (ύψους 81,5 εκ.) με παράσταση σατύρου, Ερμή και ζαρκαδιού. Το έργο βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου και η σύνθεση (εικ. ΙΕΕ, 2:381 & ΕΤ.ΑΑ. σ. 139-141) έχει μια απόλυτη αρμονία. Τα σώματα των μορφών και το ζώο είναι ζωγραφισμένα επάλληλα. Ο σάτυρος κοιτάζει προς τα πίσω, ο Ερμής προς τα εμπρός και το ζαρκάδι προς τον ουρανό. Σε αυτό το έργο είναι εκπληκτική

η νοητή συνέχεια όλων των γραμμών που μοιάζουν να δημιουργούν ωοειδή σχήματα. Τα ελληνικά μελανόμορφα αλλά κυρίως τα ερυθρόμορφα αγγεία, με τις λεπτές γραμμές, τις εξαίσιες συνθέσεις και τα σχήματά τους, δεν είναι παρά τα μικρά αριστουργήματα της παγκόσμιας τέχνης που όμοιά τους δεν έχει κατασκευάσει ανθρώπινο χέρι μέχρι σήμερα. Οι Έλληνες ήξεραν να αποτυπώνουν την ζωή και τις χαρές της πάνω στα αγγεία.

Εκτός από την αγγειογραφία, οι Έλληνες διέπρεψαν κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα στην γλυπτική και στην αρχιτεκτονική, αν και στις δύο τέχνες ο χρυσός αιώνας ήρθε με την κλασική εποχή αμέσως μετά. Στον τομέα της γλυπτικής, στην αρχή της Αρχαϊκής Περιόδου, οι Έλληνες εμπνεύσθηκαν από τα αγάλματα που παρατηρούσαν στην Αίγυπτο, χωρίς όμως και να τα αντιγράψουν. Οι ιδέες τους είναι πρωτότυπες. Σήμερα βλέπουμε τα αρχαϊκά αγάλματα σε χρώμα υπόλευκο αλλά στην αρχαιότητα βάφονταν με ζωηρά χρώματα. Σκοπός της βαφής ήταν να πάρει το άγαλμα ζωή και να αναδειχθεί μέσα στον χώρο. Για τους αρχαίους Έλληνες τα αγάλματα αποτελούσαν αναπαράσταση της τελειότητας του ανθρωπίνου σώματος, ανδρικού και γυναικείου, των ανατομικών του ιδιαιτεροτήτων και των αναλογιών του. Αυτή ακριβώς η αντίληψη για τα νεκρά-ζωντανά αγάλματα έκανε τους Έλληνες να επιδοθούν στην τελειοποίηση της γλυπτικής. Ο Έλληνας καλλιτέχνης προσπάθησε να διατηρήσει στην αιωνιότητα τις ανθρώπινες μορφές της εποχής του και να μας μεταδώσει τον θαυμασμό του για την ζωή και τα δημιουργήματά της. Τα πρώτα έργα της ονομαζόμενης "δαιδαλικής" περιόδου περιλαμβάνουν μερικά πολύ ενδιαφέροντα αγάλματα όπως αυτό της "κυρίας της Ωξαίρ" (Auxerre) στο Λούβρο, ύψους 65 εκ., από τα μέσα του Ζ' αιώνα (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 49). Παρά την καταστροφή που έχει υποστεί το μισό πρόσωπο, ξεχωρίζουν όλα τα "δαιδαλικά"[538] χαρακτηριστικά, δηλαδή τριγωνικό κεφάλι, μακριά μαλλιά σε κοτσίδες, ορθή στάση προσοχής με το δεξί χέρι στο στήθος και φυσικά το αδιόρατο αρχαϊκό μειδίαμα (χαμόγελο) στο στόμα.

Τα σημαντικότερα γλυπτά της αρχαϊκής τέχνης, όμως, είναι οι κούροι (εικ. GSAP, figs 85-99) και οι κόρες (εικ. GSAP, figs 85-99). Αρχικά οι κούροι ήταν υπερφυσικού μεγέθους, όπως το δίδυμο Κλέοβις και Βίτων (ύψους 2,16-2,18 μ.), στο Μουσείο των Δελφών, από τις αρχές τους ΣΤ' αιώνα (εικ. ΕΤ,ΑΓ, σ.51 & Ανδρόνικος, *Δελφοί*, σ. 50) αλλά γρήγορα οι Έλληνες τεχνίτες βρήκαν την αξία του μέτρου και δημιούργησαν τέλεια δείγματα της αρχαϊκής πλαστικής, όπως ο κούρος της Αναβύσσου (ύψους 1,94), που χρονολογείται περίπου το 525 και βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (εικ. ΙΕΕ, 2:384). Ο κούρος βρίσκεται σε στάση προσοχής, με το αριστερό πόδι να προβάλει εμπρός, με εξαιρετική απόδοση των καμπυλών του γυμνού του σώματος, με μακριά μαλλιά σε βοστρύχους και φυσικά με το αρχαϊκό χαμόγελο στο στόμα. Δύο ακόμα σημαντικά έργα, από τα μέσα περίπου του αιώνα, είναι ο μοσχοφόρος (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 54-55), στο Μουσείο της Ακροπόλεως, και ο ιππέας Rampin (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 62-63) στο Λούβρο. Ο τρόπος με τον οποίο έχουν λαξευθεί τα πρόσωπα νομίζεις ότι τους έχει δώσει ζωή.

Δίπλα στον γυμνό κούρο στέκεται η ντυμένη κόρη. Ο πέπλος και τα άλλα ενδύματα δημιούργησαν πρόσθετες δυσκολίες στους καλλιτέχνες, που έβαλαν τα δυνατά τους για να αποδώσουν όσο δυνατόν καλύτερα τις πτυχές του υφάσματος. Ενδιαφέροντα δείγματα είναι οι δύο κόρες στο Μουσείο Ακροπόλεως, που χρονολογούνται λίγο πριν το τέλος του ΣΤ' αιώνα. Η κόρη αρ. 682 φέρει πολυσχιδή χιτώνα και έντονο αρχαϊκό μειδίαμα (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 70-71) ενώ στην κόρη αρ. 675 διατηρούνται έντονα ίχνη των χρωμάτων με τα οποία ήταν βαμμένη (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 68).[539]

---

[538] Ο ‘όρος οφείλεται στον μύθο ότι ο πρώτος (;) Έλληνας γλύπτης ονομαζόταν Δαίδαλος (Διόδ. Δ.76.1-6) και έτσι οι αρχαιολόγοι δανείσθηκαν το όνομά του για να περιγράψουν την πρώιμη ελληνική πλαστική. Δες Boardman, *Greek Sculpture. The Archaic Period* (London: Thames & Hudson, 1978), ch. 3.

[539] Άλλη ενδιαφέρουσα κόρη, με ίχνη χρώματος σε όλο σχεδόν το άγαλμα, είναι η κόρη στο Αρ-

Άλλα αγάλματα του τέλους της αρχαϊκής εποχής βρίσκονταν σε αετώματα ναών, όπως ο θνήσκων πολεμιστής (εικ. ΙΕΕ, 2:388-9 & ΑΤ.ΑΓ, σ. 87) από τον ναό της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα (τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μονάχου). Το ξαπλωμένο σώμα του έχει αριστερόστροφη φορά, το αριστερό του χέρι είναι ακόμη στον χαλινό της ασπίδας ενώ το δεξί ακουμπάει στο χώμα μπροστά του. Η μορφή του χαρακτηρίζεται από την γαμψή αρχαϊκή μύτη του, τα εξογκωμένα μήλα, την μυτερή γενειάδα και το αδιόρατο χαμόγελο.[540]

Η αξιόλογη πλαστική τέχνη της ελληνικής εποχής χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές στην διακόσμηση ναών. Η δομική και η αρχιτεκτονική κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση στην τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας. Οι πρώτοι αρχαϊκοί ναοί κατασκευάσθηκαν γύρω στο 700 π.Χ. Ο Εκατόμπεδος Ι στην Σάμο, με μήκος 100 ποδών, χρονολογείται στον Η' αιώνα και πρέπει να είχε ξύλινη περίσταση (εικ. Kyrieleis, σχ. 56). Ο ναός του Απόλλωνα στο Θέρμο της Αιτωλίας, που χρονολογείται στα 630 π.Χ., θεωρείται ο πρώτος ναός με κανονική κάτοψη. Οι διαστάσεις του είναι 12,30 επί 38,23 μ. και είχε 5 επί 15 κίονες (σχ. 105 Boardman, AET, 1:109 & Biers, σχ. 6.7-6.8). Της ιδίας εποχής περίπου είναι και ο νεοανασκαφής ναός του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, με διαστάσεις 40 επί 14 μ. και 7 επί 17 κίονες (Biers, σχ. 6.6).

Η οικοδόμηση των ναών ανάγκασε τους αρχιτέκτονες να αναζητήσουν λύσεις στα διάφορα προβλήματα που προέκυψαν κατά την κατασκευή τους. Ο ναός δεν ήταν απλώς ένα οικοδόμημα αλλά μια αρχιτεκτονική προσφορά στους θεούς και γι' αυτό τοποθετούνταν πάνω σε βάθρο και δινόταν μεγάλη σημασία στην εξωτερική του όψη. Βασικό στοιχείο στην κατασκευή του ναού ήταν ο κίων και κατ' επέκταση η κιονοστοιχία. Ο κίονας χρησιμοποιούνταν για να υψώσει το οικοδόμημα προς τον ουρανό και να το επιβάλει στον περιβάλλοντα χώρο, δημιουργώντας την κατάλληλη επιβλητική ατμόσφαιρα στον προσκυνητή του ιερού.

Οι ναοί διακρίνονταν σε ιωνικού και δωρικού τύπου. Ο ιωνικός ναός αποτελούνταν από κίονες με βάσεις που περιλάμβαναν σπείρα και διπλό τροχίλο και που κατέληγαν σε κιονόκρανα με έλικες. Τα κιονόκρανα στήριζαν τον άβακα, στον οποίον επικαθόταν το επιστύλιο, η κορυφή του οποίου διακοσμούνταν με το κυμάτιο. Ακριβώς από πάνω βρισκόταν η ζωοφόρος, που στήριζε το αέτωμα, το οποίο αποτελούνταν από το γείσο (την βάση του τριγώνου) και την σιμή (πλευρά τριγώνου) που διακοσμούνταν με κυμάτια (σχ. 46 Boardman, AET, 1:59). Ο δωρικός ναός αποτελούνταν από περισσότερα μέρη. Ο κίονας, που στηριζόταν στον στυλοβάτη, διακοσμούνταν στην κορυφή με δακτυλίους και στηριζόταν στον εχίνο και στον άβακα. Ο άβαξ συγκρατούσε το επιστύλιο, που διακοσμούνταν με σταγόνες. Ακριβώς από πάνω βρίσκονταν οι μετόπες και τα τρίγλυφα, που στήριζαν το αέτωμα. Η βάση του ονομαζόταν οριζόντιο γείσο, το εσωτερικό τρίγωνο, τύμπανο και η κεκλιμένη πλευρά του σχηματιζόμενου τριγώνου, καταέτιο γείσο. Ακριβώς από πάνω το τρίγωνο κατέληγε στην σιμή ή υδρορροή, στην άκρη της οποίας υπήρχε το ακρωτήριο (σχ. 34 Boardman, AET, 1:45). Οι ναοί και τα γλυπτά που τους διακοσμούσαν συμπληρώνονταν με έντονα χρώματα, όπως το κυανό και το κόκκινο. Ο ναός αποτελούνταν συνήθως από τον πρόναο, τον σηκό και τον οπισθόδομο.[541]

Ο παλαιότερος ελληνικός ναός του οποίου έχουν σωθεί ολόκληροι κίονες είναι της Ηρας στην Ολυμπία, από το 650 π.Χ., που έφερε 6 επί 16 κίονες (σχ. 108 Boardman, AET, 1:112). Ο καλύτερα διατηρημένος αρχαϊκός ναός στον ελλαδικό χώρο είναι της

χαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 56), που χρονολογείται όμως στα μέσα του ΣΤ' αιώνα.

[540] Για σχεδιαστική αποκατάσταση των δύο αετωμάτων δες GSAP, fig. 206.

[541] Για τους αρχαϊκούς ναούς δες και Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200-479 BC* (London: Routledge, 1996), pp. 262-269.

Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα (500 π.Χ.). Το "πτερόν" αποτελείται από 6 επί 12 κίονες και συνδέεται άμεσα με τον ναό δημιουργώντας ένα ενιαίο σύνολο. Ο ναός της Αφαίας αποτελεί την κορύφωση της αρχαϊκής ναοδομίας με αναλογία διαμέτρου κιόνων προς ύψος 1 προς 5,3 μ., αναλογία που πλησιάζει πολύ αυτήν της κλασικής εποχής (σχ. 112 Boardman, ΑΕΤ, 1:116). Πολλά δείγματα ελληνικών αρχαϊκών ναών βρίσκονται στην Μεγάλη Ελλάδα, όπως οι ναοί στην Ποσειδωνία (Phaestum), νότια της Νεαπόλεως, ενώ άλλοι στην Ιωνία, όπως ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, ένα από τα θεωρούμενα επτά θαύματα του κόσμου. Είχε μήκος 115,14 μ. και πλάτος 55,10 μ. με 117 κίονες σε δύο και τρεις σειρές, ύψους 18,9 μ. ο καθένας, διακοσμημένους με εξαιρετικό τρόπο (σχ. 143 Boardman, ΑΕΤ, 1:144). Παρά τα όσα θαυμάσια έργα της Αρχαϊκής Εποχής, η αρχιτεκτονική ολοκλήρωση των ναών επετεύχθη βέβαια στην κλασική εποχή που επακολούθησε.

Η αρχαϊκή ελληνική τέχνη και η αρχιτεκτονική δείχνουν την πολιτισμική απόσταση που υφίσταται με την τέχνη των Ανατολικών Λαών και την Αίγυπτο αλλά και με τον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό. Οι Έλληνες τεχνίτες γεύτηκαν το νέκταρ της καλλιτεχνικής δημιουργίας μέσα στα πλαίσια της πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής εξελίξεως των Πόλεων. Κάθονταν στις πόρτες των εργαστηρίων τους και ανενόχλητοι ζωγράφιζαν τα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία ή σμίλευαν τα αρχαϊκά αγάλματα ή φαντάζονταν το κτίσιμο του νέου ναού. Το πνεύμα ελευθερίας και ατομικότητας που επικράτησε στις Πόλεις έδωσε φτερά στην φαντασία και στην δημιουργικότητα του Έλληνα καλλιτέχνη για να πραγματοποιήσει τα επιτεύγματα της αρχαϊκής τέχνης.

Συμπέρασμα

Η ιστορία του πρώτου μισού του Ε' αιώνα είναι γεμάτη με σελίδες δόξας για τους Αρχαίους Έλληνες. Οι περήφανες νίκες τους εναντίον των Περσών τους γέμισαν με αυτοπεποίθηση αλλά τους πότισαν και με αλαζονεία. Η ελληνική νίκη επί των Περσών σημάδεψε τον θρίαμβο του δημοκρατικού πολιτεύματος επί της αυτοκρατορικής απολυταρχίας. Η ελευθερία σκέψεως και δράσεως και ο αγώνας υπέρ βωμών και εστιών ήταν οι κύριοι παράγοντες της ελληνικής επιτυχίας. Αντιθέτως, η ανυπαρξία ενιαίας πολιτικής και η έντονη τοπικιστική αντίληψη περί διακυβερνήσεως, οδήγησαν στην κατάλυση του συναινετικού πνεύματος που επέδειξαν οι Έλληνες μπροστά στον περσικό κίνδυνο και στην πόλωση στις σχέσεις Αθήνας και Σπάρτης, μεταξύ 479 και 454.

Ο συναγωνισμός των δύο Πόλεων και των αντίστοιχων συνασπισμών φαίνεται ότι κινούνταν από διαφορετικά ελατήρια. Οι Αθηναίοι ήθελαν μια Ελλάδα ενωμένη γύρω από την Πόλη τους έτσι ώστε να κυριαρχήσει στο Αιγαίο και να αποτρέψει κάθε μελλοντική επέμβαση από τα ανατολικά. Οι Σπαρτιάτες, από την δική τους σκοπιά, επιδίωκαν να προστατεύσουν το ιδιότυπο πολίτευμά τους και να συνασπίσουν τις πελοποννησιακές Πόλεις υπό την αρχηγία τους έτσι ώστε να μην επιτρέψουν επέκταση της αθηναϊκής πολιτικής. Όσο λοιπόν εξελίσσονταν οι δημοκρατικοί θεσμοί στην Αθήνα του Ε' αιώνα τόσο πιο συντηρητικοί γίνονταν οι Σπαρτιάτες, οι οποίοι έτρεμαν μήπως η λειψανδρία στην Πόλη τους οδηγούσε σε πλήρη επικράτηση της Αθήνας. Η υποβόσκουσα, μετά το τέλος των περσικών πολέμων, διαφωνία και ανταγωνιστικότητα Αθήνας και Σπάρτης και των αντίστοιχων συνασπισμών της Αθηναϊκής και της Πελοποννησιακής Συμμαχίας είχε φυσικά ως αποτέλεσμα την ανοικτή σύγκρουση, τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αριστοτέλης. *Αθηναίων Πολιτεία*. Εκδ. Γεωργιάδης (Fr.Blass, εκδ. Λειψίας).

Boardman, John et al. Επιμ. *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*. 3 τομ. Αθήναι: Άστυ, 1967 [πανομοιότυπη έκδοση σε πολλές γλώσσες, 1966].

Burn, Andrew Robert. *Persia and the Greeks: the Defense of the West c. 546-478 BC.* London: Arnold, 1962.

Γιαλούρης, Νικόλαος. *Αρχαία Γλυπτά*. Στην Σειρά *Ελληνική Τέχνη*. 15 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994.

Dover, K. J. *Greek Homosexuality*. N. York: Random House, 1978.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates. Greek History and Civilization during the 6th and 5th Centuries BC*. London: Routledge, 1989. Reprint of 1973 edition.

Green, Peter. *The Greco-Persian War (The Year of Salamis)*. Berkeley: Univ. of California Press, 1970/1996.

Hignet, C. *Xerxes' Invasion of Greece*. Oxford: Clarendon Press, 1963.

Ηρόδοτος. *Ιστορίαι*. Εκδ. Oxford-Καρδαμίτσας.

Θουκιδίδης. *Ιστορίαι [του Πελοποννησιακού Πολέμου]*. Εκδ. Γεωργιάδης.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τομ 2: *Αρχαϊκός Ελληνισμός*.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τομ 3α: *Κλασικός Ελληνισμός*.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. "Θεμιστοκλής". Εκδ. Γεωργιάδης.

__________. *Βίοι Παράλληλοι*. "Αριστείδης". Εκδ. Κάκτος.

__________. *Βίοι Παράλληλοι*. "Κίμων". Εκδ. Κάκτος.

Sealey, Raphael. *A History of the Greek City States ca 700-338 BC*. Berkeley: Univ. of California Press, 1976.

Starr, Ch. G. *The Birth of Athenian Democracy. The Assembly in the Fifth Century BC*. N. York: Oxford Univ. Press, 1990.

Τιβέριος, Μιχάλης. *Αρχαία Αγγεία*. Στην Σειρά *Ελληνική Τέχνη*. 15 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1996.

8

Η ΜΕΓΑΛΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Η Αθηναϊκή Ηγεμονία & ο Πελοποννησιακός Πόλεμος
454-404 π.Χ.

Η άνοδος της πολιτικής δυνάμεως της Αθήνας μετά το τέλος των περσικών πολέμων και η απομόνωση της Σπάρτης ήταν αναπόφευκτο να δημιουργήσουν αμοιβαία δυσπιστία ανάμεσα στις δύο μεγάλες δυνάμεις της Αρχαίας Ελλάδας. Ο φόβος της πιθανής υπεροχής της μιας Πόλεως επί της άλλης επέφερε την στρατιωτική σύγκρουση, που αρχικά διεξήχθη στην κυρίως Ελλάδα αλλά τελικά μεταφέρθηκε στις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας (Μεγάλη Ελλάδα). Ο πόλεμος αυτός που ονομάσθηκε Πελοποννησιακός αποδυνάμωσε τελείως τις ελληνικές Πόλεις, συμπεριλαμβανομένων και των νικητών Σπαρτιατών, και τις ανάγκασε να υποταχθούν ουσιαστικά, από διπλωματικής απόψεως, στους Πέρσες.

Δεν θα γνωρίζαμε πολλά για το γεγονός που συντάραξε την Αρχαία Ελλάδα για περίπου μισό αιώνα εάν δεν υπήρχε ο Θουκυδίδης (περ. 460-399). Ο ιστορικός του πολέμου διηγήθηκε τις συγκρούσεις, εξέτασε τα αίτια και τις αφορμές και παρέδωσε στην αιωνιότητα την δική του άποψη για την Αθηναϊκή Δημοκρατία και τον θεμελιωτή της Περικλή. Παρά το γεγονός ότι η ιστορική πιστότητα ορισμένων σημείων της συγγραφής ή χαρακτηρισμών του Θουκυδίδη έχουν αμφισβητηθεί, το έργο του παραμένει η μόνη ιστορικά αξιόπιστη σύγχρονη μαρτυρία για τον πόλεμο, βασισμένη σε πηγές που είχαν ελεγχθεί από τον συγγραφέα. Ο Θουκυδίδης υπήρξε ο πρώτος πραγματικός ιστορικός, που δεν αρκέστηκε στο να συγκεντρώσει τις πληροφορίες που του έδιναν οι εκάστοτε ερωτώμενοι αλλά προσπάθησε να τις διασταυρώσει γιατί ήθελε η Ιστορία του να είναι "κτῆμά τε ἐς αἰεὶ".[542]

Η ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου, όσο την διηγήθηκε ο Θουκυδίδης και την συμπλήρωσε ο Ξενοφών στα *Ελληνικά* του, χωρίζεται σε τέσσερις φάσεις. Η πρώτη αφορά την άνοδο της Αθήνας ως ηγεμονίδας Πόλεως και στον ρόλο του Περικλή, η δεύτερη την πρώτη φάση του πολέμου, τον Αρχιδάμειο Πόλεμο, η τρίτη την Εκστρατεία των Αθηναίων στην Σικελία και η τέταρτη την κατάλυση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Μέσα από αυτές τις τέσσερις φάσεις, στο τέλος του Ε' αιώνα, η Αθήνα και μαζί της οι Ελληνικές

[542] Θουκ. Α.22 "κτήμα των ανθρώπων στην αιωνιότητα".

Πόλεις-Κράτη πέρασαν από την δόξα και την ισχύ της εποχής των μηδικών πολέμων στην στρατιωτική αποδυνάμωση του Δ' αιώνα.

Η Αθηναϊκή Ηγεμονία και ο Περικλής (454-431 π.Χ.)

Η Αθηναϊκή Ηγεμονία, δηλαδή η πλήρης επιβολή των απόψεων των Αθηναίων στους συμμάχους τους, αναπτύχθηκε σταδιακά μετά το τέλος των Περσικών Πολέμων το 379 και κορυφώθηκε κατά το δεύτερο μισό του Ε' αιώνα, διότι οι κάτοικοι της αττικής Πόλεως όλο και περισσότερο ανησυχούσαν για την αύξηση της δυνάμεως των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους. Οι Αθηναίοι επενέβαιναν στρατιωτικά στις Πόλεις που ήθελαν να εγκαταλείψουν την συμμαχία και, γενικά, άρχισαν σιγά-σιγά να συμπεριφέρονται στους συμμάχους τους σαν να ήταν υποτελείς τους. Χρονικό ορόσημο της πλήρους εγκαθιδρύσεως της Αθηναϊκής Ηγεμονίας θεωρείται η μεταφορά του Ταμείου της συμμαχίας από την Δήλο στην Ακρόπολη των Αθηνών το 454/3 π.Χ., αν και σημάδια της είχαν φανεί πολύ νωρίτερα με τις δραστηριότητες του Κίμωνα (δες προηγούμενο κεφάλαιο). Οι σύμμαχοι ήταν πλέον υποχρεωμένοι να φέρνουν την εισφορά τους στην Αθήνα όπου, μετά από πρόταση των πιστών στους Αθηναίους Σαμίων, είχε κατατεθεί το Ταμείο για λόγους ασφαλείας μετά την καταστροφή από τους Πέρσες του συμμαχικού στόλου στην Αίγυπτο. Το ένα εξηκοστό (1/60) από τις εισφορές των Πόλεων περιερχόταν στην θεά Αθηνά και διαχειριζόταν από τους Αθηναίους Ελληνοταμίες. Με αυτόν τον τρόπο, οι Αθηναίοι άρχισαν να επωφελούνται από την συμμαχία και τελικά την μετέτρεψαν σε Αθηναϊκή Ηγεμονία επεμβαίνοντας στις άλλες Πόλεις σε ζητήματα οικονομικά, διοικητικά και στρατιωτικά (εγκατάσταση φρουρών), κοινωνικά (νόμος περί νόθων) αλλά και σε άλλα θέματα, ήσσονος ίσως σημασίας.[543]

Αποστασίες και Αμφίπολη (454-437/6 π.Χ.). Η σταδιακή αυτή αλλαγή της στάσεως των Αθηναίων είχε ως συνέπεια αντιδράσεις και αποστασίες εκ μέρους ορισμένων συμμάχων. Πρέπει να υπενθυμισθεί ότι δεν είχαν όλες οι Πόλεις της συμμαχίας δημοκρατικά πολιτεύματα αλλά πολλές διοικούνταν από αριστοκρατικούς, μια που οι ‘όροι της συμμαχίας όριζαν την αυτονομία των Πόλεων.[544] Δεν πρέπει λοιπόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα ότι ορισμένες Πόλεις, ιδίως μετά την Ειρήνη Ελλήνων και Περσών (449), δεν μπορούσαν να κατανοήσουν για πιο λόγο έπρεπε πλέον να συνεισφέρουν στο κοινό Ταμείο. Επίσης, η δυσφορία αυτή μάλλον υποκινούνταν και από την Σπάρτη, η οποία δεν έβλεπε με καλό μάτι την διατήρηση της πολιτικής και στρατιωτικής δυνάμεως της Αθήνας στον Ελλαδικό χώρο.

Οι πρώτες Πόλεις που αποστάτησαν ήταν οι Ερυθρές, ο Κολοφώνας και η Μίλητος μάλλον μεταξύ 454 και 452. Οι Αθηναίοι επενέβησαν και στις τρεις περιπτώσεις και, αφού παρέδωσαν την εξουσία στους δημοκρατικούς, αποκατέστησαν την δημοκρατική τάξη και εξασφάλισαν την συνέχεια της συμμαχίας. Οι ‘όροι που επιβάλλονταν στις Πόλεις που αποστατούσαν ήταν σκληροί: γκρέμισμα των τειχών, αυξημένες ή και υπέρογκες ετήσιες εισφορές στο Ταμείο της συμμαχίας, πληρωμή των δαπανών για την ανατροπή της αποστασίας και πολλές φορές παράδοση αριστοκρατικών ομήρων στους Αθηναίους για την εξασφάλιση της διακυβερνήσεως των δημοκρατικών στις συμμαχικές Πόλεις. Ως ήταν φυσικό, αμέσως μετά τις πρώτες αποστασίες, η στάση των Αθηναίων άρχισε να σκληραίνει περισσότερο. Μετά το 450-446, οι Αθηναίοι υποχρέωσαν σχεδόν όλες τις συμμαχικές Πόλεις να δεχθούν το αττικό νόμισμα και τα αττικά μέτρα και σταθμά,[545] που ευνόησαν την διεξαγωγή του εμπορίου αλλά θεωρήθηκαν μειωτικά από τους συμμάχους.

[543] OHCW, pp. 133-135.

[544] "ἡγούμενοι δὲ αὐτονόμων τὸ πρῶτον τῶν ξυμμάχων" γράφει για τους Αθηναίους ο Θουκυδίδης (Α.97).

[545] GHI, no 45.

Άλλο επαχθές μέτρο ήταν η εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων σε Πόλεις οι οποίες είχαν αποστατήσει. Οι κληρούχοι εγκαθίσταντο μόνιμα στην Πόλη και καλλιεργούσαν τον κλήρο γης που τους δινόταν. Φυσικά, το σκληρότερο μέτρο ήταν η καταβολή του συμμαχικού φόρου, για την οποία διαθέτουμε τους φορολογικούς καταλόγους της περιόδου στην επιγραφική συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα. Από την σύγκριση των αποσπασμάτων (δες Ιστορική Πηγή 18) φαίνεται αμέσως η αύξηση της εισφοράς που επιβαλλόταν στους συμμάχους που τολμούσαν να συγκρουσθούν με τους Αθηναίους αλλά και η σημαντική αύξηση του 425 π.Χ.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 18
ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΣΥΜΜΑΧΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥ 442, 432 & 425 π.Χ.
(Αποσπάσματα)

Πλήρης κατάλογος σε Russell Meiggs, *The Athenian Empire* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1975), appendix 14. Οι αριθμοί αναφέρονται σε τάλαντα και δραχμές.[546]

	443/2	433/2	425
		Ιωνικός Φόρος	
Ερυθραίοι	7	10+1100;	
Εφέσιοι	6	7+3000;	
Θερμαίοι εξ Ικάρου	0+3000	0+3000;	
Μαραθήσιοι	0+3000	0+2000;	
Νισύριοι	1	1;	
		Ελλησπόντιος Φόρος	
Βυζάντιοι	15+4300	18+1800;	
Διδυμοτειχίται	0+1000	0+1000;	
Παριανοί	0+2000	1;	
Σήστιοι	0+500	0+1000;	
Τενέδιοι	2+5280	2+5280;	
Χερρονησίται	1	1:	
		Νησιωτικός Φόρος	
Αιγινήται	30	14 ή 9;	
Ανδριοι	6	6	15
Ερετριείς	3	3	15
Καρύστιοι	5	5	5
Κείοι	4	3	10
Κύθνιοι	3	3	6
Μυκόνιοι	1	1;	

---

[546] Οι υποδιαιρέσεις του αττικού νομίσματος ήταν οι εξής:
1 δραχμή = 6 οβολοί
1 μνά = 100 δραχμές
1 τάλαντο = 60 μναί ή 6.000 δραχμές
Russell Meiggs and David Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, rev. ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1988), pp. xv-xvi.

Νάξιοι	6+4000	6+4000	15
Πάριοι	18;	30	
Σερίφιοι	1	1;	
Σίφνιοι	3	3	9
Σύριοι	0+1000	0+1500	1
Τήνιοι	2	2	10
Χαλκιδείς	3	3	10

Επί Θράικης φόρου

Θάσιοι	30(443)	30	60;
Μαρωνίται	1+3000	10	21+;
Ολύνθιοι	2	2;	
Ποτειδαιάται	6	15;	
Σαμοθράκες	6	6	15;
Σκιάθιοι	0+1000	0+1000;	

Η σκλήρυνση της στάσεως των Αθηναίων έναντι των συμμάχων τους επιτάθηκε ιδίως μετά την αποτυχία της συγκλήσεως πανελληνίου συνεδρίου στην Αθήνα. Φαίνεται ότι το 448 ο Περικλής προσπάθησε να συγκαλέσει συνέδριο των Ελλήνων στην Αθήνα για να λάβουν αποφάσεις για τα ιερά που έκαψαν οι Πέρσες, για να κάνουν κοινές θυσίες στους θεούς και να αποφασίσουν για την ελεύθερη ναυσιπλοΐα και την παγίωση της ειρήνης.[547] Όπως αναμενόταν, η εύλογη άρνηση των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους να συμμετάσχουν σε συνέδριο που θα γινόταν στην Αθήνα και θα αφορούσε αθηναϊκά συμφέροντα ματαίωσε τα σχέδια του Περικλή.

Παρά την αθηναϊκή αυτή αποτυχία συνενώσεως των Ελλήνων στον διπλωματικό στίβο, η δημιουργία της νέας αποικίας των Θουρίων (Κάτω Ιταλία) το 443 στέφθηκε με επιτυχία. Οι Θούριοι κτίσθηκαν κοντά στην κατεστραμμένη Σύβαρη από Αθηναίους αλλά και πολλούς συμμάχους τους, που όλοι μαζί έδωσαν πανελλήνιο χαρακτήρα στον εποικισμό. Παρ' όλα αυτά δεν υπήρξε άλλη προσπάθεια των ελληνικών Πόλεων να συνενώσουν τις δυνάμεις τους. Αντιθέτως, ο συναγωνισμός των αποικιών επέφερε την τελική φάση της συγκρούσεως Αθήνας και Σπάρτης στην Σικελία.

Ανάμεσα στα έτη 446/5 και 431/0, οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν, για μια φορά ακόμη, προβλήματα που δημιούργησαν οι σύμμαχοί τους, εξ αιτίας βεβαίως της στάσεως της αττικής Πόλεως. Οι Αθηναίοι επενέβησαν στην Σάμο, στην Ποτείδαια (στην Μακεδονία) και στα Μέγαρα, όπως πίστευαν ότι όφειλαν να πράξουν, για να προφυλάξουν την ενότητα της συμμαχίας. Η επέμβαση των Αθηναίων στην Σάμο το 440 προκλήθηκε εξ αιτίας διενέξεως μεταξύ Σαμίων και Μιλησίων, δύο εκ των συμμάχων τους. Οι Σάμιοι ολιγαρχικοί που βρίσκονταν στην εξουσία δεν πείσθηκαν από την ηγέτιδα Πόλη της συμμαχίας να σταματήσουν τις εχθροπραξίες και να προσέλθουν μαζί με τους Μιλησίους στην Αθήνα για διευθέτηση της διενέξεως. Οι Αθηναίοι αντέδρασαν αστραπιαία και έστειλαν αρχικά 60 πλοία, εκ των οποίων 40 υπό τις διαταγές του Περικλή και άλλων στρατηγών, να επιτεθούν εναντίον των Σαμίων. Οι τελευταίοι ζήτησαν βοήθεια από τους Πέρσες και κατάφεραν να αντέξουν στην πολιορκία των Αθηναίων, που έστελναν συνεχώς ενισχύσεις, για περίπου ένα χρόνο. Την άνοιξη του 439, όμως, οι Σάμιοι ολιγαρχικοί ανα-

[547] Η μόνη αναφορά στο σχέδιο του Περικλή παραδίδεται από τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι*, "Περικλής", XVII). Για το πρόβλημα της μοναδικής πηγής δες Russell Meiggs, *The Athenian Empire*, rpt. with corrections (Oxford: Oxford Univ. Press, 1975), pp. 152-153.

γκάσθηκαν να συνθηκολογήσουν, αφού οι Σπαρτιάτες αρνήθηκαν να τους βοηθήσουν, και υποχρεώθηκαν "τεῖχός τε καθελόντες καὶ ὁμήρους δόντες καὶ ναῦς παραδόντες καὶ χρήματα τὰ ἀναλωθέντα ταξάμενοι κατὰ χρόνους ἀποδοῦναι".[548] Η τιμωρία των Σαμίων δεν ήταν ιδιαίτερα σκληρή για τα αθηναϊκά δεδομένα μια που η κατεδάφιση των τειχών, η απόδοση ομήρων και η παράδοση του στόλου ήταν συνηθισμένοι ‘όροι που επιβάλλονταν σε ηττημένους. Το γεγονός μάλιστα ότι δόθηκε η δυνατότητα στους Σαμίους να πληρώσουν τα έξοδα της συμμαχικής εκστρατείας εναντίον τους σε δόσεις ("κατά χρόνους αποδούναι") επιβεβαιώνει την άποψη ότι δεν τιμωρήθηκαν καθόλου σκληρά, ίσως επειδή αποτελούσαν έναν από τους σημαντικότερους συμμάχους των Αθηναίων. Επί πλέον, επειδή το ακριβές κείμενο του σχηματισμού της Συμμαχίας της Δήλου δεν είναι γνωστό, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με πιο δικαίωμα η Αθήνα αποφάσισε να υποστηρίξει μια από τις συμμαχικές Πόλεις εναντίον κάποιας άλλης. Φαίνεται, όμως, ότι οι Αθηναίοι, για να δείξουν το κύρος που διέθεταν μέσα στην συμμαχία, έπρεπε να προστατεύσουν τις συμμαχικές Πόλεις που απειλούνταν έστω και εάν η απειλή προερχόταν από άλλη συμμαχική Πόλη.

Το ίδιο έτος που οι Αθηναίοι υπέταξαν τους Σαμίους, θεώρησαν επίσης καλό να προσπαθήσουν να εποικίσουν θέσεις στην Μακεδονία και στην Θράκη για οικονομικούς και εμπορικούς λόγους. Το 437/6 ίδρυσαν αποικία στην Αμφίπολη, στον Στρυμόνα ποταμό. Ο κύριος λόγος ιδρύσεως της αποικίας ήταν μια μόνιμη βάση με σκοπό την κοπή ξυλείας για τις ανάγκες κατασκευής νέων πλοίων αλλά και την πιθανότητα προσβάσεως στα μεταλλεία του Παγγαίου. Την ίδια εποχή, οι Αθηναίοι έστειλαν αποίκους σε διάφορα σημεία του Εύξεινου Πόντου για να είναι βέβαιοι ότι δεν θα διακοπεί η παροχή σιτηρών, ξυλείας και παστών ψαριών που ήταν απαραίτητα στον συνεχώς αυξανόμενο αθηναϊκό πληθυσμό.

Η Αθήνα χρειαζόταν τις προμήθειες για να επιβιώσουν οι κάτοικοί της βιολογικά ενώ για να διατηρήσει την εξουσία της ως ηγεμονίδα Πόλη ήταν απαραίτητο να επεμβαίνει σε οποιαδήποτε περίπτωση διακυβευόταν η συμμαχία ή τα συμφέροντά της, όπως συνέβη με την Κέρκυρα και την Ποτείδαια.

Κερκυραϊκά και Ποτειδαιατικά (433-431 π.Χ.). Μια από τις σημαντικότερες περιστάσεις κατά την οποία διακυβεύονταν αθηναϊκά συμφέροντα ήταν η σύγκρουση Κερκυραίων και Κορινθίων το 433. Η διένεξη ξεκίνησε όταν οι Κερκυραίοι αρνήθηκαν να βοηθήσουν τους δημοκρατικούς της Επιδάμνου (αποικία Κερκυραίων και Κορινθίων, σημερινό Δυρράχιο στην Αλβανία). Οι κάτοικοι της αποικίας υπέφεραν από επιδρομές Ιλλυριών, που είχαν ενωθεί με ολιγαρχικούς της δική τους Πόλεως. Οι Επιδάμνιοι στράφηκαν στην Κόρινθο. Οι Κορίνθιοι έστειλαν μεν βοήθεια αλλά προξένησαν την αντίδραση των Κερκυραίων, οι οποίοι αποφάσισαν να πολιορκήσουν την Επίδαμνο. Η διένεξη πήρε διαστάσεις και οι Κορίνθιοι άρχισαν να κατασκευάζουν μεγάλο στόλο για να αντιμετωπίσουν τα 120 Κερκυραϊκά πλοία.[549] Τότε ακριβώς οι Κερκυραίοι, τρομοκρατημένοι διότι δεν είχαν καμία σύμμαχο Πόλη, έστειλαν πρέσβεις στην Αθήνα. Το ίδιο έπραξαν και οι Κορίνθιοι ζητώντας να μην επέμβει η Αθήνα διότι έτσι παραβιάζονταν οι τριακοντούτεις σπονδές. Οι Αθηναίοι, για να μην δυσαρεστήσουν καμία πλευρά, εσύναψαν με τους Κερκυραίους μόνο αμυντική συμμαχία ("επιμαχίαν"[550]), χωρίς έτσι να παραβιάσουν την ειρήνη με την Πελοποννησιακή Συμμαχία. Οι Αθηναίοι έστειλαν μάλιστα 10 πλοία και αργότερα άλλα 20[551] όχι για να επιτεθούν στους Κορινθίους αλλά για να προστατεύσουν την Κέρκυρα. Η σύγκρουση όμως δεν αποφεύχθηκε. Το καλοκαίρι του 433, οι στόλοι Κορίν-

[548] Θουκ. Α.117. Ολόκληρο το συμβάν διηγείται ο Θουκυδίδης στις παραγράφους Α.115-117.

[549] Θουκ. Α.29.

[550] Θουκ. Α.44.

[551] Θουκ. Α.45 & Α.50.

θίων και Κερκυραίων έμελλε να συγκρουσθούν στα στενά Σύβοτα,[552] στο στενό νότιο μέρος μεταξύ Κέρκυρας και Θεσπρωτίας. Η συμπλοκή έληξε όταν, πριν υπάρξει ξεκάθαρος νικητής της ναυμαχίας, οι Κορίνθιοι αποχώρησαν αφού συνέλαβαν 800 ερέτες (δούλους κωπηλάτες) και 250 Κερκυραίους[553] και βεβαιώθηκαν πως δεν θα δέχονταν επίθεση από τους Αθηναίους. Η διένεξη φαίνεται ότι αρχικά ωφέλησε τους Αθηναίους, εφόσον απέκτησαν νέους συμμάχους και μέσω αυτών πιθανή εύκολη πρόσβαση στην Ιταλία, αλλά και εμπόδισαν την εξάπλωση των Πελοποννησίων στο Βόρειο Ιόνιο. Από την θέση που έλαβαν οι Αθηναίοι στην διαμάχη έγινε φανερό πως με κανέναν τρόπο δεν θα βοηθούσαν μέλος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Αντιθέτως, προτιμούσαν να συνεπικουρήσουν αντιπάλους, δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση τους Κερκυραίους, που είχαν ήδη κατασκευάσει ισχυρό στόλο και θα μπορούσαν να τους φανούν χρήσιμοι στο μέλλον. Η αθηναϊκή τακτική δείχνει την προσπάθεια των κατοίκων της αττικής Πόλεως να απομονώσουν τους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους στην Πελοπόννησο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21
Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (Περίοδος 433-421 π.Χ.)

Κερκυραϊκά & Ποτειδαιατικά	433
Μεγαρικό Ψήφισμα	432
Σύγκρουση Θηβαίων-Πλαταιέων	431
Αθηναϊκή Νίκη στον Κορινθιακό	429
Θάνατος Περικλή	429
Πτώση της Μυτιλήνης	427
Καταστροφή Πλαταιών από Θηβαίους	427
Α' Εκστρατεία Αθηναίων σε Σικελία	427
Κατάληψη Πύλου & Νίκη Αθηναίων	425
Θάνατος Κλέωνα και Βρασίδα	422
Ειρήνη Νικία	421
Συμμαχία Αθηναίων-Σπαρτιατών	421

Οι σχέσεις Αθηναίων και Σπαρτιατών και Αθηναίων και Κορινθίων δοκιμάσθηκαν για μια ακόμη φορά με αφορμή τα γεγονότα στην Ποτείδαια (σημερινή Νέα Ποτίδαια) της Χαλκιδικής την περίοδο 433-431, που μπορούν να θεωρηθούν και το πρελούδιο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Οι Μακεδόνες, που κατοικούσαν στην περιοχή, είχαν από καιρό δημιουργήσει το βασίλειό τους και είχαν συνάψει σύμφωνο φιλίας με τους Αθηναίους. Γύρω στο 434, ο Φίλιππος (αδελφός του βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα Β', 452-413) κήρυξε τον εαυτό του αυτόνομο μονάρχη και έκλεισε ξεχωριστή συμμαχία με τους Αθηναίους. Αυτή του η πράξη εξαγρίωσε τον Περδίκκα που προσπάθησε να πείσει τους Κορινθίους να υποκινήσουν την αποικία τους Ποτείδαια (από Κορινθίους αλλά σύμμαχος των Αθηναίων) να ξεσηκωθεί εναντίον των Αθηναίων. Οι Αθηναίοι, που κατάλαβαν το σχέδιο, προσπάθησαν με απειλές, όπως γκρέμισμα τειχών, ομήρους και αύξηση του φόρου, να εμποδίσουν την αποστασία της Ποτείδαιας. Οι δυσαρεστημένοι Ποτειδαιάτες, όμως, ζήτησαν την υποστήριξη των Λακεδαιμονίων και έλαβαν την υπόσχεση ότι, εάν οι Αθηναίοι επιτίθονταν στην Ποτείδαια για να αξιώσουν την εφαρμογή των μέτρων, οι Σπαρτιάτες θα εισέβαλαν στην Αττική.

Εν τω μεταξύ, ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε υποκινήσει πολλές Πόλεις της Χαλκιδικής να αποστατήσουν από την συμμαχία με τους Αθηναίους και είχε μάλιστα πείσει τους

[552] Δες περιγραφή ναυμαχίας σε J. S. Morrison and J. F. Coates, *The Athenian Trireme* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1986), pp. 62-68.

[553] Θουκ. Α.55.

Χαλκιδείς να γκρεμίσουν τις παράκτιες Πόλεις τους και να μετακινηθούν στην Όλυνθο (βορειανατολικά της Ποτείδαιας), την οποία οχύρωσαν και ετοίμασαν για μάχη με τους Αθηναίους. Τότε οι Αθηναίοι έστειλαν εναντίον του Περδίκκα εκστρατευτικό σώμα αποτελούμενο από 1.000 οπλίτες σε 30 πλοία.[554] Σχεδόν ταυτόχρονα, οι Κορίνθιοι έστειλαν 1.600 οπλίτες και 400 ψιλούς (ελαφρά οπλισμένους) στην Ποτείδαια ενώ, αμέσως μετά, οι Αθηναίοι ενίσχυσαν τον στρατό τους στην Μακεδονία με 2.000 οπλίτες σε 40 πλοία.[555] Η κατάληψη της Πόλεως Θέρμη (στην θέση της σημερινής Θεσσαλονίκης) από τους αττικούς οπλίτες απέκοψε τον Περδίκκα από την Ποτείδαια και την Όλυνθο και έτσι ο Μακεδόνας βασιλιάς προσποιήθηκε ότι σταμάτησε τις εχθροπραξίες. Ενώ οι Αθηναίοι στράφηκαν προς την Ποτείδαια, ο Περδίκκας, παρά την συμφωνία που είχε μαζί τους να μην συμμετάσχει στις μάχες, ενώθηκε με τους εχθρούς τους. Ο ενωμένος εναντίον των Αθηναίων στρατός, μοίρασε τις δυνάμεις του ανάμεσα στην Όλυνθο και στην Ποτείδαια. Οι Αθηναίοι, όμως, εφήρμοσαν εξαιρετική πολεμική τακτική, νίκησαν τους αντιπάλους τους στις μάχες σε ανοικτό πεδίο και άρχισαν την πολιορκία της Ποτείδαιας. Η μακεδονική Πόλη υπήρξε ένα από τα πρώτα θέατρα του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Κατά την διάρκεια των γεγονότων στην Μακεδονία, ζυμώσεις γίνονταν στην Πελοπόννησο για την στάση της εκεί συμμαχίας έναντι των Αθηναίων. Οι Κορίνθιοι παρουσιάσθηκαν πολύ δυσαρεστημένοι με την στάση της Σπάρτης, η οποία καθυστερούσε να λάβει αποφάσεις και να κινηθεί εναντίον της Αθήνας, όπως είχε υποσχεθεί στην Ποτείδαια. Η αλήθεια είναι ότι στην Σπάρτη υπήρχαν δύο ξεχωριστές πολιτικές ομάδες, με διαφορετικές απόψεις για τις σχέσεις της Πόλεως και της συμμαχίας με την Αθήνα. Εκφραστής της πρώτης ομάδας ήταν ο βασιλιάς Αρχίδαμος, που ήταν υπέρ της ειρήνης και καθόλου υπέρ επιθέσεως στην Αθήνα, σε αντίθεση με τους Εφόρους, που εξέφραζαν την άλλη πλευρά, και ήταν υπέρ αμέσου επεμβάσεως στην Αττική. Για ειρωνεία της τύχης, ο βασιλιάς Αρχίδαμος ήταν εκείνος που τελικά διετάχθη να αρχίσει τις εχθροπραξίες με τους Αθηναίους. Η σπαρτιατική αυτή καθυστέρηση δείχνει ότι και οι αντίπαλοι των Αθηναίων δίσταζαν να εμπλακούν σε πόλεμο με μια από τις ισχυρότερες ελληνικές Πόλεις.

Με τα Κερκυραϊκά και Ποτειδαιατικά, όμως, οι Αθηναίοι ισχυροποίησαν στρατιωτικώς την θέση τους μεταξύ των ελληνικών Πόλεων και κυρίως αυτών της συμμαχίας και διατήρησαν το γόητρό τους. Είχαν επίσης προστατεύσει τους Κερκυραίους και είχαν διατηρήσει την θέση τους στην Μακεδονία. Παρ' όλα αυτά, δεν θα απέφευγαν την γενική σύγκρουση με τον αντίπαλο σχηματισμό.

Το Μεγαρικό Ψήφισμα (432 π.Χ.). Αν παραδεχθούμε ότι τα Κερκυραϊκά και τα Ποτειδαιατικά υπήρξαν αφορμές του Πελοποννησιακού Πολέμου, τότε δεν μπορούμε παρά να δεχθούμε ότι η κατάσταση οξύνθηκε όταν ενεπλάκησαν και τα Μέγαρα. Οι Μεγαρείς, παρά τις προσωρινά καλές σχέσεις που διατηρούσαν με τους Αθηναίους, είχαν πολλούς λόγους για να είναι δυσαρεστημένοι. Κατ' αρχάς, η ανάπτυξη του Πειραιά είχε οδηγήσει στην μείωση της εμπορικής κινήσεως των Μεγάρων. Το εμπόριο στην περιοχή διεξαγόταν πλέον μέσω του Πειραιά από τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους. Ένας δεύτερος λόγος ήταν ότι η εκστρατεία του Περικλή στον Εύξεινο Πόντο είχε ως συνέπεια να αποκοπούν από την μητέρα πατρίδα Πόλεις τις οποίες είχαν ιδρύσει Μεγαρείς. Δυσαρεστημένοι όμως ήταν και οι Αθηναίοι επειδή οι Μεγαρείς, ως μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, είχαν στείλει πλοία για να βοηθήσουν την Κόρινθο εναντίον της Κέρκυρας κατά τα Κερκυραϊκά. Η κορύφωση της οξύνσεως στις σχέσεις Μεγάρων και Αθήνας επήλθε το 432 όταν, μετά από πρόταση του Περικλή, η Εκκλησία αποφάσισε να απαγορεύσει στους Μεγαρείς να χρησιμοποιούν λιμάνια Πόλεων της Αθηναϊκής Συμμαχίας και τις αγορές της Αττικής για μεταφορά ή πώληση προϊόντων τους. Γενικός σκοπός του ονο-

[554] Θουκ. Α.57.
[555] Θουκ. Α.60-61.

μαζόμενου Μεγαρικού Ψηφίσματος εικάζεται ότι ήταν ο εξαναγκασμός των Μεγαρέων να προσχωρήσουν στην Αθηναϊκή Συμμαχία έτσι ώστε να μπορούν οι Αθηναίοι να χρησιμοποιούν τα λιμάνια των Μεγαρέων, να κυριαρχήσουν στον Σαρωνικό και να εμποδίσουν οποιαδήποτε εισβολή ή ναυτική πράξη των Λακεδαιμονίων.[556]

Η πράξη αυτή του Περικλή, που προκάλεσε την Πελοποννησιακή Συμμαχία σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποτελέσει μια από τις κυριότερες αφορμές του πολέμου, δεν μπορεί παρά να εξηγηθεί μόνο με την υπόθεση ότι ο Περικλής ήθελε πάση θυσία να ασφαλίσει την Αθήνα από τα δυτικά, χρησιμοποιώντας τα Μέγαρα ως πόλη-φράχτη, και να κυριαρχήσει στον Σαρωνικό απομονώνοντας την πάντα επικίνδυνη Αίγινα. Ίσως, σε τελευταία ανάλυση, να ήταν πεπεισμένος ότι ο πόλεμος ήταν τόσο κοντά ώστε η πρόκληση του δεν θα προσέθετε τίποτα περισσότερο στην ήδη βεβαρημένη ατμόσφαιρα μεταξύ των δύο συμμαχιών.[557] Ούτε στην Αθήνα όμως φαίνεται να ήταν όλοι σύμφωνοι με το ψήφισμα, όπως διαφαίνεται από το πόσο περιπαίζει ο Αριστοφάνης το όλο ζήτημα στους *Αχαρνής* που διδάχθηκαν το 425.

> Γι' αυτόν τον λόγο [για δύο εταίρες πλάθει μύθο ο Αριστοφάνης] ξεκίνησε ο πόλεμος μεταξύ των Ελλήνων όλων [...] και οργίστηκε ο Ολύμπιος Περικλής και άστραφτε και βρόνταγε και ταρακουνούσε την Ελλάδα. Έφτιαχνε νόμους σαν τραγουδάκια γραμμένους ότι δεν έπρεπε να δεχόμαστε τους Μεγαρίτες ούτε στην γη μας, ούτε στην αγορά, ούτε στην θάλασσα, ούτε στον ουρανό. Από τότε οι Μεγαρίτες, όταν ήρθε η πείνα, άρχισαν να παρακαλάνε τους Λακεδαιμονίους να αλλάξουν τον νόμο [να επιτεθούν;] [...] Εμείς ούτε τα παρακάλια τους δεν θέλαμε και τότε άρχισε ο πάταγος των ασπίδων [ο πόλεμος].[558]

Αρκετοί αριστοκρατικοί Αθηναίοι χρησιμοποίησαν το Μεγαρικό Ψήφισμα εναντίον του Περικλή για πολιτικούς σκοπούς προσπαθώντας να τον συκοφαντήσουν.[559] Όπως συμβαίνει σε κάθε παρόμοια περίπτωση στην Ιστορία δεν είναι πάντα εύκολο οι πολλοί να καταλάβουν μια πολιτική ιδιοφυΐα, όπως πρέπει να ήταν ο Περικλής. Ο Αθηναίος πολιτικός, παρ' όλες τις αντιξοότητες, διαφύλαξε το δημοκρατικό πολίτευμα με το οποίο διηύθυνε την διακυβέρνηση της Αθήνας. Ο Περικλής φαίνεται ότι προσπάθησε να κατευθύνει τους Αθηναίους μέσα από δημοκρατικούς θεσμούς και διαδικασίες με σκοπό να τους οδηγήσει στην κυριαρχία της Ελλάδας.

Οι Άλλοι Έλληνες τον Ε' αιώνα

Αν και η διήγησή μας εστιάζεται αυτήν την εποχή στην Αθήνα του Περικλή αλλά και στον επερχόμενο πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων, πρέπει ακόμη να μελετήσουμε τι συνέβαινε σε άλλες περιοχές όπου ζούσαν Έλληνες. Μόνο έτσι θα γίνει κατανοητό γιατί, παρά το γεγονός ότι η σύγκρουση ονομάζεται Πελοποννησιακός Πόλεμος, διεξήχθησαν μάχες σε πολλές περιοχές όπου ζούσαν Έλληνες, συμπεριλαμβανομένης και της Κάτω Ιταλίας.

Η Μεγάλη Ελλάδα. Μετά την ολοκληρωτική ήττα των Καρχηδονίων στην Ιμέρα της Σικελίας το 480 π.Χ., ηγέτιδες Πόλεις αναδείχθηκαν οι Συρακούσες και ο Ακράγας. Στην Μεγάλη Ελλάδα, οι περισσότερες μικρές Πόλεις υποτάχθηκαν σε ορισμένες με-

[556] D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969), pp. 261-265.

[557] Για ολόκληρο το ζήτημα δες *Ίδιο*, ch. 15.

[558] Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, 528-539. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[559] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Περικλής" XXIX (168).

γάλες, όπως οι δύο που προαναφέραμε, οι οποίες κατά κανόνα διακυβερνιόνταν από τυράννους. Είναι γεγονός, ότι στην Κάτω Ιταλία δεν έλειψαν σχεδόν ποτέ οι τύραννοι, οι οποίοι όμως επιδόθηκαν με ζήλο στο εμπόριο. Η αυξημένη εμπορική κίνηση και η γενική ευημερία που ακολούθησε, εξ αιτίας της ήττας των Καρχηδονίων, του μεγάλου αριθμού δούλων (αιχμάλωτοι πολέμου) και της αποζημιώσεως των 2.000 ασημένιων ταλάντων[560] που έλαβαν οι Έλληνες της Σικελίας από τους Καρχηδόνιους, επέτρεψε να κτισθούν λαμπροί ναοί και οικοδομήματα μετατρέποντάς τις δύο σπουδαίες αποικίες σε μεγάλες ισχυρές Πόλεις, έτοιμες να επιβληθούν οικονομικά στην περιοχή.

Το μόνο γεγονός που παρέβλεψαν οι νέες ισχυρές δυνάμεις της περιοχής ήταν οι σχέσεις των μικρών αποικιών με την μητέρα Ελλάδα και η συμμαχία που ορισμένες είχαν συνάψει με την Αθήνα. Οι ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλίας διατηρούσαν στενές σχέσεις με την κυρίως Ελλάδα και απευθύνονταν σε εκείνη όταν χρειάζονταν βοήθεια. Εκμεταλλευόμενη τέτοιες ευκαιρίες, μάλιστα, η Αθήνα σύναψε μετά το 450 συμμαχία με τις Πόλεις Έγεστα (σημερινή Segesta, Σικελία), Ρήγιο (Reggio di Calabria, Κάτω Ιταλία), Λεοντίνοι (Lentini, Σικελία), κυρίως επειδή οι Αθηναίοι ήθελαν να τις χρησιμοποιήσουν για να διεισδύσουν στις αγορές της Κάτω Ιταλίας. Ο παράγων αυτός οδήγησε τελικά στην σύγκρουση ανάμεσα στις ισχυρές Πόλεις της Σικελίας και στην Αθήνα.

Των "Ηπειρωτών Έθνη". Καθ' όλη την διάρκεια του πρώτου μισού του Ε' αιώνα, εξελίξεις έλαβαν επίσης χώρα στην Ήπειρο και στην Μακεδονία. Στην γεωγραφική θέση της σημερινής Ηπείρου κατοικούσαν δεκατέσσερα "Ηπειρωτών έθνη",[561] μακριά από τους άλλους Έλληνες. Σε γενικές γραμμές, η απομόνωση των ελληνικών φύλων της Ηπείρου και της Μακεδονίας από τους υπόλοιπους Έλληνες, είτε λόγω της γεωγραφικής θέσεώς τους είτε διότι έπρεπε να βρίσκονται διαρκώς σε πολεμική ετοιμότητα για να αντιμετωπίσουν εχθρούς από τα βόρεια, δεν τους επέτρεψε να έχουν ταυτόχρονη πολιτιστική ανάπτυξη με τους Νότιους Έλληνες. Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή δείχνουν ότι, κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα, οι επαφές μεταξύ Ηπειρωτών και Μακεδόνων πύκνωσαν αλλά η επικοινωνία με τους Νότιους Έλληνες ήταν πολύ αραιή αν όχι ανύπαρκτη. Οι Βόρειοι Έλληνες δεν συμμετείχαν στις εξελίξεις που συντελέσθηκαν στον νότο και ίσως γι' αυτό παρατηρούνται πολλά μυκηναϊκά κατάλοιπα σε περιόδους που η Νότια Ελλάδα έχει ήδη περάσει στην Αρχαϊκή ή και στην αρχή της Κλασικής Εποχής. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι, στον βορρά, μόνο σε ορισμένες φυλές παρατηρείται κατά τον Ε' αιώνα η εγκατάλειψη της βασιλείας και η αποδοχή αριστοκρατικών καθεστώτων, πράγμα που συμβαίνει κατά κόρον στον νότο.

Οι αποδείξεις γι' αυτές τις διαφορές βρίσκονται στην συγκριτική μελέτη των γηγενών εγκαταστάσεων στην Βόρεια Ελλάδα και των αποικιών που ίδρυσαν εκεί οι Νότιοι Έλληνες. Εκτός από τους αυτόχθονες κατοίκους, κατά μήκος της Ηπειρωτικής παραλίας του Ιονίου Πελάγους, είχαν εγκατασταθεί και πολλοί Έλληνες από πελοποννησιακές Πόλεις. Σημαντικές αποικίες στην περιοχή ήταν η Απολλωνία (Pojan, δυτικά πόλεως Fier, Αλβανία) και η Επίδαμνος (Δυρράχιο, Αλβανία) καθώς και αυτές των Ηλείων και των Κορινθίων. Οι εγκατάσταση των αποίκων είχε ως συνέπεια την αύξηση των σχέσεων των Ηπειρωτών με τους υπόλοιπους Έλληνες και με το ιερό της Δωδώνης (4 χλμ. ανατολικά σημερινής Δωδώνης), που θεωρούνταν από την παράδοση το αρχαιότερο.[562]

Οι Μακεδόνες. Την ίδια εποχή, στην γειτονική με την Ήπειρο Μακεδονία ζούσαν διάφορα ελληνικά φύλα, που ουσιαστικά έπαιζαν ρόλο κυματοθραύστη για τους Έλληνες της Νότιας Ελλάδας. Ήδη από τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα, οι Μακεδόνες αντιμετώπισαν με επι-

[560] Διόδ. ΙΑ.26.2

[561] Στράβων, VII.5 (C323).

[562] Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ. *Ήπειρος: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997), σ. 46-62.

τυχία τις επιθέσεις των Ιλλυριών εμποδίζοντάς τους να επεκταθούν νότια. Ίσως εξ αιτίας αυτής της ιδιομορφίας, που απαιτούσε οι Μακεδόνες να βρίσκονται πάντα σε εγρήγορση, οι φυλές διατήρησαν τον βασιλικό θεσμό της μυκηναϊκής περιόδου ανέπαφο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΒΑΣΙΛΕΙΣ[563]

Περδίκκας Α'	; -652;
Αργαίος	652-621;
Φίλιππος Α'	621-588;
Αέροπος	588-568;
Αλκέτας	568-540;
Αμύντας Α'	540-498;
Αλέξανδρος Α'	498-452;
Περδίκκας Β'	452-413;
Αρχέλαος	413-399;
Αμύντας Β'	394-393;
Αμύντας Γ'	393-370;
Αλέξανδρος Β'	369-365;
Περδίκκας Γ'	365-359;
Φίλιππος Β'	359-336
Αλέξανδρος Γ' (Μέγας)	336-323

Μετά το 700 π.Χ., η φυλή των Αργεάδων Μακεδόνων[564] επεξέτεινε την κυριαρχία της μέχρι τον Θερμαϊκό Κόλπο και ίδρυσε την πόλη των Αιγών, που σήμερα ταυτίζεται σχεδόν με βεβαιότητα με την Βεργίνα.[565] Δεν ανήκε όμως όλος ο σημερινός βόρειος ελλαδικός χώρος στους Μακεδόνες. Την περιοχή ανατολικά της σημερινής Θεσσαλονίκης είχε από τον ΙΑ' αιώνα υπό την επικυριαρχία του το φύλο των Παιόνων και, επομένως, Μακεδόνες και Παίονες μοιράζονταν τον σημερινό Μακεδονικό χώρο. Η κατάσταση στην Μακεδονία άλλαξε με την έλευση των Περσών περίπου το 513.[566] Οι Πέρσες, με την βοήθεια των συμμάχων τους Θρακών, εκτόπισαν τους Παίονες από την Α. Μακεδονία και μάλλον το 510 ο Μακεδόνας βασιλιάς Αμύντας Α' (περ. 540-498) δέχθηκε να υποταγεί στους Πέρσες απεσταλμένους και να γίνει υποτελής του Μεγάλου Βασιλέως. Αυτός ο συμβιβασμός έδωσε την ευκαιρία στον Αμύντα να εκτείνει τα εδάφη του δυτικά και ανατολικά των Αιγών, πέρα από τον Αξιό ποταμό.[567] Οι Πέρσες, από την πλευρά τους, ενέταξαν την Μακεδονία στην σατραπεία Σκούδρα (Skudra). Οι Μακεδόνες βασιλείς που ακολούθησαν στον θρόνο δεν είχαν κανένα λόγο να μην είναι φιλικοί προς τους Πέρσες αφού οι τελευταίοι είχαν εκτοπίσει τους Παίονες και είχαν παραδώσει την πεδιάδα της σημερινής Θεσσαλονίκης στους Μακεδόνες. Η αποδοχή της περσικής κυριαρχίας στην Β. Ελλάδα έδωσε

---

[563] Ο κατάλογος των βασιλέων και οι χρονολογίες έχουν ληφθεί από την ΙΕΕ, τομ. 2 & 3α στα σχετικά με την Μακεδονία υποκεφάλαια και από τον τόμο 3β:241. Για τα ονόματα των πρώτων βασιλέων δες Ηρόδ. VIII.139. Για χαμηλότερη χρονολόγηση και το πόσο υποθετικές είναι οι περισσότερες ημερομηνίες δες N. G. L. Hammond et. al., *History of Macedonia*, 3 vols (Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988), 2:ch. I.

[564] Για τις διάφορες υποθέσεις της καταγωγής τους δες Hammond et al., *History of Macedonia*, 1:ch. XVI.4.

[565] Hammond et al., *History of Macedonia*, 1:VI.1. Η μόνη μαρτυρία που μπερδεύει την ταύτιση είναι του Ιουστίνου (Justine, VII.I.10-11), κατά την οποία οι Αιγές ήταν η Έδεσσα, αλλά δες και Κεφάλαιο 11.

[566] Michael Zahrut, "Makedonien im Zeitalter der Perserkriege", AM, 3:1765-1772.

[567] Δημήτρης Ι. Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β' ο Μακεδών και ο Ιστορικός του Ρόλος* (Αθήνα: Παπαδήμας, 1985), σ. 69.

την ευκαιρία στους Μακεδόνες να κυριαρχήσουν στον ελληνικό βορρά.

Οι καλές σχέσεις του Αλεξάνδρου Α' (περ. 498-452) με τον Ξέρξη έδωσαν την δυνατότητα στους υπηκόους του πρώτου να επεκταθούν βορειοδυτικά μέχρι τις πηγές του Εριγώνος ή Ερίγωνος ποταμού (Crna, στην σημερινή Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας) και δυτικά πέρα από τον Αλιάκμονα ενώ στους Πέρσες την ευκαιρία να κινηθούν ελεύθερα στα βόρεια κατά τις εκστρατείες τους. Βέβαια, ο Αλέξανδρος φρόντισε να μην χαλάσει τις σχέσεις του με τους Έλληνες και προφανώς σ' αυτόν οφείλεται η συμβουλή προς τους μαχητές που έφθασαν στα Τέμπη το 480 για να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες να εγκαταλείψουν την επισφαλή θέση αμύνης που είχαν λάβει.[568] Επίσης, ο Αλέξανδρος έλαβε μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες (μάλλον το 496) αποδεικνύοντας ότι η βασιλική του καταγωγή ήταν από το Άργος της Πελοποννήσου και επομένως ήταν Έλληνας και μπορούσε να συμμετάσχει. Η συμμετοχή Μακεδόνων σε Ολυμπιακούς αγώνες συνεχίσθηκε και μετά το 480, εφ' όσον υπάρχουν ορισμένες πληροφορίες για συμμετοχή του Αρχελάου και φυσικά του Φιλίππου, και ίσως συμβόλιζε τους δεσμούς των Μακεδόνων με τους Νότιους Έλληνες.[569]

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, η διαδοχή του Περδίκκα Β' (452-413) αμφισβητήθηκε έντονα. Τα νομίσματα που εξέδωσε ο Περδίκκας[570] δείχνουν ότι μόνο μετά το 435 αναγνωρίσθηκε πλήρως ως μονάρχης, οπότε μπορούσε να θέσει και την βασιλική σφραγίδα του. Η επέμβαση των Αθηναίων στην περιοχή της Μακεδονίας έκανε τον νέο Μακεδόνα βασιλιά πολύ προσεκτικό. Φαίνεται ότι στην αρχή ο Περδίκκας εμφανιζόταν ως "ξύμμαχος [...] και φίλος"[571] αλλά η ίδρυση της Αμφιπόλεως από τους Αθηναίους το 437/6 τον έφερε σε σύγκρουση μαζί τους. Η Αμφίπολη βρισκόταν σε καίρια θέση, βόρεια των εκβολών του Στρυμόνα ποταμού, και η ίδρυσή της εκτόπισε τους Μακεδόνες από τα ορυχεία αργύρου, με αποτέλεσμα ο Περδίκκας να αρχίσει πόλεμο με τους Αθηναίους μάλλον το 431. Οι Αθηναίοι, αφού συμμάχησαν με τους αντιπάλους του στην περιοχή, απέσπασαν την Πύδνα (Αρχαία Πύδνα Πιερίας) και την Μεθώνη (Πιερίας), στην δυτική όχθη του Θερμαϊκού. Ο Περδίκκας τότε συμμάχησε με τον επικεφαλής του πελοποννησιακού σώματος στην Χαλκιδική, Βρασίδα, και, με αυτόν τον τρόπο, έλαβε μέρος στον Πελοποννησιακό Πόλεμο μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας. Η πορεία των Μακεδόνων στον πόλεμο όμως δεν ήταν σταθερή. Το 423 ο Περδίκκας συνήψε ειρήνη με τους Αθηναίους και ίσως έγινε μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Κατόπιν, αποστάτησε αλλά γρήγορα ξαναεπέστρεψε στην συμμαχία με τους Αθηναίους μέχρι τον θάνατό του το 413. Οι διπλωματικές παλινωδίες του Περδίκκα δείχνουν ότι προσπαθούσε με κάθε τρόπο να διατηρήσει την εξουσία του στην Μακεδονία και να αντιμετωπίσει την αθηναϊκή επέκταση στην περιοχή.

Ο Αρχέλαος (413-399), που ακολούθησε στον θρόνο, λυτρώθηκε από τις πιέσεις των Αθηναίων όταν οι τελευταίοι νικήθηκαν στον Πελοποννησιακό Πόλεμο το 404. Έτσι, επιδόθηκε σε εσωτερική διοικητική μεταρρύθμιση και κατά πάσα πιθανότητα εγκατέλειψε τις Αιγές και ίδρυσε νέα πρωτεύουσα στην Πέλλα. Ο Αρχέλαος, περισσότερο από κάθε προηγούμενο βασιλιά, ενεθάρρυνε τις επισκέψεις ανθρώπων των γραμμάτων από τον νότιο ελλαδικό χώρο, όπως ο Ευριπίδης, θέλοντας προφανώς να τονώσει την επίδραση

[568] Ηρόδοτος, VII.173.3

[569] Την συμμετοχή του Αλεξάνδρου Α' στους Ολυμπιακούς αγώνες και την ελληνική του καταγωγή διηγείται ο Ηρόδοτος (V.22). Για τον Αρχέλαο δες Hammond et al., *History of Macedonia*, 2:ch. III.5. Για την γλώσσα των Μακεδόνων και την ελληνικότητά τους δες Hammond et al., *History of Macedonia*, 2:ch. I.5 και Μ. Β. Σακελλαρίου, "Οι Κάτοικοι" στο Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ. *Μακεδονία: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982), σ. 46-63 και George Cawkwell, *Philip of Macedon* (London: Faber & Faber, 1978), p. 23.

[570] Εικ. s σε Hammond et al., *History of Macedonia*, vol. 2.

[571] Θουκ. Α.57.

της ελληνικής πνευματικής κληρονομιάς στην Μακεδονία και όχι βέβαια, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, για να αντιγράψει πολιτικά συστήματα.[572] Το τέλος του Αρχελάου ήταν οικτρό αφού μάλλον δολοφονήθηκε το 399 π.Χ. Πάντως, με την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον αθηναϊκό κλοιό οι Μακεδόνες ισχυροποιήθηκαν σταδιακά μέχρι που ο Φίλιππος Β' (359-337) ένωσε τους Έλληνες υπό την κυριαρχία του.[573]

Η αθηναϊκή εμπλοκή στην Μακεδονία είχε κυρίως λόγους οικονομικούς, για τους οποίους άλλωστε όλοι οι Έλληνες γενικώς είχαν επιδοθεί στην δημιουργία αποικιών. Μέχρι τον Ε' αιώνα, οι Έλληνες, βέβαια, δεν είχαν αρκεστεί σε αποικίες στις ακτές του Αιγαίου Πελάγους αλλά είχαν επεκταθεί στον Εύξεινο Πόντο και στην Κάτω Ιταλία με πληθώρα εγκαταστάσεων για την εξυπηρέτηση του εμπορίου. Αν και η αποικιακή επέκταση ήταν επιτυχής, οι έριδες, η αντιζηλία και ο φόβος της επιβολής της μιας ισχυρής δυνάμεως επί της άλλης οδήγησαν την Αθήνα και την Σπάρτη στον πόλεμο. Η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο Πόλεις και στους συνασπισμούς που είχαν σχηματίσει κατέληξε σε σχεδόν γενική σύρραξη στην κυρίως Ελλάδα, αφού μέσω της Αθηναϊκής και της Πελοποννησιακής Συμμαχίας αντιπροσωπεύονταν οι περισσότερες ελληνικές Πόλεις.

Αίτια, Αφορμές και Αρχιδάμειος Πόλεμος (431-421 π.Χ.)

Ο πόλεμος μεταξύ των ελληνικών συνασπισμών αποτελεί σταθμό στην πολιτική ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας. Υπήρξε το καθοριστικό γεγονός που επηρέασε την πορεία των αρχαίων ελληνικών Πόλεων. Εκτός από τα πολιτικά και οικονομικά αίτια που προκάλεσαν την διαμάχη, η σύγκρουση αυτή αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ιδιαιτεροτήτων του πολιτικού συστήματος που χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι και οι περισσότεροι σύμμαχοί τους συγκρινόμενο με αυτό των Λακεδαιμονίων και των Πόλεων που ανήκαν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Αν επικρατούσαν οι Αθηναίοι, θα επέβαλαν την ενοποίηση των ελληνικών Πόλεων υπό την αρχηγία τους. Η τελική νίκη της Σπάρτης, όμως, οδήγησε στον τοπικισμό και στον πολιτικό κατακερματισμό των Ελλήνων. Η επέμβαση μάλιστα των Περσών, μετά από πρόσκληση των Σπαρτιατών, στα ελληνικά πράγματα αποτέλεσε την αρχή των ξένων επεμβάσεων στα ελληνικά θέματα. Ας μην ξεχνάμε ότι για κάθε είδους ξενική επέμβαση υπεύθυνοι υπήρξαν οι Έλληνες και κατ' ουδένα λόγο οι άλλοι λαοί ή άλλα κράτη. Φυσικά, και οι Αθηναίοι, με την εγκαθίδρυση της Ηγεμονία τους, δεν υπήρξαν καθόλου άμοιροι ευθυνών για την πρόκληση του Πελοποννησιακού Πολέμου. Τον ίδιο αιώνα που οι Αθηναίοι, και κατ' επέκταση και άλλες ελληνικές Πόλεις, υπήρξαν οι δημιουργοί του κλασικού ελληνικού πολιτισμού, οι διαφωνίες, οι έχθρες, οι έριδες αλλά και τα οικονομικά συμφέροντα οδήγησαν στην μεγαλύτερη σύγκρουση μεταξύ των Αρχαίων Ελλήνων.

Αίτια και Αφορμές του Πολέμου. Οι αιτίες και οι αφορμές του Πελοποννησιακού Πολέμου βρίσκονται στην περίοδο της Πεντηκονταετίας (479-431). Ο Θουκυδίδης, ο ιστορικός του πολέμου και πατέρας της Ιστορίας, ήταν ο πρώτος που έκανε τον διαχωρισμό ανάμεσα στα πραγματικά αίτια και στις αφορμές για την αρχή του πολέμου.

Τα Αίτια. Κατά τον Θουκυδίδη, οι Λακεδαιμόνιοι εξωθήθηκαν στον πόλεμο από την αυξανόμενη απειλητική δύναμη των Αθηναίων. Γράφει χαρακτηριστικά ο αρχαίος ιστορικός:

> [...] ἤρξαντο δὲ αὐτοῦ τοῦ πολέμου Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι λύσαντες τὰς τριακοντούτεις σπονδὰς αἳ αὐτοῖς ἐγένοντο μετὰ Εὐβοίας

[572] Πρβλ. Hammond et al., *History of Macedonia*, 2: ch. III.5 και J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism* (London: Thames & Hudson, 1976), pp. 41-42 και Eugene N. Borza "The Philhellenism of Archelaus", AM, 1:237-244.

[573] Hammond et al., *History of Macedonia*, 2: ch. III.4.

ἅλωσιν. [...] τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τούς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν.[574]

Πολλές απόψεις έχουν διατυπωθεί για το εάν ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος και εάν η κύρια αιτία ήταν αυτή που υποστηρίζει ο Θουκυδίδης.[575] Παρά τις διάφορες αντιρρήσεις που έχουν κατά καιρούς εκφρασθεί, η Θουκυδίδια συλλογιστική, στην συγκεκριμένη περίπτωση αλλά και σχετικά με αλλά ζητήματα της περιόδου, φαίνεται ακόμη και σήμερα η ισχυρότερη. Παρ' όλα αυτά και παρά το γεγονός ότι σημαντικότατη αιτία πρέπει να ήταν ο φόβος των Σπαρτιατών για την ανερχόμενη στρατιωτικά Αθήνα, οπωσδήποτε υπήρξαν και άλλοι λόγοι που επέτειναν τις διαφορές των δύο συνασπισμών και βαρύνουν την Αθηναϊκή Ηγεμονία, όπως το συμβάν στην Ιθώμη επί Κίμωνος (462), το μεγαρικό ζήτημα που κατέληξε στο ψήφισμα του 432, και, τελευταία, οι σχέσεις με την Κόρινθο με αφορμή τα Κερκυραϊκά και τα Ποτειδαιατικά (433-431). Πάντως ο παράγων Κόρινθος μπορεί να ήταν σημαντικός αλλά ίσως όχι καθοριστικός για το ξέσπασμα του πολέμου. Φαίνεται μάλιστα ότι η διαμάχη μεταξύ Κορίνθου και Αθήνας ήταν περισσότερο πολιτική παρά οικονομική.[576] Άλλη αιτία που έχει προβληθεί αλλά έχει αποτελέσει και ιστορικό πρόβλημα αφορά τις προθέσεις του Περικλή. Φαίνεται όμως τελικά ότι ο αθηναίος πολιτικός δεν ήθελε ή τουλάχιστον δεν θεωρούσε έναν πόλεμο αναγκαίο για την επιβολή της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Εφ' όσον βέβαια θα άρχιζε, οι Αθηναίοι έπρεπε να πολεμήσουν για να προστατεύσουν την αυτοκρατορία τους.[577]

Οι Αφορμές. Μετά το μεγαρικό ψήφισμα που υποστήριξε και πέτυχε ο Περικλής το 432, οι Κορίνθιοι, οι Μεγαρείς και οι Αιγινήτες ζήτησαν την προστασία της Σπάρτης. Οι Σπαρτιάτες συγκάλεσαν την συνέλευση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Οι απεσταλμένοι εκείνων των Πόλεων που είχαν έρθει σε σύγκρουση με την Αθήνα κατηγόρησαν τους Αθηναίους ότι παραβίασαν την τριακονταετή ειρήνη που είχαν συνάψει το 446/5 οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοι τους. Η συνέχεια της συζητήσεως μεταφέρθηκε στην Απέλλα όπου παρουσιάσθηκαν δύο διαφορετικές απόψεις. Οι φίλοι της ειρήνης, με επικεφαλής τον βασιλιά Αρχίδαμο, υποστήριξαν ότι η Σπάρτη ήταν ανέτοιμη να αντιμετωπίσει την ισχυρή Αθήνα με το δυνατό ναυτικό και την οικονομική ευμάρεια ενώ ένας τέτοιος πόλεμος θα ήταν μακροχρόνιος και πολυέξοδος. Επομένως, κατέληξαν οι ειρηνόφιλοι, οι Σπαρτιάτες έπρεπε να καταφύγουν σε διαπραγματεύσεις. Την αντίθετη άποψη εξέφρασε ο Έφορος Σθενελαΐδας που υποστήριξε ότι οι Αθηναίοι είχαν πράξει μεγάλο κακό στους παραπονούμενους και έπρεπε να τιμωρηθούν, διότι οι Σπαρτιάτες όφειλαν να

574 Θουκ. Α.23. "άρχισε [ο πόλεμος] αφού οι Αθηναίοι και οι Πελοποννήσιοι έλυσαν την τριακονταετή ειρήνη, η οποία είχε συνομολογηθεί μετά την κατάληψη της Ευβοίας [...]. Η πιο αληθινή αλλά ανομολόγητη αιτία υπήρξε η μεγάλη αύξηση της δυνάμεως των Αθηναίων, που φόβισε και ανάγκασε τους Λακεδαιμονίους σε πόλεμο".

575 Δες D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969), pp. 357-374 και Donald Kagan, ed. *Problems in Ancient History*. 2 vols. (London: Macmillan, 1966), Vol 1 : *The Ancient Near East & Greece*, pp. 308-339 καθώς και το εξαιρετικό βιβλίο G. E. M. de Ste. Croix, *The Origins of the Pelloponnesian War* (London: Duckworth, 1972). Δες επίσης και Paul Cartledge, *Agesilaus and the Crisis of Sparta* (London: Duckworth, 1987), pp. 132-135. Στην παρούσα Ιστορία έχουν γενικά υιοθετηθεί οι απόψεις των αρχαίων συγγραφέων (άρα και πηγών) για διάφορα γεγονότα και ερμηνείες, μια που τις περισσότερες φορές οι γνώμες των ιστορικών διίστανται. Όπου νομίσαμε ότι η σύγχρονη ερμηνεία βοηθούσε στην κατανόηση των συμβάντων την συμπεριλάβαμε είτε στο κυρίως κείμενο είτε στις υποσημειώσεις.

576 Για αντικρουόμενες απόψεις πρβλ. Kagan, *Outbreak*, pp. 347-349 και ΙΕΕ, 3α:184-5 και Bengtson, p. 135.

577 Θουκ. Α.144. -- Russell Meiggs, *The Athenian Empire* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1975), pp. 377-379.

προστατεύσουν τους Συμμάχους τους με όλες τους τις δυνάμεις. Ο ίδιος, παρότρυνε βέβαια τους Σπαρτιάτες να ψηφίσουν υπέρ του πολέμου. Η τελική απόφαση, όμως, για πόλεμο δεν εκδόθηκε τότε αλλά μετά από νέα συνέλευση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας,[578] οπότε και οι Λακεδαιμόνιοι άρχισαν να διατυπώνουν παράλογες αξιώσεις με σκοπό να προκαλέσουν την αρχή των εχθροπραξιών. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν και εκείνοι για πόλεμο μετά από λόγο του Περικλή στον οποίο υποστήριξε ότι οι Αθηναίοι δεν έπρεπε να υποχωρήσουν στις παράλογες αξιώσεις των Λακεδαιμονίων και, εφ' όσον η Αθήνα είχε τους οικονομικούς πόρους να αντέξει, ο πόλεμος φαινόταν αναπόφευκτος.

Ο Αρχιδάμειος Πόλεμος. Η πρώτη φάση του πολέμου που άρχισε ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Σπαρτιάτες ονομάσθηκε Αρχιδάμειος, επειδή ο βασιλιάς της Σπάρτης Αρχίδαμος (περ. ;-427) εισέβαλε σχεδόν κάθε έτος, στα πρώτα χρόνια του πολέμου, στην Αθήνα για να καταστρέψει την σοδειά των Αθηναίων και να τους εξαναγκάσει να κρυφθούν πίσω από τα τείχη. Οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να αντιδράσουν διότι δεν διέθεταν την επίγεια στρατιωτική ισχύ της Σπάρτης.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Σπάρτη διέθετε ισχυρή χερσαία δύναμη ενώ η Αθήνα ισχυρό ναυτικό. Πέρα από ορισμένες σκόρπιες πληροφορίες, δεν διαθέτουμε ακριβείς αριθμούς για την δύναμη των Σπαρτιατών εκτός από την Μάχη της Μαντινείας το 418, όπου υπολογίζεται ότι έλαβαν μέρος περίπου 20.000 στρατιώτες από την πλευρά της Πελοποννησιακής Συμμαχίας με την συμμετοχή περίπου 3.600 Σπαρτιατών.[579] Οι Αθηναίοι φαίνεται ότι στην αρχή του πολέμου μπορούσαν να παρατάξουν 13.000 οπλίτες, 16.000 άνδρες για την φρούρηση των τειχών και άλλους για τα φρούρια καθώς και 1.200 ιππείς, 1.600 τοξότες και τουλάχιστον 300 τριήρεις.[580] Οι Σπαρτιάτες δεν διέθεταν στόλο αλλά προς το τέλος του πολέμου κατάφεραν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να συγκεντρώσουν πάνω από 120 τριήρεις και να νικήσουν τους Αθηναίους στους Αιγός Ποταμούς (δες τέλος κεφαλαίου).

Νωχελικό Ξεκίνημα (431-427 π.Χ.). Η πρώτη περίοδος του πολέμου (431-421) ήταν εποχή σταδιακής φθοράς και για τους δύο σχηματισμούς. Οι Αθηναίοι είχαν αποφασίσει, σε περίπτωση επιθέσεως των Λακεδαιμονίων, να εγκαταλείψουν τους αγρούς, να κλεισθούν μέσα στα τείχη και να αντέξουν στην πολιορκία των εισβολέων καθ' όσον χρόνο τα πλοία τους θα έβλαπταν τις πελοποννησιακές Πόλεις. Κατά τις αρχές της στρατηγικής στην αρχαιότητα ο πόλεμος διεξαγόταν από την αρχή της ανοίξεως μέχρι το φθινόπωρο, γιατί βέβαια μόνο τότε μπορούσαν να διεξαχθούν πολεμικές επιχειρήσεις λόγω των καιρικών συνθηκών.

Ο πόλεμος όμως δεν άρχισε με σύγκρουση Αθηναίων και Σπαρτιατών αλλά με μάχη Θηβαίων και Πλαταιέων την άνοιξη του 431. Οι Θηβαίοι, εχθροί των Αθηναίων, έβλεπαν τους Πλαταιείς ως εμπόδιο στην ενότητα της Βοιωτίας, μια που οι Πλαταιές ήταν η μοναδική σύμμαχος των Αθηναίων στην περιοχή. Η Πόλη βρισκόταν επίσης σε στρατηγικό σημείο και εάν την χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι ως ορμητήριο, εύκολα θα καταλάμβαναν την Θήβα και τις άλλες συμμαχικές της Πόλεις. Οι Θηβαίοι έστειλαν μικρή δύναμη να μπει κρυφά μέσα στην Πόλη και να αιφνιδιάσει τους Πλαταιείς. Οι τελευταίοι όμως τους αντιμετώπισαν αποτελεσματικά και ζήτησαν βοήθεια από την Αθήνα. Οι Αθηναίοι έστειλαν πολεμοφόδια στους συμμάχους τους και συνέλαβαν όλους τους Θηβαίους που βρίσκονταν στην Πόλη τους. Επιπλέον, κλήθηκαν όλοι οι πολίτες να συμμορφωθούν με το σχέδιο του Περικλή, δηλαδή οι αγρότες να συγκεντρωθούν μέσα στα τείχη και να

[578] Δες χάρτη των αντιπάλων συνασπισμών σε Morkot, p. 97.

[579] Hammond, *History of Greece*, p. 383. Δες και Θουκ. Ε.57 & 68 και Κεφάλαιο 7 για αριθμό Σπαρτιατών οπλιτών.

[580] Πρβλ Θουκ. Β.13 και Διόδ. ΙΒ.40.4-5 -- Για το ζήτημα των τριήρων δες Kagan, *Archidamian*, p. 26 n. 38.

ενισχυθούν οι φρουρές για τον φόβο επιθέσεως των Λακεδαιμονίων.

Όντως, Πελοποννήσιοι και Βοιωτοί με αρχηγό τον Σπαρτιάτη βασιλιά Αρχίδαμο προχώρησαν προς την Ελευσίνα και τις Αχαρνές (Μενίδι) λίγο πριν την αρχή του καλοκαιριού του 431, όπου πυρπόλησαν τους αγρούς για να καταστρέψουν την σοδειά. Οι Αθηναίοι, πάλι, σύμφωνα με το σχέδιο του Περικλή, δεν τους εμπόδισαν και, έτσι, μετά από λίγο, οι Πελοποννήσιοι αποχώρησαν. Κατά την διάρκεια της πολιορκίας, οι Αθηναίοι επέδραμαν στα παράλια της Πελοποννήσου με τον στόλο τους για αντιπερισπασμό ενώ επέτυχαν την προσχώρηση της Κεφαλλονιάς, που βρισκόταν σε στρατηγική θέση, στην συμμαχία. Επιπλέον, κατέλαβαν την Αίγινα, την οποίαν είχαν ήδη υποτάξει, έδιωξαν τους κατοίκους της και εγκατέστησαν Αθηναίους κληρούχους. Τέλος, κατάφεραν να πάρουν με το μέρος τους τον βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα Β'. Το τελικό συμπέρασμα από αυτές τις μικρής κλίμακας επιχειρήσεις είναι ότι το πρώτο έτος του πολέμου μπορεί να χαρακτηρισθεί ως νικηφόρο για τους Αθηναίους και αυτό διαφαίνεται στο περιεχόμενο του επιταφίου λόγου του Περικλή, όπως μας τον παρέδωσε ο Θουκυδίδης. Εικάζεται ότι ο αρχαίος ιστορικός απέδωσε τον Επιτάφιο αν όχι όπως ακριβώς εκφωνήθηκε τουλάχιστον διατηρώντας το ύφος και το περιεχόμενό του.[581]

> [για το πολίτευμα]
> Έχουμε πολίτευμα που δεν έχει να ζηλέψει σε τίποτα τους νόμους των γειτόνων μας και είναι παράδειγμα μάλλον γι' αυτούς παρά εμείς μιμούμαστε τους δικούς τους νόμους. Το πολίτευμα των πολλών και όχι των λίγων, που έχουμε εγκαθιδρύσει, λέγεται δημοκρατία. Εξασφαλίζει δε με τους νόμους σε όλους ισονομία για τα προσωπικά τους συμφέροντα ενώ, κατά την κοινή γνώμη, ο καθένας διακρίνεται και στα κοινά προτιμάται όχι επειδή είναι πλούσιος αλλά για την αρετή του. Ούτε πάλι όταν κάποιος είναι φτωχός αλλά έχει να κάνει κάτι καλό για την πόλη εμποδίζεται από την ταπεινή καταγωγή του. Πολιτευόμαστε με πλήρη ελευθερία στον δημόσιο βίο μας [...]
> [για τους νεκρούς]
> Δεν έχει σημασία για τους επιφανείς άνδρες πού θα ταφούν πάνω στην γη και ούτε τους θυμούνται μόνο στην πατρίδα τους με επιτύμβιες πλάκες και επιγραφές αλλά και σε ξένους τόπους, όπου δεν υπάρχουν μνημεία τους, άγραφη μένει στο μυαλό του καθ' ενός η μνήμη τους. Αυτούς πρέπει να μιμηθείτε και θεωρώντας ότι η ευτυχία βρίσκεται στην ελευθερία, η δεν ελευθερία στην ανδρεία, να μην σας φοβίζουν οι κίνδυνοι των πολέμων.[582]

Την επόμενη άνοιξη (430), οι Πελοποννήσιοι εισέβαλαν πάλι στην Αττική, όπως άλλωστε θα έκαναν κάθε χρόνο την πρώτη περίοδο. Μετά τον πρώτο μήνα, όμως, ξέσπασε "λοιμός", κάποια επιδημία που αρχικά βρισκόταν σε έξαρση για δύο χρόνια και αποδεκάτισε τους Αθηναίους. Συγκεκριμένα, σκότωσε 4.400 οπλίτες, 300 ιππείς και ανυπολόγιστο αριθμό άλλων κατοίκων ενώ επανεμφανίσθηκε με την ίδια ένταση το 427, χωρίς φαίνεται ποτέ να εκλείψει τελείως.[583] Από την περιγραφή του Θουκυδίδη είναι δύσκολο να εξακριβωθεί το είδος της επιδημίας και έχουν προταθεί διάφορες ασθένειες, όπως η πνευμονική πανώλη, ο εξανθηματικός πυρετός, η ευλογιά, η ιλαρά, ο τύφος, η φυματίωση και

---

[581] Kagan, *Archidamian*, pp. 64-65.

[582] Θουκ. Β.37 & 43. Ελεύθερη απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος. Για μια ιστορική ανάγνωση του Επιταφίου με αξιοπρόσεκτη ερμηνευτική άποψη σε σχέση με την αθηναϊκή δημοκρατία δες Καστοριάδης, *Η Ελληνική ιδιαιτερότητα*, 3:165-223.

[583] Θουκ. Β.47-54 & Γ.87.

διάφορες παραλλαγές τους.[584] Ο λοιμός επηρέασε το ηθικό των Αθηναίων και παρ' ότι η Εκκλησία αποφάσισε την συνέχιση του πολέμου, ο Περικλής θεωρήθηκε υπεύθυνος, δεν εξελέγη στρατηγός και τιμωρήθηκε με πρόστιμο για την πολιτική εκείνης της χρονιάς. Το σημαντικότερο γεγονός όμως του 430 ήταν η παράδοση της Ποτείδαιας στην Χαλκιδική. Οι κάτοικοί της αποφάσισαν να παραδοθούν στους Αθηναίους εξ αιτίας της ελλείψεως τροφίμων και εκείνοι τους επέτρεψαν να εγκαταλείψουν την πόλη ανενόχλητοι ενώ εγκατέστησαν Αθηναίους κληρούχους.

Την επόμενη χρονιά, την άνοιξη του 429, ο Αρχίδαμος επιτέθηκε και πολιόρκησε τις Πλαταιές ελπίζοντας ίσως να παρασύρει τους Αθηναίους σε μάχη σε ανοικτό χώρο. Φαίνεται ότι είχε παροτρυνθεί και από τους Θηβαίους, οι οποίοι είχαν τους δικούς τους σκοπούς εναντίον των Πλαταιέων. Η πολιορκία κράτησε δυόμισι χρόνια αλλά οι Αθηναίοι έμειναν αδρανείς. Εν τω μεταξύ, ο Περικλής επανεξελέγη στρατηγός διότι η συμμαχία των πολιτικών αντιπάλων του εναντίον του δεν έπειθε πλέον τους Αθηναίους. Νωχελικά και χωρίς σημαντικές επιχειρήσεις κυλούσαν τα γεγονότα στην Αττική όσο στην Χαλκιδική οι μάχες συνεχίζονταν, παρά την παράδοση της Ποτείδαιας. Μετά την αρχική τους επιτυχία στην Ποτείδαια οι Αθηναίοι ηττήθηκαν από τους Χαλκιδείς και ο βασιλιάς της Μακεδονίας Περδίκκας Β' άλλαξε στρατόπεδο υποστηρίζοντας την εκστρατεία των Σπαρτιατών στην Δ. Στερεά Ελλάδα.

Οι πελοποννησιακές δυνάμεις ενεργούσαν στην περιοχή της Ακαρνανίας εναντίον των συμμάχων των Αθηναίων, δηλαδή των Ακαρνάνων, Κεφαλληνέων και Ζακυνθινών, με κύριο σκοπό να βοηθήσουν την πρόσβαση των Κορινθίων προς τις αποικίες τους στα δυτικά αλλά και να αποκόψουν την Κέρκυρα από την σύμμαχό της Αθήνα. Οι σημαντικότερες πολεμικές ενέργειες αφορούσαν σε μικρής σημασίας ναυτικές εμπλοκές στην έξοδο του Κορινθιακού Κόλπου μεταξύ των αντιπάλων. Συγκεκριμένα, στην περιοχή της Ναυπάκτου βρισκόταν αθηναϊκός στόλος από 20 τριήρεις, υπό τον στρατηγό Φορμίωνα, για την προστασία της Πόλεως. Η εμφάνιση όμως κορινθιακού στόλου αποτελούμενου από 47 τριήρεις και αρκετά μικρά πλοία, με σκοπό να μεταφέρει στρατό στην Ακαρνανία για να βοηθήσει τις πελοποννησιακές επιχειρήσεις, έβαλε σε υποψίες τον Φορμίωνα, ο οποίος τον ακολούθησε πέρα από την έξοδο του κόλπου, ανοικτά των Πατρών. Παρ' ότι οι Κορίνθιοι δεν επιδίωκαν την σύγκρουση, ο Φορμίων επιτέθηκε και ανάγκασε τα αντίπαλα πλοία να καταφύγουν προς την Πάτρα. Σύντομα βέβαια οι Κορίνθιοι ενισχύθηκαν από πλοία του πελοποννησιακού στόλου στο Ιόνιο και συγκρότησαν πολεμική μοίρα 77 τριήρων.[585] Παρά την αριθμητική υπεροχή του αντιπάλου ο Φορμίων κατάφερε να φθάσει στην Ναύπακτο χωρίς απώλειες και έτσι έληξε το επεισόδιο. Δεν πέρασε πολύς χρόνος, και ο αρχηγός της ναυτικής δυνάμεως στην Ναύπακτο κλήθηκε πίσω στην Αθήνα, πράγμα που δείχνει ότι οι Αθηναίοι δεν έδιναν ιδιαίτερη σημασία αυτήν την εποχή στην έξοδο του Κορινθιακού Κόλπου ή ότι θεωρούσαν ότι δεν απειλούνταν τα συμφέροντά τους στην Δ. Ελλάδα. Πάντως ο τρόπος με τον οποίο ο Φορμίων αντιμετώπισε τους Πελοποννήσιους και η επιτυχία του να προστατεύσει την Ναύπακτο ήταν μια καθαρή νίκη των Αθηναίων, που έδειξαν έτσι την υπεροχή τους στην περιοχή.

Οι νίκες αυτές πρέπει να αναπτέρωσαν το ηθικό των πολιτών και ίσως μάλιστα να επιβεβαίωσαν την ορθότητα της αποφάσεως για την επανεκλογή του Περικλή, ο οποίος όμως πέθανε το φθινόπωρο του 429 εξ αιτίας του λοιμού. Η γενική αντίληψη των ιστορικών για τον Αθηναίο πολιτικό είναι ότι υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες πολιτικές μορφές της Αρχαιότητας χωρίς να απαλλάσσεται ευθυνών κυρίως στην οικονομική πολιτική.[586]

---

[584] Δες βιβλιογραφία σε Bengtson, p. 474 n. 14.

[585] Για τα αριθμητικά στοιχεία της παραγράφου δες Θουκ. Β.83 & 86.

[586] Για διάφορες απόψεις περί της πολιτείας του Περικλή δες Donald Kagan, ed. *Problems in Ancient History*. 2 vols. (London: Macmillan, 1966), Vol 1 : *The Ancient Near East & Greece*, pp. 271-307.

Παρά το γεγονός ότι έχει κατηγορηθεί ως υπαίτιος της εκρήξεως του Πελοποννησιακού Πολέμου, υπήρξε ένας πολιτικός με όραμα, όπως όλοι οι μεγάλοι αρχαίοι και σύγχρονοι πολιτικοί άνδρες. Από την διήγηση του Θουκυδίδη, όσο υπερβολική και εάν θεωρηθεί, φαίνεται ότι ο Περικλής είχε ως όραμα την δημιουργία μιας ισχυρής Αθήνας, που θα επέβαλε το δημοκρατικό της πολίτευμα στις άλλες Πόλεις της Ελλάδας. Όλες του οι προσπάθειες είχαν σαν σκοπό να καταστήσουν την Αθήνα το κέντρο μιας δημοκρατικής Ελλάδας από πολιτικής αλλά και μνημειακής (κτιριακής) απόψεως. Μέσα από την ιστορία του Θουκυδίδη, ο Περικλής αναδύεται ως η πολιτική φυσιογνωμία μιας μεγάλης Αθήνας. "[... Η] ξύμπασα πόλις", γράφει ο Θουκυδίδης, "προσεδεῖτο πλείστου ἄξιον νομίζοντες εἶναι." Δεν υπήρχε Αθηναίος που αμφισβητούσε την πολιτική οξυδέρκεια του Περικλή διότι η Αθήνα "ἐγένετο ἐπ' ἐκείνου μεγίστη".[587]

Δυστυχώς για τους Αθηναίους, ο Περικλής δεν είχε άξιους πολιτικούς διαδόχους. Η ανικανότητά τους οδήγησε τελικά την Αθήνα στην ολοκληρωτική ήττα. Μετά τον θάνατο του, το πολιτικό πηδάλιο της Αθήνας ανέλαβαν πάλι οι δημοκρατικοί και τελικά επικράτησε ο φιλοπόλεμος Κλέων (;-422) με κύριο αντίπαλο τον φιλειρηνικό Νικία (περ. 470-413). Από την πλευρά της Σπάρτης, οι αφορμές για την συνέχιση του πολέμου δεν σταμάτησαν. Οι Σπαρτιάτες, πιστοί στην διακήρυξη τους να απελευθερώσουν την Ελλάδα από την αθηναϊκή ηγεμονία και να καταστήσουν τους Έλληνες αυτόνομους,[588] προσπαθούσαν να υποκινήσουν αποστασίες ανάμεσα στους συμμάχους των Αθηναίων. Κύριος σκοπός τους ήταν να μεταφέρουν τον πόλεμο στις σύμμαχες Πόλεις και, σε τελική ανάλυση, να στερήσουν την Αθήνα από χρηματικούς πόρους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η συνέχιση, η διάρκεια αλλά και η κατάληξη αυτού του πολέμου βασίζονταν κατά μεγάλο βαθμό στις οικονομικές δυνατότητες των δύο συνασπισμών και, φυσικά, οι Αθηναίοι ήταν οι ευπορότεροι.

Οι Σπαρτιάτες, εφαρμόζοντας την πολιτική τους, παρακίνησαν το 428 τους Μυτιληναίους σε αποστασία. Οι Πόλεις της Λέσβου, παρ' ότι κυβερνιόνταν από ολιγαρχικούς, ήταν μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας και μάλιστα σημαντικότατα διότι συνεισέφεραν σε πλοία και όχι σε χρήμα. Το γεγονός που έπεισε τους Μυτιληναίους να επαναστατήσουν πρέπει να ήταν η επιθυμία των κατοίκων να συνενώσουν τις Πόλεις του νησιού υπό μία κυριαρχία, πράγμα που οι Αθηναίοι δεν θα επέτρεπαν.[589] Οι νησιώτες λοιπόν άρχισαν αμέσως τις προετοιμασίες για να αντιμετωπίσουν την πολιορκία των Αθηναίων. Εκ παραλλήλου, στο Συνέδριο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, αποφασίσθηκε η είσοδος της Μυτιλήνης στην Συμμαχία καθώς και επίθεση στην Αθήνα για αντιπερισπασμό. Οι Αθηναίοι, όμως, ήταν αποφασισμένοι να αντιδράσουν δυναμικά. Το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν να επιβάλουν έκτακτη φορολογία στους συμμάχους τους με την πρόφαση της αντιμετωπίσεως εκτάκτων αναγκών. Κατόπιν, εξόπλισαν 100 τριήρεις[590] και έκαναν γενική επίθεση στις Πελοποννησιακές ακτές αναγκάζοντας το αντίπαλο στρατόπεδο να ματαιώσει το σχέδιό του ενώ ταυτοχρόνως έλαβαν δράση και εναντίον των αποστατών. Η Πόλη της Λέσβου άντεξε στην πολιορκία μέχρι το 427 αλλά τελικά παραδόθηκε ενώ οι 'όροι ήταν οι συνήθεις: γκρεμίσθηκαν τα τείχη, παραδόθηκε ο στόλος και εγκαταστάθηκαν 2.700 Αθηναίοι κληρούχοι.[591] Η νίκη των Αθηναίων, όμως, είχε ως αντίβαρο την ήττα των Πλαταιέων μετά από την πολυετή πολιορκία των Βοιωτών. Το καλοκαίρι του 427, οι

[587] Θουκ. Β.65. "Όλη η πόλη πίστευε ότι ήταν ανεκτίμητος [για τα δημόσια θέματα... ενώ] υπ' αυτόν έφτασε στην μέγιστη ακμή της". -- Για τον Περικλή δες ΙΕΕ, 3α:56-59 & 82-83 & 200 και Kagan, *Archidamian*, pp. 118-9 και Kagan, *Outbreak*, pp. 109-116 & 69-71 & 261-8 & 326-342 και Bengtson, pp. 120-125 και Ehrenberg, pp. 244-5.

[588] Θουκ Β.8 & Α.139.

[589] Διόδ. ΙΒ.55.1

[590] Θουκ. Γ.16.

[591] Θουκ. Γ.50.

Θηβαίοι κατέλαβαν τις Πλαταιές, τις κατεδάφισαν, σκότωσαν πολλούς κατοίκους καθώς και ορισμένους Αθηναίους ενώ οι λίγοι Πλαταιείς που γλίτωσαν και κατέφυγαν στην Αθήνα έγινα δεκτοί ως Αθηναίοι πολίτες. Οι Αθηναίοι συγκράτησαν την ενότητα της συμμαχίας αλλά έχασαν τις Πλαταιές.

Η Κερκυραϊκή Εμπλοκή (427 π.Χ.). Μέχρι το 428, ο κυρίως πόλεμος διεξαγόταν μέσα στα στενά όρια ενός κύκλου από την Αθήνα μέχρι την αρχή του Κορινθιακού Κόλπου. Από το 428 μέχρι την λήξη της πρώτης φάσεως και την Ειρήνη του Νικία το 421 π.Χ., οι εχθροπραξίες μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα, στην Σικελία και στην περιοχή της Πύλου και της Σφακτηρίας στην Πελοπόννησο.

Η πολιτική κατάσταση στην Κέρκυρα αποτελεί παράδειγμα μιας τυπικής αιτίας ερίδων ανάμεσα σε Αθηναίους και Πελοποννήσιους που θα επαναλαμβάνονταν από τούδε και στο εξής. Η πολιτική διαμάχη μεταξύ δημοκρατικών και αριστοκρατικών οδήγησε στην επέμβαση των Αθηναίων και της Πελοποννησιακής Συμμαχίας υπέρ των αντιστοίχων μερίδων. Στην περίπτωση της Κέρκυρας, οι αριστοκρατικοί προσπάθησαν να αποδεσμεύσουν την Πόλη από την Αθηναϊκή Συμμαχία με το επιχείρημα ότι θα επωφελούνταν εμπορικά εάν ενεργούσαν ως ουδέτερη Πόλη σε καιρό πολέμου. Ακριβώς την αντίθετη άποψη είχαν οι δημοκρατικοί που συνηγορούσαν στην πλήρη πολεμική υποστήριξη της Αθήνας. Η δολοφονία του αρχηγού των δημοκρατικών και ορισμένων οπαδών του πυροδότησε τον πόλεμο στην Κέρκυρα. Σε λίγες μέρες έφθασαν 12 αθηναϊκές τριήρεις και ισχυροποίησαν την θέση των δημοκρατικών. Η εμφάνιση πελοποννησιακού στόλου αμέσως μετά περιέπλεξε την κατάσταση και η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Προς στιγμήν, οι Λακεδαιμόνιοι υπερείχαν αριθμητικά αλλά υστερούσαν από πλευράς στρατηγικής. Γρήγορα όμως εμφανίσθηκαν αθηναϊκές ενισχύσεις με 60 τριήρεις και αρχηγό τον στρατηγό Ευρυμέδοντα.[592] Τότε, οι Κερκυραίοι δημοκρατικοί αναθάρρησαν και αποφάσισαν στο όνομα της δημοκρατίας να εξοντώσουν κάθε είδους αντίπαλο. Ο Θουκυδίδης περιέγραψε με απαράμιλλο λογοτεχνικό ύφος την σφαγή στην Κέρκυρα.

> Όταν οι Κερκυραίοι αντελήφθησαν τα αττικά πλοία να πλησιάζουν και τα εχθρικά να αποχωρούν, έσυραν τους Μεσσηνίους που ήταν έξω, μέσα στην πόλη και διέταξαν τα πλοία που είχαν επανδρώσει να κατευθυνθούν προς τον Υλλαϊκό λιμένα. Όσο διήρκεσε ο πλους, άρχισαν να σκοτώνουν όποιον εχθρό συνελάμβαναν και όσους είχαν πείσει να ανέβουν στα πλοία τούς σκότωναν μόλις εκείνοι αποβιβάζονταν. Πενήντα απ’ αυτούς, που είχαν καταφύγει ικέτες στον ναό της Ήρας, τους έπεισαν ότι θα τους δίκαζαν αλλά τους σκότωσαν όλους. Οι περισσότεροι από τους ικέτες, όσοι δεν είχαν πεισθεί, αφού είδαν τι είχε γίνει, άρχισαν να σκοτώνουν ο ένας τον άλλο μέσα στο ιερό ενώ μερικοί κρεμάσθηκαν από τα δένδρα και όπως μπορούσε ο καθένας αυτοκτονούσε.
>
> Τις επτά ημέρες που παρέμεινε ο Ευρυμέδων εκεί με τα πλοία του, οι Κερκυραίοι σκότωναν μεταξύ τους όσους θεωρούσαν εχθρούς τους, επειδή, έλεγαν, ήθελαν να καταλύσουν την δημοκρατία. Μερικοί μάλιστα σκοτώθηκαν από προσωπική έχθρα και οφειλέτες σκότωσαν τους δανειστές τους. Για κάθε λόγο που μπορεί να φαντασθεί κανείς θανατώνονταν άνθρωποι [...] και πατέρες σκότωσαν τα παιδιά τους και ικέτες αποσπάσθηκαν από τα ιερά και σκοτώθηκαν εκεί δίπλα ενώ μερικοί κτίσθηκαν ζωντανοί και πέθαναν μέσα στο ιερό του Διονύσου.[593]

---

[592] Θουκ. Γ.77 & 80.
[593] Θουκ. Γ.81. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

Με αυτόν τον φρικτό τρόπο παρέμεινε στην Αθηναϊκή Συμμαχία και στα χέρια των δημοκρατικών η Κέρκυρα. Οι Αθηναίοι, με την βοήθεια των ντόπιων υποστηρικτών τους, είχαν πετύχει τον σκοπό τους.

Η Πρώτη Σικελική Εκστρατεία (427-424 π.Χ.). Η Κέρκυρα ήταν πολύ σημαντική υπόθεση για την Αθήνα διότι συμπεριλαμβανόταν μέσα στα σχέδια της αττικής Πόλεως για την επέκταση της κυριαρχίας της στην Μεγάλη Ελλάδα. Ήδη από το 433/2, οι Αθηναίοι είχαν συνάψει συμμαχία με το Ρήγιο και τους Λεοντίνους, στην Κάτω Ιταλία. Οι συνθήκες αυτές επενεργούσαν αμφίδρομα. Αφ' ενός, εξυπηρετούσαν την επεκτατική εμπορική πολιτική των Αθηναίων και, αφ' ετέρου, τις πολιτικές επιδιώξεις των Πόλεων στην Ιταλία. Στην περιοχή αυτή, οι Συρακούσες, σε συνεργασία με τις δωρικές Πόλεις, σχεδίαζαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους στην Σικελία. Βρήκαν όμως αντίσταση από το Ρήγιο, τους Λεοντίνους και τις χαλκιδικές Πόλεις. Οι Αθηναίοι δεν άργησαν να πεισθούν από την αντιπροσωπεία αυτών των Πόλεων, που περιλάμβανε και τον ρήτορα και σοφιστή Γοργία, ότι ήταν μεγάλος ο κίνδυνος από την επικράτηση των Συρακουσίων, σε σχέση μάλιστα με την συνεργασία τους με την Σπάρτη και την Κόρινθο. Δέχθηκαν συνεπώς αμέσως να βοηθήσουν τους συμμάχους τους.

Η πρώτη εκστρατεία των Αθηναίων στην Σικελία (427-424) ήταν μικρής κλίμακας διότι οι Αθηναίοι δεν ήθελαν να αποδυναμώσουν στρατιωτικά την περιοχή της Αττικής την στιγμή που ο πόλεμος συνεχιζόταν. Αυτό είχε βέβαια ως αποτέλεσμα να συνεχισθούν οι εχθροπραξίες στην Σικελία για χρόνια χωρίς ξεκάθαρο νικητή. Το 424, όμως, συνήφθη ειρήνη, κατά την οποίαν οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί στην Σικελία διατήρησαν τις κτήσεις τους ως εκείνη την στιγμή ενώ ο αθηναϊκός στόλος υποχρεώθηκε να υποχωρήσει και να επιστρέψει στην Αθήνα. Οι Αθηναίοι θεώρησαν ότι υπεύθυνοι της αποτυχίας στην Ιταλία ήταν οι στρατηγοί που είχαν τοποθετηθεί επικεφαλής και τους τιμώρησαν με εξορία και πρόστιμο.[594] Η εμπειρία των Αθηναίων από την πρώτη αυτή εκστρατεία στην Μεγάλη Ελλάδα ήταν πολύ πικρή. Ουσιαστικά ηττήθηκαν και επέτρεψαν στις Συρακούσες να διατηρήσουν την δύναμή τους στην περιοχή.

Αθηναϊκή Νίκη στην Πύλο (425 π.Χ.). Εν τω μεταξύ, μια αναπάντεχη νίκη στην Πύλο έστρεψε το αθηναϊκό ενδιαφέρον στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Κατά την διάρκεια των σικελικών επιχειρήσεων και συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 425, οι Αθηναίοι έστειλαν στο Ιόνιο μοίρα 40 πλοίων με τρεις στρατηγούς, μεταξύ των οποίων και τον Δημοσθένη (457-413). Αποστολή τους ήταν να αντιμετωπίσουν αρχικά πελοποννησιακό στόλο 60 πλοίων, που είχε σταλεί στην Κέρκυρα, και κατόπιν να βοηθήσουν το αθηναϊκό στρατιωτικό σώμα στην Σικελία. Καθώς ο στόλος περιέπλεε την Πελοπόννησο, ο Δημοσθένης προσπάθησε να πείσει τους άλλους στρατηγούς να προσεγγίσουν στην Πύλο. Η Πύλος, στα νοτιοδυτικά της Πελοποννήσου, ήταν οχυρά θέση και βάση την οποίαν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οι Αθηναίοι είτε για απ' ευθείας επιθέσεις κατά των Σπαρτιατών είτε για να υποκινήσουν τους είλωτες σε επανάσταση. Καθώς οι στρατηγοί συζητούσαν την πρόταση του Δημοσθένη, ξέσπασε κακοκαιρία και ο στόλος παρασύρθηκε προς την Πύλο. Ο Δημοσθένης είχε αντιληφθεί την στρατιωτική σημασία της Πύλου και αφού ο στόλος δεν μπορούσε να αποπλεύσει εξ αιτίας της κακοκαιρίας, κατάφερε να πείσει τους άλλους στρατηγούς να οχυρώσουν την περιοχή. Όταν ο καιρός έγινε καλύτερος και ο στόλος ήταν έτοιμος να ανοίξει πανιά, συμφωνήθηκε να μείνει ο Δημοσθένης με 5 τριήρεις για να υπερασπισθεί το οχυρό που είχαν κατασκευάσει οι Αθηναίοι.[595]

Το σχέδιο του Δημοσθένη άλλαξε τελείως την αθηναϊκή στρατηγική που είχε θε-

[594] Ορισμένοι ιστορικοί υποθέτουν ότι το 427/6 ή νωρίτερα υπήρξε πρόταση ειρήνης από την πλευρά των Σπαρτιατών ενώ άλλοι το αμφισβητούν. Πρβλ. ΙΕΕ, 3α:210-211 και Kagan, *Archidamian*, pp. 193-5.

[595] Οι αριθμοί της παραγράφου σε Θουκ. Δ.2 & 5.

μελιωθεί από τον Περικλή και δεν προέβλεπε οχύρωση θέσεων μακριά από την Αθήνα. Η αλλαγή αυτή στρατηγικής υπήρξε επιτυχής για την Αθηναϊκή Συμμαχία διότι έτσι οι Αθηναίοι σημείωσαν μια από τις μεγαλύτερες στρατιωτικές επιτυχίες τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Οι Αθηναίοι οχυρώθηκαν στην Πύλο, και συγκεκριμένα στο Κορυφάσιο πεδίο. Το Κορυφάσιο πεδίο είναι η χερσόνησος, μετά την λιμνοθάλασσα, στο βόρειο άκρο του κόλπου του Ναυαρίνου, ακριβώς απέναντι από το βόρειο τμήμα της νήσου Σφακτηρίας. Οι Αθηναίοι οχύρωσαν την περιοχή με δύο τείχη. Το βόρειο τείχος κατασκευάσθηκε στο άνω άκρο της χερσονήσου καθέτως στο τμήμα της στενής λωρίδας ξηράς που σχηματίζεται από τον σημερινό όρμο της Βοϊδοκοιλιάς και την λιμνοθάλασσα ενώ το νότιο τείχος ορθώθηκε στο κάτω μέρος του πεδίου κατά μήκος της ακτής που βλέπει στην Σφακτηρία (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:212).

Οι Σπαρτιάτες φαίνεται ότι θορυβήθηκαν από τα αθηναϊκά οχυρωματικά έργα γιατί αμέσως ανακάλεσαν τον στρατό τους, που πριν 15 ημέρες είχε εισβάλλει στην Αττική υπό τον βασιλιά Άγι, γιο του Αρχιδάμου, ενώ κάλεσαν να επιστρέψει πίσω και ο στόλος που είχαν στείλει στην Κέρκυρα. Οι Σπαρτιάτες κατέλαβαν την νήσο Σφακτηρία, διότι έτσι ήλεγχαν τις δύο θαλάσσιες εισόδους στον κόλπο του Ναυαρίνου, και άρχισαν τις επιθέσεις εναντίον των Αθηναίων στο οχυρό αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Παράλληλα, οι Αθηναίοι ειδοποίησαν και τον δικό τους στόλο που έπλεε προς την Κέρκυρα να επιστρέψει για να τους βοηθήσει. Όντως, ο στόλος πέρασε από τις θαλάσσιες εισόδους στις, δύο πλευρές της Σφακτηρίας, παρά την παρουσία των Σπαρτιατών, και ναυμάχησε νικηφόρα με τον σπαρτιατικό στόλο μέσα στον κόλπο του Ναυαρίνου. Οι Αθηναίοι, με την βοήθεια ορισμένων Ναυπακτίων και λίγων Μεσσηνίων, κατάφεραν να αποκλείσουν τους 420 Σπαρτιάτες και τους είλωτες υπηρέτες τους που βρίσκονταν πάνω στην Σφακτηρία. Έτσι κινδύνευε με πλήρη καταστροφή το τμήμα του σπαρτιατικού στρατού που ήταν πάνω στο νησί αλλά και μέρος του στόλου που είχε προσαράξει στην απέναντι ακτή, στον κόλπο του Ναυαρίνου.[596] Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Σπαρτιάτες αναγκάσθηκαν να υποκύψουν στους βαρείς ‘όρους της ανακωχής που επέβαλαν οι Αθηναίοι: να παραδώσουν ολόκληρο τον στόλο τους με αντάλλαγμα να τους επιτραπεί να τροφοδοτήσουν τον σπαρτιατικό στρατό στην Σφακτηρία. Η ανακωχή θα διαρκούσε μέχρι να ολοκληρωθούν οι διαπραγματεύσεις ειρήνης που άρχισαν αμέσως οι δύο πλευρές. Φυσικά, κάθε πολεμική ενέργεια έπρεπε να αποφευχθεί εκτός εάν ένα από τα δύο μέρη παραβίαζε την ανακωχή.

Όταν άρχισαν οι διαπραγματεύσεις στην Αθήνα, φάνηκε αμέσως η πολιτική κυριαρχία και επιρροή του Κλέωνα όταν ζήτησε, ούτε λίγο ούτε πολύ, άμεση παράδοση των Λακεδαιμονίων με σκληρούς ‘όρους. Η επιμονή που έδειξε ο "δημαγωγός"[597] (καθοδηγητής του λαού) Κλέων για απ’ ευθείας διαπραγματεύσεις της Εκκλησίας του δήμου με τους Λακεδαιμονίους πρεσβευτές, χωρίς την μεσολάβηση αθηναϊκής επιτροπής διαπραγματεύσεων, οδήγησε σε ναυάγιο τις συνομιλίες. Έχει υποστηριχθεί ότι σύμφωνα με την περίκλεια στρατηγική και σε προηγούμενες εποχές, οι Αθηναίοι θα είχαν αμέσως αποδεχθεί την ειρήνη που θα αναγνώριζε την αθηναϊκή υπεροχή,[598] παρά το γεγονός ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι βέβαιο κατά πόσον είχαν επιτευχθεί οι στόχοι του Περικλή. Ο Κλέων, όμως, πρέπει να επιδίωκε ολοκληρωτική νίκη για την Αθήνα, ακριβώς την στιγμή που οι Αθηναίοι είχαν την μεγαλύτερη ευκαιρία, στην διάρκεια αυτού του πολέμου, να βγουν διπλωματικώς νικητές.

Ενώ λοιπόν οι Σπαρτιάτες πρέσβεις αποχώρησαν, οι Αθηναίοι συνέχισαν τον αποκλεισμό της Σφακτηρίας. Σιγά-σιγά όμως οι ‘όροι αντιστράφηκαν, διότι οι Αθηναίοι άρχισαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα ανεφοδιασμού του αποσπάσματός τους στην Πύλο,

---

[596] Θουκ. Δ.8.

[597] Θουκ. Δ.21.

[598] Kagan, *Archidamian*, pp. 231-234.

ενώ ορισμένοι είλωτες, στους οποίους οι Σπαρτιάτες υποσχέθηκαν πολιτικά δικαιώματα, κατόρθωσαν να μεταφέρουν τρόφιμα και νερό στους αποκλεισμένους στην Σφακτηρία. Τότε ακριβώς οι Αθηναίοι άρχισαν να δείχνουν την δυσαρέσκεια τους για την πολιτική του Κλέωνα, τον οποίον όρισαν στρατηγό με αποστολή να ξεκαθαρίσει την κατάσταση στην Πύλο. Μόλις ο Κλέων έφθασε στο Κορυφάσιο πεδίο και ενώθηκε με την δύναμη του Δημοσθένη, 800 Αθηναίοι οπλίτες και περίπου 1.600 ελαφρά οπλισμένοι και χωρισμένοι σε ομάδες των 200, πραγματοποίησε απόβαση στην Σφακτηρία και αιφνιδίασε τον εχθρό. Η νίκη των Αθηναίων ήταν γεγονός. Οι Σπαρτιάτες παραδόθηκαν και οι 292 επιζήσαντες μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στην Αθήνα.[599] Ο Κλέων εξήλθε θριαμβευτής από την πολεμική αυτή περιπέτεια χάρις στην έμπνευση, στο θάρρος και στην στρατηγική του Δημοσθένη, μεταβάλλοντας βέβαια και τα δεδομένα στον πόλεμο. Μετά την μάχη της Σφακτηρίας η κατάσταση στον Πελοποννησιακό Πόλεμο άλλαξε άρδην. Οι Αθηναίοι δεν φοβούνταν πλέον σπαρτιατική εισβολή στην Αττική ούτε επιχειρήσεις από τον αντίπαλο στόλο. Με άλλα λόγια, κρατούσαν δέσμιους στρατιωτικώς τους Πελοποννήσιους και είχαν πλήρη ελευθερία στην θάλασσα.

Η Αθηναϊκή Συμμαχία πανηγύριζε. Οι Μεσσήνιοι και οι Ναυπάκτιοι, που είχαν συμπράξει με τους Αθηναίους στην επιχείρηση, αφιέρωσαν στην Ολυμπία ένα μαρμάρινο άγαλμα νίκης (ύψους 2,115 μ.) φτιαγμένο από τον γλύπτη Παιώνιο, η γνωστή μας Νίκη του Παιωνίου που βρίσκεται σήμερα στο μουσείο της Ολυμπίας (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 123). Φυσικά, η νίκη του Κλέωνα στην Σφακτηρία είχε άμεσες πολιτικές προεκτάσεις για τον ίδιο και τις απόψεις του γιατί "στους Έλληνες κανένα άλλο γεγονός αυτού του πολέμου δεν προξένησε μεγαλύτερη έκπληξη, διότι περίμεναν από τους Λακεδαιμονίους να μην παραδίνουν τα όπλα [...] αλλά να πεθαίνουν μαχόμενοι".[600] Σε προσωπικό επίπεδο, λοιπόν, ο Κλέων τιμήθηκε από τους Αθηναίους με ισόβια σίτιση στο πρυτανείο και τιμητική θέση στο θέατρο και, το κυριότερο, σεβασμό και υποστήριξη των ιδεών του. Η νέα στρατηγική που εισήγαγε, όμως, απαιτούσε μεγάλα έξοδα αφού έπρεπε να συντηρηθούν βάσεις εκτός Αθηνών. Για να πείσει την Εκκλησία του δήμου, φαίνεται ότι ο αθηναίος στρατηγός χρησιμοποίησε πιστούς οπαδούς του, που πρότειναν ψηφίσματα προς αυτήν την κατεύθυνση. Το σημαντικότερο ψήφισμα υπήρξε αυτό της αυξήσεως του συμμαχικού φόρου. Από τον χειμώνα του 424, ο συνολικός συμμαχικός φόρος αυξήθηκε από περίπου 400 τάλαντα που κυμαινόταν από το 454 σε περίπου 1.460 ενώ και ο αριθμός των Πόλεων που υποχρεώνονταν να καταβάλουν εισφορά ανήλθε από περίπου 175 σε περίπου 400.[601] Βέβαια σε πραγματικές τιμές, λόγω του πληθωρισμού του Ε' αιώνα, το ποσό της συνολικής εισφοράς δεν πρέπει να ήταν σε αξία πολύ διαφορετικό από αυτό των πρώτων ετών καταβολής. Μάλιστα, λόγω της οικονομικής ευμάρειας των Πόλεων της Συμμαχίας, η αύξηση του φόρου δεν φαίνεται να προκάλεσε αντιδράσεις εκ μέρους των συμμάχων.[602]

Νίκες, Ήττες & η Ειρήνη του Νικία (424-421 π.Χ.). Με το Ταμείο γεμάτο από τις εισφορές αλλά και με δάνεια από τους ναούς[603] και φυσικά με τον αέρα των νικητών, οι Αθηναίοι άρχισαν αμέσως τις πολεμικές επιχειρήσεις σε διάφορες θέσεις στην Ελλάδα. Ο Νικίας, επικεφαλής ισχυρών δυνάμεων, λεηλάτησε τις ακτές της Αργολίδας ενώ εγκατέστησε φρουρά στα Μέθανα και έκανε επιδρομές στην ενδοχώρα. Σε δεύτερη εκστρατεία, ο Νικίας επιτέθηκε στο νότιο τμήμα της Πελοποννήσου και στα Κύθηρα και επι-

[599] Θουκ. Δ.31-38.

[600] Θουκ. Δ.40.

[601] Russell Meiggs, *The Athenian Empire* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1975), pp. 253 & 331 -- Meiggs & Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* rev. ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1988), p. 194. Δες επίσης Ιστορική Πηγή 18.

[602] Kagan, *Archidamian*, p. 251.

[603] GHI, no. 72.

δόθηκε σε λεηλασίες πόλεων χωρίς να αντιμετωπίσει την παραμικρή αντίσταση. Αμέσως μετά, οι Αθηναίοι προσπάθησαν να καταλάβουν τα Μέγαρα και να αποκόψουν τους Πελοποννήσιους από τους συμμάχους τους Βοιωτούς αλλά ηττήθηκαν το 424 στην μάχη του Δηλίου (σημερινό Δήλεσι). Σε αυτήν την σύγκρουση, οι Βοιωτοί χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά την τακτική της λοξής φάλαγγας, που τελειοποιήθηκε αργότερα.

Ούτε οι αθηναϊκές νίκες ούτε η τελευταία τους ήττα έθεσαν τέρμα στον πόλεμο γιατί οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να επιτεθούν στις αθηναϊκές κτήσεις στην Χαλκιδική. Η ρευστή κατάσταση στην Μακεδονία οδηγούσε τον βασιλιά Περδίκκα Β' (περ. 450-413) στο να αλλάζει συμμάχους ανάλογα με τις περιστάσεις. Ο Περδίκκας συμμάχησε με τον βασιλιά της Σπάρτης Βρασίδα με συνέπεια οι Αθηναίοι να χάσουν Πόλεις που πλήρωναν φόρο, τα χρυσωρυχεία της περιοχής και μια από τις σημαντικές πηγές ξυλείας για την ναυπήγηση πλοίων. Όλα αυτά περιήλθαν αυτομάτως υπό σπαρτιατικό έλεγχο. Στην Αθήνα, κλήθηκε ο Κλέων να αναλάβει προσωπικά την εκστρατεία εναντίον της Αμφιπόλεως, μιας από τις Πόλεις που είχαν αλλάξει στρατόπεδο. Οι δυνάμεις όμως που ενέκρινε ο δήμος ήταν ανεπαρκείς και τελικά ο Κλέων σκοτώθηκε στην μάχη. Την ίδια τύχη είχε και ο αντίπαλός του Σπαρτιάτης βασιλιάς Βρασίδας, που ετάφη το 422 με ιδιαίτερες τιμές στην αγορά της Αμφιπόλεως. Ο θάνατος των δύο αντιπάλων στρατηγών, "που και οι δύο ήταν αντίθετοι στην ειρήνη,"[604] οδήγησε στο τέλος των εχθροπραξιών και στην άμεση διεξαγωγή διαπραγματεύσεων για την παύση των μαχών. Φαίνεται ότι και οι δύο πλευρές επιθυμούσαν να δώσουν τέλος στην σύρραξη, παρά το γεγονός ότι Αθηναίοι και Σπαρτιάτες βρίσκονταν σε επαφή με ξένες δυνάμεις (κυρίως την Περσία) καθ' όλη την διάρκεια του πολέμου, γεγονός για το οποίο γνωρίζουμε πολύ λίγα.[605]

Οι Σπαρτιάτες είχαν πολλούς λόγους να επιθυμούν ειρήνη. Πρώτον, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος οι Αθηναίοι να υποκινήσουν τους είλωτες σε εξέγερση. Δεύτερον, η συνθήκη ειρήνης που είχαν υπογράψει με το Άργος το 451 έληγε και υπέβοσκε πάντα νέος πόλεμος και, τρίτον, στην Σφακτηρία βρίσκονταν οι γόνοι των επιφανέστερων οικογενειών, τους οποίους οι Σπαρτιάτες δεν ήθελαν βέβαια να θυσιάσουν. Οι Αθηναίοι, αν και από οικονομικής απόψεως μπορούσαν να συνεχίσουν τον αγώνα, βρίσκονταν σε δύσκολη θέση διότι είχαν χάσει αρκετούς συμπολίτες τους στις μάχες αλλά και από τον λοιμό ενώ είχαν υποστεί σημαντικές ήττες μετά την νίκη στην Πύλο και μάλλον χρειάζονταν μια περίοδο αναδιοργανώσεως. Παρά λοιπόν τις αντιρρήσεις των Βοιωτών, Κορινθίων, Μεγαρέων και Αργείων, που εξ αιτίας προσωπικών συμφερόντων δεν ήθελαν το τέλος του πολέμου, την άνοιξη του 421 π.Χ. κυρώθηκε με όρκο στην Σπάρτη από Αθηναίους και Σπαρτιάτες αντιπροσώπους η ειρήνη. Η συμφωνία έμεινε στην ιστορία ως Ειρήνη του Νικία (δες Ιστορική Πηγή 19) διότι ο Αθηναίος στρατηγός υπήρξε το σημαντικότερο πρόσωπο στις διαπραγματεύσεις και πρέπει να έπαιξε ιδιαίτερο διπλωματικό ρόλο εκ μέρους της Αθήνας.

Οι 'όροι της ειρήνης ήταν πολλοί και σημαντικοί ακριβώς διότι έγινε προσπάθεια να λυθούν όλες οι διαφορές ανάμεσα στις δύο συμμαχίες. Φυσικά, οι διαφορετικές ερμηνείες που έδωσαν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα εκ των υστέρων ή οι αμφισβητήσεις συγκεκριμένων άρθρων που προέκυψαν είχαν σαν αποτέλεσμα την επανάληψη των εχθροπραξιών λίγο αργότερα. Την δεδομένη στιγμή, όμως, αποφασίσθηκε ότι η ειρήνη θα διαρκούσε για πενήντα χρόνια με άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών και λύση των διαφορών με διαιτησίες. Η Αμφίπολη επρόκειτο να παραδοθεί στην Αθήνα αλλά άλλες Πόλεις στην ίδια περιοχή θα ήταν αυτόνομες, αν και θα κατέβαλαν τον συμμαχικό φόρο στους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι θα παρέδιδαν την Πύλο (Κορυφάσιο πεδίο) και κάποιες άλλες περιοχές που είχαν καταλάβει ενώ θα γινόταν και αμοιβαία ανταλλαγή αιχμαλώτων.

---

[604] Θουκ. Ε.16.

[605] Kagan, *Archidamian*, pp. 257-258.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 19
Η ΕΙΡΗΝΗ ΤΟΥ ΝΙΚΙΑ (421 π.Χ.)

Θουκυδίδης. Ε.18-19. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Ειρήνη συνομολόγησαν οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους ως εξής και ορκίστηκε κάθε Πόλη να την τηρεί.

Όποιος θέλει μπορεί να επισκέπτεται αφόβως είτε διά ξηράς είτε διά θαλάσσης τα κοινά ιερά, να κάνει θυσίες, να ζητά την συμβουλή του μαντείου, να στοχάζεται κατά τα πατροπαράδοτα έθιμα.

Το ιερό και ο ναός του Απόλλωνος στους Δελφούς και η Πόλη των Δελφών θα είναι αυτόνομοι και αυτοδιαχειριζόμενοι [χώροι] και με δικά τους δικαστήρια για τους κατοίκους τους και τις κτηματικές τους διαφορές, κατά τα πατροπαράδοτα έθιμα.

Η ειρήνη μεταξύ των Αθηναίων και των συμμάχων τους και των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους θα διαρκέσει 50 χρόνια και στην ξηρά και στην θάλασσα χωρίς να την υποσκάπτει δολίως ή να δημιουργεί προβλήματα κανείς από τους δύο.

Δεν επιτρέπεται με κανέναν τρόπο και με καμία δικαιολογία να επιτεθούν οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους στους Αθηναίους ή οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους στους Λακεδαιμονίους και τους συμμάχους τους. Εάν αναφυεί κάποια διαφορά ανάμεσά τους θα λυθεί διά της δικαστικής οδού και δι' ενόρκων δεσμεύσεων, με όποιον τρόπο συμφωνηθεί.

Οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους θα δώσουν στους Αθηναίους την Αμφίπολη.[606]

Οι κάτοικοι όποιων Πόλεων των Λακεδαιμονίων παραδόθηκαν στους Αθηναίους μπορούν να φύγουν για όπου θέλουν και να πάρουν όλα τα υπάρχοντά τους. Οι Πόλεις αυτές θα είναι αυτόνομες αλλά θα πληρώνουν τον [συμμαχικό] φόρο που είχε ορισθεί από τον Αριστείδη. Δεν επιτρέπεται στους Αθηναίους και στους συμμάχους τους να τις επιτεθούν, εφ' όσον καταβάλουν τον φόρο. Οι Πόλεις αυτές είναι: Άργιλος, Στάγιρος, Άκανθος, Σκώλος [Σκώλος/Στώλος στην Χαλκιδική (Hornblower on Thucydides, V.18.5)], Όλυνθος, Σπάρταλος και δεν είναι σύμμαχοι ούτε των Λακεδαιμονίων ούτε των Αθηναίων. Εάν οι Αθηναίοι πείσουν τις Πόλεις τότε, εάν αυτές θέλουν, μπορούν να συνάψουν συμμαχία με τους Αθηναίους.

Οι Μηκυβερναίοι, οι Σαναίοι και οι Σίγγιοι θα κατοικούν στις Πόλεις τους με τους 'όρους που κατοικούν τις δικές τους οι Ολύνθιοι και οι Ακάνθιοι.

Οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους θα παραδώσουν στους Αθηναίους το [φρούριο] Πάνακτον ενώ οι Αθηναίοι θα παραδώσουν στους Λακεδαιμονίους το Κορυφάσιο [πεδίο] και τα Κύθηρα και τα Μέθανα και τον Πτελεόν και την Αταλάντη και τους Λακεδαιμονίους [αιχμαλώτους], όσοι βρίσκονται στην Αθήνα ή σε άλλο τόπο που ορίζουν οι Αθηναίοι. Θα λύσουν, επίσης, οι Αθηναίοι την πολιορκία στην Σκιώνη και θα αφήσουν [ανενόχλητους] τους Πελοποννήσιους και τους άλλους συμμάχους των Λακεδαιμονίων στην Σκιώνη και όσους έστειλε ο Βρασίδας και όσοι εκ των συμμάχων των Λακεδαιμονίων τυχόν κρατούνται στην Αθήνα ή σε άλλο τόπο που ορίζουν οι Αθηναίοι. Θα παραδώσουν δε παρομοίως και οι Λακεδαιμόνιοι ή οι σύμμαχοί τους όσους έχουν

[606] Όλες οι Πόλεις που αναφέρονται στην Ειρήνη βρίσκονταν στην σημερινή Μακεδονία εκτός από τον Πτελεόν (Θεσσαλία) [μάλλον πρόκειται για τον Πτελεόν στην νοτιοανατολική Μαγνησία, κοντά στο σημερινό χωριό Πηγάδι (στον Κόλπο του Πτελεού), νότια του σημερινού Πτελεού (Pteleos, BAGROW, 55:D2) αλλά δες και Hornblower on Thucydides, V.18.7.] και όσες βέβαια είναι γνωστό ότι βρίσκονται αλλού.

Αθηναίους ή συμμάχους τους.

Για τους Σκιωναίους και τους Τορωναίους και τους Σερμυλίους και όποια άλλη Πόλη έχουν οι Αθηναίοι στην δικαιοδοσία τους, οι ίδιοι οι Αθηναίοι θα αποφασίσουν για τις Πόλεις αυτές όπως θέλουν.

Οι Αθηναίοι θα δεσμευθούν με όρκους απέναντι στους Λακεδαιμονίους και προς κάθε συμμαχική τους Πόλη. Το πολύ δέκα επτά αντιπρόσωποι από κάθε Πόλη και από κάθε πλευρά θα δώσουν τον όρκο, σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα. Ο όρκος θα έχει ως εξής: "Υπόσχομαι να τηρώ αυτές τις συνθήκες και τις συμφωνίες με [αίσθημα] δικαιοσύνης και χωρίς να τις υπονομεύω". Με αυτόν τον όρκο, που θα ανανεώνεται και από τις δύο πλευρές κάθε έτος, θα δεσμευθούν οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους προς τους Αθηναίους.

Στήλες [με την συνθήκη] θα τοποθετηθούν στην Ολυμπία, εκεί όπου τελούνται τα Πύθια [Δελφούς], στον Ισθμό και στην Αθήνα και στον [ναό του] Αμυκλαίου [Απόλλωνος], στην Λακεδαίμονα [στην Σπάρτη].

Εάν κάτι ξεχαστεί, για οποιοδήποτε θέμα, είτε από το ένα είτε από το άλλο μέρος, δεν θα θεωρηθεί αντίθετο στην παρούσα συνθήκη [εάν], μετά από διαπραγματεύσεις, γίνουν αλλαγές, στις οποίες θα συμφωνούν και οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι.

Η ισχύς της ειρήνης αρχίζει στην Λακεδαίμονα επί εφόρου Πλειστόλα την τετάρτη ημέρα του τρίτου δεκαημέρου [φθίνοντος] του μηνός Αρτεμισίου, στην δε Αθήνα, επί άρχοντος Αλκαίου την έκτη ημέρα του τρίτου δεκαημέρου [φθίνοντος] του μηνός Ελαφηβολιώντος. Οι εξής ορκίσθηκαν και επικύρωσαν την ειρήνη. Από τους Λακεδαιμονίους οι Πλειστοάναξ, Άγις, Πλειστόλας, [...]. Από τους Αθηναίους οι Λάμπων, Ισθμιόνικος, Νικίας, Λάχης [...], Δημοσθένης.

Η Ειρήνη του Νικία το 421 φάνηκε ότι προς στιγμήν θα έλυνε τις αντιθέσεις των δύο ελληνικών συνασπισμών. Στην πραγματικότητα, η ειρήνη στην Ελλάδα αποδείχθηκε μια μακρινή ουτοπία. Είναι αλήθεια ότι υπό άλλες συνθήκες άρχισε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος το 431 και υπό διαφορετικές σταμάτησε δέκα χρόνια αργότερα. Αρχικά φαίνεται ότι ο Περικλής και οι άμεσοι διάδοχοί του είχαν ως σκοπό να αναγκάσουν την Σπάρτη να δεχθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα την υπεροχή της Αθήνας αποδεχόμενοι, εκ παραλλήλου, και την συνύπαρξη των δύο συνασπισμών στην Ελλάδα. Ενώ ο πόλεμος ακολούθησε μια ευθύγραμμη μονότονη πορεία, κατά την οποίαν οι Σπαρτιάτες αρχικά εισέβαλαν επί ετησίας βάσεως στην Αθήνα αναγκάζοντας τους Αθηναίους να εγκαταλείπουν τα χωράφια τους, να κλείνονται μέσα στα τείχη και να στέλνουν τον στόλο στα παράλια της Πελοποννήσου και σε εδάφη Λακεδαιμονίων συμφερόντων για αντιπερισπασμό, η στρατηγική του Δημοσθένη στην Πύλο και η φιλοπόλεμη τακτική του Κλέωνα στην Αθήνα άλλαξαν το σκηνικό άρδην. Βέβαια οι ήττες που ακολούθησαν και η γενική δυσαρέσκεια λόγω του μακροχρόνιου πολέμου δεν επέτρεψαν την διατήρηση της νέας επιθετικής στρατηγικής των Αθηναίων, που ίσως μετέβαλε την πορεία του πολέμου. Το 421, η ειρήνη πρέπει να ήταν επιθυμητή και από τις δύο πλευρές αν και, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, δεν φαίνεται πιθανό ότι θα έλυνε τελείως τις διαφορές των δύο Πόλεων. Η Ειρήνη του Νικία δεν ήταν η προσδοκώμενη νίκη της Αθήνας αλλά μια συμβιβαστική και προσωρινή λύση.

Πρόσκαιρη Ειρήνη & Εκστρατεία στην Σικελία (421-413 π.Χ.)

Η Ειρήνη του Νικία ήταν καταδικασμένη να αποτύχει από την αρχή γιατί δεν είχε επικυρωθεί παρά μόνο από την Σπάρτη και την Αθήνα με τους συμμάχους της. Δηλαδή,

οι Βοιωτοί, οι Κορίνθιοι, οι Μεγαρείς, οι Αργείοι αλλά και οι Πόλεις της Χαλκιδικής,[607] που με βάση την συμφωνία παρέμεναν φόρου υποτελείς στην Αθήνα, δεν επικύρωσαν την ειρήνη διότι δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους. Για να δείξουν την αντίδρασή τους, οι Πόλεις που διαφωνούσαν με την Ειρήνη του Νικία δημιούργησαν συνασπισμό. Έτσι, οι Σπαρτιάτες βρέθηκαν μετά το 421 να προσπαθούν από την μία πλευρά να τηρήσουν τους ‘όρους της ειρήνης και από την άλλη να μην προκαλέσουν τον νέο συνασπισμό, ο οποίος μπορούσε να στραφεί ακόμη και εναντίον τους. Ένα επιπλέον πρόβλημα που δημιουργήθηκε ήταν ότι δεν έγινε δυνατόν να εφαρμοσθούν όλοι οι ‘όροι της ειρήνης διότι, για παράδειγμα, οι άρχοντες της Αμφιπόλεως αρνήθηκαν την επιστροφή της Πόλεως στην Αθήνα και, φυσικά, οι Αθηναίοι δεν επέστρεψαν την Πύλο στους Σπαρτιάτες. Η νέα αυτή κατάσταση δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει σε νέο πόλεμο.

Συμμαχία Αθηναίων-Σπαρτιατών (421 π.Χ.). Η νέα σύρραξη δεν άρχισε αμέσως. Πρώτα δημιουργήθηκε νέα κατάσταση σε διπλωματικό και πολιτικό επίπεδο, η οποία περιέπλεξε τα δεδομένα των συμμαχιών και αποτέλεσε την αφορμή για νέα σύγκρουση. Οι Σπαρτιάτες, φοβούμενοι το Άργος που αρνήθηκε να ανανεώσει τις τριακοντούτεις σπονδές του 451, που έληξαν το 421, αλλά και για να εξασφαλισθούν από τους τέως συμμάχους τους, που τώρα τους απειλούσαν, στράφηκαν προς την Αθήνα και υπέγραψαν αμυντική συμμαχία (δες Ιστορική Πηγή 20) σε περίπτωση επιθέσεως από τρίτη Πόλη ή εξέγερση των ειλώτων. Ενώ η συμμαχία αυτή παρουσιάζεται ως το σημαντικότερο βήμα προς μια διαρκή ειρήνη, στην πραγματικότητα δεν υπήρχε η πολιτική βούληση σε καμία από τις δύο Πόλεις για την διατήρησή της αλλά ούτε και οι σχέσεις μεταξύ των ελληνικών Πόλεων ευνοούσαν την ειρήνη.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 20
Η ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΑΘΗΝΑΙΩΝ-ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ (421 π.Χ.)

Θουκυδίδης Ε.23-24. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι συνομολόγησαν συμμαχία διαρκείας πενήντα ετών με τους εξής ‘όρους:

Εάν εχθροί εισβάλλουν στο έδαφος των Λακεδαιμονίων και προξενήσουν ζημιές, οι Αθηναίοι οφείλουν με όποιον τρόπο μπορούν και με όλες τους τις δυνάμεις να βοηθήσουν. Εάν οι εχθροί ερημώσουν την χώρα και αποχωρήσουν, οι Λακεδαιμόνιοι και οι Αθηναίοι θα θεωρήσουν ότι υπέφεραν και οι δύο και ότι καταλύθηκαν και οι δύο Πόλεις. Αυτά συνομολογήθηκαν με δικαιοσύνη και προθυμία και ειλικρίνεια.

Και εάν κάποιος εχθρός εισβάλλει στην γη των Αθηναίων και προξενήσει ζημιές στους Αθηναίους, οι Λακεδαιμόνιοι οφείλουν με όποιον τρόπο μπορούν και με όλες τους τις δυνάμεις να βοηθήσουν. Εάν οι εχθροί ερημώσουν την χώρα και αποχωρήσουν, οι Λακεδαιμόνιοι και οι Αθηναίοι θα θεωρήσουν ότι υπέφεραν και οι δύο και ότι καταλύθηκαν και οι δύο Πόλεις. Αυτά συνομολογήθηκαν με δικαιοσύνη και προθυμία και ειλικρίνεια.

Εάν επαναστατήσουν οι είλωτες, οι Αθηναίοι θα βοηθήσουν τους Λακεδαιμονίους με όλες τους τις δυνάμεις και με κάθε τρόπο.

Ο όρκος για αυτήν την συμμαχία θα δοθεί από τους αντιπροσώπους των δύο μερών που υπέγραψαν την προηγούμενη Ειρήνη. Θα ανανεώνεται δε ο όρκος κάθε έτος από αντιπροσώπους Λακεδαιμονίους, που θα μεταβαίνουν στην Αθήνα κατά την εορτή των

[607] Για τον ρόλο της περιοχής της Μακεδονίας στην επανάληψη των πολεμικών επιχειρήσεων δες James T. Chanters, "Macedonia and the Peace of Nicias", AM, 1:325-335.

Διονυσίων, και από Αθηναίους, που θα μεταβαίνουν στην Λακεδαίμονα κατά την εορτή των Υακινθίων.

Στήλες [με την συνθήκη] θα στηθούν και από τα δύο μέρη, στην Λακεδαίμονα στον [ναό του] Απόλλωνος στις Αμύκλες και στην Πόλη των Αθηνών στον [ναό] της Αθηνάς [Ακρόπολη].

Εάν θελήσουν οι Λακεδαιμόνιοι και οι Αθηναίοι να προσθέσουν ή να αφαιρέσουν κάτι από αυτήν την συμμαχία, δεν θα θεωρηθεί αντίθετο προς την συμφωνία αυτή ό,τι και αν αποφασίσουν.

Ορκίσθηκαν από την πλευρά των Λακεδαιμονίων οι Πλειστοάναξ, Άγις, Πλειστόλας, [...] ενώ από τους Αθηναίους οι Λάμπων, Ισθμιόνικος, Λάχης, Νικίας, [...], Δημοσθένης.

Η αμυντική συμμαχία Αθήνας και Σπάρτης προξένησε, ως ήταν φυσικό, την άμεση αντίδραση όσων Πόλεων είχαν αντίθετα συμφέροντα, με άμεση συνέπεια την δημιουργία μιας νέας πελοποννησιακής συμμαχίας, κυρίως εναντίον της Σπάρτης. Ηγέτιδες Πόλεις του νέου συνασπισμού αναδείχθηκαν το Άργος, που δεν είχε συμμετάσχει στον πόλεμο μέχρι τότε και διατηρούσε ανέπαφες τις δυνάμεις του, και η Κόρινθος που ήταν δυσαρεστημένη διότι η Κέρκυρα και η Ποτείδαια έμειναν στα χέρια των Αθηναίων. Στην νέα συμμαχία προσχώρησαν οι Μαντινείς, που είχαν επεκταθεί εις βάρος των γειτόνων τους κατά τον Αρχιδάμειο Πόλεμο και είχαν λόγους να φοβούνται τους Σπαρτιάτες, οι Ηλείοι, που διαφωνούσαν με τους Σπαρτιάτες επί των συνόρων, και πολλές Πόλεις της Χαλκιδικής, που δεν ήθελαν την επικυριαρχία των Αθηναίων στην περιοχή τους. Οι νέοι σύμμαχοι απέτυχαν όμως να προσελκύσουν τους Βοιωτούς, οι οποίοι έτρεμαν μια επέμβαση της Αθήνας στην περιοχή τους με οποιαδήποτε αφορμή. Ανέλπιστα, η κατάσταση περιπλέχθηκε ακόμη περισσότερο όταν η Αθήνα ανέχθηκε συμμαχία Σπάρτης και Βοιωτίας, πράγμα που δείχνει το πόσο αδύναμες στρατιωτικά είχαν καταντήσει οι πάλαι ποτέ κραταιές αντίπαλοι των Αθηναίων. Η συμφωνία Σπαρτιατών και Βοιωτών είχε ως στόχο να επιτύχουν οι σύμμαχοι να επιστραφεί το οχυρό Πάνακτον (σημερινή θέση Καβασάλα, κοντά στο χωριό Πάνακτον, στις βορειοδυτικές κλιτύες της Πάρνηθος) στην Αθήνα έτσι ώστε, με την σειρά τους, οι Αθηναίοι να παραδώσουν την Πύλο στους Σπαρτιάτες. Οι Βοιωτοί, βέβαια, φοβούμενοι ότι οι Αθηναίοι μπορεί να χρησιμοποιούσαν το οχυρό εναντίον τους, γκρέμισαν τα τείχη πριν το παραδώσουν, με συνέπεια την πρόκληση προστριβών με την Αθήνα. Είχε γίνει φανερό πως η ειρήνη δεν θα διαρκούσε για πολύ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23
Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (Περίοδος 421-404 π.Χ.)

Μάχη Μαντινείας	418
Τιμωρία Μήλου	416-415
Εκστρατεία στην Σικελία (β')	415-413
Συμμαχία Σπαρτιατών & Περσών	412
Μεταβολή Αθηναϊκού Πολιτεύματος	411
Νίκη Αθηναίων στις Αργινούσες	406
Νίκη Λακεδαιμονίων στους Αιγός Ποταμούς	404

Ο Αλκιβιάδης & η νέα Αθηναϊκή Πολιτική (421-415 π.Χ.). Μετά, λοιπόν, την απο-

τυχία των φιλειρηνικών μεθόδων του Νικία, αφού ουσιαστικά η ειρήνη συνομολογήθηκε αλλά δεν απέδωσε τα δέοντα, οι Αθηναίοι στράφηκαν προς ριζοσπαστικότερες λύσεις που πρότεινε ο Αλκιβιάδης (452-404).

Ο νέος πολιτικός άνδρας ήταν ευγενικής καταγωγής, από μάνα και πατέρα συγγενείς του Περικλή, μορφωμένος, πλούσιος και έμπειρος πολεμιστής, που είχε συμμετάσχει ως ιππέας στις μάχες της Ποτείδαιας και του Δηλίου. Η προσωπικότητά του ήταν τέτοιας ακτινοβολίας ώστε αμέσως έγινε εκφραστής του ριζοσπαστικού δημοκρατικού κόμματος. Ενδεικτικό του χαρακτήρα του είναι το περιστατικό, μάλλον ανέκδοτο, που αναφέρει ο Πλούταρχος στον βίο του Αθηναίου πολιτικού. Ο Αλκιβιάδης αγόρασε κάποτε έναν μεγαλόσωμο και όμορφο σκύλο σε πολύ υψηλή τιμή. Το γεγονός συζητήθηκε στην Αθήνα ευρέως και για καιρό αλλά κάποτε έπαψε να απασχολεί τους Αθηναίους. Τότε ο Αλκιβιάδης χάλασε την ομορφιά του σκύλου κόβοντάς του την ουρά. Όταν ο σκύλος εμφανίσθηκε κολοβός στην Αγορά οι Αθηναίοι άρχισαν πάλι να συζητάνε το γεγονός και όταν οι φίλοι ζήτησαν εξηγήσεις από τον νεαρό πολιτικό εκείνος απάντησε: "θέλω οι Αθηναίοι να συζητούν γι' αυτό [τον σκύλο] ώστε να μην λένε τίποτα χειρότερο για μένα".[608]

Την άνοιξη του 420, ο Αλκιβιάδης εξελέγη στρατηγός και έγινε αμέσως αντίπαλος της φιλειρηνικής πολιτικής του Νικία (περ. 470-413), κατηγορώντας τον ότι επέτρεψε στους Σπαρτιάτες να συνάψουν συμμαχία με τους Βοιωτούς και να γκρεμίσουν τα τείχη του Πάνακτου. Η πρόταση του Αλκιβιάδη, που δεν εμπιστευόταν τους Σπαρτιάτες, αποσκοπούσε σε συμμαχία των Αθηναίων με το Άργος, την Ήλιδα και την Μαντινεία. Τελικά, με πονηριά έπεισε τους Αθηναίους και όντως η συμφωνία υπεγράφη.[609] Η κατάσταση όμως έγινε εξαιρετικά επικίνδυνη διότι οι Αθηναίοι είχαν συμμαχήσει με μέλη της νέας πελοποννησιακής συμμαχίας, που ουσιαστικά στρεφόταν και εναντίον τους, εφ' όσον οι κάτοικοι της αττικής Πόλεως είχαν προσεγγίσει τους Σπαρτιάτες. Επί προσθέτως, η Κόρινθος δεν προσχώρησε στην νέα συμμαχία με την Αθήνα αλλά επαναπροσέγγισε την Σπάρτη. Βέβαια, ο νέος συνασπισμός αποκαθιστούσε τα αντίπαλα στρατόπεδα στην αρχική τους μορφή με μόνη εξαίρεση την συμμετοχή του Άργους και την συμμαχία Αθηνών-Σπάρτης.

Παρ' ότι με την Ειρήνη του Νικία είχε επέλθει η κατάπαυση του πυρός, οι μάχες σε ορισμένα μέτωπα δεν σταμάτησαν σχεδόν καθόλου. Στην Αμφίπολη οι κάτοικοι πολεμούσαν ακόμη εναντίον των Αθηναίων αρνούμενοι την παράδοση της Πόλεως ενώ στην Πελοπόννησο ο Αλκιβιάδης, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο και συνεπικουρούμενος από τις τοπικές διαφορές, υποκινούσε αψιμαχίες εναντίον των Σπαρτιατών. Το 419, ο Αλκιβιάδης πρότεινε στους Αργείους να καταλάβουν την Επίδαυρο γνωρίζοντας ότι θα αντιδρούσε η Σπάρτη. Σκοπός του ήταν να περιορίσει την επιρροή της Κορίνθου και να διευκολύνει την επικοινωνία Αργείων και Αθηναίων. Ενώ φαινόταν ότι ο πόλεμος που ήθελε ο Αλκιβιάδης θα ξανάρχιζε, οι Αθηναίοι δεν πείσθηκαν και το 418 δεν τον εξέλεξαν στρατηγό. Οι Σπαρτιάτες, όμως, αποφάσισαν να ενισχύσουν την Επίδαυρο και ο βασιλιάς Άγις κύκλωσε τμήματα του αντιπάλου στρατού. Γρήγορα όμως αποδέχθηκε ανακωχή θέλοντας να αποφύγει μια κατά μέτωπο σύγκρουση με το Άργος.

Ενώ η κρίση οδηγούνταν προς εκτόνωση, ο Αλκιβιάδης υποκίνησε επίθεση των Αργείων στον Ορχομενό (Αρκαδίας), που προξένησε νέα κινητοποίηση των Σπαρτιατών και φυσικά σύγκρουση.[610] Οι δύο αντίπαλοι στρατοί συγκρούσθηκαν κοντά στην Μαντινεία το 418 π.Χ. Η μάχη διεξήχθη στην πεδιάδα, νότια της Μαντινείας, ανάμεσα σε δύο παρατάξεις που περιλάμβαναν πλήθος στρατιωτών από διάφορες Πόλεις (χάρτης σε ΙΕΕ, 3α:236-237). Οι Λακεδαιμόνιοι παρέταξαν περίπου 3.600 Σπαρτιάτες καθώς και διάφο-

[608] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αλκιβιάδης", IX (195).
[609] Jacqeline de Romilly, *Αλκιβιάδης* (Paris / Αθήνα: Fallois / Το Άστυ, 1995), σ. 69-75.
[610] Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 77-78.

ρους οπλίτες συμμάχους τους και ιππικό συνολικής δυνάμεως περίπου 9.000 ανδρών ενώ οι Αργείοι και οι σύμμαχοί τους διέθεταν συνολική δύναμη περίπου 8.000 ανδρών.[611] Η αποφασιστικότητα των Σπαρτιατών στην μάχη έκρινε και το αποτέλεσμα. Οι Αργείοι, που είχαν καταλάβει το κέντρο της παρατάξεώς του συνασπισμού τους, διασπάσθηκαν από την ορμή των Σπαρτιατών, που είχαν απέναντί τους, και οπισθοχώρησαν αφήνοντας ακάλυπτους τους Αθηναίους. Η νίκη των Σπαρτιατών ήταν ολοκληρωτική και προξένησε στο αντίπαλο στρατόπεδο 1.100 νεκρούς ενώ οι ίδιοι δεν πρέπει να έχασαν πάνω από 300 άνδρες.[612] Οι Σπαρτιάτες δεν συνέχισαν τον ένοπλο αγώνα ελπίζοντας πλέον σε διπλωματική νίκη. Η μάχη της Μαντινείας υπήρξε "μεγίστη δὴ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ ὑπὸ ἀξιολογωτάτων πόλεων ξυνελθοῦσα."[613] Οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους είχαν κερδίσει μια από τις σημαντικότερες μάχες της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας. Με την νίκη τους αυτή διατήρησαν το γόητρό τους και ξέπλυναν την ντροπή από τα γεγονότα της Πύλου στέλνοντας σε συμμάχους και εχθρούς το μήνυμα ότι δεν παρέδωσαν τα όπλα και παραμένουν σημαντική Πόλη στην Πελοπόννησο. Επί πλέον, οι Σπαρτιάτες δεν επέτρεψαν στο Άργος να αναλάβει την ηγεσία των Πόλεων της Πελοποννήσου και μάλιστα έκλεισαν συμφωνία μαζί του, πράγμα που υπονοούσε την διάλυση της νέας πελοποννησιακής συμμαχίας.

Στην Αθήνα, οι αντιδράσεις από το αποτέλεσμα της μάχης ήταν πολύ περίεργες. Οι Αθηναίοι έριξαν κατ' αρχάς το βάρος της αποτυχίας στον Νικία, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι δεν είχε στείλει αρκετές δυνάμεις για να βοηθήσει τους Αργείους, αλλά το επόμενο έτος (417) εξέλεξαν στρατηγούς και τον Νικία και τον Αλκιβιάδη. Το γεγονός αυτό μπορεί να σημαίνει ότι τελικά δεν έδωσαν μεγάλη σημασία στην ήττα των Αργείων αλλά και ότι επικρατούσαν διαφορετικές απόψεις μεταξύ των Αθηναίων πολιτών. Η πρώτη, που εκδηλώθηκε με την εκλογή του Νικία, πρέπει να αφορούσε την επιβολή και διατήρηση της ηγεμονίας των Αθηνών στην Ελλάδα, όχι απαραίτητα με πολεμικά μέσα. Εκφραστής αυτής της πολιτικής ήταν αρχικά ο Περικλής και συνεχιστής, αλλά χωρίς την ίδια επιτυχία, ο Νικίας. Εκφραστές της άλλης πολιτικής ήταν ο Κλέων και ο Αλκιβιάδης. Οι Αθηναίοι άνδρες υποστήριζαν επεκτατική πολιτική για την Αθήνα, που μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με σύγκρουση με τις άλλες Πόλεις. Η εκλογή του Νικία και του Αλκιβιάδη στην στρατηγεία δείχνει ότι το 417 δεν είχε ακόμη ξεκαθαρισθεί πια πολιτική θα προτιμούσαν τελικά οι Αθηναίοι.

Αυτό που επιδίωξαν να πράξουν οι κάτοικοι της Αθήνας την εποχή αυτή ήταν να εδραιώσουν πάλι την θέση τους στην συμμαχία. Πρώτη αποστολή ήταν να επιχειρήσουν με μικρές δυνάμεις, και τελικά ανεπιτυχώς, στην Μακεδονία. Ακριβώς αυτές τις άκαρπες προσπάθειες διακωμωδεί ο Αριστοφάνης (445-387;) το 414 στο έργο του *Όρνιθες*. Δύο Αθηναίοι φεύγουν από την Πόλη τους και πάνε να δημιουργήσουν μια νέα ανάμεσα στα πουλιά (όρνιθες). Οι δύο άνδρες λένε ότι έφυγαν από την "μεγάλην [...] κεὐδαίμονα" Αθήνα διότι οι συμπατριώτες τους Αθηναίοι "ἀεὶ ἐπὶ τῶν δικῶν ᾄδουσι πάντα τὸν βίον."[614] Δεν είχαν λοιπόν τίποτα άλλο να κάνουν οι κάτοικοι της μεγάλης Πόλεως μέσα στην ευδαιμονία τους παρά να μακρολογούν σε ανούσιες δίκες. Ο Αριστοφάνης φαίνεται ότι διακωμωδεί την παράνοια συμμαχιών και πολέμων της εποχής του και ταυτοχρόνως δίνει και μια διέξοδο στους Αθηναίους να γελάσουν με την τρέλα των δύο ανθρώπων που θέλουν να δημιουργήσουν πολιτεία μεταξύ των πουλιών.

Μετά την αποτυχία των επεμβάσεων στην Μακεδονία, οι Αθηναίοι τα έβαλαν με

[611] Ο Θουκυδίδης (Ε.57-68) δεν αναφέρει ακριβείς αριθμούς για όλους τους αντιμαχόμενους. Οι Αριθμοί από D. Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981), p. 124.

[612] Θουκ. Ε.74.

[613] *Ίδιο*.

[614] Αριστοφάνης, *Όρνιθες*, 37-41.

ευκολότερους αντιπάλους και συγκεκριμένα με την Μήλο. Εφαρμόζοντας την αρχή του ισχυροτέρου, η Αθήνα ζήτησε το 416 από την Μήλο να προσχωρήσει στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Η Μήλος ήταν το μόνο κυκλαδίτικο νησί που δεν ήταν μέλος της συμμαχίας ενώ οι κάτοικοί της ήταν δωρικής καταγωγής και κατά τον Αρχιδάμειο πόλεμο είχαν μάλλον βοηθήσει τους ομοφύλους τους Σπαρτιάτες. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, αποφάσισαν να θέσουν τέρμα στην ανεξαρτησία της Μήλου εντάσσοντάς την στην συμμαχία τους. Οι Μήλειοι αρνήθηκαν και τότε οι Αθηναίοι πολιόρκησαν το νησί, το κατέλαβαν το 415, σκότωσαν όλους τους ενήλικες, πούλησαν δούλους τα γυναικόπαιδα και έστειλαν 500 Αθηναίους εποίκους. Ο Θουκυδίδης δεν κάνει κανένα σχόλιο για την αθηναϊκή τακτική στην Μήλο αλλά με δικά του λόγια σε άλλα σημεία ή μέσα από την επιλογή των λόγων που εκφωνούσαν σε κάθε περίσταση οι δύο πλευρές είναι φανερό ότι η ηγεμονία έχει γίνει πια "τυραννίδα".[615] Η Αθήνα τιμωρούσε όσους δεν υποτάσσονταν.

Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα του Ε' αιώνα π.Χ., όπως παρουσιάζεται από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, είχε ως αρχή την επικράτηση του ισχυρότερου αλλά με βάση τους γραπτούς (συνθήκες) αλλά και άγραφους ηθικούς νόμους των Ελλήνων. Αυτό θεωρούνταν το δίκαιο και σωστό. Δηλαδή, δεν αρκούσε απλώς η ωμή βία αλλά έπρεπε να υπάρχουν και επιχειρήματα για να δικαιολογήσουν τον πόλεμο. Όμως, από την προσπάθεια των Πόλεων να προτάξουν ισχυρισμούς για να δικαιολογήσουν την κήρυξη πολέμου γίνεται εμφανές ότι ο μοναδικός ή κύριος λόγος ήταν τελικά το συμφέρον των αντιμαχομένων. Έτσι θεωρούνταν ότι το σωστό στον πόλεμο είναι «τα δίκαια και συμφέροντα».[616] Οι Αθηναίοι αναφέρουν καθαρά ότι δίκαιο υπάρχει ανάμεσα σε ίσους ενώ σε αντίθετη περίπτωση επικρατεί ο ισχυρότερος. Αυτό, όμως, είναι μια καθαρή ύβρις στον αρχαιοελληνικό κόσμο. Όλα αυτά αποκαλύπτονται καθαρά στις αντιπαραθέσεις Αθηναίων και Μυτηλιναίων, Αθηναίων και Μηλίων, αλλά και σε διάφορα επεισόδια των περσικών πολέμων και του πελοποννησιακού πολέμου.[617]

Τελικά, στο τέλος του Ε' αιώνα και παρά την πλήρη αποκάλυψη του αθηναϊκού προσωπείου των απροκάλυπτων επεμβάσεων, ορισμένοι Αθηναίοι πολιτικοί και κυρίως ο Αλκιβιάδης καταλάβαιναν ότι η τακτική αυτή δεν οδηγούσε στην πλήρη επικράτηση της Αθήνας. Ο Αλκιβιάδης, μάλιστα, φαίνεται ότι έβαλε σαν σκοπό της πολιτικής του καριέρας να πείσει τους Αθηναίους να αναλάβουν μια μεγάλης κλίμακας εκστρατεία στην Σικελία που θα είχε εμπορικά και πολιτικά οφέλη για την Αθήνα.[618] Σε γενικές γραμμές, το σχέδιο δεν ήταν νέο αφού, άλλωστε, οι Αθηναίοι είχαν και παλιότερα επιχειρήσει μια παρόμοια μικρής κλίμακας ενέργεια την περίοδο 427-424 (Α' Σικελική Εκστρατεία). Πώς όμως ο Αλκιβιάδης κατάφερε να πείσει την Εκκλησία του δήμου; Ο Αθηναίος πολιτικός δεν θα μπορούσε να πετύχει τον σκοπό του εάν δεν είχαν προηγηθεί ορισμένα πολιτικά γεγονότα στην Μεγάλη Ελλάδα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Συρακούσες ισχυροποιήθηκαν μετά την νίκη τους επί των Καρχηδονίων το 480 και περίπου στα μέσα του Ε' αιώνα ολοκλήρωσαν την επιβολή της ηγεμονίας τους σε ολόκληρη την Σικελία. Από στρατιωτικής απόψεως, διέθεταν ισχυρό πεζικό, ιππικό και στόλο ενώ από οικονομικής πλευράς ήταν η ευρωστότερη Πόλη στην Κάτω Ιταλία. Επομένως, όσες Πόλεις, και μεταξύ αυτών η Έγεστα, οι Λεοντίνοι, η Κατάνη, η (Σικελική) Νάξος και το Ρήγιο, φοβούνταν την πλήρη υποταγή τους στις Συρακούσες ήταν φυσικό να στραφούν για βοήθεια προς την κυρί-

[615] Θουκυδίδης, Β.63.

[616] Θουκυδίδης, Γ.40.4.

[617] Για μια γενική θεώρηση των πολέμων ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις δες Jacqueline de Romilly, “Guerre et paix entre cités” in *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, ed. Jean-Pierre Vernant (Paris: Mouton, 1968), pp 207-220. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα ιστορική και φιλοσοφική θεώρηση δες Καστοριάδης, *Η Ελληνική ιδιαιτερότητα*, 3:233-274.

[618] Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 92-95.

ως Ελλάδα και κυρίως προς την Αθήνα, η οποία είχε εκφράσει από παλιότερα την επιθυμία της για στενότερες επαφές με την δύση. Η Αθήνα ενδιαφερόταν πάντα για εμπορικές επαφές με τις ελληνικές Πόλεις της δύσεως και κυρίως για την τροφοδοσία της με σιτηρά. Οι Πέρσες είχαν ήδη καταλάβει την Αίγυπτο και ο σιτοβολώνας της Β. Αφρικής είχε χαθεί για τους Αθηναίους μια για πάντα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Αθήνα είχε υπογράψει μια σειρά συμμαχιών με Πόλεις της Ιταλίας, όπως η Έγεστα, το Ρήγιο και οι Λεοντίνοι, που την υποχρέωσαν να επέμβει την περίοδο της Α' Σικελικής Εκστρατείας για να τις βοηθήσει, με τα γνωστά αποτελέσματα. Ο φόβος των Αθηναίων, λοιπόν, σχετικά με την κατάσταση στην Σικελία επικεντρωνόταν στην πιθανή πλήρη επικράτηση των Συρακουσίων, οι οποίοι θα μπορούσαν να προβούν στην επισιτιστική υποστήριξη των Πελοποννησίων. Δεν ήταν λοιπόν παράξενο ότι οι Αθηναίοι πείσθηκαν σχετικά εύκολα από τον Αλκιβιάδη για την εκστρατεία στην Σικελία, η οποία αποτελούσε πιθανή αθηναϊκή αποστολή από την εποχή του Θεμιστοκλή.

Η Εκστρατεία στην Σικελία (415-413 π.Χ.). Η αφορμή που χρησιμοποίησε ο Αλκιβιάδης για την σικελική εκστρατεία ήταν η έκκληση βοηθείας που έστειλε το 415 προς τους Αθηναίους η Πόλη Έγεστα, στην δυτική Σικελία. Η Πόλη αυτή φοβήθηκε την συμμαχία των Συρακουσών με τον Σελινούντα, άλλη σικελική Πόλη, με τον οποίο είχε οικονομικές διαφορές και βρισκόταν σε πόλεμο. Οι Εγεσταίοι, μάλιστα, υποσχέθηκαν να πληρώσουν μεγάλο μέρος από τα έξοδα της αποστολής του αθηναϊκού στόλου στην περιοχή τους και προκατέβαλαν ένα σεβαστό ποσό. Οι Αθηναίοι στην Εκκλησία του δήμου διχάσθηκαν. Ο Αλκιβιάδης υποστήριξε ότι έπρεπε η Αθήνα να βοηθήσει αμέσως την Έγεστα για να αποκλείσει την πλήρη επικράτηση των Συρακουσίων στην Σικελία. Αντιθέτως, ο Νικίας πίστευε ότι δεν υφίστατο ο κίνδυνος των Συρακουσών και επιπλέον με μια τέτοια εκστρατεία οι Αθηναίοι θα αποκτούσαν νέους εχθρούς και μάλιστα πολύ μακριά από την Πόλη τους. Ο Νικίας διείδε την πιθανότητα οι Αθηναίοι να εμπλακούν σε νέο, δεύτερο, μεγάλο, πολυέξοδο και μακρινό πολεμικό μέτωπο και μάλιστα χωρίς να έχουν εξασφαλίσει την πλήρη ειρήνη στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Ο Νικίας πρόσθεσε ότι πιθανή ήττα της Αθήνας στην Σικελία θα προξενούσε αμέσως πελοποννησιακή επέμβαση στην Ελλάδα. Ο Αλκιβιάδης αντέταξε ότι με λίγα έξοδα, αφού θα συνεισέφεραν και οι Εγεσταίοι, η Αθήνα θα κέρδιζε μια εύκολη νίκη στην Ιταλία και τότε καμία Πόλη στην Ελλάδα δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει την δύναμή της. Οι Αθηναίοι πείσθηκαν. Μόνο η ρητορική δεινότητα του Αλκιβιάδη πρέπει να έκανε τους Αθηναίους να υποστηρίξουν την πρότασή του διότι δεν μπορεί να μην γνώριζαν οι συμπολίτες του τους κινδύνους που διέτρεχαν από μια τέτοια εκστρατεία αφού ήδη είχαν την προηγούμενη εμπειρία στην περιοχή.[619]

Η Εκκλησία του δήμου αποφάσισε,[620] τελικά, να σταλούν 60 τριήρεις και όρισε "στρατηγούς αυτοκράτορας",[621] δηλαδή με πλήρη δικαιοδοσία, τον Αλκιβιάδη, τον Νικία και τον Λάμαχο. Όπως γίνεται φανερό από την επιλογή των προσώπων για την αρχηγία της εκστρατείας, οι αντίθετες απόψεις ήταν κάτι που δεν θα αποφεύγετο στην σικελική εκστρατεία. Ο αντικειμενικός σκοπός του εκστρατευτικού σώματος στην Σικελία ήταν να βοηθήσει τους Εγεσταίους και Λεοντίνους εναντίον των εχθρών τους αλλά και να πράξει ό,τι έπρεπε για να εξυπηρετηθούν τα αθηναϊκά συμφέροντα, χωρίς αυτό να σημαίνει την κατάληψη της Σικελίας.[622] Επομένως, χορηγήθηκε στους στρατηγούς πλήρης ελευθερία

---

[619] Για τα ιστορικά προβλήματα σχετικά με το τι συζητήθηκε και αποφασίσθηκε στις δύο συνελεύσεις που πραγματοποίησαν οι Αθηναίοι για να αποφασίσουν για την εκστρατεία στην Σικελία δες Kagan, *Nicias and Sicilian Expedition*, pp. 165-190.

[620] Δες αποσπάσματα νόμων σε GHI, no 78.

[621] Θουκ. Ζ.8.

[622] Περί του ζητήματος των πραγματικών σκοπών της εκστρατείας δες Kagan, *Nicias and Sicil-*

κινήσεων και αποφάσεων σχετικά με την αποστολή τους. Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν υπήρχε σαφής στρατηγική κινήσεων αλλά οι κινήσεις θα αποφασίζονταν ανάλογα με τις περιστάσεις.

Μόλις ελήφθη η απόφαση από την Εκκλησία του δήμου, ο Νικίας, που είχε διορισθεί στρατηγός παρά την θέλησή του, προέβαλε την αξίωση να ενισχυθεί το εκστρατευτικό σώμα με περισσότερα πλοία από τα 60 που είχαν αποφασισθεί, πιστεύοντας ότι οι Αθηναίοι θα διαφωνούσαν και έτσι θα ματαιωνόταν η επιχείρηση. Αντιθέτως όμως των προσδοκιών του, οι Αθηναίοι δέχθηκαν να ενισχύσουν πλουσιοπάροχα την εκστρατεία παρέχοντας όλα όσα απαιτούσε ο Νικίας: 100 τριήρεις, 5.000 οπλίτες σε μεταγωγικά πλοία, τοξότες και σφενδονήτες.[623]

Οι ετοιμασίες για τον απόπλου άρχισαν αμέσως αλλά στο τέλος Μαΐου του 415 ένα θλιβερό γεγονός ξάφνιασε τους πολίτες. Ένα πρωί, οι Αθηναίοι αντίκρισαν ακρωτηριασμένες τις περισσότερες ερμαϊκές στήλες που ήταν τοποθετημένες μπροστά από ναούς και οικίες στην Αθήνα.[624] Η πράξη ήταν καθαρά συμβολική, μια που ο Ερμής ήταν ο θεός των ταξιδιωτών, και έγινε την στιγμή ακριβώς που οι Αθηναίοι ήταν σχεδόν έτοιμοι να αποπλεύσουν για την Σικελική Εκστρατεία. Ήταν επίσης φανερό ότι η καταστροφή των στηλών, πράξη ιεροσυλίας, ήταν έργο οργανωμένο από ολιγαρχικούς εναντίον της δημοκρατίας.[625] Επειδή οι ερμοκοπίδες ήταν άγνωστοι, η Εκκλησία κάλεσε όλους τους Αθηναίους να δώσουν πληροφορίες για τον συγκεκριμένο ακρωτηριασμό αλλά και για άλλες προηγούμενες ιερόσυλες πράξεις. Τότε, κάποιος κατηγόρησε τον Αλκιβιάδη ότι όταν ήταν νέος είχε συμμετάσχει μαζί με άλλους σε παρωδία των Ελευσινίων Μυστηρίων. Ο Αλκιβιάδης ζήτησε να γίνει αμέσως δίκη λόγω του αξιώματός του αλλά αυτή αναβλήθηκε για μετά το πέρας της εκστρατείας. Οι Αθηναίοι, βέβαια, δεν επρόκειτο να ξεχάσουν την τρομερή κατηγορία.

Υπό αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, επρόκειτο να ξεκινήσει ο αθηναϊκός και συμμαχικός στόλος για την Σικελία.

> Είχε ήδη δοθεί εντολή στους περισσότερους από τους συμμάχους και στα πλοία καθώς και στα μεταγωγικά πλοία και σε ό,τι είχε ετοιμασθεί να συγκεντρωθούν στην Κέρκυρα, από όπου θα διέπλεαν όλοι μαζί το Ιόνιο και θα κατευθύνονταν στο ακρωτήριο της Ιαπυγίας [Ιταλία, σημερινό Santa Maria di Senca]. Οι ίδιοι όμως οι Αθηναίοι και όσοι από τους συμμάχους παρευρίσκονταν στην πόλη κατέβηκαν νωρίς το πρωί της ορισμένης μέρας στον Πειραιά και επιβιβάζονταν στα πλοία για να αποπλεύσουν. Μαζί τους κατέβηκε και όλος ο λαός, οι πολίτες και οι ξένοι. Οι Αθηναίοι είχαν έρθει για να ξεπροβοδίσουν τους δικούς τους, τους φίλους, τους συγγενείς, τους γιους τους. Βάδιζαν με προσδοκίες μαζί και κλάματα. Περπατούσαν με την ελπίδα ότι θα πραγματοποιούσαν την κατάκτηση [της Σικελίας] αλλά και με κλάματα γιατί δεν γνώριζαν αν θα ξανάβλεπαν τους δικούς τους, όταν σκέφτονταν πόσο μακριά από την πατρίδα θα έπλεαν. Την εποχή εκείνη, αφού επρόκειτο με κινδύνους να αφήσουν [τους δικούς τους] να φύγουν, τους συντάραζε περισσότερο η αγωνία των μελλοντικών κακου-

ian Expedition, pp. 164-5.

[623] Θουκ. Ζ.25.

[624] Οι ερμαϊκές στήλες ή ερμαί ήταν μαρμάρινες ορθογώνιες στήλες που χρησίμευαν στην οροθέτηση δημοσίων και ιδιωτικών κτημάτων αλλά και ως οδοδείκτες. Οι στήλες έφεραν στο πάνω μέρος το κεφάλι του θεού Ερμή, επειδή θεωρούνταν ο επόπτης των χώρων και των οδών, και στο μπροστινό μέρος ανάγλυφο φαλλό σε στύση [εικ. Σοφία Α. Σούλη, *Η Ερωτική ζωή των* Ελλήνων (Αθήνα: Τουμπής, 1997), σ. 68 και OHCW, p. 271].

[625] Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 106-109.

χιών, την οποία δεν είχαν όταν ψήφιζαν για τον απόπλου. Την συγκεκριμένη στιγμή, όμως, ελάμβαναν θάρρος από την [συγκεντρωμένη] δύναμη που έβλεπαν μπροστά στα μάτια τους. Οι ξένοι και όλοι οι άλλοι είχαν έρθει για να θαυμάσουν το θέαμα, διότι κατάλαβαν ότι επρόκειτο για κάτι το εξαιρετικό, που κανείς δεν μπορούσε να φαντασθεί.[626]

Συγκεντρώθηκε λοιπόν πολύς στρατός για την εκστρατεία. Η συνολική δύναμη των Αθηναίων και των συμμάχων τους ανερχόταν σε 134 τριήρεις (100 αθηναϊκές), 5.100 οπλίτες (1.500 Αθηναίοι και 700 θήτες), 480 τοξότες (οι περισσότεροι Αθηναίοι), 700 Ροδίτες σφενδονιστές, 120 ελαφρά οπλισμένοι φυγάδες από τα Μέγαρα, 30 ιππείς, 30 μεταγωγικά πλοία και 100 μικρότερα σκάφη, με όλα τα αναγκαία υλικά και ανθρώπους για την παρασκευή τροφής (αρτοποιούς) και την κατασκευή οχυρωματικών έργων (κτίστες, ξυλουργούς) ενώ τους ακολουθούσαν για δικούς τους σκοπούς πολλά εμπορικά πλοία.[627] Οι τρεις μοίρες στις οποίες ήταν χωρισμένη η ναυτική δύναμη διοικούνταν από τους τρεις στρατηγούς. Με αυτόν τον εξοπλισμό αλλά χωρίς συγκεκριμένο πολεμικό σχέδιο ο αθηναϊκός στόλος κατευθύνθηκε προς την Ιταλία (χάρτης της εκστρατείας σε ΙΕΕ, 3α:249).

Πλησιάζοντας στα παράλια της Μεγάλης Ελλάδας, οι Αθηναίοι βρέθηκαν προ εκπλήξεως όταν οι ελληνικές Πόλεις δεν ήθελαν να τους δεχθούν στα λιμάνια τους για ανεφοδιασμό κρατώντας στάση ουδετερότητας. Οι κάτοικοι φοβούνταν ότι ένας αθηναϊκός στρατός μέσα στις πόλεις τους θα μπορούσε εύκολα να χρησιμοποιηθεί για την κατάληψή τους. Τελικά οι κάτοικοι του Ρηγίου τους επέτρεψαν να εγκατασταθούν έξω από την πόλη, όπου έμποροι τους πήγαιναν ό,τι χρειάζονταν. Την μεγαλύτερη απογοήτευση, όμως, δοκίμασαν οι Αθηναίοι όταν έμαθαν ότι οι Εγεσταίοι δεν διέθεταν τα χρήματα που είχαν υποσχεθεί για να χρηματοδοτήσουν μέρος της εκστρατείας. Τα πρώτα σύννεφα της τραγικής αυτής εκστρατείας είχαν ήδη φανεί στον ορίζοντα.

Προ των τετελεσμένων αυτών γεγονότων, οι Αθηναίοι στρατηγοί άρχισαν να συζητούν διάφορα σχέδια για την αντιμετώπιση της καταστάσεως. Ο Νικίας πρότεινε να γίνει προσπάθεια για να συμφιλιωθούν ο Σελινούς με την Έγεστα και ο στόλος να επιστρέψει στον Πειραιά. Ο Λάμαχος πρότεινε άμεση επίθεση εναντίον των ανέτοιμων Συρακουσίων ενώ ο Αλκιβιάδης να γίνει προσπάθεια να πεισθούν οι Πόλεις να συμμαχήσουν με τους Αθηναίους εναντίον των Συρακουσών και του Σελινούντος, με απώτερο σκοπό να μετατρέψουν την Μεσσήνη σε στρατιωτική και ναυτική τους βάση και να αρχίσουν πλέον την επίθεση εναντίον των απομονωμένων Συρακουσών. Το σχέδιο του Αλκιβιάδη, που σήμερα φαίνεται τελείως παράτολμο και ανεδαφικό, έγινε τελικά δεκτό από τους άλλους δύο στρατηγούς και οδήγησε φυσικά στην αθηναϊκή πανωλεθρία στην Σικελία. Η σύγχρονη μελέτη αυτού του σχεδίου φέρνει στην επιφάνεια μία σειρά από ερωτήματα σχετικά με την αποδοχή του από τους άλλους δύο στρατηγούς. Πόσες πιθανότητες είχαν οι Αθηναίοι να αλλάξουν την ουδέτερη πολιτική των ελληνικών Πόλεων της Σικελίας; Μήπως μέχρι να συναφθούν οι συμμαχίες και να γίνουν οι προετοιμασίες για την επίθεση, οι Συρακούσες είχαν ετοιμασθεί κατάλληλα για να αντιμετωπίσουν τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους, πράγμα που θα οδηγούσε σε μακρόχρονη εμπλοκή της Αθήνας στην Σικελία; Μια εξήγηση που μπορεί να δοθεί για την απόφαση είναι ότι ο Αλκιβιάδης παρουσίασε το σχέδιό του ως συμβιβαστικό έτσι ώστε να σταματήσουν οι διαφωνίες ανάμεσα στους δύο άλλους στρατηγούς και ίσως γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο να έγινε δεκτό. Μήπως, όμως, από την άλλη πλευρά, αυτό ήταν το αρχικό σχέδιο του Αλκιβιάδη, δηλαδή, αφού λάβουν μικρή αθηναϊκή βοήθεια, να πείσει τις Πόλεις της Σικελίας να επιτεθούν εναντίον των Συρακουσών και έτσι άλλοι να πολεμήσουν για τα αθηναϊκά συμφέρο-

[626] Θουκ. Ζ.30.
[627] Θουκ. Ζ.43-44.

ντα; [628] Πάντως το αθηναϊκό ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στον πολιτικό και οικονομικό παραμερισμό των Συρακουσών και στην εμπορική διείσδυση της Αθήνας στην Σικελία, πράγμα που δεν ήταν βέβαιο ότι θα επιτυγχάνετο με κάθε συμβιβαστική λύση που θα περιλάμβανε άμεση αποχώρηση των Αθηναίων.

Από την πρώτη στιγμή που τέθηκε σε εφαρμογή το σχέδιο του Αλκιβιάδη φάνηκαν τα πραγματικά προβλήματα που θα αντιμετώπιζαν οι Αθηναίοι στην Σικελία. Οι ελληνικές Πόλεις δεν ήταν διατεθειμένες να ακολουθήσουν τα σχέδια των Αθηναίων και έτσι η Μεσσήνη, για παράδειγμα, την οποία επισκέφθηκε ο ίδιος ο Αλκιβιάδης, αρνήθηκε την συμμαχία. Ταυτοχρόνως, το ιερό πλοίο των Αθηναίων *Σαλαμίνια* κατέπλευσε στην Ιταλία με την διαταγή της ανακλήσεως του Αλκιβιάδη διότι είχαν προκύψει επιβαρυντικά στοιχεία εναντίον του για την παρωδία των Ελευσινίων Μυστηρίων, στην οποία είχε συμμετάσχει ως νέος.[629] Ο πραγματικός λόγος για τον οποίον οι Αθηναίοι είχαν αποφασίσει την σύλληψη του Αλκιβιάδη ήταν ο φόβος μήπως κάποια πολιτική "εταιρεία", που συνεργαζόταν ή καθοδηγούνταν από τον Αθηναίο πολιτικό, επιχειρούσε την εγκαθίδρυση ολιγαρχικού καθεστώτος. Η αφορμή που οδήγησε τους Αθηναίους να λάβουν την απόφαση της συλλήψεως δόθηκε από μικρή σπαρτιατική δύναμη που έφθασε μέχρι τον Ισθμό για άσχετο λόγο αλλά επιβεβαίωσε στους Αθηναίους την υποψία ότι μπορεί να υπήρχε συνωμοσία για την κατάλυση της δημοκρατίας. Όταν έγινε γνωστός στο ιταλικό νησί ο λόγος για τον οποίον είχε καταπλεύσει το ιερό αθηναϊκό πλοίο, ο Αλκιβιάδης κατάφερε να δραπετεύσει από την Σικελία, να περιπλανηθεί για λίγο χωρίς να συλληφθεί και τελικά να καταλήξει στην Σπάρτη. Η πράξη αυτή επιβεβαίωσε τις υποψίες των Αθηναίων, οι οποίοι καταδίκασαν ερήμην σε θάνατο και σε δήμευση των περιουσιών τους τον Αλκιβιάδη και όσους άλλους είχαν κατηγορηθεί για την ίδια πράξη. Τελικά, φαίνεται ότι η όλη υπόθεση της καταδίκης του Αλκιβιάδη και των άλλων αφορούσε περισσότερο σε εξόντωση ορισμένων πολιτικών αντιπάλων από τους κρατούντες στην Αθήνα παρά σε πραγματική συνωμοσία εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος.[630] Η εξαφάνιση του Αλκιβιάδη πάντως αποδυνάμωσε τους Αθηναίους που στερήθηκαν των υπηρεσιών ενός ευφυούς στρατηγού αλλά και του εμπνευστή του σχεδίου που επρόκειτο να εφαρμόσουν στην Σικελία.

Παρά την αποχώρηση λοιπόν του Αλκιβιάδη από την Σικελία, οι Αθηναίοι είχαν ήδη αρχίσει να εφαρμόζουν το σχέδιό του και δεν μπορούσαν να κάνουν πίσω. Στο ιταλικό νησί, οι δύο αντίπαλοι στρατοί άρχισαν τις προετοιμασίες για να συγκρουσθούν. Εκτός από μία μάχη που δόθηκε στο τέλος του 415, ο χειμώνας 415-414 αναλώθηκε και από τις δύο πλευρές σε προετοιμασίες. Οι Αθηναίοι είχαν βάλει στόχο να κτίσουν περιφερειακό τείχος[631] έτσι ώστε να αποκλείσουν τις Συρακούσες ενώ οι Συρακούσιοι ετοιμάζονταν για να αντέξουν στην πολιορκία. Η πρώτη μεγάλη αθηναϊκή επίθεση εκδηλώθηκε τον Μάιο του 414 και κράτησε μερικές μέρες αλλά σε μια από τις μάχες σκοτώθηκε ο Λάμαχος αφήνοντας μοναδικό στρατηγό της εκστρατείας τον Νικία. Η δυναμική εμφάνιση των Αθηναίων στην Σικελία άρχισε να βάζει σε σκέψεις τις ελληνικές Πόλεις στο νησί. Πολλές Πόλεις προθυμοποιούνταν τώρα να βοηθήσουν τους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι είχαν κάνει μια επιτυχημένη πολεμική αρχή στην Σικελία και για μια στιγμή φάνηκε πως θα κέρδιζαν μια εύκολη νίκη. Ήδη, όμως, δύο συγκυρίες τους είχαν αποδυναμώσει οργανωτικά: η ξαφνική φυγή του Αλκιβιάδη και ο πρώιμος θάνατος του Λάμαχου. Ολόκληρη η

---

[628] Για το όλο ζήτημα δες Kagan, *Nicias and Sicilian Expedition*, pp. 213-217.

[629] Το ζήτημα των ερμοκοπιδών είχε διαλευκανθεί μετά την παραδοχή της πράξεως από τον Ανδοκίδη και τους συνεργάτες του. Δες Kagan, *Nicias and Sicilian Expedition*, pp. 198-209 και Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 114-116.

[630] Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 116-117.

[631] Δες χάρτη της πολιορκίας των Συρακουσών σε Morkot, p. 98 και ΙΕΕ, 3α:256.

επιχείρηση έπεφτε στους ώμους του αναποφάσιστου Νικία, ο οποίος σύντομα θα είχε να αντιμετωπίσει το πολυμήχανο και δολοπλόκο μυαλό του πρώην συνστρατηγού του, Αλκιβιάδη, που τώρα προσπαθούσε να ανατρέψει το ίδιο του το σχέδιο.

Ακριβώς αυτήν την στιγμή που η αθηναϊκή νίκη φαινόταν να πλησιάζει, οι Σπαρτιάτες πείσθηκαν από τον Αλκιβιάδη, τους Κορινθίους αλλά και την Εκκλησία των Συρακουσίων να επέμβουν στην Σικελία. Ο Αλκιβιάδης συνέλαβε ένα μεγαλοφυές σχέδιο για την νίκη των Σπαρτιατών, αλίμονο όμως εναντίον της πατρίδας του της Αθήνας. Βέβαια, όταν του το υπενθύμισαν αμύνθηκε της αποφάσεώς του λέγοντας: "Δεν νομίζω ότι είναι πατρίδα μου αυτήν στην οποία επιτίθεμαι αλλά μάλλον την πατρίδα που έχασα [πάω] να επανακτήσω".[632] Το σχέδιό του προέβλεπε επέμβαση στην Σικελία και ταυτόχρονη οχύρωση της Δεκέλειας, φυσικής οχυράς θέσεως στην Αττική, έτσι ώστε με τον σπαρτιατικό έλεγχο της σημαντικής αυτής περιοχής να υπάρχει η πιθανότητα υποθάλψεως συμμάχων των Αθηναίων σε εξέγερση. Η μεγάλη στιγμή για την ανανέωση της συγκρούσεως ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Σπαρτιάτες είχε φθάσει. Το 414, με την συμμετοχή τους στον νέο πόλεμο, οι Σπαρτιάτες διέρρηξαν την ήδη παραβιασθείσα ειρήνη του Νικία (421).

Οι Σπαρτιάτες διόρισαν αρχηγό του στρατού τον Γύλιππο και συγκέντρωσαν περίπου 3.000 άνδρες και 200 ιππείς.[633] Ο στρατός αυτός αιφνιδίασε τους Αθηναίους και τον Νικία στην Σικελία και κατάφερε να ενωθεί με τους Συρακουσίους. Τότε άρχισε ο Γύλιππος να κτίζει εγκάρσιο τείχος εμποδίζοντας τους Αθηναίους να αποπερατώσουν το δικό τους ενώ, εκ παραλλήλου, προσπάθησε να στρέψει ορισμένες Πόλεις της Σικελίας εναντίον των στρατιωτών της Αθήνας. Μετά από αυτές τις εξελίξεις, υπήρχε ξαφνικά ο κίνδυνος οι Αθηναίοι να μετατραπούν από πολιορκούντες σε πολιορκούμενοι. Οι Αθηναίοι έκτιζαν σιγά-σιγά το τείχος τους παράλληλα με αυτό των Συρακουσών ενώ οι Σπαρτιάτες προσπάθησαν να εμποδίσουν την ολοκλήρωσή του ανεγείροντας τείχος κάθετο σε αυτό των Συρακουσών και κάθετο στην προέκταση του τείχους που έκτιζαν οι Αθηναίοι. Ο μέγας κίνδυνος για τους τελευταίους ήταν να περιορισθεί η αθηναϊκή δραστηριότητα σε τέτοιο σημείο ώστε οι πολιορκητές να βρεθούν σε θέση πολιορκουμένων. Την κρίσιμη αυτή στιγμή, ζήτησε ο Νικίας από την Αθήνα την ανάκληση του στρατού ή την απαλλαγή του από τα καθήκοντα του στρατηγού. Οι Αθηναίοι αρνήθηκαν το πρώτο αίτημα για λόγους γοήτρου, διότι έτσι παραδέχονταν την ήττα τους με απρόβλεπτες συνέπειες. Αρνήθηκαν, επίσης, και το δεύτερο αίτημα για λόγους που δεν έχουν εξακριβωθεί αλλά πιστεύεται ότι οφείλονταν είτε σε άγνοια της πραγματικής καταστάσεως στην Σικελία είτε στο κύρος του Νικία μεταξύ των Αθηναίων.[634] Ένα άλλο σχετικό ερώτημα είναι γιατί ο Νικίας απευθύνθηκε στην Εκκλησία αφού είχε λάβει την εξουσία ως στρατηγός αυτοκράτωρ και μπορούσε να διατάξει την αποχώρηση του στρατού χωρίς άλλη άδεια. Μάλλον πρέπει να σκέφθηκε ότι σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε να λογοδοτήσει στην Αθήνα και φυσικά δεν ήταν καθόλου σίγουρος ότι θα μπορούσε να δώσει πειστικές απαντήσεις για την απόφασή του κυρίως εάν θυμήθηκε τι είχε συμβεί με τους στρατηγούς της Α' Σικελικής εκστρατείας. Εν τω μεταξύ και παρά την άρνηση τους στις προτάσεις του Νικία, οι Αθηναίοι έστειλαν άλλες 10 τριήρεις ως ενισχύσεις και 120 τάλαντα στο τέλος του 414.[635] Έτσι επιβεβαιώθηκε η βούληση των Αθηναίων να συνεχίσουν την εκστρατεία χωρίς να λάβουν υπ' όψιν τους την γνώμη του Νικία.

Οι Πελοποννήσιοι, από την πλευρά τους, δεν έμειναν άπρακτοι στην απόφαση της

[632] Θουκ. Ζ.92 -- Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 130-135.

[633] Θουκ. Η.1 -- Διόδ. ΙΓ.7.7.

[634] Θουκ. Ζ.1 -- Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Νικίας", 2.2 (524).

[635] Θουκ. Η.16. -- Σχετικά με το εάν το ποσόν ήταν 20 ή 120 τάλαντα δες Kagan, *Nicias and Sicilian Expedition*, p. 283, n. 61.

Αθήνας να ενισχύσει τον στρατό της στην Ιταλία. Απέστειλαν 1.600 άνδρες στην Σικελία[636] και διέταξαν τον βασιλιά Άγι να εισβάλει στην Αττική και να οχυρωθεί στην Δεκέλεια. Οι οικονομικές συνέπειες για τους Αθηναίους ήταν φοβερές. Οι κάτοικοι της Αττικής δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την ύπαιθρο λόγω της επιδρομής των Σπαρτιατών ούτε την οδό προς Εύβοια για την μεταφορά προϊόντων, η οποία τώρα γινόταν διά θαλάσσης. Αμέσως παρατηρήθηκε έλλειψη τροφίμων και άνοδος των τιμών στην αθηναϊκή αγορά. Οι Αθηναίοι αναγκάσθηκαν ακόμη να υποστούν δραστική μείωση της παραγωγής αργύρου και συνεπώς των εσόδων τους, διότι εγκατέλειψαν τα μεταλλεία του Λαυρίου για την φύλαξη των τειχών. Με την εφαρμογή του σχεδίου του Αλκιβιάδη, οι Σπαρτιάτες έγιναν πλέον κύριοι του παιχνιδιού και ανέτρεψαν τις μέχρι τότε αισιόδοξες αθηναϊκές προβλέψεις για την νικηφόρα έκβαση της σικελικής εκστρατείας.

Παρ' όλα αυτά, η σπαρτιατική πίεση στην Αθήνα δεν μετέβαλε αρχικά το πολεμικό τοπίο στην Σικελία. Οι μάχες συνεχίσθηκαν σφοδρές όλο το καλοκαίρι του 413 ενώ οι Αθηναίοι έστειλαν ενισχύσεις με επικεφαλής τον Δημοσθένη, νικητή στην Πύλο. Δυστυχώς για τους μαχητές της Σικελίας, όμως, οι τριήρεις καθυστέρησαν πολύ να φθάσουν στον προορισμό τους. Μετά από πολλές στάσεις ο στόλος που αποτελούνταν από 73 τριήρεις, 5.000 οπλίτες, πολλούς ελαφρά οπλισμένους και προμήθειες πλησίασε στην Ιταλία μετά από τρεις μήνες.[637] Το σχέδιο του Δημοσθένη, όταν έφθασε επί τόπου, ήταν να επιτεθούν οι Αθηναίοι και να γκρεμίσουν το εγκάρσιο τείχος των Συρακουσίων και Σπαρτιατών. Αρχικά η επίθεση ήταν επιτυχής αλλά η παράτασή της κατά την διάρκεια της νύχτας υπό το σεληνόφως απέβη μοιραία για τους Αθηναίους. Στην μάχη σώμα με σώμα οι οπλίτες δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν τα φιλικά από τα εχθρικά στρατεύματα ενώ οι αντίπαλοί τους τούς παραπλανούσαν χρησιμοποιώντας τα συνθηματικά τους. Αλίμονο, η καταστροφή του στρατού ήταν μεγάλη με περίπου 2.500 Αθηναίους νεκρούς[638] αλλά η νίκη μάλλον έγερνε προς το μέρος τους. Παρά την επιμονή του Δημοσθένη για αποχώρηση, ο Νικίας διαφωνούσε. Οι Αθηναίοι, παρά τις απώλειες που είχαν, πίστευαν ότι είχαν νικήσει στην ξηρά. Τότε όμως έγινε γνωστό ότι και οι τριήρεις τους είχαν υποστεί πανωλεθρία στην θάλασσα. Έτσι, ελήφθη τελικά η απόφαση να επιχειρήσουν έξοδο από το στρατόπεδό τους και να υποχωρήσουν προσπαθώντας να γλιτώσουν.

Η σκηνή της αποχωρήσεως ήταν δραματική.

> Η κατάσταση των Αθηναίων ήταν οδυνηρή όχι μόνον επειδή αποχωρούσαν, αφού είχαν χάσει όλα τα πλοία τους και αντί των μεγάλων προσδοκιών τώρα κινδύνευαν και οι ίδιοι αλλά και η Πόλη τους, αλλά και διότι ενώ εγκατέλειπαν το στρατόπεδο έβλεπαν θέαμα οδυνηρό στα μάτια και στην ψυχή. Επειδή οι νεκροί είχαν μείνει άταφοι, όποτε κανείς έβλεπε κάποιον από τους δικούς του να κείτεται στο χώμα, βυθιζόταν σε λύπη μαζί με φόβο. Και οι ασθενείς και τραυματίες που εγκαταλείπονταν προξενούσαν στους ζωντανούς μεγαλύτερη λύπη απ' ό,τι οι πεθαμένοι και ήταν δυστυχέστεροι των νεκρών. Με τα παρακάλια και τους θρήνους τους έφερναν σε δύσκολη θέση αυτούς που έφευγαν. Ζητούσαν να τους πάρουν μαζί τους και φώναζαν παρακαλώντας κάθε έναν με το όνομά του ξεχωριστά, φίλο ή συγγενή. Κρέμονταν από τους συντρόφους τους που έφευγαν και τους ακολουθούσαν σε όση απόσταση μπορούσαν. Όταν τους εγκα-

---

[636] Θουκ. Η.19. Οι Σπαρτιάτες έστειλαν είλωτες και νεοδαμώδεις (δες Κεφάλαιο 9 και Θουκ. Η.58).

[637] Θουκ. Η.42.

[638] Ο Διόδωρος (ΙΓ.11.5) αναφέρει 2.500 νεκρούς ενώ ο Πλούταρχος 2.000 [*Βίοι Παράλληλοι*, "Νικίας", 21.11 (538)].

> τέλειπαν οι δυνάμεις τους και κατέρρεαν, κατέφευγαν σε εκκλήσεις στους θεούς και σε θρηνώδεις κραυγές. Και με τα μάτια πλημμυρισμένα στα δάκρυα όλοι οι στρατιώτες, χωρίς να ξέρουν τι να κάνουν, με δυσκολία απομακρύνονταν.[639]

Περίπου 40.000 άνδρες,[640] οπλίτες και βοηθητικοί, με τον εξοπλισμό τους και τα τρόφιμά τους έφευγαν ταπεινωμένοι από την Σικελία. Η μεγαλύτερη στρατιωτική καταστροφή που είχε ποτέ υποστεί ελληνικός στρατός, όμως, επρόκειτο να συντελεσθεί κατά την υποχώρηση, στην μεγάλη αυτή σικελική εκστρατεία. Η φυγή δεν ήταν καθόλου εύκολη γιατί ο εχθρός παραμόνευε παντού και τελικά 6.000 Αθηναίοι[641] μαζί και ο Δημοσθένης συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και μεταφέρθηκαν στις Συρακούσες. Οι υπόλοιποι συνέχισαν να βαδίζουν δεχόμενοι κτυπήματα από παντού μέχρι που έφθασαν εξαντλημένοι και κυνηγημένοι στον Ασσίναρο ποταμό (Fiume Asinaro/Fiume di Noto, νοτιοδυτικά των Συρακουσών). Εκεί οι Αθηναίοι έπαθαν κυριολεκτική πανωλεθρία. Καθώς προσπαθούσαν να περάσουν το ποτάμι, ασύντακτοι και ταλαιπωρημένοι, πολλοί παρασύρονταν από το ρεύμα και έπεφταν σε ενέδρα των Πελοποννησίων, που τους περίμεναν πιο κάτω και τους έσφαζαν, ενώ άλλοι έπεφταν από τα ακόντια και τα βέλη που έριχναν οι Συρακούσιοι από την όχθη του ποταμού. Η στιγμή ήταν τραγική. Συντελούνταν η σφαγή των Αθηναίων. Ο Νικίας δεν είχε πλέον άλλη επιλογή από το να παραδοθεί. Πρέπει να είχε ήδη χάσει σε ολόκληρη την σικελική εκστρατεία περίπου 18.000 άνδρες. Οι περισσότεροι από τους 7.000 στρατιώτες[642] που πιάσθηκαν αιχμάλωτοι πουλήθηκαν δούλοι στην Σικελία. Συγχρόνως, η Εκκλησία του δήμου στις Συρακούσες αποφάσισε την εκτέλεση των δύο αιχμαλώτων στρατηγών Δημοσθένη και Νικία. Από τον συνολικό στρατό των περίπου 42.000-55.000 ανδρών λίγοι επέστρεψαν στην Ελλάδα αν και πολλοί που έγιναν δούλοι τελικά δραπέτευσαν. Το αθηναϊκό εκστρατευτικό σώμα είχε τελείως αποδεκατισθεί και η Αθήνα είχε υποστεί την μεγαλύτερη στρατιωτική ήττα της ιστορίας της.

Από την διήγηση των συμβάντων δεν μένει καμιά αμφιβολία ότι μια σειρά συγκυριών και λανθασμένων αποφάσεων συνετέλεσαν στην καταστροφή του στρατού των Αθηναίων. Πρώτα-πρώτα η πλάνη ότι επρόκειτο για μια πολύ απλή εκστρατεία και δεν υπήρχε λόγος για λεπτομερή σχεδιασμό της. Δεύτερον, η αποχώρηση του Αλκιβιάδη και ο θάνατος του Λάμαχου που άφησαν από πολύ νωρίς τον Νικία μόνο του επικεφαλής του στρατού. Μεγάλη ευθύνη βαρύνει επίσης τον Αλκιβιάδη που πρότεινε την επιχείρηση και τους Αθηναίους που την αποδέχθηκαν. Άλλος, εξ ίσου υπεύθυνος, ήταν ο Νικίας με την αναβλητικότητά του και τις εσφαλμένες αποφάσεις του. Φυσικά, άμοιρος ευθυνών δεν ήταν και ο Δημοσθένη που καθυστέρησε να φθάσει στην Σικελία. Τουλάχιστον ο Δημοσθένης προσπάθησε να διασώσει τους στρατιώτες του δεχόμενος να παραδοθεί εγκαίρως σε αντίθεση με τον Νικία του οποίου ο στρατός σφαγιάσθηκε. Η αθηναϊκή τραγωδία στην Σικελία έμοιαζε με μια παρτίδα σκάκι όπου οι Συρακούσιοι και οι Λακεδαιμόνιοι απλώς έκαναν αμυντικές κινήσεις ενώ οι Αθηναίοι έπεφταν στις παγίδες που προσπαθούσαν να κατασκευάσουν οι ίδιοι (τείχος). Η Σικελική Εκστρατεία χάθηκε από τους Αθηναίους εξ αιτίας ατυχών συγκυριών αλλά και ανικανότητας των αρχηγών της σε συνδυασμό με την άγνοια των Αθηναίων περί των σικελικών πραγμάτων. Οι Αθηναίοι πολίτες ψήφιζαν συ-

---

[639] Θουκ. Η.75.

[640] *Ίδιο* -- Ο αριθμός που αναφέρει ο Θουκυδίδης ίσως να είναι λίγο υπερβολικός (Bengtson, p. 148).

[641] Θουκ. Η.82.

[642] Για συνολικές απώλειες 18.000 ανδρών γράφει ο Διόδωρος (ΙΓ.19.2) αλλά υπάρχουν αμφιβολίες για τον ακριβή αριθμό (Δες ΙΕΕ, 3α:262-263). Οι αιχμάλωτοι στον Ασσίναρο πρέπει να ήταν περίπου 1.000, εφ' όσον ο συνολικός αριθμός των αιχμαλώτων ήταν 7.000, μαζί με τους 6.000 του Δημοσθένη (Θουκ. Η.87).

νέχεια να σταλούν ενισχύσεις πιστεύοντας ότι έτσι θα επικρατούσαν. Η Σικελική Εκστρατεία αποτέλεσε το Βιετνάμ των Αθηναίων στο τέλος του Ε' προ Χριστού αιώνα.

Ποιες όμως ήταν οι πραγματικές, άμεσες συνέπειες της καταστροφής; Οι Αθηναίοι έχασαν την αφρόκρεμα των οπλιτών τους και το μεγαλύτερο μέρος του στόλου τους. Έχει υπολογισθεί ότι οι Αθηναίοι έχασαν στην σικελική εκστρατεία τουλάχιστον 3.000 οπλίτες, δηλαδή το 1/4 των πολιτών οπλιτών τους, 9.000 θήτες και χιλιάδες άλλους βοηθητικούς μαζί με 160 τριήρεις. Στο ταμείο τους δεν έμειναν παρά περίπου 500 τάλαντα από τα 5.000 που διέθεταν το 431.[643] Η Αθήνα απώλεσε όλη την παντοδυναμία της, στρατιωτική και οικονομική, και από εδώ και εμπρός θα παλέψει για την επιβίωσή της και μάλιστα την στιγμή που ο εχθρός ήταν τόσο κοντά της, στην Δεκέλεια.

Η Κατάλυση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας (413-404 π.Χ.)

Η συμφορά που έπληξε τους Αθηναίους στην Σικελία είχε απρόβλεπτες συνέπειες στις σχέσεις τους με τους συμμάχους τους στην κυρίως Ελλάδα αλλά και στις συνδιαλλαγές των Σπαρτιατών με τους Πέρσες. Πολύ σύντομα, μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας αποστάτησαν, οι Πέρσες συμφώνησαν να βοηθήσουν τους Σπαρτιάτες και οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να μεταβάλουν το πολίτευμά τους για να αντιμετωπίσουν τα πιεστικά προβλήματα.

Αποστασίες & Συμμαχία Σπαρτιατών-Περσών (412 π.Χ.) Πρώτοι αποστάτησαν από την Αθηναϊκή Συμμαχία οι Χίοι το 412, που πείσθηκαν από τους ολιγαρχικούς και υποκινήθηκαν από τους Σπαρτιάτες, ενώ τους ακολούθησαν ορισμένες Ιωνικές Πόλεις, όπως η Μίλητος και η Έφεσος. Οι Σπαρτιάτες βέβαια που ήθελαν να εκμεταλλευθούν την κατάσταση υποκινώντας αποστασίες, δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν οικονομικά στις απαιτήσεις μιας τέτοιας αποστολής και ήρθαν σε συνεννόηση με τους Πέρσες. Το 412 και δια του σατράπη των Σάρδεων, Τισσαφέρνη, υπέγραψαν συμφωνία με τον Μέγα Βασιλέα Δαρείο Β', κατά την οποία οι Σπαρτιάτες και οι Πέρσες θα εμπόδιζαν τους Αθηναίους να εισπράττουν φόρους από τους Έλληνες υπηκόους του Μεγάλου Βασιλέως, δηλαδή τις Ιωνικές Πόλεις και τα νησιά κοντά στα παράλια. Συμφωνήθηκε ακόμη ότι οποιοσδήποτε αποστατούσε από την μία ή την άλλη πλευρά θα ήταν εχθρός του άλλου και αντιστρόφως. Με την περσική συνδρομή, λοιπόν, εξασφαλιζόταν η ενότητα της Πελοποννησιακής συμμαχίας εναντίον των Αθηναίων.

Αντικειμενικός σκοπός του Δαρείου Β' ήταν να ξαναεπιβάλλει την εξουσία του επί των Πόλεων της Ιωνίας και να εισπράττει τους φόρους. Από την άλλη πλευρά, η συμμαχία Σπαρτιατών και Περσών ανάγκασε περισσότερους Ίωνες, οι οποίοι ήθελαν να διαφυλάξουν την Πόλη τους, να στραφούν εναντίον των Αθηναίων, που τώρα βρέθηκαν ανήμποροι να επιβάλλουν την τάξη. Μόνο στην Σάμο, Αθηναίοι και ντόπιοι δημοκρατικοί κατάφεραν να επιβληθούν και να αποφευχθεί η αποστασία, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να αποκτήσουν μια βάση για τις επιχειρήσεις τους εναντίον των αποστατών στην Ιωνία. Ο Ιωνικός πόλεμος που ξέσπασε μεταξύ Αθηναίων και συμμάχων τους αποδείκνυε το χαμένο γόητρο της τέως ισχυρής Πόλεως της Αττικής ενώ ταυτοχρόνως οι Σπαρτιάτες είχαν δρομολογήσει την αρχή της συμμαχίας τους με τους Πέρσες εναντίον των Αθηναίων. Οι Έλληνες σπαράσσονταν μεταξύ τους για μια ακόμη φορά με την βοήθεια των τέως εχθρών τους. Από τούδε και στο εξής και σταδιακά οι Σπαρτιάτες θα επιβληθούν στην Ελλάδα με την βοήθεια των Περσών.

Εν τω μεταξύ, ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Άγις που υποπτευόταν τον αποστάτη Αλκιβιάδη προσπάθησε να τον δολοφονήσει αλλά ο Αθηναίος στρατηγός διέφυγε στην αυλή του Τισσαφέρνη. Εκεί κέρδισε την εμπιστοσύνη του Πέρση σατράπη και χρίσθηκε αντι-

[643] Donald Kagan, *The Fall of the Athenian Empire* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1987), pp. 2-3.

πρόσωπός του. Ο Αλκιβιάδης δοκίμασε τώρα να αναθερμάνει τις σχέσεις του με τους Αθηναίους και να επιτύχει την ακύρωση της καταδικαστικής αποφάσεως εναντίον του.[644] Ήρθε σε επαφή με ολιγαρχικούς και τους διαμήνυσε ότι θα μπορούσαν να έρθουν σε συνεννόηση με τον Μέγα Βασιλέα εάν μετέβαλαν το αθηναϊκό πολίτευμα, ανακαλούσαν τον ίδιο και δέχονταν τους ‘όρους των Περσών. Πίσω από τον Αλκιβιάδη βεβαίως κρυβόταν ο Τισσαφέρνης το σχέδιο του οποίου ήταν να επιδιώξει φθορά και των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων. Συνεπώς, οι περσικές προτάσεις αφορούσαν την πλήρη ελευθερία κινήσεων των Περσών στο Αιγαίο και στα ελληνικά παράλια. Ως ήταν φυσικό, οι Αθηναίοι απέρριψαν το περσικό σχέδιο ως παράλογο. Όσο καιρό όμως ο Τισσαφέρνης περίμενε απάντηση από τους Αθηναίους, ήρθε σε μυστική συνεννόηση με τους Σπαρτιάτες και τους έδωσε χρήματα για τον στρατό τους με αντάλλαγμα την αναγνώριση της κυριαρχίας του στα παράλια της Ιωνίας. Εκείνος, από την πλευρά του, δεν θα ενοχλούσε καθόλου τους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους ενώ θα τους βοηθούσε με πλοία εναντίον των Αθηναίων.

Να, λοιπόν, που ό,τι δεν πέτυχαν οι Πέρσες βασιλείς με τον πολυάριθμο στρατό τους θα το κατάφερναν χρησιμοποιώντας ορισμένους Έλληνες εναντίον άλλων. Φυσικά, τονίζεται για μια φορά ακόμη, ότι οι Σπαρτιάτες αποτελούσαν ξεχωριστό ανεξάρτητο κράτος και έτσι δικαιολογείται η στάση τους απέναντι άλλου εχθρικού κράτους, ακόμη και εάν εκείνο ήταν ελληνικό. Άλλωστε σε αντίθετη περίπτωση θα μιλάγαμε για εμφύλιο πόλεμο. Εκείνο που ξενίζει όμως τον σύγχρονο μελετητή είναι πόσα σημαντικά πράγματα ένωναν τους Έλληνες, όπως οι διάφοροι πανελλήνιοι αγώνες, αλλά και πόσα τους χώριζαν και δεν τους επέτρεπαν να διακρίνουν τα οφέλη της ομόνοιας και της σταθερής συμμαχίας.

Μεταβολή Αθηναϊκού Πολιτεύματος (411 π.Χ.). Οι Έλληνες προσπαθούσαν να ανταγωνισθούν ο ένας τον άλλον όταν κατοικούσαν σε διαφορετικές Πόλεις αλλά έπρατταν ακριβώς το ίδιο και όταν έμεναν στην ίδια Πόλη και ανήκαν σε διαφορετικό πολιτικό κόμμα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η μεταβολή του πολιτεύματος στην Αθήνα από ολιγαρχικούς, οι οποίοι υπέβοσκαν πολιτικά όσα χρόνια κυριαρχούσαν στην Πόλη οι δημοκρατικοί .

Οι ολιγαρχικοί από χρόνια συνωμοτούσαν εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος και τώρα με την πολιτική αστάθεια βρήκαν την ευκαιρία να κυριαρχήσουν στην Εκκλησία του δήμου και να επιβάλουν τις απόψεις τους. Κύριο αίτημά τους ήταν η μεταβολή του πολιτειακού καθεστώτος στην Αθήνα.

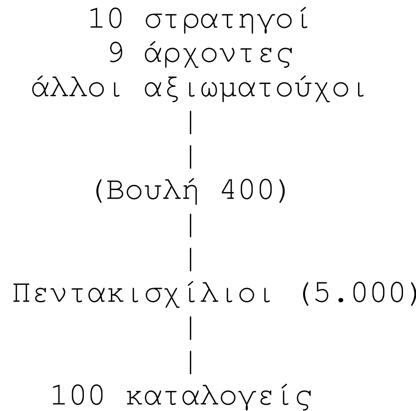
Το 411, λοιπόν, έπεισαν τους πολίτες να εκλέξουν 20 προβούλους, που, μαζί με τους ήδη 10 εκλεγμένους, θα αποτελούσαν τους "ξυγγραφέας αυτοκράτορας".[645] Σκοπός αυτών των αντιπροσώπων ήταν να μελετήσουν τους νόμους και τα έθιμα και να υποβάλουν προτάσεις για πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Όντως, οι ολιγαρχικοί πρότειναν, και έγινε δεκτό εξ αιτίας της πολιτικής ισχύος τους, να ανατεθεί η εξουσία σε ορισμένες ομάδες πολιτών. Συγκεκριμένα, 100 καταλογείς, 10 από κάθε φυλή, εξελέγησαν για να συντάξουν τους καταλόγους 5.000 πολιτών στους οποίους ανατέθηκε η πολιτική εξουσία μέχρι το τέλος του πολέμου, αφού τους δόθηκε και το δικαίωμα συνάψεως ειρήνης. Εν τω μεταξύ, η εξουσία θα βρισκόταν στα χέρια των τριών ανωτέρων τάξεων μέχρι την επανασύσταση της Βουλής των 400 (40 βουλευτές από κάθε φυλή) με παράλληλη κατάργηση

[644] Romilly, *Αλκιβιάδης*, σ. 152-156.

[645] Ο Θουκυδίδης (Θ.67.) αναφέρει την εκλογή 10 ξυγγραφέων ενώ ο Αριστοτέλης 20 επιπλέον των 10 υπαρχόντων (Αθην. Πολ. XXIX.2). Οι μελετητές κλείνουν προς την άποψη του Αριστοτέλη που επιβεβαιώνεται από αποσπάσματα άλλων δύο αρχαίων συγγραφέων αλλά δεν μπορούν να συγκεράσουν τις διαφορετικές απόψεις Θουκυδίδη και Αριστοτέλη ως προς τα επιμέρους γεγονότα της πολιτειακής μεταβολής (δες Kagan, *Fall of Athenian Empire*, pp. 144-150).

του μισθού των βουλευτών και συνεπώς αποκλεισμό των φτωχών πολιτών από την διακυβέρνηση της Πόλεως. Η βουλή, πλέον, και όχι ο δήμος εξέλεγε τους 9 άρχοντες, τους 10 στρατηγούς και τους υπόλοιπους αξιωματούχους. Το σύστημα του Κλεισθένη και μαζί του η Αθηναϊκή Δημοκρατία καταλύθηκαν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (411 π.Χ.)

Η διακυβέρνηση όμως της Βουλής των 400 δεν υπήρξε ομαλή. Η αδυναμία των Αθηναίων να βγάλουν την Πόλη από το πολιτικό και διπλωματικό αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει, ενέτειναν τις μεταξύ ολιγαρχικών έριδες. Ήταν πολύ διαδεδομένη η υπόνοια ότι ορισμένοι ολιγαρχικοί μπορεί και να συνεργάζονταν με τους Λακεδαιμονίους για την κατάληψη της Αθήνας. Εν μέσω της ανώμαλης πολιτικής καταστάσεως, οι Αθηναίοι ξαφνικά αντελήφθησαν ότι η πάντα πιστή Ερέτρια δεν τους υποστήριζε πλέον ενώ ήταν έτοιμη να αποστατήσει με ολόκληρη την Εύβοια στο πλευρό της. Η πιθανή αποκοπή της Αθήνας από τις πηγές τροφίμων της Ευβοίας σήμανε την ώρα για την κατάλυση της αρχής των 400. Έτσι, λίγους μήνες μετά την μεταρρύθμιση, αποφασίσθηκε ότι η Πόλη θα διοικούνταν από τους πεντακισχίλιους (5.000) με ταυτόχρονη κατάργηση κάθε μισθοδοσίας για όλους τους κυβερνητικούς υπαλλήλους, πράγμα που σήμαινε την εγκαθίδρυση μιας ολιγαρχίας των ευπόρων. Η μικρή αυτή αλλαγή στην μεταρρύθμιση του 411 επήλθε χωρίς να υπάρξουν βιαιότητες χάρις στην ψυχραιμία και την πολιτική επιδεξιότητα ορισμένων πολιτικών ανδρών, όπως ο Θηραμένης, και έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία του τέλους του Ε' αιώνα.

Οι Αθηναίοι διατήρησαν την ολιγαρχία των πεντακισχιλίων μέχρι την τελική τους ήττα από τους Σπαρτιάτες το 404 π.Χ., που σήμανε και το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το νέο πολιτικό σύστημα των Αθηναίων δεν πρέπει να λογισθεί ως φέρον όλο το βάρος της τελικής ήττας διότι στο διάστημα μεταξύ του 411 και του 404 οι κάτοικοι της Αττικής Πόλεως γεύτηκαν νίκες αλλά, φυσικά, και ήττες που οφείλονταν κυρίως στους επικεφαλείς στρατηγούς.

Τελευταίες Μάχες: Ελλήσποντος και Προποντίδα (411-404 π.Χ.). Μετά το 411 οι Αθηναίοι κατάφεραν ορισμένες νίκες που τους αναπτέρωσαν το ηθικό: νίκησαν σε ναυμαχία κοντά στην Άβυδο αλλά και στην στρατιωτική σύγκρουση στην Κύζικο, στον Εύξεινο Πόντο.

Η πρώτη σημαντική ναυτική αναμέτρηση Αθηναίων και Σπαρτιατών έλαβε χώρα το 411 στα στενά του Ελλησπόντου κοντά στο Κυνός Σήμα ή Κυνόσσημα (σημερινό Kil-

itbahir).[646] Η μάχη ήταν αμφίρροπη όταν ξαφνικά εμφανίσθηκε ο Αλκιβιάδης με 18 πλοία. Ο Αθηναίος στρατηγός, μετά την αποτυχία προσεγγίσεως Αθηναίων και Περσών που είχε δοκιμάσει, προσπάθησε τώρα να δείξει την έμπρακτη του βοήθεια προς τους Αθηναίους. Όταν έφθασε στον Ελλήσποντο, οι αντίπαλοι δεν γνώριζαν ποιον επρόκειτο να βοηθήσουν οι ενισχύσεις μέχρι που ο Αλκιβιάδης επιτέθηκε στους Λακεδαιμονίους. Οι Αθηναίοι τελικά καταδίωξαν τους Πελοποννήσιους μέχρι την Άβυδο (Maltepe) και αφού κατέλαβαν 30 πλοία[647] επέστρεψαν στην Σηστό (Yalikabat;).

Κάπου εδώ περίπου, μερικές βδομάδες πριν από τα προαναφερθέντα γεγονότα, τελειώνει και η αφήγηση του Θουκυδίδη, ο οποίος φαίνεται δεν μπόρεσε ή δεν πρόλαβε να τελειώσει το έργου του *Ιστορίαι*, που αναφέρεται στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Την παράθεση των γεγονότων, ακριβώς από το σημείο που διακόπτεται η εξιστόρηση του Θουκυδίδη μέχρι περίπου το μέσο του Δ' αιώνα, συνέχισε ο Ξενοφών (περ. 430-354) στα *Ελληνικά* του, χωρίς όμως την ιστορική επιμέλεια που είχε επιδείξει ο Θουκυδίδης στην συγγραφή της Ιστορίας του. Ο Ξενοφών, ξεκινώντας την αφήγησή του με τα γεγονότα της Αβύδου και της Κυζίκου, θα εξιστορήσει την πορεία της Αθήνας και των άλλων ελληνικών Πόλεων μέσα από τις προσωπικές του εμπειρίες και εμπάθειες.

Η επόμενη νίκη των Αθηναίων, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε το 410 στην Κύζικο (Belkiz Kale, ανατολικά της Erdek) της Προποντίδας, όπου πολέμησαν εναντίον του αρχηγού των Πελοποννησίων Μινδάρου. Ο Αλκιβιάδης βρήκε τον πελοποννησιακό στόλο στα ανοικτά και τον καταδίωξε προς την στεριά. Οι Λακεδαιμόνιοι αναγκάσθηκαν να αποβιβασθούν στην παραλία και το ίδιο έπραξαν και οι Αθηναίοι, οι οποίοι τους νίκησαν και σκότωσαν τον Μίνδαρο. Ο δρόμος για την Κύζικο ήταν τώρα ανοικτός και οι Αθηναίοι την κατέλαβαν πολύ εύκολα. Να, λοιπόν, που οι Αθηναίοι είχαν νικήσει τους Πελοποννήσιους και είχαν πάλι την υπεροχή στην θάλασσα αφού είχαν σκοτώσει τον Μίνδαρο, είχαν καταλάβει τα πλοία του και είχαν αποβιβασθεί και προχωρήσει στην κατάκτηση της Κυζίκου. Μετά από αυτό το επεισόδιο, ολόκληρος ο στόλος των Λακεδαιμονίων στην Προποντίδα είχε καταστραφεί ή περιέλθει στα χέρια της Αττικής Πόλεως. Οι Αθηναίοι όριζαν πάλι τις ελληνικές θάλασσες.

Το 407, ο Αλκιβιάδης, μετά από οκτώ χρόνια, επέστρεψε[648] στον Πειραιά από όπου είχε αποπλεύσει το 415 για την Σικελία. Μα τι ήταν τελικά αυτός ο Αλκιβιάδης: ήρωας ή προδότης; Σε κανένα σημείο του βιβλίου δεν παρασυρθήκαμε σε αξιολογικές κρίσεις των πρωταγωνιστών της Ιστορίας και ιδίως για εποχές που λίγο γνωρίζουμε και πολλές φορές οι ηγέτες μάς παρουσιάζονται μέσα από ιστορικές αλλά και φιλολογικές πηγές, όπως και στην περίπτωση του Αλκιβιάδη,[649] με διαφορετική ίσως όψη κάθε φορά. Ο Αθηναίος στρατηγός, όμως, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση διότι υπήρξε πρωταγωνιστής και ηγέτης σε κάθε μία από τις τρεις γωνιές του πολιτικού τριγώνου στο δεύτερο μισό του Ε' αιώνα: στην Αθήνα, στην Σπάρτη, στην Περσία. Ο Αθηναίος στρατηγός πρέπει να ήταν μια από εκείνες τις προσωπικότητες των ηγετών με απέραντο σθένος που το μόνο που μπορούν πραγματικά να κάνουν καλά στην ζωή τους είναι να ηγούνται. Η κατάπληξή μας για τον άνθρωπο που έπειθε κάθε φορά μια από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις ότι θα υπεράσπιζε τα συμφέροντά της εναντίον της άλλης, την οποία μόλις είχε υπηρετήσει, αλλά και ο θαυμασμός μας για την στρατηγική του δεινότητα είναι απέραντος. Ο Αλκιβιάδης υπήρξε ένας παθιασμένος ηγέτης που ήξερε να έχει μόνο επιτυχίες παραμερίζοντας πατρίδες και φυλετικούς δεσμούς.

---

[646] Για τις ναυμαχίες στο Κυνόσσημα, στην Κύζικο και στις Αργινούσες δες J. S. Morrison and J. F. Coates, *The Athenian Trireme* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1986), ch. 5.

[647] Ξενοφών, *Ελληνικά*, A.I.1-7

[648] Romilly, *Αλκιβιάδης*, κεφ. 9.

[649] *Ίδιο*, διάσπαρτα.

Μόλις έφθασε, λοιπόν, στην πατρίδα του και αφού απολογήθηκε για τις πράξεις του, συγχωρέθηκε από τους Αθηναίους, γιατί προφανώς δεν υπήρχε άλλος με τις ίδιες ικανότητες. Γι' αυτόν τον λόγο, κλήθηκε πολύ σύντομα να προσφέρει πάλι τις υπηρεσίες του εκστρατεύοντας στην Ιωνία. Ο Πέρσης βασιλιάς Δαρείος Β' (423-404) είχε αποφασίσει να θέσει τέλος στην αντιζηλία των δύο σατραπών Φαρναβάζου και Τισσαφέρνη στην δυτική Μ. Ασία. Όρισε λοιπόν σατράπη της περιοχής τον γιο του Κύρο, που μισούσε τους Αθηναίους για τις επιτυχίες τους και, φυσικά, ευχαρίστως θα υποστήριζε τους Σπαρτιάτες. Οι Λακεδαίμονες όμως ευτύχησαν, εκτός από τον διορισμό του υποστηρικτή τους Κύρου, να έχουν και έναν νέο ικανότατο ναύαρχο ονόματι Λύσανδρο. Ο Λύσανδρος (περ. 455-395), παρ' ότι όταν έγινε ναύαρχος δεν είχε στην διάθεσή του στόλο, κατάφερε σε μικρό χρονικό διάστημα να συγκεντρώσει 90 πλοία[650] από την Ρόδο, την Κω και την Μίλητο ενώ έπεισε τον Κύρο να πληρώνει σημαντικό μισθό στους ναύτες του. Αυτόν λοιπόν τον στόλο καλούνταν να αντιμετωπίσει ο Αλκιβιάδης, ο οποίος απέπλευσε το 407 για την Ιωνία με 100 πλοία, 1.500 άνδρες και 100 ιππείς[651] Να, λοιπόν, που πάλι διαφαινόταν στον ορίζοντα σύγκρουση Αθηναίων και Λακεδαιμονίων αλλά αυτήν την φορά οι δεύτεροι είχαν στο πλευρό τους και τους Πέρσες.

Παρά τους ισχυρούς προστάτες τους, οι Σπαρτιάτες δεν επρόκειτο να γευθούν αμέσως νίκες. Αντιθέτως, στην μεγαλύτερη ναυμαχία μεταξύ Ελλήνων στις Αργινούσες, ηττήθηκαν κατά κράτος. Το 406, λοιπόν, Αθηναίοι και Σπαρτιάτες ξεκίνησαν για την Ιωνία. Παρά τις εντολές του Αλκιβιάδη για αναμονή διαταγής του, μέρος του στόλου με αρχηγό τον Αντίοχο επιτέθηκε στα πλοία του Λυσάνδρου και ηττήθηκε. Οι Αθηναίοι, δυσαρεστημένοι από την εξέλιξη των πραγμάτων, έστειλαν τον Κόνωνα (;-389) και άλλους εννέα στρατηγούς να αναλάβουν την αρχηγία ενώ ο Αλκιβιάδης, φοβούμενος την Εκκλησία του δήμου στην Αθήνα, κατέφυγε αρχικά στην Χερσόνησο, στον Ελλήσποντο, και μετά στην Μ. Ασία, όπου τελικά δολοφονήθηκε από ανθρώπους του Φαρνάβαζου. Και από την άλλη πλευρά, όμως, υπήρξε αλλαγή ηγεσίας. Το 406, οι Σπαρτιάτες, σύμφωνα με τον νόμο, αντικατέστησαν τον Λύσανδρο, του οποίου η θητεία είχε λήξει, με τον Καλλικρατίδα. Η επιλογή αυτή υπήρξε επιτυχής για τους Λακεδαιμονίους διότι ο Σπαρτιάτης ναύαρχος κατάφερε να αυξήσει την δύναμη του στόλου του σε 170 πλοία[652] και να αποκλείσει τον Κόνωνα και μέρος του αθηναϊκού στόλου στην Μυτιλήνη. Οι Αθηναίοι, για να σώσουν τον στρατηγό τους συγκέντρωσαν 150 πλοία,[653] δικά τους και συμμάχων τους, και τα έστειλαν να βοηθήσουν τον Κόνωνα. Ο Καλλικρατίδας άφησε 50 πλοία να συνεχίσουν τον αποκλεισμό του Κόνωνος και με τα υπόλοιπα 120[654] έπλευσε νοτιοανατολικά στα νησάκια Αργινούσες (Μακρονήσι, ανατολικά του ακρωτηρίου Αγριλιά της Λέσβου), που βρίσκονται κοντά στην μικρασιατική παραλία απέναντι από την Λέσβο, για να συναντήσει τον αθηναϊκό στόλο (χάρτης σε ΙΕΕ, 3α:298-299). Κατά την διάρκεια την ναυμαχίας, όμως, ο Καλλικρατίδας έπεσε στην θάλασσα και πνίγηκε και οι Λακεδαιμόνιοι τράπηκαν σε φυγή. Η σύγκρουση των Αργινουσών "μεγίστη γὰρ αὕτη μνημονεύεται ναυμαχία

[650] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α.V.10. Αρχικά διέθετε 70 (Α.V.1 και Διόδ. ΙΓ.70.2).

[651] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α.IV.21.

[652] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α.VI.16. Υπάρχει μικρό πρόβλημα στον ακριβή αριθμό των πλοίων του Καλλικρατίδα διότι ο Ξενοφών αρχικά αναφέρει 140 πλοία (Α.VI.3) ενώ στο παραπάνω χωρίο 170. Ίσως η διαφορά των 30 πλοίων να εξηγείται από τα 30 πλοία του Κόνωνα που κατέλαβε ο Καλλικρατίδας όταν τον κυνήγησε (Α.VI.17), αν και στο κείμενο του Ξενοφώντος παρουσιάζεται ως σχήμα πρωθύστερο. Για τον αριθμό των 170 πλοίων συμφωνούν ο Hammond, *History of Greece*, 2nd ed., p. 414 καθώς και οι Bury & Meiggs, *History of Greece*, 4th ed., p. 315.

[653] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α.VI.25 -- Διόδ. ΙΓ.97.2.

[654] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α.VI.26. Ο Διόδωρος αναφέρει ότι ο Καλλικρατίδας πήρε μαζί του 140 πλοία (ΙΓ.97.3).

γεγενημένη Ἕλλησι πρὸς Ἕλληνας",[655] διότι οι απώλειες και από τις δύο πλευρές ήταν βαριές. Οι Λακεδαιμόνιοι έχασαν 69 πλοία ενώ οι Αθηναίοι 25 μαζί με το μεγαλύτερο μέρος των πληρωμάτων τους.[656] Η ήττα των Πελοποννησίων ανάγκασε αυτούς που είχαν αποκλείσει τον Κόνωνα να αποχωρήσουν. Η νίκη των Αθηναίων ήταν μεγάλη αλλά δεν ήταν καθοριστική για το μέλλον της Αττικής Πόλεως.

Το γεγονός που αμαύρωσε την αθηναϊκή νίκη ήταν η δίκη των στρατηγών που ήταν επικεφαλής του στόλου στην αποστολή στις Αργινούσες. Η αδυναμία των στρατηγών να περισυλλέξουν λόγω κακοκαιρίας όλους τους Αθηναίους ναυαγούς και να ρυμουλκήσουν τα ναυάγια είχε ως συνέπεια να κατηγορηθούν για απραξία, να καθαιρεθούν και να παραπεμφθούν σε δίκη. Δύο από τους στρατηγούς πρόλαβαν να αυτοεξορισθούν αλλά έξι εκτελέσθηκαν. Οι Αθηναίοι βέβαια αργότερα μετάνιωσαν και κατέτρεξαν αυτούς που τους είχαν πείσει να καταδικάσουν αντί να στεφανώσουν τους στρατηγούς της νίκης των Αργινουσών. Ο μόνος που διατήρησε το αξίωμά του ήταν ο Κόνων, ο οποίος βέβαια δεν είχε λάβει μέρος στην συγκεκριμένη ναυμαχία αλλά επρόκειτο να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις επόμενες επιχειρήσεις.

Μετά την Σπαρτιατική ήττα στις Αργινούσες, οι Ίωνες έστειλαν πρεσβεία στην Σπάρτη ζητώντας να διορισθεί ο Λύσανδρος ναύαρχος για να ανατρέψει την κατάσταση. Τελικά, επειδή η περίσταση το απαιτούσε αλλά ο νόμος το απαγόρευε, διορίσθηκε τύποις ναύαρχος ο Άρακος και επιστολεύς ύπαρχος ο Λύσανδρος, αλλά ουσιαστικός αρχηγός του στόλου. Το καλοκαίρι του 405, ο σπαρτιατικός στόλος κατέπλευσε στα μικρασιατικά παράλια με 35 πλοία[657] ενώ ο Λύσανδρος κάλεσε και τον στόλο που είχε αφήσει ο Καλλικρατίδας να φυλάει τον Κόνωνα. Εκ παραλλήλου, άρχισαν αμέσως εργασίες για την ναυπήγηση πολλών άλλων πλοίων. Όταν ολοκληρώθηκαν οι προετοιμασίες, ο Λύσανδρος έπλευσε στον Ελλήσποντο με πάνω από 125 πλοία και άρχισε τις επιθέσεις σε Πόλεις των παραλίων ενώ οι Αθηναίοι αποφάσισαν να τον αντιμετωπίσουν με 180 πλοία[658] υπό τον Κόνωνα και άλλους στρατηγούς. Ο αθηναϊκός στόλος έπλευσε προς τους Αιγός Ποταμούς (Cumah;), στα στενά του Ελλησπόντου, στην απέναντι ακτή και νοτιοδυτικά της Λαμψάκου (Lâpsek). Ο Λύσανδρος άρχισε να κατασκοπεύει τις κινήσεις των Αθηναίων και όταν βρήκε την κατάλληλη ευκαιρία, που οι Αθηναίοι είχαν αποβιβασθεί για να φέρουν προμήθειες, τους επιτέθηκε αιφνιδιαστικά. Κατέλαβε τα περισσότερα αθηναϊκά πλοία και συνέλαβε πάνω από 3.000 αιχμαλώτους[659] ενώ μόνο 8 πλοία[660] υπό τον Κόνωνα και το ταχύ ιερό πλοίο των Αθηναίων *Πάραλος* κατάφεραν να διαφύγουν στο Αιγαίο. Ο Αθηναίος στρατηγός, φοβούμενος την οργή του δήμου για την φοβερή πανωλεθρία, κατευθύνθηκε προς την Κύπρο, στην αυλή του φιλέλληνα βασιλιά Ευαγόρα Α'. Η ήττα στους Αιγός Ποταμούς ήταν πλέον η χαριστική βολή για την Αθήνα, διότι χωρίς στόλο και χωρίς ουσιαστικά στρατό ήταν έρμαιο στα νύχια των αντιπάλων της. Είναι μάλλον

[655] Διόδ. ΙΓ.98.5.

[656] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Α.VI.34-35. Για τα ιστορικά προβλήματα γύρω από την μάχη δες Kagan, *Fall of Athenian Empire*, ch. 13.

[657] Διόδ. ΙΓ.104.3.

[658] Διόδ. ΙΓ.105.1 -- Ξενοφών, *Ελληνικά*, Β.Ι.20 -- Δεν παραδίδεται από τις πηγές ο ακριβής αριθμός των πλοίων του στόλου του Λύσανδρου. Οι Hammond, *History of Greece*, 2nd ed., p. 417 και Bury & Meiggs, *History of Greece*, 4th ed., p. 316 συμπεραίνουν ότι πρέπει να ήταν περίπου 200 χρησιμοποιώντας τον Ξενοφώντα, *Ελληνικά*, Β.ΙΙ.5 και τον Διόδωρο, ΙΓ.107.2, όπου αναφέρεται ο αριθμός των 200 πλοίων για μετά την επιχείρηση στους Αιγός Ποταμούς. Μήπως όμως αυτός ο αριθμός περιλαμβάνει και τα 170 ή 171 πλοία (Διοδ. ΙΓ.106.6. & Ξενοφών, Β.Ι.28) που κατέλαβε ο Λύσανδρος με τα γεγονότα στους Αιγός Ποταμούς; Αλλά τότε πόσα ήταν τα πλοία του όταν έπλευσε προς τον Ελλήσποντο; Για τα πλοία του Λύσσανδρου δες Kagan, *Fall of Athenian Empire*, p. 382.

[659] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αλκιβιάδης", XXXVII (212). Ο Παυσανίας ["Βοιωτικά", Θ.XXXII.9 (775)] αναφέρει 4.000.

[660] Ξενοφών, Β.Ι.28. Ο Διόδωρος γράφει για 10 πλοία που διέφυγαν (ΙΓ.106.6).

κωμικό το πώς οι Αθηναίοι έχασαν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο την στιγμή που είχαν πραγματικά νικήσει στις τελευταίες μάχες. Μια άστοχη αθηναϊκή τακτική και ένας αιφνιδιασμός αρκούσαν για την ολοκληρωτική τους ήττα.

Η *Πάραλος* μετέφερε στην Αθήνα το δυσάρεστο μήνυμα ενώ, μετά από λίγο, οι Σπαρτιάτες πολιόρκησαν την πόλη από όλες τις μεριές, ξηρά και θάλασσα. Οι δύο Σπαρτιάτες βασιλείς, Άγις και Παυσανίας, απέκλεισαν με στρατό την πόλη από την ξηρά ενώ ο Λύσανδρος με τον στόλο του από την θάλασσα. Οι Αθηναίοι, κλεισμένοι πίσω από τα τείχη, άντεξαν στην πολιορκία μέχρι που άρχισαν να σώνονται τα τρόφιμα και να πεθαίνουν. Τελικά, την άνοιξη του 404, έστειλαν πρεσβεία για ειρήνη με οποιουσδήποτε ‘όρους. Οι ‘όροι που επέβαλαν οι Σπαρτιάτες ήταν πολύ βαρείς. Οι Αθηναίοι έπρεπε να κατεδαφίσουν τα μακρά τείχη και τα τείχη στον Πειραιά, να παραδώσουν το μεγαλύτερο μέρος του εναπομείναντος αθηναϊκού στόλου, να εγκαταλείψουν τις πόλεις στις οποίες είχαν εγκαταστήσει κληρούχους ή φρουρά και, τέλος, να ακολουθούν τους Λακεδαιμονίους σε περίπτωση χερσαίου ή ναυτικού πολέμου. Με την αποδοχή των ‘όρων από τους Αθηναίους έληξε η σύγκρουση της Αθηναϊκής με την Πελοποννησιακή συμμαχία. Έτσι τελείωσε ο πόλεμος που ονομάσθηκε Πελοποννησιακός.

Συμπέρασμα

Το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου κλείνει τον πολιτικό κύκλο της ανόδου και της πτώσεως της Αθηναϊκής Ηγεμονίας του Ε' αιώνα π.Χ. Οι Αθηναίοι με τον Περικλή οικοδόμησαν την Αθηναϊκή Δημοκρατία στην Αττική αλλά, στην προσπάθειά τους να διαφυλάξουν το πολίτευμά τους, επέβαλαν τελικά επί των συμμάχων τους την Αθηναϊκή Ηγεμονία. Η συμμαχία, που είχαν συνάψει οι Αθηναίοι με άλλες ελληνικές Πόλεις, είχε ως αρχικό σκοπό να προφυλάξει την Ελλάδα από πιθανή περσική επίθεση. Στο τέλος, όμως, εξελίχθηκε σε αθηναϊκό όργανο που χρησιμοποιούνταν για να εμποδισθούν οι Σπαρτιάτες να επεκτείνουν την ισχύ τους και να διαδώσουν το ολιγαρχικό τους πολίτευμα πέρα από την Πελοπόννησο. Η προσπάθεια των Αθηναίων να επιβάλουν το δικό τους πολιτικό σύστημα και τις ιδέες τους στην Ελλάδα απομονώνοντας τους Σπαρτιάτες αλλά και η απόπειρα των Λακεδαιμονίων να εξουδετερώσουν τους Αθηναίους κατέληξαν στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η σύγκρουση υπήρξε γενική επειδή Αθηναίοι και Σπαρτιάτες παρέσυραν σχεδόν όλες τις ελληνικές Πόλεις στους συνασπισμούς τους. Η αρχική διαμάχη μεταξύ των δύο ισχυρών της Ελλάδας κατέληξε σε γενικευμένη σύρραξη μεταξύ των Πόλεων από την Ιωνία μέχρι την Σικελία και από την Μακεδονία μέχρι την Πελοπόννησο, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές φυσικά. Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, που κράτησε περίπου τριάντα χρόνια, υπήρξε καταστροφικός για ολόκληρη την Ελλάδα διότι είχε ως συνέπεια την πλήρη αποδυνάμωση της Αθήνας αλλά και της Σπάρτης. Η Σπάρτη αναγκάσθηκε τελικά να καταφύγει στην οικονομική βοήθεια των Περσών για να στηρίξει την δική της Σπαρτιατική Ηγεμονία που ακολούθησε και άνοιξε τον νέο ιστορικό κύκλο.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Hammond, N.G.L. et al. *History of Macedonia*. 3 vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988.

Hornblower, Simon. *The Greek World 479-323 BC*. London: Methuen, 1983.

Θουκυδίδης. *Ιστορίαι*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τόμ. 3α: *Κλασικός Ελληνισμός*.
Kagan, Donald. *The Outbreak of the Peloponnesian War*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969.
_____. *The Archidamian War*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1974.
_____. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981.
_____. *The Fall of the Athenian Empire.* Ithaca: Cornell Univ. Press, 1987.
Meiggs, Russell. *The Athenian Empire*. Reprinted with Corrections. Oxford: Oxford University Press, 1975.
Ξενοφών. *Ελληνικά*. Εκδ. Κάκτος.
Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. "Αγις". Εκδ. Κάκτος.
_____. *Βίοι Παράλληλοι*. "Αλκιβιάδης". Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Βίοι Παράλληλοι*. "Λύσανδρος". Εκδ. Κάκτος.
_____. *Βίοι Παράλληλοι*. "Περικλής". Εκδ. Γεωργιάδης.
Romilly, Jacqeline de. *Αλκιβιάδης*. Paris / Αθήνα: Fallois / Το Άστυ, 1995.
Sealey, Raphael. *A History of the Greek City States ca 700-338 BC [Historical Problems]*. Berkeley: Univ. of California Press, 1976.

9

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΔΕΣ ΠΟΛΕΙΣ
Σπάρτη, Αθήνα, Θήβα
404-362 π.Χ.

Η κατάλυση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας, δηλαδή η ήττα και η υποταγή της δημοκρατικής Αθήνας το 404 π.Χ., έδωσαν το έναυσμα για την μεταβολή της πολιτικής καταστάσεως στις περισσότερες ελληνικές Πόλεις που βρίσκονταν μέχρι τότε υπό την αθηναϊκή κηδεμονία. Τα δημοκρατικά πολιτεύματα αντικαταστάθηκαν, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα, από ολιγαρχικά ενώ στο πρώτο τέταρτο του Δ' αιώνα η σπαρτιατική κυριαρχία, με την υποστήριξη των Περσών, υπήρξε ολοκληρωτική. Σύντομα, βέβαια, και με την παλινόρθωση της δημοκρατίας, αντικαταστάθηκε μέχρι το 362 π.Χ. από την ηγεμονία της Πόλεως των Θηβών, στην Στερεά Ελλάδα, αλλά και την νέα Αθηναϊκή Συμμαχία.

Η περίοδος από το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου μέχρι την μάχη της Μαντινείας το 362 ήταν μια εποχή γεμάτη από πολέμους. Αρχικά συγκρούσθηκαν η Σπάρτη, από την μία πλευρά, και ο μικρός συνασπισμός Αθήνας και Θήβας, από την άλλη. Η Αθήνα, μάλιστα, ανέλαβε πάλι για μικρό χρονικό διάστημα την παλιά της ισχύ σχηματίζοντας την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Αργότερα, και δια μέσου συνεχών πολεμικών συρράξεων, η Θήβα αναδείχθηκε η ισχυρή Πόλη στην Ελλάδα και επέβαλε την εξουσία της μέχρι που ήρθε σε σύγκρουση με τον συνασπισμό της Αθήνας στην Μαντινεία το 362. Το αποτέλεσμα, φυσικά, ήταν η πλήρης αποδυνάμωση των Πόλεων. Οι συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις αυτής της εποχής αντανακλούν τον διαρκή ανταγωνισμό των μεγάλων ελληνικών Πόλεων αλλά και την αδυναμία κάποιας από αυτές να κυριαρχήσει στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του Δ' αιώνα. Παρ' όλα αυτά, η δημοκρατία συνέχισε να λειτουργεί σε πολλές Πόλεις και κυρίως στην Αθήνα και στην Θήβα, πράγμα που μας επιβεβαιώνει ότι ο Δ' αιώνας δεν πρέπει να θεωρείται περίοδος πολιτικής παρακμής.

Η Σπαρτιατική Ηγεμονία & η Ελλάδα (404-379 π.Χ.)

Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου η Σπάρτη ήταν ο αδιαφιλονίκητος νικητής της διαμάχης με την Αθήνα και φυσικά η νέα ηγεμονική δύναμη στην Ελλάδα. Αποδείχθηκε όμως ότι η Πόλη δεν διέθετε ούτε την στρατιωτική ισχύ ούτε την πολιτική βούληση για να διαδραματίσει δραστικό ηγεμονικό ρόλο, τιθέμενη επικεφαλής των Ελλή-

νων ή τουλάχιστον των συμμάχων της. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι Σπαρτιάτες δεν φαίνεται ότι ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για το μέλλον της συμμαχίας και γι' αυτό εκμεταλλεύθηκαν στο έπακρο την νίκη τους παρακρατώντας όλα τα λάφυρα του πολέμου ενώ θα έπρεπε να τα μοιρασθούν με τους συμμάχους τους. Πάντως, είναι γεγονός, ότι το 404 η Σπάρτη δεν επιθυμούσε τον πλήρη αφανισμό της Αθήνας αλλά την πολιτική της εκμηδένιση, με σκοπό να την απαλείψει ως εξωτερικό κίνδυνο για τους Σπαρτιάτες. Άλλωστε, δεν θα ήθελε με κανένα τρόπο να αφήσει εντελώς ελεύθερο το πεδίο για την Θήβα και την Κόρινθο στην Βορειοανατολική Πελοπόννησο και στην Στερεά. Η ύπαρξη της Αθήνας εγγυούταν ένα αντίβαρο στην ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή.

Η εφαρμογή της σπαρτιατικής πολιτικής απαιτούσε συγκεκριμένο σχέδιο, αρχιτέκτονας και εκτελεστής του οποίου ήταν ο Λύσανδρος. Κατ' αρχάς, η Σπάρτη επέβαλε σε όλες τις Πόλεις της Αθηναϊκής συμμαχίας φιλολακαιδεμονικά καθεστώτα, φρουρά και Λακεδαιμόνιους κυβερνήτες. Η κατάσταση υποτέλειας για τα τέως μέλη της Αθηναϊκής συμμαχίας δεν άλλαξε αφού οι Σπαρτιάτες επέβαλαν φόρους, ίσους με αυτούς που επέβαλαν μέχρι τότε οι Αθηναίοι, για την συντήρηση του στόλου των Λακεδαιμονίων. Μόνο στην Αθήνα επετράπη να διοικείται από επιτροπή 30 Αθηναίων ανδρών, πιστών στην Σπάρτη, πράγμα που δείχνει την επιθυμία των νικητών να μην υποδουλώσουν την Αθήνα.

Η Αθήνα (404-395 π.Χ.). Αμέσως μετά την παράδοση των Αθηνών το 404 π.Χ., οι ολιγαρχικοί της Πόλεως βρέθηκαν διαιρεμένοι. Οι μετριοπαθείς είχαν αρχηγό τον Θηραμένη (451-404) ενώ οι ακραίοι τον Κριτία (460-403). Οι δύο τάσεις άρχισαν την συζήτηση για την μορφή του νέου αθηναϊκού πολιτεύματος όσο ο Λύσανδρος ήταν απασχολημένος στο Αιγαίο με τα μέλη της τέως Αθηναϊκής συμμαχίας, χωρίς όμως να συμφωνήσουν. Όταν συνήλθε η Εκκλησία του δήμου και οι Αθηναίοι φάνηκε ότι αντιδρούσαν στις προτάσεις για μεταβολή του πολιτεύματος, ο Λύσανδρος, που μόλις είχε αφιχθεί, απείλησε τους κατοίκους με χρήση βίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, όσοι Αθηναίοι δεν αποχώρησαν από την Εκκλησία, δέχθηκαν την πρόταση για εκλογή 30 πολιτών που θα εκτελούσαν χρέη διοικητών. Τελικά, βέβαια, μόνο 10 εξελέγησαν διότι οι υπόλοιποι διορίσθηκαν από τις δύο ολιγαρχικές μερίδες. Η περίοδος κατά την οποίαν διοικούσαν οι τριάντα αυτοί άνδρες έμεινε στην ιστορία ως εποχή των "τριάκοντα τυράννων".[661]

Οι τριάκοντα τύραννοι εφήρμοσαν ένα πρόγραμμα επαναφοράς του πολιτεύματος στην προδημοκρατική εποχή. Έδωσαν εκτεταμένες εξουσίες στον Άρειο Πάγο, κατήργησαν τα δικαστήρια των πολιτών μετατρέποντας την βουλή σε δικαστήριο και αποφάσισαν να γίνονται οι διορισμοί στην βουλή των πεντακοσίων και στις σημαντικές κυβερνητικές θέσεις από κατάλογο 1.000 εμπίστων πολιτών. Ένα από τα ζητήματα που προέκυψε, όμως, σχεδόν αμέσως ήταν η διαφωνία των δύο ολιγαρχικών αρχηγών ως προς τον αριθμό των πολιτών που θα είχαν δικαίωμα ψήφου. Τελικά, υπερίσχυσε η γνώμη του Κριτία, ο οποίος υποστήριξε πως ο αριθμός των ψηφοφόρων δεν έπρεπε να υπερβαίνει τους 3.000, δηλαδή όσοι χρειάζονταν για όλα τα διοικητικά όργανα της πολιτείας. Ο Κριτίας είχε επίσης την υποστήριξη του Καλλίβιου, εμπίστου του Λύσανδρου και αρχηγού των 700 Πελοποννησίων στρατιωτών που είχαν εγκατασταθεί στην Ακρόπολη.[662] Εκτός από τους 3.000 Αθηναίους που επελέγησαν με μοναδικό κριτήριο την πίστη τους στο καθεστώς, οι υπόλοιποι τελούσαν ουσιαστικά υπό διωγμό, ακόμη και στην περίπτωση που ήταν ολιγαρχικοί αλλά υποστηρικτές του Θηραμένη, του δεύτερου αρχηγού των ολιγαρχικών στην Αθήνα. Γίνεται άρα κατανοητό ότι οι διώξεις πολιτών που επακολούθησαν είχαν, σε πολλές περιπτώσεις, προσωπικά ελατήρια.

Η αθηναϊκή ήττα επηρέασε, ως ήταν φυσικό, και την οικονομική κατάσταση της

[661] Διόδ. ΙΔ.2.4.

[662] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XXXV-XXXVII.

αττικής Πόλεως, η οποία ήταν τώρα οικτρή. Οι διοικούντες είχαν βέβαια στερηθεί των συμμαχικών εισφορών ενώ έπρεπε να πληρώνουν φόρο στους Πελοποννήσιους, να συντηρούν την φρουρά των νικητών στην Ακρόπολη αλλά και να ξοδεύουν πολλά χρήματα σε δωροδοκίες για να διατηρήσουν την εξουσία. Έφθασαν οι ολιγαρχικοί στο σημείο να θανατώνουν πλούσιους μετοίκους για να δημεύουν την περιουσία τους. Ο Θηραμένης, βέβαια, δεν έχανε ευκαιρία να κατακρίνει τον Κριτία και τις μεθόδους που χρησιμοποιούσε για την διοίκηση της Αθήνας, μέχρι που ο τελευταίος αποφάσισε να τον εξολοθρεύσει. Ο Κριτίας τον κατηγόρησε ανοικτά στην βουλή και με δικτατορικό τρόπο επέτυχε την διαγραφή του αντιπάλου του από τον κατάλογο των 3.000 αλλά και την θανάτωσή του. Ένδεκα οπλισμένοι και έμπιστοι του Κριτία νέοι υποχρέωσαν τον Θηραμένη να πιει το κώνειο το φθινόπωρο του 404 π.Χ. Η θανάτωση του Θηραμένη δεν έλυσε φυσικά τα οικονομικά προβλήματα της Αθήνας αλλά, αντιθέτως, προξένησε μεγάλη αγανάκτηση εναντίον του αντιπάλου του.

Ο μόνος τρόπος διεξόδου για τους αγανακτισμένους πολίτες ήταν η φυγή. Πολλοί ήταν οι φυγάδες και αρκετοί αυτοί που θανατώθηκαν[663] μέχρι την πτώση του καθεστώτος του Κριτία. Ένας από τους φυγάδες, ο Θρασύβουλος, συγκέντρωσε αρκετούς οπλίτες και κατέλαβε το φρούριο της Φυλής (στην νοτιοδυτική κλιτύ της Πάρνηθας). Όταν οι ολιγαρχικοί έστειλαν στρατό εναντίον του, εκείνος αιφνιδίασε τους στρατιώτες και τους ανάγκασε να υποχωρήσουν. Στην Φυλή άρχισε να συρρέει πλήθος δημοκρατικών και όταν ήταν περίπου 1000,[664] την άνοιξη του 403, ο Θρασύβουλος τους οδήγησε στον Πειραιά, όπου και συγκρούσθηκαν με τον στρατό των τριάκοντα. Στην μάχη σκοτώθηκε ο Κριτίας ενώ οι ολιγαρχικοί αναγκάσθηκαν να οπισθοχωρήσουν στην Αθήνα. Ο αντίκτυπος της ήττας για τους τριάκοντα τυράννους ήταν καταλυτικός. Οι Αθηναίοι ανάγκασαν αυτούς και τους οπαδούς τους να καταφύγουν στην Ελευσίνα ενώ τους αντικατέστησαν με επιτροπή 10 μετριοπαθών ολιγαρχικών,[665] καθ' ένας εκ των οποίων εκπροσωπούσε μία από τις δέκα φυλές.

Εν τω μεταξύ, ο Θρασύβουλος και οι δημοκρατικοί γίνονταν όλο και πιο ισχυροί στον Πειραιά και άρχισαν σταδιακά να προωθούν πολιορκητικές μηχανές προς την Αθήνα. Τότε, οι ολιγαρχικοί έστειλαν πρέσβεις να ζητήσουν βοήθεια από την Σπάρτη. Ο Λύσανδρος έπεισε τους Σπαρτιάτες να δανείσουν στους ολιγαρχικούς 100 τάλαντα[666] για τις ανάγκες του πολέμου και να στείλουν τον ίδιον να τους βοηθήσει από την θάλασσα αποκλείοντας τον Πειραιά και άρα την τροφοδοσία των δημοκρατικών. Ο Λύσανδρος εστάλη να αποκλείσει τον Πειραιά με 40 πλοία και 1.000 στρατιώτες και έφερε τους δημοκρατικούς Αθηναίους σε δύσκολη θέση.[667] Ταυτοχρόνως, όμως, ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Παυσανίας, που φαίνεται ότι φθονούσε τον Λύσανδρο για τις επιτυχίες του και την πολιτική δύναμη που αποκτούσε,[668] έπεισε τρεις από τους εφόρους να τον υποστηρίξουν στο να αναλάβει εκστρατεία εναντίον των Αθηναίων δημοκρατικών. Ο Παυσανίας επιτέθηκε στους

[663] Οι τριάκοντα "λίγο ακόμα και θα σκότωναν μέσα σε οκτώ μήνες περισσότερους Αθηναίους απ' ότι όλοι οι Πελοποννήσιοι πολεμώντας για δέκα χρόνια" γράφει ο Ξενοφών (*Ελληνικά*, Β.IV.21). Ο Διόδωρος (ΙΔ.5.7) αναφέρει ότι εξαιτίας της πολιτικής των τριάκοντα τυράννων περισσότεροι από τους μισούς Αθηναίους αναγκάσθηκαν να φύγουν.

[664] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Β.IV.10.

[665] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XXXVIII.

[666] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Β.IV.28.

[667] Διόδ. ΙΔ.33.5.

[668] Είτε διότι ο Παυσανίας εκπροσωπούσε στην Σπάρτη αντίθετη πολιτική μερίδα, που διαφωνούσε με την πολιτική του σπαρτιατικού επεκτατισμού και παρεμβατισμού που προωθούσε σε Ελλάδα και Ασία ο δημοφιλής Λύσανδρος [δες Charles D. Hamilton, *Sparta's Bitter Victories* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1979), pp. 79-85 και Lawrence A. Tritle, ed. *The Greek World in the Fourth Century* (London: Routledge, 1997), pp. 47-48.].

Αθηναίους που βρίσκονταν στον Πειραιά με μεγάλο στρατό και, μετά από μερικές σύντομες μάχες, έγινε φανερό ότι μπορούσε να συντρίψει τους αντιπάλους του. Τότε ακριβώς μήνυσε κρυφά στους Αθηναίους να στείλουν πρέσβεις με αίτημα την συνδιαλλαγή με τον ίδιο και τους εφόρους που τον συνόδευαν ενώ, ταυτοχρόνως, ενεθάρρυνε και τους ολιγαρχικούς να προσέλθουν για συνεννοήσεις. Τελικά, τα δύο αθηναϊκά μέρη δέχθηκαν να συζητήσουν με μεσολαβητή την Σπάρτη.

Η συμφωνία που επετεύχθη περιλάμβανε έναν ιδιότυπο χωρισμό των Αθηναίων πολιτών. Συμφωνήθηκε να αποτελέσει η Ελευσίνα ανεξάρτητο κράτος, όπου θα ζούσαν όσοι ολιγαρχικοί ήθελαν να εγκαταλείψουν την Αθήνα χωρίς να διωχθούν για ό,τι είχαν διαπράξει στο παρελθόν, ακόμη και εάν αποτελούσαν μέλη της παλιάς ολιγαρχικής διακυβερνήσεως των Αθηνών. Όσοι όμως επέλεγαν να μείνουν στην Αθήνα θα λογοδοτούσαν για τους φόνους και τους τραυματισμούς που είχαν πραγματοποιηθεί ενώ οι άλλες πράξεις αμνηστεύονταν. Οι πολίτες των δύο αθηναϊκών κρατών θα μπορούσαν να περάσουν τα σύνορα μόνο όταν επρόκειτο για τις γιορτές των Ελευσινίων Μυστηρίων ενώ τα δύο κράτη θα κατέβαλαν χωριστά συμμαχικό φόρο στην Σπάρτη. Με την συμφωνία αυτή λύθηκε η διαμάχη ανάμεσα στους δημοκρατικούς και στους ολιγαρχικούς και η Αθήνα επανήλθε σε έναν τύπο δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η Αθήνα διοικούνταν τώρα από 20 άτομα τα οποία επανέφεραν τελικά μια μετριοπαθή δημοκρατία στα πρότυπα του Εφιάλτη και του Περικλή χωρίς να καταφύγουν σε διώξεις πολιτών αλλά επιβραβεύοντας τους υποστηρικτές τους (δες Ιστορική Πηγή 21). Το κράτος της Ελευσίνας γρήγορα αναγκάσθηκε να δεχθεί την ένωση με την Αθήνα εφ' όσον δεν επακολούθησαν διώξεις ολιγαρχικών. Με αυτόν τον τρόπο επήλθε η συμφιλίωση μεταξύ των πολιτικών μερίδων στην άλλοτε πανίσχυρη αττική Πόλη αν και τα προσωπικά μίση και η αντιπάθεια για κάθε τι που θεωρούνταν ότι θύμιζε την ολιγαρχία ή παρέπεμπε σ' αυτήν δεν έλειψαν τελείως. Άλλωστε, μέσα σ' αυτό το κλίμα και με την κατηγορία ότι διέφθειρε πνευματικά τους νέους παραπέμφθηκε στο δικαστήριο και καταδικάσθηκε να πιει το κώνειο ο φιλόσοφος Σωκράτης το 399 π.Χ.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 21
ΨΗΦΙΣΜΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΕΣ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΤΥΡΑΝΝΟΥΣ (401/0 π.Χ.)

Αρχαίο κείμενο αποκαταστημένο σε Marcus N. Tod, ed. *Greek Historical Inscriptions,* 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol ed (Chicago: Ares, 1985), no 100, 2:8.[669] Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Ο Λυσιάδης ήταν γραμματεύς, ο Ξεναίνετος ήταν άρχων. Ψήφισαν η βουλή και ο δήμος. Όταν ο Ιπποθωντίς προήδρευε της πρυτανείας, ο Λυσιάδης ήταν γραμματεύς, ο Δημόφιλος είχε την επιστασία, ο Αρχίνος πρότεινε: επειδή αξίζει να ευεργετηθούν οι μέτοικοι,[670] όσοι ήρθαν μαζί μας από την Φυλή ή αυτοί που βοήθησαν όσους ήρθαν για την επάνοδο στον Πειραιά. Γι' αυτούς ψήφισαν οι Αθηναίοι να γίνουν αυτοί και οι απόγονοί τους πολίτες και να κατανεμηθούν αμέσως στις δέκα φυλές. Οι αρχές να χρησιμοποιούν γι' αυτούς

[669] Για μια διαφορετική σε πολλά σημεία αποκατάσταση του κειμένου η οποία, όμως, δεν αλλοιώνει το γενικό νόημα της επιγραφής δες Phillip Harding, ed. *From the End of the Peloponnesian War to the battle of Ipsus* in the series *Translated Documents of Greece and Rome* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), no 3, pp. 8-9.

[670] Χωρίς πολιτικά δικαιώματα.

τους ίδιους, τους νόμους που χρησιμοποιούν και για τους άλλους Αθηναίους. Όσοι δεν ήρθαν μαζί μας αλλά πήραν μέρος στην μάχη στην Μουνιχία[671] και έσωσαν μαζί με τους Αθηναίους τον Πειραιά και ήταν παρόντες στην πόλη όταν γίνονταν οι συμφιλιώσεις και ήταν πιστοί σε όσα είχαν διαταχθεί, αυτοί να υπόκεινται στην ίδια φορολογία [με τους Αθηναίους] όσο μένουν στην Αθήνα, να έχουν το δικαίωμα γάμου [με Αθηναίους πολίτες] και να απολαμβάνουν ασφαλείας όπως οι Αθηναίοι και οι ... [κατεστραμμένο τμήμα]

[Οι προαναφερθέντες είναι οι εξής:]
Χαιρέδημος γεωργός
Λεπτίνης μάγειρος
Δημήτριος ξυλουργός
Ευφορίων μουλαροβοσκός
Κηφισόδωρος οικοδόμος
Ηγησίας κηπουρός
Επαμείνων γαϊδουροβοσκός
... ωπος λαδάς
Γλαυκίας γεωργός
... ων καρυδοπώλης
Διονύσιος γεωργός
Βενδιφάνης σκαφο...
Εμπορίων γεωργός
Παίδικος αρτοπώλης
Σωσίας λευκαντής
Ψάμμις γεωργός
Έγερσις [δεν αναγράφεται επάγγελμα]
Ονα...μης ....
Ευκολίων μισθωτός
Καλλίας αγαλματοποιός
...
[κατεστραμμένο όλο το υπόλοιπο με πολύ λίγα αναγνώσιμα τμήματα]

Στις αρχές του Δ' αιώνα, η Αθήνα είχε χάσει πια την παλιά της αίγλη και δύναμη των Περσικών Πολέμων και της Αθηναϊκής Ηγεμονίας ανεπιστρεπτί αλλά είχε καταφέρει να αποφύγει την καταστροφή της πόλεως και να διατηρήσει το δημοκρατικό της πολίτευμα. Έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι η Αθήνα έπρεπε, σε τελική ανάλυση, να ευγνωμονεί την Σπάρτη για την απόφαση να μην καταστραφεί η πόλη, την επέμβαση του Παυσανία που προκάλεσε την επιστροφή στην δημοκρατία και το γεγονός ότι μπροστά στον φόβο μιας πανίσχυρης Σπάρτης επετεύχθη η συμφιλίωση των αντιμαχόμενων πολιτικών μερίδων της Πόλεως.[672]

Ο Κύρος και η Κάθοδος των Μυρίων (404-400 π.Χ.). Ενώ στην αρχή του Ε' αιώνα οι Πέρσες βρέθηκαν να μάχονται στην Ελλάδα εναντίον των Ελλήνων, στο τέλος του αιώνα Έλληνες, υπό την αρχηγία των Σπαρτιατών, πολέμησαν στο έδαφος της περσικής αυτοκρατορίας ως σύμμαχοι μιας μερίδας Περσών υπό τον Κύρο.

Αφορμή, βέβαια, για τις φιλικές σχέσεις Σπαρτιατών και Περσών υπήρξε η ανα-

[671] Τμήμα του σημερινού Πειραιά με κεντρικό σημείο ακρόπολη στον σημερινό Προφήτη Ηλία (Καστέλλα).
[672] Η τελευταία άποψη διατυπώθηκε από την Cynthia Schwenk στο Tritle, pp. 9-12.

γνώριση της κυριαρχίας των δευτέρων επί των Ιωνικών Πόλεων το 413/2, όταν οι Λάκωνες έλαβαν οικονομική ενίσχυση από τους ασιάτες βασιλείς για να συνεχίσουν τον πόλεμο εναντίον των Αθηναίων στην θάλασσα. Με την λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου οι Σπαρτιάτες ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν τις θέσεις που κατείχαν στα μικρασιατικά παράλια στους Πέρσες και να αποσύρουν τον στόλο τους. Εκ μέρους των Περσών, την περιοχή θα καταλάμβαναν οι σατράπες Φαρνάβαζος και Τισσαφέρνης. Το ίδιο έτος όμως που έληξε ο πόλεμος στην Ελλάδα, έγινε και αλλαγή μονάρχη στην Περσία. Ο Δαρείος Β' (423-404) πέθανε το 404 και στον θρόνο ανήλθε ο Αρταξέρξης Β' (404-359)[673]. Λίγο μετά την ενθρόνιση του, ο νέος βασιλιάς πληροφορήθηκε ότι ο σατράπης και αδελφός του Κύρος συνωμοτούσε εναντίον του. Ο Αρταξέρξης συνέλαβε τον Κύρο και είχε σκοπό να τον εξοντώσει αλλά, μετά από παρέμβαση της μητέρας τους Παρυσάτιδος, τον άφησε ελεύθερο. Ο Κύρος, φοβούμενος ότι η θέση του ήταν επισφαλής, αποφάσισε να συγκρουσθεί ανοικτά με τον βασιλιά και αδελφό του και, ως ήταν φυσικό, σκέφθηκε ότι αυτοί που μπορούσαν να τον βοηθήσουν ήταν οι Έλληνες και κυρίως οι Σπαρτιάτες, τους οποίους θαύμαζε. Οι Έλληνες της Ιωνίας δεν ήθελαν την επικυριαρχία του Τισσαφέρνη ενώ οι Σπαρτιάτες θα ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν τον Κύρο αφ' ενός διότι είχαν υποχρέωση αλλά και διότι δεν θα ήθελαν να παραδώσουν τις Πόλεις της Ιωνίας στους παλιούς σατράπες. Ο Κύρος προφασίσθηκε ότι συγκέντρωνε στρατό με την ιδιότητα του σατράπη για να διεκδικήσει τις Ιωνικές Πόλεις, πράγμα που καθησύχασε τον Αρταξέρξη. Ο Πέρσης βασιλιάς συνηγορούσε στους πολέμους μεταξύ σατραπών διότι έτσι εφήρμοζε επιτυχώς την πολιτική τού διαίρει και βασίλευε. Εάν λοιπόν οι Σπαρτιάτες αποδέχονταν την πρόταση του Κύρου για πόλεμο με τον Αρταξέρξη, έθεταν αυτομάτως τέρμα στις φιλικές σχέσεις που είχαν αναπτύξει τα τελευταία χρόνια με τους ασιάτες βασιλείς. Από την άλλη πλευρά, εάν ο Κύρος αναδεικνυόταν νικητής θα είχαν έναν ισχυρό σύμμαχο που θα τους έκανε παντοδύναμους στην Ελλάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ 404-362 π.Χ.

Η Κάθοδος των Μυρίων	404-400
Κορινθιακός Πόλεμος	395-387
Συμμαχία Βοιωτών-Αθηναίων	395
Ανταλκίδειος ή Βασίλειος Ειρήνη	388-386
Συμμαχία Αθηναίων-Χίων	384
Β' Αθηναϊκή Συμμαχία	378/7-338
Βοιωτικός Πόλεμος	378-371
Μάχη στα Λεύκτρα	371
Μάχη της Μαντινείας	362
Ειρήνη	362

Ο Κύρος έβαλε μπροστά τις προετοιμασίες για την σύγκρουση με τον αδελφό του συγκεντρώνοντας Έλληνες και ντόπιους στρατιώτες. Άρχισε να προσφέρει μεγάλα χρηματικά ποσά για να προσελκύσει Έλληνες μισθοφόρους, κυρίως Πελοποννήσιους, επειδή θεωρούνταν γενναίοι και πιστοί, ενώ οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να ταχθούν στο πλευρό του και έστειλαν 35 πλοία και 800 πεζούς.[674] Ο Κύρος δεν αποκάλυψε αρχικά στους Έλληνες μισθοφόρους του τον πραγματικό αντίπαλο τους, παρ' ότι φαίνεται υπήρχαν πολλές

[673] Για την βασιλεία του Αρταξέρξη Β' στην Περσία δες J. M. Cook, *The Persian Empire* (London: Dent, 1983), pp. 210-218

[674] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, Α.IV.2. Ο Διόδωρος (ΙΔ.19.5) αναφέρει 25 πλοία και τους πεζούς.

υποψίες, αλλά τους οδήγησε ανατολικά. Μόνον όταν έφθασαν κοντά στον Ευφράτη ποταμό τους ανακοίνωσε ότι ο πραγματικός αντίπαλος ήταν ο Μέγας Βασιλεύς. Οι μισθοφόροι, ευρισκόμενοι πολύ μακριά από τις πατρίδες τους, δεν είχαν άλλη επιλογή από το να τον ακολουθήσουν και να πολεμήσουν για τον Κύρο. Έτσι, ο στρατός διέβη τον Ευφράτη και κατευθύνθηκε προς την Βαβυλώνα περιμένοντας ότι οι αντίπαλες δυνάμεις του Πέρση βασιλιά δεν θα αργούσαν.

Οι δύο στρατοί συναντήθηκαν κοντά στο χωριό Κούναξα,[675] βορειοδυτικά της Βαβυλώνας. Ο Κύρος διέθετε πολλές χιλιάδες ασιάτες πολεμιστές καθώς και 10.400 οπλίτες (μύριοι) και 2.500 πελταστές Έλληνες. Αντίστοιχης δυνάμεως στρατό πρέπει να διέθετε και ο Αρταξέρξης.[676] Οι περίπου 13.000 Έλληνες μισθοφόροι με αρχηγό τον Κλέαρχο παρατάχθηκαν στην δεξιά πλευρά ενώ ο Κύρος έλαβε θέση στο μέσον την παρατάξεως από όπου μπορούσε να αντιμετωπίσει τον αδελφό του κατά μέτωπο. Ο Κύρος περίμενε μέχρι το απόγευμα για να φανεί ο αντίπαλος, που βάδιζε εναντίον του με πολύ στρατό. Όταν άρχισε η μάχη,[677] τα ελληνικά τμήματα του Κύρου νικούσαν και ο Κύρος κατάφερε να πλησιάσει τον Αρταξέρξη και να τον πληγώσει στο στέρνο. Ξαφνικά όμως πληγώθηκε και ο ίδιος στο πρόσωπο και υπέκυψε. Τότε επικράτησε πανικός ανάμεσα στους ασιάτες στρατιώτες του Κύρου, οι οποίοι τράπηκαν σε άτακτη φυγή. Ο Τισσαφέρνης επιτέθηκε με σκοπό να κατατροπώσει και τους Έλληνες αλλά τελικά οι δικοί του στρατιώτες το έβαλαν στα πόδια. Οι Έλληνες δεν είχαν πληροφορηθεί τον θάνατο του Κύρου και, αφού καταδίωξαν τους αντιπάλους, περίμεναν κοντά σε κάτι λόφους για να λάβουν εντολές αλλά δεν φαινόταν κανείς. Όλοι οι ασιάτες, εχθροί και σύμμαχοι, είχαν εξαφανισθεί. Οι Έλληνες, οι μόνοι νικητές σε αυτήν την μάχη, είχαν ξαφνικά απομείνει μόνοι, στην ερημιά του κόσμου, στην Μεσοποταμία, χιλιόμετρα μακριά από την πατρίδα τους. Αφού ξεκουράσθηκαν κοντά στους λόφους γύρισαν, βράδυ πια, στο στρατόπεδο για το δείπνο, αλλά είδαν ότι ο χώρος είχε λεηλατηθεί.

Το επόμενο πρωί έγινε γνωστός ο θάνατος του Κύρου. Οι Έλληνες πρότειναν στον Πέρση Αριαίο, που εμφανιζόταν ως αρχηγός του στρατού του Κύρου, να τον υποστηρίξουν για να ανέλθει στον περσικό θρόνο αλλά εκείνος αρνήθηκε. Έτσι, δεν είχαν πλέον άλλη επιλογή από το να γυρίσουν πίσω. Από την στιγμή αυτή και μετά άρχισε η κάθοδος των μυρίων, δηλαδή η πορεία των Ελλήνων προς τον Εύξεινο Πόντο, που θα τους οδηγούσε πίσω στις πατρίδες τους. Ο Αριαίος τους σύστησε να πάρουν τον δρόμο της επιστροφής κινούμενοι βόρεια (προς Εύξεινο Πόντο) και όχι βορειοδυτικά, όπως είχαν έλθει, για να αποφύγουν τον στρατό του Μεγάλου Βασιλέως. Ο Αρταξέρξης πληροφορήθηκε ότι οι Έλληνες ήθελαν να αποχωρήσουν και σκέφθηκε να τους αιχμαλωτίσει. Τους υποσχέθηκε να τους οδηγήσει στην θάλασσα εάν εξηγούσαν γιατί εξεστράτευσαν εναντίον του. Αφού οι Έλληνες εξήγησαν ότι ακολούθησαν τον Κύρο χωρίς να γνωρίζουν τις προθέσεις του, έλαβαν την υπόσχεση ότι δεν θα επιτρεπόταν σε κανέναν να υπονομεύσει την πορεία τους προς την Ελλάδα εφ' όσον και εκείνοι δεν προξενούσαν ζημιές στην

[675] Η θέση του χωριού Κούναξα δεν έχει ακόμη προσδιορισθεί αν και εικάζεται ότι βρίσκεται στο Τελ-αλ-Κενίσα (Tell-al-Kenisa), βορειοδυτικά της σημερινής πόλεως Αλ-Χιλά (Al-Hila), 102 χλμ. νότια της Βαγδάτης.

[676] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, Α.VII.10 και Διόδ. ΙΔ.19.6-7 (13.000). Ο Ξενοφών (Α.VII.10-11) επίσης αναφέρει ότι οι ασιάτες του Κύρου ήταν 100.000 ενώ ο στρατός του Αρταξέρξη 1.200.000 στρατιώτες, αριθμοί που θεωρούνται υπερβολικοί και αυθαίρετοι (δες ΙΕΕ, 3α:335). Ο Διόδωρος πάλι γράφει ότι οι ασιάτες του Κύρου ήταν 70.000 (ΙΔ.19.7) ενώ, χρησιμοποιώντας τον ιστορικό Έφορο (ΙΔ.22.2), πιστεύει ότι ο στρατός του Αρταξέρξη δεν ήταν λιγότερος από 400.000 άνδρες. Παρόμοιους αριθμούς αναφέρει και ο Πλούταρχος (*Βίοι Παράλληλοι,* "Αρτο[α]ξέρξης", 13.3) ο οποίος χρησιμοποιεί τον Κτησία για να υπολογίσει 400.000 στρατό. Πάντως όλοι αυτοί οι αριθμοί θεωρούνται επισφαλείς.

[677] Δες λεπτομερή σχεδιαγράμματα σε Δημήτριος Ν. Γαρουφαλής, "Η Μάχη στα Κούναξα", *Στρατιωτική Ιστορία*, τευχ. 6 (Ιανουάριος 1997):6-13 και ΙΕΕ, 3α:337.

χώρα. Ο Τισσαφέρνης μάλιστα και ο Αριαίος θα τους συνόδευαν με τον περσικό στρατό μέχρι την θάλασσα. Η κατάσταση αυτή έκανε τους Έλληνες πολύ καχύποπτους και επιφυλακτικούς και γρήγορα αποδείχθηκε ότι είχαν δίκιο να φοβούνται.

Μία μέρα, ο Τισσαφέρνης κάλεσε τον Κλέαρχο και του είπε ότι γνώριζε ποιος δημιουργούσε την εχθρική ατμόσφαιρα μεταξύ των Ελλήνων και του περσικού στρατού που τους συνόδευε. Τον παρακάλεσε μάλιστα να έρθει με όλους τους Έλληνες στρατηγούς και λοχαγούς στην σκηνή του. Ο Τισσαφέρνης, του είπαν, θα τους υποδείκνυε αυτούς που επιβουλεύονταν την επιστροφή του ελληνικού στρατού. Παρά τις αντιρρήσεις πολλών, ο Κλέαρχος πήγε στον Πέρση σατράπη με 5 στρατηγούς και 20 λοχαγούς.[678] Φυσικά ήταν παγίδα και οι Έλληνες αξιωματικοί συνελήφθησαν. Έγινε προσπάθεια να κτυπηθούν και στρατιώτες αλλά οι Πέρσες απέφυγαν τελικά να πραγματοποιήσουν μεγάλη επίθεση γιατί ο ελληνικός στρατός αντελήφθη τις κινήσεις τους. Οι Έλληνες, νομίζοντας ότι οι στρατηγοί και λοχαγοί είχαν εκτελεσθεί, αποφάσισαν να εκλέξουν νέους για να συνεχίσουν την πορεία τους. Ανάμεσα στους νεοεκλεγέντες στρατηγούς ήταν και ο ιστορικός Ξενοφών. Τι απέγιναν όμως ο Κλέαρχος και οι άλλοι αξιωματικοί; Ο Τισσαφέρνης τους έστειλε στην αυλή του Αρταξέρξη όπου και εκτελέσθηκαν.[679]

Οι Έλληνες, αφού απαλλάχθηκαν από κάθε σκεύος που θα τους ήταν βάρος και δεν χρησίμευε στην μάχη, πήραν τον δρόμο της επιστροφής στις εστίες τους. Κατά την διάρκεια της πορείας αντιμετώπισαν επιθέσεις των Περσών και άλλων εχθρών που ζούσαν κατά μήκος του Τίγρη ποταμού και βορειότερα από τις πηγές του και υπέστησαν πολλές κακουχίες μέχρι να φθάσουν κοντά στην Τραπεζούντα (Trabzon), στον Εύξεινο Πόντο. Η περιγραφή από τον Ξενοφώντα της στιγμής που η εμπροσθοφυλακή αντίκρισε την θάλασσα είναι συγκλονιστική:

> [Η αφήγηση γίνεται στο τρίτο πρόσωπο]
> Την πέμπτη ημέρα έφθασαν σε ένα βουνό. Το όνομα του βουνού ήταν Θήχης. Επειδή οι πρώτοι ανέβηκαν στο βουνό και είδαν την θάλασσα άρχισαν να φωνάζουν. Όταν τους άκουσαν ο Ξενοφών και οι οπισθοφύλακες νόμισαν ότι εκεί μπροστά ήταν κι' άλλοι εχθροί που τους επιτίθονταν [...] Επειδή η βοή μεγάλωνε και ακουγόταν κοντύτερα και όσοι έρχονταν έτρεχαν γρήγορα προς αυτούς που φώναζαν και μεγαλύτερη γινόταν η βοή όσο περισσότεροι έφθαναν μπροστά, νόμισε ο Ξενοφών ότι κάτι το σοβαρό συμβαίνει και ανέβηκε σε ένα άλογο και με τον Λύκιο και τους ιππείς έτρεξε να βοηθήσει. Γρήγορα, όμως, άκουσε τους στρατιώτες που φώναζαν, θάλασσα θάλασσα, και μεταδιδόταν ο ήχος. Εκεί έτρεξαν όλοι και οι οπισθοφύλακες σέρνοντας τα υποζύγια και τα άλογα. Όταν όλοι έφθασαν στην κορυφή αγκάλιαζαν ο ένας τον άλλον και τους στρατηγούς και τους λοχαγούς και έκλαιγαν.[680]

Μόνο 8.600 Έλληνες,[681] από τους περίπου 13.000 άνδρες που είχαν παραταχθεί στην παρά τα Κούναξα μάχη, έφθασαν στην θάλασσα. Οι υπόλοιποι άφησαν τα κουφάρια τους στην Μεσοποταμία και στην Μικρά Ασία. Η πορεία των 1.500 χιλιομέτρων μέσα από τόσους εχθρούς και με τόσους κινδύνους δεν μπορεί παρά να χαρακτηρισθεί άθλος των Ελλήνων στρατιωτών. Αυτό ακριβώς το κατόρθωμα τους έκανε διάσημους και ανανέωσε την φήμη τους ως νικητών των Περσών, γεγονός που θα τους έδινε νέα δύναμη για

---

[678] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, Β.V.30.
[679] Διόδ. ΙΔ.27.2.
[680] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, Δ.VII.21-25. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[681] *Ίδιο*, Ε.ΙΙΙ.3. Ο Διόδωρος (ΙΔ.31.4) γράφει για 8.300 εναπομείναντες.

να συνεχίσουν τον αγώνα εναντίον του Μεγάλου Βασιλέως.

Σπαρτιάτες εναντίον Περσών (400-387) και ο Κορινθιακός Πόλεμος (395-387 π.Χ.). Μετά την επιστροφή των μυρίων, οι Σπαρτιάτες επιδόθηκαν σε σειρά πολέμων με τους Πέρσες και τους άλλους Έλληνες για να εδραιώσουν πλέον την Σπαρτιατική Ηγεμονία. Ο πρώτος βασικός σκοπός της σπαρτιατικής πολιτικής ήταν να μην δοθεί η ευκαιρία στους Πέρσες να καταλάβουν τις Ιωνικές Πόλεις, έτσι ώστε οι Σπαρτιάτες να διατηρήσουν την ελληνική κυριαρχία στο Αιγαίο και, συνεπώς, στον ελλαδικό χώρο. Ο δεύτερος, ήταν να μην επιτραπεί σε καμία ελληνική Πόλη στην ηπειρωτική Ελλάδα να αμφισβητήσει την Σπαρτιατική κυριαρχία. Η διττή αυτή πολιτική συνάσπισε το αντιλακωνικό ρεύμα στην Ελλάδα και είχε ως συνέπεια τον λεγόμενο Κορινθιακό Πόλεμο (395-387).

Παρ' ότι λοιπόν οι Σπαρτιάτες είχαν συμφωνήσει ότι οι ελληνικές Πόλεις της Μ. Ασίας ανήκαν στην δικαιοδοσία των Περσών, δεν μπορούσαν, για λόγους γοήτρου και πολιτικής, να μην ανταποκριθούν στις εκκλήσεις τους για προστασία. Όταν κατέφθασε ο Τισσαφέρνης και ζήτησε από τις Πόλεις που είχαν υποστηρίξει τον Κύρο να ανοίξουν τις πύλες τους και να τον περιμένουν, οι Σπαρτιάτες δεν είχαν άλλη επιλογή από το να τις ενισχύσουν για να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες. Την περίοδο 400-396, έστειλαν συμμαχικό στρατό που κατάφερε να κρατήσει τους Πέρσες μακριά από τις Πόλεις της Ιωνίας. Το 396, οι Σπαρτιάτες έστειλαν στην Μικρά Ασία τον Αγησίλαο. Η ιδέα ήταν του Λύσανδρου, ο οποίος επιδίωκε να ακολουθήσει τον Σπαρτιάτη βασιλιά και να τοποθετήσει δικούς του ανθρώπους στις μικρασιατικές Πόλεις. Όταν ο Αγησίλαος έφθασε στην Έφεσο, φρόντισε να αρχίσουν διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλήνων και Περσών. Οι Πέρσες ζητούσαν να αποχωρήσει αμέσως το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα γιατί η Ιωνία ανήκε στον Μέγα Βασιλέα ενώ οι Σπαρτιάτες ζητούσαν πρώτα την διαβεβαίωση των Περσών για την ανεξαρτησία των Πόλεων. Κανείς όμως από τους αντιπάλους δεν αποφάσιζε να διατάξει κατά μέτωπο επίθεση παρ' ότι ο Αγησίλαος άρχισε με τον στρατό του να λεηλατεί την χώρα και να νικά περσικά τμήματα σε μικρές μάχες. Οι Πέρσες τότε αποφάσισαν να εκμεταλλευθούν το αντισπαρτιατικό ρεύμα στην Ελλάδα και να πετύχουν αντιπερισπασμό για να αναγκάσουν τους Σπαρτιάτες να αποχωρήσουν από την Ιωνία.

Ήδη από το 400 π.Χ. και μετά, οι Σπαρτιάτες είχαν αντιμετωπίσει δυναμικά τις άλλες ελληνικές Πόλεις. Αυτή τους η στάση είχε δημιουργήσει αντισπαρτιατικό κλίμα στον Ελλαδικό χώρο. Ένα καλό παράδειγμα του τρόπου συμπεριφοράς των Σπαρτιατών αυτήν την εποχή είναι η υποταγή της Ήλιδας. Οι Ηλείοι ήταν παλιοί εχθροί των Λακεδαιμονίων αλλά οι σχέσεις των δύο Πόλεων ήταν ιδιαίτερα τεταμένες μετά το 421 όταν οι κάτοικοι της Ηλείας συνδέθηκαν με τους Αθηναίους και τους Αργείους. Οι Σπαρτιάτες, μετά από δύο εκστρατείες υπό τον Άγι, κατάφεραν να ταπεινώσουν τους Ηλείους και να τους μετατρέψουν σε ασήμαντους υποτελείς. Αυτή ήταν η πρώτη φορά που οι Σπαρτιάτες έδειχναν τόσο δυναμικά το ηγεμονικό τους πρόσωπο στην Ελλάδα και, φυσικά, ξεσήκωσαν πολλές Πόλεις εναντίον τους. Όταν λοιπόν οι Πέρσες έστειλαν τους δύο Ρόδιους, Δωριέα και Τιμοκράτη με πολλά χρήματα για να υποκινήσουν τους Έλληνες εναντίον των Σπαρτιατών, βρήκαν ήδη το αντιλακωνικό κλίμα σε έξαρση. Οι μεγάλες ελληνικές Πόλεις είχαν θορυβηθεί από τις σπαρτιατικές επιχειρήσεις στην Μικρά Ασία, όπου ήττα των Περσών και κυριαρχία των Σπαρτιατών επί των Ιωνικών Πόλεων σήμαινε την πλήρη εδραίωση της λακωνικής κυριαρχία στην Ελλάδα. Οι Πέρσες απεσταλμένοι δεν δυσκολεύθηκαν καθόλου λοιπόν για να πείσουν τους αντιπάλους των Λακεδαιμονίων να ξεσηκωθούν εναντίον τους.

Υποκινητές της αντισπαρτιατικής αντιδράσεως ήταν οι Θηβαίοι, που ήταν ενοχλημένοι από την σπαρτιατική δραστηριότητα στα βόρεια σύνορά τους, στην Θεσσαλία. Οι σπαρτιατικές ενέργειες μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την κυριαρχία των Θηβαίων επί των Βοιωτικών Πόλεων αλλά έδιναν και μια εντύπωση σπαρτιατικής περικυκλώσεως της

Ανατολικής Στερεάς, με τον έλεγχο της Αθήνας και της Θεσσαλίας. Οι Θηβαίοι, λοιπόν, προκάλεσαν σύγκρουση μεταξύ των Φωκέων και των συμμάχων τους Λοκρών με σκοπό να σπεύσουν σε βοήθεια των τελευταίων και να προκαλέσουν πόλεμο.[682] Οι Θηβαίοι γνώριζαν ότι οι Σπαρτιάτες ήταν σύμμαχοι των Φωκέων και άρα οι Λάκωνες θα τους βοηθούσαν. Έτσι, θα άρχιζε η σύγκρουση με τους Σπαρτιάτες πριν αυτοί ολοκληρώσουν τις ενέργειές τους στα βόρεια σύνορα του Βοιωτικού Κοινού. Οι Σπαρτιάτες έστειλαν τον Λύσανδρο να αναλάβει την αρχηγία του στρατού των Φωκέων και ετοίμαζαν στρατό ενώ οι Θηβαίοι υπέγραψαν συμμαχία με τους Αθηναίους το 395 (δες Ιστορική Πηγή 22). Οι Κορίνθιοι δεν αναμείχθηκαν δηλώνοντας ότι θα παρέμεναν προσωρινά ουδέτεροι αλλά ήταν και αυτοί εναντίον των Σπαρτιατών. Ήταν χολωμένοι διότι, παρ' ότι στον Πελοποννησιακό Πόλεμο πολέμησαν στο πλευρό τους, δεν έλαβαν τίποτα ως ανταμοιβή ενώ είχαν ζημιωθεί και συνέχιζαν να υφίστανται τις εμπορικές συνέπειες του τελευταίου πολέμου.

Εν τω μεταξύ, ο Λύσανδρος, αφού κατέλαβε ορισμένες πόλεις στην Βοιωτία, φοβήθηκε να επιτεθεί στην Αλίαρτο (Καστρί Μάζιου, δυτικά σημερινής Αλιάρτου) με τον στρατό που διέθετε και περίμενε τον Παυσανία, που θα ερχόταν με ενισχύσεις από την Σπάρτη. Όταν κατάλαβε ότι Θηβαίοι πλησίαζαν στην πόλη για να βοηθήσουν τους συμμάχους τους, αποφάσισε να λάβει πρωτοβουλία αλλά ήταν πλέον αργά. Οι Θηβαίοι επιτέθηκαν, κύκλωσαν τον στρατό του και τον κατατρόπωσαν. Στην μάχη της Αλιάρτου, το καλοκαίρι του 395, έπεσε ο Λύσανδρος και 1.000 στρατιώτες του ενώ οι Θηβαίοι έχασαν 300 δικούς τους.[683] Όταν έφθασε ο Παυσανίας, αποφάσισε πως ήταν πολύ αργά για να κάνει οτιδήποτε και διότι οι Θηβαίοι είχαν πολύ υψηλό πολεμικό ηθικό αλλά και επειδή εκείνος υστερούσε σε ιππικό. Έτσι, παραχώρησε στους Θηβαίους ανακωχή για να θάψουν τους νεκρούς και υποσχέθηκε να εκκενώσει την περιοχή. Η ηττοπαθής στάση του Παυσανία προκάλεσε την σπαρτιατική μήνιν. Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς κατηγορήθηκε για ολιγωρία και ηττοπάθεια και καταδικάσθηκε ερήμην σε θάνατο. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στην Τεγέα, όπου και πέθανε περίπου το 385. Η νίκη των Βοιωτών στην Αλίαρτο είχε δυσμενείς συνέπειες για τους Σπαρτιάτες αφ' ενός διότι μέρος του στρατού τους νικήθηκε αλλά και διότι οι Κορίνθιοι, οι Μεγαρείς, οι Αργείοι και άλλες Πόλεις έσπευσαν να συμμαχήσουν με τους Βοιωτούς.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 22
ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΒΟΙΩΤΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΙΩΝ (395 π.Χ.)

Αρχαίο κείμενο σε Marcus N. Tod, ed. *Greek Historical Inscriptions* 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol ed (Chicago: Ares, 1985), no 101, 2:14. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Θεοί. Συμμαχία Βοιωτών [με αρχηγούς τους Θηβαίους] και Αθηναίων για πάντα. Εάν κανείς έρθει εναντίον των Αθηναίων για πόλεμο, είτε από την ξηρά είτε από την θάλασσα, οι Βοιωτοί να βοηθήσουν με όλη τους την δύναμη, με κάθε τρόπο που θα τους ζητήσουν οι Αθηναίοι όσο είναι δυνατόν και εάν κανείς έρθει εναντίον των Βοιωτών για πόλεμο, είτε από την ξηρά είτε από την θάλασσα, οι Αθηναίοι να βοηθήσουν με όλη τους την δύναμη, με κάθε τρόπο που θα τους ζητήσουν οι Βοιωτοί, όσο είναι δυνατόν. Εάν κάτι αποφασι-

[682] Tritle, pp. 51-52.

[683] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Λύσανδρος", 28.11. Ο Ξενοφών (*Ελληνικά*, Γ.V.20-21) γράφει ότι από τους Θηβαίους έπεσαν πάνω από 200 και ο Διόδωρος (ΙΔ.81.2) περίπου 200 ενώ και οι δύο αναφέρουν ότι ο Λύσανδρος έχασε πολλούς άνδρες.

σθεί, είτε να προστεθεί είτε να αφαιρεθεί [από αυτήν την συμφωνία], οι Αθηναίοι και οι Βοιωτοί, με κοινή σύσκεψη ... [το υπόλοιπο κείμενο κατεστραμμένο]

Καθ' όσον χρόνο οι Βοιωτοί μάχονταν με τους Σπαρτιάτες, ο Αγησίλαος συνέχιζε με επιτυχία τις επιχειρήσεις του εναντίον των Περσών στην Ασία.[684] Μετά από την ήττα στην Αλίαρτο, όμως, κλήθηκε το 394 να εγκαταλείψει την αποστολή του στην Μ. Ασία και να επιστρέψει με το μεγαλύτερο μέρος του στρατού του πίσω στην Σπάρτη. Οι Σπαρτιάτες χρειάζονταν όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις για να αντιμετωπίσουν τον Θηβαϊκό συνασπισμό, ο οποίος ήδη συγκέντρωνε στρατό στην Κόρινθο. Εν τω μεταξύ, οι Λακεδαιμόνιοι αποφάσισαν να κινηθούν με αρχηγό τον Αριστόδαμο και συγκέντρωσαν περίπου 20.000 οπλίτες,[685] εκ των οποίων 6.000 Σπαρτιάτες,[686] 600 ιππείς[687] και αρκετούς ελαφρά οπλισμένους. Ο αντίπαλος συνασπισμός είχε δύναμη 24.000 οπλιτών και 1.550 ιππέων καθώς και αρκετούς ψιλούς.[688] Στην μάχη που ακολούθησε το 394 ανατολικά του ποταμού Νεμέα (σημερινός Ζαπάντης), στο σημείο όπου ο ποταμός συναντά την σημερινή Εθνική Οδό Κορίνθου-Πατρών, ο αντιλακωνικός συνασπισμός ηττήθηκε. Η μάχη αυτή άνοιξε την αυλαία των επιχειρήσεων του Κορινθιακού Πολέμου, που θα τερματισθεί με την ειρήνη του 386.[689] Με την νικηφόρα έκβαση της πρώτης μάχης του νέου πολέμου, οι Σπαρτιάτες είχαν περιορίσει τους εχθρούς τους στην βορειοανατολική Πελοπόννησο.

Εν τω μεταξύ, στα παράλια της Μικράς Ασίας, έγινε ναυμαχία ανάμεσα στους στόλους των δύο συνασπισμών. Το 394, στην ναυμαχία της Κνίδου (δυτικά της σημερινής πόλεως Yaziköy, στην Μικρασιατική ακτή, νοτιοανατολικά της Κω), αντίπαλοι ήταν στόλος υπό τον Αθηναίο Κόνωνα (;-389), που μετά την τραγική ήττα στους Αιγός Ποταμούς (404) είχε καταφύγει στην αυλή του φιλέλληνα βασιλιά Ευαγόρα Α' στην Κύπρο, εναντίον σπαρτιατικού στόλου. Η δύναμη του Κόνωνα περιλάμβανε κυρίως Έλληνες μισθοφόρους αλλά και Πέρσες, με τους οποίους συνεργαζόταν από καιρό ο Αθηναίος στρατηγός και οι οποίοι είχαν χρηματοδοτήσει αυτήν του την αποστολή. Οι Σπαρτιάτες ηττήθηκαν. Το σημαντικότερο αποτέλεσμα, όμως, ήταν το γεγονός ότι μετά από την ναυμαχία της Κνίδου οι Πέρσες ξαναεπέστρεψαν στο Αιγαίο με την συνεργασία Ελλήνων. Ο Κόνων, μάλιστα, συμβούλευσε τους Πέρσες να υποσχεθούν αυτονομία στις μικρασιατικές Πόλεις και στο Α. Αιγαίο για να αποφύγουν στο μέλλον την συνένωση όλων των Ελλήνων εναντίον τους. Η αλήθεια είναι ότι οι Πόλεις, πιστεύοντας τα περί αυτονομίας,

---

[684] *Ελληνικά Οξυρύγχια*, 14.5-17 & 24-25.4.

[685] Ο Ξενοφών (*Ελληνικά*, Δ.ΙΙ.16) υπολογίζει τον αριθμό των Λακεδαιμονίων οπλιτών σε 13.500 αλλά δεν περιλαμβάνει στην καταμέτρησή του τους Πελληνείς και τους Τεγεάτες, που τους αναφέρει στην περιγραφή της μάχης (Δ.ΙΙ.18-23). Ο δε Διόδωρος (ΙΔ.83.1) αναφέρει 23.000 πεζούς.

[686] Ο αριθμός των 6.000 Σπαρτιατών οπλιτών δεν βρίσκεται σε αντιδιαστολή με ό,τι ειπώθηκε στο Κεφάλαιο 7 για την σπαρτιατική στρατιωτική δύναμη διότι λόγω λειψανδρίας οι Σπαρτιάτες κατά την περίοδο της Σπαρτιατικής Ηγεμονίας χρησιμοποιούσαν νεοδαμώδεις, δηλαδή μια ειδική κατηγορία απελεύθερων ειλώτων, που τους υποχρέωναν να συμμετέχουν στον σπαρτιατικό στρατό (δες Δ. Δημητράκος, επιμ. *Μέγα Λεξικό όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, 9 τομ. (Αθήναι: Δημητράκος, 1953/1964), λέξη "νεοδαμώδης"). Οι Σπαρτιάτες τους χρησιμοποίησαν σε εκστρατείες μετά το 424/1, προς το τέλος του Ε' και στην αρχή του Δ' αιώνα, όπως στην Σικελία το 413 (Θουκ. Η.19 & 58), στην Μικρά Ασία το 400 (Ξενοφών, *Ελληνικά*, Γ.Ι.4) και προφανώς στην εν προκειμένω μάχη. Δες και Paul Cartledge, *Agesilaos and the Crisis of Sparta* (London: Duckworth, 1987), pp. 39-40 ενώ για την μείωση του σπαρτιατικού στρατού δες λεπτομερώς σε *Ίδιο*, pp. 167-179.

[687] Ο Διόδωρος (ΙΔ.83.1), σε αντίθεση με τον Ξενοφώντα, αναφέρει 500 Λακεδαιμόνιους ιππείς.

[688] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Δ.ΙΙ.17.

[689] Για τα πολύπλοκα προβλήματα των αιτιών του Κορινθιακού Πολέμου δες Hamilton, *Sparta's Bitter Victories*, pp. 182-208.

δέχθηκαν τον Κόνωνα αλλά και τους Πέρσες ως ελευθερωτές, πράγμα που δείχνει το μίσος των ελλήνων της Μ. Ασίας εναντίον των Σπαρτιατών, λόγω των καταπιεστικών ολιγαρχικών καθεστώτων που είχαν εγκαταστήσει. Η εσωτερική πολιτική αντιπάθεια είχε διογκωθεί περισσότερο από τον φόβο του περσικού κινδύνου.

Οι μάχες, βέβαια, δεν σταμάτησαν και οι δύο συνασπισμοί συγκρούσθηκαν για μια ακόμη φορά στην Κορώνεια, στην Βοιωτία, το 394 όταν κατέφθασε εκεί από την Μικρά Ασία και μέσω της Βορείου Ελλάδας ο Αγησίλαος (χάρτης σε ΙΕΕ, 3α:368-369). Παρ' ότι δεν γνωρίζουμε καθόλου την αριθμητική δύναμη των αντιπάλων, ο Λακωνικός σχηματισμός είχε φυσικά επικεφαλής τον Αγησίλαο ενώ η αντιλακωνική παράταξη τον Ηριππίδα. Μετά την μάχη, οι Λακεδαιμόνιοι είχαν 350 νεκρούς ενώ οι αντίπαλοι περισσότερους από 600.[690] Οι Σπαρτιάτες απέδειξαν την ανωτερότητα του στρατού τους αλλά ο Αγησίλαος τραυματίσθηκε στην μάχη και επέστρεψε στην Σπάρτη. Για την εκτίμηση που έτρεφαν οι Σπαρτιάτες προς το πρόσωπό του αλλά και για το ήθος του Λακεδαιμόνιου βασιλιά ο Πλούταρχος αναφέρει ότι

> όταν επέστρεψε στην πατρίδα του έγινε αμέσως αγαπητός στους πολίτες και εκτιμήθηκε για την διαγωγή του και τον τρόπο που ζούσε. Δεν γύρισε, όπως οι περισσότεροι από τους στρατηγούς, από τις ξένες χώρες αλλαγμένος ή επηρεασμένος από τα ξένα ήθη, δυστροπώντας για τα πατροπαράδοτα έθιμα και προσπαθώντας να απαλλαγεί απ' αυτά. Αλλά, σαν [να ήταν απ'] αυτούς που δεν διέβησαν ποτέ τον Ευρώτα [για να φύγουν από την Σπάρτη], τιμώντας τα παρόντα έθιμα και αρκούμενος σ' αυτά, δεν άλλαξε ούτε το δείπνο του, ούτε το λουτρό του, ούτε τις θεραπαινίδες της γυναίκας του, ούτε τον στολισμό των όπλων του, ούτε τα της οικίας του και τις πόρτες τις άφησε όπως ήταν, πολύ παλιές [...][691]

Από την άλλη πλευρά, ο νικητής της Κνίδου, Κόνων, ζήτησε χρήματα από τους Πέρσες για να ξανακτίσει τα τείχη της Αθήνας, που είχαν γκρεμισθεί το 404 από τον Λύσανδρο, ενώ ήθελε να τον αφήσουν να διοικεί τον στόλο με τον οποίο θα επέβαλε την τάξη στο Α. Αιγαίο. Ο Αθηναίος στρατηγός σκεφτόταν να χρησιμοποιήσει την περσική υποστήριξη για να ανορθώσει την ισχύ της Αθήνας. Οι Αθηναίοι υποδέχθηκαν τον Κόνωνα με τιμές προσδοκώντας τουλάχιστον την σταθεροποίηση των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων σε όσες Πόλεις είχαν αρνηθεί την λακωνική ολιγαρχία. Οι εποχές όμως που οι Αθηναίοι έπειθαν ή επέβαλαν την θέλησή τους στους συμμάχους τους είχαν περάσει και η κατάρρευση της σπαρτιατικής ισχύος στο Αιγαίο και στην Μ. Ασία δεν σήμαινε με κανένα τρόπο αυτόματη παλινόρθωση της Αθηναϊκής ηγεμονίας του Ε' αιώνα. Οι ευσεβείς αυτοί πόθοι, ακόμη και εάν υπήρχαν, δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν από την στιγμή που έλειπε ισχυρός αθηναϊκός στόλος.

Οι Σπαρτιάτες, θορυβημένοι από την νέα οικοδόμηση μέρους των τειχών στην Αθήνα και την περσική ενίσχυση του αθηναϊκού στόλου, σκέφθηκαν να μεταβάλουν την ισορροπία δυνάμεων στρέφοντας την περσική υπεροχή προς το μέρος τους. Για να το πετύχουν αυτό έπρεπε να αναγνωρίσουν στους Πέρσες μονάρχες την επικυριαρχία των ελληνικών Πόλεων της Μ. Ασίας. Βέβαια, με αυτόν τον τρόπο, αποδέχονταν την διπλωματική τους ήττα αφού από το 400 και μετά οι Σπαρτιάτες είχαν πολεμήσει ακριβώς εναντίον αυτής της θέσεως. Αναγκασμένοι όμως να σταματήσουν την εξέλιξη της αθηναϊκής φιλίας με τον Μέγα Βασιλέα, έστειλαν αμέσως απεσταλμένο να πείσει τους Πέρσες να διακόψουν την βοήθεια προς τους Αθηναίους. Όταν η σπαρτιατική προσέγγιση έγινε γνωστή,

[690] Διόδ. ΙΔ.84.2.

[691] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αγησίλαος", 19.

οι Αθηναίοι, οι Βοιωτοί, οι Κορίνθιοι και οι Αργείοι έπραξαν ακριβώς το ίδιο για να πείσουν τους Πέρσες για την διατήρηση της βοήθειας. Το σπαρτιατικό επιχείρημα βασιζόταν στην άποψη ότι οι ελληνικές Πόλεις έπρεπε να είναι τελείως αυτόνομες έτσι ώστε να αποφευχθούν οι ισχυροί συνασπισμοί. Οι υπόλοιποι Έλληνες απεσταλμένοι προσπαθούσαν να πείσουν για το αντίθετο διότι η αυτονομία των Πόλεων ενίσχυε την σπαρτιατική πολιτική στην Ελλάδα και αποδυνάμωνε αυτούς οι οποίοι βασίζονταν στις στενές σχέσεις τους με άλλες Πόλεις. Οι Πέρσες συμβούλευσαν τους Έλληνες να γυρίσουν προς το παρόν στην πατρίδα τους ενώ έδωσαν κρυφά χρήματα στους Σπαρτιάτες για να κατασκευάσουν πλοία που θα έσπρωχναν τους Αθηναίους στο να αποδεχθούν μια συμβιβαστική λύση.[692]

Η χαρά των Περσών ήταν απερίγραπτη όταν κατάλαβαν ότι, εάν χρησιμοποιούσαν έξυπνα την αρχή του διαίρει και βασίλευε που τους πρόσφεραν απλόχερα οι Έλληνες, θα επικρατούσαν πλήρως στο Α. Αιγαίο και στην Μ. Ασία ενώ, εκ παραλλήλου, θα αποδυνάμωναν τους Έλληνες μια για πάντα. Διέταξαν λοιπόν την σύλληψη και φυλάκιση του Κόνωνα, που αντιπροσώπευε τους Αθηναίους, με το αιτιολογικό ότι έβλαψε τα περσικά συμφέροντα. Στην πραγματικότητα, η πρωτοβουλία οφειλόταν στον σατράπη Τιρίβαζο, με τον οποίον είχαν συνομιλήσει οι Έλληνες. Ο Τιρίβαζος συνέλαβε τον Κόνωνα και έσπευσε στον Μέγα Βασιλέα να του ανακοινώσει τις συζητήσεις του με τους Έλληνες και τις ενέργειές του και να λάβει εντολές. Ο Αρταξέρξης όμως είχε διαφορετική γνώμη. Διέταξε αμέσως την απελευθέρωση του Κόνωνα και αποφάσισε να συνεχίσει την φιλοαθηναϊκή του πολιτική διότι κατάλαβε ότι έπρεπε περισσότερο να φοβάται τους Λακεδαιμονίους παρά τους Αθηναίους. Ο Κόνων δεν αναμείχθηκε πλέον στα πολιτικά πράγματα αλλά κατέφυγε στην Κύπρο όπου πέθανε, μάλλον το 389. Ο Πέρσης βασιλιάς είχε λάβει την απόφαση να αντιμετωπίσει τους Λακεδαιμονίους.

Το 391, οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να ξαναρχίσουν τον πόλεμο στην Μ. Ασία και έστειλαν εκστρατευτικό σώμα, που με την υποστήριξη ορισμένων τοπικών Πόλεων, έφθασε τους 8.000 άνδρες[693] και άρχισε επιχειρήσεις μικρής εμβέλειας. Εκ παραλλήλου, μικρός στόλος από 27 τριήρεις[694] άρχισε δράση στα μικρασιατικά παράλια. Το 389, οι Αθηναίοι έστειλαν στην Ρόδο τον Θρασύβουλο τον Στειριέα με 40 τριήρεις.[695] Η μοίρα διαπίστωσε ότι δεν υπήρχε κίνδυνος από τους Σπαρτιάτες και έτσι άρχισε να πλέει βόρεια, προς την Προποντίδα, μήπως αποκομίσει κάποια οφέλη για την Αθήνα. Πράγματι, η ιδέα του Θρασύβουλου υπήρξε επωφελής για την αττική Πόλη. Οι Θάσιοι και οι Σαμοθράκες αλλά και άλλες Πόλεις στην Χερσόνησο εξαναγκάσθηκαν να συμμαχήσουν με τους Αθηναίους. Ακόμη, οι περισσότερες από τις Πόλεις της Λέσβου έδιωξαν τους Λακεδαιμόνιους αρμοστές και προσχώρησαν στους Αθηναίους ενώ ο Θρασύβουλος επέβαλε φόρο υπέρ των Αθηναίων σε όσα εμπορεύματα κατέφθαναν από τον Πόντο στο Αιγαίο. Ο Θρασύβουλος συνέχισε να διοικεί τον στόλο μέχρι που σκοτώθηκε σε αψιμαχία στην Άσπενδο (Büyükbelkiz ή Belkis, ανατολικά της Αττάλειας ή Antalya) της Παμφυλίας. Είχε όμως ήδη αποδείξει με την δυναμικότητά του ότι οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να ανασχηματίσουν την Αθηναϊκή Συμμαχία και να κυριαρχήσουν πάλι στο Αιγαίο απομονώνοντας τους Πέρσες και τους Λακεδαιμονίους.

Η Ανταλκίδειος ή Βασίλειος Ειρήνη (388-386 π.Χ.). Οι επιτυχίες του Θρασύβουλου έβαλαν σε πολλές σκέψεις τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι θεώρησαν ότι δεν έπρεπε να αφήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων στους Αθηναίους. Έπεισαν λοιπόν τους Αιγινήτες να αρχίσουν την πειρατεία εναντίον αθηναϊκών πλοίων ενώ τους υποστήριξαν και με ναυτική δύναμη. Καθ' όλη την διάρκεια του έτους 389 και του επομένου, Σπαρτιάτες και

[692] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Δ.VIII.12-16.
[693] Διόδ. ΙΔ.99.2.
[694] Διόδ. ΙΔ.97.4 και Ξενοφών, *Ελληνικά*, Δ.VIII.24.
[695] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Δ.VIII.25.

Αθηναίοι συγκρούσθηκαν σε διάφορες θέσεις στην Ελλάδα μέχρι που οι Σπαρτιάτες, βλέποντας το αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι συγκρούσεις, κατέφυγαν πάλι στους Πέρσες. Το 388, έστειλαν τον ναύαρχο Ανταλκίδα να αρχίσει συνομιλίες ειρήνης. Ο Ανταλκίδας είχε συμμετάσχει και σε προηγούμενες αποστολές και ήταν έμπειρος συνομιλητής. Μετά από ένα χρόνο, το 387, ο Ανταλκίδας γύρισε έχοντας συνάψει την πολυπόθητη ειρήνη με τον βασιλιά των Περσών. Οι Πέρσες ήταν οι αναμφισβήτητοι νικητές από την συμφωνία αυτή, που ονομάσθηκε Ανταλκίδειος ή Βασίλειος Ειρήνη. Η συνθήκη υπαγορεύθηκε ουσιαστικά από τον Πέρση βασιλιά, την στιγμή μάλιστα που οι Πέρσες δεν ήταν σε θέση να επιβάλουν τις θέσεις τους στρατιωτικώς. Σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας, οι Πέρσες κέρδισαν την υπαγωγή των Ελλήνων της Μ. Ασίας και της Κύπρου στην επικυριαρχία τους και την αυτονόμηση όλων των άλλων Πόλεων, με ορισμένες εξαιρέσεις υπέρ των Αθηναίων, ενώ δεν προβλεπόταν η διατήρηση του Κοινού των Βοιωτών.[696] Πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι, παρ' όλο που η Ειρήνη ήταν μεταξύ Περσών και Σπαρτιατών, όλοι οι Έλληνες καλούνταν να σεβαστούν τους 'όρους της. Σε περίπτωση που αρνούνταν, υπήρχε ειδικός 'όρος που υποχρέωνε όσους δέχονταν την συμφωνία να πολεμήσουν, και μάλιστα με την βοήθεια των Περσών, εναντίον αυτών που θα διαφωνούσαν.[697]

Οι Σπαρτιάτες έφεραν το κείμενο της συμφωνίας στην Ελλάδα προς επικύρωση και κάλεσαν το 387/6 συνδιάσκεψη των ελληνικών Πόλεων. Αρχικά, οι αντιδράσεις ήταν πολλές αλλά όταν οι Σπαρτιάτες ανακοίνωσαν ότι είχαν σκοπό να συνεχίσουν τον πόλεμο εναντίον των άλλων Ελλήνων με την βοήθεια του Μέγα Βασιλέα, οι αντιρρήσεις κάμφθηκαν. Εν τω μεταξύ, ο Ανταλκίδας είχε καταλάβει τα Στενά του Ελλησπόντου και είχε αποκόψει την τροφοδοσία των Αθηναίων με δημητριακά από τον Πόντο αναγκάζοντας τους να δεχθούν την περσική Ειρήνη. Οι Βοιωτοί επίσης αναγκάσθηκαν να δεχθούν την αυτονομία των Πόλεων που αποτελούσαν το Κοινό τους, οι Αργείοι και οι Κορίνθιοι να διασπάσουν την κοινή πολιτική τους, που είχαν εγκαινιάσει το 392 και που ίσως απέβλεπε σε πλήρη πολιτική ενοποίηση των Πόλεών τους, ενώ οι Σπαρτιάτες συμφώνησαν να αποχωρήσουν από την Μ. Ασία. Αυτό που φοβήθηκαν οι Έλληνες και αποδέχθηκαν την Ανταλκίδειο Ειρήνη δεν ήταν μια άμεση περσική στρατιωτική επέμβαση στην Ελλάδα αλλά η πιθανή χρηματική επιχορήγηση των Σπαρτιατών, που θα τους καθιστούσε πολύ ισχυρούς αντιπάλους. Το μόνο όπλο που χρησιμοποιούσαν αποτελεσματικά οι Πέρσες εναντίον των Ελλήνων μετά το 480 ήταν η χορήγηση χρημάτων, άλλοτε προς τους Σπαρτιάτες και άλλοτε προς τους Αθηναίους, για να επιφέρουν την πολιτική και στρατιωτική αλληλοεξόντωση των Ελλήνων. Το σημαντικότερο ζήτημα, όμως, δεν είναι το ότι οι Πέρσες διέθεταν χρηματικά ποσά αλλά το ότι οι Έλληνες τα δέχονταν ή και τα ζητούσαν για να κυριαρχήσουν πάνω σε άλλες ελληνικές Πόλεις, χωρίς να διαισθάνονται τις συνέπειες από το πολιτικό και στρατιωτικό παιχνίδι που έπαιζαν οι Πέρσες.

Το Τέλος της Σπαρτιατικής Ηγεμονίας (386-379 π.Χ.). Μετά την Ανταλκίδειο Ειρήνη (387/6), οι Σπαρτιάτες ισχυροποίησαν τόσο την θέση τους ώστε δεν τήρησαν τους 'όρους της συμφωνίας περί αυτονομήσεως για την περιοχή που ήλεγχαν άμεσα. Δηλαδή, δεν δέχθηκαν την αυτονόμηση των ειλώτων και των περιοίκων και δεν διέλυσαν το Κοινό των Αχαιών που υποστήριζαν. Αντιθέτως, ο βασιλιάς Αγησίλαος επιδόθηκε στην εξασθένηση όλων των ελληνικών Πόλεων και άρχισε με επίθεση στους Μαντινείς, τους οποίους υπέταξε. Επίσης, με την βοήθεια Θηβαίων ολιγαρχικών, κατέλαβε την θηβαϊκή Καδμεία και εγκατέστησε σπαρτιατικές φρουρές στις βοιωτικές Πόλεις, διέλυσε το Κοινό των Χαλκιδέων (Χαλκιδική) και επενέβη στον Φλιούντα ή Φλειούντα (περιοχή σημερινής πόλεως της Νεμέας). Με άλλα λόγια, οι Σπαρτιάτες ενεργούσαν λίγο πολύ αυθαίρετα ως

[696] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Ε.Ι.31.
[697] Tritle, pp. 73-75.

τοποτηρητές στην Ελλάδα και μέχρι το 379 είχαν επιβληθεί πλήρως επί των ελληνικών Πόλεων.[698] Την περίοδο αυτή, οι Αθηναίοι αντέδρασαν με σημαντικές μεμονωμένες συμμαχίες με τους Θράκες (μάλλον 385) και τους Χίους (384, δες Ιστορική Πηγή 23), πάντα στα πλαίσια της Βασιλείου Ειρήνης, που προϊδέαζαν όμως για την δημιουργία της μετέπειτα νέας Αθηναϊκής Συμμαχίας. Μετά το 379, βέβαια, η ανερχόμενη Θηβαϊκή ισχύς και η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία ανάγκασαν την Σπάρτη να υποχωρήσει.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 23
ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΚΑΙ ΧΙΩΝ (384 π.Χ.)

Αρχαίο κείμενο σε Marcus N. Tod, ed. *Greek Historical Inscriptions* 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol ed (Chicago: Ares, 1985), no 118, 2:50-51. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Συμμαχία Αθηναίων και Χίων. Όταν άρχων ήταν ο Διειτρέφης και ο Ιπποθώντις προήδρευε της πρώτης πρυτανείας, όπου ... ο γιος του Στεφάνου από το [Δεκελεικό] Οίο ήταν γραμματεύς ... αυτά ... [αφού στους Χίους έχουν;] υπενθυμισθεί οι κοινές συμφωνίες που έχουν υπογράψει οι Έλληνες, ότι θα τις διατηρούν, όπως οι Αθηναίοι, την [Βασίλειο] ειρήνη και την φιλία και τους όρκους και τις παρούσες συνθήκες στις οποίες έχουν ορκισθεί ο [Μέγας] Βασιλεύς και οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι και οι άλλοι Έλληνες, και έχουν [οι Χίοι] έρθει διαβεβαιώνοντας για τις καλές προθέσεις τους τον δήμο των Αθηναίων και ολόκληρη την Ελλάδα και τον [Μέγα] Βασιλέα, ας ψηφισθεί από τον δήμο. Έπαινος να δοθεί στον δήμο των Χίων και στους πρέσβεις που έχουν αφιχθεί. Να διατηρήσουν την [Βασίλειο] ειρήνη και τους όρκους και τις υφιστάμενες συνθήκες. Οι Χίοι να γίνουν σύμμαχοι με ελευθερία και αυτονομία εάν δεν παραβούν κανέναν από τους όρους που έχουν σκαλισθεί στις στήλες σχετικά με την ειρήνη, ούτε, όσο το δυνατόν, εάν κάποιος άλλος τους παραβεί να παρασυρθούν απ’ αυτόν. Να τοποθετηθεί στήλη στην ακρόπολη μπροστά στο άγαλμα [της Αθηνάς Προμάχου] και πάνω της να γραφεί: εάν οποιοσδήποτε έρθει εναντίον των Αθηναίων, οι Χίοι να βοηθήσουν με όλη τους την δύναμη, όσο είναι δυνατόν. Εάν οποιοσδήποτε έρθει εναντίον των Χίων, οι Αθηναίοι να βοηθήσουν με όλη τους την δύναμη, όσο είναι δυνατόν. Να ορκισθούν σε όσους έχουν έρθει από την Χίο η βουλή [των Αθηναίων] και οι στρατηγοί και οι ταξίαρχοι, στην Χίο δε [να ορκισθούν στους Αθηναίους] η βουλή και οι άλλοι άρχοντες. Να εκλεγούν πέντε άνδρες, οι οποίοι αφού ταξιδέψουν στην Χίο, να ορκίσουν την Πόλη των Χίων. Να διαρκέσει η συμμαχία για πάντα. Να κληθεί η πρεσβεία των Χίων να έρθουν αύριο να φιλοξενηθούν στο Πρυτανείο. Εξελέγησαν πρέσβεις οι εξής: Κέφαλος Κολυττεύς από την Αλωπεκή, Αίσιμος ... Φρεάρριος, Δημοκλείδης... Οι εξής ήταν πρέσβεις των Χίων: Βρύων, Απε...ριτος, Αρχέλας.

Η Σπαρτιατική Ηγεμονία που διήρκεσε είκοσι πέντε χρόνια, από το 404 μέχρι το 379, κατέληξε σε πλήρη ελληνική ήττα έναντι των Περσών και μάλιστα όχι σε στρατιωτικό επίπεδο, όπου οι Έλληνες υπερτερούσαν, αλλά στο διπλωματικό και σε μια περίοδο κατά την οποίαν οι Πέρσες βρίσκονταν σε πλήρη αδυναμία να απειλήσουν στρατιωτικώς

[698] Tritle, pp. 53-54.

τους Έλληνες. Η παράξενη αυτή κατάληξη των ελληνοπερσικών σχέσεων οφείλεται αποκλειστικά στις έριδες ανάμεσα στους Έλληνες αλλά και στις προσπάθειες ορισμένων συνασπισμών ή Πόλεων να επιβληθούν στις υπόλοιπες. Οι Έλληνες οι ίδιοι έγιναν πρόξενοι της ήττας τους από τους Πέρσες, λόγω της ασυμφωνίας των ελληνικών Πόλεων και εξ αιτίας τοπικών συμφερόντων, σε μια περίοδο που οι Πέρσες βρίσκονταν στο χαμηλότερο ίσως σημείο της δυνάμεώς τους. Το μοναδικό όπλο που είχαν και χρησιμοποιούσαν οι Πέρσες, μετά από πρόσκληση των Ελλήνων, ήταν το άφθονο χρήμα, που αμέσως έδινε την υπεροχή σε αυτούς που το ελάμβαναν και το χρησιμοποιούσαν. Η Σπαρτιατική Ηγεμονία του πρώτου τετάρτου του Δ' αιώνα βασίσθηκε κυρίως στις περσικές επιχορηγήσεις και δεν είχε σχέση με την Αθηναϊκή Ηγεμονία του Ε' αιώνα που βασιζόταν στις συνεισφορές, έστω και αναγκαστικές, των ελληνικών συμμαχικών Πόλεων. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν βέβαια το ίδιο: η καταδυνάστευση μέρους των Ελλήνων από την ισχυρότερη Πόλη που ηγούνταν και του ισχυρότερου συνασπισμού.

Η Θήβα και η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία (379-371 π.Χ.)

Το 379, η Σπάρτη φάνταζε η ισχυρότερη δύναμη στον ελληνικό χώρο. Η ισχύς της, όμως, δεν ήταν ικανή να συγκρατήσει τις δύο άλλες ανερχόμενες ξανά Πόλεις: την Θήβα και την Αθήνα. Οι αιτίες της σπαρτιατικής αδυναμίας οφείλονται στα εγγενή προβλήματα της Σπάρτης, όπως η μείωση του πληθυσμού και άρα του στρατού, οι ακατάλληλοι και ανίσχυροι βασιλείς, η σύγκρουση βασιλέων και εφόρων και η προσήλωση στις παραδόσεις. Οι συνέπειες των πολιτικών και στρατιωτικών αυτών αδυναμιών, τις οποίες μέχρι τώρα κατάφερνε να υπερπηδά η πελοποννησιακή Πόλη, δεν μπορούσαν πλέον να αποφευχθούν αλλά αντιθέτως είχαν διογκωθεί. Έτσι, παρά την φαινομενική υπεροχή τους το 379, οι Σπαρτιάτες δεν είχαν ουσιαστικά λύσει τα εσωτερικά αυτά προβλήματα, τα οποία εκμεταλλεύθηκαν οι Θηβαίοι και οι Αθηναίοι για να εγκαθιδρύσουν την ισχύ τους.

Η Απελευθέρωση της Θήβας (379-378 π.Χ.). Φαίνεται πολύ παράξενο ότι μια κατακτημένη Πόλη, όπως ήταν η Θήβα, κατάφερε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα να αποτινάξει εύκολα τον σπαρτιατικό ζυγό και να ανέλθει στο βάθρο της Ηγεμονίδας Πόλεως. Ακριβώς αυτή η ευκολία της ανατροπής της σπαρτιατικής καθεστηκυίας τάξεως αποδεικνύει πόσο υποδεέστεροι στρατιωτικά είχαν καταντήσει οι Λακεδαιμόνιοι.[699] Βέβαια, και οι Θηβαίοι δεν θα επιτύγχαναν πολλά πράγματα την ημέρα της απελευθερώσεώς τους αλλά και στην συνέχεια της συγκρούσεώς τους με την Σπάρτη εάν δεν είχαν την βοήθεια των Αθηναίων. Η δημοκρατική αθηναϊκή μερίδα είχε κάθε συμφέρον και όλη την διάθεση να βοηθήσει τους ομοϊδεάτες τους Θηβαίους για την παλινόρθωση της δημοκρατίας στην Πόλη τους, όπως και οι τελευταίοι είχαν συνδράμει τους πρώτους μετά την επικράτηση των τριάκοντα τυράννων.

Το σχέδιο των δημοκρατικών Θηβαίων, που είχαν εκδιωχθεί μετά την ολιγαρχική προδοσία και την εγκατάσταση των Σπαρτιατών στην Καδμεία, ήταν παράτολμο αλλά εκτελέσθηκε με απόλυτη επιτυχία.[700] Στο τέλος του 379, δημοκρατικοί Θηβαίοι μπήκαν στην Πόλη τους μαζί με τους χωρικούς που επέστρεφαν από τα χωράφια τους στο τέλος της ημέρας. Καθώς ήταν μεταμφιεσμένοι, σκότωσαν τους ολιγαρχικούς Θηβαίους που κρατούσαν την αρχή, απελευθέρωσαν τους πολιτικούς κρατουμένους και κάλεσαν τους πολίτες να τους βοηθήσουν ενόπλως. Με το ξημέρωμα, έγινε γνωστό το συμβάν και όλο και περισσότεροι Θηβαίοι ενώθηκαν με τους επαναστάτες. Εν τω μεταξύ, κατέφθασε και το στρατιωτικό απόσπασμα από 5.000 οπλίτες και 500 ιππείς που είχαν υποσχεθεί οι Αθηναίοι αλλά και, εκτός αυτών, προσήλθαν και πολλοί άλλοι από τις βοιωτικές Πόλεις. Τελι-

[699] Η σταδιακή στρατιωτική κατάρρευση της Σπάρτης εξηγείται στο Paul Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 BC* (London: Routledge & Kegan, 1979), ch. 13.

[700] Tritle, pp. 77-78.

κά, συγκεντρώθηκε συνολική δύναμη περίπου 12.000 οπλιτών και 2.000 ιππέων.[701] Η σπαρτιατική φρουρά των 1.500 ανδρών[702] που βρισκόταν στην Πόλη κλείσθηκε στην Καδμεία και προσπάθησε να διαπραγματευθεί με τους Θηβαίους την αποχώρησή της χωρίς αντίσταση. Η πρωτάκουστη για Λάκωνες πολεμιστές πρόταση δείχνει την ηθική κατάπτωση στην οποία είχαν περιπέσει οι θεσμοί στην Σπάρτη αν και, όταν επέστρεψαν στην λακωνική Πόλη, οι αρχηγοί της φρουράς δικάστηκαν και εκτελέσθηκαν. Οι Θηβαίοι πολιορκητές δέχθηκαν την πρόταση και συμφώνησαν να αφήσουν τους Σπαρτιάτες να φύγουν χωρίς να τους πειράξουν. Παρ' ότι όμως αυτοί τήρησαν τον λόγο τους, οι άλλοι πολίτες, διακρίνοντας ανάμεσα στους αποχωρούντες και Θηβαίους ολιγαρχικούς, τους επιτέθηκαν και σκότωσαν πολλούς, Σπαρτιάτες και Θηβαίους. Όσοι επέζησαν και με όλους τους φιλολάκωνες Θηβαίους κατέφυγαν στην Σπάρτη. Αφού ο σπαρτιατικός στρατός, που αναμενόταν να επιτεθεί για την ανακατάληψη της Πόλεως, δεν ήρθε αμέσως, οι Αθηναίοι και οι άλλοι που είχαν προστρέξει προς βοήθεια επέστρεψαν στις Πόλεις τους. Στην Θήβα οι δημοκρατικοί ανέλαβαν την εξουσία και οι νέοι πολέμαρχοι ήταν οι πρωτεργάτες του κινήματος Μέλων, Πελοπίδας, Χάρων.

Η κατάληψη της Θήβας έπεσε στην Ελλάδα ως κεραυνός εν αιθρία. Οι Σπαρτιάτες, που λίγο πολύ είχαν υπό τον έλεγχό τους τις περισσότερες περιοχές από την Λακωνική μέχρι την Μακεδονία, ανατράπηκαν στην Θήβα μέσα σε μία νύχτα από μια χούφτα δημοκρατικούς Θηβαίους και ένα καλά οργανωμένο σχέδιο. Και σαν να μην έφθανε αυτό, οι Σπαρτιάτες πολεμιστές ζήτησαν να τους αφήσουν ελεύθερους να φύγουν για να γλιτώσουν την ζωή τους. Η τιμή, η υπόληψη και η φήμη της Σπάρτης καταρρακώθηκαν εκείνη την νύχτα στην Θήβα. Εκείνο το γεγονός σήμανε την αρχή της πτώσεως, διότι "ὁ γὰρ καταλύσας τὸ τῆς Σπάρτης ἀξίωμα καὶ παύσας ἄρχοντας αὐτούς γῆς τε καὶ θαλάττης πόλεμος ἐξ ἐκείνης ἐγένετο τῆς νυκτός".[703]

Αν και ήταν πλέον χειμώνας, οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να εκστρατεύσουν τελικά εναντίον των Θηβαίων ανοίγοντας την αυλαία του λεγόμενου Βοιωτικού Πολέμου (378-371), που οδήγησε στην ηγεμονική άνοδο της Θήβας. Όταν ο νέος βασιλιάς Κλεόμβροτος πλησίασε την επαναστατημένη Πόλη, οι Θηβαίοι δεν βγήκαν από τα τείχη να πολεμήσουν ενώ και οι Σπαρτιάτες απέφυγαν να αρχίσουν πολιορκία και αποχώρησαν. Ο Σφοδρίας, όμως, διοικητής του σπαρτιατικού σώματος, που είχε μείνει στην περιοχή για να παρακολουθεί τις κινήσεις των Θηβαίων, αποφάσισε, μάλλον από προσωπική ματαιοδοξία, να επιτεθεί και να καταλάβει τον Πειραιά. Η απόπειρά του απέτυχε αλλά έπεισε τους Αθηναίους ότι οι Λακεδαιμόνιοι ετοίμαζαν την κατάληψη της Αθήνας και άρα οι Αθηναίοι έπρεπε να συμμαχήσουν και να βοηθήσουν τους Θηβαίους.[704] Μετά από αυτά τα γεγονότα, οι Λακεδαιμόνιοι φυσικά δεν θα άφηναν τους Θηβαίους ατιμώρητους διότι φοβούνταν την ανασύσταση του Βοιωτικού Κοινού, που στο παρελθόν είχε αποδειχθεί πολύ ισχυρό, αλλά και την συμμαχία των Θηβαίων με την Αθήνα. Γι' αυτόν τον λόγο, το καλοκαίρι του 378, έστειλαν τον Αγησίλαο εναντίον της Θήβας με περισσότερους από 18.000

[701] Διόδ. XV.26.1-4.

[702] Διόδ. XV.25.3 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας", 12.4.

[703] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας", 13.7. "Ο πόλεμος που κατέλυσε την σπαρτιατική ηγεμονία και έδωσε τέλος στην ισχύ της στην ξηρά και στην θάλασσα άρχισε εκείνη την νύχτα".

[704] Οι λεπτομέρειες της επιθέσεως του Σφοδρία έχουν ως εξής: οι Αθηναίοι είχαν αποφασίσει να βοηθήσουν τους Θηβαίους συγκεντρώνοντας 20.000 άνδρες, 500 ιππείς και 200 τριήρεις (Διόδ. XV.29.7) επειδή την άνοιξη του 378 ο Σφοδρίας με πάνω από 10.000 άνδρες και προτρεπόμενος από τον Κλεόμβροτο αλλά χωρίς την συγκατάθεση των εφόρων (κατά Διόδωρο XV.29.5-6) ή υποκινούμενος, μετά από δωροδοκία, από τους Θηβαίους (κατά Ξενοφώντα Ε.IV.20 και Πλούταρχο, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας", 14.3-5 & "Αγησίλαος", 24.4-8) πείσθηκε να επιτεθεί για να καταλάβει τον Πειραιά, του οποίου δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η νέα περιτείχιση. Η προσπάθεια του στέφθηκε με πλήρη αποτυχία αλλά βοήθησε στο να πεισθεί η Αθήνα ότι οι Λακεδαιμόνιοι ήθελαν να την καταλάβουν.

πεζούς, εκ των οποίων 2.500 Σπαρτιάτες και 1.500 ιππείς.[705] Ο Αγησίλαος βρέθηκε μπροστά σε χαρακώματα και ξύλινα φράγματα των Θηβαίων, τα οποία τον εμπόδιζαν να συνεχίσει αφού υπερασπίζονταν από τον θηβαϊκό στρατό και από 5.000 Αθηναίους πεζούς και 200 ιππείς.[706] Τελικώς, οι Θηβαίοι και οι σύμμαχοί τους αναγκάσθηκαν να οπισθοχωρήσουν και άφησαν τους Σπαρτιάτες να επιδοθούν σε λεηλασίες στην πεδιάδα μπροστά από την πόλη των Θηβών. Ο Αγησίλαος δεν προχώρησε σε επίθεση εναντίον των Θηβαίων, οι οποίοι κρατούσαν στάση αναμονής, μάλλον για να κάνει οικονομία δυνάμεων αλλά και οπλιτών, πράγμα που επιβεβαιώνει την σπαρτιατική ολιγανδρία. Στο τέλος, ο Αγησίλαος αποχώρησε αφήνοντας μικρή δύναμη. Οι Θηβαίοι, βλέποντας το μεγαλύτερο μέρος του στρατού να αποχωρεί, επιτέθηκαν με το ιππικό τους και απηλλάγησαν από τους Λάκωνες. Οι Σπαρτιάτες επέστρεψαν τον επόμενο χρόνο με νέα εισβολή του Αγησίλαου, χωρίς μεγάλες επιτυχίες αφού απέφυγαν την γενική σύγκρουση με τους Θηβαίους.

Οι Θηβαίοι είχαν αποτινάξει τον Σπαρτιατικό ζυγό για πάντα και θα μπορούσαν τώρα να αντιταχθούν εναντίον των Λακεδαιμονίων, ιδίως εάν διατηρούσαν την συμμαχία τους με τους Αθηναίους και συγκροτούσαν ένα ισχυρό μέτωπο εναντίον των αντιπάλων τους. Μια τέτοια επιχείρηση, όμως, απαιτούσε συμμάχους και συνεισφορές, τις οποίες δεν ήταν εύκολο να συγκεντρώσουν οι Θηβαίοι χωρίς την βοήθεια των Αθηναίων. Οι κάτοικοι της αττικής Πόλεως είχαν από καιρό ισχυροποιήσει την θέση τους στο Αιγαίο και δεν ήθελαν παρά ένα μικρό έναυσμα για να ανασυστήσουν την παλιά αθηναϊκή συμμαχία.

Η Ίδρυση της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας (378/7-376 π.Χ.). Η όλη σπαρτιατική δραστηριότητα αλλά κυρίως η ηθελημένη ή υποκινούμενη επίθεση του Σφοδρία οπωσδήποτε ενόχλησε και παρότρυνε τους Αθηναίους να κινηθούν αποφασιστικά εναντίον των Λακεδαιμονίων θέτοντας εαυτούς στο πλευρό των Θηβαίων.

Λίγο μετά το 400 π.Χ., η Αθήνα είχε επανέλθει στους δημοκρατικούς θεσμούς[707] και έκανε μια προσπάθεια να αντεπεξέλθει στα οικονομικά προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί εξ αιτίας του Πελοποννησιακού Πολέμου και της μετέπειτα ανωμάλου καταστάσεως. Στην αρχή του δεύτερου τετάρτου του Δ' αιώνα (378;), οι Αθηναίοι προχώρησαν σε οικονομικές μεταρρυθμίσεις, που συνίσταντο σε μείωση από 200 σε 150 δραχμές του ορίου που χώριζε τους ζευγίτες από τους θήτες. Το μέτρο αυτό συνεπαγόταν την αύξηση του αριθμού των οπλιτών και των φορολογουμένων. Με τις αλλαγές του 378, οι πολίτες κατετάγησαν σε τρεις νέες φορολογικές κλίμακες: στους ζευγίτες, με εισόδημα από 150 έως 299 δραχμές, στους ιππείς, με εισόδημα από 300 έως 499, και στους πεντακοσιομέδιμνους, με εισόδημα άνω των 500 δραχμών.[708] Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές, οι Αθηναίοι ισχυροποίησαν την οικονομική τους θέση ενώ έμενε πλέον να πραγματοποιήσουν και την πολιτική και διπλωματική τους ισχυροποίηση θέτοντας τα θεμέλια της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Όταν την άνοιξη του 378 οι Αθηναίοι συμμάχησαν με τους Θηβαίους, αμέσως προσανατολίσθηκαν στον επίσημο σχηματισμό μιας πολυμελούς συμμαχίας με την δικαιολογία να σταματήσουν τις επεκτατικές τάσεις των Σπαρτιατών. Η νέα Αθηναϊκή Συμμαχία δεν φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα μιας απότομης αποφάσεως αλλά μια σταδιακή

---

[705] Διόδ. XV.32.1.

[706] Διόδ. XV.32.2. Ο Πολύβιος (Β.62 εκδ. Γεωργιάδη) αναφέρει, κάπως αόριστα, την αποστολή 10.000 οπλιτών και 100 πλοίων.

[707] Η σύγχρονη έρευνα (Tritle, p. 9) απορρίπτει την ιδέα ότι μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο επήλθε κατ' ανάγκην παρακμή των ελληνικών Πόλεων και στην Αθήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως ίσως διαφαίνεται από την ανάλυση, π.χ. στο Claude Mossé, *Athens in Decline 404-86 BC* (London: Routledge & Kegan, 1973), pp. 21-32.

[708] Ψευδο-Δημοσθένης, "Προς Μακάρτατον", 54. Όλες οι λεπτομέρειες σε ΙΕΕ, 3α:393-4 και Gustave Glotz, *Η Ελληνική Πόλις* [μετ. του *La Cité Grecque* 2η εκδ. 1953] (Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1977), σ. 351-352.

διαδικασία προσελκύσεως Πόλεων,[709] που επισημοποιήθηκε αυτήν την εποχή με το Ψήφισμα του Αριστοτέλη ή Καταστατικό Χάρτη της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας (δες Ιστορική Πηγή 24). Το 377 λοιπόν, Αθηναίοι, Χίοι, Μυτιληναίοι, Ρόδιοι και Βυζάντιοι υπέγραψαν σύμφωνο συμμαχίας. Κύριος σκοπός της συμμαχίας ήταν η προστασία των ελληνικών Πόλεων από τους Σπαρτιάτες και η διατήρηση της βασιλείου ειρήνης του 386, που διακήρυττε την αυτονομία των Πόλεων. Η επιμονή στην βασίλειο ειρήνη εξηγείται με την προσπάθεια των συμβαλλομένων μερών να αποδείξουν ότι σέβονταν τα δικαιώματα του Μεγάλου Βασιλέως και ότι το σύμφωνο δεν στρεφόταν εναντίον του. Άλλος ενδιαφέρον ‘όρος ήταν ότι οι σύμμαχοι δεν θα πλήρωναν φόρους σε κοινό ταμείο. Παρ’ όλα αυτά, γνωρίζουμε ότι μετά το 373 κατέβαλαν ένα είδος εισφοράς για τα κοινά αμυντικά έξοδα. Αμέσως μετά την συνομολόγηση της, στην συμμαχία προσχώρησαν οι Θηβαίοι αλλά και πολλές άλλες Πόλεις, που θα αποτελέσουν τελικά την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία.[710] Η συμμαχία αυτή δεν έπραξε ποτέ τις ακρότητες των άλλων ηγεμονίδων Πόλεων ή και αυτής της Αθηναϊκής Συμμαχίας του Ε' αιώνα.[711]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 24
ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ Ή Ο ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ Β' ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΣΥΜΜΑΧΙΑΣ (378/7 π.Χ.)

Αρχαίο κείμενο σε Marcus N. Tod, ed. *Greek Historical Inscriptions* 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol ed (Chicago: Ares, 1985), no 123, 2:60-62. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Όταν άρχων ήταν ο Ναυσίνικος και γραμματέας ο Καλλίβιος του Κηφισοφώντος από την Παιανία, όταν προήδρευε της εβδόμης πρυτανείας ο Ιπποθωντίς, αποφάσισε η βουλή και ο δήμος, όταν την επιστασία είχε ο Χαρίνος ο Αθμονεύς. Ο Αριστοτέλης πρότεινε:

Για καλή τύχη των Αθηναίων και των συμμάχων των Αθηναίων, για να αφήσουν οι Λακεδαιμόνιοι τους Έλληνες να είναι ελεύθεροι και αυτόνομοι, να ζουν με ησυχία, να έχουν εξασφαλισμένη όλη την γη τους και για να είναι κυρίαρχη και να διαρκέσει για πάντα η κοινή ειρήνη που ορκίσθηκαν οι Έλληνες και ο [Μέγας] Βασιλεύς, σύμφωνα με τις συνθήκες, ψηφίσθηκε από τον δήμο [το εξής]: εάν κάποιος θέλει από τους Έλληνες ή τους βαρβάρους που κατοικούν στην ηπειρωτική Ελλάδα ή τους νησιώτες, όσοι δεν ανήκουν στον [Μέγα] Βασιλέα, να είναι σύμμαχος των Αθηναίων και των συμμάχων τους, να μπορεί να γίνει [σύμμαχος απολαμβάνοντας] ελευθερία και αυτονομία, διαλέγοντας το πολίτευμα που επιθυμεί χωρίς να αποδεχθεί φρουρά, ούτε κυβερνήτη, ούτε σε φόρους να υποβληθεί αλλά [να γίνει σύμμαχος] με τους ίδιους ‘όρους [που έγιναν σύμμαχοι] οι Χίοι[712] και οι Θηβαίοι[713] και οι άλλοι σύμμαχοι.

Σε αυτούς που έχουν ήδη συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους και τους άλλους συμμάχους, ο δήμος θα επιστρέψει την περιουσία τους. Για όσα τυχαίνει να είναι των Αθηναίων, ιδιωτικά ή δημόσια, στις περιοχές αυτών που συμμαχούν, [ο δήμος] θα δώσει

[709] Tritle, p. 21.
[710] Δες χάρτη των περιοχών της Β’ Αθηναϊκής Συμμαχίας σε Levi, p. 172.
[711] *Ίδιο*, pp. 19-25 και Claude Mossé, *Athens in Decline*, pp. 32-42.
[712] Δες Ιστορική Πηγή 23.
[713] Δες Ιστορική Πηγή 22.

υποσχέσεις γι' αυτά σ' αυτούς [τους συμμάχους]. Εάν δε τύχει από τις Πόλεις που συμμαχούν με τους Αθηναίους να υπάρχουν στήλες [ψηφίσματα] στην Αθήνα εχθρικές [προς αυτούς], η βουλή που πάντα λαμβάνει τις αποφάσεις, να έχει το δικαίωμα να τις καταστρέψει.

Από την αρχοντία του Ναυσικίου [και μετά] δεν θα επιτρέπεται, είτε ιδιωτικώς είτε δημοσίως, στους Αθηναίους να κατέχουν οτιδήποτε στις περιοχές των συμμάχων, ούτε σπίτι, ούτε οικόπεδο, ούτε αγορασμένο, ούτε εξ υποθήκης, ούτε με κανένα άλλο τρόπο. Εάν δε κανείς αγοράσει ή αποκτήσει ή λάβει εξ υποθήκης με οποιονδήποτε τρόπο [περιουσία], θα έχουν δικαίωμα όσοι θέλουν από τους [πολίτες-] συμμάχους να το καταγγείλουν στους αντιπροσώπους των συμμάχων. Οι δε αντιπρόσωποι, αφού πωλήσουν [την περιουσία], θα αποδώσουν το ήμισυ [των εισπραχθέντων] στον καταγγέλλοντα ενώ το υπόλοιπο θα αποδοθεί από κοινού στους συμμάχους.

Εάν κανείς έρθει για πόλεμο εναντίον αυτών που έχουν συνάψει την συμμαχία, είτε από την ξηρά είτε από την θάλασσα, οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους θα τους βοηθήσουν και στην ξηρά και στην θάλασσα με όλη τους την δύναμη, όσο είναι δυνατόν.

Εάν κανείς προτείνει ή θέσει σε ψηφοφορία, είτε ως άρχων είτε ως ιδιώτης [απλός πολίτης], αντίθετα με αυτό το ψήφισμα [καταστατικό], ότι πρέπει να καταργηθούν όσα αναφέρονται στο παρόν ψήφισμα [καταστατικό], θα στερηθεί των πολιτικών του δικαιωμάτων, η περιουσία του θα δημευθεί και το δέκατο θα δοθεί στην θεότητα και θα δικασθεί από τους Αθηναίους και τους συμμάχους ως επιδιώκων να διαλύσει την συμμαχία και θα τιμωρηθεί με θάνατο ή εξορία μακριά από όποιες περιοχές ελέγχουν οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοι. Εάν δε καταδικασθεί σε θάνατο να μην ταφεί στην Αττική ούτε σε γη των συμμάχων.

Αυτό το ψήφισμα [καταστατικό] να φροντίσει ο γραμματέας της βουλής να γραφεί σε λίθινη στήλη που θα τοποθετηθεί δίπλα στο άγαλμα του Δία του Ελευθερίου. Τα χρήματα που θα δοθούν για το σκάλισμα της στήλης θα είναι 60 δραχμές, από τα 10 τάλαντα, και [θα δοθούν] από τους ταμίες της θεότητας. Στην στήλη θα αναγραφούν όσα ονόματα Πόλεων έχουν ήδη συμμαχήσει και όποιας άλλης Πόλεως γίνει σύμμαχος. Αφού αυτά αναγραφούν, τρεις πρέσβεις θα εκλεγούν από τον δήμο να πάνε αμέσως στην Θήβα να πείσουν τους Θηβαίους να πράξουν ό,τι καλό είναι δυνατόν.

Οι εξής εξελέγησαν: Αριστοτέλης Μαραθώνιος, Πύρρανδρος Αναφλύστιος, Θρασύβουλος Κολλυτεύς.

Οι εξής Πόλεις είναι σύμμαχοι των Αθηναίων:
Χίοι, Τενέδιοι, Θηβαίοι, Μυτιληναίοι, Χαλκιδής, Μηθυμναίοι, Ερετριής, Ρόδιοι, Ποιήσσιοι, Αρεθούσιοι, Βυζάντιοι, Καρύστιοι, Περίνθιοι, Ίκιοι, Πεπαρήθιοι, Παλλ.., Σκάθιοι, ... Μαρωνίται, ... Διής, ... Πάριοι, Ο..., ... Αθηνίται, Π..., ...

[Στην Στενή πλευρά της Στήλης]
Κερκυραίων ο δήμος, Αβδηρίται, Θάσιοι, Χαλκιδής από Θράκης, Αίνιοι, Σαμοθράκες, Δικαιοπολίται, Ακαρνάνες, Κεφαλλήνων, Πρώννοι, Αλκέτας, Νεοπτόλεμος, Ζακυνθίων ο δήμος ο εν τω Νήλλω.

Μετά από αυτές τις εξελίξεις και την συνένωση Αθηναίων, Θηβαίων και άλλων Πόλεων σε νέα συμμαχία εναντίον των Σπαρτιατών, οι τελευταίοι δεν έμειναν με σταυρωμένα τα χέρια και αποφάσισαν να αντιδράσουν σε διπλωματικό, οργανωτικό και στρατιωτικό επίπεδο. Έστειλαν πρέσβεις στις φιλικές τους Πόλεις και τις διαβεβαίωσαν ότι είχαν να κερδίσουν εάν οι ίδιες και άλλες φιλικές τους Πόλεις έμεναν πιστές στην σπαρτιατική

συμμαχία. Συγχρόνως, προσπάθησαν να προετοιμασθούν για μακροχρόνιο και πολυέξοδο αγώνα. Μια από τις κυριότερες αποφάσεις αφορούσε την διαίρεση της συμμαχίας των Πελοποννησίων σε 10 μέρη[714] για να προσδιορισθεί η ακριβής συνεισφορά του κάθε τμήματος σε στρατιώτες και άλλες υπηρεσίες στην κοινή προσπάθεια εναντίον των αντιπάλων.

Την άνοιξη του 376, οι Σπαρτιάτες έστειλαν τον άπειρο βασιλιά Κλεόμβροτο εναντίον των Θηβών, επειδή ο βασιλιάς Αγησίλαος ήταν κατάκοιτος από φλεβίτιδα. Οι Θηβαίοι, οι οποίοι είχαν ήδη αντιληφθεί την σπαρτιατική τακτική, κατέλαβαν την διάβαση του Κιθαιρώνα και έτσι ο Κλεόμβροτος αναγκάσθηκε να κηρύξει την λήξη της εκστρατείας. Αφού βέβαια είχε γίνει γνωστός ο σχηματισμός της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας, οι Σπαρτιάτες σκέφθηκαν να αποκλείσουν την Αθήνα από την θάλασσα και έστειλαν 60 πλοία[715] αλλά οι Αθηναίοι κίνησαν 83 τριήρεις[716] και επιτέθηκαν στην φιλολακωνίζουσα Νάξο. Οι Σπαρτιάτες, ως ήταν φυσικό, έσπευσαν να βοηθήσουν τους Ναξίους αλλά ηττήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 376. Η νίκη αυτή είναι σημαντική διότι σηματοδοτεί το τέλος της μικρής σπαρτιατικής απόπειρας για επικράτηση στην θάλασσα αλλά και την νέα αθηναϊκή προσπάθεια για αναβίωση της θαλασσοκρατορίας τους, υπό τους ‘όρους βέβαια που υπαγόρευε η νέα συμμαχία. Οι Αθηναίοι, μετά από αυτήν την νίκη, προσέλκυσαν πολλές Πόλεις στην συμμαχία τους[717] και κατάφεραν να κατασκευάσουν νέο στόλο, που ήλεγχε το Αιγαίο για σχεδόν όλο το υπόλοιπο του Δ' αιώνα. Ο συνολικός αριθμός των Πόλεων που προσχώρησαν στην Β' Αθηναϊκή Συμμαχία πρέπει να έφθασε τις 75.[718]

Η Άνοδος Αθήνας και Θήβας (376-371 π.Χ.). Μεταξύ των ετών 376 και 371, οι Αθηναίοι και οι Θηβαίοι κυριάρχησαν στον ελλαδικό χώρο. Οι Θηβαίοι άρχισαν ανενόχλητοι πλέον να υποτάσσουν σταδιακά τις βοιωτικές Πόλεις και να ανασυστήνουν το Κοινό των Βοιωτών. Οι Αθηναίοι αλώνισαν με τα πλοία τους το Αιγαίο και το Ιόνιο υποχρεώνοντας διάφορες Πόλεις να συνδεθούν με την συμμαχία τους. Οι προσπάθειες τους επικεντρώθηκαν στα νησιά του Ιονίου για να εμποδίσουν την προσχώρησή Πόλεων στους Σπαρτιάτες.

Το 374, οι Αθηναίοι είχαν οικονομικά προβλήματα λόγω των επιχειρήσεων, ήταν δυσαρεστημένοι με την άρνηση των Θηβαίων να καταβάλουν τα έξοδα της εκστρατείας στο Ιόνιο ενώ ζημιώνονταν οικονομικώς και από την δράση Αιγινητών πειρατών. Την περίοδο 375-374, μετά από μακρές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις,[719] οι πολίτες της αττικής Πόλεως αποφάσισαν τελικά να ακολουθήσουν φιλειρηνική πολιτική, πράγμα που φαίνεται επιθυμούσαν διακαώς και οι αντίπαλοί τους Σπαρτιάτες. Οι τελευταίοι είχαν καταλάβει ότι δεν ήταν δυνατόν να νικήσουν τον συνασπισμό Αθηναίων και Θηβαίων και επιθυμούσαν την άμεση παύση των εχθροπραξιών για να ανασυγκροτηθούν. Η ειρήνη υπεγράφη στην Σπάρτη το 374 μεταξύ εκπροσώπων των Πόλεων της Αθηναϊκής και Σπαρτιατικής Συμμαχίας. Οι ‘όροι της συμφωνίας δεν διέφεραν πολύ από αυτούς παλαιότερων συνθηκών και βασίζονταν ουσιαστικά στα προβλεπόμενα από την Ανταλκίδειο ή Βασίλειο Ειρήνη του 386. Για μια φορά ακόμη, επισημαίνονταν ότι όλες οι Πόλεις ήταν αυτόνομες, εκτός από την Αμφίπολη που παραδινόταν στους Αθηναίους. Επιπλέον, υπήρχε η αμοιβαία αναγνώριση των δύο συμμαχιών και η έμμεση αναγνώριση σφαιρών επιρροής μεταξύ των δύο συνασπισμών: η Αθήνα αναγνωριζόταν ως υπερισχύουσα στην θάλασσα

[714] Διόδ. XV.31.2.

[715] Ξενοφών, *Ελληνικά*, Ε.IV.61. Ο Διόδωρος (XV.34.5) αναφέρει 65.

[716] Διόδ. XV.34.5.

[717] Marcus N. Tod, ed. *Greek Historical Inscriptions* rpt of 1946-1948 ed. 2-vol ed. (Chicago: Ares, 1985), 2 vols in 1, no 123, 2:66.

[718] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 70. Ο Διόδωρος (XV.30.2) αναφέρει 70 Πόλεις.

[719] Για τις διάφορες πολιτικές μερίδες στην Αθήνα και τις απόψεις του δες Raphael Sealey, *Demosthenes and his Times* (N. York: Oxford Univ. Press, 1993), ch. 3.

ενώ η Σπάρτη στην Πελοπόννησο.[720]

Εν τω μεταξύ, οι Θηβαίοι αναθάρρησαν με την ειρήνη του 374 αλλά και από τις εχθροπραξίες που κράτησαν απασχολημένους Αθηναίους και Σπαρτιάτες για δύο χρόνια και υποχρέωσαν όλες τις σπαρτιατικές φρουρές να αποχωρήσουν από την Βοιωτία. Αυτό το γεγονός τους έδωσε την ευκαιρία να ανασυστήσουν πλήρως και να αναπτύξουν το Κοινό των Βοιωτών πάνω σε νέα βάση. Όσες Πόλεις κατελήφθησαν από τους Θηβαίους με το αιτιολογικό της εκδιώξεως των σπαρτιατικών φρουρών αναγκάσθηκαν να συμμετέχουν στο Κοινό και έτσι, χωρίς να γίνει αμέσως αντιληπτό από τους άλλους Έλληνες, άρχισε η ισχυροποίηση των Θηβαίων στην Βοιωτία. Δύο Πόλεις, οι Θεσπιές και οι Πλαταιές, όμως, αρνήθηκαν να συμπράξουν στο νέο Κοινό. Ως συνέπεια της απορρίψεως της προτάσεως των Θηβαίων, οι Θεσπιείς έχασαν την ανεξαρτησία τους. Όταν οι Θηβαίοι στράφηκαν στους Πλαταιείς, εκείνοι επίσης αρνήθηκαν οποιαδήποτε συμμαχία, διότι ποτέ δεν είχαν υπάρξει σύμμαχοι των Θηβαίων αλλά, αντιθέτως, ήταν προαιώνιοι εχθροί τους. Οι Θηβαίοι δεν κάθισαν με σταυρωμένα τα χέρια αλλά επιτέθηκαν ξαφνικά, πολιόρκησαν την πόλη, ανάγκασαν τους κατοίκους να παραδοθούν και αφού τους έδιωξαν κατέστρεψαν τις Πλαταιές. Οι κατατρεγμένοι Πλαταιείς κατέφυγαν στην Αθήνα, όπου τους δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα, όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και μέχρι το 381. Οι Αθηναίοι φρόντιζαν να βοηθούν πάντα τους Πλαταιείς διότι αποτελούσαν την αιχμή του αθηναϊκού δόρατος στην Βοιωτία.

Το Βοιωτικό Κοινό ήταν ένα είδος συμμαχίας των Βοιωτικών Πόλεων υπό Θηβαϊκή κυριαρχία και σχηματίσθηκε αρχικά κατά τον ΣΤ' αιώνα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια, από τα μέσα του Ε' αιώνα, όταν Θηβαίοι ολιγαρχικοί εκδίωξαν το 447/6 τους υποστηριζόμενους από τους Αθηναίους δημοκρατικούς, μέχρι την Ανταλκίδειο Ειρήνη του 387/6, οι Θηβαίοι εγκαθίδρυσαν την πλήρη μορφή του Κοινού.[721] Η οργάνωση του Βοιωτικού Κοινού κατά τις αρχές του Δ' αιώνα μας είναι απολύτως γνωστή διότι περιγράφεται λεπτομερώς από τον ιστορικό της Οξυρρύγχου.[722] Σε τέσσερις από τις Πόλεις δημιουργήθηκαν τοπικές βουλές στις οποίες συμμετείχαν μόνο οι πλούσιοι πολίτες. Κάθε μία διοικούσε την Πόλη με την σειρά της και πρότεινε νόμους στους οποίους έπρεπε να συμφωνήσουν και οι άλλες για να κυρωθούν. Αυτές οι βουλές ασχολούνταν με τις τοπικές υποθέσεις κάθε Πόλεως χωριστά ενώ για την διοίκηση της Βοιωτίας ακολουθούνταν διαφορετική διαδικασία. Οι βοιωτικές Πόλεις διαιρούνταν σε 11 περιφέρειες και κάθε μία αντιπροσωπευόταν από έναν Βοιωτάρχη και 60 μέλη της ομοσπονδιακής βουλής, που συνεδρίαζε στην Καδμεία, στην ακρόπολη της Θήβας. Κάθε περιφέρεια ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει τους αντιπροσώπους της και να είναι έτοιμη να παρέχει 1.000 οπλίτες και 100 ιππείς σε περίπτωση πολέμου.[723] Η εξουσία βρισκόταν στα χέρια της ολιγαρχίας των πλούσιων πολιτών.

Μετά το 379, όταν απελευθερώθηκαν από τους Σπαρτιάτες, και ιδίως μετά το 374 οι Θηβαίοι προχώρησαν στην επανασύσταση του Βοιωτικού Κοινού σε αντιπροσωπευτικότερη βάση αλλά υπό τον πλήρη έλεγχο της Θήβας. Το νέο Κοινό είχε Εκκλησία του δήμου που συνεδρίαζε στην Θήβα και στην οποία λαμβάνονταν αποφάσεις διά ψήφου ενώ οι Βοιωτάρχες ήταν τα εκτελεστικά όργανα. Με αυτόν τον τρόπο ήταν πολύ δύσκολο αντιπρόσωποι άλλων Πόλεων να μετακινούνται συνεχώς προς την μεγάλη βοιωτική Πόλη

---

[720] Οι ‘όροι της ειρήνης συνάγονται από μικρές αναφορές του Διόδωρου (XV.38), του Νέποτα ("Timotheus", 2) και του Ισοκράτη (*Αντίδοσις*, 109).

[721] Δες Κεφάλαιο 7.

[722] Πρόκειται για άγνωστο σημαντικότατο ιστορικό του Δ' αιώνα που τμήμα της Ιστορίας του για τα έτη 396-395 βρέθηκε το 1906 καταγραμμένο σε παπύρους στην αιγυπτιακή πόλη Οξύρρυγχο, το σημερινό el-Bahnasa, που κείται δίπλα στον Νείλο, νότια του Al-Fayyum και βόρεια του Al-Minya.

[723] *Ελληνικά Οξυρύγχια*, 19.2-4.

ενώ οι Θηβαίοι συμμετείχαν στις συνεδριάσεις ανελλιπώς, πράγμα που έδινε πολιτική υπεροχή στην Πόλη τους. Ο άρχων, που υπερίσχυε των Βοιωταρχών, είχε μόνο θρησκευτικές εξουσίες ενώ υπήρχε και ομοσπονδιακό δικαστήριο με κληρωτά μέλη για την εκδίκαση εγκλημάτων κατά του Κοινού. Το Βοιωτικό κοινό αποτελούνταν τώρα από 7 περιφέρειες, 4 από τις οποίες ανήκαν στην Θήβα και άρα η βοιωτική Πόλη διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία.[724] Με αυτόν τον τρόπο η Θήβα θα ισχυροποιηθεί και θα γίνει σημαντική αντίπαλος της Αθήνας, που την εποχή αυτή (374) συγκροτούσε την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία και σύναπτε ειρήνη με την Σπάρτη.

Η ειρήνη του 374 δεν κράτησε πάνω από μερικούς μήνες διότι νέα σύγκρουση ξεκίνησε με αφορμή την διαμάχη ολιγαρχικών και δημοκρατικών στην Ζάκυνθο. Για δύο χρόνια (374-372), οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι πολιορκούσαν πόλεις αντιπάλων στο Ιόνιο μέχρι που επικράτησαν οι Αθηναίοι, οπότε οι Σπαρτιάτες ήταν έτοιμοι να συζητήσουν πάλι για ειρήνη. Η ιδέα της καταπαύσεως των εχθροπραξιών εξυπηρετούσε όμως και τους Αθηναίους, οι οποίοι αντιμετώπιζαν πλέον πιεστικά οικονομικά προβλήματα μετά τον διετή αγώνα. Το 371 οι Αθηναίοι, νικητές μεν στο Ιόνιο αλλά εξαντλημένοι οικονομικά, έστειλαν αντιπροσωπεία στην Σπάρτη για ειρήνη. Οι Αθηναίοι είχαν επίσης πείσει και τους Θηβαίους να συμμετάσχουν στις διαπραγματεύσεις, οπότε η συνάντηση στην Σπάρτη εξελίχθηκε σε γενική συνέλευση Ελλήνων αλλά και Περσών. Ακόμη και ο Πέρσης βασιλιάς Αρταξέρξης Β' (404-359) έστειλε απεσταλμένους, μάλλον για να ζητήσει στο τέλος την μισθοφορική βοήθεια των Ελλήνων εναντίον των Αιγυπτίων που είχαν ξεσηκωθεί. Από την δική τους πλευρά, οι Σπαρτιάτες επιθυμούσαν και αυτοί ειρήνη, η οποία συνήφθη με τους εξής ‘όρους: οι Πόλεις θα ήταν αυτόνομες, θα αποσύρονταν οι αντίπαλες φρουρές από διάφορες Πόλεις, σε περίπτωση πολέμου θα παρεχόταν βοήθεια σε όποια Πόλη το ζητούσε από όποια Πόλη ήθελε να προστρέξει και χωρίς να είναι αναγκασμένες άλλες Πόλεις μιας συμμαχίας να συμμετάσχουν υποχρεωτικά.[725] Ο τελευταίος ‘όρος ουσιαστικά αποδυνάμωνε στρατιωτικώς τις συμμαχίες και έθετε σε κίνδυνο την ύπαρξη μικρών Πόλεων, πράγμα που θα εκμεταλλευθούν στο έπακρο οι Θηβαίοι αλλά και οι Αθηναίοι.

Από πρώτης όψεως φαινόταν ότι η ειρήνη του 371 θα έθετε τέρμα στις διαμάχες μεταξύ των ελληνικών ηγεμονίδων Πόλεων διατηρώντας λίγο πολύ το υφιστάμενο status quo, κατά το οποίο η Σπάρτη ήταν ισχυρή στην Πελοπόννησο, η Αθήνα στην θάλασσα και η Θήβα στην Βοιωτία. Με αφορμή μια λεπτομέρεια της συνθήκης, όμως, και κυριότερη αιτία την στρατιωτική αποτυχία της Σπάρτης να επιβληθεί στους Θηβαίους, όλα ανατράπηκαν.

Η Μάχη στα Λεύκτρα (371 π.Χ.). Μια λεπτομέρεια κατά την υπογραφή της ειρήνης του 371 προξένησε νέα πολεμική σύρραξη ανάμεσα στην Σπάρτη και στην Θήβα. Η σύγκρουση αυτή είχε ως συνέπεια την ήττα και την πλήρη αποδυνάμωση της Λακωνικής Πόλεως, από την μία πλευρά, και την ισχυροποίηση και στρατιωτική άνοδο της Θήβας, που πλέον έγινε η νέα ηγεμονίδα Πόλη στην Ελλάδα, από την άλλη.

Η προαναφερθείσα λεπτομέρεια κατά την υπογραφή της συνθήκης είχε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αναφέρονταν οι Θηβαίοι στο γραπτό κείμενο. Ο Επαμεινώνδας υπέγραψε αρχικά εκ μέρους των Θηβαίων και μόνο αλλά αμέσως κατάλαβε ότι με βάση τους ‘όρους της ειρήνης, που επέμεναν στην αυτονομία των Πόλεων, θα έπρεπε να διαλυθεί το Βοιωτικό Κοινό. Ζήτησε τότε να αποσύρει την υπογραφή του ως εκπρόσωπος των

[724] Οι πληροφορίες για την επανασύσταση του Κοινού των Βοιωτών μετά το 379 είναι αποσπασματικές. Δες ενδεικτικά Διόδ. XV.50.4 & 52.1 & XVI.25.1 και σύνοψη στο N. G. L. Hammond, *History of Greece*, 2nd ed. pp. 484-485 και ΙΕΕ, 3α:403. Δες επίσης συζήτηση σε John Buckler, *The Theban Hegemony, 371-362BC* (London: Harvard Univ. Press, 1980), ch. 2.

[725] Ξενοφών, *Ελληνικά*, ΣΤ.ΙΙΙ.18.

Θηβαίων και να υπογράψει ως αντιπρόσωπος του Κοινού των Βοιωτών αλλά αυτό δεν έγινε δεκτό. Οι Σπαρτιάτες υπενθύμισαν στους Θηβαίους ότι έπρεπε να αποδεχθούν και να εφαρμόσουν τους 'όρους της ειρήνης που είχαν υπογράψει αλλά εκείνοι αρνήθηκαν. Οι Σπαρτιάτες διέταξαν τότε τον Κλεόμβροτο, που στάθμευε στην Φωκίδα, να επιτεθεί στην Θήβα.[726]

Τον Ιούλιο του 371, ο Σπαρτιάτης βασιλιάς κατευθύνθηκε προς τις Θεσπιές αλλά οι Θηβαίοι και οι σύμμαχοί τους Βοιωτοί αποφάσισαν να αποκόψουν τον Κλεόμβροτο και τον στρατό του στην πεδινή περιοχή των Λεύκτρων. Ο Κλεόμβροτος διέθετε 10.000 οπλίτες, εκ των οποίων 700 Σπαρτιάτες και 1.000 ιππείς,[727] ενώ οι Βοιωτοί αντιπαρέταξαν μικρότερη δύναμη 6.000 ανδρών[728] καθώς και ιππείς[729] με αρχηγό τον Επαμεινώνδα (χάρτης σε ΙΕΕ, 3α:408). Οι Θηβαίοι δεν μπορούσαν να αναπτύξουν το ίδιο μέτωπο με τους Λακεδαιμονίους και γι' αυτό ο Επαμεινώνδας πύκνωσε το αριστερό τμήμα της παρατάξεως με πολλούς στρατιώτες έτσι ώστε να μπορέσει να διασπάσει την απέναντι τυπικά μικρού βάθους στρατιωτών παράταξη των εχθρών. Η παράταξη των Σπαρτιατών είχε βάθος δώδεκα στοίχων ενώ οι Θηβαίοι πρέπει να είχαν σχηματίσει στο αριστερό κέρας παράταξη βάθους πενήντα ανδρών.[730] Η αύξηση του αριθμού των στοίχων στο ένα άκρο είχε ήδη εφαρμοσθεί από τους Θηβαίους με επιτυχία, τουλάχιστον στην μάχη του Δηλίου (424). Στην μάχη των Λεύκτρων ο Επαμεινώνδας "λοξὴν ποιήσας τὴν φάλαγγα, τῷ τοὺς ἐπιλέκτους ἔχοντι κέρατι ἔγνω κρίνειν τὴν μάχην",[731] δηλαδή χρησιμοποίησε διαφορετική παράταξη (λοξή) από αυτήν του εχθρού για να νικήσει. Παρά την μικρότερη αριθμητική τους δύναμη, οι Θηβαίοι ήταν πιο ορμητικοί και το ιππικό τους έκανε το αντίπαλο ιππικό να οπισθοχωρήσει πέφτοντας πάνω στο Λακεδαιμόνιο πεζικό, που έχασε τους σχηματισμούς του και δεν μπόρεσε να εκτελέσει κυκλωτική κίνηση και να επιτεθεί στις εχθρικές γραμμές. Το ενισχυμένο κέρας των Θηβαίων, που διοικούσε ο Επαμεινώνδας, έπεσε τότε με ορμή πάνω στους Σπαρτιάτες και λόγω της διατάξεως του, βάθους πενήντα ανδρών, νίκησε τους ηρωικώς πολεμούντες αντιπάλους.[732] Αυτήν ακριβώς την στιγμή έπεσε ο Κλεόμβροτος ενώ στην μάχη σκοτώθηκαν 400 από τους 700 Σπαρτιάτες.[733]

Οι Σπαρτιάτες που υποχώρησαν στα Λεύκτρα παραβαίνοντας τον νόμο να πολεμήσουν μέχρι θανάτου κανονικά θα έπρεπε να υποβιβασθούν σε "υπομείονες". Αν όμως γινόταν αυτό δεν θα έμεναν στις τάξεις των "ομοίων" παρά μερικές εκατοντάδες Σπαρτιατών,[734] γεγονός που οδήγησε τις αρχές να δεχθούν πρόταση του Αγησίλαου για παράβλεψη, από την πλευρά της Πόλεως, του νόμου για τους συγκεκριμένους Σπαρτιάτες. Η νίκη των Θηβαίων στα Λεύκτρα έδιωξε τους Σπαρτιάτες από την Βοιωτία, τους κατέστησε αδύναμους και τους στέρησε σχεδόν από τους μισούς τους πολεμιστές. Αντιθέτως, μετέβαλε τους Θηβαίους σε κυρίαρχους της Βοιωτίας. Μάλιστα, με την αναγκαστική προσχώρηση του φιλολακωνικού Ορχομενού, το Βοιωτικό Κοινό έλαβε την έκταση που είχε πριν το 395.

---

[726] *Ίδιο*, ΣΤ.III.19-20.

[727] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας", 20.1. Τους Σπαρτιάτες αναφέρει ο Ξενοφών, *Ελληνικά*, ΣΤ.IV.15.

[728] Διόδ. XV.52.2.

[729] Hammond, *History of Greece*, 2nd ed., append. 6, p. 663.

[730] Ξενοφών, *Ελληνικά*, ΣΤ.IV.12.

[731] Δίοδ., XV.55.2 "έκανε την φάλαγγα λοξή, διότι ήξερε ότι οι επίλεκτοι στο άκρο θα έκριναν το αποτέλεσμα της μάχης".

[732] Δες λεπτομερή σχεδιαγράμματα σε Δ. Ν. Γαρουφαλής, "Η Μάχη στα Λεύκτρα" *Στρατιωτική Ιστορία*, τευχ. 9 (Απρίλιος 1997):36-45.

[733] Ξενοφών, *Ελληνικά*, ΣΤ.IV.15. Δες και Buckler, ch. 3.

[734] Για τον διαχωρισμό "ομοίων" και "υπομειόνων" δες Ξενοφών, *Ελληνικά*, Γ.III.5-6 ενώ για την ολιγανδρία στην Σπάρτη αυτήν την εποχή δες Cartledge, *Sparta and Lakonia*, pp. 311-315.

Η μάχη των Λεύκτρων[735] είχε και μια περίεργη συνέπεια: Πόλεις που ήταν είτε σύμμαχοι των Αθηναίων είτε των Σπαρτιατών συνυπέγραψαν στην Αθήνα το 371 σύντομη ειρήνη στην οποία συμφωνούσαν να βοηθήσουν όποια Πόλη κινδύνευε. Φυσικά, ο υπονοούμενος κίνδυνος ήταν οι Θηβαίοι αλλά και ο Θεσσαλός τύραννος Ιάσων. Όσο ο Ιάσων αποτελούσε κίνδυνο για τους Αθηναίους και τις άλλες Πόλεις άλλο τόσο αποτελούσε επικίνδυνη δύναμη και για τους Θηβαίους. Επομένως, η νίκη στα Λεύκτρα δεν θα μπορούσε από μόνη της να καταστήσει τους Θηβαίους, και κατ' επέκταση το Κοινό των Βοιωτών, την ισχυρότερη δύναμη στον ελλαδικό χώρο εάν, εν τω μεταξύ, δεν εξέλειπε η ετέρα ισχυρή δύναμη, ο τύραννος των Φερών της Θεσσαλίας Ιάσων.

Πριν από το 380, ο Ιάσων κληρονόμησε από τον πατέρα του ένα μικρό κράτος γύρω από τις Φερές (Βελεστίνο Μαγνησίας) και Παγασές (περιοχή Βελεστίνου) και ταυτοχρόνως μεγάλη περιουσία και έναν ιδιαίτερα αξιόμαχο στρατό. Μέχρι το 373, είχε υποτάξει το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας και είχε συνάψει φιλικές σχέσεις με τους Θηβαίους. Οι Θεσσαλοί πείσθηκαν να εκλέξουν τον Ιάσονα ταγό τους, δηλαδή αρχηγό τους, που αυτομάτως σήμαινε την συνένωση των θεσσαλικών Πόλεων υπό τον τύραννο των Φερών έπειτα από πολλά χρόνια, αφού οι τελευταίοι Θεσσαλοί ταγοί ανάγονταν στην Αρχαϊκή Εποχή. Η ταγεία έδωσε στον Ιάσονα ισχυρό στρατό 20.000 οπλιτών, 8.000 ιππέων και πολλών πελταστών[736] και τον ανέδειξε σε πρώτη στρατιωτική δύναμη στον ελληνικό χώρο. Το 370, ο Ιάσων ίσως ετοιμαζόταν για στρατιωτικές επιχειρήσεις νότια της περιοχής που ήλεγχε αλλά δολοφονήθηκε ξαφνικά χωρίς να είναι διευκρινισμένα τα κίνητρα της πράξεως των δολοφόνων του. Το ζήτημα είναι ότι ο θάνατος του Ιάσονος και η διάλυση του Θεσσαλικού Κοινού αλλά και ο σχεδόν ταυτόχρονος θάνατος του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Γ' αποδυνάμωσε όλους τους βόρειους ελληνικούς λαούς και άνοιξε τον δρόμο για την μοναδική πλέον ισχυρή δύναμη στην Ελλάδα, τους Θηβαίους και το Βοιωτικό Κοινό.

Δεν ήταν λοιπόν μόνο η βοιωτική νίκη στα Λεύκτρα που οδήγησε στην άνοδο των Θηβαίων και των άλλων Βοιωτών αλλά και οι συγκυρίες στην γύρω περιοχή. Οι Θηβαίοι δεν είχαν πλέον κανέναν ισχυρό αντίπαλο στην Ελλάδα και μπορούσαν ανενόχλητοι να εγκαταστήσουν την ηγεμονία τους.

Η Θηβαϊκή Ηγεμονία (371-362 π.Χ.)

Το έτος 371 αποτέλεσε ορόσημο για την Πόλη των Θηβών. Οι ηγήτορες του Βοιωτικού Κοινού άρχισαν να επιβάλλουν την δύναμή τους επί των ελληνικών Πόλεων. Η ισχυροποίηση της βοιωτικής συμμαχίας ανάγκασε πολλές Πόλεις στα βόρεια και στα ανατολικά της Βοιωτίας να συμμαχήσουν με το Κοινό. Δηλαδή, πολλές Πόλεις στα όρια με την Θεσσαλία, Πόλεις της Ευβοίας αλλά και οι Ακαρνάνες εγκατέλειψαν άλλες συμμαχίες και κυρίως με την Αθήνα και συντάχθηκαν με τους Θηβαίους. Εδώ ακριβώς φαίνεται και η αδυναμία των Αθηναίων να αντιταχθούν στις αποστασίες.

Επεμβάσεις στην Λακωνία & Αλλού (370-364 π.Χ.). Η Αθηναϊκή αμηχανία και η Σπαρτιατική στρατιωτική κατάπτωση την εποχή αυτή έδωσε την ευκαιρία στους Αρκάδες να συνενωθούν το 370 στο Αρκαδικό Κοινό. Ως ήταν φυσικό, η σπαρτιατική αντίδραση δεν άργησε. Οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να βοηθήσουν τους Τεγεάτες, πολλοί από τους οποίους δεν ήθελαν το Αρκαδικό Κοινό και αντιδρούσαν, αλλά και τους κατοίκους του Αρκαδικού Ορχομενού και μερικών άλλων Πόλεων, που επίσης ήταν αντίθετοι στην συνένωση των Αρκάδων.

Μπροστά στον κίνδυνο, οι Αρκάδες ζήτησαν αρχικά βοήθεια από τους Αθηναί-

---

[735] Tritle, pp. 81-86.

[736] Ξενοφών, *Ελληνικά*, ΣΤ.Ι.19.

ους, οι οποίοι αρνήθηκαν διότι δεν ήθελαν μια τελείως εξασθενημένη Σπάρτη στην Πελοπόννησο. Μετά, οι Αρκάδες στράφηκαν προς τους Θηβαίους, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν με προθυμία,[737] διακρίνοντας μια καταπληκτική ευκαιρία να αποδυναμώσουν ακόμη περισσότερο τους Λάκωνες. Η εισβολή των βοιωτικών δυνάμεων στην Αρκαδία πέτυχε τον σκοπό της και οι Σπαρτιάτες οπισθοχώρησαν και κατέφυγαν στα βουνά της περιοχής τους. Οι αρχηγοί των Θηβαίων, Επαμεινώνδας και Πελοπίδας, αποφάσισαν να εισβάλουν στα σπαρτιατικά εδάφη και άρχισαν να περικυκλώνουν την Σπάρτη καταλαμβάνοντας και λεηλατώντας τις γύρω περιοχές. Τελικά διαπίστωσαν πως οι Σπαρτιάτες θα υπερασπίζονταν την Πόλη τους λυσσαλέα και αποχώρησαν.[738] Η εισβολή αυτή υπήρξε καταστρεπτικότατη για την διπλωματία των Σπαρτιατών και την πολιτική τάξη στην Λακωνία. Οι περιοίκιδες Πόλεις αποσκίρτησαν και συντάχθηκαν με τους Αρκάδες ενώ οι Μεσσήνιοι άρχισαν να οικοδομούν το δικό τους κράτος με την συνδρομή του Επαμεινώνδα και των Αρκάδων. Βασικός σκοπός της θηβαϊκής πολιτικής ήταν να στερηθούν οι Σπαρτιάτες των πολύτιμων υπηρεσιών των ειλώτων, από τους οποίους και εξαρτόνταν για την διατροφή τους. Μάλιστα, κτίσθηκε και οχυρωμένη πρωτεύουσα των Μεσσηνίων στην πλαγιά του όρους Ιθώμη, που αρχικά ονομάσθηκε επίσης Ιθώμη αλλά αργότερα Μεσσήνη.[739] Το πλήγμα για τους Σπαρτιάτες ήταν μεγάλο. Όσοι έχασαν τους κλήρους τους από τις περιοχές που όριζαν πλέον οι Μεσσήνιοι υποβιβάσθηκαν σε υπομείονες και φυσικά το κοινωνικό κλίμα στην Σπάρτη βάρυνε.

Μετά την φοβερή οικονομική αλλά και στρατιωτική καταστροφή, οι Σπαρτιάτες δεν είχαν άλλη επιλογή από το να ζητήσουν την βοήθεια των Αθηναίων. Αθηναίοι και Σπαρτιάτες συμμάχησαν το 369 αλλά υπό περίεργη διοίκηση. Αποφασίσθηκε ο στρατός και ο στόλος να διοικείται ανά πέντε ημέρες εναλλάξ από έναν Αθηναίο και έναν Σπαρτιάτη. Οι κίνδυνοι αυτής της αποφάσεως είναι φανεροί, διότι δεν είναι δυνατόν να διοικείται ένας στρατός αποτελεσματικά από συνεχώς εναλλασσόμενους στρατηγούς. Παρ’ όλα αυτά, οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάτες και οι λιγοστοί τους σύμμαχοι συγκέντρωσαν περίπου 20.000 στρατό και έλαβαν αμυντικές θέσεις στον Ισθμό. Οι Βοιωτοί συγκέντρωσαν 7.000 στρατιώτες και 600 ιππείς καθώς και ορισμένους βοηθητικούς.[740] Παρά την μικρότερη αριθμητική τους δύναμη, οι Βοιωτοί διέσπασαν τον κλοιό των εχθρών τους στον Ισθμό και πέρασαν για δεύτερη φορά στην Πελοπόννησο επιχειρώντας εναντίον αντιπάλων Πόλεων. Τότε, όμως, έφθασαν 2.000 Κέλτες και Ίβηρες μισθοφόροι, που είχε στείλει ο Διονύσιος Α', ο τύραννος των Συρακουσών, για να βοηθήσει τους συμμάχους του Σπαρτιάτες αλλά και 2.000 μισθοφόροι που είχαν πληρώσει οι Πέρσες για να βοηθήσουν τους Λακεδαιμονίους.[741] Οι Βοιωτοί δεν κατάφεραν να τα βγάλουν πέρα μαζί τους και αποχώρησαν από την Πελοπόννησο, οπότε απέπλευσαν και οι μισθοφόροι.[742]

---

[737] Tritle, pp. 87-90.

[738] Buckler, ch. 4A.

[739] Η αρχαία Ιθώμη / Μεσσήνη βρίσκεται στο σημερινό χωριό Μαυρομμάτι, στο όρος Ιθώμη, ενώ η σύγχρονη Μεσσήνη κείται κάπου 22 χλμ. νοτιότερα, κοντά στον Μεσσηνιακό Κόλπο.

[740] Διόδ. XV.68.1-2.

[741] Διόδ. XV.70.1-2.

[742] Buckler, ch. 4B-C. Οι Κέλτες ή Γαλάτες ήταν διάφορες φυλές που πρωτοεμφανίσθηκαν πολιτισμικά στην Δ. Ευρώπη μετά το 1.000 π.Χ. και σιγά-σιγά άρχισαν να εξαπλώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο τόσο ώστε μέχρι το 230 π.Χ. είχαν καταλάβει μεγάλο μέρος των σημερινών περιοχών της Γαλλίας, των Κάτω Χωρών, της Ιταλίας, της Δ. Ισπανίας, της Βρετανίας, της Κεντρικής Ευρώπης και μικρό μέρος της Τουρκίας. Το 230, νικήθηκαν στην Δ. Τουρκία από ελληνικά στρατεύματα της Περγάμου και από τότε η κυριαρχία τους άρχισε να περιορίζεται. Υπήρξαν δεινοί πολεμιστές και ορισμένες φορές χρησιμοποιήθηκαν ως μισθοφόροι, όπως το 368 εναντίον των Θηβαίων. Για τους Κέλτες δες πρόχειρα Duncan Norton-Taylor & the editors of Time-Life, *The Celts* στην Σειρά *The Emergence of Man* (Nederland: Time-Life, 1975) καθώς και το θεματικό *Celts: Europe’s People of Iron* στην Σειρά *Lost Civilizations* (Alexandria, Virg.: Time-Life Books, 1994) ενώ για μια πιο επιστημονική προσέγγιση δες στο Barry

Μετά τις επιχειρήσεις του 368, οι Θηβαίοι διήλθαν μια μικρή κάμψη της επιρροής τους, την οποία προσπάθησαν να ξαναεπιβάλλουν με σύντομες εκστρατείες στην Θεσσαλία και στην Πελοπόννησο.[743] Το 365, όμως, είχε γίνει αντιληπτό από τους Θηβαίους και ιδιαιτέρως τον Επαμεινώνδα, που ήταν και Βοιωτάρχης, ότι δεν μπορούσαν να ισχυροποιήσουν την θέση τους και να επιβληθούν εάν δεν διέθεταν στόλο. Ο Βοιωτάρχης Επαμεινώνδας, που είχε εκλεγεί και στρατηγός, έπεισε την Εκκλησία του Κοινού να δώσει την συγκατάθεσή της για την ναυπήγηση 100 τριήρων, πέρα από τον υπάρχοντα μικρό στολίσκο, έτσι ώστε να αντιμετωπισθούν επιτυχώς οι Αθηναίοι στην θάλασσα.[744] Εξ αιτίας της ναυπηγικής πείρας που διέθεταν, πιθανότατα με χρηματική ενίσχυση από τους Πέρσες αλλά ίσως και με τεχνική βοήθεια από την Καρχηδόνα, οι Θηβαίοι είχαν τον στόλο τους έτοιμο μέσα σε ένα χρόνο.[745] Έτσι, το 364, αποφάσισαν να υποκινήσουν αποστασίες μεταξύ των συμμάχων των Αθηναίων. Με διάφορες ενέργειες, πέτυχαν, τουλάχιστον πρόσκαιρα, να ανατρέψουν τα φιλοαθηναϊκά πολιτεύματα στην Κω, στην Νάξο, στην Ρόδο, στην Κείο, στην Χίο, στην Λέσβο, στο Βυζάντιο. Οι Αθηναίοι κατάφεραν να επανακτήσουν μόνο μερικές από τις Πόλεις αργότερα. Παρά τις εντυπωσιακές αυτές επιτυχίες, οι Θηβαίοι δεν ξαναχρησιμοποίησαν τον στόλο τους για λόγους που δεν έχουν τελείως διευκρινισθεί. Πιστεύεται ότι η απουσία επιτυχιών που θα είχαν μακροχρόνια αποτελέσματα απογοήτευσε τους Πέρσες χρηματοδότες, πράγμα που οδήγησε στην αδυναμία επανδρώσεως και περαιτέρω χρησιμοποιήσεως των τριήρων.[746]

Εναντίον του Αλεξάνδρου των Φερών (364-362 π.Χ.). Το 364 π.Χ., ο Πελοπίδας εξεστράτευσε στην Θεσσαλία. Οι Θεσσαλοί υπέφεραν από την καταπιεστική πολιτική του νέου τυράννου των Φερών, Αλεξάνδρου, και τελικά ζήτησαν την βοήθεια των Βοιωτών. Στις 13 Ιουλίου 364, όμως, σημειώθηκε έκλειψη ηλίου και αποφασίσθηκε ότι η εκστρατεία έπρεπε να ματαιωθεί, μια που το συμβάν θεωρήθηκε κακός οιωνός. Ο Πελοπίδας, βέβαια, ήθελε οπωσδήποτε να πολεμήσει εναντίον του Αλεξάνδρου, τον οποίον εχθρευόταν διότι εκείνος τον είχε συλλάβει και φυλακίσει νωρίτερα στην Θεσσαλία. Με 300 εθελοντές ιππείς,[747] ο Θηβαίος στρατηγός πέρασε στην περιοχή και ανέλαβε την ηγεσία του Θεσσαλικού στρατού, που αποτελούνταν από πολλούς άνδρες και ιππείς. Ο τύραννος των Φερών φαίνεται ότι διέθετε 20.000 άνδρες και ιππικό ενώ περίμενε τους αντιπάλους στην ορεινή θέση Κυνός Κεφαλαί, κοντά στο σημερινό χωριό Σιτόχωρο, βορειοανατολικά των Φαρσάλων.[748] Το θεσσαλικό ιππικό επιτέθηκε και αιφνιδίασε τον εχθρό ενώ ακολούθησε το πεζικό και ανάγκασε τους αντιπάλους να οπισθοχωρήσουν. Τότε, ο Πελοπίδας αναθάρρησε και, βλέποντας τον Αλέξανδρο μπροστά του σε μικρή απόσταση να δίνει διαταγές, όρμησε φωνάζοντας να τον χτυπήσει. Ο τύραννος όμως κρύφθηκε πίσω από τους στρατιώτες του, οι οποίοι έπεσαν πάνω στον Πελοπίδα, και, πριν προλάβουν να βοηθήσουν οι δικοί του, τον σκότωσαν. Παρά τον θάνατο του αρχηγού τους, οι Θεσσαλοί τελικά νίκησαν σκοτώνοντας πάνω από 3.000 αντιπάλους.[749] Η νίκη αυτή οφείλεται στον

Cunliffe, ed. *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1994), pp. 358-372 και στο Grahame Clark & Stuart Piggott, *Prehistoric Societies* (London: Penguin, 1965), pp. 310-328. Οι Ίβηρες ήταν γηγενείς κάτοικοι της σημερινής Ιβηρικής χερσονήσου. Δες Mary Vincent and R. A. Stradling *Cultural Atlas of Spain and Portugal* (Amsterdam: Time-Life, 1994), pp. 25-31.

[743] Δες λεπτομέρειες σε Buckler, ch. 5.

[744] Διόδ. XV.79.1.

[745] Πρβλ. Buckler, pp. 160-161 και ΙΕΕ, 3α:434. Οι Καρχηδόνιοι χρειάζονταν συμμάχους στην Ελλάδα γιατί είχαν να αντιμετωπίσουν τον Διονύσιο Β' των Συρακουσών, που ήταν σύμμαχος των Σπαρτιατών και των Αθηναίων (ΙΕΕ, 3α:434).

[746] Buckler, p. 174. Πρβλ. ΙΕΕ, 3α:435.

[747] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας", 31.4.

[748] Διόδ. XV.80.4. Ο αριθμός θεωρείται υπερβολικός (δες σχόλια εκδ Loeb, vol. VII, p. 175, n. 1). Δες χάρτες της μάχης σε ΙΕΕ, 3β, σ. 434-435)

[749] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας", 32.11.

τρόπο με τον οποίο ο Πελοπίδας χρησιμοποίησε το ιππικό του στην μάχη. Το ιππικό είχε διαταχθεί, μετά την αναχαίτιση του αντιπάλου ιππικού, να πλευροκοπήσει το πεζικό, πράγμα που δεν γινόταν μέχρι τότε στις μάχες, αφού μοναδική αποστολή των ιππέων ήταν να αντιμετωπίζει τους αντίπαλους ιππείς. Αυτή η τακτική χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Πελοπίδα το 364 στις Κυνός Κεφαλές και επανελήφθη αργότερα από τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας. Οι Θεσσαλοί θρήνησαν τον Πελοπίδα σωρεύοντας όλα τα λάφυρα εκεί που έπεσε, κόβοντας τα μαλλιά τους και τις χαίτες των αλόγων τους και αρνούμενοι να λάβουν τροφή το ίδιο βράδυ σε ένδειξη πένθους.

Μετά τον θάνατο του Πελοπίδα, οι Βοιωτοί αποφάσισαν να θέσουν τέρμα στην κυριαρχία του Αλεξάνδρου των Φερών και εξεστράτευσαν εναντίον του με 7.000 οπλίτες και 700 ιππείς.[750] Το 363, νίκησαν τον τύραννο κατά κράτος και τον υποχρέωσαν να γίνει υποτελής τους εξασφαλίζοντας τα σύνορά τους από τον βορρά αλλά αποτρέποντας και πιθανή συμμαχία των Θεσσαλών με άλλες Πόλεις και κυρίως την Αθήνα.[751] Μετά τις θεσσαλικές επιχειρήσεις του 364, οι Βοιωτοί ήλεγχαν όλη την Θεσσαλία, είχαν στην διάθεσή τους τις θεσσαλικές δυνάμεις, είχαν εξασφαλίσει το Βοιωτικό Κοινό από τον βορρά και είχαν ισχυροποιήσει την θέση τους στην Δελφική Αμφικτιονία αποκτώντας περισσότερους ψήφους. Βέβαια, είχαν χάσει και έναν από τους ικανότερους στρατηγούς τους.

Η Μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.). Την ίδια ακριβώς εποχή, εξελίξεις έλαβαν χώρα στο Αρκαδικό Κοινό, στην Πελοπόννησο, και οι Θηβαίοι προσκλήθηκαν να επέμβουν. Τα προβλήματα προκλήθηκαν από τον τρόπο συμπεριφοράς των Αρκάδων αρχηγών του στρατού οι οποίοι, έχοντας οικονομικές δυσκολίες στην πληρωμή των μισθοφόρων, προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν ορισμένους από τους ιερούς θησαυρούς της Ολυμπίας, δανειζόμενοι χρυσό. Τα χρήματα αυτά χρειάζονταν για την συντήρηση του στρατού εναντίον των εχθρών τους Ηλείων, με τους οποίους όμως μόλις είχαν υπογράψει ειρήνη. Οι Μαντινείς, που δεν συμφώνησαν με την πρωτοβουλία των αρχηγών, αντέδρασαν δυναμικά και, έτσι, ένα τμήμα του διασπασμένου πια Αρκαδικού Κοινού, υπό την ηγεσία των Τεγεατών, ζήτησε την βοήθεια των Θηβαίων. Οι Θηβαίοι χρησιμοποίησαν την πρόσκληση ως αφορμή για να ξεκαθαρίσουν την πολιτική κατάσταση στην Πελοπόννησο και να σταθεροποιήσουν την θηβαϊκή ηγεμονία.[752]

Το 362, ο Επαμεινώνδας εξεστράτευσε εναντίον της Μαντινείας και των Πόλεων του παλαιού Κοινού που τάχθηκαν με το πλευρό τους αλλά και Ηλείων, Αχαιών, Αθηναίων και Σπαρτιατών, που είχαν συμμαχήσει μαζί τους. Ο Θηβαίος στρατηγός, αφού πέρασε τον Ισθμό και παρέκαμψε την Πόλη Μαντίνεια (Αρχαία Μαντίνεια), τελικά στρατοπέδευσε νοτιότερα στην Πόλη Τεγέα (περιοχή χωριών Επισκοπή και Αλέα Αρκαδίας). Έμαθε, όμως, ότι σπαρτιατικός στρατός προχωρούσε βόρεια από την Σπάρτη για να ενωθεί με τους υπόλοιπους στην Μαντίνεια περνώντας, κατά τα φαινόμενα, κοντά από τους Θηβαίους στην Τεγέα. Ο Επαμεινώνδας τότε σκέφθηκε να τους αφήσει να προσπεράσουν για να τρέξει να καταλάβει την αφύλακτη Σπάρτη. Μετά από λίγο, ο Επαμεινώνδας, με μικρό μέρος του στρατού του, προσπάθησε να εισέλθει από πολλά σημεία στην Λακωνική Πόλη αλλά ο Αγησίλαος, αρχηγός του Σπαρτιατικού στρατού, πρόφθασε να γυρίσει πίσω και με την βοήθεια των αμάχων να απωθήσει το θηβαϊκό εκστρατευτικό σώμα.

Μετά από την αποτυχία εκπορθήσεως της Σπάρτης, ο Επαμεινώνδας αποφάσισε να φθάσει γρήγορα πίσω στο στρατόπεδο του στην Τεγέα και να επιτεθεί πρώτος στον εχθρό που συγκεντρωνόταν στην Μαντίνεια. Ο Επαμεινώνδας είχε να αντιμετωπίσει περισσοτέρους από 20.000 πεζούς και 2.000 ιππείς ενώ ο δικός του στρατός αποτελούνταν

[750] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας",35.2.
[751] Tritle, pp. 86-87 & 90-92 και Buckler, ch. 7C.
[752] Buckler, ch. 8A-E.

από περισσότερους των 30.000 πεζών και περίπου 3.000 ιππείς.[753] Το καλοκαίρι του 362, ο στρατός των Μαντινέων και των συμμάχων τους παρατάχθηκε σε ευθεία διάταξη στο στενό πέρασμα ανάμεσα στα όρη Μύτικας και Καπνίστρα (δυτικά του Αρτεμισίου όρους) με μέτωπο προς Νότο και την εξής διάταξη: από Μύτικα προς Καπνίστρα ήταν παραταγμένοι πρώτα οι Μαντινείς, μετά οι άλλοι Αρκάδες, δίπλα τους ορισμένοι Λακεδαιμόνιοι,[754] διάφορα άλλα τμήματα και τέλος οι Αθηναίοι (χάρτης σε ΙΕΕ, 3α:442-443). Οι σύμμαχοι, επομένως, είχαν ενισχύσει τα δύο άκρα της παρατάξεώς τους ενώ ακριβώς μπροστά είχαν παρατάξει το ιππικό. Οι σύμμαχοι είχαν ακριβώς από πίσω τους την πόλη Μαντίνεια, οπότε εάν κινδύνευαν θα μπορούσαν να τρέξουν να προφυλαχθούν πίσω από τα τείχη.

Αυτήν ακριβώς την πιθανή κίνηση σκέφθηκε να εμποδίσει ο Επαμεινώνδας και αποφάσισε να χτυπήσει με το ισχυρότερο τμήμα του στρατού του το δεξί κέρας (προς Μύτικα) της αντιπάλου παρατάξεως για να παρεμβληθεί ανάμεσα στον εχθρικό στρατό και στο καταφύγιό τους. Για να παραπλανήσει, όμως, τους εχθρούς και να εφαρμόσει την τακτική της λοξής φάλαγγας μετακίνησε όλο του τον στρατό βορειοδυτικά, δηλαδή στους πρόποδες του Μύτικα, παρατάσσοντάς τον έτσι ώστε να δημιουργείται μια νοητή γωνία με την αντίπαλη παράταξη, αντί της συνήθους κατά μέτωπο παράλληλης παρατάξεως που εφαρμοζόταν στις μάχες. Μπροστά από τους πεζούς τοποθετήθηκαν οι ιππείς και οι άμιπποι (ελαφρά οπλισμένοι που συνεργάζονταν με το ιππικό). Μόλις οι στρατιώτες έλαβαν την θέση τους κατά την ανωτέρω διάταξη, προσποιήθηκαν ότι ήταν έτοιμοι να καταυλισθούν. Αυτό ακριβώς νόμισαν και οι σύμμαχοι. Ο Επαμεινώνδας βέβαια είχε πετύχει τον σκοπό του. Έφερε το ισχυρότερο και ενισχυμένο με μεγαλύτερο βάθος οπλιτών αριστερό τμήμα του στρατού του, αποτελούμενο από τους Βοιωτούς, κοντά στο δεξί αντίπαλο τμήμα των Μαντινέων, το οποίο επρόκειτο να πλήξουν. Η υπό γωνία, σχετικά με τον αντίπαλο στρατό, διάταξη της παρατάξεως του Επαμεινώνδα ήταν ακριβώς αυτή που ονομάσθηκε λοξή φάλαγγα. Σκοπός της διατάξεως ήταν να διεξαγάγει το αριστερό ισχυρό τμήμα την κύρια μάχη ενώ το κεντρικό και δεξιό, όπου ο Επαμεινώνδας είχε παρατάξει τους Αρκάδες συμμάχους του και διάφορα άλλα στρατεύματα, να εμποδίσει το απέναντί του αντίπαλο στράτευμα να βοηθήσει το φίλιο τμήμα που επλήτετο, διότι αυτόματα θα υπήρχε κίνδυνος να περικυκλωθεί. Με άλλα λόγια, κύριος στόχος της στρατηγικής της λοξής φάλαγγας ήταν ο επιτιθέμενος να πλήξει το ένα άκρο του εχθρικού στρατού με την μεγαλύτερη δύναμη, κρατώντας το μεγαλύτερο τμήμα του αντίπαλου στρατού απασχολημένο από το κεντρικό και δεξιό τμήμα της φάλαγγας, χωρίς άμεση εμπλοκή (αφού λόγω της υπό γωνία διατάξεως ήταν μακρύτερα από τους αντιπάλους), μέχρι να υποχωρήσει το εχθρικό τμήμα που πιεζόταν αφόρητα από το αριστερό ενισχυμένο της λοξής φάλαγγας. Η στρατηγική αυτή της ολοκληρωμένης παρατάξεως αλλά και τακτικής της λοξής φάλαγγας αποδεικνύει την στρατιωτική ιδιοφυΐα του Επαμεινώνδα.

Με την εφαρμογή της λοξής φάλαγγας, λοιπόν, οι σύμμαχοι παραπλανήθηκαν από την δήθεν πρόθεση των Βοιωτών να καταυλισθούν και έκαναν να αποθέσουν και εκείνοι τα όπλα τους. Τότε ο Επαμεινώνδας έδωσε ξαφνική διαταγή στον στρατό του να επιτεθεί (δες Ιστορική Πηγή 25). Το ιππικό χωρίσθηκε σε δύο τμήματα και έλαβε θέση μάχης στα δύο άκρα της φάλαγγας. Το αριστερό τμήμα, μπροστά από το ενισχυμένο πεζικό, προχώρησε σε σχηματισμό τριγώνου με την αιχμή εμπρός και έπεσε με σφοδρότητα στον απροετοίμαστο εχθρό. Το δεξιό τμήμα του Επαμεινώνδα μαζί με τους αμίππους επιτέθηκε στο άλλο άκρο της αντιπάλου παρατάξεως για να το εμποδίσει να κινηθεί ενώ το μακρύ μέτωπο της παρατάξεως βρισκόταν ακόμη υπό γωνία με τον αντίπαλο στρατό, δηλαδή σε

[753] Διόδ. XV.84.4.

[754] Ο Αγησίλαος πρέπει να έμεινε στην Σπάρτη απ' όσο συνάγεται από τις αρχαίες πηγές: Διόδ. XV.83-87 και Ξενοφών, *Ελληνικά*, Ζ.V.10-25 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αγησίλαος", 34-35.

σχηματισμό λοξής φάλαγγας. Το αριστερό τμήμα των συμμάχων (προς Καπνίστρα), όπου ήταν παραταγμένοι οι Αθηναίοι, άντεξε, ως ήταν αναμενόμενο, στην επίθεση των συμμάχων του Επαμεινώνδα αλλά το δεξιό (προς Μύτικα), όπου επιτέθηκε μέρος του βοιωτικού ιππικού και το ενισχυμένο τμήμα του στρατού, οπισθοχώρησε. Την στιγμή αυτή που η νίκη για τους Θηβαίους ήταν βέβαιη, έπεσε ο Επαμεινώνδας. Η είδηση του θανάτου του πανικόβαλε τον στρατό του, που άρχισε να οπισθοχωρεί. Τελικά οι Θηβαίοι νίκησαν στο προς Μύτικα μέτωπο και οι Αθηναίοι στο προς Καπνίστρα μέτωπο, εφ' όσον η θηβαϊκή επίθεση δεν ολοκληρώθηκε. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, ουσιαστικός νικητής της μάχης δεν υπήρξε και οι αντίπαλοι συνήψαν συμφωνία ανταλλαγής των πεσόντων. Ο μεγάλος χαμένος, όμως, φαίνεται ότι ήταν η Θήβα, η οποία μετά τον θάνατο του Πελοπίδα έχασε και τον δεύτερο χαρισματικό της στρατιωτικό ηγέτη, τον Επαμεινώνδα. Μετά τον θάνατο των δύο στρατηγών, η Θήβα δεν βρήκε άλλους τέτοιους ηγέτες να την οδηγήσουν σε μελλοντικές επιτυχίες, ακριβώς διότι η ισχύς της βασιζόταν στους δύο αυτούς και μόνο άνδρες.[755]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 25

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ: Η ΕΠΙΘΕΣΗ (362 π.Χ.)

Ξενοφών, *Ελληνικά*, Ζ.V.21-23. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Αφού [ο Επαμεινώνδας] παρέταξε τον στρατό του όπως ήθελε, δεν ακολούθησε την συντομότερη πορεία προς τους εχθρούς αλλά οδήγησε τους στρατιώτες του προς τα βουνά, που βρίσκονται δυτικά και απέναντι από την Τεγέα, έτσι ώστε να νομίσουν οι εχθροί ότι δεν επρόκειτο να δώσει μάχη εκείνη την μέρα. Και όταν έφθασε ο στρατός στο βουνό, αφού ανέπτυξε την φάλαγγά του, ακούμπησε τα όπλα στους πρόποδες ώστε να νομίσουν ότι είναι στρατοπεδευμένος. Κάνοντας αυτό καθησύχασε τους περισσότερους εχθρούς ότι δεν θα γίνει μάχη και χαλάρωσε την παράταξή τους.

Αφού λοιπόν παρέταξε κατά μέτωπο τους λόχους, που βάδιζαν κατά κέρας, ισχυροποίησε τον στρατιωτικό σχηματισμό εμβόλου γύρω του. Τότε, δίνοντας διαταγή να πάρουν τα όπλα, μπήκε επικεφαλής και οι στρατιώτες του ακολούθησαν. Όταν οι εχθροί τούς είδαν να έρχονται ξαφνικά, φάνηκαν πολύ ανήσυχοι. Άλλοι έτρεχαν στις θέσεις τους, άλλοι παρατάσσονταν, άλλοι πέρναγαν τα χαλινάρια στα άλογα, άλλοι έβαζαν τους θώρακες, όλοι φαίνονταν σαν να περίμεναν να πάθουν κάτι παρά να πράξουν κάτι.

Εκείνος [ο Επαμεινώνδας] οδηγούσε τον στρατό του σαν να ήταν τριήρης με την πρώρα στον αντίπαλο σκεφτόμενος ότι, αν διέσπαζε τους εχθρούς στο σημείο που θα χτυπούσε, θα κατέστρεφε όλον τον εχθρικό στρατό.

Η μάχη της Μαντινείας, με την οποίαν ο Ξενοφών ολοκληρώνει την εξιστόρηση των *Ελληνικών* του, έχει μεγάλη στρατιωτική και πολιτική σημασία. Από στρατιωτικής απόψεως ο Επαμεινώνδας έδειξε την ολοκλήρωση μιας νέας επαναστατικής τακτικής μάχης, κατά την οποία ο συνδυασμός της λοξής παρατάξεως του στρατού και η ενίσχυση του ενός άκρου της φάλαγγας, που σαν ιδέα είχε εφαρμοσθεί από μόνη της και στο παρελθόν, μπορούσε να επιφέρει σημαντική ήττα στον αντίπαλο. Η πολιτική σημασία της μάχης

[755] Tritle, pp. 92-94 και Buckler, epilogue.

έγκειται στο γεγονός ότι αποδείχθηκε πως η Θηβαϊκή Ηγεμονία δεν εδραζόταν σε θεσμική βάση, που θα της επέτρεπε να επιβάλλει την πλήρη ισχύ της επί των άλλων Πόλεων, αλλά σε πρόσκαιρη στρατιωτική υπεροχή έναντι των αντιπάλων της. Η μάχη της Μαντινείας απέδειξε ότι, στα μέσα του Δ' αιώνα, ακόμη και οι μεγάλες ελληνικές Πόλεις της εποχής ήταν στην πραγματικότητα ανίσχυρες.

Η Ειρήνη του 362 π.Χ. Τελικά, οι εμπόλεμοι συμφώνησαν να διαπραγματευθούν και να συνομολογήσουν ειρήνη, μάλλον παρόμοια με αυτές που είχαν συνάψει στο άμεσο παρελθόν. Συνθήκες "κοινής ειρήνης,"[756] βασισμένες στις αρχές και στο πνεύμα της Βασιλείου Ειρήνης του 386, συνήψαν οι Έλληνες τουλάχιστον το 375, το 371 και τώρα το 362. Οι μόνοι που διαφώνησαν ήταν οι Σπαρτιάτες, οι οποίοι επέμεναν στην επιστροφή της Μεσσηνίας, και αποχώρησαν από τις διαπραγματεύσεις παραμένοντας σε εμπόλεμη κατάσταση με τους αντιπάλους τους.

Οι ‘όροι της ειρήνης δεν μας έχουν παραδοθεί αλλά πιστεύεται ότι ήταν σε γενικές γραμμές παρόμοιοι με τις άλλες κοινές συμφωνίες ειρήνης.[757] Νεωτερισμό αυτής της ειρήνης πρέπει να αποτελούσε η παραδοχή ότι οι εμπόλεμοι θα διατηρούσαν ό,τι είχαν αποκτήσει με σημαντικότερη μεταβολή, βέβαια, την ανεξαρτησία της Μεσσηνίας, ζήτημα το οποίο αποτέλεσε την αφορμή για την άρνηση υπογραφής της συνθήκης εκ μέρους των Σπαρτιατών. Η σπουδαιότερη όμως συνέπεια της ειρήνης του 362 ήταν ότι πλέον καμία ελληνική Πόλη δεν είχε την δύναμη να τεθεί επικεφαλής των άλλων και να ανακηρυχθεί ηγεμονίδα Πόλη. Η ειρήνη του 362 κλείνει τον πολιτικό κύκλο της εποχής των ηγεμονίδων Πόλεων στον ελληνικό χώρο, όπου η Αθήνα, η Σπάρτη και η Θήβα τέθηκαν, μεταξύ του 404 και του 362, επικεφαλής ορισμένων Ελλήνων εναντίον άλλων Ελλήνων για να αποδείξουν την υπεροχή τους και να επιβάλουν την ηγεμονική τους θέληση.

Η Ειρήνη του 362 ολοκληρώνει τον κύκλο της ανόδου και παρακμής των μεγάλων ελληνικών Πόλεων, που από τις ισχυρές δυνάμεις της Αθήνας και της Σπάρτης του Ε' αιώνα κατέληξαν στις προσωρινές μικροηγεμονίδες Πόλεις τους Δ' αιώνα. Οι ελληνικές Πόλεις με την αντιπαλότητά τους κατάφεραν να εξουδετερώσουν η μία την άλλη, με αποτέλεσμα η αποδυνάμωση τους κατά τον Δ' αιώνα να είναι ολοκληρωτική. Οι πόλεμοι δεν είχαν πλέον ξεκάθαρους νικητές αλλά περισσοτέρους του ενός ηττημένους, μια που κανένας από τους αντιπάλους δεν ήταν τόσο ισχυρός ώστε να νικήσει κατά κράτος. Τότε εμφανίσθηκαν οι Μακεδόνες, νέα στο ελληνικό προσκήνιο και ισχυρότατη ηγεμονική δύναμη του Βορρά, οι οποίοι θα ενώσουν υπό την πυγμή τους διά της βίας και αναγκαστικά όλους τους Έλληνες υπό την αρχηγία του βασιλιά Φιλίππου Β', αρχικά, και του διαδόχου του Αλεξάνδρου, μετέπειτα.

Οι Έλληνες της Διασποράς: Σικελία & Κύπρος (410-306 π.Χ.)

Οι Έλληνες που βρίσκονταν διάσπαρτοι σε δύση και ανατολή, στην Σικελία και στην Κύπρο, δοκίμασαν κατά τον Δ' αιώνα την παρακμή και την στρατιωτική αποδυνάμωση, που άνοιξε τον δρόμο της κατακτήσεώς τους από γειτονικούς ισχυρότερους στρατιωτικά λαούς. Αλίμονο, οι Έλληνες της διασποράς του Δ' αιώνα δεν ήταν πλέον η ισχυρή δύναμη που γνώρισαν οι Αθηναίοι κατά τις εκστρατείες τους στο τέλος του Ε'

[756] Tod, *Greek Historical Inscriptions*, no 145, 2:138.

[757] Ορισμένοι ιστορικοί πιστεύουν ότι αυτή ήταν η πρώτη ειρήνη στην οποία δεν αναφερόταν η ανάμειξη του Πέρση Βασιλιά, δηλαδή δεν παρουσιαζόταν ο ίδιος ως θεματοφύλακας της ειρήνης μεταξύ των ελληνικών Πόλεων, όπως είχε συμβεί με την Βασίλειο Ειρήνη αλλά και τις υπόλοιπες κοινές συμφωνίες ειρήνης (ΙΕΕ, 3α:445-446). Αντιθέτως, από άλλους απορρίπτεται η ιδέα της μη συμμετοχής του Πέρση Βασιλιά στην ειρήνη του 362 ακριβώς διότι αμέσως μετά οι Έλληνες αρνήθηκαν να βοηθήσουν τους επαναστάτες σατράπες, πράγμα που δείχνει την πραγματική τους αδυναμία αλλά και την χαώδη κατάσταση στην οποία βρέθηκε η Ελλάδα μετά την αμφιβόλου εκβάσεως μάχη της Μαντινείας (Bengtson, p. 176 και Ξενοφών, *Ελληνικά*, Ζ.5.26-27)

αιώνα.

Σικελία (410-337 π.Χ.) Η ήττα των Αθηναίων στην μεγάλη Σικελική Εκστρατεία (415-413) άνοιξε την όρεξη επεμβάσεων στους Καρχηδόνιους, αντιπάλους των ελληνικών Πόλεων στην Σικελία. Το όλο ζήτημα άρχισε για μια φορά ακόμη από τους Εγεσταίους. Οι κάτοικοι της σικελικής Πόλεως φοβούμενοι την εκδίκηση των Συρακουσίων, επειδή ήταν εκείνοι που ζητώντας την βοήθεια των Αθηναίων τους είχαν φέρει στην Σικελία, αλλά και τους γειτόνους τους Σελινουντίους (Σελινούς, Selinunte), οι οποίοι είχαν αρχίσει να προσαρτούν εδάφη τους, έστρεψαν τώρα τις εκκλήσεις τους προς τους Καρχηδόνιους. Οι Καρχηδόνιοι, που είχαν να ωφεληθούν εμπορικά στην Μεσόγειο από την παρακμή των Συρακουσίων, έστειλαν το 410 εκστρατευτικό σώμα να βοηθήσει τους Εγεσταίους. Οι Σελινούντιοι, που απειλήθηκαν, ζήτησαν την βοήθεια των Συρακουσίων και έτσι άνοιξε η αυλαία της δεύτερης συγκρούσεως, μετά το 480, μεταξύ Καρχηδονίων και Ελλήνων της Σικελίας.[758]

Την άνοιξη του 409, οι Καρχηδόνιοι επιτέθηκαν στον Σελινούντα, τον κατέλαβαν και τον κατέστρεψαν. Την ίδια μάλιστα τύχη επεφύλαξαν και στην Ιμέρα (Imera). Ο αρχηγός των Καρχηδονίων Αννίβας του Γέσκωνος, αφού άφησε πίσω στρατό για να προστατεύει τα εδάφη που είχε κατακτήσει, φόρτωσε τα πλοία του με λάφυρα και επέστρεψε στην Καρχηδόνα νικητής και τροπαιούχος. Οι Έλληνες προσπάθησαν να αντιδράσουν χωρίς όμως σημαντικές επιτυχίες και έτσι οι Συρακούσιοι έστειλαν πρεσβεία για ειρήνη.[759] Οι Καρχηδόνιοι παρέτειναν τις διαπραγματεύσεις, διότι φαίνεται ότι ήταν αποφασισμένοι να καταλάβουν ολόκληρη την Σικελία, και, το 406, συγκέντρωσαν μεγάλο μισθοφορικό στρατό[760] και ετοιμάσθηκαν για νέες πολεμικές επιχειρήσεις. Επιτέθηκαν στον Ακράγαντα (Agrigento), τον πολιόρκησαν, τον κατέλαβαν και τελικά σύλησαν την Πόλη. Οι Ακραγαντίνοι αλλά και οι άλλοι Έλληνες της Σικελίας κατηγόρησαν τότε ευθέως τους Συρακουσίους για την επιλογή κακών αρχόντων και ιδίως στρατηγών που έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια ολόκληρης της Σικελίας. Οι Συρακούσιοι είχαν στείλει σε βοήθεια του Ακράγαντα 30.000 πεζούς, 5.000 ιππείς και 30 πλοία αλλά οι επικεφαλής στρατηγοί, αφού νίκησαν προσωρινά τους Καρχηδόνιους, δεν κατάφεραν να προστατεύσουν την Πόλη.[761]

Την δυσφορία των πολιτών της Πόλεως των Συρακουσών επρόκειτο να εκμεταλλευθεί στρατιωτικώς ο Διονύσιος, ο οποίος κατάφερε τελικά να γίνει τύραννος της Πόλεως. Ο Διονύσιος είχε αρχικά λάβει το αξίωμα του αρχηγού του εκστρατευτικού σώματος, που είχε σταλεί το 405 στην Γέλα (Gela) για να προστατεύσει την Πόλη από ενδεχόμενη επίθεση των Καρχηδονίων. Στην Γέλα, ο Διονύσιος κέρδισε την αφοσίωση του πληθυσμού αλλά και του δικού του στρατού προσφέροντας χρήματα που εξοικονόμησε από την δήμευση των περιουσιών των πλουσίων της Πόλεως. Μετά, επέστρεψε στις Συρακούσες και έπεισε την Εκκλησία να τον χρήσει στρατηγό-αυτοκράτορα για να σώσει την Πόλη από τους καταχραστές άρχοντες που δεν πλήρωναν τους μισθούς των στρατιωτικών. Οι πολίτες πείσθηκαν και ο Διονύσιος παρείχε μεγάλους μισθούς στους στρατιώτες του αλλά και σε μισθοφόρους που στρατολόγησε για την θωράκιση τάχα της Πόλεως από τους Καρχηδόνιους. Φυσικά όλα αυτά απετέλεσαν προκάλυμμα για να επιβάλει τυραννία.

Οι Καρχηδόνιοι, βέβαια, παραφύλαξαν την κατάλληλη στιγμή για νέα επέμβαση και το 405 επιτέθηκαν και κατέλαβαν την Γέλα, παρά την βοήθεια που προσέφερε ο Διονύσιος. Η επιδημία όμως που έπληξε το στρατόπεδο των νικητών Καρχηδονίων τους

---

758 Το όλο ζήτημα αναπτύσσει ο Διόδωρος, ΙΓ.43-44 & 54-62.

759 Διόδ. ΙΓ.79.8.

760 Ο Διόδωρος (ΙΓ.80.5) γράφει ότι κατά τον ιστορικό Τίμαιο ο στρατός ήταν 120.000 ενώ κατά τον Έφορο 300.000, αριθμοί που δεν βοηθούν στον υπολογισμό του στρατού των Συρακουσίων, δες και Brian Caven, *Dionysious I: War Lord of Sicily* (New Haven: Yale Univ. Press), p. 31.

761 Διόδ. ΙΓ.86.5-91.2.

ανάγκασε να ζητήσουν ειρήνη από τις Συρακούσες. Η ειρήνη μπορεί να έδωσε μεγάλο τμήμα της Σικελίας στην δικαιοδοσία των Καρχηδονίων αλλά παράλληλα εξασφάλισε και εδραίωσε το τυραννικό καθεστώς του Διονυσίου στις Συρακούσες, παρά την εχθρική στάση μερίδας των κατοίκων εναντίον του. Μόλις στερέωσε την εξουσία του ο Διονύσιος άρχισε να διανέμει γη σε φίλους του και γενικά να δωρίζει στον όχλο για να έχει την υποστήριξή του. Οι διορατικοί πολίτες, που διέκριναν την δημαγωγική συμπεριφορά του Διονυσίου, αντέδρασαν αλλά νικήθηκαν.

Αφού ο τύραννος πήρε με το μέρος του το πλήθος στις Συρακούσες, επεξέτεινε την κυριαρχία του στις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας και άρχισε να επιβουλεύεται και τις Πόλεις που είχαν οι Καρχηδόνιοι. Γνώριζε, βέβαια, πως πριν επιδοθεί σε οποιεσδήποτε επιχειρήσεις έπρεπε πρώτα να εξασφαλίσει τις Συρακούσες από εχθρική επίθεση και να εξοπλισθεί. Μεταξύ 403 και 398, επιδόθηκε στην κατασκευή σημαντικών οχυρωματικών έργων αλλά και στόλου. Όταν ένοιωσε ότι είχε ισχυροποιήσει αρκετά την θέση του, το καλοκαίρι του 398, εξεστράτευσε εναντίον των Καρχηδονίων. Ενώ αρχικά οι επιχειρήσεις ήταν νικηφόρες, το 396 οι Καρχηδόνιοι βρέθηκαν να πολιορκούν τις Συρακούσες. Μετά από τρία χρόνια, όμως, και αφού είχαν υποστεί βαριές απώλειες, αναγκάσθηκαν το 392 να ζητήσουν συνθηκολόγηση αφήνοντας στον Διονύσιο πλήρη ελευθερία στην Σικελία και καθιστώντας τον ουσιαστικά τύραννο ολόκληρου του νησιού.

Τα επόμενα χρόνια, ο Διονύσιος επεξέτεινε το κράτος του προς βορρά, στην απέναντι ακτή της Κάτω Ιταλίας, και ενεθάρρυνε φιλοκαρχηδονιακές Πόλεις να αποστατήσουν από την προστάτιδά τους. Η πολιτική του αυτή οδήγησε σε νέα σύγκρουση με τους Καρχηδόνιους το 383, η οποία διήρκεσε μέχρι το 368, άλλοτε με μεγάλες και άλλοτε με μικρές μάχες. Ενώ οι Καρχηδόνιοι ετοιμάζονταν για μεγάλη επίθεση, στις αρχές του 367, ο Διονύσιος πέθανε. Ο τύραννος των Συρακουσών έμεινε στην ιστορία για τα οχυρωματικά του έργα, τα οποία περιγράφει ο Διόδωρος.[762] Εκτός από τα τείχη, κατασκευάσθηκαν ναύσταθμοι για τα περίπου 300 πλοία αλλά και 140.000 πλήρεις εξαρτήσεις οπλιτών για τον στρατό του, που τουλάχιστον το 398 στην εναντίον των Καρχηδονίων εκστρατεία αριθμούσε 80.000 πεζούς και 3.000 ιππείς.[763]

Ο Διονύσιος υπήρξε σημαντικό πρόσωπο για την ελληνική Ιστορία διότι κατάφερε να αποκρούσει τους Καρχηδόνιους και να εξασφαλίσει για ένα μικρό διάστημα την κυριαρχία των Ελλήνων στην Σικελία, παρά το γεγονός ότι επέβαλε την τυραννία σε Πόλεις του νησιού. Ο Διονύσιος είχε προσωπικές φιλοδοξίες και ήταν άνθρωπος των άκρων με αποτέλεσμα το όνειρό του, να κάνει τις Συρακούσες κέντρο της Σικελίας, να αποτύχει. Μετά τον θάνατο του Διονυσίου Α' ανέλαβε ο Διονύσιος Β', γιος του τυράννου των Συρακουσών, και τον ακολούθησαν και άλλοι τύραννοι μέχρι που ο Τιμολέων εγκαθίδρυσε το 337 ένα ιδιότυπο μεικτό πολίτευμα ολιγαρχίας και δημοκρατίας, κατά το οποίο η εκτελεστική εξουσία αποτελούνταν από αιρετούς στρατηγούς ενώ η Εκκλησία συνερχόταν μόνο για ορισμένα σπουδαία ζητήματα. Στην συνέχεια, κατά το τέλος του Δ' αιώνα αλλά και καθ' όλον τον Γ' αιώνα, οι Έλληνες της Σικελίας έδωσαν αλλεπάλληλες μάχες για να διατηρήσουν την ελευθερία τους. Η σύγκρουση με τους Καρχηδόνιους και η εξάπλωση της κυριαρχία των Ρωμαίων έθεσαν τελικά τέρμα στους αγώνες των κατοίκων της Μεγάλης Ελλάδας για ανεξαρτησία.[764]

Τον Δ' αιώνα, λοιπόν, οι κάτοικοι της Σικελίας, λόγω των κινδύνων που αντιμετώπισαν και της ανώμαλης πολιτικής καταστάσεως, δέχθηκαν την διακυβέρνηση των τυράννων με σημαντικότερο τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών, που οδήγησε σε πρόσκαιρη ισχυροποίηση των Ελλήνων στην Σικελία έναντι των αντιπάλων τους Καρχηδονίων.

[762] Διόδ., ΙΔ.7.3 & 18.1-8.
[763] Διόδ., ΙΔ.41-44 & 47.7.
[764] Δες όλες τις λεπτομέρειες στο Tritle, ch. 6.

Το φαινόμενο της εγκαταστάσεως τυραννικών καθεστώτων υπό την καθοδήγηση ενός ισχυρού ανδρός επαναλήφθηκε και στην Κύπρο.

Κύπρος (411-306 π.Χ.). Η Κύπρος βρέθηκε στο επίκεντρο των ελληνικών γεγονότων αμέσως μετά το τέλος των Περσικών Πολέμων, όταν οι Έλληνες άρχισαν επιθετικό πόλεμο εναντίον των Περσών στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι Αθηναίοι εγκατέλειψαν το νησί στην τύχη του μετά την Ειρήνη του Καλλία το 449. Οι Πέρσες, βοηθώντας αρχικά τους Κυπρίους βασιλιάδες και τελικά υποστηρίζοντας τον Φοίνικα βασιλιά του νησιού, απέκτησαν την κυριαρχία στην Κύπρο μέχρι που το 411 ο Ευαγόρας Α' κατέλαβε την Σαλαμίνα, την σημαντικότερη ελληνική Πόλη της Κύπρου, που βρισκόταν στα ανατολικά του νησιού.

Ο Ευαγόρας δεν ακολούθησε την φιλοπερσική πολιτική των προκατόχων του αλλά τόνωσε τον ελληνικό προσανατολισμό των κατοίκων του νησιού συνάπτοντας συμμαχία με τους Αθηναίους και αποφεύγονταν έτσι την φοινικική εξάπλωση που επιδίωκε ο ανατραπείς Φοίνικας βασιλιάς.[765] Ο Ευαγόρας ανακηρύχθηκε βασιλιάς της Σαλαμίνας, διατηρώντας έτσι το πολιτειακό σύστημα που χρησιμοποιούνταν στην Κύπρο. Μετά την εγκατάστασή του στην εξουσία άρχισε να πραγματοποιεί τις επεκτατικές του βλέψεις στο νησί. Η πολιτική αυτή δεν μπορούσε παρά να παρενοχλήσει τους Πέρσες, οι οποίοι φοβήθηκαν για την ασφάλεια των νοτιοδυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας. Ανάμεσα στο 390 και στο 380, Κύπριοι και Πέρσες βρέθηκαν αντιμαχόμενοι μέχρι που ο Ευαγόρας νικήθηκε και τελικά πέθανε το 374/3 π.Χ. Αν μη τι άλλο, ο Ευαγόρας κατάφερε να διατηρήσει και να ενισχύσει τον ελληνικό χαρακτήρα της Κύπρου εισάγοντας το ελληνικό αλφάβητο, που αντικατέστησε σταδιακά την κυπριακή συλλαβική γραφή.

Τον Ευαγόρα ακολούθησαν βασιλείς που δεν στάθηκαν αντάξιοί του και υποτάχθηκαν πάλι στους Πέρσες. Το 332, όμως, ο βασιλιάς Πρωταγόρας έστειλε βοήθεια στον Αλέξανδρο της Μακεδονίας, που είχε αρχίσει την κατάκτηση της Φοινίκης κατευθυνόμενος προς την Αίγυπτο. Οι Κύπριοι έγιναν πάλι κυρίαρχοι του νησιού χωρίς την επιρροή των Περσών αλλά ο θάνατος του Αλεξάνδρου ενέπλεξε τους βασιλιάδες της Κύπρου στην διαμάχη των διαδόχων μέχρι που η Κύπρος κατελήφθη το 306 από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή.

Συμπέρασμα

Το πρώτο μισό του Δ' αιώνα υπήρξε μάρτυρας τρομακτικών αλλαγών στην ισορροπία δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο. Την εποχή αυτή έγινε φανερό ότι καμία ελληνική Πόλη δεν ήταν σε θέση να επιβληθεί πολιτικώς και στρατιωτικώς επί των άλλων. Η εναλλαγή στην κορυφή των ισχυρών ελλαδικών δυνάμεων ανάμεσα στην Σπάρτη, στην Αθήνα και στην Θήβα είχε ως συνέπεια την πλήρη αποδυνάμωση των Πόλεων. Επιπλέον, ο πραγματικός νικητής αυτής της διαμάχης ήταν οι Πέρσες. Παρά το ότι βρίσκονταν σχεδόν στο ναδίρ της ισχύος τους, κατάφεραν να παρουσιάζονται ως θεματοφύλακες της ειρήνης στον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιώντας την τακτική του διαίρει και βασίλευε. Έστρεφαν δηλαδή την μία Πόλη εναντίον της άλλης, εξασφαλίζοντας ότι οι Έλληνες δεν θα επιχειρούσαν να τους ενοχλήσουν στα δυτικά της αυτοκρατορίας τους. Φυσικά, μετά την μάχη της Μαντινείας το 362 π.Χ., την στρατιωτική παρακμή των Πόλεων στον νότιο ελλαδικό χώρο εκμεταλλεύθηκαν οι Μακεδόνες και ο βασιλιάς τους Φίλιππος Β'.

Η στρατιωτική παρακμή των ελληνικών Πόλεων και η ασταθής διπλωματική κατάσταση κατά τον Δ' αιώνα δεν εμπόδισαν τους απανταχού Έλληνες να συνεχίσουν την πολιτιστική τους πορεία. Το φαινόμενο του Κλασικού Ελληνικού Πολιτισμού, που άνθισε στον κυρίως ελλαδικό αλλά και στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο που κατοικούσαν οι Έλ-

[765] Ισοκράτης, "Ευαγόρας", 47.

ληνες τον Ε' και Δ' αιώνα, δεν είχε προηγούμενο αλλά ούτε και επαναλήφθηκε, τηρουμένων των αναλογιών, σε ολόκληρη την Ιστορία της ανθρωπότητας.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Buckler, John. *The Theban Hegemony 371-362 BC.* London: Harvard University Press, 1980.

Cartledge, Paul. *Agesilaos and the Crisis of Sparta*. London: Duckworth, 1987.

Caven, Brian. *Dionysius I War-Lord of Sicily*. New Haven: Yale Univ. Press, 1990.

Ελληνικά Οξυρύγχια. Εκδ. Κάκτος.

Hamilton, Charles D. *Sparta's Bitter Victories*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1979.

_____. *Agesialos and the Failure of Spartan Hegemony*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1991.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τόμ. 3α: *Κλασικός Ελληνισμός*.

Καραγιώργης, Βάσος. *Αρχαία Κύπρος: Από την Νεολιθική Εποχή έως το Τέλος της Ρωμαϊκής*. Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1978

Ξενοφών. *Ελληνικά*. Εκδ. Κάκτος.

_____. *Κύρου Ανάβασις*. Εκδ. Γεωργιάδης.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. "Αρτο[α]ξέρξης". Εκδ. Κάκτος.

_____. *Βίοι Παράλληλοι*. "Αγησίλαος". Εκδ. Κάκτος.

_____. *Βίοι Παράλληλοι*. "Λύσανδρος". Εκδ. Κάκτος.

_____. *Βίοι Παράλληλοι*, "Πελοπίδας". Εκδ. Κάκτος.

Tod, Marcus N. Ed. *Greek Historical Inscriptions*. 2 vols in 1. Chicago: Ares, 1985. Reprint of 1946-1948 2-vol Edition.

Tritle, Lawrence A. Ed. *The Greek World in the Fourth Century.* London: Routledge, 1997.

10

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Θρησκεία, Τέχνες, Φιλοσοφία & Επιστήμες
480-335 π.Χ.

Ο Ε' και ο Δ' αιώνας υπήρξαν, από την μια μεριά, μάρτυρες σημαντικότατων πολιτικών εξελίξεων και μεγάλων και καταστροφικών πολέμων και, από την άλλη, αιώνες κοινωνικής, καλλιτεχνικής και επιστημονικής ανελίξεως των ελληνικών Πόλεων. Μέσα από αυτό το οξύμωρο σχήμα της πολιτισμικής αναπτύξεως των Πόλεων αλλά και της αυτοκαταστροφής τους διά του πολέμου, αναδύθηκε ο Κλασικός Ελληνικός Πολιτισμός. Το ελληνικό πνεύμα δεν εμφανίσθηκε αποσπασματικά ή τοπικά, σε ορισμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αλλά, αντιθέτως, είχε ενότητα χαρακτήρα και εκφράσθηκε ταυτοχρόνως σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, σε πανελλήνιο επίπεδο και σε διάφορα σημεία του τότε γνωστού κόσμου. Δηλαδή, παρουσιάσθηκε όπου υπήρχε ελληνικό στοιχείο: στην Μεγάλη Ελλάδα (σημερινή Ν. Ιταλία και Σικελία), στον κυρίως ελλαδικό χώρο αλλά και στα παράλια της Μ. Ασίας, στην Ιωνία. Τα βασικά χαρακτηριστικά του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού ήταν η ατομικότητά του και κατά συνέπεια το ελεύθερο πνεύμα του, η ανθρώπινή του διάσταση, ακόμη και στο ζήτημα της θρησκείας, η διαύγειά του, που βασίζεται στον Λόγο (το δι' ελέγχου αποδειχθέν ως αληθές), η φαντασία και η δημιουργικότητά του, που είναι αποτέλεσμα της ελευθερίας των δημιουργών του και τέλος, ο διερευνητικός του χαρακτήρας. Όλα αυτά οφείλονταν στο γεγονός ότι για πρώτη φορά στον Αρχαίο Κόσμο και με την χρήση της αλφαβητικής γραφής στον ελληνικό χώρο, η γνώση έγινε προσιτή σε πολύ μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού από ότι σε προηγούμενους πολιτισμούς.[766] Το ελληνικό πνεύμα κυριάρχησε κατά τον Ε' και Δ' αιώνα στην εξέλιξη των θρησκευτικών αντιλήψεων, στην ανάπτυξη των Καλών Τεχνών, στην θεμελίωση των Επιστημών και, δίχως άλλο, στην γένεση της Επιστήμης και της Τέχνης της Ιστορίας.

Η Ελληνική Θρησκεία και οι Θρησκευτικές Τελετές

Η Αρχαία Ελληνική Θρησκεία διέφερε σημαντικά από τις αρχαιότερες δοξασίες

[766] Δες John R. Skoyles, "The Origin of Classical Greek culture: Hunter-gatherers of the alphabet" *Journal of Social and Biological Structures* 13 (1990): 321-353 και Oswyn, Murray, *Early Greece* 2nd ed. (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1993), pp. 94-101.

και κυρίως τον Ιουδαϊσμό, διότι δεν αποτελούνταν από μια σειρά ηθικών κανόνων που όφειλε να ακολουθεί ο πιστός, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν στοιχεία ηθικής δικαιοσύνης. Η θρησκευτικότητα των Αρχαίων Ελλήνων εκφραζόταν κατά κύριο λόγο μέσα από την τέχνη, που τιθόταν στην υπηρεσία του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών. Η πλαστική, η αρχιτεκτονική, η ζωγραφική αλλά και η ποίηση εξυπηρετούσαν, σχεδόν αποκλειστικά, την θρησκεία ευρισκόμενες όμως και σε μια διαλεκτική σχέση με τον εαυτό τους, δηλαδή μια αυτόνομη εξέλιξη, ανεξάρτητη από την σχέση τους με την θρησκεία.[767] Το γεγονός ότι οι Έλληνες εξέφραζαν την θρησκευτικότητά τους σχεδόν σε κάθε δραστηριότητα της ζωής τους, τους παρουσίαζε ως τους ευσεβέστερους ανάμεσα στους συγχρόνους τους λαούς.[768] Φαίνεται, όμως, ότι οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν την θρησκεία ως πρόφαση για να δημιουργήσουν τέχνη για την τέχνη, πράγμα που είναι οξύμωρο αλλά δείχνει και το ανώτατο πνευματικό στάδιο διαλεκτικής, εκούσιο ή ακούσιο, στο οποίο έφθασε ο Ελληνικός Πολιτισμός.

Η ιδιομορφία της Αρχαίας Ελληνική Θρησκείας δεν περιορίζεται μόνο στην σχέση της με την τέχνη. Άλλο ιδιαίτερο στοιχείο υπήρξε η αντιδιαστολή επίσημης θρησκείας και ατομικής θρησκευτικότητας του κάθε πολίτη. Η επίσημη θρησκεία εξυπηρετούνταν από εντυπωσιακές τελετές, μεγαλοπρεπείς πομπές και τυπολατρικές θυσίες, που δεν είχαν άλλο σκοπό παρά την εκπλήρωση του συλλογικού θρησκευτικού αισθήματος. Κατά τόπους, όμως, και περισσότερο σε ατομικό ή στενά τοπικό επίπεδο, η λατρεία παλαιών λατρευτικών αντικειμένων, όπως οι τρεις αλάξευτες πέτρες στον Ορχομενό Βοιωτίας ή ένα κομμάτι ξύλο στην Θήβα, φαίνεται ότι ήταν σημαντικότερες της επίσημης θρησκείας. Παρ' όλα αυτά, η πλειονότητα των Ελλήνων συμμετείχε συνειδητά στις επίσημες θρησκευτικές εορτές των κλασικών χρόνων, οι οποίες διεξάγονταν σε διάφορες τοποθεσίες ανά τον ελλαδικό χώρο. Στην Αττική, οι σημαντικότερες εορτές ήταν τα Παναθήναια, τα Διονύσια, τα Ανθεστήρια, τα Λήναια, τα Αρρηφόρια, τα Διάσια, τα Διιπόλια, τα Θαργήλια, τα Πυανόμια και τα Πλυντήρια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΑΤΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

Μήνας	τέλος / αρχή
Εκατομβαιών	Ιούλιος / Αύγουστος
Μεταγειτνιών	Αύγουστος / Σεπτέμβριος
Βοηδρομιών	Σεπτέμβριος / Οκτώβριος
Πυανοψιών	Οκτώβριος / Νοέμβριος
Μαιμακτηριών	Νοέμβριος / Δεκέμβριος
Ποσειδεών	Δεκέμβριος / Ιανουάριος
Γαμηλιών	Ιανουάριος / Φεβρουάριος
Ανθεστηριών	Φεβρουάριος / Μάρτιος
Ελαφηβολιών	Μάρτιος / Απρίλιος
Μουνυχιών	Απρίλιος / Μάιος
Θαργηλιών	Μάιος / Ιούνιος
Σκιροφοριών	Ιούνιος / Ιούλιος

Τα Παναθήναια ήταν η σημαντικότερη θρησκευτική γιορτή των Αθηναίων προς τιμήν της πολιούχου θεάς Αθηνάς. Εκτός από τα ετήσια Παναθήναια, που εορτάζονταν στο τέλος Ιουλίου, το τρίτο έτος κάθε Ολυμπιάδας και στην θέση των ετησίων Παναθη-

[767] Νικόλαος Δ. Παπαχατζής, ΙΕΕ, 3β:248-250.
[768] Δες ανάλυση σε OHCW, ch. 11.

ναίων οι Αθηναίοι εόρταζαν τα Μεγάλα Παναθήναια, διαρκείας τεσσάρων ημερών. Την νύχτα της παραμονής της τελέσεως της γιορτής γινόταν η παννυχίς, με χορούς παρθένων και νέων καθώς και με λαμπαδηφορία, δηλαδή αγώνα δρόμου με αναμμένους δαυλούς. Οι νικητές ελάμβαναν σε όλους τους αγώνες της εορτής ως έπαθλο παναθηναϊκό αμφορέα,[769] γεμάτο με λάδι από τις ιερές ελιές της Αθήνας (μορίας) καθώς και κλάδους ελιάς από τα ίδια δένδρα. Με την ανατολή του ηλίου άρχιζε η μεγάλη πομπή των Παναθηναίων, που ξεκινούσε από το Δίπυλο στον Κεραμικό και κατέληγε στην Ακρόπολη, καλύπτοντας μια διαδρομή 1.050 μ.[770] Οι συμμετέχοντες στην πομπή μετέφεραν, τα πρώτα χρόνια στον παλαιό ναό της Αθηνάς στην Ακρόπολη[771] και, αργότερα, μετά την οικοδόμησή του, στον Παρθενώνα, τις προσφορές προς την θεά και κυρίως τον ιερό πέπλο, ένα τετράγωνο ύφασμα που το είχαν υφάνει οι κόρες των επιφανέστερων αθηναϊκών οικογενειών. Ο πέπλος είχε το χρώμα κρόκου αυγού (υποκίτρινος) και έφερε κεντημένες σκηνές από την μυθολογική γιγαντομαχία στην οποία είχε διακριθεί η Αθηνά.[772] Ο πέπλος τοποθετούνταν σε σχήμα Ι στην θέση του ιστίου τροχοφόρου πλοίου, που αποτελούσε το κέντρο της πομπής, και περιστοιχιζόταν από κόρες που μετέφεραν σε κάνιστρα πάνω στο κεφάλι τους τις προσφορές για την θεά. Στην πομπή μετείχαν ακόμη ηλικιωμένοι ευγενείς, με κλάδους ελιάς στο χέρι, έφιπποι νέοι, μέτοικοι, αντιπρόσωποι φιλικών ή συμμαχικών προς τους Αθηναίους Πόλεων αλλά και πολλές αγελάδες και πρόβατα για τις θυσίες στους βωμούς της θεάς στην Ακρόπολη. Μετά το πέρας των θυσιών, το κρέας των ζώων καταναλωνόταν από τον λαό, ο οποίος ευχόταν μια καλή γεωργική χρονιά για την Πόλη των Αθηνών.

Άλλη γιορτή που διεξαγόταν στην Αθήνα ήταν τα Διονύσια. Στην πραγματικότητα ήταν δύο γιορτές: τα "εν άστει" και τα "κατ’ αγρούς" Διονύσια. Τα "εν άστει" εορτάζονταν στο τέλος Μαρτίου / αρχές Απριλίου στον ναό του Διονύσου, στους πρόποδες της Ακροπόλεως. Ήταν πολυήμερη γιορτή και στην κορύφωσή της μεταφερόταν το ξόανο του θεού, εν πομπή και δια του Κεραμικού, στο ιερό του Διονύσου. Η γιορτή είχε εύθυμο χαρακτήρα, περιλάμβανε θυσία ταύρου και το κύριο έμβλημά της ήταν ο φαλλός, σύμβολο γονιμότητας. Μετά την ολοκλήρωση της πομπής, οι πολίτες περιδιάβαζαν την πόλη χορεύοντας και τραγουδώντας. Οι επόμενες ημέρες αφιερώνονταν στα δρώμενα (δραματοποιημένο ιερό θέαμα). Παρόμοια διαδικασία με τα "εν άστει" γινόταν και στα "κατ’ αγρούς" Διονύσια μόνο που αυτά εορτάζονταν τέλη Δεκεμβρίου / αρχές Ιανουαρίου στους μεγάλους δήμους της Αττικής.

Μια ακόμη γιορτή που ήταν αφιερωμένη στον Διόνυσο ήταν τα Ανθεστήρια. Γιορτάζονταν τέλη Φεβρουαρίου / αρχές Μαρτίου και ήταν αφιερωμένα στο άνοιγμα των πιθαριών του νέου κρασιού, που είχε τοποθετηθεί εκεί πριν μερικούς μήνες. Οι παρευρισκόμενοι έπιναν προς τιμήν του θεού ευχόμενοι να είναι καλόπιοτος ο καινούριος οίνος. Μέχρι και οι δούλοι είχαν το δικαίωμα να πιουν εκείνες τις μέρες. Η πομπή κατευθυνόταν από τους αγρούς στο εν Λίμναις ιερό του Διονύσου (κάπου κοντά στην Ακρόπολη) ενώ τον Διόνυσο πάνω στο τροχοφόρο πλοίο υποδυόταν ο άρχων βασιλεύς. Στο ιερό συναντούσε την σύζυγό του και δέκα τέσσερις Αθηναίες, συζύγους αξιότιμων πολιτών, για να επιτελέσουν τις ιερουργίες στους ισάριθμους βωμούς των θεών. Ο άρχων βασιλεύς και η σύζυγός του αποτελούσαν το ιερό ζεύγος που θα τελούσε τον μυστικό γάμο[773] για την

[769] Δες εικ. 43 σε Ανδρόνικος, *Εθνικό Μουσείο* [μικρό σχήμα], σ. 65.

[770] Για την διαδρομή της πομπής των Παναθηναίων δες Ιωάννης Ν. Τραυλός, *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών* 2η εκδ. (Αθήνα: Καπόν, 1993), σ. 38 & 104-107 & εικ. 14 σ. 35, εικ. 46 σ. 85, πιν. IV ανάμεσα σ. 91-92, εικ. 60 σ. 105.

[771] Για την θέση του παλαιού ναού της Αθηνάς, ανάμεσα στον Παρθενώνα και στο Ερεχθείο δες σχέδιο 5-42 σε Horst De la Croix et al., eds *Gardner’s Art through the Ages*, 9th ed. (Fort Worth: Harcourt Brace College Publ., 1991) p. 153 και Τραυλός, εικόνα 17, σ. 43.

[772] Δες Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α.VI

[773] Walter Burkert, *Greek Religion*, trans. of *Griechische Religion der archaischen und klassischen*

καλή βλάστηση των καρπών στους αγρούς. Το απόγευμα γίνονταν αγώνες οινοποσίας για να γιορτασθεί ο ιερός γάμος ενώ οι συμμετέχοντες στις γιορτές είχαν δικαίωμα να πειράζουν λεκτικά τους συμπολίτες τους στους δρόμους. Η τελευταία μέρα των Ανθεστηρίων ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς και στον Χθόνιο Ερμή, τον ψυχοπομπό. Η μέρα ήταν πένθιμη και οι προσφορές απευθύνονταν προς τις ψυχές των νεκρών, όπως στα χριστιανικά ψυχοσάββατα.[774]

Τα Λήναια ήταν μια ακόμη γιορτή αφιερωμένη στον Διόνυσο, ο οποίος τώρα έπαιρνε νέα μορφή. Δεν ήταν ο θεός που συμβόλιζε την γονιμότητα αλλά ο εκστατικός, ο οργιαστικός Διόνυσος. Τα Λήναια εορτάζονταν τέλος Ιανουαρίου / αρχές Φεβρουαρίου. Οι λήνες ή βάκχες, διονυσιακές μαινάδες δηλαδή, προσέρχονταν στο εν Λήμναις ιερό του Διονύσου, στόλιζαν ένα ξόανο του θεού και χόρευαν υπό τον ήχο τυμπάνων και αυλών κρατώντας πυρσούς και δάδες.

Τα Αρρηφόρια ήταν γιορτή προς τιμήν της Αθηνάς. Η τελετή γινόταν τέλος Ιουνίου / αρχές Ιουλίου και δύο μικρά κορίτσια, οι αρρηφόροι, ηλικίας 7 έως 11 ετών, παραδίνονταν από τις οικογένειες τους για να ζήσουν για λίγο διάστημα, πριν την εορτή, στον "οίκο των αρρηφόρων". Ο οίκος ήταν μικρό οίκημα δίπλα στον ναό της Πολιάδος Αθηνάς (κοντά στο Ερέχθειο), όπου τα κορίτσια πέρναγαν την ημέρα τους παίζοντας στην αυλή. Την νύχτα της παραμονής της γιορτής η ιέρεια της Αθηνάς παρέδιδε στις δύο αρρηφόρες --τυλιγμένα για να μην τα δουν-- μυστικά αντικείμενα (αρρηφόρια), που τα δύο κορίτσια μετέφεραν σε υπόγειο χώρο στο ιερό της εν κήποις Αφροδίτης, όπου τα παρέδιδαν και ελάμβαναν άλλα για να τα μεταφέρουν στην Ακρόπολη. Τα μυστικά αντικείμενα ήταν μάλλον απομιμήσεις φιδιών και φαλλών από ζυμάρι με κλαδιά κουκουναριάς που σκοπό είχαν να τονώσουν την εφορία των καρπών.[775]

Τα Διάσια ήταν η μεγαλύτερη αθηναϊκή γιορτή για τον Δία και είχε ως σκοπό να προκαλέσει την εύνοια του θεού, που σε αυτήν την περίπτωση ονομαζόταν Μειλίχιος Δίας. Οι Αθηναίες νοικοκυρές έψηναν μικρά ψωμάκια σε μορφή βοδιών για να τα προσφέρουν στον θεό ενώ φρόντιζαν και τον "οικουρό όφι", φίδια που ίσως έμεναν στους τοίχους ή στα θεμέλια των σπιτιών και προστατεύονταν ως σύμβολο του Δία. Οι Έλληνες γιόρταζαν επίσης τον Ιούνιο / Ιούλιο τα Διιπόλια ή Διπόλεια, γιορτή που ήταν αφιερωμένη στην γονιμότητα. Οι εκδηλώσεις γίνονταν στο όνομα του Δία και περιλάμβαναν την τέλεση θυσίας βοδιού στον βωμό του θεού.[776]

Τα Θαργήλια και τα Πυανόψια τελούνταν προς τιμήν του Απόλλωνα. Τα Θαργήλια, που περιλάμβαναν και τελετές για την Αρτέμιδα, εορτάζονταν τον Μάιο / Ιούνιο. Στον Απόλλωνα προσφέρονταν οι πρώτοι, μη ωριμασμένοι ακόμη, καρποί καθώς και άρτος ζυμωμένος με αυτούς τους καρπούς (θάργηλος). Στις τελετές γινόταν παράκληση για καλή καρποφορία και μάλιστα η γιορτή συνοδευόταν από καθαρμό των Αθηναίων για τον σκοπό αυτό. Πολλές φορές, κατά την διάρκεια των τελετών, δύο κακοποιοί που επρόκειτο να θανατωθούν, περιφέρονταν στους δρόμους με σύκα κρεμασμένα στον λαιμό τους. Ονομάζονταν φαρμακοί και καθάρματα και η αποπομπή τους αποσκοπούσε στον καθαρμό ανδρών και γυναικών. Δηλαδή, σκοπός της συγκεκριμένης ιεροτελεστίας ήταν οι φαρμακοί (εξ ου και φάρμακο = γιατρικό) να απορροφήσουν το μίασμα από όλους τους κατοίκους και τελικά να εκδιωχθούν ή να θανατωθούν για να καθαρισθεί η Πόλη.[777] Κατά τα Πυανόψια, την δεύτερη προς τιμήν του Απόλλωνα γιορτή, που τελούνταν στο τέλος

Epoche, 1977 (London: Blackwell, 1985), pp. 108-109.

[774] Burkert, pp. 237-242. Δες και Jane Ellen Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές,* κεφ. 1-4 του *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 2nd ed., 1925 (Αθήνα: Ιαμβλιχός, 1996), σ. 55-74.

[775] Harrison, σ. 180-183.

[776] *Ίδιο*, σ. 29-47.

[777] Burkert, pp. 82-84.

Οκτωβρίου, οι Αθηναίοι προσέφεραν στον θεό πύανα, δηλαδή κουκιά που βράζονταν μόνα τους ή με άλλα όσπρια για να γίνουν πολτός. Τα Πύανα ήταν ευχαριστήρια προσφορά στον Απόλλωνα για την καλή συγκομιδή των οσπρίων.

Τα Πλυντήρια και τα Καλλυντήρια σχετίζονταν με τον φυσικό καθαρισμό του ναού και των ξοάνων της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη. Σταδιακά, όμως, η τελετή έλαβε και χαρακτήρα τελετουργικού καθαρμού. Το αρχαίο ξόανο της Αθηνάς ήταν τοποθετημένο στον παλαιό ναό της, μεταξύ Ερεχθείου και Παρθενώνα. Μπροστά στο ξόανο έκαιγε μέρα-νύχτα λύχνος, ο οποίος γεμιζόταν με λάδι μια φορά τον χρόνο. Το ξόανο της θεάς μεταφερόταν το πρωί στο Φάληρο με πομπή, πλενόταν στην θάλασσα και το ίδιο βράδυ, υπό το φως των δάδων, μεταφερόταν πίσω στην Ακρόπολη.[778]

Παρόμοιες γιορτές με τους Αθηναίους τελούσαν και οι Λάκωνες με σημαντικότερες τα Υακίνθια και τα Κάρνεια. Τα Υακίνθια ήταν τριήμερη γιορτή που διεξαγόταν στα τέλη Μαΐου / αρχές Ιουνίου στις Αμύκλες (νότια της Σπάρτης) προς τιμήν του Απόλλωνα και του Υακίνθου, που ήταν τοπικός θεός της βλαστήσεως. Η πρώτη ημέρα ήταν πένθιμη, εις ανάμνησιν του θανάτου του Υακίνθου, ενώ η δεύτερη γιορτινή, προς τιμήν του Απόλλωνα. Έτσι, εκφραζόταν ο κύκλος θανάτου και γεννήσεως των θεών της βλαστήσεως ή γονιμότητας, όπως συνέβαινε και με τον Όσιρη στην Αίγυπτο. Σπαρτιάτισσες ύφαιναν τον χιτώνα του Απόλλωνα για να του τον αφιερώσουν και εν μέσω πομπής ‘αρμάτων και εφίππων κατευθύνονταν μέχρι τον ναό του Απόλλωνα στις Αμύκλες, όπου συνεχίζονταν οι γιορτές και την τρίτη ημέρα.

Τα Κάρνεια ήταν γιορτή που διαρκούσε εννέα ημέρες στο τέλος Αυγούστου. Ήταν αφιερωμένη στον τοπικό θεό Κάρνειο ή Κάρνο και στον Απόλλωνα. Οι άνδρες μετείχαν σε δείπνο, που προσφερόταν με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε σε εννέα σημεία της πόλεως δειπνούσαν ανά εννέα άνδρες. Η όλη γιορτή εμπιστευόταν σε νέους Σπαρτιάτες, που ονομάζονταν καρνεάτες. Κατά την διάρκεια της γιορτής, ένας από τους καρνεάτης, αφού εκφωνούσε τις ευχές για το τέλος της συγκομιδής, έφευγε όσο πιο γρήγορα μπορούσε ενώ τον κυνηγούσαν οι σταφιλοδρόμοι, άλλοι καρνεάτες που κρατούσαν τσαμπιά σταφύλια. Εάν τον έπιαναν, η χρονιά για την Πόλη θα ήταν καλή.[779]

Παρόμοιες γιορτές γίνονταν και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, με περισσότερο γνωστό το Ηραίο του Άργους. Η γιορτή ήταν αφιερωμένη στην Ήρα και είχε σχέση με την ευφορία των καρπών της γης. Έξω από το Άργος υπήρχε ιερό της θεάς, όπου και κατευθυνόταν η πομπή που ξεκίναγε από την πόλη. Οι εκδηλώσεις διεξάγονταν κάθε τέσσερα χρόνια και πολύ πιθανό να περιλάμβαναν και αναπαράσταση ιερού γάμου της Ήρας με τον Δία, όπως συνέβαινε στην Αθήνα με τον Διόνυσο.

Σε γενικές γραμμές, οι γιορτές που διοργανώνονταν σε διάφορες ελληνικές Πόλεις, όπως συνέβαινε και στις προγενέστερες αγροτικές κοινωνίες, είχαν χαρακτήρα καθαρά γεωργικό με βάση τις ευχές για καρποφορία των καρπών της γης, γονιμότητα και γενικά καλή αγροτική χρονιά. Οι θρησκευτικές τελετές σε όλες τις ελληνικές Πόλεις είχαν ορισμένα κοινά γνωρίσματα. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά ήταν οι θυσίες ζώων και ειδικότερα βοδιών αν και δεν έλειπαν τα ερίφια, οι αίγες, οι χοίροι αλλά και τα πουλερικά. Βασικό στοιχείο των ιεροτελεστιών ήταν ο καθαρμός. Τα ζώα πλένονταν καλά και οι συμμετέχοντες έπλεναν τα χέρια τους για να ιερουργήσουν. Μετά, έπαιρναν μια χούφτα σιτηρά, σήκωναν τα χέρια ψηλά στον ουρανό με τελετουργικό τρόπο, απήγγελλαν μια προσευχή και έριχναν τα σιτηρά στον βωμό, όπου βρισκόταν τοποθετημένο το ιερό ζώο. Ο ιερέας έπιανε το εγχειρίδιο, έκοβε τρίχες από τον λαιμό του ζώου και τις έριχνε στην φωτιά. Τέλος, έσφαζε το ζώο και συνέλεγε το αίμα του, το οποίο κατόπιν ράντιζε γύρω-γύρω από τον βωμό. Το κρέας του ζώου ψηνόταν στην φωτιά του βωμού και καταναλω-

[778] Harrison, σ. 158-163.
[779] Burkert, pp. 234-236.

νόταν από τους παρευρισκομένους στην θυσία ενώ τα κόκαλά του τοποθετούνταν με ορισμένη σειρά. Η ουσία της τελετής ήταν ο εξαγνισμός και η ευχαριστία προς τους θεούς ενώ η φωτιά συμβόλιζε την απαρχή κάτι νέου. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Αθηναίοι έστειλαν αρκετές φορές απεσταλμένους στο μαντείο των Δελφών για να φέρουν νέο φως στην Πόλη.[780]

Οι Έλληνες διόριζαν και χρησιμοποιούσαν τους ιερείς τους με διαφορετικό τρόπο από ό,τι προγενέστεροι λαοί. Οι ιερείς και οι ιέρειες υπηρετούσαν στα διάφορα ιερά και στους ναούς εκτελώντας μια συγκεκριμένη υπηρεσία προς ορισμένο θεό σε καθορισμένο ναό. Ο ιερέας ή η ιέρεια δεν έμεναν στον ναό αλλά έπρεπε να βρίσκονται εκεί όταν απαιτούνταν. Στον ναό ή στο ιερό υπηρετούσαν και διάφοροι αξιωματούχοι, όπως ο νεωκόρος και οι ιεροποιοί, που ασχολούνταν με την αγορά των ζώων και την φροντίδα των οργάνων την θυσίας, και οι ιεροταμίαι, που ήταν υπεύθυνοι για τα οικονομικά. Η ιερότητα ήταν κληρονομική αλλά ιερείς διορίζονταν και από τον δήμο για ένα έτος ή περισσότερο ή και εφ’ όρου ζωής. Στις ιδιωτικές θυσίες ο αρχηγός της οικογένειας εκτελούσε χρέη ιερέως. Η θέση του ιερέα ήταν τιμητική και εκείνος έπρεπε να έχει συγκεκριμένο παρουσιαστικό: τα μαλλιά του ήταν μακριά, φορούσε κεφαλόδεσμο, στεφάνι, ενδύματα σε χρώμα λευκό ή πορφυρό, ειδική ταινία στον καρπό και κρατούσε ειδικό σκήπτρο.[781]

Οι θρησκευτικές τελετές και οι προσωπικές ιερουργίες δείχνουν ότι οι Έλληνες λάτρευαν τους θεούς τους σε συλλογική αλλά και σε ατομική βάση με επίσημες ομαδικές γιορτές αλλά και ατομικές θυσίες. Η λατρεία στην Αρχαία Ελλάδα δεν χαρακτηριζόταν από μονότονη και στατική έκφραση ευλάβειας προς τους θεούς αλλά ήταν πολυδιάστατη, πολυδύναμη και πολυποίκιλη. Η σημαντικότερη έκφανσή της ήταν οι θρησκευτικές τελετές, που αποτελούσαν μαζική έκφραση της θρησκευτικότητας των Αρχαίων Ελλήνων και τελούνταν με μεγάλη ευλάβεια και προσοχή, κυρίως δια μεγαλοπρεπών πομπών και δρωμένων, τα οποία σταδιακά έλαβαν ιδιαίτερη, αυτοτελή χροιά: την θεατρική παράσταση. Οι Έλληνες, τελικά, δεν περιορίζονταν στα αποκλειστικώς θρησκευτικά δρώμενα αλλά συγκεντρώνονταν και στο θέατρο, γύρω από τους ηθοποιούς, για να παρακολουθήσουν τις παραστάσεις τραγωδίας και κωμωδίας.

Το Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο

Οι γνώσεις μας για την ιστορία του Αρχαίου Ελληνικού Θεάτρου βασίζονται κατά κύριο λόγο στο *Περί Ποιητικής* βιβλίο του Αριστοτέλη για τις απαρχές της, στην εικονογραφία της ελληνικής αγγειογραφίας και φυσικά σε όσα γραπτά θεατρικά έργα έχουν φθάσει μέχρι τις μέρες μας. Η αρχαία ελληνική δραματουργία μπορεί λοιπόν να χωρισθεί στην Τραγωδία και στην Κωμωδία. Οι δύο αυτές κατηγορίες σημαίνουν παρουσίαση των γεγονότων (δρωμένων) με δραματικό ή κωμικό τρόπο. Η αρχή έγινε με την τραγωδία.

Κατά τον Αριστοτέλη, η τραγωδία υπήρξε αρχικά αποτέλεσμα αυτοσχεδιασμών.[782] Πρέπει να συνδέεται με την λατρεία του Διονύσου αφού οι γιορτές που ήταν αφιερωμένες στον θεό συμπεριλάμβαναν και δρώμενα, τα οποία πρέπει να εξελίχθηκαν στο κατοπινό θέατρο. Η πρωταρχική μορφή θεάτρου πρέπει να ήταν ο διθύραμβος, χορικό άσμα (τραγούδι που τραγουδιόταν από ομάδες), που συμπεριλάμβανε αφηγηματικά στοιχεία, δηλαδή διήγηση συμβάντων. Ο εξαιρετικότερος εκπρόσωπος της τέχνης του διθυράμβου υπήρξε ο Αρίων ο κιθαρωδός από την Λέσβο, που εργάσθηκε στην Κόρινθο στις αρχές του ΣΤ' αιώνα. Ο Αρίων τελειοποίησε τον διθύραμβο εισάγοντας καθαρά αφηγηματικά αλλά και μιμικά στοιχεία. Η συνέχεια της εξελίξεως του διθυράμβου μεταφέρεται στην Αθήνα, όπου ο σχεδόν μυθικός ηθοποιός Θέσπις του έδωσε ένα πιο θεατρικό χαρα-

[780] Burkert, pp. 75-77.
[781] Burkert, pp. 95-98.
[782] Αριστ., *Περί Ποιητικής*, 1449a.

κτήρα. Ανάμεσα στα χορικά παρεμβάλλονταν κείμενα που έπρεπε να αποδοθούν με μιμικό τρόπο και έκαναν πιο σαφή τον μύθο που προσπαθούσε να αφηγηθεί ο διθύραμβος ενώ ταυτοχρόνως ενίσχυαν τους ρόλους ατόμων, σε αντίθεση με τις ομάδες στα δρώμενα. Το σημείο αυτό αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη του θεάτρου διότι έτσι εισήχθη αυτόματα η έννοια του ηθοποιού σε αντιδιαστολή με τον χορό. Η πρώτη αναφορά σε τέτοιου είδους πρωτόγονη θεατρική παράσταση χρονολογείται στο 535/4. Την χρονιά αυτή, ο Θέσπις παρουσίασε για πρώτη φορά το έργο του στα Μεγάλα Διονύσια των Αθηνών, όπου κέρδισε ως έπαθλο έναν τράγο. Το 535/4, λοιπόν, αποτελεί την ληξιαρχική πράξη γενέσεως της Τραγωδίας και του θεάτρου γενικότερα. Βέβαια, το γεγονός ότι ο Θέσπις κέρδισε στα Μεγάλα Διονύσια προϋποθέτει και αντιπάλους, που μάλλον αναγνωρίζονται στα πρόσωπα του Φρυνίχου και του Χοιρίλου, ο καθένας εκ των οποίων έθεσε το δικό του λιθαράκι στην αρχική τελειοποίηση της Τραγωδίας. Η Τραγωδία αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο του Αρχαίου Ελληνικού Θεάτρου και συμπληρώθηκε από την Κωμωδία, που ακολούθησε.

Η Κωμωδία πρέπει να εισήχθη στα Μεγάλα Διονύσια μόλις το 486 αλλά οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι τόσο ελλιπείς που μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά την Κωμωδία μόνο με τα έργα του Αριστοφάνη, δηλαδή προς το τέλος του Ε' αιώνα. Παρ' ότι έχουμε συνηθίσει να αναφέρουμε την Τραγωδία και την Κωμωδία μαζί, έχουν σημαντικές διαφορές και δεν φαίνεται ότι η δεύτερη προήλθε από την πρώτη. Η πρώτη άμεση διαφορά που μπορούμε να διακρίνουμε, βασιζόμενοι σε όσα στοιχεία διαθέτουμε, είναι ότι η Κωμωδία αντλούσε την θεματολογία της κυρίως από την πρόσφατη πραγματικότητα ενώ η Τραγωδία βασιζόταν περισσότερο στην παράδοση.

Το Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο πραγματώθηκε μέσα από τους δραματικούς αγώνες που οργανώνονταν στις διάφορες Ελληνικές Πόλεις και κυρίως στην Αθήνα αλλά δεν αποτελούσε καθημερινό μέσο προβληματισμού ή ψυχαγωγίας των Αρχαίων Ελλήνων. Κατά τον Ε' και Δ' αιώνα οι παραστάσεις δίνονταν στην Αθήνα με αφορμή τις δύο μεγάλες θρησκευτικές εορτές: τα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήναια, που διεξάγονταν τον Μάρτιο / Απρίλιο και τον Ιανουάριο / Φεβρουάριο αντιστοίχως, όπου τα διάφορα έργα διαγωνίζονταν για το πρώτο βραβείο. Το θέατρο, λοιπόν, εντασσόταν σε ένα γενικότερο εορταστικό πλαίσιο όπου συμμετείχαν όλοι οι πολίτες.

Οι γιορτές αυτές και οι θεατρικές παραστάσεις προετοιμάζονταν προσεκτικά από τους αξιωματούχους της Πόλεως. Ο επώνυμος άρχων και οι βοηθοί του ήταν οι βασικοί υπεύθυνοι για την οργάνωση των εορτών και των παραστάσεων. Η ομάδα αυτή επέλεγε τους ποιητές, τους ηθοποιούς και τους χορηγούς, τους πολίτες που θα αναλάμβαναν μέρος των εξόδων. Οι χορηγοί πλήρωναν για την εκπαίδευση και διδασκαλία των ερασιτεχνών ηθοποιών που αποτελούσαν τον χορό αλλά και την αποζημίωση που ελάμβαναν για την εγκατάλειψη των εργασιών τους όσο διαρκούσε η προετοιμασία. Ακόμη ο χορηγός ήταν υπεύθυνος για την εξασφάλιση κατάλληλου χώρου για τις πρόβες αλλά και την διατροφή όσων συμμετείχαν σε αυτές. Η χορηγία θεωρούνταν σημαντικότατη υπηρεσία στον δήμο αν και προς το τέλος του Δ' αιώνα καταργήθηκε τελικά, μάλλον για πολιτικούς λόγους, και ο δήμος αναλάμβανε όλα τα έξοδα.

Όπως μπορεί κανείς να διακρίνει από την διαθέσιμη αγγειογραφία αφιερωμένη σε θεατρικά δρώμενα,[783] οι ηθοποιοί (υποκριτές) έπαιζαν πολλούς ρόλους φορώντας προσωπεία και μάλιστα μπορούσαν να κερδίσουν και βραβείο για την επιδεξιότητά τους στην υποκριτική τέχνη. Σταδιακά εισήχθησαν και άλλα στοιχεία που βοηθούσαν τους ηθοποιούς να παίξουν τους ρόλους τους, όπως ειδικά ενδύματα, ειδικά προσωπεία και ψηλοτάκουνα υποδήματα (κόθορνοι). Ο συνολικός αριθμός των προσώπων που συμμετείχαν σε μια παράσταση ήταν αρκετά μεγάλος αν υπολογίσει κανείς, εκτός των δύο ή τριών βα-

[783] Δες εκτενή εικονογραφία σε J. R. Green, *Theater in Ancient Greek Society* (London: Routledge, 1994), passim.

σικών ηθοποιών, τον χορό και όλους τους άλλους που συμμετείχαν ως βουβά πρόσωπα ή βοηθούσαν με διάφορους τρόπους.[784]

Φαίνεται ότι το κοινό δεν αποτελούνταν αποκλειστικά από άνδρες αλλά γυναίκες και παιδιά, μάλλον των χαμηλότερων τάξεων, μπορούσαν να παρακολουθήσουν τα έργα με την άδεια του αρχηγού της οικογένειας. Έτσι, τελικά, το κοινό ήταν αρκετά πολυπληθές. Μάλιστα το πλήθος που συνέρεε για να παρακολουθήσει τα θεατρικά έργα στην Αθήνα κατά τα Διονύσια και τα Λήναια πρέπει να ήταν τόσο μεγάλο ώστε ανάγκασε γρήγορα τον δήμο να σκεφθεί την δημιουργία ειδικού χώρου, το θέατρο. Γύρω στο 500 π.Χ. οι Αθηναίοι πρέπει να έκτισαν το πρώτο θέατρο στον χώρο του ιερού του Διονύσου Ελευθερέως, στους πρόποδες της νότιας πλευράς του βράχου της Ακροπόλεως. Όλα τα οικοδομήματα που κατασκευάσθηκαν στην θέση αυτή μέχρι περίπου το 330 π.Χ. πρέπει να ήταν ξύλινα και γι’ αυτό δεν άφησαν κανένα ίχνος. Πάντως το πιο πιθανό είναι ότι ο θεατρικός χώρος αποτελούνταν εξ αρχής από τρία μέρη: έναν κυκλικό επίπεδο χώρο όπου κινούνταν ο χορός και γι’ αυτό ονομάσθηκε ορχήστρα, ένα επίμηκες κτίσμα για τους ηθοποιούς (σκηνή) και ένα βαθμιδωτό κοίλο χώρο όπου βρίσκονταν οι θέσεις των θεατών και αναφέρεται ως θέατρο ή κοίλο. Τα σκηνικά ήταν ελάχιστα και όταν ήταν ανάγκη να υποτεθεί ότι γεγονότα συνέβαιναν σε εσωτερικό χώρο, πρόβαλε από το βάθος της σκηνής ένα τροχοφόρο βάθρο (εκκύκλημα) ενώ όταν έπρεπε να παρουσιασθεί θεός, ένα είδος γερανού μετεώριζε τις μορφές των θεών πάνω από την σκηνή (από μηχανής θεός).

Τον σημαντικότερο ρόλο σε μια παράσταση τον έπαιζε φυσικά το έργο και ακόμη περισσότερο ο δημιουργός του. Τρεις μεγάλοι συγγραφείς, από όσο γνωρίζουμε από τα σωζόμενα έργα, σφράγισαν την Τραγωδία τον Ε' και Δ' αιώνα. Ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης, φωτίζουν για πάντα τον δρόμο της θεατρικής δημιουργίας. Ο Αισχύλος (525-456) γεννήθηκε στην Ελευσίνα και έγραψε περίπου ενενήντα έργα από τα οποία σώζονται ολόκληρα μόνο επτά. Το παλαιότερο από τα σωζόμενά του είναι το έργο *Πέρσαι,* που διδάχθηκε το 472 και στο οποίο εξιστορείται η νίκη των Ελλήνων επί των Περσών στην Σαλαμίνα. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της συγκεκριμένης τραγωδίας είναι ότι ο νικητής Αισχύλος διηγείται διά του έργου το γεγονός της ήττας των Περσών στην Σαλαμίνα από την πλευρά των ηττημένων, δηλαδή με κύρια πρόσωπα αυτά της Περσικής Αυτοκρατορίας.[785] Από την μελέτη της δομής αυτού του έργου συμπεραίνονται τα μέρη της Τραγωδίας, τα οποία ήταν τμήματα διαλόγων (επεισόδια) στα οποία παρεμβάλλονται χορικά (άσματα). Το πρώτο χορικό λέγεται πάροδος ενώ ο πρώτος μονόλογος ή διάλογος λέγεται πρόλογος.[786] Στο *Πέρσαι* υπάρχει σε πλήρη εξέλιξη η δομή της τραγωδίας και η έννοια και η σημασία του τραγικού στην ανθρώπινη ζωή. Από το έργο διαφαίνεται ότι το άτομο έχει πλέον πλήρη ελευθερία στην ζωή του χωρίς να επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες στην ελευθερία της σκέψεώς του, της βουλήσεώς του και των πράξεών του. Η σύγκρουση κάθε ατόμου με άλλα ή με καταστάσεις οδηγεί σε μια νέα σύνθεση προσώπων και καταστάσεων. Το ηθικό δίδαγμα του έργου είναι ότι ο πανίσχυρος Ξέρξης είχε ανέλθει σε ένα όριο κατακτητικής δόξας το οποίο δεν μπορούσε να ξεπερασθεί και η αγωνία για την υπερπήδησή του δεν ήταν παρά η ύβρις που έφερε την πτώση του.

Το ζήτημα της ύβρεως και η προσπάθεια του ανθρώπου να υπερβεί τα όρια που του έχουν τεθεί, πλησιάζοντας τους θεούς, επαναλαμβάνεται σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση και στα υπόλοιπα σωζόμενα έργα του Αισχύλου. Τα κυριότερα από αυτά είναι η τριλογία που αναφέρεται στην Θήβα, *Λάιος* (σωζόμενα αποσπάσματα), *Οιδίπους, Επτά επί Θήβας*, και επίσης οι *Ικέτιδες* και ο *Προμηθέας Δεσμώτης* καθώς και η μόνη τριλογία

[784] Green pp. 9-10.

[785] Δες Ιστορική Πηγή 16.

[786] Για την αρχική εξέλιξη του θεάτρου δες λεπτομερώς Green, ch. 1 & 2 & 3.

που σώζεται ολόκληρη, η *Ορέστεια* (*Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες*). Στην *Ορέστεια*[787] η θεματολογία περιστρέφεται γύρω από τον μύθο των Ατρειδών και τονίζεται η θεία δικαιοσύνη. Ένα συγκινητικό και απαράμιλλης δραματικής τέχνης απόσπασμα είναι η στιγμή που η Κλυταιμνήστρα αναγγέλλει στο κοινό πώς σκότωσε τον Αγαμέμνονα:

> Αν και είπα πριν από λίγο πολλά, που έπρεπε τότε να πω, δεν θα ντραπώ τώρα να σας πω τ' αντίθετα. Πώς αλλιώς κάποιος που ετοιμάζει για τον εχθρό του κακό, αν δεν του κάνει τον φίλο, για την συμφορά παγίδα μπορεί να στήσει σε ύψος μεγαλύτερο από αυτό που μπορεί να πηδήξει εκείνος για να σωθεί. Αυτόν τον αγώνα μου τον έχω μελετήσει από καιρό και ήλθε η ώρα την νίκης που περιμένω από παλιά. Στέκομαι εκεί που του 'δωσα μια και τελείωσα. Έτσι τό 'κανα και δεν τ' αρνιέμαι γιατί ούτε να λακίσω θέλω ούτε να αντισταθώ στον θάνατο. Σε κυκλικό δίχτυ, όπως των ψαριών, τον τυλίγω. Σε πλούσιο ιμάτιο του ολέθρου. Δυο φορές τον χτυπώ. Δυο βόγγους έβγαλε και έμεινε στον τόπο. Και μόλις έπεσε τού 'δωσα και τρίτη, πού 'χα κάνει τάμα σ' αυτόν στον κάτω κόσμο, τον Άδη, τον σωτήρα των νεκρών. Έτσι την ψυχή του βγάζει καθώς πέφτει και ξερνάει μ' ορμή το αίμα από το σφάξιμο και ρίχνει μελανές στάλες ματωμένης δροσιάς. Και ευχαριστιέμαι τόσο όσο λάμπει το μπουμπούκι μόλις πάει ν' ανοίξει.[788]

Ο Αισχύλος έθεσε την σφραγίδα του ως δημιουργός της τραγωδίας και του θεάτρου αφού "καθόρισε την θεματολογία του, καλλιέργησε τον προβληματισμό του, οργάνωσε την αρχιτεκτονική του". [789]

Συνεχιστής του αισχυλικού έργου υπήρξε ο Σοφοκλής (496-405), που πρέπει να συνέγραψε πάνω από εκατόν είκοσι δράματα αλλά πολύ λίγα σώζονται. Η βασική συνεισφορά του Σοφοκλή στο Αρχαίο Ελληνικό Δράμα και στην παγκόσμια δραματική δημιουργία έγκειται στην μελέτη της συμπεριφοράς του ανθρώπου σε συγκεκριμένες δύσκολες καταστάσεις αποφάσεων. Παρά την παρείσφρηση των θεών στα τεκταινόμενα των έργων του Σοφοκλή, ο άνθρωπος, ως ελεύθερο ον, καλείται να αποφασίσει για την τύχη του. Ο τραγικός ήρωας δοκιμάζεται από ένα μεγάλο δίλημμα και η απόφαση που παίρνει συμβαδίζει με τις αρχές που έχει ήδη θέσει και τον προσωπικό του προορισμό αλλά η απόφαση αυτή οδηγεί, στο τέλος, στην πλήρη καταστροφή του. Τα στοιχεία αυτά ενυπάρχουν στις *Τραχινίες*, το παλαιότερο μάλλον σωζόμενο έργο του, αλλά κυρίως στα *Αίας, Αντιγόνη, Οιδίπους επί Κολωνώ* και *Οιδίπους Τύραννος.*

Δύο από τα σημαντικότερα έργα του Σοφοκλή είναι η *Αντιγόνη* και ο *Οιδίπους Τύραννος*. [790] Η Αντιγόνη θέλει να πάρει και να θάψει τον νεκρό αδελφό της Πολυνείκη αλλά συναντά την άρνηση του νέου βασιλιά των Θηβών, Κρέοντα. Η Αντιγόνη, παρά την απαγόρευση, μένει πιστή στον αδελφικό της προορισμό, θάβει τον Πολυνείκη και φυσικά καταδικάζεται σε θάνατο. Ο πραγματικά καταδικασμένος όμως είναι ο Κρέων, ο οποίος με τις ανθρώπινες πράξεις του προσπαθεί να υπερβεί τον ηθικό και θεϊκό νόμο, δηλαδή το αναφαίρετο και ιερό δικαίωμα να θάψει η αδελφή τον αδελφό της. Ο Οιδίπους, από την

---

[787] Η καλύτερη κινηματογραφημένη παράσταση είναι του "Θεάτρου Τέχνης" το 1982 στην Επίδαυρο και βρίσκεται στο αρχείο της ΕΡΤ.

[788] Αισχύλος, *Ορέστεια: Αγαμέμνων*, 1372-1392. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[789] Ν. Χουρμουζιάδης, ΙΕΕ, 3α:378.

[790] Ο καλύτερος μαγνητοσκοπημένος Οιδίποδας είναι η παράσταση που έδωσε το Εθνικό Θέατρο στην Ιαπωνία το 1974 με πρωταγωνιστές τον Μάνο Κατράκη και την Αλέκα Κατσέλη. Η ταινία βρίσκεται στο αρχείο της ΕΡΤ.

άλλη πλευρά και όπως παρουσιάζεται στο *Οιδίπους Τύραννος*, είναι ένα τραγικό πρόσωπο που δεν μπορεί να αποφύγει την μοίρα του. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Οιδίπους έμελλε να δολοφονήσει τον πατέρα του και να νυμφευθεί την μητέρα του χωρίς να το γνωρίζει. Όταν ήταν βρέφος είχε απομακρυνθεί από το ανάκτορο ακριβώς για να μην πραγματοποιηθεί ο χρησμός. Όταν ανακάλυψε την αλήθεια τύφλωσε τον εαυτό του για να μην βλέπει την ύβρη, η οποία ήταν ακριβώς ο ίδιος. Κατά τον Σοφοκλή, ολόκληρη η ζωή του Οιδίποδα είναι μία ύβρις και η τελική του κατάρρευση δεν είναι τίποτα άλλο από μια αναγκαιότητα για να υπάρξει ισορροπία στην ζωή του και αυτογνωσία. Το σημείο που ο Οιδίποδας μαθαίνει ότι εκείνος ήταν το μωρό που ανέφερε ο χρησμός είναι ίσως η κορυφαία στιγμή του έργου:

ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Ε! Εσύ γέρο! Κοίτα εδώ που σου μιλάω και πες μου όσα σε ρωτάω. Ήσουν ποτέ του Λαΐου;[791]
ΔΟΥΛΟΣ:
Ήμουν, όχι δούλος αγορασμένος αλλά στο ανάκτορο μεγαλωμένος.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Ποια δουλειά έκανες και τι ζωή ζούσες;
ΔΟΥΛΟΣ:
Πρόβατα βοσκούσα σ’ όλη μου τη ζωή.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Σε ποια περιοχή τριγυρνούσες;
ΔΟΥΛΟΣ:
Στον Κιθαιρώνα και σε γειτονικά μέρη.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Μήπως ξέρεις τον άνδρα αυτόν εδώ, τον συνάντησες πουθενά;
ΔΟΥΛΟΣ:
Τι συμβαίνει; Για ποιόν άντρα μιλάς;
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Αυτόν που είναι εδώ. Είχες ποτέ πάρε δώσε κάπου μαζί του;
ΔΟΥΛΟΣ:
Δεν με βοηθάει η μνήμη να σου πω αμέσως.
ΑΓΓΕΛΙΑΦΟΡΟΣ:
Δεν είναι περίεργο βασιλιά μου. Μα θα του θυμίσω εγώ του ξεχασιάρη. Ξέρει καλά ότι ζούσα κι εγώ στην περιοχή του Κιθαιρώνα. Όταν εκείνος βοσκούσε τα δύο κοπάδια του και εγώ το δικό μου, ανταμώναμε οι δύο άντρες τρεις μήνες[792] από την άνοιξη μέχρι τον Αρκτούρο[793] Τον χειμώνα εγώ τραβούσα στα δικά μου μαντριά ενώ εκείνος στους στάβλους του Λαΐου. Τα λέω σωστά ή δεν τα λέω όπως έγιναν;
ΔΟΥΛΟΣ:
Αλήθεια λες αν και έχουν περάσει χρόνια.
ΑΓΓΕΛΙΑΦΟΡΟΣ:
Έλα πες μου τώρα. Θυμάσαι που μου έδωσες τότε ένα παιδί να το αναθρέψω σαν δικό μου;
ΔΟΥΛΟΣ:

---

[791] Ο πατέρας του Οιδίποδα.

[792] Αναγράφονται λανθασμένα ως εξάμηνα στο κείμενο.

[793] Την αρχή του φθινοπώρου. Ο Αρκτούρος είναι άστρο στον αστερισμό του Βοώτη και ανατέλλει στον νυκτερινό ουρανό από τα μέσα του Σεπτεμβρίου.

Τι είναι; Γιατί λες τέτοια ιστορία;
ΑΓΓΕΛΙΑΦΟΡΟΣ:
Αυτός είναι, φίλε μου. Αυτός που τότε ήταν νέος.
ΔΟΥΛΟΣ:
Άντε να χαθείς. Δεν το βουλώνεις.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Μη τον κατσαδιάζεις, γέροντα, γιατί μάλλον αυτά που λες εσύ είναι για μάλωμα παρά τα δικά του.
ΔΟΥΛΟΣ:
Τι κακό έκανα, ω άριστε των αρχόντων;
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Δες μας διηγείσαι για την ιστορία του παιδιού που λέει αυτός.
ΔΟΥΛΟΣ:
Τίποτα δεν λέει που είδε και άδικα ταλαιπωρείται.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Με το καλό δεν θέλεις να μας μιλήσεις αλλά θα μας τα πεις με κλάματα.
ΔΟΥΛΟΣ:
Αχ μη, μα το θεό, εμέ τον γέροντα βασανίσεις.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Δεν έρχεται κανείς γρήγορα να τον δέσει πισθάγκωνα.
[Οι φρουροί πιάνουν τον γέρο πισθάγκωνα]
ΔΟΥΛΟΣ:
Δυστυχία μου. Τι άλλο επιθυμείς να μάθεις;
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Τού ’δωσες το παιδί, αυτό που μας λέει;
ΔΟΥΛΟΣ:
Τό ’δωσα. Που καλύτερα να πέθαινα εκείνη την ημέρα.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Αλλά θα το πάθεις αν δεν πεις τι έγινε.
ΔΟΥΛΟΣ:
Περισσότερα θα πάθω αν τα πω.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Αυτός εδώ, μου φαίνεται, πα’ να ξεφύγει.
ΔΟΥΛΟΣ:
Εγώ, όχι. Αλλά σου είπα ότι τό ’δωσα.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Πού το βρήκες; Δικό σου ήταν ή άλλου;
ΔΟΥΛΟΣ:
Δικό μου πάντως δεν ήταν, μου τό ’δωσαν.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Ποιανού ήταν και από ποιο σπίτι;
ΔΟΥΛΟΣ:
Μη, προς θεού, άρχοντα, μη ζητάς να πω άλλα.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Χάθηκες, αν σε ρωτήσω τα ίδια πάλι.
ΔΟΥΛΟΣ:
Λοιπόν, ήταν απ’ τα παιδιά του Λαΐου.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Ήταν δούλου ή από την δική του γενιά.

ΔΟΥΛΟΣ:
Αλίμονο, θα του φανερώσω το κακό.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Και 'γώ ν' ακούσω. Να τ' ακούσω.
ΔΟΥΛΟΣ:
Εκείνου 'λεγαν πως παιδί ήταν. Μα από την γυναίκα σου μπορείς να μάθεις καλύτερα πώς έχουν τα πράγματα.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Εκείνη σου τό 'δωσε;
ΔΟΥΛΟΣ:
Ναι, βασιλιά μου.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Τι να το κάνεις;
ΔΟΥΛΟΣ:
Να το ξεκάνω.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Αυτή που το γέννησε με πόνο;
ΔΟΥΛΟΣ:
Φοβόταν μήπως βγει η κακιά μαντεία
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Ποια;
ΔΟΥΛΟΣ:
Λέγανε ότι θα σκοτώσει τους γονείς του.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Εσύ πώς τά 'φησες σ' αυτόν το γέρο;
ΔΟΥΛΟΣ:
Το πόνεσα, αφέντη μου. Νόμιζα πως αυτός θα το πάει σε άλλη χώρα, από 'κει που ήταν. Αλλ' αυτός για κακό μεγάλο τό 'σωσε. Γιατί εάν είσαι αυτός που λέει εκείνος, γεννήθηκες πολύ δυστυχισμένος.
ΟΙΔΙΠΟΔΑΣ:
Αλί, αλί. Όλα έγιναν φανερά. Φως. Σε βλέπω τώρα για τελευταία φορά. Εγώ, που φανέρωσα ότι γεννήθηκα από αυτούς που δεν έπρεπε, κοιμήθηκα μ' αυτούς που δεν έπρεπε και σκότωσα αυτούς που δεν έπρεπε.[794]

Ο τρίτος μεγάλος τραγωδός είναι ο Ευριπίδης (484/480-406), του οποίου σώθηκαν δέκα οκτώ ακέραια έργα. Ο Ευριπίδης έχει κάτι το διαφορετικό στον τρόπο που γράφει και τα κείμενά του αποπνέουν μια ιδιαίτερη φιλοσοφία. Ο τραγωδός συνδυάζει στο έργο του την Τραγωδία με την Φιλοσοφία. Τα πιο γνωστά του έργα είναι: *Μήδεια, Ιππόλυτος, Ικέτιδες, Εκάβη, Ηλέκτρα, Βάκχες, Ιφιγένεια εν Αυλίδι, Ιφιγένεια εν Ταύροις, Τρωάδες, Ελένη*. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα είναι η *Μήδεια*, η βασίλισσα που, κατά τον Ευριπίδη που αλλοιώνει τον κύριο μύθο,[795] σκοτώνει ενσυνείδητα τα παιδιά της και τελικά γεύεται την αδιαφορία του Ιάσονα, για χάρη του οποίου είχε διαπράξει το ανοσιούργημα. Η Μήδεια του Ευριπίδη έχει ψυχικό διχασμό διότι από την μια πλευρά υποφέρει για τον χαμό των παιδιών της και από την άλλη υποφέρει από τον άδικο παραμερισμό της από τον Ιάσονα.

Σημαντικό έργο του Ευριπίδη είναι η *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*. Η Ιφιγένεια, κόρη του Αγαμέμνονα, πρέπει να θυσιασθεί στον βωμό για να νικήσουν οι Έλληνες στην Τροία. Ο

[794] Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος*, 1121-1185. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[795] Για τον μύθο της Μήδειας δες Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α.ΙΧ.23-28.

συγγραφέας δίνει μεγάλο βάρος στις ψυχολογικές μεταπτώσεις της ηρωίδας, η οποία στην αρχή ικετεύει να την λυπηθούν αλλά μετά αντιλαμβάνεται το μεγαλείο της θυσίας της για τον ιερό σκοπό της επιτυχίας της εκστρατείας στην Τροία και είναι έτοιμη να θυσιασθεί. Το απόσπασμα όπου η Ιφιγένεια παρακαλεί τον πατέρα της να μην την θυσιάσει έχει μια έντονη ανθρώπινη χροιά:

> ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ: [Πατέρα] μη μ' εγκαταλείπεις έτσι. Είναι γλυκό να βλέπεις το φως. Μη μ' αναγκάσεις να δω τα του κάτω κόσμου. Πρώτη εγώ σε φώναξα πατέρα και εσύ εμένα παιδί σου. Πρώτη εγώ στα γόνατά σου το σώμα μου απόθεσα, χάδια τρυφερά σου έδωσα και αυτά τα λόγια μου έλεγες: "Άραγε, παιδί μου, θα αξιωθώ να σε δω ευτυχισμένη σ' ανδρός σπίτι, να ζεις και να ανθίζεις;", Και 'γώ σ' αγκάλιαζα και όπως τώρα την γενειάδα σου έπιανα. Σου έλεγα και 'γώ: "Άραγε, θα σε δω και 'γώ πατέρα γέρο νά 'σαι καλοδεχούμενος στο σπίτι μου, να ξεπληρώσω τους κόπους σου για το ανάθρεμμά μου;" Θυμάμαι αυτά τα λόγια καλά μα εσύ τα ξέχασες και θέλεις να με σκοτώσεις.

Και απάντησε ο Αγαμέμνων θέτοντας την Ελλάδα πάνω από την ζωή της κόρης του:

> ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ: [...] Δεν είναι παιδί μου ο Μενέλαος που με έχει υποδουλώσει ούτε γι' αυτό που σκέφτηκε εκείνος έχω έρθει αλλά για την Ελλάδα,[796] γι' αυτήν πρέπει, είτε το θέλω είτε όχι, να σε θυσιάσω. Μπροστά σ' αυτό το σκοπό είμαι μηδαμινός γιατί πρέπει να είναι η Ελλάδα ελεύθερη όσο περνάει από σένα, παιδί μου, κι από μένα και ούτε οι βάρβαροι να παίρνουν από τους Έλληνες τις νύφες διά της βίας. [797]

Ο Ευριπίδης ήταν πολυποίκιλος συγγραφέας και τα έργα του παρουσιάζουν αρκετές διαφορές ως προς την θεματολογία και το ύφος. Ήταν εκείνος που ολοκλήρωσε το είδος της Τραγωδίας που άρχισε με τον Αισχύλο και παρέδωσε στους μεταγενέστερους συγγραφείς ένα μεστό είδος θεάτρου, έτοιμο για νέες εκφραστικές διερευνήσεις.

Με τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη γνωρίζουμε τρεις τουλάχιστον εκδοχές της Αττικής Τραγωδίας, που υποδηλώνουν και την εξέλιξή της. Αντιθέτως, η Κωμωδία παρουσιάζεται σε όλο της το μεγαλείο μονομερώς και αποκλειστικά μέσα από τα έργα του Αριστοφάνη (445-385). Υπάρχουν βέβαια αποσπασματικές πληροφορίες για διάφορους κωμωδιογράφους του Ε' αιώνα, όπως ο Κρατίνος, που θεωρούνταν σημαντικοί στην εξέλιξη της Κωμωδίας αλλά λείπουν τα έργα τους για να γίνουν οι συγκρίσεις. Επιπλέον, παρ' ότι λείπουν και έργα συγχρόνων του Αριστοφάνη για περαιτέρω μελέτες και συμπεράσματα, θεωρείται βέβαιο ότι η ολοκλήρωση του είδους συντελέσθηκε με τον Αττικό κωμωδιογράφο.

Το βασικό χαρακτηριστικό των Κωμωδιών του Αριστοφάνη είναι η χαλαρότητα του μύθου (υποθέσεως) επειδή οι ηθοποιοί και, ιδίως ο χορός, απευθύνονται προς το κοινό σχολιάζοντας την επικαιρότητα, πολλές φορές τελείως άσχετα με το υπόλοιπο έργο. Είναι πραγματικά αξιοσημείωτο το πόσο έμοιαζε η Αρχαία Κωμωδία με την καλή Αθηναϊκή Επιθεώρηση του 20ου αιώνα, στην οποία τα χορευτικά μέρη συνοδεύονταν με καυστικούς στίχους τραγουδιών που προσαρμόζονταν στην επικαιρότητα. Ακόμη και μετά την εποχή της Αθηναϊκής Επιθεωρήσεως υπήρξαν τηλεοπτικές παραγωγές που ακολούθη-

[796] Η πρώτη γραπτή αναφορά στην λέξη Ελλάδα γίνεται από τον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Β.683).

[797] Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, 1218-1232. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

σαν το ίδιο μοτίβο, όπως η σειρά "Δέκα Μικροί Μήτσοι"[798] του Λ. Λαζόπουλου, από τα μέσα της δεκαετίας του ’90.

Ο Αριστοφάνης πρέπει να έζησε μεταξύ 445 και 385 π.Χ. και στα έντεκα έργα του που έχουν διασωθεί υποστηρίζει τους Αθηναίους μικροαστούς που καταστρέφονταν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Από τα πιο γνωστά του έργα είναι οι *Αχαρνής,* που παρουσιάσθηκε (425) λίγα χρόνια πριν την ειρήνη του Νικία (421). Έχει ως κεντρικό θέμα την ειρήνη και κύριο πρόσωπο τον ταλαιπωρημένο από τον πόλεμο Δικαιόπολη, που προσπαθεί να κλείσει ειρήνη με τους Λακεδαιμονίους. Το πιο αριστοτεχνικά γραμμένο έργο του φαίνεται όμως ότι είναι οι *Όρνιθες* (414), όπου δύο Αθηναίοι, απογοητευμένοι με τα πολιτικά γεγονότα (Σικελία) και τους συμπολίτες τους, φεύγουν για να δημιουργήσουν την ουτοπική τους πόλη ανάμεσα στα πουλιά (όρνιθες). Άλλο ενδιαφέρον έργο είναι η *Λυσιστράτη* (411) όπου το θέμα της ειρήνης τίθεται στα χέρια των γυναικών. Οι γυναίκες επαναστατούν αρνούμενες την ερωτική πράξη στους άνδρες τους μέχρι να πετύχουν ειρήνη. Το 405 διδάχθηκαν οι *Βάτραχοι* την στιγμή ακριβώς που στην Αθήνα επικρατούσε ανασφάλεια και αναστάτωση μετά την καταδίκη των στρατηγών που είχαν λάβει μέρος στην ναυμαχία των Αργινουσών. Την ίδια ακριβώς εποχή πέθαναν μέσα σε διάστημα λίγων μηνών ο Ευριπίδης και ο Σοφοκλής και οι Αθηναίοι στερήθηκαν την καλλιτεχνική προσφορά των σημαντικότερων συγγραφέων τραγωδίας, την στιγμή μάλιστα που ο Αισχύλος είχε φύγει από την ζωή πριν από αρκετά χρόνια. Οι *Βάτραχοι,* λοιπόν, εκφράζουν αυτές τις ανησυχίες όταν ο Διόνυσος κατεβαίνει στον Άδη για να ξαναφέρει στην ζωή έναν από τους δύο μεγάλους συγγραφείς, Αισχύλο ή Ευριπίδη, οι οποίοι εξέφραζαν τους αθηναϊκούς προβληματισμούς μέσα από τα έργα τους. Το ζητούμενο στους *Βατράχους* ήταν ποιος από τους δύο συγγραφείς θα είχε καλύτερη επίδραση στους Αθηναίους με τα έργα του. Τελικά, ενώ ο Διόνυσος είχε πάει για να πάρει τον Ευριπίδη, που ήταν και νεότερος, επέστρεψε με τον Αισχύλο αφού ρώτησε την καρδιά του, αλλά χωρίς ουσιαστική απάντηση για τον λόγο της επιλογής.

Τα έργα του Αριστοφάνη δεν έχουν σήμερα την ίδια κωμικότητα που είχαν όταν πρωτοπαίχθηκαν διότι ο κωμωδιογράφος αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα σε επίκαιρα γεγονότα της εποχής του και συνεπώς οι υπαινιγμοί και τα ίδια τα γεγονότα δεν μας αγγίζουν. Μια καλή γνώση της Ιστορίας της περιόδου οπωσδήποτε μας φέρνει κοντύτερα στα έργα του Αριστοφάνη αλλά και πάλι είναι τόσες οι λεπτομέρειες που μας διαφεύγουν ώστε πολλά σημεία, που ίσως αποτελούσαν αφορμή γέλιου ή προβληματισμού για τους Αρχαίους Αθηναίους, παραμένουν για μας αδρανή. Οι ίδιοι οι Αθηναίοι, όμως, είχαν πλήρη αντίληψη της πολιτικής κριτικής του Αριστοφάνη αλλά και των πολιτικών επιλογών τους. Στους *Ιππής* που πρωτοπαρουσιάστηκαν το 424, σατιρίζεται αμείλικτα ο δημαγωγός Κλέων ως δούλος Παφλαγόνας αλλά και η τάση των Αθηναίων να δείχνουν εφήμερη εύνοια σε όποιον πολιτικό άνδρα τούς έπειθε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Οι Αθηναίοι, που έχουν ήδη τιμήσει τον Κλέωνα, διασκεδάζουν πολύ με την έντονη κριτική του Αριστοφάνη και του απονέμουν το πρώτο βραβείο στα Λήναια. Τον επόμενο χρόνο, όμως, τίποτα δεν τους εμποδίζει να εκλέξουν για μια ακόμη φορά τον Κλέωνα στρατηγό και να του εμπιστευθούν στρατό εναντίον των Σπαρτιατών. Αυτή η περίεργη συμπεριφορά των Αθηναίων που από την μια πλευρά γελάνε με το αποτέλεσμα των επιλογών τους στην εκλογή στρατηγών και βραβεύουν τον κωμωδιογράφο που τους τις υποδεικνύει αλλά από την άλλη δεν διστάζουν να επαναλάβουν την πράξη τους, εντάσσεται σε αυτό που εμείς ονομάζουμε αμφισημία της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, δηλαδή επικρότηση της αμφισβητήσεως των επιλογών του δήμου με ταυτόχρονη συνειδητή επανάληψη των ιδίων επιλογών. Στο γεγονός αυτό αποκαλύπτεται η «ελληνική ιδιαιτερότητα» δηλαδή, η θεατρική κρίση

[798] Στο αρχείο του Mega Channel.

του Αριστοφάνη βραβεύεται αλλά δεν ταυτίζεται με την πολιτική κρίση των θεατών του. «Ιδού τι σημαίνει δημοκρατία».[799]

Στο έργο του *Ειρήνη,* που διδάχθηκε το 421, μόλις είχε αποφασισθεί η Ειρήνη του Νικία, ο Αριστοφάνης θέτει υπό το φως της κριτικής την στάση των εμπολέμων, που δεν συμφωνούσαν για τον τερματισμό του πολέμου:

> [συζητάει ο Ερμής με τον Αθηναίο Τρυγαίο]
> ΤΡΥΓΑΙΟΣ:
> Εξ αιτίας ποιανού άλλαξαν οι θεοί κατοικία;
> ΕΡΜΗΣ:
> Εξοργίσθηκαν με τους Έλληνες και όπου ήταν αυτοί έβαλαν τον Πόλεμο να κατοικήσει και σας παρέδωσαν σ' αυτόν να σας κάνει ό,τι ήθελε. Εκείνοι έφυγαν ψηλά να μην σας βλέπουν να πολεμάτε, ακόμη και να μην ακούνε τα παρακάλια σας.
> ΤΡΥΓΑΙΟΣ:
> Και γιατί μας τα 'καναν αυτά. Για πες μου.
> ΕΡΜΗΣ:
> Ενώ εκείνοι προσπαθούσαν να κάνετε ειρήνη, εσείς επιμένατε να πολεμάτε. Και εάν οι Λάκωνες γίνονταν λίγο πιο δυνατοί, έλεγαν: "Μα τους θεούς, τώρα θα το πληρώσουν οι Αττικιώτες". Μα όταν κάτι πετύχαιναν οι Αττικιώτες και έρχονταν οι Λάκωνες για ειρήνη, λέγατε αμέσως εσείς: "Να μη μας εξαπατήσουν," μα την Αθηνά, μα τον Δία, "θα ξαναρθούνε μια που εμείς κρατάμε την Πύλο".[800]
> [...]
> Γι' αυτό δεν ξέρω αν ποτέ θα ξαναδείτε ειρήνη.[801]

Όπως διαφαίνεται από το απόσπασμα της *Ειρήνης*, ο Αριστοφάνης στα έργα του εκφράζει την λαϊκή άποψη των Αθηναίων πολιτών του τέλους του Ε' αιώνα και των αρχών του Δ' αιώνα και έτσι μας δίνει όλη την ατμόσφαιρα της λαϊκής Αρχαίας Αθήνας, που εκ των πραγμάτων δεν είναι καταγραμμένη σε καμία Ιστορία.

Η Τραγωδία και η Κωμωδία αποτελούν ύψιστο δείγμα του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού. Μέσα από τα σωζόμενα έργα διακρίνεται η προσπάθεια των Αρχαίων Ελλήνων να κατανοήσουν, να μελετήσουν και να επεξεργαστούν λογοτεχνικά το ανθρώπινο συναίσθημα. Θέλουν να το μεταδώσουν στο κοινό, που πρέπει να προβληματισθεί, να διδαχθεί να νιώσει τον πόνο ή να γελάσει. Οι συγγραφείς, μέσα από τους χαρακτήρες των έργων τους, έδιναν στο κοινό ηθικά διδάγματα και παραδείγματα ή παραινέσεις. Έτσι γεννήθηκε το θέατρο.

Η Αρχαία Ελληνική Μουσική

Ο Αρχαίος Ελληνικός λόγος ήταν μουσικός. Δεν θα μπορούσε λοιπόν παρά η Αρχαία Ελληνική Παιδεία να περιλάμβανε και μουσική. Δυστυχώς, όμως, γνωρίζουμε πολύ λίγα για την μουσική και τα όργανα που χρησιμοποιήθηκαν την εποχή αυτή στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα λογοτεχνικά κείμενα[802] και τις παραστάσεις των αγγείων αλλά και από λίγες λίθινες στήλες.

---

[799] Κατά την κρίση του Καστοριάδη, *Η Ελληνική ιδιαιτερότητα*, 3:373-374.

[800] Η Πύλος, εξαιρετικής σημασίας για τους Σπαρτιάτες, κατελήφθη από τους Αθηναίους το 425 (δες Κεφάλαιο 8).

[801] Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 203-222.

[802] Μια προσπάθεια πιθανής αποδόσεως αρχαίας ελληνικής κοσμικής αλλά και θρησκευτικής μουσικής έχει κυκλοφορήσει σε δίσκους CD από τον Πέτρο Ταμπούρη, *Μέλος Αρχαίον*, 4 CDs, Αθήνα:

Οι πηγές μας μάς πληροφορούν ότι στην ομηρική εποχή πρέπει να χόρευαν και να τραγουδούσαν με την συνοδεία κάποιων οργάνων.[803] Το κυριότερο όργανο φαίνεται ότι ήταν η φόρμιγξ, που είχε τέσσερις χορδές. Επίσης, από την ίδια εποχή, γνωρίζουμε τον αυλό και το όργανο σύριγξ, αποτελούμενο από ανισομήκεις ενωμένους αυλούς, που πρέπει να ήταν όργανα που χρησιμοποιούσαν οι βοσκοί. Στην μεθομηρική εποχή, οι Αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν εκτός από τα παραπάνω την σάλπιγγα και τα χάλκινα κύμβαλα αλλά το κυρίαρχο όργανο ήταν η λύρα, που σαν λέξη περιέγραφε όλα τα όργανα με χορδές. Η εφεύρεση της λύρας περιγράφεται σε έναν Ομηρικό Ύμνο[804] για τον Ερμή. Ο Ερμής βρήκε μια χελώνα και, αφού την σκότωσε, τρύπησε το καβούκι της και στερέωσε επάνω του και οριζοντίως στελέχη καλαμιών. Τα κάλυψε με δέρμα αγελάδας και τέντωσε από πάνω επτά χορδές από αρνίσια έντερα.[805] Ο μύθος εξηγεί πώς ανακαλύφθηκε ο κόσμος των ήχων, η μουσική. Οι Έλληνες μάλιστα έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα στην λέξη μουσική, που πρωτοεμφανίζεται στον γραπτό λόγο σε μια ωδή του Πινδάρου. "Ἀγλαΐζεται δὲ καὶ μουσικᾶς ἐν ἀώτω, οἷα παίζομεν φίλαν ἄνδρες ἀμφὶ θαμὰ τράπεζαν",[806] γράφει ο Πίνδαρος για τον Ολυμπιονίκη Ιέρωνα από τις Συρακούσες.

Τα μόνα μουσικά κείμενα που έχουν φθάσει μέχρι τις μέρες μας, πέρα από ελάχιστα μικρά αποσπάσματα σε πάπυρο και θραύσμα αγγείου,[807] είναι χαραγμένα σε λίθινες πλάκες μαζί με το μελοποιημένο κείμενο. Στους Δελφούς βρέθηκαν δύο ύμνοι στον Απόλλωνα μαζί με την μουσική στίξη τους (εικ. ΙΕΕ, 3β:348) και χρονολογήθηκαν το 138 και το 128 π.Χ. αντίστοιχα. Ακόμη, εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο της Κοπεγχάγης η επιτάφια στήλη του λυρικού ποιητή και μουσικού Σείκιλου με εγχάρακτο εγκώμιο στο οποίο σημειώνεται, με μικρότερα γράμματα και πάνω από κάθε σειρά του κειμένου, η μουσική.[808] Βέβαια, το ότι διαθέτουμε ορισμένους μουσικούς φθόγγους υπό μορφή γραμμάτων δεν σημαίνει ότι μπορούμε να τους αναπαράγουμε με σιγουριά εφ' όσον δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς ηχούσαν, παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε και ορισμένα θεωρητικά έργα περί αρχαίας ελληνικής μουσικής.[809]

Πάντως, η λέξη μουσική, κατά τους Έλληνες, σήμαινε αρχικά όλες τις τέχνες και, εκ των πραγμάτων, την ενότητα μουσικών ήχων και λόγου, που εκφραζόταν διά της συνθέσεως και απαγγελίας στίχων. Μετά τον Ε' αιώνα, όμως, η μουσική διαχωρίσθηκε και έλαβε την σημερινή της έννοια, της αποδόσεως μουσικών ήχων.

Οι Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί

Οι πρώτες ιστορικές μνήμες των Αρχαίων Ελλήνων καταγράφηκαν στα ονομαζόμενα ιστορικά έπη πριν φυσικά την παρουσία τής, κατά κάποιο τρόπο, επιστημονικής Ιστοριογραφίας, που πρωτοεμφανίσθηκε στην Ιωνία αλλά ολοκληρώθηκε στην Αθήνα. Οι

Παιάν, 1992. Δες και Thomas J. Mathieson <mathiese@copper.ucs.indiana.edu>, "Ancient Greek Music", 30 January 1998, LT-ANTIQ <ltantiq@vm.sc.edu> καταχωρισμένο σε <http://www.lsoft.-com/scripts/wl.exe?SL1=LT-ANTIQ&H=LISTSERV.SC.EDU> (ίσως μη διαθέσιμο).

[803] Για σχέδια αρχαίων Ελληνικών μουσικών οργάνων δες ΙΕΕ, 3β:350-351 ενώ για πλούσια αλλά δυστυχώς κακής εκτυπωτικής ποιότητας εικονογραφία δες Κατερίνα Παπαοικονόμου-Κηπουργού, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: Γεωργιάδης, 1997).

[804] Οι Ομηρικοί Ύμνοι συνετέθησαν μετά την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* και ανήκουν στους διαδόχους του Ομήρου.

[805] TLG, *Hymni Homerici*, "In Mercurium/Εἰς Ἑρμῆν," lines 24-67 ή *The Homeric Hymns*, trans. by Charles Boer (Chicago: Swallow Press, 1970), pp. 23-26.

[806] Πίνδαρος, *Ωδαί*, "Ολυμπιονίκαι", Ι.14-17. "και ευχαριστιέται με τις καλύτερες μουσικές, αυτές που εμείς παίζουμε στο φιλικό και πλούσιο τραπέζι του".

[807] Παπαοικονόμου-Κηπουργού, εικ. 7, και σ. 21.

[808] *Ίδιο*, εικ. 10.

[809] Giovanni Comotti, *Music in Greek and Roman Culture* (Baltimore: John Hopkins Univ. Press), pp. 43-47.

Έλληνες είναι αυτοί που γεννούν την ιστοριογραφία «από την στιγμή κατά την οποία αμφισβητείται η παράδοση ως ανώτατη αρχή η οποία κρίνει το αληθές και το ψευδές, [και] αρχίζει τόσο η πολιτική και φιλοσοφική δραστηριότητα, όσο και η ιστορική έρευνα».[810]

Ο Όμηρος πρέπει να ήταν ο πρόδρομος του ιστορικού έπους, που αναπτύχθηκε σημαντικά τον ΣΤ' αιώνα, με πρωταρχικό σκοπό να ικανοποιήσει την διατήρηση ενδόξων παρελθόντων γεγονότων. Δυστυχώς, όμως, πέρα από τον Όμηρο, δεν γνωρίζουμε τίποτα περισσότερο από μερικούς τίτλους έργων της εποχής του ιστορικού έπους. Φαίνεται ότι σταδιακά η ποιητική μορφή των ιστορικών έργων αντικαταστάθηκε από τον πεζό λόγο και έτσι οι πρώτοι ιστοριογράφοι εμφανίσθηκαν στην Ιωνία και ονομάσθηκαν από τους κατοπινούς "λογοποιοί", όπως γράφει ο Ηρόδοτος,[811] ή "λογογράφοι", όπως τους αναφέρει ο Θουκυδίδης,[812] ακριβώς διότι χρησιμοποιούσαν πεζό λόγο.

Η λέξη "Ιστορία" έχει την καταγωγή της στην Ιωνία, όπου πρωτοεμφανίσθηκε στην ιωνική της μορφή ως "ιστορίη",[813] και λεξικογραφικά προέρχεται από τις αρχαίες ελληνικές λέξεις οιδα – ίστωρ – ιστορία που σημαίνουν γνωρίζω – κριτής – έρευνα.[814] Αρχικά, η λέξη δήλωνε κάθε περιγραφική επιστήμη, με πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα την ακόμη και σήμερα χρησιμοποιούμενη Φυσική Ιστορία (έρευνα της φύσεως), η οποία περιλαμβάνει την Βοτανική και την Ζωολογία. Αργότερα, η Ιστορία περιείχε την Εθνογραφία και την Γεωγραφία και έτσι δεν είναι παράξενο που οι τίτλοι των πρώτων έργων των λογογράφων περιλαμβάνουν κυρίως πληροφορίες εθνογραφικού και γεωγραφικού περιεχομένου.

Ο πιο αξιόλογος εκπρόσωπος και πρώιμος λογογράφος του τέλους του ΣΤ' αιώνα ήταν ο Εκαταίος, ο οποίος έγραψε περιηγητικά βιβλία και γενεαλογίες, ασκώντας κριτική και έλεγχο της ορθότητάς των πηγών του, πέρα από τις αφηγήσεις του. Αναμφισβήτητα, οι λογογράφοι άνοιξαν τον δρόμο στην εξέλιξη της Ιστορικής Επιστήμης, η οποία, δια μέσου μιας μεταβατικής περιόδου, έφθασε στην Επιστημονική Ιστοριογραφία του Ε' και του Δ' αιώνα. Σημαντικός εκπρόσωπος αυτής της ονομαζόμενης μεταβατικής περιόδου του Ε' αιώνα μπορεί να χαρακτηρισθεί ο Ελλάνικος (περ. 480-405), ο οποίος καλλιέργησε την λογογραφική παράδοση χρησιμοποιώντας μύθους και περιγραφές. Φαίνεται επίσης ότι ήταν και ο πρώτος που βασίσθηκε σε έργα προηγουμένων προσπαθώντας να δημιουργήσει μια χρονολογική συνέχεια της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας και φυσικά να καλλιεργήσει την ιδέα της ενότητάς της.

Τον Ελλάνικο διαδέχθηκε ο πρώτος μεγάλος Ιστορικός της Αρχαίας Ελλάδας, ο Ηρόδοτος (περ. 480-420), που γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας. Μετά την εμπλοκή του στα πολιτικά πράγματα της πατρίδας του αναγκάσθηκε το 450 να φύγει για την Αθήνα ενώ το 444/3 πήρε μέρος στον αποικισμό των Θουρίων. Ταξίδεψε περισσότερο από κάθε προηγούμενο λογογράφο σε όλον σχεδόν τον τότε γνωστό κόσμο, από την Βαβυλώνα μέχρι την Κάτω Ιταλία και από την Αίγυπτο μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Το ιστορικό του έργο ο ίδιος το ονόμασε "ιστορίης απόδεξιν",[815] δηλαδή παράθεση των ιστορικών του διερευνήσεων. Το κύριο θέμα του είναι η σύγκριση ανάμεσα στους Έλληνες και στους βάρβαρους (μη Έλληνες) με αποκορύφωση της διηγήσεως τους Μηδικούς Πολέμους. Το έργο αρχίζει με μια εισαγωγή για τον σκοπό της συγγραφής, ορισμένα στοιχεία για τον συγγραφέα και μερικά μυθολογικά στοιχεία της συρράξεως Ελλήνων και

[810] Καστοριάδης, *Η Ελλληνική ιδιαιτερότητα*, 3:147.

[811] Ηρόδοτος, II.143.1.

[812] Θουκυδίδης, Α.21.

[813] "ιστορίησι φάμενοι" γράφει ο Ηρόδοτος (II.118.1).

[814] Δες Δ. Δημητράκος, επιμ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* 9 τομ. (Αθήνα: Δημητράκος, 1953/1964), λήμματα: "ίστωρ", "ιστορία".

[815] Ηρόδοτος, I.1.

Περσών στις αρχές του Ε' αιώνα. Μετά, ο Ηρόδοτος παραθέτει τους λόγους που εκείνος πιστεύει ότι ήταν οι πραγματικές αιτίες για τους Ελληνο-Περσικούς πολέμους και αναφέρει ως κύριο υπεύθυνο τον Κροίσο και την υποδούλωση των Ελλήνων της Μ. Ασίας. Στην συνέχεια περιγράφει την ιστορία των Λυδών, των Περσών, των Βαβυλωνίων, των Αιγυπτίων με κύριο άξονα την κατάκτηση των περιοχών από τους Πέρσες και καταλήγει στην περσική εκστρατεία στην Θράκη και στην Ιωνική επανάσταση. Αμέσως μετά, διηγείται τις δύο εκστρατείες των Περσών στην Ελλάδα με πολλές αλλά σύντομες παρενθέσεις για την Ιστορία των Σπαρτιατών, των Αιγινητών και του Μιλτιάδη.

Το έργο του Ηροδότου είναι μια σύνθεση που εμπεριέχει ιστορικά, εθνογραφικά, γεωγραφικά και θρησκειολογικά στοιχεία, η ανάμειξη των οποίων δικαιολογείται από την μεταβατική, κατά την συγγραφή της Ιστορίας του, περίοδο από τους παραδοσιακούς λογογράφους στους καθ’ εαυτό Ιστορικούς.[816] Φαίνεται ότι σκοπός του Ηροδότου δεν ήταν να γράψει Ιστορία όπως την εννοούμε σήμερα αλλά να διηγηθεί με γλαφυρό και ευχάριστο τρόπο όλα τα θαυμαστά που είχε δει στα ταξίδια του, όλα αυτά που είχε μάθει και φυσικά τα συνταρακτικά γεγονότα της εποχής του. Αναμφισβήτητα, όλες οι πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος για τον γνωστό κόσμο της εποχής του είναι εξαιρετικής σημασίας και, άλλωστε, ο Έλληνας ιστορικός είναι ο πρώτος που έγραψε μια πραγματική Παγκόσμια Ιστορία.

Στην Ιστορία του Ηροδότου δεν λείπουν οι ιστορικές πηγές, όπως επιγραφές και ορισμένα πρωτογενή ιστορικά κείμενα, αλλά βασική πηγή της συγγραφής του υπήρξαν οι προφορικές παραδόσεις. Για να αντλήσει στοιχεία από τους ξένους λαούς πρέπει να χρησιμοποίησε διερμηνείς, οπότε δεν μπορούσε να ελέγξει την απόλυτη ακρίβεια των πληροφοριών που του μεταδίδονταν. Παρά το γεγονός ότι η βάση της μεθόδου του Ηροδότου ήταν η εμπειρική έρευνα, ο Έλληνας ιστοριογράφος δεν δίσταζε να θέτει σε κρίση τις πληροφορίες του, κυρίως τις προφορικές, παραθέτοντας όλες τις απόψεις και ορισμένες φορές και την δική του θέση. Για παράδειγμα, στην εξιστόρησή του για την Αίγυπτο αναφέρει και απορρίπτει τις θεωρίες για τις πλημμύρες του Νείλου και μετά υποστηρίζει την δική του άποψη[817] ενώ, σε άλλο σημείο, παραθέτει και εξηγεί όλες τις γνώμες γιατί οι Αργείοι δεν συμμετείχαν στους Περσικούς Πολέμους.[818] Φυσικά δεν λείπουν και σφάλματα στην συγγραφή, όπως η μεταμόρφωση του Ναβουχοδονόσορα σε γυναίκα με το όνομα Νίτωκρις[819] ή η πληροφορία ότι Φοίνικες θαλασσοπόροι με διαταγή του βασιλιά της Αιγύπτου περιέπλευσαν την Αφρική, την οποία ο Ηρόδοτος απορρίπτει αλλά σήμερα είναι απολύτως πιστευτή.[820] Εάν ο Ηρόδοτος συγκριθεί με τον Θουκυδίδη, ασφαλώς η αξία του μειώνεται αλλά εάν εξετασθεί σε σχέση με προηγούμενους ιστοριογράφους, τότε μπορεί κανείς να καταλάβει γιατί ο Κικέρων τον ονόμασε "πατέρα της Ιστορίας". Το ιστορικό του έργο είναι πολύ πιο προχωρημένο σε σύγκριση με αυτό των προγενέστερων λογογράφων. Από την ανάγνωση του έργου του γίνεται φανερό ότι ο Ηρόδοτος έγραψε την πρώτη συγκροτημένη Ιστορία του αρχαίου κόσμου.

Αυτός όμως που αναγνωρίζεται ως ο πρώτος επιστήμων ιστορικός σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν ο Θουκυδίδης (περ. 460-399), που γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στα 460 π.Χ. Ο Θουκυδίδης δεν ήταν επαγγελματίας ιστοριογράφος, με την σημερινή έννοια του

[816] OHCW, pp. 188-191.

[817] Ηρόδοτος, II.19-27.

[818] *Ίδιο,* VII.148-152.

[819] *Ίδιο*, I.185-187.

[820] *Ίδιο*, IV.42. Ακριβώς η πληροφορία του Ηροδότου ότι ταξίδευσαν οι Φοίνικες κατά μήκος των ακτών της Αφρικής, από την Ερυθρά Θάλασσα προς νότο, και ξαφνικά ενώ ο ήλιος ανέτειλε από τα αριστερά τους άρχισε να ανατέλλει από τα δεξιά, γεγονός που δείχνει ότι είχαν περιπλεύσει το νότιο τμήμα της ηπείρου, μας κάνει να είμαστε βέβαιοι ότι το ταξίδι πραγματοποιήθηκε [δες Donald Harden, *The Phoenicians* (London: Penguin, 1980), p. 162].

επιστήμονα που θέτει ως σκοπό της ζωής του να συγγράψει Ιστορία, αλλά έγραψε για σύγχρονά του γεγονότα, τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, περισσότερο ως ένας ανατόμος της καταστάσεως, ένας παρατηρητής των γεγονότων, παρά ως ένας ιστορικός που γράφει για συμβάντα του απώτερου παρελθόντος. Ο Θουκυδίδης έλαβε μέρος ο ίδιος στον πόλεμο και το 424, αφού απέτυχε να σώσει την Αμφίπολη από τον Βρασίδα, εξορίσθηκε. Εγκαταστάθηκε στα κτήματά του στην Θράκη και άρχισε να ταξιδεύει για να συγκεντρώσει πληροφορίες και να επισκεφθεί θέατρα του πολέμου για την συγγραφή του. Μετά την ήττα της Αθήνας το 404 επέστρεψε στην γενέτειρά του και μάλλον πέθανε λίγο αργότερα αφήνοντας το έργο του ημιτελές.

Η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη περιλαμβάνει μόνο τα πρώτα είκοσι χρόνια του πολέμου (431-411) και το έργο τελειώνει τόσο απότομα ώστε και η τελευταία φράση να είναι ημιτελής: "καὶ ἀφικόμενος πρῶτον ἐς Ἔφεσον θυσίαν ἐποιήσατο τῇ Ἀρτέμιδι [...]".[821] Ο συγγραφέας βασίζει την αφήγησή του σε συνθήκες μεταξύ Πόλεων, σε επιτόπια έρευνα και σε προφορικές πληροφορίες και από τις δύο πλευρές των αντιμαχομένων, τις οποίες κατάφερε να αποσπάσει λόγω της εξορίας του. Προσπάθησε να διασταυρώσει όλες τις πληροφορίες του ρωτώντας και αξιολογώντας τις απαντήσεις και κρατώντας στάση αμερόληπτη για να φθάσει στην αλήθεια. Ο Θουκυδίδης δεν είναι ένας απλός καταγραφέας γεγονότων αλλά, αφού κρίνει τα δεδομένα, συνθέτει τις πληροφορίες που νομίζει ως αξιόπιστες, στην πρώτη επιστημονικώς ιστορική καταγραφή. Με αυτόν τον τρόπο, βαπτίζεται ως ο πρώτος επιστήμων ιστορικός.[822]

Η συγγραφή του Αθηναίου ιστορικού δεν είναι εύπεπτο υλικό ούτε γράφτηκε για να ευχαριστήσει τον αναγνώστη, όπως η ιστορία του Ηροδότου. Για τον Θουκυδίδη ήταν αρκετό το έργο του να "κρίνουν ωφέλιμο όσοι θελήσουν να έχουν ακριβή αντίληψη όσων έχουν ήδη γίνει αλλά και εκείνων τα όποια κατά την φύση του ανθρώπου πρόκειται να συμβούν περίπου ίδια. Διότι την ιστορία μου", γράφει ο Αθηναίος ιστορικός, "την έγραψα για να είναι παντοτινή κληρονομιά και όχι για να υποβληθεί σε διαγωνισμό όπου θα διαβασθεί και θα λησμονηθεί."[823] Με αυτά τα λόγια, ο Θουκυδίδης σφράγισε την παγκόσμια ιστοριογραφία. Στις μέρες μας βέβαια, ο ιστορικός πρέπει να συνδυάζει την επιστημονική συνείδηση του Θουκυδίδη αλλά και την γλαφυρή αφήγηση του Ηροδότου χωρίς, από την άλλη πλευρά, να αλλοιώνει ή να εξωραΐζει τα γεγονότα.

Ο τρίτος σημαντικός ιστοριογράφος της ελληνικής αρχαιότητας είναι ο Ξενοφών (περ. 430-350 π.Χ.) από την Αθήνα, ο οποίος ήταν κατά βάση στρατιωτικός. Η πρώτη του στρατιωτική παρουσία ανάγεται στην κάθοδο των μυρίων το 401, οπότε εξελέγη στρατηγός του ελληνικού στρατού μετά την μάχη παρά τα Κούναξα. Μετά το 396, ακολούθησε τον Σπαρτιάτη Αγησίλαο σε όλες του τις δραστηριότητες στην Μ. Ασία εναντίον των Περσών σατραπών επειδή τον θαύμαζε. Στην μάχη της Κορώνειας (Βοιωτία) το 394 πολέμησε με τους Σπαρτιάτες εναντίον της Αθήνας και καταδικάσθηκε σε εξορία και δήμευση της περιουσίας του αλλά αποζημιώθηκε από την Σπάρτη. Μετά την συμμαχία Αθηναίων και Σπαρτιατών το 369 η ποινή του αναιρέθηκε και εκείνος συμφιλιώθηκε με τους συμπατριώτες του. Πρέπει να πέθανε μερικά χρόνια αργότερα λίγο πριν το 350 π.Χ.

Ο Ξενοφών υπήρξε πολυγραφότατος αλλά τα σημαντικότερα έργα του είναι η *Κύρου Ανάβασις* και τα *Ελληνικά*. Στο πρώτο περιγράφει όλη την εκστρατεία των μυρίων, την μάχη παρά τα Κούναξα, αλλά και την επιστροφή του ελληνικού στρατού (κάθοδο των μυρίων). Παρά το γεγονός ότι είναι γραμμένο σε τρίτο πρόσωπο, είναι το πιο ζωντανό έργο του, ίσως διότι είναι αυτογραφικό, και με αυτό ο Ξενοφών μπορεί να χαρακτηρισθεί ως ο πρώτος ολοκληρωμένος χρονικογράφος. Ο Αθηναίος ιστορικός είχε ψυχολογήσει

[821] Θουκυδίδης, Θ.109.
[822] OHCW, pp. 193-197.
[823] Θουκυδίδης, Α.22.

τους άλλους στρατηγούς της εκστρατείας και γι’ αυτό εμφανίζεται να είναι πολύ παρατηρητικός στην αφήγησή του. Το κείμενο του εκπέμπει απλότητα διηγήσεως, λιτότητα ύφους και καθαρότητα λόγου. Το δεύτερο σημαντικό έργο του Ξενοφώντος είναι τα *Ελληνικά*. Ο Ξενοφών ξεκινά την διήγησή του από εκεί ακριβώς που σταματά ο Θουκυδίδης το 411 και συνεχίζει μέχρι την μάχη της Μαντινείας το 362. Ο Αθηναίος ιστορικός είναι υποδεέστερος του Θουκυδίδη. Το έργο του δεν έχει την επιστημονική εμβρίθεια, αμεροληψία και συνοχή της Ιστορίας του Θουκυδίδη, ιδίως στην περιγραφή των γεγονότων μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, οπότε η συμπάθειά του για τους Σπαρτιάτες, τους οποίους και υπηρέτησε, το προσωπικό ύφος και οι μονομερείς κρίσεις είναι έντονα ορατές.

Εκτός από την τριανδρία Ηρόδοτος, Θουκυδίδης και Ξενοφών, έργα των οποίων έχουν σωθεί ολόκληρα, υπάρχει μια πλειάδα άλλων ιστοριογράφων από τα κείμενα των οποίων διαθέτουμε μόνο αποσπάσματα.[824] Από τους σημαντικότερους ήταν ο Κτησίας από την Κνίδο, που έγραψε στα *Περσικά* του την ιστορία των Περσών συμβουλευόμενος περσικές πηγές. Επίσης, ο Θεόθυμος από την Χίο έγραψε *Ελληνικά* για την περίοδο 411-394 και *Φιλιππικά* με κεντρικό πρόσωπο τον Μακεδόνα μονάρχη της περιόδου 359-336. Ο Έφορος από την Κύμη της Αιολίδος έγραψε *Ιστορίαι* των διαφόρων ελληνικών Πόλεων μέχρι τον Φίλιππο.

Οι Αρχαίοι Έλληνες ιστοριογράφοι, λοιπόν, κατέγραψαν και παρέδωσαν στην αιωνιότητα την ιστορία των Ελλήνων του Ε' και του Δ' αιώνα θεμελιώνοντας παράλληλα την Επιστήμη της Ιστορίας.

Η Κλασική Εποχή στις Τέχνες

Μετά το 500 π.Χ., διαπιστώνεται στον Ελληνικό Κόσμο ένας πολιτισμικός μετασχηματισμός που οδήγησε τις τέχνες από την Αρχαϊκή στην Κλασική Εποχή. Η μεταβολή αυτή αποτελεί τομή και επανάσταση στην ελληνική τέχνη και συνίσταται σε έναν κεντρικό άξονα ή σημείο αναφοράς του αρχιτεκτονικού έργου ή του αντικειμένου τέχνης στο οποίο υποτάσσονται όλα τα μέρη ή τμήματα τα οποία το συνθέτουν. Δηλαδή, το κάθε έργο τέχνης της κλασικής εποχής αποτελεί ένα συνειδητό δημιούργημα με κεντρικό θέμα και όχι μια απλή καλλιτεχνική σύνθεση. Ως Εποχή της Κλασικής Τέχνης ορίζεται ολόκληρη η περίοδος από τις αρχές του Ε' αιώνα μέχρι περίπου το τέλος του Δ' αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, τα έργα που δημιουργήθηκαν στο διάστημα από το 480 μέχρι το 450 π.Χ. χαρακτηρίζονται ως Πρώιμη Κλασική Τέχνη, από το 450 μέχρι το 430 ως Ώριμη Κλασική Τέχνη και από το 430 μέχρι το 323 ως Ύστερη Κλασική Τέχνη. Ολόκληρη η Κλασική Εποχή περιλαμβάνει εξαιρετικά έργα αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας, αγγειογραφίας, πλαστικής.

Ελληνική Κλασική Αρχιτεκτονική. Τα πρώτα κλασικά έργα που θαυμάζει ο μελετητής της εποχής είναι τα αρχιτεκτονικά αριστουργήματα. Η μετάβαση από την αρχαϊκή ναοδομία στην κλασική αρχίζει περίπου το 500 π.Χ. με την κατασκευή του ναού της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα. Το οικοδόμημα περιλαμβάνει την ολοκλήρωση των βασικών στοιχείων της αρχαίας ελληνικής ναοδομίας και στέκεται ορόσημο ακριβώς πάνω στο τέλος της αρχαϊκής και στην αρχή της κλασικής εποχής στην αρχιτεκτονική. Κατά τον Ε' και Δ' αιώνα δεν υφίστανται μεταβολές των βασικών στοιχείων στην κατασκευή των ναών αλλά παρατηρείται ειδική διακόσμηση για να επιτευχθεί η ανύψωση της θρησκευτικής σημασί-

[824] Τα αποσπάσματα αυτά είναι συγκεντρωμένα στις συλλογές F. Jacoby, ed., *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, vol. 1-2 (Berlin: Weidmann, 1923-1926), vol. 3 (Leiden: Brill, 1940-1958) και C. Muller, ed., *Fragmenta Historicorum Graecorum,* 5 vols. (Paris: Didot, 1874-1883) αλλά περιέχονται και στο CD-ROM *Thesaurus Linguae Graeecae*, CD #D ή #E του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στο Ίρβινγκ κάτω από τα ονόματα των ιστορικών.

ας του κτιρίου. Η κλασική εποχή στην αρχιτεκτονική εμφανίσθηκε σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη και μήκη που κατοικούσαν Έλληνες, δηλαδή από την Μεγάλη Ελλάδα μέχρι τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας.

Στην Μεγάλη Ελλάδα, στην νότια Ιταλία και στην Σικελία, οι Έλληνες έκτισαν ναούς παρόμοιους με αυτούς που βρίσκει κανείς και στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Μετά την νίκη τους επί των Καρχηδονίων το 480 π.Χ., οι Συρακούσιοι έκτισαν τον ναό της Αθηνάς. Είναι πράγματι σαν θαύμα ότι ο ναός αυτός σώθηκε μέσα στους αιώνες, κυρίως διότι μετατρεπόταν κάθε φορά σε θρησκευτικό κέντρο των κατακτητών της Σικελίας. Τον 7ο αιώνα μ.Χ., μετά από αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις, μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία του τύπου της τρίκλιτης βασιλικής, τον 10ο αιώνα οι Άραβες την χρησιμοποίησαν ως τζαμί ενώ το 11ο αιώνα οι νέοι κατακτητές, οι Νορμανδοί, την μετέτρεψαν πάλι σε εκκλησία. Κατόπιν, κατά την Αναγέννηση και μεταγενέστερα, πρέπει να προστέθηκαν διάφορα διακοσμητικά στοιχεία που χαρακτήριζαν την κάθε εποχή. Σήμερα, ο μεταποιημένος αρχαιοελληνικός ναός λειτουργεί ως χριστιανική εκκλησία της Παρθένου Μαρίας και αποτελεί την Μητρόπολη των Συρακουσών (εικ. Levi, p. 100). Ο αρχαίος ναός, που κατασκευάσθηκε στις αρχές του Ε' αιώνα, είχε 6 επί 14 κίονες, που τόνιζαν τον επιμήκη χαρακτήρα του, ενώ στην θέση του κλειστού αδύτου (κλειστού οπισθόδομου) της αρχαϊκής εποχής υπήρχε τώρα ανοικτός οπισθόδομος, έξοδος δηλαδή στο πίσω μέρος του οικοδομήματος.

Ένας άλλος ναός με κάποια ιδιαιτερότητα είναι αυτός του Ολυμπίου Διός στον Ακράγαντα. Είναι ο μεγαλύτερος δωρικός ναός με διαστάσεις 52,74 επί 110,10 μ. και 7 επί 14 κίονες που στηρίζονται σε κρηπίδα πέντε βαθμίδων. Οι δωρικοί κίονες, που υψώνονταν πάνω σε ιωνικού ρυθμού βάση, ήταν στην πραγματικότητα ημικίονες στηριγμένοι πάνω σε τοίχο. Ανάμεσά τους, τοποθετημένοι πάνω σε προεξοχή του τοίχου, υπήρχαν γιγάντιες ανδρικές μορφές (άτλαντες ύψους 8 μ. περίπου) που στήριζαν το επιστήλιο ανάμεσα στους ημικίονες (Boardman, AET, 1:53 σχ. 40). Ολόκληρη η κατασκευή ακόμη και οι ημικίονες αποτελούνταν, λόγω του υπερβολικού τους όγκου, από ορθογώνιες λαξεμένες πέτρες σε αντίθεση με την πλειονότητα των άλλων κατασκευών στις οποίες χρησιμοποιούνταν στρογγυλοί λίθινοι σπόνδυλοι ή μονόλιθοι.

Εκτός από τους δύο αυτούς ναούς με ιδιαίτερη ιστορία και χαρακτηριστικά, η Μεγάλη Ελλάδα είναι γεμάτη, ακόμη και σήμερα, από καλοδιατηρημένα θρησκευτικά οικοδομήματα της κλασικής εποχής. Σημαντικοί ναοί βρίσκονται στον Σελινούντα, στην Ποσειδωνία (Paestum) και στον Ακράγαντα. Στον Σελινούντα, ο ναός της Ήρας (ναός Ε) έχει 6 επί 15 κίονες και αποτελείται από πρόδομο, σηκό, άδυτο και κλειστό οπισθόδομο εν παραστάσι (Boardman, AET. 1:137, σχ. & εικ. 136). Οι μετόπες του πρόναου και του οπισθόδομου έφεραν ανάγλυφες παραστάσεις ενώ η αναλογία διαμέτρου προς ύψος των κιόνων (1 προς 4,5) του έδινε αρχιτεκτονική δύναμη. Στην Ποσειδωνία, ο δεύτερος ναός της Ήρας (Ναός ΙΙ) συνιστά την ολοκλήρωση του δωρικού ρυθμού με τους 6 επί 14 κίονες και την ιδιαίτερη βαρύτητα του όγκου του, λόγω της αναλογίας κάτω διαμέτρου προς ύψος κιόνων (1 προς 4,33). Το πτερό και ο σηκός αποτελούν το πιο ολοκληρωμένο σύνολο σε δωρικό ναό ενώ η εσωτερική διπλή κιονοστοιχία χωρίζει τον ναό σε τρία μέρη. Η έλλειψη αδύτου και η κατασκευή του πρόναου και του οπισθόδομου εν παραστάσι συμπληρώνουν τον αυστηρότερο ρυθμό δωρικού ναού (Boardman, AET, 1:16 εικ. 4 & 1:138-9, σχ. 137). Στον Ακράγαντα, ο πολύ καλά διατηρημένος ναός F ή ναός της Ομονοίας (Boardman, AET, εικ. 5 ανάμεσα 1:16-17) στηριζόταν σε 6 επί 13 κίονες και είχε σκάλα, στον τοίχο δίπλα στην είσοδο προς τον σηκό, που οδηγούσε στην στέγη --κατασκευή όχι ιδιαίτερα ασυνήθιστη στους ναούς της Σικελίας.

Τα πιο αξιοθαύμαστα δείγματα της αρχαίας ελληνικής ναοδομίας, όμως, κατασκευάσθηκαν στην κυρίως Ελλάδα με πρώτο εξαιρετικό κτίριο τον ναό του Διός στην

Ολυμπία. Για να δημιουργήσουν ελεύθερο χώρο για την κατασκευή του αναγκάσθηκαν να μετατοπίσουν ανατολικότερα το στάδιο ενώ δημιούργησαν μικρό τεχνητό ύψωμα για να κτισθεί πάνω του ο νέος ναός. Ο αρχιτέκτων Λίβων ο Ηλείος χρησιμοποίησε εγχώριο κογχυλιάτη λίθο,[825] που επιχρίσθηκε με λευκό ασβεστοκονίαμα και χρωματίσθηκε. Για τα γλυπτά που διακοσμούσαν τα αετώματα, τις μετόπες του πρόναου και του οπισθόδομου χρησιμοποιήθηκε παριανό μάρμαρο. Ο ναός αποτελούνταν από 6 επί 13 κίονες και σκοπός του αρχιτέκτονα ήταν να πετύχει την απόλυτη αρμονία. Ο Λίβων είχε χρησιμοποιήσει έναν κοινό εμβάτη[826] για να υπολογίσει όλες τις διαστάσεις του οικοδομήματος. Ως εμβάτη έλαβε το μεταξόνιο, δηλαδή την απόσταση μεταξύ των αξόνων των κιόνων, και υπολόγισε το εμβαδόν του πτερού σε 5 επί 12 μεταξόνια, τον σηκό σε 3 επί 9, το ύψος του κίονα σε 2 μεταξόνια, τα τρίγλυφα και τις μετόπες σε μισό μεταξόνιο και ούτω καθ' εξής. Το εσωτερικό του ναού διαιρούνταν σε τρία μέρη από δύο κιονοστοιχίες ενώ ο γλυπτός του διάκοσμος στα αετώματα, στις μετόπες και στα ακρωτήρια καθώς και το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία, έργο του Φειδία, του έδιναν εξαιρετικά λαμπρή μορφή. Το όλο οικοδόμημα είχε ως σκοπό να υποβάλλει θρησκευτικώς τον πιστό που επισκεπτόταν την Ολυμπία και να τον αναγκάσει να υποκλιθεί ταπεινά στο μεγαλείο του Δία. Πάντως, ακόμη και σήμερα, μετά τον φοβερό σεισμό που κατέστρεψε τον ναό, τα λίγα αρχιτεκτονικά μέλη που σώζονται όρθια και τα περισσότερα που κείνται καταγής, όπως οι σειρές των τυμπάνων των κιόνων μετά την πτώση τους, δίνουν στον παρατηρητή μια ιδέα του μεγαλείου του ναού κατά την κλασική εποχή.

Ακόμη όμως και ο λαμπρός ναός του Δία στην Ολυμπία δεν ξεπέρασε τα αρχαϊκά πρότυπα και έμεινε στην υψηλότερη τελειοποίηση της αρχιτεκτονικής της Αρχαϊκής Εποχής. Η απογείωση στην αρχαία ελληνική ναοδομία συντελέσθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών και δεν ξεπεράσθηκε ποτέ. Τα κτίρια της Ακροπόλεως αλλά και μια σειρά οικοδομημάτων στην Αθήνα και στην Αττική που κτίσθηκαν επί Περικλή υποδεικνύουν ίσως ότι προϋπήρχε σχέδιο του Αθηναίου πολιτικού για την κατασκευή τους. Πάντως οι αρχιτέκτονες, κορυφαίοι στο είδος τους, αφέθηκαν ελεύθεροι να χρησιμοποιήσουν ολόκληρη την αρχιτεκτονική παράδοση της προγενέστερης αυτών αρχαιότητας ώστε για πρώτη φορά να οικοδομηθούν κτίρια στην Αθήνα, όπως ο ναός της Αθηνάς Νίκης και το Ερέχθειο, που συνδυάζουν τον ιωνικό και τον δωρικό ρυθμό. Πολλά από τα οικοδομήματα που κτίσθηκαν επί Περικλή βρίσκονταν στην ευρύτερη πόλη των Αθηνών και ήταν έργα του Ικτίνου και του Καλλικράτη. Οι ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά έφεραν στο φως διάφορα κτίρια, που πρέπει να κατασκευάσθηκαν ή να επισκευάσθηκαν κατά τον Ε' αιώνα, κυριότερα από τα οποία είναι το Νομισματοκοπείο, η Νότια Στοά (που πρέπει να χρησίμευε ως εστιατόριο), το Ωδείο του Περικλή, η Στοά του Διός, το Νέο Βουλευτήριο, το Στρατηγείο, το Μνημείο των Επωνύμων Ηρώων, η Ιωνική Στοά του Ασκληπιού, η

[825] Ο κογχυλιάτης λίθος ή κογχίτης είναι ιζηματογενές πέτρωμα που σχηματίζεται από την συσσώρευση ιζημάτων που αποτελούνται κυρίως από όστρακα θαλασσίων οργανισμών και στην Ελλάδα βρίσκεται άφθονος στον Πειραιά και στον Ισθμό της Κορίνθου. Όταν λαξευθεί μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως υλικό πέτρινων κατασκευών.

[826] Ο εμβάτης χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους Έλληνες ως συμβατική μονάδα για τον καθορισμό των αναλογιών όλων των οικοδομημάτων τους. Αντιστοιχούσε είτε προς την μισή διάμετρο της βάσεως του δωρικού κίονα είτε προς ολόκληρη την αντίστοιχη διάμετρο του ιωνικού κίονα. Οι Έλληνες πίστευαν ότι οι αναλογίες του ανθρώπινου σώματος, στο οποίο το μήκος του πέλματος ισούται με το 1/6 του συνολικού ύψους, αντιπροσώπευαν την απόλυτη αρμονία.. Δηλαδή, ο εμβάτης χρησιμοποιούνταν ως μέτρο για τον υπολογισμό όλων των διαστάσεων του κτιρίου, οι οποίες ήταν πολλαπλάσια ή υποπολλαπλάσια του. Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τον Ρωμαίο αρχιτέκτονα Μάρκο Βιτρούβιο (Vitruvius) και το έργο του *De Architectura* [*Περί Αρχιτεκτονικής* (Αθήνα: Πλέθρον, 1997)] του 1ου αιώνα μ.Χ. Για τον Βιτρούβιο και το έργο του δες Hanno-Walter Kruft, *A History of Architectural Theory. From Vitruvius to the Present*. Trans. of *Geschichte der Architekturtheorie*, 1985 (N. York: Princeton Archit. Press, 1994), ch. 1.

Χαλκοθήκη και η Ποικίλη Στοά, που στέγαζε ζωγραφικούς πίνακες κορυφαίων ζωγράφων της εποχής.[827]

Στην υπόλοιπη Αττική, κατασκευάσθηκε ο νέος Ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Είχε 6 επί 13 δωρικούς κίονες και αποτελούνταν από πρόδομο, σηκό με διπλή κιονοστοιχία και οπισθόδομο. Έφερε, επίσης, ανάγλυφη ζωφόρο, που βρισκόταν στον πρόδομο, με θέμα την κενταυρομαχία. Στο τέλος του Ε' αιώνα ανήκει και ο μεγάλος μαρμάρινος ναός της Νεμέσεως στον Ραμνούντα με 6 επί 12 κίονες, που έμεινε ημιτελής και έτσι μπορούμε να καταλάβουμε πολλά πράγματα για την κατασκευή των ναών. Ένα ακόμη ενδιαφέρον, από αρχιτεκτονικής απόψεως, ιερό κτίσμα είναι ο πολύ καλά διατηρημένος ναός του Ηφαίστου (Θησείο), κοντά στην Αρχαία Αγορά (Boardman, AET, 1:125 σχ. 124). Εικάζεται ότι είναι σχεδιασμένος από τον ίδιο ανώνυμο αρχιτέκτονα που κατασκεύασε τον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Φέρει 6 επί 13 κίονες και εσωτερική διπλή κιονοστοιχία αλλά ένα ιδιαίτερο στοιχείο είναι η ευθυγράμμιση των παραστάδων και των κιόνων του πρόναου και του οπισθόδομου με τον τρίτο κίονα των μακρών πλευρών έτσι ώστε να δημιουργηθούν δύο άνετοι χώροι στο εμπρός και πίσω μέρος του ναού και να επιτευχθεί η ενσωμάτωση του πτερού στον σηκό. Παρά το γεγονός ότι ο ναός είναι δωρικού ρυθμού υπήρχε ζωφόρος ιωνικού τύπου πάνω από τον πρόναο και τον οπισθόδομο.

Όλοι αυτοί οι θαυμάσιοι ναοί, όμως, ωχριούν μπροστά στα κτίρια της Ακροπόλεως και ιδιαιτέρως στον Παρθενώνα. Τα παλαιά κτίρια της Ακροπόλεως των Αθηνών είχαν καταστραφεί από τους Πέρσες όταν πυρπόλησαν τον ιερό βράχο το 480 π.Χ. Τα κτίρια πρέπει να έμειναν ερείπια μέχρι που ο Περικλής αποφάσισε να προβεί στην ανοικοδόμηση νέων ιερών σε διάφορα μέρη της Αττικής, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και κυρίως στην Ακρόπολη. Οι αρχιτέκτονες των νέων οικοδομημάτων, δηλαδή των Προπυλαίων, του ναού της Αθηνάς Νίκης, του Ερεχθείου και του Παρθενώνα, ήταν ο Ικτίνος, ο Καλλικράτης και ο Μνησικλής ενώ την γενική επιστασία πρέπει να είχε ο γλύπτης Φειδίας. Το 437, άρχισαν να κατασκευάζονται τα Προπύλαία σε σχέδια του Μνησικλή. Η κατασκευή έχει τοποθετηθεί συμμετρικά στην είσοδο του βράχου αλλά σε τέτοια θέση ώστε να λύσει τα προβλήματα ανωμαλίας του εδάφους. Το κυρίως πρόπυλο αποτελείται από δύο σειρές 6 δωρικών κιόνων στην είσοδο και στην έξοδο, καθέτων στην φορά εισόδου του επισκέπτη στον ιερό βράχο. Η δε ενδιάμεση τους απόσταση καλύπτεται από δύο σειρές τριών ιωνικών κιόνων για την στήριξη της στέγης (Robertson, fig. 50). Ο συνδυασμός των δύο ρυθμών, ήδη από το πρόπυλο, προϊδέαζε τον επισκέπτη για τους ρυθμούς των κτιρίων που έμελλε να συναντήσει πάνω στην Ακρόπολη. Στα δύο άκρα των Προπυλαίων υπήρχαν ασύμμετρες κατασκευές, με την Πινακοθήκη στην βόρεια πλευρά και ένα μικρό κτίσμα που οδηγούσε στον ναό της Αθηνάς Νίκης στην νότια, που σκοπό είχαν να δώσουν αρμονία και ελαφρότητα στο κεντρικό οικοδόμημα αλλά και όγκο, που έκανε τα Προπύλαια να φαίνονται μεγαλοπρεπή και επιβλητικά. Μπροστά από τα Προπύλαια και στο άνω δεξιό άκρο του βράχου κτίσθηκε το 427 και σε σχέδια του Καλλικράτη ο πολύ μικρός αμφιπρόστυλος ναός της Αθηνάς Νίκης. Στις δύο πλευρές του, ο ναός στηρίζεται σε τέσσερις ιωνικούς κίονες και αποτελεί πρωτόγνωρη καινοτομία το γεγονός ότι στην ζωφόρο του (τώρα στο μουσείο της Ακροπόλεως) απεικονίζεται η μάχη των Πλαταιών, δηλαδή ένα καθαρά ιστορικό θέμα. Η θέση του μικρού ναού είναι καίρια και προϊδεάζει τον επισκέπτη για την μεγαλοπρέπεια των κτιρίων στο εσωτερικό της Ακροπόλεως.

Το καθ' εαυτό ιερό κτίριο της Ακροπόλεως είναι το Ερέχθειο, που κτίσθηκε μεταξύ 421 και 406 μάλλον σε σχέδια του Μνησικλή. Η μνημειακή κατασκευή στέγαζε κυρίως την λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος, τους βωμούς του Διός Υπάτου, του Ποσειδώνος,

[827] Σύγκρινε τοπογραφικά σχέδια της Αγοράς των Αθηνών του 500 π.Χ. και του τέλους του Ε' αιώνα σε William R. Biers, *The Archaeology of Greece. An Introduction,* rev. ed. (London: Cornell Univ. Press), fig. 7.10 and 8.15.

του Ερεχθέως, του Ηφαίστου και του ήρωα Βούτη. Για να μπορέσει ο αρχιτέκτονας να περικλύσει όλα αυτά τα λατρευτικά στοιχεία σε ένα κτίριο και να υπερβεί την ανωμαλία στο βόρειο σημείο του βράχου, όπου έπρεπε να γίνει η κατασκευή, ήταν αναγκαίο να σκεφθεί κάτι το εξαιρετικό. Η λύση που δόθηκε ήταν όντως ιδιοφυής. Η όλη κατασκευή αποτελείται από τρία κτίρια σχεδόν ανεξάρτητα αλλά σε ένα σύνολο, τοποθετημένα σε τέσσερα επίπεδα. Το κεντρικό κτίριο πλαισιώνεται από την βόρεια πρόσταση και την πρόσταση των Κορών. Χρησιμοποιήθηκαν ιωνικοί κίονες τριών διαφορετικών διαστάσεων και επιπλέον κίονες με την μορφή Κορών (Καρυάτιδες), κατά την παλιά ιωνική παράδοση. Το ανατολικό τμήμα του κτιρίου ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα ενώ το δυτικό στον Ποσειδώνα-Ερεχθέα (Robertson, fig. 54-57).

Το λαμπρότερο κτίριο του ιερού βράχου της Ακροπόλεως, ο Παρθενώνας, ήταν αφιερωμένο στην θεά Αθηνά. Το οικοδόμημα εκπροσωπούσε την Αθήνα ως πόλη αλλά αποτελούσε και την πεμπτουσία της εκφράσεως της δυνάμεως της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Παρθενώνας είναι έργο του Ικτίνου και του Καλλικράτη αλλά και του Φειδία και συνδυάζει τον δωρικό και τον ιωνικό ρυθμό με τρόπο αριστουργηματικό. Ο κυρίως ναός ολοκληρώθηκε σε εννέα χρόνια (447-438) και υψώνεται μεγαλοπρεπής στο υψηλότερο σημείο του βράχου έτσι ώστε να νομίζει κανείς ότι απλώς ακουμπά στο έδαφος, ότι είναι αέρινος και έτοιμος να υψωθεί στον ουρανό. Χρειάσθηκαν ακόμη έξι χρόνια για να ετοιμασθούν και να τοποθετηθούν οι 92 ανάγλυφες μετόπες, μοναδικές σε όλη την αρχαιότητα. Η ταχύτητα με την οποία ολοκληρώθηκε ο ναός σε συνδυασμό με την απαράμιλλη καλλιτεχνία και τις νέες αρχιτεκτονικές ιδέες στην κατασκευή του τον καθιστούν μοναδικό επίτευγμα στην παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης. Ο ναός εμπεριέχει πλήθος μοναδικών χαρακτηριστικών σε σύγκριση με όλους τους άλλους της αρχαιότητας. Με διαστάσεις στυλοβάτη 30,88 μ. επί 69,50 μ., κατασκευή εξ ολοκλήρου από μάρμαρο[828] και 92 ανάγλυφες μετόπες αποτελεί τον μεγαλύτερο, ολοκληρωμένο, μαρμάρινο και μοναδικά διακοσμημένο δωρικό ναό. Δεν είναι μόνο τα ιδιαίτερα στοιχεία κατασκευής του οικοδομήματος που μας συγκινούν αλλά περισσότερο η σύλληψη του τρόπου δομήσεως, κατά την οποία η υλική κατασκευή εξαϋλώνεται όταν ο επισκέπτης συνειδητοποιεί την θρησκευτική λειτουργία του κτιρίου. Η επιβλητικότητα του ναού προσδιορίζει τον εσωτερικό χώρο ως ιερό αλλά και αντιστρόφως ολόκληρος ο βράχος της Ακροπόλεως μετατρέπεται σε τόπο ιερό.

Η εσωτερική διαμόρφωση του ναού υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να τοποθετηθεί το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, ύψους 12 μέτρων και έργο του Φειδία, σε τέτοια θέση έτσι ώστε να υποβάλλει τον πιστό. Η κατασκευή, λοιπόν, έγινε με πρόναο και πρόστυλο οπισθόδομο (όχι εν παραστάσι) και με πτερό αποτελούμενο από 8 επί 17 κίονες. Επίσης, από 6 κίονες τοποθετήθηκαν στον πρόναο και στον οπισθόδομο ενώ πίσω από τον σηκό σχεδιάσθηκαν 4 κίονες στις γωνίες ενός νοητού παραλληλόγραμμου. Στο εσωτερικό του σηκού τοποθετήθηκαν δύο παράλληλες κιονοστοιχίες από 10 κίονες που ενώθηκαν στο πίσω μέρος και ακριβώς πίσω από το άγαλμα με μία εγκάρσια κιονοστοιχία με 5 κίονες έτσι ώστε να τονίζεται το πλάτος του ναού αλλά και να δημιουργείται ένας άνετος χώρος μπροστά από το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς (Boardman, AET, 1:108, σχ. 104). Εάν ο επισκέπτης εισερχόταν στον ναό από την δυτική πλευρά, αυτή που έβλεπε όπως ερχόταν από τα Προπύλαια, τότε έμπαινε στον κλειστό οπισθόδομο όπου βρίσκονταν οι τέσσερις, σε σχήμα παραλληλογράμμου, κίονες. Η κεντρική είσοδος του ναού ήταν από την ανατολική πλευρά, την οπίσθια, όπου ήταν τοποθετημένο και το άγαλμα της Αθηνάς, Όλες αυτές οι ιδέες για την σχεδίαση του ναού δεν θα είχαν καμία αξία εάν δεν συνδυάζονταν με την μαθηματική ιδέα της χρυσής τομής, δηλαδή μια τέλεια μα-

[828] Ο τρόπος κατασκευής του Παρθενώνα έχει μελετηθεί με όλες τις λεπτομέρειες από τον τελευταίο αναστηλωτή στο Μανόλης Κορρές, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα* (Αθήνα: Μέλισσα, 1993).

θηματική σχέση.[829] Η σχέση μήκους προς πλάτος του στυλοβάτη είναι 9 προς 4, η διάμετρος κιόνων προς μεταξόνιο 4 προς 9, το ύψος του ναού προς το πλάτος του 4 προς 9 αλλά και το πλάτος του ναού προς το ύψος του 16 προς 18 ή 4^2 προς 9^2. Επιπλέον, ο αριθμός των κιόνων του πτερού υποτάσσεται στην μαθηματική σχέση 8 προς 8 επί 2 συν 1 (*α : 2α+1*). Οι αρχιτέκτονες θέλησαν να δημιουργήσουν μεγάλη πυκνότητα κιόνων για να δοθεί ανάταση στο σχήμα του ναού και έτσι κατασκεύασαν λεπτούς κίονες με σχέση διαμέτρου προς ύψος 1 μ. προς 5,48 μ., πολύ κοντά τον έναν στον άλλον, με μεταξόνια που είναι μόλις 2,25 διάμετροι βάσεως κιόνων και θριγκό που έχει ύψος μόλις 1,73 διαμέτρους (3,295 μ.). Η πυκνότητα της κιονοστοιχίας του πτερού επιτείνεται περισσότερο με την πολύ μικρή απόσταση των εσωτερικών τοίχων από τους κίονες και δίνει την εντύπωση ότι δημιουργείται ένα ενιαίο σύνολο.

Η ιδιοφυής σύλληψη της κατασκευής διακρίνεται και στις γραμμές του όλου κτιρίου όπου δεν βρέθηκαν απόλυτες ευθείες αλλά κλίσεις και καμπύλες. Ο στυλοβάτης, το επιστύλιο, τα τρίγλυφα, το γείσο, τα αετώματα, είναι κατασκευασμένα έτσι ώστε στο μέσο των μακρών πλευρών να υπάρχει διαφορά ύψους από την οριζόντιο 0,11 μ. ενώ στις στενές πλευρές 0,06 μ. Οι κίονες του πτερού έχουν κλίση προς το εσωτερικό κατά 0,07 μ. από την κάθετο ενώ οι κίονες στις τέσσερις γωνίες κατά 0,10 μ. Οι κίονες, μάλιστα, φαίνονται περίεργα διογκωμένοι στο 1/3 του ύψους τους ακριβώς για να δείξουν την δύναμη της οικοδομής προς τα επάνω. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι όλοι καμπύλοι στην εξωτερική τους πλευρά ενώ κάθετοι στην εσωτερική. Εάν ήταν δυνατόν να προεκταθούν νοητά όλες οι κάθετες γραμμές του κτιρίου τότε θα συναντιόνταν κάπου ψηλά στον ουρανό σε μια κορυφή, επινόηση που δίνει στο κτίριο την αέρινη όψη του. Εξ αιτίας της μεθόδου δομήσεως, κάθε τμήμα μαρμάρου από το οποίο είναι κατασκευασμένος ο Παρθενώνας έχει μοναδικό σχήμα και θέση στο κτίριο ακριβώς διότι έπρεπε να διαθέτει συγκεκριμένη καμπυλότητα. Αυτό και μόνο το γεγονός κάνει το κτίριο να είναι άθλος αρχιτεκτονικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας πόσο μάλλον εάν κανείς σκεφθεί και την ταχύτητα κατασκευής του.

Τα Προπύλαια, ο ναός της Αθηνάς Νίκης, το Ερέχθειο και ο Παρθενώνας συνιστούν τα τέσσερα σημεία αναφοράς στον ιερό βράχο της Ακροπόλεως. Ο επισκέπτης προϊδεάζεται από τα Προπύλαια και τον ναό της Αθηνάς Νίκης, προβληματίζεται από την παράξενη αλλά αρμονική κατασκευή του Ερεχθείου και των Καρυάτιδών του αλλά μαγνητίζεται από τον Παρθενώνα. Η Ακρόπολη των Αθηνών με τα τέσσερα αυτά αριστουργήματα αρχιτεκτονικής και γλυπτικής αποτελεί το σημαντικότερο και αξεπέραστο πολιτιστικό μνημείο της ανθρωπότητας στην αιωνιότητα. Μπορούμε με βεβαιότητα να υπογραμμίσουμε ότι δεν υπήρξε ούτε πρόκειται να υπάρξει μνημείο παρομοίου κάλλους, συλλήψεως και εκτελέσεως κατασκευής. Αν πιστέψουμε κιόλας τον Πλούταρχο,[830] που υπονοεί ότι για την κατασκευή των κτιρίων στην Ακρόπολη χρησιμοποιήθηκαν χρήματα από το ταμείο της Αθηναϊκής Συμμαχίας που είχε μεταφερθεί στην Αθήνα, τότε τα κτίρια αυτά δεν κτίσθηκαν μόνο από τους Αθηναίους αλλά και με την οικονομική συνδρομή πολλών άλλων Ελλήνων.[831]

Την ίδια εποχή με την κατασκευή των οικοδομών στην Ακρόπολη κτίσθηκε και ο ναός του Επικουρείου Απόλλωνος, κατά πάσα πιθανότητα από τον Ικτίνο,[832] στην αρχαία τοποθεσία Βάσσαι της Φιγαλείας (νοτίως της Ανδρίτσαινας στην Αρκαδία). Ο ναός βρίσκεται σε ορεινή και δύσβατη περιοχή και ήταν κτισμένος κυρίως με τον σκουρόχρωμο

---

[829] Δες παρακάτω στο υποκεφάλαιο για τις Επιστήμες.

[830] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Περικλής", XII (158).

[831] Οι λογαριασμοί για την κατασκευή του Παρθενώνα και των Προπυλαίων έχουν διασωθεί. Δες GHI, nos 59 & 60, pp. 162-166 και σχετικά σχόλια.

[832] Παυσανίας, "Αρκαδικά", Η.XLI.9 (685).

ασβεστόλιθο της περιοχής εκτός από τα γλυπτά, τα εσωτερικά κιονόκρανα και την στέγη, που ήταν από μάρμαρο. Το πτερό αποτελούνταν από 6 επί 15 κίονες και ανάγει σε αρχαιότερες μορφές κατασκευής (Boardman,AET, ανάμεσα 1:112-113, εικ. 109 & 1:118, σχ. 115). Ο προσανατολισμός του ναού από βορρά προς νότο, σε αντίθεση με τον συνήθη ανατολή-δύση, η μικρή πόρτα στο άκρο του ανατολικού τοίχου, η ζωφόρος που υπήρχε μέσα στον σηκό και όχι στην εξωτερική όψη του ναού και οι ιδιόμορφοι εσωτερικοί κίονες αποτελούν τις κυριότερες και ανεξήγητες καινοτομίες της κατασκευής. Πάντως, ο ναός είναι τρομερά επιβλητικός στο άγριο ορεινό αρκαδικό τοπίο.

Η Ελληνική Κλασική Αρχιτεκτονική, που εκφράζεται κυρίως μέσω των εντυπωσιακών ναών του Ε' αιώνα, συμπληρώνεται από ενδιαφέροντα επιτύμβια μνημεία και θόλους του Δ' αιώνα. Μετά το 400 π.Χ., οι αρχιτέκτονες στράφηκαν σε νέου είδους αρχιτεκτονικά έργα, όπως οι θόλοι, κυκλικά οικοδομήματα που πρώτη φορά κατασκευάζονταν σε τέτοια μνημειακή μορφή. Η πιο γνωστή είναι η θόλος των Δελφών, που οικοδομήθηκε περίπου το 380 π.Χ., και είναι τμήμα του Ιερού της Αθηνάς Προναίας. Το κυκλικό μαρμάρινο μνημείο, διαμέτρου 13,5 μ., αποτελείται από εξωτερική και εσωτερική κιονοστοιχία. Η εξωτερική σχηματίζεται από 20 δωρικού ρυθμού κίονες ενώ η εσωτερική από 10 ημικίονες ιωνικού ρυθμού αλλά με κορινθιακά κιονόκρανα, που μάλλον αποτελούν την δειλή εμφάνιση του κορινθιακού ρυθμού με την περίτεχνη διακόσμηση. Η χρήση της θόλου στους Δελφούς, όπως και άλλων παρομοίων κτισμάτων στον ελληνικό χώρο, μας είναι άγνωστη αλλά εικάζεται ότι πρέπει να συνδεόταν με τις χθόνιες ιερές λατρείες. Κοιτώντας κανείς την πιθανή αναπαράσταση[833] των κτιρίων του Ιερού της Αθηνάς Προναίας και φυσικά της θόλου μπορεί να αντιληφθεί την μεγαλοπρέπεια της οικοδομής και να υποθέσει τον προορισμό της ως πιθανό χώρο θρησκευτικών τελετών.

Εκτός από τις θόλους, οι αρχιτέκτονες του Δ' αιώνα δημιούργησαν και εξαιρετικά επιτύμβια μνημεία. Το πιο εντυπωσιακό πρέπει να ήταν ο τάφος του Μαυσώλου ή αλλιώς Μαυσωλείο[834] της Αλικαρνασσού, που κτίσθηκε περίπου στα μέσα του Δ' αιώνα στην Μ. Ασία. Κατά πάσα πιθανότητα,[835] επρόκειτο για κτίριο κτισμένο πάνω σε μεγάλη και υψηλή βάση. Το κυρίως οικοδόμημα έφερε εξωτερικά 36 ιωνικούς κίονες και η στέγη του, που αποτελούνταν από 24 βαθμίδες, κατέληγε σε πλατιά οροφή πάνω στην οποία στηριζόταν τέθριππο με αναβάτες. Το συνολικό ύψος της οικοδομής μαζί με την βάση πρέπει να ήταν περίπου 45 μ. ενώ το ίδιο το μαυσωλείου να είχε διαστάσεις 30 μ. επί 40 μ.[836] Αν και το μνημείο ήταν ξένο προς τα ελληνικά πρότυπα, παρά το γεγονός ότι ήταν μάλλον διακοσμημένο από τους Σκόπα, Βρύαξι, Τιμόθεο και Λεωχάρη, δένει άρρηκτα, από αρχιτεκτονικής απόψεως, με τον περιφερειακό ελληνισμό και το ελληνικό πνεύμα της περιοχής, που εκφράζεται και με άλλα υπερμεγέθη κτίρια, όπως ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο. Άλλο πολύ ενδιαφέρον επιτύμβιο μνημείο στην Μ. Ασία και από το τέλος του Ε' αιώνα (περ. 400 π.Χ.) βρέθηκε στην Ξάνθο της Λυκίας και είναι σήμερα αναστηλωμένο στο Βρετανικό Μουσείο. Το οικοδόμημα είναι γνωστό ως Μνημείο των Νηρηίδων (εικ.

---

[833] Δες Μανόλης Ανδρόνικος, *Δελφοί* [μικρό σχήμα] (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1988), αναπαράσταση σε ανάπτυγμα.

[834] Η λέξη μαυσωλείο χρησιμοποιείται πλέον για όλα τα μεγάλα ταφικά μνημεία.

[835] Δες πιθανή αναπαράσταση του Μαυσωλείου της Αλικαρνασσού σε Boradman, AET, 1:199 σχ. 200 και Robertson, fig. 65 αλλά και πλήθος πιθανών αναπαραστάσεων σε Pollitt, fig. 7, p. 197 και Chris Scarre, "A Tomb to Wonder Art" *Archaeology* 46 (September/October 1993): 32-37. Ο Πλίνιος (Plinius) το περιγράφει στην *Φυσική Ιστορία*, XXXVI.30-31 (Loeb).

[836] Lucilla Burn, *The British Museum Book of Greek and Roman Architecture* (London: British Museum Press, 1991), p. 120 και fig.104 για πιθανή τοποθέτηση των σωζόμενων γλυπτών. Προσοχή! Η εικ. 105 στο ίδιο βιβλίο δείχνει την παλιά συμπληρωμένη αποκατάσταση των δύο κεντρικών μορφών. Για την κατάσταση των δύο μορφών όπως εκτίθενται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο δες ΕΤ.ΑΓ, σ. 173.

ΙΕΕ, 3β:288) εξ αιτίας της διακοσμήσεώς του με τις ομώνυμες κόρες του μυθικού Νηρέα. Το μνημείο έχει σχήμα μικρού ιωνικού ναού πάνω σε υψηλό βάθρο και είναι διακοσμημένο στην βάση, στο επιστύλιο, στην ζωφόρο, στα αετώματα και στα μετακιόνια, όπου βρίσκονται και οι Νηρηίδες.

Η αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική του Ε' και Δ' αιώνα είναι ανεπανάληπτη. Οι αρχιτέκτονες, με κέντρο την Αθήνα, χρησιμοποίησαν ολόκληρη την προγενέστερη παράδοση για να την μετουσιώσουν σε υψηλή πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία. Δεν είναι τόσο η δομική που συναρπάζει αλλά ο συνδυασμός αρχιτεκτονικών ιδεών, αισθητικής, καλλιτεχνικής δημιουργίας και ταχύτητας εκτελέσεως, σε ορισμένα έργα, που κάνει όλα τα κτίρια της Ακροπόλεως αλλά και οικοδομήματα στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, μοναδικά, αξεπέραστα και ανεπανάληπτα.

Ελληνική Κλασική Γλυπτική. Η κατασκευή των οικοδομημάτων βασιζόταν στην αρχιτεκτονική των κτιρίων, που δεν ήταν άλλη όμως από έναν βασικό δομικό σκελετό. Τα κτίρια ολοκληρώνονταν με την διακόσμηση με ανάγλυφα ή γλυπτά έργα τέχνης, στα οποία δεν θα μπορούσε παρά να είχαν πάλι διαπρέψει οι Έλληνες καλλιτέχνες. Άλλωστε, μόνο ο συνδυασμός αρχιτεκτονικής και διακοσμήσεως κάνει τα αρχαία ελληνικά κτίρια τόσο αξιοθαύμαστα και μοναδικά. Οι Έλληνες καλλιτέχνες της Κλασικής Εποχής έδειξαν την τέχνη τους σε όλο το φάσμα της πλαστικής και γι’ αυτό πρώτα θα εξετασθούν τα έργα του Ε' αιώνα και μετά του Δ' αιώνα χωρισμένα στις κατηγορίες των αναγλύφων, των χάλκινων και των γλυπτών έργων τέχνης.

Ο Ε' αιώνας και ο Δ' αιώνας υπήρξαν μάρτυρες της καλλιτεχνικής εκρήξεως στην πλαστική δημιουργία. Η γλυπτική έκρηξη δεν ήταν τελείως ξαφνική αφού είχε ήδη προϋπάρξει η Αρχαϊκή Εποχή με τους ωραίους κούρους και τις κόρες αλλά και η μεταβατική περίοδος με την αρχή της κινήσεως και τα πρώτα χάλκινα αγάλματα. Βέβαια, η εξέλιξη δεν παρουσιάσθηκε στον ίδιο βαθμό σε όλες τις άκρες του τότε γνωστού κόσμου που κατοικούσαν και δημιουργούσαν Έλληνες. Στην μεγάλη Ελλάδα, εξαιρετικά δείγματα ανάγλυφης τέχνης αποτελούν ο ονομαζόμενος "θρόνος Ludovisi", στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρώμης, και οι μετόπες από τον Ναό Ε της Ήρας στον Σελινούντα. Ο "θρόνος Ludovisi", που χρονολογείται περίπου στα 460 π.Χ., ήταν μάλλον βωμός και είναι ξακουστός για τα πολύ ωραία ανάγλυφά του. Η κύρια όψη παρουσιάζει μάλλον την γέννηση της Αφροδίτης. Η θεά αναδύεται μέσα από το νερό με τον χιτώνα της βρεμένο και κολλημένο επάνω της ενώ την βοηθούν από αριστερά και από δεξιά δύο νύμφες. Εκείνη απλώνει τα χέρια να στηριχθεί επάνω τους ενώ εκείνες με το ένα χέρι την βοηθούν και με το άλλο κρατούν έναν πέπλο για να μην φανεί η γύμνια της θεάς. Τα απλωμένα χέρια της Αφροδίτης και η κατά ενενήντα μοίρες στροφή της κεφαλής της προς τα δεξιά μαζί με τα απλωμένα χέρια των νυμφών και τα λυγισμένα κορμιά τους σχηματίζουν ένα όμορφο και αρμονικό σύμπλεγμα (εικ. 77, ΕΤ.ΑΓ., σ. 109). Παρομοίου κάλλους είναι και οι ανάγλυφες μετόπες του μέσου του Ε' αιώνα από τον Ναό Ε της Ήρας στον Σελινούντα, που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Παλέρμο. Στην πιο όμορφη αναπαρίσταται ιερός γάμος του Δία και της Ήρας. Ο Δίας, μισοκαθισμένος σε βράχο, απλώνει το χέρι και κρατά την Ήρα κοιτώντας την στα μάτια, όπως κάνει και εκείνη ενώ προσπαθεί να πείσει τον αρχηγό των θεών για τον γάμο (εικ. 108, ΕΤ.ΑΓ., σ. 129).

Το ανάγλυφο όμως που συγκινεί ιδιαίτερα τους Έλληνες και μάλιστα τους Αθηναίους είναι η Σκεπτόμενη ή Θρηνούσα Αθηνά του 470 π.Χ., τώρα στο Μουσείο της Ακροπόλεως. Πάνω σε μάρμαρο ύψους περίπου μισού μέτρου ο άγνωστος καλλιτέχνης σχεδίασε την θεά ανυπόδητη, με την περικεφαλαία της και ένα λιτό δωρικό πέπλο σφιγμένο στην μέση. Με το αριστερό της χέρι στηρίζεται σε δόρυ, στην ανάποδη άκρη του οποίου γέρνει το κεφάλι της σκεπτόμενη ή θρηνούσα. Η μυτερή άκρη του δόρατος στηρίζεται σε ορθογώνια στήλη και έτσι το σώμα της θεάς που γέρνει μπροστά και η κλίση του

δόρατος σχηματίζουν ένα αρμονικό Λ και με την στήλη ένα Ν. Η δεξιά πλάγια γραμμή του σχήματος αυτού είναι πολύ λεπτή, λόγω του ελάχιστου όγκου του δόρατος, αλλά εξισορροπείται από τον κάθετο όγκο της στήλης, που υψώνεται μέχρι την μέση της Αθηνάς. Στον συγγραφέα πάντα φαινόταν ότι η Αθηνά θρηνεί τους πολεμιστές που χάθηκαν ηρωικά στην μάχη και έτσι ολόκληρη η Πόλη των Αθηνών αποτίνει φόρο τιμής στα γενναία της τέκνα.[837] Μήπως τελικά αυτό το αναθηματικό ανάγλυφο είναι προσφορά της Πόλεως των Αθηνών στην προστάτιδα θεά της;

Τα όμορφα ανάγλυφα της Κλασική Εποχής συμπληρώνονται, από καλλιτεχνικής απόψεως, και από χάλκινα αγάλματα της ιδίας εποχής, του Ε' αιώνα, που αποδεικνύουν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της Ελληνικής Κλασικής Τέχνης. Το έργο που προκαλεί αμέσως δέος είναι το εξαίσιο χάλκινο άγαλμα του Δία (ή Ποσειδώνα)[838] του Αρτεμισίου, από τα μέσα του Ε' αιώνα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 112-113). Ο θεός, γυμνός, με καλογυμνασμένο σώμα, έχει στρέψει το κεφάλι του προς τα αριστερά και έχει το αριστερό χέρι σε έκταση. Στο δεξί χέρι πρέπει να κρατούσε κεραυνό, τον οποίο είναι έτοιμος να ρίξει. Το κεφάλι είναι γυρισμένο στην ίδια κατεύθυνση με το εν εκτάσει αριστερό χέρι, σαν να σημαδεύει, ενώ τα πόδια είναι σε διάσταση, σε θέση ρίψεως. Το βλέμμα του είναι ήρεμο και συγκεντρωμένο στην προσπάθεια. Ο άγνωστος καλλιτέχνης έχει συλλάβει και αποδώσει ένα καρέ από την κίνηση που θα έκανε ο θεός για να ρίξει τον κεραυνό του, δηλαδή θα έγερνε λίγο πίσω για να έχει φορά, θα ισορροπούσε το σώμα του και μετά θα έγερνε λίγο μπροστά, την στιγμή που θα έριχνε τον κεραυνό με δύναμη. Στον Δία βλέπουμε το ύψους 2,09 μ. άγαλμα παγωμένο την στιγμή που ο θεός ισορροπεί στην μέση της κινήσεως, πριν ρίξει τον κεραυνό. Αυτή η στιγμή είναι στην πραγματικότητα ένα κλάσμα μιας κινήσεως που πολύ δύσκολα μπορεί να αποδοθεί με επιτυχία και ιδίως σε χάλκινο άγαλμα. Ο άγνωστος αυτός αρχαίος Έλληνας καλλιτέχνης, όμως, κατασκεύασε το αδύνατο από καλλιτεχνικής απόψεως. Ο θεατής μένει άναυδος στην θέα του Δία του Αρτεμισίου διότι νομίζει πως από στιγμή σε στιγμή θα δει τον θεό να ρίχνει τον κεραυνό του, λες και μια αόρατη δύναμη θα θέσει σε κίνηση το άγαλμα.

Παρομοίου κάλλους είναι οι πρόσφατα ανευρεθέντες δύο "Πολεμιστές του Riace", όπως αποκαλούνται, αλλά και το άγαλμα του Ηνιόχου στους Δελφούς. Οι "Πολεμιστές" βρίσκονται στο Μουσείο του Ρηγίου, στην Καλαβρία της Ιταλίας, και ανήκουν χρονολογικά στην ίδια εποχή με τον Δία του Αρτεμισίου. Τα δύο χάλκινα αγάλματα, ύψους 2.06 μ. το καθένα, είναι από εργαστήριο εξαίρετου καλλιτέχνη. Στο αριστερό χέρι οι πολεμιστές κρατούσαν ασπίδα ενώ στο δεξί, ο μεν ένας δόρυ και ο άλλος μάλλον ξίφος. Βρίσκονται σε μία περίεργη στάση ημιαναπαύσεως με τα πόδια λυγισμένα αλλά πατώντας με στιβαρότητα στο έδαφος (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 114-115). Λίγο πιο πρώιμο χρονολογικά (περ. 475 π.Χ.) από του πολεμιστές αλλά και τον Ποσειδώνα είναι το χάλκινο άγαλμα του Ηνιόχου στο Μουσείο των Δελφών. Ο Ηνίοχος είναι ντυμένος την καθιερωμένη στολή με την ταινία της νίκης γύρω από τα μαλλιά του και με χιτώνα, που τον σφίγγει στην μέση ζώνη. Ο κυματισμός του χιτώνα πέφτει με φυσικό τρόπο πάνω στο σώμα του Ηνιόχου, που είναι στητό και ακίνητο, ενώ το κεφάλι του, που στρέφει ελαφρά προς τα αριστερά, δίνει μια αμυδρή αίσθηση κινήσεως παρά την απόλυτη ακινησία του κορμού και των πο-

---

[837] Για αντίθετες απόψεις δες πρόχειρα ΕΤ.ΑΓ, σ. 241, αρ. 76 όπου και σχετική βιβλιογραφία για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος από τον αναγνώστη.

[838] Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται μάλλον για τον Δία παρά για τον Ποσειδώνα, κυρίως διότι η στάση είναι ασυνήθιστη και μια τρίαινα θα έκρυβε την μορφή (GSCP, ch. V). Αλλά εάν κρατούσε την τρίαινα έτσι ώστε να είναι πίσω από το κεφάλι του φαίνεται ότι θα ήταν όλα αρμονικά. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει απεικόνιση του Δία σε αυτήν την στάση σε χάλκινο άγαλμα 13,5 εκ. από την Δωδώνη (περ. 470-460), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου (εικ. AMB, p. 54-55), σε άλλο από την ίδια περιοχή και της αυτής περιόδου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (εικ. Ανδρόνικος, *Εθνικό Μουσείο*, σ. 90) και ακόμη σε ένα τρίτο, πάλι στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. (εικ. ΙΕΕ, 3α:125).

διών. Το βλέμμα του είναι ήρεμο και ατενίζει τα φαράγγια του Παρνασσού στην αιωνιότητα (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 104-105).

Τα πιο όμορφα αγάλματα, όμως, είναι αυτά που στόλιζαν τους ναούς στα αετώματα αλλά και τα ανάγλυφα που διακοσμούσαν τις ζωφόρους και τις μετόπες. Η περιπλάνηση στον θαυμαστό κόσμο της κλασικής ελληνικής γλυπτικής δεν θα μπορούσε να αρχίσει παρά από τον ναό του Δία στην Ολυμπία. Τα αγάλματα, όπως και ολόκληρος ο ναός, ανήκουν στο τέλος της Πρώιμης Κλασικής Εποχής και συγκεκριμένα στην δεκαετία 460-450 π.Χ. Στο ανατολικό αέτωμα, παρουσιαζόταν η μυθική αρματοδρομία Πέλοπος και Οινομάου[839] (εικ. ΕΤ.ΑΓ., σ. 130-131). Όλοι οι πρωταγωνιστές του μύθου βρίσκονται εκεί: στην μέση ο Ζευς και δεξιά και αριστερά του ο Οινόμαος και η Στερεόπη, ο Πέλοπας και η Ιπποδάμεια. Το αέτωμα συμπληρώνεται με διάφορες μορφές ανθρώπων καθώς και άλογα. Σε όσες μορφές έχουν διασωθεί τα πρόσωπα, διακρίνεται η διαφορετική έκφραση τους: οι δύο πρωταγωνιστές έχουν βλέμμα αγέρωχο, μια γέρικη μορφή είναι ανήσυχη, η Ιπποδάμεια μάλλον ήρεμη. Στο δυτικό αέτωμα παρουσιάζεται η κενταυρομαχία μεταξύ Λαπιθών και Κενταύρων στον γάμο του Πειρίθου, βασιλιά των Λαπιθών, με την Ιπποδάμεια[840] ή Δηιδάμεια. Ο Απόλλων, ως θεός του νόμου και της τάξεως, παρουσιάζεται να είναι η κεντρική μορφή της σκηνής, με τον Θησέα και τον Πειρίθου δεξιά και αριστερά του αλλά και συμπλέγματα κενταύρων και αρπαζόμενων γυναικών των Λαπιθών, γεγονός που υπήρξε και η μυθολογική αιτία της μάχης. Την δραματική στιγμή της συμπλοκής ο Απόλλων, με ήρεμο και αποφασιστικό βλέμμα, σηκώνει το αριστερό του χέρι σε έκταση για να επαναφέρει την τάξη. Η ένταση όμως των συμπλοκών απεικονίζεται καθαρά στα πρόσωπα των αντιμαχομένων.[841] Πολύ αξιόλογες είναι και οι μετόπες του ναού, στις οποίες απεικονίζονται οι άθλοι του Ηρακλή. Στις δώδεκα μετόπες ο ήρωας εμφανίζεται στην αρχή νέος σε ηλικία, όταν σκότωσε το λιοντάρι της Νεμέας, γεροδεμένος άνδρας όταν πολέμησε με τις Αμαζόνες και, τέλος, ώριμος ημίθεος όταν καθάρισε τους στάβλους του Αυγεία.[842] Οι μετόπες και τα γλυπτά από τα αετώματα του ναού του Διός στην Ολυμπία έχουν ξεφύγει από τα αρχαϊκά πρότυπα, πράγμα που φαίνεται από την απόδοση των ρούχων, και είναι αντιπροσωπευτικά της Πρώιμης Κλασικής Εποχής, φωτίζοντας τον δρόμο προς τα ώριμα μεταγενέστερα έργα.

Από τα μέσα του Ε' αιώνα έχουμε έργα μεγάλων επώνυμων καλλιτεχνών, αρκετά από τα οποία υφίστανται είτε στα πρωτότυπα είτε σε αντίγραφα. Είτε έτσι είτε αλλιώς, τα έργα αποδεικνύουν το εξαιρετικό ταλέντο των καλλιτεχνών. Ο παλαιότερος και γνωστός με το επώνυμο του καλλιτέχνης είναι ο Μύρων. Το έργο του που γνωρίζουμε καλά είναι ο χαμένος σήμερα Δισκοβόλος σε χαλκό, από τα μέσα του Ε' αιώνα, του οποίου διαθέτουμε ένα πολύ καλό ρωμαϊκό αντίγραφο (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 116) σε μάρμαρο (Δισκοβόλος Lancelloti). Ο Δισκοβόλος ανήκει στην Πρώιμη Εποχή, μια που ουσιαστικά είναι μονοδιάστατος, ένα άγαλμα χωρίς προοπτική. Παρ' όλα αυτά, η ένταση της στιγμής αποδίδεται με μεγάλη ακρίβεια όταν ο Δισκοβόλος έχει στρέψει πίσω, κρατώντας τον δίσκο στο υψωμένο του προς τα πίσω χέρι, και έχει φέρει το αριστερό του χέρι πάνω από το δεξί λυγι-

---

[839] Για τον μύθο δες Απολλόδωρος, *Επιτομή*, II.4-9 [σε *Βιβλιοθήκη*, εκδ. Γεωργιάδης].

[840] Απλή συνωνυμία με την σύζυγο του Πέλοπα. Για τον μύθο δες Απολλόδωρος, *Επιτομή*, I.21 [σε *Βιβλιοθήκη*, εκδ. Γεωργιάδης].

[841] Για εικόνες του συνόλου των προσώπων στα αετώματα και ορισμένες λεπτομέρειες δες ΕΤ.ΑΓ, σ. 130-135. Για μια σχεδιαστική απόδοση ολόκληρων των αγαλμάτων στα αετώματα δες GSCP, fig. 18-19 και για εικόνες fig. 20.1-21.8 αλλά και Alfred Mallwitz *Olympia und seine Bauten* (Athen: Kasas, 1972/1981), pp. 216-217. Επίσης, για έγχρωμες εικόνες των διαφόρων προσώπων στα αετώματα δες Α. & Ν. Γιαλούρη, *Ολυμπία. Οδηγός του Μουσείου & του Ιερού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1987), σ. 104-129.

[842] Δες σχηματική παράσταση και των δώδεκα μετοπών και φωτογραφίες ορισμένων σε Γιαλούρη, ό.π., σ. 132 -139. Για τους άθλους του Ηρακλή δες Απολλόδωρος, Β.V.

σμένο γόνατο. Οι φλέβες στα χέρια του είναι διογκωμένες και το γυμνό του σώμα καλογυμνασμένο. Στο ρωμαϊκό αντίγραφο δεν φαίνεται δυστυχώς όλη η δύναμη της κινήσεως που πρέπει να είχε το πρωτότυπο.

Ο δεύτερος μεγάλος και επώνυμος γλύπτης, ο Πολύκλειτος, δημιούργησε το δικό του χάλκινο αριστούργημα, τον Δορυφόρο (φέρων δόρυ), περίπου το 440 π.Χ.. Το πρωτότυπο έχει χαθεί αλλά μπορούμε να πάρουμε μία γεύση από διάφορα ρωμαϊκά αντίγραφα. Φαίνεται ότι ο καλλιτέχνης ασχολήθηκε με το ζήτημα των τέλειων σωματικών αναλογιών του όρθιου άνδρα και θέλησε να φτιάξει τον Δορυφόρο ως απτή απόδειξη των θεωρητικών του απόψεων. Τις ιδέες του διατύπωσε σε σύγγραμμά του που αφορούσε την συμμετρία των μερών του σώματος. Στο ρωμαϊκό αντίγραφο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Νεαπόλεως στην Ιταλία (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 120), το δεξί πόδι του Δορυφόρου πατά γερά στην γη ενώ το αριστερό είναι λίγο πιο πίσω και μόλις αγγίζει με τα δάκτυλα το έδαφος. Το δεξί του χέρι αφήνεται ελεύθερο και χαλαρό δίπλα στο πόδι του ενώ το αριστερό είναι σηκωμένο και κρατάει το δόρυ που στηρίζεται στον ώμο του. Κίνηση και στάση μαζί στο ίδιο άγαλμα ισορροπούν για μια στιγμή, ένα κλάσμα του δευτερολέπτου. Φυσικά υποπτευόμαστε ότι τα ρωμαϊκά αντίγραφα υπολείπονται του πρωτοτύπου.

Κορυφαίος όλων των γλυπτών, βέβαια, αποδεικνύεται ο Φειδίας. "Δεν θα ήταν λάθος εάν λέγαμε πως ο Φειδίας ενσαρκώνει για την κλασική τέχνη ό,τι ο Περικλής για την αθηναϊκή δημοκρατία"[843] Ο Φειδίας φαίνεται ότι κατάφερε να μετουσιώσει την άψυχη πέτρα σε κυψέλη ιδεών, συναισθημάτων, ζωντανών εικόνων. Τα κορυφαία του έργα, τα χρυσελεφάντινα αγάλματα της Αθηνάς και του Δία, τα οποία γνωρίζουμε μόνο από περιγραφές,[844] είναι για πάντα χαμένα και κάθε απόπειρα απεικονίσεώς τους από μεταγενέστερους υπήρξε τελείως ανεπιτυχής.[845] Το ίδιο αποκαρδιωτική είναι και η κατάσταση με τα υπόλοιπα έργα του Φειδία ή του εργαστηρίου του, δηλαδή τα αγάλματα από τα αετώματα του Παρθενώνα, τις μετόπες και την ζωφόρο, εκ των οποίων πολλά τμήματα λείπουν.

Ο Παρθενώνας και τα γλυπτά του, που ολοκληρώθηκαν το 432, πρέπει να είχαν διατηρηθεί σε καλή κατάσταση τα πρώτα χίλια περίπου χρόνια. Περίπου τον 5ο μ.Χ. αιώνα, όμως, ο ναός μετατράπηκε σε εκκλησία με ολέθριες συνέπειες για το οικοδόμημα. Μία αψίδα κτίσθηκε στην ανατολική πλευρά ενώ πρέπει να αφαιρέθηκε τμήμα της ζωφόρου και μάλλον και τα κεντρικά αγάλματα του ανατολικού αετώματος. Ίσως την ίδια εποχή καταστράφηκαν επίτηδες, ως άσεμνα, τα ολόγλυφα στις μετόπες. Χίλια χρόνια αργότερα, όταν το 1458 οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Αθήνα, μετέτρεψαν τον Παρθενώνα σε τζαμί προσθέτοντας ένα μιναρέ αλλά χωρίς άλλες καταστροφές. Το 1674 ο Γάλλος πρεσβευτής στην Οθωμανική αυλή επισκέφθηκε μαζί με την παρέα του την Αθήνα. Ένα από τα μέλη της συντροφιάς που ήταν ζωγράφος και μάλλον ήταν ο Ζακ Κάρρεϋ (Jacques Carrey) σχεδίασε, γρήγορα, τμήματα του Παρθενώνα και κυρίως τα δύο αετώματα. Τα σχέδιά του, που φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι, αποτελούν την παλαιότερη απεικόνιση της καταστάσεως των αετωμάτων πριν την επόμενη μεγάλη καταστροφή.[846] Το 1687 ο Ενετός Φραγκίσκος Μοροζίνι (Francesco Morosini) πολιόρκησε την Ακρόπολη, όπου είχε εγκατασταθεί τουρκική φρουρά και ο Παρθενώνας χρησιμοποιούνταν ως πυριτιδαποθήκη. Η προηγούμενη πυριτιδαποθήκη στα Προπύλαια είχε εκραγεί το 1645 όταν έπεσε κεραυνός και φυσικά κατέστρεψε την επίσημη είσοδο στον βράχο της Ακροπόλεως. Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1687, κατά την διάρκεια της πολιορκίας του Μοροζίνι, μία βολή των Ενετών ανατίναξε τον γεμάτο πυρίτιδα Παρθενώνα. Όλοι οι

[843] Μανόλης Ανδρόνικος, ΙΕΕ, 3β:303.

[844] Παυσανίας, "Αττικά", Α.24.5-7 και "Ηλιακά Α'"ΧΙ. (400-404).

[845] Δες πιθανές απεικονίσεις σε ρωμαϊκά αντίγραφα στα ΕΤ.ΑΓ, σ. 122 και GSCP, fig. 106.

[846] Δες τα σχέδια σε B. F. Cook, *The Elgin Marbles* (London: British Museum, 1984), pp. 40-41 & 46 και Boardman, AET, 3:24 & 28-29.

εσωτερικοί τοίχοι, εκτός από τον δυτικό, διαλύθηκαν προκαλώντας την κατάρρευση της ζωφόρου και πολλών κιόνων από το νότιο και το βόρειο τμήμα καθώς και πολλών από τις μετόπες. Ο Μοροζίνι δεν αρκέστηκε στην καταστροφή από τον βομβαρδισμό αλλά προσπάθησε να αφαιρέσει τις κεντρικές μορφές από το δυτικό αέτωμα, καταστρέφοντάς τις. Κατόπιν, οι Τούρκοι καθάρισαν τον ναό από τα διάφορα θραύσματα κτίζοντας στο κέντρο ένα τζαμί και αφήνοντας όσους ήθελαν να πάρουν κομμάτια από τα σπασμένα μάρμαρα.[847]

Τον 18ο αιώνα και στις αρχές του 19ου άρχισαν να συρρέουν περιηγητές από την Δύση και πολλοί έπαιρναν και κάποιο κομμάτι μαζί τους για αναμνηστικό.[848] Στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα ενδιαφέρθηκε για τον Παρθενώνα ο Βρετανός λόρδος Θωμάς Ελγίνος (Thomas Bruce Elgin), διπλωμάτης και συλλέκτης έργων τέχνης. Με την βοήθεια συνεργατών του και δωροδοκώντας τους Τούρκους αξιωματούχους στην Αθήνα, κατάφερε να αποσπάσει το μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα της ζωφόρου, μετόπες και σωζόμενα τμήματα από τα αγάλματα των αετωμάτων και να τα μεταφέρει στην Μεγάλη Βρετανία όπου, λόγω οικονομικών δυσκολιών, τα πούλησε τελικά στο Βρετανικό Μουσείο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ελγίνος συναγωνίσθηκε τον περιβόητο Γάλλο διπλωμάτη και αρχαιολόγο κόμη του Σουαζέλ-Γκουφιέ (Marie G. F. A de Choiseul-Gouffier) και τους απεσταλμένους του στο ποιος θα προλάβει πρώτος να μεταφέρει τα γλυπτά στην Δ. Ευρώπη. Ο Ελγίνος νίκησε λόγω των ευνοϊκών συγκυριών στις διπλωματικές σχέσεις Οθωμανικής και Βρετανικής Αυτοκρατορίας και των προβληματικών σχέσεων της πρώτης με την Γαλλία.[849]

Τα γλυπτά του Παρθενώνα αποτελούνταν από τις ολόγλυφες μορφές στα δύο αετώματα, τις μετώπες που είχαν τοποθετηθεί περιμετρικά του ναού ανάμεσα στα τρίγλυφα, στην εξωτερική κιονοστοιχία, και την ζωφόρο που βρισκόταν πάλι περιμετρικά του ναού αλλά πάνω από την ανατολική και δυτική εσωτερική κιονοστοιχία και τον νότιο και βόρειο εσωτερικό τοίχο του ναού.[850] Ο επισκέπτης της Ακροπόλεως, όπως ερχόταν από τα Προπύλαια, αντίκρυζε πρώτα το δυτικό αέτωμα,[851] στο οποίο υπήρχε αποτυπωμένος ο μύθος της διαμάχης μεταξύ Αθηνάς και Ποσειδώνα για το ποιος θα ήταν ο προστάτης της Πόλεως. Στην μέση βρίσκονταν οι δύο αντίπαλοι με τα ‘άρματά τους συνοδευόμενοι ο καθ’ ένας, μέχρι την άκρη των αετωμάτων, από διάφορα μυθολογικά πρόσωπα, που παρακολουθούν την στιγμή που ο Ποσειδώνας ρίχνει την τρίαινά του στο χώμα και αναβλύζει αλμυρό νερό ενώ η Αθηνά ρίχνει το δόρυ της και φυτρώνει η ελιά. Τα σώματα της Αθηνάς και του Ποσειδώνα σχημάτιζαν το σχήμα V καθώς οι δύο θεοί τινάζονταν προς τα πίσω για να χτυπήσουν με τα όπλα τους την γη. Η κίνηση αυτή των θεών χώριζε το αέτωμα στα δύο και πρέπει να τόνιζε την ιδέα της διαμάχης για την Αθήνα. Φυσικά, πρέπει να ήταν φανερή η ικανοποίηση στο πρόσωπο της θεάς, η οποία κέρδισε στην διαμάχη. Για το ανατολικό αέτωμα, στην πίσω πλευρά του ναού αλλά πάνω από την κεντρική είσοδο, μπορούν να γίνουν μόνο εικασίες για την θέση και την στάση των κεντρικών αγαλμάτων, μια που είχαν ήδη αφαιρεθεί όταν σχεδίασε ο Κάρεϋ. Πάντως το θέμα του αετώματος ήταν η γέννηση της θεάς Αθηνάς με μάλλον τον Δία στο κέντρο και πολλούς άλλους θεούς του Ολύμπου δεξιά και αριστερά ενώ στο ένα άκρο βρισκόταν ο Ήλιος με το ‘άρμα του και στο άλλο η Σελήνη με το δικό της, τονίζοντας την ημέρα και την νύχτα ή την αρχή

[847] Cook, pp. 16-17.

[848] Για τους περιηγητές και τις εντυπώσεις τους από τα ταξίδια τους στην Ελλάδα δες το εξαιρετικό έργο του Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι Περιηγητές στην Ελλάδα 333 μ.Χ. - 1821,* 4 τόμ. (Αθήνα: 1981).

[849] Για την δραστηριότητα του Ελγίνου δες Cook, pp. 53-66.

[850] Δες Cook, fig. 9 & 11, pp. 12-13.

[851] Δες πιθανή σχεδιαστική αναπαράσταση των αετωμάτων με τα αγάλματα σε GSCP, fig. 77 & 78 και έγχρωμη απεικόνιση σε Ανδρόνικος, *Η Ακρόπολις*, σ. 30-31.

και το τέλος. Τα σχέδια του Κάρεϋ δείχνουν πόσες πολλές μορφές είχαν συμπτυχθεί στα αετώματα και με τέτοιο αριστουργηματικό τρόπο ώστε να είναι αρμονικά δεμένες με το τριγωνικό σχήμα στο οποίο όφειλαν να φιλοξενηθούν. Από τα λίγα διασωθέντα αγάλματα, γίνεται φανερό πως η κάθε μορφή είχε επεξεργασθεί με τέτοια λεπτομέρεια ώστε να μην χάνει την καλλιτεχνική της αξία μακριά από τα αετώματα.

Ο Παρθενώνας ήταν επίσης διακοσμημένος με 92 μετόπες, ύψους 1,2 μ. η κάθε μία. Υπήρχαν από 32 μετόπες στις μακριές πλευρές, στην βόρεια και στην νότια, και από 14 στις στενές, στην ανατολική και στην δυτική. Οι παραστάσεις ήταν ολόγλυφες, δηλαδή εξείχαν σχεδόν τελείως από την πλάκα στην οποία στηρίζονταν. Μια προσεκτική εξέταση όσων έχουν απομείνει μας βεβαιώνει ότι δεν ήταν όλες της ίδιας καλλιτεχνικής αξίας και ενώ ορισμένες ήταν έξοχες άλλες ήταν μόλις καλύτερες από αυτές στην Ολυμπία. Αυτή η διαπίστωση υποδηλώνει ότι ήταν τα πρώτα γλυπτά που σκαλίστηκαν για τον ναό και πρέπει να ήταν φτιαγμένα από διάφορους καλλιτέχνες, βοηθούς του Φειδία, υπό την επίβλεψή του. Στην δυτική πλευρά, στην πρώτη μετώπη εικονίζεται ένας ιππέας και μετά παραστάσεις μαχών ιππέων και πεζών (ίσως Αμαζόνων) εναλλάσσονται σε μια ρυθμική κίνηση. Στην βόρεια πλευρά, οι πρώτες από δεξιά μετώπες απεικονίζουν θεότητες που παραβρίσκονται σε σκηνές από τον Τρωικό πόλεμο, που κατά πάσα πιθανότητα εξελίσσεται στις υπόλοιπες. Στην ανατολική πλευρά, παρουσιάζονται μάλλον οι μάχες των Ολυμπίων θεών με τους Γίγαντες καθώς και κάποιες παραστάσεις με ‘άρματα και στην νότια πλευρά, εικονίζονται Κένταυροι που πολεμούν εναντίον Λαπιθών ή προσπαθούν να αρπάξουν γυναίκες, όπως στο δυτικό αέτωμα της Ολυμπίας. Οι μετώπες ή τμήματά τους είναι σήμερα διασκορπισμένα στην Ευρώπη. Οι περισσότερες και πιο φθαρμένες βρίσκονται στην Ακρόπολη, οι καλύτερα διατηρημένες (την εποχή που αφαιρέθηκαν) στο Βρετανικό Μουσείο, μία στο Μουσείο του Λούβρου και δύο κεφάλια από τα ολόγλυφα στο Μουσείο της Κοπεγχάγης.[852]

Το τρίτο σημαντικό καλλιτεχνικό δημιούργημα του Παρθενώνα είναι η ζωφόρος, η οποία είχε μήκος περίπου 160 μ. και περιέτρεχε όλο το κτίριο πίσω από την κιονοστοιχία του πτερού, στηριγμένη πάνω σε κίονες στις στενές πλευρές και σε τοίχο στις μακριές. Η ζωφόρος είναι και αυτή διασκορπισμένη σε διάφορους μουσειακούς χώρους με σχεδόν την μισή να βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, περίπου το 1/3 να σώζεται στην Ακρόπολη και τμήματα της να εκτίθενται σε διάφορα μουσεία (όπως στην Βιέννη και στο Λούβρο), ενώ περίπου το 1/5 καταστράφηκε από την έκρηξη που προκάλεσε η οβίδα του Μοροζίνι το 1687, αν και ένα μεγάλο τμήμα διασώθηκε στα σχέδια του Κάρεϋ. Στις ανάγλυφες πλάκες της ζωφόρου απεικονιζόταν μια πομπή που ξεκινούσε από την νοτιοδυτική άκρη (αυτήν που έβλεπε ο επισκέπτης από τα Προπύλαια, με κατεύθυνση από νότο προς βορρά) συνεχιζόταν στην βόρεια (μακριά) πλευρά αλλά και στην νότια με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, δηλαδή προς την πίσω πλευρά του κτιρίου, και κατέληγε και από τις δύο πλευρές στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, πάνω από την κεντρική είσοδο του ναού, δείχνοντας, κατά κάποιο τρόπο, την κατεύθυνση που έπρεπε να πάρουν οι προσκυνητές για να εισέλθουν στον ναό. Η απεικόνιση δεν ήταν άλλη από την πομπή των Παναθηναίων και στο μεγαλύτερο μέρος της ζωφόρου μπορούσε κανείς να δει ιππείς και ‘άρματα να κατευθύνονται προς την κεντρική είσοδο του ναού ενώ, όσο πλησίαζε προς τα εκεί, οι πλάκες παρουσίαζαν ηλικιωμένους άνδρες, μουσικούς, ζώα και τέλος, στην ανατολική ζωφόρο, γυναίκες, ήρωες και καθισμένους θεούς με τον ιερό πέπλο της πομπής ακριβώς πάνω από την κεντρική είσοδο του ναού.[853] Στην ζωφόρο εμφανίζονται πάνω από

[852] Για πλήρη σχεδιαστική απεικόνιση όλων των μετοπών και ορισμένες εικόνες δες GSCP, fig. 85-91.11.

[853] Δες σχηματική παράσταση της πομπής σε GSCP, fig. 95.

300 πρόσωπα και 200 ζώα.[854] Οι συνθέσεις των μορφών είναι δουλεμένες πολύ καλά από το επιτελείο του Φειδία με όλη την δεξιοτεχνία που απαιτούνταν για να αποδοθεί η κίνηση τους, τα ρούχα τους καθώς περπατούν ή κάθονται, οι απεικονίσεις των ζώων και ιδίως των ιππέων και των αλόγων καθώς τριποδίζουν.[855]

Ο Φειδίας δημιούργησε στον Παρθενώνα ένα έργο ολοκληρωμένο, από κάθε άποψη, κτίζοντας και διακοσμώντας με μεγάλη προσοχή και επιμέλεια κάθε τμήμα του ναού. Ο ναός ο ίδιος σχεδιάστηκε αρχιτεκτονικά με βάση την μαθηματική έννοια της χρυσής τομής (δες παρακάτω) ενώ υπήρχε θεματολογική ενότητα σε ολόκληρη την διακόσμηση, σχετιζόμενη με την θεά Αθηνά αλλά και τον ήρωα της πόλεως Θησέα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στα αετώματα απεικονίζονταν η γέννηση της Αθηνάς και η διαμάχη Αθηνάς και Ποσειδώνα, στις μετώπες τέσσερις μυθολογικοί κύκλοι που σχετίζονται με την Αθηνά (γιγαντομαχία, άλωση Τροίας) και τον ήρωα Θησέα (κενταυρομαχία, αμαζονομαχία) και στην ζωφόρο η μεγαλύτερη γιορτή της πόλεως για την προστάτιδα Αθηνά, τα Παναθήναια. Ήταν φυσικό, λοιπόν, ότι κάθε λεπτομέρεια, από την επιλογή του θέματος στα αετώματα, στις μετόπες και στην ζωφόρο μέχρι την ακριβή θέση των μορφών στα αετώματα και των ολόγλυφων και ανάγλυφων πλακών στις μετόπες και στην ζωφόρο, είχε μελετηθεί και σχεδιασθεί με μεγάλη προσοχή. Ο Φειδίας και οι αρχιτέκτονες πρέπει να γνώριζαν ότι κατασκεύαζαν το μέτρο για κάθε καλλιτεχνικό δημιούργημα στο παρελθόν και στο μέλλον, έφτιαχναν το τέλειο έργο τέχνης ως μέτρο συγκρίσεως, αρχίζοντας και τελειώνοντας την παγκόσμια πεμπτουσία της καλλιτεχνικής δημιουργίας σε ένα έργο: τον Παρθενώνα. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι η λέξη τέλειος, στα ελληνικά, είναι συγγενής της λέξεως τέλος. Οι Έλληνες δημιουργοί, με τον Παρθενώνα, έβαλαν τελεία στην αέναη προσπάθεια του ανθρώπου να κατασκευάσει το τέλειο έργο.

Η ελληνική κλασική πλαστική τέχνη, όμως, δεν τελείωσε στην πραγματικότητα με τον Παρθενώνα. Προς το τέλος του Ε' αιώνα αλλά και καθ' όλο τον Δ' αιώνα, οι Έλληνες δημιουργοί συνέχισαν το καλλιτεχνικό τους έργο φέροντας την βαριά κληρονομιά της Ώριμης Κλασικής Εποχής. Το πρώτο αντιπροσωπευτικό έργο της νέας, μετά το 430 π.Χ., εποχής, είναι η Νίκη του Παιωνίου (περ. 421 π.Χ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. Το άγαλμα, φτιαγμένο από παριανό μάρμαρο, έχει ύψος 2,115 μ., είναι φιλοτεχνημένο από το γλύπτη Παιώνιο και ήταν ανάθημα, όπως αναφέρει επιγραφή στην βάση του, των Μεσσηνίων και των Ναυπακτίων μετά την νίκη τους εναντίον των Λακεδαιμονίων το 421 π.Χ. (δες Κεφάλαιο 8). Η καλλιτεχνική αξία του αγάλματος έγκειται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο έχουν σκαλιστεί τα ενδύματα της κατερχόμενης από τον ουρανό Νίκης αλλά και η όλη απόδοση της αιωρήσεως. Το έργο είχε τοποθετηθεί σε βάθρο ύψους 8,81 μ. για να δίνει την εντύπωση της καθόδου από τον ουρανό. Η Νίκη πετάει και το ιμάτιό της ανεμίζει προς τα πίσω, όπως φυσάει το αεράκι, ενώ ο λεπτός χιτώνας της κολλάει πάνω στο σώμα της και πτυχώνεται. Η Νίκη μετεωρίζεται ακόμη μερικά μέτρα πάνω από το έδαφος πριν πατήσει στην γη. Για πρώτη φορά στην ελληνική και παγκόσμια τέχνη αποδίδεται τόσο ζωντανά η πτήση ανθρώπινου σώματος (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 123).

Λίγα χρόνια μετά την Νίκη του Παιωνίου, Έλληνες καλλιτέχνες φιλοτέχνησαν περίπου το 410 π.Χ. την ζωφόρο του ναού του Επικουρείου Απόλλωνος, στις αρχαίες Βάσσες (Αρκαδία). Η ανάγλυφη ζωφόρος ήταν τοποθετημένη γύρω-γύρω μέσα στον σηκό του ναού και στηριζόταν πάνω στην εσωτερική κιονοστοιχία και στους τοίχους. (τμήμα της σε Boardman, AET, 1:118, σχ. 116 και Biers, p. 202, fig. 8.14). Στις 23 σωζόμενες πλάκες που εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο παρουσιάζονται μάχες Κενταύρων με Λαπίθες και Αμαζόνων με Έλληνες. Οι μορφές περιορίζονται από το μέγεθος των πλακών

[854] ΙΕΕ, 3β: 304.

[855] Για τα σχέδια όλων των γνωστών τμημάτων της ζωφόρου δες GSCP, fig. 92-94 και εικόνες σε fig. 96.1-96.19. Για πολύ καλή επιλογή εικόνων από την ζωφόρο δες ΙΕΕ, 3β:297-302.

και δεν συνεχίζουν στις διπλανές τους, όπως στον Παρθενώνα. Η σύνθεση είναι κατώτερη καλλιτεχνικά από τα ομοίου θέματος ολόγλυφα του Παρθενώνα αλλά παρ' όλα αυτά έχει την δική της δύναμη και κίνηση και μεταδίδει στον παρατηρητή την ένταση των μαχών (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 148-149).

Της ιδίας εποχής (περ. 410 π.Χ.) είναι και το επιτάφιο ανάγλυφο της Ηγησούς, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Το ύψους 1,58 μ. ανάγλυφο είναι σκαλισμένο πάνω σε μάρμαρο και παρουσιάζει μια νεαρή Αθηναία καθισμένη σε καλοδουλεμένη καρέκλα να ακουμπά τα πόδια της σε μικρό υποπόδιο ενώ μία άλλη όρθια κοπέλα κρατάει ένα κουτί από το οποίο η Ηγησώ βγάζει ένα αγαπημένο της αντικείμενο. Οι μορφές είναι αέρινες και η Ηγησώ, σεμνή, γέρνει το κεφάλι μπροστά κοιτώντας θλιμμένη το αντικείμενο που έβγαλε από το κουτί (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 156-157). Ίσης καλλιτεχνικής αξίας είναι και το επιτάφιο ανάγλυφο του Δεξίλεω (394 π.Χ.), στο Μουσείο Κεραμεικού στην Αθήνα. Ο Δεξίλεω ήταν νεαρός ιππέας που σκοτώθηκε σε μάχη το 394/3. Ο νεαρός πολεμιστής παρουσιάζεται καβάλα στο άλογό του και είναι έτοιμος να κτυπήσει με το δόρυ του τον πεσμένο εχθρό που κείται στο χώμα, κάτω από τα σηκωμένα ψηλά μπροστινά πόδια του αλόγου. Οι λεπτομέρειες των σωμάτων και των ρούχων είναι σχεδιασμένες με περισσή προσοχή και καλλιτεχνική ευαισθησία (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 184).

Περίπου στο μέσο του Δ' αιώνα κτίσθηκε το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού, για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω. Το κτίριο ήταν διακοσμημένο με ζωφόρο που παρίστανε διάφορες σκηνές αλλά στο τμήμα που έχει διασωθεί στο Βρετανικό Μουσείο μπορεί κανείς να δει μια σκηνή αμαζονομαχίας. Οι ανάγλυφες μορφές έχουν δύναμη και όλη την κίνηση της μάχης ενώ η συνεχής τοποθέτηση πολλών μορφών σε διαγώνια θέση επιτείνει ακόμη περισσότερο την ψευδαίσθηση της συνεχούς κινήσεως των σωμάτων πάνω στην ζωφόρο. Πάντως τα σώματα είναι τοποθετημένα αραιά, σε αντίθεση με πολλές ζωφόρους του Ε' αιώνα, και με αρκετή απόσταση μεταξύ των συμπλεκόμενων ζευγαριών σαν να ήθελαν οι καλλιτέχνες να στρέψουν τον βλέμμα του παρατηρητή στις συγκεκριμένες σκηνές της μάχης παρά στο σύνολο της ζωφόρου. Όντως, η ζωφόρος ως σύνολο δεν προσφέρει κάτι το εξαιρετικό στον θεατή αλλά, εάν κανείς κοιτάξει προσεκτικά τις περισσότερες από τις πλάκες θα διακρίνει εξαιρετική ακρίβεια, τέχνη και λεπτομέρεια στην απόδοση των μορφών (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 183).

Λίγο μετά το μέσο του Δ' αιώνα, η ελληνική τέχνη παρουσιάζει ορισμένα από τα καλύτερα έργα της Ύστερης Κλασικής Εποχής. Πρόκειται για τον Ερμή του Πραξιτέλη και το επιτάφιο μνημείο του Αριστοναύτη, φτιαγμένα από μάρμαρο, καθώς και τα χάλκινα: Αποξυόμενος του Λυσίππου, Έφηβος του Μαραθώνα και Έφηβος των Αντικυθήρων. Ο Ερμής, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας, πρέπει να είναι έργο του Πραξιτέλη από το 330 περίπου π.Χ. Ο θεός στηρίζεται σε κορμό δέντρου και μάλλον προσπαθεί να δώσει τσαμπί σταφύλι στον νεογέννητο Διόνυσο, που κρατάει στο αριστερό του χέρι. Ο θεός στέκεται με χάρη και η ανατομία του σώματός του έχει αποδοθεί με εκπληκτικό τρόπο (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 161). Το άλλο μαρμάρινο έργο βρίσκεται ακριβώς στα όρια του τέλους της Ύστερης Κλασικής Εποχής και στην αρχή της Ελληνιστικής. Το επιτύμβιο μνημείο του Αριστοναύτη, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, εικονίζει τον πάνοπλο Αριστοναύτη έτοιμο να επιτεθεί. Δεν υπάρχει καμία άλλη μορφή στο μικρό μνημείο σε σχήμα ναΐσκου. Ο νεκρός έχει όλο το πάθος για μάχη στο βλέμμα του και νομίζει κανείς ότι είναι έτοιμος να ξεπηδήσει από το μνημείο και να χιμήξει επάνω του (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 189).

Ο Αποξυόμενος του Λυσίππου έχει διασωθεί μόνο σε μαρμάρινο ρωμαϊκό αντίγραφο ενώ το πρωτότυπο ήταν χάλκινο. Από τον Αποξυόμενο στο Μουσείο του Βατικανού (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 174) μπορεί κανείς να έχει μια ιδέα του πρωτοτύπου, στο οποίο αναπαρίστατο ένας νέος αθλητής να τεντώνει τα χέρια προς τα εμπρος για να καθαριστεί από

το λάδι και την άμμο. Το έργο είναι σημαντικό διότι το άπλωμα των χεριών προς τα εμπρός προσδίδει αμέσως την τρίτη διάσταση στο άγαλμα και μάλιστα το καθιστά έτοιμο προς θέαση από όλες τις πλευρές, κάθε μία από τις οποίες δίνει νέα ζωή στον νεαρό αθλητή. Τα άλλα δύο χάλκινα αγάλματα που έχουν διασωθεί και ανήκουν στο τέλος της Ύστερης Κλασικής Εποχής δείχνουν σε πόσο υψηλό σημείο τεχνικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας είχαν φθάσει οι Έλληνες χύτες. Ο Έφηβος του Μαραθώνα, ύψους 1,30 μ., έχει σηκωμένο το αριστερό του χέρι ψηλά και δεξιά από το σώμα του ενώ φαίνεται ότι κάτι κρατούσε στην αριστερή του παλάμη, την οποία κοιτάει με ένταση. Το άγαλμα έχει δύο κέντρα βάρους. Πρώτα, σε συνεπαίρνει το αριστερό χέρι και κοιτάς μόνο αυτό ενώ, μετά, το βλέμμα του θεατή κατρακυλά προς τα δεξιά, στο χαμηλωμένο δεξί χέρι. Η όλη στάση του Εφήβου, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, είναι μοναδική και ανεξήγητη, αφού δεν γνωρίζουμε τι κρατούσε στα χέρια του, αλλά, παρ' όλα αυτά, παραμένει εξαιρετική και πρωτότυπη (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 163). Στο ίδιο μουσείο εκτίθεται και ο Έφηβος των Αντικυθήρων, ένα χάλκινο άγαλμα ιδιαίτερης τέχνης, που με την στάση του τονίζει την τρίτη διάσταση. Ο νέος έχει το δεξί του χέρι σηκωμένο και πρέπει να κρατούσε κάποιο σφαιρικό αντικείμενο ενώ το αριστερό του χέρι βρίσκεται παράλληλα με το σώμα, χωρίς να ακουμπάει πάνω του. Η όλη κίνηση είναι θαυμάσια με τον νέο να κινείται προς τα εμπρός με χάρη αλλά και κορμοστασιά. Οι χαριτωμένες και αέρινες κινήσεις απαλύνουν την αίσθηση του σφριγηλού και καλογυμνασμένου σώματος στα χάλκινα χυτά (εικ. ΕΤ.ΑΓ, σ. 171).

Τα έργα της κλασικής ελληνικής πλαστικής τέχνης αποδεικνύουν την ενασχόληση των Ελλήνων με ζητήματα θεωρίας της αισθητικής. Άλλωστε, η ανάπτυξη της φιλοσοφίας την ίδια εποχή δεν άφησε αδιάφορους τους καλλιτέχνες, οι οποίοι άρχισαν να αποζητούν τελειότερους τρόπους για να παρουσιάσουν τον άνθρωπο και την φύση. Δεν αρκούσε πλέον τα έργα να έχουν ανθρώπινες διαστάσεις για να είναι ένα γλυπτό ή ανάγλυφο ωραίο αλλά έπρεπε να διερευνηθούν οι αναλογίες και οι σχέσεις των διαστάσεων, η ανθρώπινη ανατομία, η επίδραση του ανέμου πάνω στο σώμα, η κίνηση και, τέλος, η τρίτη διάσταση. Οι Έλληνες καλλιτέχνες της Κλασικής Εποχής υπήρξαν οι φιλόσοφοι της τέχνης. Τα γλυπτά απέκτησαν πλέον μια μυστηριακή σχέση με τον δημιουργό τους και τον θεατή. Ο καλλιτέχνης δεν απεικόνιζε μόνο ένα πρόσωπο ή μία καθημερινή ή μυθολογική σκηνή αλλά προσπαθούσε να μεταδώσει στον θεατή την άποψή του για το έργο του, δια μέσου του δημιουργήματός του.

Ελληνική Κλασική Πολεοδομία. Ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες έκτιζαν στους χώρους όπου διέμεναν μας αποκαλύπτεται μέσα από τις ανασκαφές των αρχαίων ελληνικών οικισμών. Όπου αποκαλύπτεται το ρυμοτομικό σχέδιο, τα θεμέλια των απλών σπιτιών και των δημοσίων κτιρίων, γίνεται ορατός και ο πολεοδομικός ιστός των πόλεων.[856]

Οι Έλληνες, σε γενικές γραμμές, δεν είχαν ξεφύγει αρχικά από την τυπική μέθοδο κατασκευής συνοικισμών, η οποία συνίστατο στην ακανόνιστη και ακατάστατη τοποθέτηση οικίσκων, τον ένα δίπλα στον άλλο, έτσι ώστε να σχηματίζονται στενοί και φιδωτοί δρόμοι. Ο αρχέγονος αυτός τρόπος σχηματισμού πόλεων κατάγεται από την Μεσοποταμία και μπορεί εύκολα να διακριθεί στην Ουρ τον ΙΒ' αιώνα π.Χ.[857] Στην Ελλάδα, το ακανόνιστο πολεοδομικό σχέδιο, που ίσως υπαγορεύθηκε και από τις εδαφικές ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής, φαίνεται εύκολα στο τμήμα της πόλεως που έχει ανασκαφεί στην περιοχή Ακρωτήρι της Θήρας (Σαντορίνης) και χρονολογείται από τον ΙΖ' αιώνα,[858] στα Γουρνιά

[856] W. Hoepfner, "Η Πολεοδομία της Κλασικής Περιόδου", *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τευχ. 63 (Ιούνιος 1997): 25-39.

[857] Δες σχεδιάγραμμα σε Spiro Kostof, *A History of Architecture. Settings & Rituals*, rev. ed. (New York: Oxford Univ. Press, 1995), fig. 3.10 & 3.11, pp. 54-55.

[858] Δες σχεδιάγραμμα σε Χρίστος Ντούμας, *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας* (Αθήνα: Ίδρυμα Θήρας,

στην Κρήτη (ΙΖ' μέχρι ΙΒ' αιώνας)[859] αλλά και στην Αθήνα από τον ΣΤ' αιώνα και μετά.[860] Ήδη όμως από την Ύστερη Χαλκοκρατία χρονολογείται και ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο που εκπλήσσει με την συμμετρία του και διαφαίνεται από τον ΙΓ' αιώνα π.Χ. στην κυπριακή πόλη Έγκωμη. Οι δρόμοι είναι ευθύγραμμοι σε όλη την πόλη και τέμνονται κάθετα σχηματίζοντας ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα.[861] Βέβαια στην Μεσόγειο, το ορθογώνιο σχέδιο ήταν ήδη γνωστό από την αρχή της Β' χιλιετίας π.Χ. και έχει αποκαλυφθεί στον οικισμό των εργατών στην θέση Ελ Καχούν (El Kahun), στην αρχαία Κάτω Αίγυπτο.[862] Στις περιοχές εκτός ελλαδικού χώρου που κατοικούσαν Έλληνες και ιδίως στις αποικίες του ΣΤ' αιώνα, η ορθογώνια ρυμοτομία χρησιμοποιήθηκε εκτενώς, όπως διαφαίνεται καθαρά στον Ακράγαντα στην Σικελία, όπου η εσχάρα που σχηματίζουν οι οδοί είναι άξια θαυμασμού για την κανονικότητά της.[863] Το ίδιο βέβαια συμβαίνει και πολύ αργότερα, στο τέλος του Δ' αιώνα, στην πόλη Όλυνθο στην Μακεδονία, σε τέτοιο βαθμό που νομίζει κανείς ότι βλέπει το σχέδιο μια σύγχρονης νεόκτιστης πόλεως.[864]

Είναι φανερό, επομένως, πως η ελληνική συμβολή στην Επιστήμη της Πολεοδομίας δεν έγκειται στην εφεύρεση του ορθογώνιου πολεοδομικού σχεδίου, παρ' ότι φυσικά έγινε χρήση του και στις περιοχές όπου κατοικούσαν Έλληνες. Η Επιστήμη της Πολεοδομίας αρχίζει από την στιγμή που ο αρχιτέκτων και πολεοδόμος Ιππόδαμος (μέσα Ε' αιώνα) από την Μίλητο σκέφθηκε να σχεδιάσει πόλεις τοποθετώντας όλα τα κτίρια σε ορισμένη θέση και δημιουργώντας συγκεκριμένες ζώνες χρήσεως γης. Ο Ιππόδαμος έζησε πολλά χρόνια στην Αθήνα και στον Πειραιά, του οποίου φαίνεται ότι έκανε και το σχέδιο,[865] ενώ αργότερα πέρασε και μέρος της ζωής του στους Θουρίους, στην Κάτω Ιταλία. Κατά τον Αριστοτέλη,[866] ο Ιππόδαμος δεν υπήρξε ένας απλός χρήστης του ορθογώνιου πολεοδομικού σχεδίου αλλά είχε και θεωρητική άποψη για την οργάνωση των πόλεων και της κοινωνίας η οποία δημιουργούνταν σ' αυτές. Ο Μιλήσιος πολεοδόμος θεωρούσε ότι η ιδανική πόλη έπρεπε να είχε 10.000 κατοίκους χωρισμένους σε τρεις τάξεις, δηλαδή στους τεχνίτες, στους γεωργούς και στους στρατιώτες, ενώ η γη θα χωριζόταν επίσης σε ιερή, δημόσια και ιδιωτική. Κατά πάσα πιθανότητα το ιπποδάμειο σύστημα ήταν αποτέλεσμα κάποιου μαθηματικού τύπου, όπως διαφαίνεται, για παράδειγμα, στο ρυμοτομικό σχέδιο της Μιλήτου μετά το 479, όταν η πόλη απελευθερώθηκε από τους Πέρσες. Η πόλη είχε σχεδιασθεί για να κατοικηθεί από πολύ μεγάλο πληθυσμό, άνω του ιδανικού των 10.000, αλλά διαιρούνταν σε περίπου 400 οικοδομικά τετράγωνα, σε τρεις τομείς, με μέσο 'όρο διαστάσεων του καθενός 30 επί 53 μ., δηλαδή μια αναλογία 4 προς 7, ενώ φαίνεται ότι διέθετε και ένα είδος κεντρικών λεωφόρων.[867] Κατ' αναλογία, η πόλη του Πειραιά χωρι-

---

1992) σ. 32.

[859] Kostof, fig. 5.23, p. 109 και καλύτερα J. B. Ward-Perkins, *Cities of Ancient Greece and Italy: Planning in Classical Antiquity* (New York: Braziller, 1974), fig. 1.

[860] Τραυλός, σ. 42 & εικ. 20, σ. 51 και Kostof, fig. 7.4a, p. 141.

[861] Βάσος Καραγιώργης, *Αρχαία Κύπρος. Από την Νεολιθική Εποχή ως το τέλος της Ρωμαϊκής* (Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1978), σχ. 130, σ. 60.

[862] Kostof, fig. 4.2, p. 69.

[863] Peter Levi, *Atlas of the Greek World* (Oxford: Andomeda, 1991), p. 98. Δες και πλήθος πολεοδομικών σχεδίων από την Μεγάλη Ελλάδα σε Giovanni Pugliese Carratelli, ed. *The Western Greeks* (Venezia: Bompiani, 1996), pp. 247-251 & 281 & 296-305.

[864] Δες σχέδιο σε ΙΕΕ, 3β:332 και Ward-Perkins, fig. 11 and 11a.

[865] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1267b.

[866] *Ίδιο*, 1267b-1268a.

[867] Για την Μίλητο δες Kostof, pp. 141-142 and fig. 7.5 και Ward-Perkins, fig. 7 & 8 ενώ για πρόπλασμα της πόλεως στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου δες R. E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities*, 2nd ed. (N. York: Anchor, 1969), fig. V. Ο Ιππόδαμος ή μαθητές του ίσως ήταν οι εμπνευστές του ρυμοτομικού σχεδίου και της οργανώσεως της πόλεως της Ρόδου στο τέλος του Δ' αιώνα, που μοιάζει πολύ με αυτό της Μιλήτου (δες Kostof, p. 142 & fig. 7.6 και καλύτερα Ward-Perkins,

ζόταν ομοίως σε οικοδομικά τετράγωνα και ζώνες με καθορισμένη χρήση: το λιμάνι, η αγορά, οι κατοικίες, το θέατρο.[868] Άλλη πόλη, στην κατασκευή της οποίας υιοθετήθηκε το ιπποδάμειο σχέδιο, ήταν η Πριήνη, που κτίσθηκε στο τέλος του Δ' αιώνα ανάμεσα στην Έφεσο και στην Μίλητο, στην Μ. Ασία. Αν και η πόλη δεν πρέπει να είχε πάνω από 4.000 κατοίκους,[869] ήταν σχεδιασμένη έτσι ώστε να περιλαμβάνει κάθε απαραίτητο κτίριο, τοποθετημένο σε συγκεκριμένη θέση μέσα στον πολεοδομικό ιστό.[870]

Η πόλη, όμως, στην οποία μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες οικιστικές φάσεις μέσα στους αιώνες είναι η Αθήνα. Η πολεοδομική ιστορία της πόλεως άρχισε με έναν μικρό οικισμό γύρω από την Ακρόπολη, η οποία χρησιμοποιούνταν ως οχυρό, αλλά σιγά-σιγά η πόλη επεκτάθηκε όσο μεγάλωνε η δύναμή της και η φήμη της. Μετά τον ΣΤ' αιώνα, όταν η Ακρόπολη έγινε ιερός τόπος, η πόλη γύρω από τον βράχο διευρύνθηκε και τελικά τον Ε' αιώνα κτίσθηκαν τείχη για να προστατεύσουν τον μεγάλο πλέον οικισμό. Το επίκεντρο της πόλεως ήταν φυσικά η αγορά, η οποία αποτελούσε και το σημείο συναντήσεως των πολιτών και γύρω από την οποία τελικά αναπτύχθηκε η ελληνική πόλη-κράτος. Το αρχικό σχέδιο της Αθήνας ήταν ακανόνιστο με άναρχη δόμηση και στενά δρομάκια. Φαίνεται όμως ότι αυτό εξυπηρετούσε, ή τουλάχιστον δεν ενοχλούσε, τους Αθηναίους του Ε' αιώνα, διότι, μετά την καταστροφή από τους Πέρσες το 480, η πόλη ξανακτίσθηκε ακριβώς πάνω στο παλιό σχέδιο, με τα φιδωτά δρομάκια και τα κολλημένα το ένα δίπλα στο άλλο σπίτια.[871]

Τα απλά καθημερινά σπίτια των πολιτών μπορούμε να τα εξετάσουμε στην Αθήνα και πολύ καλύτερα στην Όλυνθο. Τα αθηναϊκά σπίτια του Ε' και του Δ' αιώνα, από όσο μπορούμε να κρίνουμε, ήταν μονώροφα και διώροφα, κτισμένα γύρω από μια κεντρική αυλή με στέρνα ή πηγάδι και με δωμάτια ή χώρους σε όλες τις πλευρές.[872] Στην Μακεδονία, τα 100 περίπου σπίτια του τέλους του Δ' αιώνα που έχουν ανασκαφεί στην Όλυνθο παρουσιάζουν εκπληκτικά οργανωμένο σχέδιο, με ιδιαίτερα δωμάτια για κάθε ξεχωριστή χρήση, όπως κουζίνα, τραπεζαρία, αποθήκη, λουτρό και εσωτερική αυλή, που περιλάμβανε βωμό και χαγιάτι. Γενικά, τα σπίτια της Ολύνθου ήταν απολύτως προσαρμοσμένα στις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής.[873]

Το ενδιαφέρον των Ελλήνων για την φιλοσοφική πλευρά του κτισίματος των πόλεων γέννησε την Επιστήμη της Πολεοδομίας. Οι Αρχαίοι Έλληνες, με πρωτοπόρο τον Ιππόδαμο από την Μίλητο, έδειξαν ότι η πόλη έπρεπε να είναι ένας σωστά οργανωμένος χώρος για να μπορούν να διαβιώσουν οι κάτοικοι με άνεση αλλά και για να επιτελούνται όλες οι λειτουργίες μιας οργανωμένης κοινωνίας. Οι οικίες, τα δημόσια κτίρια, τα εργαστήρια, η αγορά έπρεπε να είναι όλα τοποθετημένα σε ορισμένη θέση έτσι ώστε να μπορεί η πόλη να κατοικηθεί, να διοικηθεί, να έχουν την ευχέρεια οι κάτοικοί της να ασχοληθούν με το εμπόριο αλλά και να δημιουργήσουν τέχνη.

Ελληνική Κλασική Ζωγραφική. Οι Αρχαίοι Έλληνες ασχολήθηκαν επισταμένως με την ζωγραφική και τα ονόματα μεγάλων ζωγράφων έχουν διατηρηθεί στην αιωνιότητα από τους αρχαίους συγγραφείς. Η Ελληνική Κλασική Ζωγραφική, όμως, μας είναι σχεδόν παντελώς άγνωστη ως εικόνα, μια που γνωρίζουμε τα σημαντικότερα έργα μόνο από πε-

---

fig. 13).

[868] Δες τοπογραφικό σχέδιο σε ΙΕΕ, 3β:331.

[869] Wycherley, p. 29.

[870] *Ίδιο*, fig. 6, p. 28 και ΠΙΤ.ΚΚ, σ. 74 και καλύτερα Ward-Perkins, fig. 12. Για πρόπλασμα της Πριήνης στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου δες Wycherley, fig. II.

[871] Η πολεοδομική εξέλιξη της αρχαίας πόλεως των Αθηνών μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα εξετάζεται στο Ιωάννης Τραυλός, *Η Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών* (Αθήνα: Καπόν, 1993, ανατ. εκδ. 1960), σ. 5-74.

[872] Δες σχεδιαστική αναπαράσταση σε Kostof, fig. 7.4.b, p. 141.

[873] Δες πολύ καλή τρισδιάστατη αναπαράσταση σε Levi, pp. 120-121.

ριγραφές αρχαίων συγγραφέων.[874] Παρ' όλα αυτά, μια πολύ μικρή ιδέα του τι ίσως θα μπορούσαν να είναι τα έργα αυτά έχουμε την δυνατότητα να διαπιστώσουμε από πρώιμα και ύστερα έργα ελληνικής κλασικής ζωγραφικής. Δηλαδή, κυρίως από ταφικά αναθήματα του δεύτερου μισού του ΣΤ' αιώνα από την Κόρινθο και ταφικές τοιχογραφίες των αρχών του Ε' αιώνα από την Ποσειδωνία της Ιταλίας και του τέλους του Δ' αιώνα από την Μακεδονία.

Ένα λοιπόν από τα ελαχιστότατα δείγματα ελληνικής ζωγραφικής του τέλους της Αρχαϊκής Εποχής είναι η ξύλινη αναθηματική πλάκα που βρέθηκε μαζί με άλλες στο σπήλαιο Άνω Πιτσά Κορινθίας και χρονολογήθηκε το 540 π.Χ. Παριστάνει σκηνή θυσίας με δαφνοστεφανωμένους θυσιαστές, ορισμένοι από τους οποίους παίζουν μουσικά όργανα.[875] Αυτό που τραβάει την προσοχή του θεατή είναι η όμορφη τοποθέτηση των έξι μορφών και του ζώου στην μακρόστενη ξύλινη επιφάνεια με τέτοιο τρόπο ώστε να δίνεται η ψευδαίσθηση της τρίτης διαστάσεως

Στην Αρχαία Ποσειδωνία, σημερινή Paestum της Ιταλίας, ανασκάφηκε τετράπλευρος τάφος, ζωγραφισμένος εσωτερικά, που ανήκει στις αρχές του Ε' αιώνα και πιο συγκεκριμένα περίπου στο 480 π.Χ. Ονομάσθηκε ο Τάφος του Βουτηχτή διότι στο εσωτερικό του καλύμματός του εικονίζεται ένας νέος να κάνει βουτιά σε άψογο στυλ και από ψηλή εξέδρα στην θάλασσα, ένα θέμα μοναδικό και ζωγραφισμένο με εξαιρετική επιμέλεια (εικ. ΙΕΕ, 2:499). Στις άλλες πλευρές, σκηνές συμποσίου ολοκληρώνουν την ζωγραφική απεικόνιση (εικ. ΙΕΕ, 3β:317-319 & Carratelli, pp. 458-463). Η Πρώιμη ή Προκλασική αυτή ζωγραφική μπορεί μόνο να μας προϊδεάσει για το τι ήταν πραγματικά τα ζωγραφικά έργα της Κλασικής Περιόδου. Ορισμένα ακόμη έργα έχουν διασωθεί ως μέρος της διακοσμήσεως τάφων από τον Ε' και Δ' αιώνα στην Μεγάλη Ελλάδα και δίνουν μια ιδέα τουλάχιστον της τοπικής ζωγραφικής. Από το δεύτερο μισό του Ε' αιώνα, θαυμάζουμε την πολύ ωραία παράσταση επικήδειου χορού γυναικών από την ταφή 11 στην Ruvo di Puglia και τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νεαπόλεως (εικ. Carratelli, pp. 466-467) ενώ από το 340 π.Χ. και την ταφή 58 στο Andriulo την ζωγραφισμένη στήλη του Μαύρου Καβαλάρη, τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ποσειδωνίας (εικ. Carratelli, pp. 469)[876].

Θαυμαστότερα δείγματα ελληνικής ζωγραφικής αλλά προς το τέλος του Δ' αιώνα αποτελούν οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό των μακεδονικών τάφων της Βεργίνας. Εάν τελικά επιβεβαιωθεί με απόλυτη βεβαιότητα ότι ανήκουν στο τέλος του Δ' αιώνα και όχι στον Γ' αιώνα, τότε αποτελούν το επιστέγασμα της Ύστερης Κλασικής Εποχής. Ο ονομαζόμενος Τάφος της Περσεφόνης είναι διακοσμημένος με εξαίρετες τοιχογραφίες ίσως από το εργαστήριο ή και από το ίδιο το χέρι του φημισμένου ζωγράφου Νικόμαχου.[877] Η πιο όμορφη σκηνή είναι η Αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα. Ο θεός πάνω στο 'άρμα του αγκομαχά να κρατήσει την μέλλουσα νεαρή γυναίκα του, που στην προσπάθειά της να ξεφύγει γέρνει έξω από το 'άρμα έτσι ώστε τα δύο κορμιά ταλαντεύονται χιαστί, επιτείνοντας περισσότερο την εντύπωση της άγριας αρπαγής. Οι μορφές είναι προσεκτικά σχεδιασμένες ώστε να αποδοθούν οι ανάλογες εκφράσεις.[878] Τα χρώματα είναι απαλά και οι μορφές αέρινες, όπως οι εξαϋλωμένες ψυχές που παίρνουν τον δρόμο για τον Κάτω Κόσμο. Μήπως ακριβώς αυτή την εντύπωση του βίαιου αλλά αναπόφευκτου τρόπου με τον οποίο ο Χάρος παίρνει τους ανθρώπους στο βασίλειό του ήθελε να υπογραμμίσει ο

[874] Παυσανίας, "Αττικά", Α.15 και "Φωκικά", Ι [Βιβλίο 10].XXV-XXXI

[875] Ανδρόνικος, *Εθνικό Μουσείο*, [μικρό σχήμα], εικ. 39 σ. 63.

[876] Στην ΙΕΕ, 4:327 η στήλη παρουσιάζεται λανθασμένα ανεστραμμένη κατά τον κάθετο άξονα, δηλαδή ο καβαλάρης φαίνεται να κοιτά αριστερά ενώ στην πραγματικότητα κοιτά δεξιά.

[877] Μανόλης Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι Βασιλικοί Τάφοι* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984), σ. 91. Δες και Plinius, XXXV.108 (Loeb).

[878] Μανόλης Ανδρόνικος, *Βεργίνα*, εικ. 49-54.

καλλιτέχνης, ζωγραφίζοντας την αρπαγή της Περσεφόνης στον ανώνυμο αυτό τάφο;

Παρόμοιας, άφταστης τέχνης είναι και οι τοιχογραφίες στον ονομαζόμενο Τάφο του Φιλίππου. Στην εξωτερική πλευρά του τάφου και πάνω από τα χρωματισμένα τρίγλυφα είναι ζωγραφισμένη μια σκηνή κυνηγιού. Επτά πεζοί άνδρες, τρεις ιππείς, πέντε ή έξι θηράματα, και εννέα κυνηγετικά σκυλιά περιπλανώνται σε ένα τοπίο με λίγα δέντρα και βράχους. Ενώ το θέμα είναι ενιαίο, δηλαδή το κυνήγι των θηραμάτων, στην πραγματικότητα μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρία ή τέσσερα διαφορετικά στιγμιότυπα. Μια πιο προσεκτική ματιά μας κάνει να αναριγήσουμε. Μήπως κάποια πρόσωπα μοιάζουν με τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο;[879] Οι ομοιότητες με το περίφημο ψηφιδωτό της Πομπηίας, που παρουσιάζει τον Αλέξανδρο έφιππο και έτοιμο να ρίξει το δόρυ εναντίον των Περσών, είναι εκπληκτικές. Μήπως ο καλλιτέχνης και στις δύο περιπτώσεις ήταν ο Φιλόξενος, μαθητής του Νικόμαχου;[880] Οι υποθέσεις αυτές και οι ομοιότητες είναι εκπληκτικές για να είναι πραγματικές αλλά όχι τελείως απίθανες. Ένας ακόμη τάφος στην Βεργίνα περιέχει ζωγραφική του Δ' αιώνα και ενισχύει την άποψή μας για την μεγαλοσύνη των καλλιτεχνών. Στον ονομαζόμενο Τάφο της Ευρυδίκης βρέθηκε μαρμάρινος θρόνος με εξαίρετη ζωγραφική στο ερεισίνωτό του. Παρουσιάζονται ο Πλούτων και η Περσεφόνη εν δόξη πάνω σε ‘άρμα και σε μετωπική απεικόνιση, εξαιρετικά δύσκολη για τον καλλιτέχνη. Ο άγνωστος ζωγράφος έβαλε όλη του την τέχνη για να δημιουργήσει ένα ακόμη ζωγραφικό αριστούργημα του τέλους της Ύστερης Κλασικής Εποχής.[881]

Τα λίγα έργα ελληνικής ζωγραφικής που έφθασαν ως τις μέρες μας δεν ικανοποιούν την περιέργειά μας για την περιγραφόμενη από τους αρχαίους συγγραφείς εξαίσια κλασική ζωγραφική. Παρ' όλα αυτά, η ταφική ζωγραφική των μακεδονικών τάφων μάς υποδεικνύει ότι οι Έλληνες ζωγράφοι της Κλασικής Εποχής δεν υπολείπονταν καθόλου των αρχιτεκτόνων, των γλυπτών αλλά και των αγγειογράφων, όπως θα δούμε αμέσως μετά.

Ελληνική Κλασική Αγγειογραφία Εάν λοιπόν μας θλίβει το γεγονός ότι δεν μπορούμε να θαυμάσουμε την Κλασική Ελληνική Ζωγραφική τουλάχιστον αποζημιωνόμαστε από την αγγειογραφία, που ορισμένες φορές αντανακλά και την ζωγραφική διότι φαίνεται ότι χρησιμοποίησε ορισμένα θέματα της. Η ελληνική αγγειογραφία είχε ήδη δημιουργήσει μια παράδοση που είχε ξεκινήσει δειλά κατά την μυκηναϊκή εποχή αλλά ανδρώθηκε με τον μελανόμορφο και τον ερυθρόμορφο ρυθμό στην αρχαϊκή και στην προκλασική περίοδο. Τον Ε' και τον Δ' αιώνα η κλασική ελληνική αγγειογραφία δεν είχε να εφεύρει νέες τεχνικές αλλά να τελειοποιήσει και να εκλεπτύνει τις ήδη υπάρχουσες, δίνοντας πλέον μεγαλύτερη σημασία σε νέες τεχνοτροπίες και στην θεματολογία, παρά σε νέα σχήματα αγγείων ή αγγειοπλαστικές τεχνικές.

Το πέρασμα της ελληνικής αγγειογραφίας από την Αρχαϊκή Εποχή στην Πρώιμη Κλασική δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτο, ούτε χαρακτηρίζεται από σημαντικές αλλαγές τεχνοτροπίας που να αναγνωρίζονται σε όλους τους αγγειογράφους. Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις, παρατηρείται οι τεχνίτες της Πρώιμης Κλασικής Εποχής να αντιγράφουν αρχαϊκά διακοσμητικά, σαν να επρόκειτο να τυποποιήσουν την παραγωγής τους. Σε αυτήν την μεταβατική περίοδο, ακριβώς στο μεταίχμιο ανάμεσα στις δύο εποχές, μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένους καλλιτέχνες που ξεχωρίζουν. Ο Ζωγράφος του Βρύγου ζωγραφίζει στο τέλος της Αρχαϊκής Περιόδου αλλά περνάει και στην αρχή της Κλασικής. Τα πρωιμότερά του έργα είναι τα καλύτερα, με δύναμη μορφών και σκηνών (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 146-152). Τα κατοπινά του δημιουργήματα χάνουν την δύναμη της πνοής που είχαν τα καλά

[879] *Ίδιο*, σ. 114 & εικ. 70-71.

[880] *Ίδιο*, σ. 116-117 και Plinius,, XXXV.110 (Loeb).

[881] René Ginouvès, επιμ. *Η Μακεδονία από τον Φίλιππο τον Β' έως την Ρωμαϊκή Κατάκτηση* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1993), σ. 157-159, εικ. 136-137.

του έργα αλλά σε αντιστάθμισμα εκείνος εισαγάγει νέο τρόπο απεικονίσεως των μορφών, δηλαδή νέες στάσεις και κινήσεις. Σε ένα του αγγείο εισαγάγει την τεχνοτροπία της στροφής τριών τετάρτων. Πρόκειται για ένα πολύ παράξενο αγγείο, που περιγράφεται ως ερυθρόμορφος καλαθόσχημος κρατήρας με προχοή, ύψους 52,5 εκ. και χρονολογείται περίπου στο 475 π.Χ., μόλις στην αρχή της Πρώιμης Κλασικής Εποχής. Το αγγείο, που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου, απεικονίζει την Σαπφώ και τον Αλκαίο και πρέπει να σχετιζόταν με συμπόσια και οινοποσία. Κατά πάσα πιθανότητα, γέμιζαν το αγγείο, που έχει σχήμα κυλινδρικού κάδου, με κρύο νερό ή χιόνι και τοποθετούσαν μέσα το κάτω μέρος ψυκτήρα (άλλο αγγείο) με κρασί για να πετύχουν την ψύξη του υγρού. Όταν το νερό ζεσταινόταν, το άδειαζαν από την οπή (προχοή) στο κάτω μέρος και ξαναγέμιζαν τον κάδο με κρύο[882]. Πέρα από το περίεργο σχήμα του, το αγγείο φημίζεται και για την στάση της ζωγραφισμένης μορφής της Σαπφούς, η οποία έχει κλίση τριών τετάρτων, πράγμα πρωτόγνωρο για την ελληνική αγγειογραφία της εποχής. Βέβαια, αυτό ακριβώς αποδεικνύει ότι ο Ζωγράφος του Βρύγου πειραματίζεται με τεχνοτροπίες που θα χαρακτηρίσουν την επερχόμενη γενιά αγγειογράφων (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 153).

Ο Δούρις υπήρξε ο δεύτερος πολύ μεγάλος αγγειογράφος της μεταβατικής περιόδου. Το έργο του, που περιλαμβάνει κυρίως κύλικες, χωρίζεται σε τέσσερις περιόδους. Η πρώτη (500-490) περιλαμβάνει τα καλύτερα του έργα, με εκφραστικές φιγούρες που συνήθως απεικονίζονται σε σκηνές συμποσίων και όμορφα διακοσμητικά μοτίβα (εικ. ARFVAP, fig. 281-284). Στην δεύτερη (490-480) εγκαταλείπει τα πολλά διακοσμητικά στοιχεία και τα συμπόσια και επικεντρώνεται στην ζωγραφική κυρίως νεαρών μορφών και αθλητών (εικ. ARFVAP, fig. 285-287). Από αυτήν την περίοδο ξεχωρίζει η κύλιξ στο Μουσείο του Λούβρου που απεικονίζει την θεά Ηώ να μεταφέρει τον νεκρό γιο της Μέμνονα (ΕΤ.ΑΑ, σ. 154). Στην τρίτη περίοδο (480-475/0) ο Δούρις αρχίζει να εμφανίζει την ιδιαίτερη τεχνοτροπία του με τα όμορφα σχέδια των ενδυμάτων, τις παχιές γραμμές και τις όμορφες και πρωτότυπες κλίσεις των κορμών, χωρίς να σημαίνει πως τα έργα αυτής της περιόδου είναι και τα καλύτερα (εικ. ARFVAP, fig.288-294). Όμορφη κύλιξ, στην αρχή της περιόδου, είναι η του Αρχαιολογικού Μουσείου του Βερολίνου με την παράσταση σχολείου στην εξωτερικής της όψη (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 156 & AMB, p. 51). Δάσκαλοι και μαθητές ζωγραφίζονται σε τυπικές σκηνές διδασκαλίας λόγου, γραφής και μουσικής ενώ μαζί τους εικονίζονται και οι συνοδοί τους, οι παιδαγωγοί (κυρίως δούλοι). Από το τέλος της περιόδου, σημαντική είναι η κύλιξ στο Μουσείο του Βατικανού, όπου εικονίζεται ο δράκος που φυλάει το χρυσόμαλλο δέρας να βγάζει από το στόμα του ζωντανό τον Αργοναύτη Ιάσονα παρουσία της θεάς Αθηνάς[883]. Το S που σχηματίζει το σώμα του δράκοντα και η όρθια Αθηνά έρχονται σε όμορφη σχηματική αντίθεση (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 155). Στην τέταρτη ζωγραφική του περίοδο (475/0-460/5) ο Δούρις επιστρέφει σε αρχαϊκότερα μοτίβα αλλά και σε ψυχρή απεικόνιση σκηνών, όπου δεν υπάρχει εξέλιξη στα θέματά του ή στην ήδη αποκρυσταλλωμένη τεχνοτροπία του (εικ. ARFVAP, fig. 295-297). Πρωτότυπο έργο αυτής της περιόδου είναι η κύλιξ με την ερωτική σκηνή οπίσθιας διεισδύσεως ανδρός σε γυναίκα. Η ερωτική σύντροφος σκύβει σε ορθή γωνία και στηρίζει τα χέρια της μάλλον σε μικρό έπιπλο ενώ ο σύντροφός της διεισδύει από πίσω της, σκύβει το σώμα του και αυτός σε ορθή γωνία πάνω από την γυναίκα και με τα χέρια του της πιάνει μαλακά τα γυμνά της στήθη. Η σκηνή όμως είναι χωρίς πνοή και ερωτική ένταση, η οποία μόλις διαφαίνεται στον άνδρα (εικ. ARFVAP, fig. 297).

---

[882] ΕΤ.ΑΑ, σ. 305.

[883] Η απεικόνιση αυτή δεν ταιριάζει σε καμία γραπτή εκδοχή του μύθου της Αργοναυτικής εκστρατείας. Εδώ φαίνεται ότι ο Ιάσων καταβροχθίσθηκε από τον δράκοντα αλλά σώθηκε με την παρέμβαση της Αθηνάς. Δες ΕΤ.ΑΑ, σ. 307 και Boardman, AET, 2: 200. Για τις γνωστές παραλλαγές του μύθου δες Robert Graves, *The Greek Myths*, 2 vols, rev. ed. (London: Penguin, 1960), 2:239.

Οι κυλικογράφοι, όπως ο Δούρις, απετέλεσαν ένα είδος γέφυρας ανάμεσα στην Ύστερη Αρχαϊκή Αγγειογραφία και στην Πρώιμη Κλασική. Η επιστροφή των καλλιτεχνών στα μεγάλα αγγεία σημάδεψε την είσοδο της αρχαίας ελληνικής αγγειογραφίας στην Ώριμη Κλασική Εποχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των νέων σχεδιαστικών ιδεών της εποχής είναι ο Ζωγράφος των Νιοβιδών. Πήρε το όνομά του από τον εξαιρετικής τέχνης αττικό, ερυθρόμορφο, καλυκωτό κρατήρα, ύψους 54 εκ., που χρονολογείται λίγο πριν από το μέσο του Ε' αιώνα και βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου. Το σημαντικότερο στοιχείο σ' αυτόν τον κρατήρα είναι ότι εγκαταλείπεται η ζωγραφική επιφάνεια ύψους μίας μορφής και ενός επιπέδου σε όλη την περιφέρεια του αγγείου και εισαγάγεται η επιφάνεια ύψους μίας και μισής μορφής και η ψευδαίσθηση της προοπτικής, πράγμα που αμέσως διαχωρίζει την επερχόμενη κλασική εποχή από την προκλασική, αποτελώντας όμως την εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Στην μία πλευρά παρουσιάζονται διάφορες μορφές μάλλον ηρώων και θεών, όρθιες και καθιστές, ενώ μία μορφή που ξεπροβάλλει πίσω από ένα λοφίσκο είναι ζωγραφισμένη σε μικρότερη κλίμακα, ίσως για να δείξει την απόσταση από τις άλλες (ARFVCP, fig. 4.2). Στην άλλη όψη του αγγείου απεικονίζεται ο φόνος των παιδιών της Νιόβης (Νιοβιδών) από τον Απόλλωνα και την Άρτεμη.[884] Οι δύο θεοί, όρθιοι, τοξοβολούν τα παιδιά της Νιόβης, τα οποία πέφτουν το ένα μετά το άλλο στο κάτω μέρος της ζωγραφικής επιφάνειας και αποτελούν τις μισού ύψους μορφές (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 168). Σε άλλα αγγεία, ο ίδιος ζωγράφος επιστρέφει στην παλαιά τεχνοτροπία και χρησιμοποιεί τις δύο διαχωρισμένες ζώνες μορφών όπως, για παράδειγμα, στον καλυκωτό κρατήρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φερράρα στην Ιταλία (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 169).

Από το μέσο του Ε' αιώνα ξεχωρίζει ο Ζωγράφος της Πενθεσίλειας (εικ. ARFVCP, fig. 80.1-86). Ζωγραφίζει σε κύλικες και μικρά αγγεία παίρνοντας ιδέες από τους μεγάλους ζωγράφους της εποχής του. Το όνομα του το πήρε από μια από τις μεγαλύτερες κύλικες της Αρχαιότητας, ύψους περ. 19 εκ. και διαμέτρου 43 εκ., στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου. Στο εσωτερικό της είναι ζωγραφισμένη η σκηνή όπου ο Αχιλλέας, με πλήρη πολεμική εξάρτηση, βυθίζει το ξίφος του στο στήθος της άοπλης, στην απεικόνιση, Πενθεσίλειας, βασίλισσας των Αμαζόνων. Εκείνη τον κοιτά κατ' ευθείαν στα μάτια σαν ερωτευμένη, ενώ την σκηνή συμπληρώνουν ένας πολεμιστής αριστερά και μια νεκρή Αμαζόνα δεξιά. Η κύλιξ έχει γεμίσει ασφυκτικά από τις τέσσερις μορφές, πράγμα που επιβεβαιώνει την υποψία ότι το όλο έργο έχει αντιγραφεί από μεγάλη ζωγραφική σύνθεση. Παραξενεύει ακόμη η πολυχρωμία με την οποία αποδίδονται οι μορφές, δηλαδή ενώ πρόκειται για ένα ερυθρόμορφο αγγείο διακρίνονται επίσης λευκό, ιώδες, κίτρινο χρώμα, μέχρι και επιχρυσωμένος πηλός, που έχει χρησιμοποιηθεί για να αποδώσει ορισμένες λεπτομέρειες. Πάντως η τεχνοτροπία και μόνο θυμίζει αρχαιότερα αγγεία (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 172).

Στο κέντρο της Ώριμης Κλασικής Περιόδου βρίσκεται ο Ζωγράφος του Αχιλλέα (ARFVCP, fig. 109-118). Ζωγραφίζει αγγεία με λίγες μορφές και με μεγάλη προσοχή στην απεικόνιση των λεπτομερειών ενώ εισαγάγει το ύφος των καλλιτεχνών του Παρθενώνα στην αγγειογραφία. Ο ερυθρόμορφος αμφορέας, από τον οποίο πήρε και το όνομά του, έχει ύψος 62 εκ. και βρίσκεται στο Μουσείο του Βατικανού. Στην μία όψη εικονίζεται μόνος του ο Αχιλλέας (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 174-175). Στέκεται όρθιος και με το δεξί του πόδι, ελαφρά λυγισμένο, να πατά στις μύτες των μεγάλων δακτύλων. Έχει το δεξί του χέρι στην μέση και με το αριστερό κρατάει δόρυ που το στηρίζει στον ώμο του. Αν και φοράει την πανοπλία του, στο στραμμένο αριστερά κεφάλι του δεν έχει περικεφαλαία αλλά τα μαλλιά του είναι πλεγμένα σε περίτεχνη κόμμωση. Ο αγγειογράφος έχει αποδώσει εδώ μια λυτή μορφή που θυμίζει τα μεγάλα χάλκινα έργα της εποχής, δηλαδή τον Δορυφόρο

[884] Δες μύθο σε Απολλόδωρος, Γ.V.6.

του Πολυκλείτου, τον Έφηβο των Αντικυθήρων, τον Δία (Ποσειδώνα) του Αρτεμισίου.

Ο Πολύγνωτος, σημαντικός αγγειογράφος[885] της ιδίας περιόδου, ακολουθεί στην θεματολογία και στην τεχνοτροπία τον Ζωγράφο των Νιοβιδών, ζωγραφίζοντας μεγάλα αγγεία (ARFVCP, fig. 129-138). Οι μορφές του είναι εξαιρετικές με κίνηση, ζωντάνια και απόλυτη συμμετρία. Χαρακτηριστικό αγγείο του είναι η στάμνος του 440 π.Χ., στο Βασιλικό Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας των Βρυξελλών. Στο 36 εκ. αγγείο παρουσιάζεται μια μυθολογική σκηνή όπου δύο κένταυροι είναι έτοιμοι να χτυπήσουν εκατέρωθεν έναν πεσμένο Λαπίθη. Η συμμετρική σύνθεση αποδίδει όμορφα την συγκλονιστική στιγμή που ο Λαπίθης είναι έτοιμος να χτυπηθεί και να πεθάνει (εικ. ARFVCP, fig. 129). Αντιθέτως, στην υδρία στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νεαπόλεως (Ιταλία), ο αγγειογράφος χρησιμοποιεί ένα κορίτσι που εκτελεί ακροβατικό νούμερο πάνω σε τραπέζι για να διακοσμήσει τον ώμο του αγγείου, πράγμα που δείχνει ότι οι σκηνές καθημερινής ζωής αρχίζουν να χρησιμοποιούνται από τους αγγειογράφους για τις διακοσμήσεις τους (ARFVCP, fig. 138).

Ο Πολύγνωτος δημιούργησε μια ολόκληρη σχολή στην οποίαν ανήκουν πολλοί αγγειογράφοι του δεύτερου μισού του Ε' αιώνα που μιμούνται την τεχνοτροπία του. Ο Ζωγράφος του Κλεοφώντος, που πρέπει να υπήρξε μαθητής του Πολυγνώτου, είναι μάλλον ο καλύτερος αγγειογράφος της Ώριμης Κλασικής Εποχής. Στα όμορφα ζωγραφισμένα αγγεία του, οι μορφές των οποίων θυμίζουν έντονα τα έργα στον Παρθενώνα (ARFVCP, fig. 171-176), ο αγγειογράφος χρησιμοποιεί καλοσχεδιασμένα περιγράμματα, με όμορφα χρώματα και εξαιρετική απόδοση των κεφαλιών και των λεπτομερειών τους. Λαμπρό δείγμα του ύφους του είναι η αττική ερυθρόμορφη στάμνος του 430 π.Χ., στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου. Στο ύψους 43,5 εκ. αγγείο παρουσιάζεται η αναχώρηση ενός πολεμιστή για την μάχη, θέμα καθημερινό και οικείο στους Αθηναίους με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο πολεμιστής αποχαιρετά την γυναίκα του σε μια σκηνή σπονδών για την καλή του τύχη. Ο πάνοπλος στρατιώτης είναι ήρεμος και σοβαρός ενώ η σύζυγός του χαμηλώνει το κεφάλι και ανασηκώνει με το αριστερό της χέρι το ιμάτιό της στο ύψος του στήθους (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 178). Ένας γέρων με βακτηρία και μια μάλλον γυναικεία μορφή περιβάλλουν το αθηναϊκό ζεύγος. Όταν κανείς παρατηρήσει από κοντά το πρόσωπο της αθηναίας δέσποινας βλέπει την θλίψη ζωγραφισμένη στα μάτια και στα χείλη της. Η θλίψη αυτή επιτείνεται από την κλίση του κεφαλιού, που τονίζεται από τον μακρύ λαιμό και το ψηλόλιγνο κορμί (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 180).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις λευκές ληκύθους (ARFVCP, fig. 252-283) της Ώριμης Κλασικής εποχής. Εδώ, ο αγγειογράφος πρέπει να δείξει όλη την τέχνη του με λίγες λεπτές γραμμές. Δεν υπάρχουν πιο όμορφες λήκυθοι, σχεδιαστικά και θεματικά, από δύο που αποδίδονται στον Ζωγράφο του Αχιλλέα. Η πρώτη, του 440 π.Χ., από το Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 228 & ΙΕΕ, 3α:201) παριστάνει έναν ξαφνικό αποχαιρετισμό πολεμιστή. Τι διαφορά, όμως, με αυτήν του Ζωγράφου του Κλεοφώντος! Εδώ η σύζυγος κάθεται ανέμελη στο δωμάτιό της χωρίς να ξέρει τι συμβαίνει. Μπαίνει ο σύζυγος, της δείχνει την περικεφαλαία του και τότε εκείνη καταλαβαίνει ότι ο αγαπημένος της φεύγει για την μάχη. Η ζωγραφισμένη σκηνή είναι ακριβώς εκείνη η στιγμή που η γυναίκα μόλις καταλαβαίνει τι της λέει ο άνδρας της και ενώ είναι ακόμη καθισμένη ανέμελα, το βλέμμα της δείχνει ήδη την θλίψη. Η λήκυθος αυτή αποτελεί το αριστούργημα της ελληνικής λευκής ζωγραφικής με μια σύνθεση ανθρώπινη, δυνατή, αξεπέραστου κάλλους. Η δεύτερη εξαιρετική λήκυθος εικονίζει μια Μούσα καθιστή να παίζει λύρα ενώ μια άλλη όρθια την παρακολουθεί. Την σκηνή συμπληρώνει ένα αηδόνι, ζωγραφισμένο ανάμεσα στα πόδια των δύο γυναικείων μορφών. Το αγγείο, που έχει ύψος

[885] Απλή συνωνυμία με τον μεγάλο ζωγράφο Πολύγνωτο.

36,7 εκ., βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου και αποτελεί μια ακόμη θαυμάσια στιγμή της ζωγραφικής των ληκύθων. Δεν υπάρχει στην λευκή αγγειογραφία πιο λεπτή και ήρεμη μορφή από την καθιστή μούσα που παίζει το μουσικό της όργανο (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 229).

Την είσοδό μας στην Ύστερη Κλασική Εποχή εγκαινιάζει ο Ζωγράφος του Μειδία. Το σημαντικότερο έργο του είναι μια υδρία η οποία υπογράφεται από τον αγγειοπλάστη Μειδία και την οποία διακόσμησε ο άγνωστος αγγειογράφος που ονομάσθηκε ο Ζωγράφος του Μειδία. Η ύψους 52,1 εκ. υδρία που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο απεικονίζει στην άνω ζώνη την αρπαγή των Λευκιππίδων από τους Διόσκουρους, μπροστά στα μάτια των θεών, και στην κάτω τον Ηρακλή στον Κήπο των Εσπερίδων (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 192-193). Οι μορφές είναι από πλευράς τεχνοτροπίας ολοκληρωμένες και σε στροφή τριών τετάρτων. Την κλασική παράδοση στον Δ' αιώνα συνεχίζει ο ονομαζόμενος Ζωγράφος του Μαρσύα κυρίως με τους γαμικούς του λέβητες (ARFVCP, fig. 388-390). Ο πιο όμορφος χρονολογείται στο μέσο του Δ' αιώνα, έχει ύψος 45,8 εκ. και βρίσκεται στο Μουσείο Ερμιτάζ, στην Αγία Πετρούπολη (Λένινγκραντ). Το θέμα αφορά την γιορτή που συνήθιζαν να οργανώνουν οι Αρχαίοι Έλληνες την επομένη του γάμου, οπότε η νεόνυμφη δεχόταν δώρα. Στο αγγείο αυτό η νέα γυναίκα , καθισμένη, παίρνει τα δώρα της από τα πρόσωπα που έρχονται να την επισκεφθούν. Την σκηνή συμπληρώνουν φτερωτοί έρωτες (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 200). Προς το τέλος του Δ' αιώνα ένα πανέμορφο μελανοβαφές αγγείο ολοκληρώνει την Ύστερη Κλασική Εποχή. Ο αττικός καλυκωτός κρατήρας του 340/330 π.Χ. έχει ύψος 69,2 εκ. και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο. Δεν έχει παραστάσεις αλλά φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με επιχρυσωμένο πηλό, που του δίνει ιδιαίτερη επισημότητα και λαμπρότητα καθώς έρχεται σε έντονη αντίθεση με το μαύρο χρώμα του αγγείου. Τα σχέδια που διακοσμούν τον κρατήρα έχουν την μορφή πραγματικών κοσμημάτων (εικ. ΕΤ.ΑΑ, σ. 234).

Η Ελληνική Κλασική Αγγειογραφία βρίσκεται σε αρμονία με την εποχή της. Το επίπεδό της είναι τόσο υψηλό όσο και των άλλων τεχνών, της αρχιτεκτονικής και της πλαστικής. Λίγο μετά το ξεκίνημα του Ε' αιώνα οι Έλληνες καλλιτέχνες ξεφεύγουν σιγά-σιγά από τα πρότυπα της Αρχαϊκής Εποχής. Δεν έχουν να εφεύρουν νέες τεχνικές αλλά να επεξεργαστούν την θεματολογία και να βελτιώσουν την τεχνοτροπία τους. Εκείνο που χαρακτηρίζει την Κλασική Εποχή στην αγγειογραφία είναι οι νέες στάσεις των μορφών, οι στροφές των σωμάτων και των κεφαλών κατά δύο τρίτα και τρία τέταρτα και οι πιο αέρινες μορφές, απελευθερωμένες από την στατικότητα της προηγούμενης περιόδου. Η κίνηση γίνεται πλέον κανόνας και προσδίδει στις μορφές μεγαλύτερη ελευθερία και ευλυγισία στην ζωγραφική επιφάνεια του αγγείου. Ορισμένοι καλλιτέχνες πρωτοπορούν χρησιμοποιώντας επιφάνειες ύψους μίας και μισής μορφής ενώ άλλοι αντλούν τα θέματα τους από τις μεγάλες, χαμένες για μας, ζωγραφικές συνθέσεις της εποχής τους. Για την διακόσμηση κάθε αγγείου ο καλλιτέχνης μελετούσε προσεκτικά την θέση των μορφών, το θέμα και την τεχνοτροπία που θα χρησιμοποιούσε, ανέπτυσσε δηλαδή την δική του φιλοσοφία στην Ελληνική Κλασική Αγγειογραφία.

Η Ακμή της Ελληνικής Φιλοσοφίας

Η σταδιακή πολιτική, οικονομική και πνευματική άνοδος της Αθήνας κατά τον Ε' αιώνα είχε ως συνέπεια την όλο και μεγαλύτερη ανάγκη για παιδεία. Κατά την Προκλασική Εποχή ήταν αρκετή η γνώση των έργων του Ομήρου και του Ησιόδου, που χρησίμευαν λίγο πολύ ως αναγνωστικά για να μαθαίνουν τα παιδιά ανάγνωση και γραφή, καθώς και η εμπειρία του κοινωνικού περιβάλλοντος, για να θεωρηθεί ένας πολίτης πεπαιδευμένος. Η διεύρυνση όμως του αριθμού των ατόμων που είχαν πολιτικά δικαιώματα και

η ανάγκη να συμμετέχουν όλοι στα κοινά με τα ίδια γνωστικά όπλα που χρησιμοποιούσαν και οι ανώτερες τάξεις, γέννησε την ανάγκη της δημόσιας παιδείας. Η ελεύθερη Πόλις έπρεπε να θέσει ως πρώτη προτεραιότητα της την παιδεία των νέων ώστε οι επερχόμενες γενεές να μπορούν να διατηρήσουν και να επωφεληθούν από τις πολιτικές και κοινωνικές κατακτήσεις των πατεράδων τους. Οι πρώτοι πραγματικοί δάσκαλοι των Αρχαίων Ελλήνων υπήρξαν οι σοφιστές.

Οι Σοφιστές. Οι καθηγητές αυτοί ικανοποίησαν την δίψα των Ελλήνων για παιδεία. Αρχικά, σοφιστής σήμαινε απλώς ένας σοφός άνδρας ενώ κατά τον Ε' αιώνα είχε την έννοια του δασκάλου με μεγάλο κύρος και μάλιστα των πολιτικών πραγμάτων. Βέβαια στο τέλος του αιώνα, οι σοφιστές, το αντικείμενο της διδασκαλίας τους αλλά και ο ίδιος ο τρόπος που μετέδιδαν την γνώση αμφισβητήθηκαν από τον Σωκράτη, ο οποίος υπήρξε και ο κατ' εξοχήν φιλόσοφος. Οι σοφιστές επεδίωκαν να μεταδώσουν στους νέους την γνώση εκείνη που θα τους εξόπλιζε στον αγώνα τους για την άνοδο και την επικράτηση στην πολιτική σκηνή, δηλαδή η διδασκαλία τους είχε πρακτική εφαρμογή. Αντιθέτως, ο Σωκράτης και οι άλλοι φιλόσοφοι επιζητούσαν την γνώση ως αυτοσκοπό, χωρίς να ενδιαφέρονται για το εάν η διδασκαλία τους θα είχε κάποια πρακτική εφαρμογή. Ίσως το μόνο τους μέλημα ήταν στο να βοηθήσουν τους συνομιλητές τους να γνωρίσουν καλύτερα τον εαυτό τους.

Οι σοφιστές χρησιμοποιούσαν όλη την κατακτηθείσα γνώση από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, πολλές φορές αντιστρέφοντας ή διαστρέφοντας τα επιχειρήματα τους, όχι για να ασχοληθούν με την μελέτη της φύσεως αλλά με τα προβλήματα της πολιτείας, της πολιτικής, της κοινωνίας αλλά και της λογοτεχνικής παραδόσεως. Οι σοφιστές, χωρίς αμφιβολία, υπήρξαν οι πρώτοι εξειδικευμένοι διδάσκαλοι συγκεκριμένων τομέων της γνώσεως. Βασικό μέσο και βάση της διδασκαλίας τους ήταν η ρητορική, της οποίας δημιουργοί ήταν οι ίδιοι οι σοφιστές --εξ ανάγκης βέβαια, αφού στην πολιτική το μοναδικό μέσο επιτυχίας ήταν να πεισθούν οι ψηφοφόροι. Κύριος σκοπός της διδασκαλίας των σοφιστών ήταν, επομένως, να διδάξουν τους μαθητές τους πώς θα έπειθαν τους ακροατές, ανεξαρτήτως του σκοπού για τον οποίο εκφωνούσαν τον λόγο. Οι σοφιστές εισήγαγαν ως τρόπο διδασκαλίας το σύστημα της σειράς διαλέξεων αλλά και την συγγραφή διδακτικών εγχειριδίων. Ήταν κατ' εξοχήν πλανόδιοι διδάσκαλοι αλλά φρόντιζαν να ντύνονται πολυτελώς και επιδεικτικώς ενώ έπρεπε να αμείβονται αδρά από τους γονείς των μαθητών.

Ο κορυφαίος των σοφιστών ήταν ο Πρωταγόρας (490/480-420), που γεννήθηκε στα Άβδηρα της Θράκης. Ταξίδεψε πολύ στην Ελλάδα και στην Κάτω Ιταλία αλλά κέντρο της διδασκαλίας του υπήρξε η Αθήνα. Έγινε διάσημος για τον τρόπο της διδασκαλίας του και φυσικά βασικός του σκοπός ήταν να μορφώσει τους νέους ώστε να προετοιμασθούν για πολιτική δράση. Οι νέοι διδάσκονταν την αρετή αλλά υπήρχαν τρεις προϋποθέσεις για να πετύχουν: ταλέντο, προσεκτική παρακολούθηση των μαθημάτων και εξάσκηση. Ο Πρωταγόρας υπήρξε μάλιστα ο πρώτος που μελέτησε την γλώσσα και κατανόησε την αξία της γραμματικής, πράγμα που βοήθησε και τους άλλους σοφιστές στην ανάπτυξη της ρητορικής. Ο Πρωταγόρας πίστευε ότι το μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, όχι το ανθρώπινο γένος ως σύνολο αλλά το κάθε πρόσωπο ατομικά. Γνώση είναι ό,τι φαίνεται κάθε φορά και ό,τι αισθάνομαι κάθε στιγμή, που μπορεί να είναι τελείως διαφορετικό από αυτό που φαινόταν ή αισθανόμουν πριν λίγο ή θα αισθανθώ στο μέλλον για το ίδιο πράγμα. Δεν υπάρχει μία καθολική αλήθεια αλλά πολλές διαφορετικές αλήθειες, όσες και οι άνθρωποι. Με αυτές του τις σκέψεις ο Πρωταγόρας έμεινε στον χώρο των αισθήσεων χωρίς να προχωρήσει στο πεδίο της νοήσεως. Αποδεχόταν το θρησκευτικό συναίσθημα αλλά αμφισβητούσε την ύπαρξη των θεών ενώ μάλλον πίστευε ότι το αίσθημα του δικαί-

ου είναι θεϊκό δώρο, θέση που δείχνει ότι πρέπει να έπεφτε σε αντιφάσεις.[886] Ο αρχαίος Έλληνας σοφιστής πίστευε, επίσης, ότι ο άνθρωπος προοδεύει πάντα προς μία ανώτερη και καλύτερη μορφή πολιτισμού.

Άλλος μεγάλος σοφιστής υπήρξε ο Γοργίας (483-376). Καταγόταν από τους Λεοντίνους της Σικελίας, περιοχή η οποία έγινε το κέντρο της διδασκαλίας του αν και σε ώριμη ηλικία δίδαξε στην Θεσσαλία. Ο Γοργίας ξεκίνησε με τις ιδέες των προσωκρατικών, δηλαδή την φιλοσοφία της φύσεως, αλλά γρήγορα ενώθηκε με τους σοφιστές ανταποκρινόμενος στις επιταγές του καιρού του. Ο Γοργίας πίστευε ότι δεν υπάρχει κάποιο ανώτερο ον, ότι ακόμη και εάν υπάρχει δεν είναι δυνατόν να το γνωρίζουμε αλλά ακόμη και εάν μπορούσαμε να το γνωρίσουμε δεν θα μπορούσε να λεχθεί, άρα καταλήγουμε στο πρωταγορικό αξίωμα ότι ο άνθρωπος είναι το μέτρο των πάντων. Ο Γοργίας καλλιέργησε την ρητορική σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρείται δημιουργός της και ιδίως εισηγητής του Επιδεικτικού Λόγου ενώ συνέγραψε και εγχειρίδιο ρητορικής. Ο Γοργίας πίστευε επίσης ότι ο ισχυρότερος έπρεπε να επικρατήσει και να εξουσιάζει τον ασθενέστερο,[887] δηλαδή διατύπωσε την πρωταρχική ιδέα του κοινωνικού δαρβινισμού του 19ου μ.Χ. αιώνα.

Οι δύο μεγάλοι σοφιστές, Πρωταγόρας και Γοργίας, είχαν πληθώρα μαθητών, οι οποίοι ακολούθησαν την διδασκαλία και τις μεθόδους των δασκάλων τους εφευρίσκοντας ουσιαστικά την τέχνη της διδασκαλίας και γενικώς την ιδέα της εκπαιδεύσεως. Οι σοφιστές υπήρξαν δημιουργοί της ρητορικής, της γραμματικής, της διαλεκτικής (διάλογος) ενώ έθεσαν τα πρώτα μικρά λιθαράκια στην θεμελίωση της κοινωνιολογίας και των πολιτικών επιστημών. Κεντρικό θέμα της διδασκαλίας τους υπήρξε ο Άνθρωπος και μάλιστα το ανθρώπινο ον με τα πάθη του και τις αδυναμίες του. Τις ιδέες των σοφιστών για την ανυπαρξία μοναδικής αλήθειας και την εκπαίδευση που οδηγούσε τους νέους στο να προσπαθούν να πείσουν τους ακροατές τους ανεξαρτήτως των επιχειρημάτων τους πολέμησαν ο Σωκράτης και ο Πλάτων.

Ο Σωκράτης & οι Σχολές των Μαθητών του. Ο Σωκράτης υπήρξε ο διερευνητής της μιας και καθολικής αλήθειας. Σε όλη του την ζωή ήταν άμισθος δάσκαλος όσων ήθελαν να ακούσουν τις ιδέες του και τις διδαχές του και δεν φρόντισε να γράψει τίποτα. Όσα γνωρίζουμε για το άτομό του και τις ιδέες του προέρχονται κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα.

Ο Σωκράτης (470/469-399) γεννήθηκε στην Αθήνα και μάλλον ήσκησε την τέχνη της αγαλματοποιίας μέχρι τα σαράντα του, οπότε και την εγκατέλειψε για να φιλοσοφήσει ερχόμενος σε επαφή με τους νέους της εποχής του. Έλαβε μέρος στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στην εκστρατεία στην Ποτείδαια (432-429) και στις μάχες του Δηλίου (424) και της Αμφιπόλεως (422). Το 406 εξελέγη δια ψήφου στο αξίωμα του Πρυτάνεως και ήταν ο μόνος που έριξε αθωωτική ψήφο για τους κατηγορούμενους στρατηγούς μετά την ναυμαχία των Αργινουσών. Κατηγορήθηκε ότι δεν πίστευε στους θεούς, ότι ήθελε να εισαγάγει "καινά δαιμόνια" και ότι προσπαθούσε με τις ιδέες του να διαφθείρει τους νέους, οπότε δικάστηκε και καταδικάστηκε σε θάνατο. "Ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἓτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος·[888] ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους δια-

[886] Τα κυριότερα σωζόμενα αποσπάσματα: DK, 80, Fr. 1, 3, 4, 6a, 12 και ο διάλογος του Πλάτωνα *Πρωταγόρας*. Το ζήτημα των αντιφάσεων προκύπτει από τον διάλογο του Πλάτωνα όπου ο Πρωταγόρας φαίνεται να υποστηρίζει ότι "[Ζεὺς] Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν᾽ εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί" (322C), δηλαδή ότι οι θεοί παρέδωσαν τους νόμους στους ανθρώπους. Μήπως, όμως, το όλο ζήτημα είναι δημιούργημα του Πλάτωνα; Για το όλο θέμα δες Theodor Gomperz, *Griechische Denker* [*Greek Thinkers*], 4 vols (Leipsic: Veit, 1896/New York: Humanities Press, 1901), 1:ch. VI και W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, 6 vols. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1962-1978), 3:234-235.

[887] DK, Fr. 82, 3, 6, 8 και ο διάλογος του Πλάτωνα *Γοργίας*.

[888] "εισφέρων" γράφει ο Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, Α.Ι.1.

φθείρων. Τίμημα θάνατος", αναφερόταν στο κατηγορητήριο.[889] Επειδή η ειλικρίνειά του στην δίκη θεωρήθηκε υπεροψία και οι θεωρίες του προσβλητικές για τον δήμο, καταδικάσθηκε να πιει το κώνειο (δηλητήριο). Υπήρξε τόσο πιστός στις ιδέες του ώστε αρνήθηκε να αποδράσει από την φυλακή πριν την εκτέλεσή του, όπως τον συμβούλευσε ο μαθητή του Κρίτων. Στην πιεστική προτροπή του Κρίτωνα να αποδράσει ο Σωκράτης ήρεμος απαντά: "Δεν μπορώ να απαρνηθώ αυτά που πίστευα μέχρι τώρα, μόνο και μόνο επειδή έτσι τά 'φερε η τύχη, αλλά εμένα εκείνα μου φαίνονται όμοια και τα ίδια πιστεύω και κρατώ όπως και πριν".[890]

Η φιλοσοφία του Σωκράτη αναδύεται κυρίως μέσα από τα γραπτά του Πλάτωνα. Το κύριο μέλημά του Σωκράτη ήταν να πείσει τους συμπολίτες του να ανυψώσουν το ηθικό τους επίπεδο και ιδιαίτερα την αρετή σε συνδυασμό με την αναζήτηση της μίας και μοναδικής αλήθειας. Ο Αθηναίος φιλόσοφος πίστευε ότι μόνο με την κατάκτησή των ανωτέρω αξιών οι άνθρωποι θα σκέφτονταν και θα έπρατταν το καλό και σωστό. Ο Σωκράτης δεν ασχολήθηκε με την ρητορική αλλά χρησιμοποίησε τον διάλογο για την εξερεύνηση της αλήθειας και της αρετής. Το υπέρτατο αγαθό για τον φιλόσοφο ήταν η ηθική τελειότητα του ανθρώπου. Ο Σωκράτης επιδίωκε να πείσει τους συνανθρώπους του να αποκτήσουν αυτοσυνείδηση και αυτογνωσία, το "γνώθι σαυτόν"[891] που ήταν χαραγμένο στον Ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Το ανώτατο στάδιο τελειότητας για τον Σωκράτη ήταν ο σωστός τρόπος του να ζει κανείς, το να ζει κανείς με αρετή (ευ ζειν), ακόμη και εάν αυτός περιέκλειε τον κίνδυνο του θανάτου όταν δεν γινόταν αντιληπτός ως ηθική αξία από τους άλλους. Μέσω του διαλόγου, της διαλεκτικής ή της "τέχνης της μαιευτικής",[892] όπως την ονόμασε ο ίδιος, προσπαθούσε να βοηθήσει τον συνομιλητή του να εκφράσει τις ιδέες του ενώ παράλληλα μέσω της ελεγκτικής ήλεγχε το αληθές των συλλογισμών του: "τὸ γὰρ ἐπισκοπεῖν καὶ ἐπιχειρεῖν ἐλέγχειν τάς ἀλλήλων φαντασίας τε καὶ δόξας".[893] Ο Σωκράτης παρουσιαζόταν ως ανίδεος στον συνομιλητή του, πράγμα που φαινόταν ως ειρωνεία για κείνους που γνώριζαν ποιος ήταν, αλλά στην πραγματικότητα ήταν συνειδητή έκφραση αγνοίας έτσι ώστε να μάθει τις ιδέες του συνομιλητή του και να αναπτύξει τις δικές του. Μάλιστα φαίνεται ότι συνήθιζε να λέει ότι το μόνο που γνώριζε ήταν ότι δεν γνώριζε τίποτα[894] ενώ συνέστηνε στους νέους το "μηδέν άγαν",[895] την αποφυγή κάθε υπερβολής.

Ο Σωκράτης δεν ίδρυσε σχολή αλλά οι μαθητές του ανέπτυξαν τις βασικές ιδέες του και μπορούμε να τους κατατάξουμε σε τρεις σχολές: στην Κυνική, στην Κυρηναϊκή και στην Μεγαρική.

Ο κυριότερος εκφραστής και ιδρυτής της Κυνικής[896] Σχολής ήταν ο Αντισθένης (περ. 445-360). Η σκέψη του ήταν συνδυασμός σοφιστικών και σωκρατικών ιδεών. Ο φιλόσοφος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την έννοια της αρετής, η οποία για να επιτευχθεί χρεια-

---

[889] Αναφερόταν στα αρχεία των δικαστηρίων, όπως γράφει ο Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, "Σωκράτης", ΙΙ.40 παίρνοντας την πληροφορία από τον Φαβωρίνο [Δες C. Muller, ed. *Fragmenta Historicorum Graecorum* 5 vols (Paris: Didot, 1874-1883), 3:578].

[890] Πλάτων, *Κρίτων*, 46b.

[891] Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, Δ.ΙΙ.24.

[892] Πλάτων, *Θεαίτητος*, 161e.

[893] *Ίδιο*.

[894] "καὶ εἰδέναι μὲν μηδὲν πλὴν αὐτό τοῦτο [εἰδέναι]" αναφέρει ο Διογ. Λαέρτ., ό. π., ΙΙ.32. Εάν αυτή η έκφραση μεταφερθεί στο πρώτο πρόσωπο, όπως υποθετικά θα την έλεγε ο Σωκράτης, γίνεται "ἓν οἶδα, ὅτι ουδὲν οἶδα" (σημ. 155 σε Διογ. Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, Εκδ. Γεωργιάδης, 1:121).

[895] Διογ. Λάερτ. ό. π., ΙΙ.32.

[896] Ονομάσθηκε έτσι είτε επειδή ο Αντισθένης δίδασκε στο γυμναστήριο του Κυνοσάργους (σημερινά λείψανα δίπλα στον Άγιο Παντελεήμονα Ιλισού, στην οδό Καλλιρόης, όπου και η σημερινή συνοικία της Αθήνας, Κυνοσάργους), όπως γράφει ο Διογ. Λάρτιος, ό. π. "Αντισθένης", VI.13, είτε λόγω του τρόπου που ζούσε, αφού ονόμαζε και τον εαυτό του "απλοκύων" (Διογ. Λαέρτ. VI.13).

ζόταν εργασία, σωματική άσκηση και αυτοπειθαρχία, δηλαδή έπρεπε να την διδαχθεί κανείς παρά να την βιώσει ως ιδέα αποκτώντας την με την γνώση. Πίστευε, επίσης, ότι εκ φύσεως πρέπει να υπάρχει μόνο ένας θεός ενώ υποστήριζε ότι ο άνδρας και η γυναίκα μπορούσαν να έχουν την ίδια αρετή. Εάν ο Αντισθένης έγινε γνωστός εξ αιτίας των ιδεών του, ο Διογένης ο Κύων (περ. 412-323) από την Σινώπη της Παφλαγονίας, στον Εύξεινο Πόντο, έγινε διάσημος από τον τρόπο ζωής του και την συμπεριφορά του. Πίστευε ότι η φιλοσοφία έπρεπε να γίνεται πράξη ζωής, που στην δική του περίπτωση έφθανε μέχρι την υπερβολή. Διακήρυττε ότι η αρετή επιτυγχανόταν με την φυσική ζωή και γι' αυτό ο Διογένης ζούσε σε πιθάρι[897] μαζί με τον σκύλο του (κύων) απορρίπτοντας όλες τις αξίες που δεν ήταν φυσικές ακόμη και τους νόμους. Χαρακτηριστικό των απόψεών του είναι ότι πίστευε πως οι περισσότεροι άνθρωποι δεν έπρεπε να λέγονται άνθρωποι με την ζωή που ζούσαν, αγωνιζόμενοι να αποκτήσουν αγαθά, και γι' αυτό κάποτε τριγυρνούσε μέρα μεσημέρι με το φανάρι του αναμμένο λέγοντας "άνθρωπο ζητώ".[898] Η ανεκδοτολογία γύρω από το πρόσωπο του Διογένη μοιάζει ανεξάντλητη και τουλάχιστον δείχνει ορισμένες από τις απόψεις του, αφού μάλιστα δεν φαίνεται ότι έγραψε κάποιο έργο.

Άλλος μαθητής του Σωκράτη και ιδρυτής της λεγόμενης Κυρηναϊκής Σχολής υπήρξε ο Αρίστιππος (περ. 435-355) από την Κυρήνη, στην Βόρεια Αφρική. Ο Αρίστιππος, και όσοι ακολούθησαν την φιλοσοφία του, πίστευαν στην ηδονή ως το ανώτατο ψυχικό αγαθό. Διαχώριζαν την σωματική από την ψυχική ηδονή αλλά ενώ προτιμούσαν την δεύτερη, πίστευαν ότι ήταν απαραίτητη και μάλιστα ίσως ανώτερη η πρώτη, φανερώνοντας αμέσως την διαφορά τους με το σωκρατικό ευ ζην.

Η τρίτη φιλοσοφική σχολή που εμπνεύσθηκε από την διδασκαλία του Σωκράτη ήταν η Μεγαρική, που ιδρύθηκε από τον Ευκλείδη[899] (περ. 450-380) από τα Μέγαρα. Ο Ευκλείδης συνδύασε την σωκρατική με την ελεατική φιλοσοφία προσπαθώντας να αποδείξει ότι το αγαθόν είναι ένα και άλλοτε ονομάζεται φρόνηση, άλλοτε θεός, άλλοτε νους ή άλλες ονομασίες. Πίστευε ότι η εικόνα του κόσμου μας είναι απατηλή.

Ούτε ο Αντισθένης, ούτε ο Αρίστιππος, ούτε ο Ευκλείδης, όμως, φαίνεται ότι εμβάθυναν φιλοσοφικά στις ιδέες του δασκάλου τους όσο ο Πλάτων του οποίου ευτυχήσαμε να έχουμε όλο το έργο.

Ο Πλάτων. Ο μαθητής του Σωκράτη υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της Αρχαίας Ελλάδας. Ο Πλάτων (περ. 427-347) γεννήθηκε στην Αθήνα από αριστοκρατική οικογένεια. Αρχικά μαθήτευσε κοντά στον Σωκράτη ενώ μετά ταξίδευσε στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία, όπου προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει τους διοικούντες για την πρακτική εφαρμογή των ιδεών του. Ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών τον απέλασε στην Αίγινα όπου, λόγω της εχθρότητας με την Αθήνα, πουλήθηκε ως δούλος. Για καλή του τύχη ο φιλόσοφος Αννικέρις ο Κυρηναίος τον αναγνώρισε, τον αγόρασε και τον απελευθέρωσε.[900] Το 338 ο Πλάτων επέστρεψε στην Αθήνα και το επόμενο έτος (337) ίδρυσε την Ακαδημία[901] του με πρότυπο την κοινότητα των πυθαγορείων της Ιταλίας. Η ζωή ήταν κοινοβιακή με επικεφαλής τον ίδιο τον Πλάτωνα και αντικειμενικό σκοπό την μόρφωση νέων με τα πλατωνικά ιδεώδη για να δράσουν κατόπιν στην αθηναϊκή πολιτεία. Το έργο της Ακαδημίας ήταν κατά βάση φιλοσοφικό και επιστημονικό και υπήρξε το πρώτο πα-

[897] Η ζωή του μας έχει παραδοθεί γεμάτη από ανεκδοτολογικά συμβάντα τα οποία συγκέντρωσε ο Διογένης Λαέρτιος, ό. π., "Διογένης", VI.20-81. Για την ιστορία με το πιθάρι δες VI.23.

[898] *Ίδιο,* VI.41.

[899] Απλή συνωνυμία με τον μαθηματικό Ευκλείδη που έζησε αργότερα.

[900] Διογ. Λαέρτιος, ό. π. "Πλάτων", III.18-21.

[901] Η περιοχή εντοπίζεται σήμερα στο τέρμα της οδού Μαραθωνομάχων, μετά την εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα, στην σημερινή περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος των Αθηνών, ενώ η Ελαία Πλάτωνος, στην γωνία του Εργοστασίου Ελληνικής Χαρτοποιίας επί της Ιεράς Οδού, μετά τον Βοτανικό Κήπο και το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο.

ρόμοιο ίδρυμα σε παγκόσμια κλίμακα. Σιγά-σιγά η Ακαδημία επανδρώθηκε όχι μόνο με νέους αλλά και ώριμους επιστήμονες, όπως ο αστρονόμος Εύδοξος από την Κνίδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27
ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ & Η ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥΣ

περ. 397-387	περ. 386-367	περ. 367-347
Απολογία [Σωκράτους]	*Ευθύδημος*[εναντίον σοφιστικής]	*Θεαίτητος* [γνωσιολογία]
Κρίτων [περί τηρήσεως νόμων]	*Κρατύλος* [περί γλώσσης]	*Παρμενίδης* [οντολογία]
Ίων [περί ποιήσεως]	*Μένων* [περί διδακτού αρετής]	*Φαίδρος* [ψυχολογία]
Ιππίας ελάττων [περί ωραίου]	*Λύσις* [περί φιλίας & έρωτος]	*Σοφιστής* [το Είναι]
Θρασύμαχος [περί δικαιοσύνης]	*Συμπόσιον* [φιλοσοφικός έρως]	*Πολιτικός* [περί πολιτείας]
Λάχης [περί ανδρείας]	*Φαίδων* [περί αθανασίας ψυχής]	*Φίληβος* [περί ηδονής]
Χαρμίδης [περί φρονήσεως]	*Πολιτεία* [περί ιδανικής πολιτείας]	*Τίμαιος* [περί κοσμολογίας]
Ευθύφρων [περί αγιότητος]		*Κριτίας* [φιλοσοφία της Ιστορίας]
Πρωταγόρας [εναντίον σοφιστικών ιδεών]		*Νόμοι*
Γοργίας [εναντίον σοφιστικών ιδεών]		
Μενέξενος [εναντίον ρητορικής]		

Ο Πλάτων διατύπωσε τις ιδέες του στους διαλόγους και στους *Νόμους*. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από δύο στοιχεία: τον μύθο και τον έρωτα. Ο μύθος χρησιμοποιείται κυρίως όταν αναλύονται μεταφυσικά προβλήματα, όπως η ψυχή, η αθανασία, ο έρωτας, η ελευθερία, η ύπαρξη του θεού. Ο έρως είναι η φιλοσοφία, δηλαδή η πνευματική δημιουργία. Ο πλατωνικός έρωτας, βέβαια, δεν έχει σχέση με την σαρκική επαφή και ιδίως με την παιδεραστία, η οποία καταδικάζεται από τον Πλάτωνα.[902] Το κύριο γνώρισμα της πλατωνικής φιλοσοφίας είναι η θεωρία των ιδεών, δηλαδή η ουσία της αρετής ή η ιδέα της αρετής. Οι ιδέες είναι οι ανώτατες αρχές και αξίες του πνεύματος και ο φιλόσοφος στήριζε την θεωρία του στις ιδέες της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης.[903] Το πλατωνικό σύστημα ιδεών είχε ως αρχή την ιδέα του αγαθού (αγαθόν) το οποίο γεννάται από την γνώση και την αλήθεια.[904] Οι τρεις ιδέες μαζί, αγαθόν, γνώση και αλήθεια, ανήκουν στην σφαίρα των νοητών, δηλαδή είναι αισθητές μόνο στην νόηση. Παραδείγματα αυτής της θεωρίας είναι οι ιδέες του ωραίου, του καλού και της δικαιοσύνης, οι οποίες είναι άφθαρτες, αιώνιες και αμετάβλητες. Στην άλλη πλευρά ανήκουν τα αισθητά πράγματα, τα οποία είναι φθαρτά και μεταβλητά και δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο της αληθινής γνώσεως. Ο χωρισμός των ιδεών από τον κόσμο των πραγμάτων δεν είναι απολύτως ακριβής διότι ο κόσμος των ιδεών μας βοηθά να κατανοήσουμε τον εμπειρικό κόσμο. Η συνδετική έννοια ανάμεσα στους δύο κόσμους ονομάζεται από τον Πλάτωνα μέθεξις[905] ή μίμησις,[906] όταν θεωρείται από την πλευρά του εμπειρικού κόσμου. Όταν θεωρείται από την πλευρά των ιδεών ονομάζεται παρουσία ή κοινωνία[907] των ιδεών με τον εμπειρικό κόσμο. Όταν ένας αγγειοπλάστης κατασκευάζει ένα πιθάρι, για παράδειγμα, αρχικά έχει στο νου του την ιδέα του πιθαριού. Όταν όμως το κατασκευάσει, παράγει ένα υλικό αντί-

[902] Πλάτων, *Συμπόσιον*, 181c-e.
[903] Πλάτων, *Πολιτεία*, 500d.
[904] Πλάτων, *Ευθύδημος*, 281.
[905] Πλάτων, *Παρμενίδης*, 132d.
[906] Πλάτων, *Πολιτεία*, 598b.
[907] Πλάτων, *Φαίδων*, 100d.

γραφο της ιδέας του πιθαριού, η οποία παραμένει ως πρωτότυπο.[908] Κατά τον Πλάτωνα, ο κόσμος δημιουργήθηκε από προϋπάρχουσα ύλη, από τον δημιουργό. Εκείνος δημιούργησε τον κόσμο χρησιμοποιώντας τον νου και την μαθηματική τάξη. Μαζί με τον κόσμο δημιουργήθηκε ο χρόνος, ο οποίος δεν είναι άλλος από την αιωνιότητα. Άρα ο κόσμος έχει ψυχή και νου, σκοπό και τάξη ενώ ο χρόνος θεωρείται ανώτερος του κόσμου ή του χώρου.[909]

Άλλη σημαντική έννοια στον Πλάτωνα είναι η ψυχή. Η ψυχή είναι αιώνια[910] και είναι ξεχωριστή για κάθε άνθρωπο ενώ υπάρχει και η παγκόσμια ψυχή ως στοιχείο της δομής του κόσμου. Η ψυχή εμπεριέχει τρεις λειτουργίες: λογιστικόν, βουλητικόν (θυμοειδές) και επιθυμητικόν.[911] Το λογιστικόν εμπεριέχει την γνώση και αποτελεί κέντρο της ηθικής και πνευματικής υποστάσεως του ανθρώπου. Το θυμοειδές σχετίζεται με την τιμή και υποστηρίζει το δίκαιο που αντιτίθεται στο άδικο. Το επιθυμητικόν είναι το κέντρο των επιθυμιών του ανθρώπου, δηλαδή η αυτοσυντήρηση, η διαιώνιση του είδους και οι υλικές απολαύσεις. Εάν υπάρχει αρμονία των τριών λειτουργιών της ψυχής υπάρχει και ηρεμία του ανθρώπου αλλά μόνο όσο βρίσκεται εν ζωή. Όταν αποβιώσει, μόνο το αθάνατο λογιστικόν διατηρείται. Ο Πλάτων στους διαλόγους του κάνει παρατηρήσεις για ψυχικές καταστάσεις, όπως η μνήμη, τα συναισθήματα, η βούληση, που μας οδηγούν ουσιαστικά στις απαρχές της Επιστήμης της Ψυχολογίας. Με το λογιστικόν συνδέεται και η έννοια της ελευθερίας η οποία, εν τέλει, είναι η αποδέσμευση του λογιστικού από τις επιθυμίες του θυμοειδούς και του επιθυμητικού.

Ο Πλάτων πίστευε ότι η αρετή δεν ήταν μόνο ατομικό αγαθό αλλά και κοινωνικό, της πολιτείας, και επομένως η ηθική αναγόταν από ατομική σε πολιτειακή ηθική. Με αυτές τις σκέψεις ο Αθηναίος φιλόσοφος έγραψε την *Πολιτεία* του για να εξηγήσει την πολιτεία της δικαιοσύνης, όπου το άτομο έχει υποχρεώσεις έναντι του κοινωνικού συνόλου. Η πολιτεία συνίσταται από τρεις κατηγορίες ατόμων: τους γεωργούς[912] και τους δημιουργούς,[913] τους φύλακες[914] (προπολεμούντες)[915] και τους τελείους φύλακας ή άρχοντες ή φιλοσόφους.[916] Δεν υφίστανται κοινωνικά στεγανά στις τρεις κατηγορίες αλλά κάθε ομάδα επιτελεί μία συγκεκριμένη λειτουργία, όπως συμβαίνει και με την ψυχή. Όταν κάθε κατηγορία επιτελεί το έργο της, δηλαδή οι γεωργοί και δημιουργοί παράγουν, οι φύλακες επιμελούνται της τάξεως και ασφαλείας και οι άρχοντες (φιλόσοφοι) κυβερνούν με την σύνεση που τους διακρίνει, τότε υπάρχει δικαιοσύνη και πολιτειακή ισορροπία. Κατά τον Πλάτωνα, αυτοί που πρέπει να κυβερνούν είναι οι φιλόσοφοι διότι μόνο αυτοί γνωρίζουν τις αιώνιες ιδέες και τα ιδανικά του αγαθού και της δικαιοσύνης. Οι φύλακες και οι άρχοντες δεν πρέπει να έχουν καμία περιουσία διότι αυτή ακριβώς είναι η πηγή των κακών. Ό,τι έχουν οι φύλακες πρέπει να είναι κοινό (κοινοκτημοσύνη), ακόμη και οι γυναίκες και η φροντίδα των παιδιών, ακριβώς για να είναι απολύτως αφοσιωμένοι στην πολιτεία. Οι καλύτεροι των ανδρών πρέπει να συνευρίσκονται με τις καλύτερες των γυναικών διότι οι ηθικές και πνευματικές αξίες είναι κληρονομικές. Τα παιδιά των φυλάκων λαμβάνουν παιδεία η οποία αποτελείται από γυμναστική και μουσική συνδυάζοντας την σωματική με την ψυχική άσκηση. Για να γίνουν οι φύλακες φιλόσοφοι, όμως, πρέπει να εκπαιδευθούν στα μαθηματικά, στην αστρονομία και στην διαλεκτική (φιλοσοφία). Οι γεωργοί και δη-

[908] Πλάτων, *Παρμενίδης*, 132d. Το παράδειγμα από Ι. Θεοδωρακόπουλος, ΙΕΕ, 3β:478.
[909] Πλάτων, *Τίμαιος*, 29 και εξής.
[910] Πλάτων, *Φαίδρος*, 245c.
[911] Πλάτων, *Πολιτεία*, 439d-e & 435e & 580d-581b.
[912] Πλάτων, *Πολιτεία*, 369d.
[913] Πλάτων, *Πολιτεία*, 370d.
[914] Πλάτων, *Πολιτεία*, 374d.
[915] Πλάτων, *Πολιτεία*, 423a.
[916] Πλάτων, *Πολιτεία*, 484b.

μιουργοί πρέπει να έχουν περιορισμένη ιδιοκτησία ενώ μπορούν να νυμφεύονται γυναίκες της επιλογής τους. Ο Πλάτων αναγνώριζε και ο ίδιος ότι η πολιτεία του ήταν ουτοπική αν και πίστευε ότι βασιζόταν σε λογικές βάσεις.[917] Η ανάγνωσή της σήμερα αποκαλύπτει ότι ο Πλάτων συμπεριέλαβε ορισμένες αρχές που υφίστανται και στις μέρες μας. Η έννοια της πολιτείας, κατ' αρχάς, ως κοινότητας ανθρώπων, η αρχή της επικρατήσεως των αρίστων στην πολιτική διακυβέρνηση αλλά και η ανυπαρξία δούλων, φέρνει το έργο του Πλάτωνα μέχρι τον 21ο μ.Χ. αιώνα. Ο Πλάτων ενδιαφέρθηκε φυσικά και για τα διάφορα πολιτεύματα, τα οποία αναφέρει στην *Πολιτεία* αλλά αναλύει στους *Νόμους*.[918] Η βασιλεία αποτελούσε την αρχή του ενός ανδρός, η αριστοκρατία το σύστημα όπου άρχουν οι άριστοι, ολιγαρχία ήταν η αρχή των ολίγων ενώ δημοκρατία ή πολιτεία η αρχή των πολλών όπου επικρατεί ο νόμος. Κάθε πολίτευμα όταν παρακμάσει καταλήγει σε τυραννίδα ή βασιλεία, ολιγαρχία των πλουσίων η αριστοκρατία και σε οχλοκρατία ή δημοκρατία. Όλα αυτά οφείλονται στο γεγονός ότι οι φιλόσοφοι αντικαθίστανται από ανίκανους και ακατάλληλους κυβερνήτες.

Ο Πλάτων ανδρώθηκε και δημιούργησε στο πρώτο ήμισυ του Δ' αιώνα, μια εποχή με έντονη πολιτική ιδιαιτερότητα. Έγινε μάρτυρας μιας Αθήνας που μόλις είχε βγει ηττημένη από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και παράπαιε ανάμεσα στους δημοκρατικούς και στους ολιγαρχικούς. Έζησε σε μία εποχή που η Μεγάλη Ελλάδα γνώρισε τον πιο σημαντικό της τύραννο, τον Διονύσιο Α', και σε μια περίοδο όπου η εξουσία στην κυρίως Ελλάδα περνούσε από Πόλη σε Πόλη χωρίς να διαφαίνεται ποια τελικά θα επικρατούσε και με τι πολιτικές αρχές. Ο Πλάτων, ως διανοούμενος και ως φιλόσοφος, πρέπει να ανησυχούσε για την πορεία των πολιτικών πραγμάτων στον ελληνικό χώρο και να τον απασχολούσε η εξέλιξη και των πολιτών ως ατόμων και της πολιτείας ως συστήματος. Έτσι, η σκέψη του περιστράφηκε γύρω από δύο βασικά ζητήματα: την πολιτική διοίκηση και, σπουδαιότερο όλων, την ηθική. Η ηθική, δηλαδή η ατομική και πολιτική αρετή, θεωρήθηκε ως το σημαντικότερο στοιχείο της ολοκληρώσεως του ατόμου αλλά και του συνόλου, της Πόλεως. Επειδή ο Πλάτων δεν μπορούσε να βρει καλύτερους διοικούντες στην εποχή του καταλήγει, στην ουτοπική Πολιτεία του, στους φιλοσόφους, οι οποίοι γνωρίζουν το άριστο αλλά και πώς να το πετύχουν. Οι φιλόσοφοι γνωρίζουν πώς να επιτύχουν την ατομική τους τελείωση με την αρετή και την σωφροσύνη και έτσι μπορούν να γίνουν οι άριστοι αρχηγοί. Με αυτόν τον τρόπο και όταν κάθε μέλος μιας κοινωνίας γνωρίζει και πράττει το σωστό και δίκαιο, η Πολιτεία ευνομείται. Ο Πλάτων σχηματοποίησε τις ιδέες του δασκάλου του Σωκράτη και μέσα από τα έργα του παρουσιάζεται ως ο ουσιαστικός θεμελιωτής της φιλοσοφίας ως σύνολο διανοητικών αναπτυγμάτων.

Ο Αριστοτέλης. Ο Αριστοτέλης (περ. 384-322) συμπληρώνει το τρίπτυχο των μεγάλων Αρχαίων Ελλήνων Φιλοσόφων, που άρχισε με τον Σωκράτη και συνεχίσθηκε με τον Πλάτωνα, και είναι αυτός που εξειδίκευσε τις ιδέες του τελευταίου, του οποίου άλλωστε υπήρξε και μαθητής. Γεννήθηκε στα Στάγιρα της Χαλκιδικής και ο πατέρας του διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Μακεδόνα βασιλιά Αμύντα Γ' (393-370). Σε ηλικία δέκα οκτώ ετών εισήλθε στην Ακαδημία του Πλάτωνα και έμεινε είκοσι χρόνια, εξαντλώντας, από πλευράς εκμαθήσεως, κάθε φιλοσοφική και επιστημονική ιδέα του καιρού του. Η επιμέλειά του αυτή του έδωσε το δικαίωμα, σπουδαστής ων, να διδάσκει άλλους νεότερους μαθητές. Αφού ολοκλήρωσε τον κύκλο των σπουδών του στην Ακαδημία μετέβη στην Άσσο της Τρωάδας. Σκοπός του ήταν να ιδρύσει παράρτημα της Ακαδημία στον Ελλήσποντο και να πείσει τον τοπικό άρχοντα Ερμία να δεχθεί την πρακτική εφαρμογή των πλατωνικών ιδεών στην διακυβέρνησή του. Τελικά, μετά από τρία χρόνια, πήγε να διδάξει στην Μυτιλήνη αλλά σε δύο χρόνια προσκλήθηκε από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας να

[917] Πλάτων, *Πολιτεία*, 540d.
[918] Πλάτων, *Νόμοι*, 693d και εξής.

αναλάβει την αγωγή του νεαρού Αλέξανδρου. Ορισμένοι ιστορικοί εικάζουν ότι είτε ο Φίλιππος σχεδίαζε κοινή εκστρατεία με τον Ερμία, είτε ήθελε να προετοιμάσει τον γιο του σωματικά αλλά και πνευματικά για μια εκστρατεία εναντίον των Περσών εμβαπτίζοντάς τον στον ελληνικό πολιτισμό. Ίσως όμως και ο φιλόσοφος να πίστεψε στην ελληνική ισχύ υπό την μακεδονική ηγεσία,[919] ιδίως όταν γνώρισε τον Φίλιππο από κοντά.[920] Παρά τις διάφορες εικασίες, αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι για τον Αριστοτέλη ήταν μια καταπληκτική ευκαιρία να μορφώσει έναν μελλοντικό ηγέτη εμφυσώντας του τις σωκρατικές, τις πλατωνικές αλλά και τις δικές του ιδέες.

Ο Αριστοτέλης δίδαξε τον Αλέξανδρο από το 343 μέχρι το 341 και μετά αποσύρθηκε στα Στάγιρα. Ο Αλέξανδρος άρχισε την εκστρατεία του εναντίον των Περσών και σύντομα εφήρμοσε την εξομοίωση Ελλήνων και βαρβάρων, με την οποία δεν συμφωνούσε ο Αριστοτέλης. Η τελική ρήξη με τον νεαρό βασιλιά ήρθε όταν εκτελέσθηκε ο ανιψιός του φιλοσόφου, Καλλισθένης, που ακολουθούσε την εκστρατεία ως επιστημονικό μέλος, μάλλον διότι κατηγορήθηκε άδικα ότι συνωμοτούσε εναντίον του Αλεξάνδρου (δες Κεφάλαιο 12). Το 335 ο Αριστοτέλης επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε την δική του σχολή, το Λύκειο,[921] για να διδάξει πλέον τις δικές του ιδέες. Η σχολή είχε ιδρυθεί στον ιερό τόπο που ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα Λύκειο και, επειδή οι μαθητές περπατούσαν σε στεγασμένη στοά και συζητούσαν, οι νέοι φιλόσοφοι ονομάσθηκαν Περιπατητικοί. Η σχολή πρέπει να λειτουργούσε ως μελετητικό και ερευνητικό κέντρο, εάν κρίνει κανείς από το εύρος των έργων του Αριστοτέλη που προϋπέθεταν μεγάλο αριθμό συνεργατών. Όταν η είδηση του θανάτου του Αλεξάνδρου το 323 έφθασε στην Αθήνα, όπου ήταν μισητός, επακολούθησαν διώξεις όσων σχετίζονταν με τον Μακεδόνα βασιλιά, συμπεριλαμβανομένου και του μεγάλου φιλοσόφου. Ο Αριστοτέλης κατέφυγε στην Χαλκιδική, όπου πέθανε το 322 από αρρώστια.[922] Αν θα έπρεπε κανείς να περιγράψει την συμβολή του Αριστοτέλη στον Ελληνικό, Ευρωπαϊκό και, φυσικά, Παγκόσμιο Πολιτισμό με μία φράση, θα μπορούσε απλώς να πει ότι ο Σταγιρίτης εφηύρε την επιστημονική μέθοδο και έθεσε τα θεμέλια των σύγχρονων επιστημών.

Τα σωζόμενα έργα του Αριστοτέλη χωρίζονται σε διαλόγους και διδακτικά συγγράμματα και μας παρουσιάζουν ένα μόνο μέρος των συστηματικών μελετών του και κυρίως της φιλοσοφικής και επιστημονικής του εργασίας. Ο όγκος και η θεματολογική ευρύτητα του έργου του μαρτυρούν ότι ο Αριστοτέλης πρέπει να ενεργούσε συστηματικά, συλλέγοντας, παρατηρώντας, ταξινομώντας, ερευνώντας και ερμηνεύοντας το υλικό του και γι' αυτό θεωρείται ο "μεγαλύτερος συστηματικός νους του κόσμου".[923] Ο Αριστοτέλης πρώτα συνήθως εκθέτει και κρίνει, στα συγγράμματά του, τις γνώμες προγενέστερων διανοητών επί του θέματος που συζητά και μετά αναπτύσσει τους δικούς του συλλογισμούς. Με αυτόν τον τρόπο, το έργο του περιλαμβάνει και την ιστορική θεώρηση των διαφόρων θεμάτων που διαπραγματεύεται ο φιλόσοφος, ενώ ουσιαστικά εισαγάγει την ιδέα και τα πρώτα δοκίμια της Ιστορίας της Φιλοσοφίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

[919] Το όλο ζήτημα υπονοείται εντέχνως από τους Peter Green, *Alexander of Macedon 356-323 BC. A Historical Biography* (Berkeley: Univ. of California Press, 1991), pp. 52-54 και Ulrich Wilken, *Alexander the Great* (N. York: Norton, 1967), pp. 54-55 και ΙΕΕ, 3β:486.

[920] Δες Hammond, et. al. *History of Macedonia*, 2:ch. XIX.1 και XV.4.

[921] Η θέση του Λυκείου αποκαλύφθηκε το 2000. Το Λύκειο μάλλον βρισκόταν στον χώρο που εντοπίζεται πίσω από το Πολεμικό Μουσείο, ανάμεσα στις οδούς Βασ. Σοφίας και Βασ. Κωνσταντίνου.

[922] Πληροφορίες για την ζωή του φιλοσόφου μαζί με πλήθος ανεκδοτολογικά στοιχεία δίνει ο Διογένης Λάερτιος στου *Βίους Φιλοσόφων*, "Αριστοτέλης", Ε.Ι.

[923] ΙΕΕ, 3β:491.

ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ[924]

Πλήρη	Αποσπασματικά
Το Όργανον [νεότερη συνοπτική ονομασία]	*Περί Φιλοσοφίας*
Ρητορική	*Εύδημος ή Περί Ψυχής*
Ποιητική	*Περί Δικαιοσύνης*
Φυσικά	*Περί Πολιτικού*
Περί Ουρανού. Περί Γενέσεως & Φθοράς	*Περί Ποιητών*
Μετερεωλογικά	*Περί Ευγενείας*
Περί Ψυχής. Μικρά Φυσικά	*Μικροί Διάλογοι* [συνοπτικός τίτλος]
Περί Ζώων [συνοπτικός τίτλος]	*Προτρεπτικός Λόγος*
Περί Ζώων Κινήσεως	*Περί Ιδεών*
Μετά τα Φυσικά [νεότερη ονομασία]	*Περί ταγαθού*
Ηθικά. Πολιτικά	*Αθηναίων Πολιτεία*
	Απορήματα Ομηρικά
	Περί των Πυθαγορείων
	Περί της Αρχιτείου Φιλοσοφίας
	Περί Δημοκρίτου

Ο Αριστοτέλης χωρίζει την φιλοσοφία σε Αναλυτική (Λογική), Φυσική και Ηθική αλλά και σε Θεωρητική, Πρακτική και Ποιητική.[925] Η Θεωρητική φιλοσοφία έχει ως σκοπό την αλήθεια και περιλαμβάνει την Φυσική Φιλοσοφία, την Μαθηματική και την Πρώτη Φιλοσοφία ή Μεταφυσική. Η Πρακτική φιλοσοφία, που έχει ως στόχο την πράξη ή ηθική λειτουργία του ανθρώπου, χωρίζεται σε Ηθική, Οικονομική και Πολιτική. Η τρίτη κατηγορία, η Ποιητική, συγγενεύει με αυτό που ονομάζουμε σήμερα Αισθητική. Ακόμη, κατά πάσα πιθανότητα, ο φιλόσοφος θεωρούσε ότι η Λογική και η Ρητορική αποτελούν προπαιδευτικές επιστήμες για την είσοδο των φιλοσοφούντων στην καθ' εαυτό φιλοσοφία.[926]

Η Λογική ή Αναλυτική Φιλοσοφία,[927] όπως την ονομάζει ο Αριστοτέλη, αναλύει την επιστημονική σκέψη ή γνώση. Η γνώση χωρίζεται πρώτα σε περιεχόμενο και μορφή και μετά εξετάζεται εάν το περιεχόμενο και η μορφή, χωριστά, συμφωνούν με την πραγματικότητα. Η πραγματική όμως συμβολή του Αριστοτέλη στην Λογική είναι ο συλλογισμός, ο οποίος αποτελείται από κρίσεις (ισχυρισμούς) και έννοιες. Οι κρίσεις είναι είτε αληθείς είτε ψευδείς και συνίστανται από την έννοια του υποκειμένου και την έννοια του κατηγορουμένου. Τα δύο αυτά στοιχεία υπάγονται, με την σειρά τους, σε μία από τις εξής κατηγορίες: ουσία, ποσόν, ποιόν, σχέση (προς τι), χώρος (πού), χρόνος (πότε), κατάσταση (κείσθαι), τρόπος (έχειν), ενέργεια (ποιείν) και πάθημα (πάσχειν). Παραδείγματος χάριν, ως ουσία μπορεί να χαρακτηρισθεί ο άνθρωπος ή ο ίππος ενώ για τις υπόλοιπες κατηγορίες θα μπορούσαν να αναφερθούν το δίπηχο (ποσό), ο λευκός (ποιόν), το διπλάσιο (προς τι), η έκφραση "εν Λυκείω" (κείσθαι), 'ώπλισται (έχειν), καίειν (ποιείν) και καίεται

[924] Ορισμένα άλλα έργα είχαν παλιότερα αποδοθεί στον Αριστοτέλη αλλά σήμερα θεωρούνται Ψευδο-Αριστοτελικά: *Περί Κόσμου, Περί Πνεύματος, Περί Χρωμάτων, Φυσιογνωμικά, Περί Φυτών, Περί θαυμασίων ακουσμάτων, Μηχανικά, Προβλήματα, Περί ατόμων γραμμών, Ανέμων θέσεις και Προσηγορίαι, Περί Ξενοφάνους, Περί Ζήνωνος, Περί Γοργίου, Περί αρετών και Κακιών, Οικονομικά, Ρητορική προς Αλέξανδρο, Αλέξανδρος ή Περί Αποικιών ή Υπέρ Αποίκων* (Δες ΙΕΕ, 3β:488-489).

[925] Αριστοτέλης, *Τα Μετά τα Φυσικά*, 1025b.

[926] David Ross, *Aristotle* 5th ed. (London: Methuen, 1949), pp. 20 & 276

[927] Δες Αριστοτέλης, *Αναλυτικών Προτέρων*, εκδ. Κάκτος και Αριστοτέλης, *Αναλυτικών Υστέρων*, εκδ. Κάκτος.

(πάσχειν).[928] Βασική αρχή στην αριστοτελική φιλοσοφία είναι η αρχή της αντιφάσεως. Δεν μπορεί κάτι να είναι και να μην είναι και εξ αυτού συνάγεται ότι μόνο μία πρόταση μπορεί να είναι αληθής.[929] Ο συλλογισμός, κατά τον φιλόσοφο, είναι μία σκέψη που ξεκινά από το γενικό και προχωρεί στο ειδικό ενώ η επαγωγή είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή από το ειδικό προς το γενικό.

Αφού κανείς κατανοήσει την Αναλυτική (Λογική) πρέπει να εντρυφήσει λίγο και στην Ρητορική. Στην ανάλυση του έργου του περί Ρητορικής, ο Αριστοτέλης διακρίνει τον Συμβουλευτικό, τον Δικανικό και τον Επιδεικτικό λόγο. Ο Συμβουλευτικός ασχολείται με το τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό, ο Δικανικός με την κατηγορία ή την απολογία και ο Επιδεικτικός με τον έπαινο και τον ψόγο.[930] Επειδή κάθε ρήτορας, βέβαια, χρησιμοποιεί ιδιαίτερες μεθόδους για την επιτυχία των λόγων του, ο Αριστοτέλης δίνει περισσότερες πρακτικές συμβουλές παρά αναλύσει θεωρητικά το ζήτημα της ρητορικής.[931]

Εκτός από την Ρητορική του, ο Αριστοτέλης συνέθεσε και έργο περί Ποιητικής, στο οποίο μελετάει τις Τέχνες. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι η ποίηση και οι άλλες τέχνες δεν είναι παρά μία "μίμησις" ή εξιδανίκευση της πραγματικότητας από τον καλλιτέχνη. Ο Αριστοτέλης εξηγεί την έννοια της μιμήσεως στον ορισμό του για την τραγωδία: "ἔστιν οὖν τραγῳδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας"[932] Η τραγωδία είναι, συνεπώς, αναπαράσταση δρωμένων τα οποία προκαλούν κάθαρση ψυχής. Με αυτές τις προκαταρκτικές αλλά εντελώς απαραίτητες έννοιες, ο Αριστοτέλης, μάλλον εισήγαγε τους μαθητές του στον κυρίως κορμό της φιλοσοφίας του.

Πρωταρχική σημασία στην αριστοτελική φιλοσοφία κατέχει η έννοια της "Πρώτης Φιλοσοφίας" ή της Μεταφυσικής (*Μετά τα Φυσικά*), η οποία είναι η γνώση των αρχών και των αιτίων όλων των πραγμάτων, δηλαδή η σοφία. Η σοφία είναι χωρίς πρακτική αξία και είναι ουσιαστικά η γνώση για την γνώση. Η Πρώτη Φιλοσοφία αναζητά τις αρχές του Όντος ως Όντος και ο Αριστοτέλης διακρίνει τέσσερις αρχές: την ουσία, την ύλη, την κίνηση και το ου ένεκα (τέλος γενέσεως και κάθε κινήσεως). Ο κόσμος είναι αιώνιος και άφθαρτος, χωρίς αρχή και τέλος, ενώ ο Θεός είναι το πρώτο κινούν ακίνητο. Η κίνηση συνδυάζεται με τον χρόνο, ο οποίος είναι επίσης αιώνιος. Συνάγεται, λοιπόν, ότι η κίνηση του κόσμου και η αιωνιότητα του χρόνου οφείλονται στον Θεό, ο οποίος είναι αδιαίρετος και χωρίς μέγεθος. Ο Θεός όμως δεν είναι δημιουργός του κόσμου αλλά υπήρξε η αιτία της αρχικής κινήσεως. Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι ο κόσμος υφίσταται ακριβώς διότι το Είναι, η ύπαρξη, είναι καλύτερο από το Μη-Είναι, το Ζην καλύτερο από το Μη-Ζην και το Έμψυχο καλύτερο από το Άψυχο. Ο Αριστοτέλης πίστευε, επίσης, ότι δύο ιδέες συνιστούν το γίγνεσθαι: η ύλη και η μορφή, οι οποίες είναι αγέννητες και άφθαρτες, ενώ ταυτοχρόνως υφίσταται μια κίνηση από την δυνατότητα στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, όλο το γίγνεσθαι είναι η κίνηση από το "δυνάμει" Ον στο "ενεργεία" Ον και, επομένως, η διαδικασία της γενέσεως κινείται πάντα προς την πραγμάτωση ενός συγκεκριμένου Όντος. Ο Αριστοτέλης διαφωνεί με τον Πλάτωνα ως προς την θεωρία των ιδεών. Ο Αριστοτέλης μεταμόρφωσε την ιδέα του Πλάτωνα από άυλη σε ένυλη, σε μορφή των πραγμάτων. Η ουσία, δηλαδή, προσδιορίζεται από έναν συνδυασμό ύλης και μορφής, όπως εξηγήθηκε στο γίγνεσθαι. Κατά τον Αριστοτέλη, ο κόσμος αποτελείται από επάλληλες σφαίρες και όσο μεταβαίνει κανείς από την μία στην άλλη, τόσο εξαϋλώνεται. Η μόνη άυλη ουσία είναι ο θεός, ο οποίος είναι μορφή χωρίς ύλη, καθαρή ενέργεια χωρίς καμία μορφή αρχικού "δυνάμει" Όντος. Ο θεός είναι η πρώτη αρχή ουσί-

[928] Δες Αριστοτέλης, *Όργανον 1 - Κατηγορίαι - Περί Ερμηνείας*, εκδ, Κάκτος.
[929] Αριστοτέλης, *Τα Μετά τα Φυσικά*, 1027b & 1051b.
[930] Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1358b.
[931] Ross, pp. 270-276.
[932] Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, 1449b.

ας, τέλειος, αιώνιος και μοναδικός.[933]

Φύση ονομάζει ο Αριστοτέλης όλα τα πράγματα που μεταβάλλονται ενώ την επιστήμη που τα μελετά την καλεί Φυσική Επιστήμη ή Φυσική Φιλοσοφία. Το Είναι διαιρείται σε τέσσερα στοιχεία: γη, ύδωρ, αήρ, πυρ, τα οποία είναι συστατικά του κόσμου των αντικειμένων. Τα στοιχεία μπορούν να αλλάξουν από το ένα στο άλλο αλλά αφού πρώτα μετασχηματισθούν σε κάτι ενδιάμεσο, που δεν μπορεί να είναι παρά πάλι ένα από τα ίδια τα στοιχεία. Παραδείγματος χάριν, το ύδωρ γίνεται πρώτα αήρ και μετά μπορεί να γίνει πυρ. Τα στοιχεία έχουν επίσης τις ιδιότητες του θερμού και του ψυχρού καθώς και του υγρού και του ξηρού, του ελαφρού και του βαρέως. Κατά την διαδικασία της μεταλλαγής από την μια κατάσταση στην άλλη, ορισμένες ιδιότητες είναι παθητικές ενώ άλλες ενεργητικές. Γενικώς, η φύση, κατά τον Αριστοτέλη, είναι σύνολο βαθμίδων από σώματα ατελή που σταδιακά τελειοποιούνται. Τα φυτά αποτελούν τους κατώτερους οργανισμούς, μετά υπάρχει μια ενδιάμεση κατηγορία και η τελειοποίηση ολοκληρώνεται στα ζώα.[934]

Ο Έλληνας φιλόσοφος ασχολήθηκε ακόμη με την Αστρονομία και την Κοσμογραφία. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε την θεωρία ότι η γη είναι σφαιρική, βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και είναι ακίνητη. Ατυχώς, εισήγαγε στην Αστρονομία την εσφαλμένη ιδέα του γεωκεντρικού συστήματος (η γη βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος ακίνητη) και ανέτρεψε την θεωρία των Πυθαγορείων περί κυκλικής κινήσεως της γης. Εάν είχε επικρατήσει η δεύτερη άποψη θα μπορούσε να είχε οδηγήσει στο ορθό ηλιοκεντρικό σύστημα (η γη περιστρέφεται γύρω από τον ήλιο) πολύ πριν την επιστημονική διατύπωσή του από τον Κοπέρνικο στις αρχές του 16ου αιώνα μ.Χ., αν και φαίνεται ότι ο Αρίσταρχος ο Σάμιος είχε πρώτος αναφερθεί στο ηλιοκεντρικό σύστημα στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ. Κατά τον Αριστοτέλη, η γη και όλα τα ουράνια σώματα περιβάλλονται από τον αιθέρα, ο οποίος είναι άφθαρτος και άυλος, ενώ το σύμπαν είναι πεπερασμένο και κανένα σώμα δεν είναι άπειρο.[935]

Ένα ακόμη σημαντικό τμήμα της αριστοτελικής διανοήσεως είναι η Ψυχολογία. Ο φιλόσοφος ανέπτυξε την θεωρία του στο έργο του *Περί Ψυχής*. Ψυχή έχουν οι άνθρωποι αλλά και τα ζώα και τα φυτά. Η ψυχή είναι άυλη και στα έμβια όντα ταυτίζεται με την μορφή και όχι με την ύλη. Δεν μπορεί να υπάρξει ψυχή στο σώμα χωρίς ζωή και άρα η ψυχή είναι η "εντελέχεια",[936] έχει δηλαδή μέσα της την δύναμη να φθάσει στην ολοκλήρωσή της. Η ψυχή ζει όσο ζει το σώμα και δεν μπορεί να ζήσει χωρίς σώμα. Η ψυχή κατευθύνει την θρέψη, τις αισθήσεις αλλά και την νόηση. Ο νους χωρίζεται σε πρακτικός και θεωρητικός, όπου ο πρώτος καταγίνεται με τα πράγματα που δεν αλλάζουν ενώ ο δεύτερος εμπεριέχει την αλλαγή.

Το σημαντικότερο φιλοσοφικό ζήτημα που επεξεργάσθηκε όμως ο Αριστοτέλης ήταν η Ηθική και η Πολιτική, την σχέση των οποίων ο φιλόσοφος δεν ξεκαθαρίζει.[937] Η Ηθική στον Αριστοτέλη συνδέεται με το μοναδικό έργο που έχει να φέρει σε πέρας ο άνθρωπος, το οποίο άλλωστε τον ξεχωρίζει από τα άλλα όντα, την τελειοποίηση του νου του. Το όπλο του ανθρώπου είναι ο νους και σκοπός της ζωής πρέπει να είναι η τελειοποίησή του, πράγμα το οποίο κυρίως αποτελεί την πηγή της ευδαιμονίας του ανθρώπου. Η ευδαιμονία είναι συνδεδεμένη με την αρετή και την φρόνηση ενώ ο θεός έχει την απόλυτη ευδαιμονία, χωρίς κανένα υλικό αγαθό. Η ηθική αρετή συνίσταται στην τήρηση του μέτρου, στην "μεσότητα",[938] όπως την ονομάζει ο φιλόσοφος. Η Ηθική συνδέεται με την

[933] Δες Αριστοτέλης, *Τα Μετά τα Φυσικά*.

[934] Δες Αριστοτέλης, *Φυσικά*.

[935] Δες Αριστοτέλης, *Περί Ουρανού*, εκδ. Κάκτος.

[936] Δες Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, 402a.

[937] Ross, p. 187.

[938] "μεσότης τις ἄρα ἐστίν ἡ ἀρετή" (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1106b).

πολιτική. Ο Αριστοτέλης ορίζει τον άνθρωπο ως "φύσει πολιτικόν ζώο"[939] και υποστηρίζει ότι η πολιτεία πηγάζει από την φύση. Όποιος δεν συμμετέχει σε μια κοινότητα ανθρώπων είναι "ή θηρίον ή θεός".[940] Η Πολιτεία ως ολότητα είναι πάνω από τα άτομα που την αποτελούν. Ο φιλόσοφος πίστευε στην ιδανική Πολιτεία αλλά ήταν αντίθετος στις ιδέες του Πλάτωνα περί κοινοκτημοσύνης των γυναικών διότι δεν οδηγούν στην ηθική πρόοδο του ανθρώπου, καθώς μάλιστα η κοινοκτημοσύνη αγαθών προκαλεί έριδες. Η Πολιτεία δεν πρέπει να είναι πολυπληθής και η άμβλωση γίνεται αποδεκτή ως μέτρο περιορισμού του αριθμού των ανθρώπων. Όλοι οι πολίτες πρέπει να συμμετέχουν στην αρετή και στην ευδαιμονία της κοινότητας ενώ ο πόλεμος είναι μόνο αμυντικός και μόνο για να προφυλάξει την αρετή και την ευδαιμονία των πολιτευμάτων. Ο Αριστοτέλης επαναλαμβάνει τα είδη πολιτευμάτων κατά Πλάτωνα και τονίζει πως αν παρακμάσουν μπορεί να έχουν κακές συνέπειες για τον λαό. Η καλύτερη μορφή Πολιτείας είναι η μοναρχία, όπου ο μονάρχης υπερέχει στην αρετή και οι άλλοι πολίτες προσπαθούν να ακολουθήσουν το παράδειγμά του. Δεύτερο καλύτερο είναι η αριστοκρατία, όπου πρέπει να κυβερνούν οι άριστοι με την έννοια της αρετής. Τρίτο στην σειρά έρχεται η "πολιτεία", όπου κυβερνούν οι πολλοί.[941]

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο τελευταίος μεγάλος φιλόσοφος του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου και το ορόσημο για το τέλος της Κλασικής Εποχής στην διανόηση. Η συμβολή του στην πρόοδο της ανθρώπινης πνευματικότητας έγκειται στην συστηματοποίηση της γνώσεως και στην πρόοδο της φιλοσοφικής σκέψεως σε σχέση με τους Προσωκρατικούς και τον Πλάτωνα. Ο Αριστοτέλης και η φιλοσοφία του θα αποτελέσουν αργότερα τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πνευματική Αρχαία Ελλάδα και στους Άραβες και, σημαντικότερο όλων, θα γίνουν τελικά ο φορέας των ιδεών της Αρχαίας Ελληνικής Κλασικής Εποχής για την Αναγέννηση και την Επιστημονική Επανάσταση, μετά τον 15ο αιώνα μ.Χ..

Έχει υποστηριχθεί ότι «οι Έλληνες δεν έζησαν ποτέ στο φως του είναι· έζησαν με την έμμονη ιδέα ότι υπάρχει ψευδαίσθηση, ότι υπάρχει λάθος –και, σε ένα άλλο επίπεδο, έζησαν με το προφανές γεγονός του θανάτου. Αυτή ακριβώς είναι η κατεξοχήν ελληνική έμμονη ιδέα»,[942] ο τροχός της φιλοσοφίας. Η Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία αποτελεί τον μεγαλύτερο σταθμό της ανθρώπινης σκέψεως από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η άνθησή της κατά την Κλασική Εποχή εξύψωσε την ανθρώπινη σκέψη σε ύψη δυσθεώρητα. Οι σοφιστές, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης έθεσαν τα θεμέλια της Φιλοσοφίας αναζητώντας απαντήσεις στα καίρια ερωτήματα κάθε εποχής: την ηθική, την πολιτική, την θρησκεία, τις τέχνες, την επιστήμη. Οι Έλληνες δεν ησύχασαν με τις απλοϊκές ερμηνείες προγενέστερων εποχών αλλά αναζήτησαν αιτίες και απαντήσεις σε θέματα που ξεπερνούσαν τα μέχρι τότε όρια της ανθρώπινης σκέψεως. Η Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία έθεσε τα θεμέλια της έννομης, ευνομούμενης και πολιτικά ολοκληρωμένης, σύγχρονης μας κοινωνίας.

Η Αρχαία Ελληνική Επιστήμη

Η επιστήμη ως συγκεκριμένη και εξειδικευμένη γνώση είναι μια έννοια εντελώς σύγχρονη. Στον Αρχαίο Κόσμο εντασσόταν αρχικά μέσα στα πλαίσια των διερευνήσεων των θεωρούμενων σοφών ανθρώπων που κυρίως ήταν ιερείς, στους Ανατολικούς Λαούς, ή φιλόσοφοι, στον ελληνικό κόσμο. Σιγά-σιγά, όμως, οι Έλληνες απέσπασαν τις επιστήμες από τον φιλοσοφικό τους κορμό και έθεσαν τα θεμέλια των σύγχρονων επιστημών. Στον αρχαιοελληνικό κόσμο αναπτύχθηκαν σταδιακά ως ανεξάρτητοι επιστημονικοί

[939] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252b.
[940] *Ίδιο*.
[941] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*.
[942] Καστοριάδης, *Η Ελληνική ιδιαιτερότητα*, 3:389.

κλάδοι η Ιατρική, τα Μαθηματικά και η Αστρονομία, η Γεωγραφία, η Ζωολογία, η Βοτανική και η Βιολογία.

Ιατρική. Η πρώτη επιστήμη που ξεχώρισε από την Φιλοσοφία ήταν η Ιατρική. Οι πρώτες, ιατρικής φύσεως, πληροφορίες ανάγονται στον Όμηρο όταν περιγράφει τραυματισμό ή θάνατο ηρώων.[943] Ο Όμηρος μάλιστα αναφέρει δύο μυθολογικούς ιατρούς, τον "ισόθεο" Μαχάονα και τον αδελφό του Ποδαλείριο,[944] γιους του Ασκληπιού. Ο Μαχάων ήξερε να τραβήξει το βέλος από την πληγή, να αφήσει να τρέξει λίγο μολυσμένο αίμα και μετά να την θεραπεύσει με βότανα ("φάρμακα").[945] Αυτή η μέθοδος θεραπείας τραυμάτων ακολουθούνταν γενικά στην Αρχαία Ελλάδα: αφαιρούνταν πρώτα τα ξένα σώματα από την πληγή, γινόταν πλύση του τραύματος και μετά επιτυγχανόταν η ίαση με την επίθεση βοτάνων. Στην ομηρική χειρουργική δεν χρησιμοποιούνταν εργαλεία αλλά, όπως φαίνεται και από το παράδειγμα, η ιατρική εναπόκειτο στα χέρια προσώπων που συνδέονταν με την θρησκεία.

Κατά την εποχή των Προσωκρατικών αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες ιδέες περί πραγματικά επιστημονικής ιατρικής επιστήμης και τελικά οι πρώτοι ιατροί. Τον ΣΤ' αιώνα φαίνεται ότι ιδρύθηκε στον Κρότωνα ιατρική σχολή με σημαντικότερο γιατρό τον Δημοκήδη. Ο Δημοκήδης, αφού έγινε γνωστός και μακρά από την πατρίδα του, ταξίδευσε ανατολικά φθάνοντας στην αυλή του τυράννου της Σάμου Πολυκράτη. Όταν ο Πολυκράτης σκοτώθηκε από τον σατράπη των Σάρδεων, ο Δημοκήδης, που τον συνόδευε, έγινε δούλος. Κάποιος όμως που είχε ακούσει γι' αυτόν, τον έφερε στα περσικά ανάκτορα και ο Έλληνας θεράπευσε τον Δαρείο, ο οποίος είχε στραμπουλίξει τον αστράγαλό του καθώς κατέβαινε από το άλογο μετά από κυνήγι. Ο ίδιος γιατρός θεράπευσε και την γυναίκα του Δαρείου, η οποία είχε απόστημα στον μαστό που έτρεχε πύον. Τελικά φαίνεται ότι ο Δημοκήδης κατάφερε να δραπετεύσει και να επιστρέψει στην πατρίδα του.[946]

ΠΙΝΑΚΑΣ 29
ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ[947]

Περί αέρων υδάτων τόπων [περί επιδράσεων καιρού, εδάφους κλπ σε ανθρώπου]
Περί ιερής νούσου [εναντίον ψευτογιατρών & υπέρ φυσικών αιτιών ασθενειών]
Επιδημίαι Ι και ΙΙΙ [ιατρικές σημειώσεις & περιπτώσεις ασθενών]
Προγνωστικόν [περί προγνώσεως πορείας ασθενειών]
Περί αγμών - Περί άρθρων εμβολής [περί καταγμάτων & εξαρθρώσεων]
Αφορισμοί [αποφθέγματα]

Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα, οι Έλληνες θεοποίησαν τον Ασκληπιό και διέδωσαν την λατρεία του με την μορφή των Ασκληπιείων, όπου κατέφευγαν οι άρρωστοι για να επιτύχουν την ίασή τους. Τα ονομαστότερα Ασκληπιεία της αρχαιότητας ήταν της Κω και της Περγάμου. Η θεραπεία ήταν θρησκευτική, δηλαδή ο άρρωστος προσερχόταν στον ναό ζητώντας την ίασή του και ελπίζοντας στην παρέμβαση του θεού. Εκτός από τα Ασκληπιεία, υπήρχαν και ανεξάρτητες ιατρικές σχολές. Η σχολή στην Κω έγινε διάσημη χάρις στον

[943] Δες στο Κεφάλαιο 6 το υποκεφάλαιο για τα Ομηρικά Έπη.
[944] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Β.732
[945] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Δ.212-219.
[946] Ηρόδοτος, ΙΙΙ.125-137.
[947] Σχετικά με τα προβλήματα γύρω από την γνησιότητα των Ιπποκρατικών Έργων δες ΙΕΕ, 3β:517-519 και κυρίως George Sarton, *A History of Science. Ancient Science through the Golden Age of Greece* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1952), pp. 348-383. Για τα ίδια τα έργα δες Ιπποκράτης, εκδ. Loeb. Οι τόμοι στις εκδ. Κάκτος έχουν διαφορετικούς τίτλους.

Ιπποκράτη (περ. 460-377), που θεωρείται ο πατέρας της Ιατρικής Επιστήμης. Ο Ιπποκράτης διατύπωσε την άποψη ότι το σώμα του ανθρώπου αποτελεί ένα σύνολο, έναν οργανισμό, ο οποίος ενεργεί συγχρονισμένα. Ο Ιπποκράτης και οι μαθητές του αναγνώρισαν ότι οι ασθένειες οφείλονται μόνο σε φυσικά αίτια, κατανόησαν την αξία των διαφόρων μεθόδων διαγνώσεως, δηλαδή επισκόπηση, ψηλάφηση, ακρόαση, και εξήγησαν την σημασία της δίαιτας. Οι ιπποκρατικοί πίστευαν ότι το σώμα συντίθεται από τέσσερις χυμούς: αίμα, φλέγμα, ξανθή χολή και μαύρη χολή και ότι κάθε παρέκκλιση από την σωστή αναλογία των χυμών προκαλούσε ασθένεια. Διατύπωσαν επίσης την θεωρία ότι στις ασθένειες διακρίνονται τρία στάδια: απεψία, κατά την οποία γίνεται η διαταραχή της αναλογίας των χυμών, πέψη, οπότε ο οργανισμός αντιδρά με πυρετό, και κρίση, κατά την διάρκεια της οποίας ο ασθενής αναρρώνει ή πεθαίνει. Αναμφισβήτητα, δεν έχουμε να κάνουμε με καθαρή επιστημονική ιατρική αλλά με τα πρώτα στάδια της αναπτύξεως της επιστήμης.[948] Παρ' όλα αυτά, το επιστημονικό ήθος των επαγγελματιών ιατρών της ιπποκρατείου σχολής διαφαίνεται καθαρά από το παρακάτω απόσπασμα από τον ονομαζόμενο Όρκο του Ιπποκράτη,[949] που δίνουν και σήμερα οι νέοι γιατροί:

> Ορκίζομαι στον γιατρό Απόλλωνα και στον Ασκληπιό και στην Υγεία και στην Πανάκεια και σε όλους τους θεούς και τις θεές, επικαλούμενος την μαρτυρία τους, ότι θα επιτελέσω το έργο μου όσο δύναμαι και κατά την κρίση μου, τον όρκο αυτόν και την συμφωνία:
> Να θεωρώ αυτόν που μου δίδαξε την ιατρική ισάξιο με τους γονείς μου και κοινωνό του βίου μου. [...] Να μεταδίδω τις γνώσεις μου και τις μεθόδους ιατρικής ακροάσεως και όσα άλλα γνωρίζω στους γιους μου και στους γιους του δασκάλου μου και στους εγγεγραμμένους μαθητές που έχουν δώσει τον ιατρικό όρκο αλλά σε κανέναν άλλο. Θα χρησιμοποιήσω θεραπεία για να βοηθήσω τους ασθενείς όσο μπορώ και κατά την κρίση μου αλλά ποτέ για να βλάψω ή να αδικήσω κανέναν. Δεν θα δώσω σε κανέναν φάρμακο θανατερό αν μου ζητήσει ούτε θα τον συμβουλεύσω να το πάρει. Παρομοίως, δεν θα δώσω σε έγκυο γυναίκα τίποτα για να ρίξει το παιδί της. Θα διατηρήσω αγνή και όσια την ζωή μου και την τέχνη μου. [...] Όσα ακούω που δεν πρέπει να μαθευτούν, είτε καθ' όσον διαρκεί η θεραπεία είτε στην καθημερινή μου ζωή όταν δεν εξασκώ το επάγγελμά μου, δεν θα τα διαδώσω παραέξω, θεωρώντας τα μυστικά. [...][950]

Οι ιατρικές παρατηρήσεις δεν ήταν το μόνο γνωστικό επίπεδο στο οποίο διέπρεψαν οι Αρχαίοι Έλληνες. Σημαντική πρόοδος παρατηρήθηκε στα Μαθηματικά και στην Αστρονομία.

Μαθηματικά και Αστρονομία. Οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με προβλήματα στα Μαθηματικά και στην Αστρονομία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν οι Αρχαίοι Ανατολικοί Λαοί της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου.[951] Φυσικά, έχει ήδη τονισθεί ότι με τους Προσωκρατικούς οι Έλληνες μετέτρεψαν τις, λίγο πολύ, πρακτικές μαθηματικές σκέψεις και ιδέες των προγενέστερων λαών σε φιλοσοφία, δηλαδή σε θεωρητικά ερωτήματα ενώ ταυτοχρόνως εισήγαγαν την έννοια της αποδείξεως.[952] Κατά τον Ε' αιώνα Έλληνες μαθη-

[948] Δες Sarton, pp. 331-347.
[949] Το κείμενο ανήκει είτε στον Ε' είτε στον Δ' αιώνα (δες ΙΕΕ, 3β:521). Από την ανάγνωσή του διαφαίνεται η μυστηριακή και συντεχνιακή νοοτροπία των επαγγελματιών.
[950] Δες αρχαίο κείμενο σε ΙΕΕ, 3β:519.
[951] Δες Κεφάλαια 1 και 2.
[952] Καστοριάδης, *Η Ελληνική ιδιαιτερότητα*, 1:123-132 & 3:374-376.

ματικοί άρχισαν να διατυπώνουν πλέον μαθηματικά θεωρήματα, θέτοντας τα θεμέλια των συγχρόνων Μαθηματικών Επιστημών.

Οι πρώτες σημαντικές μαθηματικές σκέψεις των Ελλήνων έχουν αποδοθεί στους Πυθαγορείους οι οποίοι ασχολήθηκαν από τον ΣΤ' αιώνα με τις ιδιότητες των αριθμών και σχημάτισαν τελικά τους πίνακες πολλαπλασιασμού, μάλλον χρησιμοποιώντας βότσαλα. Επίσης ανακάλυψαν ότι το άθροισμα των εσωτερικών γωνιών τριγώνου είναι δύο ορθές. Ως ήταν φυσικό, η ενασχόλησή τους με την γεωμετρία είχε ως αποτέλεσμα το ονομαζόμενο πυθαγόρειο θεώρημα, κατά το οποίο το τετράγωνο της υποτεινούσης ορθογωνίου τριγώνου ισούται με το άθροισμα των τετραγώνων των δύο άλλων πλευρών.[953] Την ίδια εποχή πρέπει να ανακαλύφθηκε και η μαθηματική σχέση που ονομάσθηκε αργότερα χρυσή τομή. Η χρυσή τομή θα μπορούσε να περιγραφεί με απλά λόγια ως η αρμονικότερη διαίρεση ενός ευθυγράμμου τμήματος σε δύο άνισα μέρη. Τα δύο μέρη που ονομάσθηκαν άκρος και μέσος λόγος εκφράζονται μαθηματικά ως εξής: ο λόγος του μήκους ολόκληρου του τμήματος (a) προς το μήκος του μεγαλύτερου τμήματος (x) είναι ίσος με τον λόγο του μήκους του μεγάλου τμήματος (x) προς το μικρό (a-x), δηλαδή $a : x = x : (a - x) \Rightarrow x^2 = a^2 - ax$.[954] Σιγά-σιγά οι Έλληνες φαίνεται ότι διατύπωσαν ορισμένα θεωρητικά προβλήματα γεωμετρίας τα οποία προσπαθούσαν να λύσουν. Κατά τον Ε' αιώνα, τα μαθηματικά μυαλά απασχολούνταν, καθώς φαίνεται, με τουλάχιστον τρία προβλήματα: α) τον τετραγωνισμό του κύκλου, δηλαδή την εύρεση επιφανείας τετραγώνου ίσης με την επιφάνεια κύκλου β) την τριχοτόμηση της γωνίας, δηλαδή την διαίρεση της σε τρεις ίσες γωνίες και γ) τον διπλασιασμό του κύβου, το ονομαζόμενο Δήλιον πρόβλημα.[955] Στην ουσία τα προβλήματα αυτά ήταν αδύνατον να λυθούν με τις απλές γεωμετρικές μεθόδους της εποχής και φυσικά σήμερα είναι γνωστό πως είναι άλυτα με απόλυτη ακρίβεια, παρά μόνο κατά προσέγγιση. Η ενασχόληση όμως των Ελλήνων με την θεωρητική γεωμετρία θα έχει συνταρακτικά αποτελέσματα.

Λίγο μετά το μέσο του Ε' αιώνα έζησε στον ελλαδικό χώρο ο μαθηματικός Ιπποκράτης ο Χίος. Ο Έλληνας μαθηματικός ασχολήθηκε ιδιαιτέρως με το πρώτο και το δεύτερο πρόβλημα και κατέληξε σε ημιτελείς λύσεις αλλά αρκετές για να δείξουν την ελληνική μεγαλοφυία. Κατά την προσπάθειά του να λύσει τα προβλήματα, ανακάλυψε ότι επιφάνεια ορθογωνίου τριγώνου που ορίζεται από την διάμετρο κύκλου και δύο χορδές του ισούται με το άθροισμα των επιφανειών των δύο ημισελήνων που σχηματίζονται από την περιφέρεια του κύκλου και την περιφέρεια των κύκλων που γράφονται με διάμετρο τις δύο κάθετες πλευρές του τριγώνου. Τα δύο σχηματιζόμενα ημισέληνα ονομάζονται πλέον οι μηνίσκοι του Ιπποκράτη. Για τον διπλασιασμό του κύβου ανακάλυψε ότι μπορούσε να βρει κάποια λύση συμπεραίνοντας ότι ο κύβος του μήκους της νέας πλευράς (x) θα είναι διπλάσιος του κύβου του μήκους της αρχικής πλευράς (a), δηλαδή η εξίσωση $x^3 = 2\,a^3$.[956] Το δεύτερο πρόβλημα, η τριχοτόμηση γωνίας, αντιμετωπίσθηκε από τον Ιππία τον Ηλείο στο τέλος του Ε' αιώνα. Ο Ιππίας ανακάλυψε μία καμπύλη, την ονομαζόμενη τριχοτομούσα ή τετραγωνίζουσα, η οποία μπορούσε να διαιρέσει σε τρία μέρη οποιαδήποτε γωνία.[957]

---

[953] Για τις πιθανές αποδείξεις των θεωρημάτων την εποχή των Πυθαγορείων δες Sarton, pp. 203-212 και Δημήτρης Τσιμπουράκης, *Η Γεωμετρία και οι εργάτες της στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: Άλιεν, 1985/1997), σ. 45-53.

[954] Δες πλήρη ανάλυση σε Carl B. Boyer, *A History of Mathematics* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1968), pp. 55-56.

[955] Κατά την παράδοση οι Δήλιοι θέλησαν κάποτε να κατασκευάσουν βωμό κυβικού σχήματος αλλά διπλάσιο από τον υφιστάμενο (δες Sarton, pp. 278-279). Αναλυτικά για τις προσπάθειες των αρχαίων Ελλήνων επιστημών να λύσουν τα τρία προβλήματα δες Τσιμπουράκης, σ. 166-238.

[956] Δες σχηματικές και μαθηματικές παραστάσεις σε Boyer, pp. 72-75 και Τσιμπουράκης, σ. 54-56.

[957] Για την μαθηματική απόδειξη δες Boyer, pp. 75-77.

Οι μαθηματικές ανησυχίες των Ελλήνων συνεχίσθηκαν και τον Δ' αιώνα με πρώτο σημαντικό μαθηματικό τον Αθηναίο Θεαίτητο (περ. 415-369). Ο Θεαίτητος θεωρείται ο θεμελιωτής της στερεομετρίας και ήταν αυτός που έγραψε για τα πέντε κανονικά στερεά: πυραμίδα, κύβος, οκτάεδρο, δωδεκάεδρο, εικοσάεδρο. Λίγο αργότερα έζησε και ο Εύδοξος από την Κνίδο (περ. 408-355). Η εργασία του περιλαμβάνει δύο σημαντικότατους μαθηματικούς τομείς: την θεωρία της αναλογίας και την μέθοδο της εξαντλήσεως. Η θεωρία της αναλογίας σχετίζεται με μεγέθη των οποίων ο λόγος (εάν διαιρεθούν μεταξύ τους) δεν ισούται με το πηλίκον δύο ακεραίων. Τέτοιο παράδειγμα είναι η περιφέρεια και η διάμετρος του κύκλου. Ο Εύδοξος ασχολήθηκε με μετρήσεις που συνεπάγονταν άρρητους αριθμούς (μη περιοδικούς και με άπειρα δεκαδικά ψηφία) οι οποίοι μπορούσαν να ορισθούν με κατάλληλους ρητούς αριθμούς (πηλίκον διαιρέσεως δύο ακεραίων). Η μέθοδος της εξαντλήσεως, όπως ονομάσθηκε αργότερα, ήταν ένα πολύ δυσκολότερο ζήτημα και αφορούσε τον υπολογισμό εμβαδών και όγκων που περιορίζονται από καμπύλες. Ο Εύδοξος απέδειξε ότι ο όγκος πυραμίδας ή κώνου ισούται με το 1/3 του όγκου πρίσματος και κυλίνδρου με την ίδια βάση και το ίδιο ύψος και ότι τα εμβαδά δύο κύκλων είναι ανάλογα των τετραγώνων των διαμέτρων τους. Η μέθοδος της εξαντλήσεως είναι ο πρόδρομος των ολοκληρωμάτων.[958]

Από τον ΣΤ' έως τον Δ' αιώνα, οι Αρχαίοι Έλληνες ασχολήθηκαν επισταμένως με τα θεωρητικά μαθηματικά και ιδίως με την γεωμετρία. Η συμβολή τους στην πρόοδο της επιστήμης βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι ασχολήθηκαν με θεωρήματα και αποδείξεις χωρίς πάντα άμεση πρακτική εφαρμογή αλλά μόνο και μόνο για την προώθηση της ανθρώπινης σκέψεως. Η ενασχόληση των Πυθαγορείων με τους αριθμούς, η χρυσή τομή, ο τετραγωνισμός του κύκλου, η τριχοτόμηση γωνίας, τα κανονικά πολύεδρα και οι θεωρίες του Ευδόξου αποτέλεσαν την βάση των σύγχρονων μαθηματικών. Η μελέτη των μαθηματικών ενασχολήσεων των Ελλήνων αποδεικνύει, ακόμη, το εξαιρετικά υψηλό πνευματικό επίπεδο ανθρώπων οι οποίοι κατανόησαν τις αρχές μαθηματικών ιδεών, όπως τον ολοκληρωτικό διαλογισμό, για τις οποίες δεν είχαν τα μαθηματικά εργαλεία που θα τους επέτρεπαν να τις αποδείξουν.

Μαζί με τα Μαθηματικά αναπτύχθηκε στην Αρχαία Ελλάδα και στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο η Αστρονομία. Σε σύγκριση με τους Αιγυπτίους και τους Βαβυλωνίους, οι Έλληνες δεν ανέπτυξαν την Αστρονομία επειδή είχαν θεοποιήσει κάποια άστρα ή συμβάντα ή επειδή συσχέτιζαν αστρονομικά φαινόμενα με τεκταινόμενα επί της γης. Οι Έλληνες μελέτησαν τον ουρανό κυρίως επειδή χρειάζονταν ένα αξιόπιστο ημερολόγιο, πράγμα που έπραξαν και οι προγενέστεροι λαοί αλλά μαζί με όλα τα ανωτέρω.[959]

Από την εποχή του Ομήρου και του Ησιόδου, οι Έλληνες γνώριζαν την ύπαρξη ορισμένων πλανητών και αστεροειδών. Η γη δεν είχε για τον Όμηρο συγκεκριμένο σχήμα αλλά περιβαλλόταν από την θάλασσα. Πάνω από την γη βρισκόταν ο ουρανός, ο οποίος είχε μορφή στερεού και χρειαζόταν κίονες για την υποστύλωσή του. Επίσης, ανάμεσα σε ουρανό και γη, υπήρχε κοντά στην γη ο αήρ και μακρύτερα ο αιθήρ.[960] Ο Όμηρος αναφέρει ακόμη ορισμένους αστερισμούς, όπως τις Πλειάδες (Πούλια), τον Βοώτη, την Μεγάλη Άρκτο και τον Ωρίωνα ενώ αστρονομικές παρατηρήσεις καταγράφονται και στον Ησίοδο, με αναφορά στους αστερισμούς του Σείριου και του Αρκτούρου.[961]

Κατά την περίοδο της εποχής των Προσωκρατικών φιλοσόφων, οι πληροφορίες μας για τις αστρονομικές προόδους των Ελλήνων είναι ανεπιβεβαίωτες. Για παράδειγμα,

[958] Morris Kline, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*, 3 vols (N. York: Oxford Univ. Press, 1972), 1:48-50 και Τσιμπουράκης, σ. 63-65.

[959] D. R. Dicks, *Early Greek Astronomy to Aristotle* (London: Thames & Hudson, 1970), ch. 2.

[960] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Θ.16, 478-486, 555-559, Ξ.288, Σ.399 και *Οδύσσεια*, Α.53-54, Γ.1-2

[961] Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ε.272-274 – Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 609-610.

μερικοί θεωρούν σχεδόν βέβαιο ότι ο Θαλής είχε ήδη από τον ΣΤ' αιώνα καταφέρει να προβλέψει την έκλειψη ηλίου του έτους 585 π.Χ.,[962] πράγμα, όμως, που για άλλους δεν φαίνεται καθόλου πιθανό αφού ο Έλληνας φιλόσοφος δεν διέθετε καμία από τις αστρονομικές γνώσεις που θα του επέτρεπαν τέτοια πρόβλεψη.[963] Ο Αναξίμανδρος, πάλι, φαίνεται ότι διατύπωσε την θεωρία ότι ο ήλιος είναι μεγαλύτερος από την γη και είναι "καθαρώτατον πυρ"[964] ενώ πίστευε ότι η γη ήταν σφαιρική αλλά ακίνητη στο κέντρο του σύμπαντος. Οι υποθέσεις ότι υπήρξε ο εφευρέτης του γνώμονα, του ηλιακού ωρολογίου, για την εύρεση των ηλιοστασίων και των ισημεριών αλλά και άλλες θεωρίες και κατασκευές που του αποδίδονται από μεταγενέστερους, δεν φαίνεται να ευσταθούν διότι προϋποθέτουν γνώσεις που αποκτήθηκαν μετά τον Αναξίμανδρο.[965] Για τους Πυθαγορίους και τον Πλάτωνα, όμως, γνωρίζουμε πιο συγκεκριμένα πράγματα. Οι Πυθαγόριοι υποστήριζαν ότι όλα τα ουράνια σώματα έχουν σχήμα σφαιρικό, ο ήλιος βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και ότι ο ήλιος, η σελήνη και οι πλανήτες κινούνται από δυτικά προς ανατολικά.[966] Ο Πλάτων επίσης ασχολήθηκε με την αστρονομία υποστηρίζοντας ότι το σύμπαν είναι σφαιρικό, η γη στο κέντρο του και οι πλανήτες κινούνται από ανατολικά προς δυτικά σε κυκλική τροχιά, θεωρία που ήταν πιστευτή σε όλη την ελληνική αρχαιότητα. Ακόμη, εισήγαγε και την έννοια του Δημιουργού (θεού) ως κατασκευαστή του κόσμου.[967] Ο πρώτος, πραγματικός, επιστήμων αστρονόμος φαίνεται ότι ήταν ο Εύδοξος ο Κνίδιος (περ. 400-355), ο οποίος προσπάθησε να ερμηνεύσει την κίνηση των πλανητών με την θεωρία της κινήσεως σε διάφορες σφαίρες. Κατανόησε την έννοια της ουράνιας σφαίρας και προσπάθησε με ένα μαθηματικό σύστημα να ερμηνεύσει τις ανωμαλίες των κινήσεων του ήλιου, της σελήνης και των πλανητών, όπως φαίνονται από την γη. Ίσως ο Εύδοξος είχε πρόσβαση στις θεωρίες της βαβυλωνιακής αστρονομίας, την οποία χρησιμοποίησε για να εξαγάγει τα δικά του συμπεράσματα. Πάντως, η σημασία των αστρονομικών ενασχολήσεων του Ευδόξου έγκειται στην θεωρητική κατανόηση της κινήσεως και όχι, βέβαια, στη απόλυτη ορθότητα των θεωριών του.[968] Αυτή άλλωστε είναι και η συμβολή των Ελλήνων στην Επιστήμη της Αστρονομίας, δηλαδή η προώθηση της θεωρητικής σκέψεως ανεξαρτήτως της τελικής ορθότητας όλων των επιμέρους ιδεών.

Γεωγραφία. Οι πρώτες γεωγραφικές πληροφορίες των Ελλήνων είναι καταγραμμένες στον Όμηρο και φυσικά είναι μόνο περιγραφικές. Κατά τον ποιητή, η γη παρουσιάζεται μάλλον ως νησί: είναι επίπεδη, χωρίς συγκεκριμένο σχήμα και γύρω από την ξηρά ρέουν τα νερά της θάλασσας.[969] Ο Όμηρος αναφέρει επίσης διάφορες τοποθεσίες της Μεσογείου με το όνομά τους, όπως Φοινίκη, Αίγυπτος, Λιβύη αλλά δεν προσδιορίζει την ακριβή γεωγραφική τους θέση. Πολύ περισσότερο δεν προσδιορίζει τα διάφορα μέρη από τα οποία πέρασε ο Οδυσσέας κατά τις περιπλανήσεις του με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές θεωρίες σχετικά με την ταύτιση των χώρων με συγκεκριμένες τοποθεσίες ή νησιά. Από τις περιγραφές του γίνεται φανερό ότι ο Όμηρος γνώριζε καλά τις ακτές της Μ. Ασίας και της Αττικής, Βοιωτίας και Α. Πελοποννήσου. Φυσικά, ο πρώτος πραγματικός περιγραφικός γεωγράφος υπήρξε ο Ηρόδοτος, που περιέγραψε με γλαφυρότητα μέρη του Ελλαδικού χώρου, την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, την Μικρά Ασία και την Περσία.

[962] ΙΕΕ, 3β:527. Την πρόβλεψη του Θαλή αναφέρει ο Ηρόδοτος, Ι.74.2.

[963] Dicks, ch. 3.

[964] Διογένης Λαέρτιος, "Αναξίμανδρος", ΙΙ.1.

[965] Πολλά αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος, "Αναξίμανδρος", ΙΙ.1-3 αλλά απορρίπτονται από τον Dicks, ch. 3.

[966] Δες όλες τις λεπτομέρειες σε Dicks, ch. 4.

[967] *Ίδιο,* ch. 5.

[968] *Ίδιο,* ch. 6.

[969] Δες τις παραπομπές παραπάνω, στο τμήμα για την Αστρονομία.

Η Επιστημονική Γεωγραφία, όμως, υπήρξε δημιούργημα του Πυθέα από την Μασσαλία και του Δικαίαρχου από την Μεσσήνη της Σικελίας, που έζησαν τον Δ' αιώνα. Ο Πυθέας πρέπει να ταξίδεψε πέρα από τις Ηράκλειες Πύλες, δηλαδή το Γιβραλτάρ, να περιέπλευσε τις ακτές της σημερινής Πορτογαλίας και Γαλλίας, να έφθασε στην Βρετανία και να πλησίασε την Βαλτική Θάλασσα, στην Βόρεια Ευρώπη. Ίσως ακόμη να προχώρησε και βορειότερα μέχρι τις ακτές της Νορβηγίας και να άκουσε για τις αρκτικές περιοχές και την μεγάλη επιμήκυνση της ημέρας σε σχέση με την νύχτα για εκείνα τα πλάτη. Επίσης, με την χρήση του γνώμονα κατάφερε να υπολογίσει επακριβώς το γεωγραφικό πλάτος της Μασσαλίας και να συνδέσει τις κινήσεις του φεγγαριού με τις παλίρροιες. Ο Δικαίαρχος πρέπει να ασχολήθηκε με τις μετρήσεις αποστάσεων. Από όσο συνάγεται από την πληροφορία ότι διαίρεσε την γη σε δύο μέρη με μία νοητή γραμμή που ξεκίναγε από τις Ηράκλειες Πύλες, πέρναγε από την Σαρδηνία, την Σικελία, την Πελοπόννησο, την Μικρά Ασία και κατέληγε στο όρος Ίμαος (Ιμαλάια), ο Δικαίαρχος πρέπει να δημιούργησε μία γραμμή αναφοράς για μετρήσεις αποστάσεων.[970]

Οι νέες αυτές γεωγραφικές γνώσεις των Ελλήνων είχαν ως αποτέλεσμα πολύ μεγαλύτερη κατανόηση του κόσμου από αυτήν που είχαν προηγούμενοι λαοί. Ακόμη, οι Έλληνες έγιναν οι δεύτεροι μεγάλοι εξερευνητές στην Αρχαιότητα, μετά τον περίπλου της Αφρικής από τους Φοίνικες, ανακαλύπτοντας μάλιστα την δυτική και βόρεια Ευρώπη. Και στον τομέα της Γεωγραφίας, συνεπώς, οι Έλληνες έθεσαν τα επιστημονικά θεμέλια ξεκινώντας από απλές περιγραφές τόπων και καταλήγοντας σε επιστημονικές εξερευνήσεις και μετρήσεις.

Ζωολογία - Βοτανική - Βιολογία. Όπως συνέβη και με τις άλλες επιστήμες, οι Έλληνες δεν αρκέστηκαν ούτε ικανοποιήθηκαν με την μυθολογία τους και τις ερμηνείες της για τα ζώα και τα φυτά. Άρχισαν συνεπώς να διερευνούν, να παρατηρούν, να θέτουν ερωτήματα και να διατυπώνουν θεωρίες.

Πρώτος ο Αναξίμανδρος αναφέρθηκε στην υπόθεση ότι πιθανόν η ζωή να προήλθε από το νερό ενώ οι Πυθαγόριοι φαίνεται ότι θεωρούσαν και τα φυτά ζώντες οργανισμούς. Η επιστημονική μελέτη ζώων και φυτών, όμως, έγινε από τον Αριστοτέλη στα έργα του *Περί τα ζώα Ιστορίαι, Περί ζώων μορίων, Περί ζώων κινήσεως, Περί πορείας ζώων* και *Περί ζώων γενέσεως*. Στο πρώτο έργο, ο Αριστοτέλης μελέτησε την ανατομία των ζώων και περιέγραψε τους τρόπους αναπαραγωγής συγκεντρώνοντας πληροφορίες από προηγούμενα έργα, μαρτυρίες από τους γεωργούς και τους αλιείς αλλά και από προσωπικές παρατηρήσεις. Στο δεύτερο έργο, μελέτησε συστηματικότερα την ανατομία των ζώων προβαίνοντας και σε ορισμένες συγκρίσεις. Στα δύο επόμενα έργα, μελέτησε την αρχή της ζωής και της κινήσεως των ζώων ενώ στο τελευταίο ανέλυσε την αναπαραγωγή των ζώων μελετώντας τα έμβρυα, τον καθορισμό του φύλου τους και άλλα σχετικά χαρακτηριστικά. Το τελικό συμπέρασμα του Αριστοτέλη είναι ότι οι ζώντες οργανισμοί γεννιούνται και ακολουθούν μια συγκεκριμένη βιολογική πορεία για να φθάσουν στην τελείωση και την ολοκλήρωσή τους, επιτελώντας το συγκεκριμένο έργο για το οποίο δημιουργήθηκαν. Φυσικά, το ότι ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με όλες αυτές τις μελέτες δεν σημαίνει πως κατέληξε και σε σωστά συμπεράσματα. Απλώς μπορεί κανείς να καταλάβει το εύρος των μελετών του και των επιστημονικών του ενδιαφερόντων.[971]

Ο μαθητής του Αριστοτέλη, Θεόφραστος (περ. 372-288), μελέτησε επισταμένως τα φυτά μάλλον στον μεγάλο βοτανικό κήπο που δημιουργήθηκε από τον ίδιο, μετά την αποχώρηση του Αριστοτέλη από το Λύκειο και την ανάληψη της διευθύνσεώς του από τον Θεόφραστο. Στο έργο του *Περί Φυτών Ιστορίαι,* ο πρώτος βοτανολόγος, αναφέρει και κατατάσσει με επιστημονικό τρόπο 500-550 είδη φυτών. Στο δεύτερο έργο του, *Περί φυ-*

[970] Sarton, pp. 522-529.
[971] Δες λεπτομερώς Sarton, pp. 529-546.

τών αιτίων αναζητά αίτια των φαινομένων που αναφέρει στο πρώτο του έργο παραθέτοντας θεωρίες και αφήνοντας πάντα ανοικτή την πιθανότητα σφάλματος πριν την οριστική, κατά την γνώμη του, απάντηση.[972]

Με την μελέτη των φυτών, των ζώων και της βιολογίας τους, οι Αρχαίοι Έλληνες ολοκλήρωσαν τον Δ' αιώνα το βασικό επιστημονικό τους έργο. Η ανάλυση των επιστημονικών ενασχολήσεων των Ελλήνων δεν αφήνει αμφιβολία για το εύρος των ανακαλύψεών τους και των επιστημονικών τους μελετών. Ασχολήθηκαν με την Ιατρική, τα Μαθηματικά, την Αστρονομία, την Ζωολογία και Φυτολογία ξεχωρίζοντάς τις από την φιλοσοφία και διερευνώντας την επιστημονική τους υπόσταση. Δεν είναι υπερβολή να διατυπώσουμε την άποψη ότι μέσα σε δύο αιώνες οι Αρχαίοι Έλληνες κατάφεραν να θέσουν τα επιστημονικά θεμέλια της ανθρώπινης σκέψεως.

Το Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο

Κατά την συζήτηση της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας σ' αυτήν την μελέτη, έχουν γίνει γενικές αναφορές σε νόμους που εισήγαγαν οι Έλληνες σε διάφορες εποχές. Χρειάζεται όμως μια συνολική εκτίμηση της συμβολής τους στην ιστορική εξέλιξη του Δικαίου, ιδίως για να διαπιστωθεί ότι υπήρξε μια αρχική επιστημονική αντιμετώπισή του πριν από τα ουσιαστικά θεμέλια που έθεσαν αργότερα οι Ρωμαίοι.

Παρά λοιπόν την επικρατούσα αντίληψη ότι οι Ρωμαίοι υπήρξαν οι πραγματικοί ιδρυτές του Δικαίου, οι Έλληνες πραγματοποίησαν ορισμένες προόδους, που δεν μπορεί να περάσουν απαρατήρητες. Πρώτα-πρώτα και δια των νόμων του Δράκοντος, διαχώρισαν την εκ προθέσεως από την εξ αμελείας ανθρωποκτονίας, που για πρώτη φορά στην Ιστορία ξεχωρίστηκαν ως διαφορετικά αδικήματα. Επίσης, διαχώρισαν το γραπτό από το εθιμικό δίκαιο, δίνοντας ίση βαρύτητα και κύρος και στα δύο. Το γεγονός αυτό δημιούργησε μια ισορροπία που επέτρεπε εξαιρέσεις του γραπτού νόμου, όπου θεωρούνταν αναγκαίο –για παράδειγμα, στην περίπτωση της Καλλιπάτειρας– και έτσι αποφεύγονταν η ρωμαϊκή τυπολατρία. Πρέπει βέβαια να τονισθεί, ότι οι κανόνες δικαίου δεν ήταν ακριβώς όμοιοι σε όλες τις Πόλεις αλλά υπήρχε ο συνδετικός κρίκος του ιδιωτικού δικαίου (οικιακού δικαίου), που ήταν όμοιο παντού και μας δίνει το δικαίωμα να μιλήσουμε για ελληνικό δίκαιο. Βασική πηγή για την μελέτη της εξελίξεως του Ελληνικού Ιδιωτικού Δικαίου αποτελεί το αττικό δίκαιο, η εξέταση του οποίου μπορεί να χωρισθεί στην Αρχαϊκή Περίοδο, μέχρι τον Ζ' αιώνα, στην Περίοδο των Νομοθετών, κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα, και στην Κλασική Περίοδο, κατά τον Ε' και Δ' αιώνα.[973]

Κατά την Αρχαϊκή Περίοδο, το δίκαιο ήταν λιγότερο ή περισσότερο τμήμα της θρησκείας και οι θεοί υπαγόρευαν τους νόμους, δοξασία που υφίσταται άλλωστε σε όλους τους Αρχαίους Λαούς. Μάλιστα, αυτό ακριβώς νοείται ως εθιμικό δίκαιο, δηλαδή αυτό το οποίο γεννήθηκε και συντηρήθηκε από την παράδοση και τις αρχές ηθικής που έθεσε η κάθε κοινωνία. Φυσικά υπήρχαν και νόμοι που εκφωνούνταν από τον εκάστοτε άρχοντα (βασιλιά) αλλά και αυτή η νομοθεσία ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου προφορική και γινόταν μέρος του εθιμικού δικαίου. Κατά την Αρχαϊκή Εποχή, δικαστές και ερμηνευτές του δικαίου ήταν οι ιερείς ή ιέρειες και οι άρχοντες.

Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από τους νόμους των λεγόμενων Νομοθετών, όπως ήταν ο Λυκούργος στην Σπάρτη, ο Χάρων στην Σικελία, ο Δράκων, ο Σόλων και ο Κλεισθένης στην Αθήνα, οι νόμοι των οποίων έχουν εξετασθεί λεπτομερώς στα οικεία κεφάλαια αυτού του βιβλίου. Μάλιστα ο πρώτος πλήρης ελληνικός νόμος ανήκει στον Ζ'

[972] *Ίδιο*, pp. 551-558.

[973] Φυσικά, υπάρχει και η μελέτη του Πολιτειακού δικαίου, με κυριότερο αντικείμενό της την Πολιτεία των Αθηναίων και την Πολιτεία των Λακεδαιμονίων, οι οποίες όμως εξετάσθηκαν στα κεφάλαια τα σχετικά με την εξέλιξη των Πόλεων.

αιώνα και αφορά στην διακυβέρνηση της Πόλεως Δρήρου, στην Κρήτη (δες Ιστορική Πηγή 12). Κατά την Κλασική Εποχή, συντελείται φυσικά η εξέλιξη των πολιτευμάτων και των νόμων, όπως έχει ήδη αναπτυχθεί σε προηγούμενα κεφάλαια. Αυτό όμως που μας αφορά εδώ είναι το ιδιωτικό δίκαιο.

Οι Έλληνες νομοθέτησαν σε όλο το φάσμα του ιδιωτικού δικαίου και έτσι έχει διασωθεί Ενοχικό, Εμπράγματο, Οικογενειακό, Κληρονομικό, Ποινικό και Δικονομικό Δίκαιο. Κατ' αρχάς, πρέπει να γίνει σαφές ότι οι Έλληνες γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν την έννοια του νομικού προσώπου. Στους νόμους υπέκειντο οι ζώντες, συμπεριλαμβανομένων των κυοφορούμενων εμβρύων, οι νεκροί αλλά και οι θεοί. Γινόταν αποδεκτή η δουλεία αλλά και το δικαίωμα του κυρίου να απελευθερώσει με νομική πράξη τον δούλο του. Αν δούλος πίστευε ότι ο κύριός του τον κακομεταχειριζόταν μπορούσε να καταφύγει ικέτης σε κάποιον ναό, όπως στο Θησείο στην Αθήνα, και να ζητήσει την μεταπώλησή του σε άλλο κύριο. Η κατάθεση δούλου γινόταν αποδεκτή στο δικαστήριο, αφού όμως είχε υποβληθεί σε βασανιστήρια, για να είναι βέβαιο ότι είπε την αλήθεια.[974] Σήμερα, η πρακτική αυτή φαίνεται βάρβαρη αλλά κατά την Κλασική Εποχή, που ο δούλος δεν ήταν μέλος της κοινωνίας των πολιτών, θεωρούνταν ότι δεν δεσμευόταν από ηθικούς φραγμούς και άρα μόνο κατόπιν βασανισμών ήταν βέβαιο ότι έλεγε την αλήθεια. Παρά την ύπαρξη της δουλείας, υπήρχαν και περιπτώσεις συμβάσεως εργασίας.

Το Αρχαίο Ελληνικό Ενοχικό Δίκαιο[975] περιλάμβανε μόνο πωλήσεις τοις μετρητοίς αλλά ο θεσμός του δανείου ήταν ευρύτατα διαδεδομένος. Ο πωλητής ήταν υποχρεωμένος να εξηγήσει τα πραγματικά ελαττώματα του προς πώληση πράγματος αλλά και τα πιθανά νομικά κωλύματα πριν την πραγματοποίηση μιας αγοροπωλησίας. Κατά το Εμπράγματο Δίκαιο απαγορευόταν η απόκτηση εγγείου ιδιοκτησίας από πολίτες άλλων Πόλεων ενώ υπήρχε αναγνώριση της νομικής ιδιοκτησίας σε κινητά πράγματα, όπως όπλα και ρούχα. Έχουν επίσης παρατηρηθεί και περιπτώσεις κοινοκτημοσύνης. Οι υποθήκες χρησιμοποιούνταν σε μεγάλη έκταση και μάλιστα γινόταν δημόσια ανακοίνωση, δι' εγγραφής σε στήλες, των υποθηκευμένων πραγμάτων.

Στο οικογενειακό δίκαιο, θεσμό αποτελούσε η μονογαμία αν και δεν έλειπε η παλλακεία. Απαγορεύονταν οι γάμοι ανάμεσα σε κατοίκους διαφορετικών Πόλεων και τα παιδιά τέτοιων γάμων θεωρούνταν νόθα. Ως κώλυμα συνάψεως γάμου θεωρούνταν μόνο η συγγένεια πρώτου βαθμού, και κυρίως ανάμεσα σε ομομήτριους αδελφούς, ενώ επιτρεπόταν σε όλες τις άλλες περιπτώσεις. Ο σύζυγος μπορούσε να χωρίσει την γυναίκα του αλλά έπρεπε να της επιστρέψει την προίκα της διότι, σε αντίθετη περίπτωση, η σύζυγος μπορούσε να καταφύγει στο δικαστήριο. Εάν η σύζυγος ήθελε διαζύγιο έπρεπε να το ζητήσει με αίτησή της στον Επώνυμο Άρχοντα. Η γυναίκα βρισκόταν, από νομικής απόψεως, σε όλη της την ζωή υπό την κηδεμονία ενός ανδρός: του πατέρα της, του αδελφού της, του συζύγου της ή ακόμη και του ίδιου του γιου της, ενώ ο πατέρας θεωρούνταν ο προστάτης της οικογένειας. Η υιοθεσία ήταν διαδεδομένη και εξυπηρετούσε πολλές φορές κληρονομικούς σκοπούς.[976]

Σε γενικές γραμμές, η κληρονομιά ακολουθούσε την γραμμή των αρένων, δηλαδή οι συγγενείς του άνδρα προηγούνταν των συγγενών της γυναίκας. Μετά τον Σόλωνα φαίνεται ότι διαδόθηκε πολύ ο θεσμός της διαθήκης σε σημείο ώστε, όταν δεν υπήρχαν γνήσια τέκνα, οι αναγραφόμενοι στην διαθήκη να προηγούνται, κατά την διάθεση της περιουσίας στους συγγενείς. Τα τέκνα ήταν υποχρεωμένα να αποδεχθούν την κληρονομιά, συμπεριλαμβανομένων και των πιθανών δανειακών υποχρεώσεων του εκλιπόντος. Φαίνεται,

---

[974] Arnarldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μετάφρ. του *Diritto Greco Antico,* 1982 (Αθήνα: Παπδήμας, 1991), σ. 422-423.

[975] Biscardi, κεφ. 5.

[976] *Ίδιο*, κεφ. 3.

όμως, ότι υπήρχαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες, λόγω ελλείψεως αρρένων αδελφών, μπορούσε να κληρονομήσει και η κόρη αλλά υπό έναν όρο: να παντρευθεί έναν από τους στενούς συγγενείς του πατέρα της, έτσι ώστε το αρσενικό τέκνο της να γίνει ο κληρονόμος της περιουσίας και η τελευταία να παραμείνει στο σόι.

Σε περίπτωση ποινικού αδικήματος, οι ποινές δεν προτείνονταν από τους δικαστές αλλά από τους διαδίκους. Ο κατηγορούμενος πρότεινε μία ποινή για τον εαυτό του, συνήθως πολύ μικρή ή πλήρη απαλλαγή, και ο κατήγορος μία άλλη. Το δικαστήριο δεν είχε δικαίωμα να προτείνει δική του ποινή αλλά έπρεπε να διαλέξει μια από τις δύο που είχαν προταθεί. Συνήθως οι ποινές ήταν χρηματικές ή εξορία ή θάνατος αλλά σπάνια φυλάκιση, ίσως διότι η πολιτεία θα έπρεπε μετά να αναλάβει την σίτιση των φυλακισμένων. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι στην Αθήνα υπήρχε μία μόνο πρόχειρη φυλακή.

Όταν κάποιος πίστευε ότι είχε βλαφθεί από κάποιον άλλο υπέβαλε "δημόσια γραφή" ή "μήνυση", αν η υπόθεση αφορούσε δημόσια συμφέροντα, ή "ιδία γραφή", εάν επρόκειτο για ιδιωτικά. Τότε, άρχιζε η ανάκριση και μετά οι διάδικοι εξέθεταν τις απόψεις τους προσπαθώντας να πείσουν το δικαστήριο. Μάλιστα, χρησιμοποιούσαν και μάρτυρες που συχνά είχαν δώσει και γραπτές καταθέσεις. Οι αγορεύσεις γίνονταν από τους ίδιους τους διαδίκους διότι απαγορευόταν η παρουσία συνηγόρων. Τα κείμενα, όμως, συχνά γράφονταν από "λογογράφους" ενώ η ανάγνωσή τους διακοπτόταν στο κατάλληλο σημείο για να ακουσθούν οι μαρτυρίες. Άλλωστε, ορισμένοι από τους πιο σημαντικούς λόγους έχουν γραφεί από σημαίνοντες ρήτορες, όπως ο Λυσίας. Μετά τις αγορεύσεις, ακολουθούσε μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες - δικαστές (Ηλιασταί στην Αθήνα) για την επιλογή μίας από τις δύο προταθείσες ποινές. Οι δικαστές εκλέγονταν με τυχαίο τρόπο και με την βοήθεια μαύρων και λευκών σφαιριδίων (εικ. ΙΕΕ, 3β:547).[977]

Είναι λοιπόν σημαντικό ότι οι Έλληνες είχαν ήδη αναπτύξει τα κυριότερα είδη του ιδιωτικού δικαίου πριν την εμφάνιση των Ρωμαίων και την καταλυτική τους συνεισφορά στην Νομική Επιστήμη. Οι Αρχαίοι Έλληνες, με την εφαρμογή των νόμων δια των δικαστηρίων, είχαν πετύχει να δημιουργήσουν ευνομούμενες πολιτείες, πράγμα που σημαίνει ότι η συνεισφορά τους και σε αυτόν τον τομέα στον δυτικό πολιτισμό δεν ήταν αμελητέα.

Συμπέρασμα

Μετά την εξέταση των θρησκευτικών τελετών, της θεατρικής και μουσικής δημιουργίας, της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, της φιλοσοφικής και επιστημονικής σκέψεως και των ιδεών περί δικαίου, μένει κανείς έκθαμβος μπροστά στον δημιουργικό οργασμό των Αρχαίων Ελλήνων της Κλασικής Εποχής. Μέσα σε δύο αιώνες, οι Έλληνες, όπου και εάν ευρίσκονταν, από την Μεγάλη Ελλάδα μέχρι την Μικρά Ασία, δεν άφησαν κανέναν τομέα της ανθρώπινης διανοήσεως αδιερεύνητο. Τι ήταν όμως αυτό που έδωσε την δυνατότητα στους Έλληνες του Ε' και του Δ' αιώνα να αφοσιωθούν στην θεωρητική διερεύνηση της γνώσεως; Πρώτα-πρώτα η διάδοση της γνώσεως λόγω του υψηλού ποσοστού Ελλήνων, σε σχέση με προηγούμενους πολιτισμούς, που μπορούσαν να διαβάσουν και να γράψουν με την χρήση της εύκολης αλφαβητικής γραφής. Σημαντικότατος παράγων πρέπει ακόμη να υπήρξε η πολιτική οργάνωση των Ελλήνων, η Πόλις, που έδωσε την απαιτούμενη ελευθερία στους πολίτες να μετακινούνται από τόπο σε τόπο χωρίς περιορισμούς, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην διακίνηση των ιδεών. Φυσικά συνετέλεσε και η ιδέα του ατόμου ως πολίτη, ως αυτόνομου μέλους της κοινωνίας, που ήταν ελεύθερος να δημιουργήσει χωρίς περιορισμούς. Όλα τα ανωτέρω δεν θα ήταν δυνατά χωρίς οικονομική ευμάρεια, που έλυσε το πρόβλημα της ανάγκης για καθημερινή εργασία ορισμένων πολιτών και τους έδωσε τον απαιτούμενο ελεύθερο χρόνο για να δημιουργή-

[977] *Ίδιο*, κεφ. 7.

σουν πνευματικά. Οι Έλληνες απέδειξαν ότι η ανάπτυξη του πολιτισμού απαιτεί από τα άτομα να διαθέτουν απεριόριστο ελεύθερο χρόνο, που θα αναλωθεί σε πνευματική εργασία, αλλά και οικονομική ευρωστία για την διάθεση πόρων σε μη παραγωγικές, από εμπορικής απόψεως, διαδικασίες. Επιπλέον, απαιτείται τα άτομα να επιθυμούν να ασχοληθούν με την διανόηση αλλά και να διαθέτουν το ήθος εκείνο που θα τους ωθήσει να παραβλέψουν τα υλικά αγαθά προς χάριν της πνευματικής δημιουργίας, χωρίς μάλιστα να έχουν και κανένα οικονομικό όφελος. Ίσως η μεγαλύτερη συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων διανοουμένων στον Δυτικό Πολιτισμό να είναι ότι κατανόησαν το γεγονός πως η δημιουργία χωρίς οικονομικό όφελος είναι εξίσου σημαντική με την παραγωγή υλικών αγαθών. Με άλλα λόγια, οι Έλληνες ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν για την παραγωγή γνώσεως και καλλιτεχνικής δημιουργίας όσο και για υλικά αγαθά. Αυτή η ιδέα δεν υφίσταται σε κανέναν προγενέστερο πολιτισμό. Αυτό το απλό γεγονός, που αποτελεί όμως ένα γιγάντιο άλμα στην προώθηση του πολιτισμού, έδωσε την ευκαιρία στους Αρχαίους Έλληνες να ασχοληθούν με την Τέχνη και την Επιστήμη σε τέτοιο βαθμό και έκταση ώστε σήμερα να μιλάμε για τους χρυσούς αιώνες του Κλασικού Ελληνικού Πολιτισμού.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αριστοτέλης. *Άπαντα*. Εκδ. Γεωργιάδης & Εκδ. Κάκτος.

Biscardi, Arnaldo. *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*. Μετάφραση του *Diritto Greco Antico*, 1982. Αθήνα: Παπδήμας, 1991.

Burkert, Walter. *Greek Religion*. Trans. of *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, 1977. London: Blackwell, 1985.

Burn, Lucilla. *The British Museum Book of Greek and Roman Art*. London: British Museum, 1991.

Dicks, D. R. *Early Greek Astronomy to Aristotle*. London: Thames & Hudson, 1970

Διογένης Λαέρτιος. *Βίοι Φιλοσόφων*. Εκδ. Γεωργιάδης.

Gomperz, Theodor. *Griechische Denker* [*Greek Thinkers*]. 6 vols. Leipsic: Veit, 1896 / New York: Humanities Press, 1901.

Green, J. R. *Theatre in Ancient Greek Society*. London: Routledge, 1994.

Guthrie, W. K. C. *A History of Greek Philosophy*. 6 vols. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1962-1978.

Harrison, Jane Ellen. *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές*. Τμήμα του *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. 2nd Edition, 1920. Αθήνα: Ιαμβλιχός, 1996.

Nilsson, M. P. *A History of Greek Religion*. 2nd ed. Oxford: Oxford Univ. Press, 1949.

Παπαοικονόμου-Κηπουργού, Κατερίνα. *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα.* Αθήνα: Γεωργιάδης, 1997.

Παυσανίας. *Ελλάδος Περιήγησις*. Εκδ. Γεωργιάδης.

Πλάτων. *Άπαντα*. Εκδ. Κάκτος.

Pollitt, J. J. *The Art of Ancient Greece. Sources and Documents*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990.

Robertson, D. S. *Greek and Roman Architecture*. 2nd ed. with Corrections. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1945.

Ross, David Ross. *Aristotle*. 5th Ed. London: Methuen, 1949.

Τραυλός, Ιωάννης Ν. *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών*. 2η εκδ. Αθήνα: Καπόν, 1993.

11

Ο ΕΛΛΗΝΑΣ ΗΓΕΜΟΝΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Οι Έλληνες υπό τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας

362-336 π.Χ.

Η μάχη της Μαντινείας το 362 και η ειρήνη που επακολούθησε ανάμεσα στους Θηβαίους, στους Αθηναίους και στους Σπαρτιάτες σημάδεψαν το τέλος της εποχής των ισχυρών Πόλεων του νότιου ελλαδικού χώρου και την αρχή του κύκλου των δυνατών Μακεδόνων στον βορρά. Φυσικά, οι συνυπογράψαντες την ειρήνη του 362 πίστευαν ότι θα συνεχιζόταν για πολύ ακόμη η ισοδυναμία ανάμεσα στις τρεις νοτιοελλαδικές Πόλεις και τις συμμάχους τους, γεγονός που τις οδήγησε να απορρίψουν κάθε ιδέα συνδιαλλαγής μεταξύ τους.

Η Ιστορία όμως έμελλε να αποδείξει ότι τα πράγματα θα διαδραματίζονταν αλλιώς. Στην Μακεδονία ανακηρύχθηκε βασιλιάς ο Φίλιππος Β' και σιγά-σιγά άρχισε να δημιουργεί ένα ισχυρό μακεδονικό κράτος με εξαιρετικά αξιόμαχο στρατό. Η στρατιωτική ισχύς του Φιλίππου σε συνδυασμό με την αδυναμία και πολυδιάσπαση των Ελλήνων του νότου είχαν ως συνέπεια να ηττηθούν οι τελευταίοι από τον Μακεδόνα βασιλιά στην Χαιρώνεια το 338 π.Χ. Το γεγονός όμως αυτό και η Κορινθιακή Συμμαχία που συνομολογήθηκε αμέσως μετά σηματοδότησαν την ενοποίηση των Ελλήνων υπό έναν ηγεμόνα, τον Φίλιππο, παρά το γεγονός ότι οι ελληνικές Πόλεις ήταν σύμμαχοι αλλά και ανεξάρτητες.

Η Άνοδος των Μακεδόνων (399-355 π.Χ.)

Καθ' όσον καιρό, κατά το πρώτο μισό του Δ' αιώνα, οι νότιοι Έλληνες ήταν απασχολημένοι με πολιτειακές αλλαγές, με την πολιτισμικής τους εξέλιξη αλλά και με την αλληλοεξόντωσή τους, οι Μακεδόνες στον βορρά προσπαθούσαν να σταθεροποιήσουν και να ισχυροποιήσουν το κράτος τους. Είτε δηλαδή ασχολούνταν με εσωτερικές διαμάχες διαδοχής στον θρόνο είτε μάχονταν εναντίον των εχθρών τους. Λίγο πριν το μέσο του αιώνα, όμως, η ανάρρηση στον μακεδονικό θρόνο του Φιλίππου Β' οδήγησε στην δημιουργία ενός σταθερού πολιτικά και ισχυρότατου στρατιωτικά κράτους, στο οποίο δεν ήταν δυνατόν να αντισταθεί σχεδόν κανένας εχθρός.

Η ιστορία της ισχυροποιήσεως των Μακεδόνων ξεκινάει με τα πρώτα χρόνια

του Δ' αιώνα, όταν σκοτώθηκε ο βασιλιάς Αρχέλαος. Μετά την δολοφονία του Αρχελάου (περ. 413-399) το 399, η Μακεδονία σπαρασσόταν από τις συγκρούσεις και δολοπλοκίες των διεκδικητών του θρόνου, μέχρι που το 394 ο Αμύντας Β' (περ. 394-393) κατάφερε να γίνει βασιλιάς. Σχεδόν αμέσως, όμως, δολοφονήθηκε για να ανέβει στον θρόνο ο Αμύντας Γ' (393-370).[978] Την όλη αυτή ανώμαλη κατάσταση επρόκειτο να εκμεταλλευθούν οι Ιλλυριοί,[979] οι οποίοι εισέβαλαν στις μακεδονικές γαίες από τα βορειοδυτικά και κατάφεραν να φθάσουν μέχρι τον Θερμαϊκό[980] εκμηδενίζοντας σχεδόν τελείως την αντίσταση του Αμύντα. Λίγο αργότερα, με την βοήθεια των Θεσσαλών, ο Αμύντας ανακατέλαβε μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας αλλά το 383 οι Ιλλυριοί επιτέθηκαν και υπέταξαν για μια ακόμη φορά την χώρα. Βέβαια, πάρα πολύ γρήγορα, ο Μακεδόνας βασιλιάς κατάφερε να ξανακερδίσει την γη του και από τότε προσπαθούσε να διατηρήσει το βασίλειό του ερχόμενος σε συμφωνίες με το Κοινό των Χαλκιδέων στην Α. Μακεδονία, την Σπάρτη, την Αθήνα[981] και την Θήβα. Ο Αμύντας πέθανε από φυσικό θάνατο αλλά άφησε ουσιαστικά το μακεδονικό βασίλειο περισσότερο ανίσχυρο από ό,τι το παρέλαβε.[982]

Ο θάνατος του βασιλιά έφερε στο προσκήνιο διάφορους διεκδικητές του θρόνου με αποτέλεσμα να επικρατήσει τελικά ο Αλέξανδρος Β' (περ. 369-365). Ο νέος βασιλιάς, όμως, δολοφονήθηκε και έδωσε την ευκαιρία στον Περδίκκα Γ' (περ. 365-359)[983] να ανέβει στον μακεδονικό θρόνο. Την ίδια εποχή, οι Ιλλυριοί άρχισαν πάλι να παρενοχλούν τους Μακεδόνες από τα βορειοδυτικά και ανάγκασαν τον Περδίκκα Γ' να εκστρατεύσει εναντίον τους το 359. Ο Μακεδόνας βασιλιάς έπεσε όμως στο πεδίο της μάχης μαζί με παραπάνω από 4.000 στρατιώτες του.[984]

Η βασιλεία του Περδίκκα Γ' χαρακτηρίζεται από ορισμένες επαφές των Μακεδόνων με σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους από την νότια Ελλάδα. Είναι γνωστό ότι φιλοξενήθηκαν στην μακεδονική αυλή ο φιλόσοφος Ευφραίος από τον Ωρεό και ο Αθηναίος πολιτικός Καλλίστρατος, ειδικός στα οικονομικά θέματα. Η παρουσία των δύο ανδρών έχει θεωρηθεί ως απόπειρα των Μακεδόνων να προσεγγίσουν πολιτιστικά τους άλλους Έλληνες, χωρίς όμως να υπάρχουν και απτές αποδείξεις.[985] Φαίνεται, επομένως, περισσότερο πιστευτή η άποψη ότι οι Μακεδόνες δέχονταν απλώς τις υπηρεσίες ή και την διδασκαλία όλων αυτών που ήθελαν να προστρέξουν στην μακεδονική αυλή, χωρίς να σημαίνει ότι επιθυμούσαν να συνταυτισθούν με τον ελληνικό κόσμο. Είναι σημαντικό να κατανοήσει κανείς ότι για τους νότιους Έλληνες οι Μακεδόνες δεν διέφεραν και πολύ από τους βάρβαρους λαούς. Οι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν ακόμη την οργάνωση του έθνους (μιας και μοναδικής πολιτικής οντότητας) σε αντιδιαστολή με την υπόλοιπη Ελλάδα, που βρισκόταν στο στάδιο των διαφοροποιημένων πολιτικά Πόλεων, έχοντας εγκαταλείψει προ πολλού τους μονάρχες και την απόλυτη εξουσία τους.[986] Βέβαια, από την άλλη πλευρά, η ανωτέρω ανάλυση δεν υπονοεί ότι οι επαφές

---

[978] Για μια καλή σύνοψη της βασιλείας του Αμύντα Γ' δες N. G. L. Hammond et. al., *History of Macedonia*, 3 vols. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988), 2:ch. IV.2 και Tritle, pp. 172-174.

[979] Για την ιστορία των Ιλλυριών δες John Wilkes, *The Illyrians* (Oxford: Blackwell, 1992).

[980] Η ακτογραμμή του Θερμαϊκού τον Δ' αιώνα βρισκόταν αρκετά χιλιόμετρα βορειοδυτικά της σημερινής, που είναι αποτέλεσμα προσχώσεων. Δες Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ., *Μακεδονία: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982), χάρτης 5, σ. 24.

[981] Δες συνθήκη σε Tod, *Greek Historical Inscriptions*, no 129.

[982] Διόδ., XIV.92.3-4 & XV.19.2-3. Για όλες τις λεπτομέρειες και τα ιστορικά προβλήματα αυτής της περιόδου δες Hammond et al., *A History of Macedonia*, 2:ch. IV.1-2.

[983] Για περισσότερες λεπτομέρειες της περιόδου 369-359 δες Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. IV.3 και Tritle, pp. 174-177.

[984] Διόδ., XVI.2.5.

[985] ΙΕΕ, 3α:449-450

[986] N. G. L. Hammond, *Philip of Macedon* (Baltimore: John Hopkins Univ. Press, 1994), ch.

αυτές δεν έφεραν κοντύτερα τους βόρειους με τους νότιους Έλληνες παρά το γεγονός ότι μάλλον η κίνηση αυτή δεν ήταν συνειδητή εκ μέρους των Μακεδόνων.[987] Ο θάνατος του Περδίκκα, βέβαια, δεν θα ανακόψει αυτού του είδους τις επαφές αλλά θα επιφέρει πολιτική κρίση στην Μακεδονία.

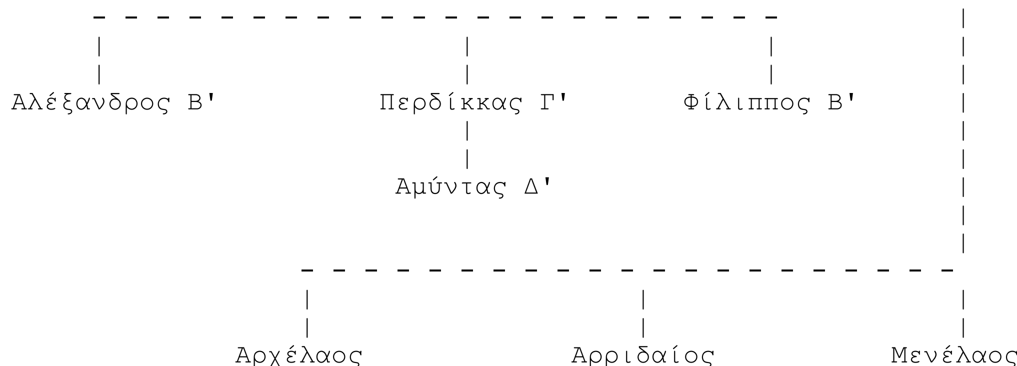
ΠΙΝΑΚΑΣ 30
Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' ΣΤΟΝ ΘΡΟΝΟ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ[988]

```
                              Αλέξανδρος Α'
                                    |
                                    |
             - - - - - - - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
             |                      |                        |
             |                      |                        |
       Περδίκκας Β'             Μενέλαος                  Αμύντας
             |                      |                        |
             |                      |                        |
             |                 Αμύντας Β'                Αρριδαίος
             |                  ο Μικρός                     |
             |                                               |
             |                                           Αμύντας Γ'
             |                                               |
             |                                               |
             |                                         - - - - - - - -
             |                                         |             |
     - - - - - - - - - - - - - -                       |             |
     |             |           |                  ∞ Ευρυδίκη    ∞ Γυγαία
     |             |           |                       |             |
  ∞ -;-     ∞ Κλεοπάτρα   ∞ Σιμίχη                     |             |
     |             |           |                       |             |
     |             |           |                       |             |
 Αέροπος Β'       -;-     Αρχέλαος Α'                  |             |
     |                         |                       |             |
     |                         |                       |             |
 Παυσανίας          - - - - - - - - - - - - - -        |             |
     |              |          |             |         |             |
     |              |          |             |         |             |
 Παυσανίας;         |          |             |         |             |
ο Ανταπαιτητής;     |          |             |         |             |
                    |          |             |         |             |
              ∞ -;-        Κλεοπάτρα     ∞ -;-         |             |
                    |          |             |         |             |
                    |          |             |         |             |
             Αμύντας Β';    Ορέστης          |         |             |
              ο Μικρός;                      |         |             |
                                             |         |             |
           - - - - - - - - - - - - - - - - - -         |             |
           |               |                 |         |             |
           |               |                 |         |             |
       Αργαίος;       Παυσανίας;            -;-        |             |
                   ο Ανταπαιτητής;                     |             |
                                                       |             |
```

IV.4.

[987] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. IV.4 και Hammond, *Philip*, pp. 1-5.

[988] Ο πίνακας είναι συνδυασμός του κλασικού γενεαλογικού δένδρου του Φιλίππου, όπως παρατίθεται στο Λουίζα Λουκοπούλου & Μ. Β. Χατζόπουλος, επιμ. *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1980), σ. 20-21 [εφεξής *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων*], αλλά και του αναθεωρημένου δένδρου, όπως παρατίθεται μαζί με τα αναγκαία σχόλια στο Hammond et. al, *History of Macedonia*, 2:ch. IV.

∞ = γάμος του αμέσως προηγούμενου βασιλιά με το πρόσωπο μετά το σύμβολο

Από πολιτικής απόψεως, ο πρόωρος θάνατός του Περδίκκα Γ' έφερε αναστάτωση και πραγματικό χάος στην Μακεδονία, το οποίο εκμεταλλεύθηκαν οι νικητές Ιλλυριοί αλλά και οι Παίονες. Οι Ιλλυριοί άρχισαν να καταλαμβάνουν εδάφη, να καταστρέφουν και να λεηλατούν μακεδονική γη ενώ οι Παίονες, άλλοι γείτονες των Μακεδόνων, βρήκαν επίσης την ευκαιρία να επιδοθούν σε λαφυραγωγία σε διάφορες μακεδονικές θέσεις. Ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου, Αμύντας Δ', ήταν ακόμη παιδί και δεν μπορούσε να αναλάβει τα καθήκοντά του. Έτσι, χωρίς να καθαιρεθεί ο Αμύντας Δ' και προσωρινά, η βασιλική διοίκηση ανατέθηκε στον μόλις είκοσι τριών χρόνων αδελφό του θανόντα βασιλιά, Φίλιππο (359-336 π.Χ.). Φυσικά υπήρχαν και άλλοι που διεκδικούσαν την εξουσία και συνεπώς ο Φίλιππος έπρεπε αμέσως να αντιμετωπίσει τους άλλους διεκδικητές. Από αυτούς, οι τρεις πρώτοι, Αρχέλαος, Αρριδαίος και Μενέλαος, που παρουσιάσθηκαν ως συνεργαζόμενοι για την κατάληψη της εξουσίας, ήταν νόθοι αδελφοί του Περδίκκα Γ' και του Φιλίππου (δες Πίνακα 30) και υποστηρίζονταν από συγγενείς του θανόντος βασιλέως. Ο Αργαίος, άλλος διεκδικητής, επιζητούσε τον θρόνο με την υποστήριξη των Αθηναίων, που είχαν μεγάλα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή, ενώ τελευταίος εμφανίσθηκε και ο Παυσανίας, ο ονομαζόμενος Ανταπαιτητής, που υποστηριζόταν από τον βασιλιά Θρακικής φυλής.[989]

Ο Φίλιππος όμως δεν ήταν ένας τυχάρπαστος. Στα είκοσι τρία του χρόνια είχε αποκτήσει εμπειρίες που θα τις ζήλευαν πολλοί: τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια[990] τα πέρασε όμηρος αρχικά των Ιλλυριών και κατόπιν των Θηβαίων.[991] Στην Θήβα, ιδίως, γνώρισε από κοντά τον Πελοπίδα και τον Επαμεινώνδα και εντρύφησε στην πολεμική τεχνική και αρετή των Θηβαίων, την εποχή μάλιστα που εκείνοι διέθεταν έναν από τους καλύτερους στρατούς. Παράλληλα, με την παραμονή του σε μια από τις ισχυρότερες ελληνικές Πόλεις της εποχής, βαπτίσθηκε στην κολυμβήθρα του ελληνικού πνεύματος και ενστερνίσθηκε την ελληνική παιδεία και ίσως έγινε και θαυμαστής της Αθήνας. Οι Αθηναίοι πρέσβεις που πήγαν να τον συναντήσουν το 346 έφυγαν ενθουσιασμένοι με τον τρόπο που τους μίλησε.[992] Όταν επέστρεψε στην Μακεδονία διορίσθηκε από τον αδελφό του, Περδίκκα Γ', διοικητής περιφερείας και απέκτησε ανεκτίμητη διοικητική πείρα. Φυσικά, η επιτυχία του όταν αναρριχήθηκε στον θρόνο ήταν συνδυα-

[989] Οι Θράκες ήταν διάφορες φυλές που ζούσαν ανατολικά του Νέστου ποταμού. Μετακινούνταν συνέχεια και ο εξελληνισμός τους εντάθηκε την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου.

[990] Για το πόσο ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για αυτήν την περίοδο της ζωής του Φιλίππου δες Δημήτρης Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β' ο Μακεδών και ο Ιστορικός του Ρόλος* (Αθήνα: Παπαδήμας, 1985), σ. 84-89.

[991] Ιουστίνος (Justinus), VII.V.1-3.

[992] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 41-42 – Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 308 – George Cawkwell, *Philip of Macedon* (London: Faber & Faber, 1978), ch. IV.

σμός της πείρας του και των εμφύτων προσόντων του, όπως αυτά διαφαίνονται από τις κατοπινές πράξεις του: η δυνατή του θέληση, η ανεξάντλητη ενεργητικότητά του, η αναλυτική του σκέψη. Όλα αυτά τον βοήθησαν να θέσει τις σωστές προτεραιότητες για να αντιμετωπίσει εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους.

Ο τρόπος με τον οποίο ενήργησε ο νέος διοικητής του στρατού, Φίλιππος, αποκάλυψε όλα του τα προσόντα. Πρώτη του φροντίδα ήταν να διαπιστώσει ποιοι ήταν οι ευκολότεροι να νικηθούν εχθροί και να δράσει εναντίον τους. Έτσι, εξουδετέρωσε τους νόθους αδελφούς του επιτυγχάνοντας πρώτα-πρώτα την θανάτωσή του Αρχελάου. Οι άλλοι δύο τρομοκρατημένοι διέφυγαν και βρήκαν άσυλο στην Όλυνθο, πράγμα που αποτέλεσε αργότερα την αφορμή για την κατάληψη της πόλεως από τον Φίλιππο. Ταυτοχρόνως, εξαγόρασε τους υποστηριχτές του Παυσανία, που τον εγκατέλειψαν και τελικά τον σκότωσαν. Επίσης, προσέφερε χρήματα στους Παίονες αποσπώντας την υπόσχεση να απομακρυνθούν από τα μακεδονικά εδάφη. Τέλος, με πρωτοφανή διπλωματική τακτική εξουδετέρωσε τον Αργαίο συνάπτοντας συμφωνία με τους Αθηναίους. Ενώ ο Αργαίος τους είχε υποσχεθεί την Αμφίπολη εάν νικούσε με την βοήθειά τους τον Μακεδόνα αρχηγό, ο Φίλιππος προέβη σε απτή ενέργεια υπέρ τους αποσύροντας αμέσως την μακεδονική φρουρά από την πόλη ενώ, λίγο αργότερα, τους πρότεινε και ανανέωση της συνθήκης φιλίας που είχαν συνάψει με τον Αμύντα Γ'. Οι Αθηναίοι τήρησαν την συμφωνία με τον Φίλιππο προσφέροντας στον Αργαίο μόνο μεταγωγικά πλοία και τίποτα άλλο, με αποτέλεσμα εκείνος να νικηθεί το 359. Με αυτόν τον τρόπο, ο Φίλιππος κατάφερε να εξασφαλίσει τα νώτα του για να ασχοληθεί με τους βόρειους εχθρούς του. Από την άλλη πλευρά, οι Αθηναίοι, που ενδιαφέρονταν βέβαια πολύ περισσότερο για την Αμφίπολη και τις προθέσεις του Κοινού των Χαλκιδέων (Χαλκιδική) παρά για την κατάληψη ολόκληρης της Μακεδονίας, ήταν ικανοποιημένοι από την συμφωνία με τον Φίλιππο.

Μετά την νίκη επί των εσωτερικών του εχθρών, ο Φίλιππος στράφηκε εναντίον των Παιόνων και των Ιλλυριών.[993] Αφού πραγματοποίησε πλήρη αναδιοργάνωση του στρατού δημιουργώντας την μακεδονική φάλαγγα (δες παρακάτω), εισέβαλε και κατέκτησε ένα μεγάλο μέρος της Παιονίας, υποτάσσοντας για πάντα αυτόν τον λαό. Κατόπιν, περικύκλωσε τα κατειλημμένα από τους Ιλλυριούς μακεδονικά εδάφη και εισέβαλε τελικά με 10.000 πεζούς και 600 ιππείς. Οι Ιλλυριοί τον αντιμετώπισαν με ισάριθμη δύναμη σε ανοιχτό πεδίο το 358.[994] Το σχέδιο που χρησιμοποιήθηκε σε αυτήν την μάχη αποτέλεσε πρότυπο για την στρατιωτική τακτική που εφήρμοσαν ο Φίλιππος και αργότερα ο Αλέξανδρος. Ο Φίλιππος, αφού διαπίστωσε ότι οι εχθροί είχαν παραταχθεί σε σχηματισμό τετραγώνου για να αντιμετωπίσουν επίθεση από κάθε κατεύθυνση, χρησιμοποίησε την τακτική της λοξής φάλαγγας. Το δεξιό κέρας, με τους καλύτερους στρατιώτες και επικεφαλής τον ίδιο τον Φίλιππο, εξαπέλυσε επίθεση, το ασθενέστερο αριστερό, με αρχηγό τον Παρμενίωνα, ανέλαβε ρόλο αμυντικό ενώ το ιππικό κτυπούσε τον εχθρό επιτιθέμενο από τα δύο άκρα. Η εφαρμογή της τακτική αυτής στην συγκεκριμένη περίπτωση είχε ως αποτέλεσμα την άτακτη υποχώρηση των Ιλλυριών όταν υπερφαλαγγίσθηκαν από το μακεδονικό ιππικό.[995] Τελικά, οι Ιλλυριοί σπρώχθηκαν πίσω στα παλιά τους σύνορα. Η νίκη του Φιλίππου απήλλαξε και το ελληνικό φύλο των Μολοσσών[996] στην Ήπειρο από τις πιέσεις των Ιλλυριών, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία

[993] Δες χάρτη σε Morkot, p. 106-107.

[994] Διόδ., XVI.4.3-5.Υπάρχει η υπόθεση ότι η μάχη συνήφθη κοντά στο σημερινό Μοναστήρι ή Bitola (στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας), όπως υποστηρίζει ο ιστορικός Beloch (δες σε Διόδωρο Σικελιώτη, εκδ. Loeb, vol. VII, n. 1, p. 247).

[995] Δες πλήρη περιγραφή της μάχης σε Hammond, *Philip*, pp. 26-27.

[996] Για την ελληνικότητα των Μολοσσών δες Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ. *Ήπειρος: 4000 Χρόνια*

στον Μακεδόνα αρχηγό να συσφίξει τις σχέσεις του μαζί τους και να συνάψει γάμο με την πριγκίπισσα Ολυμπιάδα. Το σπουδαιότερο όλων, όμως, είναι ότι η νικηφόρα έκβαση των εκστρατειών του μακεδονικού στρατού είχε ως αποτέλεσμα να πεισθούν οι Μακεδόνες να παραμερίσουν τον μικρό Αμύντα Δ' και να ανακηρύξουν τον Φίλιππο νόμιμο βασιλιά της Μακεδονίας.[997]

Ο Φίλιππος τώρα είχε εδραιώσει την εξουσία του στην Μακεδονία αλλά φυσικά δεν επρόκειτο να σταματήσει να κάνει σχέδια και ενέργειες για πλήρη επικράτηση των Μακεδόνων στον ελλαδικό βορρά, με παράλληλη εκδίωξη των παραδοσιακά ενδιαφερομένων για την περιοχή Αθηναίων. Ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν φαίνεται ότι είχε σκεφθεί αυτήν την εποχή να επιδιώξει κάθοδό του στην νότια Ελλάδα. Αυτό αποδεικνύεται από την απλή βοήθεια που έστειλε το 358/357 π.Χ όταν του το ζήτησαν οι διάδοχοι τύραννοι του Αλεξάνδρου των Φερών στην Θεσσαλία. Ήθελε όμως να εξασφαλίσει την Μακεδονία στα ανατολικά και αποφάσισε να εκμεταλλευθεί στο έπακρο το γεγονός ότι οι Αθηναίοι την εποχή αυτή πολεμούσαν στην Εύβοια για να κερδίσουν τις τοπικές Πόλεις στην Συμμαχία και ενδιαφερόντουσαν πολύ περισσότερο για την Χερσόνησο (χερσόνησος Καλλιπόλεως) στον Ελλήσποντο παρά για την Αμφίπολη στην Μακεδονία. Το 357, ο Φίλιππος αναθεώρησε την πρόθεσή του να παραδώσει την Αμφίπολη στους Αθηναίους, όπως είχε αφήσει να εννοηθεί με την απόσυρση της μακεδονικής φρουράς της πόλεως όταν ήθελε να εξουδετερώσει τον Αργαίο. Η απόφασή του αυτή υπαγορεύθηκε από το γεγονός ότι η Αμφίπολη, που ήταν κτισμένη στις εκβολές του Στρυμόνα, αποτελούσε το σημαντικότερο λιμάνι της περιοχής για την μεταφορά ξυλείας αλλά διευκόλυνε εξαιρετικά και την πρόσβαση στα χρυσωρυχεία του Παγγαίου. Επί προσθέτως, η Αμφίπολη ήταν η πόλη από την οποία διερχόταν η μοναδική οδός που ένωνε το κράτος των Μακεδόνων με την περιοχή των Θρακών και αποτελούσε, συνεπώς, ιδιαιτέρας σημασίας στρατηγικό σημείο. Ακριβώς για τους ίδιους λόγους, βέβαια, οι Αθηναίοι ενδιαφέρονταν τόσο έντονα γα την πόλη.[998] Ο Φίλιππος τελικά κατάφερε όχι μόνο να καταλάβει την Αμφίπολη αλλά και άλλες Χαλκιδικές Πόλεις χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα και πόλεμο, όπου χρειαζόταν.

Στην περίπτωση της Αμφιπόλεως, ο Φίλιππος χρησιμοποίησε διπλωματία για να την προσαρτήσει ενώ παράλληλα ενέπλεξε και την Πύδνα (Αρχαία Πύδνα στην Πιερία). Η Πύδνα βρισκόταν στο παρελθόν και για πολλά χρόνια υπό την κυριαρχία των Μακεδόνων αλλά τώρα ήταν ανεξάρτητη και σύμμαχος των Αθηναίων και επομένως επικίνδυνη. Όταν οι Αμφιπολίτες διαισθάνθηκαν τον μακεδονικό κίνδυνο κάλεσαν τους Αθηναίους να τους βοηθήσουν εναντίον του Φιλίππου, παρ' ότι είχαν υπάρξει εχθροί τους για πάρα πολλά χρόνια. Ο Μακεδόνας βασιλιάς διαμήνυσε όμως στους Αθηναίους ότι εάν καταλάμβανε εκ νέου την Αμφίπολη θα τους την παρέδιδε,[999] εφ' όσον και εκείνοι του παραχωρούσαν την Πύδνα. Η Πύδνα, όμως, δεν ήταν πόλη κατειλημμένη από τους Αθηναίους αλλά, αντιθέτως, σύμμαχός τους στην Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Άρα δεν θα έπρεπε επ' ουδενί να μάθουν οι Πυδναίοι για την συζητούμενη συμφωνία[1000] διότι αυτό μπορεί να σήμαινε γενική εξέγερση των συμμάχων εναντίον των Αθηναίων. Ούτε ο Φίλιππος βέβαια ήθελε να κοινοποιηθεί η πρόταση του και έτσι η συζήτησή της στην Αθήνα έγινε μόνο στην βουλή και όχι στην Εκκλησία του δήμου, η

Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997), σ. 60-61.

[997] Για το πώς έγινε πιθανώς η διαδοχή δες Hammond et. al, *History of Macedonia*, 2:ch. V.

[998] Raphael Sealey, *Demosthenes and his Times* (N. York: Oxford Univ. Press, 1993), pp. 110-111.

[999] Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*) 27.

[1000] Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β*) 6. Αμφισβητείται ότι υπήρχε μυστική συμφωνία μεταξύ Φιλίππου και Αθηναίων για την Αμφίπολη και την Πύδνα (δες Hammond et. al, *History of Macedonia*, 2:ch. VI.2 και Sealey, *Demosthenes*, p. 110).

οποία δεν έλαβε γνώση του γεγονότος. Η βουλή συμφώνησε με την πρόταση του Φιλίππου και δεν έστειλε δυνάμεις να βοηθήσουν την Αμφίπολη. Ίσως στην λήψη της αποφάσεως να συνετέλεσαν και οι δυνατοί άνεμοι πού έπνεαν κάθε έτος αυτή την εποχή στο πέλαγος και δεν επέτρεπαν την ναυσιπλοΐα προς το Βόρειο Αιγαίο.[1001] Πάντως αυτό που ζητούσε ο Μακεδόνας ήταν η απραξία των Αθηναίων στο συγκεκριμένο ζήτημα, πράγμα που το επέτυχε απολύτως.

Έχοντας εξασφαλίσει την συγκατάβαση της Αθήνας, ο Φίλιππος επιτέθηκε και κατέλαβε με σχετική ευκολία την πόλη. Ήταν μάλιστα εναντίον της Αμφιπόλεως που ο Μακεδόνας βασιλιάς χρησιμοποίησε για πρώτη φορά επιτυχώς τις πολιορκητικές μηχανές που είχαν σχεδιάσει και κατασκευάσει οι μηχανικοί του. Μετά την επιτυχία της επιχειρήσεως, εξόρισε από την Αμφίπολη όλους του αντιπάλους του (δες Ιστορική Πηγή 26) και, αφού παραχώρησε ένα είδος ελεγχόμενης αυτονομίας, την εγκατέλειψε. Οι Αθηναίοι φυσικά δεν βρίσκονταν σε θέση να κρατήσουν την υπόσχεσή τους σχετικά με την Πύδνα, οπότε ο Φίλιππος πολύ απλά, αφού ειδοποίησε και έλαβε την συγκατάθεση μέρους των κατοίκων της Πόλεως, την κατέλαβε το 357/6. Οι κάτοικοι ούτε διανοήθηκαν να προβάλουν αντίσταση ενώ η εμπλοκή των Αθηναίων στον Συμμαχικό Πόλεμο (δες παρακάτω) δεν τους έδωσε κανένα περιθώριο αντιδράσεως. Με εξαιρετική διπλωματία, λοιπόν, και δύο ταχυδακτυλουργικές κινήσεις ο Φίλιππος είχε θέσει υπό τον έλεγχό του δύο σημαντικές Πόλεις στα παράλια του κράτους του, την Αμφίπολη στα ανατολικά και την Πύδνα στα δυτικά. Έβγαζε ένα-ένα τα αγκάθια από το μαλακό υπογάστριο της Μακεδονίας.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 26
ΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΕΧΟΥΝ ΚΑΤΑΛΑΒΕΙ ΤΗΝ ΑΜΦΙΠΟΛΗ (357/6 π.Χ.)

Αρχαίο Κείμενο σε Marcus N. Tod, ed., *Greek Historical Inscriptions*, 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol. ed. (Chicago: Ares, 1985), no 150, 2:149-150. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Αποφάσισε η Εκκλησία του δήμου τα εξής: ο Φίλωνας και ο Στρατοκλής να εξορισθούν από την Αμφίπολη και την γη των Αμφιπολιτών. Να εξορισθούν για πάντα και οι ίδιοι και τα παιδιά τους. Εάν συλληφθούν σε οποιοδήποτε τόπο να τους μεταχειρισθούν σαν να ήταν εχθροί και να τους επιβάλουν την ποινή του θανάτου, χωρίς άλλη τιμωρία. Η περιουσία τους να κατασχεθεί από τον δήμο, το δε δέκατο να αποδοθεί στον ναό του Απόλλωνα και του Στρυμόνα. Οι προστάται [αξιωματούχοι της Πόλεως] να φροντίσουν να γραφούν τα ονόματα των εξοριζομένων σε λίθινη στήλη. Εάν οποιοσδήποτε ζητήσει την αναθεώρηση της παραπάνω αποφάσεως ή τους δώσει δουλειά ή οποιαδήποτε απασχόληση, να κατασχεθεί η περιουσία του και να εκδιωχθεί από την Αμφίπολη για πάντα.

Ο Φίλιππος διαπίστωσε ότι μπορούσε να θέσει υπό τον έλεγχό του και άλλες Πόλεις στα νοτιοανατολικά του κράτους του αρκεί να διάλεγε την σωστή χρονική στιγμή και την κατάλληλη πολιτική και διπλωματία. Υπέγραψε λοιπόν συμφωνία με την Όλυνθο (Χαλκιδική) και το Κοινό των Χαλκιδέων (Ιστορική Πηγή 27) υποσχόμενος να

[1001] Cawkwell, p. 74.

αρπάξει την Ποτείδαια (σημερινή Νέα Ποτίδαια) από τους Αθηναίους και να τους την παραδώσει. Πράγματι, την άνοιξη του 356, στράφηκε εναντίον της Ποτείδαιας στην Χαλκιδική, νίκησε τους ντόπιους και τους Αθηναίους κληρούχους και, τηρώντας τους ‘όρους της συμμαχίας, παρέδωσε την πόλη στο Κοινό των Χαλκιδέων. Αμέσως μετά, εκμεταλλευόμενος την συμμαχία του με τις Πόλεις της Χαλκιδικής και το γεγονός ότι η μητρόπολη δεν μπορούσε να βοηθήσει, κατέλαβε και οχύρωση μια αποικία των Θασίων, ανατολικά των μεταλλείων του Παγγαίου, την οποία μετονόμασε σε Φιλίππους (περιοχή χωριού Κρηνίδες, βορειοδυτικά της Καβάλας) και την άφησε αυτοδιοικούμενη μέχρι το 344.[1002] Προφανώς, σκοπός του ήταν η εξασφάλιση των νέων του εδαφών από τα ανατολικά. Το καλοκαίρι του 356 ο Φίλιππος πρέπει να ήταν πανευτυχής, δεν σημείωνε παρά μόνο επιτυχίες. Λέγεται μάλιστα ότι τον Αύγουστο έλαβε την ίδια μέρα τρία χαρμόσυνα μηνύματα: ο στρατηγός του Παρμενίων είχε κατατροπώσει τους Ιλλυριούς, η σύζυγός του Ολυμπιάδα είχε γεννήσει τον Αλέξανδρο και το άλογό του είχε νικήσει στους Ολυμπιακούς αγώνες.[1003]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 27
ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' ΚΑΙ ΧΑΛΚΙΔΕΩΝ (356 π.Χ.)
[ευρεθέν τμήμα]

Αρχαίο Κείμενο σε Marcus N. Tod, ed., *Greek Historical Inscriptions*, 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol. ed. (Chicago: Ares, 1985), no 158, 2:171-172. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

[Στο πρώτο μέρος που έχει χαθεί πρέπει να αναφερόταν η συμφωνία για την παράδοση της Ποτείδαιας στους Χαλκιδείς (Διόδ. XVI.8.3)]

[...] Οι Χαλκιδείς να ορκισθούν στον Φίλιππο δια των αρχόντων του Κοινού και των πρεσβευτών[;]. Ο Φίλιππος και οι υπόλοιποι [Εταίροι;], όποιους θελήσουν οι Χαλκιδείς, να ορκισθούν στους Χαλκιδείς. Ορκίζονται όλοι χωρίς κανέναν δόλο ή υστεροβουλία στον Δία, στην Γη, στον Ήλιο, στον Ποσειδώνα. Σ' αυτούς που θα κρατήσουν τους όρκους, πολλά και καλά να γίνουν, στους επίορκους, πολλά και κακά. Να δώσουν τους όρκους και οι δύο πλευρές κατά τις θυσίες. Τα συμφωνηθέντα εδώ να γραφούν σε στήλη μαζί με τους χρησμούς που έδωσαν οι θεοί στο μαντείο για την συμμαχία. Οι Χαλκιδείς να αφιερώσουν ένα αντίτυπο της συνθήκης στο ιερό της Αρτέμιδος στην Όλυνθο, ο Φίλιππος να αφιερώσει στο ιερό του Ολυμπίου Διός [στο Δίον] και στο μαντείο των Δελφών να αναγραφεί η συνθήκη σε στήλη μαζί με τους χρησμούς. Τρεις μήνες μετά την συμφωνία μπορεί η συνθήκη να αναθεωρηθεί με κοινή απόφαση του Φιλίππου και των Χαλκιδέων. Ο θεός έδωσε χρησμό στον Φίλιππο και στους Χαλκιδείς ότι ήταν καλύτερο και προτιμότερο να γίνουν φίλοι και σύμμαχοι ανάλογα με όσα συμφώνησαν ...

Οι επιτυχίες όμως δεν σταμάτησαν εδώ. Η νικηφόρα πορεία του Μακεδόνα βασιλιά συνεχίσθηκε και το επόμενο έτος. Το 355, ο Φίλιππος, εκμεταλλευόμενος την στρατιωτική αδυναμία της Αθήνας εξ αιτίας του Συμμαχικού Πολέμου (δες παρακάτω),

[1002] Διόδ., XVI.8.1-6.
[1003] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* "Αλέξανδρος", III (666).

αποφάσισε να καταλάβει την τελευταία αθηναϊκή βάση στην περιοχή που ήλεγχε. Μετά την Αμφίπολη και την Πύδνα, σειρά είχε τώρα η Μεθώνη (βόρεια της Πύδνας). Η πολιορκία της Μεθώνης υπήρξε στενή αλλά οι κάτοικοί της κράτησαν για αρκετούς μήνες. Όταν όμως απέτυχε να τους βοηθήσει ο στόλος που είχαν στείλει οι Αθηναίοι, οι πολίτες της Μεθώνης παραδόθηκαν το καλοκαίρι του 354. Η πόλη λαφυραγωγήθηκε και οι κάτοικοί της εκτοπίσθηκαν, ίσως για προληπτικούς λόγους.[1004] Οι πολίτες της Μεθώνης τιμωρήθηκαν για την απόφασή τους να αντισταθούν στους Μακεδόνες αλλά και ο Φίλιππος ο ίδιος πλήρωσε ακριβά την πολιορκία της πόλεως αφού κατά την διάρκειά της έχασε το ένα του μάτι από βέλος.[1005] Μέσα σε λίγους μήνες, με την κατάληψη ορισμένων ανεξάρτητων Πόλεων και με την αποδυνάμωση άλλων, που αναμφισβήτητα αποτελούσαν ενοχλητικά αποστήματα στο υπογάστριο του κράτους του, ο Φίλιππος ήλεγχε (εξαιρουμένης της περιοχής των Χαλκιδέων) σχεδόν ολόκληρη την παραλιακή περιοχή της Μακεδονίας, από την Πιερία μέχρι τις ανατολικές κλιτύες του Παγγαίου, στην σημερινή Θράκη. Επιπλέον, είχε γίνει κάτοχος ολόκληρου του Παγγαίου, με τα χρυσοφόρα κοιτάσματα αλλά και τα πυκνά δάση για ναυπηγική ξυλεία, και είχε εκδιώξει τους Θράκες πέρα από τον Νέστο.

Κατά συνέπεια, στο μέσο περίπου του Δ' αιώνα και σε πολύ λίγα χρόνια ο Φίλιππος είχε επιτύχει εκπληκτικά κατορθώματα. Είχε εδραιώσει την θέση των Μακεδόνων από τον Όλυμπο μέχρι το Παγγαίο και από τον Θερμαϊκό μέχρι την Λυχνίτιδα λίμνη (σημερινή Αχρίδα στην ΠΓΔΜ) στα βορειοδυτικά. Κατείχε τα χρυσωρυχεία και τα δάση του Παγγαίου, που του παρείχαν τεράστιες οικονομικές δυνατότητες και αρκετή ξυλεία για την περίπτωση που θα χρειαζόταν να κατασκευάσει μεγάλο στόλο. Ακόμη, είχε δαμάσει τους Ιλλυριούς, τους Παίονες και τους Θράκες, που περικύκλωναν γεωγραφικά και υπό μορφή τόξου την μακεδονική γη. Την ίδια περίοδο, ο Φίλιππος είχε καταφέρει να αναλάβει αναίμακτα και επισήμως την βασιλεία χωρίς να πειράξει τον Αμύντα Δ', που παραμερίσθηκε αλλά φαίνεται ότι έζησε στο ανάκτορο μια ήσυχη ζωή. Τώρα, όμως, είχε φθάσει για τον Φίλιππο η στιγμή να αντιμετωπίσει σοβαρότερους αντιπάλους με πρώτους και καλύτερους τους Αθηναίους, που είχαν ήδη θιχθεί οικονομικά και διπλωματικά από τις μέχρι τώρα ενέργειες του Μακεδόνα βασιλιά. Η σύγκρουση με την αττική Πόλη[1006] ήταν πλέον αναπόφευκτη.

Οι Αθηναίοι (362-355 π.Χ.) & Η Νέα Πολιτική του Ευβούλου (355-346 π.Χ.)

Όταν οι Αθηναίοι ίδρυσαν την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία το 377 επιθυμούσαν να ελέγξουν τα σημεία εκείνα του ελλαδικού χώρου που εξασφάλιζαν την συνεχή και αδιάκοπη τροφοδοσία τους με σιτηρά, δηλαδή το βόρειο Αιγαίο, τα στενά του Ελλησπόντου και την Προποντίδα. Αυτή ακριβώς η επιδίωξη των Αθηναίων δεν διασφάλιζε καθόλου τις περιοχές που ήλεγχε ο Φίλιππος, ο οποίος επιπλέον έβλεπε την αττική Πόλη να προσπαθεί να κυριαρχήσει στα ανατολικά του βασιλείου του.[1007] Συνεπώς, ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν ήταν καθόλου διατεθειμένος να σταματήσει την επέκταση του κράτους του ανατολικά, τώρα μάλιστα που διέκρινε ότι είχε αποκτήσει πολλά πλεονε-

---

[1004] Cawkwell, p. 37.

[1005] Διόδ., XVI.34.5. Το δεξί του μάτι διευκρινίζει ο Ιουστίνος (Justinus), VII.VI.15-16). Δες και την απεικόνιση του προσώπου του Φιλίππου με το χαλασμένο δεξί μάτι στην 3,2 εκ. ύψους ελεφαντοστέινη κεφαλή από τον βασιλικό τάφο της Βεργίνας (Μανόλης Ανδρόνικος, *Βεργίνα: Οι Βασιλικοί Τάφοι* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984), εικ. 79-81, σ. 126-127).

[1006] Για μια καλή περιληπτική θεώρηση της διαμάχης Αθηναίων και Φιλίππου δες Shalmon Perlman, "Athenian Imperialism and the Rise of Macedonia", AM, 2:1249-1260.

[1007] Cawkwell, p. 23.

κτήματα έναντι των αντιπάλων του. Ενώ λοιπόν ήταν φανερό πως αργά ή γρήγορα οι δύο πολέμιοι θα έρχονταν αντιμέτωποι, οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να δουν ότι ο Φίλιππος διέθετε τώρα όλα αυτά που έλειπαν σε εκείνους. Επιπλέον, στην αδυναμία εκτιμήσεως της πραγματικής καταστάσεως οπωσδήποτε συνέτεινε και το γεγονός ότι οι Αθηναίοι αποφάσισαν να εφαρμόσουν φιλειρηνική πολιτική και να αποφύγουν πολεμικές συρράξεις. Οπότε άφησαν το συγκριτικό πλεονέκτημα της πρωτοβουλίας των κινήσεων στον Φίλιππο.

Στο μέσον του Δ' αιώνα, οι Αθηναίοι βρίσκονταν αναμφισβήτητα σε μειονεκτική θέση έναντι του Φιλίππου. Κατ' αρχάς, προσπαθούσαν με χίλιους τρόπους να κρατήσουν τις ισορροπίες στην συμμαχία ενώ εκείνος βρισκόταν σε μεγάλη ανοδική πορεία με επιτυχίες στο άμεσο παρελθόν. Οι Μακεδόνες διέθεταν, ακόμη, μεγάλη αριθμητική δύναμη στρατιωτών, εξαιρετική πολεμική τακτική, που δεν αντιγράφηκε από τους αντιπάλους τους, και μεγάλους χρηματικούς πόρους από το Παγγαίο, σε αντίθεση με τους Αθηναίους που είχαν δυσκολία επανδρώσεως των πλοίων τους και οικονομικές δυσχέρειες. Η έλλειψη χρημάτων ή η απροθυμία των πλούσιων Αθηναίων για την χρησιμοποίησή τους σε εξοπλιστικά προγράμματα (π.χ. τριηραρχίες) στερούσε από την Πόλη το ισχυρό ναυτικό, το μόνο σημείο στο οποίο υπερείχε των Μακεδόνων. Την εποχή αυτή, η Αθήνα μπορούσε να κινήσει περιορισμένο αριθμό τριήρων, παρ' ότι διέθετε πάνω από τριακόσιες. Εκτός από όλα αυτά, οι Αθηναίοι εξαρτιόνταν για την τροφοδοσία τους από περιοχές που βρίσκονταν πολύ μακριά από την Πόλη τους, στα παράλια της Μακεδονίας και της Θράκης, στον Ελλήσποντο και στην Προποντίδα. Έτσι, ο Φίλιππος μπορούσε να τους κάνει άνετα να υποφέρουν χωρίς εκείνοι να μπορούν να ανταποδώσουν με αντίποινα. Οι Αθηναίοι, όπως θα αποδειχθεί καθαρά στην συνέχεια, ελάμβαναν συνήθως αποφάσεις χωρίς να έχουν ξεκαθαρισμένες τις προθέσεις του αντιπάλου τους και κυρίως μέσα σε κλίμα αμφιβολίας, αναστατώσεων, συναισθηματικών φορτίσεων και προπαντός ελλείψεως κάθε ψυχραιμίας και στρατηγικού σχεδίου, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στους Περσικούς Πολέμους και κατά το μεγαλύτερο μέρος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Από την άλλη μεριά, ο Φίλιππος, ενεργώντας με την ψυχραιμία του ισχυροτέρου μάντευε σχεδόν κάθε κίνηση των Αθηναίων. Βέβαια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς έπαιρνε άμεσα αποφάσεις, αφού ήταν η δική του κρίση που θα εφαρμοζόταν, αλλά η δημοκρατία, από την άλλη πλευρά, δεν είχε ποτέ δημιουργήσει πρόβλημα επιτυχών αποφάσεων στην Αθήνα, εφ' όσον βέβαια υπήρχε ψυχραιμία και ικανός αρχηγός. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η συγκεκριμένη αδυναμία των Αθηναίων ήταν πρόβλημα διοικούντων και όχι πολιτευμάτων. Οι Αθηναίοι, συνεπώς, χωρίς να το καταλαβαίνουν, δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν δυναμικά και αποτελεσματικά τον Φίλιππο εξ αιτίας εγγενών προβλημάτων. Επιπλέον, όπως εξηγείται παρακάτω, η πολιτειακή σταθερότητα που επετεύχθη στο μέσον περίπου του Δ' αιώνα συνέτεινε ακόμη περισσότερο στην απροθυμία των Αθηναίων να αντισταθούν πραγματικά στον Φίλιππο. Όσο περίεργο και εάν φαίνεται, η πολιτειακή σταθερότητα υπήρξε επιζήμια για την Αθήνα.

Μετά από περίπου έναν αιώνα πλήρους εφαρμογής του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Αθήνα, οι δημοκρατικοί και οι ολιγαρχικοί είχαν μάθει να ζουν σε κλίμα αλληλοσεβασμού, χωρίς πολιτικές διώξεις και ακραίες πράξεις. Προσπαθούσαν και οι δύο πλευρές να διατηρήσουν το πολίτευμα αντί να το ανατρέψουν. Μετά το 355 και μέχρι την τελική τους ήττα από τον Φίλιππο το 338, οι Αθηναίοι έλαβαν στην Εκκλησία του δήμου, και σχεδόν κοινή συναινέσει, μια σειρά από μέτρα, που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν μετριοπαθή. Έτσι, αποδεικνυόταν το τέλος των πολιτικά οργανωμένων μερίδων, που είχαν συνήθως ως σκοπό την μόνιμη εγκαθίδρυση δημοκρατικού ή ολιγαρχικού πολιτεύματος και την εξουδετέρωση των αντιπάλων. Βέβαια, αυτό δεν ση-

μαίνει πως δεν υπήρχαν πολιτικές διαφωνίες, προστριβές και, γενικά, αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις, κυρίως σε ό,τι αφορούσε στην εξωτερική πολιτική της Πόλεως και προ πάντων στην σύγκρουσή της με τους Μακεδόνες. Παρ’ ότι επανειλημμένα έχει υποστηριχθεί από Ιστορικούς ότι οι Αθηναίοι ήταν στο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα του δεύτερου μισού του Δ' αιώνα χωρισμένοι σε φιλοπόλεμους και ειρηνόφιλους, μακεδονίζοντες και αντιμακεδόνες, θα φανεί από την ανάλυση που θα επακολουθήσει ότι μάλλον πρέπει να πιστέψουμε ότι οι Αθηναίοι στην βουλή και στην Εκκλησία του δήμου συμφωνούσαν και υποστήριζαν ή απέρριπταν απόψεις συγκεκριμένων πολιτικών-ρητόρων παρά οργανωμένων ομάδων.

Οι βασικές πολιτικές αποφάσεις που ελήφθησαν αυτήν την εποχή είχαν ως κύριο σκοπό να αποφύγει η Αθήνα να εμπλακεί σε πολέμους σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, εκτός εάν επρόκειτο για ζωτικά αθηναϊκά συμφέροντα. Επίσης, ψηφίσθηκαν μέτρα που απέβλεπαν στην ανόρθωση της αθηναϊκής οικονομίας, στην μείωση των στρατιωτικών δαπανών και στην αύξηση των εξόδων για κοινωφελή και πολιτιστικά έργα, όπως το ταμείο των θεωρικών για το θέατρο. Η αλλαγή επιδιώξεων πρέπει να ήταν απόρροια και των οικονομικών προβλημάτων που είχε να αντιμετωπίσει η Πόλη, ήδη από το πρώτο μισό του Δ' αιώνα, και κυρίως το ζήτημα της τροφοδοσίας των κατοίκων.[1008] Σε τελικά ανάλυση, πάντως, οι αποφάσεις αυτές παρουσιάζονται σε μας σήμερα σαν η Αθήνα να είχε ωριμάσει πολιτικά και να προσπαθούσε να οικοδομήσει ένα κράτος ευημερίας, με την σημερινή έννοια της λέξεως.

Εάν εξετάσουμε λεπτομερειακά τα συμβάντα θα καταλάβουμε ότι η αλλαγή νοοτροπίας δεν ήταν ξαφνική και αναίτια αλλά υπαγορεύθηκε από μία σειρά γεγονότων στα οποία ενεπλάκη η Αθήνα τα πρώτα χρόνια μετά την μάχη της Μαντινείας το 362 π.Χ. Πρέπει λοιπόν να ζυγίσουμε την θέση και την δυναμική της Αθήνας για να κατανοήσουμε τις αποφάσεις που ελήφθησαν και καθόρισαν το μέλλον. Το πρώτο ερώτημα που τίθεται για την θέση της Πόλεως μετά το 362 είναι εύλογο: μπορούσε η Αθήνα, μετά την εξουδετέρωση της Θήβας να αναλάβει την παλιά της δύναμη και αίγλη και να μετατρέψει την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία σε νέα αθηναϊκή ηγεμονία; Η απάντηση, είναι φυσικά αρνητική ακριβώς διότι υπήρξαν ορισμένοι παράγοντες που εμπόδισαν τέτοιες εξελίξεις. Πρώτα-πρώτα, ο παραμερισμός της Θήβας από το προσκήνιο των ισχυρών Πόλεων στον ελληνικό χώρο δεν άφησε το πεδίο ελεύθερο στην Αθήνα. Οι Θεσσαλοί, αλλά κυρίως οι Μακεδόνες, παρουσιάσθηκαν αμέσως ως ισχυροί αντίπαλοι θέτοντας υπό αμφισβήτηση την παντοδυναμία της. Παρ’ όλα αυτά και για μερικά χρόνια, μέχρι το 357, οι Αθηναίοι κατάφεραν να σημειώσουν μερικές διπλωματικές και στρατιωτικές επιτυχίες προσελκύοντας στην Συμμαχία ορισμένες Πόλεις στρατηγικής σημασίας, όπως η Ποτείδαια και οι Ευβοϊκές Πόλεις. Ταυτοχρόνως, επέμειναν στην διατήρηση στενών σχέσεων με την πειθώ ή την βία με άλλες που ήταν εξαιρετικής σημασίας για την τροφοδοσία της Πόλεώς τους, όπως το Βυζάντιο και ολόκληρη η Χερσόνησος. Αμέσως μετά, όμως, τα κτυπήματα ήρθαν το ένα μετά το άλλο: ο Φίλιππος Β' επενέβη στην Αμφίπολη ενώ ο σατράπης Μαύσωλος από την Καρία της Μ. Ασίας αλλά και η Πόλη Βυζάντιο παρότρυναν και βοήθησαν τα μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας, Ρόδο, Χίο και Κω, να εξεγερθούν εναντίον των Αθηναίων απαιτώντας ανεξαρτησία αλλά ουσιαστικά την υπαγωγή τους στον ίδιο τον Μαύσωλο.[1009]

Η εξέγερση είχε ολέθριες συνέπειες για την αττική Πόλη. Οδήγησε στον λεγόμενο Συμμαχικό Πόλεμο (357/6-355), κατά τον οποίο η Αθήνα προσπάθησε να πα-

---

[1008] Claude Mossé, *Athens in Decline 404-86 BC* (London: Routledge & Kegan, 1973), pp. 42-49.

[1009] Διόδ., XVI.21-22.

ρουσιασθεί πάλι ως ηγεμονίδα Πόλη (δες Ιστορική Πηγή 28)[1010] αλλά που τελικά της κόστισε την απώλεια σημαντικών στρατηγών και ανθρώπινου δυναμικού ενώ την εξουθένωσε τελείως από οικονομικής πλευράς και, σε τελική ανάλυση, της στέρησε σημαντικότατα μέλη της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας.[1011] Οι Αθηναίοι του 357-355 δεν συγκρίνονταν με τους Αθηναίους του 454/3, όταν παρουσιάζονταν με την αίγλη των νικητών των Περσών, σχεδόν μόνοι ισχυροί στον ελλαδικό χώρο και με το Ταμείο της Συμμαχίας της Δήλου να βρίσκεται στην Ακρόπολη. Αλλά και οι σύμμαχοι είχαν αλλάξει. Δεν είχαν κανένα λόγο να υποστηρίξουν την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία μετά την ήττα των Σπαρτιατών στα Λεύκτρα το 371, οπότε και εξέλιπε ο πελοποννησιακός κίνδυνος. Δεν ήταν λοιπόν περίεργο ότι το 355 οι Αθηναίοι ήταν πρόθυμοι να αλλάξουν πολιτική και να εγκαταλείψουν τις προσπάθειες για την αναβίωση της αθηναϊκής ηγεμονίας, ιδίως όταν και ο ρήτορας Ισοκράτης τους τόνιζε: "[θα πετύχουμε] ἢν παυσώμεθα τῆς ἀρχῆς τῆς κατὰ θάλατταν ἐπιθυμοῦντες".[1012]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 28
ΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΟΥΝ ΝΑ ΗΓΕΜΟΝΕΥΣΟΥΝ (357/6 π.Χ.)

Αρχαίο Κείμενο σε Marcus N. Tod, ed., *Greek Historical Inscriptions*, 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol. ed. (Chicago: Ares, 1985), no 154, 2:161-162. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

[Οι Αθηναίοι σκέφτονται να τιμωρήσουν οποιαδήποτε Πόλη της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας στραφεί εναντίον άλλης συμμαχικής Πόλεως με αφορμή την επίθεση Ευβοϊκών Πόλεων, μελών της συμμαχίας, εναντίον της Ερέτριας]

Αποφάσισε η Εκκλησία του δήμου μετά από πρόταση του Ηγήσιππου. Έτσι ώστε κανένας σύμμαχος των Αθηναίων, ούτε Αθηναίος, ούτε κανένας άλλος, ούτε ξένος, ούτε πολίτης να φερθεί εχθρικά σε κανέναν από τους συμμάχους έχοντας ως ορμητήριο την Αττική ή τις συμμαχικές Πόλεις από οποιοδήποτε σημείο.

Αποφάσισε ο δήμος. Για να τιμωρηθούν αυτοί που επιτέθηκαν στην Πόλη των Ερετριέων σύμφωνα με τις συνθήκες, να φέρει η βουλή σχέδιο ψηφίσματος στην πρώτη συνεδρίαση της Εκκλησίας του δήμου. Εάν, λοιπόν, στο μέλλον κάποιος εκστρατεύσει εναντίον της Ερέτριας ή άλλης συμμαχικής Πόλεως, είτε είναι Αθηναίος είτε σύμμαχος των Αθηναίων, να καταδικασθεί σε θάνατο, να δημευθεί η περιουσία του και να δοθεί το δέκατο στο ιερό. Να μπορούν όλες οι συμμαχικές Πόλεις να δημεύουν την περιουσία του και, εάν κάποια Πόλη καρπωθεί το ποσό, να το οφείλει στο κοινό ταμείο των συμμάχων.

Να γραφεί το ψήφισμα σε λίθινη στήλη και να στηθεί στην Ακρόπολη, στην Αγορά και στο λιμάνι [Πειραιάς]. Ο ταμίας του δήμου να πληρώσει για την στήλη ...

[1010] Η Cynthia Schwenk (στο Tritle, pp. 27-28) υποστηρίζει την άποψη ότι οι Αθηναίοι συμπεριφέρθηκαν ηγεμονικά (imperialistic posture) κατά την διάρκεια του πολέμου αλλά δεν φαίνεται ότι αυτή η στάση αποτελούσε την κύρια πολιτική τους για τον Δ' αιώνα, όπως αφήνει να διαφανεί ο Hammond, *History of Greece*, p. 516. Δες αντίθετες απόψεις σε Sealey, *Demosthenes*, pp. 106-107.

[1011] Sealey, *Demosthenes*, pp. 102-112.

[1012] Ισοκράτης, 8 (*Περί της Ειρήνης*) 64 "εάν σταματήσουμε να επιθυμούμε την απόλυτη αρχή στην θάλασσα".

Στο μέσον του Δ' αιώνα, στυλοβάτης της νέας, ειρηνόφιλης αθηναϊκής πολιτικής υπήρξε ο Εύβουλος (405-330), που ανέλαβε σημαντικά αξιώματα λίγο μετά τα σαράντα του. Ο Αθηναίος πολιτικός κινούσε τα νήματα παρασκηνιακά, μάλλον από την θέση του ταμία των θεωρικών χρημάτων,[1013] ενώ χρησιμοποιούσε ομοϊδεάτες του Αθηναίους για την προώθηση της πολιτικής του. Στην βουλή και στην Εκκλησία του δήμου, πολιτικοί του αντίπαλοι ήταν κατ' ανάγκην αυτοί που παρουσιάζονταν φιλοπόλεμοι,[1014] με εξέχουσα μορφή τον Δημοσθένη (384/3-322).[1015] Βέβαια, επ' ουδενί λόγω πρέπει να θεωρηθεί ότι οι Αθηναίοι ήταν τον Δ' αιώνα χωρισμένοι σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα: φιλοπόλεμοι και ειρηνόφιλοι ή μακεδονίζοντες και αντιμακεδονικοί. Αντιθέτως, οι πολιτικές απόψεις πρέπει να ήταν πολλές και διαφορετικές και φαίνεται ότι η εκάστοτε πολιτική υπαγορευόταν από τις περιστάσεις και από την ικανότητα ορισμένων πολιτικών-ρητόρων να πείθουν τους Αθηναίους για την ορθότητα των απόψεών τους.[1016] Ο Εύβουλος, στην προσπάθειά του να βγάλει την Αθήνα από την οικονομική δυσπραγία στην οποία είχε περιπέσει, ασχολήθηκε προσωπικά με τα οικονομικά της Πόλεως. Σκέφθηκε την επαναλειτουργία των μεταλλείων του Λαυρίου, που είχαν εδώ και χρόνια παραμεληθεί. Τα αποτελέσματα ήταν εξαιρετικά, με κέρδη για τους ιδιώτες που τα ανέλαβαν αλλά και για την πολιτεία από την εκχώρηση της εκμεταλλεύσεως. Ο Εύβουλος κατάφερε να διευρύνει τις αρμοδιότητες της "επιτροπής επί των θεωρικών", της οποίας ήταν πρόεδρος, και να αναλάβει ουσιαστικά την εποπτεία των οικονομικών της Πόλεως. Με αυτόν τον τρόπο, ο Αθηναίος πολιτικός πραγματοποίησε μεγάλες διανομές θεωρικών χρημάτων πείθοντας τους πολίτες ότι ήταν προτιμότερη αυτή η χρήση των εσόδων από τις πολυέξοδες εκστρατείες με αμφίβολα αποτελέσματα. Ό,τι περίσσευε από τα θεωρικά χρησιμοποιούνταν για δημόσια έργα όπως βελτιώσεις του οδικού δικτύου της πόλεως των Αθηνών, της υδρεύσεως και του λιμανιού του Πειραιά. Υποστηρικτές των απόψεων του Ευβούλου πρέπει να ήταν και οι πλούσιοι Αθηναίοι, οι οποίοι δεν φαίνονταν καθόλου πρόθυμοι να συνεισφέρουν στον εξοπλισμό των τριακοσίων και πλέον τριήρων που διέθετε η Πόλη,[1017] πράγμα που θα αποδείξει ότι η στρατιωτική αδυναμία που επέδειξε η Αθήνα στις διενέξεις της με τον Φίλιππο δεν οφειλόταν στην ανεπάρκεια πλοίων αλλά στην έλλειψη προθυμίας για πολεμικές δαπάνες.

Εν τούτοις, δεν θα πρέπει να νομίσουμε ότι υπήρχε μεταξύ των Αθηναίων πλήρης ομοφωνία σχετικά με την φιλειρηνική πολιτική του Ευβούλου και μάλιστα όταν επρόκειτο για περιπτώσεις που άπτονταν ζητημάτων αθηναϊκού ενδιαφέροντος. Αντιθέτως, οι συγκρούσεις με τους φιλοπόλεμους και κυρίως τον Δημοσθένη ήταν συχνές όπως, για παράδειγμα, όταν οι Μεγαλοπολίτες ζήτησαν βοήθεια εναντίον των Σπαρτιατών ή όταν οι Ρόδιοι δημοκρατικοί χρειάζονταν βοήθεια για να ξαναπάρουν την εξουσία από τους ολιγαρχικούς. Ο Δημοσθένης υποστήριξε και στις δύο περιπτώσεις στρατιωτική επέμβαση των Αθηναίων αλλά οι πολίτες ψήφισαν τελικά υπέρ της φιλειρηνικής πολιτικής του Ευβούλου. Σε άλλη περίσταση, όμως, ο Εύβουλος τάχθηκε υπέρ των επεμβάσεων, όπως στην περίπτωση των Ολυνθίων (349-348) όταν ζήτησαν βοήθεια εναντίον του Φιλίππου. Γενικά, φαίνεται, ότι ο Αθηναίος πολιτικός και όσοι πίστευαν στην φιλειρηνική πολιτική του υπαναχωρούσαν στην χρήση των όπλων όταν θίγονταν

[1013] Για το ζήτημα των θεωρικών χρημάτων δες ανάλυση σε Sealey, *Demosthenes*, appendix 6.

[1014] Ολόκληρη η επιχειρηματολογία για τον διαχωρισμό σε φιλοπόλεμη και ειρηνόφιλη αθηναϊκή μερίδα σε Mossé, *Athens in Decline*, pp. 54-59 και Cawkwell, pp. 118-123. Εμείς βέβαια συντασσόμαστε με τον Sealey, όπως διαφαίνεται αμέσως μετά.

[1015] Για τον ρήτορα δες και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Δημοσθένης".

[1016] Sealey, *Demosthenes*, pp. 116-120 – Edward M. Harris, *Aeschines and the Athenian Politics* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1995), ch. 8.

[1017] Πρβλ. Δημοσθένης (*Περί της Παραπρεσβείας*) 89 και Hornblower, pp. 343-344.

ζωτικά αθηναϊκά συμφέροντα. Ο Δημοσθένης, από την πλευρά του, υποστήριζε αυτές τις ενέργειες και γενικά πίστευε ότι οι Αθηναίοι έπρεπε να αμύνονται στις επεμβάσεις και στην επιθετικότητα του Φιλίππου με δυναμικό τρόπο και συνεχώς. Επειδή όμως δεν έχουν διασωθεί οι απόψεις του Ευβούλου και των συνεργατών του, δεν μπορούμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την λογική της αποδοχής της πολιτικής των μερικών και περιορισμένων επεμβάσεων εναντίον του Φιλίππου χωρίς ανοικτό και συνεχή πόλεμο. Ήταν άραγε μόνο η ιδέα του κράτους της ευημερίας που έπρεπε να διατηρηθεί ή η πεποίθηση ότι οι Αθηναίοι ήταν πράγματι αδύναμοι μπροστά στην ισχύ του Φιλίππου;

Η μέχρι τώρα ανάλυση, επομένως, προσπαθεί να υποστηρίξει ότι στην Αθήνα δεν υπήρχαν δύο εθελοτυφλούσες πολιτικές τάσεις: φιλοπόλεμοι και ειρηνόφιλοι.[1018] Άλλωστε αυτό ακριβώς το γεγονός αποδεικνύεται και από την συγκατάθεση του Ευβούλου σε πολεμικές συρράξεις αλλά και από την ειρηνόφιλη πολιτική του Δημοσθένη σε ορισμένες περιστάσεις. Μάλιστα, ούτε και αργότερα υπήρξαν τέτοιες τάσεις που να δημιούργησαν συμπαγή σώματα πολιτικών μερίδων, όταν οι Αθηναίοι έγιναν μάρτυρες της αντιπαραθέσεως Αισχίνη[1019] και Δημοσθένη. Φαίνεται ότι ο κάθε Αθηναίος εξέφραζε τις απόψεις του ανάλογα με το τι πίστευε σε κάθε περίσταση και εάν έπειθε την Εκκλησία του δήμου αποκτούσε φίλους και συμμάχους πολίτες που υποστήριζαν, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα, τις απόψεις του. Πάντως ούτε η ειρηνόφιλη πολιτική του Ευβούλου ούτε η επιμονή του Δημοσθένη για δυναμική αντίσταση στον Φίλιππο επρόκειτο να πείσουν τελείως τους Αθηναίους, οι οποίοι φαίνεται παράπαιαν ανάμεσα στις δύο ακραίες απόψεις. Ήταν πολύ φυσικό, λοιπόν, ο Φίλιππος να υπερτερεί έναντι των Αθηναίων έχοντας όλα τα πλεονεκτήματα με το μέρος του.

Ο Φίλιππος στην Θεσσαλία & η Αρχή του Γ' Ιερού Πολέμου (355-349 π.Χ.)

Κάθε καλός στρατηγός περιμένει τις κατάλληλες ευκαιρίες για να δράσει και να επέμβει. Οι αιτίες που ανάγκασαν τον Φίλιππο να στρέψει την προσοχή του στην κεντρική Ελλάδα, να ασχοληθεί με τα ελληνικά πράγματα και να βρεθεί κοντύτερα στην Αθήνα, ήταν αρχικά οι εσωτερικές διενέξεις των Θεσσαλών και τελικά ο Γ' Ιερός Πόλεμος (355-346), που άρχισε με σύγκρουση Φωκέων και Βοιωτών.

Οι Φωκείς δεν είχαν ποτέ καλές σχέσεις με τους Βοιωτούς ήδη από την περίοδο των ελληνικών αρχαϊκών κρατών και πάντα επιζητούσαν την βοήθεια των Αθηναίων ή των Σπαρτιατών για να προστατευθούν. Μετά την σπαρτιατική ήττα στα Λεύκτρα (371) και την ισχυροποίηση του Βοιωτικού Κοινού υπό την ηγεσία των Θηβαίων, οι Φωκείς αρχικά αναγκάσθηκαν να συνταχθούν με τις βοιωτικές Πόλεις και να συμμετάσχουν στις εκστρατείες τους. Αργότερα, όμως, αρνήθηκαν να συμπράξουν στην Βοιωτική εκστρατεία του 362 και γενικά φάνηκαν απρόθυμοι να συμμορφωθούν με τις επιταγές του Κοινού, πράγμα που δεν μπορούσε παρά να επιφέρει κάποιου είδους τιμωρία. Οι Θηβαίοι ήταν αποφασισμένοι να σταματήσουν με κάθε τρόπο τέτοιου είδους πράξεις ανυπακοής, που συνιστούσαν άλλωστε και κακό προηγούμενο για την τάξη ανάμεσα στις Πόλεις του Κοινού. Σε πρώτο στάδιο, όμως, προτίμησαν να μην χρησιμοποιήσουν βία αλλά να καταφύγουν στην Αμφικτιονία των Δελφών, όπου άλλωστε διέθεταν μεγάλη επιρροή, ελπίζοντας ότι οι αποφάσεις των αντιπροσώπων θα συνέτιζαν τους Φωκείς, χωρίς την προσφυγή σε πόλεμο.

[1018] Δες πλήρη ανάλυση απορρίψεως της ιδέας των δύο τάσεων στο Sealey, *Demosthenes*, pp. 163-165.

[1019] Για την ζωή του ρήτορα δες Harris, *Aeschines*, ch. 8.

Η Αμφικτιονία, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, ήταν ένα συμβούλιο αντιπροσώπων που προέρχονταν αρχικά και μάλλον από τους Αρχαϊκούς Χρόνους από τα δώδεκα φύλα της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας. Ο Αισχίνης αναφέρει μάλιστα ότι η Αμφικτιονία συναποτελούνταν από τους Θεσσαλούς, Βοιωτούς, Δωριείς, Ίωνες, Περραιβούς, Μάγνητες, Δόλοπες, Λοκρούς, Οιταίους, Φθιώτες, Μαλιείς και Φωκείς.[1020] Σταδιακά, όμως, η οργάνωση και η αντιπροσώπευση στο Συνέδριο έγινε αρκετά περίπλοκη. Οι αντιπρόσωποι των φύλων ή Πόλεων, από την Κλασική Εποχή και μετά, ονομάζονταν ιερομνήμονες και πυλαγόρες και αποτελούσαν το συμβούλιο διοικήσεως ή Συνέδριο της Αμφικτιονίας, στο οποίο δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο δύο από τους απεσταλμένους από κάθε φύλο ή Πόλη. Κατά πάσα πιθανότητα, οι ιερομνήμονες ήταν υπεύθυνοι για την συντήρηση των οικοδομημάτων και χώρων στους Δελφούς, των θησαυρών και την οργάνωση των Πυθίων ενώ οι πυλαγόρες μάλλον αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των Πόλεων που αντιπροσωπεύονταν και του Συνεδρίου. Ενώ η Αμφικτιονία ξεκίνησε στους Αρχαϊκούς Χρόνους με καθαρά θρησκευτικούς σκοπούς, γρήγορα εξελίχθηκε σε πολιτικό όργανο, που μπορούσε να επιβάλλει την τάξη ή υπακοή στις αποφάσεις της κηρύσσοντας ιερό πόλεμο.

Η έδρα της Αμφικτιονίας ήταν οι Δελφοί, μια αυτόνομη ελληνική Πόλη που περιλάμβανε το Ιερό του Απόλλωνος και το Μαντείο. Ως ήταν φυσικό, Πόλη, Ιερό και Μαντείο διατηρούσαν στενές σχέσεις μεταξύ τους, γεγονός που τα έκανε να έχουν κοινή τύχη. Παρ' όλα αυτά, δεν αποδέχονταν όλες οι Πόλεις της περιοχής την ανεξαρτησία των Δελφών. Τους Δελφούς διεκδικούσαν οι Φωκείς, μέλη της Αμφικτιονίας, οι οποίοι επέμεναν ότι η Πόλη τους ανήκε επειδή έτσι αναφέρεται στον ομηρικό κατάλογο των αρχηγών του στόλου και των πλοίων πριν από την εκστρατεία στην Τροία.[1021] Με την βοήθεια των Αθηναίων είχαν μάλιστα καταφέρει να προσαρτήσουν τους Δελφούς μεταξύ 457-449 και 448-446. Οι υπόλοιπες Πόλεις, και ιδίως οι Βοιωτοί, ήταν αντίθετες στο να περιέλθουν οι Δελφοί στους Φωκείς διότι έτσι θα έχαναν την ανεξαρτησία τους, θα βρισκόταν η έδρα της Αμφικτιονίας σε μη ουδέτερο έδαφος αλλά και υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να καρπώνονταν οι Φωκείς τα αφιερώματα των πιστών και των Πόλεων στο Ιερό. Οι Θηβαίοι, που ήλεγχαν το Βοιωτικό Κοινό, προσπάθησαν λοιπόν με κάθε τρόπο να πλήξουν τα συμφέροντα των Φωκέων, ιδίως μετά την εχθρική στάση που είχαν κρατήσει οι τελευταίοι εναντίον τους. Μέχρι το 357, οι Βοιωτοί είχαν καταφέρει να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τις περισσότερες από τις Πόλεις που αντιπροσωπεύονταν στην Αμφικτιονία εκτός από την Αθήνα, την Σπάρτη, τους Φωκείς και τις Ευβοϊκές Πόλεις. Διέθεταν δηλαδή 19 ψήφους έναντι 5 και ήλεγχαν το Αμφικτιονικό Συνέδριο απολύτως.

Εξ αιτίας αυτού του γεγονότος, εκμεταλλεύθηκαν την πρώτη ευκαιρία που τους δόθηκε για να επιτιμήσουν τους αντιπάλους τους. Ορισμένοι Φωκείς κατηγορήθηκαν ότι καλλιεργούσαν ιερή γη των Δελφών και καταδικάσθηκαν από την Αμφικτιονία να πληρώσουν υψηλό πρόστιμο. Εκείνοι όμως αρνήθηκαν και, είτε για να αμυνθούν είτε για να επιτεθούν, εξέλεξαν στρατηγό-αυτοκράτορα τον συμπολίτη τους Φιλόμηλο. Ο Φιλόμηλος ζήτησε και έλαβε μυστική χρηματική βοήθεια δεκαπέντε ταλάντων από τους Σπαρτιάτες και, αφού συμπλήρωσε το ποσό με τουλάχιστον άλλα τόσα από τα δικά του χρήματα, προσέλαβε μισθοφόρους που τους προσέθεσε στους 1.000 Φωκείς πελταστές που διατηρούσε η Πόλη.[1022] Με τον στρατό αυτό κατέλαβε τους Δελφούς προκαλώντας τους Θηβαίους αλλά και αντίθετα με τις αντιλήψεις της Αμφικτιονίας για

[1020] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 116.

[1021] Στην *Ιλιάδα* (Β.517-526) αναφέρεται ότι οι Φωκείς όριζαν την βραχώδη Πυθώνα, που ταυτίζεται με την περιοχή των Δελφών (δες και Ησίοδος, *Θεογονία*, 499).

[1022] Διόδ., XVI.24.2

την ανεξαρτησία και ουδετερότητα του ιερού χώρου.

Αρωγοί και υποστηρικτές των φωκικών πράξεων παρουσιάσθηκαν αμέσως οι Λάκωνες. Οι Σπαρτιάτες είχαν άμεσο συμφέρον να βοηθήσουν τους Φωκείς, που τα είχαν βάλει με τους Βοιωτούς. Μετά την μάχη στα Λεύκτρα, η Αμφικτιονία, με την παρότρυνση των Θηβαίων, είχε επιβάλλει στους Σπαρτιάτες υψηλότατο πρόστιμο επειδή είχαν καταλάβει την Καδμεία (ακρόπολη των Θηβών). Οι Σπαρτιάτες τότε είχαν διαμαρτυρηθεί αλλά το πρόστιμο διπλασιάσθηκε, οπότε πλέον οι Λακεδαιμόνιοι άρχισαν να μιλούν για άδικη απόφαση. Την δεδομένη στιγμή, λοιπόν, φαινόταν αναγκαίο να υποστηρίξουν τις κινήσεις των Φωκέων, που προέβαλαν το ίδιο επιχείρημα, διότι, εάν επικρατούσαν, θα διέγραφαν όλες τις άδικες, κατά την άποψή τους, αποφάσεις της Αμφικτιονίας, συμπεριλαμβανομένης και αυτής εναντίον των Σπαρτιατών.

Ο Φιλόμηλος, που ήταν πλέον κύριος του Ιερού και της Πόλεως, απώθησε με ευκολία όσους προσπάθησαν να εκδιώξουν αυτόν και τον στρατό του από την περιοχή, αναίρεσε την καταδικαστική απόφαση εναντίον των Φωκέων και άρχισε να οχυρώνει την ατείχιστη μέχρι τότε Πόλη των Δελφών. Επίσης, φρόντισε να συγκεντρώσει περισσότερο στρατό δίνοντας υψηλές αμοιβές στους μισθοφόρους στρατιώτες. Έτσι, αρχικά έθεσε υπό τις διαταγές του περίπου 5.000 άνδρες, και αργότερα πολύ περισσότερους, σημειώνοντας στρατιωτικές επιτυχίες.[1023] Με τον στρατό του αντιμετώπισε τους Βοιωτούς και τους Λοκρούς που ήρθαν εναντίον του ενώ απείλησε και τους ιερείς του Μαντείου, που αντιδρούσαν και αρνούνταν να εκδώσουν χρησμούς. Αμέσως μετά, ο Φιλόμηλος έστειλε πρέσβεις στις ελληνικές Πόλεις ανακοινώνοντας ότι η κατάληψη οφειλόταν στην άδικη απόφαση εναντίον των Φωκέων και ότι δεν είχε σκοπό να θίξει την αυτονομία του Ιερού ή να πειράξει τους θησαυρούς του ενώ ζήτησε να του μηνύσουν εάν επιθυμούσαν συμμαχία ή ουδετερότητα. Η Αθήνα, η Κόρινθος, η Αχαΐα, η Σπάρτη και μερικές ακόμη Πόλεις δέχθηκαν ευνοϊκά τις προτάσεις του Φιλόμηλου ενώ κυρίως οι Βοιωτοί και οι Λοκροί απέπεμψαν τους πρέσβεις και αποφάσισαν να του επιτεθούν. Ο Φιλόμηλος μάλλον ενθουσιάσθηκε από την ευκολία με την οποία μεγάλες Πόλεις δέχθηκαν τις δικαιολογίες του και δεν υπολόγισε ότι, επειδή οι ισχυροί φίλοι των Φωκέων, οι Σπαρτιάτες, ήταν μακριά και απασχολημένοι με την ανακατάληψη της Μεσσηνίας ενώ οι Αθηναίοι το καλοκαίρι του 356 πολεμούσαν στον Συμμαχικό Πόλεμο, κανένας από τους δύο δεν θα μπορούσε να τον βοηθήσει σε περίπτωση στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Εν τω μεταξύ, οι Βοιωτοί δεν ήθελαν να πάρουν πρωτοβουλίες μόνοι τους αλλά να περιβάλουν την επιθυμητή επέμβαση εναντίον των Φωκέων με τον μανδύα της Αμφικτιονίας για να δώσουν μεγαλύτερο κύρος και ηθική υπόσταση στο εγχείρημα. Για να πετύχουν τον σκοπό τους, οργάνωσαν το φθινόπωρο του 355 συνάντηση της Αμφικτιονίας στις Θερμοπύλες και με την επιρροή που διέθεταν δεν χρειάσθηκε να παλέψουν πολύ για να πείσουν το Συνέδριο ότι έπρεπε να υπάρξει στρατιωτική επιχείρηση εναντίον των Φωκέων, παρά τις αντιρρήσεις εκείνων που υποστήριζαν τους καταληψίες. Ως ήταν αναμενόμενο, τον επόμενο χειμώνα, οι αντίπαλοι άρχισαν εντατικά τις προετοιμασίες. Ο Φιλόμηλος ενίσχυσε την οχύρωση των Δελφών και συγκέντρωσε στρατό 10.000 ανδρών,[1024] αποτελούμενο από Φωκείς και μισθοφόρους. Υποχρέωσε μάλιστα τους ιερείς των Δελφών να του δανείσουν από τους θησαυρούς του Ιερού για να αντεπεξέλθει στις οικονομικές του υποχρεώσεις. Ζήτησε και την βοήθεια των Αθηναίων αλλά εκείνοι μόλις είχαν φέρει σε πέρας τον Συμμαχικό Πόλεμο με τις ολέθριες συνέπειές του και είχαν αρχίσει πλέον να πείθονται ακόμη περισσότερο από τις ιδέες του Ευβούλου και των οπαδών του να μην συμμετάσχουν σε άλλες πολυέξοδες εκ-

[1023] Διόδ., XVI.25.1 & XVI.28.1
[1024] Διόδ., XVI.30.3.

στρατείες, οπότε αρνήθηκαν. Την άνοιξη του 354, ο Φιλόμηλος άνοιξε πρώτος την αυλαία των πολεμικών επιχειρήσεων του Γ' Ιερού Πολέμου. Ο Φωκεύς επιτέθηκε για να εμποδίσει την συνένωση των Θεσσαλών με τους συμμάχους τους Λοκρούς και Βοιωτούς. Νίκησε μεν τους Θεσσαλούς και τους Λοκρούς αλλά υποχώρησε για να αποφύγει ανοικτή σύγκρουση με τους Θηβαίους. Οι Βοιωτοί όμως τον πρόλαβαν βόρεια του Παρνασσού και τον νίκησαν κατά κράτος. Ο Φιλόμηλος τραυματίσθηκε και έθεσε τέλος στην ζωή του πηδώντας από έναν βράχο. Προς στιγμήν φάνηκε ότι ο πόλεμος θα τελείωνε εκεί μια που οι ιερόσυλοι είχαν χάσει τον στρατηγό τους.

Οι Φωκείς όμως δεν πτοήθηκαν από τον θάνατο του Φιλόμηλου και δεν άλλαξαν πολιτική αλλά εξέλεξαν τον επίσης φιλοπόλεμο αρχηγό Ονόμαρχο, ο οποίος με καλομελετημένο σχέδιο αλλά και σκληρά μέτρα εναντίον των αντιφρονούντων έκαμψε όλες τις αντιρρήσεις για την συνέχιση του πολέμου, αναδιοργάνωσε τον στρατό και άρχισε να καταλαμβάνει με μεγάλη ευκολία Πόλεις της Στερεάς Ελλάδας. Οι Βοιωτοί είχαν καθησυχάσει μετά την ήττα των αντιπάλων τους και πίστευαν ότι οι Φωκείς είχαν συντριβεί. Όταν το 353 ο Ονόμαρχος επιτέθηκε και κατέλαβε τον Ορχομενό, αιφνιδιάσθηκαν. Αμέσως μετά, ο αρχηγός των Φωκέων προσπάθησε να προσαρτήσει και την Χαιρώνεια αλλά απέτυχε, ίσως γιατί έστειλε μόνο ορισμένα τμήματα του στρατού του. Ο Ονόμαρχος, συνεπώς, αναβίωσε τις ελπίδες των συμπατριωτών του ότι θα έβγαιναν νικητές από αυτή την σύγκρουση και τρομοκράτησε τους αντιπάλους του, οι οποίοι νόμιζαν πως μετά τον θάνατο του Φιλόμηλου οι Φωκείς ήταν έτοιμοι να παραδοθούν. Ο Φωκεύς αρχηγός δεν υπολόγισε όμως την ανάμειξη των Μακεδόνων στην διαμάχη και ούτε καν μπορούσε να φαντασθεί πως ουσιαστικά θα τους προσκαλούσε ο ίδιος, με τις ενέργειές του, να έρθουν εναντίον του.

Η εμπλοκή των Μακεδόνων στην σύγκρουση του Ονόμαρχου με τους αντιπάλους του ήταν αποτέλεσμα πολεμικών επιχειρήσεων των Φωκέων εναντίον των Θεσσαλών, που προκλήθηκαν, με την σειρά τους, εξ αιτίας εσωτερικών προβλημάτων των τελευταίων. Τα γεγονότα αυτά έδωσαν την αφορμή στον Φίλιππο να παρέμβει σε ζητήματα που αφορούσαν τις Πόλεις της κεντρικής Ελλάδας. Ενώ λοιπόν ο Γ' Ιερός Πόλεμος είχε αρχίσει, ο Φίλιππος αναμείχθηκε αποφασιστικά στα θεσσαλικά πράγματα, γεγονός που τελικά τον οδήγησε να λάβει ενεργό μέρος και στον Πόλεμο. Ο Μακεδόνας βασιλιάς έλαβε πρόσκληση να βοηθήσει τους αρχηγούς της Θεσσαλικής Συμπολιτείας, που παρενοχλούνταν από τους επίσης Θεσσαλούς τυράννους των Φερών. Μήπως ο Φίλιππος θεώρησε ότι ήταν καλή ευκαιρία να εξασφαλίσει την Μακεδονία από τον νότο με μια συμμαχία με τους Θεσσαλούς; Είχε δει ο βασιλιάς την πιθανότητα να τεθεί επικεφαλής των Θεσσαλών για να χρησιμοποιήσει το πανίσχυρο ιππικό τους[1025] και σε πρώτη φάση να απαλλαγεί από τους επικίνδυνους αρχηγούς των Φερών; Φαίνεται απίθανο ο Μακεδόνας να σκεφτόταν τα οικονομικά οφέλη από πιθανή επιβολή φορολογίας ακόμη και με την μορφή συμμαχικού φόρου, διότι κάθε είδους φόρος στις Ελληνικές Πόλεις δεν ήταν καθόλου δημοφιλής και ενείχε τον κίνδυνο των συνεχών εξεγέρσεων. Ο Φίλιππος, βέβαια, θα πρέπει να χρησιμοποίησε την δικαιολογία ότι αφού είχε ήδη χαλάσει τις σχέσεις του με τους Αθηναίους γιατί να μην επιδιώξει να δημιουργήσει νέους συμμάχους –αλλά φυσικά και εχθρούς– στον νότιο ελλαδικό χώρο; Από την άλλη πλευρά, δεν φαίνεται να ευσταθεί ούτε η δικαιολογία ότι ο Φίλιππος θα ήθελε να εξασφαλισθεί από την Αθήνα, διότι ήταν φανερό ότι οι Αθηναίοι δεν βρίσκονταν σε θέση να τον απειλήσουν πραγματικά.[1026] Οι λόγοι, συνεπώς, που υπαγόρευσαν την εμπλοκή του Φιλίππου στα εσωτερικά των Θεσσαλών παραμένουν ουσιαστικά αδιευκρίνιστοι.

[1025] Cawkwell, pp. 58-59.

[1026] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2: ch. VII.1-3.

Με την είδηση της εισβολής του Φιλίππου, οι τύραννοι των Φερών ζήτησαν αμέσως ενισχύσεις από τους συμμάχους τους Φωκείς αλλά το εκστρατευτικό σώμα που έστειλαν, νικήθηκε. Ο Ονόμαρχος δεν επρόκειτο όμως να εγκαταλείψει την προσπάθεια διότι η Θεσσαλία ήταν εξαιρετικής σημασίας για τους Φωκείς επειδή, με τις ψήφους των Θεσσαλών και των περιοίκων, είχαν αποκτήσει την πλειοψηφία στο Αμφικτιονικό Συνέδριο. Εάν λοιπόν έχαναν την επιρροή τους στην Θεσσαλία ήταν καταδικασμένοι. Ο Ονόμαρχος, με όλους τους μισθοφόρους του, έκανε γενική επίθεση το 353 και κατατρόπωσε τον Φίλιππο σε δύο μάχες, αναγκάζοντας τον να αποτραβηχθεί στην Μακεδονία για να αναδιοργανώσει τον στρατό του.[1027] Η στρατιωτική ισχύς των Φωκέων οφειλόταν στους μισθοφόρους τους, που πληρώνονταν από την σύληση των θησαυρών του μαντείου των Δελφών και οι οποίοι βέβαια δεν ήταν ανεξάντλητοι. Με την γενική επίθεσή του εναντίον των Μακεδόνων, ο Φωκεύς αρχηγός δεν μπορούσε να φαντασθεί ότι είχε προσκαλέσει ουσιαστικά τον Φίλιππο να συμμετάσχει αποφασιστικά στον Γ' Ιερό Πόλεμο. Βέβαια, εκείνη την στιγμή, μετά την ήττα των Μακεδόνων, ο Ονόμαρχος ήταν ο αδιαμφισβήτητος νικητής στην κεντρική Ελλάδα αλλά, όπως απέδειξαν τα πράγματα, μόνο πρόσκαιρα.

Ο Φίλιππος, από την πλευρά του, αποχώρησε μεν ηττημένος και με το γόητρό του τραυματισμένο αλλά, σημαντικότερο όλων, πρέπει να κατάλαβε ότι τώρα η Θεσσαλία ήταν περισσότερο απαραίτητη παρά ποτέ: εάν την κατακτούσε θα μπορούσε να την χρησιμοποιήσει σαν ενδιάμεσο χώρο προστασίας της Μακεδονίας σε περίπτωση εισβολής από τον νότο.[1028] Έπρεπε τώρα, δηλαδή, να επιδιώξει οπωσδήποτε να τεθεί επικεφαλής των Θεσσαλών, που αντιτίθονταν στις Φερές, και ει δυνατόν να εκλεγεί επισήμως ταγός τους (αρχηγός). Ακόμη, πρέπει να σκέφθηκε πως η Θεσσαλία ήταν πλούσια περιοχή και θα βοηθούσε στην ανάπτυξη του κράτους του, ενώ η υποταγή της θα ηύξανε οπωσδήποτε και το κύρος των Μακεδόνων ανάμεσα στους Έλληνες.

Μόλις, λοιπόν, ο Φίλιππος ανασυγκρότησε τον στρατό του και ενώ ο Ονόμαρχος ήταν απασχολημένος με επιθέσεις στην Βοιωτία, εισέβαλε στην Θεσσαλία, τέθηκε επικεφαλής και των θεσσαλικών στρατευμάτων και συγκέντρωσε συνολική δύναμη 20.000 πεζών και 3.000 ιππέων. Ο Ονόμαρχος, καταλαβαίνοντας τον κίνδυνο, έσπευσε προς βορρά να τον αντιμετωπίσει με 20.000 πεζούς και 500 ιππείς.[1029] Η μάχη έγινε στην θέση Κρόκιο, στην παραθαλάσσια πεδιάδα του Αλμυρού, στην Αρχαία Φθιώτιδα (σημερινός νομός Μαγνησίας),[1030] σε μια τοποθεσία όπου ο Φίλιππος βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση διότι μπορούσε να χρησιμοποιήσει το πολυπληθές ιππικό του. Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί για την αποδοχή της θέσεως από τον Ονόμαρχο είναι η πεποίθησή του ότι θα νικούσε τον Φίλιππο έτσι και αλλιώς, όπως στο παρελθόν. Ο Ονόμαρχος παρέταξε τον στρατό με το δεξιό τμήμα του δίπλα στην θάλασσα, για να είναι απρόσβλητο από το ιππικό του εχθρού. Το αριστερό του τμήμα, όμως, έμεινε απροστάτευτο από το πολυπληθές ιππικό των Μακεδόνων. Όταν άρχισε η μάχη, ο Φίλιππος το έπληξε, το διέλυσε και έσπρωξε όλο τον υπόλοιπο στρατό προς τον σημερινό Παγασητικό Κόλπο. Ο στρατός των Φωκέων βρέθηκε ξαφνικά με την πλάτη στην θάλασσα και χωρίς χώρο για οπισθοχώρηση οπότε και έγινε εύκολη λεία για τον Φίλιππο, που σκότωσε τον ίδιο τον Ονόμαρχο και 6.000 άνδρες του ενώ αιχμαλώτισε

[1027] Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, Β.38.2.

[1028] Φόβο που είχαν από παλιά οι Μακεδόνες. Δες *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων*, σ. 78.

[1029] Διόδ., XVI.35.4.

[1030] Το κρόκιο πεδίο οριζόταν βόρεια από τις αρχαίες Φθιωτικές Θήβες (ανατολικά του σημερινού χωριού Μικροθήβες) και νότια από την αρχαία πόλη Άλο (βορειοανατολικά του σημερινού χωριού Κονταρόλακκα). Σήμερα η πεδιάδα του Αλμυρού βρίσκεται στα ανατολικά του νομού Μαγνησίας

3.000.[1031] Για μια φορά ακόμη οι Μακεδόνες είχαν κατατροπώσει τους αντιπάλους τους.

Ο Φίλιππος, που θέλησε να προβληθεί ως τιμωρός αυτών που είχαν προσβάλλει τα ιερά και τα όσια, διέταξε τον πνιγμό των αιχμαλώτων στην θάλασσα ως ιεροσύλων καθώς και την σταύρωση του πτώματος του Ονόμαρχου.[1032] Ήδη, πριν από την αρχή της συγκρούσεως στο Κρόκιο πεδίο, ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε υποδηλώσει την πρόθεσή του να παρουσιασθεί ως προστάτης του ιερού του Απόλλωνος στους Δελφούς. Είχε διατάξει τους στρατιώτες του να βαδίσουν στην μάχη στεφανωμένοι με δάφνες, το ιερό φυτό του θεού. Βέβαια, η προσπάθειά του να παρουσιασθεί ως θεματοφύλακας των οσίων και ιερών δεν φαίνεται πιθανό ότι έπεισε τους άλλους Έλληνες αλλά οπωσδήποτε δημιούργησε εντυπώσεις.[1033] Το μόνο σίγουρο πάντως ήταν ότι ο Φίλιππος πλέον είχε δηλώσει συμμετοχή στον Γ' Ιερό Πόλεμο. Δεν επρόκειτο όμως ακόμη να επέμβει δυναμικά και έτσι, μετά από αυτά τα γεγονότα, αποσύρθηκε από το σκηνικό και ο Ιερός Πόλεμος συνεχίσθηκε ως μια εσωτερική υπόθεση ανάμεσα στους Φωκείς και στους Θηβαίους.

Μετά την νικηφόρα μάχη εναντίον του Ονόμαρχου το 352, ο Φίλιππος πρέπει να εξελέγη ταγός των Θεσσαλών[1034] και να έκλεισε συμφωνία με τους τυράννους των Φερών να του παραδώσουν την Πόλη και να φύγουν ανενόχλητοι. Η κατοχή της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο αποδείχθηκε εξαιρετικής σημασίας: είχε την περιοχή υπό τις διαταγές του, μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον στρατό της και κυρίως το ιππικό ενώ πρέπει να του είχε δοθεί και το δικαίωμα συλλογής φόρων. Την δεδομένη στιγμή, βέβαια, άμεσος στόχος του Φιλίππου φαίνεται ότι ήταν να απαγκιστρωθεί από τις Φερές και να τρέξει να περάσει το στενό των Θερμοπυλών για να έχει ελεύθερη δίοδο στην νότια Ελλάδα. Μάταια, όμως, γιατί οι Φωκείς, οι Σπαρτιάτες, οι Αθηναίοι, και μερικοί άλλοι οχυρώθηκαν στα στενά το 352, οπότε το σχέδιο του Μακεδόνα ναυάγησε.

Η ξαφνική του επιτυχία φαίνεται ότι έβαλε σε σκέψεις τον νεαρό Δημοσθένη στην Αθήνα. Λίγο αργότερα, και με αφορμή ενέργειες του Φιλίππου εναντίον των Αθηναίων και των συμμάχων τους στο βορειοανατολικό Αιγαίο, ο Δημοσθένης εκφώνησε τον Α' Φιλιππικό του λόγο. Το 352/1 ο Αθηναίος ρήτορας ήταν ένας νέος πολιτικός που δειλά-δειλά έκανε την εμφάνισή του στην μεγάλη πολιτική σκηνή της Εκκλησίας του δήμου και ψέλλισε τις πρώτες του προτάσεις για την αντιμετώπιση του Φιλίππου. Αργότερα έγραψε ότι αποφάσισε να μιλήσει διότι δεν μπορούσε να κάθεται με σταυρωμένα χέρια και να βλέπει τον Φίλιππο να υποδουλώνει τους πάντες.[1035] Ο Α' Φιλιππικός λόγος αρχίζει με έκκληση προς τους Αθηναίους να συγχωρήσουν τον νεαρό ρήτορα, επειδή ήταν ανάμεσα στους πρώτους που ζήτησαν τον λόγο στην Εκκλησία. Αμέσως μετά, ο Δημοσθένης παραθέτει τις ιδέες του και ζητάει άμεση και δυναμική επέμβαση των Αθηναίων εναντίον του Φιλίππου. Οι προτάσεις του αποσκοπούσαν στο να ετοιμάσουν οι Αθηναίοι δύο στρατιωτικά αποσπάσματα. Το πρώτο, αποτελούμενο από πενήντα τριήρεις, θα έμενε ως εφεδρεία, σε περίπτωση που ο Φίλιππος κινούνταν απειλητικά προς τις Θερμοπύλες, την Χερσόνησο, την Όλυνθο ή σε οποιαδήποτε άλλο τόπο αθηναϊκών συμφερόντων. Το άλλο σώμα, από 2.000 οπλίτες και 200 ιππείς πάνω σε δέκα τριήρεις, θα συνιστούσε μόνιμη δύναμη φθοράς για τον Φίλιππο, όπου και αν

[1031] Διόδ., XVI.35.6.

[1032] Πρβλ. Διόδ. XVI.35.6 & 61.2. Δες και Διόδωρος Σικελιώτης, εκδ. Loeb, vol. VII, p. 337. n. 2.

[1033] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2: ch. VII.3.

[1034] Για χαμηλότερη χρονολόγηση της εκλογής του Φιλίππου (342) δες ΙΕΕ, 3β:68.

[1035] Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 72.

εκείνος βρισκόταν.[1036] Με αυτή την πρόταση, που φυσικά δεν εισακούσθηκε, ο Δημοσθένης έκανε την εμφάνιση του ως ένας πολιτικός με ριζοσπαστικές ιδέες, παρά το γεγονός ότι μέσα από τον λόγο δεν διαφαίνεται τι ακριβώς επεδίωκε. Η ιδέα της αντιστάσεως στον Φίλιππο με κάθε μέσο έγινε φανερή μετά το 346, οπότε αποδεικνύεται ότι ο Δημοσθένης πίστευε με πάθος πως η Αθήνα είχε την ηθική υποχρέωση και τα υλικά μέσα να ηγεμονεύσει στην Ελλάδα.[1037]

Παρά τους φόβους του Δημοσθένη, οι Μακεδόνες ούτε καν πλησίασαν την περιοχή των Θερμοπυλών όταν έμαθαν για την κατάληψη αλλά, αντιθέτως, στράφηκαν εναντίον των βορείων και ανατολικών εχθρών τους. Ο Φίλιππος βέβαια δεν αποχώρησε τελείως από την κεντρική Ελλάδα αλλά φρόντισε να εκμεταλλευθεί τις αψιμαχίες μεταξύ των Θεσσαλών και να στερεώσει την ισχύ του στην περιφέρεια χρησιμοποιώντας μακεδονικές φρουρές σε ορισμένες θέσεις. Μάλιστα, για να αποδείξει το ενδιαφέρον του για τον τόπο, είχε φροντίσει να νυμφευθεί δύο γυναίκες[1038] από την Θεσσαλία: το 353 την Φίλιννα από την Λάρισα, με την οποία γέννησε τον Αρριδαίο, και το 352 την Νικησίπολι από τις Φερές, με την οποία έκανε την Θεσσαλονίκη. Για το όνομα της Θεσσαλονίκης, εικάζεται ότι ο Φίλιππος ονόμασε έτσι την κόρη του προς τιμήν της νίκης των Θεσσαλών εναντίον των Φωκέων. Την περίοδο 352-350/349, λοιπόν, ο Φίλιππος δεν ενδιαφέρθηκε για τα τεκταινόμενα στην κεντρική Ελλάδα και τις αψιμαχίες στις οποίες είχε καταλήξει ο Ιερός Πόλεμος αλλά εξεστράτευσε στα βόρεια και ανατολικά του κράτους του. Πρώτα εναντίον των Ιλλυριών για να εμποδίσει νέες επιδρομές και μετά στην Θράκη και σε νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου για να εκδιώξει τους Αθηναίους, που είχαν ανακαταλάβει ορισμένες περιοχές. Μάλιστα το 351, εξαπέλυσε τον στόλο του εναντίον αθηναϊκών και συμμαχικών πλοίων που ήταν φορτωμένα με προμήθειες για την Αθήνα και τα συνέλαβε. Ίσως ακριβώς αυτό το γεγονός να ήταν η αφορμή που εξανάγκασε τον Δημοσθένη να πάρει τον λόγο στην Εκκλησία του δήμου και να εκφωνήσει τον Α' Φιλιππικό. Το 350/349, μετά τις επιτυχίες του στα βόρεια, ο Φίλιππος επανήλθε στην Θεσσαλία για να επιβάλει την τάξη επειδή άρχισε να υπάρχει δυσαρέσκεια από την διακυβέρνησή του και την διαχείριση των φόρων.

Μέχρι το 350/349, ο Φίλιππος είχε εξασφαλίσει την θέση του ως βασιλιάς της Μακεδονίας και την χώρα του από κάθε πιθανή επέμβαση ενώ είχε φθάσει στο σημείο να διευρύνει την σφαίρα επιρροής των Μακεδόνων επί ορισμένων Χαλκιδικών Πόλεων και επί της Θεσσαλίας. Οι Ιλλυριοί και οι Θράκες θα το σκέφτονταν πολλές φορές πριν επιχειρήσουν εναντίον των Μακεδόνων, οι Αθηναίοι είχαν ήδη χάσει την επιρροή τους στο Κοινό των Χαλκιδέων ενώ ο Φίλιππος είχε εξασφαλίσει την Μακεδονία από τον νότο έχοντας τον πλήρη έλεγχο της Θεσσαλίας. Ταυτοχρόνως, ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε δείξει την δύναμη του στρατού του αλλά και τις δικές του στρατηγικές ικανότητες και είχε γίνει ένας ιδιαίτερα υπολογίσιμος αντίπαλος στον βορρά. Παρ' όλες του τις επιτυχίες στην κεντρική Ελλάδα, δεν φαίνεται ότι ο Φίλιππος επιθυμούσε αυτή την στιγμή να επεκτείνει τις κτίσεις του ή την σφαίρα επιρροής του νοτιότερα της Θεσσαλίας. Πρέπει να τον απασχολούσε έντονα το γεγονός ότι δεν μπορούσε να εμπιστευθεί τις Χαλκιδικές Πόλεις που βρίσκονταν στα μακεδονικά παράλια και μπορούσαν να γίνουν βάσεις επεμβάσεων στην Μακεδονία από πιθανούς εχθρούς του. Τότε μάλλον αποφάσισε ότι έπρεπε να τις υποτάξει όλες.

Ο Ολυνθιακός Πόλεμος 349-348 π.Χ.

Το 356, οι Χαλκιδικές Πόλεις είχαν συνάψει συμμαχία με τον Φίλιππο για να

[1036] Δημοσθένης, 4 (*Κατά Φιλίππου Α*) 16-27.
[1037] Sealey, *Demosthenes*, pp. 132-133 και Bengtson, p. 195.
[1038] Η πολυγαμία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο σε ορισμένες Πόλεις ή περιοχές της Ελλάδας.

αποφύγουν τις επεμβάσεις των Αθηναίων, με τους οποίους οι σχέσεις τους από τότε ήταν ιδιαίτερα τεταμένες. Βέβαια, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, και ο Φίλιππος είχε ωφεληθεί από την συμμαχία εφ' όσον, με την συμπαράσταση του Κοινού των Χαλκιδέων, είχε απαλλαγεί από ορισμένες Πόλεις που ήλεγχαν οι Αθηναίοι στην περιοχή του. Αλλά ενώ αρχικά οι Χαλκιδείς είχαν εμπιστευθεί τον Φίλιππο όταν τους παρέδωσε την Ποτείδαια, εκείνος αποδεικνυόταν όλο και πιο επικίνδυνος στην Χαλκιδική. Η μεγάλη ισχυροποίηση μάλιστα του Φιλίππου έκανε τους Χαλκιδείς φιλύποπτους και τους έστρεψε προς τους μέχρι τώρα εχθρούς τους, τους Αθηναίους, με τους οποίους υπέγραψαν μυστική συμφωνία. Ο Φίλιππος, από την πλευρά του, δείχνοντας ενοχλημένος από το γεγονός ότι οι Ολύνθιοι είχαν δώσει άσυλο στους δύο αδελφούς του και εχθρούς του, Αρριδαίο και Μενέλαο, και αρνούνταν να τους παραδώσουν αλλά θέλοντας, κυρίως, να απαλλαγεί από τους Χαλκιδείς που φαινόταν ότι θα πλησίαζαν τους Αθηναίους, άρχισε τις επιχειρήσεις εναντίον τους.

Στην αρχή, οι Μακεδόνες επιτέθηκαν σε ανίσχυρες Πόλεις του Κοινού και τελικά απείλησαν την Όλυνθο το 349. Η Όλυνθος ήταν σημαντική από πολιτικής, στρατηγικής και οικονομικής απόψεως για τον Φίλιππο. Η Πόλη ήταν μάλλον επικεφαλής του Κοινού των Χαλκιδέων,[1039] βρισκόταν σε τέτοιο σημείο ώστε το εμπόριο της με την Μακεδονία να είναι σημαντικότατο ενώ στην περιοχή της υπήρχαν άφθονα σιτηρά για την τροφοδοσία των Μακεδόνων καθώς και ξυλεία για την ναυπήγηση πλοίων. Ενώ ο Φίλιππος είχε αρχίσει να καταλαμβάνει τις Πόλεις τους και είχε φθάσει στην Όλυνθο, οι Χαλκιδείς, νιώθοντας τον κίνδυνο, ζήτησαν αμέσως βοήθεια από τους Αθηναίους. Η έκκληση αυτή έδωσε την ευκαιρία στον Δημοσθένη να εκφωνήσει τον Α' Ολυνθιακό του λόγο υποστηρίζοντας ότι οι Αθηναίοι έπρεπε με κάθε τρόπο να βοηθήσουν την Όλυνθο διότι η πτώση της θα προκαλούσε αλυσιδωτή αντίδραση πτώσεων Πόλεων, που τελικά θα οδηγούσε τον Φίλιππο μέχρι την Αττική.[1040] Συνεπώς, έπρεπε οι Αθηναίοι να διαθέσουν χρήματα για στρατιωτικούς σκοπούς. Ο Δημοσθένης επανέλαβε περιληπτικά τις θέσεις που είχε ήδη εκφράσει στον Α' Φιλιππικό του, τονίζοντας πάλι την δημιουργία δύο στρατιωτικών δυνάμεων, η μία να βοηθήσει την Όλυνθο και η άλλη για αντιπερισπασμό εναντίον των Μακεδόνων, και πρότεινε να γίνει χρήση των θεωρικών χρημάτων για την συντήρηση των στρατιωτικών μονάδων.[1041]

Οι ιδέες του Δημοσθένη, παρά το γεγονός ότι έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την φιλειρηνική πολιτική του Ευβούλου, έπεισαν μέχρις ενός βαθμού τους πολίτες για την αναγκαιότητα της στρατιωτικής δράσεως. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, έλαβαν μια μάλλον συντηρητική απόφαση και έστειλαν 2.000 πελταστές και 38 τριήρεις ενώ προτάθηκε και "ταμείο στρατιωτικών", όπως υπήρχε αντίστοιχο των "θεωρικών", αλλά με περιορισμένους πόρους.[1042] Παρά την συνδρομή των Αθηναίων, φαίνεται ότι η επιχείρηση δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα,[1043] δηλαδή την θωράκιση της Ολύνθου, διότι, αμέσως μετά την αποστολή βοηθείας, ο Δημοσθένης αναγκάσθηκε να εκφωνήσει τον Β' Ολυνθιακό του λόγο επιμένοντας στην ένταση της αρωγής και υποστηρίζοντας ότι ο

[1039] Cawkwell, pp. 82-84.

[1040] Δημοσθένης, 1 (*Ολυνθιακός Α*) 12-15. Μια παρόμοια θεωρία, αλλά σε σχέση με την εξάπλωση του κομμουνισμού στην νοτιοανατολική Ασία, υποστηρίχθηκε στα μέσα του 20ου αιώνα από την κυβέρνηση Ντουάιτ Αϊζενχάουερ στις Η.Π.Α. Κατά την θεωρία αυτή, που ονομάσθηκε "the domino effect theory", οι Αμερικανοί ιθύνοντες πίστευαν ότι τα κράτη της περιοχής θα έπεφταν στα χέρια των κομμουνιστών το ένα μετά το άλλο, όπως στο παιχνίδι με τα όρθια ντόμινο, και συνεπώς οι Η.Π.Α. έπρεπε να σπεύσουν σε βοήθειά τους.

[1041] Δημοσθένης, 1 (*Ολυνθιακός Α*) 17-20.

[1042] Δημοσθένης, 1 (*Ολυνθιακός Α*) 20 και Hammond, *History of Greece*, p. 549.

[1043] Δες Sealey, *Demosthenes*, 138-139.

Φίλιππος είναι πολύ πιο ευάλωτος από ό,τι δείχνει.[1044] Πολύ σύντομα εκφωνήθηκε και ο Γ' Ολυνθιακός, όπου πλέον ο Δημοσθένης ανακινεί πάλι το θέμα των θεωρικών χρημάτων ζητώντας επιμόνως να χρησιμοποιηθούν για πολεμικούς σκοπούς.[1045] Εν τω μεταξύ, οι Ολύνθιοι ζήτησαν νέες ενισχύσεις και οι Αθηναίοι έστειλαν 4.000 πελταστές, 150 ιππείς και 18 τριήρεις.[1046] Μήπως και αυτή η βοήθεια ήταν μικρή; Οι Αθηναίοι δεν πρόφθασαν να το σκεφθούν διότι ξαφνικά άρχισε να τους απασχολεί ένα ζήτημα που τους αφορούσε άμεσα και τα γεγονότα συνέβαιναν πολύ κοντά τους, στην Εύβοια.

Κατά την διάρκεια των γεγονότων στην Όλυνθο, οι Αθηναίοι ενεπλάκησαν σε πόλεμο με την Εύβοια στην προσπάθεια τους να βοηθήσουν την Ερέτρια που απειλούνταν από έναν τοπικό πολιτικό, ο οποίος είχε ενισχυθεί με μισθοφόρους. Στην δημιουργία της ανωμάλου καταστάσεως πρέπει να είχαν και κάποια συμμετοχή πράκτορες του Φιλίππου. Η Εύβοια ήταν εξαιρετικής σημασίας για την Αθήνα στην διένεξη της με τον Φίλιππο. Οι περισσότεροι Αθηναίοι υπέθεταν ότι με τον έλεγχο των Πόλεων του νησιού ήταν πιθανό ο Φίλιππος να παρακάμψει τις Θερμοπύλες δια θαλάσσης και να βρεθεί στην Θήβα, όπου θα τον υποδέχονταν ως σύμμαχο εναντίον της Αθήνας. Ήταν τόση η ανησυχία τους που ούτε έδωσαν σημασία στα λόγια του Δημοσθένη που τους προέτρεπε να μην βοηθήσουν την Ερέτρια αλλά να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους στην Όλυνθο, διότι η Εύβοια μπορεί να αποτελούσε αντιπερισπασμό του Φιλίππου.[1047] Ενώ λοιπόν οι Αθηναίοι υπό τον Φωκίωνα[1048] πίστευαν σε μια εύκολη επιχείρηση, όταν έφθασαν στην περιοχή, βρήκαν ότι μερικοί Ευβοείς, μάλλον παρακινημένοι από τον Φίλιππο, αντιτάσσονταν σθεναρά στον αθηναϊκό στρατό. Το αθηναϊκό απόσπασμα πέτυχε αρχικά ορισμένες νίκες αλλά, τελικά, φαίνεται ότι εγκατέλειψε την Εύβοια, οπότε και οι περισσότερες Πόλεις αποχώρησαν από την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Οι πηγές δεν μας διευκρινίζουν τους λόγους της αποχωρήσεως τους αλλά μάλλον οι Ευβοείς επιζητούσαν την ανεξαρτησία τους βασιζόμενοι και στις παρεμβάσεις των Μακεδόνων. Έτσι, η ευβοϊκή επιχείρηση του αθηναϊκού στρατού στέφθηκε από πλήρη αποτυχία.

Η εμπλοκή των Αθηναίων το 349-348 στην Εύβοια έδωσε ελευθερία κινήσεων στον Φίλιππο, ο οποίος προσωρινά φάνηκε ότι θα παρέκαμπτε την Όλυνθο. Άρχισε λοιπόν να καταλαμβάνει και άλλες Πόλεις στρατηγικής σημασίας των Χαλκιδέων, συχνά χωρίς να συναντάει αντίσταση, όπως την Τορώνη, στην νότια Σιθωνία, και την Μυκήβερνα (περιοχή Μολυβόπυργος), νότια της Ολύνθου. Ξαφνικά, όμως, ειδοποίησε τους Ολυνθίους να εγκαταλείψουν την πόλη τους. Οι κάτοικοι πανικοβλημένοι ζήτησαν νέα βοήθεια από τους Αθηναίους, οι οποίοι αμέσως ετοίμασαν 2.000 οπλίτες, 300 ιππείς και 17 τριήρεις,[1049] και αποφάσισαν να αντισταθούν. Μετά όμως από δύο μάχες, οι Ολύνθιοι, χωρίς τις αθηναϊκές ενισχύσεις, οι οποίες δεν πρόλαβαν να φθάσουν εγκαίρως, νικήθηκαν και η πόλη έπεσε τον Αύγουστο του 348. Εικάζεται ότι η χλιαρότητα της βοήθειας των Αθηναίων, παρά τις συνεχείς εκκλήσεις των Ολυνθίων, είχε σχέση και με την πονηρή πολιτική του Φιλίππου, ο οποίος είχε προτείνει συμμαχία στους Αθηναίους.[1050]

Ο Φίλιππος υπήρξε ιδιαίτερα σκληρός με την Χαλκιδική Πόλη: κατέστρεψε την Όλυνθο μια για πάντα και η περιοχή δεν κατοικήθηκε ποτέ πια. Ο Μακεδόνας βασιλιάς

[1044] Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β*) 9-22.
[1045] Δημοσθένης, 3 (*Ολυνθιακός Γ*) 10-12.
[1046] Hammond, *History of Greece*, p. 550.
[1047] Δημοσθένης, 5 (*Περί της Ειρήνης*) 5.
[1048] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Φωκίων", 12-13.
[1049] Hammond, *History of Greece*, p. 550.
[1050] Harris, *Aeschines*, pp. 46-50.

φρόντισε να διασκορπίσει τους κατοίκους της μεταφέροντας άλλους στο εσωτερικό του κράτους του και άλλους στην εξορία (εξανδραποδισμό). Η σκληρή απόφαση του Μακεδόνα πρέπει να υπαγορεύθηκε από λόγους παραδειγματισμού αλλά και οικονομικούς. Ο Φίλιππος ίσως θέλησε να τρομοκρατήσει τις άλλες Πόλεις που θα ήθελαν να αντισταθούν αλλά δεν παρέβλεψε και τα οικονομικά οφέλη από μια τέτοια απόφαση: τα λάφυρα και η διανομή της ολυνθιακής γης πρέπει να αντάμειψαν τους Μακεδόνες μαχητές που είχαν τόσο σκληρά πολεμήσει όλα αυτά τα χρόνια στο πλευρό του βασιλιά τους. Άλλωστε, η πράξη της καταστροφής δεν αποτελούσε κατ' ανάγκην και ανοσιούργημα, ούτε ήταν πρωτόγνωρο φαινόμενο στα ελληνικά πράγματα, την στιγμή μάλιστα που ήταν σχετικά πρόσφατη η καταστροφή των Πλαταιών από τους Θηβαίους το 374. Μετά την πτώση της Ολύνθου, ο Φίλιππος προσήρτησε ολόκληρη την Χαλκιδική στο κράτος του εξισώνοντας τους κατοίκους της με τους Μακεδόνες, πράγμα που σήμαινε βέβαια περισσότερους στρατιώτες αλλά και πυκνά δάση για ξυλεία και λιμάνια για εμπόριο.

Από την πλευρά των Αθηναίων, η πτώση της Ολύνθου αποτελούσε μεγάλη καταστροφή διότι, αν και η πόλη ήταν πολύ μακριά για να απειληθεί αμέσως η Αθήνα και οι Αθηναίοι πρέπει να είχαν ήδη ξεγράψει ό,τι οικονομικά οφέλη τους απέφεραν τα παράλια της Μακεδονίας, είχαν τώρα χάσει κάθε είδους πρόσβαση στις ακτές του Θερμαϊκού αλλά και κάθε ελπίδα να ανακαταλάβουν στρατιωτικά την Αμφίπολη. Επιπλέον, τα γεγονότα της Χαλκιδικής αποτέλεσαν μεγάλο πλήγμα στο γόητρο της Αττικής Πόλεως και κυρίως απογοήτευσαν όλους εκείνους που πίστευαν ότι οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν όταν κινδύνευαν από τον Φίλιππο. Τώρα, είχε γίνει πασιφανές ότι η Αθήνα, παρά τις καλές τις προθέσεις, δεν μπορούσε να βοηθήσει με επιτυχία όσους ζητούσαν βοήθεια. Το κύρος της άλλοτε ισχυρής ελληνικής Πόλεως είχε καταρρακωθεί. Η καρδιά των γεγονότων κτυπούσε πια στην Μακεδονία και ο πρωταγωνιστής όλων αυτών που ακολούθησαν ήταν ο Φίλιππος.

Απογοήτευση και Ειρήνη (348-346 π.Χ.)

Από το 355 και μετά, οι Αθηναίοι αντιτάχθηκαν σταθερά στον Φίλιππο αλλά χωρίς πραγματικό σθένος, χωρίς ισχυρές συμμαχίες και φυσικά, το τελικό αποτέλεσμα ήταν να γευθούν στρατιωτικές ήττες. Από την πλευρά του, ο Φίλιππος, αν και δεν το γνωρίζουμε σαφώς, φαίνεται μάλλον απίθανο να είχε εξ αρχής σκοπό να ταπεινώσει ή και να υποτάξει την Αθήνα και τις άλλες Πόλεις στρατιωτικώς. Παρουσιάζεται ως πιο πιθανό το σχέδιο αυτό να ήταν απόρροια των καταστάσεων που δημιουργήθηκαν στον ελλαδικό χώρο σταδιακά και μετά το μέσον του Δ' αιώνα π.Χ.

Το 348/7, πάντως, οι Αθηναίοι αποπειράθηκαν να σχηματίσουν έναν αντιμακεδονικό συνασπισμό αλλά η προσπάθεια πρέπει να είχε παταγώδη αποτυχία, μάλλον γιατί απευθύνθηκε σε Πόλεις που δεν είχαν συμφέρον ή ούτε καν ενδιαφέρον να αντιμετωπίσουν τον Φίλιππο.[1051] Μετά την αποτυχία δημιουργίας συνασπισμένου μετώπου και αφού είχαν λάβει κάποια μηνύματα συμφιλιώσεως από τον Φίλιππο, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να διεξαγάγουν διαπραγματεύσεις ειρήνης. Μάλλον είχαν καταλάβει ότι δεν μπορούσαν να αντιταχθούν στον Μακεδόνα βασιλιά επειδή ουσιαστικά η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία δεν ήταν ισχυρή.[1052] Αλλά το γεγονός που πρέπει να έκανε πραγματικά τους Αθηναίους να αναθεωρήσουν την στάση τους ήταν η αλλαγή πολιτικού προσανατολισμού της Φωκίδας. Εκεί, η ανατροπή της φιλοαθηναϊκής κυβερνήσεως οδήγησε σε πολιτικούς, οι οποίοι θέλοντας μάλλον να αποφύγουν την εξάντληση των οικονομικών

[1051] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 79.

[1052] Θεόπομπος, FGrH,2b,115, F164 και σε Hammond, *Philip*, p. 99.

πόρων της Πόλεως, σκέφθηκαν να χρησιμοποιήσουν τον Φίλιππο ως ενδιάμεσο για μια ειρηνική διευθέτηση του Γ' Ιερού Πολέμου, πράγμα που ίσως εξηγεί και την σχεδόν αμαχητί παράδοση των πόλεων στους Μακεδόνες το 346.[1053] Φυσικά, μια τέτοια εξέλιξη έφερνε τον Φίλιππο στα όρια της Αθήνας και άρα η μόνη λύση από την πλευρά των Αθηναίων ήταν ειρήνη και συμφωνία συνυπάρξεως με τους Μακεδόνες.[1054]

Το 346, λοιπόν, μετά από πρόταση του Φιλοκράτη, δεκαμελής πρεσβεία των Αθηναίων, που περιλάμβανε τον Αισχίνη, τον Δημοσθένη και τον Φιλοκράτη (πρώτη πρεσβεία), συνάντησε τον Μακεδόνα βασιλέα στην Πέλλα. Ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης αλληλοκατηγορήθηκαν αργότερα για τον τρόπο που χειρίσθηκε ο καθένας σε αυτήν και σε επόμενες αποστολές ζητήματα διπλωματίας της Πόλεως τους με τον Φίλιππο. Ο λόγος *Περί της Παραπρεσβείας* του Αισχίνη και ο ομότιτλος λόγος του Δημοσθένη είναι ουσιαστικά ο ένας απάντηση στον άλλον και στις κατηγορίες που εκτοξεύει η κάθε πλευρά εναντίον της άλλης. Παρόμοια διαμάχη συναντάται και στον *Κατά Κτησιφώντος* λόγο του Αισχίνη που απαντήθηκε από τον *Περί του Στεφάνου [Υπέρ Κτησιφώντος]* λόγο του Δημοσθένη. Οι κατηγορίες που ανταλλάσσονται στους λόγους είναι βαρείς και μέχρι σημείου ο Αισχίνης να κατηγορεί τον Δημοσθένη ως θρασύδειλο και λιποτάκτη από μάχη ενώ ο Δημοσθένη να αποκαλεί τον αντίπαλό του προδότη και πράκτορα του Φιλίππου. Φυσικά, το πρόβλημα των ιστορικών είναι να μπορέσουν να διακρίνουν πόσες από τις κατηγορίες είναι πραγματικές και πόσες είναι απλώς υπερβολές των ρητόρων. Πάντως το ύφος γραφής του Αισχίνη δείχνει πιο ειλικρινές, χωρίς να παραβλέπεται και το γεγονός ότι ο Δημοσθένης πρέπει να είχε σοβαρές πληροφορίες περί πρακτόρων του Φιλίππου στην Αθήνα, τις οποίες βέβαια φρόντισε να εκτοξεύσει έχοντας ως μοναδικό στόχο τον Αισχίνη. Η ανάγνωση των λόγων αποδεικνύει ότι ο Αισχίνης ήταν υπέρμαχος μιας συμβιβαστικής λύσεως με τον Φίλιππο, ακόμη και εάν οι Αθηναίοι έπρεπε να κάνουν ορισμένες υποχωρήσεις, ενώ ο Δημοσθένης παρουσιάζεται αδιάλλακτος, με μοναδικό στόχο να στρέψει τους Αθηναίους εναντίον του Φιλίππου με κάθε κόστος, ακόμη και εάν αυτό θα σήμαινε πλήρη οικονομική καταστροφή για την Πόλη. Το συμπέρασμα βέβαια που συνάγει ο σημερινός αναγνώστης από τους λόγους και τις λυσσαλέες αντιπαραθέσεις των δύο ρητόρων στην Αθήνα είναι ότι ο μοναδικός κερδισμένος ήταν ο Φίλιππος.

Στην συνάντηση της Πέλλας, η αντιπροσωπία εξέθεσε τις προτάσεις των Αθηναίων που αφορούσαν κυρίως την επιστροφή της Αμφιπόλεως. Ο Αισχίνης, μάλιστα, μίλησε επί μακρόν για τις φιλικές σχέσεις των προγόνων του Φιλίππου με τους Αθηναίους.[1055] Παρών ήταν και ο Δημοσθένης που, εάν πιστέψουμε τον Αισχίνη, όταν ξεκίνησε να μιλήσει άρχισε να λέει λόγια ακατάληπτα και τελικά δεν μπορούσε να αρθρώσει λέξη.[1056] Μήπως γιατί βρέθηκε πρόσωπο με πρόσωπο με αυτόν που κατακεραύνωνε τόσο καιρό στους λόγους του; Ο Φίλιππος, πάντως, άκουσε προσεκτικά όσους μίλησαν. Πρέπει να ζύγισε τους πρέσβεις έναν-έναν ξεχωριστά σκεπτόμενος ότι θα ήταν καλό να διέθετε δικούς του ανθρώπους στην Αθήνα που να τον πληροφορούν για τα τεκταινόμενα εκεί, ιδίως τώρα που σκόπευε να συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους. Ίσως τότε αποφάσισε και να χρησιμοποιήσει χρήματα για να εξαγοράσει κάποιους,[1057] πράγμα που τονίζει ο Δημοσθένης ότι έγινε κατά την δεύτερη πρεσβεία, πριν της υπογραφή της ειρήνης (δες παρακάτω).

Οι Αθηναίοι πρέσβεις πρέπει να μίλησαν για αρκετή ώρα αλλά το σημαντικότε-

[1053] Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 53-61.
[1054] Cawkwell, pp. 95-96.
[1055] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 24-33.
[1056] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 18-42.
[1057] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. IX.

ρο μέρος της συναντήσεως δεν ήταν τι είπαν εκείνοι αλλά τι τους είπε ο Φίλιππος, που μίλαγε και από θέση ισχύος. Ο Μακεδόνας βασιλιάς ζήτησε να κρατήσουν και οι δύο πλευρές τις κτήσεις που είχαν μέχρι τότε, δηλαδή επιθυμούσε "ἔχειν αὐτὸν ἃ εἶχεν".[1058] Αρνήθηκε, φυσικά, να επιστρέψει την Αμφίπολη ή την Ποτείδαια και μάλιστα άφησε να υπονοηθεί ότι θα μπορούσε να επέμβει και στην Χερσόνησο, στον Ελλήσποντο, εάν δεν υπήρχε ευόδωση των παρόντων διαπραγματεύσεων. Πρότεινε, πάντως, να υπάρξει κοινή συμφωνία για την τύχη των Φωκέων[1059] ενώ επιζητούσε συνεννόηση ώστε και οι δύο πλευρές να κτυπήσουν την πειρατεία. Βασικά, ζητούσε συμμαχία και ειρήνη με τους Αθηναίους, ως ίσος προς ίσον, που θα δέσμευε επιπλέον και τους συμμάχους των δύο πλευρών. Για να τους πείσει ο Φίλιππος τόνισε στους πρέσβεις ότι, εάν οι Αθηναίοι δέχονταν να συμμαχήσουν μαζί του, θα είχαν να κερδίσουν πολλά,[1060] αφήνοντας έτσι πολλά ενδιαφέροντα υπονοούμενα. Η αθηναϊκή αντιπροσωπεία υπήρξε συγκαταβατική και συμφώνησε να δεχθεί στην Αθήνα μακεδονική πρεσβεία για την συνέχιση των διαπραγματεύσεων. Πριν αποχωρήσει, εξασφάλισε την υπόσχεση ότι ο Φίλιππος δεν θα πείραζε την Χερσόνησο και τα εκεί αθηναϊκά συμφέροντα καθ’ όλη την διάρκεια των διαπραγματεύσεων.[1061]

Ο Φίλιππος πρέπει να ήταν πανευτυχής με την κατάληξη των πρώτων συνομιλιών και αμέσως εκμεταλλεύθηκε την αδυναμία που υπονοούσαν οι Αθηναίοι με την αποστολή πρεσβείας για ειρήνη. Χωρίς να χάσει χρόνο, επιτέθηκε σε αθηναϊκές βάσεις στην Θράκη για να βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση όταν θα έφθανε η στιγμή της συναντήσεως στην Αθήνα. Τηρώντας, βέβαια, τον λόγο του δεν πείραξε την Χερσόνησο. Οι Αθηναίοι, μετά την επιστροφή των πρέσβεων, άρχισαν συζητήσεις για την επικείμενη ειρήνη[1062] ενώ ο Φίλιππος εξακολούθησε να καταλαμβάνει αθηναϊκά εδάφη στην Θράκη, παρ’ ότι είχε στείλει αντιπροσωπία για την συνέχιση των διαβουλεύσεων. Τελικά, μην έχοντας το σθένος να αντισταθούν αποφασιστικά, οι κάτοικοι της Αττικής Πόλεως ορκίσθηκαν μπροστά σε Μακεδόνες πρέσβεις στην Αθήνα και μετά έστειλαν τους δικούς τους απεσταλμένους (δεύτερη πρεσβεία) στην Πέλλα για να βρουν τον Φίλιππο να ορκισθεί και εκείνος για την ειρήνη.

Στην Πέλλα τελικά συγκεντρώθηκαν, μετά από πρόσκληση του Μακεδόνα βασιλιά, εκπρόσωποι πολλών ελληνικών Πόλεων δίνοντας έναν χαρακτήρα πανελληνίου συνάξεως για την υπογραφή ειρήνης με τον Φίλιππο. Οι συζητήσεις στην πρωτεύουσα των Μακεδόνων πρέπει να ήταν έντονες διότι τα ζητήματα ήταν καυτά και αφορούσαν τις κινήσεις του Φιλίππου στην κεντρική Ελλάδα σε άμεση σχέση με τον Ιερό Πόλεμο. Οι Αθηναίοι ήθελαν να απομακρύνουν το ενδιαφέρον του Φιλίππου για την κεντρική Ελλάδα και, εάν ήταν δυνατόν, να αποφύγουν επέμβασή του στον Ιερό Πόλεμο. Σε αντίθετη περίπτωση, πίστευαν ότι ο Φίλιππος θα βρισκόταν πολύ κοντά στην πόλη τους και θα απειλούσε την Αθήνα ενώ πιθανή εμπλοκή του στον πόλεμο θα του προσέδιδε μεγάλη ηθική ισχύ και σεβασμό από τα μέλη της Αμφικτιονίας. Παρόμοιους φόβους πρέπει να είχαν οι Σπαρτιάτες και οι Θηβαίοι πιστεύοντας ότι ο Φίλιππος δεν θα δίσταζε να συμπεριφερθεί και σε άλλες πόλεις όπως είχε κάνει με την Όλυνθο. Οι αντιπρόσωποι των μικρών Πόλεων φαίνεται ότι ήταν ακόμη περισσότερο τρομοκρατημένοι διότι φοβούνταν τις συμφωνίες των ισχυρών, που θα μπορούσαν να είχαν καταστροφι-

1058 Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*) 14 & 18 & 26.

1059 Ο Δημοσθένης [19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 29-47 & 74-77 & 110] κατηγόρησε τον Αισχίνη ως προδότη επειδή, με την αποδοχή της προτάσεως, οι Αθηναίοι εγκατέλειπαν την υπεράσπιση των Φωκέων έναντι των Μακεδόνων και των Θηβαίων.

1060 Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. IX.

1061 Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 72 – Harris, *Aeschines*, pp. 57-62.

1062 Δες λεπτομέρειες σε Sealey, *Demosthenes*, p. 147 και Harris, *Aeschines*, pp. 63-77.

κές συνέπειες για τις ίδιες. Μάλιστα ο Κλεοχάρης από την Χαλκίδα δεν δίστασε να το πει καθαρά: "Οι μικρές Πόλεις [...] φοβούνται τις μυστικές διαβουλεύσεις των μεγάλων".[1063]

Οι συζητήσεις πρέπει να ήταν μακροσκελείς και κουραστικές αλλά φαίνεται ότι ο Φίλιππος έδειξε ενδιαφέρον περισσότερο για τις απόψεις των Θεσσαλών και των Θηβαίων, τους οποίους σκεφτόταν ότι θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει για να νικήσει τους Φωκείς, παρά για το τι λέγανε οι Αθηναίοι[1064] και οι άλλοι εκπρόσωποι μεγάλων και μικρών Πόλεων. Ο Φίλιππος σχεδίαζε ήδη την επέμβασή του στον Ιερό Πόλεμο και ίσως να είχε προσχεδιάσει και το πώς θα τελείωνε αυτός ο πόλεμος.[1065] Πάντως, τον ενδιέφερε απόλυτα να έχει την υποστήριξη των ηγετικών δυνάμεων της Αμφικτιονίας, Θεσσαλών και Θηβαίων, τις οποίες χρειαζόταν και μετά την ήττα των Φωκέων για να υπάρξει ομόνοια και ομοφωνία στο Συνέδριο. Σε αυτήν ακριβώς την φάση ο Φίλιππος χρειαζόταν απλώς την συμμαχία και την ειρήνη με την Αθήνα για να μην δημιουργηθούν επιπρόσθετα προβλήματα στην λύση του Ιερού Πολέμου, την οποία σχεδίαζε να είναι σχετικά αναίμακτη.[1066]

Τελικά, η ειρήνη επισφραγίσθηκε με την ορκωμοσία του Φιλίππου στην Πέλλα[1067] και των συμμάχων του στις Φερές, στην Θεσσαλία, πράγμα που ήταν φυσικό μια που ο Φίλιππος ήταν ο ταγός. Η Φιλοκράτειος Ειρήνη, όπως ονομάζεται η συμφωνία προς τιμήν του Αθηναίου πολιτικού που πρότεινε την αρχή των διαπραγματεύσεων, υπογράφηκε το 346 και συνομολογήθηκε με τους ‘όρους ακριβώς που είχε θέσει ο Φίλιππος. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι ήταν μια ακόμη "κοινή ειρήνη" ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες, άποψη όμως που δεν γίνεται ευρέως αποδεκτή.[1068] Ο σημερινός ιστορικός προσπαθεί να διακρίνει τις προθέσεις των πρωταγωνιστών του έργου που ονομάζεται Φίλιππος και Αθηναίοι κοιτώντας και αναλύοντας την θολή, διαθλασμένη και ίσως παραπλανητική εικόνα που αναδύεται μέσα από τα γραπτά των Αθηναίων ρητόρων της εποχής, τα οποία, σε τελική ανάλυση, περιγράφουν περισσότερο θέσεις ή αντιπαραθέσεις σε προσωπικό επίπεδο παρά ξεκάθαρες απόψεις πολιτών.[1069] Μια ψύχραιμη όμως θεώρηση των συμβάντων νομίζουμε ότι δείχνει πως η Φιλοκράτειος ειρήνη υπήρξε νίκη και ήττα και για τις δύο πλευρές. Οι Αθηναίοι, παρά την δυσπιστία τους, πρέπει να ένοιωσαν έστω και στιγμιαία περισσότερο ασφαλείς και με το γόητρό τους ανυψωμένο, ίσως μάλιστα και πάλι περήφανοι για την ισχύ της Πόλεώς τους. Ο Φίλιππος τους ζητούσε συμμαχία και ειρήνη, αν και η πρωτοβουλία για διαπραγματεύσεις ήταν δική τους. Ίσως πίστεψαν ότι ο Φίλιππος δεν θα κατέφευγε σε άλλες στρατιωτικές επιχειρήσεις αλλά θα βρισκόταν ένας τρόπος συμβιβαστικός για να τελειώσει ο Ιερός Πόλεμος και να διατηρηθεί η καθεστηκυία τάξη στην Ελλάδα. Ο Φίλιππος, από την πλευρά του, ήθελε να ξεκαθαρίσει την κατάσταση στην κεντρική Ελλάδα, να επέμβει δυναμικά και να τελειώσει τον πόλεμο μόνο και μόνο γιατί δεν μπορούσε να ανεχθεί αναταραχή στα νότια σύνορα της σφαίρας επιρροής του. Μία σπίθα στην περιοχή μπορούσε να γίνει φωτιά που θα ενέπλεκε τις ελληνικές Πόλεις σε μεγάλης κλίμακας πόλεμο και θα έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της Μακεδονίας. Άλλω-

---

[1063] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 120.

[1064] Ο Αισχίνης [2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 108-118] εξηγεί πόσο φλύαρος ήταν ο Δημοσθένης και πόσο εκείνος προσπάθησε να πείσει τον Φίλιππο για μια ειρηνική λύση του φωκικού ζητήματος.

[1065] Cawkwell, pp. 108-111 και Harris, *Aeschines*, pp. 87-88.

[1066] Hammond, et al., *History of Macedonia,* 2:ch. IX.

[1067] Ίσως όλοι να ορκίσθηκαν στις Φερές [Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 158].

[1068] Για το ζήτημα της κοινής ειρήνης δες Hammond, et al., *History of Macedonia,* ch. XIII.4.

[1069] Για τα προβλήματα γύρω από το ζήτημα αποδοχής της Ειρήνης από τους Αθηναίους δες Harris, *Aeschines*, pp. 89-94.

στε, οι εχθροί της στα βόρεια και ανατολικά είχαν ηττηθεί αλλά δεν είχαν εξαφανισθεί και επομένως ο Φίλιππος θα είχε να πολεμήσει σε πολλά μέτωπα με όλο του τον στρατό. Άρα, λοιπόν, αυτό που επιζητούσε ήταν συνεννόηση και συνεργασία με την Αθήνα για την λύση του φωκικού. Και οι δύο πλευρές, συνεπώς, πίστευαν ότι κάτι είχαν κερδίσει με την ειρήνη. Τα γεγονότα που επακολούθησαν, όμως, απέδειξαν πόσο σφαλερή ήταν η εντύπωσή τους.

Το Τέλος του Γ' Ιερού Πολέμου (346 π.Χ.)

Αμέσως μετά την υπογραφή της Φιλοκρατείου Ειρήνης, ο Φίλιππος έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιό του: να κατευθυνθεί ταχύτατα στην κεντρική Ελλάδα, να ξαφνιάσει τους Φωκείς και τις άλλες Πόλεις και να τελειώσει τον Ιερό Πόλεμο. Δεν είχε βέβαια κανέναν ενδοιασμό στο να καταλάβει οποιαδήποτε Πόλη ή περιοχή που θα του δημιουργούσε εμπόδια τώρα ή στο μέλλον. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορούσε να φαντασθεί πόσο καχύποπτοι θα αποδεικνύονταν οι Αθηναίοι απέναντί του ενώ εκείνος τους θεωρούσε συμμάχους και μάλλον τους έβλεπε και ως συνεργάτες στην ρύθμιση του προβλήματος. Οι Αθηναίοι, φυσικά, γνωρίζοντας την στρατιωτική τους αδυναμία και θεωρώντας τον Φίλιππο ως εκ των πραγμάτων κατακτητή και εχθρό αντί να συνεργασθούν έγιναν εξαιρετικά δύσπιστοι και οι κινήσεις τους φανερώνουν νευρικότητα που έφθανε στα όρια εχθρικών πράξεων εναντίον του υποτιθέμενου συμμάχου τους.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, η επιτυχία του με την Φιλοκράτειο Ειρήνη έκανε τον Φίλιππο πιο τολμηρό. Το 346, με αστραπιαία επιχείρηση κατέλαβε την πόλη ‘Άλο (νοτιοανατολικά του σημερινού Αλμυρού Μαγνησίας), φίλη των Αθηναίων. Κατόπιν, κατευθύνθηκε αμέσως νότια, πέρασε τις Θερμοπύλες χωρίς αντίσταση και, μαζί με Βοιωτούς, έπεσε πάνω στους Φωκείς, οι οποίοι παραδόθηκαν χωρίς ουσιαστική μάχη. Οι Αθηναίοι, βέβαια, τρομοκρατήθηκαν από την ευκολία με την οποία ο Φίλιππος πέρασε στην Στερεά Ελλάδα και, φοβούμενοι επίθεση εναντίον τους, συζητούσαν να μην στείλουν τους στρατιώτες που τους ζητούσε εκείνος επιμόνως. Ο Φίλιππος είχε μηνύσει επανειλημμένως στους Αθηναίους να στείλουν στρατό στις Θερμοπύλες για να τον βοηθήσουν να δώσει ένα τέλος στον Γ' Ιερό Πόλεμο. Οι Αθηναίοι, όμως, παροτρυνόμενοι από τον Δημοσθένη και τον Ηγήσιππο, είχαν αποφασίσει να αρνηθούν, φοβούμενοι ότι αυτό ήταν τέχνασμα του Φιλίππου να συλλάβει τα στρατεύματά τους ως ομήρους.[1070] Πριν προλάβουν, όμως, να ενημερώσουν τον Φίλιππο για την άρνησή τους, έμαθαν ότι τα στενά είχαν καταληφθεί και οι Φωκείς είχαν ήδη παραδοθεί. Συνεπώς, κατά την θεωρία του Δημοσθένη,[1071] ο Φίλιππος θα επήλασε τώρα εναντίον της Αθήνας. Ο Μακεδόνας Βασιλιάς, που δεν είχε καμία πρόθεση να επιχειρήσει εναντίον της Πόλεως, διαμαρτυρήθηκε έντονα στους Αθηναίους για την στάση τους ενώ παράλληλα κάλεσε Αμφικτιονικό Συνέδριο για την τιμωρία των Φωκέων.

Εν τω μεταξύ, στην Αθήνα οι πολίτες ήταν τελείως χαμένοι και δεν ήξεραν τι να πιστέψουν: τον Φίλιππο που παρουσιαζόταν ως φίλος ή τον Δημοσθένη και τους συνοδοιπόρους του που τον παρουσίαζαν ως βάρβαρο τέρας, έτοιμο να τους κατασπαράξει. Ο Δημοσθένης ίσως είδε την γη να χάνεται κάτω από τα πόδια μετά την εσφαλμένη εκτίμησή του για την δεδομένη κατάσταση. Ενώ λοιπόν το Αμφικτιονικό Συνέδριο είχε αρχίσει τις εργασίες του, ο Δημοσθένης εξεφώνησε στην Αθήνα τον λόγο του *Περί της Ειρήνης* για να υποστηρίξει ότι παρ' ότι η Φιλοκράτειος Ειρήνη δεν ήταν η αναμενόμενη, οι Αθηναίοι δεν έπρεπε να αναμειχθούν σε πόλεμο εκείνη την στιγμή που ήταν στρατιωτικώς αδύναμοι. Επίσης, έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφύγουν συ-

---

[1070] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 137.

[1071] Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 83-84.

νένωση των εχθρών τους, δηλαδή του Φιλίππου και των Θηβαίων, εναντίον τους.[1072] Προς στιγμήν, υπήρξε μια ισορροπία: οι Αθηναίοι βρίσκονταν σε στάση αναμονής, περιμένοντας να δουν τις εξελίξεις και τις προθέσεις του Φιλίππου, ενώ ο Μακεδόνας βασιλιάς ασχολούνταν με τους Φωκείς μέσω του Αμφικτιονικού Συνεδρίου.

Ο Φίλιππος ορκίσθηκε στο Συνέδριο ότι εκείνος ήταν εκτελεστικό όργανό του και όχι κατακτητής και άφησε τους συνέδρους να αποφασίσουν για την τιμωρία των Φωκέων. Η απόφαση υπήρξε σκληρή. Οι Φωκείς αποκλείσθηκαν από τους ιερούς χώρους και από τις τελετές στους Δελφούς και δεν ήταν πια ένα από τα μέλη της Αμφικτιονίας. Όλες οι Φωκικές Πόλεις κατεδαφίσθηκαν και οι νέοι οικισμοί δεν έπρεπε να έχουν περισσότερες από 50 οικίες (οικογένειες) και να απέχουν λιγότερο από ένα στάδιο (185 μ.) μεταξύ τους. Επίσης, θα πλήρωναν ετήσιο φόρο 60 ταλάντων στο Ιερό μέχρι του ποσού των 10.000 ταλάντων, που ήταν η ορισμένη αποζημίωση για τους θησαυρούς που είχαν οικειοποιηθεί, καθώς και τα έξοδα για την συντήρηση στρατού κατοχής από Μακεδόνες και Βοιωτούς. Ο οπλισμός τους καταστράφηκε και τα άλογά τους πουλήθηκαν υπέρ του Ιερού ενώ τους απαγορεύθηκε να έχουν όπλα μέχρι την αποπληρωμή των οφειλών τους,[1073] που κανονίσθηκε έτσι ώστε να διαρκέσει 167 χρόνια.[1074] "Τώρα που πηγαίναμε στους Δελφούς [δια μέσου της χώρας των Φωκέων]", έλεγε αργότερα ο Δημοσθένης, "αναγκαστικά βλέπαμε όλα αυτά: σπίτια κατασκαμμένα, τείχη γκρεμισμένα, περιοχές χωρίς νέους, με λίγες γυναίκες και παιδιά και θλιβερούς γέροντες. Κανείς δεν μπορεί να περιγράψει με λόγια την οικτρή κατάσταση που υπάρχει σήμερα εκεί".[1075] Με αυτόν τον παραδειγματικό[1076] τρόπο τιμωρήθηκαν οι ιερόσυλοι Φωκείς.

Φυσικά, ο Φίλιππος τιμήθηκε από την Αμφικτιονία καταλαμβάνοντας την θέση των Φωκέων στο Συνέδριο. Αυτό βέβαια είναι λίγο παράδοξο διότι στην Αμφικτιονία αντιπροσωπεύονταν ελληνικά φύλα δια απεσταλμένων και όχι κράτη δια ατόμων, εκτός εάν τελικά οι πηγές μάς παραπλανούν και αυτοί που αντικατέστησαν τους Φωκείς ήταν οι Μακεδόνες ως έθνος.[1077] Πάντως η πληροφορία ότι ο βασιλιάς έγινε δεκτός στο συμβούλιο και όχι το φύλο θεωρήθηκε από ορισμένους ότι επιβεβαιώνει το γεγονός πως οι Μακεδόνες δεν θεωρούνταν Έλληνες. Ο αντίλογος, βέβαια, διαθέτει ισχυρά επιχειρήματα: οι Αμφικτίονες δέχθηκαν τον βασιλέα των Μακεδόνων αντί του έθνους των Μακεδόνων όχι διότι δεν ήταν Έλληνες αλλά διότι υπήρχε βασιλιάς, αλλιώς θα τους δέχονταν ως έθνος, Πόλη ή Κοινό. Ίσως, όμως, να έγινε και έτσι διότι ήθελαν να τιμήσουν τον ίδιο τον Μακεδόνα βασιλιά για τις υπηρεσίες που τους είχε προσφέρει.[1078] Το ση-

[1072] Δημοσθένης, 5 (*Περί της Ειρήνης*) 14-25.

[1073] Διόδ., XVI.60.1-3 & XVI.56.6. Για τις πληρωμές δες επιγραφικές αποδείξεις σε Tod, *Greek Historical Inscriptions*, no. 172.

[1074] 10.000 τάλαντα δια 60 ετησίως ίσον 167 χρόνια.

[1075] Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 65.

[1076] Ο Χάμμοντ πιστεύει ότι ήταν ελαφριά τιμωρία για τα ελληνικά δεδομένα, δες Hammond, *Philip*, p. 94.

[1077] Ο Χάμμοντ πιστεύει ότι παρά την αναφορά του Διόδωρου στον Φίλιππο (XVI.60.1), οι ψήφοι δόθηκαν στους Μακεδόνες. Δες Hammond, *Philip*, p. 94. Δες Παυσανίας, I.III.3 (10.3.3 ή 804) & I.VIII.2 (10.8.2 ή 815-816).

[1078] ΙΕΕ, 3β:67 και Hammond, et al., *History of Macedonia,* 2:ch.XIII.1. Ο Ισοκράτης, βέβαια, γράφει ακριβώς αυτήν την εποχή περί "ουχ ομοφύλου γένους" των Μακεδόνων και φαίνεται να διαχωρίζει Έλληνες και Μακεδόνες, χωρίς όμως να ονομάζει τους δεύτερους βάρβαρους, όπως ο Δημοσθένης [Ισοκράτης, 5 (*Φίλιππος*) 108 & 154]. Μήπως το πράττει διότι θέλει να τονίσει την πολιτιστική απόσταση ανάμεσα στους Μακεδόνες και στους άλλους Έλληνες, όπως είναι η κλασική άποψη της ιστοριογραφίας (δες εκδ. Γεωργιάδη, σ.123, σημ.3 όπου και βιβλιογραφία και Cawkwell, p. 23), ή διότι νομίζει ότι η Μακεδονία βρίσκεται πολύ μακριά από το πνευματικό αλλά τώρα αδύναμο στρατιωτικά κέντρο των Ελλήνων, την Αθήνα, και ανάμεσα σε μη Έλληνες (Ιλλυριούς, Θράκες κλπ) και, συνεπώς, πρέπει να διαχω-

μαντικό σημείο στο όλο θέμα είναι ότι ο Φίλιππος, πλέον, με την επιρροή του, θα μπορούσε να προσανατολίζει τις αποφάσεις της Αμφικτιονίας. Συνεπώς, η είσοδός του στην Αμφικτιονία ήταν εξαιρετικής σημασίας για την ανελικτική του πορεία στην ελληνική πολιτική και διπλωματική σκηνή.

Σχέδια για μια Εκστρατεία στην Περσία; (352-344 π.Χ.)

Είναι αξιοσημείωτο ότι, μετά το τέλος του Γ' Ιερού Πολέμου, ο Φίλιππος δεν έκανε καμία κίνηση εναντίον των Αθηναίων. Θα είχε κάθε λόγο να επιχειρήσει εναντίον τους προφασιζόμενος την άρνηση των Αθηναίων να βοηθήσουν στις Θερμοπύλες, να στείλουν αντιπρόσωπο στο Συνέδριο που τιμώρησε τους Φωκείς ή να συμμετάσχουν στα Πύθια.[1079] Οι Αθηναίοι, βέβαια, φέρθηκαν έτσι διότι ένοιωθαν ταπεινωμένοι από την αίγλη του Φιλίππου[1080] και μάλλον περισσότερο από το γεγονός ότι εκείνος είχε δύο ψήφους στο Αμφικτιονικό Συνέδριο ενώ αυτοί μόνο έναν. Πάντως το θέμα είναι ότι αυτές οι αθηναϊκές πράξεις αποτελούσαν εκπληκτική δικαιολογία για τον Φίλιππο εάν ήθελε να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον των Αθηναίων και να απαλλαγεί από αυτούς. Εδώ, βέβαια, αρχίζουν πάλι τα ερωτηματικά: μήπως φοβήθηκε μακρόχρονη και ατελέσφορη πολιορκία, όπως συνέβη αργότερα στην Πέρινθο και στο Βυζάντιο; Αλλά, από την άλλη πλευρά, θα είχε όλη την συμπαράσταση των Θηβαίων και θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει όλη την μέχρι τότε εμπειρία του σε μεγάλες πολιορκίες.[1081] Φαίνεται, όμως, ότι την δεδομένη στιγμή ο Φίλιππος έκρινε ότι είχε μεγαλύτερη σημασία η συμμαχία και η ειρήνη με την Αθήνα παρά κάποια επιπόλαιη πράξη τιμωρίας της.[1082] Άραγε φοβόταν πως μια εμπλοκή του σε πόλεμο τόσο νότια, μακριά από την Μακεδονική γη, θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την εξουσία του από εσωτερικούς αλλά και από εξωτερικούς, γειτονικούς, εχθρούς της, οπότε προτίμησε την συμμαχία με την Αθήνα ή σκεφτόταν ότι χρειαζόταν το αθηναϊκό ναυτικό για μια εκστρατεία στην Περσία; Υπάρχει, επιπλέον, η πιθανότητα ο Φίλιππος να ήθελε μια Αθήνα ηγεμονίδα Πόλη, σύμμαχό του και τοποτηρήτρια στην νότια Ελλάδα για να μπορέσει να εκστρατεύσει ανενόχλητος εναντίον της Περσίας αργότερα. Μάλιστα, ίσως το τελευταίο γεγονός υπαγόρευσε και την άρνησή του για "κοινή ειρήνη" μεταξύ των ελληνικών

ρισθεί από τον κύριο κορμό των Ελλήνων αν και, όπως λέει, την κυβερνούν Έλληνες βασιλιάδες; Η δεύτερη εξήγηση μπορεί να δικαιολογηθεί άριστα όταν κανείς λάβει υπ' όψιν του τον θαυμασμό του Ισοκράτη για το μεγαλείο της Αθήνας και την πεποίθησή του ότι μόνο σε εκείνη αρμόζει να οδηγεί τους Έλληνες [δες 4 (*Πανηγυρικός*)]. Πώς, λοιπόν, να δεχθεί τώρα (το 346) την επιβολή των Μακεδόνων, κατώτερων πνευματικά και πιθανώς αναμεμειγμένων με βαρβαρικά φύλα και, άρα, μη ομοφύλων [δες σχόλια σε Ulrich Wilcken, *Alexander the Great,* trans. of *Alexander der Grosse*, 1931 (N. York: Norton, 1967), pp. 15-24]. Πάντως ο Ισοκράτης κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ βαρβάρων και Μακεδόνων [5 (*Φίλιππος*), 154] και πρέπει τελικά να εννοεί το Μακεδονικό έθνος ως μείγμα Ελλήνων και βαρβάρων, κατώτερο πολιτιστικά. Ας θυμηθούμε ότι ο Ισοκράτης το 380 πίστευε ότι Έλληνες πρέπει να ονομάζονται αυτοί που έχουν αποκτήσει αθηναϊκή παιδεία παρά οι ομοεθνείς: "Ἕλληνες καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας [αθηναϊκής] ἢ [παρά] τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως [έθνους] μετέχοντες" [4 (*Πανηγυρικός*) 50]. Για μια ιστοριογραφική θεώρηση του ζητήματος της ελληνικότητας των Αρχαίων Μακεδόνων δες Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β'*, σ. 28-29. Δες και Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ., *Μακεδονία: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982), σ. 46-63. Για τα επιχειρήματα εναντίον της ελληνικότητας των Μακεδόνων δες E. Badian, "Greeks and Macedonians" in *Studies in the History of Art*, vol. 10 *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times* (Washington: National Gallery of Art, 1982): 33-51.

[1079] Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 128.

[1080] Πρβλ. Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 82 και Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 62-63 & 66.

[1081] Cawkwell, p. 111.

[1082] Hammond, *Philip*, pp. 96 & 101.

Πόλεων.[1083] Γεγονός παραμένει, πάντως, ότι ο Φίλιππος δεν είχε σκοπό να επιτεθεί στους Αθηναίους. Ίσως να είχε αποφασίσει ότι η εκστρατεία εναντίον της Περσίας με την βοήθεια των Αθηναίων δεν ήταν πολύ μακριά.

Σε αυτό το σημείο γεννάται και το ερώτημα από πότε και γιατί να σκέφθηκε ο Φίλιππος μια εκστρατεία εναντίον των Περσών. Από την περιγραφή και την ανάλυση των συγκρούσεων με τις διάφορες ελληνικές Πόλεις και άλλους λαούς που ακολούθησαν (δες παρακάτω) θα γίνει φανερό πως ο Φίλιππος δεν είχε αποφασίσει εξ αρχής να επιτεθεί εναντίον των Περσών. Η ιδέα αυτή αναπτύχθηκε και αποκρυσταλλώθηκε σταδιακά διότι έπρεπε να υπάρξουν ορισμένες πολιτικές και στρατιωτικές προϋποθέσεις για μια τέτοια εκστρατεία. Φαίνεται, όμως, ότι την επιχείρηση ενέπνευσε ο σατράπης Αρτάβαζος, ο οποίος, αφού συγκρούσθηκε το 353/2 με την βοήθεια Ελλήνων με τον Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Β' (404-359), ηττήθηκε και αναγκάσθηκε να καταφύγει στην αυλή του Φιλίππου.[1084] Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, ο Αρτάβαζος και αυτοί που τον συνόδευαν να προσπάθησαν επανειλημμένα να πείσουν τον Μακεδόνα βασιλιά για μια εκστρατεία στην Περσία. Τα επιχειρήματα ήταν πολλά και ελκυστικά: ο πλούτος που κρυβόταν στα περσικά θησαυροφυλάκια,[1085] τα λάφυρα από τις νικηφόρες μάχες και την λεηλασία των κατακτημένων περσικών πόλεων και οι φόροι υποτελείας που θα πλήρωναν οι νέοι υπήκοοι. Επίσης, η απομάκρυνση των Περσών από τις ελληνικές Πόλεις της Μικράς Ασίας, τον ελλαδικό χώρο γενικότερο αλλά και την ίδια την Μακεδονία, πιο συγκεκριμένα, έκαναν μια πιθανή εκστρατεία ακόμη πιο ελκυστική.[1086]

Υπήρχε και ένας Αθηναίος που προέτρεπε τον Μακεδόνα βασιλιά σε μια τέτοια επιχείρηση, του υπενθύμισε την ιδέα της πανελλήνιας εκστρατείας και του έδωσε μια εξαιρετική δικαιολογία για να πείσει τους άλλους Έλληνες. Ακριβώς μετά την υπογραφή της Φιλοκρατείου Ειρήνης το 346, ο Ισοκράτης συνέθεσε λόγο που τον έστειλε στον Φίλιππο. Στον λόγο αυτό προέτρεπε τον Μακεδόνα βασιλιά να συνενώσει με συνθήκες τις μεγάλες ελληνικές Πόλεις Άργος, Σπάρτη, Θήβα και Αθήνα, πράγμα που πίστευε ότι θα παρέσυρε και τις μικρότερες σε πανελλήνια συμφιλίωση. Απώτερος σκοπός των καλών σχέσεων μεταξύ των ελληνικών Πόλεων ήταν να επιχειρηθεί μια εκστρατεία εναντίον των Περσών, τουλάχιστον για την απελευθέρωση του δυτικού τμήματος της Μικράς Ασίας.[1087] Ο λόγος του Ισοκράτη ίσως είχε ως μοναδικό σκοπό να στρέψει την προσοχή του Φιλίππου προς την Περσία διότι δεν προτείνεται καμία αλλαγή στην καθεστηκυία τάξη μεταξύ των ελληνικών Πόλεων, πράγμα που έπραξε ο Φίλιππος μετά την μάχη της Χαιρώνειας, ούτε οποιαδήποτε στενότερη σχέση του Φιλίππου με την Αθήνα.[1088] Ίσως όμως και άλλα κατοπινά γεγονότα να συνέτειναν στο να αποφασίσει τελικά ο Φίλιππος να πραγματοποιήσει την εκστρατεία του, όπως οι επαφές του με τον υποτελή των Περσών Ερμία αλλά και η υποστήριξη που δέχθηκε από ορισμένες Ιωνικές Πόλεις (δες παρακάτω).[1089]

Πρέπει, πάντως, να θεωρείται πολύ πιθανό, ότι, από τα μέσα του Δ' αιώνα, ο Φίλιππος είχε αποφασίσει να θέσει ως έναν από τους μακρινούς στόχους του μια εκστρατεία εναντίον των Περσών. Αμέσως, φυσικά, πρέπει να κατανόησε ότι στο άμεσο μέλλον υπήρχαν δύο, τουλάχιστον, άλλες σπουδαιότερες προτεραιότητες. Πρώτο, να επιτευχθεί ειρήνη μεταξύ των ελληνικών Πόλεων για να είναι ο ίδιος απερίσπαστος στις

[1083] Πρβλ. Cawkwell, pp. 111-112 και Sealey, *Demosthenes*, pp. 161-162 και J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism* (London: Thames & Hudson, 1976), p. 144.

[1084] Διόδ., XVI.34.1-2 & XVI.52.1-3.

[1085] Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β'*, σ. 225.

[1086] Ellis, pp. 91-92.

[1087] Ισοκράτης, 5 (*Φίλιππος*) 15-56 & 128-129.

[1088] Sealey, *Demosthenes*, p. 166.

[1089] Hornblower, pp. 254-255.

περσικές επιχειρήσεις μακριά από την Ελλάδα και δεύτερο, να συναφθεί συμμαχία με τους Αθηναίους. Εκείνοι, θα μπορούσαν να ενεργήσουν ως τοποτηρητές της ειρήνης στην νότια Ελλάδα αλλά και να διαθέσουν στον Φίλιππο το ναυτικό τους, που θα χρειαζόταν τουλάχιστον στα αρχικά στάδια της εκστρατείας. Μετά το τέλος του Γ' Ιερού Πολέμου και την υπογραφή της Φιλοκρατείου Ειρήνης το 346, ο Φίλιππος πρέπει να είχε αρχίσει να σκέφτεται ακόμη πιο σοβαρά την περσική εκστρατεία διότι μέχρι τότε η κατάσταση στον ελλαδικό χώρο ήταν τελείως ρευστή. Τώρα, ο Μακεδόνας βασιλιάς μπορούσε να κάνει πιο υπολογισμένα βήματα προς την κατεύθυνση μιας στρατιωτικής επιχειρήσεως εναντίον των Περσών, αν και ακόμη δεν είχαν λυθεί όλα τα ζητήματα του ελλαδικού χώρου ούτε φαίνεται υπήρχε πλήρης εξασφάλιση της Μακεδονίας από τους βόρειους γείτονές της.

Το 345 και 344, ο Φίλιππος εξεστράτευσε εναντίον των βορείων και βορειοδυτικών γειτόνων του και κυρίως εναντίον των Ιλλυριών, χωρίς να γνωρίζουμε την αιτία. Ο Φίλιππος πολέμησε προσωπικά και εξέθεσε για μια ακόμη φορά, όπως συνήθιζε να κάνει, τον εαυτό του σε κίνδυνο, με αποτέλεσμα σε μία μάχη να τραυματισθεί από λόγχη στη δεξιά κλείδα του στήθους.[1090] Είναι παράξενο που ο Φίλιππος, βασιλιάς ων, τραυματίσθηκε σοβαρά στην ζωή του σε μάχες τέσσερις φορές, γεγονός που φυσικά σημαίνει ότι αψηφούσε ακόμη και τον θάνατο.[1091] Φαίνεται, πάντως, ότι τον διασκέδαζε πότε-πότε να πέφτει στην μάχη με λύσσα ξεχνώντας ότι εκείνη την στιγμή διακύβευε τουλάχιστον την ζωή του. Ίσως του άρεσε να ξεχνάει για λίγο τελείως τα πολιτικά και διπλωματικά προβλήματα που τον απασχολούσαν και να γίνεται πραγματικός μαχητής ενώ και οι στρατιώτες του σίγουρα θα έπαιρναν θάρρος βλέποντας τον βασιλιά τους να πολεμάει δίπλα τους. Όπως και να έχει το πράγμα, η εκστρατεία αυτή είναι τουλάχιστον περίεργη μια που οι Ιλλυριοί δεν φαίνεται να απειλούσαν την Μακεδονία, εκτός εάν η όλη επιχείρηση έγινε γα προληπτικούς ή σωφρονιστικούς λόγους. Η τελευταία διαπίστωση μπορεί να βασισθεί στο γεγονός ότι στην περιοχή ιδρύθηκε η αποικία Ηράκλεια (Μοναστήρι), ίσως για να κρατηθούν μακριά αλλά και να ελεγχθούν οι κινήσεις των Ιλλυρικών φύλων. Πάντως, έχει επίσης διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι επιθέσεις ήταν αναγκαίες διότι ο Φίλιππος χρειαζόταν να επεκτείνει τα βοσκοτόπια του, να αποκτήσει νέα μεταλλεία χαλκού και σιδήρου αλλά και να αυξήσει τα έσοδά του και τον στρατό του, αφού θα φορολογούσε τους κατακτημένους λαούς και θα τους υποχρέωνε να τον ακολουθήσουν σε πολεμικές επιχειρήσεις. Μήπως ολόκληρη αυτή η προετοιμασία είχε ως κύριο σκοπό την διασφάλιση της προσωπικής του εξουσίας σε μια Μακεδονία συνηθισμένη στις εσωτερικές διαμάχες[1092] ή στην πραγματικότητα ήταν απολύτως αναγκαία πριν από μία μεγάλης κλίμακας εκστρατεία εναντίον των Περσών;[1093]

Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο Φίλιππος, περίπου στο μέσο του Δ' αιώνα, είχε οπωσδήποτε κατά νου, συνειδητά ή ασυνείδητα, να επιτεθεί εναντίον των Περσών αλλά δεν ήταν δυνατόν να το πράξει αμέσως εξ αιτίας της καταστάσεως που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο. Μάλιστα, ενώ νόμιζε ότι οι σχέσεις του με την Αθήνα είχαν σταθεροποιηθεί και πλέον η Φιλοκράτειος Ειρήνη σφράγισε την αρχή μια διπλωματικής φιλίας και συνεννοήσεως, οι Αθηναίοι αμφισβήτησαν άμεσα αυτά που είχε λάβει ως δεδομένα ο Φίλιππος. Δεν έμενε τίποτα άλλο πλέον στον Μακεδόνα βασιλιά παρά να δει πώς θα ξεκαθαρίσει τις σχέσεις του με την Αθήνα.

[1090] Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 67 και Μαρσύας, FGrH, 135-136, F 17.
[1091] Δημοσθένης,18 (*Περί Στεφάνου*) 67.
[1092] Sealey, *Demosthenes*, pp. 161-162.
[1093] Hammond, *Philip*, pp. 109-110 & 117-118.

Αθηναίοι & Φίλιππος: Περηφάνια και Προκατάληψη (344-338 π.Χ.)

Από το 344 μέχρι της Μάχη της Χαιρώνειας το 338, οι Μακεδόνες και οι Αθηναίοι δεν βρήκαν ουσιαστικά κανένα κοινό σημείο συνεννοήσεως και ειρηνικής επιλύσεως των διαφορών τους. Μια σειρά ενέργειες και από τις δύο πλευρές, η έντονη στρατιωτική επιθετικότητα του Φιλίππου και η απόλυτη σχεδόν καχυποψία των Αθηναίων, οδήγησαν σε συνεχείς αντιπαραθέσεις, με κορύφωση την Χαιρώνεια. Παρ' όλα αυτά, υπήρξαν αρκετές ευκαιρίες ειρηνικής διευθετήσεως των διαφορών τους, τις οποίες όμως καμία πλευρά δεν φρόντισε να εκμεταλλευθεί πραγματικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Το 344/3, πρώτος ο Φίλιππος, θορυβημένος από πιθανή σύμπραξη Αθηναίων και Περσών, προχώρησε σε ευνοϊκές προτάσεις συνδιαλλαγής με τους νότιους αντιπάλους του. Οι Αθηναίοι, πιστεύοντας ότι ο Φίλιππος είχε υποχωρήσει, του αντιπρότειναν την πλήρη ανατροπή της Φιλοκρατείου Ειρήνης. Εκείνος φυσικά αρνήθηκε και η προκατάληψη των Αθηναίων για τις πραγματικές προθέσεις του μεγάλωσε. Κατόπιν, ο Φίλιππος έγινε επιθετικός και το ποτήρι ξεχείλισε το 342 με την κατάληψη από τους Μακεδόνες της αθηναϊκής Αλοννήσου. Στην συνέχεια, ο Δημοσθένης δεν δυσκολεύθηκε να πείσει τους Αθηναίους ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς ήταν αχόρταγος κατακτητής και ότι έπρεπε να του αντισταθούν με κάθε μέσο. Με αυτή την πολιτική, οι Αθηναίοι οδηγήθηκαν τελικά στην ολέθρια μάχη του 338 π.Χ.

Ας εξετάσουμε όμως τα γεγονότα ένα-ένα. Όταν το 344 τα νέα του τραυματισμού του Φιλίππου στην εκστρατεία εναντίον των Σκυθών έφθασαν στην Αθήνα, ο Ισοκράτης συνέταξε μία επιστολή προς τον Μακεδόνα βασιλιά, που ανέρρωνε από το πρόσφατο τραύμα του. Ο ρήτορας τον προέτρεπε να προστατεύει τον εαυτό του και να προσπαθήσει να συμφιλιώσει τους Έλληνες. Τον συμβούλευε επίσης να μην λαμβάνει υπ' όψιν του αυτούς που τον επέκριναν στην αθηναϊκή Εκκλησία του δήμου.[1094] Σε γενικές γραμμές, ο Ισοκράτης επαναλάμβανε στην επιστολή τις ιδέες που είχε εκφράσει στον λόγο του, τον οποίον είχε στείλει προηγουμένως στον Φίλιππο. Όλες αυτές οι συμβουλές και παραινέσεις του Ισοκράτη προς τον Φίλιππο ίσως θα έπρεπε να μας βάλουν σε σκέψεις σχετικά με τους σκοπούς του Αθηναίου ρήτορα. Όσοι όμως έχουν εξετάσει προσεκτικά την περίπτωση μας διαβεβαιώνουν ότι, παρ' ότι στα γραπτά του διαφαίνεται ένας θαυμασμός για τον Μακεδόνα βασιλιά,[1095] ο ρήτορας δεν φαίνεται να υπήρξε κόλακας του Φιλίππου ή ηγέτης κάποιας φιλομακεδονικής μερίδας.[1096] Ο Φίλιππος, βέβαια, σίγουρα ένοιωσε ευχαριστημένος από την διαπίστωση ότι ένας γνωστός Αθηναίους, που ίσως διατύπωνε και τις απόψεις πολλών άλλων, εκφραζόταν με τόσο ενδιαφέρον για την ζωή και το μέλλον του και μάλιστα του τόνιζε ότι στην Αθήνα είχε και φίλους εκτός από λίγους εχθρούς.

Την ίδια εποχή, οι Πέρσες, που αντιμετώπιζαν έντονα εσωτερικά προβλήματα, προετοίμαζαν επίθεση για την ανακατάληψη της Αιγύπτου. Φοβούμενοι ίσως την ισχυροποίηση του Φιλίππου, ζήτησαν συμμαχία από τους Αθηναίους. Εκείνοι, αν και αρνήθηκαν κατηγορηματικά, δέχθηκαν να μείνουν ουδέτεροι σε μελλοντικές συρράξεις στις οποίες θα συμμετείχαν οι Πέρσες, με αντάλλαγμα να μην επιτεθούν οι τελευταίοι σε ελληνικές πόλεις. Η απάντησή τους δείχνει ότι οι Αθηναίοι δεν φοβούνταν άμεσα τους Πέρσες αλλά ίσως μια μελλοντική ισχυροποίησή τους μετά από μια πιθανή επιτυχία στην Αίγυπτο.

Η επιστολή του Ισοκράτη και οι φήμες για αντιπροσωπεία των Περσών στην

[1094] Ισοκράτης, *Επιστολαί*, 2 (*Φιλίππωι*). Ο ρήτορας δεν αναφέρει σε κανένα σημείο της επιστολής του περί αντιμακεδονικού μετώπου στην Αθήνα.

[1095] Ισοκράτης, 5 (*Φίλιππος*) 17-21.

[1096] Sealey, *Demosthenes*, pp. 166-167.

Αθήνα πρέπει να έβαλαν τον Φίλιππο σε μεγάλες σκέψεις. Είτε ταυτοχρόνως είτε λίγο καιρό μετά τις συνεννοήσεις με τους Πέρσες απεσταλμένους,[1097] παρουσιάσθηκε στην Αθήνα πρεσβεία υπό τον Πύθωνα, σταλμένη από τον Φίλιππο. Ίσως ο Μακεδόνας βασιλιάς φοβήθηκε συμμαχία Αθηναίων και Περσών[1098] και έστειλε τους αντιπροσώπους του να ανακοινώσουν ότι ήταν έτοιμος να συζητήσει μικροδιορθώσεις[1099] της Φιλοκρατείου Ειρήνης. Ίσως, ακόμη, μετά την αποτυχία του να πείσει τους Αθηναίους να συμπράξουν μαζί του με την συνομολόγηση της Φιλοκρατείου Ειρήνης, ο Φίλιππος να κατάλαβε ότι έπρεπε να αλλάξει στάση και να επιδιώξει ένα είδος κοινής ειρήνης μεταξύ των ελληνικών Πόλεων, οπότε και ήταν πρόθυμος να δεχθεί τώρα μικροαλλαγές.[1100] Ο Πύθων, πάντως, ζήτησε ακόμη από τους Αθηναίους να παραδεχθούν ότι ο Φίλιππος είχε μείνει πιστός στην συμμαχία, να μην υπονομεύουν την ειρήνη ακούγοντας τους εχθρούς του στην Εκκλησία του δήμου και να καταλάβουν ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς επιθυμούσε την φιλία των Αθηναίων περισσότερο από κάθε άλλης Πόλεως.[1101]

Οι Αθηναίοι, που πρέπει να ερμήνευσαν την πρόταση του Φιλίππου ως ένδειξη αδυναμίας εκ μέρους του, μετά από συζήτηση στην Εκκλησία, αποφάσισαν να ζητήσουν επιστροφή όλων των θέσεων και Πόλεων που είχαν πριν την σύγκρουση με τους Μακεδόνες, δηλαδή ακόμη και τις Αμφίπολη και Ποτείδαια. Με άλλα λόγια, έριχναν το γάντι στον Φίλιππο ζητώντας πλήρη αναθεώρηση της Φιλοκρατείου Ειρήνης. Με τις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε, ερμηνεύοντας κυρίως τους λόγους του Δημοσθένη, έχουμε μεγάλη δυσκολία να καταλάβουμε τις συγκυρίες που υπαγόρευσαν στους Αθηναίους να δώσουν μια τόσο υπερήφανη απάντηση στις προτάσεις του Φιλίππου. Ήταν άραγε μια "έξυπνη" απάντηση της Εκκλησίας του δήμου[1102] ή μια απόφαση την οποίαν κατάφεραν να αποσπάσουν όσοι αντιτίθονταν στον Φίλιππο, με κύριο εκπρόσωπο τους τον Δημοσθένη;[1103] Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, όλα δείχνουν ότι, μετά το μέσον του Δ' αιώνα, ο Δημοσθένης αναδείχθηκε στην Αθήνα εκφραστής όχι απλώς μια μερίδας πολιτών αλλά, αν όχι ολόκληρης, τουλάχιστον μια μεγάλης πλειοψηφίας της Πόλεως. Οι πολίτες, δηλαδή, αποδέχονταν και ακολουθούσαν τις προτάσεις και την πολιτική του.

Όταν, βέβαια, ο Φίλιππος έμαθε ότι δεν είχε συναφθεί συμμαχία Αθηναίων και Περσών αρνήθηκε να δεσμευθεί για την αναθεώρηση της Ειρήνης. Ορισμένα στοιχεία, όμως, συνηγορούν στο γεγονός ότι αμέσως μετά μπορεί να συνήφθη συνθήκη μεταξύ Φιλίππου και Αρταξέρξη Γ', χωρίς να γνωρίζουμε ποιανού πρωτοβουλία ήταν και με ποιους 'όρους, αν και υπάρχει έντονος προβληματισμός μεταξύ των ιστορικών που φθάνει μέχρι την απόρριψη οποιασδήποτε συνδιαλλαγής μεταξύ Μακεδόνων και Περσών.[1104] Πάντως, εάν υπήρξε κάποια συνεννόηση, αυτή πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια της προσπάθειας του Φιλίππου να λύσει όλα τα ελλαδικά προβλήματα πριν στραφεί εναντίον των Περσών. Οπότε, την δεδομένη στιγμή, μια συμφωνία μη επιθέσεως με τους Πέρσες του ήταν απαραίτητη.

Όπως έχει ήδη τονισθεί, παρά την συνομολόγηση της Φιλοκρατείου Ειρήνης

[1097] Υπάρχει πρόβλημα χρονολογήσεως για την άφιξη της μακεδονικής πρεσβείας (δες Sealey, *Demosthenes*, p. 307 n. 33 και Cawkwell, pp. 123-124.).

[1098] Bengtson, p. 196. Ο Cawkwell, pp. 123-124 πιστεύει ότι η αντιπροσωπία υπό τον Πύθωνα είχε πάει στους Αθηναίους να διαμαρτυρηθεί για την εχθρική στάση τους εναντίον του.

[1099] "Τα παρόντα επανορθωθήσεται" γράφει ο Δημοσθένης, 6 (*Κατά Φιλίππου Β)* 5.

[1100] Ellis, p. 145.

[1101] Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*) 21.

[1102] Sealey, *Demosthenes*, p. 173.

[1103] Δες σύνοψη απόψεων και παραπομπές σε Sealey, *Demosthenes*, p.308, n. 38.

[1104] Hammond et al., *History of Macedonia*, 2:ch. XIV.3. Ο Χάμμοντ (Hammond, *Philip*, p. 130) πιστεύει ότι η συμφωνία μάλλον ήταν μόνο ένα σύμφωνο μη επιθέσεως και μη εισβολής.

του 346, στην πολιτική σκηνή της Αθήνας επικράτησαν οι αντιφιλιππικοί που είτε ήθελαν αναθεώρηση της ειρήνης που είχε υπογραφεί είτε πόλεμο με τους Μακεδόνες. Οι Αθηναίοι πρέπει να ήταν υπερβολικά ενοχλημένοι από την κατάσταση στο Αμφικτιονικό Συνέδριο διότι διαπίστωναν ότι ο Φίλιππος είχε τον πλήρη έλεγχο και οι ίδιοι είχαν υποβιβασθεί σε περιφερειακή Πόλη άνευ ουσιαστικής σημασίας, την στιγμή μάλιστα που πίστευαν ότι ήταν ακόμη η ελληνική υπερδύναμη.[1105] Πρωτοστάτης της κινήσεως εναντίον του Μακεδόνα βασιλιά ήταν φυσικά ο Δημοσθένης,[1106] ο οποίος, όπως διαφαίνεται από τους λόγους του, διαμόρφωσε μαζί με συνεργάτες του, όπως ο Ηγήσιππος, μια συγκεκριμένη εξωτερική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσουν οι Αθηναίοι. Η πολιτική του βασιζόταν στην αρχή του "ἑκατέρους ἔχειν τὰ ἑαυτῶν",[1107] δηλαδή η κάθε πλευρά να έχει αυτά που της ανήκουν, σε αντίθεση με τις αρχές της Φιλοκρατείου ειρήνης. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική αυτή μπορεί να συνοψισθεί στις εξής επιδιώξεις: επιστροφή στους Αθηναίους των κατακτήσεων του Φιλίππου στην Θράκη, παράδοση της Αμφιπόλεως και συνασπισμό δυνάμεων, κυρίως με το Βοιωτικό Κοινό, εναντίον του Φιλίππου για να αναγκασθεί ο τελευταίος να υποκύψει στα δύο πρώτα σημεία. Με άλλα λόγια, πλήρη ανατροπή της Φιλοκρατείου Ειρήνης, πράγμα που ήταν χωρίς ίχνος ρεαλισμού την δεδομένη στιγμή και αφού μάλιστα οι Αθηναίοι είχαν αποπέμψει τις προτάσεις του Πέρση μονάρχη για συνεργασία.[1108] Ο Δημοσθένης πίστευε ότι όλα αυτά μπορούσαν να επιτευχθούν εάν οι Αθηναίοι αποφάσιζαν να χρηματοδοτήσουν εξοπλισμούς και εκστρατείες. Δεν διαπίστωνε, κατά τα λεγόμενά του, ότι ο Φίλιππος ήταν ανίκητος και οι Αθηναίοι ανήμποροι να πράξουν το οτιδήποτε. Άρα, η καλύτερη άμυνα ήταν η επίθεση.

Ο Δημοσθένης έπεισε τους Αθηναίους για την ορθότητα των απόψεών του και αποφασίσθηκε να στείλουν πρέσβεις στον Φίλιππο για να ζητήσουν την εκκένωση των θρακικών εδαφών που είχε καταλάβει μετά την αρχή των συζητήσεων για ειρήνη, επιστροφή της Αμφιπόλεως και άλλα παρόμοια. Είναι περιττό να αναφέρει κανείς ότι εκείνος αρνήθηκε. Σίγουρα, η όλη ιδέα θα προξένησε τουλάχιστον θυμηδία στον Μακεδόνα βασιλιά ενώ πρέπει να κατάλαβε ότι υπήρχαν ακόμη πολιτικές δυνάμεις στην Αθήνα που επηρέαζαν τον δήμο και τον οδηγούσαν σε πολεμική σύρραξη. Ο Φίλιππος ίσως κατανόησε, την στιγμή που άκουσε τις προτάσεις των πρέσβεων, ότι έπρεπε να αλλάξει στάση με τους Αθηναίους και αντί να προσπαθεί να τους κάνει συμμάχους του, να τους δώσει ένα μάθημα.[1109] Άλλωστε, μόλις είχε κάνει και την τελευταία προσπάθεια να συμβιβάσει τα πράγματα με την Αθήνα όταν είχε στείλει την αντιπροσωπία υπό τον Πύθωνα. Ήλπιζε ότι οι προτεινόμενες μικροδιορθώσεις της Φιλοκρατείου Ειρήνης θα ικανοποιούσαν τους Αθηναίους αλλά θα έδειχναν και τις καλές του προθέσεις. Οι Αθηναίοι, φυσικά, δεν εξέλαβαν την πρωτοβουλία του Φιλίππου καθόλου ως χειρονομία καλής θελήσεως και παρουσιάσθηκαν τώρα με νέες διεκδικήσεις. Είναι περιττό να επισημανθεί ότι οι χειρονομίες καλής θελήσεως του Φιλίππου είχαν μάλλον ως σκοπό να αδρανοποιήσουν ως ένα βαθμό την Αθήνα και τις άλλες ελληνικές Πόλεις χωρίς την προσφυγή στα όπλα. Ο Δημοσθένης πρέπει να είχε κατανοήσει την πολιτική αυτή και έτσι προσπαθούσε να την αντικρούσει ελπίζοντας ότι η Αθήνα θα ζούσε ελεύθερη στον

[1105] Hammond, *Philip*, p. 98.

[1106] Για τους λόγους που ο Δημοσθένης επιθυμούσε την ανατροπή της Φιλοκρατείου Ειρήνης δες συζήτηση σε Cawkwell, pp. 126-131.

[1107] Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*) 18.

[1108] Ο Sealey, *Demosthenes*, pp. 173-174 πιστεύει ότι οι προτάσεις των Αθηναίων προς τους Μακεδόνες ήταν απόλυτα λογικές, διότι έτσι αποκαλύφθηκε ο Φίλιππος, αλλά και θαρραλέες, μια που ίσως οι Μακεδόνες και οι Πέρσες προχωρούσαν σε συνεννοήσεις.

[1109] Hammond, *Philip*, pp. 107-108.

ελλαδικό χώρο και θα μπορούσε τελικά να αποκτήσει την παλιά της δύναμη.[1110] Μα, εκ των υστέρων, αποδείχθηκε ότι η εποχή των ισχυρών και ανεξάρτητων ελληνικών Πόλεων είχε περάσει και ανέτειλε η περίοδος των μεγάλων Ηγεμόνων, όπως ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος.

Παρ' ότι από την μέχρι τώρα συζήτηση και ανάλυση των γεγονότων αλλά και τις αρχαίες ιστορικές πηγές παρουσιάζεται ως κεντρικό πρόσωπο του μέσου του Δ' αιώνα ο Φίλιππος, στην πραγματικότητα ο Μακεδόνας βασιλιάς ήταν απλώς ένας ακόμη πρωταγωνιστής στο μεγάλο πολιτικό και στρατιωτικό θέατρο της Ελλάδας της εποχής του. Έτσι, οι διαμάχες μεταξύ των διαφόρων ελληνικών Πόλεων συνεχίσθηκαν αμείωτες κατά την διάρκεια της βασιλείας του, παρά το γεγονός ότι τώρα εξέλιπαν από τον νότιο ελλαδικό χώρο οι ισχυρές Πόλεις. Η έλλειψη ισχυρών συμμάχων, που θα συνέτρεχαν σε βοήθεια των μικρών Πόλεων, έκανε τις τελευταίες πολύ πιο επιθετικές. Ο μόνος, φυσικά, που μπορούσε να επέμβει επιτυχώς ήταν ο Φίλιππος, ο οποίος έπαιρνε το μέρος εκείνης της Πόλεως που εξυπηρετούσε τα συμφέροντά του, χωρίς μάλιστα να νοιάζεται καθόλου για το πολιτειακό της σύστημα. Το πιο πιθανό, βέβαια, είναι ότι στις περισσότερες επεμβάσεις προηγείτο πρόσκληση της Πόλεως ή μιας πολιτικής μερίδας της που δικαιολογούσε απόλυτα την παρέμβαση του Φιλίππου.[1111]

Η πρώτη επιχείρηση των Μακεδόνων στην νοτιότερη Ελλάδα ήταν εναντίον της Σπάρτης. Το 343, οι Σπαρτιάτες παρενοχλούσαν την Μεσσηνία προσπαθώντας να ξαναδημιουργήσουν Μεσσηνίους είλωτες αλλά βρέθηκαν μπροστά στον Φίλιππο. Ο Μακεδόνας βασιλιάς απείλησε την Σπάρτη ότι εάν συνέχιζε να ενοχλεί τους γείτονές της ήταν έτοιμος να περάσει με στρατό τον Ισθμό. Για να φανεί ότι είχε την πρόθεση να πραγματοποιήσει την απειλή του έστειλε χρήματα και ορισμένους μισθοφόρους στην Μεσσήνη και στο Άργος. Ίσως μάλιστα να ήταν και ο ίδιος που επηρέασε το Αμφικτιονικό Συνέδριο να αφαιρέσει το δικαίωμα ψήφου από τους Σπαρτιάτες, στερώντας τους την εκπροσώπηση στην Αμφικτιονία. Μόλις οι νέες πρωτοβουλίες του Μακεδόνα βασιλιά έγιναν γνωστές, ο Δημοσθένης έπεισε την Εκκλησία του δήμου στην Αθήνα να τον στείλει να περιοδεύσει και να προειδοποιήσει τις Πελοποννησιακές Πόλεις ότι οι φιλικές διαθέσεις του Φιλίππου ήταν στην πραγματικότητα παγίδα, όπως άλλωστε εξηγεί και στον Β' Φιλιππικό του.[1112] Ίσως ταυτοχρόνως να έφθασαν και πρέσβεις ορισμένων Πόλεων στην Αθήνα για να συζητήσουν την κατάσταση. Πάντως τα γεγονότα δείχνουν ότι η πλειοψηφία των Πελοποννησίων πείσθηκε με τα έργα του Φιλίππου και έμεινε αδιάφορη στα λόγια του Δημοσθένη. Έτσι, οι Αργείοι απένειμαν στον Φίλιππο χρυσό στεφάνι και οι Αρκάδες του έστησαν ανδριάντα και τον προσκάλεσαν στην περιοχή τους. Παρ' όλα αυτά, η γενική ισορροπία δυνάμεων στην Πελοπόννησο δεν άλλαξε αυτή την εποχή.[1113]

Οι επόμενες επεμβάσεις του Μακεδόνα βασιλιά αφορούσαν διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου. Το ίδιο έτος που τα έβαλε με την Σπάρτη, υποστήριξε με χρήματα την επάνοδο των ολιγαρχικών στην Ήλιδα και από τότε οι Ηλείοι τον έβλεπαν ως προστάτη τους. Αντιθέτως, στην προσπάθειά του να βοηθήσει ορισμένους Μεγαρείς εναντίον των Αθηναίων για να έχει ελεύθερη διέλευση προς τον Ισθμό, απέτυχε. Οι Αθηναίοι στήριξαν τους υποστηρικτές τους και κατάφεραν να εκδιώξουν τους αντι-

[1110] Hammond, et al., *History of Macedonia,* 2:ch.XIII.4.

[1111] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch XV. Η εξωτερική πολιτική του Φιλίππου αυτή την περίοδο θυμίζει έντονα την ονομαζόμενη πολιτική της "μακριάς ράβδου" (big stick), δηλαδή των επεμβάσεων και αναμείξεων σε άλλες περιοχές, που εφήρμοσαν οι Η.Π.Α. την περίοδο της προεδρίας του Θεόδωρου Ρούσβελτ στις αρχές του 20ου μ.Χ. αιώνα.

[1112] Δημοσθένης, 6 (*Κατά Φιλίππου Β*) 20-28.

[1113] Sealey, *Demosthenes*, pp. 170-171.

πάλους τους από τα Μέγαρα, να ανοικοδομήσουν τα τείχη της Πόλεως και να υψώσουν ένα εμπόδιο στις μελλοντικές κινήσεις του Φιλίππου προς τον νότο. Η τέταρτη επέμβαση του Φιλίππου την ίδια εποχή έγινε στην Εύβοια. Ο Φίλιππος γνώριζε πολύ καλά ότι όσο οι Αθηναίοι ενδιαφέρονταν για τα Μέγαρα άλλο τόσο τους ενοχλούσε και η ξένη παρουσία στην Εύβοια. Το 343, εξερράγη στην Ερέτρια στάση και ο Φίλιππος υποστήριξε τους ολιγαρχικούς. Έτσι, η Εύβοια δεν μπορούσε παρά να μετατραπεί σε πεδίο διπλωματικού ανταγωνισμού μεταξύ Αθήνας και Μακεδονίας, μια που αποτελούσε το μαλακό υπογάστριο των Αθηναίων στο βορρά. Μακεδονική επέμβαση στην Εύβοια άνοιγε τον δρόμο για την Αθήνα. Γι' αυτόν τον λόγο, οι Αθηναίοι φρόντισαν να ανατρέψουν γρήγορα τους φιλιππίζοντες επαναφέροντας την προηγούμενη καθεστηκυία τάξη στο νησί.[1114] Παρά τις συνεχείς επεμβάσεις του Φιλίππου, οι Αθηναίοι, προς το παρόν, είχαν καταφέρει να νοιώθουν ακόμη ασφαλείς έχοντας υποστηρίξει τα φιλικώς διακείμενα προς αυτούς καθεστώτα στα Μέγαρα και στην Εύβοια.

Ο Μακεδόνας βασιλιάς, όμως, δεν πτοήθηκε και στράφηκε το 342 προς το Αιγαίο. Στο ζήτημα του Αιγαίου κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η περίπτωση της Αρχαίας Αλοννήσου. Αλόννησος ονομαζόταν ένα νησί ανάμεσα στην Σκύρο και στην Λήμνο και μάλιστα κοντύτερα στην δεύτερη, που σήμερα δεν μπορεί παρά να ταυτισθεί με τον Αγ. Ευστράτιο. Το νησί ανήκε στην Αθήνα και χρησίμευε ως λιμάνι σε όσους ταξίδευαν προς τον Ελλήσποντο. Στο νησί υπήρχαν πειρατές, τους οποίους οι Αθηναίοι δεν ενδιαφέρονταν να διώξουν ίσως διότι δεν πείραζαν τα δικά τους πλοία. Ο Φίλιππος όμως, ο οποίος πρέπει να ενοχλούνταν από τους πειρατές, επιτέθηκε, τους έδιωξε και κατέλαβε το νησί προκαλώντας φυσικά την μήνιν των Αθηναίων. Τότε, ο Μακεδόνας βασιλιάς πρέπει να σκέφθηκε να χρησιμοποιήσει διπλωματία για να κατευνάσει τους Αθηναίους αλλά και να τους υποβάλλει ορισμένες προτάσεις. Από τον *Περί Αλοννήσου* λόγο, ο οποίος μάλλον εκφωνήθηκε στην Εκκλησία του δήμου από τον φίλο του Δημοσθένη Ηγήσιππο, συνάγονται οι προτάσεις που υπέβαλε ο Φίλιππος. Ο Μακεδόνας βασιλιάς δεχόταν να παραχωρήσει την Αλόννησο στους Αθηναίους, ήθελε να συνάψει εμπορική συμφωνία μαζί τους, επιθυμούσε κοινή δράση εναντίον των πειρατών στο Αιγαίο ενώ διατύπωνε και λύσεις για διάφορα μικροζητήματα.[1115] Ο Φίλιππος πρόσθεσε επίσης στις προτάσεις του και το ζήτημα της κοινής ειρήνης μεταξύ όλων των Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων και των Μακεδόνων, διότι υποστήριζε πως θα ήταν "υπέρ των Ελλήνων".[1116] Η πρόταση για ειρήνη θα μπορούσε να ήταν ειλικρινής εάν οι πράξεις του βασιλιά δεν αποδείκνυαν στους Αθηναίους ακριβώς το αντίθετο. Η κατάληψη της Αλοννήσου, για παράδειγμα, ακόμη και εάν είχε πραγματοποιηθεί με καλό σκοπό, ερέθισε τους Αθηναίους και επέτεινε την αντίδραση εναντίον του. Αλλά μήπως και ο Φίλιππος επιθυμούσε με την πρότασή του να σπείρει διαφωνίες μεταξύ των μελών της αθηναϊκής Εκκλησίας του δήμου ή να στρέψει μερίδα των πολιτών υπέρ του; Τα πράγματα δείχνουν ότι το 342 η κοινή γνώμη στην Αθήνα ήταν σταθερά με το μέρος του Δημοσθένη και έτσι ο Φίλιππος δεν πέτυχε τον σκοπό του.[1117]

ΠΙΝΑΚΑΣ 31
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ 359-336 π.Χ.

Ο Φίλιππος στον Θρόνο	359
Κατάληψη της Πύδνας	357

[1114] Sealey, *Demosthenes*, pp. 175 & appendix 7.
[1115] Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*).
[1116] Ψευδο-Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*) 18.
[1117] Sealey, *Demosthenes*, pp. 177-179.

Συμμαχικός Πόλεμος	357/6-355
Γ' Ιερός Πόλεμος	355-346
Κατάληψη της Μεθώνης	354
Ολυνθιακός Πόλεμος	349-348
Φιλοκράτειος Ειρήνη	346
Δ' Ιερός Πόλεμος	339-338
Μάχη Χαιρώνειας	338
Ειρήνη Δημάδη	338/7
Δολοφονία Φιλίππου	336

Στην συζήτηση των προτάσεων στην Αθήνα προέκυψαν διάφορα σοβαρά προβλήματα γύρω από τις απόψεις του Φιλίππου. Κατ' αρχάς, η πρόταση του Μακεδόνα βασιλιά να τους επιστρέψει κάτι που τους ανήκε (Αλόννησος) ακούσθηκε λίγο ερεθιστική[1118] αλλά περισσότερο ενοχλητική ήταν η ιδέα της εμπορικής συμφωνίας. Οι εμπορικές συμφωνίες της εποχής περιλάμβαναν και διεκδικήσεις οικονομικής φύσεως, οπότε ορισμένοι Αθηναίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την προτεινόμενη συμφωνία για να απαιτήσουν από τα μακεδονικά δικαστήρια αποζημιώσεις για τις χαμένες περιουσίες τους στην Ποτείδαια. Μια τέτοια κίνηση θα σήμαινε ότι οι Αθηναίοι αποδέχονταν την κυριαρχία του Φιλίππου στην Πόλη. Άλλο ενοχλητικότατο σημείο ήταν η ιδέα του Φιλίππου για κοινή δράση εναντίον των πειρατών. Η αποδοχή αυτής της προτάσεως ενείχε τον κίνδυνο να παραχωρήσουν οι Αθηναίοι στον Φίλιππο δικαιώματα που θα του έδιναν την δυνατότητα να παρουσιάζεται ως συνιδιοκτήτης του Αιγαίου Πελάγους και ίσως να απειλούσε τα νησιά που είχαν συμμαχία με τους Αθηναίους.[1119] Οι Αθηναίοι, λοιπόν, θεώρησαν ότι αυτοί ήταν οι σκοποί του Φιλίππου και απέρριψαν τις προτάσεις του, όταν συζητήθηκαν στην Εκκλησία. Για το ζήτημα που προέκυψε με την Αλόννησο, δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε ότι ο Φίλιππος προσπαθούσε να παρέμβει όπου τον καλούσε το συμφέρον του πιστεύοντας πως οι Αθηναίοι, είτε από αδυναμία είτε από απροθυμία συγκρούσεως μαζί του, θα ανέχονταν τις πράξεις του.

Μετά από αυτά τα γεγονότα, ο Φίλιππος εγκατέλειψε το Αιγαίο και στράφηκε στην Θράκη όπου νόμιζε ότι είχε περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας. Ίσως σκέφθηκε ακόμη ότι η επέκταση του βασιλείου του στα ανατολικά θα του έφερνε πλούτο και πολυάριθμους βοηθητικούς στρατιώτες αλλά κυρίως, εάν η επιχείρηση ήταν επιτυχής, τον σεβασμό των αντιπάλων του. Δεν είχε καμιά άλλη δικαιολογία αυτή την εποχή να κινηθεί εναντίον των Θρακών παρά μόνο για λόγους οικονομικούς ή γοήτρου και, βέβαια, οποιαδήποτε προσπάθεια να ισχυρισθεί κανείς ότι η επέκταση στην Θράκη σχετιζόταν με τα σχέδια του Φιλίππου για μια μελλοντική εκστρατεία εναντίον των Περσών είναι τελείως υποθετική.[1120] Εκεί, όμως, ήρθε αντιμέτωπος με συνασπισμό Αθηναίων και πολλών θρακικών Πόλεων διότι οι πρώτοι ανησυχούσαν έντονα για τις κτήσεις τους στην Χερσόνησο και για την ναυσιπλοΐα στον Ελλήσποντο. Παρά την αντίδρασή τους, οι στρατιωτικές πρωτοβουλίες των Αθηναίων φαίνεται πως ήταν χλιαρές και ανάγκασαν τον Δημοσθένη να εκφωνήσει τον Γ' Φιλιππικό λόγο[1121] σε μια προσπάθεια να τους πείσει να επέμβουν δυναμικά εναντίον του Φιλίππου, πράγμα που σύντομα επέτυχε.

Εν τω μεταξύ, ο Μακεδόνας βασιλιάς αποδείχθηκε εξαιρετικά επιτυχής: υπέταξε μεγάλο μέρος των θρακικών φυλών και κατέλαβε ολόκληρη την κοιλάδα του Έβρου (ή Μαρίτσα στην Βουλγαρία).[1122] Επίσης, ίδρυσε την Φιλιππούπολη (σημερινό Πλόβ-

[1118] Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 83.
[1119] Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*) 2-16.
[1120] Cawkwell, p. 45.
[1121] Δημοσθένης, 9 (*Κατά Φιλίππου Γ*).
[1122] Δες χάρτη σε Morkot, p. 107.

ντιβ Βουλγαρίας) την οποία μάλιστα εποίκησε με 2.000 Μακεδόνες.[1123] Ο Φίλιππος είχε καταφέρει τις νίκες που επιθυμούσε και μάλιστα σκέφθηκε να δοκιμάσει και πέρα από τον Ελλήσποντο, στην Μικρά Ασία. Το 342, και αφού είχε γνωρισθεί με τον Αριστοτέλη και τον πεθερό του Ερμία, προσπάθησε να βοηθήσει τον τελευταίο για να δράσει εναντίον των Περσών. Ο προστατευόμενός του Ερμίας, όμως, νικήθηκε και οι σχέσεις Φιλίππου και Περσών έγιναν εχθρικές. Τότε ο Φίλιππος πρέπει να σκέφθηκε ότι δεν είχαν ξεκαθαρίσει ακόμη τα πράγματα με την Θράκη, όπου θα είχε να αντιμετωπίσει πολλούς φίλους των Αθηναίων. Ίσως, ακόμη, να είχε πλέον λάβει την απόφαση να σκληρύνει την θέση του και απέναντι στην Αθήνα την ίδια.

Εν τω μεταξύ, ο Γ' Φιλιππικός του Δημοσθένη φαίνεται ότι έκανε μεγάλη εντύπωση στους Αθηναίους, οι οποίοι προσπάθησαν άλλη μία φορά να συνασπίσουν Πόλεις εναντίον του Φιλίππου. Το 341 και το 340, έστειλαν πρέσβεις στην Πελοπόννησο, στην Στερεά Ελλάδα και στα Ιόνια νησιά ενώ προσέγγισαν και τους Πέρσες. Οι πρεσβείες αυτές δεν είχαν καλύτερη τύχη από τις προηγούμενες ενώ οι Αθηναίοι που πήγαν στον Μέγα Βασιλέα συνάντησαν εχθρότητα και απροθυμία χρηματικής βοήθειας, μετά την απόρριψη των προτάσεών του για συμμαχία το 343. Πάντως, το αντιφιλιππικό ρεύμα στην Ελλάδα ήταν έντονο και ο Φίλιππος αποδοκιμάσθηκε στα Ολύμπια το 340.

Τον ίδιο χρόνο, ο Μακεδόνας βασιλιάς αποφάσισε να υποτάξει ορισμένες σημαντικές θρακικές Πόλεις και προχώρησε σε επιχειρήσεις εναντίον των Περινθίων (σημερινό Marmara Ereğlisi, ανατολικά του Tekirdağ, στην ευρωπαΐκή Τουρκία) και των Βυζαντίων (περιοχή Κωνσταντινουπόλεως), που είχαν δείξει εχθρότητα εναντίον του και είχαν γίνει φίλοι των Αθηναίων.[1124] Ίσως σκοπός του Φιλίππου ήταν απλώς να ξεκαθαρίσει την Θράκη από ανεπιθύμητους αν και ο Δημοσθένης πίστευε ότι ήθελε να καταλάβει τις πόλεις και να αποκόψει την τροφοδοσία των Αθηναίων μέσω του Ελλησπόντου,[1125] ιδίως μετά τα νέα (341/0) για αποστολή Αθηναίων πρεσβευτών στην Περσία, τις αθηναϊκές επιτυχίες στην Εύβοια αλλά και την κατάληψη της Αλοννήσου από φιλοαθηναϊκό στρατό. Βέβαια, η Πέρινθος δεν υπήρξε ποτέ ενδιάμεσος σταθμός μεταφοράς σιτηρών προς την Αθήνα αλλά είτε η κατάληψή της ήταν απαραίτητη για την πολιορκία του Βυζαντίου είτε ήταν γενικότερης σημασίας για την ασφάλεια των κινήσεων του Φιλίππου στην Θράκη.[1126]

Και ενώ ο Φίλιππος δυσκολευόταν πολύ να καταλάβει την Πέρινθο και το Βυζάντιο, λόγω της βοήθειας που είχαν στείλει Πέρσες και Αθηναίοι αντιστοίχως, έστειλε επιστολή στους Αθηναίους εξηγώντας τα σφάλματά τους και την κακή στάση τους απέναντί του. Τόνιζε ιδιαίτερα την απόφαση των Αθηναίων να ζητήσουν βοήθεια από τους Πέρσες εναντίον του αλλά και την μεγάλη δυσαρέσκειά του για την εχθρική στάση της Εκκλησίας του δήμου (Ιστορική Πηγή 29).[1127] Εικάζεται ότι μοναδικός σκοπός του Φιλίππου με την αποστολή της επιστολής ήταν να καθυστερήσει την αντίδραση των Αθηναίων εναντίον του. Ίσως ήθελε και να πείσει την πλειοψηφία των Αθηναίων

[1123] Sealey, *Demosthenes*, pp. 179-185.

[1124] Ο Ellis, p. 175, βασιζόμενος στον Διόδωρο (XVI.74.2), πιστεύει ότι αυτός ήταν ο μοναδικός λόγος της επιθέσεως του Φιλίππου.

[1125] Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 87. Ο Hornblower, p. 257, πιστεύει ότι η επίθεση του Φιλίππου ήταν απλώς συνέχεια των θρακικών του επιχειρήσεων, χωρίς να έχει εχθρικές διαθέσεις ή να αποσκοπεί σε ανοικτή σύγκρουση με τους Αθηναίους.

[1126] Πρβλ. ΙΕΕ, 3β:78-71 και Hammond et al., *History of Macedonia*, 2: ch.XVII.3 και Cawkwell, p. 117.

[1127] Δες Ψευδο-Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*). Ακόμη και εάν δεν είναι πιστό αντίγραφο του πρωτοτύπου, η Επιστολή αυτή εκφράζει τα πραγματικά προβλήματα του Φιλίππου την εποχή αυτή (δες Δημοσθένης, εκδ. Loeb, vol. I, pp. 316-317).

ότι μπορούσαν ακόμη να αποφύγουν την γενική σύρραξη μαζί του και ότι εκείνος ό,τι έκανε το έκανε από ανάγκη ενώ οι Αθηναίοι με τις πράξεις τους έδειχναν ότι τον προκαλούσαν.[1128] Η επιστολή, όμως, φάνηκε στους Αθηναίους σαν τελεσίγραφο. Ο Δημοσθένης πρότεινε τα χρηματικά περισσεύματα να περιέρχονται στο ταμείο των στρατιωτικών αντί για των θεωρικών, πρόταση που έγινε δεκτή από τους θήτες, οι οποίοι περίμεναν να αποζημιωθούν για τις υπηρεσίες τους σε καιρό πολέμου.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 29
ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' ΠΡΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΥΣ (340 π.Χ.)

Ψευδο-Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*) 1, 6-7, 18-19, 23. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Ο Φίλιππος στέλνει τους χαιρετισμούς του στην βουλή και στην Εκκλησία του δήμου των Αθηναίων. Επειδή δεν δώσατε σημασία στους πρεσβευτές που έστειλα πολλές φορές για την διαφύλαξη των όρκων και των συμφωνιών μας, σας στέλνω αυτήν [την επιστολή] με όσα νομίζω με έχετε αδικήσει. [...]

Χωρίς άλλο, περιφρονήσατε το δίκαιο και δείξατε όλη σας την εχθρότητα προς εμένα όταν στείλατε πρεσβευτές στον Πέρση βασιλιά για να τον πείσετε να μου επιτεθεί. Το πιο πρωτοφανές, μάλιστα, είναι ότι, πριν εκείνος ανακαταλάβει την Αίγυπτο και την Φοινίκη, ψηφίσατε, εάν σας επιτεθεί, να παρακαλέσετε εμένα και τους άλλους Έλληνες να στραφούμε εναντίον του. Τώρα, τόσο μεγάλο είναι το μίσος σας για μένα ώστε διαπραγματεύεσθε μαζί του αμυντική συμφωνία. [...]

Ο μεγαλύτερος παραλογισμός όλων, όμως, φαίνεται να είναι ότι ενώ εγώ έστειλα πρεσβευτές από όλους τους συμμάχους μου να είναι μάρτυρες και ήθελα να έρθω σε ειλικρινή συμμαχία μαζί σας για το συμφέρον όλων των Ελλήνων, δεν δεχθήκατε τις προτάσεις που έστειλα με τους πρεσβευτές. Άλλωστε, θα μπορούσατε είτε να καθησυχάσετε τους φόβους αυτών που πίστευαν στις κακές προθέσεις μου είτε να με ανακηρύξετε φανερά τον πιο ανήθικο από όλους τους ανθρώπους. Με αυτόν λοιπόν τον τρόπο, θα βοηθούσατε τους πολίτες αλλά δεν θα ευχαριστούνταν αυτοί που σας καθοδηγούν με λόγια. Εκείνοι που γνωρίζουν τι γίνεται στην βουλή και στην Εκκλησία σας,[1129] λένε, ότι για τους ρήτορές σας ειρήνη σημαίνει πόλεμος και πόλεμος ειρήνη διότι είτε υποστηρίζοντας τους στρατηγούς είτε συκοφαντώντας τους πάντα κάτι κερδίζουν απ' αυτούς. Επιπλέον, κερδίζουν την εμπιστοσύνη του πλήθους ως πραγματικοί δημοκράτες συκοφαντώντας από το βήμα τους σημαντικότερους από τους πολίτες αλλά και τους ενδοξότερους από τους ξένους κατοίκους. [...]

Γι' αυτά σας κατηγορώ. Επειδή εδώ και πολύ καιρό με την δική μου ανέχεια μου επιτίθεσθε και βλάπτετε τα συμφέροντά μου με όποιο τρόπο μπορείτε, εγώ θα αμυνθώ έχοντας το δίκαιο με το μέρος μου και, καλώντας τους θεούς ως μάρτυρες, θα διεκδικήσω τα δίκαιά μου.

Ο Φίλιππος είχε τους κατασκόπους του στην Αθήνα και σίγουρα έμαθε για τις προσπάθειες των Αθηναίων να στρέψουν άλλους Έλληνες ή και τους Πέρσες εναντίον

[1128] Ellis, pp. 176-178.

[1129] Αθηναίοι που ήταν κατάσκοποι του Φιλίππου;

του. Αποφάσισε, λοιπόν, να δείξει περισσότερο την δύναμή του. Όταν αθηναϊκά και άλλα εμπορικά πλοία κατέβηκαν τον Σεπτέμβριο από τον Εύξεινο Πόντο και ήταν έτοιμα να περάσουν τον Ελλήσποντο προς το Αιγαίο, ο Φίλιππος τα αιφνιδίασε και κράτησε μόνο τα αθηναϊκά, που ήταν και τα περισσότερα,[1130] ως λεία πολέμου. Η Εκκλησία στην Αθήνα οργίσθηκε διότι έχασαν τα πλοία τους αλλά και τις προμήθειές που περίμεναν. Για τους Αθηναίους έγινε πλέον απολύτως κατανοητό ότι δεν υφίστατο η Φιλοκράτειος Ειρήνη και συνεπώς έπρεπε να προετοιμασθούν για πόλεμο.

Εν τω μεταξύ, παρά την μακρά πολιορκία, ο Φίλιππος δεν κατάφερε να καταλάβει ούτε την Πέρινθο ούτε το Βυζάντιο.[1131] Με την βοήθεια Περσών και Αθηναίων, οι Πόλεις άντεχαν στην στενή πολιορκία των Μακεδόνων, παρά το ότι οι τελευταίοι χρησιμοποίησαν πολλές μηχανές και μισθοφόρους αλλά και ναυτικό, το οποίο τελικά μόλις σώθηκε από βέβαιη πανωλεθρία.[1132]

> [Ο Φίλιππος] οργάνωσε λοιπόν πολιορκία και φέρνοντας μηχανές κοντά στην πόλη, κάθε μέρα έκανε επιθέσεις στα τείχη. Κατασκεύασε μάλιστα και πύργους ογδόντα πήχεις ψηλούς [37 μ.] που ξεπερνούσαν κατά πολύ το ύψος των πύργων της Περίνθου και από ψηλά κτυπούσε τους πολιορκούμενους. Ταρακουνούσε και τα τείχη με πολιορκητικούς κριούς και τα υπονόμευε με υπόγειο λαγούμι και έτσι έριξε ένα μεγάλο μέρος του τείχους. Οι Περίνθιοι, όμως, αμύνονταν με δύναμη και έκτισαν γρήγορα άλλο τείχος ενώ γίνονταν θαυμαστές μάχες γύρω και κοντά στα τείχη. [... Ο Φίλιππος] όμως είχε 30.000 στρατιώτες και πλήθος όπλων και πολιορκητικών και άλλων μηχανών και επιτιθόταν συνεχώς εναντίον των πολιορκουμένων. [Η πόλη όμως δεν έπεφτε][1133]

Με παρόμοιο τρόπο, ο Φίλιππος επιτέθηκε και στο Βυζάντιο αλλά ούτε εκεί είχε επιτυχία. Τελικά, ξαφνικά, έλυσε την πολιορκία των δύο Πόλεων και στράφηκε βόρεια εναντίον των Σκυθών. Είναι παράδοξο που ο Φίλιππος εγκατέλειψε την πολιορκία της Περίνθου και του Βυζαντίου. Εικάζεται, πως αφού πλέον είχε έρθει σε σύγκρουση με τους Αθηναίους δεν είχε νόημα να επιμείνει στο Βυζάντιο. Έτσι και αλλιώς ο κύριος στόχος ήταν πλέον η Αθήνα. Η άμεση αδιαφορία του για την περιοχή των Βυζαντίων φαίνεται αμέσως από την αλλαγή πορείας που χάραξε και επιτέθηκε στους Σκύθες. Ίσως ήθελε, την εποχή αυτή, να εξασφαλίσει την διέλευση του στην Μικρά Ασία σε μια μελλοντική εκστρατεία εναντίον των Περσών,[1134] εάν δεχθούμε πως είχε πλέον λάβει την οριστική του απόφαση για το θέμα. Ίσως ακόμη και να ήθελε να ενθαρρύνει τους στρατιώτες του μετά τις αποτυχημένες πολιορκίες.[1135]

Η εκστρατεία εναντίον των Σκυθών στον Δούναβη ήταν απόλυτα επιτυχής. Ο Φίλιππος τους νίκησε ενώ συνέλαβε για να μεταφέρει στην Μακεδονία 20.000 γυναικόπαιδα, 20.000 φοράδες για αναπαραγωγή και κοπάδια από άλλα ζώα. Κατά την επιστροφή του, όμως, δέχθηκε επίθεση από Τριβαλλούς οι οποίοι απαίτησαν μέρος της λείας. Στην μάχη που ακολούθησε ο Φίλιππος αιφνιδιάσθηκε, έχασε ορισμένους από τους στρατιώτες του και ο ίδιος τραυματίσθηκε σοβαρά στον δεξί μηρό.[1136] Ταλαιπωρη-

[1130] Για 170 πλοία γράφει ο Ιουστίνος (Justinus, IX.I.6).
[1131] Δες Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Φωκίων", 14.
[1132] Δες πλήρη περιγραφή σε Διόδ., XVI.74-76.
[1133] Διόδ. XVI. 74.2-5.
[1134] Cawkwell, p. 140.
[1135] Ellis, pp. 185-186.
[1136] Πρβλ. Ιουστίνος (Justinus), IX.II.14-III.5 και Μαρσίας, FGrH, 135-136, F 17.

μένος έφθασε στην Πέλλα το 339 έχοντας αποκτήσει μόνιμη αναπηρία στο ένα του πόδι λόγω του τραυματισμού. Από τότε, ο Φίλιππος ήταν χωλός και το ένα του πόδι λίγο κοντύτερο από το άλλο, πράγμα που δεν μείωσε, όμως, την ενεργητικότητά του. Φαίνεται ότι παρήγγειλε να του φτιάξουν ένα ζευγάρι νέες κνημίδες διότι η μία έπρεπε να είναι λίγο κοντύτερη από την άλλη λόγω του τραυματισμού του. Ίσως, ακόμη, όταν τον επισκέπτονταν σημαντικά πρόσωπα και για να μην προσέξουν ότι κούτσαινε, φρόντιζε να τους δείχνει με περηφάνια μια χρυσή φαρέτρα εξαιρετικής τέχνης που είχε αρπάξει από τους Σκύθες κατά την επιτυχημένη εκστρατεία του 339 π.Χ.[1137]

Μετά την σκυθική εκστρατεία, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στα βόρεια και ανατολικά του μακεδονικού κράτους είχαν τελειώσει. Τώρα, ο Φίλιππος πρέπει να ένοιωθε αρκετά ασφαλής για να τα βάλει με τους υπόλοιπους Έλληνες. Τα έξι τελευταία χρόνια, και παρά τις μικρές αποτυχίες του, είχε αποκτήσει φήμη σχεδόν ανίκητου στρατηγού, είχε υποτάξει ολόκληρο το Κοινό των Χαλκιδέων, είχε εξοβελίσει τους Αθηναίους από τα μακεδονικά παράλια και από πολλά σημεία της Θράκης και είχε κατορθώσει να ενισχύσει τον στρατό του με το περίφημο θεσσαλικό ιππικό. Είχε γίνει απόλυτος κύριος του βόρειου ελλαδικού χώρου μέχρι τα δυτικά παράλια του Εύξεινου Πόντου. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, είχαν κινηθεί με μεγάλο δισταγμό. Είχαν συνδράμει όσους απειλούμενους από τον Φίλιππο τους ζήτησαν βοήθεια με μεγάλη φειδώ, αρνούμενοι να ξοδέψουν σημαντικά ποσά για να καταφέρουν αποτελεσματικά χτυπήματα στους Μακεδόνες. Ίσως δεν πίστευαν στην αρχή ότι ο Φίλιππος θα μπορούσε να γίνει τόσο ισχυρός ενώ είχαν ακόμη την ιδέα ότι η Αθήνα ήταν μια ηγεμονίδα Πόλη. Ο Δημοσθένης είχε προσπαθήσει με κάθε τρόπο να παρουσιάσει τον Φίλιππο ως τρομερά επικίνδυνο αλλά και να υποβιβάσει σε ορισμένες περιπτώσεις τις επιτυχίες του πείθοντας τους Αθηναίους ότι δεν είχαν να κάνουν παρά με έναν "βάρβαρο" που δεν ήταν αήττητος, ιδίως από την πάλαι ποτέ δρέπουσα δάφνες στο πεδίο της μάχης Αθήνα. Οι Αθηναίοι, με άλλα λόγια, αντίκριζαν τον Φίλιππο με περηφάνια και προκατάληψη.

Η Μεγάλη Νίκη/Ήττα: Χαιρώνεια (338 π.Χ.)

Ενώ ο Φίλιππος ήταν απασχολημένος στον βορρά με την Πέρινθο, το Βυζάντιο και τους Σκύθες, στον νότο ο συνασπισμός εναντίον του γινόταν όλο και πιο ισχυρός. Ο Μακεδόνας βασιλιάς έψαχνε πρόφαση να επέμβει αμέσως φοβούμενος κυρίως την προσχώρηση των Βοιωτών στους εχθρούς του, γεγονός που θα έκανε τα πράγματα πολύ δύσκολα. Η πρώτη του μέριμνα ήταν να διασπάσει πιθανή συνένωση Αθηναίων και Θηβαίων. Φρόντισε να ειδοποιήσει τους έμπιστούς του να δημιουργήσουν ρήξη στην Αμφικτιονία και ιδίως ανάμεσα σε Αθηναίους και Θηβαίους.[1138] Ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν μπορούσε να φαντασθεί ότι θα έπρεπε σύντομα να τους αντιμετωπίσει μαζί αλλά ούτε βέβαια διανοούνταν την στιγμή αυτή ότι θα τους νικούσε τελικά κατά κράτος.

Με την προτροπή του Φιλίππου, στο Αμφικτιονικό Συνέδριο του 340, οι υποκινητές κατηγόρησαν τους Αθηναίους για ασέβεια με το αιτιολογικό ότι είχαν αναστηλώσει το ανάθεμα με τις ασπίδες που είχαν οι ίδιοι αφιερώσει μετά τα Μηδικά στο Μα-

[1137] Οι δύο τελευταίες προτάσεις είναι φυσικά φανταστικές αλλά μετά την ανακάλυψη στους βασιλικούς τάφους, στην Βεργίνα, του ζεύγους των ανισοϋψών κνημίδων δίπλα στον χρυσό σκυθικό γωρυτό (δες παρακάτω), ίσως και να απηχούν δόση αληθείας. [δες Ανδρόνικος, *Βεργίνα: Οι Βασιλικοί Τάφοι*, εικ. 146-150 & σ. 180-189].

[1138] Πρβλ. Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 147-151 και Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 113-118. Ίσως ο πραγματικός λόγος της ρήξεως στην Αμφικτιονία να ήταν η δυσαρέσκεια Θηβαίων και Λοκρών εξ αιτίας της υποστηρίξεως των Φωκαίων από τους Αθηναίους στον Γ' Ιερό Πόλεμο (Harris, *Aeschines*, p. 127).

ντείο των Δελφών. Στο ανάθεμα αναγραφόταν ότι τα λάφυρα προέρχονταν από τους νικημένους Μήδους και τους συμμάχους τους Βοιωτούς, πράγμα υποτιμητικό για τους δεύτερους. Οι Δυτικοί Λοκροί κατέθεσαν τότε πρόταση να επιβληθεί πρόστιμο στους Αθηναίους για την πράξη τους. Από την πλευρά των Αθηναίων απάντησε ο Αισχίνης, ο οποίος, όταν έψαξε στα αρχεία της Αμφικτιονίας για στοιχεία εναντίον των κατηγόρων, ανακάλυψε ότι το Κρισαίο ή Κιρραίο πεδίο δεν έπρεπε να καλλιεργείται ούτε να υπάρχει το λιμάνι της Κίρρας, το οποίο είχε επισκευασθεί και χρησιμοποιούνταν. Όλες αυτές οι απαγορεύσεις είχαν βέβαια λησμονηθεί διότι ανάγονταν στην εποχή του Α' Ιερού Πολέμου το 592 π.Χ.[1139] Οι Αμφισσείς, όμως, καλλιεργούσαν την απαγορευμένη γη και χρησιμοποιούσαν τώρα το λιμάνι. Οι αποκαλύψεις του Αισχίνη τάραξαν τόσο πολύ το Συνέδριο της Αμφικτιονίας ώστε οι συμμετέχοντες γρήγορα ξέχασαν την μομφή εναντίον των Αθηναίων και τα έβαλαν με τους Αμφισσείς.[1140] Όρισαν μάλιστα έκτακτη σύνοδο για να αποφασίσουν για την τιμωρία τους.

Οι Αθηναίοι και Θηβαίοι, όμως, απέφυγαν να συμμετάσχουν σε αυτήν την έκτακτη σύνοδο. Στην Αθήνα, ο Δημοσθένης, που φοβήθηκε ότι οι συμπολίτες του θα ξέχναγαν τις προετοιμασίες εναντίον του Φιλίππου αλλά ίσως και να έμπλεκαν σε πόλεμο με την Θήβα, έπεισε την Εκκλησία να μην συμμετάσχει σε έκτακτες συνεδριάσεις της Αμφικτιονίας.[1141] Αλλά και οι Θηβαίοι δεν έστειλαν εκπροσώπους διότι οι Αμφισσείς ήταν σύμμαχοί τους και μάλιστα είχαν εγκαταλείψει τους Αθηναίους για τους Θηβαίους. Έτσι, ο Δημοσθένης κατάφερε την δεδομένη στιγμή να αφήσει τον Φίλιππο χωρίς πιθανές ενισχύσεις είτε από τους Θηβαίους είτε από τους Αθηναίους αλλά άθελά του τον έθεσε αμέσως μετά (δες παρακάτω) επικεφαλής του αμφικτιονικού στρατού.

Τελικά, ίσως και να μην είχε αρχίσει ο πόλεμος αλλά οι Αμφισσείς αρνήθηκαν να πληρώσουν το πρόστιμο που τους είχε επιβληθεί ενώ οι Θηβαίοι παρορμητικά ορμώμενοι βάδισαν προς τις Θερμοπύλες, έδιωξαν την μακεδονική φρουρά και εγκατέστησαν δικιά τους, με στόχο να εμποδίσουν αμφικτιονικό στρατό να κινηθεί προς την Άμφισσα. Με την πράξη τους βέβαια προκάλεσαν την Αμφικτιονία και τον ίδιο τον Φίλιππο. Οι Θηβαίοι πρέπει να ήθελαν να κρατήσουν μακριά από την νότια Ελλάδα τον μακεδονικό στρατό διότι μια πιθανή επέμβαση στην Αθήνα θα είχε ολέθρια αποτελέσματα για την πολιτική επιβίωση της Θήβας.[1142] Άρα λοιπόν, την εποχή αυτή ταυτίζονταν απολύτως οι απόψεις Αθηναίων και Θηβαίων ως προς τον μακεδονικό κίνδυνο και προμήνυαν την συμμαχία που επετεύχθη πριν την μάχη της Χαιρώνειας.

Στην έκτακτη σύνοδο, οι Αμφικτίονες αποφάσισαν να κηρύξουν τον Δ' Ιερό Πόλεμο (339-338 π.Χ.) εναντίον των Αμφισσέων. Η επιχείρηση άρχισε το φθινόπωρο του 339 με τον Φίλιππο επικεφαλής του στρατού.[1143] Ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν είχε κανένα λόγο αλλά ούτε και ενδιαφέρον να κινηθεί εναντίον των Αμφισσέων αλλά μάλλον σκέφθηκε ότι με αυτήν την πρόφαση θα μπορούσε να εισχωρήσει βαθύτερα στην νότια Ελλάδα, με απώτερο σκοπό να εμποδίσει συνασπισμό δυνάμεων εναντίον του. Έτσι, παρέκαμψε τις Θερμοπύλες από τα δεξιά, διότι αυτήν την φορά δεν φυλάσσονταν τα στενά από Φωκείς, και μέσα από ορεινή διάβαση οδήγησε τον στρατό του πρώτα στο Κυτίνιο (Παλαιοχώρι, βορειανατολικά της Γραβιάς Φωκίδος). Μετά, έστειλε ένα ευκίνητο στρατιωτικό σώμα στην ορεινή Ελάτεια, βορειοανατολικά της Άμφισσας και

[1139] Δες Κεφάλαιο 6.

[1140] Δες Αισχίνης 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 116-123. Ο Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 143-151, θεωρεί ότι ο Αισχίνης δωροδοκήθηκε από τον Φίλιππο για να προβεί στις αποκαλύψεις του.

[1141] Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 126-127.

[1142] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XVIII.1.

[1143] Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*)128-129 και Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 151-152.

των Δελφών, την οποία οχύρωσε. Κατόπιν, προσπάθησε να πάρει με το μέρος του τους Φωκείς, υποσχόμενος μείωση του ποσού που τους είχε επιβληθεί λόγω των ιερόσυλων πράξεών τους, αλλά και τους Θηβαίους. Γιατί όμως ο Μακεδόνας σταμάτησε στο Κυτίνιο και στην Ελάτεια και δεν επιτέθηκε αμέσως στην Άμφισσα; Κρίνοντας από την εξέλιξη των γεγονότων, πρέπει να φοβήθηκε μήπως οι Θηβαίοι του αποκόψουν τον δρόμο επικοινωνίας και διαφυγής βόρεια προς το βασίλειό του ενώ ταυτοχρόνως προσπαθούσε να βρει και συμμάχους. Έτσι, οχυρώθηκε στον Παρνασσό και περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία για να δράσει.

Όταν οι Αθηναίοι έμαθαν για τις κινήσεις του αμφικτιονικού στρατού, πανικοβλήθηκαν, διότι ο Φίλιππος πλέον βρισκόταν μόνο σε απόσταση πορείας τριών ημερών από την Αθήνα.[1144]

> Ήταν βράδυ όταν έφθασε κάποιος αγγελιοφόρος φέρνοντας στους πρυτάνεις την είδηση ότι η Ελάτεια είχε καταληφθεί. Εκείνοι δειπνούσαν αλλά μόλις άκουσαν τα μαντάτα σηκώθηκαν αμέσως και μερικοί έδιωξαν από τις σκηνές της αγοράς τους πωλητές και έκαψαν τους καλαμένιους πάγκους[1145] ενώ άλλοι έβαλαν να φωνάξουν τους στρατηγούς και διέταξαν να έρθει ο σαλπιγκτής. Και μεγάλη αναστάτωση απλώθηκε στην πόλη.[1146]

Μη δίνοντας σημασία στον πανικό των υπολοίπων, ο ψύχραιμος Δημοσθένης ανέπτυξε με πειθώ την άποψη ότι η Αθήνα έπρεπε αμέσως να συμμαχήσει με την Θήβα. Παρά το γεγονός ότι οι Αθηναίοι διέκειντο εχθρικώς προς τους Θηβαίους μετά την κατάληψη των Θερμοπυλών, η Εκκλησία ενέκρινε την πρόταση και πρέσβεις εστάλησαν αμέσως στην Θήβα.[1147] Όταν έφθασαν εκεί, όμως, βρήκαν και απεσταλμένους του Φιλίππου. Ο Μακεδόνας βασιλιάς διαμήνυσε στους Θηβαίους ότι εάν γίνονταν σύμμαχοί του εναντίον των Αθηναίων ή τον άφηναν να περάσει από την περιοχή που ήλεγχαν, θα μοιραζόταν μαζί τους τα πλούσια λάφυρα. Οι Αθηναίοι τρομοκρατήθηκαν και, μπροστά στον κίνδυνο συμμαχίας Θηβαίων και Μακεδόνων,[1148] ο Δημοσθένης υπερέβη την εντολή που είχε η πρεσβεία από την αθηναϊκή Εκκλησία του δήμου για πρόταση συμμαχίας προς τους Θηβαίους. Την κρίσιμη αυτή στιγμή, συντάχθηκε με την από ετών διαμορφωμένη θηβαϊκή πολιτική που αρνούνταν την επιστροφή στους Αθηναίους της διαμφισβητούμενης περιοχής του Ωρωπού –που είχαν χάσει οι Αθηναίοι το 366 και είχαν τώρα οι Θηβαίοι– και δεν ήθελε με κανένα τρόπο να ακούσει για ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων Πλαταιών και Θεσπιών.[1149] Επίσης, συμφώνησε ότι οι Αθηναίοι θα προσέτρεχαν σε βοήθεια των Θηβαίων σε περίπτωση αποστασίας στο Βοιωτικό Κοινό, αποδέχθηκε ότι οι Θηβαίοι θα είχαν την αρχιστρατηγία στην ξηρά και, παρ' ότι δεν είχαν στόλο, θα μοιράζονταν και την διοίκηση του αθηναϊκού ναυτικού ενώ οι Αθηναίοι θα κατέβαλαν τα δύο τρίτα των πολεμικών δαπανών.[1150] Οι προτάσεις του Δημοσθένη ήταν παραπάνω από δελεαστικές αλλά το γεγονός που έπεισε τους Θηβαίους να δεχθούν πρέπει να ήταν ο φόβος ότι, εάν συνηγορούσαν στην ήττα της Αθήνας, αμέσως μετά θα ερχόταν η δική τους σειρά. Επιπλέον, με ήττα του Φιλίππου είχαν κάποια πιθα-

[1144] Δημοσθένης 18 (*Περί του Στεφάνου*) 195.
[1145] Άραγε για να κάνουν χώρο για συνέλευση;
[1146] Δημοσθένης 18 (*Περί του Στεφάνου*) 169.
[1147] Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*) 161-179.
[1148] Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου)* 213-214 & 229-230.
[1149] Δες λεπτομέρειες σε Sealey, *Demosthenes*, pp. 196-197.
[1150] Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 141-149.

νότητα να αποκτήσουν την παλιά τους δύναμη και αίγλη. Συμφώνησαν, λοιπόν, να βρεθούν με τους Αθηναίους στο πεδίο της μάχης εναντίον των Μακεδόνων. Ο Δημοσθένης έσπευσε στην Αθήνα για να λάβει και την έγκριση της Εκκλησίας. Η συνέλευση των Αθηναίων πολιτών φαίνεται ότι αμέσως ενέκρινε τις προτάσεις του ρήτορα και έτσι συνήφθη συμμαχία ανάμεσα σε Αθηναίους και Θηβαίους.

Οι σύμμαχοι σήμαναν γενική επιστράτευση και συγκέντρωσαν όλο τον αξιόμαχο στρατό καλώντας υπό τα όπλα άνδρες από 20 έως 50 ετών. Οι Αθηναίοι συγκέντρωσαν 10.000 πεζούς και 10.000 μισθοφόρους καθώς και 600 ιππείς ενώ ο Βοιωτικός στρατός αποτελούνταν από 11.000 έως 12.000 πεζούς και 800 ιππείς, δηλαδή ένα σύνολο περίπου 30.000 πεζών και 1.400 ιππέων.[1151] Ο στρατός χωρίσθηκε σε δύο τμήματα. Το ένα αποτελείτο από τους πολίτες-στρατιώτες και προχώρησε προς τους Παραποτάμιους,[1152] νοτιοανατολικά από την Ελάτεια, ενώ το άλλο, που περιλάμβανε μόνο μισθοφόρους, εγκαταστάθηκε στην σημερινή Γραβιά. Έτσι, και τα δύο τμήματα του συμμαχικού στρατού είχαν καταλάβει και κρατούσαν στενά, από τις δύο βόρειες πλευρές του Παρνασσού, εμποδίζοντας τους Μακεδόνες να κινηθούν προς Άμφισσα.[1153]

Ο Φίλιππος ξαφνιάσθηκε. Ενώ δεν περίμενε στρατιωτικές κινήσεις των αντιπάλων του στα πρόθυρα του χειμώνα, εκείνοι βρίσκονταν μπροστά του. Ο χειμώνας όμως του 339-338 κύλησε σχετικά ήσυχος. Παρ' όλη την συγκέντρωση δυνάμεων, οι αντίπαλοι στρατοί απέφυγαν να επιχειρήσουν αλλά απλώς προσπάθησαν να βελτιώσουν τις θέσεις τους. Πραγματικές μάχες δεν συνήφθησαν παρά μόνο σε δύο αψιμαχίες τα μακεδονικά τμήματα αποχώρησαν αποδεχόμενα την ήττα. Βέβαια, ο Φίλιππος δεν είχε όλο τον στρατό του στην Στερεά Ελλάδα αφού το μεγαλύτερο του τμήμα ξεκουραζόταν στην Μακεδονία. Οι Αθηναίοι, όμως, ήταν ευχαριστημένοι με τις δύο αναχαιτίσεις που είχαν πετύχει και καθησυχασμένοι, ότι ο Φίλιππος δεν ήταν τόσο ισχυρός όσο φημολογούνταν.

Η εικόνα αυτή, βέβαια, ήταν τελείως απατηλή. Οι Αθηναίοι είδαν την καταιγίδα να έρχεται το καλοκαίρι όταν τον Ιούνιο του 338 ο Φίλιππος εξαπέλυσε την πρώτη του μεγάλη επίθεση. Τώρα, ο μακεδονικός στρατός ήταν ενισχυμένος με τα τμήματα από την Μακεδονία αλλά και με Θεσσαλούς. Ο Φίλιππος επέλεξε ως πρώτο στόχο την Άμφισσα, για να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του προς την Αμφικτιονία, αλλά κατάλαβε ότι πρώτα έπρεπε να απαλλαγεί από τους αντιπάλους του στην Γραβιά. Για να το πετύχει χρησιμοποίησε ένα έξυπνο τέχνασμα. Συνέταξε μία επιστολή προς τον Αντίπατρο στην Μακεδονία, στην οποία ανέφερε ότι λόγω ταραχών στην Θράκη εγκατέλειπε την επιχείρηση εναντίον των Αμφισσέων και κατευθυνόταν προς την περιοχή της εξεγέρσεως. Έδωσε εντολή στον αγγελιοφόρο να φροντίσει να συλληφθεί και έτσι οι αρχηγοί του συμμαχικού στρατού στην σημερινή Γραβιά Φωκίδος που διάβασαν την επιστολή παραπλανήθηκαν και αποχώρησαν.[1154] Τότε, ο Φίλιππος πέρασε τα στενά και κατέλαβε ανενόχλητος την Άμφισσα. Πιθανότατα να υπέταξε αμέσως μετά και την Ναύπακτο, την οποία παρέδωσε στους συμμάχους του Αιτωλούς όπως τους είχε παλιότερα υποσχεθεί. Σχεδόν ταυτοχρόνως και χωρίς να αργοπορήσει άλλο, έστειλε ένα τμήμα του στρατού του να περάσει από τους Δελφούς και να κατευθυνθεί προς την Βοιωτία (χάρτης σε ΙΕΕ, 3β:84). Μόλις οι κινήσεις του Φιλίππου έγιναν αντιληπτές, ο συμμαχικός στρατός εγκατέλειψε τις θέσεις του, που δεν προστάτευαν φυσικά την Βοιωτία, και τραβήχθηκε στην Χαιρώνεια, στην δυτική είσοδο της βοιωτικής πεδιάδας.

[1151] ΙΕΕ, 3β:82. Αλλά δες και τα αριθμητικά δεδομένα για την μάχη της Χαιρώνειας πιο κάτω.

[1152] Η περιοχή εντοπίζεται σήμερα στον ποταμό Κηφισό και ανάμεσα στα χωριά Βασιλικά και Προφήτης Ηλίας, στα σύνορα Βοιωτίας και Φθιώτιδας.

[1153] Πολύαινος Δ.2.8 & 14.

[1154] Πολύαινος, Δ.2.8.

Ήταν ακόμη αρχή του καλοκαιριού αλλά ο Φίλιππος δεν προχώρησε αμέσως να συγκρουσθεί με τους συμμάχους. Σταμάτησε την προέλασή του και αδράνησε πλήρως καθ' όλη την διάρκεια του θέρους. Υπάρχει πιθανότητα να έστειλε πρέσβεις τουλάχιστον στην Θήβα αν όχι και στην Αθήνα σε μια προσπάθεια να διαλύσει την συμμαχία και να τελειώσει την εκστρατεία εκεί. Οι Θηβαίοι όμως φαίνεται ότι έμειναν πιστοί και έτσι η μόνη λύση ήταν ο πόλεμος.[1155] Πλησίαζε ήδη το τέλος του καλοκαιριού του 338 και μπροστά στον άμεσο κίνδυνο να χαθεί η Βοιωτία, ο συμμαχικός στρατός αποφάσισε να δώσει την αποφασιστική μάχη και να σταματήσει τους Μακεδόνες στην Χαιρώνεια.

Όταν ο Φίλιππος πλησίασε στην περιοχή, βρήκε τους αντιπάλους του παρατεταγμένους ανάμεσα στην πόλη της Χαιρώνειας και στον ποταμό Κηφισό με μέτωπο προς βορρά (χάρτης σε ΙΕΕ, 3β:85). Στο αριστερό μέρος της παρατάξεως ήταν οι Αθηναίοι, δίπλα τους οι Αχαιοί, οι Κορίνθιοι και άλλοι μαζί με μισθοφόρους των Αθηναίων και στο δεξί μέρος οι Βοιωτοί, με τον Ιερό Λόχο των Θηβαίων να έχει καταλάβει το άκρο δεξιό τμήμα της παρατάξεως, δίπλα στο ποτάμι.[1156] Πρέπει να βρίσκονταν στο πεδίο της μάχης 35.000 πεζοί και 2.000 ιππείς.[1157] Ο Φίλιππος, από την άλλη πλευρά, παρέταξε 30.000 πεζούς και 2.000 ιππείς, στην συντριπτική τους πλειοψηφία Μακεδόνες.[1158] Ακριβώς απέναντι από τους Θηβαίους παρέταξε το βαρύ ιππικό του με επικεφαλής τον Αλέξανδρο, μόλις 18 ετών. Οι πληροφορίες μας για τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης είναι πενιχρές και μπορούμε μόνο κατά προσέγγιση να κατανοήσουμε το τι έγινε.[1159] Ο Φίλιππος φαίνεται ότι ακολούθησε την τεχνική της αρχικής υποχωρήσεως και ξαφνικής επιθέσεως, που έφερε προ καταστροφικής εκπλήξεως τους άπειρους σε τέτοια τακτική αντιπάλους τους. Όταν επιτέθηκαν οι Αθηναίοι, ο Φίλιππος οπισθοχώρησε λίγο αφήνοντας να φανεί ότι δήθεν είχε νικηθεί. Στην πραγματικότητα, όμως, οι Μακεδόνες κινούνταν βορειοδυτικά βάσει σχεδίου, εκτείνοντας την παράταξή τους. Οι Αθηναίοι τους κυνηγούσαν παρασυρμένοι και χωρίς να προσέξουν ότι είχαν αποσπασθεί από τον υπόλοιπο στρατό, με αποτέλεσμα το συμμαχικό μέτωπο να χωρισθεί στα δύο. Αυτήν την ευκαιρία ζητούσε ο Αλέξανδρος με το ιππικό για να εισχωρήσει μεταξύ των δύο τμημάτων και να τα πλευροκοπήσει ταυτοχρόνως. Οι Αθηναίοι, που δεν είχαν πολεμήσει σε μεγάλους σχηματισμούς εδώ και πάρα πολλά χρόνια, τα έχασαν τελείως. Προσπάθησαν να οπισθοχωρήσουν για να βοηθήσουν τους συμμάχους τους αλλά τότε δέχθηκαν σφοδρή επίθεση από τα τμήματα του Φιλίππου που κυνηγούσαν.[1160] Σε όλο το συμμαχικό μέτωπο επήλθε πανικός που οδήγησε σε άτακτη φυγή, συμπεριλαμβανομένου και του ρήτορα Δημοσθένη που ελάμβανε μέρος στην μάχη.[1161] Φαίνεται ότι η μόνη εξαίρεση ήταν ο θηβαϊκός Ιερός Λόχος, ο οποίος έμεινε στην θέση του και εξολοθρεύθηκε μέχρις ενός. Χίλιοι Αθηναίοι σκοτώθηκαν και 2.000 πιάστηκαν αιχμάλωτοι[1162] ενώ πρέπει να υπήρξαν απώλειες και από τους άλλους συμμάχους και σε πολύ μικρότερο βαθμό από τους Μακεδόνες. Η ευκολία με την οποία οι Μακεδόνες νίκησαν τον αντίπαλο σχηματισμό εφαρμόζοντας μια πολύ δύσκολη τακτική μάχης απο-

---

[1155] Για το ζήτημα των πρέσβεων δες Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XVIII.2.

[1156] Δες λεπτομερή σχεδιαγράμματα παρατάξεως και μάχης σε Δημήτριος Ν. Γαρουφαλής, "Η Μάχη στη Χαιρώνεια", *Στρατιωτική Ιστορία*, τευχ. 11 (Ιούνιος 1997) : 32-40.

[1157] Hammond, *Philip*, pp. 148-149 όπου οι παραπομπές στις διάσπαρτες πηγές αλλά και τα διάφορα προβλήματα γύρω από την ακρίβεια των αριθμών.

[1158] Διόδ., XVI.85.5.

[1159] Δες ανάλυση σε Cawkwell, pp. 144-149.

[1160] Πολύαινος, Δ.2.2 και Δ.2.7. Τα προβλήματα ανασυνθέσεως της μάχης εξετάζονται στο Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch.XVIII.3.

[1161] Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 148 & 159.

[1162] Διόδ., XVI.86.5-6.

δεικνύει, εκτός των άλλων, ότι οι σύμμαχοι Αθηναίοι και Θηβαίοι δεν διέθεταν πλέον τους στρατηγούς που τους είχαν οδηγήσει στο παρελθόν σε περήφανες νίκες. Συνεπώς, με την απαράμιλλη στρατηγική του, ο Φίλιππος είχε κατορθώσει να κατατροπώσει τους αντιπάλους του για μια ακόμη φορά.

Οι συνέπειες της ήττας του συνασπισμού των νοτίων Ελλήνων ήταν φυσικά ανυπολόγιστες. Κατ' αρχάς, ο Φίλιππος ασχολήθηκε με τις Βοιωτικές Πόλεις, τις οποίες προσήρτησε χωρίς αντίσταση. Μόλις κατέλαβε την Θήβα, τοποθέτησε μακεδονική φρουρά στην Καδμεία και παρέδωσε τις Πλαταιές και τον Ορχομενό στους παλαιούς τους κατοίκους. Μετά, ίσως για να βαθύνει το χάσμα ανάμεσα σε Θηβαίους και Αθηναίους, να αποκλείσει μελλοντικές συμμαχίες των δύο Πόλεων αλλά και να καλοπιάσει τους δεύτερους, αφαίρεσε τον αμφισβητούμενο Ωρωπό από την Θήβα και αργότερα τον παρέδωσε στην Αθήνα.[1163] Οι Θηβαίοι αναγκάσθηκαν, επίσης, να πληρώσουν για να πάρουν πίσω τους αιχμαλώτους και τους νεκρούς τους, εκτός από αυτούς του Ιερού Λόχου που θάφτηκαν με τιμές. Ακόμη, υποστηρίχθηκαν οι φιλιππίζοντες στην Θήβα, οι οποίοι κατήργησαν την δημοκρατία και επανέφεραν την ολιγαρχία, με όλα τα επακόλουθα για τους προηγούμενους κυβερνήτες. Παρ' όλο ότι οι ανωτέρω πράξεις δείχνουν την επιθυμία του να αποδυναμώσει τελείως την Θήβα, ο Φίλιππος δεν κατέλυσε το Βοιωτικό Κοινό αλλά έδωσε τις ψήφους των Θηβαίων στην Αμφικτιονία σε άλλους Βοιωτούς, εξοστρακίζοντας την ισχυρή βοιωτική Πόλη από το Συμβούλιο και μειώνοντας στο ελάχιστο την επιρροή της στο Κοινό.

Ο Φίλιππος δεν εμπιστεύθηκε ποτέ τους Θηβαίους, ίσως γιατί τους είχε ζήσει από κοντά και τους ήξερε καλά. Προσπάθησε να εκμηδενίσει την ισχύ της Θήβας στο Βοιωτικό Κοινό και στην Αμφικτιονία και κατάφερε να εκτοπίσει μια ακόμη τέως μεγάλη ελληνική δύναμη. Με την ήττα τους στην Μάχη της Χαιρώνειας, οι Θηβαίοι υπέγραψαν το πιστοποιητικό θανάτου της ελευθερίας της Πόλεώς τους. Είχε, άραγε, ο Φίλιππος αποφασίσει να επιφυλάξει την ίδια τύχη και στην Αθήνα;

Η Ειρήνη του Δημάδη (338/7 π.Χ.)

Στην Αθήνα επικράτησε στην αρχή πανικός μέχρι που, χάρις στις προσπάθειες του πολιτικού Υπερείδη, οι Αθηναίοι άρχισαν να προετοιμάζουν την άμυνά τους. Κηρύχθηκε γενική επιστράτευση όλων των πολιτών μέχρι 60 χρόνων, δόθηκε εντολή ότι ήταν ελεύθεροι να επιστρέψουν όλοι οι πολιτικοί εξόριστοι και ακυρώθηκαν διάφορες καταδικαστικές αποφάσεις, με μοναδικό σκοπό να συγκεντρωθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι αξιόμαχοι άνδρες. Ο Υπερείδης εισηγήθηκε ακόμη στην βουλή την χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων στους ξένους και την απελευθέρωση όσων δούλων προτίθονταν να πολεμήσουν.[1164] Επίσης, άρχισαν να εκτελούνται συμπληρωματικά έργα σε διάφορες οχυρές θέσεις για την ενίσχυση της άμυνας των Αθηνών.[1165] Οι κάτοικοι της Αττικής Πόλεως εργάζονταν πυρετωδώς περιμένοντας από στιγμή σε στιγμή την εμφάνιση των Μακεδόνων στρατιωτών. Παρά την γενική κινητοποίηση και τον οργασμό των προετοιμασιών τους, ο Φίλιππος δεν ερχόταν. Τότε, οι Αθηναίοι άρχισαν να προβληματίζονται για την τύχη των 2.000 αιχμαλώτων συμπατριωτών τους στα χέρια του Φιλίππου και μεταξύ των πολιτών εμφανίσθηκαν ειρηνόφιλες τάσεις.

Ο Φίλιππος, από την μεριά του, αφού τακτοποίησε το ζήτημα της Θήβας, αποφάσισε να προωθήσει την σύναψη συμβιβαστικής λύσεως με τους Αθηναίους. Υπάρχει πιθανότητα ο Μακεδόνας να σκέφθηκε ότι μια ενδεχόμενη πολιορκία θα κατέληγε σε

[1163] Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β'*, σ. 218.
[1164] Υπερείδης, *Προς Αριστογείτονα*, fr. 18.
[1165] Mossé, *Athens in Decline*, pp. 72-73.

μακροχρόνια και αιματηρή εμπλοκή του στην Αθήνα.[1166] Γενικά, πάντως, φαίνεται ότι η ειρήνη και η συμμαχία με τους Αθηναίους εξυπηρετούσε απόλυτα τους σκοπούς του. Η τακτική του με την Αθήνα αποδεικνύει ότι και αυτήν την ύστατη στιγμή, είτε για λόγους ευρύτερης στρατηγικής είτε γιατί πραγματικά πίστευε ότι χρειαζόταν οι Αθηναίοι να συμμαχήσουν μαζί του οικειοθελώς και όχι με την βία, δεν έκανε καμία κίνηση να επιτεθεί. Αντιθέτως, τους έστειλε μήνυμα με τον αιχμάλωτο ρήτορα Δημάδη να προσέλθουν για διαπραγματεύσεις.

Με το ειρηνόφιλο κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην αττική Πόλη, οι Αθηναίοι δεν δίστασαν να ανταποκριθούν αμέσως. Όταν οι απεσταλμένοι τους Φωκίων, Αισχίνης και Δημάδης, συνάντησαν τον Φίλιππο δεν πίστευαν στα αυτιά τους όταν άκουσαν τους εξαιρετικά μετριοπαθείς ‘όρους που τους πρότεινε. Ο Μακεδόνας βασιλιάς υποσχέθηκε να αφήσει τους αιχμαλώτους να επιστρέψουν στην Αθήνα, χωρίς λύτρα, και να στείλει και την τέφρα των νεκρών πολεμιστών, πράγμα που έγινε και μάλιστα με την συνοδεία του γιου του Αλεξάνδρου και δύο άλλων σημαντικών Μακεδόνων. Οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να διαλύσουν τις συμμαχίες που είχαν συνάψει (Β' Αθηναϊκή Συμμαχία) και να εγκαταλείψουν την Χερσόνησο. Σε αντάλλαγμα, θα έπαιρναν τον Ωρωπό ενώ θα είχαν το δικαίωμα να διατηρήσουν τους κληρούχους τους στην Ίμβρο, στην Σάμο, στην Σκύρο και στην Λήμνο. Επίσης, ο Φίλιππος τους πρότεινε νέα συμμαχία και συνεργασία για την πάταξη της πειρατείας.[1167] Οι Αθηναίοι ενθουσιάσθηκαν τόσο πολύ που αποφάσισαν να στήσουν ανδριάντα του Φιλίππου στην Αγορά και να δώσουν πολιτικά δικαιώματα στον Φίλιππο και στον γιο του Αλέξανδρο. Η Ειρήνη του Δημάδη (338/7), όπως ίσως αυτή η συνθήκη θα μπορούσε να ονομασθεί, σφράγισε το τέλος της πρόσκαιρης ισχυροποιήσεως των Αθηναίων τον Δ' αιώνα. Στον Φίλιππο είχε επιτέλους εξασφαλίσει την πολυπόθητη φιλία και συμμαχία των Αθηναίων.

Οι Μακεδόνες δεν ασχολήθηκαν καθόλου με το πολίτευμα ή και τους πολιτικούς που τους είχαν κατακεραυνώσει στην Εκκλησία και στην βουλή της Αθήνας τόσα χρόνια. Φαίνεται, όμως, ότι το ίδιο συνέβη και στις περισσότερες των περιπτώσεων. Παρά το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε ασφαλείς πηγές για το πώς ο Φίλιππος συμπεριφέρθηκε στους υπολοίπους των ηττημένων, έχουμε πληροφορίες για την εγκατάσταση μακεδονικών φρουρών σε ορισμένες μόνο πόλεις και για εξορία όσων επέζησαν της μάχης στην Χαιρώνεια και επέστρεψαν σε εκείνες τις Πόλεις. Ακόμη, επήλθε σημαντική αλλαγή στα πολιτεύματα λίγων Πόλεων, όπου οι δημοκρατίες καταλύθηκαν και αντικαταστάθηκαν με ολιγαρχίες, χωρίς όμως να γνωρίζουμε εάν οι μεταβολές αυτές εντάσσονταν στην πολιτική του Φιλίππου ή ήταν τοπικοί παράγοντες που τις επέβαλαν. Πάντως το γεγονός ότι κυρίως στην Αθήνα και στην Αχαΐα διατηρήθηκε η δημοκρατία μαζί με τα Κοινά των ηττημένων, κάνει την πρώτη εκδοχή μάλλον απίθανη. Συμπεραίνεται, συνεπώς, ότι ο Φίλιππος δεν φρόντισε να εγκαταστήσει φιλομακεδονικά καθεστώτα παντού, ίσως διότι δεν υπήρχε καμία ανάγκη μετά την πλήρη αποδυνάμωση των τέως ηγεμονίδων Πόλεων.[1168]

Μετά την συμφωνία του με την Αθήνα, ο Φίλιππος ενδιαφέρθηκε και για την κατάσταση στην Πελοπόννησο. Αφού κατέλαβε την Κόρινθο και έγινε δεκτός από τους φιλιππίζοντες στις Πελοποννησιακές Πόλεις, λεηλάτησε την περιοχή γύρω από την Σπάρτη αλλά δεν πείραξε την πόλη. Ικανοποίησε όμως όλες τις Πόλεις που εποφθαλμιούσαν σπαρτιατικά εδάφη, επιφέροντας την συρρίκνωση της Σπάρτης αλλά αρνούμενος τον πλήρη αφανισμό της. Ίσως να σεβάσθηκε την Ιστορία της αλλά κυρίως να υπο-

[1166] Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β'*, σ. 218.

[1167] Οι ‘όροι συνάγονται από συρραφή πληροφοριών. Δες Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XIX.1.

[1168] Hornblower, p. 258.

λόγισε στην πολιτική και στρατιωτική αδυναμία της. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση ίσως εξηγεί και την εξαιρετικά ήπια συμπεριφορά του Φιλίππου έναντι των περισσοτέρων ηττημένων νοτίων Ελλήνων.

Σε γενικές γραμμές, η όλη διευθέτηση των ελληνικών πραγμάτων με την παραδειγματική τιμωρία ορισμένων Πόλεων, την ήπια πολιτική έναντι των περισσοτέρων και κυρίως με την Ειρήνη του Δημάδη δείχνει ότι ο Φίλιππος ενέταξε τις ελληνικές Πόλεις και κυρίως την Θήβα, την Σπάρτη και την Αθήνα σε ένα νέο πολιτικό και διπλωματικό οικοδόμημα του ελλαδικού χώρου. Αφού λοιπόν ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε αποτύχει μέχρι το 338/7 να συμμαχήσει με τους Αθηναίους για τον έλεγχο της Ελλάδας, δεν έμενε παρά να γίνει ο ίδιος απόλυτος κυρίαρχος της καταστάσεως τιμωρώντας παραδειγματικά την Θήβα, αποδυναμώνοντας χωρίς να βλάψει την ίδια την Σπάρτη και εξαντλώντας όλη την επιείκειά του στην περίπτωση της Αθήνας.[1169] Οι νέοι ρόλοι της Θήβας, της Σπάρτης και την Αθήνας είχαν τώρα καθορισθεί. Η Θήβα και η Σπάρτη ήταν πλέον δύο τελείως ανίσχυρες Πόλεις στην Βοιωτία και στην Πελοπόννησο, ανίκανες να απειλήσουν με οποιονδήποτε τρόπο τον Φίλιππο ή τους άλλους Έλληνες στο μέλλον. Η Αθήνα ήταν αναγκαστικά σύμμαχος του Μακεδόνα βασιλιά, χωρίς βέβαια να έχει καμία πιθανότητα αναβιώσεως της ηγεμονίας της αλλά και χωρίς να έχει χάσει τον στόλο της.

Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι σκοπός του Φιλίππου δεν ήταν η καθυπόταξη των άλλων Ελλήνων αλλά η συμμαχία μαζί τους εναντίον των Θρακών ή και των Περσών. Ο Μακεδόνας βασιλιάς, φυσικά, δεν είχε κανένα λόγο να σκεφθεί την ενοποίηση των Ελλήνων για το συμφέρον των Πόλεών τους αλλά η τακτική του στην τελική της φάση ήταν να τους αδρανοποιήσει και να τους εξαναγκάσει να συμμαχήσουν μαζί του για δικό του όφελος.[1170] Μετά την μάχη της Χαιρώνειας και την Ειρήνη του Δημάδη, ο Φίλιππος είχε φθάσει πλέον στον κολοφώνα της δόξας του και μάλιστα είχε γίνει ο ηγέτης των Ελλήνων. Είχε επιτύχει να είναι βασιλιάς του ισχυρότερου κράτους στον ελλαδικό χώρο, ταγός των Θεσσαλών, προστάτης των Δελφών και ουσιαστικά επικεφαλής της Αμφικτιονίας. Επιπλέον, θεωρούνταν απόγονος του Ηρακλή και του Δία, πράγμα που φρόντιζε να το υπενθυμίζει τοποθετώντας στα νομίσματα που έκοβε τις κεφαλές του ημιθέου και του πατέρα των θεών αλλά και του Απόλλωνα.[1171] Παρουσιαζόταν, συνεπώς, ως αρχηγός και προστάτης των ελληνικών ιερών, ως ο αδιαμφισβήτητος ηγεμών των Ελλήνων.

Ο Φίλιππος Ηγεμών των Ελλήνων (338-336 π.Χ.)

Η πολιτική τακτική του Φιλίππου ενίσχυσε ιδέες που είχαν εκφρασθεί ήδη από τις αρχές του Δ' αιώνα από τον Ισοκράτη. Ο Αθηναίος ρήτορας είχε ονειρευθεί την συνένωση των ελληνικών Πόλεων υπό την ηγεμονία των Αθηναίων.[1172] Η βασική ιδέα του Ισοκράτη, όπως αναπτύσσεται στον *Πανηγυρικό* του λόγο που συνεγράφη το 380 π.Χ., συνίστατο στο να συνενωθούν οι ελληνικές Πόλεις σε πόλεμο εναντίον των Περσών για το κοινό όφελος, αντί να πολεμούν μεταξύ τους. Ο ρήτορας είχε στείλει μάλιστα και κατά καιρούς επιστολές σε διάφορους ισχυρούς άνδρες της εποχής του, όπως ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών και ο Αρχίδαμος της Σπάρτης, εξηγώντας τις απόψεις του για την συνένωση των Ελλήνων. Την ίδια ιδέα επανέλαβε σε λόγο του που έγραψε προς τον Φίλιππο αλλά και σε δύο επιστολές που του έστειλε. Μελετώντας τον *Πανη-*

[1169] Ellis, pp. 200-203 -- Harris, *Aeschines*, p. 134.

[1170] Hammond, *Philip*, p. 96.

[1171] Άδωνις Α. Γεωργιάδης & αλ., επιμ. *Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων* (Αθήνα: Γεωργιάδης, 1992), σ. 89 εικ. 132 & σ. 90 εικ. 133.

[1172] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*).

γυρικό δεν πρέπει να μας φαίνεται καθόλου περίεργο που ο ρήτορας θεώρησε αρχικά ως πιθανούς ηγήτορες μια πανελληνίας κινήσεως τους Αθηναίους μετά από τις λαμπρές νίκες τους εναντίον των Περσών αλλά και την Αθηναϊκή Ηγεμονία του Ε' αιώνα. Μάλιστα, παρά την ήττα τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, οι Αθηναίοι είχαν καταφέρει να σχηματίσουν και τον Δ' αιώνα μια δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία. Τελικά, όμως, τα γεγονότα που ακολούθησαν φαίνεται ότι απογοήτευσαν τον Ισοκράτη σχετικά με το κατά πόσο η Αθήνα μπορούσε να αντεπεξέλθει στον ρόλο που εκείνος την είχε φαντασθεί. Το 346, συνεπώς, πρέπει να είχε πεισθεί ότι ο καταλληλότερος ηγέτης να πραγματοποιήσει τις ιδέες του ήταν ο Φίλιππος

Αν και οι άλλοι παραλήπτες των ισοκρατικών ιδεών δεν φαίνεται να εκτίμησαν τις απόψεις του ρήτορα, ο Φίλιππος πρέπει να διείδε ότι υπήρχε κάποιος σημαντικός Αθηναίος ο οποίος συνηγορούσε ή δικαιολογούσε τα σχέδια του εναντίον των Περσών. Έχοντας, λοιπόν, τον Αθηναίο ρήτορα με το μέρος του, αλλά κυρίως με τον αέρα του νικητή, ο Φίλιππος κάλεσε στα τέλη του 338 όλες τις Πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών του Ιονίου και Αιγαίου πελάγους να στείλουν απεσταλμένους στην Κόρινθο για συζήτηση θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος. Η Κόρινθος πρέπει να επελέγη συμβολικά διότι ήταν και ο τόπος συναντήσεως των Ελλήνων όταν αποφάσισαν να αντιταχθούν στον Ξέρξη το 480 π.Χ. Προσήλθαν λοιπόν όλοι οι προσκεκλημένοι, πλην των Σπαρτιατών, να ακούσουν τις ιδέες του Φιλίππου. Με δεδομένη την θέση ισχύος του Μακεδόνα βασιλιά, δεν χωρεί αμφιβολία ότι τα ψηφίσματα του συνεδρίου δεν μπορούσε παρά να αντανακλούσαν τις πεποιθήσεις του, μια που οι Πόλεις δεν μπορούσαν να κάνουν και αλλιώς.[1173] Κατά συνέπεια, οι σύνεδροι αποφάσισαν να μην εξαναγκάσουν καμία Πόλη να αποδεχθεί το σύμφωνο που θα υπέγραφαν, να επιδιώξουν μεταξύ τους την ειρήνη με οποιοδήποτε μέσο, να μην επιτεθούν εναντίον του Φιλίππου και γενικώς να αποδεχθούν την παγίωση της υφισταμένης καταστάσεως σε επίπεδο συνόρων, πολιτευμάτων και νόμων (Ιστορική Πηγή 30). Με άλλα λόγια, ο Φίλιππος επέτυχε την συμφωνία για ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων και το σταμάτημα των ερίδων και των ενοχλητικότατων μικροσυγκρούσεων, που μπορούσαν να αποδυναμώσουν τους Έλληνες και την ενότητά τους οποιαδήποτε δεδομένη στιγμή. Η παγίωση της pax macedonica (ειρήνης[1174] που επέβαλαν οι Μακεδόνες), θα επέτρεπε στον Φίλιππο να θέσει σε εφαρμογή τα μεγαλεπήβολα σχέδια που είχε στον νου του για εκστρατεία εναντίον των Περσών.

Η ειρήνη που συνομολογήθηκε στην Κόρινθο, και την οποίαν οι ιστορικοί σήμερα ονομάζουν Κορινθιακή Συμμαχία, φαίνεται ότι ήταν συμμαχία του Φιλίππου με κάθε μία από τις Ελληνικές Πόλεις.[1175] Έχει όμως υποστηριχθεί και το αντίθετο. Ότι δηλαδή ο Φίλιππος δεν συμμετείχε καθόλου στην συμμαχία αλλά απλώς επέβαλε την συνομολόγησή της στις ελληνικές Πόλεις. Στο παρελθόν μάλιστα έχει επιχειρηθεί να δοθεί ιδιαίτερη σημασία σε αυτόν τον διαχωρισμό ως να υπονοούσε φυλετικό διαχωρισμό Ελλήνων και μη-Ελλήνων. Θα μπορούσε όμως κανείς να υποστηρίξει ότι ο Φίλιππος, ως μονάρχης που ήταν, δεν είχε κανένα λόγο να λάβει μέρος σε έναν οργανισμό, οι αποφάσεις του οποίου θα δέσμευαν αναγκαστικά και τον ίδιο. Ο Φίλιππος, λοιπόν, την εποχή αυτή, όπως ακριβώς και οι Αθηναίοι κατά την περίοδο της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας, δεν συμμετείχε στην συνέλευση των συμμάχων, για να μην δεσμεύεται από τις αποφάσεις της, αλλά, φυσικά, την καθοδηγούσε με άλλους τρόπους.[1176] Από την

[1173] Bengtson, pp. 200-201.

[1174] Ο Ellis εξηγεί γιατί την βλέπει πιο πολύ ως "κοινή" ειρήνη των Ελλήνων παρά ως συμμαχία (pp. 204-210).

[1175] Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 198.

[1176] ΙΕΕ, 3β: 90-93 και Harris, *Aeschines*, pp. 135-136.

άλλη πλευρά, όμως, αμφισβητείται ακόμη και το γεγονός ότι υπήρξε σκέψη για συμμαχία και υποστηρίζεται ότι στο Συνέδριο της Κορίνθου ο Φίλιππος απλώς εξέθεσε τα σχέδιά του εναντίον των Περσών, που έγινα φυσικά αποδεκτά.[1177] Πάντως οι σκόρπιες πληροφορίες που έχουμε στην διάθεσή μας για τον χαρακτήρα της συναντήσεως στην Κόρινθο, συνηγορούν περισσότερο στη ύπαρξη συμμαχίας ελληνικών Πόλεων και Μακεδόνων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 30
ΕΙΡΗΝΗ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' ΜΕ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ
Ο ΟΡΚΟΣ (338 π.Χ.)

Αρχαίο Κείμενο σε Marcus N. Tod, ed., *Greek Historical Inscriptions*, 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol. ed. (Chicago: Ares, 1985), no 177, 2:224-225. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Όρκος. Ορκίζομαι στον Δία, στην Γη, στον Ήλιο στον Ποσειδώνα, στην Αθηνά, στον Άρη και σε όλους τους θεούς και τις θεές να διαφυλάττω την ειρήνη και να μην παραβώ τις συνθήκες με τον Φίλιππο τον Μακεδόνα, ούτε να πάρω όπλα με κακή πρόθεση εναντίον κανενός που διαφυλάττει τους ίδιους όρκους ούτε στην ξηρά ούτε στην θάλασσα, ούτε πόλη, ούτε φρούριο να καταλάβω, ούτε λιμάνι για να κάνω πόλεμο εναντίον κάποιου που έχει συνυπογράψει την ειρήνη, ούτε τέχνη ούτε τέχνασμα να χρησιμοποιήσω, ούτε την βασιλεία του Φιλίππου και των απογόνων του να καταλύσω, ούτε τα πολιτεύματα που διατηρούσε κάθε Πόλη όταν έπαιρνε τους όρκους για ειρήνη. Ούτε ο ίδιος να πράξω κάτι εναντίον των συνθηκών, ούτε να επιτρέψω, όσο μπορώ, σε άλλον να το κάνει. Εάν κάποιος προσπαθήσει να παραβεί τις συνθήκες, να βοηθήσω όπως μου ζητήσουν οι αδικούμενοι και να πολεμήσω εναντίον αυτών που θα παραβούν την κοινή ειρήνη με όποιο τρόπο αποφασισθεί στις κοινές συσκέψεις και διατάξει ο ηγεμόνας και να μην εγκαταλείψω ...
Ο δήμος των Κερκυραίων, οι Θεσσαλοί, οι Μάγνητες δίπλα στους Θεσσαλούς. Οι Αχαοί της Φθιώτιδας. Νησιώτες: ο δήμος της Σαμοθράκης και της Θάσου. Οι Αιτωλοί, οι Ακαρνάνες, οι Αμβρακιώτες, από την Θράκη και ... οι Φωκείς, οι Λοκροί, οι Δωριοίς και οι Οιταίοι και οι Μαλιείς και οι Αινιάνιοι και οι Αγραίοι και οι Δόλοπες, οι Αθαμανοί και οι Περραιβοί, ο δήμος της Ζακύνθου και της Κεφαλληνίας.

Στην συνάντηση της Κορίνθου ορίσθηκαν επίσης τα όργανα της συμμαχίας καθώς και οι λειτουργίες τους. Σύμφωνα με όσα ψηφίσθηκαν, την διοικητική εξουσία είχε το Συνέδριο των Συμμάχων. Οι εκατό περίπου αντιπρόσωποι του ελάμβαναν αποφάσεις χωρίς να χρειάζονται την έγκριση των Πόλεων τους, συνέρχονταν δύο φορές τον χρόνο για να συζητήσουν την εφαρμογή της συνθήκης συμμαχίας ή να αποφασίσουν για πόλεμο εναντίον εξωτερικού εχθρού. Η συμμαχία προέβλεπε, επίσης, την ύπαρξη ηγεμόνα για την ανωτάτη στρατιωτική ηγεσία και την εφαρμογή των αποφάσεων του Συνεδρίου.[1178] Φυσικά, αυτός που ανέλαβε ως de facto (εκ των πραγμάτων) ηγε-

[1177] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2: ch. XIX.2.

[1178] Οι πληροφορίες αυτές συνάγονται από διάφορες πηγές, κυρίως επιγραφές. Δες Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2: ch. XIX.1. Μια ενδιαφέρουσα πηγή είναι και Ψευδο-Δημοσθένης, 17 (*Περί*

μών ήταν ο Φίλιππος, ο οποίος έθεσε και τους πραγματικούς στόχους της Κορινθιακής Συμμαχίας. Ο Μακεδόνας βασιλιάς διασφάλισε την ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων με το κοινό συμβούλιο ενώ με την δύναμη των όπλων ήλεγχε την κατάσταση. Ακόμη, όλες του οι ενέργειες από εδώ και στο εξής θα είχαν την περιβολή των κοινών επιχειρήσεων των Ελλήνων, πράγμα που θα διαφύλασσε τα νώτα του σε ένα πιθανό στρατιωτικό εγχείρημα σε μακρινούς τόπους.

Το εύλογο ερώτημα όλων των μελετητών της ιστορίας του Φιλίππου είναι ποια υπήρξε η κινητήρια δύναμη που τον ανάγκασε να στραφεί εναντίον των άλλων Ελλήνων. Μήπως επιδίωκε να προστατεύσει και να εξασφαλίσει το Μακεδονικό κράτος; Μήπως να θέσει υπό την κυριαρχία του τις Ελληνικές Πόλεις ή μήπως ήταν μέρος του σχεδίου για την κατάκτηση της Περσικής Αυτοκρατορίας; Φυσικά δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία επί αυτού του θέματος και έτσι απλώς μπορούμε να εικάσουμε τις προθέσεις του βασιλιά. Όπως είναι αναμενόμενο, οι γνώμες των ιστορικών ποικίλουν[1179] αλλά τα γεγονότα μας υποδεικνύουν την άποψη ότι ο Φίλιππος προσήρμοζε τα σχέδιά του ανάλογα με την κατάσταση που δημιουργούνταν κάθε φορά μετά από μια επιτυχία του ή αποτυχία του και επομένως δεν πρέπει να υπήρχε ένα εξ αρχής κατακτητικό σχέδιο στρεφόμενο εναντίον των άλλων Ελλήνων ή και των Περσών.[1180] Ο Φίλιππος δεν φαίνεται να είχε κανένα λόγο να προσχεδιάσει την ένωση των Ελλήνων και την εκστρατεία εναντίον των Περσών. Ο Μακεδόνας βασιλιάς, βέβαια, δεν είχε παρά να εκμεταλλευθεί τις ευκαιρίες που του δίνονταν για να επεκτείνει το κράτος του ή να αναδειχθεί ο ισχυρότερος της εποχής του. Είναι πολύ πιθανό όλες του οι κινήσεις να είχαν ως μοναδικό τους στόχο την ασφάλεια της Μακεδονίας, πράγμα που απαιτούσε ειρήνη ανάμεσα στους υπόλοιπους Έλληνες και φυσικά την αποδυνάμωσή τους.[1181]

Η ιδέα επιθέσεως εναντίον της Περσίας αποτελεί ένα άλλο σχέδιο που μπορεί όμως να ήταν αναπόσπαστο μέρος των σχεδιασμών του Φιλίππου για την ασφάλεια της Μακεδονίας και της Ελλάδας. Οι πράξεις του βασιλιά αποδεικνύουν ότι ποτέ δεν υπήρξε ιδεολόγος πολιτικός αλλά, αντιθέτως, μόνο οξύνους στρατηγός και ρεαλιστής πολιτικός άνδρας και κατά συνέπεια δεν ενδιαφερόταν για τα πολιτικά ή κοινωνικά προβλήματα των νοτίων Ελλήνων αλλά μόνο για τα δικά του. Δεν φαίνεται επομένως πιθανό ότι αποφάσισε την εκστρατεία για να στρέψει την ενεργητικότητα των άλλων Ελλήνων μακριά από τις έριδές τους, στην Ασία. Ούτε όμως και η ίδια η Μακεδονία είχε προβλήματα υπερπληθυσμού, κοινωνικών αναταραχών ή οικονομική δυσπραγία που να δικαιολογούν προσπάθεια αποπροσανατολισμού των κατοίκων. Τι τον ώθησε άραγε να αποφασίσει το 338/7 την μεγάλη εκστρατεία ανατολικά; Μήπως ήταν η άκρατη φιλοδοξία του να κατακτήσει όλο και περισσότερα εδάφη[1182] ή πρέπει να αναζητηθούν βαθύτεροι λόγοι γεωπολιτικής που επέβαλαν μια τέτοια εκστρατεία; Η Ιστορία σίγουρα είχε διδάξει τον Φίλιππο ότι κάποιοι Έλληνες θα μπορούσαν, όπως είχε συμβεί πολλές φορές στο παρελθόν, να ζητήσουν βοήθεια από τους Πέρσες εναντίον του και φυσικά

των προς Αλέξανδρον Συνθηκών) 5-6 & 8 & 10 & 15-16 & 19 & 30, εάν δεχθούμε βέβαια ότι η κοινή ειρήνη που συνομολογήθηκε με τον Αλέξανδρο μετά τον θάνατο του Φιλίππου (δες επόμενο κεφάλαιο) είχε ταυτόσημους ‘όρους με την Κορινθιακή Συμμαχία. Δες και Ellis, pp. 205 & 207.

[1179] Δες ΙΕΕ, 3β:33 και *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων*, σ. 243, σημ. 71 και Wilcken, *Alexander the Great*, pp. 29-30 & 36-37..

[1180] Ο Τσιμπουκίδης (κεφ. 1-2, 10-11) βέβαια, επιμένοντας σε μια στείρα μαρξιστική θεώρηση πιστεύει ακριβώς το αντίθετο, χωρίς όμως να φαίνεται ότι μπορεί και να το αποδείξει με αδιάσειστα στοιχεία.

[1181] Δες Eugene N. Borza *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1990), pp. 228-230 και R. Malcolm Errington, *A History of Macedonia* (Berkley: Univ. of California Press, 1990), pp. 87-89 & 103-104.

[1182] Hammond, *Philip*, 170.

θα την είχαν. Άρα, εάν ήθελε να εξασφαλίσει την ειρήνη στην Ελλάδα, με απώτερο σκοπό την ασφάλεια της Μακεδονίας, έπρεπε να εξαλείψει την περσική ισχύ. Ο Φίλιππος δεν έκανε τίποτα περισσότερο από το να σκεφθεί να πραγματοποιήσει αυτό που έπρεπε να είχαν πράξει οι νότιοι Έλληνες ενωμένοι αμέσως μετά το τέλος των περσικών πολέμων. Ο Μακεδόνας βασιλιάς διαπίστωσε το αυτονόητο: δεν ήταν ασφαλής εφ' όσον υπήρχαν οι Πέρσες έτοιμοι να χρησιμοποιήσουν χρήματα για να διαιρέσουν και πάλι τους Έλληνες. Η επέμβαση του Φιλίππου στην Περσία μπορεί να αποσκοπούσε μόνο στην αποδυνάμωση των Περσών έτσι ώστε να μην είναι σε θέση να βοηθήσουν πιθανές εξεγέρσεις των Ελλήνων εναντίον του. Επίσης, ως δεύτερο σκέλος, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι μπορεί να ήταν και η επέκταση του μακεδονικού κράτους στα ανατολικά, τουλάχιστον σε ένα τμήμα της Μικράς Ασίας, ώστε να απωθηθούν οι Πέρσες λίγο μακρύτερα από τα ανατολικότερα όρια της περιοχής που ήλεγχε ο Φίλιππος, με όλα τα οικονομικά και γεωπολιτικά οφέλη που θα επέφερε μια τέτοια επιτυχία. Άλλωστε, ο Μακεδόνας βασιλιάς ήξερε ότι ο Ελλήσποντος ήταν η μόνη χερσαία δίοδος των Περσών για μεγάλης κλίμακας στρατιωτικές επιχειρήσεις με κατεύθυνση τον ελλαδικό χώρο.

Έχοντας προφανώς αποκρυσταλλώσει στο μυαλό του το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο, είχε προτείνει το 337 στο συνέδριο της Κορινθιακής Συμμαχίας την κοινή εκστρατεία εναντίον των Περσών, με την δικαιολογία ότι έπρεπε να τιμωρηθούν για την καταστροφή των ιερών, που είχε πραγματοποιήσει ο Ξέρξης πριν από περίπου εκατόν πενήντα χρόνια. Έτσι, παρουσιάσθηκε ο Φίλιππος ως θεματοφύλακας των ιερών παραδόσεων των Ελλήνων και, ως ήταν φυσικό, οι λιγοστές αντιρρήσεις κάμφθηκαν από την γενική αποδοχή με την οποία έγινε δεκτή η πρότασή του. Άλλωστε, η όλη ιδέα της τιμωρίας των Περσών ίσως θύμισε σε ορισμένους παλιές ελληνικές δόξες νίκης εναντίον των Μήδων, πράγμα που είχε σχεδόν ξεχασθεί μετά από τα εκατόν πενήντα χρόνια πολέμων μεταξύ των ελληνικών Πόλεων. Ίσως όμως το όλο εγχείρημα να φάνταζε και μια ευκαιρία για πλουτισμό αφού οι Έλληνες σίγουρα θα σκέφθηκαν ότι υπήρχε πολύς χρυσός και χρήμα, το οποίο χρησιμοποιούσαν απλόχερα οι Πέρσες τόσα χρόνια για να υποστηρίζουν αντίπαλα στρατόπεδα στην Ελλάδα. Άλλοι πάλι ίσως δεν είχαν καμία διάθεση να ασχοληθούν με πολέμους και εκστρατείες, χωρίς όμως να έχουν την δύναμη να αντιταχθούν στον Φίλιππο.[1183] Μαζί με την αποδοχή της προτάσεως, ο Φίλιππος φρόντισε να ψηφισθεί από το συνέδριο ότι όποιος συμμαχούσε με τον εχθρό θα χαρακτηριζόταν προδότης και θα τιμωρούνταν ως τέτοιος.

Μετά την ολοκλήρωση των διαβουλεύσεων στην Κόρινθο και την εγκαθίδρυση της pax macedonica, ο Φίλιππος ήταν απολύτως έτοιμος να οργανώσει την εκστρατεία των Ελλήνων εναντίον των Περσών. Τελικά, οι συγκυρίες, δηλαδή η πολιτική κατάσταση στην Περσία, βοήθησαν κατά πολύ τα σχέδια του Μακεδόνα βασιλιά. Το 338, ο Αρταξέρξης Γ' (359-338 π.Χ.) και οι πρεσβύτεροι γιοι του δηλητηριάσθηκαν από τον αρχηγό της βασιλικής φρουράς, ο οποίος υποστήριξε την άνοδο στον θρόνο του νεότερου γιου Αρσή. Ως ήταν φυσικό, ο Αρσής κλήθηκε αμέσως να αντιμετωπίσει εσωτερικές εξεγέρσεις και αποστασίες και επομένως το 337 η Περσία βρισκόταν σε κατάσταση εσωτερικής αναταραχής. Ο Φίλιππος, μαθαίνοντας τα γεγονότα, έστειλε 10.000 άνδρες[1184] με αρχηγούς τον Παρμενίωνα και τον Άτταλο στην Μικρά Ασία. Αφού πέρασαν τον Ελλήσποντο, απελευθέρωσαν χωρίς να συναντήσουν καμία αντίσταση τις Ελληνικές Πόλεις κατά μήκος της δυτικής ακτής της Μικράς Ασίας από την περιοχή της Τροίας μέχρι τον ποταμό Μαίανδρο (Büyük Menderes Nehri), απέναντι από την Σάμο,

[1183] Πρβλ. ΙΕΕ, 3β: 93 και Bengtson, pp. 182-183 και Mossé, *Athens in Decline*, p. 75 και Τσιμπουκίδης, *Φίλιππος Β'*, σ. 226-7.

[1184] Πολύαινος, Ε.44.4.

καταλαμβάνοντας έτσι τα πρώτα περσικά εδάφη. Σίγουρα μετά από αυτήν την επιτυχία ο Φίλιππος πρέπει να σκέφθηκε σοβαρά να αρχίσει πλέον τις προετοιμασίες της μεγάλης εκστρατείας εναντίον του περσικού κράτους. Ο θάνατος όμως τον σταμάτησε.

Ένας Απρόσμενος Φόνος (336 π.Χ.)

Έχει συμβεί πολλές φορές στην Ιστορία οι πρωταγωνιστές και οι δημιουργοί της να έχουν συνήθως απροσδόκητο ή ασήμαντο τέλος, όχι πέφτοντας ηρωικά στην μάχη αλλά από ανάξιο λόγου θάνατο. Τέτοια υπήρξε και η μοίρα του Φιλίππου. Ο Μακεδόνας βασιλιάς έπρεπε να παραστεί το καλοκαίρι του 336 στον γάμο του Αλεξάνδρου (βασιλιά των Μολοσσών, αδελφού της γυναίκας του Ολυμπιάδας και συμμάχου του) με την κόρη του Κλεοπάτρα, που τελούνταν στις Αιγές (σημερινή Βεργίνα).[1185]

> Αφού τελείωσε η οινοποσία και κανονίσθηκε να αρχίσουν την επομένη οι αγώνες και, ενώ ήταν ακόμη σκοτάδι, έτρεχαν οι καλεσμένοι να φθάσουν στο θέατρο. Μόλις χάραξε, σχηματίσθηκε η πομπή. Ο Φίλιππος είχε διατάξει, μαζί με τις άλλες μεγαλοπρεπείς κατασκευές, να λάβουν μέρος στην πομπή και ομοιώματα των δώδεκα θεών [του Ολύμπου], φτιαγμένα με περισσή τέχνη και διακοσμημένα έτσι ώστε να διακρίνεται ο πλούτος από τους παρευρισκομένους. Ανάμεσα σε όλα αυτά υπήρχε και ομοίωμα ενός δέκατου τρίτου θεού, αυτό του Φιλίππου, για να φαίνεται ότι ο βασιλιάς ήταν ίσος και όμοιος με τους δώδεκα θεούς. Μόλις γέμισε το θέατρο φάνηκε ο Φίλιππος ο ίδιος με λευκό ιμάτιο. Άφησε την συνοδεία του πιο πίσω και προχώρησε γρήγορα μπροστά. Ήθελε να δείξει σε όλους ότι τώρα έχαιρε εκτιμήσεως από όλους τους Έλληνες και δεν είχε ανάγκη προσωπικής φρουράς. [...] Όταν [όμως] ο Φίλιππος είπε στους φίλους του, στην είσοδο του θεάτρου, να προπορευθούν και στους φρουρούς του να τον ακολουθήσουν από απόσταση, ο Παυσανίας είδε τον βασιλιά που ήταν μόνος. Έτρεξε, του έμπηξε [το μαχαίρι] στα πλευρά και τον έριξε νεκρό.[1186]

Οι παρευρισκόμενοι καταδίωξαν και πλήγωσαν θανάσιμα τον δολοφόνο, ο οποίος έτσι δεν αποκάλυψε τα κίνητρα της πράξεώς του.[1187] Τα βαθύτερα και πραγματικά ελατήρια της δολοφονίας παρέμειναν για πάντα σκοτεινά και απροσδιόριστα αλλά φαίνεται ότι ήταν μάλλον προσωπικά.[1188]

Ο Αλέξανδρος φρόντισε αμέσως για την ταφή του πατέρα του σε λαμπρό τάφο. Σε ένα σημείο του μακεδονικού νεκροταφείου στις Αιγές έσκαψαν βαθιά για να κτισθεί υπόγειος μεγαλοπρεπής τάφος με προθάλαμο, κυρίως θάλαμο και τοξωτή σκεπή. Η πρόσοψη ήταν διακοσμημένη με δύο επιβλητικούς ιωνικούς ημικίονες ενώ στην ζωφόρο ζωγραφίσθηκε σκηνή κυνηγιού με καβαλάρηδες, ζώα και δέντρα. Ο καλλιτέχνης προσπάθησε να αποδώσει στις μορφές των κυνηγών τα πρόσωπα του Φιλίππου, του Αλεξάνδρου και άλλων φίλων και συγγενών. Στον θάλαμο κατασκεύασαν ειδική κυβοειδή σαρκοφάγο και τοποθέτησαν χρυσή λάρνακα μέσα στην οποία έβαλαν καλά κα-

[1185] Για αμφισβήτηση της ταυτίσεως Αιγών με Βεργίνα δες Panayiotis B. Faklaris, "Aegae: Determining the Site of the First Capital of the Macedonians," *American Journal of Archaeology* 98 (1994): 609-616 αλλά και πειστική αντίκρουσή της από τον N. G. L. Hammond, "The Location of Aegeae," *Journal of Hellenic Studies* CXVII (1997): 177-179.

[1186] Διόδ. XVI.92.5-93.2 & 94.3. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[1187] Διόδ. XVI.91.4-95.5.

[1188] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2: ch. XXI και Ellis, pp. 223-227.

θαρισμένα, μετά την καύση, τα οστά του δολοφονημένου βασιλιά και από πάνω χρυσό στεφάνι από καρπούς και φύλλα βαλανιδιάς. Μετά, σφράγισαν την σαρκοφάγο με ένα κομμάτι βαρύ μάρμαρο. Σε μια γωνιά του νεκρικού θαλάμου ακούμπησαν την ασπίδα, το δόρυ, ένα ζευγάρι κνημίδες του νεκρού ενώ πάνω σε πολυτελέστατη κλίνη, διακοσμημένη με ανάγλυφες μικροσκοπικές μορφές του Φιλίππου, του Αλεξάνδρου και άλλων μελών της βασιλικής οικογενείας, έβαλαν το διάδημα, τον θώρακα, το κράνος, το ξίφος και το εγχειρίδιο. Σφράγισαν τον θάλαμο με τεράστια μαρμάρινη δίφυλλη πόρτα και στην βάση της ακούμπησαν τον χρυσό σκυθικό γωρυτό (φαρέτρα), που είχε φέρει ο βασιλιάς από την μεγάλη νικηφόρα εκστρατεία του εναντίον των Σκυθών το 339. Δίπλα ακριβώς, τοποθέτησαν το τελευταίο ζευγάρι επίχρυσες κνημίδες, που είχε διατάξει να του φτιάξουν μετά τον τραυματισμό του στην ίδια εκστρατεία που τον είχε αφήσει κουτσό. Φυσικά, δεν παρέλειψαν να αποθέσουν στον θάλαμο και στον προθάλαμο πολλά ασημένια και χάλκινα σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν στις νεκρικές τελετουργίες, όπως αρμόζει σε τέτοιες περιπτώσεις σε νεκρό βασιλιά. Κατόπιν, τοποθέτησαν το δεύτερο βαρύ θυρόφυλλο στην έξοδο του προθαλάμου και κάλυψαν το οικοδόμημα με σωρό χώμα μέχρι να δημιουργηθεί ένα λοφάκι.[1189]

Μετά από δύο χιλιάδες τριακόσια δέκα τρία χρόνια, ο Καθηγητής της Αρχαιολογίας Μανόλης Ανδρόνικος, αφού μετακίνησε τεράστιους όγκους χωμάτων που είχαν μέσα στους αιώνες συσσωρευθεί πάνω από το μικρό λοφάκι και έσκαψε βαθιά μέσα στην γη, ανακάλυψε επιτέλους τον ασύλητο μακεδονικό τάφο του βασιλιά. Στις 8 Νοεμβρίου 1977 ο Ανδρόνικος αφαίρεσε την κλείδα του τάφου (ειδική πέτρα), έβαλε το κεφάλι του από την οπή στο εσωτερικό του θαλάμου και ξαναέφερε στο φως τα βασιλικά αντικείμενα που συντρόφευαν τον νεκρό για είκοσι τρεις αιώνες.[1190] Ήταν η σημαντικότερη ανακάλυψη του 20ου αιώνα για την Κλασική Αρχαιολογία.

Τι υπήρξε όμως ο Φίλιππος για την Μακεδονία και τους Μακεδόνες του τέταρτου προ Χριστού αιώνα; Ο γιος του Αλέξανδρος αποτίμησε αργότερα την προσφορά του πατέρα του στους Μακεδόνες:

> Ο Φίλιππος σας παρέλαβε όταν ήσασταν νομάδες και φτωχοί και ντυμένοι με προβιές. Οι περισσότεροι βόσκατε λίγα πρόβατα και για να τα φυλάξετε πολεμούσατε απεγνωσμένα με τους Ιλλυριούς και τους Τριβαλλούς και τους γείτονες [μας], τους Θράκες. Ο Φίλιππος σας έντυσε με χλαμύδες αντί για τις προβιές, σας κατέβασε από τα βουνά στις πεδιάδες, σας έκανε στρατιώτες ικανούς να πολεμήσετε τους γειτονικούς σας βαρβάρους, για να μην εμπιστεύεσθε την ασφάλεια της περιοχής σας στην οχυρότητα των θέσεων αλλά στην δική σας ανδρεία. Σας εγκατέστησε ακόμη σε πόλεις και σας κόσμησε με νόμους και πολιτισμένες συνήθειες. Από υποτελείς και δούλους σας έκανε ηγεμόνες των βαρβάρων [...].[1191]

Ο Φίλιππος ήταν βασιλιάς των Μακεδόνων για είκοσι τρία χρόνια και ανέδειξε την Μακεδονία στην ισχυρότερη δύναμη στον ελληνικό χώρο. Διακρίθηκε για τις ικανότητές του ως στρατηγός αλλά το μεγαλύτερο προσόν του ήταν η πολιτική του οξυδέρκεια και διορατικότητα, που έστρεψαν άλλωστε και το ενδιαφέρον του προς την

[1189] Η περιγραφή βασίζεται στο Ανδρόνικος, *Βεργίνα: Οι Βασιλικοί Τάφοι*, σ. 96-197.

[1190] Για αποδείξεις ότι ο μεγάλος βασιλικός τάφος της Βεργίνας είναι του Φιλίππου Β' δες Ανδρόνικος, *Βεργίνα: Οι Βασιλικοί Τάφοι*, σ. 227-232 και Hammond, *Philip*, pp. 178-182, όπου αντικρούονται πειστικά οι αντίθετες απόψεις, όπως συνοψίζονται στο Borza, *Shadow of Olympus*, pp. 260-276.

[1191] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Ζ.9.2-3 [Εκδ. Γεωργιάδης].

Περσία. Ο Φίλιππος δεν φαίνεται ότι είχε ποτέ το όραμα της ιδεατής πανελλήνιας συνενώσεως που ανέπτυξε ο Ισοκράτης. Αντιθέτως, μάλλον ήθελε να χρησιμοποιήσει την ενωμένη ελληνική ισχύ για τους δικούς του σκοπούς, να διασφαλίσει το κράτος του και την εξουσία του.[1192] Ο Φίλιππος έκλεισε τον κύκλο των Πόλεων και των δημοκρατικών ή ολιγαρχικών συστημάτων που διακυβερνούσαν στο μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου ανάμεσα στον Ε' και στον Δ' αιώνα και άνοιξε τον νέο κύκλο των ισχυρών και επωνύμων μοναρχών. Ο Φίλιππος σχεδίασε και ο γιος του Αλέξανδρος τελικά πραγματοποίησε την κατάκτηση του μεγαλύτερου τμήματος του τότε γνωστού κόσμου, δημιουργώντας μια αρχαία ελληνική αυτοκρατορία.

Το Κράτος & ο Στρατός των Μακεδόνων επί Φιλίππου Β'

Δεν είναι εύκολο να ανασυνθέσουμε με ακρίβεια την κοινωνική, διοικητική και στρατιωτική οργάνωση του κράτους των Μακεδόνων από καταβολής του, ακριβώς διότι μας λείπουν οι πηγές. Χρησιμοποιώντας όμως αρχαίους συγγραφείς που αναφέρονται στην εποχή του Φιλίππου ή του Αλεξάνδρου έχουμε την δυνατότητα να δημιουργήσουμε ένα περίγραμμα της κοινωνίας, της διοικήσεως και του στρατού, τουλάχιστον για τον Δ' αιώνα π.Χ. Όλες οι πληροφορίες μας καταδεικνύουν πως αυτός που πραγματικά μετέτρεψε την Μακεδονία από μια αποδιοργανωμένη και κατατμημένη πληθυσμιακά περιοχή σε ένα ενοποιημένο και συγκεντρωτικό κράτος ήταν ο Φίλιππος.

Συνδυάζοντας λοιπόν τις πηγές μας συμπεραίνουμε ότι οι Μακεδόνες χωρίζονταν σε τέσσερις κοινωνικές ομάδες, τις οποίες γνωρίζουμε βέβαια μόνο όπως παρουσιάζονται στον στρατό αλλά υποθέτουμε ότι ήταν οι ίδιες και στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Η στρατιωτική και κοινωνική ιεραρχία, λοιπόν, αποτελούνταν από τον βασιλιά, τους ευγενείς, τους ελεύθερους χωρικούς και τους δουλοπάροικους. Οι ευγενείς ονομάζονταν Εταίροι και κατά την εποχή του Φιλίππου πρέπει να ήταν περίπου 800.[1193] Η βάση της μακεδονικής κοινωνίας, όμως, ήταν οι αγρότες (που έχουν υπολογισθεί σε 85.000 οικογένειες) μια που γνωρίζουμε ότι η βιομηχανία και το εμπόριο είχαν μικρή συμμετοχή στην οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων. Οι πηγές μας υπονοούν ότι υπήρχε και μια ομάδα δουλοπάροικων (περίπου 65.000 οικογένειες), οι οποίοι καλλιεργούσαν την γη όταν οι ελεύθεροι χωρικοί και ευγενείς πολεμούσαν.[1194] Οι ευγενείς αλλά και οι απλοί άνθρωποι πρέπει να ήταν μέλη της συνελεύσεως του Μακεδονικού λαού, η οποία επικύρωνε την άνοδο των νέων βασιλέων στον θρόνο, συμφωνούσε στον διορισμό αντιβασιλέως σε περίπτωση που ο νέος μονάρχης ήταν ανήλικος και εκτελούσε χρέη δικαστηρίου, κατά πάσα πιθανότητα, μόνο σε περιπτώσεις εγκλημάτων εναντίον του κράτους.[1195] Η συνέλευση των Μακεδόνων φαίνεται ότι δεν είχε παραπάνω αρμοδιότητες διότι ο εκλεγμένος βασιλιάς είχε στα χέρια του την πλήρη διοίκηση του κράτους και του στρατού καθώς και το δικαίωμα να απονέμει δικαιοσύνη ή να επικυ-

[1192] Ellis, pp. 232-234.

[1193] Για το όλο ζήτημα δες Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XI.3 & XII.2.

[1194] Ellis, p. 27. Οι υπολογισμοί του μακεδονικού πληθυσμού αναλύονται από τον Ellis, p. 34 (όπου και οι σχετικές παραπομπές) και αφορούν το έτος 334. Ο Ellis αναφέρει συγκεκριμένα 35.000 άνδρες υπό τα όπλα, 50.000-60.000 μη στρατευμένους αγρότες, 50.000-80.000 οικογένειες δουλοπάροικων και, άρα, ένα κατά προσέγγιση σύνολο 150.000 ανδρών, το οποίο πολλαπλασιαζόμενο με έναν υποθετικό συντελεστή 3,5 (μέλη κάθε οικογένειας) δίνει σύνολο 525.000 άτομα. Με άλλα λόγια υποστηρίζεται ότι περίπου μισό εκατομμύριο άνθρωποι έμεναν στην Μακεδονία αμέσως μετά την δολοφονία του Φιλίππου.

[1195] Για συζήτηση των πηγών και των προβλημάτων δες Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XI.1. Η Julia Haskel (στο Trtitle, p. 181) πιστεύει ότι η συνέλευση των οπλιτών δεν είχε δικαστική εξουσία αλλά απλώς συγκαλούνταν από τον βασιλέα όταν εκείνος ήθελε να επιβεβαιώσει την ισχύ του στο στράτευμα.

ρώνει αποφάσεις κάποιων δικαστηρίων, εάν παρίστατο ανάγκη --διότι δεν μπορεί να φαντασθεί κανείς ότι δεν υφίστατο κάποιο είδος τοπικών δικαστηρίων.[1196] Οι πηγές μας όμως αποδεικνύουν ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν ήταν ουσιαστικά μονάρχης με απόλυτες και πλήρεις εξουσίες αλλά βασίλευε με βάση το εθιμικό δίκαιο.[1197]

Παρ' όλα αυτά, η θέση και το γόητρο που κατείχε ο Μακεδόνας βασιλιάς στην ιεραρχία της εξουσίας δεν τον εμπόδιζε να μάχεται δίπλα-δίπλα με τους πολεμιστές του, όπως κατά κόρον έπραξαν ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος. Μάλιστα, ο Φίλιππος κατάφερε να δεθεί στενότερα με τους στρατιώτες του, οι οποίοι δεν τον προσφωνούσαν βασιλιά ή με κάποιο άλλο τίτλο, παρά μόνο Φίλιππο, όπως φαίνεται καθαρά και στα νομίσματα που έκοψε.[1198] Η καλή συνεργασία και συνεννόηση του Φιλίππου με τους ομόφυλούς του δεν εμπόδισε καθόλου τον διορισμό μορφωμένων Ελλήνων από άλλες Πόλεις στην διοίκηση. Το γεγονός αυτό εξηγεί άλλωστε και γιατί η γλώσσα της διοικήσεως και της διπλωματίας του Φιλίππου ήταν η αττική διάλεκτος. Πάντως, ο Φίλιππος έδωσε το μεγαλύτερο βάρος της διακυβερνήσεώς του στο στρατό και ιδίως στο πεζικό. Οι μέχρι τον Φίλιππο Μακεδόνες βασιλείς στηρίζονταν κατά βάσει στο ιππικό, με αποτέλεσμα μόνο μικρός αριθμός των στρατευσίμων να βρίσκεται υπό τα όπλα. Ο Φίλιππος ήταν αυτός που δημιούργησε έναν ολοκληρωμένο στρατό χρησιμοποιώντας πλήρως τους Εταίρους, ελαφρό ιππικό, πεζούς και πολιορκητικές μηχανές.[1199]

Από πλευράς οπλισμού και τακτικής, οι ιππείς ή Εταίροι, που ήταν οι Μακεδόνες ευγενείς και μεγαλοκτηματίες, είχαν τον δικό τους οπλισμό και έφεραν κράνος, θώρακα, λόγχη και ξίφος. Κατά την διάρκεια της μάχης η παράταξη τους είχε σχήμα τετραγώνου αλλά όταν το απαιτούσαν οι συνθήκες το σχήμα της μετατρεπόταν σε σφήνα ή ρόμβο για να διεισδύει ευκολότερα στις γραμμές του εχθρού. Ένα μικρό σώμα, μάλιστα, πολέμαγε υπό τις διαταγές του βασιλιά και ονομαζόταν Σωματοφυλακή. Ο εξοπλισμός των πεζών, που αποτελούσαν την μακεδονική φάλαγγα, περιλάμβανε κράνος, μικρό ξίφος, μάλλον ελαφρύ θώρακα και περικνημίδες αλλά και μακριά λόγχη που ονομαζόταν σάρισα. Η σάρισα είχε μήκος από 5,5 μέχρι 7,4 μ.[1200] και ο χειρισμός της υπήρξε μια από τις ιδιοφυείς ιδέες του Φιλίππου. Οι πεζοί στην πρώτη σειρά της παρατάξεως κρατούσαν τις κοντύτερες σάρισες ενώ εκείνοι που βρίσκονταν στις επόμενες σειρές όλο και μακρύτερες με αποτέλεσμα να σχηματίζεται ένα τείχος από αιχμές.[1201] Οι στρατιώτες παρατάσσονταν σε βάθος 8 ή 16 στοίχων και σε απόσταση ενός μέτρου, την οποία μείωναν στο μισό όταν έπρεπε να αμυνθούν. Σκοπός αυτής της φάλαγγας των πεζεταίρων, η οποία μπορούσε εύκολα να διασπασθεί σε περισσότερα του ενός τμήματα, ήταν να απασχολεί τον εχθρό μέχρι ο υπόλοιπος στρατός να εκτελέσει τους κατάλληλους ελιγμούς. Ο ελαφρύτερος και λιγότερος, από του τυπικού Έλληνα οπλίτη, οπλισμός του Μακεδόνα πεζεταίρου τον έκανε να κινείται με μεγαλύτερη άνεση και ταχύτητα ενώ έδωσε την ευκαιρία σε περισσότερους χωρικούς να έχουν την

[1196] Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2: ch. XI.2.

[1197] Δες ανάλυση σε Ellis, p. 21-26 και μια μάλλον διαφοροποιημένη άποψη σε Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XI.1.

[1198] Δες εικόνες σε ΙΕΕ, 3β:30 & 35.

[1199] Για συζήτηση και προβλήματα δες Cawkwell, pp. 30-35.

[1200] Ο Θεόφραστος (*Περί Φυτών Ιστορίαι*, 3.12.2) αναφέρει ότι το μήκος της σάρισας ήταν 12 πήχεις (5,5 μ.) ενώ ο Πολύβιος (XVIII.29.2) γράφει ότι αρχικά ήταν 16 πήχεις (7,4 μ.) ενώ αργότερα προσαρμόσθηκε στους 14 πήχεις (6,5 μ.). Βέβαια, το πιο πιθανό είναι ότι ο κάθε συγγραφέας αναφερόταν στην εποχή του. [Δες A. M. Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks* (N. York: Cornell Univ. Press, 1967), p. 118.]. Οι αντιστοιχίες σε σημερινά μέτρα έγιναν με πήχη =0,4624 μ. Για την σάρισα δες και ΙΕΕ, 3β:31.

[1201] Δες πιθανή αναπαράσταση σε *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων*, σ. 68-69. Ίσως, όμως, υπήρχαν και διαφορετικοί τρόποι παρατάξεως [Δες A. M. Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks* (N. York: Cornell Univ. Press, 1967), p. 119].

οικονομική δυνατότητα να συμμετάσχουν στον μακεδονικό στρατό.[1202] Ο Φίλιππος ή ο Αλέξανδρος σχημάτισαν το ελαφρύ ιππικό των υπασπιστών από τους λιγότερο πλούσιους γαιοκτήμονες, οι οποίοι ήταν εξοπλισμένοι με ασπίδα και ακόντιο, και ο ρόλος τους ήταν βοηθητικός, κυρίως στο να εκμεταλλεύονται κενά της παρατάξεως των αντιπάλων συνεργαζόμενοι με το πεζικό. Ο Φίλιππος χρησιμοποιούσε κατά καιρούς και πολλούς άλλους Έλληνες μισθοφόρους,[1203] κυρίως Θεσσαλούς ιππείς αλλά και πολλούς ψιλούς (ελαφρά οπλισμένους), όπως πελταστές, ακοντιστές, τοξότες, σφενδονήτες,[1204] οι οποίοι μπορεί να προέρχονταν και από υποτελή στους Μακεδόνες φύλα. Το βέβαιο είναι ότι διέθετε τον πολυαριθμότερο και ισχυρότερο στρατό του τέλους του Δ' αιώνα π.Χ.[1205]

Το σύνολο του μακεδονικού στρατού του Φιλίππου στο απόγειο της πολεμικής του δραστηριότητας πρέπει να αριθμούσε περίπου 35.000-45.000 άνδρες.[1206] Ο Φίλιππος διέθετε αρχικά, το 358, εναντίον των Ιλλυριών, πεζικό μόλις 10.000 ανδρών και 600 ιππείς.[1207] Στην μάχη της Χαιρώνειας παρέταξε 30.000 πεζούς και 2.000 ιππείς, χωρίς να γνωρίζουμε τις πιθανές εφεδρείες του. Το 334, που ο Αλέξανδρος έφυγε για την Ασία, το πεζικό αποτελούσαν 32.000 άνδρες και το ιππικό 4.500 ιππείς ενώ στην Μακεδονία έμειναν 12.000 πεζοί και 1.500 ιππείς, ένα σύνολο δηλαδή 50.000 ανδρών.[1208] Οι ευγενείς καταλάμβαναν τα ανώτερα αξιώματα στον στρατό και η εκπαίδευσή τους άρχιζε από μικρή ηλικία όταν κατατάσσονταν στην δύναμη των βασιλικών παίδων. Οι κατώτεροι αξιωματικοί προέρχονταν από το στράτευμα και ανέρχονταν την ιεραρχία με προαγωγές που απένειμε ο βασιλιάς. Ο στρατός εκτελούσε συνεχείς ασκήσεις, ακόμη και σε περίοδο ειρήνης, για να βρίσκεται πάντα σε ετοιμότητα εν αντιθέσει με τις ελληνικές Πόλεις όπου οι πολίτες επιστρατεύονταν σε περιόδους κινδύνου και μόνο.

Ο Μακεδόνας βασιλιάς φαίνεται ότι στις μάχες έθεσε σε εφαρμογή την τεχνική της ενισχύσεως του ενός κέρατος της παρατάξεως, που πρέπει να είχε διδαχθεί από τους Θηβαίους, ενώ πάντοτε διατηρούσε ισχυρές εφεδρείες, μακριά από το κυρίως μέτωπο, για να επέμβουν σε ώρα ανάγκης. Ο Φίλιππος, δηλαδή, εφήρμοζε μία βελτίωση της τεχνικής του Επαμεινώνδα, κατά την οποία ένα τμήμα του πεζικού αναλάμβανε να επιφέρει καίριο πλήγμα στον αντίπαλο στρατό. Μόνο που ο Μακεδόνας βασιλιάς την αποστολή αυτή την ανέθεσε στο βαρύ ιππικό, του οποίου ηγούνταν ο ίδιος, και το οποίο εκτελούσε τις αποφασιστικές κινήσεις μέχρι την πλήρη ήττα του αντιπάλου. Επίσης, έκανε εκτενή χρήση διαφόρων μηχανικών μέσων κατά τις πολιορκίες που διενήργησε. Οι πηγές μας μιλούν για μικρούς καταπέλτες, που εκσφενδόνιζαν πέτρες και μεταλλικά βλήματα, αλλά και, αργότερα, για μεγαλύτερους και περιστρεφόμενους, που έριχναν ογκόλιθους ικανούς να γκρεμίσουν τείχη. Ακόμη, χρησιμοποιούσε ξύλινους πύργους για να αναρριχώνται οι τοξότες και να ρίχνουν τα βέλη τους πάνω από τα τείχη.[1209] Η όλη πολεμική τακτική του υπήρξε το αποτέλεσμα μιας μακράς περιόδου εξελίξεων και καινοτομιών στην τέχνη του πολέμου από διάφορους Έλληνες πολεμικούς ηγέτες των προηγούμενων δεκαετιών.

Από την στιγμή που ανέλαβε την εξουσία το 359, ο Φίλιππος είχε δώσει μεγάλη

[1202] Tritle, p. 180.

[1203] Hammond, *Philip*, p. 113.

[1204] Δες και Μανούσος Καμπούρης, "Η εξέλιξη του ελαφρού πεζικού στην Ελλάδα" *Στρατιωτική Ιστορία*, τευχ. 3 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1996) : 6-12.

[1205] Cawkwell, pp. 48-49.

[1206] Πρβλ. ΙΕΕ, 3β:32 και Ellis, p. 34 – Δες και ανάλυση σε Cawkwell, pp. 48-49.

[1207] Διόδ. XVI.4.3.

[1208] Διόδ. XVII.17.4-5.

[1209] Λεπτομερή ανάλυση για τον μακεδονικό στρατό και παραπομπές δες στο Hammond et. al., *History of Macedonia*, 2:ch. XII.

σημασία στην οργάνωση του στρατού. Η ασφάλεια της Μακεδονίας απαιτούσε την δημιουργία ενός ισχυρού στρατεύματος που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τους γειτονικούς εχθρούς. Ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε επιτύχει απόλυτα τον σκοπό του όταν μπορούσε να παρατάξει στο πεδίο της μάχης το ισχυρότερο πεζικό και ιππικό στον ελληνικό χώρο. Η εξαίρετη εκπαίδευση των οπλιτών και ιππέων σε συνδυασμό με τις στρατιωτικές αρετές και ικανότητες του Φιλίππου συνετέλεσαν στην απόλυτη εκπλήρωση των στόχων του Μακεδόνα βασιλιά: την εξασφάλιση της Μακεδονίας από όλα τα σημεία του ορίζοντα και τον πλήρη έλεγχο των Ελληνικών Πόλεων και του ελλαδικού χώρου.

Τα Όπλα των Αρχαίων Ελλήνων

Οι στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων στους πολέμους εναντίον των Περσών αλλά και οι εξελιγμένες τεχνικές στρατηγικής και τακτικής που παρατηρήθηκαν στα πεδία των μαχών όταν πολεμούσαν οι Έλληνες μεταξύ τους ήταν καρπός μακράς εξελίξεως και σειράς βελτιώσεων στην τέχνη του πολέμου. Οι Έλληνες κατασκεύασαν διάφορα επιθετικά και αμυντικά όπλα, πλοία και μηχανές, τα οποία προσήρμοσαν στις πολεμικές τους ανάγκες ενώ ταυτοχρόνως εφηύραν και πολεμικές τακτικές που αποδείχθηκαν νικηφόρες εναντίον ισχυρών στρατών.

Επιθετικά Όπλα. Τα επιθετικά όπλα που είχαν σε χρήση οι Έλληνες ήταν το δόρυ, το ξίφος, το εγχειρίδιο, το ακόντιο, το τόξο και η σφενδόνη.[1210] Το δόρυ ήταν το κατ' εξοχήν επιθετικό όπλο των Ελλήνων και ανάγεται στην Μυκηναϊκή Εποχή ή ίσως και στην Μινωική. Αποτελούνταν από στρογγυλό κοντάρι από ξύλο και, μέχρι τον ΙΑ' αιώνα, έφερε ορειχάλκινη αιχμή. Παραγόταν σε διάφορα μεγέθη με μεγάλου μήκους αιχμές που μπορεί να έφθαναν και τους 50 πόντους, πράγμα που σημαίνει ότι δινόταν μεγάλη σημασία στην διατρητική ικανότητα του όπλου. Από την Αρχαϊκή Εποχή, η αιχμή αντικαταστάθηκε από σιδερένια, για μεγαλύτερη αντοχή και διεισδυτικότητα. Το συνολικό μήκος του δόρατος κυμαινόταν συνήθως από 2 έως 2,25 μ. ενώ από τον Δ' αιώνα εμφανίσθηκαν και μακρύτερα. Η μακεδονική σάρισα πρέπει να είχε την εποχή του Φιλίππου μήκος πάνω από 5,5 μ.[1211] και ήταν ένα ειδικού τύπου δόρυ.

Το ακόντιο ήταν ελαφρύ δόρυ, μήκους από 1,35 μέχρι 1,80 μ., που το έριχναν από μακριά και απαιτούσε ιδιαίτερη τεχνική για να βρει τον στόχο του. Χρησιμοποιούνταν από την Μυκηναϊκή Εποχή ενώ κατά την Κλασική συγκροτούνταν ειδικά σώματα ακοντιστών. Άλλο όπλο με το οποίο έκαναν βολές από μακριά ήταν το τόξο. Το καμπύλο τμήμα του ήταν φτιαγμένο από ξύλο, η χορδή κατασκευαζόταν από νεύρα ή έντερα ζώων ενώ τα βέλη είχαν μήκος από 45 έως 60 εκατοστά του μέτρου[1212] και τοποθετούνταν σε φαρέτρα. Το πιο απλό όπλο που έριχνε βολές ήταν η σφενδόνη. Αποτελούνταν από ένα μικρό κομμάτι δέρμα, στις δύο πλευρές του οποίου ήταν δεμένα κορδόνια. Ο χειριστής τοποθετούσε το βλήμα στην δερμάτινη επιφάνεια και περιέστρεφε την σφενδόνη από τα δύο κορδόνια με ταχύτητα. Την κατάλληλη στιγμή, ελευθέρωνε το ένα κορδόνι για να εκσφενδονισθεί το βλήμα. Τα βλήματα μπορεί να ήταν μικρές πέτρες αλλά και ελλειψοειδή βόλια από άργιλο, μέταλλο ή μόλυβδο.[1213]

Το ξίφος θεωρούνταν δευτερεύον όπλο από τους Αρχαίους Έλληνες και ήταν κατασκευασμένο από ορείχαλκο ή σίδηρο ενώ η λαβή του ήταν επενδυμένη με ξύλο. Το πρώτο είδος ξίφους ονομαζόταν φάσγανο, ανάγεται στην Μυκηναϊκή Εποχή, ήταν

[1210] Δες Μανούσος Καμπούρης, " Η εξέλιξη των επιθετικών όπλων στην Αρχαία Ελλάδα, *Στρατιωτική Ιστορία*, τευχ. 4 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1990) : 34-39.

[1211] ΙΕΕ, 3β:193-194. Για το μήκος της σάρισας δες προηγούμενο υποκεφάλαιο.

[1212] ΙΕΕ, 3β:195.

[1213] Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks*, pp. 78-85.

ιδιαίτερα μακρύ και κατασκευασμένο από ορείχαλκο. Μπορούσε να διατρυπήσει ασπίδα από δέρμα βοδιού και να φθάσει μέχρι το σώμα του αντιπάλου. Το φάσγανο χρησιμοποιούνταν από τους πολεμιστές σε μάχη εκ παρατάξεως, όταν είχαν φθάσει κοντά στους εχθρούς. Μια αρκετά βραχύτερη παραλλαγή αυτού του σπαθιού χρησιμοποιούνταν από στρατιώτες ελαφρού πεζικού που δεν έφεραν ασπίδες ή πανοπλίες και φαίνεται ότι με το όπλο τους μπορούσαν μόνο να πλήξουν ακάλυπτα σημεία του αντιπάλου. Μετά το 1200 π.Χ. εισήχθη στον ελλαδικό χώρο το σιδερένιο ξίφος, που ονομαζόταν άορ, παρήχθη σε μεγάλη ποικιλία μηκών και είχε μεγάλη διατρητική ικανότητα. Κατά τους πρώτους αιώνες της Αρχαϊκής Εποχής, το μήκος του ξίφους ήταν περίπου 0,90 μ. ενώ, αργότερα και παράλληλα με τα υπάρχοντα, εμφανίσθηκαν ξίφη μισού μήκους και με μία κόψη. Το κοντό ξίφος κρεμόταν μέσα σε θήκη ψηλά στον αριστερό ώμο του πολεμιστή έτσι ώστε να μπορεί να το σύρει με το αριστερό του χέρι και να το χρησιμοποιήσει ως βοηθητικό όπλο εάν του έσπαγε ή του χανόταν το δόρυ. Όλα τα ξίφη μέχρι το τέλος του Ε' αιώνα ήταν παραλλαγές του άορος. Το άορ απετέλεσε το κύριο όπλο του οπλίτη, του νέου είδους πολεμιστή της φάλαγγας, με το οποίο οι Έλληνες πολέμησαν και νίκησαν τους Πέρσες στους Μηδικούς Πολέμους. Κατά τον Δ' αιώνα και παράλληλα με το άορ χρησιμοποιήθηκαν το λακεδαιμόνιο και το μακεδονικό ξίφος. Το λακεδαιμόνιο είχε μήκος περίπου 30 εκ., πλατιά λάμα για φαρδιά τραύματα και χρησιμοποιούνταν για μάχες εκ του σύνεγγυς σε πυκνούς σχηματισμούς. Παρομοίως, το μακεδονικό σπαθί ήταν κοντό αλλά στενότερο από το λακεδαιμόνιο και με κύρια ιδιότητα την μεγάλη διατρητική ικανότητα. Παρ' όλα αυτά, το ξίφος έμεινε για τους Έλληνες ένα δευτερεύον όπλο μαζί με το εγχειρίδιο, μήκους από είκοσι έως τριάντα εκατοστά, που έφεραν οι πολεμιστές. [1214]

Αμυντικά Όπλα. Τα αμυντικά όπλα των Αρχαίων Ελλήνων ήταν η ασπίδα, ο θώρακας, το κράνος, οι κνημίδες και οτιδήποτε άλλο προστάτευε τον πολεμιστή. Η ασπίδα ήταν το κατ' εξοχήν αμυντικό όπλο[1215] των πολεμιστών. Το πρώτο είδος ασπίδας ονομαζόταν σάκος, κατασκευαζόταν από τεντωμένο δέρμα βοδιού που στηριζόταν σε ξύλινες βέργες και ήταν ενισχυμένη από πλεγμένα κλαδιά ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, η εξωτερική της επιφάνεια ήταν καλυμμένη με φύλλο χαλκού. Η ασπίδα ήταν τόσο μεγάλη ώστε να καλύπτει ολόκληρο το σώμα του πολεμιστή και είχε σχήμα ημικυλινδρικό. Εξέλιξή της ήταν η ολόσωμη οκτώσχημη ασπίδα με ίδια κατασκευή. Κατά το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου εμφανίσθηκαν οι μικρές επίπεδες στρογγυλές ασπίδες φτιαγμένες από δέρμα με εξωτερική επένδυση από χαλκό ή ορείχαλκο. Το μικρό τους μέγεθος επέτρεπε μεγάλη κινητική ευχέρεια στον πολεμιστή. Σιγά-σιγά, όμως, άρχισαν να χρησιμοποιούνται μεγάλες ασπίδες, κατασκευασμένες εξ ολοκλήρου από μέταλλο, που είχαν διάμετρο ενενήντα εκατοστά και διπλή λαβή στο εσωτερικό τους. Σύντομα εμφανίσθηκε και η λεγόμενη αργειακή ασπίδα, που φτιαχνόταν από ξύλο και μέταλλο, ήταν κυρτή και έφερε εσωτερικά στεφάνη για να την στηρίζει ο μαχητής στον ώμο του. Κατά τον Δ' αιώνα, έγινε πολύ δημοφιλής στους Έλληνες μισθοφόρους και ελαφρά οπλισμένους η πέλτη των Θρακών και γι' αυτό άλλωστε η κάτοχοί της ονομάζονταν πελταστές. Ήταν ασπίδα από ξύλο και δέρμα, ημισεληνοειδής, με μία ή δύο λαβές. Χρησιμοποιούνταν από σφενδονήτες, τοξότες και άλλους ψιλούς. Οι Μακεδόνες είχαν τον δικό τους τύπο ασπίδας. Ήταν στρογγυλή, με ελαφρά κύρτωση, από μέταλλο, χωρίς στεφάνη, αλλά με τελαμώνα (ιμάντα), που επέτρεπε στους Μακεδόνες που κρατούσαν την σάρισα και με τα δύο χέρια να την κρεμούν στον ώμο.[1216] Η ίδια

[1214] Για τα αριθμητικά δεδομένα και εικόνες δες ΙΕΕ, 3β:194.

[1215] Δες Μανούσος Καμπούρης, "Η εξέλιξη των αμυντικών όπλων στην Αρχαία Ελλάδα, *Στρατιωτική Ιστορία*, τευχ. 5 (Δεκέμβριος 1996) : 36-43.

[1216] Για σχεδιαστικές αναπαραστάσεις ασπίδων δες Peter Connolly, *The Greek Armies / Η Πολε-*

ασπίδα ονομάσθηκε κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους πέλτη.

Εκτός από την ασπίδα, το επάνω μέρος του σώματος του πολεμιστή προστατευόταν από το κράνος και τον θώρακα. Το κεφάλι του στρατιώτη προφυλασσόταν από το κράνος. Πρώιμα κράνη έχουν βρεθεί πολύ λίγα διότι μάλλον τα περισσότερα ήταν φτιαγμένα από φθαρτά υλικά, δηλαδή από δερμάτινες λωρίδες με εσωτερική επένδυση. Φαίνεται όμως ότι ορισμένα πρέπει εξωτερικά να προστατεύονταν από τεμάχια οστών ή δόντια κάπρου ενώ δεν λείπουν και δείγματα ορειχάλκινων κρανών.[1217] Από τον Η' αιώνα, τα κράνη των πολεμιστών ήταν αποκλειστικά φτιαγμένα από μέταλλο ενώ εσωτερικά ήταν επενδυμένα με δέρμα ή πίλημα, δηλαδή συμπιεσμένα έρια ή τρίχες. Το κράνος μπορεί να ήταν στολισμένο με λοφίο μεταλλικό ή με τρίχες αλόγου ή με φτερά από ζώα. Υπήρχαν ποικίλοι τύποι κρανών αλλά κατά την Κλασική Εποχή και ιδιαίτερα από το τέλος του Ε' αιώνα χαρακτηριστικό είδος ήταν το κορινθιακό κράνος σε διάφορες παραλλαγές.[1218] Προσέφερε πολύ καλή προστασία του κεφαλιού και έφερε προρυνίδα για την προστασία της μύτης αλλά ήταν βαρύ, ζεστό το καλοκαίρι και ο οπλίτης δεν μπορούσε να ακούσει και να δει καλά, διότι τα αυτιά του ήταν τελείως καλυμμένα ενώ τα ανοίγματα για τα μάτια πολύ μικρά. Από την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, πολλοί οπλίτες προτιμούσαν τα ανοικτά κράνη για να έχουν ευρύ οπτικό και ακουστικό πεδίο. Το τελειότερο κράνος ήταν το βοιωτικό, που ήταν ανοικτού τύπου με γείσο και επαυχένιο για την προστασία του τραχήλου.[1219]

Το κυριότερο μέσο προστασίας του σώματος ήταν ο θώρακας, που ανάγεται στην Μυκηναϊκή Εποχή. Εξαιρετικό δείγμα ορειχάλκινου ολόσωμου θώρακα είναι η πανοπλία των Δενδρών, που πήρε το όνομά της από τοποθεσία κοντά στις Μυκήνες (εικ. ΙΕΕ, 1:275). Πιστεύεται ότι οι περισσότεροι θώρακες ήταν αρχικά κατασκευασμένοι από δέρμα, λινό[1220] ή μαλακά μέταλλα ενώ από τον Η' αιώνα χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά οι ορειχάλκινοι. Οι τελευταίοι ήταν ιδιαίτερα βαρείς γι' αυτό και οι τεχνίτες σκέφθηκαν να φτιάξουν θώρακες που να αποτελούνται από πολλά στρώματα λινού, πάνω σε δερμάτινη βάση, που εφήρμοζαν στο σώμα με κορδόνια και ιμάντες. Έτσι, εξασφαλιζόταν η ελαφρότητα του θώρακα αλλά τιθόταν σε κίνδυνο η ζωή του μαχητή. Τελικά, από τον ΣΤ' αιώνα και μετά, οι τεχνίτες συνδύασαν τον ορείχαλκο με το δέρμα και το λινό για να προσφέρουν θώρακες που συνδύαζαν τα προτερήματα κάθε υλικού. Πάντως, δεν χρησιμοποιούνταν συστηματικά θώρακες σε όλες τις εποχές και ιδίως από την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου και μετά, αν και ο Φίλιππος ξαναχρησιμοποίησε δερμάτινους θώρακες με μεταλλικές ενισχύσεις.[1221]

Εκτός από τους θώρακες, σε ορισμένες περιπτώσεις, χρησιμοποιούνταν μεταλλικά κομμάτια για την προστασία των άκρων του πολεμιστή. Τις κνήμες προφύλασσαν οι κνημίδες από ορείχαλκο, με εσωτερική επένδυση από ύφασμα, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις υπήρχαν καλύμματα για τις σφύρες, τους βραχίονες και τους μηρούς.

Μηχανικά Μέσα & Πολιορκητική Τέχνη. Τα σπουδαιότερα μηχανικά μέσα που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες στις μάχες ήταν τα ‘άρματα και κατά τον Δ' αιώνα οι καταπέλτες. Το ‘άρμα, που αρχικά σερνόταν από δύο μόνο άλογα, δεν χρησιμοποιούνταν στις μάχες αλλά ήταν μέσο μεταφοράς πολεμιστών. Βρισκόταν σε συνεχή χρήση μέχρι τον Η' αιώνα, οπότε και μάλλον εγκαταλείφθηκε. Σε ορισμένες περιοχές, όμως, και από

μική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων (London / Αθήνα: Macdonald / Σιδέρης, 1977), σ. 14-15, 32-33.

[1217] A. M. Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks*, p. 26. Δες εικόνες σε ΙΕΕ, 1:274.

[1218] Δες εικόνες σε ΙΕΕ, 3β:202-203 και A. M. Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks*, pp. 51-57 και Connolly, σ. 34-35.

[1219] Εικ. 58 σε A. M. Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks* και Connolly, σ. 62.

[1220] Το λινό των θωράκων κατασκευαζόταν από τις ίνες του φυτού λινό.

[1221] Δες εξαιρετική σχηματική αναπαράσταση πανοπλίας και θωράκων σε Connolly, σ. 12, 36-39.

τον Ζ' αιώνα και μετά, εμφανίσθηκαν και τέθριππα (‘άρματα με τέσσερα άλογα), που χρησιμοποιούνταν μόνο σε αγώνες και επίσημες τελετές.[1222] Ο καταπέλτης υπήρξε πολεμικό μέσο εξαιρετικής αποτελεσματικότητας. Εφευρέθηκε στις Συρακούσες το 399 από τους μηχανικούς που κάλεσε ο τύραννος Διονύσιος για να μελετήσουν και να φτιάξουν νέα όπλα, τα οποία θα χρησιμοποιούσε εναντίον των Καρχηδονίων. Όπως αποδείχθηκε, ήταν απολύτως αποτελεσματικός στην μάχη και η χρήση του διαδόθηκε γρήγορα και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο. Ο καταπέλτης αποτελούνταν από ξύλινη κάθετη δοκό στηριγμένη σε βάση, στην κορυφή της οποίας ήταν στηριγμένο τόξο. Γρήγορα, οι μηχανικοί επέφεραν βελτιώσεις με αποτέλεσμα να αυξήσουν το βεληνεκές του νέου όπλου από περίπου 200 σε 750 μέτρα. Βέβαια η χρήση του απαιτούσε ιδιαίτερα εξασκημένους χειριστές, οι οποίοι γνώριζαν πως να υπολογίσουν την απόσταση βολής. Οι καταπέλτες σε συνδυασμό με τους πολιορκητικούς πύργους (δες παρακάτω), χρησιμοποιήθηκαν ευρέως από τον Φίλιππο και τον γιο του Αλέξανδρο.

Μετά τους Μηδικούς Πολέμους, όταν οι στρατοί έπρεπε να αντιμετωπίσουν περιτειχισμένες πόλεις, αναπτύχθηκε η τέχνη της πολιορκητικής. Κατά την πολιορκία πόλεων χρησιμοποιούνταν κριοί που ήταν κορμοί δέντρων από 25 έως 45 μ.[1223] με σιδερένια οδοντωτή κεφαλή. Επίσης, γινόταν χρήση της χελώνης, που ήταν είδος υπόστεγου που προστάτευε τους χειριστές του κριού ή τους πολεμιστές που πραγματοποιούσουν πολιορκητικές εργασίες κοντά στα τείχη. Πολλές φορές οι πολιορκητές συσσώρευαν χώμα κολλητά με τα τείχη και έβαζαν φωτιά σε ξύλα που τοποθετούσαν από πάνω είτε για να υπονομεύσουν την περιτείχιση είτε για να προκαλέσουν μεγαλύτερη πυρκαγιά στην πόλη. Ακόμη, έσερναν κοντά στα τείχη πολιορκητικούς πύργους που ήταν εξοπλισμένοι με κριούς και καταπέλτες για την αποτελεσματικότερη υπονόμευση της άμυνας της πολιορκούμενης πόλεως.[1224]

Πολεμική Τακτική. Από πλευράς στρατιωτικής τακτικής, όπως έχουμε ήδη εξηγήσει στους οικείους τόπους, οι Έλληνες εγκατέλειψαν γρήγορα την άτακτη μάχη, όπου πολεμούσαν ο καθένας μόνος του, και άρχισαν να μάχονται σε σχηματισμούς. Η φάλαγγα των οπλιτών εκτελούσε συγκεκριμένες κινήσεις, που υποδεικνύονταν από τους στρατηγούς ή τον διοικητή, με σκοπό να επιφέρει συντριπτικά πλήγματα στον εχθρό για να τον νικήσει. Οι Θηβαίοι ανέπτυξαν ένα ιδιαίτερο πρότυπο στρατηγικής και πολεμούσαν σε λοξή φάλαγγα ενώ ενίσχυαν το ένα κέρας του στρατού τους. Την τακτική αυτή σε συνδυασμό με την ευρεία χρήση του ιππικού εφήρμοσε απολύτως επιτυχώς ο Φίλιππος. Ο Αλέξανδρος, όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο, έθεσε αργότερα σε χρήση μια πιο βελτιωμένη και συνεπώς αποτελεσματικότερη μορφή πολεμικής τακτικής από αυτήν του πατέρα του.

Πολεμικά Πλοία. Εκτός από τον στρατό οι Έλληνες χρησιμοποίησαν ευρέως και το ναυτικό.[1225] Οι τοιχογραφίες της Θήρας μας δίνουν μια εικόνα των πλοίων της Μυκηναϊκής Εποχής, που μάλλον χρησιμοποιούνταν ως εμπορικά και πολεμικά μαζί.[1226] Από την Αρχαϊκή Εποχή, οι Έλληνες κατασκεύασαν κωπήλατα πολεμικά πλοία με πανί, που ονομάζονταν πεντηκόντοροι και έφεραν εικοσιπέντε κωπηλάτες σε κάθε πλευρά, πηδάλιο στην πρύμνη και έμβολο στην πλώρη. Το σκαρί τους ήταν φτιαγμένο

[1222] A. M. Snodgrass, *Arms and Armor of the Greeks*, pp. 20-21 & 45-46 και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις σε Connolly, σ. 10 & 17.

[1223] ΙΕΕ, 3β:230.

[1224] F. E. Adcock, *The Greek and Macedonian Art of War* (Berkeley: Univ. of California Press, 1957), pp. 56-63. Δες σχέδια σε Connolly, σ. 50 & 66-67.

[1225] Adcock, ch. III.

[1226] Δες εικόνες σε Χρίστος Ντούμας, *Τοιχογραφίες της Θήρας*, σ. 68-81 και τρισδιάστατη σχεδιαστική αναπαράσταση σε Connolly, σ. 19.

από ξύλο πεύκου ενώ τα κουπιά και το κατάρτι από έλατο.[1227] Το μήκος τους πρέπει να έφθανε τα 38 μ. ενώ υπήρχαν και μικρότερα πλοία με τριάντα κωπηλάτες (τριακόντοροι) και μήκος περίπου 23 μ.[1228] Οι πεντηκόντοροι και τριακόντοροι θεωρούνταν ότι ήταν δυσκίνητα πλοία και γι' αυτό αναποτελεσματικά ως πολεμικά. Ίσως ακριβώς αυτός ο λόγος οδήγησε τους Έλληνες να επινοήσουν και να ναυπηγήσουν την τριήρη, η οποία αποτέλεσε και το πρώτο αμιγώς πολεμικό πλοίο τους. Αρχικά, επινοήθηκε είδος πεντηκοντόρου με δύο σειρές κουπιά, που ίσως αργότερα ονομάσθηκε διήρης. Από το τέλος του ΣΤ' αιώνα, όμως, άρχισαν να ναυπηγούνται στις Ιωνικές Πόλεις και στην Κόρινθο οι τριήρεις.[1229] Με βάση όσα γνωρίζουμε για τις αθηναϊκές τριήρεις έχουμε καταφέρει σήμερα να κατασκευάσουμε ένα μοντέλο τριήρους που πρέπει να πλησιάζει πάρα πολύ στα αυθεντικά σκαριά.[1230] Η τριήρης διέθετε 170 κωπηλάτες, μοιρασμένους στις δύο πλευρές και σε τρεις σειρές, σε διαφορετικά επίπεδα και με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει άνεση κινήσεων. Το μέγιστο μήκος του πλοίου, με βάση τους ανασκαφέντες νεώσοικους (υπόστεγα) της Ζέας στον Πειραιά, πρέπει να ήταν από 36 έως 37 μ. ενώ το πλάτος του, στο ύψος της κουπαστής, ανάμεσα στα 5 και 6 μ. Το μήκος των κουπιών πρέπει να ήταν 4-4,4 μ. Στην πρώρα και κάτω από το νερό υπήρχε έμβολο για την διάνοιξη οπών σε αντίπαλα πλοία με σκοπό την βύθισή τους. Το συνολικό πλήρωμα της τριήρους πρέπει να ήταν 200 άνδρες: 170 κωπηλάτες, ο τριήραρχος, που είχε την γενική διοίκηση του πλοίου, ο κυβερνήτης, που ήταν υπεύθυνος για τον πλου, ο πρωρέας, που βρισκόταν στην πλώρη, ο κελευστής, που έδινε τα παραγγέλματα στους κωπηλάτες, δύο τοιχάρχες, ανά ένας σε κάθε πλευρά του πλοίου, ο τριηραύλης, που έδινε με τον αυλό του τον ρυθμό στους κωπηλάτες, 13 ναύτες και 10 οπλίτες. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να επέβαιναν περισσότεροι οπλίτες ή και ψιλοί. Οι τριήρεις υπήρξαν πολεμικά πλοία με εξαιρετικές επιτυχίες σε ναυμαχίες, ευκίνητα, ταχύπλοα και καλοτάξιδα. Κατά τον Δ' αιώνα, ναυπηγήθηκαν στην Μεγάλη Ελλάδα τετρήρεις και πεντήρεις, που ήταν εξοπλισμένες με βαρείς καταπέλτες και ήταν πλέον πλοία με πολλά κουπιά. [1231]

Οι Αρχαίοι Έλληνες υπήρξαν πρωτοπόροι και στην πολεμική τέχνη. Βελτίωσαν κατασκευαστικά τα όπλα που χρησιμοποιούσαν εναντίον των αντιπάλων και τα προσήρμοσαν στις ανάγκες της μάχης. Έπραξαν το ίδιο με την στρατηγική στις χερσαίες επιχειρήσεις ενώ στην θάλασσα κατασκεύασαν τα πρώτα εξαιρετικά πολεμικά της αρχαιότητας και με αυτά κυριάρχησαν στο Αιγαίο και σε μεγάλο μέρος της Ανατολικής Μεσογείου. Όταν ο Φίλιππος διορίσθηκε ηγεμών των Ελλήνων το 338 είχε για σύμμαχό του στην μεγάλη εκστρατεία που προετοίμαζε εναντίον των Περσών την καλογυμνασμένη ελληνική πολεμική μηχανή.

Συμπέρασμα

Ο θάνατος του Φιλίππου το 336 π.Χ. έκλεισε έναν πολιτικό και στρατιωτικό κύκλο της Ελληνικής Ιστορίας που δεν μπορεί παρά να φέρει το όνομά του: ο κύκλος του

[1227] Σχεδιαστική αναπαράσταση σε Connolly, σ. 40-41.

[1228] Lionel Casson, *Ships and Seafearing in Ancient Times* (Austin: Univ. of Texas, 1994), 54-55.

[1229] J. S. Morisson and J. F. Coats, *The Athenian Trireme* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), ch. 2.

[1230] Paul Lipke, "Trials of the Trireme" *Archaeology* 41 (March/April 1988):22-29 και J. S. Morisson and J. F. Coats, ch. 11-12. Η *Ολυμπιάς*, το σύγχρονο αντίγραφο τριήρους, κατασκευάσθηκε με διαστάσεις 36,8 μ. μήκος επί 5,45 μ. πλάτος (Casson, p. 63).

[1231] ΙΕΕ, σ. 232-233 και Ε. Τζάχος, "Η Ταχεία Τριήρης", *Πόλεμος και Ιστορία,* τευχ. 21 (Ιούλιος 1999):16-28. Απλή και τρισδιάστατη σχεδιαστική αναπαράσταση σε Connolly, σ. 42-45 και Casson, ch. 6.

Φιλίππου Β' της Μακεδονίας. Ο Μακεδόνας βασιλιάς απέδειξε ότι ήταν ένας ιδιοφυής στρατηγός και πολιτικός που δεν άφησε ανεκμετάλλευτη ούτε μία ευκαιρία στις συγκρούσεις του με τους άλλους Έλληνες. Κατά το δεύτερο μισό του Δ' αιώνα, υπερείχε σε σχέση με τους άλλους Έλληνες σε όλους τους τομείς: είχε τον καλύτερο στρατό, ελάμβανε τις ενδεδειγμένες σε κάθε περίσταση αποφάσεις, διέθετε ευφυία στις διαπραγματεύσεις και στις μάχες και φυσικά πλούτο. Αρχικά, προσπάθησε να πλησιάσει του κυριότερους αντιπάλους του, τους Αθηναίους, και να συμμαχήσει μαζί τους αλλά τελικά κατάλαβε ότι μόνο δια της πειθούς των όπλων θα πετύχαινε να τους αναγκάσει να συμφωνήσουν με τα σχέδιά του για ειρήνη στην Ελλάδα, που αποσκοπούσε βέβαια στην εξασφάλιση του μακεδονικού κράτους. Οι Αθηναίοι, υποφέροντας από το σύνδρομο των τέως ισχυρών, προσπάθησαν αρχικά να πείσουν τους εαυτούς τους ότι δεν υπήρχε πλέον λόγος να επενδύουν σε πολυδάπανες πολεμικές προετοιμασίες, μια που δεν φαινόταν ισχυρός εχθρός στον ορίζοντα για να τους απειλήσει. Δεν πείσθηκαν από τις προτροπές του Δημοσθένη αλλά, και όταν τελικά τον ακολούθησαν σχεδόν τυφλά, δεν μπορούσαν να ανατρέψουν την κατάσταση την οποία κατηύθυνε πλέον ο Φίλιππος. Την εποχή της μάχης στην Χαιρώνεια μπορεί οι Αθηναίοι να διέθεταν εξαιρετικούς ρήτορες αλλά δεν διέθεταν νικηφόρους στρατηγούς. Ο Φίλιππος καθόρισε τελικά την μοίρα των μεγάλων και μικρών ελληνικών Πόλεων: ειρήνη και ένα μεγαλεπήβολο σχέδιο για να είναι οι στρατοί των συμμάχων απασχολημένοι. Ο Φίλιππος σχεδίασε μια μεγάλη εκστρατεία εναντίον των Περσών, των παραδοσιακών εχθρών των Ελλήνων, για να επεκτείνει τα όρια της ελληνικής κυριαρχία πέρα από το Αιγαίο. Η απρόσμενη δολοφονία του όμως τον σταμάτησε. Ο γιος του, Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας, έμελλε να πραγματοποιήσει το όνειρο της συστάσεως μιας πραγματικά αχανούς αυτοκρατορίας.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Adcock, F. E. *The Greek and Macedonian Art of War.* Berkeley: Univ. of California Press, 1957.

Αισχίνης. *Περί της Παραπρεσβείας*. Εκδ. Γεωργιάδης.

_____. *Κατά Κτησιφώντος*. Εκδ. Γεωργιάδης.

Casson, Lionel. *Ships and Seafaring in Ancient Times.* Austin: Univ. of Texas, 1994.

Cawkwell, George. *Philip of Macedon*. London: Faber & Faber, 1978.

Διόδωρος Σικελιώτης. *Βιβλιοθήκη Ιστορική*. Βιβλίο XVI. Εκδ. Loeb.

Δημοσθένης. *Περί της Παραπρεσβείας*. Εκδ. Κάκτος.

_____. *Περί του Στεφάνου[Υπέρ Κτησιφώντος]*. Εκδ. Κάκτος.

_____. [*Ολυνθιακός Α, Β, Γ, Κατά Φιλίππου Α, Β, Γ, κλπ*]. Εκδ. Loeb.

Ellis, J. R. *Philip II and Macedonian Imperialism*. London: Thames & Hudson, 1976.

Hammond, N. G. L. et al. *A History of Macedonia*. 3 vols. Oxford: Oxford University Press, 1972-1988.

_____. *Philip of Macedon*. Baltimore: John Hopkins Univ. Press, 1994.

Harris, Edward M. *Aeschines and Athenian Politics*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1995.

Ισοκράτης. *Φίλιππος*. Εκδ. Γεωργιάδης.

_____. *Επιστολαί*. Εκδ. Κάκτος.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τόμ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τόμος 3β: *Ο Κλασικός Ελληνισμός*.

Justinus, Junianus M. [Ιουστίνος]. *Epitoma Historiarum Philippicarum* [Pompeius Trogus] Books VII-XII. Chicago: Ares, 1992.

Λουκοπούλου, Λουίζα & Μ. Β. Χατζόπουλος. Επιμ. *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1980.
Mossé, Claude. *Athens in Decline 404-86 BC*. London: Routledge & Kegan, 1973.
Sealey, Raphael. *Demosthenes and his Times*. N. York: Oxford Univ. Press, 1993.
Snodgrass, A. M. *Arms and Armor of the Greeks.* N. York: Cornell Univ. Press, 1967.
Τσιμπουκίδης, Δημήτρης. *Φίλιππος Β' ο Μακεδών και ο Ιστορικός του Ρόλος.* Αθήνα: Παπαδήμας, 1985.

12

Ο ΚΑΤΑΚΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ο Μακεδόνας Αλέξανδρος Γ' Ηγεμόνας του Κόσμου

336-323 π.Χ.

Μπορεί ο Φίλιππος να έπεσε από το χέρι του δολοφόνου στο θέατρο αλλά άφησε πίσω του έναν ισάξιο αντικαταστάτη, τον γιο του Αλέξανδρο. Ο Αλέξανδρος ήταν είκοσι χρόνων όταν δολοφονήθηκε ο πατέρας του αλλά, παρά το νεαρόν της ηλικίας του, έτοιμος πολεμιστής και στρατηλάτης.

Μόλις ο Αλέξανδρος ανέλαβε την εξουσία, έσπευσε να επισκεφθεί την νότια Ελλάδα για να αποδείξει στα μέλη την Κορινθιακής Συμμαχίας ότι η καθεστηκυία τάξη δεν είχε αλλάξει με τον θάνατο του πατέρα του. Κατόπιν, εξεστράτευσε εναντίον των βορείων γειτόνων των Μακεδόνων, που κατείχαν τις περιοχές από την Αρχαία Θράκη (βόρεια και ανατολικά της Χαλκιδικής) μέχρι την Ιλλυρία (βόρεια Αλβανία), για να εξασφαλίσει τα βόρεια σύνορά του. Η ευπιστία όμως των Ελλήνων συμμάχων του στις διαδόσεις για δήθεν θάνατο του κατά την διάρκεια της εκστρατείας, ανάγκασε τον Αλέξανδρο να επέμβει δυναμικά στην Θήβα για να αποδείξει, δια των όπλων πλέον και όχι δια της πειθούς, ότι ήταν ο αδιαμφισβήτητος "ηγεμών". Η νίκη του εδραίωσε την ισχύ του στην Ελλάδα και του επέτρεψε την πραγματοποίηση των μεγάλων πολεμικών επιχειρήσεων στην Περσία.

Καθ' όλη την διάρκεια της εκστρατείας στην Ασία, ο Αλέξανδρος αποδείχθηκε μια προσωπικότητα που διακατεχόταν ταυτοχρόνως από "ένα δαιμονικό πάθος και μια νηφάλια καθαρότητα κρίσεως".[1232] Με οδηγό το ανίκητο πάθος του, που ο Αρριανός το ονομάζει "πόθο", και την στρατιωτική του ευφυία, κατόρθωσε, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, να κατακτήσει κυριολεκτικά τον κόσμο. Για πρώτη φορά στην Ιστορία, Έλληνες έφθασαν μέχρι το δέλτα του Ινδού ποταμού, στην άκρη του κόσμου, όπως πίστευαν την εποχή εκείνη. Ο Μακεδόνας βασιλιάς και οι στρατιώτες του διένυσαν μαχόμενοι χιλιάδες χιλιόμετρα και ξεπέρασαν δυσκολίες που τους μετέτρεψαν σε μυθικά όντα. Το 323 π.Χ., ο Αλέξανδρος είχε δημιουργήσει μια μακεδονική και ελληνική αυτοκρατορία που εκτεινόταν σε τρεις ηπείρους.

[1232] Ulrich Wilcken, *Alexander the Great* (N. York: Norton, 1967) p. 239. Για αντιφατικούς χαρακτηρισμούς των αρχαίων συγγραφέων για τον Αλέξανδρο δες J. R. Hamilton, *Alexander the Great* (Pittsburgh: Pittsburg Univ. Press., 1973), pp. 9-23.

Τα Πρώτα Χρόνια (356-336 π.Χ.)

Το καλοκαίρι του 356, κατά τον μήνα Εκατομβαιώνα,[1233] η σύζυγος του βασιλιά Φιλίππου Β’ της Μακεδονίας, Ολυμπιάδα, γέννησε στην Πέλλα τον Αλέξανδρο. Από τα ελάχιστα που γνωρίζουμε για την φυλετική καταγωγή των γονέων του μελλοντικού βασιλιά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στις φλέβες του μικρού Αλέξανδρου έτρεχε και μη μακεδονικό αίμα. Η γιαγιά του Ευρυδίκη, μητέρα του Φιλίππου, καταγόταν από τον βασιλικό οίκο των Λυγκηστών ενώ η μητέρα του Ολυμπιάδα από την φυλή των Μολοσσών της Ηπείρου.[1234] Ο νεαρός Μακεδόνας, αν και δέθηκε με ιδιαίτερους συναισθηματικούς δεσμούς με την μητέρα του, ανδρώθηκε στην σκιά ενός επιτυχημένου πατέρα, που ήταν πολυμήχανος στρατηγός και εξαίρετος πολιτικός. Ίσως γι’ αυτό τον λόγο, έκαιγε από μικρό παιδί τον Αλέξανδρο η φιλοδοξία να υπερκεράσει τον πατέρα του σε ό,τι αφορούσε το μέγεθος και την επιτυχία πράξεών που οδηγούσαν στην δόξα.[1235]

Ο Αλέξανδρος πέρασε τα παιδικά του χρόνια στην Πέλλα, την πρωτεύουσα του Μακεδονικού κράτους, συντροφιά με την μητέρα του, ενώ την ίδια εποχή ο πατέρας του υπέτασσε τις ελληνικές Πόλεις στην μακεδονική ισχύ. Από πολύ νωρίς, ο Αλέξανδρος απέδειξε ότι συναγωνιζόταν τον πατέρα του στην ευστροφία. Όταν ήταν δώδεκα χρόνων δάμασε ένα άγριο μαύρο άλογο, τον Βουκεφάλα, και κατέπληξε την μακεδονική αυλή και τον ίδιο του τον πατέρα. Δεν ήταν η σωματική ρώμη που βοήθησε τον Αλέξανδρο να δαμάσει το άλογο αλλά η εξυπνάδα. Ο νεαρός πρίγκιπας πρόσεξε ότι το άτι αγρίευε όταν έβλεπε την σκιά του και έτσι, ενώ κανένας δεν μπορούσε να το δαμάσει, εκείνος το έστρεψε κατά τον ήλιο και το καβαλίκεψε.

Την εποχή αυτή, ο Αλέξανδρος είχε ήδη αρχίσει να γυμνάζεται σωματικά και πνευματικά. Η εκπαίδευσή του είχε ως κύρια συστατικά την σκληραγωγία, που επέβαλε ο πρώτος του δάσκαλος και συγγενής της μητέρα του, Λεωνίδας, αλλά και την αγάπη για την καλλιέργεια του πνεύματος, που προσπαθούσε να του εμφυσήσει ο δάσκαλος Λυσίμαχος ο Ακαρνάνας. Ο Λεωνίδας πρέπει να ήταν άνθρωπος αυστηρός που πίστευε σε μια σπαρτιατικού τύπου εκπαίδευση, κατά την οποία ο βασιλόπαις έπρεπε να είναι άριστα γυμνασμένος και ολιγαρκής.[1236] Η θαυμαστή αντοχή του Αλεξάνδρου στην πείνα, στην δίψα και στις εξαντλητικές πορείες κατά την εκστρατεία στην Ασία, πρέπει να έχει τις ρίζες της στον τρόπο διαβιώσεως που του έμαθε ο Λεωνίδας. Η στρατιωτική εκπαίδευση του μικρού Μακεδόνα περιλάμβανε την άσκηση του στο σπαθί, στο τόξο, στο ακόντιο και στην ιππασία. Ο Λυσίμαχος είχε αναλάβει την πνευματική μόρφωση του Μακεδόνα πρίγκιπα και του διηγούνταν τις ιστορίες του Τρωικού πολέμου, εξάπτοντας του την φαντασία και υπερτονίζοντας την συγγένειά του με τον Αχιλλέα και τον Ηρακλή. Ο Αλέξανδρος διδάχθηκε ακόμη μουσική και απαγγελία.[1237] Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η μακεδονική αυλή κατακλυζόταν από σπουδαίους διανοούμενους, όπως ο Ευριπίδης που έζησε και έγραψε στην Μακεδονία στα τελευταία χρόνια της ζωής του, και οι οποίοι υπήρξαν άμεσοι ή

[1233] Μεταξύ 15 Ιουνίου και 15 Ιουλίου. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, "Αλέξανδρος", III (665) [εφεξής Πλούταρχος, "Αλέξανδρος"].

[1234] Στράβων, VII.7.8 (C.326-327). Για τα περίπλοκα προβλήματα της καταγωγής των ανιόντων του Αλεξάνδρου δες N. G. Hammond et al., *A History of Macedonia,* 3 vols. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988), 2: ch. 1.2.

[1235] John Maxwell O’Brien, *Alexander the Great. The Invisible Enemy* (London: Routledge, 1992), pp. 8-11. Ο Bengtson (p. 20) κρίνει ότι η επιρροή της Ολυμπιάδας στον γιο της ήταν απόλυτη, πράγμα που θεωρείται μάλλον υπερβολικό. Για μια ανάπλαση της μορφής του Αλεξάνδρου με ηλεκτρονικά μέσα δες Μίνα Μαντά, "Μέγας Αλέξανδρος" *PhotoDigital*, τευχ. 1 (1999): 66-68.

[1236] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", V-VI (667) & XXIV (678).

[1237] Αισχίνης, 1 (*Κατά Τιμάρχου)* 168.

έμμεσοι δάσκαλοι για τον μικρό πρίγκιπα.

Όταν όμως ο Αλέξανδρος έγινε δεκατριών ετών, ο πατέρας του αποφάσισε ότι ο γιος του χρειαζόταν ανώτερη πνευματική εκπαίδευση από έναν άξιο δάσκαλο, που θα του έδινε την κατάλληλη μόρφωση και παιδεία για να γίνει ο διάδοχος του. Ο Φίλιππος είχε κατανοήσει, ίσως από την παραμονή του στην Θήβα κατά τα εφηβικά του χρόνια, ότι ο ηγέτης έπρεπε να είναι σωματικά γυμνασμένος και πνευματικά οξυδερκής. Το 343, λοιπόν, ο Φίλιππος κάλεσε τον φιλόσοφο Αριστοτέλη να αναλάβει την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου.

Ο Αριστοτέλης ήταν γιος του Νικόμαχου, προσωπικού φίλου και γιατρού του πατέρα του Φιλίππου, αλλά κυρίως γαμβρός του Ερμία, συνεργάτη του Φιλίππου. Μπορεί μάλιστα ο Φίλιππος και ο Αριστοτέλης να γνωρίζονταν από παιδιά αφού έζησαν και οι δύο στην μακεδονική αυλή του Αμύντα, πατέρα του Φιλίππου. Ο φιλόσοφος δεν ήταν ακόμη διάσημος αλλά ήταν γνωστός ως μαθητής του Πλάτωνα και άρα ήταν πολύ φυσικό να αποτελέσει επιλογή του Μακεδόνα βασιλιά. Υπήρχε όμως ένα εμπόδιο: ο Φίλιππος, σε μια εκστρατεία του, είχε καταστρέψει τα Στάγειρα, την πόλη όπου γεννήθηκε ο Αριστοτέλης. Τι έπεισε άραγε τον φιλόσοφο να δεχθεί να διδάξει τον διάδοχο του ανθρώπου που είχε καταστρέψει την γενέτειρα του; Το πιο πιθανό είναι ότι ο Αριστοτέλης κάμφθηκε από την πραγματοποιηθείσα υπόσχεση του Φιλίππου να ξανακτίσει τα Στάγειρα και να επιτρέψει την επανεγκατάσταση των εκδιωχθέντων κατοίκων.[1238]

Ο Φίλιππος ήθελε ο γιος του να είναι απερίσπαστος στις σπουδές του, μακριά από την αυλή, και έτσι ο Αριστοτέλης δίδαξε τον Αλέξανδρο στον πανέμορφο χώρο του Ιερού των Νυμφών στην Μίεζα (στο σημερινό χωριό Κοπανός, ανατολικά της Νάουσας) από το 343 έως το 340. Ο μαθητής Αλέξανδρος δεν ήταν μόνος. Ο πατέρας του είχε επιλέξει παιδιά Εταίρων (ευγενών Μακεδόνων), κατάλληλα να συναναστραφούν με τον γιο του, που έγιναν οι συμμαθητές του. Ο Φίλιππος συγκέντρωνε στην πρωτεύουσα τα παιδιά των Εταίρων από τις βόρειες επαρχίες και τα κρατούσε ουσιαστικά ομήρους για να ελέγχει τους γονείς τους. Ενώ από μία πλευρά η ομηρία εξυπηρετούσε τους πολιτικούς σκοπούς του βασιλιά, η συμβίωση των νεαρών ευγενών τους έδινε την ευκαιρία να γνωρισθούν, να συνταυτισθούν και να λάβουν ελληνική μόρφωση και παιδεία στην αυλή του βασιλιά.[1239] Στην Μίεζα, ο Αλέξανδρος πρέπει να γνώρισε τον παιδικό του φίλο, Ηφαιστίωνα, αλλά και άλλους νεαρούς οι οποίοι των συντρόφευσαν αργότερα στις εκστρατείες του. Έτσι, λοιπόν, δημιουργήθηκε στην Μακεδονία του Δ' αιώνα ένας κύκλος εκλεκτών μαθητών, που διδάσκονταν από τον Αριστοτέλη αλλά και από τους βοηθούς του.

Τι δίδαξε ο Αριστοτέλης τους μαθητές του είναι φυσικά άγνωστο αλλά μπορεί κανείς να εικάσει ότι τα μαθήματά του περιλάμβαναν γεωγραφία, ζωολογία, βοτανολογία με τις εφαρμογές της στην ιατρική, καθώς και την επιστημονική μέθοδο της συγκεντρώσεως όλων των πληροφοριών για ένα ζήτημα (π.χ. πριν την μάχη), την ανάλυσή τους και την λήψη της τελικής αποφάσεως.[1240] Πρέπει να θεωρείται ακόμη βέβαιο ότι ο Σταγειρίτης δίδαξε στους μαθητές του κάποιες αρχές της φιλοσοφίας του έτσι ώστε να τους εμφυσήσει το φιλοσοφικό πνεύμα. Αν και ο Αλέξανδρος δεν φαίνεται να επηρεάσθηκε απολύτως από τις πολιτικές ιδέες του δασκάλου του, η πνευματική επίδραση

[1238] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", VII (668). Τα Αρχαία Στάγειρα βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού παράλιου χωριού Ολυμπιάς, στην ανατολική Χαλκιδική.

[1239] Robin Lane Fox, *Alexander the Great* (London: Penguin, 1973/1986), p. 51.

[1240] O'Brien, p. 20 και A. B. Bosworth, *Conquest and Empire* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988), pp. 20-21.

του Αριστοτέλη στον νεαρό πρίγκιπα δεν ήταν αμελητέα.[1241] Είναι ενδιαφέρον ότι ο Αριστοτέλης κατέγραψε στα έργα του *Ρητορική Τέχνη* και *Πολιτικά* την γνώμη του για την διαμόρφωση του χαρακτήρα των νέων και την εκπαίδευσή τους. Μήπως οι απόψεις του αντανακλούν και τις εμπειρίες του από την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου και των συμμαθητών του;[1242] Πάντως ο φιλόσοφος πρέπει να ενεθάρρυνε και τις λογοτεχνικές εξερευνήσεις του Αλεξάνδρου, ο οποίος διάβαζε πολύ, ιδίως τα έπη του Ομήρου.[1243] Φαίνεται ότι αυτή την εποχή, ο νεαρός βασιλόπαις ταυτιζόταν με τον Αχιλλέα, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση ήταν πρόγονός του από την πλευρά της μητέρας του. Αργότερα, κατά την διάρκεια της εκστρατείας στην Ασία, πρέπει να ταύτιζε τον εαυτό του περισσότερο με τον Ηρακλή, μυθικό του πρόγονο από την πλευρά του πατέρα του, χωρίς, βέβαια, να λείπουν και οι ομηρικές πράξεις παράτολμης ανδρείας.[1244]

Χαρακτηριστικό είναι το εξής συμβάν κατά την πολιορκία της Τύρου (δες παρακάτω), στην αρχή της ασιατικής εκστρατείας. Ο Αλέξανδρος αποφάσισε να επιτεθεί εναντίον εχθρικών φυλών στην περιοχή του σημερινού Λιβάνου. Ο δάσκαλός του Λυσίμαχος, αν και σε ιδιαίτερα προχωρημένη ηλικία, επέμενε να τον συνοδεύσει. Όταν έφθασαν στα ορεινά και έπρεπε να προχωρούν ξεπεζεμένοι, ο Λυσίμαχος έμενε πίσω και άρχισε να κουράζεται. Ο Αλέξανδρος και μερικοί από τον στρατό του έμειναν μαζί του γιατί οι εχθροί ήταν κοντά ενώ είχε ήδη πέσει το σκοτάδι. Η νύχτα ήταν παγερή και ο γερο-δάσκαλος άρχισε να τουρτουρίζει ενώ οι μόνες φωτιές που έκαιγαν λίγο πιο πέρα ήταν των εχθρών. Ο Αλέξανδρος, χωρίς καθόλου να διστάσει ή να σκεφθεί για την ζωή του, όρμησε προς έναν από τους μικρούς εχθρικούς καταυλισμούς, μαχαίρωσε δύο άνδρες, άρπαξε έναν δαυλό και έφερε στους δικούς του φωτιά για να ζεσταθούν αλλά και να ανάψουν πολλές φωτιές να τρομάξουν τους εχθρούς.[1245] Η συμπεριφορά του θυμίζει έντονα ομηρικό ήρωα: για να σώσει τον δάσκαλό του έπραξε το παράτολμο χωρίς να υπολογίσει την ζωή του ή την ασφάλειά του.

Εικάζεται, συνεπώς, ότι την ταύτιση με τις παραδόσεις των Ελλήνων ενεθάρρυνε η διδασκαλία του Αριστοτέλη, ο οποίος θα προσπάθησε να ενσταλάξει στον νεαρό πρίγκιπα το ελληνικό πνεύμα, την λογοτεχνία, την τέχνη και την επιστήμη. Χρησιμοποιώντας ως εφαλτήριο τις ανωτέρω διαπιστώσεις, ο Γερμανός ιστορικός Ούλριχ Βίλκεν (Ulrich Wilcken) ισχυρίσθηκε ότι ο Αλέξανδρος, σιγά-σιγά και κατά την διάρκεια του εγχειρήματός του στην Ασία, είδε την εκστρατεία του σαν ένα μεγάλο, αμφίδρομο, εκπολιτιστικό γεγονός: από την μια την εισαγωγή του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή και από την άλλη την απορρόφηση των περσικών πολιτιστικών στοιχείων από τους Έλληνες. Τα συμπεράσματα αυτά βασίζονται στην μελέτη των συγγραμμάτων του Αριστοτέλη, που αποτελούν τα γραπτά μνημεία των διδασκαλιών του, και σε ρήσεις του Πλουτάρχου. Όπως θα γίνει πιο κάτω φανερό, όμως, τίποτα δεν αποδεικνύει ότι η δράση του Μακεδόνα βασιλιά είχε στο βάθος εκούσιο εκπολιτιστικό σκοπό. Αντιθέτως, οι πράξεις του φαίνεται να είχαν καλά υπολογισμένους πολιτικούς και στρατιωτικούς στόχους και κυρίως την ασφάλεια της αυτοκρατορίας του.[1246]

[1241] Πλούταρχος, *Ηθικά*, "Περί της Αλεξάνδρου Τύχης ή Αρετής" [εφεξής ΠΑΤΑ], 327E-329D. Πρβλ. Peter Green, *Alexander of Macedon 356-323 BC. A Historical Biography* (Berkeley: Univ. of California Press, 1991), pp. 59-60.

[1242] Αριστοτέλης, *Ρητορική Τέχνη*, 1389a και *Πολιτικά*, 1337a-1342a. Δες και Fox, pp. 53-56.

[1243] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", VIII (668) και XXVI (679).

[1244] O'Brien, pp. 21-23 και N. G. L. Hammond, *Alexander the Great. King, Commander and Statesman*, 3rd ed. (London: Bristol Classics Press, 1994), p. 119 [εφεξής Hammond, *Alexander King*].

[1245] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXIV(678).

[1246] Πρβλ. Wilcken, pp. 80 & 256-261 και Hamilton, p. 34 και ΙΕΕ, 4:230-231 και Δ. Τσιμπουκίδης & Β. Γκαφούροφ, *Αλέξανδρος ο Μακεδών και η Ανατολή* (Αθήνα: Παπαδήμας, 1982), σ. 321-325. Δες και Πλούταρχος, *Ηθικά*, "ΠΑΤΑ", 328A-F

Ο Αλέξανδρος υπήρξε κατά βάση στρατιωτικός ηγέτης και έδειξε από πολύ νεαρή ηλικία πόσο καλά γνώριζε την τέχνη του πολέμου. Το 340, όταν ο Φίλιππος έπρεπε να φύγει από την Πέλλα για την Θράκη, κάλεσε τον δεκαεξάχρονο Αλέξανδρο να διακόψει τις σπουδές του στην Μίεζα και να αναλάβει αντιβασιλιάς. Ο νεαρός πρίγκιπας απέδειξε πόσο καλός ήταν στην πράξη όταν χρειάσθηκε να καταπνίξει μια εξέγερση στα βορειοανατολικά. Κινήθηκε αστραπιαία, νίκησε τους εχθρούς, ίδρυσε στρατιωτική αποικία που ονομάσθηκε Αλεξανδρούπολη[1247] και επέστρεψε στην Πέλλα χωρίς να δημιουργηθεί το παραμικρό πρόβλημα. Οι στρατιωτικές του ικανότητες αποδείχθηκαν περίτρανα όταν συνόδευσε τον πατέρα του το 339 στην εκστρατεία εναντίον των Σκύθων, στην Αρχαία Θράκη,[1248] και ιδίως το 338 στην Χαιρώνεια, όταν έφερε σε πέρας με μεγάλη επιτυχία το έργο που είχε ανατεθεί στο στρατιωτικό τμήμα που διοικούσε.

Παρά την άριστη συνεργασία τους στις πολεμικές επιχειρήσεις, οι προσωπικές σχέσεις του Αλεξάνδρου με τον πατέρα του διαταράχθηκαν από διάφορα επεισόδια, που ήταν φυσικό να δημιουργηθούν ανάμεσα σε δύο τόσο δυναμικούς και φιλόδοξους άνδρες. Τρίτος πρωταγωνιστής στις συγκρούσεις των δύο ανδρών ήταν η Ολυμπιάδα, που συντασσόταν με τον γιο της. Η κορύφωση της ρήξεως επήλθε το 337 όταν ο Φίλιππος παντρεύθηκε για πολιτικούς σκοπούς την Κλεοπάτρα, Μακεδόνισσα από ευγενική οικογένεια, και παραμέρισε την Ολυμπιάδα. Αποτέλεσμα της πράξεως αυτής ήταν να γεννηθεί φόβος στον Αλέξανδρο και στην Ολυμπιάδα ότι πιθανός διάδοχος στον θρόνο της Μακεδονίας θα ήταν ο καρπός του νέου γάμου, ο οποίος θα ήταν και γνήσιος Μακεδόνας σε αντίθεση με τον Αλέξανδρο. Μητέρα και γιος έφυγαν από την βασιλική αυλή στην Πέλλα και μόνο μετά από μεσολάβηση του Κορίνθιου Δημάρατου, Φίλιππος και Αλέξανδρος, αποκατέστησαν μέχρις ενός βαθμού τις σχέσεις τους. Ο Φίλιππος, σε μια προσπάθεια να κατευνάσει την οικογένεια της Ολυμπιάδας, και να συσφίξει την συμμαχία του με τους Ηπειρώτες, αποφάσισε να παντρέψει την κόρη του Κλεοπάτρα με τον αδελφό της Ολυμπιάδας, Αλέξανδρο της Ηπείρου. Κατά την διάρκεια των εορτασμών για τον γάμο, ο Φίλιππος δολοφονήθηκε στο θέατρο των Αιγών (Βεργίνα). Με αυτό τον τρόπο, δόθηκε η ευκαιρία στον Αλέξανδρο να αναλάβει την εξουσία.[1249]

Ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας είναι γνωστός ως "Μέγας Αλέξανδρος" διότι, όπως και κάθε προσωπικότητα της Ιστορίας στην οποία δόθηκε το προσωνύμιο "Μέγας", περιβλήθηκε από μια μυθολογία που ίσως εξάπτει την φαντασία των πολλών αλλά δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην ιστορική πραγματικότητα.[1250] Γιατί όμως ο νεαρός βασιλιάς ονομάσθηκε από τους μελετητές του παρελθόντος "Μέγας Αλέξανδρος"; Για τον Αλέξανδρο συγκεκριμένα, αυτό που τρομάζει τον μελετητή της ζωής του είναι

[1247] Η αποικία ιδρύθηκε είτε στο σημερινό Πετρίτση (Petrich) είτε στο Μελένοικο (Melnik), στην νοτιοδυτική Βουλγαρία, βόρεια του Σιδηροκάστρου [Johann Droysen, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, 3η ελλην. έκδ., 2 τόμ. (Αθήνα: Τράπεζα Πίστεως, 1999), 1:95 σημ. 126]. Η σημερινή Αλεξανδρούπολη, στην Θράκη, δεν έχει τοπογραφικά σχέση με την αρχαία Αλεξανδρούπολη αλλά πρωτοϊδρύθηκε τον 19ο μ.Χ. αιώνα και ονομάσθηκε Δεδέαγατς ενώ το 1920 μετονομάσθηκε σε Αλεξανδρούπολη μετά από επιθυμία των κατοίκων να πάρει το όνομα του τότε βασιλιά της Ελλάδας Αλέξανδρου Α' αλλά και προς τιμήν του "Μεγάλου Αλεξάνδρου" με την μετονομασία όλων των πόλεων της Βόρειας Ελλάδας.

[1248] Ιουστίνος (Justinus), IX.I.8.

[1249] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", IX-X (669). Ο Green, pp. 94-110, ξετυλίγει με γλαφυρό τρόπο το σενάριο των αιτιών για την σύγκρουση Φιλίππου και Αλεξάνδρου που επικεντρώνεται στον φόβο του νεαρού ότι δεν θα χρισθεί διάδοχος και στον φόβο του Φιλίππου ότι ο Αλέξανδρος και η Ολυμπιάδα συνωμοτούσαν εναντίον του. Ο Γκρήην (Green) πιστεύει ότι η Ολυμπιάδα ήταν εκείνη που οργάνωσε την δολοφονία του Φιλίππου σε αντίθεση με τον Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 22-26, που αναγνωρίζει περίπλοκα και δυσεπίλυτα για τον ιστορικό πολιτικά σενάρια προσωπικού χαρακτήρα για την δολοφονία. Δες και Κεφάλαιο 11.

[1250] Για τα προβλήματα γύρω από τις πηγές που τροφοδότησαν και την αλεξανδρινή μυθολογία, δες την εισαγωγή του E. N. Borza στο Wilcken, pp. xxi-xxviii.

πώς ένας νεαρός βασιλιάς κατόρθωσε σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα να κατακτήσει το μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου στα ανατολικά. Φυσικά, κανείς θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι υπήρξαν καλές συγκυρίες, άριστη γνώση της στρατιωτικής τέχνης και μια εξαιρετικά δυναμική προσωπικότητα που ηγούνταν του στρατεύματος. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο ηγέτης χρειάζεται βοηθούς και στρατιώτες για να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του χωρίς τους οποίους μένει άπραγος, όπως συνέβη και στον Αλέξανδρο όταν, προς το τέλος της εκστρατείας του, αξιωματικοί και στρατιώτες αρνήθηκαν να προχωρήσουν στα βάθη της Ινδίας. Η προσωνυμία "Μέγας", λοιπόν, τείνει να καταργηθεί μια που η σύγχρονη ιστοριογραφία έχει αποδείξει ότι πρέπει να μετριασθεί η έμφαση που δινόταν μέχρι πρόσφατα στην απόλυτα προσωπική συμβολή του ιστορικού προσώπου στις πολιτικές και στρατιωτικές του επιτυχίες. Αντιθέτως, από την τρίτη δεκαετία του 20ου μ.Χ. αιώνα και μετά, όλο και περισσότεροι μελετητές δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην συμβολή του πλήθους στην διαμόρφωση της Ιστορίας. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι η προσωπικότητα ενός ατόμου παίζει εξ ίσου σημαντικό ρόλο στο ιστορικό γίγνεσθαι όσο και το ανώνυμο πλήθος.

Παρ' ότι ο Αλέξανδρος δεν εντυπωσίαζε με την πρώτη ματιά, μια που φαίνεται ότι ήταν λίγο κοντύτερος από τον μέσο άνδρα της εποχής του,[1251] αναμφισβήτητα διέθετε ιδιαίτερα πνευματικά και σωματικά χαρίσματα: ήταν διορατικός, αποφασιστικός, επίμονος, ακούραστος και ανδρείος, κοντολογίς, εξαιρετικός στρατηλάτης και πολεμιστής. Επίσης, διέθετε αναλυτική πολιτική σκέψη, όπως ο πατέρας του, που τον βοηθούσε να προλάβει τα γεγονότα ή να ανατρέψει τις καταστάσεις υπέρ του πριν ακόμη εξελιχθούν. Όλα αυτά, όμως, θα διαφανούν σταδιακά και κυρίως κατά την διάρκεια της εκστρατείας στην Ασία. Προς το παρόν, ο Αλέξανδρος προσπαθούσε να συνέλθει από τον χαμό του πατέρα του και να αναλάβει τα ινία της εξουσίας στην Μακεδονία αλλά και να τεθεί επικεφαλής των ελληνικών Πόλεων.

Ο Νέος Ηγεμών της Συμμαχίας (336 π.Χ.)

Μετά την δολοφονία του πατέρα του το 336 π.Χ. και με την υποστήριξη των πιστών στρατηγών Αντιπάτρου και Παρμενίωνος, ο Αλέξανδρος κατάφερε σε ηλικία είκοσι ετών να ανεβεί στον θρόνο της Μακεδονίας εξουδετερώνοντας πιθανούς ανταπαιτητές.[1252] Αμέσως μετά, κλήθηκε να αντιμετωπίσει τάσεις για αποστασία των Πόλεων της Συμμαχία της Κορίνθου αλλά και απειλητικές ενέργειες των Θρακών και των Ιλλυριών, στα βόρεια σύνορα της χώρας.

Στον ελληνικό χώρο, όπου φαίνεται ότι η Συμμαχία της Κορίνθου θεωρούνταν ότι είχε επιβληθεί από τους Μακεδόνες, πρωτεργάτες στην νέα αντιμακεδονική κίνηση ήταν πάλι οι Αθηναίοι με επικεφαλής τον Δημοσθένη. Ο Αθηναίος ρήτορας βρήκε ευκαιρία να αποκηρύξει τους Μακεδόνες πιστεύοντας ότι ο Αλέξανδρος δεν ήταν παρά ένας ανίσχυρος νεαρός ηγεμόνας που δεν θα μπορούσε να τα βγάλει πέρα με τους ανταπαιτητές του θρόνου. Παρόμοιες ιδέες είχαν και οι Θηβαίοι, οι οποίοι εκδίωξαν την μακεδονική φρουρά από την Καδμεία, ενώ το ίδιο έπραξαν και οι Αμβρακιώτες στην δική τους ακρόπολη. Εκ παραλλήλου, οι αντιμακεδονικές παρατάξεις στην Πελοπόννησο άρχισαν να εκφράζουν εντονότερα την δυσαρέσκεια τους για την ισχύ των Μακεδόνων.[1253] Οι νότιοι Έλληνες υπολόγιζαν ότι οι εξεγέρσεις των Ιλλυριών και των Θρακών θα κρατούσαν τους Μακεδόνες μακριά από τις ελληνικές Πόλεις. Ο Αλέξαν-

[1251] Για πιθανές ενδείξεις δες Διόδ., XVII.37.5 & XVII.66.3. Με βάση μετρήσεις σκελετών από μακεδονικούς τάφους, το ύψος του Αλεξάνδρου πρέπει να υπολογισθεί μεταξύ 1,65-1,70 μ. το μέγιστο.

[1252] Δες λεπτομέρειες σε Fox, pp. 36-39 και Hammond, *Alexander King*, pp. 38-42 και Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 26-28.

[1253] Διόδ. XVII.3.

δρος, όμως, κατάλαβε ότι ήταν τελείως απαραίτητο να δράσει αστραπιαία για να εμποδίσει τους συμμάχους του να ενωθούν εναντίον του και βασικά να τους αποδείξει ότι τίποτα δεν είχε αλλάξει με τον θάνατο του πατέρα του.

Ο βασιλιάς συγκέντρωσε τον στρατό του και, περνώντας μια διάβαση της Όσας, παρέκαμψε τα στενά των Τεμπών, που φρουρούσαν οι Θεσσαλοί, και βρέθηκε από πίσω τους.[1254] Μετά από τον αιφνιδιασμό, οι Θεσσαλοί, οι οποίοι είχαν επίσης ξεσηκωθεί εναντίον του, δέχθηκαν να τον υποστηρίξουν εκλέγοντάς τον ταγό τους. Συμφώνησαν να του παρέχουν την υποστήριξή τους στο Αμφικτιονικό Συνέδριο, φοβούμενοι ίσως να μην ξαναπάθουν ό,τι είχαν πάθει επί Φιλίππου, όταν ουσιαστικά υπετάγησαν στους Μακεδόνες. Μετά την συμφωνία με τους Θεσσαλούς, ο Αλέξανδρος προχώρησε στις Θερμοπύλες, όπου συγκλήθηκε Αμφικτιονικό Συνέδριο. Κατά την συνεδρίαση, ο νεαρός Μακεδόνας βασιλιάς ανάγκασε ουσιαστικά το συμβούλιο της Αμφικτιονίας να τον ανακηρύξει ηγεμόνα των Ελλήνων, όπως τον πατέρα του, διότι έτσι θα ήταν υπό την ιερή προστασία των Δελφών και, κατ' επέκταση, των θεών, πράγμα εξαιρετικά σημαντικό στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Στην συνέχεια, στρατοπέδευσε έξω από την Θήβα. Αμέσως, Θηβαίοι και Αθηναίοι, φοβούμενοι επίθεση στις Πόλεις τους, έστειλαν αντιπροσωπίες για συμφιλίωση. Ο Αλέξανδρος απάντησε με φιλικές διαθέσεις προς όλους τους απεσταλμένους και έστειλε μήνυμα σε όλους τους Έλληνες να στείλουν αντιπροσώπους στην Κόρινθο, όπου κατευθύνθηκε και ο ίδιος. Στην Κόρινθο, ο Αλέξανδρος παρουσιάσθηκε εγκάρδιος προς όλους τους αντιπροσώπους, οι οποίοι αμέσως τον ανακήρυξαν στρατηγό-αυτοκράτορα για την επερχόμενη εκστρατεία εναντίον των Περσών.[1255] Με την ανανέωση της συμφωνίας που είχε συναφθεί επί Φιλίππου, επιβεβαιώθηκε η αυτονομία των Ελληνικών Πόλεων, στις οποίες δεν θα υπήρχαν εσωτερικές παρεμβάσεις άλλων συμμάχων, και επισφραγίσθηκε η συμμαχία κάθε μιας με την Μακεδονία.[1256] Βέβαια, ορισμένα γεγονότα που συνέβησαν αργότερα στις Πόλεις του Αιγαίου δείχνουν ότι ο Αλέξανδρος ενεργούσε ως μονάρχης και ότι το Συνέδριο της Κορινθιακής Συμμαχίας έπαιζε τον ρόλο άλλοτε Διαιτητικού και άλλοτε Ποινικού Δικαστηρίου.[1257] Όπως και να έχουν τα πράγματα, όμως, ο Αλέξανδρος αναγνωρίσθηκε από όλους ως διάδοχος του πατέρα του και ηγέτης των Ελλήνων.

Το γεγονός της καθόδου του Αλεξάνδρου στην νότια Ελλάδα συγκλόνισε το Πανελλήνιο αλλά άφησε αδιάφορο τον φιλόσοφο Διογένη τον Κυνικό, που έμενε στο πιθάρι του στο Κράνειο της Κορίνθου.[1258] Ο Αλέξανδρος, που είχε μάθει εκ της παιδείας του να εκτιμά τους φιλοσόφους, τον επισκέφθηκε, στάθηκε μπροστά στο πιθάρι του και τον ρώτησε εάν ήθελε κάτι. Τότε πήρε την εκπληκτική απάντηση: "Μικρὸν ἀπὸ τοῦ ἡλίου μετάστηθι" (Δεν πας λιγάκι πιο κει γιατί μου κρύβεις τον ήλιο!).[1259] Ακόμη και εάν το επεισόδιο ανήκει στην σφαίρα της μυθολογίας γύρω από τον Αλέξανδρο, παραμένει ως μνημείο της αμφίσημης αντιλήψεως των Ελλήνων για την μεγαλοσύνη ενός ανδρός: από την μία πλευρά δέχονταν τον Αλέξανδρο ως τον ισχυρότερο άνδρα στην Ελλάδα ενώ, από την άλλη, περιφρονούσαν μπροστά στην δύναμη του πνεύματος αυτή την ίδια την πολιτική και στρατιωτική ισχύ του.

Στο μικρό διάστημα που είχε μεσολαβήσει από τον θάνατο του πατέρα του, ο

1254 Πολύαινος, Δ.3.23.

1255 Διόδ. XVII.4.

1256 Ψευδο-Δημοσθένης, 17 (*Περί των προς Αλέξανδρον Συνθηκών*) 8 & 10 & 14-15 & 17 & 19 & 30.

1257 Δες ανάλυση σε Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 191-194 – Πρβλ. Tod, GHI, no 191 & no 192.

1258 Το Κράνειο ήταν προάστιο της Αρχαίας Κορίνθου στην ανατολική πλευρά των τειχών.

1259 Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XIV (671). Για τον Διογένη δες Κεφάλαιο 10.

Αλέξανδρος είχε δράσει αστραπιαία και με μεγάλη επιτυχία. Είχε εξουδετερώσει όλους τους εσωτερικούς εχθρούς του στην Μακεδονία και είχε αναγνωρισθεί ως ο μόνος και αδιαμφισβήτητος ηγεμόνας. Είχε επίσης καταφέρει να γίνει αποδεκτός από τις ελληνικές Πόλεις ως διάδοχος του Φιλίππου. Οι Πόλεις προσπάθησαν αρχικά να τον αμφισβητήσουν αλλά η ταχύτητα με την οποία αντέδρασε ο νέος Μακεδόνας βασιλιάς δεν τους άφησε κανένα περιθώριο. Από τις μέχρι τώρα κινήσεις του, γίνεται φανερό ότι ο Αλέξανδρος δεν είχε προς το παρόν σκοπό να επιβληθεί δια της βίας στους υπόλοιπους Έλληνες. Ακολούθησε μια πολιτική αποδοχής του χρησιμοποιώντας την πειθώ της επιδείξεως στρατιωτικής δυνάμεως. Αυτό το γεγονός ίσως δείχνει και τον σεβασμό που έτρεφε για τους νότιους Έλληνες, τον Πολιτισμό και την Ιστορία τους. Σε αντίθετη περίπτωση, ένας γιος "βαρβάρου", κατά τον Δημοσθένη, δεν θα είχε ενδοιασμούς να πατάξει μια για πάντα αλλοεθνείς, όπως έπραξε ο ίδιος ο Αλέξανδρος με τους Ιλλυριούς και τους Θράκες. Ακόμη και εάν ο ίδιος δεν το επιθυμούσε, θα πρέπει να είχε φθάσει μέχρι εμάς κάποια παράδοση που να υποστήριζε ότι το περιβάλλον του θα επέμενε στο να γίνει έτσι ώστε ο Αλέξανδρος να μην έχει ανάγκη συμμαχιών αλλά υποταγμένους στρατιώτες που θα έσερνε στις μάχες. Οι πράξεις και η στάση του βασιλιά της Μακεδονίας προφανώς βρίσκονταν σε συμφωνία και με τις απόψεις των υπηκόων του, αλλιώς οι Μακεδόνες θα μπορούσαν να κάνουν ό,τι και οι Ρωμαίοι αργότερα όταν μετέφεραν τα ελληνικά έργα τέχνης στην χώρα τους. Είναι φανερό, λοιπόν, πως ο Αλέξανδρος και οι Μακεδόνες του είχαν πλήρως συνταυτισθεί με τους υπόλοιπους Έλληνες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι τελευταίοι θα ήταν άμοιροι των συνεπειών μια εξεγέρσεως, όπως συνέβη λίγο αργότερα με τη Θήβα. Προς το παρόν πάντως, η Κορινθιακή Συμμαχία, στην οποία συμμετείχαν και οι Μακεδόνες, είχε ανανεωθεί.

Η Υποταγή Θρακών, Τρυβαλλών και Ιλλυριών (335 π.Χ.)

Μετά την αναγνώριση του στην Κόρινθο ως ηγεμόνα των Ελλήνων και την επίτευξη ηρεμίας στην Ελλάδα, ο Αλέξανδρος στράφηκε προς τους βόρειους γείτονες των Μακεδόνων. Το 335, ο νέος βασιλιάς εξεστράτευσε εναντίον των Θρακών, των Τριβαλλών, των Γετών και των Ιλλυριών με σκοπό να τους νικήσει κατά κράτος για να εξασφαλίσει την ειρήνη και την ασφάλεια στα Βαλκάνια πριν ξεκινήσει για την Ασία.

Οι επιχειρήσεις άρχισαν από τα βορειοανατολικά σύνορα της Μακεδονίας, στην Αρχαία Θράκη. Ο στρατός, αποτελούμενος από περίπου 15.000 άνδρες, σύμφωνα με σύγχρονους υπολογισμούς,[1260] συγκεντρώθηκε στην Αμφίπολη και κινήθηκε βόρεια προς την χώρα των Θρακών. Όταν έφθασε στα περάσματα του Αίμου, και κατά πάσα πιθανότητα στο πέρασμα της Σίπκα (Shipka) στην Βουλγαρία,[1261] βρήκε τους Θράκες να εμποδίζουν την διέλευσή τους. Ο Αλέξανδρος διέταξε επίθεση χωρίς καμία χρονοτριβή. Ο βασιλιάς, γνωρίζοντας προφανώς από παλαιότερες επιχειρήσεις την τακτική των εχθρών του, είχε προβλέψει ότι οι αντίπαλοι θα κυλούσαν τα αμάξια τους στην κατηφόρα για να κτυπήσουν τους Μακεδόνες που αναρριχώντο. Είχε συνεπώς δώσει οδηγίες στους στρατιώτες του είτε να παραμερίζουν όταν έρχονταν τα αμάξια καταπάνω τους είτε να πέφτουν κάτω και να καλύπτονται με τις ασπίδες τους, έτσι ώστε οι άμαξες να περνούν από πάνω χωρίς να προξενούν απώλειες. Όντως, κανείς από τους Μακεδόνες δεν έπαθε το παραμικρό ενώ, μετά το τέλος της αντεπίθεσης που εξαπέλυσε ο Αλέξανδρος, 1.500 εχθροί είχαν σκοτωθεί. Στην τελευταία φάση της μάχης, οι Μακεδόνες, σε σχηματισμό φάλαγγας, κατατρόπωσαν τους Θράκες καταλαμβάνοντας την κορυφή και τα στενά. Οι στρατιώτες συγκέντρωσαν πολλά λάφυρα και αιχμαλώτισαν

[1260] Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 29.

[1261] Περίπου πενήντα χιλιόμετρα βορειοδυτικά της σημερινής πόλεως Στάρα Ζαγόρα (Stara Zagora).

τα γυναικόπαιδα των Θρακών, που είχαν παρατηθεί κοντά στο πεδίο της μάχης. Ο Αλέξανδρος έστειλε την λεία πίσω να μοιρασθεί στους κατοίκους της Μακεδονίας.[1262]

Ο στρατός πορεύθηκε βόρεια και πέρασε στην χώρα των Τριβαλλών, τους οποίους αντιμετώπισε αποτελεσματικά σκοτώνοντας 3.000 ενώ οι Μακεδόνες υπέστησαν απώλειες 11 ιππέων και 40 πεζών. Στην σύγκρουση με τους Τριβαλλούς, ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε μια έξυπνη στρατιωτική τακτική. Διέταξε τους σφενδονίτες και τους τοξότες να στοχεύουν μέσα στο δάσος, όπου είχαν στήσει ενέδρα οι εχθροί, με σκοπό να εξαναγκάσουν τους Τριβαλλούς να βγουν από τα δένδρα. Μόλις εκείνοι έβγαιναν στον ανοικτό χώρο, δέχονταν την επίθεση του μακεδονικού πεζικού και του ιππικού και αποδεκατίζονταν.[1263]

Με αυτή την τακτική, ο Αλέξανδρος έφθασε ανενόχλητος μέχρι τον ποταμό Ίστρο (Δούναβη), δυτικά της σημερινής βουλγαρικής πόλεως Ρους (Ruse), στα σύνορα Βουλγαρίας-Ρουμανίας. Εκεί όμως αντίκρισε τους Γέτες, 4.000 ιππείς και πάνω από 10.000 πεζούς, να τον περιμένουν παραταγμένοι στην αντίπερα όχθη του ποταμού. "Πόθος ἔλαβεν αὐτὸν ἐπ' ἐκεῖνα τοῦ Ἴστρου ἐλθεῖν."[1264] Ο Αλέξανδρος, κυριευμένος από το πάθος της νίκης, αποφάσισε να διακινδυνεύσει να περάσει το ποτάμι και να επιτεθεί. Η επιχείρηση ξεκίνησε όταν έπεσε το σκοτάδι. Μέσα στην νύχτα, οι στρατιώτες πέρασαν απέναντι πάνω σε πλοία και πλοιάρια αλλά και με την βοήθεια γεμισμένων με ξερό χόρτο δερμάτων (διφθέρες). Η τεχνική του παραγεμίσματος των δερμάτων που χρησιμοποιούσαν οι στρατιώτες ως αντίσκηνα με ξερό χόρτο, το προσεκτικό ράψιμό τους γύρω-γύρω και η χρήση τους ως πλωτά βοηθήματα, εφαρμοζόταν στην περιοχή του Ευφράτη, στην Μεσοποταμία, και την είχε ήδη περιγράψει ο Ξενοφών.[1265] Όταν είδε ο Αλέξανδρος ότι ο στρατός του έπρεπε να διαβεί το ποτάμι, πρέπει να του ήλθε στο μυαλό η περιγραφή του Αθηναίου στρατηγού. Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν και χωρίς να γίνουν αμέσως αντιληπτοί, 4.000 πεζοί και 1.500 ιππείς διέβησαν τον ποταμό και αιφνιδίασαν τους στρατοπεδευμένους εχθρούς. Οι Γέτες το έβαλαν στα πόδια εγκαταλείποντας και τον καταυλισμό τους, στον οποίο είχαν αρχικά καταφύγει. Τα λάφυρα μεταφέρθηκαν για μια ακόμη φορά στην Μακεδονία για διανομή ενώ ο Αλέξανδρος διέταξε να ισοπεδώσουν τον καταυλισμό των Γετών. Η νίκη του ανάγκασε όλους τους γειτονικούς κελτικούς λαούς να στείλουν πρέσβεις για να δηλώσουν την επιθυμία τους να συνάψουν φιλικές σχέσεις με τους Μακεδόνες.[1266] Η σημασία της νίκης του Αλεξάνδρου δεν περιορίζεται μόνο στην επιτυχία της διασφαλίσεως των βορείων συνόρων της Μακεδονίας αλλά, ουσιαστικά, στην διασφάλιση ολόκληρου του ελληνικού χώρου από τις επιδρομές των κελτικών φυλών. Θα περάσει μισός αιώνας μέχρι να απειλήσουν τον ελλαδικό χώρο με τις επιθέσεις τους οι Γαλάτες (Κελτική φυλή).[1267]

Ο τρίτος αντίπαλος τον οποίο έπρεπε να αντιμετωπίσει ο Μακεδόνας βασιλιάς ήταν οι Ιλλυριοί, που κατοικούσαν πέρα από τα βορειοδυτικά σύνορα της Μακεδονίας. Οι Ιλλυριοί, μαθαίνοντας προφανώς για τον θάνατο του Φιλίππου, ετοιμάζονταν να εισβάλουν στην Μακεδονία. Όταν ο Αλέξανδρος ενημερώθηκε για τις προετοιμασίες τους κατάλαβε πως έπρεπε να κινηθεί όσο πιο γρήγορα μπορούσε και να τους προλάβει. Κατευθύνθηκε λοιπόν με μεγάλη ταχύτητα νοτιοδυτικά του Ίστρου (Δούναβη) και. μέσω της σημερινής Βουλγαρίας και της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας των Σκοπίων (F.Y.R.O.M.), έφθασε σε ελάχιστο χρόνο στην ανατολική Αλβανία, στην

[1262] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.1.
[1263] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.2.4-7.
[1264] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.3.5.
[1265] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, Α.V.10.
[1266] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.3-4.
[1267] Δες ανάλυση σε Fox, p. 84.

οχυρή θέση Πήλιον ή Πέλλιον, κοντά στην Μικρή Πρέσπα,[1268] όπου είχε συγκεντρωθεί τμήμα των Ιλλυριών πολεμιστών. Χάρις στον εξαιρετικά γυμνασμένο στρατού του, κατάφερε τελικά να φθάσει τόσο γρήγορα, ώστε να μην προλάβουν να ενώσουν τις δυνάμεις τους όλες οι εχθρικές φυλές,. Βρέθηκε όμως ανάμεσα στους πολιορκούμενους του Πηλίου, οι οποίοι άντεχαν στις επιθέσεις του, και σε ισχυρό αντίπαλο στρατό που κατέφθασε και κατέλαβε τις γύρω ορεινές περιοχές. Ο Αλέξανδρος αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον στρατό που ήταν έξω από τα τείχη και εφήρμοσε την εξής στρατηγική: παρέταξε τους στρατιώτες για μάχη σε σχηματισμό με βάθος 120 ανδρών και το αριστερό τμήμα της φάλαγγας σε σχήμα εμβόλου ενώ τοποθέτησε 200 ιππείς σε κάθε άκρο. Διέταξε, επίσης, τους οπλίτες να τείνουν τις σάρισες άλλοτε προς τα δεξιά και άλλοτε προς τα αριστερά, ανάλογα με τα παραγγέλματα που τους δίνονταν, για να δημιουργούνται αμέσως οι κατάλληλοι σχηματισμοί κατά την διάρκεια της μάχης. Έτσι, η πρώτη μακεδονική επίθεση στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία και έτρεψε τους εχθρούς σε φυγή. Τότε, ο Αλέξανδρος στράφηκε προς την πολιορκούμενη πόλη Πήλιο. Χρησιμοποιώντας ευφυείς στρατιωτικούς ελιγμούς, ο Μακεδόνας βασιλιάς έπεισε τους εχθρούς ότι επρόκειτο να οπισθοχωρήσει και να αποχωρήσει. Εκείνοι, για να προλάβουν πιθανή νέα πολιορκία από την πλευρά του Αλεξάνδρου, εγκατέλειψαν το Πήλιον και στρατοπέδευσαν άτακτα στο ύπαιθρο. Τότε, βρήκε την ευκαιρία ο Αλέξανδρος, που πληροφορήθηκε το γεγονός, να επιτεθεί ξαφνικά και να τους εξολοθρεύσει. Οι Ιλλυριοί δεν επρόκειτο να ξαναενοχλήσουν πια τους Μακεδόνες.[1269]

Ο νεαρός Αλέξανδρος, με σύντομες και αστραπιαίες στρατιωτικές ενέργειες και σε ελάχιστο χρόνο για τα δεδομένα της εποχής, κατατρόπωσε τις φυλές που απειλούσαν για χρόνια την μακεδονική ασφάλεια. Η τακτική του αποτελεί αρχαίο πρόδρομο του γερμανικού "αστραπιαίου πολέμου" (blitzkriege) που εφαρμόσθηκε στο δεύτερο τέταρτο του 20ου μ.Χ. αιώνα.

Η Καταστροφή της Θήβας (335 π.Χ.)

Όσο διάστημα ο Αλέξανδρος ήταν απασχολημένος με τους βόρειους και βορειοδυτικούς του γείτονες, η νότια Ελλάδα βρισκόταν σε αναβρασμό. Τους νότιους Έλληνες ξεσήκωσαν οι Πέρσες, οι οποίοι ανησυχούσαν πολύ για το μακεδονικό εκστρατευτικό σώμα που βρισκόταν σε αναμονή στην Μικρά Ασία από την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου. Το μέσο που χρησιμοποίησαν οι Πέρσες ήταν φυσικά τα χρήματα, για τα οποία βρήκαν πρόθυμους να τα πάρουν μόνο τους Σπαρτιάτες. Αντιθέτως, πολλές Πόλεις της Πελοποννήσου αρνήθηκαν να χρηματισθούν μένοντας πιστές στην συμμαχία της Κορίνθου και το ίδιο έπραξε και η Αθήνα. Στην Αθήνα μάλλον επικρατούσε ένας διάχυτος φόβος ότι ετοιμαζόταν η εγκαθίδρυση τυραννίας με την πιθανή υποστήριξη των Μακεδόνων, οπότε οι Αθηναίοι ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί στις διπλωματικές τους σχέσεις.[1270] Μόνο ο Δημοσθένης φαίνεται ότι χρηματίσθηκε, καρπωνόμενος τα 300 τάλαντα που έστειλαν οι Πέρσες για να δωροδοκήσουν τους Αθηναίους άρχοντες. Πάντως η αξιοπιστία της πληροφορίας αμφισβητείται, εφ' όσον στηρίζεται μόνο σε

[1268] Η θέση του οχυρού δεν έχει ακόμη προσδιορισθεί επακριβώς. Ο Hammond, *Alexander King*, pp. 49-57, τοποθετεί το οχυρό νοτιοδυτικά της Μικρής Πρέσπας στην θέση Goricë, νοτιοδυτικά του Αλβανικού χωριού Kapshticë και ανατολικά του ποταμού Devoll, ενώ ο Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 31 στην πεδιάδα της Φλώρινας. Για όλες τις λεπτομέρειες, πρβλ. A. B. Bosworth, "The Location of Alexander's Campaign against the Illyrians in 335 B.C." in Beryl Barr-Sharrar, *Macedonia & Greece in Late Classical & Early Hellenistic Times.* Vol. 10 in the series *Studies in the History of Art* (1970): 74-84 και Hammond & al., *History of Macedonia*, 3:ch. II, n. 18.

[1269] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.6. -- N. G. K. Hammond, *The Genius of Alexander the Great* (Chapel Hill: Univ. of North Carolina, 1997), ch. IV.5.

[1270] Bengtson, p. 204 όπου και οι σχετικές παραπομπές.

υπόνοιες που εκφράσθηκαν από αντιπάλους του ρήτορα.[1271]

Εκτός από τους Πέρσες που προβλημάτισαν τον δήμο στις ελληνικές Πόλεις, μεγάλη αναστάτωση προκλήθηκε όταν διαδόθηκαν ξαφνικά φήμες ότι ο Αλέξανδρος σκοτώθηκε στον πόλεμο με τους Ιλλυριούς.[1272] Ως έχει ήδη λεχθεί, οι ελληνικές Πόλεις δεν είχαν δεχθεί με ικανοποίηση ούτε την συμμαχία που είχε επιβάλλει ο Φίλιππος στην Κόρινθο ούτε την ανανέωσή της με τον Αλέξανδρο, παρά το γεγονός ότι είχαν αναγκασθεί να τις αποδεχθούν. Όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν, μόλις διαφαινόταν ότι η ισχυρότερη Πόλη ή κράτος στην Ελλάδα βρισκόταν σε αδυναμία να επιβληθεί, οι υπόλοιπες επαναστατούσαν εναντίον της. Στην προκειμένη περίπτωση, οι επαναστάτες ήταν οι Θηβαίοι με πρωτοστάτες τους δημοκρατικούς που είχαν εκδιωχθεί από τον Φίλιππο. Οι δημοκρατικοί βρήκαν τώρα την ευκαιρία να επιστρέψουν, να πείσουν όλους τους αντιπάλους των Μακεδόνων ότι έπρεπε να αντισταθούν, να πολιορκήσουν την μακεδονική φρουρά στην Καδμεία και να διώξουν τους άλλους Μακεδόνες από την Πόλη. Μάλιστα, συνέλαβαν και σκότωσαν δύο Μακεδόνες αξιωματικούς έξω από την θηβαϊκή ακρόπολη και άρχισαν την πολιορκία της.[1273] Εν τω μεταξύ, έστειλαν πρέσβεις ζητώντας βοήθεια από άλλες ελληνικές Πόλεις εναντίον των Μακεδόνων. Οι Αρκάδες, οι Αιτωλοί, οι Ηλείοι απάντησαν πρόθυμα ενώ οι Αθηναίοι ετοίμασαν στρατό και στόλο αλλά κράτησαν στάση αναμονής.[1274] Τα γεγονότα αυτά επιβεβαιώνουν πλήρως τους φόβους του Φιλίππου ότι οι Πέρσες μπορούσαν να επηρεάσουν τις ελληνικές Πόλεις, οι οποίες με την σειρά τους θα γίνονταν επικίνδυνες για την Μακεδονία. Τα γεγονότα της περιόδου επιβεβαιώνουν επίσης την άποψη ότι ο Φίλιππος υπήρξε τόσο οξυδερκής ώστε να κατανοήσει ότι για την ασφάλεια της Μακεδονίας απαιτούνταν η απαλοιφή της περσικής ισχύος με μία εκστρατεία ανατολικά.

Ο Αλέξανδρος, όταν πληροφορήθηκε τις πράξεις των Θηβαίων, έσπευσε να εγκαταλείψει το Πήλιον, όπου είχε μόλις νικήσει τους Ιλλυριούς, και να κατευθυνθεί ταχύτατα στην Θήβα πριν οι Βοιωτοί ενωθούν με τις νότιες ελληνικές Πόλεις εναντίον του. Ο μακεδονικός στρατός θα έπρεπε για μια ακόμη φορά να αποδείξει πόσο γρήγορα μπορούσε να κινηθεί με πλήρη εξάρτηση σε πορεία. Τελικά, κατάφερε να καλύψει απόσταση 192 χιλιομέτρων σε 13 μέρες[1275] και να εμφανισθεί ξαφνικά έξω από τα τείχη της Θήβας. Η είδηση ότι ο Αλέξανδρος ήταν κιόλας εκεί άφησε τους Θηβαίους αποσβολωμένους. Αυτόν που νόμιζαν σκοτωμένο, εμφανιζόταν τώρα με τον στρατό του μπροστά τους, ολοζώντανος. Ο Αλέξανδρος, χωρίς χρονοτριβή, έστειλε απεσταλμένους και κάλεσε ορισμένους Φωκείς αλλά και κατοίκους από τον Ορχομενό, τις Θεσπιές και τις Πλαταιές να τον βοηθήσουν, σύμφωνα με ό,τι όριζε η συμμαχία της Κορίνθου. Η όλη επιχείρηση παρουσιάσθηκε απολύτως νόμιμη με βάση τους ‘όρους της συμμαχίας, σύμφωνα με τους οποίους ο ηγεμών έπρεπε να τεθεί επικεφαλής συμμαχικού στρατού και να τιμωρήσει τους επαναστάτες.[1276] Έτσι, ο Αλέξανδρος συγκέντρωσε 30.000 πεζούς και περίπου 3.000 ιππείς[1277] και στρατοπέδευσε βορείως της Θήβας, έξω από τα

[1271] Δίναρχος, *Κατά Δημοσθένους*, 11 και Υπερείδης, *Κατά Δημοσθένους*, Fr. IV(V) (αμφότερα εκδ. Loeb. *Minor Attic Orators*, vol. II) και Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*), 239. Δες Διόδ. XVII.4.8 και Πλούταρχος, "Δημοσθένης", *Βίοι Παράλληλοι*, 20.4-5 -- Green, *Alexander of Macedon*, p. 528, n. 40.

[1272] Ιουστίνος (Junstinus), XI.II.7-9.

[1273] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.7.1-3. Για το ζήτημα της Θήβας δες γενικά Hammond & al., *History of Macedonia*, 3:ch. III.1.

[1274] Διόδ. XVII.8.

[1275] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.7.5 και Hammond*, Alexander King*, p. 58.

[1276] Ψευδο-Δημοσθένης, 17 (*Περί των προς Αλέξανδρον Συνθηκών*) 10 & 16.

[1277] Διόδ. XVII.9.3. Ο Hammond, *Alexander King*, p. 289, n. 42, υποθέτει ότι οι Θηβαίοι παρέταξαν 7.000 οπλίτες, μετά τις απώλειες στην Χαιρώνεια, και 12.000 υπερασπιστές των τειχών, εάν πιστέψουμε τον Ηγεσαίο ή Ηγησία, FGrH, 142, F15.

τείχη, μη έχοντας την πρόθεση να επιτεθεί αμέσως. Σε μια προσπάθεια να αποφύγει την σύγκρουση, κάλεσε τους πολιορκημένους "μετέχειν τῆς κοινῆς τοῖς Ἕλλησιν εἰρήνης"[1278] ενώ τους υποσχέθηκε και γενική αμνηστία, εάν παραδίνονταν αμέσως. Οι Θηβαίοι απάντησαν με ένα εξωφρενικό για τους Μακεδόνες αίτημα: να τους παραδώσει ο Αλέξανδρος δύο από τους αξιωματικούς του, τον Αντίπατρο και τον Φιλώτα. Σαν να μην έφθανε αυτό, διακήρυξαν κιόλας ότι καλούσαν τις ελληνικές Πόλεις να ενωθούν μαζί τους εναντίον των Μακεδόνων.[1279] Θέλοντας μάλιστα να δείξουν την αποφασιστικότητα τους, έστειλαν ορισμένους ιππείς και ψιλούς να επιτεθούν στους Μακεδόνες, αλλά απωθήθηκαν εύκολα. Τότε, ο Αλέξανδρος μετακίνησε τον στρατό του έξω από το νότιο τμήμα του τείχους σε θέση που βρισκόταν κοντύτερα στην Καδμεία. Οι Θηβαίοι, που γνώριζαν ότι το ασθενές σημείο ήταν το νότιο τμήμα των τειχών, μέρος του οποίου ήταν κοινό με αυτό της Καδμείας, το είχαν ενισχύσει με την κατασκευή διπλής σειράς οχυρωμάτων, ακριβώς μπροστά από τα τείχη, αφήνοντας όμως έναν χώρο ανάμεσα στα τείχη και στην νέα οχύρωση για την παράταξη του στρατού. Ο Αλέξανδρος, βέβαια, με την θέση που είχε, κάλυπτε τον δρόμο προς την Αθήνα αλλά και ολόκληρο τον νότο, έτσι ώστε να εμποδίσει οποιεσδήποτε ενισχύσεις που πιθανόν θα έστελναν οι Πελοποννήσιοι στους Θηβαίους.

Ο βασιλιάς της Μακεδονίας δεν είχε διατάξει ακόμη γενική επίθεση ελπίζοντας ότι οι Θηβαίοι θα καμφθούν σύντομα. Καθώς όμως οι μικροσυμπλοκές ήταν συχνές, μια μέρα, προφυλακές του Αλεξάνδρου με επικεφαλής τον Περδίκκα ενεπλάκησαν σε μάχη και, κυνηγώντας τους Θηβαίους, διέσπασαν την πρώτη οχυρωματική γραμμή και εισχώρησαν στην θηβαϊκή παράταξη. Ο Αμύντας, που πρόσεξε τι έγινε, έτρεξε να βοηθήσει τον συνάδελφό του και τότε ο Αλέξανδρος έστειλε τμήμα του στρατού του να βοηθήσει και τους δύο, αρχίζοντας ουσιαστικά την σύγκρουση. Όταν οι Θηβαίοι φάνηκε ότι απωθούσαν τους Μακεδόνες, ο Αλέξανδρος έριξε ολόκληρο τον στρατό του στην μάχη. Υπό το βάρος της επιθέσεως που δέχθηκαν, οι Θηβαίοι άρχισαν να υποχωρούν άτακτα. Φθάνοντας στα τείχη, βρέθηκαν σε τέτοια σύγχυση ώστε δεν πρόλαβαν να κλείσουν τις πύλες, με αποτέλεσμα οι Μακεδόνες να εισχωρήσουν στην Πόλη. Την στιγμή εκείνη, οι έγκλειστοι στην Καδμεία Μακεδόνες πραγματοποίησαν έξοδο και ενώθηκαν με τους εισχωρήσαντες. Αμέσως άρχισε ανελέητη σφαγή των Θηβαίων. Οι Φωκείς, οι Πλαταιείς και όσοι Βοιωτοί μισούσαν τους Θηβαίους για όσα είχαν τραβήξει απ' αυτούς άρχισαν να σφάζουν αδιακρίτως άνδρες, γυναίκες και παιδιά στους δρόμους της πόλεως, ακόμη και όσους είχαν καταφύγει ικέτες στα ιερά. Η Θήβα κατελήφθη σε λίγες ώρες ενώ 6.000 κάτοικοί της κείτονταν στους δρόμους νεκροί. Η επιτυχία του Αλεξάνδρου ήταν μεγάλη. Η πόλη, που δεν είχαν καταφέρει να εκπορθήσουν οι Σπαρτιάτες τόσες φορές, είχε πέσει στα χέρια των Μακεδόνων σε μια στιγμή. Η υπεροχή του μακεδονικού στρατού ήταν εμφανής και οι απώλειες μόνο 500 άνδρες. Η πτώση της Θήβας έστειλε στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις το μήνυμα ότι θα ήταν εύκολη λεία εάν επιχειρούσαν να αντισταθούν στους Μακεδόνες.[1280]

Το ερώτημα που απασχόλησε τον Αλέξανδρο αμέσως μετά την κατάληψη της πόλεως ήταν ο τρόπος με τον οποίο θα τιμωρούσε την αποστασία. Τελικά, επέλεξε να αφήσει το Συνέδριο της Συμμαχίας, το οποίο μάλλον συνεδρίασε επιτόπου σε έκτακτη σύνοδο, να αποφασίσει για την τύχη της Θήβας. Φυσικά, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία

[1278] Διόδ. XVII.9.5.

[1279] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XI (670). Ο συνδυασμός των ονομάτων των δύο στρατηγών είναι τουλάχιστον περίεργος (δες Droysen, 3η ελλ. έκδ., 1:141, σημ. 230).

[1280] Για τον τρόπο που ξεκίνησε η συμπλοκή πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.8 και Διόδ. XVII.11-14 και δες συζήτηση σε Hammond, *Alexander King*, pp. 60-62 και Green, *Alexander*, p. 529, n. 52. Σχεδιάγραμμα σε Droysen, 3η ελλ. έκδ., 1:143.

ότι θα μπορούσε και ο ίδιος να επηρεάσει τις αποφάσεις του Συνεδρίου, εάν το επιθυμούσε.[1281] Οι Σύνεδροι όμως είχαν ήδη βγάλει την καταδικαστική τους απόφαση. Θυμήθηκαν ότι η Θήβα είχε μηδίσει το 480, ότι είχε κατασφάξει τους Πλαταιείς το 429 και ότι είχε προτείνει να γίνουν σκλάβοι οι Αθηναίοι, στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Έτσι, το Συνέδριο αποφάσισε χωρίς δισταγμό να τιμωρήσει την Θήβα παραδειγματικά. Η πόλη καταστράφηκε εκ θεμελίων, εκτός από τους ναούς και το σπίτι του Πινδάρου, ενώ χιλιάδες κάτοικοι πουλήθηκαν ως δούλοι, με εξαίρεση τους ιερείς και όσους υποστήριζαν τους Μακεδόνες.[1282]

Ίσως παραξενεύει το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος αποδέχθηκε την εκ θεμελίων καταστροφή της Θήβας, μια Πόλεως με μεγάλη και ένδοξη Ιστορία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, όμως, ότι η απόφαση, από τυπικής απόψεως, δεν ήταν του Μακεδόνα βασιλιά, αλλά του Συνεδρίου της Αμφικτιονίας και έτσι ο Αλέξανδρος απαλλασσόταν από ηθικές ευθύνες. Επίσης, η παραδειγματική τιμωρία της Πόλεως θα αποθάρρυνε κάθε πιθανή σκέψη για εξέγερση σε άλλες ελληνικές Πόλεις, ιδίως τώρα που ο Αλέξανδρος ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει τόσο μακριά από την Ελλάδα. Άρα, ο Μακεδόνας βασιλιάς παρουσιαζόταν αμέτοχος στην τιμωρία της Θήβας ενώ ταυτοχρόνως έστελνε ένα μήνυμα ισχύος στις άλλες Πόλεις. Αυτό έγινε αμέσως φανερό, όταν Πόλεις που είχαν σκοπό να βοηθήσουν τους Θηβαίους ακύρωσαν κάθε ενέργεια εναντίον των Μακεδόνων και τιμώρησαν τους υποκινητές. Αντιθέτως, οι πολίτες του Ορχομενού και των Πλαταιών, που είχαν βοηθήσει τον Αλέξανδρο, ανταμείφθηκαν μοιραζόμενοι τις γαίες των Θηβαίων ενώ τους δόθηκε το δικαίωμα να ξανακτίσουν και να περιτειχίσουν τις κατεστραμμένες πόλεις τους. Ο Αλέξανδρος διατήρησε, επίσης, τις μακεδονικές φρουρές στην Κόρινθο, στην Καδμεία και στην Χαλκίδα, που είχαν εγκατασταθεί από τον πατέρα του, ακριβώς για να έχει τον έλεγχο της περιοχής.[1283]

Τον Αλέξανδρο, βέβαια, ενδιέφερε πρωτίστως εκείνη την στιγμή η στάση της Αθήνας. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, προσπάθησαν να υποκριθούν ότι υποστήριζαν τον Μακεδόνα βασιλιά στέλνοντας πρέσβεις να τον συγχαρούν για τις νίκες του. Ο Αλέξανδρος, που γνώριζε πόσο δύσκολο ήταν να πολιορκήσει την Αθήνα από στεριά και θάλασσα, είχε στείλει τον στόλο του να ελέγχει τα στενά του Ελλησπόντου. Αρχικός σκοπός ήταν να χρησιμοποιηθεί ο στόλος εναντίον των θρακικών φυλών αλλά φαίνεται ότι τελικά χρησιμοποιήθηκε για να εμποδίσει τα πλοία που μετέφεραν τις αθηναϊκές προμήθειες από τον Εύξεινο Πόντο να διασχίσουν το Αιγαίο και να φθάσουν στην Αθήνα.[1284] Είτε επειδή οι Αθηναίοι φοβήθηκαν ότι μπορεί να πάθουν συμφορά χωρίς τις προμήθειές τους είτε επειδή δεν ήθελαν να δείξουν μεγάλη ζέση στο να βοηθήσουν τους Θηβαίους (με τους οποίους άλλωστε μόνο τα τελευταία χρόνια είχαν βρει ένα modus vivendi, έναν τρόπο συνεννοήσεως, ενώ για γενεές ολόκληρες υπήρξαν αντίπαλοι[1285]), έμειναν άπρακτοι. Όπως και να έχουν τα πράγματα, οι Αθηναίοι έδειξαν

[1281] O'Brien, p. 54. Φαίνεται ότι αυτό το Συνέδριο αποτελούνταν μόνο από τους νικητές και όχι από τους αντιπροσώπους όλων των συμμαχικών Πόλεων (Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 195-196).

[1282] Διόδ. XVII.14 και Αρριανός, *Ανάβασις*, A.9.7-10. Για 30.000 Θηβαίους που πωλήθηκαν γράφει ο Διόδωρος (XVII.14.1) αλλά ο αριθμός θεωρείται υπερβολικός την στιγμή που γνωρίζουμε ότι τα συνολικά έσοδα από την πώληση των σκλάβων ήταν 440 τάλαντα (Διόδ. XVII.14.4 και Κλείταρχος, FGrH, 137 F1=Αθήναιος 4.148.d-f.). Ο Ταρν τους υπολογίζει σε 8.000 σκλάβους [W. W. Tarn, *Alexander the Great* (Oxford, 1948. rpt. Chicago: Ares, 1981), 1:7 και ΙΕΕ, 4:33] και υποστηρίζει ότι πωλήθηκαν προς 3.5 μνας. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν γνωρίζουμε τιμές σκλάβων για την εποχή (δες σχόλια σε Διόδωρος Σικελιώτης. έκδ. Loeb, vol. VIII, pp. 157-8, n. 2).

[1283] Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 146-147 και Wilcken, p. 74.

[1284] Οι υπόνοιες αυτές δημιουργούνται από το κείμενο στο Ψευτο-Δημοσθένης, 17 (*Περί των προς Αλέξανδρον Συνθηκών*), 20.

[1285] Ανάλυση σε Fox, pp. 88-89.

απόλυτη απροθυμία να βοηθήσουν ενεργά τους Θηβαίους, πέρα από την συνδρομή που ίσως είχε εξασφαλίσει ο Δημοσθένης με περσικά χρήματα. Η άρνηση τους να προσφέρουν βοήθεια στους Βοιωτούς εκτιμήθηκε δεόντως από τον Μακεδόνα μονάρχη. Ο Αλέξανδρος ζήτησε μόνο να του παραδώσουν αυτόν ή αυτούς που τους ξεσήκωναν περισσότερο εναντίον του αλλά οι Αθηναίοι αντιτάχθηκαν. Δεν επρόκειτο να παραδώσουν κανέναν γιατί αυτό σήμαινε τον πλήρη εξευτελισμό της Πόλεως και του πολιτεύματός τους. Αποφάσισαν να στείλουν δεύτερη πρεσβεία να συνδιαλλαγεί με τον Αλέξανδρο. Τελικά, ο Αλέξανδρος φάνηκε ιδιαίτερα επιεικής αφού δέχθηκε να αφήσει τους Αθηναίους να τιμωρήσουν οι ίδιοι αυτούς που τους παρέσυραν εναντίον του αλλά και να συνεχίσουν να προσφέρουν άσυλο στους Θηβαίους κατατρεγμένους.[1286] Έτσι, ο Χαρίδημος, ο Εφιάλτης και ο Θρασύβουλος[1287] εξαναγκάσθηκαν σε εξορία και κατέληξαν στην αυλή των Περσών. Ο Αλέξανδρος, όταν αργότερα αντιμετώπιζε τους Έλληνες μισθοφόρους των Περσών ηγουμένους από εξαίρετους στρατηγούς, συμπεριλαμβανομένων και των εξορισθέντων, ίσως μετάνοιωνε για την μεγαλοθυμία του υπέρ των Αθηναίων.

Ο βιαστικός αναγνώστης μπορεί να πιστέψει ότι ο Αλέξανδρος εξήντλησε, στην περίπτωση της Αθήνας, την μεγαλοψυχία του. Η τακτική του όμως δεν ήταν απλώς μια πράξη συμπάθειας ή σεβασμού,[1288] ήταν μια καλά μελετημένη κίνηση. Η σκληρή πολιτική εναντίον της Αθήνας μπορούσε κάλλιστα να την φέρει στην αγκαλιά των Περσών. Γι' αυτό τον λόγο, ο Αλέξανδρος προτίμησε να μην παρουσιασθεί ως τιμωρός αλλά σαν πατέρας που προσπαθούσε να συνετίσει τα ατίθασα παιδιά του. Εφ' όσον λοιπόν οι ίδιοι οι Αθηναίοι υπόσχονταν να απαλλαγούν από όσους τους προέτρεπαν σε πολιτικές εκδηλώσεις εναντίον των Μακεδόνων, τόσο το καλύτερο, αφού ο Αλέξανδρος δεν θα συμμετείχε ούτε θα εκτιθόταν στην οποιαδήποτε τιμωρία (εξορία) θα επέβαλε η Πόλη. Επίσης, με κανένα τρόπο δεν ήθελε οι Αθηναίοι να νοιώθουν εχθρικοί απέναντί του διότι ήταν ακόμη μια μεγάλη ναυτική δύναμη που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Έτσι, η στάση απέναντι στην Αθήνα ήταν απολύτως διαλακτική και συγκαταβατική

Ο Αλέξανδρος, λοιπόν, δεν κινήθηκε με την πρόθεση να καταστρέψει τις Ελληνικές Πόλεις. Απλώς χρειαζόταν την ειρήνη στην Ελλάδα πριν ξεκινήσει για την μεγάλη εκστρατεία του. Κατά την περίοδο της βασιλείας του, οι ελληνικές Πόλεις παρήκμασαν στο διπλωματικό πεδίο αφού δεν μπορούσαν να έχουν ανεξάρτητη πολιτική. Αντιθέτως, στον κοινωνικό και οικονομικό τομέα, η ζωή γενικά συνεχίσθηκε κανονικά και μάλιστα στην Αθήνα διαπιστώνεται οικονομική ευμάρεια έτσι ώστε, ανάμεσα σε πολλά νέα οικοδομήματα, να κτισθεί και το λίθινο θέατρο του Διονύσου (330 π.Χ.), στις παρυφές της Ακροπόλεως.[1289]

Η Προετοιμασία της Εκστρατείας στην Ασία

Έχοντας εξασφαλίσει την προστασία της Μακεδονίας από όλα τα σημεία του ορίζοντα και την ειρήνη μεταξύ των ελληνικών Πόλεων, ο Αλέξανδρος μπορούσε απερίσπαστος πλέον να αφιερώσει όλο του τον χρόνο στην προετοιμασία της εκστρατείας στην Περσία. Το ενδιαφέρον του για την αχανή αυτοκρατορία είχε εκδηλωθεί ήδη από το 342 όταν, στα πρώτα χρόνια της εφηβείας του, ρωτούσε τους Πέρσες απεσταλ-

---

[1286] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.10.3-6 και Διόδ., XVII.15 και Ιουστίνος (Justinus), XI.IV.10-12.

[1287] Πλούταρχος, *Βίοι* Παράλληλοι, "Δημοσθένης", 23.4 και Διόδ., XVII.25.6 & 30.1-5 και σημειώσεις χωρίων στην έκδ. Loeb.

[1288] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.10.6 και Bengtson, p. 204 και ΙΕΕ, 4:220.

[1289] Για την Αθήνα δες λεπτομέρειες στο Mossé, *Athens in Decline*, pp. 80-84.

μένους στην Μακεδονική αυλή για να μάθει πληροφορίες για την χώρα τους.[1290] Τώρα, ο Αλέξανδρος δεν έβλεπε την ώρα να οδηγήσει τον στρατό του στην Ασία.

Η εκστρατεία απαιτούσε πολλά έξοδα για την μισθοδοσία των ενόπλων, τον εξοπλισμό τους, την επάνδρωση του στόλου, την τροφοδοσία και την ιατρική περίθαλψη όλου του στρατού ενώ, παρά τις μεγάλες επιτυχίες του στο στρατιωτικό πεδίο, ο νεαρός βασιλιάς αντιμετώπιζε μεγάλα οικονομικά προβλήματα. Το βασιλικό θησαυροφυλάκιο ήταν σχεδόν άδειο διότι όταν ο Αλέξανδρος ανέβηκε στον θρόνο θέλησε να κερδίσει την υποστήριξη των Μακεδόνων και τους απήλλαξε από κάθε φορολογία.[1291] Την εποχή που ο Αλέξανδρος έγινε βασιλιάς, το βασιλικό ταμείο είχε μόνο 60 τάλαντα αποθεματικό και 500 τάλαντα χρέη, που είχε αφήσει ο Φίλιππος. Για τις ανάγκες των πρώτων επιχειρήσεων στον Ελλαδικό χώρο και στην Βαλκανική, ο Αλέξανδρος αναγκάσθηκε να δανεισθεί ακόμη 800 τάλαντα, πράγμα που ανέβασε το συνολικό χρέος στα 1.300.[1292] Εν τέλει, φαίνεται ότι εκποιώντας τα λάφυρα από τις εκστρατείες και χρησιμοποιώντας τα 440 τάλαντα από την πώληση των Θηβαίων, κατάφερε να ξεπληρώσει κάποια από τα χρέη του, να αποταμιεύσει μικρό ποσό και να εξασφαλίσει 30 ημερών διατροφή για το στράτευμα.[1293] Πάντως, είναι απορίας άξιο πώς ο Μακεδόνας βασιλιάς εξασφάλισε προσόδους τους πρώτους μήνες των επιχειρήσεων, καθόσον άγγιξε τους θησαυρούς του Δαρείου δύο χρόνια μετά την εκκίνηση της εκστρατείας. Οι υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί για να εξηγηθεί το γεγονός είναι ότι ο στρατός τροφοδοτήθηκε από τις πλούσιες περιοχές της Μικράς Ασίας, ότι υπήρξε συνεισφορά Πόλεων της Μ. Ασίας για τον πόλεμο εναντίον των Περσών, ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς χρησιμοποίησε τα λάφυρα μετά από κάθε μάχη και τον θησαυρό στις Σάρδεις για να αγοράσει προμήθειες και να πληρώσει τους στρατιώτες και ότι πιθανόν επέβαλε έκτακτες εισφορές στους κατοίκους των περιοχών που κατακτούσε.[1294] Φυσικά, όλα αυτά παραμένουν υποθέσεις μια που οι αρχαίες πηγές δεν μας παρέχουν ακριβείς πληροφορίες για τον τρόπο τροφοδοσίας και πληρωμής του στρατού τους πρώτους μήνες.

Η απόφαση του Αλεξάνδρου να αρχίσει επιχειρήσεις εναντίον των Περσών αμέσως πρέπει να ελήφθη μετά από προσεκτική μελέτη της κακής πολιτικής και στρατιωτικής καταστάσεως στην οποία βρισκόταν η Περσική Αυτοκρατορία. Με άλλα λόγια, ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν θα επιχειρούσε οποιαδήποτε εκστρατεία εάν δεν υπήρχε έστω και μια ελάχιστη πιθανότητα επιτυχίας. Όντως, στο τέλος του Δ' αιώνα, η Περσική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε οικτρή πολιτική κατάσταση αν και δεν σπαρασσόταν πλέον από τις συνεχείς έριδες των σατραπών για τη εξουσία. Η κρίση κορυφώθηκε το 338 όταν ο Βαγώας, ένας αξιωματούχος της αυλής, δηλητηρίασε τον Αρταξέρξη Γ' και υποστήριξε την άνοδο στον θρόνο του Αρσή, γιου του δολοφονημένου βασιλιά, για να τον έχει υποχείριό του. Ο Αρσής, όμως, δεν φάνηκε διατεθειμένος να ακολουθήσει τις εντολές του αξιωματούχου και γι' αυτό δηλητηριάσθηκε μαζί με τα παιδιά του. Κατόπιν, ο Βαγώας εγκατέστησε στον θρόνο έναν συγγενή του τελευταίου βασιλιά, που του εδόθη το όνομα Δαρείος Γ'. Ο Δαρείος Γ' ο Κοδομανός (336-330

[1290] Πλούταρχος, *Ηθικά*, "ΠΑΤΑ", 342B-C.

[1291] Ιουστίνος (Justinus), XI.I.10.

[1292] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ζ.9.6. Ο Green, *Alexander*, p. 156, υποστηρίζει ότι τα 800 τάλαντα χρέος μπορεί να προέρχονταν από χρήματα που είχαν δανείσει Μακεδόνες ευγενείς στον Αλέξανδρο.

[1293] Ο Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XV (672), υποστηρίζει πως ο Αλέξανδρος είχε μόνο 70 τάλαντα όταν ξεκίνησε και χρέος 200. Επειδή οι αριθμοί δεν συμβαδίζουν, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε τα 440 τάλαντα από την πώληση των Θηβαίων σκλάβων για να πληρώσει τα χρέη του Φιλίππου, ενώ οι περισσότεροι ευγενείς αποφάσισαν να του χαρίσουν το δάνειο που είχε λάβει στοχεύοντας στα πλούτη της Περσικής Αυτοκρατορίας (Πρβλ. ΙΕΕ, 4:38 και Green, *Alexander*, pp. 155-156).

[1294] Curtius, 3.7.2 και ΙΕΕ, 4:38.

π.Χ.), γνωρίζοντας την τύχη των προκατόχων του, κατάφερε να απαλλαγεί από τον Βαγώα και να αναλάβει την διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας χωρίς κηδεμόνες. Αυτόν ακριβώς τον ηγέτη, τα γεγονότα της βασιλείας του οποίου απέδειξαν ότι δεν διέθετε τα προσόντα εκείνα που θα τον αναδείκνυαν σε ρυθμιστή της τύχης του Περσικού κράτους, επρόκειτο να αντιμετωπίσει ο Αλέξανδρος δύο χρόνια αργότερα.[1295]

Ένας ακόμη λόγος που ίσως έπεισε τον Αλέξανδρο να επισπεύσει την έναρξη της εκστρατείας πρέπει να ήταν οι επιτυχίες των Περσών στην βόρεια Μικρά Ασία. Ο Μέμνων ο Ρόδιος, που ήταν στην υπηρεσία του Μέγα Βασιλέα, κατάφερε να απωθήσει προς την βορειοδυτική γωνία της Μ. Ασίας το μακεδονικό εκστρατευτικό σώμα που βρισκόταν στην περιοχή.[1296] Μόλις τα νέα έγιναν γνωστά, ο Αλέξανδρος κάλεσε τον επικεφαλής του σώματος, στρατηγό Παρμενίωνα, και του ζήτησε να τον ενημερώσει για την κατάσταση. Ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν άργησε να διαπιστώσει πως έπρεπε να δράσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Εν τω μεταξύ, η απουσία του Παρμενίωνα και η πρόσκαιρη αδράνεια του εκστρατευτικού σώματος, πρέπει να έκανε τους Πέρσες να πιστέψουν ότι οι Μακεδόνες τελικά θα αποχωρούσαν. Η διαπίστωση αυτή τους στέρησε πολύτιμο χρόνο για να προετοιμασθούν και να αντιμετωπίσουν τον ελληνικό στρατό. Ένα επιπλέον κίνητρο για την απόφασή του Μακεδόνα βασιλιά να επιτεθεί αμέσως μπορεί να ήταν τα προβλήματα που είχαν οι Πέρσες στην Αίγυπτο και η προσπάθειά τους να την ανακαταλάβουν.[1297] Εκ παραλλήλου, ο Αλέξανδρος πρέπει να υπολόγισε και στην βοήθεια που θα ελάμβανε από τους Έλληνες της Ιωνίας εάν τους απήλαζε από την περσική καταπίεση. Υπάρχουν υπόνοιες ότι ο Αλέξανδρος ξεκίνησε την εκστρατεία του με αρχικό σκοπό να καταλάβει μόνο την Μικρά Ασία ακριβώς διότι ανέμενε την υποστήριξη των Ελλήνων της περιοχής. Σιγά-σιγά βέβαια αλλά και αρκετά αργότερα και όταν η μια κατάκτηση έφερνε την άλλη, πρέπει να αποφάσισε να φθάσει στην άκρη του κόσμου.[1298]

Ο Αλέξανδρος ήταν τόσο ανυπόμονος να ξεκινήσει που αρνήθηκε την πρόταση των στρατηγών Παρμενίωνα και Αντιπάτρου να περιμένει να παντρευθεί, να αποκτήσει διάδοχο και μετά να ξεκινήσει την εκστρατεία. Άλλωστε, εάν το αποδεχόταν δεν θα ήταν ο Αλέξανδρος που γνωρίζουμε από τους αρχαίους συγγραφείς. Η απάντηση που έδωσε, ακόμη και εάν είναι υποθετική ή παραποιημένη, εκφράζει απόλυτα τον φλογερό στρατηλάτη που είναι έτοιμος να δημιουργήσει Ιστορία γιατί η Ιστορία δεν περιμένει. Ο Αλέξανδρος απάντησε ότι είναι αισχρό "τὸν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἡγεμόνα καθεσταμένον τοῦ πολέμου καὶ πατρικὰς ἀνικήτους δυνάμεις παρειληφότα καθῆσθαι γάμους ἐπιτελοῦντα καὶ τέκνων γενέσεις ἀναμένοντα".[1299] "Όταν επρόκειτο να δράσει ούτε κρασί, ούτε ύπνος, ούτε παιχνίδια, ούτε έρωτες, ούτε θεάματα τον ενδιέφεραν."[1300] Ο Αλέξανδρος, λοιπόν, διακινδύνευσε το 334 να επιτεθεί εναντίον των Περσών στο έδα-

[1295] J. M. Cook, *The Persian Empire* (London: Dent, 1983), pp. 224-225 – Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 192-195.

[1296] Διόδ. XVII.7.

[1297] Πρβλ. Green, *Alexander*, p. 170.

[1298] Tarn, 2:378-398. Οι μαρξιστές ιστορικοί Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 107 & 150 & 168-170, βλέπουν την εκστρατεία ως "προαποφασισμένη" για να απαλλάξει τους Έλληνες από τις εσωτερικές διαμάχες και να φέρει μεγαλύτερο πλουτισμό στην "δουλοχτητική τάξη" με πρόφαση την εκδίκηση και την απελευθέρωση των Πόλεων της Μ. Ασίας αλλά όχι ως σχεδιασμένη για την κατάκτηση του κόσμου.

[1299] Διόδ. XVII.16.1-3. Δες και Green, *Alexander*, pp. 152-153.

[1300] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXIII(677). Υπεραπλουστεύοντας σύνθετα προβλήματα ο Bosworth, *Alexander and the East* (Oxford: Clarendon Press, 1996), p. 1, χαρακτηρίζει το Αλέξανδρο αρχηγό ιμπεριαλιστικού κατακτητικού πολέμου με στόχο το κέρδος και την δόξα: "[Alexander was] the leader of one of the most successful wars of imperial aggrandizement, pursued wholly for gain and glory under the specious pretext of revenge." Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν και οι Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 106-107

φός τους, χωρίς διάδοχο, χωρίς να γνωρίζει πόσο θα άντεχε ο στρατός του και με ελάχιστα χρήματα. Στηρίχθηκε στον άριστα εκπαιδευμένο και απόλυτα αφοσιωμένο μακεδονικό στρατό και στους αξιωματικούς του αλλά και στις στρατηγικές και ηγετικές του ικανότητες, στην θέλησή, στην αποφασιστικότητα και στο πάθος του.

Παρά το γεγονός ότι ο Δαρείος ήταν πολύ κατώτερος ως ηγετική μορφή από τον Αλέξανδρο,[1301] ο Πέρσης βασιλιάς είχε στην διάθεσή του ανεξάντλητους οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους για να αντιμετωπίσει τους εισβολείς. Ο Δαρείος όμως δεν εκμεταλλεύθηκε σωστά ούτε τον μεγάλο αριθμό των στρατιωτών που μπορούσε να συγκεντρώσει ούτε στάθηκε ικανός να εμποδίσει την αρπαγή των βασιλικών θησαυρών από τους Μακεδόνες. Ο περσικός στρατός επί Δαρείου και εναντίον των Μακεδόνων αποδείχθηκε απολύτως ανομοιογενής, χωρίς καμία συνοχή στην μάχη. Γενικώς, καθ' όλη την στρατιωτική τους Ιστορία, οι Πέρσες βασίζονταν πολύ στο ισχυρό και πολυάριθμο ιππικό τους και στον μεγάλο αριθμό των πεζών τους. Οι τελευταίοι βέβαια δεν είχαν πάντοτε το κίνητρο αλλά ούτε και την εμπειρία εκατονταετηρίδων στις συγκρούσεις σε σχηματισμούς μάχης που διέθεταν οι Έλληνες. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, τον Δ' αιώνα π.Χ., οι Πέρσες προσελάμβαναν Έλληνες πεζούς ως μισθοφόρους. Μάλιστα, φαίνεται ότι οι Έλληνες μισθοφόροι που πολέμησαν αυτήν την περίοδο με τους Πέρσες ήταν πολλοί περισσότεροι από τους συμμάχους και τους Έλληνες μισθοφόρους που πολέμησαν στο πλευρό του Αλεξάνδρου.[1302] Στο τέλος του Δ' αιώνα, οι Πέρσες δεν έδιναν πια την ίδια σημασία που έδιναν σε παλαιότερες εποχές στους τοξότες, οι οποίοι θα φόβιζαν τον αντίπαλο στρατό με το πλήθος των βελών τους και θα του προξενούσαν τις πρώτες απώλειες. Οι τοξότες ήταν πλέον ένα βοηθητικό σώμα. Αρχικά, στις πρώτες επιχειρήσεις εναντίον του Αλεξάνδρου, τον στρατό συμπλήρωνε και υποστήριζε ο περσικός στόλος. Οι Πέρσες χρησιμοποίησαν στην σύγκρουσή τους με τους Μακεδόνες, κυπριακά, φοινικικά και ελληνικά (ιωνικά) μισθοφορικά πληρώματα, που ήταν εμπειροπόλεμα και ανώτερα των ελληνικών της κυρίως Ελλάδας.[1303] Παρ' όλα αυτά, η στρατηγική του Αλεξάνδρου και η συνοχή του μακεδονικού στρατού στις μάχες αποδείχθηκε νικηφόρα για τους Έλληνες.

Την άνοιξη του 334, λοιπόν, ο Αλέξανδρος και οι στρατιώτες του, χωρίς ίσως να γνωρίζουν όλες τις λεπτομέρειες για το αξιόμαχο του περσικού στρατού και στόλου, αναχώρησαν από την Πέλλα με κατεύθυνση τον Ελλήσποντο. Το μακεδονικό στράτευμα ακολουθούσε πλήθος επιστημόνων, δηλαδή γεωγράφοι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί, ιστορικοί και φιλόσοφοι, για στρατιωτικούς αλλά και επιστημονικούς σκοπούς.[1304] Επίσης, όλοι οι νεαροί γόνοι των ευγενών μακεδονικών οικογενειών (βασιλικοί παίδες) συνόδευαν τον Αλέξανδρο ως προσωπικοί του θαλαμηπόλοι και φρουροί. Στην ουσία, βέβαια, ήταν όμηροι για την περίπτωση που οι γονείς τους ή συγγενείς τους, που έμεναν πίσω, θα επιχειρούσαν να ανατρέψουν τον Αλέξανδρο όσο ήταν στην Ασία. Στην Μακεδονία, ο βασιλιάς διόρισε τον Αντίπατρο ως "στρατηγό της Ευρώπης" και επικεφαλής του μισού περίπου μακεδονικού στρατού, αποτελούμενου από 12.000 στρατιώτες και 1.500 ιππείς, και τον επιφόρτισε με την ασφάλεια της Μακεδονίας και την επιτήρηση των ελληνικών Πόλεων. Ακόμη, στην μητέρα του Ολυμπιάδα ανέθεσε καθήκοντα αντιβασίλισσας, τα οποία εκείνη άσκησε μέχρι το 331 π.Χ. όταν αποσύρθηκε

[1301] Παρά τα καλά λόγια που έχουν να πουν ο Διόδωρος (XVII.6) και ο Ιουστίνος (Justinus, X.3.5) για τον Πέρση μονάρχη και να τον παρουσιάσουν ισάξιο του Αλεξάνδρου.

[1302] Ο Fox, p. 101, υπολόγισε ότι 50.000 Έλληνες μισθοφόροι πολέμησαν εναντίον του Αλεξάνδρου στην Ασία, πράγμα που δείχνει και το μέγεθος του αριθμού των Ελλήνων εξορίστων.

[1303] Fox, pp. 95-101 και Bengtson, pp. 205-206 και Green, p. 157.

[1304] Ο Hamilton, p. 163, πιστεύει ότι η ομάδα των επιστημόνων εξυπηρετούσε μόνο στρατιωτικούς σκοπούς και όχι τις επιστημονικές ανησυχίες του Αλεξάνδρου.

στην Ήπειρο.[1305]

Μετά την αναχώρηση από την Πέλλα, ο στρατός διέβη τον Στρυμόνα, πέρασε από τις παραθαλάσσιες πόλεις Άβδηρα (Ξάνθη) και Μαρώνεια (Αγ. Χαράλαμπος Ροδόπης), διέσχισε τον Έβρο και κατευθύνθηκε νότια προς τον Ελλήσποντο φθάνοντας τελικά στην Σηστό (Yalikabet, βόρεια της Eceabat, στην ευρωπαϊκή ξηρά των Δαρδανελίων), από όπου έπρεπε να περάσει απέναντι στην Άβυδο (Maltepe, βόρεια του Çanakkale) για να πατήσει πόδι στην Ασία. Ο Αλέξανδρος, που γνώριζε ότι η διέλευση των Στενών θα ήταν χρονοβόρα, κατευθύνθηκε με μικρή συνοδεία στα νότια και πέρασε τον Ελλήσποντο από το νοτιότερο τμήμα της Χερσονήσου. Αμέσως μετά, προχώρησε μέχρι το Ίλιο (Τροία), όπου θυσίασε σε ανάμνηση του Τρωικού πολέμου, μια πράξη συμβολισμού και ταυτίσεως με τον Αχιλλέα. Στην συνέχεια, κατευθύνθηκε βόρεια μέχρι την Αρίσβη (περιοχή Musakoy; βορειοανατολικά του Çanakkale) όπου συνάντησε τον στρατό του, ο οποίος είχε διαβεί τον Ελλήσποντο και είχε στρατοπεδεύσει στην περιοχή.[1306] Μέχρι εκείνη την στιγμή, οι Πέρσες δεν είχαν εμφανισθεί πουθενά, πράγμα ιδιαίτερα περίεργο μετά την σφοδρότητα με την οποίαν είχαν αποκρούσει ενέργειες του μακεδονικού εκστρατευτικού σώματος παλιότερα. Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι οι ασιάτες δεν φρόντισαν να ανακόψουν την προέλαση του Αλεξάνδρου στον Ελλήσποντο πιθανότατα διότι ο στρατός και ο στόλος τους έπρεπε να παραμείνουν στην Αίγυπτο μετά από την επιτυχή ανακατάληψή της.[1307]

Στην Αρίσβη στρατοπέδευσαν 42.000 πεζοί και 6.100 ιππείς, που αποτελούσαν το σύνολο του μακεδονικού στρατού στην Ασία. Ο στρατός που ξεκίνησε από την Πέλλα πρέπει να αποτελούνταν από 32.000 πεζούς και 5.100 ιππείς ενώ όταν ενώθηκε με το εκστρατευτικό σώμα των 10.000 περίπου πεζών και πιθανό 1.000 ιππέων, που βρίσκονταν ήδη στην Ασία,[1308] αποτέλεσε ένα στράτευμα συνολικής δυνάμεως 48.000 περίπου στρατιωτών (Πίνακας 32), εξαιρετικά εντυπωσιακό για τα ελληνικά δεδομένα.[1309] Φαίνεται ότι ο Αλέξανδρος είχε φροντίσει να έχει και εφεδρείες, οι οποίες στάθμευαν στην Μακεδονία και στην Ελλάδα και καλούνταν όταν υπήρχε ανάγκη συμπληρώσεως των μάχιμων μονάδων του στρατού. Μέχρι την μάχη των Γαυγαμήλων (331 π.Χ.) είχαν κληθεί από τον ελλαδικό χώρο 12.700 πεζοί και 1.650 ιππείς για να ενισχύσουν τον μακεδονικό στρατό.[1310] Ο στρατός διέθετε μεγάλη αναλογία ιππέων και έμπειρους πολεμιστές, στοιχεία που τον έκαναν ιδιαίτερα ισχυρό, ενώ ξεχώριζε για την καλή οργάνωση

[1305] Διόδ. XVII.17.5 & 118.1. Για τις σχέσεις Ολυμπιάδας και Αλεξάνδρου δες O'Brien, p. 12-13 & 17. Ο διορισμός της Ολυμπιάδας αποδεικνύεται από επιγραφή παροχής σίτου (δες Tod, GHI, no 196). Ο Tarn, 1:10, υποστηρίζει ότι έμειναν μόνο 9.000 πεζοί και λίγοι ιππείς στην Μακεδονία.

[1306] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.11.3-12.6.

[1307] Fox, pp. 109-111 και J. M. Cook, pp. 225-226.

[1308] Πολύαινος, Ε.44.4 και Green *Alexander*, p. 156. Το μισό εκστρατευτικό σώμα τουλάχιστον πρέπει να ήταν μισθοφορικό (Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 265 n. 23).

[1309] Οι αριθμοί που μας παραδίδουν οι αρχαίοι συγγραφείς ποικίλουν. Ο Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.11.3, γράφει για περίπου 30.000 πεζούς και 5.000 ιππείς και ο Πλούταρχος "Αλέξανδρος", XV (672) και *Ηθικά*, "ΠΑΤΑ", 327 D-E, για 30.000 πεζούς (σύμφωνα με τον Αριστόβουλο και τον Πτολεμαίο) ή 43.000 πεζούς (σύμφωνα με τον Αναξιμένη) και 4.000 ιππείς (Αριστόβουλος) ή 5.000 (Πτολεμαίος) ή 5.500 ιππείς (Αναξιμένης). Ο Ιουστίνος (Justinus) XI.VI.2, γράφει για 32.000 πεζούς και 4.500 ιππείς ενώ ο Πολύβιος, XII.19.1, δίνει σύμφωνα με τον Καλλισθένη 40.000 πεζούς και 4.500 ιππείς. Η ποικιλία των αριθμών μπορεί να εξηγηθεί εάν υποθέσουμε ότι μερικές πηγές αναφέρουν μόνο τον στρατό που ξεκίνησε από την Μακεδονία ενώ άλλες συμπεριλαμβάνουν και τις δυνάμεις που ήταν στην Ασία από την εποχή του Φιλίππου (Green, *Alexander*, p. 530, n. 8). Εάν προστεθούν στον αρχικό στρατό 32.000 πεζών και 5.100 ιππέων, 10.000 πεζοί και πιθανόν 1.000 ιππείς, που πρέπει να βρίσκονταν στην Ασία, έχουμε ένα σύνολο 42.000 πεζών και 6.100 ιππέων. Δες αντίθετη άποψη σε Τσιμπουκίδης και Γκαφούροφ, σ. 161-163. Δες συζήτηση για την σύσταση και δομή του στρατού του Αλεξάνδρου σε Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 259-277.

[1310] ΙΕΕ, 4:48.

του και την υψηλή στρατηγική των διοικητών του και ιδίως του Αλεξάνδρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32
Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (ΑΝΟΙΞΗ 334)[1311]

Πεζικό		Ιππικό	
9.000	Μακεδονική φάλαγγα	1.800	Μακεδόνες Ιππείς
3.000	Μακεδόνες υπασπιστές		
7.000	Οπλίτες Έλληνες σύμμαχοι	1.800	Θεσσαλοί
5.000	Μισθοφόροι Έλληνες	600	Έλληνες σύμμαχοι
7.000	Ελαφροί πεζοί (ξένοι)*	600	Θράκες
500	Κρήτες Τοξότες	300	Παίονες
500	Αγριάνες Ακοντιστές		
======		======	
32.000		5.100	= 37.700 άνδρες
10.000°		1.000°	= 11.000 άνδρες
======		=======	
42.000		6.100	= 48.100 άνδρες

* Θράκες και Ιλλυριοί
° Μακεδονικό εκστρατευτικό σώμα ήδη ευρισκόμενο στην Μ. Ασία

Ο μακεδονικός στρατός (Πίνακας 32) αποτελούνταν κυρίως από Μακεδόνες, Θεσσαλούς, Έλληνες συμμάχους (με βάση την συμφωνία στην Κόρινθο) και Έλληνες μισθοφόρους πολεμιστές. Η μελέτη των περιγραφών των μαχών, μέσα από τα γραπτά των αρχαίων συγγραφέων, αποδεικνύει ότι οι Έλληνες σύμμαχοι του μακεδονικού στρατού δεν συμμετείχαν σχεδόν σε καμία μάχη στην πρώτη γραμμή. Εξαίρεση αποτελούν οι Θεσσαλοί ιππείς που συνόδευαν τον ταγό τους Αλέξανδρο και οι οποίοι θεωρούνταν αρκετά πιστοί για να έχουν έναν από τους πρώτους ρόλους στις ιππομαχίες. Μήπως οι σύμμαχοι στρατιώτες ήταν στην πραγματικότητα όμηροι στα χέρια του Αλεξάνδρου έτσι ώστε να αποθαρρυνθούν στρατιωτικές ενέργειες εναντίον των Μακεδόνων στην Ελλάδα;[1312] Πάντως, τελικά, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, ο Αντίπατρος και οι Μακεδόνες που είχαν μείνει στην Ελλάδα χρειάσθηκε να πολεμήσουν σκληρά εναντίον ελληνικών Πόλεων που ξεσηκώθηκαν όταν ο Αλέξανδρος βρισκόταν στα βάθη της Ασίας.

Ο μάχιμος μακεδονικός στρατός που συμμετείχε στην εκστρατεία συνεπικουρούνταν από σώμα μηχανικών, για να κατασκευάζουν γέφυρες και να χειρίζονται τις πολιορκητικές μηχανές, σώμα τροφοδοσίας με ζώα και αχθοφόρους, σώμα διαβιβαστών με ταχυδρόμους, σώμα τοπογράφων, που κατέγραφαν τις διανυόμενες αποστάσεις και μελετούσαν τους χώρους για στρατοπέδευση, καθώς και υγειονομικό σώμα για την περίθαλψη των ασθενών και τραυματιών. Επιπλέον, υπήρχε ειδική υπηρεσία που ήταν υπεύθυνη για την διαχείριση των οικονομικών της εκστρατείας. Υπήρχε ακόμη Γραμματεία για την διεκπεραίωση της πολιτικής και στρατιωτικής αλληλογραφίας και της συντάξεως των *Εφημερίδων*, του ημερολογίου της εκστρατείας. Τέλος, υπήρχε πλήρες επιτελείο με ανώτατους αξιωματικούς, με σημαντικότερο τον Παρμενίωνα, με σωματοφύλακες, από τους οποίους ξεχώριζαν οι Δημήτριος, Ηφαιστίων, Περ-

[1311] Διόδ. XVII.17.3 και ΙΕΕ, 4:46-48 και Πολύαινος, Ε.44.4 και Green. *Alexander*, p. 530, n. 8. Ο Διόδωρος δίνει λανθασμένο άθροισμα 4.500 ιππέων.

[1312] Wilcken, pp. 76-77 και Green, *Alexander*, pp. 157-158 και Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 197 & 264. Αντίθετη γνώμη εκφράζει ο Hammond & al., *History of Macedonia*, 3:ch. III.2.

δίκκας και Πτολεμαίος, ενώ ο Αλέξανδρος πλαισιωνόταν από στενούς συνεργάτες τους, όπως οι Εταίροι Σέλευκος, Νέαρχος από την Κρήτη, Δημάρατος από την Κόρινθο.[1313] Παράλληλα με τον στρατό, ο Αλέξανδρος είχε οργανώσει στόλο αποτελούμενο από 160 πλοία και πολλά μεταγωγικά.[1314]

Παρ' όλη την οργάνωση της εκστρατείας και τους γεωγράφους που συνόδευαν τον στρατό, ο Αλέξανδρος κινήθηκε, κατά την διάρκειά της, στα τυφλά. Οι μόνες πληροφορίες που διέθεταν οι Έλληνες για την γεωγραφία της Ασίας προέρχονταν από τον Ηρόδοτο και τον Ξενοφώντα και πολλές φορές ήταν ελλιπείς. Ο Μακεδόνας βασιλιάς αναγκάσθηκε να βασισθεί σε τοπικούς οδηγούς ή πληροφοριοδότες, όταν έπρεπε να αποφασίσει για τις μετακινήσεις του στρατού. Στην πραγματικότητα, ακολούθησε, σχεδόν αποκλειστικά, τις κύριες οδούς επικοινωνίας της περσικής αυτοκρατορίας διότι γνώριζε ότι αυτές οδηγούσαν στις πέντε πόλεις-ανάκτορα (Σούσα, Βαβυλώνα, Πασαργάδες, Περσέπολη, Εκβάτανα). Ένας μελετητής μάλιστα έγραψε, με μια δόση υπερβολής, πως "είναι περισσότερο αλήθεια να πούμε ότι ο Αλέξανδρος κατέκτησε τους κύριους δρόμους της Ασίας από το να πούμε ότι κατέκτησε την ίδια την Ασία."[1315]

Η Μάχη στον Γρανικό (334 π.Χ.)

Με την άφιξη του Αλεξάνδρου στο πρόχειρο στρατόπεδο της Αρίσβης, καταστρώθηκε το σχέδιο για την πορεία του στρατού προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Άμεσος στόχος των Μακεδόνων ήταν να έρθουν σε επαφή με τον στρατό των Περσών. Για να εξασφαλίσει την επικοινωνία του με την Μακεδονία και να μην κινδυνεύει να αποκοπεί αλλά και επειδή έμαθε πού βρισκόταν συγκεντρωμένος ο στρατός των Περσών σατραπών, ο Αλέξανδρος κατευθύνθηκε πρώτα βορειοανατολικά και κοντά στα παράλια του Εύξεινου Πόντου.

Ο στρατός βάδιζε σε δύο παράλληλες φάλαγγες με το ιππικό να προστατεύει το πεζικό από κάθε πλευρά ως πλαγιοφυλακή. Μετά από μερικές μέρες, έφθασαν στην περιοχή του Γρανικού ποταμού (σημερινός Biga Chay, στην βορειοδυτική Τουρκία),[1316] όπου πληροφορήθηκαν ότι στην απέναντι όχθη βρισκόταν στρατοπεδευμένος περσικός στρατός. Ο Μέμνων ο Ρόδιος, σύμμαχος των Ασιατών, είχε συμβουλεύσει τους αρχηγούς των Περσών να καταστρέψουν τις σοδειές και τις πόλεις της περιοχής για να αναγκάσουν τον Αλέξανδρο να υποφέρει από έλλειψη εφοδίων και να οπισθοχωρήσει. Οι Πέρσες σατράπες αρνήθηκαν όμως να ακολουθήσουν την πρότασή του φοβούμενοι την αντίδραση των κατοίκων εναντίον τους. Έτσι, αποφάσισαν να σταματήσουν τον ελληνικό στρατό στον Γρανικό και να τον κτυπήσουν καθώς θα διάβαινε το ποτάμι.

Το ρεύμα, στο σημείο που επέλεξε ο Αλέξανδρος για να περάσει ο στρατός, ήταν ορμητικό αλλά ο ποταμός είχε μικρό πλάτος και βάθος τόσο λίγο ώστε γινόταν διαβατός. Το μόνο πρόβλημα ήταν η ανατολική ακτή, όπου θα κατέληγαν οι στρα-

---

[1313] Σε γενικές γραμμές, οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από ελάχιστες και διάσπαρτες πηγές. Δες Tarn, 1:12-13 και Hamilton, p. 55 όπου και παραπομπή στο λεπτομερέστατο έργο H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grünlage*, 2 vols., Munich: 1926. Δες πλήρες οργανόγραμμα του στρατού σε ΙΕΕ, 4:46-47.

[1314] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.11.6. Για 182 πλοία γράφει ο Ιουστίνος (Justinus), XI.VI.3, και για 60 ο Διόδωρος (XVII.17.2), προφανώς εκ παραδρομής στο χειρόγραφο. Για τους πιθανούς λόγους συγκροτήσεως αλλά και διαλύσεως του στόλου λίγο αργότερα, δες Τσιμπουκίδης και Γκαφούροφ, σ. 157-158.

[1315] Fox, p. 103, "it is more true to say that Alexander conquered Asia's main roads than that he conquered Asia".

[1316] Ο στρατός έφθασε στον Γρανικό ποταμό στο ύψος της σημερινής πόλεως Guleciftlic ή Gulec, βόρεια της πόλεως Biga, Για την ακριβή θέση του ποταμού δες Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:190, σημ. 331.

τιώτες του Αλεξάνδρου αφού περνούσαν το ποτάμι. Εκεί, υπήρχαν ορισμένα σημεία με απόκρημνες όχθες, οπότε θα έπρεπε να δοθεί μάχη για να προχωρήσουν οι Έλληνες.[1317] Το επιτελείο του Αλεξάνδρου τόνισε στον βασιλιά τις διάφορες δυσκολίες και μάλιστα υπενθύμισε ότι ο παρών μήνας, Διαίσιος (περίπου 15 Μαΐου-15 Ιουνίου), που μάλλον συνδεόταν με αγροτικές εργασίες, δεν ήταν ευνοϊκός για πολεμικές επιχειρήσεις. Τότε ο Αλέξανδρος, ως τυπικά παθιασμένος άνθρωπος που δεν τον σταματάει τίποτα, διέταξε να μην υπολογίσουν τον μήνα Διαίσιο αλλά να επαναλάβουν τον προηγούμενο μήνα Αρτεμίσιο για να εξαλειφθεί ακόμη και αυτή η δεισιδαιμονία.[1318] Ο Αλέξανδρος, με το ασυγκράτητο πάθος του, δεν δίστασε να καταργήσει ακόμη και τον χρόνο με την δύναμη της θελήσεώς του να προχωρήσει. Μάλιστα, εάν πιστέψουμε μία πηγή, ήθελε να επιτεθεί αμέσως και όχι το άλλο πρωί, όπως του πρότεινε ο Παρμενίων, και παρατήρησε: "εἰ τὸν μὲν Ἑλλήσποντον διέβην εὐπετῶς, τοῦτο δέ, σμικρὸν ῥεῦμα, [...] εἴρξει ἡμᾶς τοῦ μὴ οὐ διαβῆναι ὡς ἔχομεν;"[1319] Ο Αλέξανδρος δεν ήθελε να χάσει την ευκαιρία να δοκιμάσει την δύναμή του εναντίον των Περσών ευθύς αμέσως.

Ο ακριβής χρόνος διεξαγωγής της μάχης δεν μας είναι σαφής. Ο μακεδονικός στρατός φαίνεται ότι έφθασε στον Γρανικό απόγευμα αλλά, κατά πάσα πιθανότητα, η κύρια μάχη δόθηκε το επόμενο πρωί. Είναι πολύ πιθανόν, κατά άλλη εκδοχή, να διεξήχθη μια αποτυχημένη στρατιωτική ενέργεια από τον Αλέξανδρο το απόγευμα της αφίξεως του στρατού στο ποτάμι και την επομένη το πρωί να συγρούσθηκαν στην κύρια μάχη οι δύο στρατοί. Ανεξαρτήτως της ώρας που ξεκίνησε η συμπλοκή, εικάζεται, επίσης, ότι ο Αλέξανδρος μετακίνησε τον στρατό του πριν την αρχή της επιθέσεως στην κύρια μάχη για να αποφύγει την απέναντι του απόκρημνη ακτή.[1320] Όπως και να έχουν τα πράγματα, για την κύρια μάχη παρατάχθηκαν από την πλευρά των Περσών περίπου 20.000 ιππείς και 20.000 Έλληνες μισθοφόροι[1321] ενώ οι Μακεδόνες παρέταξαν με πιθανούς υπολογισμούς περίπου 13.000 πεζούς και 5.100 ιππείς.[1322] Οι υπόλοιποι έμειναν εφεδρείες. Ο Αλέξανδρος παρέταξε τον στρατό του έτσι ώστε το πεζικό ήταν στο κέντρο και το κυρίως ιππικό στα δύο άκρα, λίγο πιο μπροστά, ενώ εφεδρείες πεζών έμειναν στα μετόπισθεν. Στην μέση παρατάχθηκε η φάλαγγα, στα δεξιά οι υπασπιστές, ελαφρά οπλισμένος στρατός, Εταίροι ιππείς και μετά ψιλοί. Στα αριστερά της φάλαγγας παρατάχθηκε το υπόλοιπο ιππικό. Το δεξιό τμήμα της παρατάξεως ήταν υπό τον Αλέξανδρο και το αριστερό υπό τις διαταγές του Παρμενίωνα. Όταν η θέση του Αλεξάνδρου έγινε αντιληπτή από τους Πέρσες, αμέσως εκείνοι συγκέντρωσαν απέναντί του μεγαλύτερες δυνάμεις εξασθενώντας το κεντροαριστερό τμήμα της παρατάξεως τους (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:51 & WPDHAT). Οι Πέρσες είχαν παρατάξει το ιππικό τους

[1317] Το πλάτος του ποταμού προσδιορίζεται σε 20-40 μέτρα (ΙΕΕ, 4:49) ενώ 1 μέτρο βάθος και 3-4 μέτρα ύψος των οχθών υπολογίζει ο Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 40.

[1318] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XVI (672).

[1319] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.13.6. Ο Fox, p. 121-123, εικάζει ότι η συνομιλία με τον Παρμενίωνα είναι φανταστική και πιστεύει ότι η μάχη έγινε το πρωί.

[1320] Το πρόβλημα για την μάχη του Γρανικού προέρχεται από τις αλληλοσυγκρουόμενες περιγραφές Αρριανού και Διόδωρου Σικελιώτη, οι οποίοι φυσικά αναπαράγουν χαμένες περιγραφές αυτοπτών μαρτύρων. Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.14 και Διόδ. XVII.19.3 και σχόλια σε Green, *Alexander*, pp. 505-506 & 508-509 και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 41 και P. A. Brunt (Αρριανός, εκδ. Loeb), appendix. I.

[1321] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.14.4. Άλλοι αρχαίοι συγγραφείς δίνουν τυπικά διογκωμένους αριθμούς: ο Διόδωρος, XVII.19.4-5, 100.000 πεζούς και 10.000 ιππείς και ο Ιουστίνος (Justinus), XI.VI.10-11, 600.000 σύνολο. Ο Tarn, 1:16, υποστηρίζει ότι ο αριθμός των μισθοφόρων Ελλήνων στην υπηρεσία των Περσών ήταν πολύ μικρότερος από 20.000 για να έχει ο στρατός του Αλεξάνδρου τόσο λίγες απώλειες. Ο J. F. C. Fuller, *The Generalship of Alexander the* Great (Ware, Hertfordshire: Wordsworth, 1958/1989), p. 147, υπολογίζει 5.000 Έλληνες μισθοφόρους πεζούς και 10.000 άλλους ιππείς.

[1322] Hammond, *Alexander King*, p. 74.

μπροστά και κοντά στο ποτάμι και το πεζικό, τους Έλληνες μισθοφόρους, πίσω και μακριά, στην πλαγιά ενός λόφου. Η παράταξη αυτή δεν έχει καμία στρατιωτική λογική διότι ποτέ μέχρι τότε όλο το πεζικό δεν παρατασσόταν πίσω από τους ιππείς, ακριβώς διότι αυτή δεν ήταν η στρατιωτικά ορθή διάταξη δυνάμεων. Η μόνη εξήγηση που έχει δοθεί μέχρι σήμερα είναι ότι με βάση την στρατιωτική παράδοση της εποχής, την τιμή της νίκης την είχε το σώμα που επιτιθόταν πρώτο και άρα οι Πέρσες δεν θα ήθελαν με κανένα τρόπο οι Έλληνες μισθοφόροι να εμφανισθούν ως νικητές των ομοφύλων τους. Αυτός ο λόγος μπορεί να υπαγόρευσε την ανορθόδοξη στρατιωτικά παράταξη, ιππικό μπροστά και πεζικό πίσω, αντί της συνήθους, πεζικό στην μέση και ιππικό στα δύο άκρα. Άλλος, πιθανός, στόχος της συγκεκριμένης διατάξεως δυνάμεων πιστεύεται ότι ήταν η ελπίδα των Περσών να σκοτώσουν τον Αλέξανδρο κατά την μάχη ούτως ώστε να καταρρεύσει το ηθικό των Μακεδόνων και να ηττηθούν.[1323]

Παρατηρώντας την περσική διάταξη δυνάμεων, ο Αλέξανδρος συνέλαβε το εξής ευφυές στρατηγικό σχέδιο: καθώς το αριστερό τμήμα του δεξιού κέρατος του ιππικού του μαζί με ορισμένους πεζούς θα πλησίαζε τον εχθρό με σκοπό να επιτεθεί εναντίον του αριστερού άκρου των Περσών, το δεξιό τμήμα του δεξιού κέρατος του ιππικού του θα επιτίθονταν στο κεντροαριστερό ασθενέστερο τμήμα της περσικής παρατάξεως, από όπου οι Πέρσες είχαν αποσύρει τμήματα για να ενισχύσουν το άκρο αριστερό τους τμήμα όταν είδαν ότι ο Αλέξανδρος διηύθυνε το απέναντί τους δεξιό μακεδονικό κέρας. Θα πραγματοποιούνταν, δηλαδή, μια κίνηση χιαστί από τα δύο τμήματα (δεξιό και αριστερό) του δεξιού κέρατος του μακεδονικού ιππικού. Παράλληλα, μέρος του κεντρικού τμήματός της μακεδονικής παρατάξεως θα κατευθυνόταν προς το ισχυρότερο δεξιό περσικό. Σκοπός των ελιγμών ήταν να μην καταλάβουν οι Πέρσες πού θα άρχιζε η κύρια επίθεση. Ενώ οι Πέρσες περίμεναν την επίθεση στο αριστερό ενισχυμένο τμήμα τους, ο Αλέξανδρος την επιχείρησε στο κεντροαριστερό ασθενές τμήμα διασπώντας έτσι τις περσικές γραμμές.[1324]

Ο ελιγμός εκτελέσθηκε με απόλυτη επιτυχία και οι Μακεδόνες σκότωσαν ορισμένους Πέρσες αρχηγούς στα πρώτα λεπτά της μάχης. Οι Πέρσες που βρίσκονταν απέναντι από τις επιτιθέμενες δυνάμεις του μακεδονικού στρατού οπισθοχώρησαν άτακτα ενώ, αμέσως μετά, άρχισε η φυγή των υπολοίπων στο σημείο της πρώτης επαφής των αντιπάλων δυνάμεων. Σ’ αυτήν την ιππομαχία, οι Πέρσες έχασαν 1.000 ιππείς, που σκοτώθηκαν, ενώ στην πρώτη αυτή φάση της εμπλοκής νίκησαν οι Μακεδόνες. Κατά την δεύτερη φάση, άρχισε η επίθεση εναντίον του ελληνικού μισθοφορικού πεζικού των Περσών, το οποίο βρέθηκε να πλευροκοπείται από το ιππικό των Μακεδόνων αλλά και να δέχεται την κατά μέτωπο επίθεση του μακεδονικού πεζικού, χωρίς να μπορεί να αντιδράσει. Η μάχη ήταν τόσο λυσσαλέα ώστε μόλις 2.000 μισθοφόροι πιάσθηκαν αιχμάλωτοι ενώ οι άλλοι σφαγιάσθηκαν. Η φθορά του περσικού στρατού ήταν ιδιαίτερα μεγάλη ενώ οι Μακεδόνες είχαν αμελητέες απώλειες.[1325] Οι περισσότεροι στρατιώτες

[1323] Fuller, pp. 148-149.

[1324] Fuller, pp. 151-154. Η σχεδίαση της μάχης του Γρανικού είναι λίγο πολύ άσκηση επί χάρτου με πολλές παραλλαγές μια που οι πληροφορίες μας (Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.14-16 και Διόδ. XVII.19-22) δεν είναι ξεκάθαρες. Πρβλ. επίσης το λεπτομερές σχέδιο του Στάντη Αποστολίδη στο Droysen, 3η ελλην. έκδ.,1:198-201 και τα σχόλια στην περιγραφή της μάχης σε Hammond*, Alexander King*, pp. 74-77 και Green, *Alexander*, pp. 171-179 & 489-512.

[1325] Χάθηκαν 60 ιππείς, 25 εταίροι και 30 πεζοί λέει ο Αρριανός (Α.16.4) ενώ για 34 απώλειες γράφει ο Πλούταρχος ["Αλέξανδρος", XVI (673)] βασιζόμενος στον Αριστόβουλο (FGrH, 139, F5). Για 120 ιππείς και 9 πεζούς γράφει ο Ιουστίνος (Justinus, XI.VI.12-13), για 1.000 πεζούς και 200 ιππείς ο ιστορικός στον Οξύρυγχο Πάπυρο 1798 (FGrH, 148, F44, Col. IV). Ο Ταρν υποστηρίζει ότι οι καταγραμμένες μακεδονικές απώλειες παρουσιάζονται επίτηδες τόσο μικρές, ώστε να φαίνεται η περιφανής νίκη των Μακεδόνων (Tarn, 1:17 & 2:137). Αντιθέτως, ο Χάμοντ [N.G. L. Hammond, *The Macedonian*

του περσικού στρατού σκοτώθηκαν επί τόπου[1326] ενώ μερικές χιλιάδες πιάσθηκαν αιχμάλωτοι[1327] Η μάχη και η νίκη των Μακεδόνων ήταν σημαντικότατες διότι αυτή υπήρξε η πρώτη αποφασιστική ήττα του περσικού στρατού και ιδίως του ισχυρού και επίλεκτου ιππικού. Οι Πέρσες έκαναν το λάθος να πιστέψουν ότι θα σκότωναν εύκολα τον Αλέξανδρο και κράτησαν αμυντική στάση, πράγμα φυσικό αφού νόμιζαν ότι με την απόκρημνη όχθη είχαν όλα τα πλεονεκτήματα. Το προγεφύρωμα που δημιούργησε όμως ο Αλέξανδρος με την έξυπνη τακτική του ελιγμού εξουδετέρωσε όλα τα περσικά πλεονεκτήματα.

Μετά την μάχη, ο Αλέξανδρος διέταξε να θάψουν με τιμές τους Έλληνες νεκρούς ακόμη και αυτούς που πολέμησαν με τους Πέρσες ενώ επισκέφθηκε όλους τους τραυματίες ρωτώντας για την υγεία του καθενός ξεχωριστά, πράγμα που τον έκανε ιδιαίτερα συμπαθή και δημοφιλή ανάμεσα στους στρατιώτες του. Οι Έλληνες αιχμάλωτοι εστάλησαν για καταναγκαστικά έργα στην Μακεδονία και ο Αλέξανδρος εξήγησε ότι έπρεπε να τιμωρηθούν σκληρά διότι, παρά τις αποφάσεις της Κορίνθου, οι Έλληνες μισθοφόροι των Περσών πολέμησαν εναντίον των ομοεθνών τους στην Ασία. Για να τιμήσει τους 25 πεσόντες Μακεδόνες Εταίρους διέταξε να στηθούν ισάριθμα αγάλματα στο Δίον, στην Μακεδονία, ενώ η μάχη στον Γρανικό θεωρήθηκε πανελληνία νίκη. Για να δείξει μάλιστα πόσο τιμούσε την θεά Αθηνά και την πόλη της, την Αθήνα, έστειλε 300 περσικές πανοπλίες ανάθημα στην Ακρόπολη, με εντολή να χαραχθεί η επιγραφή: "Ἀλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνες πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν κατοικούντων".[1328] Στο μήνυμά του ο Αλέξανδρος τονίζει τον πανελλήνιο χαρακτήρα της εκστρατείας και την απουσία των Λακεδαιμονίων, χωρίς καν να αναφέρει τους Μακεδόνες ή τον εαυτό του ως βασιλέα ή ηγεμόνα, και αποκαλεί όλους τους πρωτεργάτες της νίκης, συμπεριλαμβανομένων φυσικά και των Μακεδόνων, Έλληνες. Ήταν μια πολύ διπλωματική κίνηση προς τους Αθηναίους και τις ελληνικές Πόλεις με την οποία ο Αλέξανδρος επιβεβαίωνε τον πανελλήνιο χαρακτήρα της εκστρατείας και αποδείκνυε ότι μόλις είχε πάρει εκδίκηση από τους Πέρσες ως ηγεμών των Ελλήνων. Απώτερος σκοπός του πρέπει να ήταν και ο κατευνασμός των πνευμάτων στην Ελλάδα, μετά την καταστροφή της Θήβας.

Η Απελευθέρωση των Πόλεων της Μικράς Ασίας

Η νίκη στον Γρανικό προξένησε αλυσιδωτές αντιδράσεις στις Πόλεις της Μικράς Ασίας. Κατ' αρχάς, με την αναγγελία της νίκης των Μακεδόνων, οι Σάρδεις, πρωτεύουσα της Λυδίας, άνοιξε τις πύλες της και παρέδωσε την ακρόπολη και τους θησαυρούς της, υποκλινόμενη στην δύναμη του στρατηλάτη. Ο Αλέξανδρος άφησε φρουρά και διόρισε Μακεδόνα Σατράπη της Λυδίας τον Άσανδο του Φιλώτα, στον οποίο έδωσε τον περσικό τίτλο και όλες τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που είχαν οι σατράπες. Κατόπιν, προχώρησε προς τα παράλια της Μ. Ασίας για να εξασφαλίσει την επικοινωνία του με την κυρίως Ελλάδα, πριν ο Περσικός στόλος τον αποκόψει. Η απελευθέρωση των ελληνικών Πόλεων της Μικράς Ασίας ήταν άλλωστε ένας από τους αντικειμενι-

State (Oxford: Clarendon, 1992), pp. 131-134 & 187-192] πιστεύει ότι οι πληροφορίες για τις μακεδονικές απώλειες δεν πρέπει παρά να είναι αληθινές και να προέρχονται από το επίσημο ημερολόγιο της εκστρατείας (*Εφημερίδες*). Επίσης, υποστηρίζει ότι ο καλύτερος οπλισμός, οι πανοπλίες και η ανώτερη στρατιωτική τακτική των Μακεδόνων εξηγούν κάλλιστα τις μικρές θανατηφόρες απώλειες τους.

[1326] Για 10.000 νεκρούς πεζούς και 2.000 ιππείς γράφει ο Διόδωρος (XVII.21.6) ενώ 20.000 πεζούς και 2.500 ιππείς αναφέρει ο Πλούταρχος ["Αλέξανδρος", XVI (673)] αλλά 50.000 πεζούς και 3.000 ιππείς ο ιστορικός στον Οξύρυγχο Πάπυρο 1798 (FGrH, 148, F44, Col. IV).

[1327] 2.000 κατά τον Αρριανό (*Ανάβασις*, Α.16.2) ή 20.000 κατά τον Διόδωρο (XVII.21.6).

[1328] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.16.5-7.

κούς σκοπούς της εκστρατείας.[1329]

Η πρώτη ελληνική Πόλη που απελευθέρωσε ήταν η Έφεσος, από την οποία έδιωξε τους ολιγαρχικούς και εγκατέστησε πάλι τους δημοκρατικούς. Φρόντισε όμως να εμποδίσει αντίποινα εναντίον των εκδιωχθέντων προφανώς επειδή είχε καταλάβει ότι αυτά θα κατέληγαν σε φόνους αθώων και παράταση της πολιτικής αστάθειας στην Πόλη. Βέβαια, η πολιτική αντικατάσταση δεν άλλαξε παρά την μια εξουσία μαριονέτας με την άλλη, όπως εξυπηρετούσε τον Αλέξανδρο πολιτικά.[1330] Μετά την Έφεσο, οι Πέρσες κυβερνήτες ορισμένων ελληνικών Πόλεων έδειξαν αμέσως την προθυμία τους να παραδοθούν στον Αλέξανδρο, όπως συνέβη στην Πριήνη. Στην Μίλητο, όμως, η περσική φρουρά, που είχε πληροφορηθεί ότι έρχονταν ενισχύσεις δια θαλάσσης, αποφάσισε να αμυνθεί. Παρά τις προσδοκίες των Ασιατών, ο περσικός στόλος που αποτελούνταν από 400 φοινικικά και κυπριακά πλοία, έφθασε στην Μίλητο αφού ο ελληνικός, του Αλεξάνδρου, είχε ήδη αποκλείσει την πόλη από θαλάσσης. Τα 160 πλοία του Αλεξάνδρου είχαν αγκυροβολήσει ανάμεσα σε νησίδα και στην ξηρά, μπροστά στην πόλη, και εμπόδιζαν τα περσικά να πλησιάσουν. Οι ναύτες και πεζοναύτες του περσικού στόλου αναγκάζονταν κάθε τόσο να αποβιβάζονται στην ακτή για να βρίσκουν τρόφιμα και νερό, πράγμα που έγινε σχεδόν αδύνατον με τους Μακεδόνες να τους κυνηγούν συνεχώς. Στο τέλος, πήραν την απόφαση να εγκαταλείψουν την προσπάθεια και να αποχωρήσουν. Ο Αλέξανδρος, ανενόχλητος πλέον και χρησιμοποιώντας για πρώτη φορά στην εκστρατεία του στην Ασία πολιορκητικές μηχανές, άνοιξε ρήγματα στα τείχη και εισχώρησε στην Μίλητο.[1331] Παραδόξως, δεν πείραξε τους Μιλησίους, θεωρώντας ίσως ότι ενεργούσαν κατ' εντολήν των Περσών. Με την κατάληψη της Μιλήτου, ο Μακεδόνας βασιλιάς ήλεγχε τα βορειοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας παρ' ότι ο περσικός στόλος βρισκόταν ακόμη στο Αιγαίο.

Αυτήν ακριβώς την στιγμή, ο Αλέξανδρος αποφάσισε να διαλύσει τον στόλο του αλλά και να καταλάβει ολόκληρη την μικρασιατική ακτή. Επειδή οι πραγματικοί λόγοι της καταργήσεως του στόλου μας είναι άγνωστοι, περιοριζόμαστε μόνο σε εικασίες. Ίσως η διάλυση του στόλου οφειλόταν σε έλλειψη χρημάτων την δεδομένη στιγμή αλλά και στο γεγονός ότι ο στόλος δεν είχε την δύναμη να αντιπαρατεθεί επιτυχώς στον περσικό σε ανοικτή ναυμαχία ούτε ήταν λογικό να χρησιμοποιηθεί μέρος του στρατού ως ναυτικό, αποδυναμώνοντάς τον. Ακόμη, ίσως σκέφθηκε ότι εάν κατελάμβανε τις παραθαλάσσιες πόλεις της Μ. Ασίας δεν θα είχε ανάγκη στόλου εφ' όσον οι Πέρσες δεν θα είχαν λιμάνια.[1332] Ίσως πάλι η αιτία διαλύσεως του ναυτικού να ήταν η αμφιβολία του Αλεξάνδρου στο κατά πόσο ένα ισχυρό ναυτικό, που θα αποτελούνταν από Έλληνες μισθοφόρους ή συμμάχους, θα του ήταν πιστό.[1333] Έτσι, κράτησε μόνο 20 αθηναϊκά πλοία και μερικά άλλα για την μεταφορά των πολιορκητικών μηχανών και έδωσε εντολή να αποδεσμευθούν τα υπόλοιπα.[1334] Η επιλογή των αθηναϊκών πλοίων μάλλον ήταν πρόσχημα που αποσκοπούσε στην ομηρία των πληρωμάτων, σε περίπτωση ανάγκης, αλλά και σε μερική ίσως αποδυνάμωση του αθηναϊκού στόλου, που έτσι θα διέθετε λιγότερα ετοιμοπόλεμα πλοία, εφ' όσον ορισμένα θα ήταν μακριά από την Αθήνα. Η ιδέα του Αλεξάνδρου ήταν στρατηγικώς ιδιοφυής: κατήργησε ένα σώμα

[1329] Διόδ. XVI.91.2 & XVII.24.1. Δες πλήρη πίνακα σατραπών που διόρισε ο Αλέξανδρος σε ΙΕΕ, 4:220-221.

[1330] Hamilton, pp. 160-161.

[1331] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.18.4-Α.19.11 και Διόδ. XVII.22 -- Fox, p. 134.

[1332] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.20.1 -- Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:215. Ο Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 49-50, πιστεύει ότι εκείνη ακριβώς την εποχή ο Αλέξανδρος αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον Δαρείο με έπαθλο την Περσική Αυτοκρατορία.

[1333] Hamilton, p. 60 και Green, *Alexander*, pp. 191-192.

[1334] Διόδ. XVII.22.5.

στρατού το οποίο ήταν υποδεέστερο του αντιπάλου ενισχύοντας ταυτοχρόνως με τα μάχιμα πληρώματά τους τον στρατό του. Από την άλλη πλευρά, οι κίνδυνοι μια τέτοιας αποφάσεως ήταν μεγάλοι μια που η μοναδική διέξοδος επιτυχίας ήταν να καταργήσει την υπεροχή του περσικού ναυτικού αποκλείοντάς τον από τις πηγές τροφοδοσίας του, δηλαδή όλα τα λιμάνια της Α. Μεσογείου. Η στρατηγική του τελικά αποδείχθηκε εκπληκτική. Μη δυνάμενος να αντιμετωπίσει τον όγκο του περσικού στόλου και φοβούμενος ότι οι Πέρσες μπορεί να μετέφεραν τον πόλεμο στην Ελλάδα με τα πλοία, σκέφθηκε να αποκόψει τις προσβάσεις τους στις ακτές του Αιγαίου για να εξασφαλίσει τα νώτα του. Φυσικά, δεν γνωρίζουμε εάν αυτή ήταν μια στρατηγική που την είχε σκεφθεί από την αρχή ή σχηματοποιήθηκε στο μυαλό του σιγά-σιγά,[1335] αν και φαίνεται πιθανότερο ότι κατά την εκστρατεία στην Ασία ο Αλέξανδρος ελάμβανε αποφάσεις σταθμίζοντας τους διάφορους παράγοντες όταν χρειαζόταν και την δεδομένη στιγμή.

Οι Πέρσες, αφού έχασαν και την Μίλητο, αποφάσισαν να οργανώσουν σθεναρή αντίσταση στην Αλικαρνασσό. Η περσική ηγεσία ανέθεσε την άμυνα της πόλεως στον Μέμνονα από την Ρόδο, που είχε ήδη δείξει τις ικανότητες του και την αφοσίωσή του. Ο Αλέξανδρος αποφάσισε να πολιορκήσει την πόλη αλλά είχε να αντιμετωπίσει ισχυρό στρατό, έναν ικανότατο Έλληνα στρατηγό, που ήταν μάλιστα και πικραμένος από την ήττα των Περσών στον Γρανικό, και ισχυρότατη οχύρωση. Μετά από πολλές προσπάθειες, οι Μακεδόνες κατάφεραν να δημιουργήσουν ρήγμα στο εξωτερικό τείχος και να το προσπεράσουν αλλά οι πολιορκούμενοι είχαν ήδη κατασκευάσει ισχυρότερο εσωτερικό τείχος ενώ έβαλαν φωτιά και έκαψαν πολιορκητικές μηχανές των επιτιθεμένων. Οι μάχες άρχισαν να γίνονται σφοδρότερες, ιδίως τώρα που οι πολιορκούμενοι πέρασαν στην αντεπίθεση. Παρά την πρόσκαιρη επιτυχία τους, οι Πέρσες αντελήφθησαν ότι ήταν ζήτημα ημερών για να δημιουργηθούν νέα ρήγματα και να εισβάλουν οι Μακεδόνες. Ο Μέμνων αποχώρησε κρυφά την νύχτα με τους περισσότερους από τους στρατιώτες του αφού έβαλαν φωτιά σε τμήμα της πόλεως, στην αποθήκη πυρομαχικών και σε έναν πύργο που είχαν κατασκευάσει. Παρά την αποχώρηση και για να καθυστερήσει τον αντίπαλο στρατό άφησε φρουρά στην ακρόπολη για να συνεχίσει την αντίσταση.[1336] Ο Αλέξανδρος, όταν κατάλαβε τι είχε συμβεί, αποφάσισε να μην χρονοτριβήσει προσπαθώντας να καταλάβει την ακρόπολη. Άφησε 3.000 πεζούς και 200 ιππείς να συνεχίσουν την πολιορκία και να φρουρούν την Καρία ενώ εκείνος συνέχισε την πορεία του νότια, κατά μήκος των παραλίων. Πράγματι, μέσα σε ένα χρόνο, η μακεδονική φρουρά κατάφερε να απομακρύνει κάθε περσική παρουσία από την περιοχή.

Στην Καρία, ο Αλέξανδρος διόρισε τοπικό σατράπη μια γηραιά πριγκίπισσα της Καριακής δυναστείας, η οποία κιόλας τον υιοθέτησε έτσι ώστε να παρουσιάζεται εκείνος ως γιος της και νόμιμος διάδοχός της στην περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο, ο Αλέξανδρος ικανοποίησε τον πληθυσμό της Καρίας αλλά παράλληλα φρόντισε επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων της περιοχής να διορίσει Μακεδόνα, πράγμα που θα έπραττε από εδώ και στο εξής όποτε διόριζε ντόπιους σατράπες. Έτσι, εξασφάλιζε την υποστήριξη των ντόπιων αλλά και τον στρατιωτικό έλεγχο της περιοχής από έμπιστούς του. Εκ παραλλήλου, έστειλε τους νιόπαντρους Μακεδόνες στρατιώτες στην Ελλάδα να περάσουν τον χειμώνα μαζί με τις γυναίκες τους στην Μακεδονία, να ξεκουρασθούν αλλά και να φροντίσουν να στρατολογήσουν και άλλους, τους οποίους θα έφερναν μαζί τους κατά την επιστροφή.[1337]

Η απελευθέρωση των ελληνικών Πόλεων σηματοδότησε την ένταξή τους στον χώρο επιρροής των Μακεδόνων. Οι ελληνικές Πόλεις της Μικράς Ασίας φαίνεται ότι

[1335] Wilcken, p. 77 και P. A. Brunt (Αρριανός, εκδ. Loeb), appendix II.1.
[1336] Διόδ. XVII.23.4-27.
[1337] Αρριανός, *Ανάβασις*, A.20-24.2.

δεν έγιναν μέλη της Συμμαχίας της Κορίνθου. Απλώς είχαν αυτονομία αλλά και υποτέλεια στον Αλέξανδρο πληρώνοντας *συντάξεις*, είδος φόρου που πριν πλήρωναν στους Πέρσες (Ιστορική Πηγή 31).[1338] Βέβαιο είναι ότι ενισχύθηκε η οργάνωση των Πόλεων αφού, ακόμη και στις περιπτώσεις που δωρήθηκαν εκτάσεις γης, οι ιδιοκτήτες τους υποχρεώθηκαν να γίνουν επίτιμοι πολίτες της κοντινότερης Πόλεως και να προσαρτήσουν την γη τους σ' αυτήν. Στην αγροτική περιφέρεια φαίνεται ότι τίποτα δεν άλλαξε αφού το σύστημα της δουλοπαροικίας διατηρήθηκε, ίσως υπό μακεδονική διοίκηση, παρ' ότι οι δουλοπάροικοι έχαιραν κάποιων ανέσεων στα δικά τους οικήματα.[1339]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 31
Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΤΗΣ ΠΡΙΗΝΗΣ (334 π.Χ.)

Αρχαίο Κείμενο (σωζόμενο απόσπασμα) σε Marcus N. Tod, ed., *Greek Historical Inscriptions*, 2 vols in 1, rpt. of 1946-1948 2-vol. ed. (Chicago: Ares, 1985), no 185, 2:243.[1340] Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

[Διάταγμα] του Βασιλιά Αλεξάνδρου.

Όσοι κατοικούν στην Ναύλοχον[1341] και είναι Πριηνείς θα είναι αυτόνομοι και ελεύθεροι έχοντας στην πλήρη κατοχή τους την γη και τις οικίες στην πόλη, όλες τις οικίες και τα κτήματα. Όσοι δεν είναι Πριηνείς, να μένουν σε κώμες, σε όποιες θέλουν αυτοί ... Όσοι μένουν στις κώμες θα πληρώνουν τους φόρους. Από την συνεισφορά [*σύνταξιν*] απαλλάσσονται όσοι μένουν στην Πριήνη και η φρουρά ...

Ο Γόρδιος Δεσμός

Αφού ο Αλέξανδρος ολοκλήρωσε την πορεία του στα παράλια της Μικράς Ασίας, στράφηκε βόρεια και έφθασε στην πόλη Γόρδιο, πρωτεύουσα της Φρυγίας. Το Γόρδιο (Yassihüyük, στα βόρεια της σημερινής πόλεως Polatli, δυτικά της Άγκυρας) είχε ορισθεί ως το σημείο συναντήσεως με τις ενισχύσεις που θα έρχονταν μαζί με τους επιστρέφοντες νιόπαντρους από την Ελλάδα. Πράγματι, σε λίγο έφθασαν 3.000 Μακεδόνες οπλίτες και 350 σύμμαχοι για να ενισχύσουν τον στρατό.[1342]

[1338] Οι γνώμες των ιστορικών διίστανται. Ο Wilcken, pp. 91-92, υποστηρίζει ότι οι πόλεις της Μ. Ασίας εντάχθηκαν στην Συμμαχία αν και δεν καταργήθηκε η συνομοσπονδία των ιωνικών κρατών που προϋπήρχε ενώ οι Hamilton, p. 59, και Green, *Alexander*, pp. 187-188, πιστεύουν ότι έγιναν μέλη της Συμμαχίας και μάλιστα πλήρωναν φόρους σε χρήμα. Ο Hammond, *Alexander King*, p. 78, και ο Bengtson, p. 207, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι οι πόλεις έγιναν μέλη της Συμμαχίας αλλά σίγουρα πλήρωναν φόρους, όπως διαφαίνεται από τον Αρριανό (Α.26.3 & 27.4) και από την επιγραφή σε Todd, GHI, no 185. Δες και συζήτηση σε Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 253-255. Το ζήτημα έχει απασχολήσει πολλούς ιστορικούς για περισσότερο από έναν αιώνα (Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:244 σημ. 438) -- Tarn, 2:199-232 -- Τσιμπουκίδης και Γκαφούρωφ, σ. 222-223.

[1339] Fox, pp. 140-141 και Tod, GHI, no 186, 2:244-246.

[1340] Δες διαφορετική αποκατάσταση του κειμένου της επιγραφής σε Philip Harding, ed. *From the end of the Peloponnesian War to the battle of Ipsus [Documents]* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), p. 107.

[1341] Πιθανότατα το λιμάνι της Πριήνης.

[1342] Αρριανός, *Ανάβασις*, Α.29.4.

Κατά την παραμονή του στην πόλη, ο Μακεδόνας βασιλιάς έμαθε ότι στην ακρόπολη του Γορδίου υπήρχε μια άμαξα, η οποία ήταν ανάθημα στον Δία και για την οποία υπήρχε η παράδοση ότι όποιος έλυνε τον δεσμό του ζυγού της θα γινόταν κύριος της Ασίας. Η δυσκολία έγκειτο στο γεγονός ότι ο ζυγός της ήταν δεμένος με δεσμό από φλοιό κρανιάς[1343] αλλά δεν φαινόταν πουθενά άκρη για να λυθεί. Ο βασιλιάς κατευθύνθηκε αμέσως στην ακρόπολη. Ο Αλέξανδρος περιεργάστηκε για λίγο τον κόμπο αλλά δεν ήταν ο άνθρωπος που υπομονετικά θα προσπαθούσε να τον λύσει. Χωρίς καθυστέρηση, είτε έκοψε με το σπαθί του τον δεσμό είτε αφαίρεσε το ξύλινο καρφί που ήταν μπηγμένο στον ρυμό και συγκρατούσε τον δεσμό του ζυγού. Όλοι έμειναν κατάπληκτοι. Ο κόμπος είχε λυθεί.[1344] Το στιγμιότυπο αυτό της εκστρατείας, ακόμη και εάν περιλαμβάνεται στην αλεξανδρινή μυθολογία, η οποία υφίσταται από τους αρχαίους χρόνους και εξάπτει την φαντασία, δείχνει την αποφασιστικότητα του Αλεξάνδρου και τονίζει το γεγονός ότι εκμεταλλευόταν κάθε ευκαιρία για να επισημαίνει ότι ήταν μοιραίο να προχωρήσει ανατολικά νικηφόρα. Το πάθος αυτού του νεαρού βασιλιά δεν διαφέρει ουσιαστικά καθόλου από το πάθος όλων των ιστορικών και συγχρόνων προσωπικοτήτων που επιμένουν να ολοκληρώσουν τον στόχο τους με κάθε δύναμη και κάθε μέσο. Η παράδοση για το Γόρδιο υπογραμμίζει για πρώτη φορά την ιδέα του ηγεμόνα του κόσμου, την οποία μόλις είχε αρχίσει να καλλιεργεί ο Αλέξανδρος στον στρατό του.

Εν τω μεταξύ, ο ηττημένος Μέμνων αποπειράθηκε να παρενοχλήσει τον Αλέξανδρο με τον στόλο στα μετόπισθεν προσπαθώντας να καταλάβει νησιά και να εξαγοράσει με χρήματα τις συνειδήσεις των άλλων Ελλήνων εναντίον των Μακεδόνων. Οι Έλληνες, όμως, ήταν πλέον επιφυλακτικοί απέναντι στους Πέρσες και κρατούσαν στάση αναμονής. Έτσι, ενώ φάνηκε για μια στιγμή ότι ο Αλέξανδρος απειλούνταν σοβαρά στα μετόπισθεν από τις νικηφόρες επιχειρήσεις του Μέμνονα στα νησιά του Αιγαίου και την πρόθεση του να επέμβει στην Μακεδονία με πολύ στόλο και στρατό, ξαφνικά ο Μέμνων ο Ρόδιος πέθανε.[1345] Στην συνέχεια, παρά την προσπάθεια των Περσών να διορίσουν ισάξιο αρχηγό του στόλου, δεν βρέθηκε ικανός αντικαταστάτης, πράγμα που γλύτωσε φυσικά τον Αλέξανδρο από περισσότερες σκοτούρες.

Από το Γόρδιο, ο Αλέξανδρος κατευθύνθηκε ανατολικά μέχρι την σημερινή Άγκυρα, όπου συνήψε μικρή νικηφόρα μάχη. Κατόπιν, δια μέσου του νοτιοδυτικού τμήματος της Καππαδοκίας και χωρίς να συναντήσει αντίσταση από τους ντόπιους, κατευθύνθηκε νότια μέχρι την Ταρσό της Κιλικίας, στα νοτιοανατολικά παράλια της Μικράς Ασίας. Ο στρατός μαζί με τον βασιλιά βάδισαν με γρήγορο βηματισμό μέσα στην καλοκαιριάτικη ζέστη και έφθασαν στην πόλη κατάκοποι και κάθιδροι, με την σκόνη να έχει κολλήσει επάνω τους. Μπροστά τους έρεαν τα παγωμένα νερά του Κύδνου ποταμού (Tarsus Çay) και ο Αλέξανδρος δεν δίστασε να βουτήξει για να δροσιστεί. Παρ' ότι ήταν καλοκαίρι, φαίνεται ότι το νερό του ποταμού που έρεε από τα χιονισμένα βουνά της περιοχής ήταν ιδιαίτερα κρύο, με αποτέλεσμα ο Αλέξανδρος να πληρώσει το μπάνιο με πρόσκαιρο κλονισμό της υγείας του και καθυστέρηση της εκστρατείας. Στην Ταρσό, λοιπόν, αρρώστησε με σπασμούς και υψηλό πυρετό είτε από πνευμονία είτε και από υπερκόπωση.[1346] Η γερή του κράση, όμως, του επέτρεψε να αναρρώσει γρήγορα

[1343] Η κρανιά είναι είδος του δέντρου κόρνος (cornus), που ανήκει στο γένος των αγγειόσπερμων δικότυλων φυτών, στην τάξη κορνώδη και στην οικογένεια κορνίδες ή κρανίδες. Η κρανιά μπορεί να φθάσει σε ύψος τα πέντε μέτρα ενώ το ξύλο της χρησιμοποιείται για την κατασκευή επίπλων, ξύλινων οχημάτων, εργαλείων και μικροαντικειμένων τέχνης.

[1344] Πρβλ Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.3 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XVIII (674) και Curtius, 3.1.14-18 -- Tarn, 2:262-265.

[1345] Διόδ. XVII.31.3-4.

[1346] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.4.7-8 και Curtius, 3.5 και Green, *Alexander*, p. 220.

και να διαφύγει τελικά τον κίνδυνο.

Ένα περίεργο και συνάμα αξιοσημείωτο γεγονός συνέβη κατά την περίοδο της ασθενείας του. Ο Παρμενίων ειδοποίησε μια μέρα τον Αλέξανδρο ότι ο προσωπικός του γιατρός, Φίλιππος, ήθελε να τον δηλητηριάσει. Ο Αλέξανδρος δεν έλαβε καθόλου υπ' όψιν του την προειδοποίηση και ήπιε χωρίς δισταγμό το φάρμακο που του είχε ετοιμάσει ο γιατρός του και έγινε καλά.[1347] Ίσως το γεγονός να ήταν άνευ σημασίας εάν ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται στον σημερινό ερευνητή η ιστορία της πιθανής δηλητηριάσεως του Αλεξάνδρου και ιδίως η δραματική περιγραφή του συμβάντος δεν έκανε πολλούς ιστορικούς να αμφισβητήσουν την γνησιότητά της. Παρ' όλα αυτά, ένας ιστορικός υποστηρίζει ότι "η Ιστορία δεν είναι αλήθεια μόνο όταν είναι βαρετή" και πως τελικά, εφ' όσον δεν υπάρχουν πληροφορίες για την μη γνησιότητά του περιστατικού, μπορεί και να είναι αληθινό.[1348] Πάντως, για δεύτερη φορά, μετά τον Γρανικό, ενοχοποιείται ο Παρμενίων από τους αρχαίους συγγραφείς για λανθασμένη συμβουλή προς τον Αλέξανδρο.

Αμέσως μόλις ανέρρωσε, ο Αλέξανδρος οδήγησε το στράτευμα προς τα ανατολικά, παράλληλα με την νότια ακτογραμμή της Κιλικίας και έφθασε στην Ισσό. Εκεί, άφησε τους τραυματίες και συνέχισε την πορεία του νότια, κατά μήκος της παραλίας, ψάχνοντας τον στρατό του Δαρείου.

Η Μάχη στην Ισσό (333 π.Χ.)

Όσο καιρό ο Αλέξανδρος προχωρούσε στην Μικρά Ασία, ο Δαρείος έκανε κάθε δυνατή προσπάθεια για να βρει στρατηγούς να αντιμετωπίσουν τους Μακεδόνες. Τελικά, μη βρίσκοντας, κατά την κρίση του, άξιους αρχηγούς και απορρίπτοντας την αίτηση του Χαρίδημου να τεθεί ο Αθηναίος στρατηγός επικεφαλής τμήματος του περσικού στρατού εναντίον των Μακεδόνων, αποφάσισε να αναλάβει ο ίδιος την αρχιστρατηγία.[1349] Ένα από τα κύρια προβλήματα της περσικής στρατιωτικής διοικήσεως, όμως, ήταν η διαφωνία των επιτελών και του βασιλιά σε θέματα στρατηγικής αλλά και η αμοιβαία δυσπιστία Περσών και Ελλήνων μισθοφόρων στρατηγών. Έτσι, ενώ το επιτελείο διαφωνούσε με την ιδέα της γενικής επιστρατεύσεως, ο Δαρείος αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον Αλέξανδρο με όλο τον στρατό σε μία αποφασιστική μάχη.

Ο περσικός στρατός συγκεντρώθηκε στην Βαβυλώνα. Αφού ο βασιλιάς διάλεξε τους καταλληλότερους για αξιωματικούς του και τους διέταξε να πάρουν μαζί και τις οικογένειές τους, όπως έκανε και ο ίδιος, ξεκίνησαν για την Κιλικία. Εν τω μεταξύ, ο Αλέξανδρος συνέχισε να βαδίζει νότια της Ισσού μέχρι την Μυρίανδρο (Ada Tepe, ανάμεσα στα σημερινά χωριά Hatun και Kepirce, νότια της Αλεξανδρέττας/Iskenderun) νομίζοντας πως ο Δαρείος βρισκόταν στα αριστερά του, στους Σωχούς (κάπου ανάμεσα στα σημερινά χωριά Demrek και Mazmanli, βορειοανατολικά της Αλεξανδρέττας). Ο Δαρείος όμως είχε φύγει από τους Σωχούς και προχωρώντας βόρεια παρέκαμψε την σημερινή οροσειρά Γκαβούρ νουρ Νταγκλαρί (Gavur nur Daglari) από αριστερά και στράφηκε νότια προς την Ισσό, ακολουθώντας την διαδρομή του Αλεξάνδρου. Ξαφνικά, ο Αλέξανδρος αντελήφθη ότι ο Δαρείος βρισκόταν πίσω του. Ο Μακεδόνας βασιλιάς συνειδητοποίησε ότι είχε αποκοπεί συγκοινωνιακά από την περιοχή που είχε ήδη καταλάβει στην Μ. Ασία. Άρα, θα έπρεπε να εμποδίσει τον Δαρείο να θέσει υπό τον

[1347] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.4.8-11 και Διόδ. XVII.31.4-6 και Curtius, 3.6 και Πάπυρος Οξυρύγχου 1798, FGrH, 148, F44 Col. I και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος" XIX (674-675) και Ιουστίνος (Justinus), XI.VIII.

[1348] "history is not only true when dull", Fox, pp. 162-163.

[1349] Οι Πέρσες δεν επρόκειτο να εμπιστευθούν την αρχηγία στρατού για μια τόσο κρίσιμη μάχη σε Έλληνες μισθοφόρους στρατηγούς (Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 57).

έλεγχό του τα στενά περάσματα που οδηγούσαν στην Συρία, τις ονομαζόμενες Πύλες της Συρίας (Belen Geçidi) και Πύλες της Κιλικίας (κοντά στο Sariseki, βόρεια της Αλεξανδρέττας) και τα οποία μόλις είχε εκείνος διαβεί. Στράφηκε λοιπόν βόρεια και με το μεγαλύτερο μέρος του στρατού του πέρασε τις πύλες της Κιλικίας προς βορρά και βρήκε τον στρατό του Δαρείου στην παραθαλάσσια πεδιάδα της Ισσού, νότια της σημερινής τουρκικής πόλεως Ντερτιόλ (Dörtyol) στον Ισσικό ή κόλπο της Αλεξανδρέττας/Iskenderum, στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο Αλέξανδρος αντελήφθη αμέσως ότι η διαμόρφωση του εδάφους ευνοούσε τον μακεδονικό στρατό. Ετοιμάσθηκε λοιπόν να αναπτύξει τον στρατό του γνωρίζοντας ότι στην στενή πεδιάδα της Ισσού, ανάμεσα στην θάλασσα και στο όρος Αμανός (Gavur nur Daglari), οι Πέρσες δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το πλήθος του στρατού τους.[1350]

Οι Πέρσες είχαν πέσει σε τυχαία παγίδα που θα απέβαινε μοιραία. Ο χώρος στον οποίο επρόκειτο να δοθεί η μάχη είχε πλάτος 14 στάδια, δηλαδή περίπου 2.600 μ. (AMCD) και έτσι το μέτωπο των αντιπάλων δεν μπορούσε να ξεπεράσει αυτό το πλάτος.[1351] Ο Δαρείος, που πρέπει να είχε συγκεντρώσει συνολικά πάνω από 200.000 άνδρες,[1352] δεν μπορούσε να τους χρησιμοποιήσει όλους. Όντως, παρά τον όγκο του στρατού του, ο Δαρείος μπόρεσε τελικά να παρατάξει στην πρώτη γραμμή μόνο 90.000 πεζούς και 30.000 ιππείς ενώ 20.000 άνδρες, μάλλον ελαφρύ πεζικό, βρίσκονταν λίγο παραπέρα. Οι υπόλοιποι πρέπει να έμειναν εφεδρείες στα μετόπισθεν. Ολόκληρος ο στρατός του, εκτός από το ελαφρύ πεζικό των 20.000 ανδρών, ήταν πίσω από τον Πίναρο ποταμό (ο Payas ή κατ' άλλους ο Deli Chay).[1353] Σκοπός του Δαρείου ήταν να χρησιμοποιήσει το ιππικό ως κύρια δύναμη επιθέσεως ενώ οι πεζοί θα κρατούσαν άμυνα μέχρι οι ιππείς να πλευροκοπήσουν την ανίκητη κατά μέτωπο μακεδονική φάλαγγα.[1354]

Ο Αλέξανδρος διέθετε καθ' υπολογισμό μάλλον 30.000-35.000 στρατό, αποτελούμενο από 20.000-30.000 πεζούς και 5.000 ιππείς.[1355] Όταν ο Μακεδόνας βασιλιάς αντίκρισε την παράταξη των αντιπάλων, φρόντισε να στείλει αμέσως ένα απόσπασμα για να επιτεθεί και να απωθήσει τους 20.000 ελαφρούς ιππείς, που βρίσκονταν απομονωμένοι μπροστά και αριστερά από τον κυρίως περσικό στρατό. Κατόπιν, άρχισε να δίνει διαταγές για την τοποθέτηση των διαφόρων στρατιωτικών σωμάτων και, από τον τρόπο που παρέταξε τον στρατό του, συνάγεται και το στρατιωτικό του σχέδιο. Ο Αλέξανδρος ενίσχυσε με περισσότερο ιππικό το αριστερό τμήμα του στρατού του, αυτό που επρόκειτο να αντιμετωπίσει τους Πέρσες ιππείς, έτσι ώστε να κρατήσει καλή άμυνα ενώ με το δεξί της παρατάξεως θα προσπαθούσε να διασπάσει τις εχθρικές γραμμές. Το μειονέκτημα του στρατού του Αλεξάνδρου ήταν πιθανόν η μικρή του δύναμη σε σχέση με τους Πέρσες ενώ το πλεονέκτημά του ήταν η ισορροπημένη διάταξη του

[1350] Curtius, 3.8.

[1351] Δες συζήτηση για την ακριβή θέση της μάχης σε Fox, pp. 169-170 -- Για 14 στάδια γράφει ο Καλλισθένης ο Ολύνθιος, FGrH, 124, F35=Πολύβιος, XII.17.

[1352] Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:274. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν τυπικά διογκωμένους αριθμούς αλλά είναι βέβαιο ότι ο περσικός στρατός ήταν υπέρτερος του μακεδονικού (Tarn, 1:25 και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 57). Για 600.000 άνδρες γράφει ο Αρριανός, *Ανάβασις*, B.8.8 και ο Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XVIII (674), και ο ιστορικός του Οξύρυγχου Πάπυρου 1798, FGrH, 148 Fr 44 Col. II. O Curtius (3.2.4-9) αναφέρει 250.000 πεζούς και 62.200 ιππείς. Για 400.000 πεζούς με 100.000 ιππικό μιλούν ο Διόδωρος (XVII.31.2) και ο Ιουστίνος (Justinus, XI.IX.1). Για 30.000 ιππείς και τουλάχιστον 30.000 Έλληνες μισθοφόρους γράφουν ο Καλλισθένης ο Ολύνθιος (FGrH, 124, F35=Πολύβιος, XII.18) και ο Αρριανός (*Ανάβασις*, B.8.5-6). Αντιθέτως ο Hamilton, p. 67, υπολογίζει τους Έλληνες μισθοφόρους σε 20.000 και ο Fuller, p. 155, λίγο παραπάνω από 10.000.

[1353] Δες συζήτηση σε Hammond, *Alexander King*, pp. 97-101 ο οποίος κλίνει υπέρ του Payas και ανάλυση σε Fuller, pp. 156-160 ο οποίος προτείνει τον Deli Chay.

[1354] Curtius, 3.11.1 -- Πολύβιος XII.17-22.

[1355] Πρβλ. Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:274 και Fox, p. 170 και Tarn, 1:26.

στρατού του με ιππικό και στα δύο άκρα.[1356]

Με αυτήν την διάταξη δυνάμεων των δύο αντιπάλων άρχισε ένα απόγευμα του Νοεμβρίου του 333 η μάχη της Ισσού (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:81). Ο Δαρείος, μετά την απώθηση του ελαφρού ιππικού, κράτησε αμυντική στάση και περίμενε την επίθεση των Μακεδόνων. Τότε, ο Αλέξανδρος άρχισε να κινείται αργά προς το ποτάμι αλλά ξαφνικά διέταξε ταχεία επίθεση που παραξένεψε τους Πέρσες με την ορμή και την σφοδρότητά της. Οι Μακεδόνες ιππείς της δεξιάς πλευράς της παρατάξεως του Αλεξάνδρου πέρασαν το ποτάμι και έτρεψαν σε φυγή τους απέναντι εχθρούς. Στο κέντρο, όμως, οι Έλληνες μισθοφόροι των Περσών εκμεταλλεύθηκαν την διάσπαση της μακεδονικής φάλαγγας σε δύο ή και περισσότερα τμήματα κατά την διάβαση του ποταμού και εξαπέλυσαν σφοδρή επίθεση εναντίον της. Εκεί, ο Αλέξανδρος έχασε τον Πτολεμαίο του Σελεύκου και 120 άλλους εκλεκτούς Μακεδόνες. Το νικηφόρο δεξιό τμήμα του Αλεξάνδρου άρχισε να πλευροκοπά τους Έλληνες μισθοφόρους, οι οποίοι μόλις κατάφεραν να οπισθοχωρήσουν συγκροτημένοι και να έχουν λίγες απώλειες. Ο Δαρείος, βλέποντας την κατάρρευση της αριστερής του πλευράς και την οπισθοχώρηση των Ελλήνων μισθοφόρων του, φοβήθηκε για την ζωή του.[1357] Τράπηκε σε φυγή πάνω στο ‘άρμα του, το οποίο όμως εγκατέλειψε μαζί με τα όπλα του λίγο πιο πέρα για να διαφύγει πιο εύκολα έφιππος. Εν τω μεταξύ, στο αριστερό του Αλεξάνδρου, οι Πέρσες ιππείς είχαν πρώτοι περάσει το ποτάμι και η μάχη ήταν σφοδρή γιατί μετά βίας οι ιππείς του Αλεξάνδρου κρατούσαν τις συνεχείς επιθέσεις των πολυάριθμων Περσών ιππέων. Όταν οι τελευταίοι όμως είδαν ότι όλοι οι άλλοι είχαν οπισθοχωρήσει και έμαθαν για την φυγή του βασιλιά τους, εγκατέλειψαν άτακτα το πεδίο της μάχης.[1358]

Ο Αλέξανδρος καταδίωξε τον Δαρείο μέχρι περίπου την σημερινή πόλη Τοπράκαλλε (Toprakkale), βόρεια της Ισσού,[1359] αλλά δεν τον πρόλαβε και αρκέστηκε στα παρατημένα όπλα. Οι απώλειες του Περσικού στρατού μαζί με τους αιχμαλώτους πρέπει να άγγιζαν τους 100.000 άνδρες, εκ των οποίων 10.000 ιππείς, ενώ ο στρατός είχε γενικώς διαλυθεί αν και τμήματα του ιππικού συνέχισαν αργότερα να παρενοχλούν τις επικοινωνίες του Αλεξάνδρου στα μετόπισθεν.[1360] Όσοι γλύτωσαν από τους Έλληνες μισθοφόρους του Δαρείου φαίνεται ότι κατάφεραν να φθάσουν στην Τρίπολη του Λιβάνου (σημερινή Tarabulus Ash-Sham, στον βόρειο Λίβανο) και να επιβιβασθούν στα πλοία με τα οποία είχαν έρθει.[1361] Ο μακεδονικός στρατός έχασε μερικές εκατοντάδες πεζούς και ιππείς ενώ είχε και μερικές εκατοντάδες τραυματίες, συμπεριλαμβανομένου και του ιδίου του Αλεξάνδρου από ξίφος στον μηρό.[1362] Ο Αλέξανδρος, παρ’

[1356] Curtius, 3.8.28-3.9 και Fuller, pp. 159-160.

[1357] Παρ’ ότι ο Αρριανός, Β.11.4, υπονοεί ότι ο Δαρείος εγκατέλειψε από τους πρώτους την μάχη ("σὺν τοῖς πρώτοις ἔφευγε"), ο Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 61-62, επιχειρηματολογεί υπέρ της απόψεως ότι ο Δαρείος πολέμησε γενναία και έφυγε όταν το μέτωπο είχε ουσιαστικά καταρρεύσει.

[1358] Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.10.2-11.5. Για την σύγχυση που υπάρχει στις αρχαίες πηγές σχετικά με την διεξαγωγή της μάχης δες Hammond, *Alexander King*, pp. 100-111. Δες τα σχεδιαγράμματα του Στάντη Αποστολίδη για μια πιθανή (κυρίως κατά Αρριανό) εξέλιξη της μάχης σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:274-280

[1359] Σε απόσταση 200 σταδίων από το πεδίο της μάχης (Διόδ. XVII.37.2), δηλαδή περίπου 37 χλμ.

[1360] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.11.8 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XX (675) και Curtius, 3.11.27 και Διόδ. XVII.36.6. Για 61.000 πεζούς, 10.000 ιππείς νεκρούς και 40.000 αιχμαλώτους γράφει ο Ιουστίνος (Justinus), XI.IX.10.

[1361] Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.13.2.

[1362] Πρβλ. Διόδ. XVII.36.6 (300 πεζοί και 150 ιππείς σκοτωμένοι) και Curtius, 3.11.27 (302 πεζοί, 150 ιππείς νεκροί) και Ιουστίνος, XI.IX.11 (130 σκοτωμένοι πεζοί και 150 ιππείς) και Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.10.7 (120 διακεκριμένοι Μακεδόνες σκοτωμένοι). Ανάλογα με την αποκατάσταση του χειρογράφου της Ιστορίας του Κούρτιου, μπορούμε να διαβάσουμε 4.500 τραυματίες ή 504 τραυματίες

ότι λαβωμένος, επισκέφθηκε τους τραυματίες στρατιώτες του για να τους δώσει κουράγιο ενώ αντάμειψε με χρήματα όσους είχαν κάνει κάποια εξαιρετική πράξη.

Οι παράγοντες που έδωσαν την νίκη στον Αλέξανδρο ήταν η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, που δεν άφησε την ανάπτυξη όλου του Περσικού στρατού, η απρονοησία του Δαρείου να αντιμετωπίσει τους Μακεδόνες με όλο του τον στρατό και ίσως η πρόωρη εγκατάλειψη του πεδίου της μάχης από τον Πέρση βασιλιά όταν υποπτεύθηκε πως τελικά θα ηττούνταν. Επίσης, η καλή στρατηγική του Αλεξάνδρου, η ορμή των Ελλήνων και η καλύτερη εκπαίδευσή τους σε σύγκριση με το μεγαλύτερο μέρος του περσικού στρατού και φυσικά η όλη απόφαση του Μακεδόνα Βασιλιά να στραφεί πίσω και να δώσει την μάχη στην Ισσό. Η είδηση της νίκης στην Ελλάδα προξένησε μεγάλο θαυμασμό για τον Αλέξανδρο και τον στρατό του και αποστόμωσε αυτούς που πίστευαν στην ήττα.

Μετά το τέλος της μάχης, οι Μακεδόνες βρήκαν στο στρατόπεδο των Περσών την βασιλική οικογένεια και τις οικογένειες των ευγενών. Μόλις τα μέλη των οικογενειών, που είχαν φέρει μαζί τους ο βασιλιάς των Περσών, οι συγγενείς του και οι φίλοι του, αντελήφθησαν ότι οι δικοί τους αιχμαλωτίσθηκαν, κατελήφθησαν από "πάθος". Αυτές οι γυναίκες, που μόλις επέτρεπαν να τις μεταφέρουν σε πολυτελείς άμαξες και δεν άφηναν κανένα μέρος του σώματός τους να φαίνεται, πετάγονταν τώρα με φωνές και οδυρμούς έξω από τις σκηνές, σχίζοντας τα ρούχα τους και μένοντας σχεδόν γυμνές, και, επικαλούμενες τους θεούς, έπεφταν στα πόδια των νικητών.

> Πάθος δ' ἦν δεινότατον περὶ τὰς αἰχμαλωτιζομένας γυναῖκας. Αἱ γὰρ πρότερον διὰ τρυφὴν ἐπ' ἀπήναις πολυτελέσι μόγις κατακομιζόμεναι καὶ γυμνὸν μέρος τοῦ σώματος οὐδὲν φαίνουσαι, τότε μονοχίτωνες καὶ τὰς ἐσθῆτας περιρρήττουσαι μετ' ὀδυρμῶν ἐκ τῶν σκηνῶν ἐξεπήδων, ἐπιβοώμεναι θεοὺς καὶ προσπίπτουσαι τοῖς τῶν κρατούντων γόνασι.[1363]

Ανάμεσα σ' αυτές τις γυναίκες ήταν και η σύζυγος και η μητέρα του Δαρείου. Ο Πέρσης βασιλιάς είχε εγκαταλείψει όλη του την οικογένεια στο στρατόπεδο, όπου συνελήφθη από τους Μακεδόνες. Ο Αλέξανδρος δεν πείραξε καθόλου τους οικείους του Μέγα Βασιλέα αλλά αντιθέτως τους ανήγγειλε ότι ο Δαρείος ήταν ζωντανός ενώ εκείνοι τον νόμιζαν νεκρό. Ο Μακεδόνας βασιλιάς συμπεριφέρθηκε έτσι από σεβασμό αλλά και διπλωματία. Θα πρέπει να γνώριζε ότι η διαδοχή στον περσικό θρόνο ακολουθούσε την γυναικεία πλευρά και φυσικά είχε κάθε λόγο να συμπεριφερθεί άψογα στην μητέρα του Δαρείου με απώτερο σκοπό να νομιμοποιήσει στο μέλλον την θέση του ως κυρίου περσικών εδαφών.[1364]

Ο Αλέξανδρος δεν θέλησε να ακολουθήσει τα ίχνη του Δαρείου για να του επιτεθεί. Ίσως φοβήθηκε ότι το περσικό ναυτικό, που αποτελούνταν κυρίως από Φοίνικες και Κυπρίους, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τις Πόλεις της Φοινίκης και την Αίγυπτο για να κυριαρχήσει στο Αιγαίο και να επιτεθεί στην Ελλάδα, όπου μπορεί και να έβρισκαν σύμμαχους τους Σπαρτιάτες και τους Αθηναίους. Έτσι, αποφάσισε να προχωρήσει νότια και να καταλάβει την φοινικική παραλία για να ελέγχει όλη την ανατολική

(Πρβλ. μεταφράσεις σε έκδ. Loeb και έκδ. Penguin). Για τον τραυματισμό του Αλεξάνδρου δες Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XX (675) και Διόδ. XVII.34.5 και Αρριανός, *Ανάβασις*, B.12.1 και Curtius, 3.11.10.

[1363] Διόδ. XVII.35.4-5.

[1364] Curtius, 3.12.1-12 -- Wilcken, p. 105 και Green, *Alexander*, p. 235.

ακτή της Μεσογείου και να αποκόψει τον περσικό στόλο από τις πηγές τροφοδοσίας του.

Καθ' οδόν, ήρθαν απεσταλμένοι του Δαρείου με επιστολή του Μεγάλου Βασιλέως. Ο Δαρείος προσπαθούσε να περισώσει ό,τι μπορούσε με υπερηφάνεια. Λίγο πολύ απαιτούσε από τον Αλέξανδρο να απελευθερώσει την οικογένειά του με αντάλλαγμα πολλά χρήματα. Του θύμιζε ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς ήταν εκείνος που είχε εισβάλει στην χώρα του και ο Δαρείος είχε προσπαθήσει να αμυνθεί. Τώρα, ζητούσε φιλία και συμμαχία με τους Μακεδόνες.[1365]

Ο Αλέξανδρος απάντησε με επιστολή (Ιστορική Πηγή 32) στην οποία επισήμαινε ότι είναι πλέον ο βασιλιάς της Ασίας. Θύμιζε στον Δαρείο την επίθεση των Περσών κατά της Ελλάδας τον προηγούμενο αιώνα και ότι εκείνος, ως "ἡγεμὼν τῶν Ἑλλήνων κατασταθείς", είχε αναλάβει το έργο της τιμωρίας των Περσών. Επισήμαινε, επίσης, ότι επεδίωκε και ο ίδιος προσωπική εκδίκηση γιατί οι Πέρσες κατηύθυναν τους συνωμότες που οργάνωσαν την δολοφονία του πατέρα του για την οποία, μάλιστα, πανηγύριζαν αντί να λυπηθούν. Με τα επιχειρήματα αυτά ο Αλέξανδρος καταρρίπτει όλους τους ισχυρισμούς του Δαρείου για δήθεν άδικη επίθεση και φυσικά απορρίπτει τις προτάσεις του για συμμαχία προβάλλοντας κιόλας την αξίωση να τον θεωρεί ανώτερο του. Για πρώτη φορά, ο Αλέξανδρος αναφέρει τον εαυτό του ως κυρίαρχο της Ασίας. Από το περιεχόμενο της επιστολής του θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το σχέδιο για την κατάκτηση της Ασίας σχηματοποιήθηκε σιγά-σιγά και παγιώθηκε στον νου του Αλεξάνδρου μετά την νίκη του στην Ισσό. Τα γεγονότα δείχνουν ότι μετά τον Γρανικό ισχυροποίησε την θέση του στον ελληνικό χώρο ενώ μετά την Ισσό όλο του το ενδιαφέρον στράφηκε προς την Ασία και την κατάκτησή της.[1366]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 32
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΡΟΣ ΔΑΡΕΙΟ: ΕΙΜΑΙ Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΤΗΣ ΑΣΙΑΣ (331 π.Χ.)

Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Β.14.4-9. Απόδοση στα νεοελληνικά Δ. Ι. Λοΐζος.

Όταν οι πρόγονοί σας εισέβαλαν στην Μακεδονία και στην υπόλοιπη Ελλάδα, μας προξένησαν συμφορές ενώ εμείς δεν είχαμε πράξει τίποτα εναντίον τους. Εγώ, αφού ανακηρύχθηκα ηγεμών των Ελλήνων και θέλοντας να τιμωρήσω τους Πέρσες για τις πράξεις τους, πέρασα στην Ασία. Εσείς βοηθήσατε τους Περινθίους, που έβλαψαν τον πατέρα μου, ενώ στην Θράκη, που είχαμε υπό την επικυριαρχία μας, [ο Αρταξέρξης] ο Ώχος έστειλε δυνάμεις. Ο πατέρας μου πέθανε από συνωμότες, που εσείς διατάξατε, όπως εσείς οι ίδιοι περηφανευθήκατε στις επιστολές που στείλατε σε όλους.

Αφού δολοφόνησες τον Αρσή, σε συνεργασία με τον Βαγώα, κατέλαβες την εξουσία παρανόμως, κατά παράβαση του περσικού νόμου, επιφέροντας συμφορά στους Πέρσες. Έστειλες εναντίον μου γράμματα στους Έλληνες για να μου κηρύξουν πόλεμο και χρήματα στους Λακεδαιμόνιους και σε ορισμένους άλλους Έλληνες, τα οποία καμιά Πόλη δεν δέχθηκε εκτός των Λακεδαιμονίων. Οι απεσταλμένοι διέφθειραν με δωροδοκίες τους φίλους μου και επιχείρησαν να καταλύσουν την ειρήνη που εγκαθίδρυσα στην Ελ-

---

[1365] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.17, Curtius, 4.1.7-14 και Ιουστίνος (Justine), XI.XII.1-2 και Αρριανός *Ανάβασις,* Β.14. Για προβλήματα σχετικά με τον χρόνο και το περιεχόμενο αυτής και της επόμενης επιστολής του Δαρείου δες O'Brien, pp. 79-80.

[1366] Wilcken, p.106 και Hammond*, Alexander King*, p. 113.

λάδα. [Για όλα αυτά] εξεστράτευσα εναντίον σου διότι εσύ ξεκίνησες πρώτος την διαμάχη.

Επειδή έχω ήδη νικήσει στην μάχη τους στρατηγούς και σατράπες σου και τώρα εσένα μαζί με τον στρατό σου και έχω καταλάβει την χώρα που μου δώρισαν οι θεοί, έχω υπό την ευθύνη μου και χωρίς να τους υποχρεώνω όσους παρατάχθηκαν μαζί σου στην μάχη αλλά δεν σκοτώθηκαν. Αυτοί κατέφυγαν σε μένα και βρίσκονται με την θέλησή τους στις τάξεις του στρατού μου.

Εφόσον λοιπόν είμαι κύριος όλης της Ασίας, εσύ να έρθεις σε μένα. Εάν φοβάσαι ότι ερχόμενος θα πάθεις κάτι από μένα, στείλε μερικούς από τους φίλους σου να ανταλλάξουμε εγγυήσεις. Όταν έρθεις, να ζητήσεις την μητέρα σου, την γυναίκα σου, τα παιδιά σου και ό,τι άλλο θέλεις και θα το λάβεις εάν με πείσεις.

Από δω και στο εξής, όταν στέλνεις πρέσβεις, θα τους στέλνεις σε μένα ως βασιλιά της Ασίας. Δεν θα αλληλογραφούμε ως ίσος προς ίσο αλλά θα λες σε μένα, ως ιδιοκτήτη όλων αυτών που σου ανήκουν, τι χρειάζεσαι. Σε αντίθετη περίπτωση, εγώ θα αποφασίζω για σένα ως αδικουμένου. Εάν έχεις διαφορετική γνώμη για το θέμα της βασιλείας, να μείνεις να την διεκδικήσεις και να μην φεύγεις, καθώς εγώ θα σε κυνηγήσω όπου και εάν είσαι.

Μόλις ο Μακεδόνας βασιλιάς συνέταξε και έστειλε την απάντησή του στον Δαρείο, έλαβε μια χαρμόσυνη είδηση. Τον πληροφόρησαν ότι ο Παρμενίων με την εμπροσθοφυλακή είχε καταλάβει την Δαμασκό και είχε βρει τους βασιλικούς θησαυρούς,[1367] που είχε φροντίσει να στείλει εκεί ο Δαρείος για μεγαλύτερη ασφάλεια. Ο Αλέξανδρος πρέπει να ένοιωσε μεγάλη ανακούφιση διότι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα χρήματα αυτά για πληρωμές του στρατού.

Η Πολιορκία και η Πτώση της Τύρου (332 π.Χ.)

Μετά την μεγάλη νίκη στην Ισσό, ο μακεδονικός στρατός συνέχισε την πορεία του στα παράλια της Φοινίκης με σκοπό να καταλάβει τις φοινικικές πόλεις. Η Βύβλος (σημερινή Gebal) και η Σιδώνα δεν προέβαλαν καμία αντίσταση αλλά η Τύρος αρνήθηκε να παραδοθεί. Στην πραγματικότητα φαίνεται ότι, ενώ αντιπρόσωποι των Τυρίων ήρθαν να προϋπαντήσουν τον Αλέξανδρο ζητώντας την φιλία του, εκείνος, επιθυμώντας οπωσδήποτε την υποταγή της Πόλεως, ζήτησε να θυσιάσει μέσα στην νέα τους πόλη, πράγμα που οι Τύριοι αρνήθηκαν. Τότε ο Αλέξανδρος συγκάλεσε πολεμικό συμβούλιο και εξήγησε στους επιτελείς του ότι, εάν δεν έθεταν τις Φοινικικές Πόλεις υπό την κυριαρχία τους, οι Πέρσες, χρησιμοποιώντας τον φοινικικό στόλο, θα μπορούσαν να είχαν υπό τον έλεγχο τους την Κύπρο, την Αίγυπτο και γενικά ολόκληρη την Α. Μεσόγειο. Σε περίπτωση που συνέβαινε αυτό, τα νώτα των Μακεδόνων θα ήταν ακάλυπτα όταν επιτίθονταν στην Αίγυπτο ή όταν θα εισχωρούσαν βαθιά στην Ασία.[1368] Άλλωστε, με τους Πέρσες να ελέγχουν την θάλασσα, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος υποκινήσεως των Ελληνικών Πόλεων εναντίον των Μακεδόνων. Έτσι, το μακεδονικό επιτελείο αποφάσισε να πολιορκηθεί η Τύρος μέχρι τελικής πτώσεως.

Η πολιορκία της Τύρου άρχισε τον Ιανουάριο του 332 π.Χ. και επρόκειτο να αποδειχθεί πολύ δύσκολη για τον Αλέξανδρο και τους Μακεδόνες του (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:93). Η νέα πόλη είχε κτισθεί λίγο βορειότερα της παλιάς Τύρου, σε ένα νησάκι που

[1367] 2.600 τάλαντα και ασήμι αξίας 500 ταλάντων (Curtius, 3.13.16).

[1368] Ιουστίνος (Justinus), XI.X.10-14 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.17.

απείχε στο πλησιέστερο σημείο περίπου 750 μ. (AMCD) από την ακτή.[1369] Η πόλη προστατευόταν με υψηλά τείχη που έφθαναν στην ανατολική πλευρά, προς την ξηρά, τα 46-48 μέτρα (AMCD).[1370] Οι Τύριοι διέθεταν την εποχή αυτή στα λιμάνια της πόλεώς τους 80 τριήρεις[1371] ενώ ο Αλέξανδρος δεν είχε καθόλου στόλο αφού είχε διαλύσει την ναυτική του δύναμη λίγο νωρίτερα. Οι Τύριοι είχαν ακόμη μεγάλο αριθμό μισθοφόρων στρατιωτών και μηχανές για να εξουδετερώσουν πιθανούς πολιορκητές. Το φρόνημά τους ήταν υψηλό, διότι η πόλη είχε την φήμη απόρθητου φρουρίου, ενώ υπολόγιζαν και στην βοήθεια των πανίσχυρων Καρχηδονίων, μητέρα Πόλη των οποίων ήταν η Τύρος.

Ο Αλέξανδρος προσπάθησε την ύστατη στιγμή, πριν αρχίσει να πολιορκεί την Τύρο, να χρησιμοποιήσει διπλωματία. Έστειλε απεσταλμένους να πείσουν τους Τυρίους για ειρήνη αλλά εκείνοι ως απάντηση τους σκότωσαν και πέταξαν τα σώματά τους στην θάλασσα. Η σύγκρουση ήταν πλέον αναπόφευκτη. Ο Μακεδόνας βασιλιάς σκέφθηκε να κατασκευάσει πρόσχωμα ("χώμα") για να ενώσει την ακτή με το νησί και να προσβάλει τα τείχη με τις πολιορκητικές μηχανές του από κοντά. Το έργο ήταν εξαιρετικά δύσκολο διότι το βάθος του νερού ήταν 3 οργιές ή 5,55 μ. ενώ έπνεαν δυνατοί άνεμοι που σήκωναν μεγάλα κύματα.[1372] Οι Μακεδόνες, που διέθεταν την τεχνογνωσία και τα μέσα για το έργο, χρησιμοποίησαν μεγάλες πέτρες από την παλιά Τύρο και ξύλα από τα δάση του Λιβάνου για την κατασκευή του προσχώματος. Παράλληλα, για να κερδίσουν χρόνο, εξανάγκασαν πολλές χιλιάδες ντόπιους να εργασθούν στην κατασκευή του. Οι Τύριοι θορυβήθηκαν όταν αντελήφθησαν πόσο γρήγορα προχωρούσε η κατασκευή του μώλου και πλησίαζε στα τείχη και φρόντισαν να στείλουν τα γυναικόπαιδα και τους ηλικιωμένους στην Καρχηδόνα. Παράλληλα, έκαναν όλες τις απαιτούμενες προετοιμασίες για να αντιμετωπίσουν την πολιορκία και άρχισαν από τα τείχη και από τα πλοία να χτυπούν αυτούς που έφτιαχναν τον μώλο. Ο Αλέξανδρος, για να προστατεύσει όσους ασχολούνταν στο έργο, έβαλε να κατασκευάσουν υψηλότατους ξύλινους κινητούς πολιορκητικούς πύργους, που ξεπερνούσαν τα τείχη της Τύρου, για να κτυπούν με ευκολία οι Μακεδόνες τους αντιπάλους. Οι πύργοι είχαν ύψος 53 μ. και 20 ορόφους, από τους οποίους καλυμμένοι Μακεδόνες στρατιώτες έριχναν στους πολιορκουμένους και στα πλοία τους. Ακόμη, τοποθέτησε παραπετάσματα από δέρματα ζώων για να προστατεύσει αυτούς που εργάζονταν για την κατασκευή του μώλου.[1373] Οι Τύριοι δεν είχαν άλλη επιλογή από το να καταστρέψουν τους πολιορκητικούς πύργους. Γέμισαν ένα μεγάλο πλοίο με εύφλεκτα υλικά, του έβαλαν φωτιά και το έσπρωξαν, με συνοδεία άλλων μικρότερων πλοίων, να πλησιάσει τους μακεδονικούς πύργους για να καούν. Όταν οι πύργοι πήραν φωτιά, Τύριοι βγήκαν από τα τείχη και έκαψαν πολλές από τις άλλες πολιορκητικές μηχανές και τους πύργους, που δεν είχαν πάθει μέχρι τότε ζημιά.

Η καταστροφή για τους Μακεδόνες ήταν σημαντική αλλά ο Αλέξανδρος ήταν αποφασισμένος. Διέταξε να διευρύνουν τον μώλο για να μπουν περισσότεροι πύργοι αλλά και για να στηθούν μακρύτερα από την άκρη του χώματος ώστε να είναι προστατευμένοι. Εκείνος πήγε στην Σιδώνα να συγκεντρώσει πλοία διότι κατάλαβε ότι δεν ήταν δυνατόν να επιβληθεί με τους Τυρίους να ελέγχουν πλήρως τον θαλάσσιο χώρο στην περιοχή.[1374] Ο Αλέξανδρος αντελήφθη ότι η πολιορκητική τεχνική που εφήρμοζε,

[1369] 4 στάδια γράφει ο Διόδωρος, XVII.40.4. Σήμερα, το νησί των αλεξανδρινών χρόνων έχει τελείως ενωθεί με την ξηρά (δες εικ. ΙΕΕ, 4:92).

[1370] 150 πόδια γράφει ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Β.21.4). Για τις δυσκολίες της πολιορκίας σε σχέση με την οχύρωση της πόλεως δες Πολύαινος, 4.3.3-4 & 4.13.

[1371] Διόδ. XVII.41.1.

[1372] Curtius, 4.2.15 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.18.3.

[1373] Curtius, 4.2.16-24 και ΙΕΕ, 4:97, όπου και σχέδιο των πύργων.

[1374] Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.19.

και την οποία είχε διδαχθεί από τον πατέρα του, δεν θα είχε αποτέλεσμα. Άλλωστε, οι Μακεδόνες του Φιλίππου είχαν υιοθετήσει την τεχνική του Διονυσίου των Συρακουσών, του οποίου οι μηχανικοί την είχαν διδαχθεί από τους Φοίνικες. Με άλλα λόγια, ο Αλέξανδρος εφήρμοζε την ανατολική τεχνική της πολιορκίας, στην οποία οι Έλληνες είχαν υπάρξει απλοί μαθητές των Ανατολικών Λαών. Δεν του έμενε λοιπόν άλλο από το να αποκλείσει την Τύρο από την ξηρά με τον στρατό και από την θάλασσα χρησιμοποιώντας στόλο, με την ελπίδα πως θα τους ανάγκαζε να παραδοθούν.[1375]

Ο μοναδικός οργανωμένος στόλος στην Α. Μεσόγειο την εποχή αυτή ήταν των Περσών και αποτελούνταν κυρίως από μισθοφορικά φοινικικά και κυπριακά πλοία. Το χρονικό διάστημα που ο Αλέξανδρος κατευθυνόταν από την Μ. Ασία προς την Φοινίκη, ο περσικός στόλος κρατούνταν απασχολημένος από τους Μακεδόνες στον Ελλήσποντο. Μετά τον θάνατο του Μέμνονα, μάλιστα, οι Μακεδόνες πέρασαν στην αντεπίθεση ανακαταλαμβάνοντας περιοχές και πόλεις που είχαν πρόσκαιρα περιέλθει στα χέρια των Περσών.[1376] Την ίδια εποχή, έγιναν γνωστές και οι επιτυχίες του Αλεξάνδρου εναντίον του περσικού στρατού καθώς και η στενή πολιορκία της Τύρου. Έτσι, οι Φοίνικες και οι Κύπριοι, όταν έγινε γνωστό ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς αναζητούσε στόλο, έσπευσαν να θέσουν τα καράβια τους στην διάθεση του Αλεξάνδρου. Οι μισθοφόροι των Περσών είδαν στην πρόσκληση του βασιλιά την καταπληκτική ευκαιρία να απαλλαγούν από την απειλή της Τύρου, η οποία κυριαρχούσε στην περιοχή τους. Οι κυβερνήτες του στόλου της Βύβλου και της Σιδώνας, όταν μάλιστα έμαθαν ότι οι πόλεις τους κατέχονταν από τους Έλληνες, εγκατέλειψαν αμέσως τους Πέρσες και, γυρίζοντας στην Φοινίκη, έθεσαν τον στόλο τους, αποτελούμενο από 80 πλοία, στην διάθεση των Μακεδόνων. Το ίδιο έπραξαν και οι βασιλείς της Κύπρου, Πνυταγόρας της Σαλαμίνας, Ανδροκλής της Αμαθούντος και Πασικράτης του Κουρίου, οι οποίοι αποχώρησαν από τον περσικό στόλο και οδήγησαν τα 120 πλοία τους στον Αλέξανδρο αναγνωρίζοντας την κυριαρχία του στην ανατολική παραλία της Μεσογείου. Σε λίγες μέρες, έπλευσαν στην Φοινίκη 23 πλοία σταλμένα από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και την Ρόδο Τελικά, μαζί με μια μακεδονική πεντηκόντορο, ο Αλέξανδρος συγκέντρωσε 224 πλοία και απέκτησε την ναυτική υπεροπλία στην Α. Μεσόγειο. Ταυτοχρόνως, ο στρατός του ενισχύθηκε από 4.000 Έλληνες μισθοφόρους.[1377]

Χωρίς να χάσει καιρό, ο Αλέξανδρος απέκλεισε με τον στόλο του και τα δύο λιμάνια της Τύρου εμποδίζοντας κάθε είσπλου και απόπλου και ανάγκασε τους Τυρίους να διστάζουν να χρησιμοποιήσουν τον στόλο τους από τον φόβο μήπως βυθιστούν τα πλοία τους. Παράλληλα με την συνέχιση της κατασκευής και χρήσεως του μώλου, φόρτωσε πολιορκητικές μηχανές σε πλοία και προσπάθησε να επιτεθεί από την θάλασσα αλλά χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Οι Τύριοι, διακρίνοντας τον μεγάλο κίνδυνο που διέτρεχε πλέον η πόλη τους, αποφάσισαν αιφνιδιαστική επίθεση στα πλοία των Κυπρίων, που τους επιτηρούσαν από την μία πλευρά της θάλασσας. Όταν οι Κύπριοι απομακρύνθηκαν από τα πλοία τους, όπως κάθε μεσημέρι, για φαγητό, οι Τύριοι ανοίχτηκαν εναντίον τους. Ευτυχώς που ο Αλέξανδρος αντελήφθη εγκαίρως τις κινήσεις των πολιορκουμένων και έπεσε επάνω τους με ορμή. Πριν οι Τύριοι καταλάβουν ότι ο αιφνιδιασμός τους είχε γίνει αντιληπτός, ο Αλέξανδρος κατέστρεψε πολλά πλοία τους και οι ναύτες που επέβαιναν σ' αυτά με δυσκολία σώθηκαν κολυμπώντας μέχρι την οχυρωμένη πόλη τους. Η σύγκρουση αυτή θορύβησε πολύ τους Τυρίους οι οποίοι αντελήφθησαν ότι δεν ήταν εύκολο να ανατρέψουν την κατάσταση.

Από την άλλη πλευρά, ο Αλέξανδρος ήταν προβληματισμένος: είχε δοκιμάσει

[1375] Wilcken, pp. 109-110 και Green, *Alexander*, p. 254.

[1376] Curtius, 3.1.19 & 4.1.36-37 & 4.5.13-18, 22.

[1377] Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.20.1-5 και Curtius, 4.3, ο οποίος αναφέρει 190 πλοία (4.3.11).

με πολιορκητικές μηχανές από τον μώλο που είχε κατασκευάσει αλλά και με τις μηχανές φορτωμένες σε πλοία από την θάλασσα αλλά και στις δύο περιπτώσεις είχε αποτύχει να καταλάβει την πόλη. Τελικά, δοκίμασε μια ακόμη φορά στο νότιο μέρος των τειχών, όπου οι στρατιώτες του επέτυχαν να δημιουργήσουν μικρό ρήγμα αν και τελικά απωθήθηκαν. Αυτό όμως για τον Αλέξανδρο ήταν αρκετό. Αμέσως κατάλαβε ότι το πιο ασθενές σημείο των τειχών βρισκόταν εκεί. Έτσι, σκέφθηκε να εφαρμόσει σχέδιο αντιπερισπασμού σε άλλο τμήμα του τείχους ενώ θα διενεργούσε την κύρια επίθεση εκεί όπου είχε καταφέρει το ρήγμα. Περίμενε να γαληνέψει η θάλασσα τελείως για να πλέουν με σταθερότητα τα πλοία με τις πολιορκητικές μηχανές και μετά τρεις μέρες, που οι συνθήκες του καιρού ήταν ευνοϊκές, εφήρμοσε το σχέδιο του. Τα πλοία με τις πολιορκητικές μηχανές επιτέθηκαν στο σημείο του ρήγματος για να το διανοίξουν αρκετά ενώ άλλα πλοία του στόλου προσέβαλαν τα δύο λιμάνια αλλά και άλλα σημεία των τειχών για να κρατήσουν τους Τυρίους απασχολημένους. Μέσα σε λίγη ώρα, ο Αλέξανδρος και τμήμα του στρατού του πέρασαν από το γκρεμισμένο τείχος στο εσωτερικό της Τύρου και άρχισε η σφαγή των κατοίκων. Οι Έλληνες δεν λυπήθηκαν κανέναν από τους πολιορκουμένους. Είχαν απηυδήσει από την επτάμηνη πολιορκία αλλά κυρίως από το ότι οι Τύριοι νωρίτερα είχαν ανεβάσει στα τείχη Μακεδόνες αιχμαλώτους, τους οποίους, αφού τους σκότωσαν, τους πέταξαν έξω. Η εκτέλεση των αιχμαλώτων θεωρήθηκε προσβλητική από τον στρατό του Αλεξάνδρου και σήκωσε θύελλα οργής, που κατέληξε στην σφαγή 8.000 Τυρίων. Η οργή των Μακεδόνων ξέσπασε, επίσης, πάνω σε 2.000 Τυρίους, οι οποίοι σταυρώθηκαν με καρφιά στην παραλία, ενώ 30.000 άλλοι πουλήθηκαν σκλάβοι. Ο Μακεδόνας βασιλιάς, όμως, σεβάστηκε τον βασιλιά της Τύρου και τους ευγενείς που είχαν καταφύγει ικέτες στον ναό του Μελκιόρ. Οι Μακεδόνες έχασαν σε όλη την πολιορκία συνολικά 400 άνδρες.[1378] Ο Αλέξανδρος έδωσε διαταγή να μην πειράξουν το ιερό του Μελκάρτ/Ηρακλή, όπου και έκανε θυσίες όπως είχε ζητήσει αρχικά από τους Τυρίους. Η μνήμη της καταστροφής της Τύρου έμεινε τόσο βαθιά χαραγμένη στους ντόπιους λαούς ώστε πέρασε και στην εβραϊκή παράδοση και αναφέρεται στην *Αγία Γραφή*.[1379]

Η Τύρος πολιορκήθηκε για επτά μήνες, από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούλιο του 332 π.Χ.[1380] Σημαντικό στοιχείο της πολιορκίας είναι ότι και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν μεγάλο αριθμό πολιορκητικών μηχανών[1381] ενώ από τεχνολογικής απόψεως οι καταπέλτες του Αλεξάνδρου ήταν καλύτεροι από αυτούς των Τυρίων. Η κατάληψη της Τύρου οφειλόταν τελικά στο συνεχώς προσαρμοζόμενο στις νέες συνθήκες σχέδιο τον Αλεξάνδρου. Πρώτα σκέφθηκε τον μώλο αλλά, όταν είδε ότι δεν απέδωσε, χρησιμοποίησε μεγάλο στόλο και τελικά σκέφθηκε τον αντιπερισπασμό και την ταυτόχρονη επίθεση στο αδύναμο σημείο των τειχών. Η στρατηγική ευφυία του Αλεξάνδρου αποδείχθηκε για μια ακόμη φορά στην πράξη.

Ο Αλέξανδρος στην Όαση της Σίουα

Κατά την διάρκεια της πολιορκίας της Τύρου ή αμέσως μετά, ο Αλέξανδρος δέχθηκε δεύτερη επιστολή από τον Δαρείο με προσφορά εδαφών μέχρι τον Αλύ ποτα-

---

[1378] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.24.3-5 και Διόδ. XVII.46.4 (13.000 αιχμάλωτοι) και Curtius, 4.3-4.4.17. Ο Hammond, *Alexander King*, p. 113, δεν πιστεύει την ιστορία για την σταύρωση. Ο Κούρτιος αναφέρεται σε ένα περίεργο γεγονός διασώσεως 15.000 Τυρίων με την βοήθεια των Σιδωνίων που αποτελούσαν μέρος του στόλου του Αλεξάνδρου αλλά πιστεύεται ότι στην πραγματικότητα δεν ήταν τίποτα άλλο από Τυρίους που πουλήθηκαν ως δούλοι στην Σιδώνα [δες Quintus, Curtius Rufus, *The History of Alexander* (London: Penguin, 1984), p. 275 n. 31.]

[1379] *Αγία Γραφή*, "Ζαχαρίας" IX.1-8.

[1380] Διόδ. XVII.46.5 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.24.6.

[1381] Δες περιγραφή των μηχανών σε Διόδ. XVII.43.

μό, λύτρα 10.000 ή 20.000 τάλαντα για την απελευθέρωση της οικογένειάς του και πρόταση συμμαχίας και φιλίας. Εκτός των άλλων, ο Πέρσης βασιλιάς ανέφερε ότι θα έδινε την άδεια στον Αλέξανδρο, εάν εκείνος το επιθυμούσε, για να νυμφευθεί την κόρη του. Του τόνιζε ότι εάν προσπαθούσε να κατακτήσει την αχανή περσική αυτοκρατορία, θα κατέληγε γέρος μέχρι να νικήσει τους ασιατικούς λαούς και να φθάσει στις ανατολικές σατραπείες. Ο Αλέξανδρος, παρά την αντίθετη γνώμη του Παρμενίωνα, απάντησε από θέση ισχύος αντικρούοντας τις προτάσεις του Δαρείου μία-μία. Ο Μακεδόνας βασιλιάς αποκρίθηκε πως έτσι και αλλιώς η περιοχή που του προσέφερε ο Δαρείος ήταν δική του, ότι σκοπός πλέον της εκστρατείας του ήταν η κατάκτηση και των ανατολικών περιοχών της αυτοκρατορίας και ότι δεν χρειαζόταν κανενός την άδεια για να συνάψει γάμο με την κόρη του Μεγάλου Βασιλέως.[1382]

Μετά την επιτυχή πολιορκία της Τύρου, ο Αλέξανδρος κατευθύνθηκε προς την Αίγυπτο. Γρήγορα αντελήφθη, όμως, ότι ήταν απολύτως απαραίτητο να καταλάβει την πόλη Γάζα διότι αλλιώς θα ήταν εμπόδιο στις επικοινωνίες του για την κατάληψη της Αιγύπτου. Πολιόρκησε την πόλη και έδωσε μάχη με τους Άραβες μισθοφόρους του διοικητική της πόλεως Βάτι. Παρ’ ότι ο Αλέξανδρος πληγώθηκε σοβαρά από βέλος καταπέλτη στον ώμο και από πέτρα στο πόδι, κυρίευσε την πόλη. Η Γάζα πλήρωσε βαρύ φόρο αίματος. Και οι 10.000 άνδρες κάτοικοι σκοτώθηκαν ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά πουλήθηκαν ως δούλοι. Κατά την παράδοση, ο Αλέξανδρος έσυρε τον πληγωμένο Βάτι γύρω από την πόλη με το άρμα, όπως ο Αχιλλέας τον Έκτορα, ίσως ως μια προειδοποίηση σε αυτούς που σκέφτονταν να του αντισταθούν. Στην Γάζα εγκατέστησε κατοίκους από γειτονικές πόλεις και την χρησιμοποίησε ως φρούριο της περιοχής.[1383]

Στην συνέχεια, ο Αλέξανδρος προχώρησε προς την Αίγυπτο. Παρ’ ότι παλιότερα διατυπώθηκαν αμφιβολίες για την ορθότητα της αποφάσεως να κατευθυνθεί προς την Αίγυπτο, αυτός ήταν ο μοναδικός τρόπος για να ελέγξει την νοτιοανατολική Μεσόγειο ενώ και οι Αιγύπτιοι τον είδαν ως ελευθερωτή, μετά τα δεινά τους υπό τους Πέρσες, και παραδόθηκαν αμαχητί. Ο Αλέξανδρος, μάλιστα, παρουσιάσθηκε ως συνέχεια των φαραώ, παρ’ ότι δεν διαθέτουμε καμία αξιόπιστη πηγή που να μας βεβαιώνει ότι πραγματοποιήθηκε τελετή ενθρονίσεως του.[1384] Η Αίγυπτος δεν αντιστάθηκε καθόλου. Ο Αλέξανδρος διέσχισε σε 7 ημέρες την έρημο του Σινά, χωρίς να γνωρίζουμε πώς τροφοδότησε τον στρατό του με νερό, απέφυγε τα έλη και κατευθύνθηκε αρχικά στο Πηλούσιο (Pelusium, σημερινό Tell-el-Farama, στο ανατολικό άκρο του δέλτα του Νείλου) και μετά στην Μέμφιδα. Ο Πέρσης σατράπης αρκέστηκε στο να παραδώσει την περιοχή και χρυσό αξίας μεγαλύτερης των 800 ταλάντων. Ο Αλέξανδρος φέρθηκε με εξαιρετική εξυπνάδα και θυσίασε στους θεούς, δείχνοντας τον σεβασμό του, ενώ οι ιερείς τον αναγνώρισαν ως φαραώ της Αιγύπτου με όλες τις τιμές. Ο Μακε-

---

[1382] Πρβλ. Διόδ., XVII.39, Αρριανός, Β.25.1, Curtius, 4.5.1-7 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXIX (681). Την επιστολή αυτή ο Διόδωρος την αναφέρει ως ληφθείσα πριν από την Τύρο και μάλιστα υποστηρίζει ότι ο Αλέξανδρος έκρυψε την πραγματική επιστολή και παρουσίασε στους συνεργάτες του μια ψεύτικη. Υπάρχει διχογνωμία στις αρχαίες πηγές σχετικά με τον χρόνο που εστάλησαν οι επιστολές του Δαρείου προς τον Αλέξανδρο, με τον αριθμό τους αλλά και με το περιεχόμενό τους (δες O'Brien, pp. 79-80 και ΙΕΕ, 4:114-115 και Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:302 σημ. 524). Ο Hammond, *Alexander King*, p. 121, εδώ όπως και αλλού, βρίσκει τον Αρριανό πολύ πιο αξιόπιστο από τους Διόδωρο και Κούρτιο. Οι Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 255-256, πιστεύουν ότι ο Παρμενίων, εκφράζοντας "την μακεδονική τάξη που κυβερνούσε", ήταν ικανοποιημένος με την προσφορά, διότι διψούσε για νέα εδάφη, δούλους, πλούτη.

[1383] Αρριανός, *Ανάβασις*, Β.26-27 και Curtius, 4.6.7-30 και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 68.

[1384] Bengtson, pp. 209-210 και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 71.

δόνας βασιλιάς είχε αντικαταστήσει την περσική κυριαρχία στην Αίγυπτο με τον σεβασμό των τοπικών ηθών και εθίμων. Σε ό,τι αφορά την διοικητική οργάνωση της Αιγύπτου, ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε την μέθοδο που είχε ήδη ακολουθήσει και στην Μ. Ασία. Διόρισε Αιγυπτίους ως επικεφαλείς της πολιτικής διακυβερνήσεως της χώρας ενώ η στρατιωτική διοίκηση έμεινε στα χέρια των Μακεδόνων. Στην Αίγυπτο, εγκατέστησε φρουρά αποτελούμενη από 4.000 στρατιώτες και τριάντα τριήρεις για να περιπολούν το δέλτα του Νείλου.[1385] Λέγεται, επίσης, ότι ο Αλέξανδρος έδωσε εντολή να σταλεί αποστολή για να εξερευνηθούν οι πηγές του Νείλου ποταμού.[1386]

Ο Αλέξανδρος είχε ακούσει για το Μαντείο του Άμμωνα κοντά στην όαση Σίουα (Σίβα) και ήθελε να πάρει χρησμό, γιατί ήταν ξακουστό και σεβαστό ανάμεσα στους Έλληνες όσο και των Δελφών ενώ ο Αιγύπτιος Άμμων ταυτιζόταν με τον Ολύμπιο Δία.[1387] Πρέπει να θεωρήσουμε φυσική την αγωνία του νεαρού βασιλιά να λάβει θεϊκές απαντήσεις στα μεγάλα ερωτήματα που τον βασάνιζαν και αυτό εξηγεί και τον πόθο του να ρωτήσει το Μαντείο στην Αίγυπτο. Η απόσταση ήταν μεγάλη μέχρι την έρημο της Λιβύης και η πορεία δύσκολη για τον νεαρό βασιλιά και την μικρή συνοδεία που τον ακολουθούσε. Στο Μαντείο, όμως, ο Αλέξανδρος αποζημιώθηκε. Κατά την παράδοση, ρώτησε αρχικά εάν έχουν τιμωρηθεί όλοι οι υπαίτιοι για τον φόνο του πατέρα του και εάν θα κυριαρχήσει στον κόσμο. Οι συγκεκριμένες αυτές ερωτήσεις, όμως, στις οποίες η απάντηση ήταν καταφατική, πρέπει να είναι προϊόν της αλεξανδρινής μυθολογίας που καλλιεργήθηκε και από τον ίδιο τον Αλέξανδρο για την κατάκτηση του κόσμου και την στερέωση της εξουσίας του στην Μακεδονία. Άλλη ερώτηση, που μοιάζει πιο πιθανό να ετέθη από τον Μακεδόνα βασιλιά, πρέπει να σχετιζόταν με το σε σε ποιους θεούς έπρεπε να θυσιάσει όταν ήταν στην Ανατολή και με το ποια ήταν η σχέση του με τον θεό Άμμωνα. Ολόκληρη η επίσκεψη στο Μαντείο έδωσε στον Αλέξανδρο άλλο αέρα. Του άρεσε να θεωρείται γιος του Άμμωνα, του αντίστοιχου του Δία στην Αίγυπτο, και αφού έλαβε τις απαντήσεις που ήθελε δεν είχε παρά να ανταμείψει το Μαντείο και τους ιερείς με αναθήματα και χρήματα και να επιστρέψει στο μακεδονικό στρατόπεδο. Η επίσκεψη στην όαση της Σίουα έδωσε τροφή σε μια ολόκληρη μυθολογία, που αναπτύχθηκε στην Αρχαιότητα, ενώ το τι πίστευε ο Αλέξανδρος για την σχέση του με τους θεούς έχει απασχολήσει τους ιστορικούς εκτενώς.[1388]

Ήταν άραγε οι καθησυχαστικές απαντήσεις του Μαντείου ή η ερμηνεία που τους έδωσε ο Αλέξανδρος, η ομορφιά του αιγυπτιακού τοπίου κοντά στο δέλτα ή η επιθυμία του να συνενώσει τον αιγυπτιακό με τον ελληνικό πολιτισμό που έσπρωξαν τον Μακεδόνα να αποφασίσει την ίδρυση μιας πόλεως, στην οποία έδωσε και το όνομά του: Αλεξάνδρεια;[1389] Όποια κι αν ήταν η αιτία, η θέση της πόλεως δεν ήταν οχυρή, πράγμα που θα δικαιολογούσε το κτίσιμο της, και έτσι η μόνη ερμηνεία που έχει δοθεί

[1385] Curtius, 4.7-4.8.4

[1386] Λουκανός (Lucan), 10.272-275 (έκδ. Loeb).

[1387] Αρριανός, Ανάβασις, Γ.3.1 και Στράβων, XVII.1.43 (C.115) -- Green, *Alexander*, p. 271 και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 71.

[1388] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.3.2-Γ.4 και Διόδ. XVII.51 και Curtius, 4.7 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXVI-XXVIII (679-681). Συζήτηση σε Fox., pp. 210-218 και Hamilton, pp. 76-77 και Hammond, *Alexander King*, p. 128 και Green, *Alexander*, p. 273. Κατά τον Ιουστίνο (Justinus, XI.XI.6), ο Αλέξανδρος είχε εκ των προτέρων στείλει στους ιερείς του τις απαντήσεις που περίμενε να του δώσει το Μαντείο, συμπεριλαμβανομένης και αυτής ότι ήταν γιος του Άμμωνα. Για τον τρόπο με τον οποίο τέθηκαν και απαντήθηκαν οι ερωτήσεις δες Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 73. Για την γνωριμία των Ελλήνων με τον Άμμωνα δες Fox, pp. 202-203 και Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:335 σημ. 573.

[1389] Διόδ. XVII.52. Δεν ξεκαθαρίζεται από την μελέτη των αρχαίων πηγών εάν η ίδρυση της Αλεξάνδρειας έγινε πριν (Πλούταρχος και Αρριανός) ή μετά (Διόδωρος και Κούρτιος) το ταξίδι στην όαση Σίουα. Εάν έγινε πριν, τότε πολύ πιθανόν ο Αλέξανδρος να ζήτησε την άδεια του Άμμωνα για την ίδρυσή της (Green, *Alexander*, pp. 273-275).

για την ίδρυσή της είναι η επικοινωνία με το Αιγαίο και η δημιουργία ενός εμπορικού κέντρου που θα αντικαθιστούσε την Τύρο στην Ανατολική Μεσόγειο. Παρ' όλα αυτά, οι εμπορικές προοπτικές της νέας πόλεως την δεδομένη στιγμή ήταν αμφίβολες ενώ φαίνεται πιθανότερο ότι η Αλεξάνδρεια θα μπορούσε να γίνει και ορμητήριο του μακεδονικού στόλου για την φύλαξη του δέλτα του Νείλου και κατ' επέκταση όλης της Αιγύπτου.[1390] Το ζήτημα της οικοδομήσεως απασχόλησε τον Αλέξανδρο προσωπικά διότι διέθεσε προσωπικό χρόνο για να καθορίσει την ακριβή θέση της νέας πόλεως και να μελετήσει τα προκαταρτικά σχέδια. Μάλιστα, επιθυμούσε να προβλεφθεί αγορά καθώς και ιερά των ελληνικών θεοτήτων και της Ίσιδος. Όρισε επίσης ο ίδιος και πού ακριβώς θα κτίζονταν τα τείχη προσδιορίζοντας επακριβώς το μέγεθος της πόλεως. Την ολοκληρωμένη μελέτη των σχεδίων της Πόλεως ανέλαβε ο Ρόδιος πολεοδόμος Δεινοκράτης. Η Αλεξάνδρεια, στα χρόνια που ακολούθησαν, έγινε γρήγορα εστία του ελληνικού πολιτισμού.

Πορεία προς την Μεσοποταμία

Με την κατάκτηση της Αιγύπτου και την προσχώρηση στο στρατόπεδό του του μεγαλύτερου μέρους των πλοίων που αποτελούσαν τον περσικό στόλο, ο Αλέξανδρος είχε πλέον μόνο έναν στόχο: την κατάκτηση της Περσικής Αυτοκρατορίας. Πριν προχωρήσει στα ενδότερα της Ασίας, όμως, έπρεπε να επισφραγίσει την εξουσία του στην Παλαιστίνη και στην Συρία, όπου οι ντόπιοι λαοί είχαν επαναστατήσει. Αφού επέστρεψε στην Τύρο και έκανε ορισμένες διοικητικές αλλαγές τοποθετώντας νέους διοικητές επαρχιών, μια που ορισμένοι από τους προηγούμενους είχαν αποδειχθεί ανάξιοι της εμπιστοσύνης του και δεν θα του εξασφάλιζαν την ειρήνη και την ασφάλεια στα μετόπισθεν, αποφάσισε να κινηθεί πάλι εναντίον του Δαρείου.

Ο Πέρσης βασιλιάς, μετά την ήττα του στην Ισσό και την απόρριψη των προτάσεών του από τον Αλέξανδρο, είχε αρχίσει να συγκεντρώνει, για μια φορά ακόμη, στρατό στην Βαβυλώνα για να αντιμετωπίσει τους Μακεδόνες. Αυτή την φορά, διέταξε να έρθουν στρατιώτες ακόμη και από τις μακρινές ανατολικές σατραπείες, ενίσχυσε τον στρατό του με δρεπανηφόρα ἅρματα και ινδικούς πολεμικούς ελέφαντες και φρόντισε να εφοδιάσει τους στρατιώτες του με ξίφη και μακριά δόρατα, πιστεύοντας ότι το πλεονέκτημα του Αλεξάνδρου στην Ισσό ήταν οι σάρισες των Μακεδόνων. Επίσης, συγκέντρωσε μεγάλο αριθμό ιππέων, οι οποίοι πίστευε ότι θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην νέα μάχη. Εγκαταλείποντας την Βαβυλώνα, ο στρατός του Δαρείου άρχισε να κινείται βόρεια προς την πόλη Άρβηλα (Arbil ή Erbil ή Irbil στο βόρειο Ιράκ). Αυτήν την φορά ο Δαρείος επέλεξε να περιμένει τον Αλέξανδρο σε ανοικτό πεδίο για να χρησιμοποιήσει όλο τον στρατό του και κυρίως το ισχυρό ιππικό και τα δρεπανηφόρα ‘άρματα. Ο Πέρσης βασιλιάς ήλπιζε ότι τα δρεπανηφόρα ‘άρματα θα προξενούσαν μεγάλη ζημιά στον μακεδονικό στρατό, μια που ήταν εξοπλισμένα με πολλές και κοφτερές λεπίδες "για να κατακόψουν οτιδήποτε βρισκόταν στο πέρασμά των καλπαζόντων αλόγων".[1391]

Εν τω μεταξύ, ο Αλέξανδρος, πριν προχωρήσει στο εσωτερικό της Μεσοποταμίας, έστειλε εμπροσθοφυλακή τον Παρμενίωνα να ζεύξει τον Ευφράτη με λέμβους για να περάσει ο στρατός. Η μακεδονική στρατιά πέρασε τον Ευφράτη αλλά δεν βάδισε νοτιοανατολικά με κατεύθυνση προς την Βαβυλώνα, αν και πρέπει ο Αλέξανδρος να είχε πληροφορηθεί την ύπαρξη του αντίπαλου στρατού εκεί. Αντιθέτως, οι Μακεδόνες, αφού έφθασαν στην πόλη Κάρραι (σημερινή Altibasan, πρώην Harran, στην νοτιοανα-

[1390] Hamilton, p. 74 και Hammond, *Alexander King*, p. 126..

[1391] Curtius, 4.9.5.

τολική Τουρκία, κοντά στα σύνορα με την Συρία) ακολούθησαν μια ευθύγραμμη πορεία ανατολικά. Έτσι, μπορούσε να τροφοδοτηθεί ο στρατός αλλά και να αντέξουν τα ζώα, μια που το κλίμα δεν ήταν τόσο ζεστό στις βορειότερες περιοχές.[1392] Εικάζεται, όμως, ότι ίσως ο Αλέξανδρος να διάλεξε επί σκοπού αυτήν την πορεία. Ίσως ήθελε να οδηγήσει τον Δαρείο στα βόρεια της Μεσοποταμίας και σε έδαφος πολύ δύσκολο για το ιππικό και τα δρεπανηφόρα, με απώτερο σκοπό να αποδυναμώσει τα ισχυρότερα όπλα του αντιπάλου.[1393] Παρά τους υπολογισμούς του, ο Αλέξανδρος έφθασε το καλοκαίρι του 331 στις όχθες του Τίγρη ποταμού χωρίς να συναντήσει τον Δαρείο.

Καθ' οδόν, βέβαια, ο Αλέξανδρος δέχθηκε περσική αντιπροσωπεία η οποία μετέφερε τρίτη επιστολή του Πέρση βασιλιά. Ο Δαρείος του προσέφερε την "εντός του Ευφράτου Χώρα", 30.000 τάλαντα χρυσού και την θυγατέρα του για σύζυγο ενώ τον διαβεβαίωνε ότι ως γαμπρός του θα συμμετείχε στην διοίκηση ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, ο Αλέξανδρος θα διοικούσε το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και ο Δαρείος το ανατολικό διατηρώντας ταυτοχρόνως την ενότητα της αυτοκρατορίας. Πριν δώσει απάντησή στους Πέρσες απεσταλμένους, ο Αλέξανδρος συγκάλεσε το επιτελείο του σε συμβούλιο και ζήτησε την γνώμη τους για τις προτάσεις του Δαρείου. Μετά από πολλούς δισταγμούς, ο Παρμενίων εξέφρασε την άποψη πως η προσφορά του Πέρση ήταν δελεαστική και έπρεπε ο Αλέξανδρος να την δεχθεί αμέσως. Ο Αλέξανδρος, χωρίς δισταγμό, απάντησε πως εάν ήταν Παρμενίων θα είχε τις ίδιες ιδέες.[1394] Ως Αλέξανδρος όμως είχε "πόθο" για την κατάκτηση της Περσικής Αυτοκρατορίας και δεν θα δεχόταν κανένα αντάλλαγμα. Ο Μακεδόνας, λοιπόν, αρνήθηκε την συγκυριαρχία λέγοντας στους πρέσβεις ότι δεν ήταν δυνατόν να υπάρχουν δύο βασιλείς στον κόσμο. Ο Αλέξανδρος μπορούσε να επιτρέψει στον Δαρείο να γίνει υποτελής ηγεμόνας αλλά μόνο ένας θα ήταν ο Μέγας Βασιλεύς, ο ηγεμόνας ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Εάν ο Δαρείος ήθελε να διατηρήσει αυτόν τον τίτλο και την αρχηγία στην Περσική Αυτοκρατορίας, έπρεπε να δώσει μάχη. Τι έκανε τον Αλέξανδρο να δείχνει τέτοια αδιαλλαξία; Η υπερβολική αυτοπεποίθησή του μετά τις δύο νικηφόρες μάχες στον Γρανικό και στην Ισσό, η αλαζονεία του ή η πίστη του στην αποστολή του να κατακτήσει την Περσική Αυτοκρατορία; Να μερικά από τα ερωτήματα που έχουν ταλανίσει ιστοριογράφους και ιστορικούς για αιώνες χωρίς κανείς να μπορεί να δώσει τελική απάντηση.

Η Μάχη στα Γαυγάμηλα (331 π.Χ.)

Μετά την διάβαση του Ευφράτη και μην διακρίνοντας περσικό στρατό, ο Αλέξανδρος αποφάσισε να διαβεί τον Τίγρη και να περάσει στην απέναντι όχθη. Η διάβαση ήταν δύσκολη γιατί το νερό έφθανε σχεδόν στον λαιμό των Μακεδόνων και το ρεύμα ήταν δυνατό. Τελικά όμως οι στρατιώτες, πιασμένοι σφιχτά ο ένας με τον άλλο, κατάφεραν να περάσουν τον Τίγρη χωρίς να παρασυρθούν από το ρεύμα. Ο Αλέξανδρος συνέχισε να κατευθύνεται ανατολικά ελπίζοντας σε επαφή με τον εχθρό. Γρήγορα, οι Μακεδόνες ανιχνευτές συνέλαβαν Πέρσες στρατιώτες, οι οποίοι όταν ανακρίθηκαν αποκάλυψαν ότι ο Δαρείος είχε στρατοπεδεύσει στην πεδιάδα των Γαυγαμήλων (πιθανόν Tell Gomel), βορειοδυτικά των Αρβήλων (Arbil ή Erbil ή Irbil, στο βόρειο Ιράκ) με πάρα πολύ στρατό.[1395]

Ο στρατός του Δαρείου αποτελούνταν από δεκάδες χιλιάδες πεζούς και ιππείς, τους οποίους σημερινοί μελετητές υπολογίζουν σε 300.000 άνδρες. Οι Πέρσες πρέπει

[1392] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.7.3.

[1393] Hamilton, p. 80.

[1394] Πρβλ. Curtius, 4.11 και Διόδ. XVII.53-54 και Ιουστίνος (Justinus), XI.XII.9-16.

[1395] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.7 και Διόδ. XVII.55.

να διέθεταν ένα κύριο σώμα στρατού περίπου 100.000 ανδρών, που υποστηριζόταν από 40.000 ιππείς και πολλούς βοηθητικούς στρατιώτες. Ο Δαρείος είχε επίσης ενισχύσει τον στρατό του με 200 δρεπανηφόρα ‘άρματα και 15 ελέφαντες.[1396] Ο περσικός στρατός ήταν παραταγμένος σε δύο γραμμές. Στην πρώτη γραμμή ήταν παραταγμένοι ιππείς, με τα δρεπανηφόρα λίγο πιο μπροστά, και στην δεύτερη ιππείς και πεζοί. Επιπλέον, είχε ενισχύσει τα δύο άκρα και ιδίως το αριστερό του στρατού του με πολύ ιππικό και δρεπανηφόρα ἅρματα. Ο Δαρείος φαίνεται ότι σκόπευε να χρησιμοποιήσει τα δύο άκρα του για να υπερφαλαγγίσουν την παράταξη των Μακεδόνων και από τις δύο πλευρές. Είχε τοποθετήσει 100 ἅρματα μπροστά από το αριστερό τμήμα, εκεί όπου το απέναντι μακεδονικό τμήμα διοικούσε ο Αλέξανδρος, και μόνο 50 δεξιά και 50 στο κέντρο. Ακόμη, είχε αποψιλώσει το έδαφος μπροστά από την παράταξη του στρατού του για να μπορούν να κινηθούν γρηγορότερα τα δρεπανηφόρα ἅρματα. Αυτή η τακτική, όμως, δέσμευε τον στρατό του να μείνει ακίνητος, περιμένοντας να δώσει μάχη με τον Αλέξανδρο σε εκείνο ακριβώς το σημείο.

Ο Αλέξανδρος, από την μεριά του, έδειξε μεγάλη προσοχή πριν την μάχη. Παρατήρησε ότι ο στρατός του Δαρείου ήταν πολυπληθής και συντεταγμένος σε πεδιάδα, όπου μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ολόκληρος και κυρίως το ιππικό. Ήταν φανερό πως το έδαφος είχε προετοιμασθεί από τον Δαρείο για την ομαλή κίνηση των ἁρμάτων και του ιππικού και υπήρχε φόβος να είχαν τοποθετηθεί παγίδες. Ο βασιλιάς, εξετάζοντας με το μάτι τον χώρο, κατάλαβε ότι όποιος άρχιζε πρώτος την επίθεση και είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων στην μάχη θα ήταν και ο νικητής. Έτσι, αφού μελέτησε προσεκτικά τις θέσεις του εχθρού, αποφάσισε για την παράταξη των Μακεδόνων (χάρτες σε ΙΕΕ, 4:118-119).

Ο Αλέξανδρος όρισε πίσω από την κύρια δύναμη του στρατού του και σε ορισμένη απόσταση να υπάρχει δεύτερη αλλά μικρότερου μήκους παράταξη. Σκοπός της ήταν να επέμβει για να προστατεύσει τα νώτα του στρατού σε περίπτωση που διαπιστωνόταν κυκλωτική κίνηση του εχθρού. Επίσης, λίγο μακρύτερα από τα δύο άκρα της παρατάξεως, σε γωνία με αυτά και μέτωπο προς το εξωτερικό μέρος, υπήρχαν ιππικό και ελαφρά οπλισμένοι άνδρες, με κύριο στόχο να εμποδίσουν ενέργειες του αντίπαλου ιππικού. Εμπρός από την κύρια παράταξη είχαν τοποθετηθεί ψιλοί, ορισμένοι τοξότες και ακοντιστές για να αντιμετωπίσουν την επέλαση των δρεπανηφόρων. Ο Αλέξανδρος είχε συγκεντρώσει 7.000 ιππείς και 40.000 πεζούς,[1397] αριθμός φανερά κατώτερος του Δαρείου, ακόμη και με χαμηλές εκτιμήσεις για τον στρατό του δευτέρου. Βέβαια, ο μεγάλος αριθμός Περσών στρατιωτών αντισταθμιζόταν με την καλή πειθαρχία, την πολεμική πείρα αλλά και την συνοχή του στρατεύματος του Αλεξάνδρου. Επίσης, το σχέδιο του Μακεδόνα στρατηλάτη ήταν τελικά εξαιρετικό. Απέφυγε να εξισώσει το μήκος της παρατάξεως του με των Περσών, διότι έτσι θα ήταν πολύ εξασθενημένο. Αντιθέτως, δημιούργησε μια κεντρική παράταξη μικρότερη σε μήκος αλλά προστατευμένη καλά στα δύο άκρα και το πίσω μέρος. Ο Αλέξανδρος γνώριζε ότι δεν θα μπορούσε να αντε-

[1396] Για 1.000.000 πεζούς και 40.000 ιππείς γράφουν οι Αρριανός (*Ανάβασις*, Γ.8.6) και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXXI (682). Για 800.000 πεζούς και 200.000 ιππείς γράφει ο Διόδωρος (XVII.53.3) 200.000 πεζούς και 45.000 ιππείς ο Κούρτιος (4.12.12 & 4.9.4) και 400.000 πεζικό και 100.000 ιππικό ο Ιουστίνος (Justinus, XI.XII.5). Ο Fox, p. 236, υπολογίζει τον στρατό σε περίπου 300.000 και ο Hammond, *Alexander King*, pp. 140-141, πιστεύει ότι πρέπει οι ιππείς να ήταν 40.000 και οι πεζοί περίπου 200.000. Το κύριο σώμα του στρατού πρέπει να ήταν περίπου 100.000 άνδρες κατά τον Green, *Alexander*, p. 283. Ο Wilcken, p. 132, πιστεύει ότι, παρ’ ότι οι αριθμοί που μας παραδίνουν οι Αρριανός και Πλούταρχος πρέπει να είναι απολύτως υπερβολικοί, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο στρατός των Περσών στα Κούναξα ήταν πολύ μεγαλύτερος από την Ισσό, ακριβώς διότι ο Δαρείος θεωρούσε ότι έπρεπε να συγκεντρώσει πολύ στρατό.

[1397] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.12.5.

πεξέλθει μια κατά μέτωπο μάχη αφού οι Πέρσες διέθεταν πολύ μεγαλύτερο αριθμητικά στρατό. Εάν όμως δημιουργούσε ρήγμα στο σημείο όπου βρισκόταν ο Δαρείος και τελικά τον σκότωνε ή τον έτρεπε σε φυγή, ολόκληρος ο περσικός στρατός θα κατέρρεε, όπως είχε συμβεί στην Ισσό.

Ο στρατός του Δαρείου παρέμεινε στην θέση του και σε επαγρύπνηση όλη την νύχτα είτε φοβούμενος ξαφνική επίθεση του Αλεξάνδρου είτε διότι η συγκέντρωση στρατιωτών διαφόρων εθνοτήτων που μιλούσαν διάφορες γλώσσες θα δυσχέραινε την έγκαιρη παράταξή του την επομένη το πρωί. Το ξημέρωμα της κρίσιμης μέρας, λοιπόν, ο περσικός στρατός ήταν ταλαιπωρημένος και σε κακή ψυχολογική κατάσταση. Σε αντίθεση, ο στρατός του Αλεξάνδρου ξεκουράσθηκε όλη την νύχτα και ήταν τώρα ετοιμοπόλεμος. Το πρωί της 1ης Οκτωβρίου 331 π.Χ.,[1398] ο στρατός του Αλεξάνδρου άρχισε να πλησιάζει γοργά τον περσικό καλύπτοντας σιγά-σιγά την απόσταση των 5,5 περίπου χιλιομέτρων[1399] που τους χώριζε. Πυκνή σκόνη πρέπει να κάλυψε τα πάντα. Η μάχη επρόκειτο να διεξαχθεί στην περιοχή του σημερινού χωριού Κεραμλαΐς (Keramlais), βορειοδυτικά των Αρβήλων.

Ο Αλέξανδρος κίνησε ολόκληρο τον στρατό του και κυρίως την δεξιά πλαγιοφυλακή του με λοξή κατεύθυνση έτσι ώστε να ξεπεράσει το απέναντι τμήμα του περσικού στρατού. Ο Δαρείος, όμως, το κατάλαβε και έστειλε στρατό υπό τον Βήσσο να τους σταματήσει, πράγμα που έγινε, ενώ αμέσως μετά, διέταξε την επίθεση των δρεπανηφόρων του. Οι ακοντιστές του Αλεξάνδρου, όμως, σκότωναν τα άλογα ή τους αναβάτες από μακριά ενώ όσα τους πλησίαζαν, τα άφηναν να περάσουν, διότι μετά τα περιλάμβανε η οπισθοφυλακή. Ο Δαρείος τότε διέταξε όλο το ιππικό, στα αριστερά της παρατάξεως, να επιτεθεί. Οι ιππείς, όμως, πλησίασαν τους ήδη μαχόμενους εναντίον των Μακεδόνων σε πλάγια θέση και άφησαν ένα κενό ανάμεσα στα τμήματά τους και στον υπόλοιπο στρατό. Ο Αλέξανδρος, που δεν είχε χρησιμοποιήσει μέχρι τότε τον κύριο όγκο του στρατεύματός του, όρμησε στο κενό να φθάσει τον Δαρείο. Όντως, ο Πέρσης, τρομοκρατημένος από την ορμή του αντιπάλου, τράπηκε σε φυγή, παρά το ότι τα δύο ακριανά τμήματα μάχονταν ακόμη με την πλαγιοφυλακή του Αλεξάνδρου. Ο Δαρείος μάλλον βιάστηκε να φυγει την στιγμή που η μάχη δεν είχε πάρει τελική τροπή ενώ έχει επίσης υποστηριχθεί πως η φυγή του έκρινε σε ένα βαθμό την έκβαση της μάχης.[1400] Στην άλλη πλευρά της παρατάξεως, η αριστερή πλαγιοφυλακή των Μακεδόνων υπέφερε πολύ αλλά στο τέλος έτρεψε και αυτή τους εχθρούς σε φυγή. Η νίκη του Αλεξάνδρου ήταν ολοκληρωτική.[1401]

Οι συνολικές απώλειες του Δαρείου ήταν βαριές και πρέπει να άγγιζαν τις 100.000 άνδρες[1402] ενώ αντιθέτως ο στρατός του Αλεξάνδρου δεν πρέπει να έχασε παρά μερικές χιλιάδες άνδρες.[1403] Το βασικό σημείο υπεροχής του Αλεξάνδρου υπήρξε η

[1398] Την 26η (5η λήγοντος) Βοηδρομιώνος, γράφει ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* "Κάμιλλος", XIX (138) για την μάχη στα Γαυγάμηλα.

[1399] 30 στάδια γράφει ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Γ.9.3).

[1400] Ο Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 83, πιστεύει, όπως και για την Ισσό, ότι ο Δαρείος πολέμησε μέχρι να τον πλησιάσει ο Αλέξανδρος αρκετά αλλά σίγουρα δεν ήταν από τους πρώτους που εγκατέλειψαν το πεδίο της μάχης –Wilcken, p. 136 -- Tarn, 2:182-190.

[1401] Δες σχεδιαγράμματα και των τεσσάρων φάσεων από τον Στάντη Αποστολίδη σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1:359-363.

[1402] Ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Γ.15.6) γράφει για 30.000 νεκρούς Πέρσες, ο Διόδωρος (XVII.61.3) για 90.000, ο Κούρτιος για 40.000 (Curtius, 4.16.26) και ο συγγραφέας του Οξυρύγχιου Παπύρου 1798 (FGrH, 148, Fr. 44) γράφει για 50.000 πεζούς, 3.000 ιππείς και αριθμό μισθοφόρων.

[1403] Ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Γ.15.6) αναφέρει 100 νεκρούς στρατιώτες και πάνω από 1.000 ιππείς, ο Διόδωρος (XVII.61.3) 500 νεκρούς και πάρα πολλούς τραυματίες, ο Κούρτιος (Curtius, 4.16.26) λιγότερους από 300 και ο συγγραφέας του Οξυρύγχιου Παπύρου 1798 (FGrH, 148 Fr. 44) 1.000 πεζούς και 200 ιππείς.

στρατηγική του, με την οποία εκμηδένισε την αριθμητική υπεροχή του Δαρείου. Αναμφισβήτητα, η πιστή εφαρμογή των διαταγών από τον μακεδονικό στρατό και η απόλυτη πειθαρχία που πρέπει να επικράτησε κατά την διάρκεια της μάχης υπήρξαν αποφασιστικοί παράγοντες για την νίκη. Επίσης, η απόλυτη εγρήγορση και οι ευφυείς αποφάσεις που έλαβε ο Αλέξανδρος κατά την επίθεση του στρατού, την στιγμή μάλιστα που η κατάσταση ήταν ρευστή, δείχνει για μια ακόμη φορά την στρατιωτική ευφυία του Έλληνα στρατηλάτη. Ακόμη, ενώ ο Αλέξανδρος, πέρα από την γενική διαταγή μάχης, έδωσε πρωτοβουλία κινήσεων στους διοικητές του, ο Δαρείος ενήργησε απολύτως συγκεντρωτικά θέλοντας να διευθύνει τον στρατό του μόνος. Ο Πέρσης δεν μπόρεσε να συγκριθεί με τον Αλέξανδρο ούτε στην στρατιωτική ευφυία ούτε στην ανδρεία.[1404] Ο Δαρείος είχε πράξει "πολύ λίγα και πολύ αργά"[1405] για να έχει ελπίδες να νικήσει τον Αλέξανδρο και τον στρατό του. Το αποτέλεσμα της μάχης των Γαυγαμήλων υπήρξε καταλυτικό για την πορεία των γεγονότων. Η μάχη αυτή θεωρείται μια από τις σημαντικότερες της παγκόσμιας Ιστορίας, αφ' ενός λόγω της αλεξανδρινής στρατηγικής και, αφ' ετέρου, διότι άνοιξε στον Αλέξανδρο τις πύλες της περσικής αυτοκρατορίας. Ο Αλέξανδρος ήταν πλέον ελεύθερος να κατακτήσει την καρδιά της Περσίας, πράγμα που ο στρατός του το κατάλαβε και τον ανακήρυξε βασιλιά της Ασίας.[1406]

Μετά την μάχη των Γαυγαμήλων, ο Αλέξανδρος ασχολήθηκε και με τα ελληνικά ζητήματα δείχνοντας ότι δεν είχε ξεχάσει την αποστολή του στην Ασία ως ηγεμόνας των Ελλήνων. Διέταξε να καταργηθούν οι τυραννίες σε όλη την επικράτεια της Συμμαχίας, πιθανόν διότι ο Μακεδόνας στρατηγός Αντίπατρος στην προσπάθειά του να επιβάλει την τάξη στην Ελλάδα είχε ευνοήσει τις τυραννίες. Η πράξη αυτή ευνοούσε τους Μακεδόνες και στην αντιπαράθεσή τους με τον βασιλιά Άγη της Σπάρτης, που είχε κινηθεί εναντίον τους και προσπαθούσε να προσελκύσει ολιγαρχικές Πόλεις. Ακόμη, ο Αλέξανδρος φρόντισε να ανανεώσει την υπόσχεσή που είχε δώσει ο Φίλιππος στους Πλαταιείς μετά την μάχη της Χαιρώνειας. Θα φρόντιζε για την ανοικοδόμηση της πόλεώς τους αναγνωρίζοντας την συμβολή τους στον αγώνα εναντίον των Περσών το 479. Φυσικά, ενδιαφερόταν και για μια πόλη κοντά στην Θήβα που θα ήταν πιστή στους Μακεδόνες. Τέλος, έστειλε στον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας δώρα από τα λάφυρα προς τιμήν του πολίτη Φαέλλου, που ήταν ο μόνος άνδρας από την Μεγάλη Ελλάδα που είχε πολεμήσει τους Πέρσες στην Σαλαμίνα το 490. Όλες αυτές οι κινήσεις αποδεικνύουν την πολιτική του δεξιότητα να τονίσει ακόμη μια φορά ότι εκφράζει και ενεργεί σύμφωνα με ό,τι αποφασίσθηκε στο Συνέδριο της Κορίνθου.[1407]

Από την Βαβυλώνα στα Σούσα

Αμέσως μετά την μάχη των Γαυγαμήλων, ο Αλέξανδρος κυνήγησε τον Δαρείο μέχρι τα Άρβηλα αλλά δεν τον βρήκε εκεί, παρά μόνο το θησαυροφυλάκιο με 3.000 ή 4.000 τάλαντα[1408] και προσωπικά είδη του Πέρση βασιλιά. Ο Δαρείος, υπολογίζοντας ότι ο Αλέξανδρος θα κατευθυνόταν νότια, έφυγε βορειοανατολικά προς την Κασπία θάλασσα. Όντως, ο Αλέξανδρος αποφάσισε να κινηθεί προς την περσική πρωτεύουσα (μία από τις πέντε). Όταν έφθασε στην ιστορική πόλη, ξαφνιάσθηκε που είδε τους κατοίκους να τον περιμένουν για να του την παραδώσουν. Αμέσως, περιόδευσε την Βαβυλώνα και διέταξε να ξανακτισθούν τα ιερά που είχαν καταστραφεί από τον Ξέρξη.

[1404] Ο Μέγα Βασιλεύς "matched his brains and his courage with Alexander's and he was inferior in both" γράφει ο Hammond, *Alexander King*, p. 149.

[1405] Hammond, *Alexander King*, p. 120.

[1406] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXXIV (685)

[1407] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXXIV (685).

[1408] Πρβλ. Διόδ. XVII.64.3 και Curtius, 5.1.10.

Έδειξε μεγάλο σεβασμό στους τοπικούς θεούς και προσέφερε θυσία στον θεό της πόλεως Μαρδούκ, το άγαλμα του οποίου είχε καταστραφεί από τους Πέρσες. Ο Αλέξανδρος αποφάσισε να ξεκουράσει τον στρατό του στην Βαβυλώνα και έμεινε περίπου ένα μήνα δείχνοντας τον σεβασμό του στους τοπικούς θεούς, στους ιερείς αλλά και στους κατοίκους. Φαίνεται ότι μοίρασε ορισμένο ποσό από τα τάλαντα του θησαυροφυλακίου σε όλες τις κατηγορίες στρατιωτών, ακόμη και στους μισθοφόρους, προφανώς θέλοντας να ανταμείψει την αφοσίωσή τους μέχρι τότε.[1409]

Δεν θα ήταν περίεργο να σκεφθεί κανείς ότι ορισμένοι αξιωματικοί και στρατιώτες θα παραξενεύθηκαν με τις σχέσεις που ανέπτυσσε ο Αλέξανδρος με τους ντόπιους κυβερνήτες που διόριζε αλλά και όταν υιοθετούσε ήθη των ντόπιων, που οι Έλληνες είχαν συνηθίσει να ονομάζουν βαρβάρους. Ήταν όμως καθαρά θέμα πολιτικής και μάλιστα εξαιρετικά ευφυούς, αφού ο Αλέξανδρος είχε κατανοήσει ότι μπορούσε να εμπιστεύεται μόνο αυτούς που είχε ευεργετήσει και μάλιστα όταν αυτοί προέρχονταν από τις περιοχές που διορίζονταν να διοικούν. Με το σύστημα αυτό, επετύγχανε την διακυβέρνηση των κατακτημένων περιοχών χωρίς τον φόβο επαναστάσεων, που θα υπονόμευαν τα μετόπισθεν. Η πρακτική αυτή εντασσόταν στην εντελώς διαφορετική από τα ελληνικά ήθη αντίληψη του Αλεξάνδρου περί διοικήσεως. Στον ελληνικό κόσμο, οι κατακτημένοι γίνονταν αντικείμενο πλήρους εκμεταλλεύσεως από τους κατακτητές, όπως συνέβαινε κατά την περίοδο της Αθηναϊκής ή Θηβαϊκής Ηγεμονίας. Αντιθέτως, ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε επιλεκτικά τους κατακτημένους ως συνεργάτες.[1410]

Στα τέλη του 331, ο Αλέξανδρος έφυγε από την Βαβυλώνα και κατευθύνθηκε ανατολικά προς τα Σούσα. Είτε κατά την διαδρομή είτε με την άφιξη του στην πρωτεύουσα των Περσών, έφθασαν ενισχύσεις 15.600 ανδρών που έστειλε ο Αντίπατρος από την Μακεδονία.[1411] Η στρατιωτική αυτή βοήθεια ήταν απαραίτητη για να επανακτήσει ο στρατός του Αλεξάνδρου τον αριθμό των στρατιωτών που διέθετε πριν από την μάχη της Ισσούς. Οι ενισχύσεις όμως δεν χρειάσθηκαν για την κατάληψη της περσικής πρωτεύουσας. Λίγο πριν ο κύριος όγκος του στρατού του πλησιάσει τα Σούσα, η εμπροσθοφυλακή που είχε στείλει για να διαπιστώσει τις προθέσεις του σατράπη της περιοχής ειδοποίησε ότι ο Πέρσης διοικητής θα παραδινόταν οικειοθελώς. Τω όντι, δεν υπήρξε καμία αντίσταση και ο Αλέξανδρος βρήκε στα Σούσα 40.000 ή 50.000 τάλαντα "αργυρίου", 5.000 τάλαντα σε ασήμι μέταλλο[1412] καθώς και λάφυρα που είχαν πάρει οι Πέρσες από την Ελλάδα κατά τις εκστρατείες τους. Φαίνεται ότι βρέθηκαν ακόμη 9.000 τάλαντα "χαρακτήρα δαρεικόν έχοντα", δηλαδή σε μορφή κομμένων νομισμάτων.[1413] Έτσι, ο Αλέξανδρος συγκέντρωσε χρυσό και ασήμι είτε σε μορφή κομμένων νομισμάτων είτε σε μορφή πρώτης ύλης. Ο χρυσός και ο άργυρος είχαν συγκεντρωθεί από τους βασιλείς από την εποχή του Δαρείου Α', ο οποίος είχε κόψει τα πρώτα νομίσματα και είχε επιβάλει χρηματικό φόρο στους σατράπες. Ο πλούτος αυτός

[1409] Διόδ. XVII.64.6. Μήπως η γενναιοδωρία αυτή οφειλόταν στην προσπάθειά του να κάνει πιο ελκυστική την συνέχιση της εκστρατείας ανατολικά; (Green, *Alexander*, p. 305).

[1410] Δες συζήτηση σε Hammond, *Alexander King*, pp. 151-152.

[1411] Οι ενισχύσεις αποτελούνταν από 500 ιππείς και 6.000 πεζούς από την Μακεδονία, 600 ιππείς και 3.500 πεζούς από την Θράκη και την Μ. Ασία, 4.000 πεζούς και περίπου 1.000 ιππείς από την Πελοπόννησο (Διόδ. XVII.65.1). Ο Κούρτιος (5.1.39-41) γράφει ότι έφθασαν ενισχύσεις 14.980 ανδρών στην Βαβυλώνα. Ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Γ.16.10-11) λέει ότι οι ενισχύσεις έφθασαν στα Σούσα.

[1412] Τα ασημένια τάλαντα πρέπει να ήταν σε κάποια μορφή ράβδων ή κυλίνδρων, στην οποία φυλάσσονταν, και τίθονταν σε κυκλοφορία όταν υπήρχε ανάγκη. Το ίδιο συνέβαινε και με τον χρυσό (Ηρόδοτος, III.96 & IX.41.3).

[1413] Πρβλ. Διόδ. XVII.66.1-2 και Ιουστίνος, XI.XIV.9 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.16.7 και Curtius, 5.2.11 Πλούταρχος "Αλέξανδρος", XXXVI (686).

έδωσε απόλυτη οικονομική ανεξαρτησία στον Αλέξανδρο, που μπορούσε πλέον να χρησιμοποιήσει όσους μισθοφόρους ήθελε.

Στα Σούσα, ο Αλέξανδρος εγκατέστησε την μητέρα του Δαρείου και τα παιδιά του, διότι η γυναίκα του είχε εν τω μεταξύ πεθάνει,[1414] μη θέλοντας να τους έχει μαζί του σε επικίνδυνες πιθανόν μάχες μέχρι την Περσέπολη. Θέλοντας, μάλιστα, να εντάξει την περσική οικογένεια στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, όρισε δασκάλους που θα δίδασκαν την ελληνική γλώσσα στα παιδιά του Πέρση βασιλιά. Αναμφισβήτητα, η κατάληψη των Σούσων υπήρξε σημαντική από ψυχολογικής απόψεως. Η πρωτεύουσα αυτή των Περσών είχε παίξει στο παρελθόν σημαντικό ρόλο στις σχέσεις Ελλήνων και Περσών, διότι εδώ κατέληγαν όλες οι πρεσβείες από τις Ελληνικές Πόλεις αλλά και οι εξόριστοι Έλληνες όταν κατέφευγαν στην περσική αυλή. Τώρα, βρισκόταν στα χέρια του Αλεξάνδρου μαζί με όλο της τον πλούτο.

Εν τω μεταξύ, το 331 στην Ελλάδα, οι Σπαρτιάτες προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν την απουσία του Αλεξάνδρου για να ξεσηκώσουν τις ελληνικές Πόλεις εναντίον των Μακεδόνων και της Συμμαχίας. Συγκέντρωσαν από τις Πελοποννησιακές Πόλεις 20.000 πεζούς, 2.000 ιππείς και μεγάλο αριθμό μισθοφόρων αλλά οι Αθηναίοι αρνήθηκαν να τους βοηθήσουν.[1415] Οι Λακεδαιμόνιοι προχώρησαν προς την Μεγαλόπολη, η οποία είχε μείνει πιστή στον Αλέξανδρο, και άρχισαν να την πολιορκούν. Τότε κατέφθασε ο Αντίπατρος με 40.000 Μακεδόνες και συμμάχους Έλληνες αλλά και μισθοφόρους που προσέλαβε με τα τάλαντα που του έστειλε ο Αλέξανδρος και σκότωσε σε μάχη έξω από τα τείχη της Μεγαλοπόλεως τον βασιλιά Άγη.[1416] Ως ήταν φυσικό, οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον των Μακεδόνων κατέρρευσε και οι Σπαρτιάτες έμειναν έρμαια στα χέρια τους. Ο Αντίπατρος, βέβαια, είχε ενεργήσει απολύτως νομότυπα με βάση την συμφωνία της Κορίνθου και, συνεπώς, η τύχη των ηττημένων θα αποφασιζόταν από το Συνέδριο.[1417] Οι αντιπρόσωποι του Συνεδρίου της Συμμαχίας της Κορίνθου αποφάσισαν όμως να στείλουν αντιπροσωπία στον Αλέξανδρο για να του ζητήσουν να αποφασίσει εκείνος για την τύχη των νικημένων. Εικάζεται, ότι ο Αλέξανδρος υποχρέωσε τους Σπαρτιάτες να γίνουν μέλη της Συμμαχίας της Κορίνθου, αν και έχουν εκφρασθεί αμφιβολίες.[1418] Επιπλέον, στους Μεγαλοπολίτες προσφέρθηκε αποζημίωση 120 ταλάντων από τους αντιπάλους τους.[1419] Η Ελλάδα, την στιγμή τούτη, σίγουρα θα φάνταζε πολύ μικρή και μακρινή για τον Μακεδόνα βασιλιά, που γινόταν σιγά-σιγά κύριος της αχανούς περσικής αυτοκρατορίας. Παρ’ όλα αυτά, δεν μπορούσε παρά να δείξει ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στον Ελλαδικό χώρο.

Στα Ανάκτορα της Περσεπόλεως

Αφού, όπως συνήθιζε να κάνει με τις κατακτημένες πόλεις, άφησε στα Σούσα φρουρά, στις αρχές του 330, ο Αλέξανδρος κινήθηκε προς την Περσέπολη (βορειοανατολικά της σημερινής Širaaz, κοντά στην Marv Dašt, στο νότιο Ιράν). Βασικός του στόχος ήταν να συλλάβει τον Δαρείο, ο οποίος αναζητούσε να συγκεντρώσει πάλι στρατό για να τον αντιμετωπίσει. Κατά την πορεία του, ο Αλέξανδρος με έξυπνο τρόπο υπερφαλάγγισε τους Οξίους, που προσπάθησαν να του κόψουν τον δρόμο, και, αφού

[1414] Για τον θάνατο της συζύγου του Δαρείου και ό,τι επακολούθησε δες Curtius, 4.10.18-34.

[1415] Διόδ. XVII.62.7. Πρβλ. Green, *Alexander*, p. 542 n. 60. O Tarn, 1:52, υποστηρίζει ότι οι μισθοφόροι ήταν 8.000 που είχαν φύγει από τους Πέρσες μετά την Ισσό αλλά ο αριθμός φαίνεται μάλλον υπερβολικός.

[1416] Curtius, 6.1 και Διόδ. XVII.63.1-4 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.16.10.

[1417] O Hammond, *Alexander King*, pp. 255-256 πιστεύει ότι δεν υπήρχε υπέρβαση καθήκοντος από την πλευρά των Μακεδόνων..

[1418] Πρβλ. ΙΕΕ, 4:129 και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 204.

[1419] Διόδ. XVII.73.5 και Curtius, 6.1.19-21.

τους υπέταξε και τους έκανε φόρου υποτελείς, κατευθύνθηκε προς τις Περσίδες ή Σουσικές Πύλες (Susian Gates), στις οροσειρές Ζαγκρός (Zagros) του νοτιοδυτικού Ιράν.[1420] Το φυσικό πέρασμα ανάμεσα στα βουνά, που οδηγούσε στην Περσέπολη, είχε κλεισθεί με τείχη που είχε κατασκευάσει ο σατράπης της Περσίδος Αριοβαρζάνης και προστατευόταν από αρκετές χιλιάδες πεζούς και μερικές εκατοντάδες ιππείς.[1421] Ενώ ο Αλέξανδρος επεξεργαζόταν το σχέδιο δράσεώς του, Πέρσες αιχμάλωτοι προθυμοποιήθηκαν να τον οδηγήσουν από δύσβατο μονοπάτι στα νώτα του Αριοβαρζάνη. Μέσα στην νύχτα, λοιπόν, μέρος του στρατού κινήθηκε με μεγάλη δυσκολία πάνω στο δύσβατο μονοπάτι και τελικά περικύκλωσε τον περσικό στρατό. Μετά από σύντομη αλλά φονική μάχη για τους Πέρσες, οι λίγοι διασωθέντες και ο Αριοβαρζάνης τράπηκαν σε άτακτη φυγή να σωθούν.[1422] Έτσι, ο δρόμος για την Περσέπολη ήταν ανοικτός.

Ενώ ο στρατός πλησίαζε προς την πρωτεύουσα, συνάντησε ένα πλήθος από 800 περίπου ηλικιωμένους, οι περισσότεροι ακρωτηριασμένοι στα χέρια, στα πόδια, στα αυτιά, στις μύτες, εκτός από το μέρος του σώματος που χρησιμοποιούσαν για την τέχνη τους. Ήταν Έλληνες τεχνίτες, αιχμάλωτοι των Περσών, που τους είχαν φέρει προηγούμενοι Πέρσες βασιλιάδες. Ο Αλέξανδρος τους συμπόνεσε και ήθελε να τους στείλει στις πατρίδες τους αλλά εκείνοι αρνήθηκαν, διότι οι περισσότεροι ήταν γέροι και είχαν δημιουργήσει νέες οικογένειες με ντόπιες. Τότε, ο βασιλιάς διέταξε να τους δώσουν χρήματα, ρουχισμό, ζώα, γυναίκες και να απαλλαγούν από κάθε καταβολή φόρου.[1423] Μήπως, όμως, αυτή είναι μια συγκινητική ιστορία των αρχαίων ιστοριογράφων για να δικαιολογηθεί η εκστρατεία μέχρι την Περσέπολη ή και η καταστροφή της ως αντίποινα για τις αγριότητες των Περσών εναντίον των Ελλήνων;[1424]

Όταν ο Αλέξανδρος μπήκε στην πόλη την τελευταία μέρα του Ιανουαρίου του 330 π.Χ., η Περσέπολη ήταν επιβλητική και τα ανάκτορά της μεγαλειώδη. Ο Μακεδόνας βασιλιάς φρόντισε να παραλάβει αμέσως τους θησαυρούς της πόλεως, που υπολογίσθηκαν στο ιλλιγιώδες για την εποχή ποσό των 120.000 ταλάντων.[1425] Χώρισε ένα ποσό που θα χρειαζόταν για μελλοντικές πολεμικές επιχειρήσεις και έστειλε τα υπόλοιπα στα Σούσα προς φύλαξη. Επίσης, άφησε τους στρατιώτες του για μια ολόκληρη μέρα να λεηλατήσουν ιδιωτικές περιουσίες, να σφάξουν όλους τους εναπομείναντες άνδρες χωρίς έλεος, να καταστρέψουν τα ιερά και να αρπάξουν ό,τι προλάβαιναν. Οι νικητές, μάλιστα, άρχισαν να μαλώνουν και όσους είχαν μαζέψει περισσότερα πολύτιμα αντικείμενα τους έβλεπαν ως εχθρούς και όσα αντικείμενα δεν μπορούσαν να κουβαλήσουν τα κατέστρεφαν: έσχιζαν βασιλικά ενδύματα, έσπαζαν βάζα, κομμάτιαζαν αγάλματα και μάλωναν για το ποιος θα άρπαζε το καλύτερο κομμάτι.[1426] Οι στρατιώτες είχαν να γευθούν για μήνες την χαρά της λεηλασίας και ίσως και να σκέφτονταν τα σπίτια τους μετά από τόσες ταλαιπωρίες. Πώς αλλιώς μπορεί να διασκεδάσει ένας στρα-

[1420] Οι Πύλες δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί επακριβώς τοπογραφικά. Πάντως η θέση τους βρίσκεται σε κάποιο από τα περάσματα ανάμεσα στα σημερινά χωριά Ardakan και Fahliyan, βορειοδυτικά της πόλεως Širaaz (Shiraz), στο νοτιοδυτικό Ιράν. Για τα τοπογραφικά προβλήματα δες Droysen, 3η ελλην. έκδ., 1: 381-382 σημ. 645 & 646 και ένθετο τοπογραφικό χάρτη.

[1421] 40.000 πεζούς και 700 ιππείς αναφέρει ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Γ.18.2), 25.000 πεζούς και 300 ιππείς ο Διόδωρος (XVII.68.1) και 25.000 πεζούς ο Κούρτιος (Curtius, 5.3.17). Οι Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 311-312, εξηγούν γιατί ο περσικός στρατός πρέπει να ήταν 25.000 παρά 40.000.

[1422] Curtius, 5.4

[1423] Ιουστίνος (Justinus), XI.XIV.11-12. Πρβλ. Διόδ. XVII.69 και Κούρτιος (5.5.5-24), ο οποίος γράφει για 4.000 ηλικιωμένους.

[1424] Αντιθέτως, ο Green, *Alexander*, pp. 313-314, πιστεύει ότι η ιστορία αυτή είναι καθ' όλα αληθινή.

[1425] Διόδ. XVII.71.1 και Curtius, 5.6.9. Για 40.000 γράφει ο Πλούταρχος "Αλέξανδρος", XXXVII (686).

[1426] Πρβλ. Curtius, 5.6.3-8 και Διόδ. XVII.70.

τιώτης της εποχής παρά με την χαρά της αρπαγής και της καταστροφής; Έπρεπε, λοιπόν, οι στρατιώτες του Αλεξάνδρου να χορτάσουν εκδίκηση αλλά και πλούτη. Άλλωστε το κλεμμένο δίνει μεγαλύτερη ευχαρίστηση από το δώρο.[1427]

Σε ένα νυχτερινό συμπόσιο, μάλιστα, ο Αλέξανδρος παρασύρθηκε από την Αθηναία εταίρα Θαΐδα και συμφώνησε με την παρότρυνσή της να πάρουν οι συνδαιτημόνες από έναν πυρσό και να κάψουν τα άδεια πια από θησαυρούς ανάκτορα (μεγάλο μέρος των οποίων ήταν φτιαγμένο από κέδρο) για να εκδικηθούν την πυρπόληση των Ελληνικών ιερών από τους Πέρσες. Ο Αρριανός απορεί για τους λόγους που έγινε αυτή η πράξη και την θεωρεί άσκοπη και κατακριτέα. Γενικά, στην αρχαιότητα θεωρούσαν ότι ο Αλέξανδρος παρασύρθηκε από το μεθύσι του γιατί όλα έδειχναν ότι αργότερα μετάνιωσε για την πράξη του.[1428] Ορισμένοι ιστορικοί πιστεύουν ότι η όλη ιστορία είναι ένας μύθος που πλάσθηκε από τον Κλείταρχο[1429] ή ότι επινοήθηκε ουσιαστικά για να δικαιολογήσει τον Αλέξανδρο και να ρίξει όλο το βάρος στην εταίρα. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι η πράξη του Μακεδόνα βασιλιά μπορεί να εξηγηθεί μόνο εάν δεν είχε λάβει ειδοποίηση για την νίκη των Μακεδόνων επί των εξεγερμένων Πόλεων στην Ελλάδα, στην περίπτωση που ήθελε να τονίσει ότι εκείνος εκπλήρωσε στο ακέραιο τον σκοπό για τον οποίο είχε ταχθεί. Αντιθέτως, άλλος ιστορικός υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει λόγος να μην πιστέψουμε την ιστορία με την Θαΐδα διότι εξηγεί πειστικά μια πολύ δύσκολη απόφαση του Αλεξάνδρου: να ολοκληρώσει την πανελλήνια εκστρατεία εναντίον των Περσών με την καταστροφή των ανακτόρων, των οποίων όμως είχε τώρα γίνει ιδιοκτήτης.[1430] Όπως και να έχουν τα πράγματα, η ειρωνεία είναι ότι η φωτιά στερεοποίησε τις πήλινες δέλτους στα αρχεία των ανακτόρων και διατήρησε στους αιώνες την Ιστορία της περσικής αυτοκρατορίας, ό,τι ίσως θα ήθελε ο Μακεδόνας βασιλιάς να ξεχασθεί.

Στην πραγματικότητα, εθελοτυφλούμε εάν πιστεύουμε ότι ο Αλέξανδρος και οι στρατιώτες του θα τηρούσαν πάντα στάση ανωτερότητας για να ξεχωρίσουν από τους βαρβάρους. Ο Αλέξανδρος είχε ήδη αποφασίσει σε ένα στόχο --την κατάκτηση του κόσμου-- και για να τον πετύχει όλα τα μέσα ήταν θεμιτά ενώ οι κινήσεις του καλά υπολογισμένες. Άρα, στην συγκεκριμένη περίπτωση, η λεηλασία και η σφαγή ήταν απαραίτητα για να μπορέσει ο στρατός να συνεχίσει με περισσότερη διάθεση και οικονομικές προσδοκίες την εκστρατεία. Η δε πυρπόληση των ανακτόρων μοιάζει περισσότερο με απόφαση της στιγμής, που υπαγορεύθηκε από το μεθύσι και παρακινήθηκε από κάποιο λόγο της εταίρας ή και άλλων συνδαιτημόνων. Πάντως, ο εμπρησμός των ανακτόρων της Περσεπόλεως αποτελεί το ορόσημα που διαχωρίζει την πανελλήνια εκστρατεία στην Ασία, την υποχρέωση του ηγεμόνα του Συνεδρίου της Κορίνθου να

[1427] Ο Green, *Alexander*, p. 315, υποστηρίζει ότι όλες οι προσπάθειες του Αλεξάνδρου μέχρι τότε να αποδείξει ότι δεν ήταν ένας ξένος βίαιος κατακτητής είχαν πέσει στο κενό, πράγμα που εξηγεί γιατί τελικά επέτρεψε την καταστροφή της Περσεπόλεως.

[1428] Πρβλ. Curtius, 5.7.3-11 και Διόδ. XVII.72 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.18.11-12 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXXVIII (687). Δες και Hamilton, p. 89. Οι Μακεδόνες κατηγορούνται ότι έπιναν πολύ και μάλιστα ανέρωτο κρασί (Έφιππος Ολύνθιος, FGrH, 126, F 1=Αθήναιος 3.120E).

[1429] Wilken, p. 45 και Hammond, *Alexander King*, p. 295 n. 106. Ο Κλείταρχος μάλλον δεν εξεστράτευσε μαζί με τον Αλέξανδρο ενώ το χαμένο σήμερα σύγγραμμά του για την δράση του Μακεδόνα βασιλιά ήταν γεμάτο λαϊκές δοξασίες, πράγμα που έκανε τους συγχρόνους του να τον θεωρούν απολύτως υπερβολικό (Hammond, *Alexander King*, pp. 2-3). Τα σωζόμενα αποσπάσματα σε FGrH, 137.

[1430] Πρβλ. O'Brien, pp. 105-111 και Green, *Alexander,* pp. 319-320. Ο Γκρήην θεωρεί ότι ήταν καθαρός εμπρησμός με πρωτοβουλία του Αλεξάνδρου και υπήρξε συνειδητή καταστροφή, όπως είχε γίνει στην Θήβα, στην Τύρο, στην Γάζα πιο πριν. Πιστεύει ότι ο Αλέξανδρος είχε καταλάβει ότι δεν μπορούσε να νομιμοποιήσει την εξουσία του παρά με την βία. Ο Fox, pp. 261-264, που διατυπώνει την τελευταία άποψη, διαπιστώνει επίσης και μια προσωπική σύγκρουση ανάμεσα στον Αλέξανδρο και στον Παρμενίωνα για την Θαΐδα.

πάρει εκδίκηση για τις περσικές επιθέσεις στην Ελλάδα, από την αυτόνομη εκστρατεία του Αλεξάνδρου για την πλήρη κατάκτηση και υποταγή της περσικής αυτοκρατορίας.

Ο Θάνατος του Δαρείου Γ' (330 π.Χ.)

Μετά από παραμονή μερικών μηνών στην βασιλική πρωτεύουσα είτε για να ξεκουρασθεί είτε περιμένοντας τα νικηφόρα νέα από την Ελλάδα είτε και για τους δύο λόγους,[1431] ο Αλέξανδρος ξεκίνησε για τις Πασαργάδες, λίγο βορειότερα της Περσεπόλεως και κοντά στο χωρίο Κουαντεραμπάντ (Qaderabad). Πρέπει να σκόπευε στην σύλληψη του Δαρείου ελπίζοντας ότι θα τον πείσει να παραιτηθεί υπέρ του έτσι ώστε να πεισθούν οι υπόλοιποι σατράπες να παραδώσουν την εξουσία αντί να πολεμήσουν. Η πόλη τού παραδόθηκε αμαχητί με 6.000 τάλαντα.[1432] Ο Αλέξανδρος βρήκε την ευκαιρία να επισκεφθεί τον τάφο του Κύρου (εικ. ΙΕΕ, 4:135) και, διαπιστώνοντας την κακή κατάσταση στην οποίαν βρισκόταν, έδωσε εντολή να συντηρηθεί και να διακοσμηθεί ζωγραφικά το εσωτερικό του. Ο Μακεδόνας βασιλιάς έδειξε μεγάλο σεβασμό για τον Κύρο, ίσως διότι είχε διαβάσει στην *Κύρου Ανάβασιν* του Ξενοφώντα ότι υπήρξε ο ιδρυτής της Περσικής Αυτοκρατορίας (δες Κεφάλαιο 4).

Αφού ο στρατός του Αλεξάνδρου ενισχύθηκε με 5.000 πεζούς και 1.000 ιππείς, που πρέπει να ανέβασαν την συνολική του δύναμη σε περισσότερους από 50.000 στρατιώτες,[1433] ο Μακεδόνας βασιλιάς συνέχισε την πορεία του από τις Πασαργάδες προς τα Εκβάτανα (Hamadan), την τελευταία εναπομένουσα πρωτεύουσα των Περσών. Εκεί είχε τελικά καταφύγει ο Δαρείος. Θα προσπαθούσε να προβάλλει την τελευταία του αντίσταση βασιζόμενος σε ορισμένους σατράπες αλλά και Έλληνες μισθοφόρους, οι οποίοι τον ακολουθούσαν από την εποχή των πρώτων μαχών. Στα Εκβάτανα, ο Δαρείος περίμενε και άλλες ενισχύσεις, οι οποίες δεν έφθασαν, και έτσι αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει την πόλη όταν έμαθε ότι ο Αλέξανδρος πλησίαζε. Ο Μακεδόνας πληροφορήθηκε καθ' οδόν την φυγή του Δαρείου αλλά πρέπει να είχε ήδη διαπιστώσει την δυσαρέσκεια του στρατού του, ο οποίος καλούνταν να τρέχει πίσω από μία χείμαιρα. Όταν, λοιπόν, έφθασε στα Εκβάτανα στα μέσα Ιουλίου του 300 π.Χ., αποφάσισε να δώσει εμπράκτως τέλος στην πανελλήνια εκστρατεία, που είχε αρχίσει με εντολή του Συνεδρίου της Κορινθιακής Συμμαχίας. Ανακοίνωσε ότι οι Θεσσαλοί ιππείς μπορούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα μαζί με όσους άλλους ανήκαν στους συμμάχους αφού πληρώνονταν τον καθορισμένο μισθό τους και μοιράζονταν επιπλέον 2.000 τάλαντα.[1434] Την ίδια στιγμή, οι στρατιώτες πληροφορήθηκαν ότι όσοι ήθελαν μπορούσαν να γίνουν μισθοφόροι του και πολλοί δέχθηκαν. Οι Έλληνες που έφυγαν θα συνοδεύονταν μέχρι την θάλασσα και από εκεί θα έμπαιναν σε πλοία για την Ελλάδα. Η απόφαση του Αλεξάνδρου ήταν εξαιρετικά μεγάλης σημασίας. Μετά την νίκη εναντίον των Σπαρτιατών, η Ελλάδα ελεγχόταν από τους Μακεδόνες, οπότε πλέον δεν χρειαζόταν ο ελληνικός συμμαχικός στρατός ως όμηροι ούτε κινδύνευε η ειρήνη εάν επέστρεφαν οι μαχητές.[1435] Τώρα, πλέον, δεν υπήρχε τίποτα που να δεσμεύει τον Μακεδόνα βασιλιά για την κατάκτηση της περσικής αυτοκρατορίας. Αντιθέτως, διέθετε έναν μισθοφορικό στρατό που τον ήλεγχε απολύτως.

Την εποχή αυτή, ο Αλέξανδρος έθεσε εκτός μάχιμου στρατεύματος τον πιστό

[1431] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XXXVII (686) – Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 326-327.

[1432] Curtius, 5.6.10 -- Green, *Alexander*, p. 321.

[1433] Curtius, 5.7.12 και Fox, p. 267.

[1434] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.19.5 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XLII (689) και Διόδ. XVII.74.3.

[1435] Wilcken, p.147. Εάν τελικά δεχθούμε ότι χρησιμοποιούσε τους Έλληνες συμμάχους στρατιώτες ως ομήρους.

στρατηγό Παρμενίωνα, που είχε για χρόνια υπηρετήσει τον Φίλιππο αλλά και τον ίδιο τον Αλέξανδρο. Τον άφησε στην Μηδία με μερικούς στρατιώτες να φροντίζει για τις επικοινωνίες του στρατού, θέση ιδιαίτερα υπεύθυνη αλλά μη μάχιμη. Ο Παρμενίων ήταν όντως αρκετά ηλικιωμένος και δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις ανάγκες της πρώτης γραμμής. Εκτός απ' αυτό, όμως, ο γέρο-στρατηγός, μαζί με άλλους σημαίνοντες Μακεδόνες πολεμιστές, είχε αρχίσει να προβάλλει διαφωνίες στην ιδέα του Αλεξάνδρου να συνεχίσει τις επιχειρήσεις. Παρά τις αντιρρήσεις των στρατηγών του, ο Αλέξανδρος δεν σταματούσε μπροστά σε τίποτα όταν καταλαμβανόταν από "πόθο",[1436] δηλαδή ακράτητη ορμή για καινούριες εκστρατείες σε νέους τόπους, προς το άγνωστο. Τον συγκινούσαν όλα τα νέα πράγματα και φυσικά ήταν ακούραστος ενώ οι άλλοι και ιδίως οι γεροντότεροι δεν μπορούσαν να καταλάβουν αυτό το άσβεστο πάθος για νέες κατακτήσεις. Για τον Αλέξανδρο ήταν ένα παιχνίδι: κάθε νέα δυσκολία που ξεπερνιόταν δημιουργούσε μεγαλύτερο πόθο και πάθος για να βρεθούν νέα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπισθούν. Βέβαια, ελάχιστοι ίσως κατανοούσαν την εσωτερική αυτή παρόρμηση του Μακεδόνα βασιλιά και ο παραμερισμός του Παρμενίωνα προστέθηκε στις σταγόνες που ξεχείλισαν το ποτήρι της αγανακτήσεως εναντίον του Αλεξάνδρου λίγο αργότερα.

Μετά την κατάληψη όλων των πρωτευουσών του περσικού κράτους, το νέο πάθος του Αλεξάνδρου ήταν να συλλάβει τον Δαρείο. Άρχισε, λοιπόν, να βαδίζει με φρενήρη ρυθμό για να προλάβει τον Πέρση βασιλιά, ο οποίος προπορευόταν κατά μέρες. Κατευθύνονταν και οι δύο βορειοανατολικά, προς τα νοτιοανατολικά της Κασπίας θάλασσας, κοντά στην Τεχεράνη. Εξ αιτίας της ταχείας κινήσεως του στρατού, οι άνδρες του Αλεξάνδρου δυσκολεύονταν να ακολουθήσουν και τα ζώα ψόφαγαν από την κούραση. Οι στρατιώτες άρχισαν να λιποτακτούν και, τελικά, ο Αλέξανδρος αποφάσισε να μείνει πέντε μέρες για ανάπαυση στις Ράγες (Rey, δέκα χιλ. νοτίως της Τεχεράνης). Κατόπιν, άρχισε να προχωρεί αργά αλλά ένας βαβυλώνιος ευγενής τον ειδοποίησε ότι οι σατράπες είχαν συλλάβει τον Δαρείο. Τότε ο Αλέξανδρος με τους Εταίρους, τους ανιχνευτές ιππείς και ελαφρά οπλισμένους πεζούς άφησε τον στρατό του να πορεύεται αργά ανατολικά και άρχισε ένα νέο τρεχαλητό να προλάβει να μην σκοτώσουν τον Δαρείο, χωρίς όμως και να γνωρίζουμε ακριβώς τι ήθελε να τον κάνει ο ίδιος.[1437]

Καθ' οδόν, ο Αλέξανδρος έμαθε ότι ένας από τους σατράπες, ο Βήσσος, ο οποίος ήταν συγγενής του Μέγα Βασιλέα,[1438] είχε ανακηρυχθεί βασιλιάς ως Αρταξέρξης Δ' και έσερνε δέσμιο μαζί του τον Δαρείο. Τώρα, άρχισε μια νέα φρενήρη πορεία να προλάβει τον Βήσσο. Τελικά, κατάφερε να τον πλησιάσει σε απόσταση πορείας μιας μέρας. Αμέσως επέλεξε ορισμένους ιππείς και, ακολουθώντας συντομότερο δρόμο που του υπέδειξαν οι ντόπιοι αλλά ταξιδεύοντας και ολόκληρη την νύχτα, κατάφερε τα χαράματα να δει από μακριά τον Βήσσο και την συνοδεία του κοντά στην σημερινή ιρανική πόλη Νταμγάν (Damghan, ανατολικά της Τεχεράνης), νότια της Κασπίας Θάλασσας. Εκείνοι, μόλις τον αντελήφθησαν, σκόρπισαν, εγκαταλείποντας τις άμαξες που είχαν. Σε μία από αυτές είχαν εγκαταλείψει τον Δαρείο δεμένο και τραυματισμένο από τα ακόντια με τα οποία τον είχαν χτυπήσει για να μην πέσει στα χέρια των Μακεδόνων ζωντανός και χρησιμοποιηθεί ως όμηρος. Ο Αλέξανδρος έψαχνε σαν τρελός τις άμαξες, μία-μία, ελπίζοντας να βρει τον τελευταίο Πέρση βασιλιά ζωντανό αλλά μέσα στην

[1436] Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.28.4.

[1437] Δες τις λεπτομέρειες σε Curtius, 5.8-12. Η σύλληψη του Δαρείου από τους σατράπες πιθανότατα οφείλεται και σε παλιά κρυφή επιθυμία τους να δημιουργήσουν ανεξάρτητο κράτος στην Βακτριανή. Ίσως αυτήν ακριβώς την ενέργεια προσπαθούσε να αποτρέψει ο Αλέξανδρος κυνηγώντας τον Βήσσο (δες Τσιμπουκίδης και Γκαφούροφ, σ. 331-332 & 337-340).

[1438] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.21.5 & Γ.30.4.

σύγχυση πρέπει είτε να προσπέρασε αυτή που ήταν ο Δαρείος ή αυτήν στην οποία ήταν ο βασιλιάς είχε παρασυρθεί από τα ζώα που την έσερναν μακριά από τις άλλες. Στο τέλος, η άμαξα βρέθηκε τυχαία από έναν Μακεδόνα αλλά, εν τω μεταξύ, ο Δαρείος είχε υποκύψει στα τραύματά του και στις κακουχίες και όταν πλέον ο Αλέξανδρος και η συνοδεία του τον βρήκαν ήταν αργά. Ο Αλέξανδρος τον σκέπασε με την πορφυρή χλαμύδα του και έδωσε εντολή να αποσταλεί το σώμα του στην Περσέπολη και να ταφεί κοντά στους άλλους Πέρσες βασιλιάδες ενώ πήρε το δαχτυλίδι του για να σφραγίζει τα διατάγματα που αφορούσαν την Ασία.[1439] Ο βίαιος θάνατος του Δαρείου Γ' το καλοκαίρι του 330 π.Χ. έκλεισε οριστικά τον κύκλο των Περσών βασιλέων της Εγγύς Ανατολής. Διάδοχος στον θρόνο των Αχαιμενιδών ήταν πλέον ο Αλέξανδρος.

Ο "Ηγεμών" γίνεται "Μέγας Βασιλεύς"

Μετά από την πλήρη εξουδετέρωση του Μεγάλου Βασιλέως, η εκστρατεία του Αλεξάνδρου στην Ανατολή δεν είχε πλέον δικαιολογία για να συνεχισθεί. Οι Πέρσες είχαν ηττηθεί, ο Δαρείος είχε πεθάνει και ο Αλέξανδρος ήταν ο μοναδικός κύριος της περσικής αυτοκρατορίας. Ήταν όμως ακόμη φανερό πως ο Αλέξανδρος έπρεπε πλέον να εδραιώσει την εξουσία του ως κοσμοκράτορας και δεν είχε κανένα νόημα να ξαναγυρίσει στην Ελλάδα. Αντιθέτως, θα μπορούσε ίσως να επιδιώξει, τουλάχιστον στο πολιτικό επίπεδο, συμβιβασμό και συνύπαρξη του Ελληνικού με τον Αιγυπτιακό και με τον Περσικό Πολιτισμό, ιδίως εάν σκεφθεί κανείς ότι ο τελευταίος έφερε μαζί του όλη την Ασσυρο-Βαβυλωνιακή παράδοση. Σκοπός της πράξεως αυτής θα ήταν η αρμονική συμβίωση τουλάχιστον των μεγάλων λαών της εποχής υπό μία και ελληνική αρχή. Βέβαια, η ιδέα αυτή του κοσμοκράτορα Αλεξάνδρου δεν συμβιβαζόταν για τους υπόλοιπους Έλληνες με την ιδέα των ελληνικών Πόλεων που ζητούσαν βοήθεια από τον Μέγα Βασιλέα. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο δεν καταλάβαιναν την τακτική συμφιλιώσεων και χρησιμοποιήσεως ντόπιων στην διοίκηση που είχε εφαρμόσει ο Μακεδόνας βασιλιάς.

Η απόπειρα ειρηνικής συνυπάρξεως Ελλήνων και Περσών στην αυλή του Αλεξάνδρου, αυτό που ονομάσθηκε "σύντηξη" (Verschmelzungpolitik),[1440] δημιούργησε τελικά ανυπέρβλητα προβλήματα. Ένα από τα άλυτα ζητήματα ήταν η διαφορά νοοτροπίας μεταξύ Ελλήνων και Περσών. Ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε αρκετούς Πέρσες διοικητές αλλά και εκ των πραγμάτων η πολιτική προσεγγίσεως των Περσών έφερε αρκετούς απ' αυτούς στην αυλή του, όπως τον Οξυάρθη, αδελφό του Δαρείου.[1441] Οι Έλληνες είχαν συνηθίσει να θεωρούν τον αρχηγό τους, τον Αλέξανδρο στην προκειμένη περίπτωση, ως έναν συμμαχητή και έτσι στα συμβούλια που γίνονταν εξέφραζαν τις διαφωνίες τους χωρίς φόβο ή υστεροβουλία. Οι Πέρσες, όμως, ήταν συνηθισμένοι να θεωρούν τον Μέγα Βασιλέα ως κύριο, του οποίου ο λόγος ήταν διαταγή και συνεπώς η δουλικότητα και η κολακεία δεν έλειπαν από την Περσική Αυλή. Η αδυναμία προσαρμογής στην νέα κατάσταση δεν άφησε περιθώρια συνεργασίας ανάμεσα στους Έλληνες και στους Πέρσες αλλά, αντιθέτως, πυροδότησε ένα κλίμα καχυποψίας κυρίως εναντίον του Αλεξάνδρου ότι ασιοτροπούσε.

Η καχυποψία αυτή εντάθηκε όταν έγινε γνωστή η νέα συντροφιά του Αλεξάνδρου. Την εποχή αυτή, δόθηκε ως δώρο στον Μακεδόνα ο Βαγώας, ένας νέος ευνούχος εξαιρετικής ομορφιάς, που ήταν εραστής του Δαρείου και έγινε και του Αλεξάνδρου. Η

[1439] Curtius, 5.13.19-25 & 6.6.6 -- Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XLIII (690). Ο Ιουστίνος (Justinus), XI.XV.5-13, περιγράφει με μελοδραματικό τρόπο τον θάνατο του Δαρείου και τα τελευταία του λόγια, που μετέφερε στον Αλέξανδρο ένας Πέρσης.

[1440] "policy of fusion", στην αγγλική έκδοση του βιβλίου του Wilken, p. 248.

[1441] Curtius, 6.2.11.

ιστορία του Βαγώα υπονοεί ότι εάν ο Αλέξανδρος δεν είχε αποκλειστικά ομοφυλοφιλικές σχέσεις ή τάσεις ήταν τουλάχιστον αμφίφυλλος, χωρίς να υπάρχουν βέβαια επαρκή ιστορικά στοιχεία για να τεκμηριωθεί ή να απορριφθεί μια τέτοια άποψη. Άλλωστε, μέσα στα πλαίσια της ερωτικής ζωής του Αλεξάνδρου κινείται και ο μύθος της συναντήσεώς του με τις Αμαζόνες, που κατά πάσα πιθανότητα είναι μέρος της αλεξανδρινής μυθολογίας και τίποτα άλλο.[1442] Μπορεί να υποθέσει, όμως, κανείς ότι ο Βαγώας υπήρξε το μέσο δια του οποίου ο Αλέξανδρος προσέγγισε περισσότερο τις συνήθειες της περσικής αυλής.

Κυνηγώντας τον Βήσσο (330-328 π.Χ.)

Στο στρατιωτικό επίπεδο, μετά τον θάνατο του Δαρείου, ο Αλέξανδρος παρουσιάσθηκε ως νόμιμος διάδοχος των Αχαιμενιδών και συνεπώς η συνέχιση της εκστρατείας έπρεπε να αλλάξει χαρακτήρα και να γίνει επιβολή της νόμιμης εξουσίας του νέου Μεγάλου Βασιλέως στους παρανομούντες πλέον ξεσηκωμένους σατράπες. Ο θάνατος του Δαρείου θεωρήθηκε ουσιαστικά δολοφονία για την οποία οι υπαίτιοι έπρεπε να τιμωρηθούν. Επιπλέον, ο Αλέξανδρος περιέβαλε με εμπιστοσύνη και τιμές όσους είχαν μείνει πιστοί στον Δαρείο προσπαθώντας να επιβεβαιώσει την θέση του ως νόμιμου διαδόχου. Οι παρανομούντες και οι επαναστάτες, όπως ο Βήσσος, έπρεπε να συλληφθούν και να τιμωρηθούν. Ήδη υπήρχαν πληροφορίες ότι ο Βήσσος συγκέντρωνε στρατό στα ανατολικά. Πρωταρχικός σκοπός του Αλεξάνδρου, συνεπώς, ήταν να βρει τον Βήσσο. Στην πραγματικότητα, όμως, το κυρίως στρατιωτικό του σχέδιό πρέπει να περιλάμβανε την κατάκτηση του κόσμου με πρώτη φάση την συνέχιση της εκστρατείας στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, απαλλαγμένος από τον ρόλο του εντεταλμένου Ηγεμόνα των Ελλήνων αλλά πλέον ως Μέγας Βασιλεύς, ετοιμαζόταν για μα εκστρατεία με την οποία θα υπέτασσε όλες τις ανατολικές επαρχίες της Περσικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή την Αρεία, την Δραγγιανή, την Βακτρία, την Σογδιανή, την Αραχωσία, την Γεδρωσία και την Καρμανία.[1443] Τελικά, για να υποτάξει τις ανατολικές επαρχίες χρειάσθηκε ίσο χρόνο με αυτόν που απαιτήθηκε για να διασχίσει ολόκληρη την απόσταση από την Μ. Ασία μέχρι την Κασπία Θάλασσα, τόσο δύσκολες αποδείχθηκαν οι επιχειρήσεις.

Για τρία περίπου χρόνια, από το καλοκαίρι του 330 μέχρι την άνοιξη του 327, ο Αλέξανδρος προσπαθούσε να υποτάξει τους ανατολικούς λαούς της Περσικής Αυτοκρατορίας. Ο χρόνος που απαιτήθηκε δείχνει τις τρομερές δυσκολίες που συνάντησε. Η μεγαλύτερη ήταν ο νέος τρόπος πολέμου που έπρεπε να διεξαγάγει. Μέχρι τώρα, πολεμούσε σε τακτικές μάχες εναντίον τακτικού στρατού και τον νικούσε. Τώρα, όμως, είχε να αντιμετωπίσει σκληροτράχηλους αντιπάλους, που πολεμούσαν στα εδάφη τους χρησιμοποιώντας ανταρτοπόλεμο και διαθέτοντας ικανότατους αρχηγούς. Ο Αλέξανδρος μπορεί να ξεκίνησε απροετοίμαστος για την νέα εκστρατεία αλλά σύντομα επιχείρησε αναδιάρθρωση του στρατού του, με κύριο σκοπό την αύξηση της ευελιξίας του και της ταχύτητας μετακινήσεώς του. Οι μεταρρυθμίσεις υπήρξαν σταδιακές και προσαρμοσμένες στις νέες συνθήκες των πολεμικών επιχειρήσεων.[1444] Επίσης, κατά την διάρκεια της νέας εκστρατείας ο Αλέξανδρος ίδρυσε μια σειρά από νέες πόλεις-φρούρια (Αλεξάνδρειες) για να τις χρησιμοποιήσει ως συνδετικούς κρίκους επικοινωνίας και στρατιωτικούς σταθμούς στις αχανείς ασιατικές εκτάσεις που κατέκτησε.

[1442] Curtius, 6.5.23-32 και Διόδ. XVII.77 και Πλούταρχος, *Ηθικά*, "Αποφθέγματα Βασιλέων και Στρατηγών", 179Ε. Συζήτηση σε O'Brien, pp. 56-59 και Fox., p. 276 και Tarn, 2:319-329, ο οποίος υποθέτει ότι οι Αμαζόνες ήταν νεαρά κορίτσια της περσικής αυλής.

[1443] Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.15.3-6. Δες χάρτη σε ΙΕΕ, 4:212-213.

[1444] Όλες οι λεπτομέρειες στον Wilcken, pp. 154-156.

Ο Αλέξανδρος ξεκίνησε την κατάκτηση της ανατολικής περσικής αυτοκρατορίας από την Υρκανία, στις νοτιοανατολικές όχθες της Κασπίας Θάλασσας, στην οποία έφθασε προερχόμενος από τα Εκβάτανα. Ο Μακεδόνας βασιλιάς μίλησε στον στρατό και εξήγησε ότι η νέα εκστρατεία ανατολικά ήταν απαραίτητη για την εδραίωση της κυριαρχίας τους στην καταρρέουσα περσική αυτοκρατορία. Η προσωπική γοητεία που ασκούσε στους άνδρες του αλλά και τα 12.000 ή 13.000 τάλαντα που τους μοίρασε ως ανταμοιβή για την μέχρι τότε αφοσίωσή τους ήταν αρκετά για να τον ακολουθήσουν πρόθυμα αξιωματικοί και στρατιώτες μαζί με τους μισθοφόρος.[1445] Επιπλέον, στην αρχή της εκστρατείας για την κατάκτηση της Υκρανίας, επιδίωξε και επέτυχε την άνευ όρων παράδοση των Ελλήνων μισθοφόρων του στρατού του Δαρείου που είχαν καταφύγει στην περιοχή. Στο στρατόπεδό του έφθασαν 1.500 άνδρες[1446] από τους οποίους ενέταξε υποχρεωτικά στον δικό του στρατό όσους δεν προέρχονταν από Μικρασιατικές Πόλεις που προηγουμένως βρίσκονταν στην κυριαρχία των Περσών ή είχαν καταταγεί πριν την συνομολόγηση της Συμμαχίας της Κορίνθου. Με άλλα λόγια, όσοι δεν είχαν συνειδητά ενταχθεί στον στρατό του Δαρείου για να πολεμήσουν τους Μακεδόνες μπορούσαν τώρα να πολεμήσουν με τον στρατό του Αλεξάνδρου.

Ενώ ο στρατός αναπαυόταν, ήρθε η πληροφορία ότι ο φυγάς Βήσσος είχε αυτοανακηρυχθεί βασιλιάς. Αμέσως, ο Αλέξανδρος διέταξε τους στρατιώτες να κάψουν οτιδήποτε από τα πράγματα που μετέφεραν θα δυσκόλευε την ταχεία προέλασή τους, ακόμη και εάν επρόκειτο για πολύτιμα λάφυρα ή προσωπικές τους αποσκευές. Εκ παραλλήλου, ο στρατός του ενισχύθηκε με περισσότερους από 6.500 άνδρες, εθελοντές και μισθοφόρους,[1447] και οι Μακεδόνες κινήθηκαν ταχύτατα ανατολικά διεισδύοντας στην Αρεία. Ο βασιλιάς έμαθε, όμως, ότι λαοί είχαν εξεγερθεί εναντίον του στον νότο και αποφάσισε να εξασφαλίσει τα νώτα του πριν κυνηγήσει τον Βήσσο ανατολικά. Έτσι, το φθινόπωρο του 330, εισέβαλε στην Δραγγιανή και άρχισε τις επιχειρήσεις εναντίον των ντόπιων. Στην Δραγγιανή αποκαλύφθηκε και η υποτιθέμενη συνωμοσία του Φιλώτα, αρχηγού του ιππικού, εναντίον του Αλεξάνδρου. Η όλη υπόθεση κατέληξε στην δίκη και θανατική καταδίκη του παιδικού φίλου του Μακεδόνα βασιλιά και στην δολοφονία του πατέρα του Φιλώτα και απόμαχου πλέον στρατηγού Παρμενίωνα. Αμέσως μετά την λήξη του συμβάντος, το σώμα που διοικούσε ο Φιλώτας διαιρέθηκε, σε δύο τμήματα έτσι ώστε να μην υπάρξει πλέον ένας ισχυρός αρχηγός των Εταίρων. Παράλληλα, ο στρατός ενισχύθηκε και με τους στρατιώτες του Παρμενίωνα, δηλαδή 6.000 Μακεδόνες, 200 Εταίρους και 5.000 Έλληνες με 600 ιππείς, και ανήλθε στους 40.000 άνδρες περίπου.[1448]

Μετά την κατάκτηση της Δραγγιανής, ο Αλέξανδρος κινήθηκε πάλι ανατολικά εισβάλλοντας κατά την διάρκεια του χειμώνα στην ορεινή Αραχωσία και σε περιοχές καλυμμένες με χιόνι, όπου η εξεύρεση τροφής για τον στρατό ήταν σχεδόν αδύνατη. Ο στρατός υπέφερε από "έλλειψη προμηθειών, κρύο, κούραση, απελπισία". Πολλοί άνδρες εγκατέλειψαν την πορεία διότι αρρώστησαν εξ αιτίας του ψύχους ή των κρυοπαγημάτων ενώ πάρα πολλοί έπαθαν προσωρινή τύφλωση από τα χιόνια.[1449] Αφού διήλθε από αυτά τα αφιλόξενα εδάφη, ο Αλέξανδρος ίδρυσε την Αλεξάνδρεια επί του Ινδικού Καυκάσου ή εν Παραπαμισάδαις Αλεξάνδρεια (κοντά στην σημερινή πόλη Charikar

[1445] Πρβλ. Curtius, 6.2.10-6.3 και Διόδ. XVII.74.5 & 77.

[1446] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.23.9 και Curtius, 6.5.10.

[1447] 500 ιππείς από την Ελλάδα, 3.000 από την Ιλλυρία, 130 Θεσσαλοί ιππείς, 2.600 ξένοι πεζοί και 300 ιππείς από την Λυδία κατά τον Κούρτιο (Curtius, 6.6.35).

[1448] Curtius, 7.3.4 και Fox, p. 292.

[1449] Βαριά επιπεφυκίτιδα ή κερατίτιδα, εξ αιτίας των αντανακλάσεων του φωτός στα χιόνια, που συνήθως διαρκεί μόνο λίγες μέρες.

του Αφγανιστάν, βόρεια της Καμπούλ). Η πόλη κατείχε σημαντική στρατηγική θέση στην περιοχή και εποικίσθηκε από 7.000 ηλικιωμένους Μακεδόνες και άλλους στρατιώτες του καθώς και πλήθος γυναικόπαιδα που ακολουθούσαν τον στρατό. Η ίδρυση αυτής της πόλεως αλλά και των άλλων Αλεξανδρειών στην Ασία πρέπει να είχε ως κύριο σκοπό την δημιουργία διοικητικών και στρατιωτικών κέντρων για τον καλύτερο έλεγχο των κατακτημένων περιοχών. Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι υπήρξαν και το όχημα με το οποίο διαδόθηκε ο ελληνικός πολιτισμός στην Ασία.[1450]

Ο Αλέξανδρος ενημερώθηκε επίσης και για τις κινήσεις του Βήσσου, ο οποίος είχε συγκεντρώσει 7.000 στρατιώτες[1451] λίγο βορειότερα από την νέα Αλεξάνδρεια και είχε επιδοθεί σε ερήμωση της περιοχής που κατείχε για να κάνει τον επισιτισμό του στρατού του Αλεξάνδρου αδύνατο. Για να πλησιάσει τον Βήσσο, ο Αλέξανδρος έπρεπε πρώτα να διαβεί μια από τις εξαιρετικά δύσβατες διαβάσεις του Ινδικού Καυκάσου (Ινδό-Κους), το πέρασμα της οποίας δεν μπορεί παρά να χαρακτηρισθεί επική επιχείρηση. Διάλεξε την διάβαση που σήμερα ονομάζεται Χαουάκ (Khawak) και είναι η ανατολικότερη αλλά και η δυσκολότερη. Βρίσκεται σε μεγάλο υψόμετρο και είναι χιονοσκεπής. Οι Μακεδόνες και οι άλλοι συστρατιώτες τους αναγκάσθηκαν να φάνε σίλφιο[1452] και ποταμίσια ψάρια ενώ αργότερα έσφαξαν και έφαγαν τα υποζύγιά τους για να συντηρηθούν. Ο Βήσσος, που βρισκόταν νοτιοδυτικά της διαβάσεως που πέρασε ο Αλέξανδρος, μαθαίνοντας έκπληκτος ότι ο Αλέξανδρος πέρασε την Χαουάκ και μπορούσε να τον περικυκλώσει, άρχισε να οπισθοχωρεί. Έτσι, ο Αλέξανδρος κατέλαβε ανενόχλητος την Βακτρία και, πριν συνεχίσει την καταδίωξη του Βήσσου, έδωσε εντολή να επιστρέψουν στις εστίες τους όσοι από τους Θεσσαλούς είχαν παραμείνει ως εθελοντές αλλά και 900 απόμαχοι Μακεδόνες που αμείφθηκαν με χρήματα. Εικάζεται ότι η αποπομπή των Μακεδόνων απομάχων μπορεί να οφείλεται και στο γεγονός ότι εξέφρασαν την δυσαρέσκειά τους για τις κακουχίες που είχαν υποστεί.[1453]

Ο Αλέξανδρος και ο υπόλοιπος στρατός προχώρησαν βορειότερα διασχίζοντας περίπου 74 χιλιόμετρα άνυδρης στέπας,[1454] που έκανε τους στρατιώτες να υποφέρουν εξ αιτίας της ελλείψεως νερού αλλά και λόγω των υψηλών θερμοκρασιών. Μάλιστα, το πολύ νερό που ήπιαν απότομα φθάνοντας στον Ώξο (Amu-Darya) ποταμό επέφερε άλλες μεγάλες απώλειες, κυρίως από πνιγμό.[1455] Ο Ώξος στο σημείο που έφθασαν, είτε στο σημερινό Κιλίφ (Kelif) είτε στο Τερμέζ (Termez), στα σύνορα Αφγανιστάν και Ουζμπεκιστάν, δεν ήταν διαβατός ενώ ο Βήσσος είχε καταστρέψει πλοία αλλά και οτιδήποτε θα μπορούσε να βοηθήσει στην διέλευση του ποταμού. Ακόμη χειρότερα, στην περιοχή δεν υπήρχαν δένδρα για να κατασκευασθούν σχεδίες ή πλοιάρια. Ο Αλέξανδρος εφήρμοσε μια παλιά του τακτική. Διέταξε τους άνδρες του να ράψουν τα δέρματα που χρησιμοποιούσαν ως σκηνές με τέτοιο τρόπο ώστε το εσωτερικό τους να γίνει απολύτως υδατοστεγές και να τα γεμίσουν με χόρτο. Έτσι ο κάθε στρατιώτης είχε ένα πλω-

[1450] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.28 και Curtius, 7.3.23 και Διόδ. XVII.82-83 ο οποίος γράφει για 7.000 βαρβάρους εποίκους. Πρβλ Hamilton, p. 160 και ΙΕΕ, 4:140. Ο Πλούταρχος, *Ηθικά*, "ΠΑΤΑ", 328E, αναφέρει ότι ο Αλέξανδρος ίδρυσε στην Ασία πάνω από 70 πόλεις. Λίγες απ' αυτές έχουν σήμερα ανακαλυφθεί και ανασκαφεί, πράγμα που κάνει τους Τσιμπουκίδη και Γκαφούροφ, σ. 552-558, να πιστεύουν ότι ο συνολικός τους αριθμός ήταν πολύ μικρότερος.

[1451] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.28.8.

[1452] Το Σίλφιο ή Silphium επιστημονικά είναι μία πόα (φυτό) η οποία καλλιεργούνταν στους αρχαίους χρόνους στην Ασία, όπως αναφέρεται και από τον Στράβωνα, XI.12.7 (C.525), και χρησιμοποιούνταν ως καρύκευμα και τροφή για ζώα.

[1453] Curtius, 7.5.27 και Αρριανός, *Αναβασις*, Γ.29.5. Ο Green, p. 353, πιθανολογεί ότι αιτία της εντολής για την αποχώρηση Μακεδόνων ήταν αποτέλεσμα επαναστάσεως στον στρατό.

[1454] 400 στάδια γράφει ο Κούρτιος (7.5.2).

[1455] Curtius, 7.5.15. Οι δυσκολίες διασχίσεως της περιοχής επιβεβαιώθηκαν και από τον Ρωσικό στρατό στο τέλος του 19ου αιώνα (δες Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 396).

τό βοήθημα για να περάσει το ποτάμι, όπως ακριβώς είχε γίνει και στην διάβαση του Δούναβη.[1456]

Μετά την διέλευση του Ώξου, ο Αλέξανδρος και ο στρατός του έφθασαν σε μια μικρή πόλη που κατοικούνταν από τους Βραγχίδες, γένος ιερέων από το ιερό του Απόλλωνα των Διδύμων στην Μίλητο. Κατά την παράδοση, οι πρόγονοί τους είχαν εγκατασταθεί εκεί από τον Ξέρξη επειδή είχαν συλήσει για χάρη του το ιερό στο οποίο υπηρετούσαν. Ο Αλέξανδρος αποφάσισε να εξολοθρεύσει όλους τους κατοίκους με το σκεπτικό ότι ήταν όλοι απόγονοι των ιεροσύλων. Σήμερα, δεν είμαστε σε θέση να βεβαιώσουμε ή να απορρίψουμε την εγκυρότητα της πληροφορίας που μας μεταδίδουν οι αρχαίες πηγές αλλά, κατά πάσα πιθανότητα, η διήγηση της σφαγής των Βραγχιδών δεν είναι τίποτα παραπάνω από μυθιστορηματική αφήγηση μεροληπτικών ιστοριογράφων.[1457]

Ο Αλέξανδρος συνέχισε την πορεία του βορειοδυτικά και εισέβαλε στην Σογδιανή αλλά πληροφορήθηκε ότι οι συνεργάτες του Βήσσου, μετά την αποτυχία του να προβλέψει την σωστή διάβαση που θα διάλεγε ο Αλέξανδρος στον Ινδικό Καύκασο αλλά και την ταχύτητα με την οποία πέρασε τον Ώξο, τον είχαν συλλάβει και ήταν πρόθυμοι να τον παραδώσουν στους Μακεδόνες. Αμέσως, ο Αλέξανδρος ανέθεσε στον Πτολεμαίο, γιο του Λάγου, να κινηθεί με ισχυρή δύναμη και με μεγάλη ταχύτητα εμπρός για να παραλάβει τον Βήσσο. Εκείνος, τον βρήκε υπό περιορισμό σε μια μικρή οχυρή κώμη και τον συνέλαβε. Τον έφερε γυμνό και αλυσοδεμένο από τον λαιμό στον Αλέξανδρο και εκείνος διέταξε να βασανισθεί και να δικασθεί για τον φόνο του Δαρείου,[1458] προφανώς ως πράξη εντυπωσιασμού προς τους Πέρσες ευγενείς που είχαν μείνει πιστοί στον τελευταίο Πέρση Μέγα Βασιλέα. Ο Βήσσος, τελικά, εκτελέσθηκε δημόσια στα Εκβάτανα μπροστά στους Μήδους και Πέρσες ευγενείς.

Οι Ιπτάμενοι Στρατιώτες στην Σογδιανή Πέτρα

Ο Αλέξανδρος συνέχισε την πορεία του στην Σογδιανή αλλά σε μια μάχη με ντόπιους τραυματίσθηκε αρκετά σοβαρά στην κνήμη από εχθρικό βέλος[1459] ενώ σε κάποια άλλη μια πέτρα τον κτύπησε στο κεφάλι και στον λαιμό.[1460] Παρά την σημαντική αντίσταση που βρήκε στην Σογδιανή, ο Αλέξανδρος έφθασε στις όχθες του Ιαξάρτη (Sur-Darya), φυσικό όριο της ανατολικής περσικής αυτοκρατορίας, όπου αποφάσισε να οικοδομήσει μια ακόμη Αλεξάνδρεια, την ονομαζόμενη Εσχάτη. Έλληνες εθελοντές και φιλικοί ή αιχμάλωτοι βάρβαροι ορίσθηκαν να εποικήσουν την νέα οχυρή πόλη, που σήμερα τοποθετείται στην Χοτζέντ (Khojend) ή Λενιναμπάντ του βόρειου Τατζικιστάν. Αμέσως μετά, παρ' ότι το τραύμα του δεν είχε αποθεραπευθεί, αποφάσισε να διαβεί τον ποταμό Ιαξάρτη και να πλήξει τους Σκύθες που τον απειλούσαν. Παρ' ότι η νίκη του ήταν τρανή, ο Αλέξανδρος και οι στρατιώτες του ήπιαν μολυσμένο νερό και άρχισαν να υποφέρουν από δυσεντερία βαριάς μορφής, πράγμα που απέτρεψε την πλήρη εξόντωση των Σκυθικών φυλών που τα είχαν βάλει με τους Μακεδόνες. Οι Σκύθες ζήτησαν τελικά διαπραγματεύσεις για την παύση του πολέμου, πράγμα που επιθυμούσε

[1456] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.29.4.

[1457] Curtius, 7.5.28-35 και Πλούταρχος, *Ηθικά*, "Περί των υπό του θεού Βραδέως Τιμωρουμένων", 557B και Στράβων, XI.11.4 (C.518). Ο Ηρόδοτος (VI.18-20) ισχυρίζεται ότι η καταστροφή του ναού του Απόλλωνα έγινε έξι χρόνια μετά την Ιωνική Επανάσταση και όσοι Μιλήσιοι επέζησαν εγκαταστάθηκαν από τον Δαρείο Α' στις εκβολές του Τίγρη ποταμού στον Περσικό Κόλπο, όπου η εγκατάσταση έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά. Δες ΙΕΕ, 4:150 και Tarn, 2:272-275. Ο Hammond, *The Genius of Alexander*, ch. XIII.2 πιστεύει ότι όντως ο Αλέξανδρος εξολόθρευσε τους Βραγχίδες.

[1458] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.30.3-5 & κριτική στο Δ.7.4 και Curtius, 7.5.36-43 & 7.10.10.

[1459] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.30.11.

[1460] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.3.3 και Curtius, 7.6.22.

και ο Αλέξανδρος γιατί στην Σογδιανή η επανάσταση των ντόπιων δεν είχε πνιγεί.[1461]

Επιστρέφοντας στην Σογδιανή το 329/8, ο στρατός ενισχύθηκε με 22.000 στρατιώτες[1462] και συνέχισε τις επιχειρήσεις φθάνοντας στον Ώξο ποταμό. Οι στρατιώτες ήταν πολύ διψασμένοι αλλά το νερό του ποταμού ήταν βρώμικο για να πιουν και έτσι προσπάθησαν να ανοίξουν πηγάδια για να βρουν πόσιμο νερό. Κάποιος Μακεδόνας "ἀνεκάλυψε πηγὴν ὑγροῦ, λιπαροῦ καὶ πυμελώδους· [παχύρευστου] ἀπαντλουμένου δὲ τοῦ πρώτου καθαρὸν ἀνέβλυζεν ἤδη καὶ διαυγὲς ἔλαιον, οὔτε ὀσμῇ δοκοῦν οὔτε γεύσει ἐλαίου διαφέρειν, στιλπνότητά τε καὶ λιπαρότητα παντάπασαν ἀπαράλλακτον, και ταῦτα τῆς χώρας μηδὲ ἐλαίας φερούσης."[1463] Οι Μακεδόνες, που παραξενεύθηκαν διότι ενώ δεν υπήρχαν δέντρα ελιάς στην περιοχή από την γη "ανάβλυζε λάδι", ήταν οι πρώτοι Ευρωπαίοι που ανακάλυψαν πετρέλαιο στο Ασία.

Ο Αλέξανδρος συνέχισε να μάχεται εναντίον των επαναστατών και των μη υποταγμένων σκυθικών φύλων. Το τελευταίο τους οχυρό ήταν η Σογδιανή Πέτρα, στα σύνορα Ουζμπεκιστάν, Αφγανιστάν και Τατζικιστάν,[1464] όπου σε εξαιρετικά δύσβατο ορεινό σημείο είχαν οχυρωθεί πολλοί Σόγδιοι επαναστάτες υπό τον τοπικό άρχοντα Οξυάρτη. Όταν ο Αλέξανδρος τους ζήτησε να παραδοθούν, εκείνοι του διαμήνυσαν ότι θα έπρεπε να βρει στρατιώτες με φτερά για να καταλάβει το οχυρό που προφυλασσόταν γύρω-γύρω από εξαιρετικά απότομους και, μάλιστα, χιονισμένους βράχους. Ο Αλέξανδρος, όμως, υποσχόμενος μεγάλα χρηματικά ποσά, έπεισε περίπου 300 στρατιώτες που είχαν και κάποια πείρα σε αναρριχήσεις να επιχειρήσουν να πλησιάσουν το οχυρό. Πράγματι, με την βοήθεια μικρών σιδερένιων πασάλων κατόρθωσαν μέσα στην νύχτα να αναρριχηθούν από την πιο απότομη και γι’ αυτό λιγότερο φυλασσόμενη πλευρά και να καταλάβουν την κορυφή του υψώματος πάνω από το οχυρό, αν και είχαν πάνω από τριάντα απώλειες ανδρών που έπεσαν κατά την ανάβαση. Το πρωί, ο Αλέξανδρος διαμήνυσε στους πολιορκουμένους ότι είχε βρει "πτηνούς ανθρώπους". Οι Ασιάτες έκπληκτοι από το κατόρθωμα και μη γνωρίζοντας τον ακριβή αριθμό των Μακεδόνων που είχαν αναρριχηθεί, έσπευσαν να παραδοθούν. Ανάμεσα στους αιχμαλώτους, ο Αλέξανδρος βρήκε και την κόρη του Οξυάρτη, Ρωξάνη, την οποία αποφάσισε να νυμφευθεί.[1465]

Αμέσως μετά την επιτυχία του στην Σογδιανή Πέτρα, ο Αλέξανδρος κατέλαβε ένα οχυρό που υπερασπιζόταν από τον Χοριήνη.[1466] Ο βάρβαρος, με την μεσολάβηση του Οξυάρτη, τελικά παραδόθηκε αλλά ο Αλέξανδρος του επέτρεψε να διατηρήσει την διοίκηση των γύρω περιοχών που κατείχε. Τον Αύγουστο του 327 π.Χ., στο ίδιο οχυρό, ο Αλέξανδρος τέλεσε τους γάμους του με την Ρωξάνη αποσκοπώντας σε υψηλούς πολιτικούς στόχους. Ήθελε να δείξει ότι τιμούσε τους κατακτημένους λαούς αλλά και να γίνει το παράδειγμα της ειρηνικής συμβιώσεως των Ελλήνων με τους ντόπιους υποταγμένους λαούς. Η απόφαση του Αλεξάνδρου είχε μεγάλη πολιτική σημασία διότι παρουσιάσθηκε σαν μια χειρονομία συμφιλιώσεως των Μακεδόνων με τους Πέρσες εχθρούς

[1461] Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.1-6 & 15.

[1462] Curtius, 7.10.11-12. Στρατολογήθηκαν 4.000 πεζοί και 1.000 ιππείς μισθοφόροι ενώ από την Λυκία ήρθαν άλλοι 4.000 μισθοφόροι πεζοί και 500 ιππείς αλλά και 4.000 πεζοί και 500 ιππείς από την Συρία. Επίσης, από την Μακεδονία κατέφθασαν 8.000 άνδρες από τους οποίους 600 ιππείς.

[1463] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LXII (697).

[1464] Μάλλον η κορυφή Baisun-tan, 6 χλμ. βορειοδυτικά του χωριού Derbent, δυτικά της πόλεως Bajsun, η οποία βρίσκεται δυτικά της Denau. Δες και χάρτη σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 2:505.

[1465] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.18-19 και Curtius, 7.11 και για μια παραλλαγή της γνωριμίας με την Ρωξάνη δες Curtius, 8.4.23-30.

[1466] Η Πέτρα του Χοριήνη εντοπίζεται στην κορυφή Koh-i-nur, περίπου 60 χιλ. νοτιοανατολικά του χωριού Dušanbe και νότια του Nurek, στο νότιο Τατζικιστάν. Δες και χάρτη σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 2:506.

τους και πρέπει να ικανοποίησε μια μεγάλη μερίδα των ντόπιων, πόσο μάλλον που ο γάμος έγινε σύμφωνα με τα περσικά έθιμα. Καρπός του γάμου ήταν ένας γιος που γεννήθηκε κατά τον τελευταίο χρόνο ζωής του Αλεξάνδρου[1467].

Ο γάμος του με την Ρωξάνη σήμανε και το τέλος των επιχειρήσεων του Αλεξάνδρου στην Βακτρία και στην Σογδιανή. Η εκστρατεία αυτή, που οπωσδήποτε στοίχισε πολύ σε ανθρώπινο δυναμικό, φαίνεται ότι ήταν απολύτως αναγκαία για την διασφάλιση των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας. Μάλιστα, την ίδια τακτική είχαν ακολουθήσει πριν από αυτόν και οι Πέρσες βασιλείς. Αλλά όλα αυτά, που τόσο ευφυώς διείδε και έπραξε ο Αλέξανδρος, είχαν και αρνητικά αποτελέσματα. Οι επιχειρήσεις είχαν καταβάλλει τους Μακεδόνες στρατιώτες και σωματικά και ψυχικά. Ο Αλέξανδρος, όμως, μεθυσμένος από τις επιτυχίες του δεν φαίνεται να είχε κατανοήσει το πόσο είχε αποξενωθεί από τον στρατό του ενώ, λόγω της πολιτικής της προσεγγίσεως των άλλων λαών, είχε προσκολληθεί αρκετά στους κατακτημένους. Η όλη αυτή περίεργη κατάσταση αύξησε την καχυποψία του νεαρού βασιλιά έναντι των Μακεδόνων, γεγονός που κατέληξε στις εκκαθαρίσεις στενών φίλων και συνεργατών του Αλεξάνδρου.

Οι Εκκαθαρίσεις: Φιλώτας, Κλείτος, Καλλισθένης (330-327 π.Χ.)

Ήδη από το 330 π.Χ. η κατάσταση στο στρατόπεδό του Αλεξάνδρου είχε γίνει εκρηκτική. Οι Εταίροι χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο για να κερδίσουν την εύνοια του βασιλιά πολλές φορές κατηγορώντας στον Μακεδόνα μονάρχη τους στενότερούς του φίλους. Την εποχή του θανάτου του Δαρείου, ο Αλέξανδρος ήθελε οπωσδήποτε να ξεχωρίσει τους εχθρούς του από τους φίλους ή τους υποτιθέμενους φίλους του και ήταν πραγματικά έτοιμος να τραβήξει τα πράγματα στα άκρα.

Η πρώτη περίπτωση που έπρεπε να ξεκαθαρισθεί ήταν αυτή του Φιλώτα. Ήδη, από την αρχή της πανελληνίου εκστρατείας και όταν ο Αλέξανδρος βρισκόταν ακόμη στην Αίγυπτο, λεγόταν ότι ο Φιλώτας πάνω στο μεθύσι του είχε αποκαλέσει τον Αλέξανδρο "μειράκιον" (επιπόλαιο νεαρούλη) και είχε πει ότι στην πραγματικότητα ο βασιλιάς όφειλε την δόξα του στον ίδιο και στον πατέρα του Παρμενίωνα.[1468] Ο Αλέξανδρος δεν φαίνεται ότι έδινε μεγάλη σημασία στις φλυαρίες διαφόρων για λόγια τρίτων εναντίον του αλλά πρέπει ο Φιλώτας να κράτησε μια περισσότερο αρνητική στάση εναντίον του Μακεδόνα βασιλιά μετά τον θάνατο του Δαρείου. Τότε ήταν που ο Αλέξανδρος παραμέρισε τον Παρμενίωνα και τον άφησε στα μετόπισθεν. Ο Παρμενίων πρέπει να αντιπροσώπευε την συντηρητική πλευρά του Μακεδονικού στρατού και ιδίως αυτούς που είχαν πολεμήσει μαζί με τον Φίλιππο. Ο Αλέξανδρος είχε ήδη αμφισβητήσει την ορθότητα των απόψεων του Παρμενίωνα αρκετές φορές μέχρι τώρα κατά την διάρκεια της εκστρατείας και τελικά αναρωτιέται κανείς μήπως ό,τι συνέβη με τον Φιλώτα είχε ως πραγματικό και τελικό στόχο τον Παρμενίωνα. Από την άλλη πλευρά, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι οι διαφωνίες Αλεξάνδρου και Παρμενίωνα είχαν επί σκοπού τονισθεί στην χαμένη Ιστορία της εκστρατείας από τον αξιωματικό του Αλεξάνδρου, ιστορικό και βασιλιά της Αιγύπτου, Πτολεμαίο, τον οποίον χρησιμοποίησε ο Αρριανός για να γράψει την *Αλεξάνδρου Ανάβασιν*.[1469] Όπως και να έχουν τα πράγματα, η καταλυτική στιγμή για τον Φιλώτα έφθασε το φθινόπωρο του 330 π.Χ. όταν το στράτευμα βρισκόταν στην Φράδα (πιθανόν Farah, στο δυτικό Αφγανιστάν), μεγάλη πόλη της Δραγγιανής.

[1467] Εκτός εάν είχε ήδη γεννηθεί ένα παιδί που πέθανε όμως αμέσως το 326 όταν ο Αλέξανδρος έφθασε στον Υδάσπη (δες Green, *Alexander*, p. 369).

[1468] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XLVIII (692).

[1469] Πρβλ. Green, *Alexander*, pp. 339-340 και Fox, p. 121.

Κάποιος Μακεδόνας ονομαζόμενος Δίμνος (κατά Κούρτιο & Διόδωρο) ή Λίμνος (κατά Πλούταρχο), προετοίμασε δήθεν μαζί με άλλους συνωμοσία εναντίον του βασιλιά και ζήτησε βοήθεια από τον φίλο του Νικόμαχο. Εκείνος συζήτησε το θέμα με τον μεγαλύτερο αδελφό του Κεβαλίνο, ο οποίος έσπευσε αμέσως στον Φιλώτα και του ζήτησε να παρουσιάσει τους δύο αδελφούς στον Αλέξανδρο ή να αναφέρει ο ίδιος το γεγονός στον βασιλιά. Ο Φιλώτας, όμως, είτε δεν έδωσε την πρέπουσα σημασία στην παράκληση είτε εκ προθέσεως δεν μετέφερε τις πληροφορίες που κατείχε αμέσως στον Αλέξανδρο και μάλιστα όταν τον ξαναενόχλησαν τα δύο αδέλφια προφασίσθηκε πως ήταν πολύ απασχολημένος ο βασιλιάς και ότι θα του μιλούσε, χωρίς όμως να το πράξει ποτέ. Τότε, ο Κεβαλίνος, φοβούμενος ότι θα αποκαλυπτόταν η συνωμοσία και θα βρισκόταν και ο ίδιος μπλεγμένος, βρήκε κάποιον βασιλικό παίδα στον οποίο εκμυστηρεύθηκε την συνωμοσία με την παράκληση να την μεταφέρει στον Αλέξανδρο. Όταν το έμαθε ο βασιλιάς έστειλε αμέσως να συλλάβουν τον Δίμνο ή Λίμνο, ο οποίος όμως αυτοκτόνησε ή σκοτώθηκε από τους στρατιώτες του Αλεξάνδρου. Ο βασιλιάς πείσθηκε από τον περίγυρό του ότι δεν ήταν δυνατόν ένας ασήμαντος Εταίρος να προετοίμαζε συνωμοσία μόνος του αλλά θα έπρεπε να ήταν όργανο κάποιου σημαίνοντος και ισχυρού προσώπου. Αμέσως, λοιπόν, τέθηκε το ερώτημα: ποιος είχε φροντίσει για την συγκάλυψη της υποθέσεως; Όσοι εχθρεύονταν τον Φιλώτα υπέδειξαν αμέσως τον υπεύθυνο και ο Αλέξανδρος δεν χρειάσθηκε πολύ για να διατάξει την σύλληψη του ανάμεσα και σε άλλους υπόπτους βέβαια.[1470]

Συγκλήθηκε αμέσως ο στρατός των Μακεδόνων εταίρων, υπασπιστών και φαλαγγιτών, δηλαδή 6.000 άνδρες, όπως έπρεπε να γίνει σε παρόμοια περίσταση, για να εκτελέσει χρέη δικαστηρίου.[1471] Κατά την ακροαματική διαδικασία, ο Αλέξανδρος είπε στον Φιλώτα να απαντήσει στις κατηγορίες "μακεδονιστί" (στην μακεδονική διάλεκτο) μια που μόνο οι Μακεδόνες στρατιώτες θα αποφάσιζαν για την τύχη του. Ο Φιλώτας απάντησε ότι εάν χρησιμοποιούσε τα ελληνικά του Αλεξάνδρου θα γινόταν ευκολότερα κατανοητός από όλους τους παρισταμένους. Ο Αλέξανδρος αμέσως τον κατηγόρησε ότι ούτε την μητρική του γλώσσα (διάλεκτο) δεν καταδεχόταν να χρησιμοποιήσει και ότι δεν νοιάστηκε ούτε να την μάθει. Έτσι, τον άφησε να μιλήσει όπως ήθελε ενώ εκείνος έφυγε από την συγκέντρωση. Ο Φιλώτας, απαντώντας στην κατηγορία του Αλεξάνδρου για την γλώσσα του, τόνισε ότι η μακεδονική διάλεκτος είχε τεθεί σε αχρηστία αφ' ότου οι Μακεδόνες αναμείχθηκαν με άλλα έθνη και άρα ήταν ανάγκη για κατακτητές και κατακτημένους να μάθουν μια ξένη γλώσσα.[1472]

Η δίκη πρέπει να διήρκεσε για μέρες ενώ ο Φιλώτας ίσως τελικά ομολόγησε την ενοχή του μετά από βασανιστήρια.[1473] Η απόφαση της Συνελεύσεως του στρατού ήταν καταπέλτης για τον κατηγορούμενο, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι προσπάθησε να συγκαλύψει την συνωμοσία. Ο επικεφαλής των Εταίρων καταδικάσθηκε σε θάνατο δι' ακοντισμού[1474] ή λιθοβολισμού[1475] μαζί με όσους άλλους βρέθηκαν υπεύθυνοι.

Ήταν, όμως, ο Φιλώτας ένοχος; Όλα τα στοιχεία δείχνουν πως ίσως ενδόμυχα επιθυμούσε την εξόντωση του Αλεξάνδρου αλλά φυσικά δεν θα ήταν τόσο αφελής, εάν πραγματικά είχε οργανώσει την συνωμοσία, να αφήσει τα πράγματα να εξελιχθούν έτσι

[1470] Πρβλ. Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XLIX (692-693), Curtius, 6.7-7.2.11 και Διόδ. XVII.79.

[1471] Πρβλ. Curtius, 6.8.23-25 και Hammond, *Alexander King*, p. 184.

[1472] Curtius, 6.9.34-6.10.23. Η πρόταση δεν έχει λογική διότι ο κατακτητής επιβάλει την γλώσσα του στους κατακτημένος (π.χ. Βρετανοί στην Ινδία). Αντιθέτως, αποτελεί μιαν ακόμη ένδειξη ότι οι Μακεδόνες ήταν αρχικά ένα μείγμα φυλών στις οποίες επικράτησαν μεταξύ τους οι Έλληνες-Μακεδόνες και η ελληνική γλώσσα.

[1473] Curtius, 6.10.29 & 6.11.10-19 και Διόδ. XVII.80.1.

[1474] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.26.3.

[1475] Curtius, 6.11.10 & 38.

χωρίς να αντιδράσει. Ο αρχηγός των Εταίρων πάντως είχε από καιρό συγκεντρώσει πολλές υπόνοιες εναντίον του. Τους πρώτους μήνες που ο Αλέξανδρος είχε πάρει την εξουσία, ο Φιλώτας είχε ουσιαστικά συμμαχήσει με τους αντιπάλους του αφού ήταν φίλος του Αμύντα, ανταπαιτητή του θρόνου, που σκοτώθηκε από τον Αλέξανδρο, ενώ είχε παντρέψει την αδελφή του με τον Άτταλο, τον χειρότερο εχθρό του Αλεξάνδρου. Γρήγορα όμως συντάχθηκε με τον νεαρό Μακεδόνα βασιλιά και εξ αιτίας της επιρροής του πατέρα του Παρμενίωνα διορίσθηκε επικεφαλής του μακεδονικού ιππικού των Εταίρων. Μετά, άρχισε να κομπάζει ότι στην πραγματικότητα αυτός και ο πατέρας του οδηγούσαν τον στρατό στις νίκες ενώ ο Αλέξανδρος δεν ήταν παρά ένα "μειράκιον" που βασίλευε εξ αιτίας των επιτυχιών τους. Στην Αίγυπτο, ο Φιλώτας κατηγορήθηκε ως συνωμότης εναντίον του Μακεδόνα βασιλιά αλλά εκείνος δεν έδωσε σημασία στις φήμες.[1476] Τώρα, σε συνεργασία με τον πατέρα του Παρμενίωνα και σε συνδυασμό με τα χρήματα που είχε εκείνος στην διάθεσή του και τον στρατό που διοικούσε στα Εκβάτανα, θα μπορούσαν να επιδιώξουν την απομάκρυνση του Αλεξάνδρου και να αναλάβουν την διοίκηση του κράτους.

Φαίνεται ότι όλα αυτά μαζί με τον συνεχή φόβο του Αλεξάνδρου για συνωμοσίες εναντίον του αλλά και τον φόβο ότι είχε επισύρει την δυσπιστία των Μακεδόνων του εξ αιτίας της χρησιμοποιήσεως Περσών σατραπών στις κατακτημένες περιοχές, στην περσική ενδυμασία που φορούσε περιστασιακά και στις περσικές συνήθειες που φαινόταν σαν να ακολουθεί, έκαναν τον Αλέξανδρο να θέλει να τιμωρήσει παραδειγματικά τους κατηγορούμενους για την συνωμοσία και ιδίως τον Φιλώτα. Πάντως, όλα δείχνουν ότι υπήρχε δόση αληθείας για κάποια συνωμοσία και πως ο Αλέξανδρος ήταν πεπεισμένος ότι ο Φιλώτας ήταν αναμεμειγμένος σ' αυτήν.[1477] Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει αποδεδειγμένα η συμμετοχή του Φιλώτα και του πατέρα του σε οποιαδήποτε συνωμοσία. Έτσι, η καταδικαστική απόφαση, μια που ήταν απόφαση του στρατεύματος, πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι ο κατηγορούμενος Εταίρος κράτησε μια μάλλον υπεροπτική στάση κατά την δίκη του. Η στάση του, όπως διαφαίνεται από την απολογία του,[1478] συνάδει με τον περήφανο χαρακτήρα του και με την πεποίθηση του ότι στο τέλος δεν θα καταδικαζόταν.

Ο Φιλώτας ήταν βέβαια γιος του Παρμενίωνα και ο Αλέξανδρος ήξερε πως ο γέρο στρατηγός δεν θα έμενε με σταυρωμένα τα χέρια όταν μάθαινε ότι ο μοναδικός εν ζωή γιος του είχε πεθάνει τόσο ατιμωτικά. Οι άλλοι δυο γιοι του Παρμενίωνα είχαν σκοτωθεί κατά την διάρκεια των εκστρατειών του Αλεξάνδρου και του είχε απομείνει μόνο ο Φιλώτας. Ο Μακεδόνας βασιλιάς φοβόταν ότι ο Παρμενίων θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον στρατό που στάθμευε στα μετόπισθεν, στα Εκβάτανα, αλλά και τον εκ 180.000 ή 190.000 ταλάντων θησαυρό που φυλασσόταν στην παλιά περσική πρωτεύουσα εναντίον του για να υποκινήσει επανάσταση. Ακόμη, ο Παρμενίων ήλεγχε τις επικοινωνίες του Αλεξάνδρου στα μετόπισθεν και, εάν ήθελε, μπορούσε να τον αποκόψει. Συνεπώς, ο βασιλιάς --ίσως και μετά από απόφαση της Συνελεύσεως που δίκασε τον γέρο στρατηγό ερήμην ως συνένοχο στην συνωμοσία-- διέταξε μυστικά τους επικεφαλείς των τμημάτων που διοικούσε ο Παρμενίων να τον δολοφονήσουν. Έτσι και έγινε ενώ το κεφάλι του πιστού στρατηγού εστάλη στον Αλέξανδρο για επιβεβαίωση.[1479]

[1476] Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.26.1.

[1477] Πρβλ. Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", XLIX (692-693) και Hamilton, p. 95 και O'Brien, p. 125 και Green, *Alexander*, pp. 348-349.

[1478] Curtius, 6.10. O Wilcken, p. 163-164, υποστηρίζει ότι για την καταδίκη του Φιλώτα δεν ήταν υπαίτιος ο Αλέξανδρος αλλά η συνέλευση του στρατεύματος, εάν παραδεχθούμε την εκδοχή της δικαστικής πλάνης.

[1479] Διόδ. XVII.80.1-3 και Curtius, 7.2.32-38 και Ιουστίνος (Justinus), XII.I.3 -- Wilken, pp. 164-165. Ο Ιουστίνος (Justinus), XII.V.3, υποστηρίζει ότι ο Παρμενίων βασανίσθηκε, όπως και ο Φι-

Παρ' ότι ο Κούρτιος υποστηρίζει ότι η δολοφονία του Παρμενίωνα επιβαλλόταν, διότι σύμφωνα με μακεδονικό νόμο θανατώνονταν και οι συγγενείς των ενόχων εσχάτης προδοσίας,[1480] ο Αλέξανδρος διέταξε την θανάτωση του Παρμενίωνα επειδή διακυβευόταν η ενότητα του κράτους και του στρατού. Ο Ιουστίνος, μάλιστα, υποστηρίζει ότι αφού ο Αλέξανδρος έβαλε τους στρατιώτες του να γράψουν γράμματα στους δικούς τους στην Μακεδονία, έλαβε γνώση του περιεχομένου τους με σκοπό να διαπιστώσει τις προθέσεις τους μετά την θανάτωση του Φιλώτα και του πατέρα του. Όσοι είχαν εκφρασθεί εναντίον του συγκεντρώθηκαν και εστάλησαν εξορία σε μακρινές αποικίες.[1481]

Η εκτέλεση του Φιλώτα και η δολοφονία του Παρμενίωνα δεν ήταν τα μόνα γεγονότα που αμαύρωσαν την συνέχιση της εκστρατείας μετά την κατάληψη της Περσεπόλεως. Το 328, στην Μαράκανδα της Σογδιανής (Samarkand, στο νότιο Ουζμπεκιστάν), δολοφονήθηκε ο Κλείτος, πιστός φίλος του Αλεξάνδρου, από τον ίδιο τον βασιλιά. Ένα βράδυ, σε ένα συμπόσιο, ο Αλέξανδρος και οι συνδαιτυμόνες του ήπιαν πάρα πολύ, μέθυσαν και άρχισαν να μιλούν για ανδραγαθήματα. Η συζήτηση άναψε όταν μερικοί κόλακες υποστήριξαν ότι τα κατορθώματα του Αλεξάνδρου ήταν μεγαλύτερα και από τους άθλους του Ηρακλή. Τότε ο Κλείτος εξανέστη και άρχισε να λέει δυνατά πως ό,τι είχε επιτευχθεί μέχρι τότε ήταν έργο των Μακεδόνων και ότι ο Φίλιππος είχε ουσιαστικά πετύχει περισσότερα και θαυμαστότερα. Μέσα στο μεθύσι του, μάλιστα, ο Κλείτος φώναζε ότι αυτός ο ίδιος είχε σώσει τον Αλέξανδρο στον Γρανικό από βέβαιο θάνατο. Μέσα στην όλη ευθυμία, κάποιος για αστείο άρχισε να απαγγέλλει ένα ποίημα που διακωμωδούσε μια ήττα των Μακεδόνων από βαρβάρους και, ενώ ο Αλέξανδρος έδειχνε ότι τον ευχαριστούσε το τραγούδι, ο Κλείτος ενοχλήθηκε τόσο πολύ που άρχισε να φωνάζει ότι δεν επιτρεπόταν να κοροϊδεύονται οι Μακεδόνες με τέτοιο τρόπο και μάλιστα μπροστά σε βαρβάρους. Ο Αλέξανδρος θυμωμένος φώναξε "μακεδονιστί"[1482] να έρθουν οι υπασπιστές του[1483] και είπε στους παρευρισκομένους κατακρίνοντας την συμπεριφορά του μεθυσμένου Κλείτου: "δεν σας φαίνεται ότι οι Έλληνες ανάμεσα στους Μακεδόνες μοιάζουν με ημίθεους που περπατούν ανάμεσα σε θηρία"[1484] Ο Αλέξανδρος είπε και άλλα και άρχισε μια λογομαχία με βαριές κουβέντες από τον Κλείτο, που κορυφώθηκε όταν πήρε ο Αλέξανδρος το ξίφος ή την σάρισα από έναν φρουρό και τον σκότωσε.[1485]

Η τόσο μανιασμένη αντίδραση του Κλείτου δεν πρέπει να είχε παρά προσωπικά ελατήρια. Ο Κλείτος είχε παραμερισθεί από τον Αλέξανδρο τελευταία διότι είχε γεράσει και ήταν άρρωστος. Θα του δινόταν ως ανταμοιβή η διοίκηση μιας σατραπείας αλλά θα ήταν μακριά από την πρώτη γραμμή και τις μελλοντικές νίκες των Μακεδόνων. Η πίκρα του παραμερισμού τον έκανε εκρηκτικό και επιθετικό.[1486] Ο βασιλιάς, φυσικά, μόλις αντίκρισε το άψυχο σώμα του φίλου του κατάλαβε τι είχε γίνει και προσπάθησε να αυτοκτονήσει αλλά τελικά έπεσε σε κατάθλιψη για τρεις μέρες. Μερικοί υποστηρίζουν ότι ο Αλέξανδρος θα μπορούσε να παίξει όλο αυτό το θέατρο σε μια

λώτας.

[1480] Curtius, 6.11.20 -- Tarn, 2:270-272.

[1481] Ιουστίνος (Justinus), XII.V.4-13.

[1482] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LI (694). Ο Hammond, *Macedonian State*, pp. 14-15, πιστεύει ότι επρόκειτο για μια ιδιαίτερη διαταγή που δινόταν μόνο στην μακεδονική διάλεκτο.

[1483] Οι υπασπιστές ήταν σώμα του μακεδονικού στρατού.

[1484] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LI (694). Η φράση είναι αινιγματική. Μια εξήγηση της μπορεί να είναι ότι ενώ οι Μακεδόνες ήταν λαός που εξουσιάζονταν από Έλληνες βασιλείς (γενιά Αλεξάνδρου), κάποιοι μεταξύ τους ήταν ακόμη άξεστοι (Κλείτος).

[1485] Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.8.1-8. Για μια παραλλαγή των γεγονότων του επεισοδίου με τον Κλείτο δες Curtius, 8.1.22-52.

[1486] Fox, pp. 310-314.

προσπάθεια να δικαιολογήσει την πράξη του στα μάτια των αξιωματικών του και του στρατού του. Με δυσκολία, γράφει ο Αρριανός, ο φιλόσοφος Ανάξαρχος και μερικοί άλλοι τον έπεισαν τελικά ότι δεν έπρεπε να έχει τύψεις διότι ό,τι πράττει ο βασιλιάς είναι το σωστό.[1487] Όσοι ήταν παρόντες, βέβαια, γνώριζαν ότι ο Κλείτος δολοφονήθηκε διότι τόλμησε να αμφισβητήσει τον Αλέξανδρο, τις ικανότητες και τις αποφάσεις του.

Όλα δείχνουν πως η συμπεριφορά γενικώς του Αλεξάνδρου είχε αλλάξει. Ίσως διότι είχε συνειδητοποιήσει ότι ήταν ο αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος του κόσμου, μόνος αυτός από την πάλαι ποτέ ταπεινή και άξεστη Μακεδονία. Ίσως πάλι διότι φοβόταν ότι μια πιθανή αμφισβήτηση της πολιτικής και στρατιωτικής δυνάμεως του, το γεγονός ότι εάν δεν φαινόταν ο αδιαφιλονίκητος "Μέγας Βασιλεύς" στα μάτια των Ασιατών, θα προξενούσε μια αιματηρή επανάσταση με απρόβλεπτες συνέπειες σε συνδυασμό με τον μικρό αριθμό Μακεδόνων στην ασιατική αυτοκρατορία. Στην αρχή, όταν δεχόταν Πέρσες, φρόντιζε να ντύνεται με περσική ενδυμασία για να τονίσει την ενότητα της αυτοκρατορίας αλλά, σταδιακά, άρχισε να παρουσιάζεται όλο και πιο πολύ με τα ίδια ρούχα και στους Έλληνες. Τελικά, επέβαλε και στους ομοφύλους του να τον τιμούν, σε ορισμένες περιστάσεις, δια της "προσκυνήσεως", όπως ακριβώς έκαναν και οι Πέρσες, με την δικαιολογία ότι δεν έπρεπε οι δεύτεροι να νοιώθουν διαφορετικοί. Η προσκύνηση ήταν περσικό έθιμο κατά το οποίο οι ίσοι φιλιόνταν στο στόμα, οι όμοιοι στο μάγουλο, ενώ οι πολύ υποδεέστεροι έκαναν βαθιά υπόκλιση. Ο τελών την "προσκύνησιν" έφερνε το δεξί του χέρι στο στόμα του και φιλούσε τις άκρες των δαχτύλων του ίσως γέρνοντας το σώμα του προς τα εμπρός αλλά σίγουρα χωρίς να γονατίσει.[1488]

Ως ήταν φυσικό, η συμπεριφορά του Αλεξάνδρου προξένησε τουλάχιστον αγανάκτηση στους Έλληνες αν και ορισμένοι άλλο που δεν ήθελαν για να δείξουν την κολακεία τους και την δουλοπρέπειά τους προς τον βασιλιά. Ο Αλέξανδρος είχε κυριολεκτικά μεθύσει από τις επιτυχίες του, αφού ήταν αρκετές φορές μεθυσμένος από οινοποσία, και είχε γίνει εξαιρετικά ευερέθιστος με όσους εναντιώνονταν στις απόψεις του. Το επεισόδιο με τον Κλείτο, όμως, δείχνει στην πραγματικότητα την σύγκρουση ιδεών ανάμεσα στον Αλέξανδρο και στους Μακεδόνες του και αποδεικνύει την διάσταση απόψεων που είχε επέλθει ανάμεσα στον ηγέτη και στους στρατιώτες του.[1489] Ο Αλέξανδρος πρέπει σιγά-σιγά να κατάλαβε ότι έπρεπε τώρα να βασίζεται όλο και περισσότερο στους ντόπιους στρατιώτες παρά στους Μακεδόνες του. Ίσως, μάλιστα, να ήταν αυτή η εποχή που αποφάσισε να επιβάλλει την συμφιλίωση ανάμεσα σε Έλληνες και Πέρσες και θέλοντας να δώσει το καλό παράδειγμα, νυμφεύθηκε την Ρωξάνη.

Τραγικό δείγμα της νέας συμπεριφοράς του Αλεξάνδρου, εξ αιτίας της οποίας ο Πλούταρχος τον χαρακτήρισε "ῥαγδαῖον ὄντα καὶ φερόμενον σφοδρῶς",[1490] είναι η περίπτωση του Καλλισθένη, ανιψιού του Αριστοτέλη. Όπως θα γίνει φανερό από την διήγηση του συμβάντος, ο Καλλισθένης, ενοχλημένος από την εντολή προσκυνήσεως, έδειξε φανερά την δυσαρέσκειά του προς τον βασιλιά, ενώ πρέπει οι αυλοκόλακες να είχαν ήδη φροντίσει να τον διαβάλλουν στον Αλέξανδρο. Το 327, σε συμπόσιο που διοργανώθηκε στην Βακτρία, ο Αλέξανδρος κάλεσε τους συνδαιτυμόνες του να πιουν ένα ποτήρι κρασί μαζί του, να τον προσκυνήσουν και να φιληθούν. Μια ανάμειξη εθί-

---

[1487] Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.8-9. Ο Green, *Alexander*, pp. 364-365, βρίσκει ότι ο Αλέξανδρος προσποιήθηκε για λίγο τον βαθιά λυπημένο μέχρι να επανακτήσει την εμπιστοσύνη του στρατού του.

[1488] Ηρόδοτος, Ι.134 – Curtius 8.5.6 -- Fox, pp. 320-321 και Hamilton, p. 103 και Green, *Alexander*, p. 372.

[1489] Οι Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 379-380, διαπιστώνουν "κοινωνική σύγκρουση" παρά προσωπική διένεξη ανάμεσα στον Αλέξανδρο και στον στρατό του. Υποστηρίζουν ότι οφείλεται σε ένα αυξανόμενο κύμα "αντιπολίτευσης" των αξιωματικών και στρατιωτών έναντι του βασιλιά, που κατέληξε στην "ανυποταξία" στον Ύφασιν ποταμό (δες παρακάτω).

[1490] Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", IV(666).

μων ελληνικών και περσικών κατά την οποία οι φίλοι του Αλεξάνδρου έδειχναν την υποταγή τους και εκείνος τους αντάμειβε με την φιλία του ως ίσους προς ίσο. Η απαίτηση προσκυνήσεως από τον Αλέξανδρο, στην συγκεκριμένη περίπτωση, δεν φαίνεται να είχε σκοπό να τονίσει το ζήτημα της θεϊκότητάς του ή της θεοποιήσεώς του. Από την άλλη πλευρά, ο Καλλισθένης πιθανόν να θεώρησε ότι το "βαρβαρικό" έθιμο της προσκυνήσεως υποδήλωνε ότι ο Αλέξανδρος ήταν θεός, θέση που είχε ήδη απορρίψει φιλοσοφικά.[1491] Όταν ήλθε η σειρά του Καλλισθένη, εκείνος σήκωσε το κύπελλό του, ήπιε αλλά προχώρησε να φιλήσει τον Μακεδόνα χωρίς να προσκυνήσει. Τότε, ένας από τους παρισταμένους, ονομαζόμενος Δημήτριος, φώναξε στον βασιλιά, που μιλώντας με τον Ηφαιστίωνα δεν το είχε προσέξει, ότι ο Καλλισθένης δεν προσκύνησε. Όταν κατάλαβε τι έγινε, ο Αλέξανδρος αρνήθηκε τον ασπασμό του Καλλισθένη και εκείνος έφυγε φωνάζοντας: "αποχωρώ με ένα φίλημα λιγότερο". Ο βασιλιάς δεν έδωσε συνέχεια στο επεισόδιο χωρίς, βέβαια, και να το ξεχάσει. Πάντως, ο Αλέξανδρος δεν φαίνεται ότι επέμενε την εποχή εκείνη στην προσκύνηση από τους Έλληνες αλλά και η συμπεριφορά του δεν ήταν ίδια προς Έλληνες και Πέρσες.[1492] Λίγους μήνες αργότερα, όταν αποκαλύφθηκε συνωμοσία από μερικούς βασιλικούς παίδες, κατά την οποία από τύχη γλύτωσε τον θάνατο ο Αλέξανδρος, οι συλληφθέντες καταδικάσθηκαν από την συνέλευση των Μακεδόνων σε λιθοβολισμό. Κάποιος, χρησιμοποιώντας ως αφορμή το παραπάνω γεγονός, έπεισε τον βασιλιά ότι υπεύθυνος, τουλάχιστον από ηθικής πλευράς, ήταν ο Καλλισθένης, ο οποίος και είχε την ευθύνη της διαπαιδαγωγήσεως των βασιλικών παίδων. Αλλά επειδή ο κατηγορηθείς ήταν Ολύνθιος δεν μπορούσε να δικασθεί από την Συνέλευση των Μακεδόνων παρά μόνο να τιμωρηθεί από τον Αλέξανδρο τον ίδιο με την ιδιότητά του ηγεμόνα της Κορινθιακής Συμμαχίας, πράγμα το οποίο φαίνεται ότι συνέβη. Πάντως, δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς έγινε ο Καλλισθένης μετά από τα γεγονότα του 337 και έτσι δεν μας μένει παρά να υποθέσουμε ότι εξολοθρεύθηκε με κάποιο τρόπο ή πέθανε αιχμάλωτος από ασθένεια.[1493] Ο χαμός του Καλλισθένη εντάσσεται στην σειρά των εκκαθαρίσεων που επέβαλλε ο Μακεδόνας βασιλιάς εναντίον των φίλων και γνωστών του όταν υπήρχαν υπόνοιες για συνωμοσίες εναντίον του.

Σκαρφαλώνοντας στην Άορνο Πέτρα (327 π.Χ.)

Το 327 π.Χ., ο Αλέξανδρος είχε απαλλαγεί από τους ενοχλητικούς αμφισβητίες της εξουσίας και της εσωτερικής πολιτικής του αλλά και είχε πλέον σταθεροποιήσει την εξουσία του στην Βακτρία και στην Σογδιανή. Έτσι, αποφάσισε να κινηθεί προς την περιοχή της Ινδίας. Η απόφαση για να εισβάλει στην Ινδία δεν ήταν ξαφνική αλλά, αντιθέτως, πρέπει να στριφογύριζε στο μυαλό του Αλεξάνδρου τουλάχιστον εδώ και ένα χρόνο, αν όχι περισσότερο.[1494] Ο Μακεδόνας βασιλιάς πρέπει να ήταν πεπεισμένος ότι η κατάκτηση της Ινδίας θα τον οδηγούσε στην άκρη του κόσμου, πράγμα που αποδεικνύει ότι δεν ενδιαφερόταν απλώς για την κατάκτηση της περσικής αυτοκρατορίας

1491 Hamilton, p. 106. Ο Green, *Alexander*, p. 375, πιστεύει ότι η αντίδραση του Καλλισθένη οφείλεται στο γεγονός ότι έβλεπε Πέρσες να ανέρχονται στην ιεραρχία όσο η παλιά φρουρά αποχωρούσε, ενώ περίμενε τους νέους σε ηλικία Έλληνες συντρόφους του Αλεξάνδρου να αναλάβουν την εξουσία.

1492 Συζήτηση σε Wilken, pp. 169 & 246-247.

1493 Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.10-14 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LIV-LV (695-696) και Curtius, 8.6-8. Δες περισσότερες πληροφορίες και υποθέσεις σε ΙΕΕ, 4:164-165. Ο Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.14.3, μας παραδίδει τις διάφορες εκδοχές για τον θάνατο του Καλλισθένη όπως τις αναφέρουν ο Αριστόβουλος (FrGH, 139, F33) και ο Πτολεμαίος του Λάγου (FrGH, 138, F17). Ο Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LV (696) αναφέρει την εκδοχή κατά τον Χάρη τον Μυτιληναίο (FrGH, 125, F15). Πρβλ. Hammond, *Alexander King*, p. 201.

1494 Δες συζήτηση σε Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 119.

αλλά για την κατάκτηση του κόσμου.[1495] Από στρατιωτικής απόψεως, έπρεπε να κατακτηθεί η περιοχή για να μην υπάρξουν πιθανοί υποκινητές επαναστάσεων στις ανατολικές επαρχίες, οι οποίες με τόση δυσκολία είχαν κατακτηθεί. Πρέπει, όμως, να υποθέσουμε ότι ήταν και προσωπική φιλοδοξία του Αλεξάνδρου η κατάκτηση της Ινδίας έτσι ώστε να θεωρηθεί ο απόλυτος μονάρχης της Ασίας. Ακόμη, δεν θα πρέπει ίσως να παραβλέψουμε και το εξερευνητικό πάθος του Αλεξάνδρου, που τον έσπρωχνε σε νέες περιπέτειες.[1496]

Για την εκστρατεία στην Ινδία, ο Αλέξανδρος συγκέντρωσε πάνω από 30.000 άνδρες,[1497] Πέρσες, Βάκτριους, Σογδιανούς και άλλους Ασιάτες, Έλληνες μισθοφόρους και Μακεδόνες. Ο στρατός ήταν χωρισμένος σε τμήματα κάθε ένα από τα οποία αναλάμβανε, όταν το απαιτούσαν οι συνθήκες, χωριστές αποστολές. Το στράτευμα συνόδευαν γυναικόπαιδα, οι οικογένειες των στρατιωτών, με αποτέλεσμα να έχει γίνει "ένα μετακινούμενο κράτος".[1498] Ο Αλέξανδρος ξεκίνησε αρχικά από την Βακτρία και κινήθηκε νοτιοδυτικά μέχρι την πόλη Νίκαια, που ίδρυσε ανάμεσα στις σημερινές Καμπούλ και Τζιλαλαμπάντ του Αφγανιστάν, στον ποταμό Κωφήνα ή Καμπούλ, και στην συνέχεια εξεστράτευσε με κατεύθυνση αρχικά βόρεια, μετά ανατολικά και τέλος νότια με κύριο στόχο να φθάσει στον Ινδό ποταμό. Από την Νίκαια και μετά και κυρίως στον Ινδό ποταμό ο Αλέξανδρος συνάντησε αντίσταση και έπρεπε να πολεμήσει.

Προχωρώντας, λοιπόν, κατά μήκος του Ινδού ποταμού ο Αλέξανδρος έφθασε στους πρόποδες απόκρημνου υψώματος με πεπλατυσμένη κορυφή, στην λεγόμενη Άορνο πέτρα (σημερινή κορυφή Pir Sar aj, ανατολικά της πόλεως Mingora, στην βόρεια μύτη του Πακιστάν) ύψους 2.180 μ.,[1499] και αποφάσισε να την κατακτήσει διότι δεν ήθελε να αφήσει πίσω του μια τόσο ισχυρή θέση στα χέρια εχθρών. Η κατάκτηση αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη διότι η Άορνος Πέτρα ήταν φυσική οχυρή θέση, ένας απότομος βράχος, χωρίς καθόλου εύκολη πρόσβαση στην επίπεδη κορυφή του, που κατεχόταν από ινδική φυλή.[1500] Έτσι, ενώ δεν φαινόταν τρόπος καταλήψεώς της, παρουσιάσθηκαν ορισμένοι κάτοικοι της περιοχής που ήταν πρόθυμοι να υποδείξουν θέση από την οποία οι επιθέσεις των Ελλήνων θα γίνονταν πιο εύκολες. Ο Αλέξανδρος έστειλε τον Πτολεμαίο του Λάγου με στρατό να καταλάβει την υποδειχθείσα θέση, που δεν ήταν άλλη από παρόμοιο ύψωμα ακριβώς αντίκρυ από την Άορνο Πέτρα, και να τον ειδοποιήσει. Οι επιθέσεις, όμως, του ίδιου του Αλεξάνδρου εναντίον των Ινδών απέβησαν άκαρπες ενώ εκείνοι βρήκαν την ευκαιρία να επιτεθούν και στον Πτολεμαίο. Τότε, ο Αλέξανδρος σκέφθηκε να πλησιάσει με το δικό του στρατιωτικό τμήμα τον Πτολεμαίο, που ήταν αποκομμένος, διότι πίστευε ότι οι ενωμένες δυνάμεις θα είχαν πιο πολλές πιθανότητες επιτυχίας. Ενώ μετά από μεγάλη προσπάθεια και συνεχείς μάχες κατάφερε να πλησιάσει τον στρατηγό του, η τελική επίθεση των ενωμένων μακεδονικών δυνάμεων δεν έφερε αποτέλεσμα. Τότε ο βασιλιάς παρατήρησε ότι το κύριο εμπόδιο για την κατάληψη της Αόρνου Πέτρας ήταν η χαράδρα που χώριζε το ύψωμα στο οποίο βρισκόταν ο στρατός του με αυτό που ήθελε να καταλάβει και αποφάσισε να

[1495] Δες υπονοούμενο σε Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.15.1-6.

[1496] Ο Wilcken, pp. 174-175, υποστηρίζει ότι η κατάκτηση της Ινδίας ήταν συνδυασμός της δίψας του Αλεξάνδρου για επιστημονικές ανακαλύψεις καθώς και της ροπής του για κατακτήσεις.

[1497] Ο Curtius, 7.10.11-12 & 8.5.4 αναφέρει ενισχύσεις αλλά και συνολικό αριθμό στρατού 120.000. Ο Tarn, 1:84, πιστεύει ότι ο στρατός του Αλεξάνδρου ήταν 27.000-30.000 άνδρες αλλά με τους βοηθητικούς και τα γυναικόπαιδα μπορεί να έφθανε τις 120.000. Δες συζήτηση σε Green, *Alexander*, p. 381.

[1498] "a moving state" (Tarn, 1:84).

[1499] 11 στάδια (2000 μ.) στο χαμηλότερο σημείο κατά τον Αρριανό (*Ανάβασις*, Δ.28.3) ή 16 στάδια (3000 μ.) κατά τον Διόδωρο (XVII.85.3).

[1500] Δες Curtius, 8.11 και Διόδ. XVII.85.

το γεφυρώσει. Το εγχείρημα μοιάζει ακατόρθωτο σήμερα μια που η χαράδρα στο στενότερό της σημείο έχει πλάτος 460 μ. και βάθος 180 μ.[1501] Χρησιμοποιώντας πασσάλους από κορμούς δέντρων ως στηρίγματα, οι στρατιώτες του Αλεξάνδρου άρχισαν την επιχωμάτωση για να πλησιάσουν την Άορνο Πέτρα. Οι Μακεδόνες που απασχολούνταν με το έργο προστατεύονταν από σφενδονήτες που έριχναν πέτρες και καταπέλτες που έριχναν βέλη για να αποθαρρύνουν επιδρομές των Ινδών που ήθελαν να σταματήσουν το εγχείρημα. Οι Έλληνες προχωρούσαν γρήγορα και οι Ινδοί έκπληκτοι έστειλαν απεσταλμένους ζητώντας διαπραγματεύσεις αλλά ουσιαστικά επιδιώκοντας να κερδίσουν χρόνο για να διαφύγουν. Ο Αλέξανδρος, που κατάλαβε τον σκοπό τους, τους άφησε να δραπετεύσουν και την έκτη ημέρα από την αρχή της πολιορκίας κατέλαβε τελικά την Άορνο Πέτρα το 327 π.Χ.[1502]

Αντιθέτως με το τι συνέβη με τους Ινδούς στην Άορνο Πέτρα, ο Αλέξανδρος δεν έπραξε το ίδιο στην Μάσσαγα. Μια μελανή αλλά και περίεργη σελίδα στις επιχειρήσεις αυτής της εποχής είναι η σφαγή 7.000 Ινδών με τις γυναίκες και τα παιδιά τους που κατοικούσαν στην πόλη Μάσσαγα (Massaga, πιθανόν στα ορεινά της σημερινής πόλεως Mingora, στην βόρεια μύτη του Πακιστάν). Ο Αλέξανδρος, αφού συμφώνησε να τους αφήσει να φύγουν ανενόχλητοι, μόλις αυτοί απομακρύνθηκαν από την πόλη τους, που είχαν μόλις καταλάβει οι Μακεδόνες, διέταξε τους στρατιώτες του να τους επιτεθούν και να τους σφάξουν. Ο Αρριανός αναφέρει ότι ενώ οι Ινδοί συμμάχησαν με τον Αλέξανδρο, στην πραγματικότητα θέλησαν να φύγουν και τότε ο Αλέξανδρος διέταξε την σφαγή τους. Ο Πλούταρχος θεωρεί το γεγονός μαύρη κηλίδα στο πολεμικό του έργο και τον κατακρίνει για την διαταγή του. Ίσως όμως οι Ινδοί να μην κατάλαβαν το περιεχόμενο της συμφωνίας γιατί δεν υπάρχει λογική εξήγηση ούτε για την απόφαση τους να την παραβούν αλλά ούτε και για την σφαγή που διέταξε ο Αλέξανδρος.[1503]

Άλλο περίεργο γεγονός αυτής της περιόδου αναφέρει ο Αρριανός ότι συνέβη όταν οι Μακεδόνες βρήκαν στην πόλη Νύσα ότι οι κάτοικοι είχαν αμπέλια και κισσούς ενώ πουθενά αλλού στην Ασία δεν είχαν μέχρι τότε δει κάτι τέτοιο.[1504] Την ανακάλυψη αυτή φαίνεται ότι χρησιμοποίησε κατάλληλα ο Αλέξανδρος, σε συνδυασμό με την δήθεν ίδρυση της πόλεως από τον Διόνυσο, --που υποτίθεται ότι ήταν ο μόνος που μέχρι τότε είχε φθάσει μέχρι εκεί-- για να πείσει τους στρατιώτες του ότι έπρεπε να προχωρήσουν ακόμη παραπέρα.[1505]

Ήττα του Πώρου στον Υδάσπη (326 π.Χ.)

Αφού ο στρατός του ξεκουράσθηκε για περίπου ένα μήνα, ο Αλέξανδρος κινήθηκε νοτιοανατολικά του Ινδού ποταμού προς τον ποταμό Υδάσπη (Jhelum, στο βορειοανατολικό Πακιστάν), όπου πληροφορήθηκε ότι την περιοχή διοικούσε ένας τοπικός δυνάστης, ο Πώρος. Ο Πώρος είχε συγκεντρώσει τον στρατό του στο ποτάμι αλλά μάλλον δεν είχε σκοπό να αντιμετωπίσει τον Αλέξανδρο σε ανοιχτή μάχη αλλά, εμποδίζοντάς τον να περάσει τον Υδάσπη, ήθελε, κατά πάσα πιθανότητα, να τον αναγκάσει

[1501] ΙΕΕ, 4:176.

[1502] Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.28-30.4.

[1503] Διόδ. XVII.84 και Αρριανός, *Ανάβασις*, Δ.26-27.4 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LIX (698). Δες και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 122. Ο A. B. Bosworth, *Alexander and the East*, pp. 22-30, παρουσιάζει έναν απολύτως αιμοσταγή Αλέξανδρος, ο οποίος έβαλε τις βάσεις της επικυριαρχίας του σκοτώνοντας σε μεγάλη κλίμακα.

[1504] Η Νύσα πιθανόν να βρισκόταν στην περιοχή του χωριού Τσιτράλ (Chitral), στην βόρεια μύτη του Πακιστάν. Ανάμεσα στους κατοίκους της περιοχής ζουν σήμερα και οι Kafir-Kalash. Η φυλή αυτή έχει έθιμα τελείως διαφορετικά από τις άλλες φυλές της περιοχής, χωρίς αυτό να αποδεικνύει ότι είναι και απόγονοι των Αρχαίων Μακεδόνων.

[1505] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.1-2.

να αποχωρήσει από την περιοχή του αμαχητί (χάρτες σε ΙΕΕ, 4:182-183).[1506]

Έτσι λοιπόν, στο σημείο όπου ο ποταμός ήταν διαβατός, ο Πώρος είχε παρατάξει στην αντίπερα όχθη 30.000 πεζούς, 4.000 ιππείς, 300 ‘άρματα, 130 ελέφαντες και αρκετά βοηθητικά τμήματα.[1507] Σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς, ο Αλέξανδρος είχε μαζί του 18.000-23.000 πεζούς και 8.500 ιππείς.[1508] Το πρόβλημα για τον Αλέξανδρο δεν ήταν να δώσει μια ακόμη μάχη αλλά πώς να περάσει το ποτάμι για να νικήσει τον Πώρο. Δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει καταπέλτες για να υποστηρίξει πιθανή διάβαση και προγεφύρωμα στην απέναντι όχθη διότι το πλάτος του ποταμού στο σημείο εκείνο ήταν περίπου 800 μ.,[1509] δηλαδή μεγαλύτερο από το βεληνεκές των καταπελτών. Ο Αλέξανδρος άρχισε τότε να μετακινεί συνεχώς το πεζικό και το ιππικό χωρίς να επιτίθεται για να παραπλανήσει τον Πώρο και να φαίνεται ότι δήθεν ψάχνει για πιθανές διαβάσεις του ποταμού. Διέταξε, ακόμη, να συγκεντρώσουν οι στρατιώτες τρόφιμα πολλά για να φανεί ότι δήθεν θα περίμενε να έρθει χειμώνας και να κατέβει η στάθμη των υδάτων (λόγω του τέλους των μουσώνων) για να περάσει το ποτάμι. Στην αρχή, ο Ινδός ηγέτης μετακινούσε τους ελέφαντες και τον υπόλοιπο στρατό του όπου φαίνονταν ή ακούγονταν την νύχτα οι μονάδες του μακεδονικού ιππικού, διότι γνώριζε ότι τα άλογα μπορούσαν να αφηνιάσουν στην θέα των ελεφάντων. Τελικά, όμως, βαρέθηκε αυτό το παιχνίδι και τους άφησε σε μία θέση ενώ απλώς τοποθέτησε σκοπούς σε διάφορα σημεία του ποταμού. Αυτό ακριβώς περίμενε και ο Αλέξανδρος, ο οποίος είχε διαλέξει ένα σημείο του ποταμού, περίπου 28 χλμ.[1510] από το κυρίως στρατόπεδο, όπου από την πλευρά του υπήρχε ένα δασώδες ακρωτήριο ενώ ακριβώς απέναντι, μέσα στο ποτάμι, μια έρημη αλλά δασώδης νησίδα (Admana) που θα αποτελούσε το καλύτερο προκάλυμμα. Το σημείο αυτό τοποθετείτε σήμερα κοντά στην πόλη Τζαλαλπούρ (Jalalpur), 28 χλμ. βορειοανατολικά της πόλεως Χαράνπουρ (Haranpur), όπου πιστεύεται ότι ο Αλέξανδρος είχε εγκαταστήσει το στρατόπεδό του.[1511]

Όταν νύχτωσε και χωρίς να γίνει αντιληπτός από τους Ινδούς, ο Αλέξανδρος έφθασε στο επιλεγμένο σημείο με 5.000 ιππείς και 6.000 πεζούς.[1512] Εκεί, οι στρατιώτες γέμισαν τις διφθέρες[1513] τους με ξερό χόρτο (κάρφη) και τις έραψαν προσεκτικά για να

[1506] Bosworth, *Alexander and the East*, pp. 5-12

[1507] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.15.4. Για 50.000 πεζούς, 3.000 ιππείς, 1.000 ‘άρματα και 130 ελέφαντες γράφει ο Διόδωρος (XVII.87.2), για 30.000 πεζούς, 300 ‘άρματα, 85 ελέφαντες ο Curtius (8.13.6) και για 20.000 πεζούς και 2.000 ιππείς ο Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LXII (699). Ο Bosworth, *Alexander and the East*, pp. 16-18, θεωρεί όλους τους αριθμούς υπερβολικούς. Οι 130 ελέφαντες του Διόδωρου (XVII.87.2) μοιάζουν πιο λογικός αριθμός από τους 200 του Αρριανού. Δες και Green, *Alexander*, p. 553 n. 60.

[1508] Ο Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.14.1, αναφέρει μόνο 6.000 πεζούς και 5.000 ιππείς που πέρασαν αρχικά το ποτάμι αλλά και 4.500 πεζούς (σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς) που βρίσκονταν ανάμεσα στο στρατόπεδο του και στο σημείο που έγινε η διάβαση του ποταμού. Υπήρχε, επίσης, και ο στρατός που είχε παραμείνει στο μακεδονικό στρατόπεδο και ο οποίος με σημερινούς υπολογισμούς ανερχόταν σε 3.000 ιππείς και 8.000 πεζούς. Για το ζήτημα των υπολογισμών δες Tarn, 2:190-198, ο οποίος μετράει περίπου 14.500 πεζούς και 5.300 ιππείς που πέρασαν αρχικά το ποτάμι, και ΙΕΕ, 4:180-182. Ο Bosworth, *Conquest & Empire*, pp. 127-128, πιστεύει ότι ο στρατός στον Υδάσπη ήταν μόνο 11.000 άνδρες, μια που ο Αλέξανδρος δεν ήταν απαραίτητο να έχει όλο του τον στρατό για να αντιμετωπίσει έναν τοπικό μονάρχη.

[1509] 4 στάδια γράφει ο Κούρτιος (8.13.8).

[1510] 150 στάδια γράφει ο Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.11.2.

[1511] Δες ανάλυση σε Fuller, pp. 181-185. Κατ’ άλλη θεωρία, το όλο επεισόδιο τοποθετείται στην πόλη Τζέλουμ (Jhelum) και στην περιοχή της. Δες λεπτομερή σχεδιαγράμματα και για τις δύο θεωρίες σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 2: 563-565.

[1512] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.14.1.

[1513] Κατεργασμένο δέρμα με το οποίο έφτιαχναν σκηνές για τους στρατιώτες (Αρριανός, *Ανάβασις*, Γ.29.4).

χρησιμεύσουν ως πλωτή βάση για τις σχεδίες[1514] που θα χρησιμοποιούσαν για να περάσουν απέναντι ενώ συναρμολόγησαν και πλοιάρια που είχαν μεταφερθεί επί τόπου σε τεμάχια. Για καλή τύχη των Μακεδόνων, ο θόρυβος, που κανονικά θα ακουγόταν κατά την συναρμολόγηση, καλύφθηκε από καταιγίδα με βροντές που έπεφτε καθ' όλη την διάρκεια της νύχτας. Το έργο της προετοιμασίας των πλοιαρίων σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα δείχνει την εξαιρετική οργάνωση και αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών υποστηρίξεως του μακεδονικού στρατού. Νωρίς το ξημέρωμα, το τμήμα που διοικούσε ο Αλέξανδρος με πλοία και σχεδίες από διφθέρες άρχισε την διάβαση του Υδάσπου. Στις σχεδίες με τις διφθέρες είχε επιβιβασθεί το ιππικό και στα πλοιάρια ο Αλέξανδρος με τους αξιωματικούς και τους στρατιώτες του. Άρχισαν να πλέουν κατά μήκος του ποταμού αλλά λοξά με κατεύθυνση προς την νησίδα, την οποία τελικά παρέκαμψαν και άρχισαν να κατευθύνονται προς την απέναντι όχθη. Εκείνη την στιγμή, έγιναν αντιληπτοί από τους φρουρούς του Πώρου, οι οποίοι όμως χρειάσθηκαν αρκετό χρόνο για να φθάσουν μέχρι το στρατόπεδο του βασιλιά τους, που βρισκόταν αρκετά χιλιόμετρα μακριά από το σημείο επιθέσεως των Μακεδόνων, και να τον ειδοποιήσουν. Όταν άρχισε η αποβίβαση, ο Αλέξανδρος κατάλαβε ότι ο στρατός αποβιβαζόταν σε άλλη μεγάλη νησίδα του ποταμού που εκ λάθους είχε θεωρηθεί ότι ήταν η απέναντι όχθη. Η δεύτερη νησίδα και η απέναντι ξηρά χωρίζονταν από μικρό μεν αλλά βαθύ και ισχυρό ρεύμα του ποταμού. Γρήγορα βρέθηκε πέρασμα αλλά "ἦν γὰρ τῶν μέν πεζῶν ὑπὲρ τοὺς μαστοὺς τὸ ὕδωρ ἵναπερ τὸ βαθύτατο αὐτοῦ· τῶν δὲ ἵππων ὅσον τὰς κεφαλὰς ὑπερίσχειν τοῦ ποταμοῦ"[1515] Με αρκετή δυσκολία, λοιπόν, ο στρατός του Αλεξάνδρου πέρασε το ποτάμι, συντάχθηκε στην απέναντι όχθη και άρχισε να κατευθύνεται ταχέως προς το στρατόπεδο του Πώρου ενώ ο Αλέξανδρος, ηγούμενος του ιππικού, προπορευόταν. Ο Ινδός ηγέτης τα έχασε. Έβλεπε απέναντί του, στην άλλη όχθη του ποταμού, τον στρατό του Αλεξάνδρου στο στρατόπεδό του αλλά είχε μόλις πληροφορηθεί ότι ερχόταν και άλλος στρατός εναντίον του από την πλευρά που βρισκόταν ο ίδιος. Ποιος ήταν ο κύριος στρατός που καλούνταν να αντιμετωπίσει; Μήπως η δύναμη που κατευθυνόταν τώρα εναντίον του ήταν αντιπερισπασμός για να πέσει στην παγίδα και να περάσει το ποτάμι ο κύριος στρατός που βρισκόταν στο στρατόπεδο;[1516] Τελικά αποφάσισε να στείλει 2.000 ιππείς και 120 'άρματα[1517] με επικεφαλής τον γιο του για να διαπιστώσουν την δύναμη των επιτιθεμένων. Ο Αλέξανδρος, όμως, κατάφερε μόνο με το ιππικό που διοικούσε να νικήσει κατά κράτος το σώμα των Ινδών ενώ στην μάχη σκοτώθηκε και ο γιος του Πώρου. Ως ήταν φυσικό, ο Πώρος δεν είχε άλλη επιλογή από το να επιτεθεί με όλη του την δύναμη εναντίον του Αλεξάνδρου.

Ο Ινδός παρέταξε τον στρατό του με τέτοιο τρόπο ώστε, όπως υπολόγιζε, να προξενήσει φόβο στους αντιπάλους του. Τοποθέτησε, λοιπόν, μπροστά και σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους τους ελέφαντες[1518] ενώ ακριβώς από πίσω παρέταξε τους πεζούς για να ρίχνουν με τα τόξα τους αλλά και να προστατεύουν τα ζώα από τα όπλα των

[1514] Δες Fox, εικ. 13, όπου απεικονίζονται παρόμοιες σχεδίες φτιαγμένες από χωρικούς στον Αμού-νταριά (Amu-darja) ή αλεξανδρινό Ώξο ποταμό, στα βόρεια σύνορα του Αφγανιστάν.

[1515] "το νερό ήταν πάνω από το στήθος των πεζών στο βαθύτερο σημείο ενώ οι κεφαλές των αλόγων μόλις εξείχαν από το ποτάμι" (Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.13.3).

[1516] Δες τα διλήμματα του Πώρου στα σχεδιαγράμματα του Fuller, p. 189.

[1517] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.14.6. Για 100 `άρματα και 400 πεζούς γράφει ο Κούρτιος (8.14.2).

[1518] Ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Ε.15.5) αναφέρει ότι η απόσταση δεν ήταν μικρότερη από ένα πλέθρο = 100 πόδας = 30,83 μέτρα, με πόδα υπολογιζόμενο προς 0.3083 μ.. Ο Πολύαινος (Δ.3.22), όμως, γράφει για απόσταση 50 ποδών = 15,415 μέτρα. Η καταγραφή του Πολυαίνου μοιάζει πιο σωστή διότι έτσι το συνολικό μήκος της παρατάξεως του Πώρου μπορεί να υπολογισθεί σε 3 χλμ. περίπου και με βάθος παρατάξεως 8-10 άνδρες, όσο και η τυπική ελληνική ή μακεδονική παράταξη (Hammond, *Alexander King*, p. 212).

αντιπάλων. Στα δύο άκρα έβαλε τους υπόλοιπους πεζούς και δίπλα τους τους ιππείς ενώ αριστερά και εμπρός από τους ιππείς τα ‘άρματα. Ο Πώρος είχε βασικά λάβει αμυντική θέση πιστεύοντας ότι έτσι ο εχθρός δεν θα μπορούσε να πλησιάσει, διότι τα άλογα και οι πεζοί θα φοβούνταν τους ελέφαντες.

Ο Αλέξανδρος αντελήφθη ότι έπρεπε να επιτεθεί και να προσαρμόσει το σχέδιο μάχης του σύμφωνα με την σύνθεση και την παράταξη του εχθρού. Ο Μακεδόνας βασιλιάς παρέταξε δεξιά τους ιππείς και αριστερά τους πεζούς. Ο συνολικός αριθμός των πεζών πρέπει να ήταν τώρα περίπου 10.000-11.000 εφ’ όσον και άλλα τμήματα πεζών του μακεδονικού στρατού πέρασαν ανενόχλητα το ποτάμι από άλλα σημεία, όπως είχαν διαταχθεί, και ενώθηκαν με το κυρίως τμήμα του στρατού που διοικούσε ο Αλέξανδρος.[1519] Το σχέδιό του, λοιπόν, συνίστατο στο να εξουδετερώσουν οι ιππείς του το αντίπαλο ιππικό για να μπορέσουν οι πεζοί να αντιμετωπίσουν το αντίπαλο πεζικό ανενόχλητοι. Ο Αλέξανδρος, που βρισκόταν απέναντι από το αριστερό τμήμα της εχθρικής παρατάξεως, επιτέθηκε με το ιππικό εναντίον των αντιπάλων του, που ήταν σημαντικά λιγότεροι από την δική του επιτιθέμενη δύναμη,[1520] αναγκάζοντας και τους άλλους ιππείς του Πώρου, που ήταν παραταγμένοι στο άλλο άκρο, να σπεύσουν εκεί. Ο Κοίνος, που είχε διαταχθεί να αντιμετωπίσει το ιππικό που βρισκόταν στο δεξιό άκρο της παρατάξεως του Πώρου, το ακολούθησε στην πορεία του προς το αριστερό τμήμα της παρατάξεως των Ινδών. Το ινδικό ιππικό, στο δεξιό άκρο, οπισθοχώρησε περνώντας είτε εμπρός είτε πίσω από την παράταξη του Πώρου για να κατευθυνθεί προς το αριστερό τμήμα ενώ ο Κοίνος το ακολούθησε και άρχισε να το κτυπά από πίσω.[1521]

Αντί λοιπόν να αρχίσει μια κατά μέτωπο μάχη μεταξύ Αλεξάνδρου και Πώρου, οι Μακεδόνες επιτέθηκαν από τα πλάγια και οι εχθροί τα έχασαν. Προκλήθηκε σύγχυση μεταξύ των Ινδών, που μόλις είχαν διαταχθεί να κινήσουν τους ελέφαντες προς τα εμπρός για να επιτεθούν, ενώ οι εχθροί τους επιτίθονταν από πλάγια και αριστερά. Αποτέλεσμα ήταν να χαλάσει η παράταξή τους και να προλάβουν να φθάσουν οι πεζοί του Αλεξάνδρου καθ’ όση ώρα εκείνος είχε περικυκλώσει το αριστερό τμήμα της παρατάξεώς τους.[1522] Οι Μακεδόνες εκμεταλλεύθηκαν την αταξία της εχθρικής παρατάξεως για να κτυπήσουν τους ελέφαντες και τους αναβάτες τους ενώ με τις μακριές σάρισες σκότωναν τους αντίπαλους πεζούς. Βέβαια, και οι ελέφαντες άρχισαν να ποδοπατούν τους Έλληνες και να τους αρπάζουν με τις προβοσκίδες τους αλλά, λόγω του συνωστισμού των στρατιωτών γύρω τους, τα ζώα σκότωναν και πολλούς Ινδούς. Οι διαταγές του Πώρου ήταν αδύνατον να ακουσθούν και να εκτελεσθούν μια που δεν φαίνεται να υπήρχε γενικό πλάνο μάχης και οι αξιωματικοί έδιναν διαταγές κατά βούληση. Εν τω μεταξύ, οι ελέφαντες άρχισαν να κουράζονται και οι Μακεδόνες τους κτυπούσαν χαμηλά στα πόδια με πελέκεις και κοπίδες (καμπύλα σπαθιά) αχρηστεύοντάς τους. Ο Αλέξανδρος κατάφερε να εξολοθρεύσει το αντίπαλο ιππικό ολοσχερώς ενώ έριξε στην μάχη και τα ξεκούραστα τμήματα που διοικούνταν από τον Κρατερό και είχαν μείνει στο στρατόπεδό του, στην άλλη όχθη του Υδάσπου. Ο στρατός του Πώρου σχεδόν εξοντώθηκε, δύο γιοι του σκοτώθηκαν και η νίκη του Αλεξάνδρου ήταν μεγάλη.[1523]

Η μάχη στον Υδάσπυ υπήρξε πραγματική καταστροφή για τους Ινδούς. Ο

[1519] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.12.1 και Hammond, *Alexander King*, p. 211. Οι Fuller, pp. 187-188, και Green, *Alexander*, p. 393, βασιζόμενοι στους υπολογισμούς του Tarn, 2:192-193, ανεβάζουν τον συνολικό μακεδονικό στρατό που πέρασε το ποτάμι πριν την μάχη σε 15.000 πεζούς και 5.500 ιππείς.

[1520] Δες ανάλυση σε Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 128 n. 320.

[1521] Δες συζήτηση σε Green, *Alexander*, p. 397 & 554 n. 87 αλλά παράβαλε και το σχέδιο μάχης σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 2:575.

[1522] Δες ανάλυση σε Fuller, pp. 194-198.

[1523] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.16-17 και Curtius, 8.14 – Tarn, 2:190-198 και σχεδιαγράμματα σε Droysen, 3η ελλην. έκδ., 2:578-579.

Πώρος έχασε χιλιάδες πεζούς και ιππείς, τα ‘άρματά του και τους ελέφαντές του ενώ αιχμαλωτίσθηκαν όσοι έμειναν ζωντανοί από τους στρατιώτες του.[1524] Ο Αλέξανδρος έχασε μόνο μερικές εκατοντάδες ιππείς και πεζούς.[1525] Ο Πώρος πιάσθηκε αιχμάλωτος αλλά ο Αλέξανδρος τον άφησε ελεύθερο και, μάλιστα, θαυμάζοντας την γενναιότητά του, τον άφησε να διοικεί την περιοχή του στοχεύοντας να τον έχει με το μέρος του. Στο σημείο της μάχης, ο Αλέξανδρος διέταξε να κτίσουν πόλη που την ονόμασε Βουκεφάλα ή Βουκέφαλα ή Βουκεφαλίας[1526] για να τιμήσει τον ίππο του, που ψόφησε εκεί από την ζέστη και την προχωρημένη του ηλικία ή και από τα τραύματα του στην μάχη. Στην απέναντι όχθη έκτισε την Νίκαια (ίσως σημερινή Jalalpur).

Η διάβαση του Υδάσπου και η ομώνυμη μάχη συνιστούν τον κολοφώνα της στρατηγικής ιδιοφυίας του Αλεξάνδρου και αποτελούν ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα στρατιωτικής τακτικής σε ολόκληρη την Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Η διάβαση του Υδάσπου ήταν ένα σχέδιο που ο Αλέξανδρος είχε τον καιρό να το μελετήσει και τελικά να βρει το κατάλληλο σημείο από όπου θα μπορούσε να διαβεί το ποτάμι. Το να βρεθεί, όμως, ξαφνικά μπροστά σε μια παράταξη εχθρού την οποία δεν είχε ποτέ προηγουμένως αντιμετωπίσει και να συλλάβει μέσα σε λίγα λεπτά ένα τόσο ιδιοφυές σχέδιο αντιμετωπίσεως της καταστάσεως, δεν μπορεί παρά να χαρακτηρίσει τον Αλέξανδρος ως τον μέγα στρατηλάτη της Ελληνικής Αρχαιότητας.

Από τον Ύφασιν μέχρι το Δέλτα του Ινδού (326-325 π.Χ.)

Αφού ο στρατός ξεκουράσθηκε για ένα μήνα, ξεκίνησε πάλι κατευθυνόμενος ανατολικά και νίκησε όσους αντιστέκονταν μέχρι τον Ύφασιν ποταμό (Beas, στο βορειοδυτικό άκρο της Ινδίας). Ο Αλέξανδρος ήθελε να περάσει απέναντι αλλά ο ποταμός ήταν ιδιαίτερα δύσβατος και το ρεύμα του σφοδρό. Καθώς έψαχναν τρόπο για να τον διαβούν, φαίνεται ότι ο Αλέξανδρος και οι στρατιώτες του πληροφορήθηκαν ότι οι Ινδοί που κατοικούσαν πέρα από τον ποταμό διέθεταν ιδιαίτερα ισχυρό στρατό και χιλιάδες ελέφαντες, πράγμα που πρέπει να τρομοκράτησε τους Μακεδόνες μετά την εμπειρία που είχαν στην μάχη του Υδάσπη. Επιπλέον, ντόπιοι τους ενημ΄ρωσαν ότι στην απέναντι όχθη απλωνόταν έρημος που για να διασχισθεί χρειάζονταν δώδεκα μέρες.[1527] Όλες αυτές οι πληροφορίες έκαμψαν το ηθικό του στρατού, που πολεμούσε συνέχεια για οκτώ χρόνια, είχε περάσει πολλές κακουχίες και είχε υποφέρει ιδιαίτερα από τις δριμείες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές που είχε μέχρι τώρα διασχίσει. Οι στρατιώτες επαναστάτησαν και αρνιούνταν να προχωρήσουν πέρα από τον Ύφασιν.

Ο Αλέξανδρος προσπάθησε να τους καλοπιάσει. Τους επέτρεψε να λεηλατήσουν την χώρα που μόλις είχαν καταλάβει αν και πολλοί ντόπιοι είχαν παραδοθεί αυτοβούλως. Διέταξε να χορηγήσουν επιπλέον τροφή στα γυναικόπαιδα των στρατιωτών που ακολουθούσαν τον στρατό καθώς και ένα επίδομα στα παιδιά, ανάλογα με τον βαθμό που είχαν οι πατεράδες τους στην ιεραρχία.[1528] Παρ’ όλα αυτά, δεν έκαμψε την άρνηση των στρατιωτών του. Τότε, ο Αλέξανδρος κάλεσε τους αρχηγούς των τμη-

[1524] Τα αριθμητικά δεδομένα ποικίλουν. Ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Ε.18.2) γράφει για απώλειες 20.000 πεζών και 3.000 ιππέων ενώ ο Διόδωρος (XVII.89.1-2) για περισσότερους από 12.000 νεκρούς, 9.000 αιχμαλώτους και 80 ελέφαντες που πιάσθηκαν.

[1525] Ο Αρριανός (*Ανάβασις*, Ε.18.3) αναφέρει 230 ιππείς και 80 πεζούς ενώ ο Διόδωρος, (XVII.89.3) 280 ιππείς και περισσότερους από 700 πεζούς. Ο Green, *Alexander*, p. 401, τους υπολογίζει σε πάνω από 4.000. Ο Hamilton, p. 115, συμφωνεί με τους αριθμούς που δίνει ο Αρριανός για τις περσικές απώλειες αλλά βρίσκει πολύ χαμηλές τις Μακεδονικές.

[1526] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.19.4 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LXI (699).

[1527] Curtius, 9.2.2-4 και Διόδ. XVII.89.6 & 93.2-3.

[1528] Διόδ. XVII.94.

μάτων και τους μίλησε. Ο λόγος του[1529] ήταν περίτεχνος. Αφού αναφέρθηκε στην ανδρεία των πολεμιστών και στα επιτεύγματα της εκστρατείας, κατέληξε λέγοντας ότι υπήρχαν πολύ λίγα να επιτευχθούν ακόμη και γι' αυτό έπρεπε να προχωρήσουν μπροστά. Αλλά τα λόγια του δεν έπεισαν κανέναν. Οι αρχηγοί έμειναν σιωπηλοί και μόνο τελικά ο Κοίνος του Πολεμοκράτους πήρε τον λόγο και εξέθεσε[1530] όλες τις δυσκολίες και κακουχίες που είχαν περάσει υπονοώντας στο τέλος ότι ο Αλέξανδρος είχε φθάσει τους άνδρες του πέρα από τα όριά τους. Ο βασιλιάς θύμωσε και διέλυσε την συγκέντρωση. Παρ' ότι περίμενε μερικές μέρες μήπως οι στρατιώτες και αξιωματικοί αλλάξουν γνώμη, εκείνοι δεν ήταν διατεθειμένοι να ενδώσουν. Αλλά και οι θυσίες που έγιναν ήταν δυσοίωνες.[1531] Ο Αλέξανδρος διέταξε αργότερα να εκπαιδευτούν 30.000 νεαροί Πέρσες στα μακεδονικά όπλα για να αποτελέσουν το αντίβαρο στους Μακεδόνες στρατιώτες σε περίπτωση που οι τελευταίοι στασίαζαν πάλι. Αυτοί είναι οι ονομαζόμενοι "επίγονοι".

Με αυτόν τον τρόπο, η προέλαση του Αλεξάνδρου ανατολικά σταμάτησε στις όχθες του Υφάσιος ποταμού, πλησίον της σημερινής πόλεως Γκουρνταςπούρ (Gurdaspur), στα σύνορα Ινδίας και Πακιστάν. Μερικοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι ο Αλέξανδρος δεν είχε σκοπό να προχωρήσει πέρα από τον Υδάσπη με μεγάλη εκστρατεία αλλά σχεδίασε μόνο μια επιχείρηση μικρής κλίμακας μέχρι τον Ύφασιν για να εξασφαλίσει την νεοκατακτημένη περιοχή του Πώρου. Ο όγκος του στρατού στον Ύφασιν, όμως, και το μέγεθος των προετοιμασιών δείχνουν ότι υπήρχε σκέψη για την πραγματοποίηση μιας νέας μεγάλης εκστρατείας.[1532]

Μετά την άρνηση του στρατεύματος να διαβεί τον Ύφασιν, δεν έμενε παρά να αρχίσει η επιστροφή του Αλεξάνδρου και του στρατού του. Ο βασιλιάς βάδισε δυτικά προς τον Ακεσίνη ποταμό (Chenab, στο Πακιστάν), όπου και έκτισε μια πόλη, προφανώς σε εμπορικό σταυροδρόμι. Στο νέο φρούριο, εγκατέστησε όσους παλαίμαχους αλλά και άλλους ήθελαν να μείνουν. Κατόπιν, προχώρησε μέχρι τον Υδάσπη, όπου συνάντησε ενισχύσεις από 30.000 πεζούς και περίπου 6.000 ιππείς, συμμάχους και μισθοφόρους που μόλις είχαν φθάσει από την Ελλάδα.[1533] Από τον Υδάσπη, ο Αλέξανδρος αποφάσισε να ακολουθήσει την ποτάμια οδό προς νότο για να φθάσει στην θάλασσα. Για αυτόν τον λόγο, ναυπήγησε στόλο, ο οποίος μαζί με υπάρχοντα σκάφη αριθμούσε περίπου 2.000 πλοία,[1534] και άρχισε να πλέει προς νότο. Στην διαδρομή υπέταξε όσους λαούς θέλησαν να αντισταθούν. Στις μάχες εναντίον των Μαλλών ο Αλέξανδρος τραυματίσθηκε αρκετά σοβαρά από βέλος πάνω από τον μαστό ενώ, μόλις το πληροφορήθηκαν, οι Μακεδόνες πάλεψαν με λύσσα και επιδόθηκαν τελικά σε γενική σφαγή των Ινδών στην πόλη που πολιορκούσαν.[1535] Μετά την μάχη και εξ αιτίας της σοβαρότητας

[1529] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.25-26 και Curtius, 9.2.12-30.

[1530] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Ε.27 και Curtius, 9.3.5-15.

[1531] Ο Hamilton, p. 164, χαρακτηρίζει τον Αλέξανδρο ως έναν "υπερ-εγωιστή" που ενδιαφερόταν μόνο για την αυτοκρατορία του. Οι Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 489-492, θεωρούν ότι και οι στρατιώτες πλέον, εκτός από τους ανώτατους αξιωματικούς και συνεργάτες του βασιλιά, είχαν ενταχθεί στην εσωτερική αντιπολίτευση κατά του Αλεξάνδρου.

[1532] Hamilton, p. 117.

[1533] Διόδωρος, XVII.95.4. Ο Curtius, 9.3.21, από την άλλη πλευρά, αναφέρει 5.000 ιππείς και 7.000 πεζούς. Δεν μπορούμε να δεχθούμε τους αριθμούς του Κούρτιου ως σωστούς διότι μετά δεν θα είναι δυνατόν να εξηγήσουμε τον όγκο του στρατεύματος πριν από την διάβαση της ερήμου Γεδρωσίας (δες παρακάτω).

[1534] Αρριανός, *Ανάβασις*, ΣΤ.2.4. Ο Διόδωρος (XVII.95.5) γράφει συγκεκριμένα για 200 ανοικτά πολεμικά πλοία χωρίς κατάστρωμα (αφράκτων) και 800 βοηθητικά και ο Αρριανός (*Ινδικά*, 19.7) για 800. Ο Tarn, 1:100, υπολογίζει 80 τριακοντόρους και σύνολο 800-1000 πλοία.

[1535] Αρριανός, *Ανάβασις*, ΣΤ.10.1. "Conquest through terror" (κατάκτηση δια του τρόμου) χαρακτηρίζει τις άγριες σφαγές αμάχων Μαλλών ο Bosworth, *Alexander and the East*, p. 142, πιστεύοντας ότι

του τραύματός του, διαδόθηκε ότι ο Αλέξανδρος πέθανε. Για να διαψεύσει το γεγονός, αν και δεν είχε αναρρώσει από το τραύμα του τελείως, ο βασιλιάς διέταξε να τον μεταφέρουν με πλοίο κατά μήκος του Υδραώτου ποταμού (Ravi). Όταν έφθασε κοντά στο στρατόπεδο, πήδησε από το πλοίο στο άλογό του για να δείξει ότι ήταν απολύτως καλά και φυσικά επευφημήθηκε από το στράτευμα. Μετά από αυτόν τον τραυματισμό του, πολλοί του έλεγαν να μην πολεμά πια στην πρώτη γραμμή αλλά σε μια συγκέντρωση ένας γέρος Βοιωτός πλησίασε και του φώναξε: " Ὦ Ἀλέξανδρε, ἀνδρῶν τὰ ἔργα",[1536] δηλαδή μόνο άνδρες γενναίοι πετυχαίνουν κατορθώματα μεγάλα. Αυτό ο Αλέξανδρος το είχε ήδη αποδείξει. Η εκστρατεία του στην Ινδία δεν μπορεί παρά μόνο να συγκριθεί με την ανακάλυψη της Αμερικανικής Ηπείρου από τον Χριστόφορο Κολόμβο το 1492 μ.Χ. Ο Αλέξανδρος άνοιξε στους Ευρωπαίους το μεγάλο παράθυρο της Ανατολικής Ασίας.

Μετά από αυτές τις περιπέτειες, ο βασιλιάς και ο στρατός του έφθασαν το καλοκαίρι του 325 στις εκβολές του Ινδού ποταμού, στα Πάταλα (Hyderabad). Εκεί, ο Αλέξανδρος αποφάσισε πλέον να επιστρέψει οριστικά στην Περσία. Την ίδια στιγμή, όμως, σκέφθηκε να στείλει τον στόλο του να παραπλεύσει τις ακτές από τον Ινδό ποταμό μέχρι τον Περσικό Κόλπο σε ένα είδος εξερευνητικής αποστολής. Ο ίδιος, με τον υπόλοιπο στρατό, θα ακολουθούσε χερσαία οδό για να βοηθήσει τον στόλο συγκεντρώνοντας προμήθειες και ανοίγοντας πηγάδια, μια που υπολόγιζε ότι παρά την έρημο που είχε να διασχίσει, η στάθμη του νερού θα ήταν υψηλή λόγω των καλοκαιρινών βροχών. Η βασική επιδίωξη του Αλεξάνδρου με την θαλάσσια εξερευνητική αποστολή πρέπει να ήταν η εύρεση υδάτινης οδού επικοινωνίας ανάμεσα στις εκβολές του Ινδού ποταμού και αυτές του Τίγρη και του Ευφράτη. Εάν δηλαδή έβρισκε θαλάσσια οδό επικοινωνίας ανάμεσα στις εκβολές των ποταμών, θα μπορούσε πολύ εύκολα να επιτύχει στρατιωτικό, διοικητικό αλλά και εμπορικό έλεγχο και επαφές των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας με το διοικητικό της κέντρο, που θα έπρεπε να ήταν η Βαβυλώνα.[1537]

Επιστροφή στην Βαβυλώνα (325-323 π.Χ.)

Ο αρχηγός του στόλου, Νέαρχος, λοιπόν, με στόλο 100-150 πλοίων, στον οποίο επέβαιναν 3.000-5.000 ναύτες, ξεκίνησε το 325 να παραπλεύσει τις ακτές του σημερινού Πακιστάν.[1538] Ενώ οι ναύτες κωπηλατούσαν λίγο μακρύτερα από την ακτή, είδαν νερό να πετάγεται ψηλά μέσα από την θάλασσα και κατατρόμαξαν. Στην πραγματικότητα, είχαν συναντήσει ένα κοπάδι από φάλαινες. Ο ναύαρχος τους διέταξε να κατευθυνθούν προς τα κήτη, να φωνάξουν και να σαλπίσουν για να τα τρομάξουν, με αποτέλεσμα οι φάλαινες να καταδυθούν στα βάθη του ωκεανού.[1539] Μετά από 80 ημέρες, ο Νέαρχος έφθασε στην Αρμόζεια, δηλαδή στην περιοχή της ανατολικής ακτής των Στενών του Ορμούζ (Ormuz), στην είσοδο του Περσικού Κόλπου, όπου οι ναύτες του συναντήθηκαν για πρώτη φορά μετά από τόσες ημέρες με τους ταλαιπωρημένους από τις κακουχίες άνδρες του Αλεξάνδρου, που είχαν στρατοπεδεύσει λίγο παρά πέρα. Κατόπιν, ο ναύαρχος συνέχισε το ταξίδι του και έφθασε στο νότιο τμήμα της ακτής της

η ενέργεια του Αλεξάνδρου είχε ως σκοπό να μειώσει την αντίσταση των λαών της περιοχής. Ο Bosworth σε όλο το βιβλίο του θεωρεί τον Αλέξανδρο αιμοδιψή κατακτητή.

[1536] Αρριανός, *Ανάβασις*, ΣΤ.13.5.

[1537] Παρόμοιο ταξίδι είχε πραγματοποιηθεί από τον Σκύλακα τον Καρυανδό κατά διαταγή του Δαρείου Α' αλλά μέχρι την Ερυθρά Θάλασσα (Wilcken, pp. 194-195).

[1538] Οι αριθμοί από Tarn, 1:105. Όλες οι λεπτομέρειες του ταξιδιού του Νέαρχου στο Αρριανός, *Ινδική,* 21-33.

[1539] Αρριανός, *Ινδικά*, 30.2-6 και Διόδ. XVII.106.6-7.

παλιάς Σουμερίας, στο βάθος του Περσικού Κόλπου, και μετά κατευθύνθηκε προς τα Σούσα, όπου θα πήγαινε και ο Αλέξανδρος.[1540]

Πώς όμως είχε φθάσει ο Αλέξανδρος στην Αρμόζεια και γιατί ήταν τόσο ταλαιπωρημένοι οι άνδρες του; Ενώ ο Νέαρχος με τον στόλο έπλεε προς τον Περσικό Κόλπο, ο Αλέξανδρος επιχειρούσε να διασχίσει την έρημο της Γεδρωσίας (Makran) στο σημερινό Βαλουχιστάν (Baluchistan, στο νότιο Πακιστάν) σύμφωνα με το σχέδιο που είχε καταστρώσει. Ο Μακεδόνας βασιλιάς εικάζεται ότι ξεκίνησε το 325 π.Χ. βορειοδυτικά της σημερινής πόλεως Καράτσι (Karachi), στο ύψος του σημερινού χωριού Τζαλ Τζάο (Jhal Jhao), και συνέχισε δυτικά μέχρι το σημερινό Τουρμπάτ (Turbat, στο νότιο Πακιστάν). Φαίνεται ότι ο Αλέξανδρος διέσχισε σε 60 ημέρες μια απόσταση 250 χλμ. και διέβη την έρημο με αρκετές δυσκολίες και ταλαιπωρία,[1541] κυρίως από την έλλειψη νερού, τροφίμων και φυσικά εξ αιτίας της καυτής άμμου. Πολλά από τα υποζύγια ψόφησαν ενώ άλλα εσφάγησαν από τους στρατιώτες λόγω της ελλείψεως τροφίμων. Πολλοί, όταν πια δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν, εγκαταλείπονταν στην έρημο ενώ άλλοι πέθαιναν από το πολύ νερό όταν το έβρισκαν και έπιναν, μετά από μέρες δίψας. Λέγεται, μάλιστα, ότι μετά από μέρες χωρίς αρκετό νερό, όταν κάποιοι στρατιώτες βρήκαν και μάζεψαν λίγο και το πήγαν στον Αλέξανδρο για να το πιει, εκείνος το έχυσε για να δώσει κουράγιο στους στρατιώτες του. Παρ' ότι οι πληροφορίες από τις αρχαίες πηγές διίστανται, ο στρατός ο ίδιος δεν πρέπει να είχε μεγάλες απώλειες αλλά αυτοί που κυριολεκτικά αποδεκατίσθηκαν φαίνεται ότι ήταν τα γυναικόπαιδα που είχαν ακολουθήσει το στράτευμα.[1542] Ενώ η πορεία άρχισε με 85.000 άτομα, μόνο 25.000 επιβίωσαν και μόνο 1.000 από τους 1.700 εταίρους.[1543]

Όταν ο Αλέξανδρος έφθασε στα Σούσα, κλήθηκε να λύσει σωρεία προβλημάτων. Κατ' αρχάς, διαπίστωσε ότι κάποιοι Πέρσες είχαν αναλάβει την εξουσία στην Περσίδα --μετά τον θάνατο αυτού που εκείνος είχε διορίσει σατράπη-- χωρίς να έχουν την βασιλική του εντολή. Έμαθε ακόμη ότι κάποιοι είχαν συλήσει τον τάφο του βασιλιά Κύρου Β' (559-530 π.Χ.)[1544] στις Πασαργάδες, είχαν αφαιρέσει τους θησαυρούς και είχαν πετάξει έξω από την χρυσή σαρκοφάγο το σκήνωμα του βασιλιά. Ο Αλέξανδρος διέταξε να γίνουν αμέσως οι κατάλληλες επισκευές στον τάφο ενώ τιμώρησε όσους είχαν παρακούσει εντολές του ή είχαν αναλάβει τη εξουσία χωρίς την έγκρισή του. Ο βασιλιάς κλήθηκε, επίσης, να αντιμετωπίσει μια εξέγερση Ελλήνων μισθοφόρων στην Βακτρία, την οποία δεν πρόλαβε να καταπνίξει και συνεχίσθηκε και μετά τον θάνατό του. Σαν να μην έφθαναν όλα αυτά, ο βασιλικός θησαυροφύλακας στα Εκβάτανα, Άρπαλος, είχε ιδιοποιηθεί κατά την διάρκεια της εκστρατείας του Αλεξάνδρου στην Ινδική τους θησαυρούς των Αχαιμενιδών και τους σπαταλούσε στην Βαβυλώνα. Ο Αλέξανδρος προσπάθησε να τον συλλάβει αλλά δεν πρόλαβε διότι ο Άρπαλος κατάφερε να διαφύγει στην Ελλάδα, αν και τελικά σκοτώθηκε στην Κρήτη.[1545]

Την ίδια εποχή, το 324, ο Αλέξανδρος έθεσε σε πλήρη εφαρμογή την πολιτική του της συμφιλιώσεως Περσών και Ελλήνων ενθαρρύνοντας ομαδικούς γάμους Ελλήνων με Περσίδες. Ακολουθώντας την μακεδονική πρακτική του πατέρα του Φιλίππου αλλά και τα ανατολικά έθιμα, έδωσε πρώτος το παράδειγμα και νυμφεύθηκε και δεύτε-

---

[1540] Αρριανός, *Ινδικά*, 34-42.

[1541] Αρριανός, *Ανάβασις*, ΣΤ.24.1.

[1542] Αρριανός, *Ανάβασις*, ΣΤ.14-16 & 24-25 και Curtius, 9.10.13-16. Αν και λέγεται ότι ο στρατός ήταν αυτός που αποδεκατίσθηκε [Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LXVI (702)], φαίνεται ότι στην πραγματικότητα ήταν μόνο τα γυναικόπαιδα (Πρβλ. O'Brien, p. 183 και Hammond*, Alexander King*, p. 238 και Bosworth, *Alexander & the East*, ch. 6.).

[1543] Green, *Alexander*, p. 435.

[1544] Δες Κεφάλαιο 4.

[1545] Αρριανός, *Ανάβασις*, ΣΤ.29 και Διόδ. XVII.108.6-8.

ρη γυναίκα, την κόρη του Δαρείου Στάτειρα ή Βαρσίνη, αλλά και τρίτη, την Παρύσατιν, κόρη του Ώχου. Ακολούθησαν γάμοι Περσίδων με 10.000 Μακεδόνες, που περιλάμβαναν πολλούς Εταίρους και πλήθος στρατιώτες και που τελέσθηκαν σύμφωνα με τα περσικά έθιμα.[1546] Η πολιτική αυτή της συνταυτίσεως των μακεδονικών αρχών με την ασιατική νοοτροπία, η οποία σε τελευταία ανάλυση υπήρξε ανεπιτυχής την εποχή του Αλεξάνδρου, δείχνει ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς δεν ενδιαφερόταν για συνένωση των φυλών του κόσμου ή παγκοσμιοποίηση και συναδέλφωση όλων των λαών αλλά μόνο Μακεδόνων και Περσών, οι οποίοι θα κυβερνούσαν τον κόσμο και φυσικά θα διατηρούσαν την ασιατική του αυτοκρατορία.[1547] Άλλωστε, η απόφασή του για τους γάμους Μακεδόνων και Περσίδων αλλά και οι δικοί του με την Ρωξάνη, την Στάτειρα και την Παρύσατιν, δεν εξυπηρετούσαν παρά την επιθυμία του να τονίσει τους δεσμούς αίματος που είχαν αρχίσει πλέον να συνδέουν τους δύο λαούς αλλά και την προσωπική του συγγένεια με την περσική βασιλική οικογένεια.

Την ίδια εποχή, ο Αλέξανδρος ζήτησε από τα κράτη του Συνεδρίου της Κορίνθου να τον αποδεχθούν ως θεό η γιο θεού μεταξύ των θεών της κάθε πόλεως (αποθέωσις). Η ιδέα αυτή δεν ήταν ανατολικής προελεύσεως αλλά σε απόλυτη αρμονία με τα μακεδονικά ήθη και έθιμα, ιδίως όταν εξυπηρετούσε πολιτικούς ή διπλωματικούς σκοπούς. Τρανό παράδειγμα ο Φίλιππος, ο οποίος είχε ζήτησε να υπάρχει και το δικό του ξόανο μαζί με αυτά των δώδεκα θεών όταν προσήλθε στο θέατρο, λίγο πριν την δολοφονία του.[1548] Τώρα, το ζήτημα της θεοποιήσεως του Αλεξάνδρου είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και ακανθώδες και γι' αυτό επιδέχεται πολλές διαφορετικές εξηγήσεις. Είναι γεγονός ότι οι Πέρσες βασιλείς δεν θεωρούνταν ποτέ θεοί, ούτε είναι δυνατόν ο Αλέξανδρος να πίστευε πως οι Πέρσες αλλά κυρίως οι Έλληνες θα τον αποδέχονταν ποτέ ως θεό. Το ζήτημα είναι εάν προσπαθούσε δια της θεοποιήσεως να εξασφαλίσει πολιτική σταθερότητα στην Ελλάδα και Ασία αποκτώντας συμβολική εξουσία σε κάθε πόλη ή μήπως, θέλοντας να πείσει τους στρατιώτες του να τον ακολουθήσουν σε νέες περιπέτειες, χρειαζόταν να παρουσιασθεί ως θεός ή γιος θεού.[1549] Όπως και να έχουν τα πράγματα, ο Αλέξανδρος επιδίωξε να πείσει Έλληνες και Πέρσες ότι ήταν κοντύτερα στους θεούς παρά στους ανθρώπους.

Γυρνώντας τώρα σε στρατιωτικά θέματα, έχει γίνει ήδη κατανοητό ότι δεν ήταν στον χαρακτήρα του Αλεξάνδρου να μένει απραγής για πολύ καιρό. Αποφάσισε, λοιπόν, με τμήμα του στρατού του, να δει ο ίδιος τις εκβολές του Τίγρη και του Ευφράτη, που του είχε περιγράψει ο Νέαρχος. Αφού πραγματοποίησε την επίσκεψη του στο δέλτα των ποταμών, έπλευσε τον Τίγρη βορειοανατολικά της Βαβυλώνας και μέχρι την πόλη Ώπιδα (στο χωριό Halid, 50 χλμ. νοτιοανατολικά της Βαγδάτης). Εκεί, συγκέντρωσε τους στρατιώτες του και τους ανακοίνωσε ότι θα αποστράτευε όσους ήταν ηλικιωμένοι ή τραυματίες, αφού βέβαια τους αντάμειβε πλουσιοπάροχα. Αλλά οι στρατιώτες ήταν χολωμένοι επειδή ο Αλέξανδρος είχε επιτρέψει την είσοδο στις τάξεις των Εταίρων, αλλοφύλων, που ονομάσθηκαν "επίγονοι", "περσικό άγημα" ή "Πέρσες πεζέταιροι". Οι Μακεδόνες, που σκέφθηκαν πως το ίδιο θα έπραττε και με τις κενές θέσεις που θα άφηναν οι αποστρατευόμενοι, αντί να τον ζητωκραυγάσουν, διαμαρτυρήθηκαν για την απόφαση του. Τότε, εκείνος, οξύθυμος όπως είχε γίνει τον τελευταίο καιρό, διέταξε να πιάσουν δεκατρείς, που του φάνηκαν οι υποκινητές της διαμαρτυρί-

[1546] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ζ.4.

[1547] Green, *Alexander*, pp. 444-446 και ΙΕΕ, 4:226 και Τσιμπουκίδης & Γκαφούροφ, σ. 432-435. Πρβλ. Πλούταρχος, *Ηθικά*, "ΠΑΤΑ", 329C-D.

[1548] Fox, p. 20 και Bengtson, p 219 -- Πλούταρχος., *Ηθικά*, "Αποφθέγματα Λακωνικά", 219Ε.

[1549] Πρβλ. O'Brien, pp. 203-204 και Bengtson, p. 219 και ΙΕΕ, 4:228-230 και Hammond, *Alexander King*, pp. 123-124 και Tarn 1:78-78 & 2:347-373.

ας, και να τους εκτελέσουν.[1550] Κατόπιν, μίλησε στους στρατιώτες με οξύ ύφος και τους έψεξε γιατί ήταν αχάριστοι και δεν θυμούνταν τι είχαν κάνει γι᾽ αυτούς ο πατέρας του Φίλιππος Β' (δες Κεφάλαιο 11) και ο ίδιος. Στο τέλος, αποσύρθηκε στο κατάλυμά του και περίμενε την αντίδρασή τους. Οι Μακεδόνες δεν άργησαν να πεισθούν από τα λόγια του και σχεδόν τον παρακάλεσαν να τους συγχωρέσει για την στάση τους. Στην συνέχεια οργανώθηκε συμπόσιο με την συμμετοχή των σημαντικότερων από τους Έλληνες, τους Πέρσες και τα άλλα έθνη για να υπάρξει μια γενική συμφιλίωση. Έτσι, οι 10.000 περίπου παλαίμαχοι Μακεδόνες πήραν τον δρόμο της επιστροφής στην πατρίδα πληρωμένοι καλά και γεμάτοι εμπειρίες και αναμνήσεις για να διηγηθούν στους οικείους και στους φίλους τους.[1551] Ο υπόλοιπος στρατός γύρισε στην Βαβυλώνα.

Εν τω μεταξύ, πέθανε ο καλός του φίλος, Ηφαιστίωνας, και ο Αλέξανδρος ήταν συντετριμμένος. Παρ' όλα αυτά, στην Βαβυλώνα, την οποία ο Αλέξανδρος υπολόγιζε να κάνει πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του, δεν σταμάτησε να κάνει σχέδια για νέες εξερευνήσεις και επιχειρήσεις. Μέσα σε λίγο χρόνο, σχεδίασε μια εκστρατεία στην Αραβία με πιθανό σκοπό να βρει θαλάσσια οδό που θα ένωνε την Βαβυλώνα με την Αίγυπτο, δηλαδή τον περίπλου της Αραβικής χερσονήσου. Οι προπαρασκευές είχαν σχεδόν τελειώσει και ήταν ζήτημα ημερών για να δοθεί το σύνθημα της εκκινήσεως.

Το Πέρασμα στην Αιωνιότητα (323 π.Χ.)

Στις 16 του μήνα Δαισίου (1 Ιουνίου 323)[1552] οργανώθηκε συμπόσιο στο οποίο ο Αλέξανδρος διασκέδασε ολόκληρη την νύχτα πίνοντας πολύ. Όταν ήρθε η ώρα για να πάει για ύπνο, ο φίλος του Μήδιος του πρότεινε να συνεχίσουν την διασκέδαση στο σπίτι του και την επόμενη ημέρα. Τω όντι, ο Αλέξανδρος κάθισε και το γλέντι συνεχίσθηκε ολόκληρη την επόμενη ημέρα και νύχτα. Στα συμπόσια άρεσε στον βασιλιά να πίνει και να συζητά με τους φίλους του για ώρες. Στο σπίτι του Μήδιου, σε μια στιγμή ευθυμίας και διαγωνισμού κρασοπόσεως, δοκίμασε να πιει ένα μεγάλο κύπελλο ανέρωτου κρασιού απνευστί. Καθώς έπινε, ξεφώνισε από έναν σφάχτη που τον χτύπησε ξαφνικά και διπλώθηκε μη μπορώντας να συνεχίσει. Οι φίλοι του ανήσυχοι τον βοήθησαν να φθάσει στα διαμερίσματά του και να ξαπλώσει.[1553] Εκείνη την νύχτα ο Αλέξανδρος ανέβασε πυρετό. Το πρωί, για να ανακουφισθεί, λούσθηκε και ξάπλωσε και το ίδιο επανέλαβε και τις επόμενες μέρες. Ο πυρετός όμως δεν έπεφτε. Αντιθέτως, ο βασιλιάς ψηνόταν για ένδεκα συνεχή μερόνυχτα. Το στράτευμα άρχισε να ανησυχεί ότι ο Αλέξανδρος είχε πεθάνει και το κρατούσαν κρυφό. Γι' αυτόν τον λόγο, αποφασίσθηκε να επιτραπεί στους στρατιώτες να περάσουν στα διαμερίσματά του να τον δουν. Η επίσκεψη αυτή έγινε μια ατέλειωτη ουρά ανθρώπων, ένας αποχαιρετισμός στον στρατηλάτη και βασιλιά. Ο Αλέξανδρος έσβησε σε λίγες ώρες. Όταν είχε ερωτηθεί σε ποιον την "βασιλείαν απολείπειν" είχε απαντήσει "τω κρατίστω".[1554]

Πολλές φήμες κυκλοφόρησαν για τα αίτια του θανάτου του και ο Αρριανός γράφει για δηλητήριο που στάλθηκε από τον Αντίπατρο, τον στρατηγό που είχε μείνει στην Μακεδονία. Λέγεται ότι του του το είχε προμηθεύσει ο Αριστοτέλης, φοβούμενος για την ζωή του μετά τον θάνατο του ανιψιού του Καλλισθένη. Υποτίθεται ότι αυτό το

[1550] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ζ.8.3. Οι περισσότεροι σημερινοί ιστορικοί επιμένουν να ονομάζουν το επεισόδιο "ανταρσία" αλλά στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά λεκτική διαμαρτυρία, παρά την βίαιη αντίδραση του Αλεξάνδρου (δες και Bosworth, *Conquest & Empire*, p. 160).

[1551] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ζ.12.1 και Wilcken, p. 221.

[1552] Ο Green, *Alexander*, pp. 473-475, τοποθετεί το συμπόσιο στις 29 Μαΐου και τον θάνατο του Αλεξάνδρου στις 10 Ιουνίου 323.

[1553] Διόδ. XVII.117.1-2.

[1554] Αρριανός, *Ανάβασις*, Ζ.26.3.

δηλητήριο ήπιε ο Αλέξανδρος μαζί με το κρασί στο μεγάλο ποτήρι πριν ξεφωνίσει από τον πόνο.[1555] Η θεωρία της συνωμοσίας και δηλητηριάσεως, όμως, δεν φαίνεται καθόλου πιθανή μια που δεν υπάρχει κανένα ιστορικό στοιχείο που να την επιβεβαιώνει. Επιπλέον, την εποχή εκείνη δεν υπήρχε η ιατρική γνώση που θα καθόριζε μικρές δόσεις δηλητηρίου, οι οποίες να είναι βέβαιο ότι θα σκοτώσουν τον Αλέξανδρο σιγά-σιγά. Από την άλλη πλευρά, είναι σαφές πως δεν του δόθηκε μία και μεγάλη δόση, η οποία φυσικά θα τον σκότωνε αμέσως.[1556] Το πιο πιθανό είναι ότι ο Αλέξανδρος πέθανε από ελώδη πυρετό, τύφο ή κακοήθη ελονοσία (οξεία εμπύρετη εγκεφαλίτιδα)[1557] καταπονημένος μετά από τους τόσους τραυματισμούς και τις τόσες κακουχίες που είχε περάσει[1558] και την πλήρη εξασθένιση του οργανισμού του με τις συνεχιζόμενες για μέρες διασκεδάσεις. Πέθανε στις 28 Δαισίου (13 Ιουνίου) του 323, το σούρουπο.

Συμπέρασμα

Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ο Αλέξανδρος υπήρξε πρόσωπο και της Ιστορίας και του μύθου. Αρχαίοι και νεώτεροι ιστορικοί τον είδαν άλλοτε ως λαμπαδοδρόμο του ελληνικού πολιτισμού στην Ασία, ως ευφυή στρατηλάτη, ως ομηρικό ήρωα και άλλοτε ως στυγνό κατακτητή, μέθυσο δολοφόνο, ομοφυλόφιλο μεγαλομανή. Οι απόψεις αυτές δεν αντανακλούν παρά τον Αλέξανδρο ως υπερφυσική προσωπικότητα, αποκομμένη από το ιστορικό παρελθόν της. Ο Αλέξανδρος ανήκει στις συνέχειες και στις ασυνέχειες της Αρχαίας Ιστορίας και δεν μπορεί να εξετασθεί ξεχωριστά από το μακεδονικό και ελληνικό του παρελθόν και την ιστορική του σχέση με τον πατέρα του Φίλιππο. Η κατάκτηση της Περσικής Αυτοκρατορίας που επέτυχε πρέπει να θεωρηθεί ως συνέχεια του μακεδονικού σχεδίου για την προστασία της Μακεδονίας και κατ' επέκταση της Ελλάδας από τους Πέρσες. Αναμφισβήτητα, η επέλασή του στην Αίγυπτο, στην Εγγύς Ανατολή και στην Ασία καθιέρωσε στην Ανατολή την ελληνική γλώσσα και δι' αυτής μετέφερε τον ελληνικό πολιτισμό μέχρι τον Ινδό ποταμό. Ταυτοχρόνως, όμως, ο Αλέξανδρος αποτελεί και μια ασυνέχεια, έναν καινούργιο ιστορικό κύκλο, διότι υπήρξε ο δημιουργός μιας μακεδονικής και ελληνικής αυτοκρατορίας, ο κατακτητής και ο ηγεμόνας του κόσμου, αυτός που άνοιξε τον δρόμο για την ελληνική κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο, μέχρι την έλευση των Ρωμαίων. Ο Μακεδόνας βασιλιάς ήταν ο ηγέτης που διακατεχόταν από το πάθος του να θέτει στόχους, να τους κατακτά και μετά να θέτει νέους, δυσκολότερος, μακρύτερους, υψηλότερους στόχους και πάλι να τους κατακτά. Ο Αλέξανδρος ενδιαφερόταν και για την προσωπική του δόξα ποτισμένος από τα ομηρικά έπη, τους θρύλους για την θεϊκή του καταγωγή και τις μεγάλες πολιτικές και στρατιωτικές επιτυχίες του Φιλίππου Β'. Είχε την ευτυχία να νικηθεί μόνο από τον θάνατο.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

[1555] Πρβλ. Αρριανός, *Ανάβασις*, Ζ.27 και Ιουστίνος (Justinus), XII.XIII-XIV και Curtius, 10.10.14-17 και Πλούταρχος, "Αλέξανδρος", LXXVII (707).

[1556] Fox, pp. 461-472. Ο Green, *Alexander*, pp. 475-477, πιστεύει ότι η δηλητηρίαση είναι μεν πιθανή αλλά τα περισσότερα στοιχεία είναι μόνο έμμεσα (circumstantial).

[1557] Η πιο πρόσφατη πλήρης θεώρηση της ασθένειας και των αιτιών θανάτου του Αλεξάνδρου δημοσιεύθηκε το 1998: D. W. Oldach & al, "A Mysterious Death" *New England Journal of Medicine* 338 (1998):1763-1769 & 339 (1998):1248-1249.

[1558] Πλούταρχος, *Ηθικά*, "ΠΑΤΑ", 341B-C.

Αρριανός. *Αλεξάνδρου Ανάβασις*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Ινδικά*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Bosworth, A. B. *Conquest & Empire*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988.
Curtius Rufus, Quintus. *The History of Alexander*. Trans. J. Yardley. London: Penguin, 1984.
Διόδωρος Σικελιώτης. *Βιβλιοθήκη Ιστορική*. Βιβλίο XVII. Εκδ. Loeb.
Droysen, Johann. *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. 3η Ελληνική Έκδοση. 2 τόμ. Αθήνα: Τράπεζα Πίστεως, 1999.
FGrH = Jacoby, F. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. IIIB. Berlin: 1927 = Robinson C. A. *The History of Alexander the Great: A Translation of the Extant Fragments*. Rpt. of 1953 Edition. Chicago: Ares, 1996.
Fox, Robin Lane. *Alexander the Great*. London: Penguin, 1973/1986.
Fuller, J. F. C. *The Generalship of Alexander the Great*. Ware, Hertfordshire: Wordsworth, 1958/1989.
Green, Peter. *Alexander of Macedon 356-323 BC*. Berkeley: Univ. of California Press, 1974/1991.
Hamilton, J. R. *Alexander the Great*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1973.
Hammond, N. G. L.. *Alexander the Great. King, Commander, Statesman*. 3rd Edition. Bristol Classics Press, 1994.
Justinus, Junianus M. [Ιουστίνος]. *Epitoma Historiarum Philippicarum* [Pompeius Trogus]. Books VII-XII. Chicago: Ares, 1992.
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τόμ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000. Τόμος 4: *Μέγας Αλέξανδρος-Ελληνιστικοί Χρόνοι*.
O'Brien, John Maxwell. *Alexander the Great. The Invisible Enemy*. London: Routledge, 1992.
Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. "Αλέξανδρος".
_____. *Ηθικά*. Εκδ. Loeb.
Tarn, W. W. *Alexander the Great*. 2 vols. in 1. Oxford, 1948. Rpt. Chicago: Ares, 1981.
Τσιμπουκίδης Δ. & Β. Γκαφούροφ. *Αλέξανδρος ο Μέγας και η Ανατολή*. Αθήνα: Παπαδήμας, 1982.
Wilcken, Ulrich. *Alexander the Great.* N. York: Norton, 1967.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ
ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Οι έννοιες "Έλληνας" και "Ελλάδα" δεν μπορούν στην πραγματικότητα να ορισθούν στην Αρχαιότητα παρά μόνο σε συνάρτηση με την διασπορά της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού αλλά και με την επιθυμία των ατόμων να ταυτισθούν με αυτά.[1559] Παρ' όλα αυτά, οι Μινωίτες και οι Κυκλαδίτες της προμυκηναϊκής κυριαρχίας, οι οποίοι έζησαν σε νησιά που γρήγορα ταυτίσθηκαν με τον Ελληνισμό, δεν μπορούν να ονομασθούν Έλληνες μια που δεν έχει αποδειχθεί αδιαμφισβήτητα ότι η γλώσσα που μιλούσαν ήταν ελληνική. Αντιθέτως, οι Μακεδόνες, ακόμη και εάν δεχθούμε ότι η τοπική τους γλώσσα δεν ήταν ελληνική διάλεκτος, αποδέχθηκαν και χρησιμοποιούσαν την αττική διάλεκτο ως μέσο επικοινωνίας μεταξύ τους και επιθυμούσαν να ταυτισθούν με τους Έλληνες. Την εποχή του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας, Έλληνες κατοικούσαν από το Γιβραλτάρ μέχρι την Κύπρο, από την Μακεδονία μέχρι την Αίγυπτο, από την Μ. Ασία μέχρι τον Ινδό ποταμό και από την Κασπία Θάλασσα μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό.

Οι Έλληνες της Κλασική Εποχής, βέβαια, δεν ήταν παρά ένα σύνολο ξεχωριστών Πόλεων, όπως οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάτες, οι Ίωνες, οι Έλληνες της Μεγάλης Ελλάδας. Η Ιστορία των Ελλήνων άρχισε στις αρχές της Β' χιλιετίας προ Χριστού. Μετά το 2000 περίπου π.Χ., άνθρωποι της μυκηναϊκής εποχής, που μιλούσαν και αργότερα έγραφαν μια πρώτη μορφή της Ελληνικής γλώσσας, ήταν εγκαταστημένοι στον κυρίως ελλαδικό χώρο της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Η πολιτική τους οργάνωση βασιζόταν στην μοναρχία και ίσως σε κάποια μορφή φεουδαρχίας. Γρήγορα, όμως, η οικονομική ευμάρεια, εξ αιτίας της αναπτύξεως του εμπορίου, οδήγησε στην αντικατάσταση του μονάρχη από τους ευγενείς στην πολιτική εξουσία. Σύντομα, οι ευγενείς αναγκάσθηκαν να μοιρασθούν την εξουσία με περισσότερους πολίτες και η δημοκρατία άνθισε για πρώτη φορά στην παγκόσμια Ιστορία. Η δημοκρατία υπήρξε το απαραίτητο πολιτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο αναδύθηκε ο Κλασσικός Ελληνικός Πολιτισμός.

Η δημοκρατία και, στον αντίποδά της, η ολιγαρχία υιοθετήθηκαν από τις κοινότητες στις περιοχές του ελλαδικού και αργότερα του ελληνικού αποικιακού χώρου, με συνέπεια την δημιουργία των Πόλεων ή πόλεων-κρατών. Η Πόλις ήταν μια ανεξάρτητη, αυτόνομη και αυτοτελής κοινότητα που διοικούνταν από το σύνολο των Πολιτών της στην Εκκλησία του δήμου. Η ισχυροποίηση της Αθήνας, της Θήβας και της Σπάρτης, κατά χρονολογική σειρά, είχε ως αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση συμμαχιών με άλλες Πόλεις, που εξελίχθηκαν στις ηγεμονίες των Αθηναίων, των Θηβαίων και των Σπαρτιατών αντιστοίχως. Οι συνεχείς και καταστροφικές συγκρούσεις ανάμεσα στις μεγάλες Πόλεις έδωσε την ευκαιρία στους Μακεδόνες υπό τον Φίλιππο Β' να επικρατήσουν στον ελληνικό χώρο. Οι Μακεδόνες επέβαλαν την ειρήνη μεταξύ των Πόλεων με παράλληλη μείωση του πολιτικού και στρατιωτικού τους ρόλου στην Ελλάδα ενώ ο Φίλιππος αναγνωρίσθηκε ως "ηγεμών" των Ελλήνων. Το όνειρο του Φιλίππου να εξασφαλίσει την Μακεδονία και την Ελλάδα από τους Πέρσες πραγματοποιήθηκε από τον γιο του Αλέξανδρο Γ'. Ο Αλέξανδρος μετέτρεψε το Αιγαίο και την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου σε ελληνική λίμνη, επανέφερε τις ελληνικές Πόλεις της Μικράς Ασίας στην ελληνική αγκαλιά, κατέκτησε την Αίγυπτο και έγινε κύριος της αχανούς Περσικής Αυ-

[1559] Πρβλ. Jonathan M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997).

τοκρατορίας, φθάνοντας μέχρι την Ινδία.

Παρ' ότι η Ελληνική Ιστορία δεν τελειώνει με τον θάνατο του Αλεξάνδρου, το γεγονός αυτό κλείνει τον μεγάλο κύκλο της Αρχαίας Ελλάδας των Πόλεων-κρατών, που άνοιξε με την εμφάνιση των ανθρώπων της μυκηναϊκής εποχής και της ελληνικής γλώσσας. Στο τέλος του Δ' αιώνα προ Χριστού η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός είχαν απλωθεί από την Μακεδονία μέχρι την Αίγυπτο και από τις ακτές της Δυτικής Ευρώπης μέχρι τον Ινδό ποταμό. Αυτή υπήρξε και η μεγαλύτερη εξάπλωση του Ελληνισμού στην Αρχαιότητα.

Η συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων στην προώθηση του πολισμού είναι θεμελιώδους σημασίας. Ορίζοντας ως πολιτισμό την πολιτική, οικονομική και πολιτισμική έκφανση των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε ότι οι Αρχαίοι Έλληνες άλωσαν κυριολεκτικά τις τέχνες και τις επιστήμες θέτοντας τα θεμέλια ολόκληρου του μετέπειτα πολιτισμού, μέχρι της μέρες μας. Η εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας, την οποία χρησιμοποίησαν Έλληνες ή αργότερα και μη Έλληνες για να καταγράψουν τις φιλοσοφικές τους ιδέες, τις επιστημονικές τους παρατηρήσεις και την Ιστορία, έκανε δυνατή την διατήρηση των αρχαίων ελληνικών ιδεών μέχρι τις μέρες μας. Οι πολιτικές και φιλοσοφικές ιδέες του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, οι επιστημονικές έρευνες του Λεύκιππου, του Δημόκριτου και του Θεόφραστου, η στρατηγική του Μιλτιάδη, του Επαμεινώνδα, του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, και η ιστορική συγγραφή του Ηρόδοτου, του Θουκυδίδη και του Εφόρου αλλά και τα έργα Τέχνης αποτέλεσαν θεμέλια και πρότυπα για την σύγχρονη δημοκρατία, την ατομική εποχή και την αποκωδικοποίηση του DNA, τις σύγχρονες πολεμικές και μη στρατηγικές, την συγγραφή της Ιστορίας, την εξέλιξη της Τέχνης. Ακόμη και η σημερινή εμμονή στην τυποποίηση και στην ολική ποιότητα καταγράφεται λεπτομερώς σε λίθινη στήλη του Δ' αιώνα π.Χ.[1560]

Οι Έλληνες, δεχόμενοι τα πρώτα ερεθίσματα από τους Ανατολικούς Λαούς, ανέπτυξαν έναν πολιτισμό του οποίου μέχρι σήμερα και σε παγκόσμιο επίπεδο ακολουθούμε τα κλαδιά και τα παρακλάδια σκύβοντας πάντα πίσω στις αρχαιοελληνικές του ρίζες για έμπνευση και καθοδήγηση.

Επίμετρο

Η Ελληνική Ιστορία, όμως, δεν τελειώνει με το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. ανοίγονται ταυτόχρονα δύο νέοι και παράλληλοι ιστορικοί κύκλοι: ο κύκλος της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην δύση και τα ελληνικά κράτη της ελληνιστικής εποχής στην κυρίως Ελλάδα και στην Ανατολή. Οι δύο ιστορικοί κύκλοι θα αρχίσουν να ταυτίζονται, αν και όχι απόλυτα, μετά το 146 π.Χ. όταν οι Ρωμαίοι θα καταλάβουν τον ελλαδικό χώρο και σιγά-σιγά, μέχρι την έλευση του Χριστιανισμού, θα έχουν εγκαθιδρύσει την αυτοκρατορία τους, που εκτεινόταν από την Βρετανία μέχρι την Παλαιστίνη και από την Γερμανία μέχρι την Αίγυπτο. Παρ' όλα αυτά, η ελληνική γλώσσα θα παραμείνει κυρίαρχη στο Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος για δεκαέξι ακόμη αιώνες και θα αποτελέσει τον συνδετικό κρίκο του Αρχαιοελληνικού με τον Βυζαντινό Πολιτισμό.

Παράλληλοι Κόσμοι

Οι πρώτοι άνθρωποι έφθασαν στην νότια και νοτιοανατολική Ασία περίπου το

[1560] *Το Βήμα*, 7 Ιουλίου 2000, σ. Α19 όπου και εικόνα.

45.000 π.Χ. ενώ μετά το 30.000 π.Χ. κυνηγοί κατέκλυσαν την κεντρική Ασία και μέχρι το 18.000 π.Χ. είχαν φθάσει στο βορειοανατολικό άκρο της ηπείρου. Αν και δεν διαθέτουμε ασφαλή χρονολόγηση, οι παλαιοαρχαιολόγοι πιστεύουν ότι η Αυστραλία πρωτοκατοικήθηκε περίπου το 35.000 π.Χ. Στον βορά και μέχρι το 15.000 π.Χ. το λιώσιμο των πάγων αποκάλυπτε από καιρού εις καιρόν μία στενή λωρίδα γης η οποία ένωνε την Σιβηρία με την Αλάσκα. Αυτόν τον στενό διάδρομο χρησιμοποίησαν οι πρώτοι τροφοσυλέκτες που μετέβησαν από την Ασία στην Αμερική σε αναζήτηση τροφής. Το κρίσιμο ερώτημα του πότε ακριβώς έγινε αυτή η διέλευση θα μείνει πιθανότατα αναπάντητο διότι οι υποθέσεις για τον χρόνο της διαβάσεως ποικίλουν από το 40.000 μέχρι το 15.000 π.Χ. Παρά το γεγονός ότι ορισμένοι επιστήμονες υποστηρίζουν πως υπάρχουν ενδείξεις για κατοίκηση θέσεως στην νοτιοανατολική Βραζιλία από το 40.000 π.Χ. ενώ άλλοι μειώνουν τον χρονολογικό πήχη για την συγκεκριμένη τοποθεσία μέχρι το 25.000 π.Χ., είναι γενικά αποδεκτό ότι η Αμερικανική Ήπειρος κατοικήθηκε μετά το 15.000 π.Χ. με τα πρώτα ευρήματα στην Αλάσκα με βέβαιη χρονολόγηση να ανάγονται στο 11.500 π.Χ. Μέσα σε πεντακόσια χρόνοι, όμως, οι άνθρωποι είχα φθάσει μέχρι το νοτιότερο τμήμα της Νότιας Αμερικής. Οι πρώτοι αυτοί κάτοικοι της Αμερικής τρέφονταν με φυτά αλλά κυνηγούσαν και μεγάλα ζώα όπως μαμμούθ, μαστόδοντα και βίσωνες. Σιγά-σιγά οι πρώτοι αυτοί Αμερικανοί άρχισαν να καλλιεργούν καλαμπόκι, φασόλια, πατάτες, κολοκύθια ενώ εξημέρωσαν μικρούς χοίρους, το λάμα και την γαλοπούλα.

Μεταξύ 3000 και 2000 π.Χ. στην Ινδία αναπτύχθηκε ο υλικός πολιτισμός Χαράπαν (Harapan) στην κοιλάδα του Ινδού ποταμού. Μικρά χωριά, πολλές φορές οχυρωμένα, βρίσκονταν σε συνεχή διαμάχη για την κατοχή πολύτιμης γης για καλλιέργεια κατά μήκος των οχθών του ποταμού. Τελικά ο πολιτισμός Χαράπαν εξελίχθηκε μέσα από την ανάγκη για μεγάλης κλίμακας υδραυλικά έργα που απαιτούσαν την συνεργασία των μικρών ανεξάρτητων κοινοτήτων. Παράλληλα, την ίδια εποχή στην Κίνα αυξήθηκε ο πληθυσμός εξαιτίας της μεγάλης αυξήσεως των περιοχών όπου καλλιεργούνταν ρύζι. Ταυτοχρόνως, εμφανίσθηκαν και οι πρώτες μόνιμες κοινότητες με τοπικούς άρχοντες που εξελίχθηκαν σε σημαντικούς πολεμιστές αλλά και με τις αποφάσεις της διευρυμένης οικογένειας να έχουν βαρύνουσα σημασία στην ζωή των μελών της. Από αυτούς τους πολεμιστές και τις οικογένειές τους δημιουργήθηκε στην βόρεια Κίνα ο πολιτισμός Σάνγκ (Shang) ενώ μετά από την εμφάνιση διαφόρων ισχυρών τοπικών ηγετών που ακολούθησαν, τελικά ο αυτοκράτωρ Σι Χουανγκντί (Shi Huangdi) ένωσε την Κίνα υπό το στέμμα το 221 π.Χ.

Στην Ιαπωνία, μεταξύ 10.500 π.Χ. και 300 μ.Χ. άνθησε ο πολιτισμός Τζομόν (Jomon) που ένωσε διάφορες εθνικές ομάδες στα ιαπωνικά νησιά. Οι εκπρόσωποί του ήταν κυνηγοί, ψαράδες αλλά και παραγωγοί εξαιρετικής κεραμικής. Κατά την Εποχή Γιάγοϊ (Yayoi), μετά το 300 μ.Χ., η παραδοσιακή ιαπωνική κοινωνία εδραιώθηκε με την εκτεταμένη καλλιέργεια του ρυζιού μέχρι που η Ιαπωνία έγινε ένα κράτος περί το 600 μ.Χ. Μέχρι τότε είχαν δημιουργηθεί διαστρωματωμένες τοπικές κοινωνίες.

Η καλλιέργεια ρυζιού εξαπλώθηκε σε όλη την νοτιοανατολική Ασία μέχρι το 3000 π.Χ. ενώ ο ορείχαλκος είχε ευρέως διαδοθεί μέχρι το 1500 π.Χ. Ο υλικός πολιτισμός Ντονγκ Σον (Dong Son) στο Βιετνάν χαρακτηρίζεται από την χρήση ορείχαλκου και σιδήρου. Η περιοχή κοντά στο Ανόι (Hanoi) με την έντονη ρυζοκαλλιέργεια και την εύφορη γη έδωσε μεγάλα πλεονάσματα τροφής ενώ τελικά κατελήφθη από τους Κινέζους το 43 π.Χ. Μεταξύ του 7.000 π.Χ. και την εποχή του Χριστού, στην νοτιοανατολικό ασιατικό αρχιπέλαγος, οι άνθρωποι ταξίδεψαν με κανό από τις ακτές μέχρι την Ταιβάν, την Νέα Γουινέα, την Μελανησία και την Μικρονησία. Οι κοινωνίες τους βασίζονταν σε αυστηρά ιεραρχημένες κοινωνίες τοπικών αρχόντων και αριστοκρατών.

Τα πρώτα κανό έφτασαν στην Χαβάϊ πριν από το 700 μ.Χ. ενώ αμέσως μετά έφτασαν στην Νέα Ζηλανδία.[1561]

Η σύντομη αυτή αναφορά στο πώς και πότε το ανθρώπινο είδος εξαπλώθηκε και εγκαταστάθηκε στην γη ξεκινώντας από την κεντρική Αφρική δείχνει το πόσο αργά αναπτύχθηκαν τοπικοί υλικοί πολιτισμοί αλλά και οι πρώτοι πολιτισμοί της ανατολικής Ασίας σε σχέση με την δυτική Ασία και την νοτιοανατολική Ευρώπη. Δίκαια λοιπόν συζητούμε ως αρχή της παγκόσμιας αλλά και ευρωπαϊκής Ιστορίας τους πρώτους πολιτισμούς στην Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο, στην Κρήτη, στις Κυκλάδες και στην νότια Ελλάδα.

* * *

[1561] Οι ιστορικές πληροφορίες αντλήθηκαν από το Peter N. Stearns & William L. Langer, eds *The Encyclopedia of World History*, 6th ed. (Boston: Houghton Mifflin, 2001), pp. 9-18.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
Αρχαία Ελλάδα

Οι πρώτες πρωτογενείς πηγές της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας χρονολογούνται από την Μυκηναϊκή Εποχή και βρίσκονται καταγραμμένες σε πήλινες πινακίδες. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β' γραφής έδωσε την δυνατότητα στους Ventris και Chadwick αλλά και στον Hooker να διαβάσουν πολλά από τα κείμενα των πινακίδων, τα οποία έχουν δημοσιεύσει στα βιβλία τους. Ακόμη, όσα κείμενα αρχαίων συγγραφέων έχουν φθάσει μέχρι τις μέρες μας αποτελούν τις κύριες ιστορικές πηγές για την μελέτη της Ιστορίας των ελληνικών Πόλεων-κρατών. Τα εκτενή κείμενα του Ηροδότου, του Θουκυδίδη, του Ξενοφώντα, του Πλουτάρχου, του Διόδωρου και του Πολύβιου, που έγραψαν στα Ελληνικά, αλλά και του Κορνηλίου Νέπωτος, του Ιουστίνου και του Κούρτιου, που έγραψαν στην Λατινική γλώσσα, αποτέλεσαν τις βασικές πηγές για την παρούσα μελέτη. Οι πρωτογενείς πληροφορίες μας συμπληρώνονται από αποσπάσματα κειμένων άλλων αρχαίων συγγραφέων (τα πλήρη κείμενα των οποίων δεν έφθασαν μέχρι εμάς) και έχουν εκδοθεί από τον Jacoby αλλά συμπεριλαμβάνονται και στον ψηφιακό δίσκο TLG. Επίσης, οι συλλογές επιγραφών του Tod αλλά και των Meiggs και Lewis καθώς και οι λόγοι πρωταγωνιστών της ελληνικής Αρχαιότητας, όπως ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης, συμπληρώνουν τις πρωτογενείς ιστορικές πηγές μας.

Τα βιβλία και τα άρθρα που ακολουθούν τις πηγές αποτελούν τα κυριότερα γενικά βοηθήματα που συγκεντρώνουν την σύγχρονη ιστορική φιλολογία για κάθε περίοδο της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας μέχρι τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας. Η επιλογή των βιβλίων έγινε με σκοπό να παρατεθούν τα κλασικότερα αλλά και τα πιο σύγχρονα βοηθήματα ενώ των άρθρων με κριτήριο την εξειδικευμένη θεματολογία αλλά και τον εύκολο εντοπισμό τους. Για να βοηθήσουμε τον νεοφώτιστο αναγνώστη στην περαιτέρω εντρύφησή του στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία, θα επιλέξουμε τις μελέτες εκείνες που αποτελούν την πιο χρήσιμη εισαγωγή στην κάθε ιστορική περίοδο. Το πιο λεπτομερές εισαγωγικό βιβλίο για ολόκληρη την Αρχαία Ελλάδα, λοιπόν, είναι των Bury & Meiggs. Τα πιο πρόσφατα συμπεράσματα για τον νεολιθικό πολιτισμό στην Ελλάδα συνοψίζονται στην συλλογή άρθρων του Παπαθανασόπουλου ενώ η πιο πλήρης αναφορά στην Ελληνική Χαλκοκρατία γίνεται από τον Treuil. Ο Μινωικός Πολιτισμός αναλύεται ικανοποιητικά από τον Βασιλάκη, ο Κυκλαδικός από τον Barber και ο Μυκηναϊκός από τον Taylour. Την περίοδο της Αρχαϊκής Ελλάδας περιγράφει με ακρίβεια ο Osborne, τους περσικούς πολέμους ο Green και τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ο Kagan στο ανυπέρβλητο τετράτομο έργο του. Τον Δ' π.Χ. αιώνα συνοψίζει και συζητά με σαφήνεια ο Hornblower και την Ιστορία της Μακεδονίας ο Hammond και οι συνεργάτες του στο τρίτομο έργο τους. Το πιο ισορροπημένο ιστορικά βιβλίο για τον Φίλιππο Β' της Μακεδονία είναι του Ellis και για τον Αλέξανδρο του Fox αλλά και του Green.

Γενικά Συλλογικά Έργα

The Cambridge Ancient History. 3rd Ed. 14 vols. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1970-2005

The Cassell Atlas of World History. 3 Vols. Vol. 1: "The Ancient & Classical Worlds." London: Cassell/Andromeda, 2000.
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 τόμ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000.
Stearns, Peter N. & William L. Langer. Eds *The Encyclopedia of World History*. 6th Ed. Boston: Houghton Mifflin, 2001.

Ολόκληρη η Αρχαία Ελληνική Γραμματεία είναι συγκεντρωμένη στο *Thesaurus Linguae Graecae*. CD-ROM #D ή #E. Irvine: University of California, 1972-2000. Ανάγνωση και διερεύνηση με τα προγράμματα Η/Υ *Musaios* και *TLG-Workplace*.

Πλήρεις και λεπτομερείς χάρτες του Αρχαίου Ελληνικού κόσμου καθώς και η σύγχρονη ονομασία αρχαίων θέσεων περιλαμβάνονται στο Richard J. A. Talbert. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. 3 vols or 1 vol.+CD-ROM. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (16 τόμ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000) περιλαμβάνει πολλούς ιστορικούς χάρτες αλλά καλό θα είναι να παραβληθούν με τους αντίστοιχους στους άτλαντες του Levi και του Morkot.

Ι. Κύριες Πρωτογενείς Ιστορικές Πηγές

Αισχίνης. *Περί της Παραπρεσβείας*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Κατά Κτησιφώντος*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Κατά Τιμάρχου*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Αρριανός. *Αλεξάνδρου Ανάβασις*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Ινδικά*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Αριστοτέλης. *Αθηναίων Πολιτεία.* Εκδ. Γεωργιάδης (Fr. Blass, εκδ. Λειψίας).
_____. *Πολιτικά*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Cornelius Nepos. *Vitae*. Εκδ. Παπαδήμας.
Curtius Rufus, Quintus. *The History of Alexander*. Trans. J. Yardley. London: Penguin, 1984.
Δημοσθένης. *Περί της Παραπρεσβείας*. Εκδ. Κάκτος.
_____. *Περί του Στεφάνου[Υπέρ Κτησιφώντος]*. Εκδ. Κάκτος.
_____. [*Ολυνθιακοί, Κατά Φιλίππου Α, Β, Γ, κλπ*]. Εκδ. Loeb.
[Ψευδο-Δημοσθένης]. *Περί τον προς Αλέξανδρον Συνθηκών*. Εκδ. Loeb [Demosthenes].
Δίναρχος. *Κατά Δημοσθένους*. Εκδ. Loeb. *Minor Attic Orators*.
Διογένης Λαέρτιος. *Βίοι Φιλοσόφων*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Διόδωρος Σικελιώτης. *Ιστορική Βιβλιοθήκη*. Βιβλία Α-ΙΔ. Εκδ. Γεωργιάδης.& Βιβλία XV-XVII. Εκδ. Loeb.
Ελληνικά Οξυρύγχια. Εκδ. Κάκτος.
Hooker, J. T. *Εισαγωγή στην Γραμμική Β.* Συμπλ. Ελληνική έκδοση. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος [ΜΙΕΤΕ], 1994.
Ηρόδοτος. *Ιστορίαι*. Εκδ. Oxford-Καρδαμίτσας.
Ισοκράτης. *Φίλιππος*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Πανηγυρικός.* Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Επιστολαί*. Εκδ. Κάκτος.
Jacoby F. Ed. *Die Fragmente der Griechischen Historiker*. Vol. 1-2. Berlin: Weidmann, 1923-1926. Vol. 3. Leiden: Brill, 1940-1958.
Justinus, Junianus M. [Ιουστίνος]. *Epitoma Historiarum Philippicarum* [Pompeius Trogus] Books VII-XII. Chicago: Ares, 1992.

Θουκυδίδης. *Ιστορίαι [του Πελοποννησιακού Πολέμου]*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Meiggs, Russell & David Lewis, Eds. *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. Revised Edition. Oxford: Clarendon Press, 1988.
Minor Attic Orators. Υπερείδης. Εκδ. Loeb.
Muller, C. Ed. *Fragmenta Historicorum Graecorum.* 5 vols. Paris: Didot, 1874-1883.
Ξενοφών. *Ελληνικά*. Εκδ. Κάκτος.
_____. *Κύρου Ανάβασις*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*. Εκδ. Κάκτος.
Παυσανίας. *Ελλάδος Περιήγησις*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. Εκδ. Κάκτος.
_____. *Ηθικά*. Εκδ Κάκτος.
Pollitt, J. J. *The Art of Ancient Greece. Sources and Documents*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990.
Πολύαινος. *Στρατηγήματα*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Πολύβιος, *Ιστορίαι*. Εκδ. Loeb.
Στράβων. *Γεωγραφικά*. Εκδ. Κάκτος.
Todd, Marcus N. Ed. *Historical Inscriptions*. 2vols in 1. Chicago: Ares, 1985. Reprint of 1946-1948 2-vol Edition.
Υπερείδης. *Κατά Δημοσθένους*. Εκδ. Loeb. *Minor Attic Orators*.
Chadwick, John & Michael Ventris. *Documents in Mycenaean Greek*. 2nd Ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1973.

II. Αρχαία Ελλάδα και Κύπρος

Bengtson, Herman. *History of Greece from the Beginnings to the Byzantine Era*. Ottawa: Univ. of Ottawa, 1988 [Μετάφραση του *Griechische Geschichte*, 4η/5η εκδ. 1969/1977 με προσθ. Βιβλιογραφίας έως 1988].
Boardman, John et al. Eds. *The Oxford History of the Classical World.* Oxford: Oxford Univ. Press, 1986.
Bury, J. B. & Russell Meiggs. *A History of Greece to the Death of Alexander the Great*. 4th Edition. N York: St. Martin's Press, 1980.
Finley, M. I. *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*. Revised Edition. N. York: Norton, 1980.
Glotz, Gustave. *La Cité Grecque*. 2ème ed. Paris: Albin Michel, 1953.
Hammond, N. G. L. *A History of Greece to 322 BC*. 2nd Edition. Oxford: Clarendon, 1967.
History of Humanity. 7 vols. London: UNESCO/Routledge, 1994-2002. Vol 2: *From the Third Millennium to the Seventh Century BC*.
Kagan, Donald. Ed. *Problems in Ancient History*. 2 vols. London: Macmillan, 1966. Vol 1 : *The Ancient Near East & Greece.*
Καραγιώργης, Βάσος. *Αρχαία Κύπρος. Από την Νεολιθική Εποχή ως το τέλος της Ρωμαϊκής*. Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1978.
Sealey, Raphael. *A History of the Greek City States ca 700-338 BC* [Historical Problems]. Berkeley: Univ. of California Press, 1976.
Wilcken, Ulrich. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία.* Αθήνα: Παπαζήσης, 1976 [Μετάφραση του *Griechische Geschichte im rahmen der Altertumsgeschichte*, 9η εκδ. 1962].

III. Προϊστορική Ελλάδα

Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική. "Προϊστορικός Οικισμός Σέσκλου". *Αρχαιολογία* τευχ. 34 (Μάρτιος 1990) : 21-24.

_____. "Προϊστορικός Οικισμός Διμηνίου". *Αρχαιολογία* τευχ. 34 (Μάρτιος 1990) : 25-30.

Γαλλής, Κώστας. "Πρόσφατες Έρευνες στη Νεολιθική Θεσσαλία". *Αρχαιολογία* τευχ. 34 (Μάρτιος 1990) : 9-20.

Θεοχάρης, Δημήτρης Δ. *Νεολιθικός Πολιτισμός*. Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1981.

Jacobsen, Thomas W. "The Franchthi Cave" *Archaeology* 22 (January-February 1969) : 4-9.

_____. "17.000 Years of Greek Prehistory". *Scientific American* 234 (1976) : 76-87.

"Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα". *Αρχαιολογία & Τέχνη* [πρώην *Αρχαιολογία*] τευχ. 59 & 60 & 61 (Ιούνιος & Σεπτέμβριος & Δεκέμβριος 1996) [Αφιέρωμα].

Παπαθανασόπουλος. Γιώργος. Επιμ. Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, 1996 = George Papathanassopoulos. Ed. Neolithic Culture in Greece. Athens: Museum of Cycladic Art, 1996. Οι παραπομπές έγιναν στις σελίδες της μεταφράσεως στην αγγλική γλώσσα και μπορεί να υπάρχουν διαφορές με τις σελίδες της πανομοιότυπης εκδόσεως στην ελληνική γλώσσα.

Runnels, Curtis. "Greece before the Greeks. The Neanderthals and their fate" *Archaeology* 42 (March-April 1989): 43-47.

Τριαντάφυλλος, Διαμαντής. "Η Προϊστορία στον χώρο της Δυτικής Θράκης" *Αρχαιολογία* τευχ. 13 (Νοέμβριος 1984) : 10-19.

Χουρμουζιάδης, Γεώργιος Χ. *Το Νεολιθικό Διμήνι*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993. Ανατύπωση Εκδόσεως 1979.

_____. *Το Δισπηλιό Καστοριάς*. Θεσσαλονίκη: Κώδιξ, 1996.

_____. Επιμ. *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2002.

IV. Ελληνική Χαλκοκρατία

Benvenuti, Alberto. "Πολιόχνη". *Αρχαιολογία* τευχ. 50 (Μάρτιος 1994) : 10-18.

Drews, Robert. *The Coming of the Greeks*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1988.

Hopper, R. J. *The Early Greeks*. Weidenfeld & Nicholson, 1977.

Treuil, René και άλ. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*. Συμπληρωμένη Ελληνική Έκδοση. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1996.

Vermeule, Emily. *Greece in the Bronze Age*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1964.

V. Μινωικός Πολιτισμός

Αλεξίου, Στυλιανός. *Μινωικός Πολιτισμός. Με Οδηγό των Ανακτόρων Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων*. 2η εκδ. Ηράκλειο: Αλεξίου, 1968.

"Αρχάνες. Τριάντα Χρόνια Έρευνα" [Αφιέρωμα] *Αρχαιολογία* τευχ. 53 (Δεκέμβριος 1994).

Βασιλάκης, Αντώνης. *Μινωική Κρήτη*. Ηράκλειο: Σφακιανός [1991].

Cadogan, Cerald. *Palaces of Minoan Crete*. Corrected Edition. London: Routledge, 1980.

Δαβαράς, Κωστής. *Το Ανάκτορο της Ζάκρου* . [Οδηγός] Αθήνα: Υπ. Πολιτ./ΤΑΠ, 1989.

Evans, A. J. *The Palace of Minos at Knossos*. 4 vols. London: Macmillan, 1921-1935.

Graham, James Walter. *The Palaces of Crete*. Revised Edition. Princeton: Princeton Univ. Press, 1987.

Hägg, Robin & Nanno Marinatos, Eds. *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality.* Stockholm: Svenska Inst. I Athen, 1984.

Hood, Sinclair. *The Minoans*. N. York: Praegers, 1971.

Jondet, Gaston. *Les ports submergés de l'ancienne île de Pharos*. Mémoires présentés a l'Institut Égyptien. Vol. IX (Le Caire, 1916), pp. 1-101.
< http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/Jondet-1916.pdf >

Packard, David W. *Minoan Linear A*. Berkeley: Univ. of California Press, 1974.

Σακελλαράκης, Γιάννης & Ε. Σακελλαράκη. *Κρήτη: Αρχάνες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1991.

Σακελλαράκης, Ι. Α. *Μουσείο Ηρακλείου*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982.

Χατζή-Βαλλιάνου, Δέσποινα. *Φαιστός* [Οδηγός] Αθήνα: Υπ. Πολιτ./ΤΑΠ, 1989.

Vandernaveele, Frieda. *Malia: Le Palais de Malia et Chersonissos*. [Οδηγός] Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1992.

Weill, Raymond. "Les ports antéhelléniques de la côte d'Alexandrie et l'Empire crétois," *Institut français d'archéologie orientale* 16 (1919): 1-37 < http://www.ifao.egnet.net/bifao/16/ >.

VI. Κυκλαδικός Πολιτισμός

Barber, R. L. N. *The Cyclades in the Bronze Age*. London: Duckworth, 1987.

Doumas Christos C. *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean. Excavations at Akrotiri 1967-1979*. London: Thames & Hudson, 1983.

Μαρινάτος, Σπυρίδων. *Excavations at Thera VII*. Athens: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1976.

Marinatos. Nanno. *Art & Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*. Athens: Matioulakis [1984].

McCov, Floyd W. & Grant Haiken. "Anatomy of an Eruption" *Archaeology* 43 (May-June 1990) : 42-49.

Ντούμας, Χρίστος. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*. Αθήνα: Ίδρυμα Θήρας, 1992.

Παλυβού, Κλαίρη. "Ο Προϊστορικός Οικισμός του Ακρωτηρίου Θήρας" *Αρχαιολογία* τευχ. 2 (Φεβρουάριος 1982) : 16-30.

VII. Μηκυναϊκός Πολιτισμός και Τροία

Blegen, Carl. *Troy and the Troyans*. London: Thames & Hudson, 1963.

_____ & Marion Eawson. *A Guide to the Palace of Nestor* [Πύλος]. Meriden, Con.: Meriden & The Univ. of Cincinnati, 1967.

Chadwick, John. *The Decipherment of Linear B*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1967.

Δημακοπούλου Καίτη. Επιμ. *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Ερρίκος Σλήμαν, 100 Χρόνια από τον Θάνατό του*. Κατάλογος Εκθέσεως. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 1990. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 1990.

Gurney, O. R. *The Hittites*. London: Penguin, 1990. [κεφ. 1.5 σχετικά με Αχαιούς-Χετταίους].

Ιακωβίδης, Σπυρίδων. Μυκήνες, Επίδαυρος, Άργος, Τίρυνθα, Ναύπλιο. [Οδηγός] Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978.

Jantzen, Ulf. *Führer Durch Tiryns*. Athen: Deutsches Archäologisches Institut, 1975.

Mossé, Claude. "La guerre de Troie a-t-elle au lieu?" *L' Histoire* no 104 (Octobre 1987) : 18-25.

Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε Αιώνες Πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.. Κατάλογος Εκθέσεως. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 1988-1989. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 1988.

Μυλωνάς, Γεώργιος Ε. *Μυκήναι: Τα Μνημεία και η Ιστορία τους*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1981.

_____. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1966.

Pope, Maurice. *The Story of Decipherment from Egyptian Hieroglyphs to Linear B*. London: Thames & Hudson, 1975.

Taylour, William. *The Mycenaeans*. Revised & Enlarged Edition. London: Thames & Hudson, 1983.

Υπουργείο Πολιτισμού της Ρωσικής Ομοσπονδίας. *Ο Θησαυρός της Τροίας. Οι Ανασκαφές του Heinrich Schliemann*. Κατάλογος Εκθέσεως. Μόσχα, Κρατικό Μουσείο Εικαστικών Τεχνών Πούσκιν. Αθήνα: Αδάμ, 1996.

Wood, Michael. *In Search of the Troyan War*. N. York: Facts on File, 1985.

VIII. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή

Andrewes, Antony. *The Greek Tyrants*. London: Hutchinson, 1974.

_____. *The Greeks*. London: Hutchinson, 1967.

Boardman, John. *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*. New & Enlarged Edition. London: Thames & Hudson, 1980.

Davies, J. K. *Democracy and Classical Greece.* 2nd ed. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1993.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates, Greek History and Civilization during the 6th and 5th c. B.C.*. 2nd ed. London: Routledge, 1989. Reprint of 1973 Edition.

Forrest, W. G. *The Emergence of Greek Democracy. The Character of Greek Politics 800-400 BC*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1966.

Glotz, Gustave. *La Cité Grecque*. 2ème ed. Paris: A. Michel, 1953.

Jeffery, L. H. *Archaic Greece. The City-States c. 700-500 BC.* N. York: St. Martin's, 1976.

Lévêque, Pierre & Pierre Vidal-Naquet. *Κλεισθένης ο* Αθηναίος. Αθήνα: Ευρύαλος, 1989.

Mossé, Claude. *La tyrannie dans la Grèce Antique*. Paris: Presses Univ. de France, 1969.

_____. *La Grèce archaïque d' Homère à Eschyle VIIIe-Vie siècle av. J.C.* Paris:Seuil, 1984.

Murray, Oswyn. *Early Greece*. 2nd Ed. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1993.

Osborne, Robin. *Greece in the Making, 1200-479 BC.* London: Routledge, 1996.

Ράμου-Χαψιάδη, Άννα. *Από την Φυλετική Κοινωνία στην Πολιτική*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1982.

Starr, Chester G. *The Origins of Greek Civilization 1100-650 BC.* N. York: Norton, 1991. Reprint of 1961 Edition.

IX. Πέμπτος Αιώνας

Burn, Andrew Robert. *Persia and the Greeks: The Defence of the West c.546-478*. London: Arnold, 1962.

Fornara, Charles W. Ed. *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War* in the series *Translated Documents of Greece and Rome*. 2nd Ed. Cambridge Univ. Press, 1983.

Green, Peter. *The Greco-Persian War (The Year of Salamis)*. Berkeley: Univ. of California Press, 1970/1996.

Hignet, C. *Xerxes' Invasion of Greece*. Oxford: Clarendon Press, 1963.

Kagan, D. *The Outbreak of the Peloponnesian War*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969.

_____. *The Archidamean War*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1974.

_____. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981.

_____. *The Fall of the Athenian Empire*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1987.

Καστοριάδης, Κορνήλιος. *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*. Ξ. Γιαταγάνας, Ζ. Καστοριάδη, μετάφραση. 3 τόμ. Αθήνα: Κριτική, 2007-2011.

Meiggs, Russell. *The Athenian Empire*. Reprinted with Corrections. Oxford: Oxford Univ.

Press, 1975.
Powell, Antony. *Athens and Sparta. Constructing Greek Political and Social History from 478 BC.* London: Routledge, 1988.
Romilly, Jacqeline de. *Αλκιβιάδης*. Paris / Αθήνα: Fallois / Το Άστυ, 1995.
_____. "Guerre et paix entre cités." In *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, pp. 207-220. Edited by Jean-Pierre Vernant. Paris: Mouton, 1968.
Ste. Croix, G. E. M. de. *The Origins of the Pelloponnesian War*. London: Duckworth, 1972.

X. Τέταρτος Αιώνας

Buckler, John. *The Theban Hegemony 371-362*. Cambridge Mass.: Harvard Univ. Press, 1980.
Cargill, Jack. *The Second Athenian League: Empire or Free Alliance?* Berkeley: Univ. of California Press, 1981.
Cartledge, Paul. *Agesilaos and the Crisis of Sparta*. London: Duckworth, 1987.
Caven, Brian. *Dionysius I. War-Lord of Sicily*. New Haven: Yale Univ. Press, 1990.
Hamilton, Charles D. *Sparta's Bitter Victories*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1979.
_____. *Agesilaos and the Failure of Spartan Hegemony*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1991.
Harding, Phillip. Ed. *From the End of the Peloponnesian War to the Battle of Ipsus* in the series *Translated Documents of Greece and Rome*. Cambridge Univ. Press, 1985.
Harris, Edward M. *Aeschines and Athenian Politics*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1995.
Hornblower, Simon. *The Greek World 479-323 BC*. London: Methuen, 1983.
Sealey, Raphael. *Demosthenes and his Times*. N. York: Oxford Univ. Press, 1993.
Tritle, Lawrence A. Ed. *The Greek World in the Fourth Century.* London: Routledge, 1997.

XI. Αθήνα

Mossé, Claude. *Histoire d' une démocratie. Athènes. Des origines à la conquête macédonienne*. Paris: Seuil. 1971.
_____. *Athens in Decline 404-86 BC.* London: Routledge & Kegan, 1973.
Starr, Ch. G. *The Birth of Athenian Democracy. The Assembly in the Fifth Century B.C.* N. York: Oxford Univ. Press, 1990.

XII. Σπάρτη

Forrest, W. G. *A History of Sparta 950-192 B.C.* 2nd ed. London: Duckworth, 1980.
Huxley, G. L. *Early Sparta*. Cambidge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1970. Reprint of 1962 Edition.
Cartledge. Paul. *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 BC*. London: Routledge & Kegan, 1979.

XIII. Ελληνικές Πόλεις

Carratelli, Giovanni Pugliese. Ed. *The Western Greeks.* Venezia: Bompiani, 1996.
Γιαλούρη, Α. & Ν. *Ολυμπία. Οδηγός του Μουσείου και του Ιερού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1987.
Grant, Michael. *The Rise of the Greeks* [Greek City-States]. N. York: Scribner's, 1987.
Kyrieleis, Helmut. *Το Ηραίο της Σάμου*. Αθήνα: Κρήνη/Deutsches Arch. Inst. Athen, 1983.
Legon, Ronald P. *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336 BC.* Ithaca:

Cornell Univ. Press, 1981.
Mallwitz, Alfred. *Olympia und seine Bauten*. Athen: Kasas, 1972/1981
Salmon, J. B. *Wealth Corinth. A History of the City to 338 BC*. Oxford: Clarendon, 1984.
Shipley, Graham. *A History of Samos 800-188 B.C.* Oxford: Clarendon, 1987.

XIV. Μακεδονία, Φίλιππος Β' & Αλέξανδρος

Ανδρόνικος, Μανόλης. *Βεργίνα. Οι Βασιλικοί Τάφοι*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1984.
Αρχαία Μακεδονία. Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο [1989]. 3 τομ. Θεσσαλονίκη: Ιδρ. Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1993.
Bosworth, A. B. *Conquest & Empire*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988.
_____. *Alexander and the East*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
Cawkwell, George. *Philip of Macedon*. London: Faber & Faber, 1978.
Droysen, Johann. *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. 3η Ελληνική Έκδοση. 2 τόμ. Αθήνα: Τράπεζα Πίστεως, 1999.
Ellis, J. R. *Philip II and Macedonian Imperialism*. London: Thames & Hudson, 1976.
Fox, Robin Lane. *Alexander the Great*. London: Penguin, 1973/1986.
Fuller, J. F. C. *The Generalship of Alexander the Great*. Ware, Hertfordshire: Wordsworth, 1958/1989.
Green, Peter. *Alexander of Macedon 356-323 BC*. Berkeley: Univ. of California Press, 1974/1991.
Hamilton, J. R. *Alexander the Great*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1973.
Hammond, N. G. L. Et al. *A History of Macedonia*. 3 vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988.
_____. *The Macedonian State*. Oxford: Clarendon, 1992.
_____. *Philip of Macedon*. Baltimore: John Hopkins Univ. Press, 1994.
_____. *Alexander the Great. King, Commander, Statesman*. 3rd Edition. Bristol Classics Press, 1994.
_____. *The Genius of Alexander the Great*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina, 1997.
Kalleris, Jean N. *Les Anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique.* 2 tom. Athènes: Institut Français d' Athènes, 1954-1976. Ανατύπωση 1988.
Λουκοπούλου, Λουίζα & Μ. Β. Χατζόπουλος. Επιμ. *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1980.
Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία. *Το Μακεδονικό Ζήτημα*. 3η εκδ. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993.
O'Brien, John Maxwell. *Alexander the Great. The Invisible Enemy*. London: Routledge, 1992.
Σακελλαρίου, Μ. Β. Επιμ. *Μακεδονία: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982.
Tarn, W. W. *Alexander the Great*. 2 vols. in 1. Oxford, 1948. Rpt. Chicago: Ares, 1981.
Τσιμπουκίδης, Δημήτρης. *Φίλιππος Β' ο Μακεδών και ο Ιστορικός του Ρόλος.* Αθήνα: Παπαδήμας, 1985.
Τσιμπουκίδης, Δ. & Β. Γκαφούροφ. *Αλέξανδρος ο Μακεδών και η Ανατολή*. Αθήνα: Παπαδήμας, 1982.
Wilcken, Ulrich. *Alexander the Great.* N. York: Norton, 1967.

XV. Γλώσσα

Δημητράκος, Δ. Επιμ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. 9 τομ. Αθήνα: Δημητράκος, 1964. Ανατύπωση Εκδόσεως 1953.
Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Πανεπιστη-

μιο Αθηνών, 1985.
Mallory, J. P. *The Search for Indo-Europeans*. London: Thames & Hudson, 1989.
Renfrew, Colin. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Penguin, 1987.

XVI. Λογοτεχνία
1. Αρχαία Κείμενα
Αισχίνης. *Άπαντα*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Αισχύλος. *Πέρσαι*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Ορέστεια*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Αριστοφάνης. *Αχαρνής*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Λυσιστράτη*. Εκδ. Γεωργιάδης.
_____. *Όρνιθες*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Greek Lyric. 5 vols. Vol. 1 : *Sappho and Alceus*. Εκδ. Loeb.
The Homeric Hymns. Translated by Charles Boer. Chicago: Swallow Press, 1970.
Ησίοδος. *Άπαντα: Θεογονία, Έργα & Ημέραι, Ασπίς, Αποσπάσματα*. Εκδ. Κάκτος.
Murray, Gilbert et al. Eds. *The Oxford Book of Greek Verse*. Revised Edition. Oxford: Clarendon, 1946.
Όμηρος. *Ιλιάδα*. Εκδ. Κάκτος.
_____. *Οδύσσεια*. Εκδ. Κάκτος.
Πίνδαρος. *Ωδαί*. Εκδ. Γεωργιάδης.
Σοφοκλής. *Οιδίπους Τύραννος*. Εκδ. Γεωργιάδης.

XVII. Μυθολογία και Θρησκεία
1. Αρχαία Κείμενα
Απολλόδωρος. *Βιβλιοθήκη* [& *Επιτομή*]. Εκδ. Γεωργιάδης.
2. Μελέτες
Burkert, Walter. *Greek Religion*. Trans. of *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, 1977. London: Blackwell, 1985.
Graves, Robert. *The Greek Myths*. 2 vols. Revised Edition. London: Penguin, 1960.
Harrison, Jane Ellen. *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές*. Τμήμα του *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. 2nd Edition, 1920. Αθήνα: Ιαμβλιχός, 1996.
Κακριδής, Ιωάννης. Επιμ. *Ελληνική Μυθολογία*. 5 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986.
Nilsson, M. P. *A History of Greek Religion*. 2nd ed. Oxford: Oxford Univ. Press, 1949.
Τσοτάκου-Καρβέλη, Αικατερίνη. *Λεξικό της Ελληνικής Μυθολογίας*. Αθήνα: Σοκόλης, 1990.

XVIII. Τέχνες
Ανδρόνικος, Μανόλης. *Εθνικό Μουσείο* [μικρό σχήμα]. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976.
_____ . *Δελφοί* [μικρό σχήμα]. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1988.
_____. *Η Ακρόπολις* [μικρό σχήμα]. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1980.
Antikenmuseum Berlin. Stuttgart: Belser, 1980.
Biers, William R. *The Archaeology of Greece. An Introduction*. Revised Edition. London: Cornell Univ. Press, 1987.
Boardman, John et al. Επιμ. *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*. 3 τομ. Αθήναι: Άστυ, 1967.
Boardman, John. *Athenian Black Figure Vases*. London: Thames & Hudson, 1974.
_____. *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period*. London: Thames & Hudson, 1975.
_____. *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*. London: Thames & Hudson,

1989.
_____. *Greek Sculpture. The Archaic Period*. London: Thames & Hudson, 1978.
_____. *Greek Sculpture. The Classical Period*. London: Thames & Hudson, 1985.
Burn, Lucilla. *The British Museum Book of Greek and Roman Art*. London: British Museum, 1991.
Comotti, Giovanni. *Music in Greek and Roman Culture.* Baltimore: John Hopkins Univ. Press.
De la Croix, Horst. et al. *Gardner's Art Through the Ages*. 9th ed. Fort Worth: Harcourt Brace College Publ., 1991.
Ελληνική Τέχνη. 15 τομ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994-1999.
Green, J. R. *Theatre in Ancient Greek Society*. London: Routledge, 1994.
Κάντα, Κατερίνα. *Ελευσίνα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1993.
Ohly-Dumn, Martha und F. W. Hamdorf. *Attische Vasenbilder der Antikensammlungen in München* . München: Beck, 1981.
Παπαοικονόμου-Κηπουργού, Κατερίνα. *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα.* Αθήνα: Γεωργιάδης, 1997.
Robertson, D. S. *Greek and Roman Architecture*. 2nd ed. with Corrections. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1945.
Strong, Donald E. *Ο Κλασικός Κόσμος*. Τόμ. 3 στην Σειρά *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης*. 10 τομ. [London: Hamlyn, 1966]. Αθήνα: Χρυσός Τύπος-Γιοβάνης, 1967/1976.
Τραυλός, Ιωάννης Ν. *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών*. 2η εκδ. Αθήνα: Καπόν, 1993.
Ward-Perkins, J.B. *Cities of Ancient Greece and Italy: Planning in Classical Antiquity*. New York: Braziller, 1974.
Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities*. 2nd Ed. N. York: Anchor, 1969.

XIX. Δίκαιο, Φιλοσοφία και Επιστήμες

1. Αρχαία Κείμενα

Αριστοτέλης. *Άπαντα*. Εκδ. Γεωργιάδης & Εκδ. Κάκτος.
Diels, H. und W. Kranz. Eds. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. 3. 5th Edition. Berlin: 1956. Translated in Kathleen Freeman. *Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers.* Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1971.
Ιπποκράτης. Εκδ. Loeb.
Πλάτων. *Άπαντα*. Εκδ. Κάκτος.

2. Μελέτες

Biscardi, Arnaldo. *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*. Μετάφραση του *Diritto Greco Antico*, 1982. Αθήνα: Παπαδήμας, 1991.
Boyer, Carl B. *A History of Mathematics.* Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1968.
Dicks, D. R. *Early Greek Astronomy to Aristotle*. London: Thames & Hudson, 1970.
Gomperz, Theodor. *Griechische Denker* [*Greek Thinkers*]. 4 vols. Leipsic: Veit, 1896/New York: Humanities Press, 1901.
Guthrie, W. K. C. *A History of Greek Philosophy*. 6 vols. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1962-1978.
Kirk, G. S. et al. *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*. 2n ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983.
Kline, Morris. *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*. 3 vols. N. York: Oxford Univ. Press, 1972.
Νάκος, Γεώργιος Π. *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*. Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 1991.
Neugebauer, O. *The Exact Sciences in Antiquity*. 2nd ed. Providence: Brown Univ. Press,

1957.
Ross, David Ross. *Aristotle*. 5th Ed. London: Methuen, 1949.
Sarton, George. *A History of Science. Ancient Science through the Golden Age of Greece.* Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1952.
Windelband, W. & H. Heimsoeth. *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. 3b. Tübingen: Mohr, 1976.

XX. Οικονομία & Κοινωνία

Austin, M. M. & P. Vidal-Naquet. *Économies et Sociétés en Grèce ancienne* [& sources]. 2ème Ed. Paris: Colin, 1973.
Γεωργιάδης, Άδωνις & αλ. Επιμ. *Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων*. Αθήνα: Γεωργιάδης, 1992.
Dover, K. J. *Greek Homosexuality.* N. York: Random House, 1978.
Duby, Georges and Michelle Perrot, General Editors. *A History of Women in the West*. 5 vols. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1992-1994. Vol. 1. Pauline Schmitt Pantell, Editor. *From Ancient Goddesses to Christian Saints*.
Finley, M. I. *Economy & Society in Ancient Greece*. [Συλλογή Άρθρων]. London: Penguin, 1983.
Frost, Frank J. *Greek Society*. 5th Edition. Boston: Houghton Mifflin, 1997.
Glotz, Gustave. *Le travail dans la Grèce ancienne*. Paris: 1926.
Harris, H. A. *Greek Athletes and Athletics*. Wesport, Con.: Greenwood, 1964.
Hopper, R. J. *Trade and Industry in Classical Greece*. London: Thames & Husdon, 1979.
Kebric, Robert B. *Greek People*. 2nd Edition. London: Mayfield, 1997.

XXI. Πολεμική Τέχνη

Adcock, F. E. *The Greek and the Macedonian Art of War.* Berkeley: Univ. of California Press, 1957.
Casson, Lionel. *Ships and Seafaring in Ancient Times.* Austin: Univ. of Texas, 1994.
Connolly, Peter. *The Greek Armies / Η Πολεμική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων*. London / Αθήνα: Macdonald / Σιδέρης, [1977].
Morrison, J. S. & J. F. Coates. *The Athenian Trireme*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1986.
Snodgrass, A. M. Ed. *Arm & Armor of the Greeks*. N. York: Cornell Univ. Press, 1967.

XXII. Ιστορικοί Άτλαντες

Levi, Peter. *Atlas of the Greek World*. Oxford: Andomeda, 1991.
Morkot, Robert. *The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece*. London: Penguin, 1996.
Talbert, Richard J. *Barrington Atlas of the Greek & Roman World*. 3 vols./1 vol.+CD-ROM. Princeton: Princeton Univ. Press, 2000. Κλίμακα 1:500.000 ή 1:1.000.000

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ & ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΧΑΡΤΕΣ

Για την ταύτιση των αρχαίων θέσεων με σημερινές τοποθεσίες χρησιμοποιήθηκαν οι εξής χάρτες:

Talbert, Richard J. *Barrington Atlas of the Greek & Roman World*. 3 vols./1 vol.+CD-ROM. Princeton: Princeton Univ. Press, 2000. Κλίμακα 1:500.000 ή 1:1.000.000

Ελλάς. Οδικοί-Τουριστικοί Χάρτες. 23η έκδ. Αθήνα: Καπρανίδης-Φώτης, 1995-1996. Κλίμακα 1:476.000

Afganistan-Pakistan. Geocenter. Berlin: RV, 1999. Κλίμακα 1:2.000.000

Albania. Geocenter. Berlin: RV, 1998. Κλίμακα 1:300.000

Iran. Geocenter. Berlin: RV, 1999. Κλίμακα 1:2.000.000

Turkey. Geocenter. Germany: Mairs Geographischer Verlag, 1998. Κλίμακα 1:750.000

ΤΑΙΝΙΕΣ ΒΙΝΤΕΟ & ΨΗΦΙΑΚΕΣ (DVD)

Aegean. Legacy of Atlantis. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Akhenaten and Nefertiti. The Mummies of the Heretics. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1999. VHS Hi-Fi PAL. 45 min. Color.

Alexander the Great. Storm over Asia. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Crete. Death came from the Sea. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Egypt. Quest for Immortality. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Greece. A Moment of Excellence. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Hoplite Warfare. Warfare in Ancient Greece. Cromwell Video, 1994. VHS PAL. 50 min. Color.

In the Footsteps of Alexander the Great. By Michael Wood. BBC Video, 1997. 2 VHS Hi-Fi PAL. 4 hours. Color.

Mesopotamia. Return to Eden. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Μίλητος. Μια Πόλη σε Τέσσερις Διαστάσεις. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2000. VHS PAL. 29 λεπτά. Έγχρωμη.

Neanderthal. Visual Entertainment, 2001. Region 2 PAL DVD. 100 min. Color.

The Phoenicians. The Downfall of a World Power. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1999. VHS Hi-Fi PAL. 45 min. Color.

Ramses. Beloved of the Gods. Time Life's Lost Civilizations. Time-Life Video, 1995. VHS Hi-Fi PAL. 48 min. Color.

Ενδιαφέροντα ντοκιμαντέρ για τον προϊστορικό άνθρωπο και την Αρχαία Εποχή προβάλλονται από τους τηλεοπτικούς σταθμούς "Discovery Channel" και "National Geographic Television".

ΨΗΦΙΑΚΟΙ ΔΙΣΚΟΙ ΜΟΥΣΙΚΗΣ (CD)

Ταμπούρης Νίκος. *Μέλος Αρχαίον.* 4 CD. Αθήνα: Παιάν, 1992.

ΨΗΦΙΑΚΟΙ ΔΙΣΚΟΙ ΠΟΛΥΜΕΣΩΝ (CD-ROM & DVD-ROM)

Η Αθήνα στα χρόνια του Περικλή. 1999. CD-ROM.

Η Ακρόπολις των Αθηνών. [διάφορες εκδόσεις]. CD-ROM.

Ancient Greece. History through Art. Zane, 1994-1996. CD-ROM.

Coffret Egypte éternelle. Syrinx [2000]. CD-ROM.

The Cycladic World. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1999. CD-ROM.

Discover Egypt. GSP [2000]. CD-ROM.

Discover Greece. GSP [2000]. CD-ROM.

Egypt: Voyage to the Land of the Pharaohs. Montaparnasse Multimedia [2001]. DVD-ROM.

Egypte mystérieuse. EMME, 2002. DVD-ROM.

Reconstructed in 3D. *2 CD-ROMs. CD 1: Tutankamen, Troy, Persepolis, Pompeii. Acta-Emme, 1997.*

Le Grand Louvre. 3 CD-ROMs. Acta-Emme, 1998. CD-ROM 3: *Egyptian Art*.

ΜΟΥΣΕΙΑ

Τα μουσεία, Ελληνικά και ξένα, που παρατίθενται κατωτέρω, περιλαμβάνουν σημαντικές ή και εκτενείς συλλογές έργων των Αρχαίων Ανατολικών Λαών, της Αιγύπτου και της Ελλάδας.

Αρχαία Εγγύς Ανατολή

ΓΑΛΛΙΑ
Μουσείο Λούβρου, Παρίσι
ΓΕΡΜΑΝΙΑ
Μουσείο Πρόσω Ασίας, Βερολίνο
ΙΡΑΚ
Μουσείο Ιράκ, Βαγδάτη
ΙΡΑΝ
Μουσείο Μπαστάν, Τεχεράνη
ΙΣΡΑΗΛ
Μουσείο Ισραήλ, Ιερουσαλήμ
ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο
Μουσείο Ασμόλεαν, Οξφόρδη
ΣΥΡΙΑ
Μουσείο Αλέππο, Αλέππο
Μουσείο Δαμασκού, Δαμασκός
ΤΟΥΡΚΙΑ
Μουσείο Αγκύρας, Άγκυρα

Αρχαία Αίγυπτος

ΑΙΓΥΠΤΟΣ
Αιγυπτιακό Μουσείο, Κάιρο
ΓΑΛΛΙΑ
Μουσείο Λούβρου, Παρίσι
ΓΕΡΜΑΝΙΑ
Αιγυπτιακό Μουσείο, Βερολίνο
Αιγυπτιακό Μουσείο, Λειψία
Κρατική Συλλογή Αιγυπτιακής Τέχνης, Μόναχο
Η.Π.Α.
Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη
Μουσείο του Ανατολικού Ινστιτούτου, Παν/μιο Σικάγο, Σικάγο
Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστόνη
Μουσείο του Μπρούκλιν, Μπρούκλιν, Νέα Υόρκη
ΙΤΑΛΙΑ
Αιγυπτιακό Μουσείο, Τορίνο
Γρηγοριανό Αιγυπτιακό Μουσείο, Βατικανό
ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο
Μουσείο Ασμόλεαν, Οξφόρδη
ΣΟΥΔΑΝ

Μουσείο του Σουδάν, Χαρτούμ

Αρχαία Ελλάδα

ΕΛΛΑΔΑ

Αττική & Αργοσαρωνικός

Αρχαιολογικό Μουσείο Αίγινας, Αίγινα
Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας, Ελευσίνα
Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμικού, Αθήνα
Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος, Μαραθώνας
Αρχαιολογικό Μουσείο Μεγάρων, Μέγαρα
Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, Πειραιάς
Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας, Σαλαμίνα
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα
Επιγραφικό Μουσείο, Αθήνα
Μουσείο Ακροπόλεως, Αθήνα
Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Αθηνών (Στοά Αττάλου), Αθήνα
Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης Γουλανδρή, Αθήνα
Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα

Κρήτη & Νήσοι Αιγαίου & Κυκλάδες

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Κρήτη
Αρχαιολογικό Μουσείο Θήρας, Σαντορίνη
Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου, Λήμνος
Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου, Νάξος
Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου, Σάμος
Μουσείο Προϊστορικής Θήρας, Σαντορίνη

Μακεδονία

Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας, Βέροια
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
Κτήριο Βασιλικών Τάφων, Βεργίνα

Πελοπόννησος

Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, Κόρινθος
Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας, Νεμέα
Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Ολυμπία
Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, Σπάρτη
Παναρκαδικό Αρχαιολογικό Μουσείο Τριπόλεως, Τρίπολη

Στερεά Ελλάδα & Εύβοια

Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, Δελφοί
Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας, Ερέτρια
Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, Θήβα
Αρχαιολογικό Μουσείο Χαιρώνειας, Χαιρώνεια

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Μουσείο Αλεξάνδρειας, Αλεξάνδρεια

ΑΥΣΤΡΙΑ

Μουσείο Ιστορίας Τέχνης, Βιέννη

ΓΑΛΛΙΑ

Μουσείο Λούβρου, Παρίσι

ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο & Μουσείο Περγάμου, Βερολίνο
Γλυπτοθήκη, Μόναχο
Κρατική Αρχαιολογική Συλλογή, Μόναχο
Μουσείο Μάρτιν φον Βάγκνερ, Βύρτσμπεργκ

ΔΑΝΙΑ
Εθνικό Μουσείο, Κοπεγχάγη
Γλυπτοθήκη Νυ Κάρλσμπεργκ, Κοπεγχάγη

ΕΛΒΕΤΙΑ
Μουσείο Αρχαίας Τέχνης & Συλλογή Λουδοβίκου, Βασιλεία

Η.Π.Α.
Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη
Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστόνη

ΙΤΑΛΙΑ
Αρχαιολογικό Μουσείο Γέλας, Σικελία
Αρχαιολογικό Μουσείο Καλαβρίας, Σικελία
Αρχαιολογικό Μουσείο Λίπαρι, Νήσος Λίπαρι
Αρχαιολογικό Μουσείο Μεταπόντο
Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών, Σικελία
Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας, Φλωρεντία
Εθνικό Μουσείο, Νάπολη
Εθνικό Μουσείο, Παλέρμο, Σικελία
Εθνικό Μουσείο Τάραντος
Μουσείο Βατικανού, Βατικανό
Μουσείο Παίστουμ (Ποσειδωνία)

ΚΥΠΡΟΣ
Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία

ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο
Μουσείο Ασμόλεαν, Οξφόρδη

ΤΟΥΡΚΙΑ
Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως
Αρχαιολογικό Μουσείο Εφέσου, Σέλτσουκ (βορειοανατολικά Σάμου)
Αρχαιολογικό Μουσείο Μιλήτου, Μπαλάτ (νοτιοανατολικά Σάμου)

ΑΡΧΑΙΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ

Έλληνες

Αρριανός Φλάβιος (Flavius Arrianus). Γεννήθηκε στην Νικομήδεια της Βιθυνίας (Μ. Ασία) και έζησε περίπου μεταξύ 95 και 180 μ.Χ. Κυριότερα του Έργα η *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, που αναφέρεται στον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας, και *Ινδικά*, που περιγράφει το ταξίδι του Νεάρχου, ναυάρχου του Αλεξάνδρου, στον Ινδικό Ωκεανό.

Διόδωρος Σικελιώτης. Γεννήθηκε στο Αγύριον της Σικελίας και έζησε περίπου μεταξύ 90 και 20 π.Χ. Έγραψε παγκόσμια Ιστορία που αρχίζει με την μυθολογία και φθάνει μέχρι το 54 π.Χ.

Ηρόδοτος. Γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό (Μ. Ασία) και έζησε περίπου μεταξύ 485 και 425 π.Χ. Έγραψε για τους Αιγυπτίους και τους Ανατολικούς Λαούς αλλά και Ιστορία των Περσικών Πολέμων.

Θουκυδίδης. Γεννήθηκε στην Αθήνα και έζησε περίπου μεταξύ 460 και 400 π.Χ. Έγραψε την ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου μέχρι το 411 π.Χ.

Ξενοφών. Γεννήθηκε στην Αθήνα και έζησε περίπου μεταξύ 430 και 354 π.Χ. Τα κυριότερά του έργα είναι τα *Ελληνικά*, που περιλαμβάνει γεγονότα από το 411 μέχρι το 362 π.Χ. και *Κύρου Ανάβασις*, για τις περιπέτειες των "μυρίων" στην Μ. Ασία.

Πλούταρχος. Γεννήθηκε στην Χαιρώνεια (Βοιωτία) και έζησε περίπου μεταξύ 46 και 120 μ.Χ. Έγραψε *Βίοι Παράλληλοι*, βιογραφίες μεγάλων ανδρών, και *Ηθικά*.

Πολύβιος. Γεννήθηκε στην Μεγαλόπολη (Αρκαδία) και έζησε περίπου μεταξύ 200 και 118 π.Χ. Έγραψε Ιστορία που περιλαμβάνει γεγονότα από το 216 έως το 144 π.Χ. αλλά και κριτική της προηγούμενης ιστοριογραφίας.

Πολύαινος. Γεννήθηκε στην Μακεδονία και έζησε τον Β' αιώνα π.Χ. Έγραψε *Στρατηγήματα*, απάνθισμα στρατιωτικών ιστοριών.

Λατίνοι

Ιουστίνος (Justinus). Έζησε τον 3ο αιώνα μ.Χ. και έγραψε επιτομή της Ιστορίας του Πομπήιου Τρόγου (Pompeius Trogus), που αναφέρεται σε βαρβαρικούς λαούς και στην Μακεδονία.

Κορνήλιος Νέπως (Cornelius Nepus). Έζησε περίπου μεταξύ 100 π.Χ. και 32 π.Χ. και έγραψε βίους επιφανών ανδρών.

Κούρτιος Ρούφος (Curtius Quintus Rufus). Έζησε τον 1ο αιώνα μ.Χ. και έγραψε την Ιστορία του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας.

* * *

Δημήτριος Ι. Λοΐζος

Ο καθηγητής Δημήτρης Ι. Λοΐζος, αρχαιολόγος και ιστορικός με ειδίκευση στην Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1958 αλλά κατάγεται από την Ζάκυνθο και την Ιθάκη. Συνεισέφερε επί τριάντα συνεχή χρόνια (1990-2020) στην εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολλέγιο Deree College-The American College of Greece. Την περίοδο 1990-1998 δίδαξε Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Ιστορία ενώ την δεκαετία 2010-2020 διετέλεσε μέλος του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου (Academic Council). Επίσης, υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής (2010-2020) του Κολλεγιακό Γραφείο Διασφαλίσεως της Ποιότητας στην Ανωτάτη Εκπαίδευση (Validation Office), και προηγουμένως ιδρυτής και επικεφαλής (1998-2010) του Κολλεγιακό Γραφείο Φοιτητικής Ακαδημαϊκής Συμβουλευτικής (Academic Advising Office).

Είναι ο πρώτος (από το 1990) ιστορικός στην Ελλάδα, ειδικός στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities) και στην Ιστορική Πληροφορική (History and Computing) και από τους ελάχιστους παγκοσμίως ιστορικούς με εμπειρία (1990-2010) σε εφαρμοσμένο προγραμματισμό ηλεκτρονικών υπολογιστών στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Προγραμματιστής Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών/Digital Humanities Programming). Έχει ασχοληθεί με την ανάλυση, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εφαρμογών με ηλεκτρονικούς υπολογιστές (ολοκληρωμένο προγραμματισμό βάσεων δεδομένων, εφαρμογές πολυμέσων) για την διερεύνηση, την μελέτη και την διδασκαλία της Ιστορίας. Το κυριότερο έργο του στον τομέα αυτό είναι ο *Διόφαντος Μετατροπέας Αρχαίων Μέτρων*. Επίσης, υπήρξε εκδότης και διευθυντής συντάξεως του πρώτου στον κόσμο ηλεκτρονικού περιοδικού Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Anistoriton/Ανιστόρητον (1997-2017).

Ο Δ. Ι. Λοΐζος σπούδασε Αρχαιολογία και Αρχαία Ιστορία στο Εθνικό και Καποδι-

στριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Νεώτερη Ιστορία και Οικονομικά στο Deree College. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Διπλωματική και Κοινωνική Ιστορία στο Kent State University της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α. με καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους Dr. Lawrence S. Kaplan (US diplomatic history), Dr. S. Victor Papacosma (Balkan & modern Greek history), Dr. Henry N. Whitney (modern European history), Dr. Coburn V. Graves (early modern European & medieval history), Dr. Glee Wilson (ancient Greek history), και Dr. Harold Schwartz, (historiography) ενώ ασχολήθηκε και με την ανάπτυξη εφαρμογών για ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Συνέγραψε και υποστήριξε διατριβή υπό τον τίτλο *Land, Peasants, and State Policy in Inter-war Greece (1924-1928)*, η οποία βασίσθηκε σε αρχειακές πηγές αλλά δημοσίευσε και την συνέχειά της στο βιβλίο *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την μελέτη του Αρχαίου Κόσμου, την Αρχαιολογία και Ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Η τρέχουσα μελέτη του αφορά στον Αρχαίο Κόσμο (3 τόμοι): *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη: Ιστορία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός.*

Ο πρόγονός του Δημήτριος Λοΐζος ανακάλυψε to 1868 στο σημερινό Σπήλαιο Λοΐζου στην Ιθάκη, όπου κατοικούσε (οικισμός Καλύβια Σταυρού), αρχαιοελληνική ταφή που περιείχε ένα μαχαίρι, ξίφος και νομίσματα, τα οποία έδειξε στον H. Schleimann και έτσι ακούσια άνοιξαν μαζί το μεγάλο κεφάλαιο της Μυκηναϊκής Ιστορίας.

Προσωπική Ιστοσελίδα
http://www.anistor.gr/loizos.htm

Σύνδεσμοι Εργογραφίας
Research Gate
https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos

Academia
https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos

Diophant Ancient Measures Converter
http://www.anistor.gr/history/diophant.html

* * *